لیۇ زىشیاۇ

ئۇيغۇرلار تارىخى

ئىككىنچى قىسىم (1)

تەرجىمە قىلغۇچىلار: ئابلەت نۇردۇن
ئەخمەت رۇزى
ئەخمەتجان مۆمىن

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目（CIP）数据

维吾族历史.中编/刘志霄著;阿布来提·努尔东，艾合买提·肉孜,艾合买提江·木明译.—乌鲁木齐；新疆人民出版社,2003.6
ISBN 7—228—08108—0

Ⅰ.维... Ⅱ. ①刘... ②阿... ③艾...④艾...
Ⅲ维吾尔族—民族历史—近代—维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.K928.6

中国版本图书馆CIP数据核字（2003）第050162号

责任编辑:买买提吐尔地·米尔孜艾合买提
责任校对:艾克拜尔·阿布来提
热孜瓦古丽·热合曼
封面设计:玉苏甫江·达吾提

维吾尔族历史(维吾尔文)
刘志霄 著
阿布来提·努尔东 等译
校定:阿布来提·努尔东

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码830001)
新疆新华书店发行
新疆社会科学院印刷厂印刷
850×1168毫米 1/32开本 印张 54.25
2003年6月第1版 2003年6月第1次印刷
印数：1 — 500

ISBN 7—228—08108—0 定价(精装):105.00元(全二册)

ئاپتور لیۇزىشياۋ (تارىخشۇناس، تەنقىداتچى)

بۇ كىتاب (ئىككى قىسىم) نىڭ ئاساسلىق تەرجىمانى ۋە
تەرجىمە تەھرىرى ئابلەت نۇردۇن
(تارىخشۇناس، ئالىي مۇھەررىر)

Abdülkadir TAŞTAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

كىرىش سۆز

سەيپىدىن ئەزىزى

1984 ـ يىلى 8 ـ ئايدا يولداش لىۇ زىشياۋنىڭ «ئۇيغۇر تارىخى» (بىرىنچى قىسىم) ناملىق ئەسىرىگە كىرىش سۆز يېزىپ بەرگىنىمىدە ئۇنىڭ «ئۇيغۇر تارىخى» (بىرىنچى قىسىم) نى تاماملاش ئاساسىدا بۇ ئىلمىي پائالىيەتنى تېخىمۇ غەيرەت بىلەن داۋاملاشتۇرۇپ، ئۇيغۇر تارىخى توغرىسىدا ھەر خىل تېمىلاردا تېخىمۇ ياخشى ئەسەرلەر يارىتىشىنى ئۈمىد قىلغانىدىم. ئارىدىن ئون يىل ئۆتكەندە لىۇ زىشياۋ ئۆزىنىڭ ئىككىنچى يىرىك ئەسىرى — «ئۇيغۇر تارىخى» (ئىككىنچى قىسىم) نى پۈتتۈردى.

لىۇ زىشياۋنى بىلىدىغانلار ئۇچۇن سىر ئەمەسكى، ئۇ 800 مىڭ خەتكە يېقىن «ئۇيغۇر تارىخى» (ئىككىنچى قىسىم) نى ئېغىر مەمۇرىي مەسئۇلىيەت ۋە ئىجتىمائىي خىزمەتلەرنى ئۆتەش جەريانىدا يېزىپ چىقتى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ قانچىلىك يۈرەك قېنى ۋە زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلغانلىقىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ كەسپىكە بولغان مىسلىسىز قىزغىنلىقىنى ھېس قىلىپ يېتەلەيمىز.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يېشىمنىڭ چوڭىيىپ بېرىشى، بولۇپمۇ كونكرېت مەمۇرىيەت ئىشلىرىدىن قول ئۈزگىنىمدىن كېيىن، بوش ۋاقىتلىرىمدا كۆپرەك تارىخي ئەسەرلەرنى ئوقۇش ۋە بەزى تارىخي مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىشقا خۇشتار بولۇپ قالدىم، يەنە پات ـ پاتلا مۇشۇ ساھەدىكى ئالىم ـ مۇتەخەسسىسلەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇپ، ئۆزئارا ئۆگىنىش ئاساسىدا نەزەر

دائىرەمنى كېڭەيتىپ كەلدىم. شۇنداق بىلەن ئۆزۈمنىڭ كىتاب ئوقۇش تەسىراتلىرى، مۇھاكىمە نەتىجىلىرى ۋە سۆھبەت مەزمۇنلىرى ئاساسىدا تەدرىجىي ھالدا مۇكەممەل بولغان بىر قاتار كونكرېت قاراشلىرىم شەكىللەندى. «ئۇيغۇر تارىخى» (بىرىنچى قىسىم) غا يېزىپ بەرگەن «كىرىش سۆز» ۋە باشقا تۈرلۈك سورۇنلاردا ئۆزۈمنىڭ ئېلىمىز قەدىمدىن تارتىپ كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولغان دېگەن مەزمۇننى يادرو قىلغان خاس قارىشىمنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە، ئوخشىمىغان دائىرىدە بايان قىلدىم ۋە شەرھلىدىم. بۇ خىل قارىشىمنىڭ ئاساسلىرى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، قەدىمدىن تارتىپ ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى ۋەتىنىمىزنىڭ كەڭ تۇپرىقىدا ياشىدى، ئاۋۇدى ۋە ئەمگەك قىلدى. مىللەتلەرنىڭ بىر مەھەللىك زور كۆچۈش پائالىيەتلىرىمۇ ئاساسىي جەھەتتىن ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ دائىرىسىدە چەكلەندى. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن بۈگۈنكى كۈندە سوتسىيالىستىك ۋەتەننىڭ چوڭ ئائىلىسىدە ياشاۋاتقان بارچە مىللەتلەر ۋەتىنىمىزدىكى قەدىمىي ئاھالىلەر ئارىسىدىن ئۆز مىللىتىنىڭ يىلتىزىنى تاپالايدۇ.

ئىككىنچى، ۋەتىنىمىزنىڭ كەڭ تۇپرىقىدا ھەر مىللەت خەلقى جۈملىدىن مىللەتلىرىنىڭ يېراق قەدىمكى تارىخى ۋە پارلاق مەدەنىيىتىنى بىرلىكتە يارىتتى. بۇ نەتىجىلەر بولسا بۈگۈنگە قەدەر ئېلىمىز مىللەتلىرىنى بىر - بىرىگە چەمبەرچاس باغلاپ تۇرماقتا.

ئۈچىنچى، مەيلى ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن تۈزۈم بولسۇن، مەيلى يەرلىك ھاكىمىيەتلەر شەكلى بولسۇن، ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى باشتىن - ئاخىر ۋەتىنىمىزنىڭ ئوخشىمىغان مەزگىللىرىدىكى تارىخىي تەرەققىياتىنى بىرلىكتە ئاچتى، ئىدارە قىلدى ۋە قوغدىدى.

مەن يۇقىرىقى ئۈچ نۇقتىنى ئېلىمىز تارىخىنىڭ ئاساسىي

ئەھۋالىنى يەخىنچاقلاپ، ئېلىمىز تارىخىنىڭ مول ۋە رەڭگا - رەڭ مەزمۇنىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ ھەمدە ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەتىنىمىز چوڭ ئائىلىسىدە ئۆز ئورنى، رولى ۋە تۆھپىسىنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، دەپ قارايمەن. يەنە كېلىپ مانا شۇ ئامىللار دۆلەتنىڭ بىرلىكى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ قۇدرەتلىك ئىچكى ئۇيۇشۇش كۈچى ۋە ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولۇپ كەلدى.

تارىخ تەتقىقاتىدا مۇئەييەن بىلىش ساھەسىگە ئولىشىش ۋە بەلگىلىك ئەھمىيەت جەريانىنى تاماملاشتا ھامان زامان جەھەتتىكى ئۆزۈكچىلىكلەر مەۋجۇت بولىدۇ. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 — 40 - يىللىرىدىلا ئېلىمىزدىكى بىر ئەۋلاد پېشقەدەم تارىخشۇناسلاردىن بىر قىسىم كىشىلەر ئېلىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ھەققىدىكى خاس ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. بىراق، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرى ئىشقا ئاشالماي كەلدى.

ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئامىللارنىڭ توسقۇنلۇقى يوقىتىلغان بولسىمۇ، بىزدە بۇ ساھە بويىچە يېتەرلىك كەسپىي خادىملارنىڭ بولماسلىقى مەسىلىسى كۆرۈلدى.

يولداش لىيۇ زىشياۋ خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇلغاندىن كېيىن تەربىيىلىنىپ چىققان مىللەتلەر تارىخى كەسپىدىكى مۇتەخەسسىس، ئۇ 80 - يىللاردا «ئۇيغۇر تارىخى» (بىرىنچى قىسىم) نىڭ خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچىسىنى يېزىپ چىقتى. «ئۇيغۇر تارىخى» (بىرىنچى قىسىم) غا مەن مۇنداق باھا بەرگەنىدىم: «بۇ مەملىكىتىمىزنىڭ 30 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيانقى مىللەتلەر تارىخى تەتقىقاتىدا قولغا كەلگەن مۇھىم مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ بىرى، ئۇنىڭ نەشر قىلىنىشى

ئېلىمىزدىكى ئۇيغۇر مىللىتىگە بولغان چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە؛ ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىش، شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش، شۇنىڭدەك پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققىي قىلىش تارىخىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە مەلۇم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.»

«ئۇيغۇر تارىخى» (ئىككىنچى قىسىم) دا ئالدىنقى كىتابنىڭ داۋامى سۈپىتىدە، 19 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن 1949 - يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغىچە بولغان مەزگىل بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامان تارىخى ئاساسىي مەزمۇن قىلىنىدۇ.

ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەتەن سانتۇچىلۇقى تۈپەيلىدىن جۇڭگونىڭ زېمىنى جاھانگىرلار تەرىپىدىن بۆلۈشۈۋېلىندى، جۇڭگونىڭ بايلىقى جاھانگىرلار تەرىپىدىن تالان - تاراج قىلىندى، جۇڭگو خەلقى جاھانگىرلار تەرىپىدىن خارلاندى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋە جاھانگىرلارنىڭ قىلمىشلىرى جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق غەزىپىنى قوزغىدى. دېڭىز بويىدىكى ھەرقايسى جايلاردىن يۈزلەن - گۈيجۇ ئېگىزلىكىگىچە، ھىمالايا تاغلىرىغىچە، پامىر ئېگىزلىكىگىچە، ئىلى ۋادىسىغىچە، ئالتاي ئېتەكلىرىگىچە جۇڭگو خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى كۈرەشلىرى ۋەتىنىمىزنىڭ ھەممىلا يېرىدە لاۋۇلدىدى. ئۇيغۇر مىللىتى پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە 100 يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان جاھانگىرلىككە، فېئودالىزم دىكتاتورىسىغا قارشى كۈرەشكە ئاتلاندى. بۇ كۈرەشلەر مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھايات - ماماتىدا بىرگە

بولۇش ۋە قان بىلەن گۆشتەك زىچ مۇناسىۋەت ئورنىتىشىغا تۈرتكە بولۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى بىرلىكتە يارىتىشتەك بۈيۈك مۇسابىقە، يېڭى ئىلگىرىلەشلەرنى بەخش ئەتتى.

ئەپسۇن ئۇرۇشىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغىچە ئۇيغۇر مىللىتى تاماملىغان سىياسىي ئىسلاھاتلار، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر ۋە مەدەنىيەت جۇغلانمىسى «ئۇيغۇر تارىخى» (ئىككىنچى قىسىم) نىڭ ئاساسلىق غول ئىدىيىسىدۇر. شۇبھىسىزكى بۇ، ۋەقەلەر كۆپ يۈز بەرگەن، ھەق - ناھەق ئارىلىشىپ كەتكەن، چېتىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولغان، تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەر ئىرماش - چىرماش بولۇپ كەتكەن دەۋر بولغاچقا، كۆپلىگەن تارىخشۇناسلارنىڭ تەتقىقاتى ۋە بايانلىرىغا مۇئەييەن قىيىنچىلىق تۇغدۇرىدۇ.

قانداق قىلغاندا بۇ مۇرەككەپ ۋە كۆپ مەنبەلىك تارىخىي مەزمۇنلارنى توغرا پەرقلەندۇرۇپ، چەك - چېگرالىرىنى ئايرىغىلى ۋە باھا بەرگىلى، شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مۇكەممەل سىستېمىلىق ۋە بىرقەدەر ياخشى ئىجتىمائىي ئۇنۇمگە ئىگە بېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخىغا دائىر ئەسەرنى يېزىپ چىققىلى بولىدۇ؟ مېنىڭچە، ئەڭ مۇھىمى نۇقتىئىنەزەرنىڭ توغرا، ماتېرىيالنىڭ يېتەرلىك، پاكىتلارنىڭ توغرا ۋە بايانلارنىڭ مۇكەممەل بولۇشىدۇر.

توغرا نۇقتىئىنەزەرنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى ماركسىزم - لېنىنىزم ۋە ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسىدە چەڭ تۇرۇشتۇر. ماركسىزم - لېنىنىزم ۋە ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى ئېلىمىزدىكى سىياسىي تۈرمۇشنىڭ مىزانى، سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىشىمىزدىكى يېتەكچى ئىدىيە، شۇنداقلا تارىخىي ۋەقەلەرنى پەرقلەندۇرۇش، بېكىتىش ۋە باھالاشنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى،

ئۇ بىزنى مەسىلىلەرنى ئومۇميۈزلۈك ۋە سىستېمىلىق كۆزىتىشكە، پاكىتلارنى يەكۈنلىك بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ زىيانلىق ۋە خاتا يەكۈنلەرنى چىقىرىپ قويۇشتىن ساقلىنىشقا يېتەكلەيدۇ.

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخى خاتىرىلەنگەن ۋە بايان قىلىنغان ئەسىقە - ماتېرىياللار خېلىلا كۆپ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ھۆكۈمەتنىڭ خاتىرىلىرىمۇ، خەلق ئىچىدىكى رىۋايەتلەرمۇ؛ جۇڭگو ۋە چەت ئەللىنىڭ مەلۇماتلىرىمۇ؛ يازما بايان ۋە ئاغزاكى بايانلارمۇ بار. ھەرقانداق بىر ئاپتور ئوخشاشمىغان جەمئىيەت قاتلىمىغا ۋە ئوخشاشمىغان ھېسسىياتقا ئىگە بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئوخشاش بىر ۋەقەگە بولغان تونۇشى، چۈشەنچىسى ۋە خۇلاسىسى ھەمىشە خاس ۋە بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولىدۇ. شۇڭا، ئوخشىمىغان تېپتىكى، ئوخشىمىغان شەكىلدىكى، ئوخشىمىغان تىلدىكى ئالاقىدار ماتېرىياللارنى كەڭ كۆلەمدە توپلاش ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان مول خىزمەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كەڭ كۆلەمدە ماتېرىيال توپلاشتىكى مەقسەت پاكىتلارنى توغرا ئىگىلەشتۇر.

بىرەر تارىخىي ئەسەردە، ھەتتا بىرەر تارىخىي نۇقتىنىزەر ئەكس ئەتتۈرۈلگىنى ھەمىشە مەلۇم بىر ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى، جەريانى ۋە مۇشۇلاردا گەۋدىلەندۈرۈلگەن نەتىجە ۋە ئۇنۇم بولۇپ چىقىدۇ. بىر تارىخىي ماقالە، بىر تارىخىي ئەسەر پاكىتلارنى توغرا ئىگىلىيەلمىسە، خاتا ۋە تۈيۇق يولغا كىرىپ قېلىپ ئوقۇرمەنلەرنى روھىي جەھەتتىن زەربىگە ئۇچرىتىپ، سەلبىي ئىجتىمائىي تەسىر پەيدا قىلىپ قويىدۇ.

كۆپ قىسىم كىشىلەر تارىخ ئەسەرلىرىنى نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ئوقۇيدۇ. تارىخ ئەسىرىنىڭ بىر تۈرلۈك

ئوقۇشلۇق بولالىشى ئۈچۈن ئۇ ئەقەللىيسى پاساھەتلىك تىلدا يېزىلىشى كېرەك. «تۆت كىشىلىك گۈزەل» زورلۇق - زومبۇلۇق قىلمۇشقان دەۋرلەردە بىر خىل ئەدەبىي ئۇسلۇب شەكىللەنگەن بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى «چوڭ تەنقىد» دەپ ئاتىشاتتى. «تۆت كىشىلىك گۈزەل» تەختتىن چۈشكىلى خېلى زامانلار بولۇپ قالغان بولسىمۇ، بەزى تارىخ ماقالىلىرى ۋە تارىخ ئەسەرلىرىنى كۆرگىنىمىزدە پات - پاتلا «چوڭ تەنقىد» تېپىدىكى نەرسىلەرنى ئۇچرىتىپ قالىمىز. بۇ خىلدىكى بايانلارنىڭ سۆز - جۈملىلىرى يىرىك، ئىشلىتىلگەن ئىبارىلىرى تېتىقسىز، قۇرۇلمىسىنىڭ تۈتامى يوق، بۇنداق بايانلار مەنتىقسىز بولۇشىغا قارىماي گېپىنىڭ ئۇرانى چوڭ، كىشىنىڭ غىدىقىنى كەلتۈرۈپ ئادەمنى بىزار قىلمىدىغان، گۈلدۈرى بار، يامغۇرى يوق بەدھەيۋەت نەرسىنىڭ ئۆزىلا بولۇپ قالغان. بۇنداق ئەسەرلەرنى ئوقۇغاندىن كېيىن كىشىنىڭ تارىخ بىلىمىي ئاشمايدۇ، پاساھەتلىك تىلدىن زوق ئالغىلىمۇ بولمايدۇ. ئەكسىچە ئادەم ھەسسىلەپ چارچاپ، ئېغىر ئېسىم ھېس قىلىپ قالىدۇ.

ئەمدى «ئۇيغۇر تارىخى» (ئىككىنچى قىسىم) ھەققىدە توختىلىپ ئۆتەيلى. مېنىڭ ئومۇمىي جەھەتتىن ھېس قىلغىنىم، بۇ دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم يېتەكچى ئىدىيە قىلىنىپ يېزىلغان، بايانلىرى ئومۇمىيۈزلۈك، نۇقتىئىنەزىرى توغرا بولغان ئەسەردۇر.

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخى جۈملىسىنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇلارنىڭ جۈملىسىدىكى تارىخىي پائالىيىتى ئۆز نۆۋىتىدە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى تارىخىي ۋەقەلەردە مۇجەسسەملەنگەن. مۇشۇ مەزگىلدىكى پۈتۈن مەملىكەت تارىخىنىڭ ئىلگىرىلەش ئەھۋالى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخىنىڭ ئومۇمىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى

شەكىللەندۇرىدۇ. ئەپيۇن ئۇرۇشى، جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگونى بۆلۈشۈۋېلىشى، قانۇن ئۆزگەرتىپ يېڭىلىققا كۆچۈش، مىلىتارىستلارنىڭ قالايمىقان ئۇرۇشى، مىللىي ئىنقىلاب، جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ قۇرۇلۇشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىلا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى تەرەققىياتىدا ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىزچىل داۋام قىلىپ كەلگەن مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئىدارە قىلىشلىرى ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتتىن مۇشۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىدا سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ مەنبەسى بولۇپ كەلدى. ئىجابىي مەنىدىكى مەنىلەر ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي ئىلگىرىلەشلىرىگە تۈرتكە بولغان بولسا، سەلبىي مەنىدىكى مەنبەلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە جەمئىيىتىنىڭ بىر ئىزدا توختاپ قېلىشى، ھەتتا ئارقىغا چېكىنىشىگە سەۋەب بولدى.

بۇ دائىرىدىكى مەزمۇنلار «ئۇيغۇر تارىخى» (ئىككىنچى قىسىم) ناملىق مەزكۇر ئەسەردە مۇۋاپىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىدىكى يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تۈرمۇشى پۈتۈن مەملىكەت تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ئىلگىرىلەش رىتىمى بىلەن تولۇق ماسلاشتۇرۇلۇپ بايان قىلىنغان.

ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر ۋە مەدەنىيەت جۇغلانمىسى بىر مىللەتنىڭ تارىخىي پائالىيىتىدىكى ئاساسىي مەزمۇن بولۇپ، بىر مىللەت تارىخىنىڭ ئاساسلىق غول تۈزۈلمىسى ھېسابلىنىدۇ. مەيلى چوڭقۇر ئەھمىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتايلى، ياكى زامان جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىدىن ئېلىپ ئېيتايلى، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر بىلەن مەدەنىيەت جۇغلانمىسى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخىدا ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەن

ئىلگىرى ئۇيغۇر تارىخى بايان قىلىنغان بەزى ئەسەرلەردە مۇشۇ جەھەتتىكى مەسىلىلەرنىڭ ئېغىر دەرىجىدە ساقلىنىۋاتقانلىقىنى، بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخى سۈنئىي ھالدا سىياسىي تارىخقا، ھەتتا ئۇرۇش تارىخىغا ئايلاندۇرۇلۇپ قويۇلۇۋاتقانلىقىنى كۆپ قېتىم كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدىم. ئەمەلىيەتتە ئۇلار ئۇنچىۋالا كەسكىن مەسىلىلەر ئەمەس ئىدى. بۇنىڭ بىلەن سېلىشتۇرغاندا «ئۇيغۇر تارىخى» (ئىككىنچى قىسىم) بۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرى ۋە مەدەنىيەت جۇغلانمىسىنى چوڭقۇر تەنقىد قىلىپ، ئەستايىدىل بايان قىلغان.

مەن شۇنىڭغا ئالاھىدە دىققەت قىلدىمكى، «ئۇيغۇر تارىخى» (ئىككىنچى قىسىم) دا ماتېرىياللار ناھايىتى مول. بۇ ماتېرىياللار بىر - بىرىنى دەلىللەپ، بىر - بىرىنى تولۇقلىغان، بۇ ماتېرىياللاردا ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىنكى 100 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ۋەتىنىمىز چوڭ ئائىلىسىدىكى كۆپلىگەن پائالىيەتلىرى، رولى ۋە تۆھپىلىرى ئوبرازلىق ھالدا گەۋدىلەندۇرۇلگەن، شۇنداقلا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئۆز تەرەققىياتىدىكى كۆپلىگەن جەريانلار، ئالاھىدىلىكلەر ۋە مۇۋەپپەقىيەتلەر بايان قىلىنغان.

تارىخنىڭ ئىلگىرىلىشى كۆپ تەرەپلىمىلىك، كۆپ قاتلاملىق ۋە جەزبىدار كېلىدۇ. ھەرقانداق يەككە تىللىق ماتېرىيال تارىخنىڭ ئىلگىرىلەش ئەھۋالىنى تولۇق گەۋدىلەندۇرۇپ بېرىشتەك ئېغىر ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن تولۇق چىقالمايدۇ. تارىخشۇناسلارنىڭ مەجبۇرىيىتى بولسا زور مىقداردىكى ماتېرىياللار ئاساسىدا ئۆزىگە خاس ئىلمىي قاراشنى شەكىللەندۇرۇپ، ئومۇمىيۈزلۈك بايان قىلىش مەقسىتىگە يېتىشتىن ئىبارەت.

مول ماتېرىياللارغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئاپتور ماتېرىياللار بىلەن كۆپلەپ ئۇچرىشىشى كېرەك، يەنە ئۇنىڭ ماتېرىياللارنى

چۇشىنىش ئىقتىدارىمۇ بولۇشى كېرەك. بۇلاردىن ئەڭ قىيىنى تىل ۋە يېزىق ئىقتىدارى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دەرۋەقە يولداش لېنىن زېھنىيىتىنىڭ تىل ۋە يېزىق ئىقتىدارى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىل - يېزىقى جەھەتتىكى قابىلىيىتى مۇھىم رول ئوينىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن ئۇ تارىخىي ۋەقە ۋە تارىخىي ھادىسىلەرنى ئىنچىكىلىك بىلەن پەرقلەندۇرۇپ باھا بېرەلىدى، شۇنداقلا ماتېرىياللارنى ئىلغاپ، تارىخىي تەرەققىياتلارنى توغرا ئىگىلىيەلىدى ھەمدە شۇ ئارقىلىق ئۆز بايانلىرىنى تولۇق ۋە كىشىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە دەلىللەپ چىقالىدى. ئاپتور ئادەتتىكى ئوقۇرمەنلەرنى تارىخنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىدىن خەۋەردار قىلىش بىلەن بىرگە، تەتقىقاتقا ئۆزىنى ئاتىغان يەنە بىر قىسىم ئوقۇرمەنلەرنى ماتېرىيال ھەققىدىكى مۇھىم ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەپ، 800 مىڭ خەتكە يېقىن بۇ ئەسەرنى ئوقۇشچانلىققا، ئىشەنچلىك سەۋىيىگە يەتكۈزدى.

ۋەقەلەرنى مول ماتېرىياللار ئاساسىدا بايان قىلىش — «ئۇيغۇر تارىخى» (ئىككىنچى قىسىم) نىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى.

بىرلىككە ئىنتىلىش، ئىتتىپاقلىققا ئىنتىلىش، تەرەققىياتقا ئىنتىلىش — جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ تارىخىدىكى ئاساسىي يۈزلىنىش. جۇڭگو تارىخىدىكى زور ھەق - ناھەق ئىشلار مۇشۇ رامكىدىكى «ماسلىشىش» ۋە «قارشىلىق» ئارقىلىق بەلگىلىنىپ كەلگەن. بۇ خىل يۈزلىنىشكە ماسلاشقانلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىدى، بۇ خىل تارىخىي يۈزلىنىشكە قارشى چىققانلار بولسا مۇقەررەر يوسۇندا ھالاك بولدى.

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پۈتكۈل تارىخىي پائالىيىتى شۇبھىسىزكى، بىرلىك، ئىتتىپاقلىق، تەرەققىيات يۈزلىنىشىگە ماسلىشىش بولدى. بۇنىڭ ئەڭ كۈچلۈك دەلىلى شۇكى، ئۇيغۇر مىللىتى نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى ۋەتىنىمىزنىڭ كەڭ تۈپرىقىدا

ياشىدى، ئەمگەك قىلدى ۋە ئاۋۇدى ھەمدە سوتسىيالىستىك ۋەتەننىڭ چوڭ ئائىلىسىدە كۈنسېرى گۈللەپ ياشنىدى.

«ئۇيغۇر تارىخى» (ئىككىنچى قىسىم) مۇشۇ زور تارىخىي پاكىت ئاساسىدا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يېقىنقى، ھازىرقى زامان تارىخىدىكى كونكرېت ۋەقەلەرنى پاكىتقا ھۆرمەت قىلىپ، ئەقلگە مۇۋاپىق ۋە جانلىق بايان قىلىدۇ.

19ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىكى ئۇيغۇر دېھقانلار قوزغىلىڭى ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا غايەت زور تەسىر پەيدا قىلدى. قوزغىلاڭ يۈز بەرگەندىن كېيىنكى ئون نەچچە يىلدا شىنجاڭنىڭ ئىشلىرى يەنە بىر قېتىم چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئوردا كۈنتەرتىپىگە كىرگۈزۈلۈپ، رۇسىيە ۋە ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگونى پارچىلاش قارا نىيىتى ئەمەلگە ئاشمىدى.

بۇ جەريانىنىڭ لوگىكىلىق تەرتىپى مۇنداق ئىدى: ئەڭ دەسلەپتە كۈچادا ياڭرىغان ئوق ئاۋازى تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابىغا ئوخشاشلا چىڭ خاندانلىقىغا قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلاتتى. شۇڭا ئۇ ھەققانىي كۆرەش ئىدى. چارروسىيە ۋە ياقۇپبەگ جۇڭگو زېمىنىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ بۇ قوزغىلاڭلارنى دەھشەتلىك تۇرده باستۇرۇۋەتتى. شۇڭا ئۇلارنىڭ قىلمىشى تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرىده ئىدى. چىڭ سۇلالىسى چارروسىيە ۋە ياقۇپبەگ كۈچلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قايتۇرۇۋالدى ۋە ۋەتەننىڭ زېمىنى ۋە ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداپ قالدى، شۇڭا ئۇ مەڭگۈ ئۇنتۇلماس نەمۇنىلەردىن بولۇپ قالدى.

«ئۇيغۇر تارىخى» (ئىككىنچى قىسىم) 19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن 80 ـ يىللىرىغىچە بولغان مۇشۇ بۆلەك تارىخنى يۇقىرىقى لوگىكىلىق تەرتىپتە ئېنىق ئايرىپ چىققان ھەمدە كۆپلىگەن ھەق ـ ناھەق، توغرا ۋە خاتا ھادىسىلەرگە ھۆكۈم چىقىرىپ، كۆپلىگەن تارىخىي شەخسلەرنىڭ تۆھپىسىنى ۋە

سەۋەنلىكىنى بايان قىلغان.

ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرغانلىقىنى سۆزلىگەندە، ئاپتور ھەر تۈرلۈك مەنبەلەردىن ئىنچىكە نەقىللەر كەلتۈرۈش ئارقىلىق قوزغىلاڭچى ئارمىيە ۋە خەلقنىڭ ۋەتەننىڭ زېمىنىنى قوغداشتىكى باتۇرلۇقى ۋە قىزغىنلىقىنى گەۋدىلەندۈرگەن. «ئۇيغۇر تارىخى» (ئىككىنچى قىسىم) يەنە ئوخشاش ئىستېدات ۋە ئۇسلۇبتا كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ تارىم ۋادىسىدا ياقۇببەگ بىلەن ئۈچ قېتىم ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلغانلىقى، بولۇپمۇ راشىدىن خوجىنىڭ ھاياتىنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرىدا ئۆز نۆكەرلىرىنى ياقۇببەگنى قوغلاپ چىقىرىشقا چاقىرغانلىقىدەك ئەھۋاللارنى بايان قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر مىللىتى بىلەن ياقۇببەگ تاجاۋۇزچى كۈچلىرى ئارىسىدىكى چەك - چىگرىنى ئېنىق ئايرىپ، ئوقۇرمەنلەرگە ئەينەن ئەھۋالنى زاھىر قىلىپ بېرىدۇ.

كۆپلىگەن كىشىلەر ياقۇببەگنىڭ ئىزچىل «ئاتالمىش غازى» (غازاتچىلارنىڭ ئاتىسى) دېگەن ئىبارىنى ئىشلەتكەنلىككە قارىتا گاڭگىراش تۇيغۇسىدا بولۇپ كەلگەندى. ئەمەلىيەتتە بولسا بۇ يەردىكى ئىچكى سىر ياقۇببەگنىڭ دىنداشلىقىنى باھانە قىلىپ يەرلىك ئۇيغۇر پۇقرالىرى بىلەن ئۆزى ئوتتۇرىسىدىكى ھاڭنى توسۇغانلىقىدا ئىدى. «ئۇيغۇر تارىخى» (ئىككىنچى قىسىم) دا «تارىخىي ھەمىدى» ۋە «تارىخىي ئەمىنىيە» قاتارلىق ئەسەرلەردىن كۆپلەپ نەقىللەرنى كەلتۈرۈش ئارقىلىق ياقۇببەگنىڭ خوتەندە نەچچە مىڭلىغان ئۇيغۇر مۇسۇلمان پۇقرالىرىنى قىرغىن قىلغانلىقىدەك جىنايى قىلمىشىنى بايان قىلىنغان ۋە خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى كېيىنكىلەر بېسىپ، ئۆلۈمگە پىسەنت قىلماستىن ياقۇببەگ قوشۇنى بىلەن مەردانىلارچە كۈرەش قىلغانلىقىغا مەدھىيە ئوقۇلغان. شۇنداقلا ئېپىنى كەلتۈرۈپ تۈرۈپ ياقۇببەگنىڭ

ئەسلىدە ئۇيغۇر، خۇيزۇ مىللەتلىرىدىن بولغان راشىدىن خوجا، ھەببۇللا خوجا ۋە تومىك قاتارلىقلارنى قەتل قىلغان ۋەقەلىك تەپسىلاتلىرىنى بايان قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنى ئىسلام ئاچقۇچى «ئاتالىق غازى» دەپ ئاتىۋالغان بۇ كىشىنىڭ ساختا ئەپت ـ بەشىرىسى ئېچىپ بېرىلگەن.

شۇبھىسىزكى، «ئۇيغۇر تارىخى» (ئىككىنچى قىسىم) نىڭ يۇقىرىقى مەزمۇنلار ھەققىدىكى بايانلىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان. ئاپتور مۇۋاپىق لوگىكىلىق تەرتىپتە ماھىيەتلىك پاكىتلارنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ھەق ـ ناھەق، توغرا ـ خاتا ھادىسىلەرنى ئېنىق ئايرىش مەقسىتىگە يەتكەن.

مەن ھەمىشە بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ بەزى تارىخىي ئەسەرلەرنى ئوقۇغاندا بىر خىل بېسىم تويغۇسى ھېس قىلىپ قالىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئاغرىنىشلىرىنى ئاڭلاپ تۇرىمەن. بۇ خىل ئەسەرلەرنىڭ سۆز ـ جۈملىلىرى تۇتۇرۇقسىز، مەزمۇنى تېتىقسىز، ئۆلۈك شەكىلدىكى ئۆلۈك ئىبارىلەر تولىمۇ كۆپ بولغاچقا ئوقۇغانلار قىينىلىپ، زادىلا ئاخىرىغىچە ئوقۇپ چىقالمايدۇ. بۇ خىل ئۇسلۇب ۋەقەلەر كۆپ، شەخسلەر تېخىمۇ كۆپ، ئۆزگىرىشچان ۋە رەڭگارەڭ مەزمۇن بىلەن تولغان تارىخنى بايان قىلىشقا زادىلا ماس كەلمەيدۇ. شۇڭلاشقا مەن ئابستراكت تەپەككۇر شەكلى ئارقىلىق تارىخنىڭ مەزمۇنىنى ئىپادىلەشنى تەشەببۇس قىلمايمەن. مېنىڭ تەكىتلەيدىغىنىم شۇكى، تارىخ ئەسەرلىرىمۇ بەلگىلىك ئەدەبىي دىت بىلەن يېزىلىشى لازىم.

«ئۇيغۇر تارىخى» (ئىككىنچى قىسىم) نى ئوقۇغىنىمدا، پۈتكۈل ئەسەرنىڭ بەدىئىي ئۇسلۇبى مەنده چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. پۈتكۈل كىتابنىڭ تىلى راۋان، چۈشىنىشلىك، قاتلاملىرى ئېنىق، بايانلىرى جايىدا بولۇپ، بۇ خىل ئۇسلۇبتا تارىخىي ۋەقەلەر سۆزلەنگەنده ئۇنىڭ رولى تېخىمۇ چوڭ بولىدۇ. «ئۇيغۇر تارىخى» (ئىككىنچى قىسىم) دا بۇ خىل بەدىئىي

ئۇسلۇب تولۇق ساقلاپ قېلىنغان بولۇپ، بۇنى پۈتۈن كىتابنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى دېيىش مۇمكىن. بىر مىللەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئۆز تارىخىدىنمۇ قىممەتلىك نەرسە بولمىسا كېرەك. ئۇيغۇر مىللىتى تارىخ ئېقىملىرىدا ئەۋلادمۇئەۋلاد ئىجادىي خاراكتېرىدىكى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، شانلىق مەدەنىيەت جۇغلانمىسى يارىتتى. بۈگۈنكى كۈندە يولداش لىيۇ زىشياۋ ھاياتىدىكى ئەڭ قىممەتلىك ۋاقىتلىرىنى ۋە زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلىش ئارقىلىق 1 مىليون 200 مىڭ خەتلىك سەھىپىدە ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان تارىخىنى سىستېمىلىق بايان قىلىپ چىقتى. بۇ دۆلەتكە، خەلققە، بولۇپمۇ ئۇيغۇر مىللىتىگە تەقدىم قىلىنغان تۆھپىكارلىق خىزمىتىدۇر. خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە ئىككى خىل يېزىقتا مۇشۇنداق زور ھەجىملىك ئەسەرنى يېزىپ چىقىش جەريانىدا يولداش لىيۇ زىشياۋ نامايان قىلغان كەسپىچانلىق روھى ئۇنىڭ يېزىپ چىققان ئەسىرىگە ئوخشاشلا كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتى ۋە قەدىرلىشىگە سازاۋەر بولغۇسى.

ئەڭ ئاخىرىدا «ئۇيغۇر تارىخى» (بىرىنچى قىسىم) غا يازغان «كىرىش سۆز» ۇمدىكى مۇنۇ بىر ئابزاسنى تەكرارلاش ئارقىلىق مەزكۇر بايانلىرىمنى ئاخىرلاشتۇرماقچىمەن: «ئەلۋەتتە، بۇنداق بىر چوڭ ھەجىمدىكى تارىخ ئەسىرىدە كەمچىلىك، ھەتتا ئايرىم خاتالىقلارنىڭ بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. ئوقۇرمەنلەرنىڭ تۈزىتىپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن»

1996 ـ يىلى يانۋار، بېيجىڭ

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1
مۇقەددىمە..... 1
بىرىنچى باب ئەپيۇن ئۇرۇشى ۋە ئۇيغۇرلار 1
1- بۆلۈم سارايسمىدە قالغان تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى ... 1
1. ئەپيۇننىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا يۇشۇرۇن كىرگۈزۈلۈشى 1
2. چارروسىيە بىلەن قوقەند خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسىزدىكى ئاساسىي تەھدىتكە ئايلىنىشى 5
3. چېگرا مۇداپىئەسىنىڭ سۇسلىشىپ قېلىشى 13
4. ئەمەلدارلارنىڭ چىرىكلىشىپ كېتىشى 18
2- بۆلۈم تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدا كۆتۈرۈلگەن يېغىلىقلار 27
1. يەتتە خوجا يېغىلىقى 27
2. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئاقسۇغا توپلىنىشى 32
3. يەتتە خوجىنىڭ قېچىپ كېتىشى 36
4. ۋەلىخان تۆرە توپلىڭى 39
5. ۋەلىخاننىڭ رەزىل قىلمىشى 49
6. ۋەلىخان توپلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن بىر تەرەپ قىلىنغان ئىشلار 53
ئىككىنچى باب پاراكەندە يىللاردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى 71
1- بۆلۈم قىيىن شارائىتتا راۋاجلانغان ئۇيغۇر ئىقتسادى 71
1. يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمى 71
2. دېھقانچىلىق، سودا، قول ھۈنەرۋەنچىلىك 82

2 ـ بۆلۈم تېـخىرقـاش ئـىچىدە گۈللەنـگەن ئۇيـغۇر مەدەنىيىتى..... 92
1. ئەدىبلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى 92
2. ماۋارىپ ۋە مەدەنىيەت 99
3. ھۈنەرچىلىك 101
ئۇچـىنچى باب چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونـىدا ئۆزىـنى ئوڭـشـۇۋېلـىـش يـولـىدا كۆرسـەتكـەن تىرىشچانلىقى ۋە ئۇنـىـڭ ئاقىۋىتى..... 104
1 ـ بۆلۈم ۋەھىمە قاپلاپ كەتكەن كۈنلەر 104
1. تۆگەپ قالغان ھەربىي راسخوت 104
2. كۆچا دېھقانلىرىنىڭ ئالۋان ـ سېلىققا قارشى كۈرىشى ... 117
3. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆز ئەمەلدارلىرىغا ھولغان تىزگىنلەشنى كۈچەيتىشى..... 121
2ـ بۆلۈم چىڭ سۇلالىسـىنىڭ قوقەند خانلىقى بىلەن قىلىشقان ئاخىرقى دىپلوماتىك پائالىيىتى 126
1. قوقەند خانلىقى ئەلچىسىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى 126
2. قوقەندنى بازا قىلغان باندىتلارنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا قىلغان پاراكەندىچىلىكى 133
تۆتـىنچى باب تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى قوراللىق قوزغىلاڭلار..... 136
1 ـ بۆلۈم كۈچا قوزغىلىڭى..... 136
1. راشىدىننىڭ كۈچا قوزغىلىڭىنىڭ داھىيسى بولۇۋېلىشى...136
2. ئاقسۇدىكى ئۇرۇش 146
3. قەشقەرگە يۈرۈش قىلىش..... 150
4. يەكەندىكى تۈنجى قېتىملىق جەڭ..... 153
5. يەكەننىڭ ئىككىنچى قېتىم ئىلىنىشى 156
6. يەكەننىڭ ئۈچىنچى قېتىم ئىلىنىشى 161
7. كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى ... 164
8. تۇرپان ۋە قۇمۇلنى ئىشغال قىلىش..... 168
9. كۈچا قوزغىلىڭىنىڭ كرىزىسقا پېتىپ قېلىشى 176
2 ـ بۆلۈم خوتەن قوزغىلىڭى 181

1. خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ جەريانى 181
2. ھەببۇللا بىلەن كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ توقۇنۇشۇپ قېلىشى 186
3. ھەببۇللانىڭ سىياسەت، تەدبىرلىرى 191
4. ھەببۇللانىڭ مەجەز ـ خۇلقىدىكى يېتەرسىزلىكلىرى... 195
3 ـ بۆلۈم قەشقەر قوزغىلىڭى 200
1. ھەرخىل كۆچىلەرنىڭ قەشقەرگە توپلىنىشى 200
2. ياقۇپبەگنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى 207
3. بۇزرۇكنىڭ ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىشى 209
4. مۇقەررەپشابەگ ۋەقەسى..... 212
5. قەشقەردىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ تەسلىم بولۇشى 215
6. قوقەند قاچقۇنلىرىنىڭ قەشقەرگە كېلىشى 219
7. بۇزرۇكنىڭ «بۆلاپ كېتىلىشى» 222
4 ـ بۆلۈم ئىلى قوزغىلىڭى..... 230
1. ئابدۇرۇسۇلبەگ زامانى..... 230
2. مەزەمزات زامانى 252
3. پوچى مەھمۇد قېرى زامانى..... 260
4. مولا شەۋكەت ئاخۇن زامانى 263
5. ئەلاخان زامانى 277
6. چارروسىيىنىڭ ئىلىنى بېسۋېلىشى..... 284
بەشىنچى باب ياقۇپبەگ باندىتلىرىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ياقۇپبەگ باندىتلىرىغا قارشى كۆرىشى 295
1 ـ بۆلۈم ياقۇپبەگ ئوتتۇرا ئاسىيا سىياسىي سەھنىسىدە 295
1. ياقۇپبەگنىڭ كەچۈرمىشلىرى 296
2. ئاق مەسچىت ھاكىمبېگى مەنسىپىدە 298
3. بۇخاراغا تۇنجى قېتىم سەرسان بولۇش 303
4. بۇخاراغا ئىككىنچى قېتىم سەرسان بولۇش..... 306

5. موللا ئالىم قۇلنىڭ خىزمەتتىدە بولۇش 310
6. قەشقەرگە بۆسۈپ كىرىش..... 313
2 ـ بۆلۈم ياقۇپبەگنىڭ 1864 ـ يىلىدىكى ئۇيغۇر خەلق قوزغىلىڭنى نابۇت قىلىشى 322
1. ياقۇپبەگنىڭ خوتەن قوزغىلىڭنى نابۇت قىلىشى..... 322
2. ياقۇپبەگنىڭ كۈچا قوزغىلىڭنى نابۇت قىلىشى 331
3. ياقۇپبەگنىڭ تەرىتاغنىڭ جەنۇبىنى بېسىۋېلىشى ... 340
4. ياقۇپبەگنىڭ ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىشى 351
3ـ بۆلۈم ياقۇپبەگنىڭ روسىيە، ئەنگلىيە، تۈركىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 371
1. ياقۇپبەگنىڭ روسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 371
2. ياقۇپبەگ بىلەن ئەنگلىيەنىڭ مۇناسىۋىتى 400
3. ياقۇپبەگنىڭ تۈركىيە بىلەن بولغان ئالاقىسى 412
ئالتىنچى باب ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتى..... 425
1 ـ بۆلۈم ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادى 425
1. دېھقانچىلىق 425
2. قول سانائىت 438
3. سودا ئىشلىرى..... 444
4. قاتناش ئىشلىرى 454
2ـ بۆلۈم ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى 467
1. دىن 467
2. مەدەنىيەت ـ ماتارىپ 477
3. ئۇسسۇل، مۇزىكا..... 483
4. ئەدەبىيات 488
يەتتىنچى باب چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىنى قايتۇرۇۋېلىشقا تەييارلىنىشى ...493
1ـ بۆلۈم ۋەزىيەتنى ئىنچىكە كۆزىتىپ كەسكىنلىك بىلەن تەدبىر قوللىنىش..... 493

1. قوماندانلىق ئاپپاراتلىرىنىڭ تەسىس قىلىنىشى 495
2. «دېڭىز مۇداپىئەسى» بىلەن «قۇرۇقلىق مۇداپىئەسى» ئوتتۇرىسىدىكى..... 498
3. ھەربىي خىراجەتنىڭ تەييارلىنىشى 505
4. ھەربىي ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋە يۆتكەش 510
2- بۆلۈم چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ پەرمان بويىچە قوۋۇقتىن چىقىشى 518
1. قوشۇنىنىڭ ئۆزگەرتىپ تەشكىللىنىشى 518
2. شىمالدا جەڭ قىلىپ، جەنۇبتا تۆھپە يارىتىش 524
3. ئۇرۇمچى ئۇرۇشى..... 530
4. داۋانچىڭ ئۇرۇشى 538
5. ياقۇپبەگنىڭ كورلىدا تۈيۈقسىز ئۆلۈشى 544
6. بەگقولىبەگنىڭ ئەنجانغا قېچىپ كېتىشى..... 550
7. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ياقۇپبەگ باسمىچىلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشىدىكى سەۋەبلەر 559
3- بۆلۈم چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشى ... 580
1. جۇڭگو بىلەن رۇسىيىنىڭ ئىلى مەسىلىسى توغرىسىدىكى تالاش - تارتىشلىرى 580
2. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ روسىيىنى ئوبيېكت قىلغان ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇشلىرى 592
3. رۇسىيىنىڭ ئۈيغۇر ئاھالىلىرىنى مەجبۇرىي كۆچۈرۈشى ... 605
سەككىزىنچى باب شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئۈيغۇرلار رايونىدا ئېلىپ بارغان زور ھەربىتى 619
1 - بۆلۈم ئىقتىسادىي تەدبىر 619
1. دەريا - ئۆستەڭلەرنى رېمونت قىلىش 622
2. كەڭ - كۆلەمدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش 629
3. باجنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش، پۇلىنى ئۆزگەرتىپ بېكىتىش 636
4. يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش..... 645
5. قاتناش يوللىرىنى ئېچىش 656

6. سودىنى جانلاندۇرۇش 664
2 - بۆلۈم مەدەنىيەت تەدبىرلىرى 672
1. دىن 672
2. ماتارىپ 678
3. تىل - يېزىق 682
4. ئەدەبىي ئەسەرلەر 690
5. مۇزىكا 721
6. ئۇسسۇل 727
توققۇزىنچى باب شىنخەي ئىنقىلابى ۋە ئۇيغۇرلار ... 737
1 - بۆلۈم يېڭى سىياسەتنىڭ ئۇيغۇرلارا رايونىدا يولغا قويۇلۇشى 737
1. ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى سىياسەتنى قوبۇل قىلىشى 737
2. سودىنى گۈللەندۇرۇش 743
3. سانائەت بەرپا قىلىش 747
4. يېزا ئىگىلىكىنى كېڭەيتىش 749
5. كان ئېچىش 754
6. ماتارىپنى گۈللەندۇرۇش 759
2 - بۆلۈم تورپاقلارنىڭ قۇمۇل ۋاڭغا قارشى كۆرىشى 768
1. دېھقان شەرۇللانىڭ ئۆلۈۋېلىشى 768
2. ۋاڭ ئوردىسىنى قورشاش 771
3. ياڭ زېڭشىننىڭ ياراشتۇرۇشى 774
4. قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ قۇمۇل ۋاڭلىققا قارشى كۆرىشىنىڭ باستۇرۇلۇشى 777
3- بۆلۈم ئىلى باش تۆتۈق مەھكىمىسى 781
1. ئۇرۇمچى قوزغىلىڭى 781
2. كۆرە قوزغىلىڭى 790
3. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىلەن ئىلى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەت 798
4 - بۆلۈم قۇمۇل، چىرا دېھقانلىرىنىڭ فېئودالىلىق زۇلۇمىغا ۋە چاررۇسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى كۆرەشلىرى 803

1. تۆمۈر خەلىپە رەھبەرلىكىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى 803
2. چىرا ئۇيغۇرلىرىنىڭ جاھانگىرلارغا قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك كۆرۈشى 818
ئوننىنچى باب ياڭ زېڭشىننىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدا يولغا قويغان تەدبىرلىرى..... 845
1 ـ بۆلۈم ياڭ زېڭشىننىڭ سىياسىي تەدبىرلىرى ... 845
1. قوشۇننى تەرتىپكە سېلىش 845
2. مىللەتلەرنىڭ تىنچ ـ ئىناقلىقىنى ئىزدەش 857
3. ھۆكۈمەتنىڭ ئوبرازىنى تىكلەش..... 863
2 ـ بۆلۈم ياڭ زېڭشىننىڭ ئىقتىسادىي تەدبىرلىرى... 871
1. مالىيىنى تەرتىپكە سېلىش 871
2. ئېرىق ـ ئۆستەڭ قېزىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ... 875
3. ئوقەتچىلىكنى گۈللەندۈرۈش..... 881
3 ـ بۆلۈم ياڭ زېڭشىننىڭ مەدەنىيەت تەدبىرلىرى ... 885
1. دىنغا تايىنىش 885
2. تىل سىياسىتى ۋە ئەملىيەت 890
3. ماۋارىپ ئىشلىرىنىڭ يېرىم يولدا توختاپ قېلىشى ... 894
ئون بىرىنچى باب شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنىڭ تۆيۈقسىز ئۆزگىرىشى..... 902
1 ـ بۆلۈم ياڭ زېڭشىننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى 902
1. ياڭ زېڭشىننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى 902
2. جىن شۇرېننىڭ رەئىس بولۇشى 914
3. ياڭ زېڭشىننىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتىكى ئۆتۈقلىرى ۋە يېتەرسىزلىكى 923
2ـ بۆلۈم «مەمۇرىي تۈزۈم بويىچە باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتىلگەن» قۇمۇل ۋاقىلىقى 937
1. قۇمۇل ۋاقى جەمەتى 937
2. قۇمۇل ۋاقىلىقىنىڭ تۈزۈلمىسى 947
3. ۋاقىلىقنىڭ زاۋال تېپىشى..... 975

4. «مەمۇرىي تۈزۈم بويىچە باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتىش»
ئىدىيىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى 984
5. «مەمۇرىي تۈزۈم بويىچە باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتىش»
جەريانىدىكى خاتالىقلار..... 990
6. شوپۇل ۋەقەسى..... 995
ئون ئىككىنچى باب قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ جەن
شۇرىنىڭ چېرىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى
كۈرىشى 1008
1 ـ بۆلۈم خوجنىياز ھاجىنىڭ كەچۈرمىشلىرى ... 1008
1. خوجنىيازنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانى 1008
2. بىرىنچى قېتىم ھاشارغا چىقىش..... 1012
3. ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ تۇرپانغا كېتىش 1017
4. مەككىگە بېرىش..... 1020
5. ئالتاي تەرەپلەرگە قېچىش 1026
6. سۇۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ بېرىپ پاناھلىنىش 1031
7. قۇمۇل ۋالىڭ ئوردىسىدا ئەمەل تۇتۇش 1035
2 ـ بۆلۈم خوجنىياز ھاجىنىڭ قۇمۇل قوزغىلىڭىنىڭ
باشلامچىلىقىغا كۆرسىتىلىشى..... 1040
1. جەن شۇرىنىڭ ھىيلە ـ مىكىرلىرى 1040
2. خوجنىيازنىڭ باش كۆتۈرۈشى 1046
3. ما جۇڭيىڭنىڭ بىرىنچى قېتىم شىنجاڭغا كېلىشى ... 1054
4. تاراتتى يېغىنى 1066
ئون ئۈچىنچى باب تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ جەن
شۇرىنىڭ چېرىك ھۆكۈمرانلىقىغا
قارشى كۈرىشى..... 1081
1 ـ بۆلۈم ئاستانە قوزغىلىڭى 1081
1. قەدىمكى ئىدىقۇت پايتەختىدىن كۆتۈرۈلگەن يانغىن...1081
2. تۇرپاننى ئىگىلىش..... 1089
3. پىچانغا ھۇجۇم قىلىش 1099
2 ـ بۆلۈم خوجنىيازنىڭ تەكلىپ بويىچە تۇرپانغا
كېلىشى..... 1110

1. خوجىنىيازنىڭ تەكلىپ بويىچە تۇرپانغا كېلىشى..... 1110
2. لۇكچۇن مۇھاسىرىسى..... 1116
3. توقسۇن قوزغىلىڭى 1120
4. بوستان ئۇرۇشى..... 1125
3 - بۆلۈم شېئىر شەھەرنىڭ شىنجاڭنىڭ ھوقۇق مەركىزىگە كىرىشى 1137
1. «12 - ئاپرىل» ئۆزگىرىشى 1137
2. ما جۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭغا كېلىشى 1151
3. جىمسار ئۇرۇشى..... 1160
4. خوجىنىيازنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزون قوماندانى بولۇشى 1166
5. شېئىر شەھەرنىڭ شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى بولۇشى 1173
6. خوجا نىيازنىڭ قاراشەھەردە مۇداپىئەدە تۇرۇشى ... 1183
ئون تۆتىنچى باب ھەرخىل كۈچلەرنىڭ قەشقەردىكى توقۇنۇشلىرى 1291
1 - تۆمۈر ئەلىنىڭ قەشقەرگە كىرىشى..... 1291
1. تۆمۈر ئەلىنىڭ بۈگۈردە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشى 1291
2. تۆمۈر ئەلىنىڭ قەشقەرگە كىرىشى..... 1297
2 - بۆلۈم سابىت داموللىنىڭ قەشقەرگە كىرىشى 1205
1. قاراقاش ئىسيانى..... 1205
2. سابىت داموللىنىڭ يەكەنگە كېلىشى 1211
3. تۆمۈر ئەلىنىڭ سابىت داموللىنى نەزەربەند قىلىشى ... 1217
3- بۆلۈم خوجىنىيازنىڭ قەشقەرگە كىرىشى 1224
1. خوجىنىيازنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەتلىكىنى ئۈستىگە ئېلىشى..... 1224
2. خوجىنىيازنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇپ قېلىشى..... 1229
3. خوجىنىيازنىڭ قەشقەرگە كىرىشى 1234
4. خوجىنىيازنىڭ سابىت داموللىنى قولغا ئېلىشى ... 1243
5. خوجىنىيازنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇشى 1249

ئون بەشىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ داۋالغۇش ئىچىدىكى سىياسىي هايات 1256
1 ـ بۆلۈم شېڭ شىسەينىڭ يېڭى هوقۇق مەركىزىنى قۇرۇشى 1256
1. مىللىي كادىرلارنى كۆپەيتىش..... 1259
2. قوشۇننى تەرتىپكە سېلىش ـ ئىنقلاش..... 1259
3. ئەمەلدارلارنى پاكلاشتۇرۇش 1265
4. ئىشپىيونلۇق تەشكىلىنى كۈچەيتىش 1267
2ـ بۆلۈم شېڭ شىسەينىڭ سىياسىي قىياپىتىنى ئاستا-ئاستا ئاشكارىلىشى 1721
1. «سەككىز ماددىلىق خىتابنامە» دىن «توققۇز تۈرلۈك ژەنپە» ۋە «ئالتە بۆيۈك سىياسەت» كىچە 1271
2. مەھمۇد مۇهىتى قوشۇننىنى پارچىلاپ، ئۇنى چەت ئەلگە چىقىپ كېتىشكە قىستاش..... 1280
3. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئەسكەر ئارىيەتكە ئېلىپ ماخۇسەن بىلەن ئابدۇنىيازنى يوقىتىش..... 1291
4. «جاسۇسلۇق جىنايىتى» نى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ خوجىنىيازنى قولغا ئېلىش 1299
5. جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى 1311
6. شېڭ شىسەينىڭ جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنى چەتكە قېقىش نىيىتىدە بولۇشى 1320
7. چىن تىەنچىۋ، ماۋ زېمىنلارنىڭ قۇربان بولۇشى ... 1329
8. شېڭ شىسەينىڭ شىنجاڭدىن غىپپىدە كېتىشى 1340
ئون ئالتىنچى باب قىينىچىلىق ئىچىدە قايتىدىن باش كۆتەرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىگىلىكى ۋە مەدەنىيىتى 1357
1ـ بۆلۈم قىينىچىلىق ئىچىدە راۋاجلانغان ئۇيغۇرلارنىڭ هازىرقى زامان ئىگىلىكى 1357
1. يېزا ئىگىلىكىنى قايتىدىن قۇرۇش 1373
2. سانائەتنى بەرپا قىلىش 1391
3. قول هۈنەرۋەنچىلىكنى ئىلگىرى سۈرۈش 1401

4. زامانۇی قاتناش - ترانسپورتنی راۋاجلاندۇرۇش ... 1401
2 - بۆلۈم جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان ئۇيغۇرلارنىڭ هازىرقى زامان مەدەنىيىتى 1426
1. يېڭىچە ئىجتىمائىي تەشكىلات ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى 1426
2. جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان ئۇيغۇرلارنىڭ هازىرقى زامان مەكتەپ ماتارىپى 1430
3. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئاساسى تېما قىلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ هازىرقى زامان ئەدەبىياتى سەنئىتى 1442
4. ئۇيغۇرلارنىڭ تىل - يېزىقىنىڭ يەنمۇ قېلىپلىشىشى ... 1453
5. تەۋرەپ تۇرغان ئىسلام دىنى 1458
ئون يەتتىنچى باب ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى 1466
1 - بۆلۈم ئۇلاستايدا ياڭرىغان ئوق ئاۋازى 1466
1. ئازادلىق تەشكىلاتىنىڭ قۇرۇلۇشى 1466
2. ۋۇ جۇڭشىننىڭ جىددىي پەيتتە بۇيرۇق تاپشۇرۇۋېلىشى ... 1484
3. ئۇلاستايدا ياڭرىغان ئوق ئاۋازى 1498
4. «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق هۆكۈمىتى» نىڭ قۇرۇلۇشى 1509
2 - بۆلۈم ماناس دەرياسى بويىدا 1525
1. شىمالىي يۆنىلىش ئۇرۇشى 1525
2. ئوتتۇرا يۆنىلىش ئۇرۇشى 1535
3. جەنۇبىي يۆنىلىش ئۇرۇشى 1542
4. تاشقورغان رايونىدىكى پارتىزانلىق ئۇرۇشى 1551
5. ماناس دەرياسى بويىدا 1555
ئون سەككىزىنچى باب شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە هۆكۈمەت 1561
1- بۆلۈم شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە هۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇشى 1561
1. «تىنچلىق بېتىمى» نىڭ ئىمزالىنىشى 1561

2. ئىلىخان تۆرىنىڭ ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ئۇچ ژىلايەتلىرىنى سىياسىي سەھنىسىدىن ئايرىلىشى 1581
3. شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇشى ...1592
4. ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ئۇچ ژىلايەت ئىنقىلابى ژەكىللىرىنىڭ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن ئالاقە ئورنىتىشى 1602
2 ـ بۆلۈم شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ پارچىلىنىشى 1615
1. «25 ـ فېۋرال ژەقەسى» ژە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى 1615
2. ئۇچ ژىلايەت ژەكىللىرىنىڭ مەسئۇدىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى بولۇشىغا قارشى تۇرۇشى ... 1625
3. ئۇچ ژىلايەت ژەكىللىرىنىڭ غۇلجىغا قايتىشى 1632
3ـ بۆلۈم پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئازادلىقىنى كۆتۈرۈلىش ... 1638
1. خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسىدىن شىنجاڭدا تىنچلىق ژە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقىغىچە 1638
2. تىغمۇ تىغ تاقابىل تۇرۇپ، ئۇچ ژىلايەتنىڭ ھەربىي كۈچىنى زورايتىش 1652
3. ئىگىلىكىنى راژاجلاندۇرۇپ، ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ئۇچ ژىلايەتنى گۈللەندۈرۈش 1661
4. پارلاق ئەتە ئۈچۈن 1670
خاتىمە 1697

مۇقەددىمە

مىلادىيە 1840 ـ يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن جۇڭگو تەدرىجىي يېرىم مۇستەملىككە، يېرىم فېئودالليق دۆلەتكە ئايلاندى. ئۇيغۇر مىللىتى پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە بۇ جاپا ـ مۇشەققەتلىك، ئېغىر ۋە ھاقارەتلىك تارىخنى باشتىن كەچۈردى.

مۇشۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىدا كۆچا قوزغىلىڭىنى باش قىلغان 1864 ـ يىلىدىكى ئۇيغۇر دېھقانلار قوزغىلىڭى، قۇمۇل قوزغىلىڭىنى باش قىلغان 1931 ـ يىلىدىكى ئۇيغۇر دېھقانلار قوزغىلىڭى، نىلقا قوزغىلىڭىنى باش قىلغان 1944 ـ يىلىدىكى ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ئۇچ ۋىلايەت قوزغىلىڭى قاتارلىق زور سىياسىي ۋەقەلەر يۈز بەردى.

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخى جۇڭگو يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ، مۇشۇ مەزگىلدىكى پۈتۈن مەملىكەت تارىخىنىڭ ئىلگىرىلەش ئەھۋالى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخىنىڭ ئومۇمىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئەپيۇن ئۇرۇشى، جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگونى بۆلۈشۈۋېلىشى، قانۇن ئۆزگەرتىپ يېڭىلىققا كۆچۈش، مىللىتارىستلارنىڭ قالايمىقان ئۇرۇشى، مىللىي ئىنقىلاب، جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ قۇرۇلۇشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسلا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى تەرەققىياتىدا ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇردى ھەمدە مۇشۇ مەزگىللەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي

ساھەلەردىكى ئۆزگىرىشلىرىنىڭ ئاساسلىق سەۋەبلىرىدىن بولۇپ قالدى. ئىجابىي مەنىدىكى سەۋەبلەر ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرگەن بولسا، سەلبىي مەنىدىكى سەۋەبلەر ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى توختىتىپ قويدى.

«ئۇيغۇر تارىخى» (ئىككىنچى قىسىم) — 1985 ـ يىلى ۋە 1987 ـ يىلى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان شۇ ناملىق ئەسەرنىڭ داۋامى بولۇپ، بۇنىڭدا 1840 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىدا يۈز بەرگەن سىياسىي ئۆزگىرىشلەر، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر، مەدەنىيەت جۇغلانمىسى ھەمدە يۇقىرىقى ساھەلەر بويىچە ئۇزلۇكسىز داۋاملاشقان ھەرقايسى دەۋرلەردىكى مەركىزىي ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئىش ـ پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت تۈرمۇشىدا يۈز بەرگەن بىر قاتار زور ئۆزگىرىشلەر پىلانىدىكى «ئۇيغۇر تارىخى» (ئۈچىنچى قىسىم) ناملىق ئەسىرنىڭ مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدۇ.

بىرىنچى باب ئەپيۇن ئۇرۇشى ۋە ئۇيغۇرلار

1ـ بۆلۈم ساراسىمىده قالغان تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى

1. ئەپيۇننىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالغا يوشۇرۇن كىرگۈزۈلۈشى

19 ـ ئەسىردىن كېيىن جاھانگىر دۆلەتلەر تېخىمۇ كۆپ ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتىده مۇستەملىكىلىك كېڭەيمىچىلىكنى شىددەت بىلەن باشلىۋەتتى، بۇلاردىن ئەڭ گەۋدىلىكى ئەنگلىيە ئىدى. 1840 ـ يىلى ئەپيۇن ئۇرۇشى هارپىسىدا، ئەنگلىيە ئۆز زېمىنىدىن بىرقانچە ئون باراۋەر كەڭ مۇستەملىكىگە ئىگە بولغان، مۇستەملىكىلىرى ئافرىقا، ئاسىيا، ئوكيانىيە، شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسى ۋە لاتىن ئامېرىكىسىغا تارقالغان، شۇ سەۋەبتىن ئەنگلىيە ئۆزىگە كۈن پاتماس ئىمپېرىيە دەپ تەمەننا قويغانىدى①.

ئاسىيادا ئەنگلىيە جەنۇبىي ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقى هەم هىندىچىنى يېرىم ئارىلىنى ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىسى قىلىۋالغاندىن كېيىن، مەھكەم بېكىنىۋالغان جۇڭگوغا تىمسىقلاپ كىرىۋېلىشقا تەمشەلگەنىدى.

جۇڭگونىڭ پايانسىز زېمىنىدا هاسىل بولىدىغان تاۋار

بازارلىرى ۋە ئاھالىنىڭ كۆپلۈكىدىن شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي ئېھتىياج مۇستەملىكىچىلىك مەنپەئىتىگە تەقەززا بولغان دۇنياۋى جاھانگىرلارغا نىسبەتەن، شۇنىڭدەك ئىنسانىيەت زور جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە بىرقانچە ئەسىردىن بۇيان جۇڭگودا قۇدرەت تاپقان ھەربىي كۈچلەر دۇنيانى بىرقانچە قېتىم زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ۋە كىشىلەردە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرغانىدى. روشەنكى، نوقۇل ھەربىي كۈچ ئارقىلىق جۇڭگودا ئىقتىسادىي مەنپەئەتكە ئېرىشىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئاقىۋەتتە، مىسلى كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر خىل تاۋار — ئەپيۇن زەمبىرەك ۋە مىلتىق ئورنىدا جۇڭگو زېمىنىغا سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى ھەم كىشىنى چۆچۈتىدىغان سۈرئەت بىلەن يامرىدى، ھەتتا ئىچىملىك ۋە چېكىملىك مەنئىي قىلىنىدىغان، مۇسۇلمان ئاھالىلەر كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدىغان تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىمۇ ئەپيۇن يامراشقا باشلىدى②.

جۇغراپىيىلىك سەۋەب ۋەجىدىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا توشۇلىدىغان ئەپيۇن قۇرۇقلۇق قاتناش يوللىرىنىڭ ئاساس قىلغانىدى. كەشمىر ـ قورۇم تېغى رايونى ئارقىلىق تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي رايونىغا تۇتاشقان يول ئۇ قاتناش يوللىرى ئىچىدىكى ئاساسلىق قاتناش لىنىيىسى ئىدى. يەنە بىر قاتناش لىنىيىسى بەدەخشان ـ قوقەند ئارقىلىق تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا تۇتىشاتتى. ئۇچىنچى قاتناش لىنىيىسى سىبىرىيە ـ ئالتاي تاغلىرى ئارقىلىق تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى تارباغاتاي ۋە ئىلىغا تۇتىشاتتى.

ئەپيۇن سودىسىنى كەشمىر ـ قورۇم تېغى قاتناش لىنىيىسىدە، ئاساسەن ئەنگلىيە مۇستەملىكىسىدىكى ھىندىستانلىقلار ۋە كەشمىرلىكلەر؛ بەدەخشان ـ قوقەند قاتناش لىنىيىسىدە ئاساسەن قوقەندلىكلەر؛ سىبىرىيە ـ ئالتاي تاغلىرى قاتناش لىنىيىسىدە ئاساسەن

رۇسىيىلىكلەر قىلاتتى③.

جۇڭگولۇقلار ئەپيۇننىڭ دۆلەت ئۇچۇن زور ئاپەت بولۇۋاتقانلىقىنى ناھايىتى تېزلا ھېس قىلدى. ئەپيۇن جۇڭگولۇقلارنىڭ زېھنى ۋە سالامەتلىكىنى ۋەھشىيانە دەپسەندە قىلىپ، جۇڭگونىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتتى. نۇرغۇنلىغان جۇڭگولۇق ئەر ـ ئاياللار ئەپيۇنگە خۇمار بولۇپ چۈشكۈن، زەئىپ ھالغا چۈشۈپ قالدى، جۇڭگونىڭ سان ـ ساناقسىز ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرى ئەپيۇن تۆلىمى سۈپىتىدە چەت ئەلگە ئەكېتىلدى. ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكى بەزى ئاقىلانە ئەربابلار: «بۇنىڭغا بەخىرامان ھالدا يەنە سەل قارايدىغان بولساق، بىرقانچە ئون يىلدىن كېيىن ئېلىمىزدە دۈشمەنگە تاقابىل تۇرغۇدەك ئەسكەر قالمايدۇ، مائاش ئورنىدا بەرگۈدەك كۈمۈشمۇ قالمايدۇ» دەپ قاتتىق تەشۋىشلەندى ④.

جامائەت پىكرىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن، پادىشاھ داۋگۇاڭ ھۆددىچى مەھكىمىسىنىڭ ۋەزىرى خۇاڭ جۆسىنىڭ تەكلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ، ئەپيۇننى مەنئى قىلىش قارارىغا كەلدى. داۋگۇاڭ 10 ـ يىلى، يەنى مىلادىيە 1838 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى لىن زېشۈ خان مۇپەتتىشى بولۇپ تەيىنلىنىپ گۇاڭجۇدا ئەپيۇننى مەنئى قىلىشقا ئەۋەتىلدى. 1839 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈندىن 6 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنگىچە، لىن زېشۈ ئەنگلىيە، ئامېرىكا سودىگەرلىرى تاپشۇرۇپ بەرگەن 19 مىڭ 187 ساندۇق، يەنى تەخمىنەن 2 مىليون 300 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق ئەپيۇننى گۇاڭجۇ شەھىرىنىڭ خۇمبىن دېڭىز ساھىلىدا كۆيدۈرۈۋەتتى⑤. بۇنىڭ بىلەن لىن زېشۈنىڭ نامى ئەپيۇننى مەنئى قىلىشتىن ئىبارەت بۇ شىجائەتلىك ئىش بىلەن بىللە تارىخنامىلەرگە پۈتۈلدى.

كېيىنكى كۈنلەردە ئەپيۇننى مەنئى قىلىش پائالىيىتى ئېلىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئارقا ـ ئارقىدىن باشلىنىپ

كەتتى. 1839 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئەدلىيە ئىشلىرى ۋەزىرى خۇفېڭ پادىشاھ داۋگۇاڭغا مەكتۇپ سۇنۇپ، چېگرا رايون بولغان شىنجاڭدىمۇ ئەپيۇننى مەنئى قىلىشنى تەكلىپ قىلدى. ئەتىسى پادىشاھ داۋگۇاڭ شىنجاڭدا ئەپيۇننى مەنئى قىلىش توغرىسىدا پەرمان چىقىرىپ، ئىلى جاڭجۈنى ھەم ھەرقايسى جايلاردا تۇرۇشلۇق نازارەتچى، مەسلىھەتچى، ئىش بېجىرگۈچى ئامبالىلارغا ئۆز جايلىرىدا ئەپيۇننى قاتتىق مەنئى قىلىشنى تاپىلىدى⑥. بىرنەچچە ئاي ئىچىدىلا تەكشۈرتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى جايلاردا چەت ئەل سودىگەرلىرى ئېلىپ كىرگەن 100 مىڭ سەندىن ئارتۇق ئەپيۇن مۇسادىرە قىلىندى. يەكەننىڭ ئۆزىدىلا 66 مىڭ يۈز نەچچە سەر ئەپيۇن مۇسادىرە قىلىندى. جۈملىدىن، كەشمىر سودىگەرلىرىدىن مۇسادىرە قىلىنغىنى 52 مىڭ 711 سەر، بەدەخشان سودىگەرلىرىدىن مۇسادىرە قىلىنغىنى 1424 سەر، ھىندىستان سودىگەرلىرىدىن مۇسادىرە قىلىنغىنى 11 مىڭ 984 سەر بولدى⑦.

ئىككىنچى يىلى 3 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى پادىشاھ داۋگۇاڭ ئىلى جاڭجۈنى يى شەن قاتارلىقلار تۈزۈپ چىققان ئەپيۇننى مەنئى قىلىش نىزامىنى تەستىقلىدى⑧.

ئەپيۇن مەسلىسىدە ئەكس ئەتكىنى، ماھىيەتتە جۇڭگو بىلەن جاھانگىرلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەمەلىي كۈچ سىنىشىش ئىدى. 19 ـ ئەسىردىن كېيىن جۇڭگو ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى سەۋىيىسى، ھەربىي قوشۇننىڭ قوراللىنىش سەۋىيىسى ھەم مەمۇرىيەت ئۇنۇمى جەھەتلەردە دۇنيا جاھانگىرلىرىدىن كۆپ ئارقىدا قالغان، ھەتتا پۈتكۈل ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىمۇ جۇرئەت ـ شىجائەتتىن مەھرۇم قالغانىدى. شۇڭا، 1840 ـ يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشى ئاياغلىشىپ ئۇچ يىل ئىچىدىلا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىگىلىگەن ھوقۇقىغا نۇقسان، دۆلەت غۇرۇرىغا نومۇس

كەلتۇرىدىغان «گۈزەللىك شەرتنامىسى»، «نەنجىلك شەرتنامىسى»، «بەش پورتتا سودا قىلىش نىزامنامىسى» نى ئىمزالىدى.

ئەپيۇن كىرگۈزۈش جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئېلىمىزدىن ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئۈندۈرۈۋېلىشىدىكى ئاساسلىق ۋاستىسى ئىدى. تېخىمۇ مۇھىمى، ئۇلار مۇشۇ يول بىلەن بىرقانچە ئون يىلدىن كېيىنلا جۇڭگونىڭ دۇشمەنگە تاقابىل تۇرغۇدەك ئەسكەردىن، ماتاش ئورنىدا بەرگۈدەك كۈمۈشتىن مەھرۇم قىلالايمىز، دېگەن ئىشەنچىته ئىدى. شۇڭا، مەيلى ئىقتىسادىي مەنپەئەت ياكى سىياسىي مەنپەئەت جەھەتتىن بولسۇن، دۇنيا جاھانگىرلىرى جۇڭگوغا ئەپيۇن كىرگۈزۈشنى ھەرگىزمۇ توختاتمىدى.

دەل مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئەپيۇننى مەنئى قىلىش ئۈچۈن تۈزگەن ۋە يولغا قويغان بىر قاتار تەدبىرلىرى بارا - بارا ئۆز رولىنى يوقاتتى.

2. چارروسىيە بىلەن قوقەند خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسىزدىكى ئاساسىي تەھدىتكە ئايلىنىشى

17 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئوكرائىنا قايتىدىن روسىيىگە قوشۇلغاندىن كېيىن، روسىيە دۇنيادا زېمىنى كەڭ دۆلەتلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى. 18 - ئەسىردىن باشلاپ، 21 يىل ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق روسىيە ئاخىرقى ھېسابتا شۇھېتسارىيە ئوستىدىن غەلبىە قىلىپ، ئۆزىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنى بالتىق دېڭىزىغچە كېڭەيتىپ، شىمالدىن دېڭىزغا چىقىش ھوقۇقى ۋە مۇھىتىغا ئىگە بولۇۋالدى. 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە،

رۇسىيە يەنە تۈركىيە ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، قارا دېڭىزدا ئەركىن قاتناش ھوقۇقىغا ئىگە بولدى. دېمەك، يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدىلا، رۇسىيە ئۆز ئارزۇسى بويىچە شىمالدىن ۋە جەنۇبتىن دېڭىزغا چىقىش يولىغا ئېرىشتى.

يېڭى دېڭىز يوللىرى رۇسىيىنىڭ دۇنيانىڭ باشقا جايلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئاسانلاشتۇردى. ئۇزاق ۋاقىتتىن بۇيان يېرىم بېكىنمە ھالەتتە تۇرغان بۇ ئىچكى قۇرۇقلۇق دۆلىتى دېڭىز قاتناش يوللىرىغا ئېرىشكەن ھامان ئىلگىرى يىراق بىلىنگەن نۇرغۇن يەرلەر بىر - بىرلەپ رۇسىيىنىڭ دېڭىز قاتناش تورلىرىغا ئۇلاندى. بۇ ئۆزگىرىشلەر رۇسىيىگە غايەت زور سودا مەنپەئىتى كەلتۈرۈش بىلەن بىرگە، رۇسىيە ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ سىياسىي تەمەسىنىمۇ زورايتىۋەتتى. 19 - ئەسىردىن كېيىن، رۇسىيىنىڭ تەسىر كۈچى ئاسىيانىڭ مەركىزىي رايونىغا كىردى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي، شىمالىي رايونلىرى رۇسىيىنىڭ يەنمۇ كېڭەيمىچىلىك يۈرگۈزۈشىنىڭ نىشانى بولۇپ قالدى . 19 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىن كېيىن، رۇسىيە قوشۇنلىرى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىنلارنى بېسىۋالدى ھەم ئېرتىش دەرياسى بويلىرىدىن ئالاتاۋ تاغلىرىغىچە بولغان جايلارغا قورال كۈچىگە تايىنىپ ئون مىڭدىن ئارتۇق ئاھالىنى كۆچۈرۈپ كېلىپ، 42 ئورۇندا ئاھالىلەر نۇقتىسىنى قۇردى⑨ ، ھەتتا ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى زېمىنلىرىمىزمۇ چارروسىيىنىڭ كېڭەيمىچىلىك دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋېلىندى⑩ .

رۇسىيىنىڭ ئېلىمىزنىڭ غەربىدە قىلىۋاتقان كېڭەيمىچىلىكى چىڭ سۇلالىسى يەرلىك دائىرىلىرىنى قاتتىق ئەنسىزلىككە سالدى. پەقەت داۋاڭ يىللىرىدىلا، ئىلى

جاڭجۇنىنىڭ چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە سۇنغان مەكتۇپلىرى ۋە چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئىلى جاڭجۇنىگە چۈشۈرگەن پەرمانلىرى بىرقانچە ئون پارچىگە يەتتى ⑪ .. شىيەنفېڭ يىللىرىدا بۇ مەزمۇندىكى مەكتۇپلار ۋە پەرمانلار تېخىمۇ كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوقەند خانلىقى بىلەن بولغان دىپلوماتىك ئالاقىسى، سۇركىلىشلىرى ۋە توقۇنۇشلىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي چېگرىسىدىكى يەنە بىر مۇھىم ئىشى بولۇپ قالدى.

قوقەند خانلىقى پامىرنىڭ غەربىي تەرىپىدە بولۇپ، سىر دەرياسى ۋە ئامۇ دەرياسىنىڭ مەنبەسىگە جايلاشقان. ئۇ پامىر تاغلىرىدىكى ئاسىيا قاتناش يولى ئىدى. ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولىغا خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا كىشىلەر دىققەت قىلغانىدى. باشقا دۆلەتلەرنىڭ شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت تارىخىي خاتىرىلەنگەن ھۆججەتلىرىدىمۇ مۇشۇ رايوننىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتى ۋە تەبىئىي مۇھىتى تىلغا ئېلىنغان.

16 ـ ئەسىردىن كېيىن ئاۋاتلاشقان يېڭى دېڭىز يوللىرى يىپەك يولىنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولىنى تەدرىجىي يوقاتقان بولسىمۇ، مەركىزىي ئاسىيادىكى قاتناش ئىشلىرىدا، بولۇپمۇ مۇشۇ دائىرىدىكى سودا پائالىيەتلىرىدە، قوقەند خانلىقى يەنىلا مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن بولۇپ، ئىران ئېگىزلىكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرى بىلەن سودا قىلىشىدىكى ئاساسلىق قاتناش تۈگۈنى ئىدى. جۇڭگودىن چاي، رەۋەنلەرنى كىرگۈزۈش — قوقەند خانلىقىنىڭ خاس سودىسى ئىدى. قوقەند خانلىقى يەنە پايدىلىق جۇغراپىيىلىك شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز چېگرىسىدىن ئۆتىدىغان سودىگەرلەردىن نۇرغۇن ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئۇندۇرۇۋالاتتى. لېكىن، تاشقى شارائىتقا باغلىنىشلىق بولغان بۇنداق ئىقتىسادىي مەنپەئەت تۇراقلىق بولمايتتى، بولۇپمۇ مال

كەلتۇرۇلىدىغان رايونلاردا كۆرۈلگەن سىياسىي داۋالغۇشلار ھەمىشە قوقەند خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىغا قاتتىق تەسىر كۆرسىتەتتى. مەنپەئەتلەر باغلىنىشلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇزاقتىن بۇيان قوقەند خانلىقى ئېلىمىز بىلەن ئىزچىل ئىناق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنىدى. چوڭ - كىچىك خوجىلار توپلىڭىدىن كېيىن قوقەند خانلىقى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە بەزى ئىناقسىزلىق كۆرۈلۈشكە باشلىدى. چۈنكى، قوقەند خانلىقى چوڭ - كىچىك خوجىلار ھەم ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا پاناھ بولۇپ بەرگەنىدى. قوقەند خانلىقىنىڭ بۇنداق قىلىشىدا ھەم ئۆزىگە خاس سىياسىي مۇددىئاسى بار ئىدى، ھەم دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى توسقۇنلۇقلارغا ئۇچرىغانىدى. بۇ ئىككى سەۋەبنى سىلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى سەۋەب مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. چۈنكى، خوجىلىق سالاھىيىتىگە ئىگە كىشىلەر ئادەتتە ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادلىرى دەپ قارىلاتتى. خوجىلارغا زىيانكەشلىك قىلىش — دىندىن يۈز ئۆرۈگەنلىك ھېسابلىنىاتتى. شۇڭا، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قوقەند خانلىقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ چوڭ - كىچىك خوجىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلىپىنى ماقۇل كۆرمىدى. چىڭ سۇلالىسى دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى بۇ سەۋەبلەردىنمۇ پۈتۈنلەي بىخەۋەر ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، كېيىنكى كۈنلەردە چوڭ - كىچىك خوجىلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلىپىدە بەكمۇ چىڭ تۇرۇۋالمىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قوقەند خانلىقىمۇ چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە قارىتىلغان كەسكىن ھەرىكەتلىرىنى ئاڭلىق يوسۇندا چەكلەپ تۇردى. شۇ سەۋەبتىن قوقەند خانلىقى چىڭ سۇلالىسى بىلەن بىر قەدەر تىنچ سىياسىي مۇناسىۋەتتە بولدى. يېرىم ئەسىر

ئۆتۈپ ، 1820 ـ يىلىغا كەلگەندە بۇ مۇناسىۋەت بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. چۈنكى، قوقەند خانلىقى جاھانگىر خوجىنىڭ توپىلىڭىغا ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق مەدەت بەرگەنلىكى ئۈستىگە، يەنە بىۋاستە ئەسكەر چىقىرىپ قەشقەر شەھىرىدە مۇداپىئەلىنىۋاتقان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى. ئاقىۋەتتە، جاھانگىر خوجا توپىلىڭى تىنچىتىلغان ھامان، چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى پادىشاھنىڭ پەرمانى بىلەن شىنجاڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا مەسئۇل بولغان نا يەنچېڭنىڭ تەكلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ، قوقەندكە قارىتا سودىنى توختىتىش، يېقىن ئارىدا ئېلىمىزدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان قوقەند پۇقرالىرىنى قايتۇرۇشتەك بىر قاتار يىرىك تەدبىرلەرنى قوللاندى. ئېلىمىزدە داۋاملىق ئولتۇراقلىشىشقا شەرتى توشىدىغان قوقەند مۇھاجىرلىرى بولسا ئولتۇراقلىشىش مۇددىتى، مال ـ مۈلۈك سېتىۋېلىش، ھۈنەر ـ كەسىپ تاللاش جەھەتلىرىدىمۇ بىرمۇنچە چەكلىمىلەرگە ئۇچرىدى.

روشەنكى، چىڭ سۇلالىسى مۇنداق بىر مۇھىم پاكىتقا سەل قارىغانىدى: 19 ـ ئەسىردىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى جۇڭگو كۈندىن ـ كۈنگە ئېغىرلىشىپ كېتىۋاتقان سىياسىي بوھرانغا ۋە جاھانگىرلار تەرىپىدىن بۆلۈشۈۋېلىنىش خەۋپىگە دۇچ كەلمەكتە ئىدى. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوقەند خانلىقىغا قارىتان بىر قاتار جازالاش خاراكتېرىدىكى تەدبىرلىرى قوقەند خانلىقىنى ئەيۈەشكە كەلتۈرەلمىدى، بەلكى قوقەند خانلىقىنىڭ ئۆچمەنلىكىنى قوزغىۋەتتى. كېيىنكى بىرنەچچە ئاي ئىچىدە، قوقەند خانلىقى تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا ئارقا ـ ئارقىدىن باستۇرۇپ كىرىپ، چىڭ سۇلالىسىنى ئۆز سىياسىتىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر قىلدى. 1829 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى پادىشاھ داۋۇگۇاڭ قوقەند مەسىلىسى توغرىسىدا پەرمان چىقىرىپ، نا يەنچېڭنىڭ قوقەندتىن

جاھانگىر خوجىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشىنى تەلەپ قىلغانلىقىنى «مۇكاپاتقا ئېرىشىش كويىدا قىلىنغان» ، «مېنىڭ ئارزۇ ـ مۇددىئايىمغا خىلاپ ئىش»⑫ دەپ ئەيىبلىدى.

جازا تەدبىرلىرى قوقەند خانلىقىنى ئەيۈەشكە كەلتۈرەلمىگەن يەردە، يول قويۇش ئۈسۈللىرى قوقەند خانلىقىنى ئەيۈەشكە كەلتۈرۈشكە تېخىمۇ ئەسقاتمايتتى. دەرۈەقە، 1830 ـ يىلى كۈزدە قوقەند قوشۇنلىرى جاھانگىر خوجا ئىلك ئاكىسى يۈسۈپنى دەستەك قىلىپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا باستۇرۇپ كىرىپ، قەشقەر، يېڭىسار، يەكەنگىچە پاراكەندىچىلىك سالدى. قوقەند تاجاۋۇزچىلىرىنى زېمىنىمىزدىن چېكىندۈرۈش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ئىشقا سالغان ئەسكەرلەر 30 مىڭدىن، سەرپ قىلغان كۈمۈش 8 مىليون سەردىن ئاشتى⑬. بۇ 19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا مەملىكەت بويىچە ئىچ چوڭ ھەربىي پائالىيەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. بۇ قېتىمقى تاجاۋۇزچىلىق ۋەقەسىدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى قوقەندكە نىسبەتەن تامامەن مۇداپىئەلىنىش ھالىتىگە ئۆتتى⑭. شۇ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى پادىشاھ داۋۇڭ قوقەند خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا چاڭ لىڭغا پەرمان بېرىپ، قوقەند خانلىقىغا قارىتىلغان سودا چەكلىمىسىنى بىكار قىلدى⑮.

پادىشاھ داۋۇڭنىڭ مۇشۇ پەرمانى بويىچە، قوقەند خانلىقى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا ئۆزىنىڭ سودا ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپلا قالماستىن، باج تۆلىمەيدىغان ئىمتىيازغىمۇ ئېرىشتى. بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ناھايىتى زۆرۈركى، بۇنىڭدىن ئىلگىرى قوقەند سودىگەرلىرى جۇڭگونىڭ قانۇنىي بويىچە چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك داىرىلىرىگە 30 دىن بىر ئۇلۇش بويىچە سودا بېجى تۆلەيتتى⑯. بىراق، بۇ ۋاقىتتا قوقەند خانلىقى سودا بېجى تۆلىمەسلىك ئىمتىيازى بىلەن قانائەت ھاسىل

قىلمىدى، ئۇلار يەكەن، قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەردە قوقەند خانلىقىنىڭ سودا مەسئۇللىرىنى تۇرغۇزۇپ، قوقەند سودىگەرلىرىدىن سودا بېجى يىغىشنى تەلەپ قىلدى. 1833 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى قوقەند خانلىقىنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولۇپ، قوقەند خانلىقىنىڭ ئېلىمىز زېمىنىدا سودا مەسئۇللىرىنى تۇرغۇزۇشىغا قوشۇلدى⑰. قوقەند سودىگەرلىرى سودا مەسئۇللىرىنى «ئاقساقال» دەيتتى. قوقەند ھۆكۈمەت تەرەپ بولسا ئۇلارنى «ھۆرمەتلىك» دەپ ئاتايتتى.

قوقەند خانلىقىنىڭ سودا مەسئۇلى دېگەن مەنسەپ داۋۇگۇاڭ يىللىرىدىكى يازما ماتېرىياللاردا پۈتۈلگەن بولۇپ، «ھۆرمەتلار قەشقەردە سودىگەرچىلىك قىلىدىغان قوقەندلىكلەرنىلا باشقۇرىدۇ. ھاكىمبەگلىرىمىز قوقەندلىكلەردىن ئېغىر ـ بېسىق، ياۋاشلىرىنى تاللاپ ھۆرمەتلا قىلىپ تەينىلەيدۇ» دېيىلگەن⑱. ئەمدى ئوخشىمايدىغان يېرى، ئۇلار قوقەند خانلىقى تەرىپىدىن تەينىلىنىپ ئەۋەتىلىدىغان بولدى.

ئۇزاق ئۆتمەي قوقەند خانلىقى قەشقەردە ئۆزىنىڭ تۇنجى سودا مەسئۇلىنى تەينىلىدى. ئۇنىڭ ئېتى ئابدۇغوپۇر ئىدى. بۇ كىشى بەزىدە ئابدۇقاھار ياكى ئابدۇرۇسۇل دەپمۇ ئاتالدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكىسىنىڭ ئېتى نامەتجان، ئۇچىنچىسى بايخان، تۆتىنچىسى شۇكۈرخان، بەشىنچىسى سەئىدخان، ئالتىنچىسى نەسرىدىن، يەتتىنچىسى نۇرمۇھەممەد، سەككىزىنچىسى سابىت شۇكۈر ئىدى⑲. «يەتتە خوجا يېغىلىقى» ئىككىنچى سودا مەسئۇلى نامەتجانىڭ، ۋەلىخان تۆرە يېغىلىقى بەشىنچى سودا مەسئۇلى سەئىدخانىڭ قەشقەر قاتارلىق جايلاردا قوقەند سودىگەرلىرىنى باشقۇرۇۋاتقان مەزگىلىدە سادىر بولغان.

قوقەند سودا مەسئۇللىرى باشقۇرۇۋاتقان قوقەند سودىگەرلىرى ئېلىمىز زېمىنىدا تەدرىجىي يوسۇندا پەۋقۇلئاددە گۈرۈھقا ئايلىنىپ، جۈملىگو قانۇنلىرىدىن ھالقىغان ئىمتىياز ۋە

هوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇشقا باشلىدى. قەشقەر كوناشەھەردە ھەتتا قوقەند سودا مەسئۇلىنىڭ ئېلىمىز ھاكىمىيىتىگە قامچىلاپ ئۇرۇش ۋەقەسى سادىر بولغان. «تارىخىي خەمسەئى شەرقى» دە شۇ مەزگىلدىكى قوقەند خانلىقى بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇستىدە توختىلىپ: «خان (قوقەند خانىنىڭ دېمەكچى) قەشقەرنى ئۆز زېمىنى دەپ قارايدۇ» دېيىلگەن. «تارىخىي خەمسەئى شەرقى» نىڭ مۇئەللىپى دەلىل سۇپىتىدە چوقان ۋەلىخانۇف ۋەقەسىنى مىسالغا ئالغان. شۇ چاغدا، نەسرىددىن ئالتىنچى قارار سودا مەسئۇلى بولۇپ، رۇسىيە قەشقەرگە مەخپىي ئەۋەتكەن قازاق بەگزادە چوقان ۋەلىخانوفنىڭ يۇرۇش ـ تۇرۇشلىرىنى ئوتتۇرىغا چىقىپ چەكلىمىگەنلىكى ۋە ئۆز ۋاقتىدا قوقەند دائىرىلىرىگە مەلۇم قىلمىغانلىقى ئۈچۈن، قوقەندگە چاقىرتىۋېلىنىپ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان⑳.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوقەندكە نىسبەتەن جازالاشتىن سۇكۇت قىلىشقا ئۆتكەنلىكى ۋە يەنە يول قويۇشقا ماقۇل بولغانلىقى نوقۇل ھالدا كۆچلەر سېلىشتۇرمىسىنىڭ نەتىجىسى ئەمەس. چۈنكى، مەيلى سان جەھەتتىن ياكى سۇپەت جەھەتتىن بولسۇن، قوقەند خانلىقى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا تەڭلىك يوق ئىدى. توغرىسىنى ئېيتقاندا، قوقەند خانلىقى بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتىدە كۆرۈلگەن ئۆزگىرىشلەردىن ئەكس ئەتكىنى پەقەتلا چىڭ سۇلالىسىنىڭ كۆچلۈكلۈكتىن ئاجىزلىققا، گۈللىنىشتىن زەئىپلىككە ئۆتۈش جەريانى ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھالسىزلىنىشىغا ئەگىشىپ قوقەند خانلىقىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قاراتقان تەھدىتى كۈندىن ـ كۈنگە كۈچىيىپ، ئاخىر تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا بىر قاتار پاراكەندىچىلىكنىڭ كۆرۈلۈشىگە سەۋەبچى بولدى.

3. چېگرا مۇداپىئەسىنىڭ سۇسلىشىپ قېلىشى

جاھانگىر خوجا توپىلىڭدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ئىشلىرىدا، ھەربىي ئىشلار، مۇھىم مەزمۇن بولۇپ قالدى. بۇ ئىشلار ھەتتا مەملىكىتىمىزنىڭ باشقا ئۆلكىلەردىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭمۇ دىققەت - ئېتىبارىنى جەلپ قىلدى. جۇملىدىن، ئىستراتېگىيىلىك جايلارنى تاللاش، مۇداپىئەچى قوشۇنلارنىڭ سانىنى بەلگىلەش قاتارلىق ئىشلار گەۋدىلىك مەزمۇن ئىدى. چاڭ لىڭ بىلەن يۇ لىننىڭ ئىستراتېگىيىلىك جايلار توغرىسىدىكى پىكىرلىرى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ قارار چىقىرىشىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇلارنىڭ پىكىرلىرىنى پادىشاھ داۋگۇاڭ ماقۇل كۆرگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ پىكىرلىرىگە ئاساسەن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇشنى باشقىدىن تەڭشەپ چىقتى. بۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى يەكەننى مەركەز، قەشقەر، يېڭىسار، مارالبېشىنى تايانچ نۇقتا قىلىپ، كەڭ دائىرىدە مۇداپىئە سىستېمىسىنى شەكىللەندۇرۇشتىن ئىبارەت. چاڭ لىڭ بىلەن يۇلىن ئۆزىنىڭ پىكىرلىرىنى شەرھلەپ مۇنداق دەيدۇ: «ئەسكەر باشلاپ ماڭغانلار غالىب ئورۇندا تۇرغاندىلا، ئاندىن دۇشمەننى مەغلۇپ قىلالايدۇ. شۇ سەۋەبتىن بىز قايتا - قايتا ئويلىنىپ، مەسلىھەتچى ئامبالنى يەكەنگە يۆتكەشنى لايىق تاپتۇق. يەكەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەركىزى قەشقەرگە ئالتە بېكەتلىك يول، يىراقمۇ ئەمەس، يېقىنمۇ ئەمەس. ئاندىن خوتەندە تۇرۇشلۇق چېرىكچى ئامبالنى زاپاس ئورۇنغا دەسسىتىش، قەشقەردە ئالماشتۇرغۇچى چېرىكچى ئامبالدىن بىرنى تۇرغۇزۇپ، ئۇنى يېڭىسارغا تۇرۇشلۇق چېرىكچى ئامبال بىلەن ماسلاشتۇرۇپ، مارالبېشىغا چېرىكچى ئامبالدىن بىرنى تۇرغۇزۇپ، ئۇنى شۇڭۇزنىڭ دالدىسى قىلىش

كېرەك. ئالتە شەھەرنىڭ مۇداپىئە نۇقتىلىرىنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى بىرقانچە يۈز چاقىرىمدىن ئاشمايدۇ»㉑.

مۇداپىئەدە تۇرىدىغان ئەسكەرلەرنىڭ سانى تامامەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ مالىيە ئەھۋالىغا باغلىق ئىدى. 19 - ئەسىردىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا ھەربىي پائالىيەت ئېلىپ بارغاندىن باشقا، خۇببي، سىچۈەن، خېنەن، شەنشى، گەنسۇ ئۆلكىلىرىدىمۇ زور ھەربىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغاندى. ئەسكەرلەرنىڭ يۆتكىلىش دائىرىسى جۇڭگونىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندى. ئون مىڭلىغان ئەسكەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ قورال - ئەسلىھەلىرىنى ئۇيان - بۇيان يۆتكەشكە سان ساناقسىز كۈمۈشلەر، ئاشلىق ۋە تۇرمۇش خىراجىتى سەرپ قىلىنغاندى. يەنە بىر تەرەپتىن ئەپيۇننىڭ كۆپلەپ كىرگۈزۈلۈشىگە ئەگىشىپ، مەملىكىتىمىزدىكى كۈمۈشلەر ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن يوللار ئارقىلىق كىشىنى چۆچۈتىدىغان سۈرئەت بىلەن دۆلىتىمىزنىڭ سىرتىغا ئېقىپ كېتىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ مالىيىسىدە ئېغىر جىددىيىلىك پەيدا قىلغانىدى. مۇشۇنداق شارائىتتا، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى بەلگىلەشتە مۇقەررەر ھالدا چىقىمنى ئازايتىش پرىنسىپ قىلىنىاتتى. تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانى مەسىلىسى جاھانگىر خوجا توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىنلا چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ كۈنتەرتىپىگە كىرگۈزۈلگەنىدى. 1829 - يىل 3 - ئايدا، پادىشاھ داۋۇگۋاڭ نا يەنچېڭنىڭ تەكلىپىگە تەستىق سالغاندا مۇشۇ مەسىلە ئۇستىدە ئاخىرقى خۇلاسە چىقاردى.

نا يەنچېڭنىڭ تەكلىپىدە، قەشقەر قاتارلىق غەربتىكى بەش شەھەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانى ئاۋۋال ئالتە مىڭغا

يەتكۈزۈلۈپ، ئاندىن ئۇچ يىلدىن كېيىن ئىككى مىڭنى قىسقارتىش، بەش يىلدىن كېيىن يەنە ئىككى مىڭنى قىسقارتىش، ئاخىرىدا ئىككى مىڭ ئەسكەر ساقلاپ قېلىش دەپ تەكىتلەنگەن. پادىشاھ داۋۇگۇڭ بولسا ئىككى يىلدىن كېيىن ئىككى مىڭ ئەسكەر قىسقارتىش، يەنە ئىككى يىلدىن كېيىن يەنە ئىككى مىڭ ئەسكەر قىسقارتىشنى قارار قىلدى. دېمەك، پادىشاھ داۋۇگۇڭ بىرىنچى تۈركۈمنىڭ قىسقارتىلىش ۋاقتىنى بىر يىل ئالدىغا سۈردى. ئىككىنچى تۈركۈمنىڭ قىسقارتىلىش ۋاقتىنىمۇ بىر يىل ئالدىغا سۈردى. يەنى تۆت يىل ئىچىدىلا تۆت مىڭ ئەسكەر قىسقارتىش تەلەپ قىلىنىدى㉒.

چاڭ لىڭ نا يەنچېڭنىڭ خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، قوقەندنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش ۋەقەسىدىن كېيىنكى ئىشلارنى بېجىرگەندە، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە: «قەشقەر قاتارلىق بەش شەھەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى بىر ھەسسە كۆپەيتىش، تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ئۇرۇشقا قاتنىشىدىغان قوشۇنلاردىن ئىلى، ئۇرۇمچىگە مەنسۇپ ئىككى مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى ئېلىپ قېلىش؛ شەنشىي، گەنسۇ ئۆلكىلىرىگە مەنسۇپ يېشىل تۇغلۇق ئەسكەرلەردىن تۆت مىڭنى ئېلىپ قېلىش ۋە بۇلارنى قەشقەر قاتارلىق غەربىي بەش شەھەردە تۇرغۇزۇپ، تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ ئومۇمىي سانىنى 12 مىڭغا يەتكۈزۈش كېرەك»㉓ دەپ تەكلىپ بەردى.

1831 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى پادىشاھ داۋۇگۇڭ يەكەندە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى بەش مىڭغا قىسقارتىش ۋە قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى مىڭغا قىسقارتىش توغرىسىدا پەرمان چىقاردى. چاڭ لىڭنىڭ تەكلىپىگە سېلىشتۇرغاندا، پەقەت مۇشۇ ئىككى يەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەردىنلا تۆت مىڭ قىسقارتىۋېتىلگەنىدى㉔. بىر ئايدىن

كېيىن پادىشاھ داۋگۇاڭ يەنە پەرمان چىقىرىپ مارالبېشىدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەردىن 1 مىڭ 500 نى قىسقارتىۋەتتى. بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، خوتەن بىلەن يېڭىسارغا ئەسكەر ئەۋەتىش پىلانىنىمۇ بىكار قىلىۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىككى مىڭ ئەسكەر قىسقارتىلدى㉕. كېيىنكى يىرىم ئاي ئىچىدە، پادىشاھ داۋگۇاڭ غەربتىكى بەش شەھەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانى توغرىسىدا قايتا پەرمان چىقىرىپ، مۇشۇ دائىرىدە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ ئومۇمىي سانىنى توققۇز مىڭ قىلىپ بېكىتتى ㉖. ئۇزاق ئۆتمەي، پادىشاھ داۋگۇاڭ غەربىي بەش شەھەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى يەنىمۇ قىسقارتىش توغرىسىدا پەرمان چىقاردى. 1832 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، يەنى ئالدىنقى قېتىمقى پەرمانلاردىن توققۇز كۈن كېيىن پادىشاھ داۋگۇاڭ ھەربىي ۋەزىرنى مارالبېشىدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەردىن يەنە 500 نى قىسقارتىپ، شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ ئومۇمىي سانىنى ئۈچ مىڭ قىلىپ بېكىتىشكە، يەكەندە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەردىن ئىككى مىڭنى قىسقارتىۋېتىشكە بۇيرۇدى㉗. ئاقسۇتتە، يەكەن، قەشقەر، يېڭىسار، خوتەن، مارالبېشى قاتارلىق جايلاردا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئارانلا 6 مىڭ 500 ئەسكىرى قالدى.

1833 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى پادىشاھ داۋگۇاڭ غەربىي بەش شەھەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى يەنە بىر قېتىم زور مىقدارda قىسقارتتى. ئۇنىڭ پەرمانى بويىچە مارالبېشىدا تۇرۇشلۇق ئىككى مىڭ ئەسكەر تامامەن قىسقارتىۋېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، پادىشاھ داۋگۇاڭ يەنە مۇشۇ يەرلەردە تۇرۇشلۇق قوشۇن قوماندانلىرىدىن جايلاردا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرىدىن ئىككى مىڭنى قىسقارتىۋېتىشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ داۋگۇاڭ بۇ قارارنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دېدى: «مۇشۇ سان بويىچە قىسقارتىۋېتىلسە،

دىغان بولسا، خۇەيخې دەرياسى بويىدىكى ئۆلكىلەردىن ۋاقتىنچە ئېلىنىدىغان ئىككى مىڭ سەر كۈمۈشنى دەرھال توختاتقىلى بولىدۇ» ㉘.

ئېنىقكى، بۇ مەسىلىدە ئىقتىسادىي مەنپەئەت مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. 1833 ـ يىلدىن كېيىن، تارىم ۋادىسىنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىدىكى ئومۇمىي كۆلىمى بىرنەچچە يۈزمىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان بۇ زېمىندا تۇرۇشلۇق چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى ئارانلا 2 مىڭ 500 چە قالغان. ھالبۇكى، جەنۇبتا قۇرۇم تاغلىرىدىن ھالقىسا ئەنگلىيىنىڭ ئاسىيادىكى ئەڭ چوڭ مۇستەملىكىسى ھىندىستان بار ئىدى. غەربتە پامىردىن ھالقىسا، قوقەند خانلىقى بار ئىدى. بۇنچىلىك ئەسكەر بىلەن مۇنچىۋالا كەڭ دائىرىدىكى مۇداپىئە ۋەزىپىسىنى ئۆتەشتەكىي قىيىنچىلىقلارنى ئەلۋەتتە تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولاتتى.

«تارىخىي خەمسەئى شەرقى» دە غەربىي بەش شەھەرنىڭ مۇشۇ مەزگىلدىكى مۇداپىئەلىنىش ئەھۋالى ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق دېيىلگەن: «قوقەندلىك ئاقساقاللار بىرەر ئىشتىن جۇڭگو ئەسكەرلىرىگە كايىپ قالسا، 15 ـ 20 ئادەمنى تاغقا چىقىرىپ قويۇپ، ئوتۇن ـ سامانغا چىققان خىتاي ئەسكىرىدىن بىر ـ ئىككىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، خوجىلار كېلىپ قاپتۇ دېگەن خەۋەرنى تارقىتاتتى. بۇ خەۋەر بىلەن خىتاي ئەسكەرلەر ئاقساقالغا كىشى قويانتتى. ئاقساقالمۇ خىتايدىن ئات، قورال ـ سايمان، خىراجەت قاتارلىق چىقىملارنى ئېلىپ، 5 ـ 6 كۈن سەھرالاردا ئوۋ قىلىپ يايلاقتا يۈرەتتى. ئاندىن قايتىپ كېلىپ: ‹خوجىلار كەلگەن ئىكەن، ھەيدەپ سۈرۈپ قوغلىۋەتتۇق› دەپ، خىتايلارنى كىچىك بالىلارنىڭ ئويۇنچۇقى قىلىۋالغانىدى» ㉙.

غەربىي چېگرا مۇداپىئەسىدە كۆرۈلگەن مەسىلىلەر چېگرا ئىشلىرىنى چۈشىنىدىغان ھۆكۈمەت ئەربابلىرى ۋە ئاممىنى قاتتىق بىئارامليققا سالدى ۋە ئۇلارنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى

جەلپ قىلدى. بىراق، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شۇ چاغدا بۇنىڭدىنمۇ جىددىي مەسىلىلەرگە دۇچ كېلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىدىكى مۇداپىئە ئىشلىرىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش مەسىلىسى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ كۈنتەرتىپىگە زادىلا قويۇلمىدى.

4. ئەمەلدارلارنىڭ چىرىكلىشىپ كېتىشى

18 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ 19 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىغىچە، چىڭ سۇلالىسى شۇبھىسىزكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. جۈملىدىن ھەربىي ئىشلار جەھەتتە قازانغان نەتىجىسى ئۇنىڭ كۆرۈنەرلىك بولدى. دەل مۇشۇ ھەربىي ئىشلار مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە تايىنىپ، چىڭ سۇلالىسى مۇشۇ رايوندا يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت مۇقىم ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قالالىدى. بۇ ھەربىي مۇۋەپپەقىيەتلەرنى ھاسىل قىلىشتا ئەھمىيەتلىك ھەربىي تەدبىرلەر، مەسىلەن، قوماندانلىق سىستېمىسى، ئارقا سەپ تەمىناتى، ئەسكەرلەرنىڭ سەرەمجانلاشتۇرۇلۇشى قاتارلىق تەرەددۇتلارنىڭ توغرا قىلىنغانلىقىدىن باشقا، قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ چېگرا پاسىللىرىنى قوغداپ تۇرغانلىقى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ ساپاسىنىڭ بىرقەدەر ياخشى بولۇشىمۇ ئاساسلىق شەرت ئىدى. لېكىن، كىتابىمىزدا بايان قىلىنىۋاتقان مۇشۇ مەزگىلدە، ئەينى ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن ئاشۇ شەرتلەر تامامەن دېگۈدەك يوقالغانىدى.

1815 ـ يىلى يۈز بەرگەن زىياۋۇدۇن ۋەقەسىدە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك مەمۇرىي دائىرىلىرىدە كۆرۈلگەن سەۋەنلىك

تۇپەيلىدىن، قىرغىز قەبىلىلىرىدە چىڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن نارازىلىق پەيدا بولدى㉚. نا يەنچېڭ جاھانگىر خوجا توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىنكى شىنجاڭ ئىشلىرىغا تەرەددۇت قىلغاندا، چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتىگە چېقىنلۇڭ يىللىرىدا قارار قىلىنغان قىرغىز قەبىلە باشلىقلىرىغا بېرىلىدىغان يىللىق مائاش ۋە قوشۇمچە تەمىناتتىن بەھرىمەن بولۇش ئىمتىيازىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، قىرغىز قەبىلىلىرىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسىي ئابرويىنى قايتا تىكلەش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەنىدى. لېكىن، نايەنچېڭنىڭ بۇ تەكلىپى پادىشاھ داۋگۇاڭنىڭ قاتتىق ئەيىبلىشىگە ئۇچرىدى. شۇنداق قىلىپ چىڭ سۇلالىسى ئۆز سەۋەنلىكىنى تۈگىتىشنىڭ ئوبدان پۈرسىتىنى قولدىن كەتكۈزۈپ قويدى. كېيىن يۈز بەرگەن يەتتە خوجا يېغىلىقى، ۋەلىخان توپىلىڭى ھەم ياقۇپبەگنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى جەريانىدا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قىرغىز قەبىلىلىرىگە تۈنجا پوزىتسىيىدە ئۆتكۈزۈپ قويغان سەۋەنلىكىدىن پەيدا بولغان ئېغىر ئاقىۋەت كىشىلەردە ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان.

ئەمەلدارلارنىڭ چىرىكلىشىپ كېتىشى چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەمۇرىيەت سىستېمىسىدا مۇشۇ مەزگىلدە كۆرۈلگەن ئەڭ زور ئىللەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «ئىسھاق دېلوسى» چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ چىرىكلىشىپ كەتكەنلىكىنىڭ كۈچلۈك دەلىلى. ئىسھاق دېلوسىدىكى ئىككى ئاساسلىق شەخس ئىسھاق بىلەن زالۇڭا ئىدى.

ئىسھاق كۈچالىق مەشھۇر زات ھادىنىڭ ئەۋلادى ئىدى. چېقىنلۇڭ يىللىرى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ھادىنىڭ ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى تۆھپىسىگە ئاساسەن پەخرىي ۋەزىر، بېلى دەرىجىلىك گۈسەن بەيسى دېگەن مەرتىۋە ھەم مەنسەپ بەرگەن، شۇنىڭ بىلەنلا قالماي يەنە زىگۈاڭگې ئوردىسىدا ھادىنىڭ سۈرىتىنى ئېسىشتەك شۆھرەت ئاتا قىلغان㉜. ئىسھاق ھادىنىڭ

مەنسەپلىرىگە ۋارىسلىق قىلغۇچى بەشىنچى ئەۋلاد كىشى㉝. ئىسھاقنىڭ ئوزى جاھانگىر خوجىنى تىرىك قولغا چۈشۈرگەنلىكى ئۈچۈن يەنە ئىنانچىخانلىق مەنسەپىگىمۇ ئېرىشكەن. دېلو يۈز بەرگەندە، ئىسھاق قەشقەر يارەمچى ئامبالىلىقىغا تەينىلەنگەنىدى.

زالۇڭا قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلىسى ئىدى. قوقەند قوشۇنلىرىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش ۋەقەسى زالۇڭا قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى بولۇپ تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە سادىر بولغان. ئىسھاق دېلوسىنىڭ مۇقەددىمىسى ياڭ فاڭنىڭ ئاقسۇدىن پادىشاھ داۋگۇاڭغا سۇنغان بىر پارچە مەكتۇپىدىن باشلانغان. ياڭ فاڭ ئوزىنىڭ مەكتۇپىدا زالۇڭانىڭ قەشقەردىن مەخسۇس ئادەم ئارقىلىق ئەۋەتكەن خېتىدىكى مۇنۇ بىر ئابزاس سۆزنى نەقىل كەلتۈرۈپ: «بۇ قېتىم باندىتلارنىڭ باستۇرۇپ كېلىشىدە، ئىچىمىزدىكىلەرنىڭ ماسلىشىپ بەرگەنلىكى ئاساسىي سەۋەب بولغان» دېگەن ھەم ئىسھاقنى ئىچىدىن ماسلىشىپ بەرگەن دەپ ئەيىبلىگەن㉞.

1831 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى پادىشاھ داۋگۇاڭ ھەربىي ئىشلار ۋەزىرىگە چۈشۈرگەن پەرمانىدا ئىسھاقنىڭ قوقەند خانلىقى بىلەن تىل بىرىكتۈرگەنلىكىدىن گۇمانلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى㉟. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنى پادىشاھ داۋگۇاڭ ھەربىي ئىشلار ۋەزىرىگە پەرمان چىقىرىشتىن بىر كۈن ئاۋۋال، زالۇڭا قەشقەردىن پادىشاھ داۋگۇاڭنىڭ نامىغا ئىسھاقنىڭ قوقەند بىلەن تىل بىرىكتۈرگەنلىكىنى دەللىلەيدىغان تۆت پارچە ئىسپاتنى ئەۋەتتى. 13 كۈندىن كېيىن، يەنى 1831 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى زالۇڭا پادىشاھ داۋگۇاڭنىڭ نامىغا يەنە ئالتە پارچە ئىسپاتنى ئەۋەتتى. بۇ ئىسپاتلارنى ئىسھاقنىڭ مۇھاپىزەتچىسى، ھاكىمبەگ، ئاۋام پۇقرالار ھەم قوقەند ئەسىرلىرى بەرگەنىدى. بۇ ئىسپاتلاردا ئىسھاقنىڭ قوقەند خانلىقى بىلەن تىل بىرىكتۈرگەنلىكىنى دەللىلەش مەقسىتىدە

مۇنۇلار ئاساسىي پاكىت قىلىنغان: (1) ئىسھاق قوقەند خانلىقىنىڭ باستۇرۇپ كىرىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ھەربىي ئاخباراتنى يوشۇردى؛ (2) ئىسھاق قوقەند خانلىقىغا مەخپىي خەت ئەۋەتىپ قوقەندلىكلەرنى قەشقەرگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا تەكلىپ قىلدى؛ (3) ئىسھاق غەربتىكى تۆت شەھەردە ۋالىق بولۇشقا ئۇرۇندى؛ (4) ئىسھاق جاھانگىر خوجىنىڭ چوڭ ئانىسىنى يوشۇرۇن قوغداپ قالدى ۋەھاكازالار.

ئىسھاق دەلوسى ئوتتۇرىغا قويۇلۇش بىلەنلا، چىنىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىدە قاتتىق زىلزىلە پەيدا قىلدى. ھەركىم ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرۇپ، بىر خۇلاسىگە كېلەلمىدى. ئىلى جاڭجۇنى چاڭ لىڭ: «ئىسھاق ۋاڭلىق مەنسىپىنىڭ ۋارىسى، بالا ـ چاقىلىرى ئاقسۇدا، مال ـ دۇنياسى كۆچادا، ئۆزىدىن قىلچىمۇ ئەندىشە قىلماسمۇ»㊱ دەپ قاراپ، ئىسھاقنا دۇشمەنگە ياردەم قىلىش ئىمكانىيىتى يوق دەپ ھۆكۈم قىلدى. ۋەھالەنكى، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا ئۇرۇش قىلغان ئۇرۇمچى باش نازارەتچىسى خافىڭنا بىلەن گۇيۇەن، باش نازارەتچى ياڭ فاڭلار ئىسھاق ئۇستىدە قىلىنغان ئەيىبلەشنى قۇۋۋەتلىدى.

1831 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى پادىشاھ داۋگۇاڭ ئىلى جاڭجۇنى چاڭ لىڭنى ئىسھاقنىڭ ئۆزىنى، ئۇنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىنى ھەم قەشقەردە تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان گۇۋاھچىلارنى ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىپ سوراق قىلىشقا بۇيرۇدى㊲. ئەمما، ئەمەلىي ئەھۋال پادىشاھ داۋگۇاڭنىڭ مۆلچىرىدىن كۆپ مۇرەككەپ ئىدى. زالۇڭا تۇرلۇك باھانە پەيدا قىلىپ ئىسھاق قاتارلىقلارنى ئاقسۇغا يۆتكەپ بەرگىلى ئۇنىمىدى㊳. ئاردا، ئۇرۇمچى باش نازارەتچىسى خافىڭنا پادىشاھ داۋگۇاڭغا مەكتۇپ سۇنۇپ، بۇ دەلونى بېيجىڭغا يۆتكەپ، پادىشاھ ئۆزى ۋەكىل تەينىلەپ سوراق قىلىشنى تەشەببۇس قىلىپ، چاڭ لىڭغا ئىشەنمەيدىغانلىقىنى بىلدۇردى. چاڭ لىڭ

نائىلاج خافىگىنانىڭ تەشەببۇسىغا قوشۇلۇپ، پادىشاھنىڭ ئۆزى ۋەكىل تەينىلەپ سوراق قىلىشنى تەكلىپ قىلدى. ئۆزى بولسا، بېيجىڭغا قايتىپ بېرىپ خىزمەتتىدىن دوكلات بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، ئىسھاق دېلوسىنىڭ ماجىراسىدىن قۇتۇلۇش كويىدا بولدى. ئىسھاق دېلوسىنىڭ سوراق قىلىنىشى ئېغىر توسقۇنلۇقلارغا ئۇچرىدى.

ئىسھاق دېلوسى 19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەمۇرىي ئاپپاراتلىرىدا يۈز بەرگەن خېلى ئېغىر دېلولارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىاتتى. شۇڭا، ئىشنىڭ بېشىدىلا بۇ دېلو پادىشاھنىڭ بىۋاستە سۈرۈشتە قىلىشىغا قويۇلدى. بۇ دېلوغا چېتىلىدىغانلار چېگرا ئەمەلدارلىرى بىلەن نەسەبلىك ۋاڭ ـ بەگ ئىدى. باش سوراقچى بولسا پادىشاھ تەينىلىگەن ۋەكىل ئىدى. دېمەك، بۇ دېلونىڭ مۇكەممەل نەتىجىگە ئېرىشەلىشى ۋە ياكى ئېرىشەلمەسلىكى، بىرمۇنچە كىشىنىڭ سىياسىي ئىختىلاپىغا چېتىلىپلا قالماستىن، بەلكى چىڭ سۇلالىسى ئالىي ھۆكۈمدارنىڭ سىياسىي ئابرۇيىغمۇ تاقىلاتتى. مۇشۇ ۋەجىدىن، پادىشاھ داۋگۇاڭ ئىسھاق دېلوسىنىڭ ھالقىلىق پەيتتە سادىر بولغان بۇ بۇرۇلۇشلىرىغا كەسكىن ئىپادە بىلدۈردى. ئۇ ئاۋۇال زالۇڭانى خىزمەتتىدىن بوشاتتى، ئارقىدىنلا، زالۇڭانى خىزمەتتىدىن ئېلىپ تاشلىغانلىقىنى جاكارلىدى، بۇنىڭغا ئۇلاپ، زالۇڭانى ئىسھاق بىلەن بىللە ئاقسۇغا يۆتكەپ سوراق قىلىشنى كۈتۈشنى قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، چاڭ لىڭنى دەرھال ئاقسۇغا قايتىپ بېرىپ ئىسھاق دېلوسىنى سوراق قىلىشقا بۇيرۇدى. بۇ چاغدا، چاڭ لىڭ گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ سۇجۇ ۋىلايىتىگە يېتىپ بارغانىدى⑩.

1831 ـ يىل 8 ـ ئايدا ئىسھاق دېلوسى ئاقسۇدا سوراق قىلىنىپ بولۇندى. شۇ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى پادىشاھ داۋگۇاڭ پەرمان چىقىرىپ، ئىسھاق دېلوسى توغرىسىدا ئاخىرقى

خۇلاسە چىقاردى. پادىشاھ داۋگۇاڭ مۇنداق دېدى: « مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلانغان قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى زالۇڭا چېگرا ئىشلىرى بويىچە مۇھىم ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان بولسىمۇ، چېگرىنىڭ سىرتىدىكى ئەھۋاللارنى ئېنىقلىماي تۇرۇپ، يەڭگىللىك بىلەن مانجۇ ـ خەنزۇ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ سەپەرگە ئاتلىنىپ، ئاقىۋەتتە، تامامەن مەغلۇپ بولغان. بۇ ئىشلاردىن كېيىن، ئۇ، بەگ، ئەسكەر، پۇقرا، ھەم مۇسۇلمانلارنى مۇڭاپىق سەرەمجانلاشتۇرۇپ مۇداپىئەلىنىشكە سالالمىغان ھەم بەگلەرنىڭ كونا شەھەرگە قېچىپ كېتىشىگە سۈكۈت قىلغان. كونا شەھەر قولدىن كېتىپ پۇقرالار ھودۇقۇپ پىتنە ـ پاساتلارغا ئىشىنىپ كەتكەندە، مۇسۇلمانلارنى قارىسىغا تۇنقۇن قىلىپ نەزەربەنت ئاستىغا ئالغانلىقتىن، پۇقرالار بىلەن ئەسكەرلەر قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ ۋە قىرغىنچىلىق كەلتۈرۈپ چىقارغاندا، زالۇڭا ھېچقانداق تەدبىر قوللانمىغان. بۇ جىنايەتتىن زالۇڭا تېنىڭالالمايدۇ. دۇشمەننىڭ مۇھاسىرىسى بۇزۇپ تاشلانغاندىن كېيىن، زالۇڭا بۇزۇقلارغا يان بېسىپ، ناچار مەسلىھەتچىلىرىنىڭ ئۆسەك سۆزلىرىگە ئىشىنىپ، باندىتلارنىڭ سېلىق سېلىش مەقسىتىدە تارقاتقان پىتنە ـ ئىغۋالىرىدىن پايدىلىنىپ قەستەن دېلو پەيدا قىلىپ، ئىسھاققا ئاسىيلىق قىلدى دېگەن بەتنامنى چاپلىغان، كېيىن ئۇ ئەيىبلىنىپ مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلانغاندا، يەنە يالغان ـ ياۋداق سۆز بىلەن ئۆز قىلمىشىدىن تېنىڭالماقچى بولغان. زالۇڭانىڭ ئىسھاققا تۆھمەت چاپلىغانلىق جىنايىتىنى كىچىك ئىش دېگەن تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ ئويدۇرما سۆز بىلەن مەكتۇپ سۇنۇپ پادىشاھنى ئالدىغانلىق جىنايىتى ئېغىر. ئەسلىدە پۈتۈن ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىدا ئۇنى قەتلە قىلىۋېتىش ھەقلىق ئىدى، بىراق، قەشقەردە ئۇچ ئاي مۇداپىئەدە تۇرۇپ شەھەرنى قوغداشتا ئاز بولسىمۇ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، كەڭچىلىك

قىلىش ھېسابىغا ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، كۆز كۆنلىرىدە ئىجرا قىلىش قارارنامىلارنى ماقۇل كۆردۈم، كېيىن يىلى پايتەختتە سوراق قىلىنىدىغان دېلولار قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ بىر ياقلىق قىلىنسۇن. ھازىرچە ئۇ ئاقسۇدا كىشەن بىلەن .ئىككىنچى ئاي تۇرمىگە سولانسۇن. ۋاقىت توشقاندا ئىشەنچىلىك ئەمەلدارلارنىڭ نازارىتىدە ئەدلىيە ۋازارىتىگە كەلتۈرۈلسۇن. ئىنانچىخان ئىسھاق ئۆزىنىڭ ھەربىي ئىشلار تۆھپىسىنى ھەم ۋاڭلىق ئورنىنى ساقلاپ قالغانلىقى ئۈستىگە بېيجىڭغا چاقىرتىلىپ خىزمەتكە قويۇلىدۇ. بالىسى مەمەتنى ئۆزى بىلەن بىللە بېيجىڭغا ئېلىپ كېلىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ. ئىسھاقنىڭ چوڭ ئوغلى ئەمەت ئاقسۇدىكى ھاكىم بەگلىك ۋەزىپىسىگە قايتا قويۇلىدۇ»④.

شۇنىڭ بىلەن ئىسھاق دېلوسى زالۇڭاغا كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىنىدىغان ئۆلۈم جازاسى بېرىش، ئىسھاق ئۆزىنىڭ ھەربىي تۆھپىسىنى ۋە ۋاڭلىق مەنسىپىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن خۇلاسىلەندى.

ئىسھاق دېلوسى، دەرۋەقە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا تەيىنلىگەن يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى ساپاسىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىۋاتقانلىقىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈردى، شۇنداقلا چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەمۇرىي ئىقتىدارىنىڭ زەئىپلەشكەنلىكىنىمۇ دەلىللىدى. 1840 ـ يىلىدىن كېيىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا يۈز بەرگەن بىر قاتار زور سىياسىي بۇرۇلۇشلار، مۇشۇ بۆلۈمدە بايان قىلىنغان ۋەقەلەرنى ئومۇمىي ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان.

پايدىلانمىلار

① جۇن سىرى: «ئەنگلىيىنىڭ كېڭەيمىچىلىكى»، جۇ يىلياڭ باش تەھرىرلىكىدىكى «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» 55 ـ بەتتىن نەقىل ئېلىنغان.

② «چىڭ شۇەنزۇڭ خاتىرىلىرى»، 326 ـ جىلد، 321 ـ بەت.

③ يۇقىرىقى كىتاب، 362 ـ جىلد، 31 ـ بەت؛ «چارروسىيىنىڭ

جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش تارىخى» 2 ـ توم، 140 ـ بەت، خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان؛ [رۇسىيە] ناروچنىسكىي قاتارلىقلار تۈزگەن: «يېراق شەرق مۇناسىۋەتلىرى تارىخى» ، «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 2 ـ تـوم 3 ـ بېتىدىن نەقىل ئېلىنىدى.

④ «لېنىن زېھنى ئەسەرلىرى. پادىشاھقا سۇنۇلغان مەكتۇپلار» ، 601 ـ بەت.

⑤ «لېنىن زېھنى ئەسەرلىرى. كۈندىلىك خاتىرىلەر» ، 334 ـ بەتتىن 341 ـ بەتكىچە.

⑥ «چىڭ شۇەنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 226 ـ جىلد، 29 — ، 30 ـ بەتلەر.

⑦ جۇڭگو بىرىنچى تارىخىي ئارخىپ سارىيىدا ساقلانغان خۇيفېڭ، ئېنتېخېكئېلارنىڭ شىنجاڭ ئىشلىرى توغرىسىدىكى 9 پارچە مەكتۇبى.

⑧ «چىڭ شۇەنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 331 ـ جىلد، 10 — 11 ـ بەتلەر.

⑨ «روسىيىگە قارام ئوتتۇرا ئاسىيادا سايا‌ھەت»

⑩ بابوكوف: «سىبىرىيىدىكى خىزمەتلىرىمدىن ئەسلىمە» ، 21 ـ بەت.

⑪ «چىڭ شۇەنزۇڭ خاتىرىلىرى» .

⑫ «چىڭ سۇلالىسىنىڭ دىپلوماتىيىسىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار. داۋگۇاڭ سەلتەنىتى 3 ـ كىتاب» ، مىنگونىڭ 21 ـ يىلى گۇگۇڭ مۇزېيى تەرىپىدىن تۈزۈپ نەشر قىلىنغان.

⑬ «چىڭ شۇەنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 182 ـ جىلد، 18 — 19 ـ بەتلەر.

⑭ يۇقىرىقى كىتاب، 184 ـ جىلد، 12 ـ ، 13 ـ ، 16 ـ بەتلەر.

⑮ يۇقىرىقى كىتاب، 201 ـ جىلد، 16 — 19 ـ بەتلەر.

⑯ «چېگرا ئىشلىرى مەھكىمىسى نىزامنامىسى» ، «مالىيە مەھكىمىسى نىزامنامىسى» ، «چىڭ شۇەنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 151 ـ جىلد، 31 ـ بەت.

⑰ «چىڭ شۇەنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 235 ـ جىلد، 21 — 22 ـ بەتلەر؛ موللامۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى» ، 109 ـ بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى؛ مۇھەممەد ئاتىق: «تەۋارىخى كاشغەر» ،

310 ـ بەت. شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر جەمئىيەت تارىخىنىڭ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى باسقان.

⑱ «پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ يارلىقى بىلەن تۈزۈلگەن مۇسۇلمانلار رايونىنى تىنچىتىپ ئاسىيلار ئەۋلادلىرىغا جازا يۈرۈش قىلىش تەدبىرلىرى» 3 ـ جىلد، 37 ـ بەت.

⑲ قورمان ئەلى ھاجى خالىد: «تاۋارىخ خەمسەئى شەرقىي» ، 232 — 236 ـ بەتلەر؛ 1910 ـ يىلى قازاندىكى «ئۇرنۇك» نەشرىياتىدا بېسىلغان نۇسخىسىغا ئاساسەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تەتقىقات ئىنىستىتۇتى باستۇرغان.

⑳ «تاۋارىخى خەمسەئى شەرقىي» ، 235 ـ بەت.

㉑ «چىڭ سۇلالىسى تارىخى قوليازمىلىرى» ، 367 ـ جىلد، «چاكلىك» .

㉒ «مەرىپەتلىك، قەيسەر ھەزرەت نايەنچېڭنىڭ پادىشاھقا سۇنغان مەكتۇپلىرى» ، 75 ـ جىلد؛ «چىڭ شۇەنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 15 ـ جىلد، 31 — 32 ـ بەتلەر.

㉓ «چىڭ شۇەنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 193 ـ جىلد، 31 — 32 ـ بەتلەر.

㉔ يۇقىرىقى كىتاب، 199 ـ جىلد، 17 — 18 ـ بەتلەر.

㉕ يۇقىرىقى كىتاب، 201 ـ جىلد، 20 — 23 ـ بەتلەر.

㉖ يۇقىرىقى كىتاب، 202 ـ جىلد، 20 — 23 ـ بەتلەر.

㉗ يۇقىرىقى كىتاب، 203 ـ جىلد، 12 — 15 ـ بەتلەر.

㉘ يۇقىرىقى كىتاب، 203 ـ جىلد، 23 — 26 ـ بەتلەر.

㉙ «تاۋارىخى خەمسەئى شەرقى» ، 237 ـ بەت.

㉚ «مەرىپەتلىك، قەيسەر نايەنچېڭ ھەزرەتنىڭ پادىشاھقا سۇنغان مەكتۇپلىرى» ، 80 ـ جىلد.

㉛ «دۇخۇا ھۇجرىسىدىكى خاتىرىلەر. جياچىڭ» ، 40 ـ جىلد؛ «چىڭ شۇەنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 150 ـ جىلد، 11 — 12 ـ بەتلەر. يۇقىرىقى كىتاب، 151 ـ جىلد، 4 — 5 ـ بەتلەر؛ «مەرىپەتلىك، قەيسەر نايەنچېڭنىڭ پادىشاھقا سۇنغان مەكتۇپلىرى» ، 80 ـ جىلد.

㉜ خي نىڭ: «مۇسۇلمانلار رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» ، 12ـ جىلد، 4ـ، 5ـ، 6ـ بەتلەر.

㉝ «پادىشاھ يارلىقىسى بىلەن تۇزۇلگەن موڭغۇل، مۇسۇلمان رايونلىرىدىكى ژالك - بەگلەر شەجەرىسى»، 12 - جىلد.
㉞ «چىڭگىز شۇەنزۇڭ خاتىرىلىرى»، 181 - جىلد، 24 — 26 - بەتلەر.
㉟ يۇقىرىقى كىتاب، 181 - جىلد، 24 — 26 - بەتلەر.
㊱ «چىڭگىز سۇلالىسى تارىخى قوليازمىلىرى»، 367 - جىلد، «چاڭلىك».
㊲ «چىڭگىز شۇەنزۇڭ خاتىرىلىرى»، 183 - جىلد، 6 - بەت.
㊳ يۇقىرىقى كىتاب، 183 -، 6 - بەت.
㊴ يۇقىرىقى كىتاب، 184 - جىلد، 29 — 30 - بەتلەر.
㊵ يۇقىرىقى كىتاب، 184 - جىلد، 30 - بەت.
㊶ يۇقىرىقى كىتاب، 193 - جىلد، 8 - 12 - بەتلەر.

2- بۆلۈم تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا كۆتۈرۈلگەن يېغىنلىقلار

1. يەتتە خوجا يېغىنلىقى

19 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدا، جۇڭگو زېمىنىدا خۇاڭخې دەرياسى ئۇچ قېتىم يار ئېلىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن خېنەن، شەندۇڭ، ئەنخۇي قاتارلىق ئۆلكىلەردە ئاچ - يالىڭاچ قالغان ئاۋام خەلق داد - پەرياد ئېيتىپ تەرەپ - تەرەپكە پىتىراپ ئېغىر كۈلپەت ئىچىدە جان تالىشىۋاتاتتى. ۋەھالەنكى، شۇ مەزگىللەردە جاھانگىرلار تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەرگە تايىنىپ، جۇڭگونىڭ يول ۋە دېڭىز پورتلىرى ئارقىلىق جۇڭگونىڭ بايلىقى ۋە خام ئەشياسىنى ۋەھشىيانە تالان - تاراج قىلىۋاتقاندى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇرۇش ئارقىلىق بىر مەھەل مەنئى قىلغان ئەپيۇن سودىسى 19 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىغا كەلگەندە،

يېڭىۋاشتىن ئەۋج ئالدى، ئەپيۇننىڭ جۇڭگودا سېتىلىش مىقدارى ئۈچ يۈقىرى بولغاندا 50 مىڭ ساندۇققا يەتتى، بۇنى كۈمۈش تەڭگە سۈندۈرغاندا، 30 مىليون يۈەنگە يېتىپ، پۈتۈن مەملىكەت ئىمپورت سودىسىنىڭ 2/3 قىسمىنى ئىگىلىدى①. ئەپيۇننىڭ كۆپلەپ كىرگۈزۈلۈشى، ئاخىرقى ھېسابتا جۇڭگونى ماغدۇرىدىن كەتكۈزۈپ، جايلاردىكى داۋالغۇشنى كۈچەيتىۋەتتى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئىقتىدارىنى ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى. ئاقىۋەتتە، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى ئىچكى - تاشقى قىيىنچىلىققا تېخىمۇ قانىتىق پېتىپ قالدى.

جۇڭگونىڭ غەربىي چېگرا رايونىدا مۇشۇ مەزگىلدە يۈز بەرگەن چوڭ ۋەقەلەر يەتتە خوجا يېغىلىقى ۋە ۋەلىخان تۆرە توپىلىڭى ئىدى.

يەتتە خوجا دېگەندە مۇھەممەد ئىمىن خان خوجا (كاتتا تۆرە)، كىچىك خان خوجا، تەۋەككۈل خوجا، سابىرخان خوجا، ۋەلىخان خوجا، ئاق قوچقارخان خوجا، ئىشانخان خوجىلاردىن ئىبارەت يەتتە كىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «خوجا» پارسچە سۆز بولۇپ، پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئىسمىغا قوشۇلۇپ كەلگەندە كىشىلەرنىڭ سالاھىيىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

بۇ يەتتە خوجىنىڭ ھەممىسى جاھانگىر خوجىغا بېۋاستە تۇغقان كېلىدۇ. بۇلارنىڭ نەسەبنامىسىنى داۋاملىق سۈرۈشتە قىلىدىغان بولساق، بۇلارنىڭ ھەممىسى چوڭ - كىچىك خوجىلارغا تەققاسلىنىدۇ. يەنە سۈرۈشتە قىلىدىغان بولساق، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاپئاق خوجىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ چىقىدۇ②.

1843 - يىلى ياز كۈنلىرىدە، مەمتىمىن خوجا خان باشلىق يەتتە خوجا ھېچكىمگە تۈيدۈرماي قوقەند قەلئەسىدىن ئايرىلىپ

قىرغىز دالاسىدا «ئىسلام ئاچىمىز» دېگەننى شوئار قىلىپ قۇترانقۇلۇق قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەي بۇ يەتتە خوجىنىڭ يېنىدا 6 ـ 7 يۈزچە شېرىك توپلاندى. شۇ يىلى ياز پەسلىنىڭ ئاخىرى، كۈز پەسلىنىڭ باشلىرىدا، بۇ يەتتە خوجا ئۆز شېرىكلىرىنى باشلاپ ئوش ئارقىلىق قەشقەرگە قاراپ يول ئالدى. ئوش قەشقەرنىڭ غەربىي شىمالى تەرىپىگە جايلاشقان. ئوشتىن سەپەرگە ئاتلانغان يەتتە خوجا، يەتتە كۈن يول يۈرۈپ مىڭيول قاراۋۇلخانىسىغا كەلگەندە، قاراۋۇلخانىنى ساقلاپ ياتقان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى③. قىسقىغىنە جەڭدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ مۇداپىئە قوشۇنى تامامەن يوقىتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى كۈنلەردە، خوجىلار ھېچقانداق ئۇنۇملۇك قارشىلىققا ئۇچرىمىدى. 9 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا، يەتتە خوجا قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. شۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ قەشقەرنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان 3 مىڭچە ئەسكىرى بار ئىدى. ئۇلار چىلىخي دەرياسى بويىدا قارشىلىق كۆرسىتىپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن دەرھال قەشقەر يېڭى شەھەرگە چېكىنىپ كەتتى④.

قەشقەردىن يوللانغان يارەدەم تىلەش مەكتۇپى 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بېيجىڭغا يەتكۈزۈلدى. چىڭ سۇلالىسى مەركىزي ھۆكۈمىتى بۇ ئىش توغرىسىدا مۇھاكىمە ۋە قارار چىقارماقچى بولۇپ تۇرۇۋاتقاندا، يەتتە خوجا قەشقەر يېڭى شەھەر ۋە كوناشەھەرنى قورشاۋغا ئېلىپ بولغاندى. دەسلەپتە، يەتتە خوجا قەشقەرنى بىر يوللا ئىشغال قىلىپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىدىكى بۇ مۇھىم تايانچ نۇقتىسىنى نابۇت قىلىۋەتمەكچى بولغاندى، لېكىن ئۇلارنىڭ ئەسكەر كۆچى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئۇرۇش ئەسلىھەلىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ 3 مىڭ ئەسكىرى تەرىپىدىن مەھكەم مۇداپىئەلىنىۋاتقان قەشقەر يېڭى شەھەرنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىشقا ئاجىزلىق قىلاتتى. بۇ چاغدا

بەزىلەر خوجىلارغا ئاۋۇال قەشقەر كونا شەھەرنى ئىشغال قىلىپ ئوزۇق ـ تۆلۈك ۋە دالدا بولغۇدەك ئورۇنغا ئىگە بولغان تۇزۇك دەپ مەسلىھەت بەردى. بىراق، قەشقەر كونا شەھەرنى ئېلىش خوجىلارنىڭ ئويلىغىنىدەك تەسكە چۈشتى. قەشقەر كونا شەھەردىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرى ۋە ھەربىيلەر دۈشمەننىڭ قايتا ـ قايتا قىلغان ھۇجۇملىرىنى چېكىندۈرۈپ تۇردى. كېيىنكى كۈنلەردە، شەھەر ئىچىدىكى قوقەند سودىگەرلىرىنىڭ ئىچىدىن ماسلىشىپ ببرىشى نەتىجىسىدە شەھەرنى ئالدى.

«تەۋارىخى كاشغەر» دېگەن كىتابتا قەشقەر كونا شەھەرنىڭ قولدىن كېتىش جەريانى ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق دەپ يازغان: «خوجىلارنىڭ كوناشەھەرنى ئېلىش ئۈمىدى بارا ـ بارا يوققا چىقىشقا باشلىدى. كوناشەھەردىكى قوقەند سودا ئاقساقىلى، سىياسىي مەمۇرىي ئەمەلدارى نامەتخان (نامەتجان دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ قوقەندنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئىككىنچى قارارلىق ئاقساقىلى) قوقەندلىك سودىگەرلەر بىلەن بىرلىشىپ شەھەرنى مۇھەممەد ئىمىن خانغا ببرىۋېتىشنى قارار قىلىشتى. ئۇلار مۇھەممەد ئىمىن خان كوناشەھەرنى مۇھاسىرە قىلغان سەككىزىنچى كۈنى كېچىسى مەخپىي ھالدا كونا شەھەرنىڭ دەرۋازىلىرىنى ئاچتى. مۇھەممەد ئىمىن خان شەھەرگە كىرىپ دەرھال جارچىلار ئارقىلىق پادىشاھ بولغانلىقىنى جاكارلىدى»⑤.

كېيىنكى كۈنلەردە ئۇرۇش ئاساسەن قەشقەر يېڭىشەھەر ئەتراپىدا ئېلىپ بېرىلدى. دۈشمەنلەر يېڭى شەھەر سېپىلىنى چۆرىدەپ قورغان قوپۇرۇپ، ئۇستىگە زەمبىرەك ئورنىتىپ سېپىل ئىچىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى بۇاستە توپقا تۇتماقچى بولدى. شۇڭا، ئىككى تەرەپ بىر مەزگىل قورغان قوپۇرۇش ۋە قورغاننى بۇزۇش بىلەن بولدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى توختىماي قايتارما ھۇجۇم قىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن،

دۇشمەننىڭ قورغان قوپۇرۇش مۇددىئاسى ئاخىرقى ھېسابتا ئەمەلگە ئاشمىدى. كېيىن دۇشمەن ئىلاجسىزلىقتىن سېپىلغا يۇزلىنىپ لەخمە كولاشقا كىرىشىپ، لەخمە ئارقىلىق سېپىلنى پارتلىتىۋېتىش كويىدا بولدى. لېكىن، لەخمە كولاشتا دۇچ كەلگەن مۇشەققەتلەر خوجىلارنى مۇددىئاسىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر قىلدى. قەشقەر يېڭىشەھەرگە قارىتىلغان ھەر خىل تەدبىرلەر ئۇنۇم بەرمىگەندىن كېيىن، خوجىلار قىسمەن ئەسكىرىي كۈچىنى شەرققە يۆتكەپ، يېڭىسار قاتارلىق جايلارغا پاراكەندىچىلىك سېلىشقا باشلىدى.

يېڭىسار قەشقەر بىلەن يەكەن ئارىلىقىغا جايلاشقان بولۇپ، تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىنى تۇتاشتۇرىدىغان تۈگۈن ئىدى. جاھانگىر خوجا توپىلىڭدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى قەشقەر مەسئۇلىيەتچى ئامبىلىنى چاڭ لىڭنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن يەكەنگە يۆتكىگەندى. شۇ سەۋەبتىن يېڭىسارنىڭ ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى مۇھىملىقى تېخىمۇ كۈرۈنەرلىك بولغانىدى. شۇ يىلى يازدا، يەتتە خوجا يېڭىسارغا ھۇجۇم باشلىۋەتتى، ئەمما يېڭىسارىدىمۇ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ قارشىلىقىغا دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، يەكەندىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى يېڭىسارغا توختىماي ياردەمچى قوشۇن ئەۋەتىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، خوجىلار تەرەپ ـ تەرەپتە جەڭ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئاقىۋەتتە، يېڭىسارىدىكى جەڭ خوجىلارغا نىسبەتەن نەتىجىسىز داۋاملىشىپ تۇرۇۋەردى⑥.

خوجىلار يېڭىسارىدا مەقسىتىگە يېتەلمىگەندىن كېيىن، قوشۇننى يەكەنگە يۆتكىدى⑦. بۇنىڭ بىلەن خوجىلار تارىمنىڭ غەربىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇننى ئۆزئارا ئالاقىلىشىشقا ئامالسىز قالدۇرۇپ، ئۇلارنى يېگانە ئۇچ قەلئەگە قاماپ قويىدى. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ قەشقەر، يېڭىسار، يەكەننى تايانچ قىلىنغان غەربكە يۇزلەنگەن مۇداپىئە سىستېمىسىدا غايەت

زور يوچۇق پەيدا بولدى. بۇ چىك سۇلالىسى قوشۇنى ئۇچۇن ئېيتقاندا بىر مەغلۇبىيەت ئىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، چىك سۇلالىسى قوشۇنى قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن قاتارلىق جايلارنى مەھكەم قوغداپ تۇرۇۋاتقانلىقى ئۇچۇن، خوجىلار قوشۇنى تەخمىنەن 500 چاقىرىم كېلىدىغان بىر تارچۇق ژادىدا تارقاق جەڭ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلارنىڭ جەنۇبىدا پامىر ئېگىزلىكى، شىمالىدا تەكلىماكان بار ئىدى، مۇشۇ دائىرىدە خوجىلار قوشۇنى بىرەر ئىستىھكاممۇ قۇرمىغانلىقى ئۇچۇن، پارچىلىنىپ يوقىتىلىپ تاشلىنىش خەۋپى ھامان مەۋجۇت ئىدى. بۇ خوجىلار ئۇچۇن ئېيتقاندا ئىستراتېگىيە جەھەتتىكى كاۋاك ئىدى.

2. چىك سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئاقسۇغا توپلىنىشى

1847 ـ يىلى قەمەرىيە 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۇنى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇرغۇچى يەكەن مەسلىھەتچى ئامبىلى سېيشىيالتاي مەسلىھەتچى ئامبال يامۇلىدىكى ھۇجرىسىدا ئۇزىگە خەنجەر تىقىپ ئۇلۇۋالدى. چېگرا ئىشلىرى ئەمەلدارىنىڭ ئۇلۇۋالىشى چىك سۇلالىسى دائىرىلىرىنى قاتتىق چۆچۈتۇۋەتتى ۋە ئۇلاردا گۇمان پەيدا قىلدى. پادىشاھ داۋگۇاڭنى ئۇز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن كىشىلەر سېيشىيالتاينىڭ ئۇلۇۋالىشتىكى مۇددىئاسىدىن گۇمانلىنىپ، سېيشىيالتاي ئۇلتۇرۇۋېتىلگەن، دەپ قارىدى⑧. 1848 ـ يىلى قەمەرىيە 7 ـ ئايغا كەلگەندە، چېگرا ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار سېيشىيالتاينىڭ ئۇلۇم ۋەقەسىنىڭ تېگى ـ تەكتى ئاندىن ئايدىڭلاشتى. سېيشىيالتاينىڭ ئۇلۇم دېلوسى تەكشۇرۇشكە مەسئۇل بولغان شەنشى ـ گەنسۇ باش ۋالىيسى، سېيشىيالتاينىڭ

ئاكسى بويانتاينىڭ پادىشاھ داۋگۇاڭغا سۇنغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېيىلگەن: «سېشيالتاينىڭ بۇيرۇتتىن تېلا دېگەن كىشىنى تۇنقۇن قىلغان ۋە قەتلە قىلغانلىقى توغرىسىدا پادىشاھ ئالىيلىرىغا سۇنغان مەكتۇپىدا، چېگرا سىرتىدىكى باندىتلار تامامەن تازىلىنىپ بولۇندى، دەپ مەلۇم قىلىنغان. كېيىنچە باندىتلار يەنە كېلىپ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ، ئۇنىڭ قانىتىق غەزىپىنى كەلتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئانچە ـ مۇنچە غەلىبە قىلغان بولسىمۇ، ھەممىسىنى دېگۈدەك يوقىتالماي بەك تىت ـ تىت بولغان. يەنە ئەمىلىدىن ئېلىپ تاشلانغان ئاغلاقچى ئامبال كەيمىكتا قاتارلىقلار ئىلگىرى بىرلىشىپ يۇقىرىغا مەلۇمات سۇنۇپ، ئەمىلىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قايتا ـ قايتا ئۆتۈنگەنىدى. سېشيالتاي ئۇلارنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، كېيىنچە تېخىمۇ كۆپ ئاۋارىچىلىققا دۇچ كېلىشىدىن ئەنسىرەپ ئىچى پۇشۇپلا يۈردى ۋە شۇ ۋەجىدىن ئۆلۈپ كەتتى، بۇ ئۇنىڭ كەڭ قورساق بولمىغانلىقىدىن بولدى. ئەمدىلىكتە ئۇنىڭ ئوزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانلىقى ھەقىقىي ئېنىقلاندى»⑨. مانا بۇ سېشيالتاينىڭ چېگرا سىرتىدىكى ھەربىي ئىشلار توغرىسىدا يالغان مەلۇمات يوللاپ، مەسئۇلىيەتتىن سۇرۇشتە قىلىنىشىدىن قورقۇپ ئوزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، سېشيالتاينىڭ ئوزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشىغا سەۋەب بولغان كۈنسېرى يامانلىشىۋاتقان چېگرا مالىمانچىلىقى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئەسلا دىققىتىنى تارتالمىغان، شۇڭا چىڭ سۇلالىسى ئەڭ ئاخىرىدا ئېغىر بەدەل تۆلەشكە مەجبۇر بولدى.

ئەمەلىيەتتە، سېشيالتاي يوشۇرغان چېگرا مالىمانچىلىقى يەتتە خوجىنىڭ چېگرىدىن باستۇرۇپ كىرىدىغانلىقىنىڭ سىگنالى ئىدى. ساختا ھەربىي ئاخبارات يوللاش ئىشىغا كەلسەك، ئۇ يالغۇز سېشيالتاينىڭلا مەسئۇلىيىتى بولۇپ قالماستىن، پۈتكۈل

يەرلىك ھەربىي ـ مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭمۇ مەسئۇلىيىتى ئىدى. چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە يوللانغان چېگرا سىرتىدىكى دۇشمەن ئەھۋالى توغرىسىدىكى ئاخباراتنىڭ پاكىتقا ئۇيغۇن كەلمەسلىكىدىكى بىر سەۋەب، يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئۇنى ئۆزىنىڭ سىياسىي ئۇتۇقى قىلماقچى بولغانلىقىدىن بولسا، يەنە بىر سەۋەب نۇرغۇن يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ دۇشمەن ئەھۋالىدىن پەقەتلا خەۋەرسىز ئىكەنلىكىدىن بولغان. خوجىلار قەشقەر شەھىرىگە يېقىنلاپ قالغاندا، قەشقەردىن چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە يوللانغان تۇنجى جىددىي مەلۇماتتا يۇقىرىقى ئەھۋاللار يەنمۇ دەلىللەنگەن. بۇ مەلۇماتتا كۆز ئالدىدا تۇرغان دۇشمەننىڭ ئەھۋالىمۇ ناھايىتى مۇجمەل يېزىلغان. مەقسەتلىك ھەم تەشكىللىك ئاساستا بولۇۋاتقان بۇ تاجاۋۇزچىلىق مەزگىلى مەلۇماتتا: «قەشقەرنىڭ نېرىسىدىكى ئەنجان، بۇيرۇت دېگەن جايدىكىلەر مۇسۇلمانلار تېرىقچىلىق قىلىدىغان بۇ شەھەرگە توپلىشىپ مالمانچىلىق تۇغدۇرماقچى» ⑩ دېيىلگەن.

خوجىلار قوشۇنى قەشقەردىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى يېڭىشەھەردە پۈتۈنلەي قورشاۋغا ئېلىپ شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىۋاتقاندا، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىدىكى ھەربىي تارماقلار ۋەزىيەتنىڭ ئېغىرلىقىنى ئاندىن ھېس قىلىپ، پادىشاھ داۋگۇاڭنىڭ پەرمانى بويىچە خوجىلار بىلەن ئۇرۇش قىلغۇچى قوماندانلىق ئاپپارات تەشكىللەپ، ئۇنىڭغا شەنشى ـ گەنسۇ باش ۋالىيسى بۇيانتاتنى غەربىي تىنچىتقۇچى سانغۇن قىلىپ تەيىنلىدى⑪. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئاۋۋال شەنشى، گەنسۇ، خېدۇڭ، خۇەيخې، سەنشى قاتارلىق بەش جايدىكى خەزىنىدە زاپاس خىراجەت ساقلاشنى⑫، ئۇرۇمچى خەزىنىسىدىن يەتتە مىڭ سەر كۈمۈش، باركۆل ھەربىي خەزىنىسىدىن ئۈچ مىڭ سەر كۈمۈش ئاجرىتىپ، جىددىي ئەھۋالدا ئىشلىتىشنى⑬ قارار قىلدى.

قوشۇن يۆتكەش بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەت پىلانىدىكى مۇھىم تۈر ئىدى. چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيانتاينىڭ تەكلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ، ئىلى ۋە ئۇرۇمچىدىن ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇن يۆتكەشنى قارار قىلدى. ئارقىدىنلا يەنە گەنسۇدىكى خېشى كارىدورىدىن ئۇچ مىڭ كىشىلىك قوشۇننى شىنجاڭغا يۆتكەشنى قارار قىلدى. شۇ يىلى 10 ـ ئايدا بۇ قوشۇنلار ئاقسۇدا جەم بولدى⑭.

11 ـ ئاينىڭ بېشىدا ئىلى، ئۇرۇمچىدىن يۆتكەلگەن قوشۇن مۇددەتتىن بۇرۇن ئاقسۇغا كېلىپ بولدى. 11 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاقسۇغا يىغىلغان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى رەسمىي جەڭگە كىردى.

بۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىككى ئۇرۇش لىنىيىسى بار ئىدى: بىرى، ئۇدۇل قەشقەرگە بېرىش بولۇپ، بۇ چاڭ لىڭنىڭ جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى تىنچىتىشتا باسقان يولى ئىدى؛ يەنە بىرى، زەرەپشان دەرياسىنى بويلاپ ئېقىنغا قارشى مېڭىپ، شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ يەكەن شەھىرىگە بېرىش بولۇپ، بۇ جاۋخۇي چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنچىتىشتا باسقان يول ئىدى.

ئۇرۇش لىنىيىسىنى تاللاش ئۇرۇشتىكى مەقسەت ـ نىشانغا باغلىق ئىدى. ئۇدۇل قەشقەر شەھىرىگە بارغاندا، دۇشمەننىڭ قېچىش يولىنى توسۇپ، ئۇلارنى تەلتۆكۈس يوقاتقىلى بولاتتى؛ بۇرۇلۇپ يەكەن شەھىرىگە بارغاندا، دۇشمەننىڭ قېچىپ كېتىشىگە يول ئېچىلىپ قالاتتى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بۇ قېتىم يەكەن شەھىرىگە بارىدىغان يولنى تاللىدى. 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇلار يەكەندىكى كۆكرابانقا كەلدى. بۇ يەكەن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بىر كەنت ئىدى. بۇ كەنتتە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئۇلارنى كۈتۈپ تۇرغان دۇشمەن بىلەن ئۇرۇش قىلدى. بۇ يەنتە خوجا باستۇرۇپ كىرگەندىن بۇيانقى ئەڭ چوڭ ئۇرۇش ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى ئارخىپلىرىدىكى ۋەسىقىلەردە بۇ ئۇرۇش «كۆكرابا‌تتىكى ئېتىزلىقلاردا ھەر خىل قوراللانغان ئون مىڭچە كىشى بەزىلىرى ئاتلىق، بەزىلىرى پىيادە ئېلىشماقتا. مىلتىق ـ زەمبىرەكلەر گۈمبۈرلىمەكتە، توپ ـ توپ يا ئوقى ۋىزىلداپ ئۇچماقتا، پالتا ـ قىلىچلار يالت ـ يۇلت پارقىرىماقتا» دەپ تەسۋىرلەنگەن⑮. ئۇرۇشتا خوجىلار قوشۇنى تىرىپسىرەن بولۇپ كەتتى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئۇدۇل يەكەن شەھىرىگە بېرىپ، ئۇ يەردە تۇرۇشلۇق قوشۇن بىلەن ئۇچراشتى.

كۆكرابات ئۇرۇشىدىن كېيىن، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي رايونىدىكى ھەربىي ۋەزىيەتمۇ ئۆزگەردى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى يەكەندە ئۇچراشقاندىن كېيىن، كۇچلۇك زاپاس كۈچ شەكىللەندى. يېڭىسار، قەشقەرنى ساقلاپ يانقان قوشۇن مۇشۇ زاپاس ھەربىي كۈچكە تايىنىپ، ئەپچىل جايلاردا مۇداپىئەدە تۇرۇشتىن ئىستىھكام قۇرۇشقا ئۆتتى. نەتىجىدە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى مۇشۇنداق تار ھەم ئۇزۇن دائىرىدە دۇشمەنىنىڭ كۈچىنى بۆلۈپ تۇردى. خوجىلار قوشۇنى مۇداپىئەدە تۇرغۇدەك ئىستىھكام قۇرمىغاچقا، بىۋاستە ھۇجۇمغا ئۆچرايدىغان دائىرىگە كىرىپ قالدى.

3. يەتتە خوجىنىڭ قېچىپ كېتىشى

كۆكرابات ئۇرۇشىدىن كېيىن، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئەھۋالى ئۆزلىرىگە ئايان بولدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئات ۋە ئەسكەرلىرى بىلەن داۋاملىق غەربكە يۈرۈش قىلىش ئىستىكىدە بولدى. خوجىلارنىڭ ئىرادىسى بوشاپ ئۇرۇشقىدەك مادارى قالمىدى. «تەۋارىخى كاشغەر» دە يەتتە خوجىنىڭ قەشقەردىن ئايرىلىپ قېچىش جەريانى مۇنداق بايان قىلىنغان: «قەشقەر ئاھالىسى چىڭ قوشۇنىنىڭ مارالبېشىغا كەلگەنلىكىدىن ۋاقىپلاندى، شۇڭا مۇھەممەد ئىمىن خانىنىڭ ئىلگىرىلەشكە

جۇرئەت قىلالماي قايىتقىنىنى كۆرۈپ، مۇھەممەد ئىمىن خاننى ۋە ئۇنىڭ قوشۇنىنى شەھەرگە كىرگۈزمەسلىك قارارىغا كەلدى. سەۋەبى شۇكى، مۇھەممەد ئىمىن خان قوقەندلىكلەرگە تۇرلۈك ئىمتىيازلارنى بەرگەنىدى. بارلىق قوقەند ھەربىيلىرى ۋە ئەمەلدارلىرى ھەربىي ئۇنۇۋان، مەمۇرىي مەنسەپلەرگە ئېرىشكەنىدى، مۇھەممەد ئىمىن خان مال - مۈلۈك، پۇل توپلاشتىن باشقىغا نەزەر سالماي قەشقەر ئاھالىسىنى ئېغىر ئالۋان - ياساقلار بىلەن ئەزمەكتە ئىدى. ئاھالىلەر مۇھەممەد ئىمىن خان شەھەرگە كىرسە چىنلىقلار بىلەن بولغان ئىشى بىر باشقا چىقمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. بۇ ئەھۋال مۇھەممەد ئىمىن خانىنىڭ ناھايىتى تېزلا قولغا كەلگەن تەلىيىنى يوققا چىقاردى»⑯.

11 - ئاينىڭ ئاخىرى، يەتتە خوجا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلىشتىن تامامەن ۋاز كېچىپ سارىاسىمە ئىچىدە قەشقەردىن ئايرىلىپ، چېگرىدىن قېچىپ چىقىپ كەتتى. ئارقىدىنلا يېڭىسار قەلئەسى بىلەن قەشقەرشەھىرى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدى. لېكىن يەتتە خوجا توغرىسىدىكى بايانلار بۇنىڭ بىلەن توختاپ قالمايدۇ. يەتتە خوجىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكىنىڭ خاتىرىسى سۈپىتىدە يەنە ئىككى ۋەقە ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، يەتتە خوجىنىڭ قەشقەردىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى چېگرا سىرتىغا مەجبۇرىي كۆچۈرگەنلىكى؛ يەنە بىرى، يەتتە خوجىنىڭ چېگرىدىن قېچىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىنكى ئاقىۋىتىدۇر.

يەتتە خوجا توپىلىڭى خاتىرىلەنگەن ھۆججەتلەردە يەتتە خوجىنىڭ قەشقەردىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى چېگرا سىرتىغا مەجبۇرىي كۆچۈرگەنلىكىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىنغان. ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىدە بۇ ۋەقەنىڭ سىياسىي تۈسى كۈچەيگەنلىكىدە. خەلق

ئارىسىدىكى خاتىرىلەردە بولسا، بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى ئۇستىدە كۆپرەك توختالغان. مەسىلەن ئۇچۇن «تەۋارىخى كاشغەر» دېگەن كىتابتىكى مۇنۇ بايانلارنى ئوقۇپ بېقىش بەكمۇ ئەرزىيدۇ: «قەشقەر ئاھالىسى مۇھەممەد ئىمىن خاننىڭ مەغلۇپ بولغان قوشۇنى ئارقىسىدىن مىڭ جاپا ـ مۇشەققەتتە قوقەندكە قاراپ يول ئالدى. ئۇلارنىڭ بەزىسى ئۇلاغقا مىنگەن بولسا، بەزىلىرى پىيادە ئىدى. زۇرۇر نەرسىلىرىنى دۇمبىسىگە يۈدۈپ جاپا ـ مۇشەققەت بىلەن قاتتىق سوغۇقتا ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى. ئۇلار 11 ـ كۈنى تەرەپ داۋاندىن ئۆتتى، شۇ چاغدا ئۇلۇم ـ يېتىم، يارلىنىش ئانچە كۆپ بولمىغانىدى. 12 ـ كۈنى تۈيۇقسىز قاتتىق قار يېغىپ يوللار پۈتۈنلەي توسۇلۇپ كەتتى. ماغدۇرى قالماي دەم ئېلىشنى ئىستىگەنلەر ھالاك بولۇپ جەسەتلىرى ئۇزۇلمەي يېغىۋاتقان قار بىلەن شۇئانلا كۆمۈلۈپ كېتەتتى. يۈرەكنى ئېزىدىغان ئەھۋالنىڭ بىرى، كېچىدە نۇرغۇن ئادەملەر يوللارنى ۋە ئۆتكۈرلەرنى كۆرەلمەي ھالىدىن چۈشۈپ كەتتى. ھەممە يەردىن ئېچىنىشلىق ئىڭراشلار ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇ ئۇلارغا كەلگەن كېلىشمەسلىكنىڭ بىر قىسمى ئىدى. كېيىنچە يېمەك ـ ئىچمەك بۇ يەردىكى ئەڭ قىممەت نەرسە بولۇپ قالدى. ئازراق يېمەكلىك، ھەتتا بىر تاۋاق سۇ ئۇچۇنمۇ 5 ـ 10 سەر تەڭگە خەجلەشكە توغرا كەلدى. 15 تەڭگىگە ئاران بىر ئەسكى چاپان سېتىۋالغىلى بولاتتى. ئۇلاردا سانقۇدەك ھېچقانداق نەرسە يوق ئىدى. ئۇزۇقلۇقى ۋە پۇلى يوق بىچارىلەر ھەمراھلىرىدىن بۇرۇنراق جان بەردى. نۇرغۇن نەرسىگە ئازراق يېمەكلىك تېگىشكەنلەر ھاياتىنى بىرقانچە كۈن ساقلاپ قالالىدى. قەھەتچىلىك شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، نەئاتا ئوغلىغا، نە ئەر خوتۇنىغا ياردەم بېرەلمەيتتى».

مەجبۇرىي كۆچۇرۇلگەن بۇ ئۇيغۇر پۇقرالىرى پامىرنىڭ قارلىق دالاسىدا داد ـ پەريات ئېيتىپ نىشانسىز ھەر تەرەپكە

چېپىپ يۈرگەندە، يەنە قوراللىق باندىتلارنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشىغا دۇچ كەلدى. «تەۋارىخى كاشغەر» دە ئىنتايىن قىيىن ھالغا چۈشۈپ قالغان بۇ ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ ئەھۋالى مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: «يوللار تامامەن جەسەت بىلەن تولدى. يۈرەكنى ئېزىدىغان بۇنداق پاجىئەنى ئادەمنىڭ ئادەملەرنىڭ تەسەۋۋۇر قىلالىشى مۇمكىن ئەمەستۇر».

مۇھەممەد ئىمىن خانلار شۇ قاچقان پېتى سوپىقورغان دېگەن جايغا كەلگەندە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلمىگەنلىكىنى بىلىپ، شۇ يەردە ئازراق ئارام ئېلىپ قەشقەردىن تالان ـ تاراج قىلىۋالغان 16 تۆگىگە ئارتىلغان ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى خوجىلارغا بۆلۈپ بەرمەكچى بولۇۋاتقاندا، قوقەند تەرەپتىن بىر تۈركۈم قىپچاقلار پەيدا بولدى. ئۇلار گويا ئاسماندىن چۈشكەندەك مۇھەممەد ئىمىن خان قاتارلىقلارغا ھۇجۇم باشلىۋەتتى. مۇھەممەد ئىمىن خان ئۆز شېرىكلىرىگە قىپچاقلار بىلەن ئېلىشىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ شېرىكلىرى بۇيرۇقنى بەجا كەلتۈرۈشتىن باش تارتىپ، مال ـ مۈلكىنى ھەتتا خوجايىنى مۇھەممەد ئىمىننى تاشلاپ قېچىپ كەتتى. قىپچاقلار مۇھەممەد ئىمىن خاننى ۋە ئۇنىڭ قېچىپ كېتىشكە ئۇلگۈرەلمىگەن ھەمراھلىرىنى ئەسىر قىلىپ قوقەندكە ئېلىپ كەتتى.

1847 ـ يىلىدىكى يەتتە خوجىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى مۇشۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشتى. «تارىخى خەمسەئى شەرقى» دە تۆۋەندىكىدەك مەسخىرىلىك ئىبارىلەر بىلەن يەتتە خوجا يېغىلىقىغا باھا بېرىلگەن: «بۇ خوجاملارنىڭ قەشقەردە سۈرگۈن سەلتەنىتى 70 كۈن داۋام قىلدى. ھەربىرى ئون كۈندىن دەۋر سۈردى».

4. ۋەلىخان تۆرە توپىلىڭى

يەتتە خوجا قېچىپ كەتكەندىن كېيىن تەڭرىتاغنىڭ

جەنۇبىنى قاپلاپ كەتكەن سىياسىي داۋالغۇشلارمۇ پەسەيدى. شۇنداقتىمۇ، پاراكەندىچىلىككە سەۋەب بولىدىغان بىرمۇنچە ئامىللار يەنىلا مەۋجۇت ئىدى. بۇ ئامىللار مۇنۇلاردىن ئىبارەت: (1) چەك سۇلالىسىنىڭ دۆلەت كۈچى بارغانسېرى ئاجىزلاشتى؛ (2) قوقەند خانلىقى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا مەنپەئەتكە ئېرىشىش تەمەسىدىن يانمىدى؛ (3) خوجىلار ئېلىمىز زېمىنىنى پارچىلاپ دىنىي تۈس ئالغان ھاكىمىيەت قۇرۇش قارا نىيىتىدىن يانمىدى.

بىرىنچى ئامىل چەك سۇلالىسىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي ئىشلىرىدا توسالغۇ پەيدا قىلىپ، ئۇنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئىشلارغا تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىنى ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى؛ ئىككىنچى ئامىل شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، قوقەند خانلىقى تۇرلۇك يوللار بىلەن چەك سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى سىياسىي ئورنىنى ئاجىزلاشتۇرۇشقا ئىنتىلىپ، چەك سۇلالىسىنى قوقەندكە نىسبەتەن داۋاملىق يول قويۇش سىياسىتىنى يۇرگۈزۈشكە قىستايتتى. ئۈچىنچى ئامىل مەيلى سىياسىي تەمە ئاساسىدا بولسۇن ۋە ياكى دىنىي ئېتىقاد ئاساسىدا بولسۇن، خوجىلارنىڭ داۋاملىق تاجاۋۇز قىلىپ پاراكەندىچىلىك سالىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى.

1852 ـ يىلىدىن باشلاپ بۇ تەسەۋۋۇرلار ئارقا ـ ئارقىدىن دەلىللەندى. ئالدى بىلەن شۇ يىلى قەمەرىيە 5 ـ ئايلاردا، سالاھىيىتى نامەلۇم بىر تۈركۈم قوراللىق باندىتلار قەشقەرگە قاراشلىق قاراۋۇلخانىلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئارقىدىن، قەمەرىيە 5 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئۈچتۇرپاندىكى بەدەل قاراۋۇلخانىسى تۈيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۇچراپ قاراۋۇلخانا ئۆيلىرى كۆيدۈرۈۋېتىلىدى، قورغاننى قوغداپ تۇرغان ئەسكەرلەر ئۇلتۇرۇۋېتىلدى.

ئاردىن ئۇچ كۈن ئۆتۈپ قەشقەرگە يۈز چاقىرىم كەلمەيدىغان ئاتۇشمۇ تۈيۈقسىز ھۇجۇمغا ئۇچرىدى. تۆت كۈندىن كېيىن قەشقەرگە قاراشلىق ئاغۇ مەھەللىسى پاراكەندە-چىلىككە ئۇچرىدى ⑰.

بىرلا ۋاقىتتا دېگۈدەك ئارىلىقى مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان قەشقەر بىلەن ئۇچتۇرپاندا چېگرىمىزغا چېتىلىدىغان بىر قاتار ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشى پادىشاھلىق تەختىگە چىققىنىغا ئەمدىلا ئىككى يىل بولغان شىيەنفېڭنى قاتتىق بىئارامليققا سالدى. شۇ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى پادىشاھ شىيەنفېڭ ھەربىي ئىشلار ۋەزىرىگە «ئاسىيلارنىڭ ئەۋلادى زادى كىم؟ ئۇلار نېمە سەۋەبتىن ئىغۋاگەرچىلىك قىلىدۇ؟ ھازىر ئۇلار نەدە قېچىپ يۈرىدۇ؟» دېگەن مەسىلىلەرنى ئېنىقلاشقا پەرمان چۈشۈردى.

پادىشاھ شىيەنفېڭ پەرمان چۈشۈرۈپ ئېنىقلىماقچى بولغان ئىشلارنىڭ جاۋابى ناھايىتى تېزلا تېپىلدى. مۇشۇ بىر قاتار تۈيۈقسىز ھۇجۇم ۋە پاراكەندىچىلىكنى ئۈيۈشتۈرغان ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلغان ئادەم ۋەلىخان ئىدى. ۋەلىخان بۇرھانىددىن خوجىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولۇپ، جاھانگىر خوجا بىلەن بىر نەۋرە تۇغقانلاردىن ئىدى. يەتتە خوجا قوغلانغاندىن كېيىنكى بەش يىل ئىچىدە، ۋەلىخان خوجىلار ئارىسىدا پەيدىنپەي داڭلىق شەخسكە ئايلىنىپ قالدى.

1854 ـ يىلى شاھ مۇمىن ئىسىملىك بىر كىشى قەشقەردىكى خانىبرىق دېگەن مەھەللىدە ئۆزىنى خوجا ئەۋلادىمەن دەپ يۈرۈپ ئەتراپىغا ئادەم توپلاپ، شۇ يەردىكى قاراۋۇلخانىغا ھۇجۇم قىلىپ قاراۋۇلخانا ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قاراۋۇلخانىنى كۆيدۈرۈۋەتتى⑱. بۇ ۋەقەنىڭ ئالدىدا تىلغا ئالغۇدەك ئەھمىيىتى يوق ئىدى. ۋەقە يۈز بېرىپ سامۇمۇن ھەم ئۇنىڭ شېرىكلىرى قولغا ئېلىنىپ بىراق، «خوجا ئەۋلادىمەن» دېگەن سالاھىيەتلا

پۇقرالارنى ئۆز جېنىغا زامىن بولىدىغان تەۋەككۇلچىلىككە ماڭدۇرالىغانلىقى كىشىنى قاتتىق ئويلاندۇراتتى. بۇ، خوجىلارنىڭ تەكشۈرتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا يەنىلا زور تەسىرگە ئىگە ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى.

بۇنىڭغا ئۇلاپ يۈز بەرگەن يەنە بىر ۋەقە شۇ بولدىكى، ئىككىنچى يىلى، يەنى 1855 ـ يىل قەمەرىيە 6 ـ ئايدا قوقەندلىك ھۈسەن ئىشان باشلىق 13 كىشى ئاتۇشقا يوشۇرۇن كىرىپ كىشىلەرنى توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە قۇتراتقۇزاتقاندا، ئۇيغۇر پۇقرالىرى تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىدى. سوراقتا، ھۈسەن ئىشان مۇنۇلارنى ئېقرار قىلدى: «مەن ئەنجانلىق بېدىل دېگەن كىشىنىڭ كۈشكۈرتۇشىگە ئىشىنىپ كېتىپتىمەن. ئۇ قەشقەر ئاستىن ئاتۇشتا مىس كېنى ئېچىلىۋاتىپتۇ، ئالۋان ـ ياساق ھېەددىدىن زىيادە، مۈسۈلمانلار قاتتىق نارازى بولماقتا، شۇڭا ئۇلارنى ئېزىقتۇرماق ناھايىتى ئاسان، دېدى. بۇ كىشىنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ كېتىپ، مەن شېرىكلىرىمنى باشلاپ يوشۇرۇن كىرىپ ماجىرا تۇغدۇرۇش ئۈمىدىدە بولدۇم» ⑲. سوراقتا، ھۈسەن ئىشان يەنە ۋەلىخانىنىڭ پات ئارىدا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىدىغانلىقىنى ئاشكارىلاپ قويدى. دېگەندەك، ئۇزاق ئۆتمەيلا ۋەلىخان خوجا شېرىكلىرىنى باشلاپ چېگرىمىزغا باستۇرۇپ كىرىپ قەشقەر يېنىدىكى ئۇپال ئارت ۋە تۆشۈك تاغ قاتارلىق جايلاردا ئالتوپىلاڭ كۆتۈرۈپ، قەشقەرنى بېسىۋالماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن ھۈسەن ئىشانىنىڭ دېلوسى خوجىلارغا باغلىنىپ قالدى. مۇشۇ سەۋەبتىن، چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى ھۈسەن ئىشانغا قاتتىق جازا بەرمەكچى بولدى ⑳.

ھۈسەن ئىشان قوقەند پۇقراسى ئىدى. شۇڭا، ئۇ قوقەند خانلىقى بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك دائىرىلىرى ئوتتۇرىسىدا بىر مەھەل ماجىرالىشىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. قوقەند خانلىقى «بۇ قېتىمقى پاراكەندىچىلىك سىلىش ۋەقەسىنى

ژەلىخان خوجا مەقسەتلىك پەيدا قىلغان» دېگەننىــــى سەۋەب، «ژەلىخاننى تۇتۇپ بېرىشكە ئادەم ئەۋەتتۇق» دېگەننى شەرت قىلىپ، ھۇسەن ئىشاننىڭ قويۇپ بېرىلىشىنى تەلەپ قىلىــپ تۇرۇۋالدى⑫.

1856 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى پادىشاھ شىيەنفېڭ ھەربىي ئىشلار ۋەزىرىگە بۇ ئىش توغرىسىــدا مۇنداق پەرمان چۈشۈردى: «ئەگەر خۇدايار (قوقەند خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى) ژەلىخان خوجىنى جازالىشىمىزغا چىقىرىپ بېرىدىغان بولسا، ھۇسەن ئىشانغا كەڭچىلىك قىلىپ ئۇنى قويۇۋېتىشكە بولىدۇ. ئەگەر ژەدىسىگە خىلاپلىق قىلىپ باشقىدىن ژەقە تۇغدۇرماقچى بولسا، مەزكۇر مــەھبــۇس شــۇ جــاينــىڭ ئــۆزىدە قــەتلــە قىلىنسۇن»㉒. گەرچە چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىــرى ھۇسەن ئىشان دېلوسىدا ناھايىتى قاتتىق پوزىتسىيە بىلدۇرگەن بولسىمۇ، لېكىن چىڭ سۇلالىسى دۆلەت كۈچىنىڭ زەئىپلىشىۋاتقانلىقى ھەممىگە ئايان ئىدى. بۇ چاغدا تەيپىڭ تىيەنگو نەنجىڭنى پايتەخت قىلىپ بولغانىدى، شۇڭا قوقەند خانلىقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكــــى خوجــــلارغا قارىتىلغان چەكلىمىلەرنىمۇ بىكار قىلىۋەتتى. ژەلىخان خوجا مۇشۇ پۇرسەتتىن ئۇنۇملۇك پايدىلاندى.

1857 ـ يىلى ياز پەسلىدە تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدا قاتتىق پاتىپاراقچىلىق كۆتۈرۈلدى. غەربىي شىمالدا ئاقسۇدىن تارتىپ شەرقىي جەنۇبتا خوتەنگىچە تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ھەرقايسى تايانچ نۇقتا بازىلىرىدىن توختماي ياردەم تىلەش مەكتۇبلىرى يوللاندى. 6 ـ ئاينىڭ 5ـ كۈنى قەشقەر كونا شەھەر قولدىن كەتتى㉓. شۇ كۈنى يەنە يېڭىسار كونا شەھەر قولدىن كەتتى㉔. 6 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى يېڭىسار يېڭىشەھەرمۇ قــولدىن كەتتــى㉕. 20 ـ كۈنــــى مارالبېشىدىكى قاراۋۇلخانــا قــاتتــىق ھۇجــۇمغا ئۇچرىدى㉖.

بۇنىڭغا ئۇلاپ يەكەننىڭ يېڭىشەھەر بىلەن كونا شەھەر مۇھاسىرىدە قالدى. ئارقىدىنلا خوتەنگە ئۇلاشقان قاتناش توڭۇنى پوسكام، گۇما قاتارلىق جايلاردا توپىلاڭ كۆتۈرۈلدى. بىر ئايغا قالماي تارىمنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىدا تۇرۇشلۇق چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى يېگانە ئاراللارغا ئوخشاپ قالغان ھەرقايسى تايانچ نۇقتىلارغا قامىلىپ قالدى. بۇ توپىلاڭنى ئۇيۇشتۇرغۇچى ۋەلىخان خوجا ئىدى. 6 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى قەشقەر كونا شەھەر قولدىن كەتتى. ۋەلىخان خوجا داغدۇغا بىلەن شەھەرگە كىرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى ۋە مۇھەممەد ئىمىن خاننى دوراپ ئۆزىنى پاشا (خان) دەپ جاكارلىدى.

ۋەلىخان توپىلىڭىدىن ئىلگىرى، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى شىنجاڭ يەرلىك دائىرىلىرىگە «ھەرقايسى شەھەرلەر چېگرىنى قاتتىق قوغداپ توپىلاڭنىڭ ئالدىنى ئېلىشى لازىم، قىلچە بوشاڭلىق قىلىشقا بولمايدۇ» دەپ قايتا ـ قايتا دەپ تاپىلىغانىدى. بىراق كۈچى چەكلىك بولغانلىقتىن، مەيلى مۇداپىئە جەھەتتىن ئېيتايلۇق ياكى چەكلەش جەھەتتىن ئېيتايلۇق، چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك دائىرىلىرى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ ئىستراتېگىيىلىك مۇددىئاسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا قادىر ئەمەس ئىدى. ئاقىۋەتتە، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئەنسىرىگەن ۋەقەلەر يۈز بېرىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ كۆلىمى ۋە سۈرئىتى بۇرۇنقىدىن كۆپ ئېشىپ كەتتى.

قەشقەرنى قوغداۋاتقان قوشۇنلار ئەۋەتكەن يارەم تەلەپ قىلىش مەكتۇبى بېيجىڭغا يەتكۈزۈلگەن كۈندىن تارتىپ 10 نەچچە كۈن ئىچىدىلا پادىشاھ شىيەنفېڭ ۋەلىخان توپىلىڭى توغرىسىدا بىر قاتار پەرمان چىقاردى. 7 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ۋە 19 ـ كۈنى بىرىدىن پەرمان چۈشۈردى㉙. بۇ پەرمانلاردا قوشۇننى يۆتكەش ۋە بۇنىڭغا مۇناسىپ ھەربىي راسخوتنى تەييارلاش ئىشلىرى

ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى.

ۋەلىخان توپىلىكى يۈز بەرگەن 1857 ـ يىلى جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا نۇرغۇن مۇھىم ۋەقەلەر بولۇۋاتقان ئالاھىدە يىل ئىدى. جۇملىدىن شى داكەي 10 تۈمەنگە يېقىن ئەسكەرنى باشلاپ جياڭسۇدىن ئايرىلىپ يۇننەن ـ گۈيجۇ ئېگىزلىكىگە كەتكەن؛ چارۇسىيە خېيلۇڭجياڭ دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدا ئېلىنمىزنىڭ بىرقانچە يۈز مىڭ كۈادرات كىلومېتىر زېمىنىنى بېسىۋالغان؛ ئەنگلىيە گۇاڭجۇدا «يالۇ ناملىق پاراخوت ۋەقەسى» تۇغدۇرغانىدى. شى داكەي چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى جۇڭگودىكى ھەربىي كۈچىنى تەۋرىتىۋەتتى، چارۇسىيە چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى ھەربىي كۈچىنى بەند قىلىپ تۇردى، «يالو ناملىق پاراخوت ۋەقەسى» بولسا، ئەنگلىيىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشى قوزغىشى ئۈچۈن باھانە بولدى. پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەربىي ۋەزىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئەسكىرىي كۈچىنى توپلاپ ۋەلىخان توپىلىكىنى تىنچىتىش چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى ئۈچۈن بىردىنبىر چارە بولۇپ قالدى. 7ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ۋەلىخان بىلەن ئۇرۇش قىلغۇچى قوشۇنلارنىڭ ئاقسۇدا جەم بولۇشى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. يۆتكىلىش بۇيرۇقى بويىچە ئىلى قوشۇنلىرىدىن 1 مىڭ 200 كىشى، قارا شەھەردىكى تۇرغۇتلار ۋە خوشۇت موڭغۇل ئەسكەرلىرىدىن ئۈچ مىڭ كىشى ئاجرىتىلدى. 8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى يەنە ئۇرۇمچى قوشۇنلىرىدىن 1 مىڭ 500 كىشى ئاجرىتىشنى قارار قىلدى[30]. 8 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىلى، قارا شەھەر ۋە ئۇرۇمچىدىن ئاتلانغان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئاقسۇغا قاراپ يول ئالدى.

ئاقسۇدا جەم بولغان ئالتە مىڭ چىڭ سۇلالىسى ئەسكىرى

ئۇزۇنلۇقى نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان تارچۇق ۋاددا نەچچە ئون مىڭلىغان دۇشمەن بىلەن ئۇرۇش قىلىش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالغانىدى. بۇ جەريانداا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئەسكىرىي كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىن كېلىپ چىققان قىيىنچىلىقلارنى تۇگىتىپلا قالماي، يەنە پايانسىز كەتكەن چۆل - جەزىرە ۋە قۇملۇقلارنىڭ ئارقا سەپ تەمىناتىدا پەيدا قىلىدىغان قىيىنچىلىقلىرىنى يېڭىشىگىمۇ تۇغرا كېلەتتى. مۇشۇ ۋەجىدىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ۋەلىخانغا قارشى ئۇرۇش قىلىش پىلانىنى تۇزگەندە، ئىلگىرىكىسى ئۇسۇللاردىن ۋاز كېچىپ، ئۇرۇش قىلىش دائىرىسىنى تارايتىپ، ئۇرۇش قىلىش ئورنىنى كۆپەيتىش قارارىغا كەلدى. نەتىجىدە، خوتەن بىرىنچى ئۇرۇش قىلىش ئورنى قىلىپ بەلگىلەندى.

ۋەلىخان توپىلىڭىدىن كېيىن خوتەن تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ سىرت بىلەن ئالاقە قىلىشىدىكى ئاساسىي تۇگۇن بولۇپ قالغانىدى. گەرچە خوتەن رايونى كىچىك كۆلەمدىكى پاراكەندىچىلىك ۋە ھۇجۇمغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن تارىمنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قوغداۋاتقان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ئاقىۋەت ئىنتايىن ئېغىر بولدى. سەۋەبى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسى قاتتىق توسالغۇ ۋە تەھدىتكە ئۇچرىغانىدى. خوتەنگە يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇن دەسلەپتە 500 ئەسكەردىن تەركىب تاپقانىدى. كېيىن يەنە 300 ئەسكەر قوشۇلۇپ، 800 كىشىلىك قوشۇنغا ئايلانىدى(31). بۇ قوشۇنىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى تارىمنىڭ جەنۇبىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن بولغان ئالاقىنى راۋانلاشتۇرۇش، شۇنىڭ بىلەن بىللە مۇداپىئە سېپىنى ئۇزارتىپ، ئەسكىرىي كۈچىنى پارچىلاش ئىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئاساسىي

كۆچى مارالبېشى ئارقىلىق يەكەنگە يۈرۈش قىلىپ، يەكەن شەھىرىگە يېقىن توتەي دېگەن يەردە ئۇرۇش قىلىپ غەلىبە قازاندى. بۇ 8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى بولغان ۋەقە ئىدى(32). ئەتىسى يەكەن قەلئەسى مۇھاسىرىدىن. قۇتۇلدى. ۋەلىخانىنىڭ ئەسكىرىي كۆچى تامامەن يەكەنىنىڭ غەربىگە يۆتكەلدى. 9 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا يەكەندە جەم بولغان ئالتە مىڭچە چىڭ سۇلالىسى ئەسكىرى يېڭىسارغا يۈرۈش قىلدى. چوڭ كۆڭۈركتىكى جەڭ ۋە سۆگەتلىكتىكى جەڭلەردىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى 9 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى يېڭىسار كونا شەھەرنى قايتۇرۇۋالدى. يېڭىسار يېڭىشەھەرمۇ مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇلدى. نەتىجىدە، ۋەلىخانىنىڭ ئەسكىرىي كۆچى قەشقەرديلا چەكلىنىپ قالدى. 9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندە، ۋەلىخان ھەم ئۇنىڭ شېرىكلىرى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىۋالغان نۇرغۇن بايلىقلارنى ئېلىپ چېگرىدىن قېچىپ كەتتى. ۋەلىخان توپىلىڭى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى.

چېيەنلۇڭ يىللىرىدىن باشلاپ ھېسابلىغاندا، ۋەلىخان توپىلىڭىنى تىنچىتىش چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئېلىپ بارغان 6 ـ قېتىملىق ھەربىي پائالىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئالدىنقى بەش قېتىملىق ھەربىي پائالىيەت داۋاچى، ئامۇرسانا، چوڭ ـ كىچىك خوجا، جاھانگىرخوجا، يەتتە خوجىلارغا قارىتىلغان. بۇ بەش قېتىملىق ھەربىي پائالىيەتكە نۇرغۇن ئۆلكىلەردىن ئەسكەر يۆتكەلگەن، بىرقانچە يۈز مىڭ سەر كۈمۈش سەرپ قىلىنغان، كۆلىمى چوڭ، ھەيۋىسى زور بولغانىدى. لېكىن ۋەلىخان توپىلىڭىنى تىنچىتىشنى، مەيلى ھەربىي قوشۇنىنىڭ يۆتكىلىش دائىرىسى بويىچە ئېيتايلى ۋە ياكى ھەربىي راسخوتىنىڭ راسلىنىش كۆلىمى بويىچە ئېيتايلى، ئۆتكەنكى بەش قېتىملىق ھەربىي پائالىيەتكە ھەرگىزمۇ سېلىشتۇرغىلى بولمايتتى. چۈنكى، بۇيرۇق بويىچە جەڭگە

ئاتلانغان ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قوشۇندىن ئاجرىتىلغانىدى. شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلارنىڭ سانى چەكلىك بولغاچقا، توپلانغان ئەسكىرىي كۈچمۇ ئىنتايىن چەكلىك ئىدى. ھەربىي راسخوت ئەھۋالىغا كەلسەك، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئارخىپىلىرىدىن مەلۇم بولۇشچە، ھەربىي راسخوتنىڭ تەرەددۇتى ئىنتايىن قىيىن شارائىتتا ئورۇندالغانىدى.

بىراق، ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغان يېرى شۇكى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى چەكلىك ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچكە تايىنىپ ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا غايەت زور غەلىبىنى تېزلا قولغا كەلتۈرەلىدى. بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەلىخان توپىلىڭىنى تىنچىتىش ھەربىي پائالىيىتىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قوللىشىغا ۋە مەدەت بېرىشىگە ئېرىشكەنىدى. چىڭ سۇلالىسى ئارخىپىلىرىدا پۈتۈلۈشچە، ۋەلىخان توپىلىڭىنى تىنچىتىش داۋامىدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بىرقانچە ئون ئۇيغۇر ئەمەلدار چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەقدىرلەنگەن ۋە مۇكاپاتلانغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە يەكەننىڭ ھاكىمبېگى، ئىنانچىخانلىق پەخرىي ئۇنۇڭانغا ئىگە ئەفرىدۇن، تۆتىنچى دەرىجىلىك ئىشكىئاغابەگ، بېيىلىلىق پەخرىي ئۇنۇڭانغا ئىگە مۇھەممەد ئىمىن[33]، خوتەننىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرىدىن ئابلاش، تۆمۇر، ھوشۇر، قۇتلۇق، ئۇچتۇرپاننىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرىدىن ئالاۋۇدىن، ئاقسۇنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرىدىن ھامىت، قاسىم، ئىلىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرىدىن مەزەمزات قاتارلىقلار بار[34]. بۇلارنىڭ ئىچىدە، يەكەننىڭ ھاكىمبېگى، ئىنانچىخانلىق پەخرىي ئۇنۇڭانغا ئىگە ئەفرىدۇن دېگەن كىشىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇ يەكەننى قوغداش ۋە دۇشمەنلەرنى چېكىندۈرۈشتە تۆھپە يارىتقانلىقى ئۈچۈن پادىشاھنىڭ يېنىغا كىرىش شەرىپىگە ئېرىشكەن. تۆتىنچى دەرىجىلىك ئىشكىئاغا بەگ، بېيىلىلىق پەخرىي ئۇنۇڭانغا ئىگە

مۇھەممەد ئىمىنگە ئۆز قالپىقىغا قوش كۆزلۈك توز پېيى قاداش ۋە پادىشاھ قەسرى بولغان چېنچىك قەسرىگە كىرىش ئىمتىيازى بېرىلگەن.

5. ۋەلىخانىنىڭ رەزىل قىلمىشلىرى

«تاۋارىخى خەمسەئى شەرقى» نىڭ مۇئەللىپى قۇرمان ئەلى خالىدىن ۋەلىخان توپىلىڭى ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن: «(ۋەلىخان) جەمئىي 3 ئاي 18 كۈن ھۆكۈم سۈردى. ئاخىرى كېلىپ ھاكىمىيەتنى ناھايىتى ئوڭايلا قولدىن بېرىپ قويدى». ئۇ بۇنىڭ سەۋەبىنى مۇنداق دەپ چۈشەندۈرگەن: «ئۇلار (ۋەلىخان ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرى) شەھەرنى ئالغاندىن كېيىن شەھەرنى باشتىن ـ ئاياغ تىنچىتىپ ئورۇنلاشتۇرۇشتىن ئىلگىرى ئۆزىنىڭ نەپسى ـ ئارزۇسىغا ئەگىشىپ ۋە ھاۋايى ـ ھەۋەسكە بېرىلىپ كېتىپ، خەلقنىڭ پايدا ـ زىيىنى بىلەن قىلچىمۇ كارى بولمىدى. مۇشۇنداق بىپەرۋالىق بىلەن يەنە قانائەت قىلماي ئالتە شەھەر ئاھالىسىنى ئۆزىنىڭ قۇللىرى دەپ ھېسابلاپ، ئۇلارنىڭ جان ـ مالىلىرىنى خالىغانچە باشقۇرۇپ كەلدى ۋە ئەقىلگە سىغمايدىغان بەزىبىر ناتوغرا ئىشلارنىمۇ قىلىشتى. ئاھالە يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە خوجاملارنىڭ مۇنداق قىلمىقلىرىدىن دىللىرى رەنجىپ كۆرۈنۈشتە ئىتائەت قىلغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭدىن نارازى ئىدى»[35].

«تەۋارىخى كاشغەر» نىڭ مۇئەللىپى مۇھەممەد ئاتىف ۋەلىخان ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئۇ رەھىمسىزلىك ۋە ھېيلىگەرلىك بىلەن خەلقنى ھەددى ـ ھېسابسىز سىلىق سالدى. پۇقرالار ۋەلىخانىنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئاشلىق، ئۇلاغ بىلەن تەمىنلىگەندىن سىرت، يەنە نەپسى بالا قوقەندلىكلەرگە پۇل بېرىشى كېرەك ئىدى، خانىنىڭ (ۋەلىخانىنىڭ) خەزىنىسى

هەممىدىن ئىلگىرى تولۇشى لازىم ئىدى. بۇنى كېچىكتۇرۇشكە بولمايتتى. پۇقرالار ئىقتىسادىي جەھەتتە شۇنچە ئېغىر يۈكنى كۆتۈرگەندىن باشقا، دۇشمەنگە قارشى ئۇرۇش قىلىشىش ۋە پوتەيلەرنى ياساشقا مەجبۇر ئىدى، ئۇلار چوڭ بىر دەريانىڭ ئېقىنىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق غايەت زور مۇستەھكەم شەھەر سېپىلىنى ئۇرۇپ سۇنى قەلئە ئىچىگە ئېقىتىش ۋە يەر ئاستىدا لەخمە كولاشقا مەجبۇرلاندى. ۋەلىخان تۆرىنىڭ زالىملىقى شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، ئۇ ھەركۇنى تۇرلۇك باھانىلەر بىلەن بىر تۇركۇم بىگۇناھ ئادەملەرنى ئۆلتۈرەتتى. ئۆلتۈرۈلگەن ئادەملەرنىڭ باشلىرى دەريانىڭ ئەگمىسىگە يىغىلىپ قالدى. ئاھالە ئۇنىڭ زۇلۇمىدىن تويغانلىقتىن قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن غۇلجىدىن ئىككىنچى قېتىم ئەۋەتىلگەن چىڭ ئەسكەرلىرىنى ئىنتايىن مەمنۇنىيەت بىلەن قارشى ئالدى»[36].

موللا مۇسا سايرامى يازغان «تارىخي ھەمىدى» ۋە «تارىخي ئەمنىيە» دە پۈتۈلگەن ۋەلىخاننىڭ رەزىل قىلمىشلىرى ئادەمنى تېخىمۇ چۆچۈتىدۇ. تۆۋەندىكى نەقىل «تارىخي ھەمىدى» دىن ئېلىنغان:

«يەنە مۇنداق بىر رىۋايەت بار، يەنى كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر شاخكە تۆمۈرچى (قىلىچ ياسايدىغان ئۇستا) قىلىچ تەييارلاپ، تۆرەمگە كۆرۈنۈش بېرىپ، دۇئالىرىنى ئېلىپ بىر زىيارەت قىلىپ كەلسەم دېگەن نىيەت ۋە ئارزۇدا 18 ـ 19 ياشلاردىكى تېپىلماس بىر ئوغلىنى ھەمراھ قىلىپ، تۆرەمنىڭ ھوزۇرىغا كىرىپ، كۆرۈنۈش بېرىپ، نەزىرىدىن ئۆتۈپتۇ. ئۇ چاغدا تۆرەم: «ئەي ئۇستا، بۇ قىلىچىڭىز كېسەمدۇ؟» دەپ سورىغانىكەن، ئۇستا: «بەك ياخشى كېسىدۇ» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. تۆرەم: «ئەي ئوغۇل، ماڭا يېقىن كەل» دەپتۇ. بۇ بالا يېقىن بېرىشى بىلەنلا قىلىچ بىلەن ئۇ بالىنىڭ گەدىنىگە ئۇرغانىكەن، بالىنىڭ بېشى سەكرەپ يەرگە چۈشۈپتۇ.

تۆرەم ‹كېسىدىكەن، ئۇستىغا تون ئېلىپ چىق› دەپ بىر چىت تون بېرىپ چىقارتىپتۇ»㊲.

«تارىخىي ئەسىنىيە» بىلەن «تارىخىي ھەمىدى» نىڭ مۇئەللىپى موللا مۇسا سايرامى ئۆزىنىڭ بۇ ئەسەرلىرىدە يەنە كىشىنى قاتتىق چۆچۈتىدىغان بىر ۋەقەنى خاتىرىلىگەن. ئۇ مۇنداق دېگەن: «ۋەلىخان ئادەم بېشى بىلەن تۆت كاللا مۇنارى ياسىغان، مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى ئون ئىككى گەز مىقدارى كېلەتتى»㊳. ياقۇپبەگ زامانىسىدا موللا مۇسا سايرامى ئاقسۇ قەلئەسىنىڭ باجگىرى مىرزا بابابەگ ھىسارىنىڭ كاتىپى بولغانىدى. موللا مۇسا سايرامى سىياسىي پائالىيەتكە كىرىشكەندە، ۋەلىخان توپىلىڭى سادىر بولغىنىغا ئون يىلمۇ بولمىغانىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ خاتىرىسىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

بىگۇناھلارنى ئۆلتۈرۈش، ئادەم جېنىغا زامىن بولۇشنى ھەۋەس قىلغان يالغۇز ۋەلىخانلا ئەمەس. ئەمەلىيەتتە ياۋۇزلۇق ۋە زالىملىق ۋەلىخان باشلىق ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكى مۇتلەق كۆپچىلىك كىشىلەرنىڭمۇ ھەۋەس ـ ئىستىكى بولۇپ قالغان.

«تاۋارىخىي خەمسەئى شەرقى» نىڭ مۇئەللىپىمۇ ئۆز ئەسىرىدە مۇنداق بىر رىۋايەتنى خاتىرىلىگەن: «بىر كۈنى خوجىلاردىن بىرى كەچلىك زىياپەت تەييارلىغانىدى، بۇنىڭغا دۇتتار، ساتار نەغمىچىلىرى ھازىر قىلىنغان ۋە زىياپەتكە كاتتىلارنىڭ ھەممىسى دەۋەت بىلەن كەلگەن. يېرىم كېچىگە يېقىن بولغاندا، خوجا ‹جاللات!› دەپ توۋلايدۇ، قىلىچنى يالىڭاچلىغان رەھىمسىز بەھەيۋەت ئىككى كىشى ھازىر بولىدۇ. تامام كىشىنىڭ رەڭگى ئاقىرىپ، قايسى بىرىمىزدىن بىرەر جىنايەت ئۆتكەندۇ دەپ تۇرۇشقاندا، خوجام نەغمىچىنىڭ بىرىنى ئىشارەت قىلىدۇ، جاللاتلار دەرھال ئۇنى ئېلىپ چىقىپ

كاللىسنى ئالىدۇ. بۇ بىچارىنىڭ گۇناھىنى بىلىدىغان ھېچ كىشى يوق، ھېچكىم ئېغىز ئاچالمايدۇ. بەزمە يەنە ئاۋۇالقىدەك قىزىپ كېتىدۇ، كېيىن بىر ئاقسۆڭەك: «مۇشۇ بەزمە مەجلىسىدىكى نەغمىچىنىڭ كەمچىلىكى نېمە؟ نېمە ئىش بولۇپ ئۇ ئۇلۇمگە لايىق بولۇپ قالدى؟» دەپ خوجامدىن سورىغاندا، خوجا: «ئۇ ماڭا تىكىلىپ قارىدى، دېگەن»(39).

ۋەلىخاننىڭ مىجەز ـ خۇلقىدا، دەرۋەقە دىنغا بولغان كۈچلۈك ئېتىقاد مەۋجۇت ئىدى، لېكىن يەنە ئاچ كۆزلۈك، مۇدھىشلىك ۋە ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىشتەك ئىللەتلەرمۇ مەۋجۇت ئىدى. موللا مۇسا سايرامى يەنە ۋەلىخاننى «زەھەرلىك چېكىملىككە خۇمار كىشى ئىدى» دېگەن.

«تارىخىي ھەمىدى» دىكى بۇ بايانلار ۋەلىخاننىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىنى چوڭقۇر ھەم كەسكىن ئېچىپ تاشلىغان بولسا، تۆۋەندىكى مۇنۇ مەزمۇننى ئوقۇغان ھەرقانداق ئادەمنى چوڭقۇر ئويلاندۇرىدۇ: «كۈنلەرنىڭ بىرىدە سەھرالىق بىر قېرى مەزلۇم نان ـ توقاچ ۋە قېتىق ـ قايماقلارنى ئېلىپ، تۆرەمنىڭ ئوردىسىغا كەپتۇ، ياساۋۇل بېشى «ئەي ئانا، نېمە ئەرزىڭىز بار؟» دەپ سورىغاندا، ئۇ: «خوجامدىن ئىمان تىلەپ كەلدىم، بۇنىڭدىن باشقا ئەرزىم يوق» دەپتۇ. ياساۋۇلبېشى «ئەي ئانا، ئەنجاندىن ئېلىپ كەلگەن ئىمانلىرىمىزنى تاممەي ئادەملەرگە ئىنئام قىلىپ بەردۇق، ھالبۇكى، خوجامدا ياكى بىزدە ئىمان قالمىدى. ئەنجاندىن ئىمان ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن نەچچە ئات چىقاردۇق. ئىمان كەلگەندە مەن خەۋەر قىلاي، شۇ چاغدا ئىمان ئېلىپ كېتىڭ، دەپ، ئۆز زامانىغا لايىق ئاقىللارچە ئاجايىپ ياخشى جاۋاب بېرىپتۇ»(40).

ئىشىنىمىزكى، ئوخشاشمىغان دەۋردە ئوخشاشمىغان ئەسەرلەرگە پۈتۈلگەن بۇ بايانلارنى ئوقۇپ چىققان كىتابخانلار ۋەلىخان ۋە ئۇنىڭ خىلمۇخىل رەزىل قىلمىشلىرى توغرىسىدا جەزمەن چوڭقۇر تەسىرات ئالىدۇ.

6. ۋەلىخان توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن بىر تەرەپ قىلىنغان ئىشلار

ۋەلىخان توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە غەربىدىكى تۆت شەھەردە بىرمۇنچە ئىشلارغا دۇچ كەلدى. يېڭىپ ئېيتقاندا، بۇلارنى سىياسىي ئىشلار، ھەربىي ئىشلار ۋە دىپلوماتىيە ئىشلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە ئايرىش مۇمكىن.

غەربىي تۆت شەھەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مەسىلە قەشقەر شەھىرىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئەھمىيىتىگە قايتا باھا بېرىش ئىدى.

قەشقەر قاتناش تۈگۈنىگە جايلاشقان، ئادەمى كۆپ، بايلىقى مول شەھەر بولۇپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى بىرىنچى سودا مەركىزى دەپ قارالغان. چىڭ سۇلالىسى چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا غەربىي تۆت شەھەرنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، قەشقەردە مەسلىھەتچى ئامبال باشلىق غەربىي تۆت شەھەرگە مەسئۇل چىڭ سۇلالىسى قوشۇننىنىڭ قوماندانلىق ئورگىنىنى تەسىس قىلغان. 19 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىغا قەدەر قەشقەرنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى مۇداپىئە ئىشلىرىدا تۈنقان ئورنىغا ھېچقانداق شۇبھە كەلتۈرمىگەن.

جاھانگىر خوجا توپىلىڭى باشلىنىش بىلەنلا قەشقەر ھەمىدىن بۇرۇن قولدىن كەتكەن، ئاقسۇدىن تارىمنىڭ غەربىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىق سىستېمىسى ناھايىتى تېزلا پاتىپاراقچىلىققا چۈشۈپ قالغان. جايلاردىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۆز قوماندانلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ مەغلۇپ بولغان. جاھانگىر

خوجا توپلىكى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھەربىي دائىرىلىرى قەشقەرنى چېگرىغا يېقىن جايلاشقان، مۇداپىئە توسۇقلىرى كەم، قوغدىنىش ئىقتىدارى ئاجىز، مۇئەييەن دائىرىدىكى مۇداپىئە قۇرۇلمىسىنىڭ مەركىزى قىلىشقا بولۇشقا بولمايدۇ، دەپ ھۆكۈم چىقارغان. شۇنىڭ بىلەن مەسلىھەتچى ئامبالىنى يەكەنگە يوللاپ، يەكەن مەركەز، يېڭىسار ۋە مارالبېشى تايانچ قىلىنغان يېڭى مۇداپىئە قۇرۇلمىسىنى تۈزۈپ چىققان. جاھانگىر خوجا توپلىڭدىن كېيىن يۇز بەرگەن بىر قاتار توپلاڭلاردا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى مۇداپىئە قۇرۇلمىسى قاتتىق سىناقلاردىن ئۆتتى. ئەڭ ئېغىر كۈنلەردىمۇ مۇشۇ مۇداپىئە قۇرۇلمىسىغا تايىنىپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تارىمنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىدا بەزى جايلارنى قوغداپ قالالىغان ھەم ئاخىرقى ھېسابتا دۇشمەنلەرنى تارمار قىلىش ئۈچۈن زۆرۈر شەرتلەرنى يارىتقان. لېكىن، مەسىلىنىڭ يەنە بىر تەرىپى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، جاھانگىر خوجا توپلىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە قېتىملىق كىچىك دائىرىلىك توپلاڭدا قەشقەر بىرىنچى باسقۇچلۇق ھۇجۇم نىشانى بولۇپ قالغان. بۇنىڭ بىلەن قەشقەردىكى ئادەم كۆچى، ماددىي كۈچ، ھەتتا دىنىي ساھە توپلاڭچىلار تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىلگەن. مۇشۇ ۋەجىدىن قەشقەرنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورنىنى قايتا مۆلچەرلەش ۋە مۇئەييەنلەشتۈرۈش تەبىئىيكى غەربىي تۆت شەھەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىشتا مۇھىم مەزمۇن بولۇپ قالغان.

1858 ـ يىلى 11 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ۋەلىخانغا قارشى ئۇرۇشتا ئالدىنقى سەپ قوماندانى بولغان فافۇلىنىڭ غەربىي تۆت شەھەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىش توغرىسىدىكى ئالتە ماددىلىق مەلۇماتنامىسىنى تەستىقلىدى. بۇ مەلۇماتنامىنىڭ بىرىنچى ماددىسىدىلا قەشقەردە تۇرۇشلۇق قوشۇن قوماندانلىقىنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈپ،

قەشقەر چېرىكچى ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلىنى قەشقەر ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلىغا ئۆزگەرتىش تەكتىلەنگەن. چىك سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ ھوقۇق دائىرىسى توغرىسىدىكى بەلگىلىمە بويىچە بولغاندا، قەشقەر چېرىكچى ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى پەقەت شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ھەربىي قوشۇنغىلا قوماندانلىق قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەربىي ئىشلار توغرىسىدا چىك سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە بىۋاستە مەكتۇپ سۇنالمايتتى. ئۇنىڭ ھەربىي ئىشلار توغرىسىدىكى مەكتۇپلىرى يەكەن ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى ئارقىلىق مەركەزگە يەتكۈزۈلەتتى ۋە ياكى باشقىدىن مەكتۇپ تۇزۇلۇپ ئوردىغا سۇنۇلاتتى. قەشقەردە تۇرۇشلۇق قوشۇن قوماندانلىنىڭ دەرىجىسى چېرىكچى ئىش بېجىرگۈچى ئامبالدىن ئىش بېجىرگۈچى ئامبالغا ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇ قەشقەر يارىدەمچى ئامبىلى، ئالماشتۇرغۇچى قوشۇن باش قوماندانى بىلەن قەشقەر شەھىرىنىڭ تۇرلۇك ئىشلىرىنى بىر ياقلىق قىلالايدىغان ھەم ئۇچ تەرەپ بىرلىشىپ چىك سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە مەكتۇپ سۇنۇش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدىغان بولدى(41). بۇ ئۆزگىرىشلەر قەشقەر بىلەن چىك سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچۇر ئالاقىسىنىڭ سۈرئىتىنى تېزلىتىپلا قالماستىن، بەلكى قەشقەردە تۇرۇشلۇق قوشۇن قوماندانلىق ئورگىنىنىڭ ئۇرۇشقا تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىنىمۇ كۈچەيتتى. غەربىي تۆت شەھەر ئەمدى قەشقەر مۇداپىئە قۇرۇلمىسىنىڭ چېتى ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل مۇداپىئە قۇرۇلمىسىنىڭ مۇھىم تايانچ نۇقتىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

ۋەلىخان توپىلىڭنى تىنچىتىش داۋامىدا تەقدىرلەنگەن ۋە مۇكاپاتلانغان ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرىنىڭ خىزمەت ئۆتىگەن زېمىن دائىرىسىدىن قارىغاندا، كەك ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قوللىشى چىك سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ دۇشمەن ئۇستىدىن غەلىبە قىلالىشىدىكى

مۇھىم بىر ئامىل ئىدى. ئىلى، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى قەتئىي قوللىغان. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئېرىشكەن قوللاشلار ئوزۇق - تۇلۇك تەييارلاش، يۇك - تاق توشۇش، ھەتتا ئۇرۇشقا قاتنىشىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىمۇ چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرغان. مۇشۇ سەۋەبتىن چىڭ سۇلالىسى مەركىزي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر قوشۇنى تەشكىللەشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى غەربىي تۆت شەھەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىشنىڭ ئىككىنچى مەزمۇنى قىلىپ، 700 كىشىلىك ئۇيغۇر قوشۇنى تەشكىللەپ قەشقەر كونا شەھەرنىڭ ئامانلىق ساقلاش ۋە قوغدىنىش ئىشلىرىغا قويدى ㊷

19 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىغا كەلگەندە، جەنۇبىي دېڭىز قىرغىقىدىن ھىنگان تاغ تىزمىلىرىغىچە جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىنى يۆلەپ تۇرىدىغان ئوتتۇرا جۇڭگو، جەنۇبىي، جۇڭگو، شىمالىي جۇڭگو ۋە غەربىي جەنۇبىي جۇڭگودا ئۇرۇش ئوتى پەلەككە يېتىپ، ئۇرۇش قىقاس - سۇرەنلىرى تاغ - دەريالارنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. جۇڭگونىڭ ئەڭ بايلىقات رايونلىرىدا جان تىكىپ سوقۇش قىلىۋاتقانلار ئىچىدە تالان - تاراج قىلىشنىڭ ئۆز مەجبۇرىيىتى قىلىۋالغان جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ قوشۇنلىرىمۇ بار ئىدى، شۇنداقلا ياشاش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قوزغىلىپ كۈرەشكە ئاتلانغان دېھقانلارمۇ بار ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلار قاتلىمىدىكى تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەر پۈتۈن دىققەت - ئېتىبارى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ۋەقەلەرگە تاقابىل تۇرۇۋاتقان چاغدا، بۇيۇك چىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرا رايونىدا سادىر بولغان ۋەلىخان توپىلىڭى چىڭ سۇلالىسى كۈچەپ ساقلاپ كېلىۋاتقان ھەربىي تەڭپۇڭلۇقنى قاتتىق زەربە بولدى. بۇلار قوشۇنلارنىڭ يۆتكىلىشى ۋە ھەربىي

راسخوتنىڭ تەييارلىنىشىدا روشەن ئەكس ئەتتى. لېكسىن، ژەلىخان توپىلىڭىنى پەيدا قىلغان سەۋەبلەر ژە مۇنداق ئەھۋالنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى ئۈستىدە چىڭ سۈلالىسىنىڭ تەدبىر بەلگىلىگۈچىلىرى ئوبيېكتىپ يوسۇندا ئويلىنىشىنى خالىمىدى. توپىلاڭ باشلىنىش بىلەنلا چىڭ سۈلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ مۇداپىئەسىدە بىخۇدلۇق كۆرۈلگەن، باستۇرۇش كۈچلۈك بولمىغان، دەپ خۇلاسە چىقاردى. ژەلىخان توپىلىڭى ئەدەپ كەتكەن كۈنلەردە، پادىشاھ شىيەنفېڭ ئۆزىنىڭ بىر پەرماندا ھەربىي ئىشلار ژەزبرلىرىگە يەرلىك ھەربىي ژە مۇلكىي ئەمەلدارلارنىڭ جاۋابكارلىقىنى قاتتىق سۈرۈشتە قىلىشنى تاپىلىغان ㊸.

ژەلىخان قېچىپ كەتكەندىن كېيىن پادىشاھ شىيەنفېڭ 1857 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ27 ـ كۈنى ھەربىي ئىشلار ژەزبرىگە پەرمان چۈشۈرۈپ، خىزمەتتە سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەن ئەمەلدارلارنىڭ جاۋابكارلىقىنى قاتتىق سۈرۈشتە قىلىشنى قايتا تەكىتلىدى. سۈرۈشتە قىلىنىدىغان ئەمەلدارلار قاتارىغا ھەربىي قوشۇننىڭ ئاساسىي قوماندانى، مەمۇرىي مەسئۇللىرى، ھاكىمبەگلەر كىرگۈزۈلگەن. پادىشاھ شىيەنفېڭ ئۆز پەرماندا مۇنداق دېگەن: «بۇ قېتىم باندىتلار باستۇرۇپ كىرىپ قەشقەر كونا شەھەرنى ئىشغال قىلغان، يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالغان، قەلئەدىكى ھەربىي ژە مۇلكى ئەمەلدارلار مۇداپىئەگە سەل قاراش مەسئۇلىيىتىدىن ھەرگىزمۇ باش تارتالمايدۇ» ㊹.

پادىشاھ شىيەنفېڭنىڭ پەرمانىغا بىنائەن يەرلىك ھەربىي، مۇلكىي ئەمەلدارلار ژە بەگلەرنىڭ جاۋابكارلىقىنى، خىزمەتتىكى سەۋەنلىكىنى سۈرۈشتە قىلىش غەربىي تۆت شەھەرنىڭ سىياسىي ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مەزمۇن بولۇپ قالدى.

1858 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىلگىرى ـ كېيىن ئەيىبلەنگەن

يەرلىك ھەربىي، مۇلكىي ئەمەلدارلار ۋە بەگلەر ئىچىدە كۆچانلىق ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى ئورچىنئا، يەكەننىڭ مۇلازىمەت ئىشلىرى زەنگىسى كۆينىك، قەشقەر باش چېرىكچىسى ئىجىنئا، چېرىكچى ئامبىلى. يارخاشان، يېڭىسار چېرىكچى ئامبىلى ئولشىنتاي، يەكەننىڭ بەشىنچى دەرىجىلىك ھاكىمبېگى مۇھەممەد ئەلى، يېڭىسارنىڭ تۆتىنچى دەرىجىلىك ھاكىمبېگى ئىنايەت قاتارلىقلار بار ئىدى(45).

چىلىك سۇلالىسى سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەن ئەمەلدارلارنىڭ جازالاش بىلەن بىرگە، يەنە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا يۇرگۈزۈلۈۋاتقان مەنسەپ تۈزۈمىنىمۇ قىسمەن تەڭشىدى. بولۇپمۇ كۆپرەك كۈچ سەرپ قىلغىنى «ئۆز يۇرتىدىن يىراقلاشتۇرۇش» بەلگىلىمىسىنىڭ يولغا قويۇلۇش دائىرىسىنى قايتا باھالاپ بېكىتىشتىن ئىبارەت بولدى. «ئۆز يۇرتىدىن يىراقلاشتۇرۇش» بەلگىلىمىسى دەسلەپتە يەرلىك كۆچلەرنىڭ چەكلەش مەقسىتىدە يولغا قويۇلغان سىياسەت ئىدى. شۇبھىسىزكى، بۇ تەدبىر خېلى ئۇزاق مەزگىل ئىچىدە جايلاردىكى فېئودالىلارنىڭ ئۆزئارا تىل بىرىكتۇرۇپ كۆچلۈك ئىتتىپاق تۈزۈۋېلىشىنى زامان ۋە ماكان جەھەتتىن مەھرۇم قالدۇردى. شۇ سەۋەبتىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى ئۆزىنىڭ بۇ چەكلىمە خاراكتېرىدىكى سىياسىتىنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە توغرىلىقىغا قەتئىي ئىشەنچ باغلىغانىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىن كېيىن يۇز بەرگەن بىر قاتار ۋەقەلەر بۇ سىياسەتنىڭ سەلبىي تەرىپىنى ئاشكارىلاپ قويدى. بۇنىڭغا روشەن دەلىل شۇكى، «ئۆز يۇرتىدىن يىراقلاشتۇرۇش» بەلگىلىمىسى بويىچە باشقا جايلاردىن كەلتۈرۈلگەن بەگلەرنىڭ خىزمەت ئۆتەۋاتقان رايون بىلەن زىچ ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى بولمىغاچقا، بۇلارنىڭ مەسئۇلىيەتچانلىقى خېلى دەرىجىدە ئاجىزلاشقان. ھەر قېتىمقى توپىلاڭدا ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ساداقەتمەنلىك بىلەن ئادا

قىلمىغانلارنىڭ كۆپچىلىكى «ئۆز يۇرتىدىن يىراقلاشتۇرۇش» بەلگىلىمىسى بويىچە باشقا جايلاردىن كەلگەن بەگلەر ئىدى. ۋەھالەنكى، ئۆز يۇرتىدىن تەيىنلەنگەن بەگلەر بولسا ئۆز ۋەزىپىسىنى جان - دىلى بىلەن بەجا كەلتۈرگەن.

«ئۆز يۇرتىدىن يىراقلاشتۇرۇش» بەلگىلىمىسىنىڭ پايدا - زىيىنىنى قايتا - قايتا سىلىشتۇرۇپ كۆرگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى «ئۆز يۇرتىدىن يىراقلاشتۇرۇش» بەلگىلىمىسىنى قىسمەن تەڭشەش ۋە تولۇقلاشنى قارار قىلىپ، نۇرغۇن مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى باغلاش ئارقىلىق بەگلەرنىڭ خىزمەت ئۆتەۋاتقان رايونلارغا بولغان مەسئۇلىيەتچانلىقىنى كۈچەيتمەكچى بولدى. مۇشۇ مەقسەتتە، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئالتىنچى دەرىجىلىكتىن تۆۋەن بەگلەر ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە شۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىدىن سايلىنىشقا بولىدۇ، دەپ بەلگىلىمە چىقاردى.

مال - مۈلكى ۋە جەمئىيەتتىكى ئىناۋىتى سايلىنىشنىڭ شەرتى قىلىنغانلىقتىن، سايلانغان بەگلەرنىڭ خىزمەت ئۆتەيدىغان رايونلار بىلەن بولغان مەنپەئەت مۇناسىۋىتى بىرقەدەر كۈچەيتىلدى. بۇ ھال بەگلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى ئۆزى خىزمەت ئۆتەۋاتقان رايونلاردىكى مەنپەئىتىگە قاراتتى. شۇنداقلا بەگلەرنىڭ ئۆزى خىزمەت ئۆتەۋاتقان رايونلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى ۋە پۇقرالارنىڭ داد - پەريادىنى چۈشىنىۋېلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەرلىك پۇقرالارنىڭمۇ بەگلەرگە بولغان ئىشەنچىسى ئاشتى. بىر خىل تۈزۈم سۈپىتىدە چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ھەر ئۈچ ئايدا بەگلەرنىڭ خىزمەت نەتىجىلىرىنى بىر قېتىم تەكشۈرۈپ تۇرۇشنى، ھەر يىلى بەگلەرنىڭ خىزمەت نەتىجىلىرىگە بىر قېتىم باھا يېزىپ چىقىشنى ۋە مۇشۇلارنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ بەگلەرنى

مەنسەپتىن قالدۇرۇش ۋە ئۆستۈرۈشنى بەلگىلىدى.

چىڭ سۇلالىسى يۇقىرىقى تەڭشەش ۋە تولۇقلاشلاردىن كېيىنمۇ يەرلىك فېئودال كۈچلەرنىڭ يېڭىۋاشتىن تەل بىرىكتۈرۈۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى بوشاشتۇرمىدى. بۇنىڭ كونكرېت ئىپادىسى شۇكى، چىڭ سۇلالىسى بۇ قېتىمقى ئۆزگەرتىشنى پەقەتلا قەشقەر دائىرىسى بىلەنلا چەكلىدى. بۇنىڭدىن باشقا رايونلاردا «ئۆز يۇرتىدىن يىراقلاشتۇرۇش» بەلگىلىمىسىنى داۋاملىق يۈرگۈزۈپ تۇردى[46]. ئۇزاقتىن بۇيان شىنجاڭنىڭ ھەربىي راسخوتى مەركەزنىڭ مەخسۇس ياردىمى ۋە ھەرقايسى جايلارنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ كەلگەنىدى. بۇ ياردەم چاڭجياڭ دەرياسى بويلىرىدىكى، ھەتتا دېڭىز بويلىرىدىكى ئۆلكىلەردىن كېلەتتى. ئەپيۇن ئۇرۇشى پۈتۈن مەملىكەت ئىقتىسادىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى بۇزۇپ تاشلىدى. نەتىجىدە شىنجاڭغا ئەۋەتىلىدىغان ياردەم راسخوتلار ئېغىر توسقۇنلۇقلارغا دۇچ كەلدى. ۋەلىخان توپىلىڭىنى تىنچىتىش داۋامىدا ئەسكەرلەرنىڭ يۆتكىلىشى، ئۇرۇش قىلىش دائىرىسىنىڭ بەلگىلىنىشى تامامەن مالىيە ئىقتىدارىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانىدى. شۇڭا، ۋەلىخان توپىلىڭى تىنچىتىلىش بىلەنلا مالىيە مەسىلىسى شىنجاڭنىڭ سىياسىي ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى يەنە بىر مۇھىم مەزمۇن بولۇپ قالدى. مالىيە ئىشلىرىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئومۇمىي سىياسىتى چىقىمنى ئازايتىپ، كىرىم مەنبەسىنى كۆپەيتىشتىن ئىبارەت بولدى. ئەسكەرلەرنى ئازايتىش مالىيە چىقىمىنى ئازايتىشنىڭ بىرىنچى تەدبىرى قىلىندى. ۋەلىخان توپىلىڭى تىنچىتىلىشى بىلەنلا، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى قەشقەردە توپلانغان ھەربىي قوشۇنلارنى ئۆز جايلىرىغا قايتۇرۇشقا كىرىشتى. 1857 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى پادىشاھ شىيەنفېڭ ھەربىي ئىشلار ۋازارىتىگە پەرمان چۈشۈرۈپ ئۇرۇشقا قاتناشقان خوشۇت،

تورغۇت قوشۇنلىرىنى ئىمكانقەدەر تېز سۈرئەتتە قاراشەھەردىكى ئۆز مۇداپىئە ئورۇنلىرىغا قايتۇرۇشنى ۋە بۇيرۇق بويىچە يۆتكىلىۋاتقان قوشۇنلارنىڭ كەلگەن يېرىدە توختاپ تۇرۇشنى بۇيرۇدى(47). ئارىلىقتا بىر ئاي ۋاقىت ئۆتمەي چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى يەنە بىر قېتىم پەرمان چۈشۈرۈپ ئۇرۇشقا قاتناشقان ئىلى، ئۈرۈمچىدىكى قوشۇنلارنىڭ ئۆز مۇداپىئە رايونلىرىغا قايتىپ كېتىشىنى بۇيرۇدى(48). بۇنىڭغا ئۇلاپلا يەنە چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئارقا - ئارقىدىن پەرمان چۈشۈرۈپ ئۆز مۇداپىئە رايونلىرىغا قايتىشقا پەرمان تاپشۇرۇۋالغان قوشۇنلارنىڭ يولغا چىقىش ۋاقتىنى ئارقىغا سۈرمەسلىكىنى تەكىتلىدى. كېيىنكى كۈنلەردە، ئەسكەرلەرنى قىسقارتىش دائىرىسى چېگرا قاراۋۇل قىسىملىرىغىچە كېڭەيتىلىپ، چېگرا قاراۋۇل ئەسكەرلىرىنىمۇ مۇناسىپ ئازايتىش تەلەپ قىلىندى(49). چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى ئەسكەرلەرنى قەتئىي ئېغىشماي قىسقارتىشتىكى سەۋەبنى ھېچبىر يوشۇرماستىن خىراجەتنى تېجەش، دەپ ئېتىراپ قىلدى(50).

ئادەتتىكى يىللاردا شىنجاڭ دائىرىسىدە ئالمىشىپ مۇداپىئەدە تۇرىدىغان قوشۇنلارغا سەرپ قىلىنىدىغان خىراجەت خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيتتى. مۇداپىئەگە ئالمىشىدىغان قوشۇنلار بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە نۇرغۇن ئۇرۇش ۋە مۇلازىمەت ئەسلىھەلىرىنى ئېلىپ بىر يەردىن يەنە بىر يەرگە يۆتكىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن يول ئۈستىدىكى سەرپىيات مۇداپىئە سەرپىياتىدىن كۆپ ئېشىپ كېتەتتى. پادىشاھ شېيەنفېڭ بۇ مەسىلە ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ: « ئالمىشىپ مۇداپىئەدە تۇرىدىغان قوشۇنلارغا سەرپ قىلىنىدىغان خىراجەتلەر مۇداپىئەدە تۇرۇشقا ئەمەس، بەلكى ئالمىشىش سەپىرىگە سەرپ قىلىنماقتا» دېگەنىدى (51).

مۇشۇ تونۇش ئاساسىدا غەربىي تۆت شەھەرنىڭ ئىشلىرىنى

بىر تەرەپ قىلغاندا، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بۇ مەسىلىگە قارىتا بەزى ئۆزگەرتىشلەرنى كىرگۈزۈشنى قارار قىلدى. كېيىنكى كۈنلەردە غەربىي تۆت شەھەردە تۈرۈشلۇق قوشۇنلارنىڭ تۈرۈش مۇددىتى ئالتە يىلغا ئۇزارتىلىپ، مۇشۇ يول بىلەن قوشۇنلارنىڭ يۆتكىلىش سەپىرىگە كېتىدىغان خىراجەتنى تېجەپ قالماقچى بولدى. ئەمەلىيەتتە مۇداپىئە ۋاقتىنىڭ ئۇزارتىلىشى قوشۇنلارنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى كۈچەيتىش، قوماندانلارنىڭ مۇداپىئەدە تۈرۈۋاتقان جايلارنىڭ جۇغراپىيە شارائىتىنى ھەم پۇقرالارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىنى چۈشىنىۋېلىشىغىمۇ پايدىلىق ئىدى. ھەربىي خىراجەتنى ئازايتىشنىڭ تەدبىرى سۈپىتىدە چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ ئۆزىدىن ئەسكەر ئېلىشنى قارار قىلدى. مۇشۇ تەدبىرنىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدا پادىشاھ شىيەنفېڭنىڭ تەسەۋۋۇرى مۇنداق ئىدى: «مۇداپىئەدە تۈرۈشقا شۇ جايدىن بىر ئەسكەر كۆپ ئېلىنىسا ئىچكىرىدىن ئەۋەتىلىدىغان ئەسكەرلەردىن بىرى ئازىيىدۇ. مۇشۇنىڭ بىلەن مۇداپىئەدە تۈرۈشقا ئەۋەتىلىدىغان ئەسكەرلەر سانى ئۆزلۈكىدىن ئازىيىپ كېتىدۇ ـ دە، خىراجەتمۇ تېجەپ قېلىنىدۇ»[52]. بۇ تەدبىرنىڭ پايدا ـ زىيىنىنى مۇشۇنداق ئۆلچەشنى ھەرھالدا مۇۋاپىق دېيىشكە بولىدۇ. چىڭ سۇلالىسى يەنە باج كۆپەيتىش بىلەن باج كەچۈرۈم قىلىشنى مالىيە مەنبەسىنى كۆپەيتىشنىڭ يولى قىلدى. ئالدى بىلەن قەشقەر ۋە ئاقسۇدا خام بوز بېجى، تۈرپاندا پاختا بېجى تەسىس قىلىندى، كېيىن قەشقەر ۋە ئاقسۇدا يەنە چاي بېجى تەسىس قىلىندى. پەقەت ئاقسۇنىڭ ئۆزىدىلا يىلغا 6 مىڭ تىزىق يارماق چاي بېجى يىغىۋالغىلى بولاتتى[53].

چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بۇ مەزگىلدە يەنە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا سىلىقنى كېمەيتىشنى قارار قىلدى. ئالدى بىلەن قەشقەردە «ئۇرۇندالمىغان يېڭى، كونا ئالۋان ـ ياساق ھەم

كۆپەيتىلىدىغان غەللە - پاراق» كەچۈرۈم قىلىندى(54). ئاندىن يەكەندىن ئېلىش بەلگىلەنگەن خام - بوز سېلىقىسى كەچۈرۈم قىلىندى(55). 1858 - يىل 8 - ئاينىڭ 13 - كۈنى پادىشاھ شىيەنفېڭ قەشقەردە ئورۇندالمىغان يېڭى، كونا ئالۋان - ياساق ھەم كۆپەيتىلىدىغان غەللە - پاراقلارنى كەچۈرۈم قىلىشنى تەستىقلىغاندا، بۇ قېتىم كەچۈرۈم قىلىنىدىغىنى پەقەت ۋەلىخانىڭ پاراكەندىچىلىكىدە زىيان تارتقان قەشقەردىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ئائىلىلەر ۋە ئۇيغۇر دېھقانلىرى دەپ تەكىتلەپ كۆرسەتكەن. شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى پادىشاھ شىيەنفېڭ يەكەندىن ئېلىنىدىغان خام - بوز سېلىقىنى كەچۈرۈم قىلىشنى تەستىقلىغاندىمۇ بۇ قېتىم كەچۈرۈم قىلىنىدىغىنى پەقەت يەكەندىكى پاراكەندىچىلىككە ئۇچرىغان جايلاردىن ئېلىش بەلگىلەنگەن خام - بوز سېلىقىدۇر، دەپ تەكىتلىگەن. ئېنىقكى، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ۋەلىخانىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچرىغان قەشقەر ۋە يەكەندىن ئېلىنىدىغان باج - ئالۋاننى كەچۈرۈم قىلىش مۇشۇ ئىككى رايونىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتە ۋە يەرلىك پۇقرالارنىڭ ئىجتىمائىي كەيپىياتىنى تۈزىتىشتە ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ قارىغان. قىسقىغىنە بىرنەچچە ئون يىل ئىچىدە چىڭ سۇلالىسى ئۆز ئەمەلدارلىرىنىڭ نىزام - قائىدىگە بويسۇنمىغانلىقى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان يامان ئاقىۋەتنىڭ زىيىنىنى جىق تارتقان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ قېتىم تۈزۈپ چىققان ھەر خىل تەدبىرلىرىنىڭ ئۇنۇم ھاسىل قىلالىشى ياكى قىلالماسلىقى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ جان - دىلى بىلەن ئىجرا قىلىش - قىلماسلىقىغا باغلىق ئىدى. 1858 - يىل 11 - ئاينىڭ 18 - كۈنى پادىشاھ شىيەنفېڭ مۇشۇ مەقسەتنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك ھەربىي، مۇلكىي ئەمەلدارلارغا مەخسۇس پەرمان چىقىرىپ ئۇلارغا مۇنۇلارنى

تاپىلىدى: «ھەرقايسى قەلئەدىكى ئامباللار ئۆزىنى پاك تۇتۇپ، خىزمەتنى قېتىرقىنىپ ئىشلەپ، ئۆزىگە قارام بەگلەرنى قاقتى ـ سوقتى قىلمىسلا بەگلەرمۇ قانۇندىن قورقۇپ ئۇيغۇر پۇقرالىرىغا ئۆز مەيلىچە ئېغىرچىلىق سالالمايدۇ. ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئۆز تىرىكچىلىكىنى ئاۋاتلاشتۇرۇۋالسا، تەبىئىيكى ۋەقە ـ ماجىرالار پەيدا بولمايدۇ. ئايرىم تېگى پەس بەگلەر يامان نىيەت بىلەن توپلاڭ قىلسىمۇ ئۇنى خىزمەتتىدىن ئېلىپ تاشلاپ جازالىغاندا ھەممە ئىش ئىزىغا چۈشىدۇ. ئىشنىڭ يولىنى مۇشۇنداق تۇتماي بەگلەرگە پايلاقچىلارنى قويۇۋەرگەن بىلەن ھېچنېمىگە ئەسقاتمايدۇ. ئىلى جاڭجۇنىدىن تارتىپ جەنۇبىي يولدىكى ھەرقايسى قەلئە ئامبالىلىرى بىر دەك پەرمانىمغا ئىتائەت قىلىپ، جەزمەن ئۆزىنى پاك تۇتۇپ قول ئاستىدىكىلەرگە ئۇلگە كۆرسىتىپ، بۇرۇنقى يامان ئىللەتلەرگە خاتىمە بېرىپ پاراكەندىچىلىكنىڭ مەنبەسىنى تۇگىتىشى لازىم» ⑤⑧.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ۋەلىخانغا قارشى ئۇرۇشتا خوتەن بىلەن يەكەننى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ شەرقتىن غەربكە يۇرۇش قىلىپ مەلۇم ئارىلىقىنى بوش قالدۇرۇش ئىستراتېگىيىسىنى يولغا قويغانلىقى ئۈچۈن، ۋەلىخان تالان ـ تاراج قىلىۋالغان نۇرغۇن بايلىقلارنى ئېلىپ قوقەند خانلىقى تەۋەسىگە قېچىپ ئۆتەلمىگەندى⑤⑨.

ۋەلىخان قېچىپ كەتكەندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئۆز قوشۇنىنىڭ ئۇرۇش قىلىش دائىرىسىنى قاتتىق چەكلەپ: «ئىچكىرىلەپ قوغلىماسلىق كېرەك، چېگرىمىزنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ ئۇلارنىڭ چېگرىمىزغا قايتا كىرىپ پاراكەندىچىلىك سېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم» دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى⑤⑨.

بۇ بەلگىلىمىنىڭ قانداق مۇددىئادا چىقىرىلغانلىقىدىن قەتئىينەزەر، ۋەلىخاننىڭ قوقەندكە قېچىپ كېتىشىگە سۇكۇت

قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، چىك سۇلالىسى بىلەن قوقەند خانلىقى ئوتتۇرىسىدا تەبىئىي ھالدا دىپلوماتىك ماجىرا پەيدا بولدى. ئاقىۋەتتە، ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا تۇرۇۋاتقان چىك سۇلالىسىگە، بىر ئۇلۇش مۇشەققەت كۆرسەتتى.

دەسلەپتە، چىك سۇلالىسى بۇ قېتىممۇ ئاۋۋالقىغا ئوخشاشلا ۋەلىخاننىك ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشىنى قوقەندنىك سودىلىشىش تەلىپىنى قانائەتلەندۈرۈشنىك ئالدىنقى شەرتى قىلدى [61]. ئۇزاق ئۆتمەي، چىك سۇلالىسى دائىرىلىرى تېخىمۇ قانتىق پوزىتسىيە بىلدۈرۈپ قەشقەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان قوقەند سودىگەرلىرىنى شەھەر - بازارغا ئىككى، ئۈچ چاقىرىم كېلىدىغان سەھرالارغا كۆچۈرۈۋېتىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. شۇبھىسىزكى، چىك سۇلالىسى بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىك چوك دۆلەت سالاھىيىتى ۋە ھەيۋىسىنى نامايان قىلغانىدى. بىراق توغرىسىنى ئېيتقاندا، شۇ يىللاردا چىك سۇلالىسى قوقەند بىلەن بولغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەتتە قانتىق پوزىتسىيە تۇتۇش شەرتىدىن ئاللىقاچان مەھرۇم بولۇپ ماغدۇرىدىن كەتكەنىدى. چۈنكى شۇ ۋاقىتنىك ئۆزىدە ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشى پارتلاپ بولغانىدى. 1857 - يىلى 12 - ئايدا ئەنگلىيە - فرانسىيە بىرلەشمە قوشۇنى گۇاڭجۇ شەھىرىگە باستۇرۇپ كىرىپ گۇاڭدۇڭ - گۇاڭشى باش نازارەتچىسى يى مىڭشېننى ئەسىر ئالدى. 1858 - يىل 5 - ئايدا ئەنگلىيە - فرانسىيە بىرلەشمە قوشۇنى تيەنجىننى توپقا تۇتتى. چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى نائىلاج ئەنگلىيە - فرانسىيە بىلەن «تيەنجىن شەرتنامىسى» نى ئىمزالىدى. مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، چىك سۇلالىسىنىك قوقەندكە تۇتقان قانتىق پوزىتسىيىسى تېزلا بوشىشىپ كەتتى. قوقەند خانلىقى چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە شەرىئەت بويىچە ۋەلىخاننى جازالايمىز دەپ ئىپادە بىلدۈرگەندىن كېيىن، پادىشاھ شىيەنفېڭ 1858 - يىلى 4 - ئاينىك 16 - كۈنى پەرمان

چىقىرىپ: «ئەگەر قوقەند خانلىقى ۋەلىخاننى ئىسلام قائىدىسى بويىچە جازالىغان بولسىلا، ئۇلارنىڭ كېلىپ سودىلىشىشىغا يول قويساق بولىدۇ. ئۇلارنىڭ قانداق جازالىغانلىقىنى سۈرۈشتە قىلمىساقمۇ بولىدۇ» دېدى(62).

پادىشاھ شىيەنفېڭنىڭ بۇ پەرمانى ئەمەلىيەتتە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەلىخاننى ئۆتكۈزۈپ بېرىشتىن ئىبارەت بۇ نېگىزلىك تەلەپتىن ژاز كەچكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇ مەزگىلدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي چېگرىدا دۇچ كەلگەن دىپلوماتىيە جەھەتتىكى يەنە بىر رەقىبى چارروسىيە ئىدى. پادىشاھ شىيەنفېڭ قوقەندكە يول قويۇش پوزىتسىيىسى تۈتۈژاتقاندا چارروسىيە تارباغاتايغا يېقىن جايدا ئەسكەر جۇغلاپ چىڭ سۇلالىسىگە تەھدىت سېلىشقا باشلىدى. 1855 - يىلى تارباغاتايدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ چارروسىيىنىڭ تارباغاتايدىكى سودا ئورنىنى كۆيدۈرۈۋەتكەنلىكى چارروسىيە دائىرىلىرىنىڭ بۇ قىلمىشىغا بىۋاستە سەۋەب بولدى. 1851 - يىل چارروسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە زورلۇق بىلەن «جۇڭگو - چارروسىيە ئىلى، تارباغاتايدا سودىلىشىش نىزامنامىسى» نى ئىمزالاتقاندىن كېيىن، چارروسىيىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي كۈچى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا كەڭ كۆلەمدە سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى. بولۇپمۇ تارباغاتاي رايونىدا چارروسىيە جۇڭگو زېمىنىغا ئوچۇقتىن - ئوچۇق تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، تارباغاتاي قارمىقىدىكى ئالتۇن كېنى يارگاتۇنى بېسىۋېلىپ، جۇڭگونىڭ ئىككى يۇزدىن ئارتۇق كانچىسىنى ۋەھشىيانە ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن چېگرىدىكى پۇقرالارنىڭ قاتتىق غەزىپى قوزغالدى. 1855 - يىلى 8 - ئايدا تارباغاتاي شەھىرىدىكى ھەر مىللەت خەلقى قوزغىلىپ چارروسىيىنىڭ تارباغاتايدىكى سودا ئورنىنى كۆيدۈرۈۋەتتى. مۇشۇ ۋەقەنى بىر تەرەپ قىلىش داۋامىدا چىڭ سۇلالىسى چارروسىيىنىڭ

ئىرادىسىگە تامامەن بويسۇنغان بولسىمۇ، لېكىن چارروسىيە بۇنىڭغا قىلچە پىسەنت قىلمىدى. شۇ يىلى، يەنى 1855 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيە بىلەن «جۇڭگو ـ چارروسىيە تارباغاتايدىكى تۆلەم ئىشلىرى شەرتنامىسى» نى ئىمزالىدى. مۇشۇ شەرتنامە بويىچە چىڭ سۇلالىسى «جىنايەتچىلەر» نى تۈتۈپ قانۇن بويىچە جازالاشتىك مەسئۇلىيەتنى زىممىسىگە ئالغاندىن تاشقىرى يەنە ئۇچ يىل داۋامىدا چارروسىيىگە 135 مىڭ 680 سەر كۈمۈش تۆلەشتەك مەسئۇلىيەتنىمۇ زىممىسىگە ئالدى. بۇ تۆلەم چارروسىيىنىڭ تارباغاتايدا كۆيدۈرۈۋېتىلگەن مالالىرىنىڭ ھېسابىغا بېرىلگەنىدى.

شۇ يىلى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قوقەند بىلەن بولغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەتتە يېڭىلىپلا قالماي، بەلكى چارروسىيە بىلەن بولغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەتنىمۇ ئوخشاشلا يېڭىلدى. ئەگەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدىغان بولساق، شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، شۇ يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ دىپلوماتىيە تارىخىدىكى ئەڭ چوڭكۇن، ئەڭ قاباھەتلىك بىر يىل بولدى.

پايدىلانمىلار

① خۇشېك: «ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن 4 ـ مايې ھەربىكىتىگىچە» (1 ـ قىسىم)، 91 ـ، 75 ـ، 97 ـ بەتلەر، خەنزۇچە نۇسخا.

② «مۇسۇلمانلار رايونىنى تىنچىتىپ ئاسىيلار ئەۋلادلىرىغا جازا يۈرۈش قىلىش تەدبىرلىرى»، 51 ـ جىلد، 15 ـ بەت، 63 ـ جىلد، 11 — 12 ـ بەتلەر؛ «چىڭ شۇەنزۇڭنىڭ پائالىيەتلىرىدىن خاتىرە»، 449 ـ جىلد، 9 — 12 ـ بەتلەر؛ «تارىخىي خەمسەئى شەرقى» 229—، 230 —، 244 ـ بەتلەر، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ باستۇرۇلغان؛ «تەۋارىخى كاشغەر» 330 ـ بەت، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر

تەتقىقات ئىنستىتۇتى ۋە شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر جەمئىيەت تارىخىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەرجىمە قىلىپ باسقان.

③ يۇقىرىقى كىتاب، 1 ـ بەت.

④ «چىڭ شۇەنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 448 ـ جىلد، 23 — 34 ـ بەتلەر.

⑤ «تەۋارىخى كاشغەر» ، 332 ـ بەت.

⑥ «چىڭ شۇەنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 447 ـ جىلد، 6 — 8 ـ بەتلەر.

⑦ يۇقىرىقى كىتاب، 448 ـ جىلد، 11 — 12 ـ بەتلەر.

⑧ يۇقىرىقى كىتاب، 445 ـ جىلد، 13 — 15 ـ بەتلەر.

⑨ «چىڭ شۇەنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 457 ـ جىلد، 19 ـ بەت.

⑩ يۇقىرىقى كىتاب، 446 ـ جىلد، 2 ـ بەت.

⑪ يۇقىرىقى كىتاب، 446 ـ جىلد، 2 ـ بەت؛ 445 ـ جىلد 6 — 7 ـ بەتلەر؛ 423 ـ جىلد، 10 ـ بەت.

⑫ يۇقىرىقى كىتاب، 446 ـ جىلد، 12 ـ بەت.

⑬ يۇقىرىقى كىتاب، 447 ـ جىلد، 2 ـ بەت.

⑭ يۇقىرىقى كىتاب، 447 ـ جىلد، 10 ـ بەت. 446 ـ جىلد، 25 — 23 ـ بەتلەر؛ 19 — 21 ـ بەتلەر.

⑮ يۇقىرىقى كىتاب، 448 ـ جىلد، 23 — 25 ـ بەتلەر.

⑯ «تەۋارىخي كاشغەر» ، 336 ـ بەت.

⑰ «چىڭ ژىنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 66 ـ جىلد، 4 ـ بەت؛ 67ـ جىلد، 3 ـ بەت؛ 70 ـ جىلد، 79 — 80 ـ بەتلەر.

⑱ «دۇڭخۇا ھۇجرىسىدىكى خاتىرىلەر. شىيەنفىڭ» ، 28 ـ جىلد.

⑲ «پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ يارلىقى بىلەن تۇزۇلگەن شەنشى ـ گەنسۇ ـ شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان باندىتلىرىنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» ، 186 ـ جىلد، 9 — 10 ـ بەتلەر.

⑳ «دۇڭخۇا ھۇجرىسىدىكى خاتىرىلەر. شىيەنفىڭ» ، 34 ـ جىلد؛ «پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ يارلىقى بىلەن تۇزۇلگەن شەنشى ـ گەنسۇ ـ شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان باندىتلىرىنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» ، 1 — 2ـ بەتلەر.

㉑ يۇقىرىقى كىتاب، 1 ـ جىلد، 2 — 5 ـ بەتلەر.

㉒ «چىڭ ژېنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 186 ـ جىلد، 9 — 10 ـ بەتلەر.
㉓ «پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ يارلىقى بىلەن تۈزۈلگەن شەنشى ـ گەنسۇ ـ شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان باندىتلىرىنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» ، 2 ـ جىلد، 13 — 14 ـ بەتلەر.
㉔ يۇقىرىقى كىتاب، 1 ـ جىلد، 18 ـ بەت.
㉕ يۇقىرىقى كىتاب، 1 ـ جىلد، 8 ـ بەت؛ «چىڭ ژېنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 330 ـ جىلد، 14 ـ بەت.
㉖ «پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ يارلىقى بىلەن تۈزۈلگەن شەنشى ـ گەنسۇ ـ شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان باندىتلىرىنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» ، 3 ـ جىلد، 1 — 2 ـ بەتلەر.
㉗ يۇقىرىقى كىتاب، 4 ـ جىلد، 17 — 18 ـ بەتلەر.
㉘ «چىڭ ژېنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 64 ـ جىلد، 6 — 7 ـ بەتلەر.
㉙ يۇقىرىقى كىتاب، 228 ـ جىلد، 15 — 17 ـ بەتلەر.
㉚ يۇقىرىقى كىتاب، 16 — 17 ـ بەتلەر؛ 29 — 30 ـ بەت.
㉛ يۇقىرىقى كىتاب، 232 ـ جىلد، 18 — ، 19 ـ بەتلەر.
㉜ «پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ يارلىقى بىلەن تۈزۈلگەن شەنشى ـ گەنسۇ ـ شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان باندىتلىرىنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» ، 6 ـ جىلد، 1 ـ بەت.
㉝ «چىڭ ژېنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 236 ـ جىلد، 5 ـ بەت.
㉞ يۇقىرىقى كىتاب، 37 ـ جىلد، 12 — 6 ـ جىلد، 258 ـ بەت.
㉟ «تارىخىي خەمسەئى شەرقى» ، 239 — 240 ـ بەتلەر.
㊱ «تەۋارىخى كاشغەر» ، 357 — 358 ـ بەتلەر.
㊲ «تارىخىي ھەمىدى» ، 111 — 112 ـ بەتلەر.
㊳ يۇقىرىقى كىتاب، 111 ـ بەت؛ موللا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ئەمنىيە» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 62 ـ بەت.
㊴ «تارىخىي خەمسەئى شەرقى» ، 241 ـ بەت.
㊵ «تارىخىي ھەمىدى» ، 111 ـ بەت.
㊶ «چىڭ ژېنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 258 ـ جىلد، 6 — 7 ـ

بەتلەر.

㊷ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.

㊸ يۇقىرىقى كىتاب، 228 ـ جىلد، 16 — 17 ـ بەتلەر.

㊹ يۇقىرىقى كىتاب، 235 ـ جىلد، 24 — 25 ـ بەتلەر.

㊺ يۇقىرىقى كىتاب، 24 — 25 ـ بەتلەر، 265 ـ جىلد، 3 — 4 ـ بەتلەر؛ 230 ـ جىلد، 25 ـ بەت، 229 ـ جىلد، 25 — 26 ـ بەتلەر.

㊻ يۇقىرىقى كىتاب، 258 ـ جىلد، 6 —7 ـ بەتلەر.

㊼ يۇقىرىقى كىتاب، 235 ـ جىلد، 18 ـ بەت.

㊽ يۇقىرىقى كىتاب، 237 ـ جىلد، 9 ـ بەت.

㊾ يۇقىرىقى كىتاب، 237 ـ جىلد، 14 — 15 ـ بەتلەر.

㊿ يۇقىرىقى كىتاب، 237 ـ جىلد، 9 ـ بەت.

(51) يۇقىرىقى كىتاب، 244 ـ جىلد، 1 ـ بەت.

(52) يۇقىرىقى كىتاب، 271 ـ جىلد، 16 — 17 ـ بەتلەر.

(53) يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.

(54) يۇقىرىقى كىتاب، 258 ـ جىلد، 12 ـ بەت.

(55) يۇقىرىقى كىتاب، 266 ـ جىلد، 16 ـ بەت.

(56) يۇقىرىقى كىتاب، 258 ـ جىلد، 16 ـ بەت.

(57) يۇقىرىقى كىتاب، 66 ـ جىلد، 126 ـ بەت.

(58) يۇقىرىقى كىتاب، 267 ـ جىلد، 4 — 5 ـ بەتلەر.

(59) «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 2 ـ قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىل نەشرى.

(60) «چىڭ ژېنزۇڭ خاتىرىلىرى»، 236 ـ جىلد، 1 — 2 ـ بەتلەر.

(61) يۇقىرىقى كىتاب، 238 ـ جىلد، 19 ـ بەت.

(62) يۇقىرىقى كىتاب، 247 ـ جىلد، 13 ـ بەت.

ئىككىنچى باب پاراكەندە يىللاردىكى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتى

1ـ بۆلۈم قىيىن شارائىتتا راۋاجلانغان ئۇيغۇرلار ئىقتىسادى

1. يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمى

يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمى بويىچە ئېيتقاندا، 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ئۇيغۇرلار رايونىدا دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدىكى يەر، فېئودالالار ئىگىدارچىلىقىدىكى يەر، پومېشچىكلار ئىگىدارچىلىقىدىكى يەر، دىنىي ئاپپاراتلار ئىگىدارچىلىقىدىكى يەر دەپ تۆت خىل يەرگە ئىگىدارچىلىق شەكلى مەۋجۇت ئىدى.

تەكلىماكاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا دۆلەتكە بىۋاسىتە قاراشلىق يەرلەر دەسلەپتە ھەر دەرىجىلىك بەگلەرگە ئاجرىتىلىپ بېرىلگەن مائاش يەرلىرىدىن تەركىب تاپقان. ئۇلار ئاساسەن تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان. بۇ خىلدىكى يەرلەر بەگلەرنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ ئاجرىتىلىپ بېرىلگەن بولۇپ، بەگلەر ئۆستۈرۈلسە ياكى يۆتكىلىپ كەتسە، ۋە ياكى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلانسا، مائاش ئورنىغا بېرىلگەن بۇ يەرلەرنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مۇشۇ خىزمەت ئورنىغا تەينىلەنگەن يېڭى بەگلەرگە بېرەتتى. بەگلەر مائاش يېرىنىڭ پەقەتلا ئىشلىتىش

هوقۇقىدىنلا بەھرىمەن بولالايتتى. كېيىنكى يىللاردا بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئىشلىرى تەرەققىي قىلدى ھەم ھەربىيلەرنىڭ بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇشى، مەھبۇسلارنىڭ بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇشى، پۇقرالارنىڭ بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇشى، مۇسۇلمانلارنىڭ (ئۇيغۇرلار) بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇشى دەپ ئايرىلىپ چىقتى. چىڭ سۇلالىسى بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئىشىنى ئورۇنلاشتۇرغاندا، يەرنى ئۇلاغ، ئۇرۇق بىلەن بىر قاتاردا دۆلەتنىڭ سېلىنمىسى قىلغان. بۇز يەر ئۆزلەشتۇرگۈچىلەر ئۆزلىرى ئۆزلەشتۇرۇۋالغان بۇز يەرگە نىسبەتەن پەقەتلا ئىشلىتىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى.

1854 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ دۆلەتنىڭ يېرىنى ئىگىلىۋالدى دېگەن جىنايەت بىلەن خالزاتنى ئىلى ھاكىمبەگلىكىدىن قالدۇرۇۋەتكەنلىكى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ يەرگە بولغان ھوقۇقىنى قوغداشتا قىلچىمۇ يۇز ـ خاتىر قىلمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى①.

19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن كېيىن، بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئىشىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا رونىق تېپىشىغا ئەگىشىپ، چىڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلار رايونىدا ئۆزىگە بىۋاسىتە قارام يەرلەرنىڭ كۆلىمىنى يەنمۇ كېڭەيتتى. پەقەت لىن زېشۈ كۆزدىن كەچۈرگەن يەرلا 689 مىڭ 718 موغا يەتكەن ②.

كىتابىمىزدا بايان قىلىنىۋاتقان مۇشۇ مەزگىلدە، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى فېئودال يەر ئىگىلىرى ئۇنۇڭلىق ئېسىلزادە پومېشچىكلار گۈرۈھى ۋە ئاۋام ئېسىلزادە پومېشچىكلار گۈرۈھىدىن تەركىب تاپقان.

ئۇنۇڭلىق ئېسىلزادە پومېشچىكلار گۈرۈھىغا چىڭ سۇلالىسى ئاتا قىلغان پەخرىي ئۇنۇڭلىغا ئېرىشكەن جەمەتتىكىلەر كىرەتتى. ئۇلار شۆھرەت ۋە ئىمتىيازغا ئىگە بولغاندىن تاشقىرى يەنە سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكلەرگە تايىنىپ، ئىجتىمائىي تۈرمۈشنىڭ مۇھىم تەرەپلىرىنى ئۆز

ئىلكىگە ئېلىۋېلىپ، سالاھىيەت، يۈرتچىلىق، نىكاھ ۋە نەسەبىگە ئەھمىيەت بېرىدىغان مۇقىم ئورۇنغا ئىگە ئاقسۆڭەكلەرگە ئايلىنىپ قالغان.

چىڭ سۇلالىسى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىگەن كۈندىن باشلاپ، ئۇنۇڭلۇق ئېسىلزادە پومبىشچىكلار گۈرۈھى ئىزچىل يوسۇندا روناق تېپىپ كەلدى. بولۇپمۇ، ئۇلار ئىگىلىۋالغان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى ئۇزلۇكسىز كېڭەيدى. ھادى جەمەتىدىكىلەر ئىگىلىۋالغان يەرلەر كۆچادىن مۇشۇ جەمەتنىڭ ئەۋلادلىرى خىزمەت ئۆتىگەن يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇلارغىچە يەتكەن.

1848 ـ يىلى لىن زېشۇ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى بوز يەرلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرى قۇمۇلغا يېتىپ بارغاندا، شۇ يەردىكى پۇقرالار ئەبەيدۇللانىڭ يەتتىنچى ۋارىسى بېشىرنىڭ يەرلەرنى ئۆزىگە قانۇنسىز قوشۇۋالغانلىقى ئۈستىدىن لىن زېشۇگە ئەرز قىلغان.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئەھۋال شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنكى، ھۆكۈمەتكە قارام ئۇچ ئورۇندىكى بوز يەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا قۇمۇلدىكى باشقا يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى بېشىر تۇرلۇك ناملار بىلەن ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋالغان ياكى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان. لىن زېشۇنىڭ تۇرتكىسى بىلەن بېشىر نائىلاج دۇئىشىڭ مەھەللىسىدىكى بىر تۇمەن مو يەرنى چىقىرىپ بەرگەن③.

تۇرپاندىكى ئىمىن خوجا جەمەتىگە قارام يەرلەر تۇرپاندىن قەشقەر، ئىلى قاتارلىق جايلارغىچە بېرىپ يەتكەن. ئىمىن خوجا جەمەتىدىن ئورانزېپ غۇلجىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىلا 5000 مو يەرنى ئۆزىگە قارىتىۋالغان (بەش كۈرە ئۇرۇق سېلىنىدىغان يەرنىڭ كۆلىمى بىرمو دەپ ئاتىلىدۇ) ھەم مۇشۇ تېرىلغۇ يەر ئۈچۈن مەخسۇس ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ، ئۇنى «ھاكىمبەگ

ئۆستىڭى» دەپ ئاتىۋالغان④.

ئاۋام پومبىشچىكلار مۇلكىي ئەمەلدارلار، سەھرا زېمىندارلىرى ۋە يەر تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى شەھەر سودىگەرلىرى، جازانىخورلاردىن تەركىب تاپقان.

19 ـ ئەسىردىن كېيىن ئاۋام پومبىشچىكلار گۈرۈھى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ھاياتىدا تولۇپ تاشقان جۇشقۇنلۇق بىلەن باش كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇلارنىڭ نېگىزلىك كۈچىنى ھەر دەرىجىلىك بەگلەر يادرو قىلىنغان مۇلكىي ئەمەلدارلار تەشكىل قىلاتتى.

مۇلكىي ئەمەلدارلار توپى چېيەنلۇك 28 ـ يىلى (1763 ـ يىل) ھەربىي ئىشلار ۋازارىتى تۈزۈپ چىققان «بەگلەرنىڭ تەيىنلەش مىزانى» دىن كېيىن شەكىللىنىشكە باشلىدى. بۇ مىزان ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ ئومۇمىي سانىنى 294 كىشى قىلىپ بەلگىلىگەن ھەم ئوخشىمىغان دەرىجىدىكى بەگلەر ئۈچۈن قانۇنىي مۇئامىلە قائىدىسى، يەنى ئىش ھەققىنى بەلگىلەپ چىققان، بەگلەرنىڭ ئىش ھەققى يانچى ۋە يەردىن تەركىب تاپاتتى. مەسىلەن، 3 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبەگنىڭ مائاش يېرى 150 پاتمان؛ 4 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبەگنىڭ مائاش يېرى يۈز پاتمان بولغان (بىر پاتمان 5 دادەن ئۇچ كۈرەگە تەڭ) . بۇ چاغدا ئۇيغۇرلار رايونىدىكى تېرىلغۇ يەرنىڭ كۆلىمى سېلىنغان ئۇرۇقنىڭ سانى بويىچە ھېسابلىناتتى. بىر پاتمان يەر بەش دادەن ئۇچ كۈرە ئۇرۇق سېلىنىدىغان يەر كۆلىمىنى كۆرسىتەتتى.

گەرچە، بەگلەر ئالمىشىپ تۇرسىمۇ، لېكىن مائاش يېرىنىڭ تەۋەلىك مۇناسىۋىتىدە ئۆزگىرىش بولمايتتى. يەرلەر ئەمەلدارلار گۈرۈھى تەرىپىدىن ئىگىلىنىپ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ تۇراقلاشقان يەرگە ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى بولۇپ قالدى.

زامانىمىزغىچە ئىشلىتىلىپ كېلىنىۋاتقان بىرمۇنچە جايلارنىڭ ناملىرى ئەينى يىللاردىكى بەگلەرنىڭ يەر ئىگىلەش ۋە يەر ئىشلىتىش ئەھۋاللىرىنى چۈشىنىۋېلىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ. غۇلجا سەھرالىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىك مەھەللىلىرىنىڭ نامى ئەسلەپتە شۇ مەھەللىنى باشقۇرغان بەگنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان. بۇنىڭدىن باشقا، غۇلجىدا يەنە بەگ ئۆستىڭى، ئىشكىئاغا بەگ ئۆستىڭى دەپ ئاتالغان سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرى بار. شۇبھىسىزكى، بۇ سۇ ئىنشائاتلىرى مەخسۇس ياكى ئاساسەن بەگلەر، ئىشكىئاغا بەگلەرنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلەتتى.

ئەمەلدارلار گۇرۇھىنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى چىڭ سۇلالىسى بەلگىلەپ بەرگەن مەمۇرىي ھوقۇق ئاساسىغا قۇرۇلغان. مۇشۇنداق مەمۇرىي ھوقۇقىغا تايانغان ئەمەلدارلار گۇرۇھىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىغا سالغان مۇداخىلىلىرى مەيلى كەڭلىكى بويىچە ئېيتايلۇق ۋە مەيلى چوڭقۇرلۇقى بويىچە ئېيتايلۇق، ئۇنۇڭا ئىلىق ئېسىلزادىلەردىن كۆپ ئېشىپ كەتكەن. تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، بۇ مەمۇرىي ھوقۇقلار ئەمەلدارلار گۇرۇھىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنى ئۆزلۇكسىز كېڭەيتىۋېلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن.

بەزى يازما ماتېرىياللاردا بەگلەرنىڭ مەمۇرىي ھوقۇقىغا تايىنىپ ئۇيغۇرلار رايوندا قىلغان زومىگەرلىكلىرى توغرىسىدا تەنقىدىي خاراكتېرلىك مەزمۇنلار پۈتۈلگەن. «مۇسۇلمانلار رايونى توغرىسىدا نەزمە» نىڭ مۇئەللىپى شاۋشۇن مۇنداق دەپ يازغان: «ئۆتمۈشتە، جەنۇبىي سەككىز قەلئەدىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرى ھاكىمبەگلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇلغانىدى. نەپسى ياماق بەگلەر خالىغىنىچە قاقتى ـ سوقتى قىلىپ پۇقرالارنى قانتىق قاقشىتىۋەتكەنىدى»⑤.

پادىشاھنىڭ يارلىقى بىلەن شىنجاڭنىڭ ئىشلىرىنى بىر

تەرەپ قىلىشقا مەسئۇل بولغان نا يەنچىك بۇ ھەقتە يازما مەلۇمات قالدۇرغان ۋە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن. ئۇ مۇنداق دېگەن: «مۇسۇلمانلار ماكانىدا ھۆل - يېغىن ئاز بولغانلىقتىن تېرىلغۇ يەرلەر ئېقىن سۇ بىلەن سۇغىرىلىدۇ.. ھاكىمبەگلەر ۋە چوك - كىچىك بەگلەر يەر سۇغىرىش مەزگىلىدە ھامان ئۆز مەنپەئىتىگە چوغ تارتىپ ئېقىن يولىنى توسۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن تۆۋەن ئېقىندىكى مۇسۇلمانلار يېرىدىن ھوسۇل ئالالمايۋ، نامراتلىرى كۆپ زىيانغا ئۇچراپ تۇرغان»⑥.

ياقۇپبەگ يوقىتىلغاندىن كېيىن، لېۋ جىنىتاك ئۇيغۇرلار رايونىدىكى كونا تۈزۈملەر ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن: «شۇ چاغدا مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشى ھاكىمبەگلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇلغانىدى. لېكىن بۇ بەگلەر ھەمىشە ھوقۇقلىرىغا تايىنىپ پۇقرالارنى ئۆز مەيلىچە بوزەك قىلىپ، قىلچىمۇ تەپ تارتمىغان» ⑦.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا، پومېشچىكلارنىڭ يەرگە ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى تۈراقلىق كۆچمىنى ۋە ئىزچىل داۋاملىشىش ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلىدى. ئۇنىڭدا قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ دۆلەت يەر ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى، يەكەن خانىدانلىقىنىڭ خان جەمەتى يەر ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى، ئاپاق خوجىنىڭ دىنىي ئاپپارات يەر ئىگىدارچىلىق تۈزۈملىرىمۇ تەڭ مەۋجۇت بولغان. بىراق، پومېشچىكلار تەبىقىسى ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىش پۈرسىتىگە ئېرىشەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدىكى تەسىر كۈچى ناھايىتى ئاجىز ئىدى. بۇنىڭ روشەن ئالامىتى شۇكى، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدا نەق «پومېشچىك» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان خاس ئاتالغۇ يوق ئىدى.

ئۇيغۇر رايونىدىكى پومېشچىكلار تەبىقىسى سىياسىي

شۆهرەتتىن بەھرىمەن بولالمىغان ھەم مەمۇرىي ھوقۇققا ئېرىشەلمىگەن. مۇشۇ سەۋەبتىن، ئۇلارغا قارام يەرلەر مۇقەررەر يوسۇندا پارچە ـ پۇرات، تارقاق بولۇپ، سان جەھەتتە ئۇنۇڭانلىق ئېسىلزادىلەر بىلەنمۇ، ئاۋام نەسەبتىكىلەر بىلەنمۇ تەڭ ئورۇندا تۇرالمىغان، بۇ مەسىلىنىڭ بىر تەرىپى. مەسىلىنىڭ يەنە بىر تەرىپى بولسا، پومېشچىكلار تەبىقىسى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ فېئودالىلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى داۋاملاشتۇرۇش، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار رايونىدىكى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى تەشكىللەش جەھەتتە سەل قاراشقا بولمايدىغان روللارنى ئويناغان. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش دائىرىسىدە پومېشچىكلار تەبىقىسى بۇ رايوندىكى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئېلىپ بېرىش ۋە ئۇنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشتا خېلى بىر قىسىم مەسئۇلىيەتنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان.

18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك داۋام ئەتكەن تۇراقلىق ۋەزىيەت بۇ رايوندىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە مەدەنىيەت گۈللىنىشى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلار رايوندىكى پومېشچىكلار تەبىقىسىنىڭ ئۆز كۈچىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىغىمۇ پۇرسەت يارىتىپ بەردى. ئاقسۆڭەك ۋە ئەمەلدارلارنىڭ تەسىر كۈچى تېخى بېرىپ يەتمىگەن يېراق سەھرالاردا پومېشچىكلار مۇشۇ پەۋقۇلئاددە ماكانىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنى باشقۇرغۇچىلارغا ئايلىنىپ قالدى. دېھقانلارنىڭ مۇشۇ باشقۇرغۇچىلار بىلەن بولغان ئىقتىسادىي ئالاقىسى ئىجارىگە بېرىش ۋە ئىجارىگە ئېلىش جەريانىدا ھاسىل بولدى. مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئۇيغۇرلار رايوندا ئىجارىگە بېرىش بىلەن ئىجارىگە ئېلىش مۇناسىۋىتى مەھسۇلاتنى بۆلۈشۈۋېلىش شەكلىدە ئىپادىلەنگەن. تېرىلغۇ يەر، سۇ، ئورۇق، ئۇلاغ ھەم

دېھقانچىلىق سايمانلىرى مەھسۇلاتنى بۆلۈشۈۋېلىشتىكى ماددىي شەرتلەر ئىدى ھەم مۇشۇلار ئاساس قىلىنىپ بۆلۈشۈۋېلىش نۆۋىتى بەلگىلىنەتتى. ئادەتتىكى ئەھۋالدا، پومېشچىكلار دېھقانلارنى يەر، ئۇرۇق، سۇ، ئۇلاق ھەم تېرىلغۇ سايمانلار بىلەن تەمىنلەيتتى. ئاقمۇھتە، دېھقانلار تامامەن پومېشچىكلارغا تايىنىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان، ھەتتا پومېشچىكلارغا باغلىنىپ قالغان. سەۋەب، پومېشچىكلار يەر، سۇ، ئۇرۇق، ئۇلاق ۋە تېرىلغۇ سايمانلار بىلەن تەمىنلىگەندىلا، دېھقانلار ئاندىن ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنالايتتى.

پومېشچىكلار بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي باغلىنىشلا بولۇپ قالماي، بەلكى كۆپ ۋاقىتلاردا ئىقتىسادتىن ھالقىغان باغلىنىشلارمۇ بار ئىدى. ئىقتىسادتىن! ھالقىغان باغلىنىش ئاساسەن دىنىي جەھەتتە ئىپادىلەنگەن. چۈنكى، كۆپلىگەن پومېشچىكلارنىڭ ئۆزى شۇ مەھەللىدىكى مەسچىتنىڭ ئىمامى، ياكى مەسچىتنىڭ سېلىنىشىغا مەبلەغ قوشقانلار ۋە ياكى مەبلەغ قوشۇشقا باشلامچىلىق قىلغانلار ئىدى. شۇنىڭ بىلەن دېھقانلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشى، ھەتتا ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، ئېيتايلۇق، ئۆلۈم - يېتىم، توي - تۆكۈن ئىشلىرى ھەمىشە پومېشچىكلارنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشى ياكى ۋاستىلىك باشقۇرۇشىدا بولاتتى. نەتىجىدە، دېھقانلارنىڭ پومېشچىكلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە روھىي جەھەتتىكى بويسۇنۇش، ھەتتا ئىتائەت قىلىشتىن ئىبارەت يەنە بىر مەنىۋى يۈك قوشۇلدى.

ئىقتىسادىي ۋە ئىقتىسادتىن تاشقىرى باغلىنىشلار تەرىپىدىن جېپسىلاشتۇرۇۋېتىلگەن پومېشچىكلار تەبىقىسى بىلەن دېھقانلار تەبىقىسى 19 - ئەسىردىن كېيىن بارا - بارا ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ئىقتىسادىي ھاياتنىڭ ئاساسىي ئامىللىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى، شۇنداقلا ئېنىق ۋە مۇكەممەل قىياپەتتە مەيدانغا چىقتى. بۇ ئۆزگىرىش ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدىمۇ روشەن ئىپادىلىنىپ،

يېزىلاردىكى ئىككى چوڭ تەبىقىنى بىلدۇرىدىغان مەخسۇس ئاتالغۇلار پەيدا بولدى. باي دېگەن سۆز پومېشچىك دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۇرۇش ۋە ئىپادىلەشكە مايىل بولدى. دېھقان، خورجا، سەھرالىق .دېگەن سۆزلەر دېھقان دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۇرۇش ۋە ئىپادىلەشكە مايىل بولدى. دېھقان دېگەن سۆز پارسچە، خورجا دېگەن سۆز خەنزۇچە بولۇپ، «سەھرالىق» نىڭ مەنىسى ھەممىگە چۈشىنىشلىك.

«باي» دېگەن سۆز ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدا گەرچە ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن خېلى ئۇزۇن مەزگىلگىچە باي سۆزى كۆپىنچە كىشىلەرنىڭ سىياسىي سالاھىيىتىنى بىلدۇرۇش ۋە ئىپادىلەشتە قوللىنىلىپ، كىشىلەرنىڭ مال ـ مۈلكى قاتارلىق ئىقتىسادىي ھالىتىنى ئىپادىلەيدىغان مەنىدىن يىراق ئىدى. 19 ـ ئەسىردىن كېيىن، كىشىلەر بارا ـ بارا باي سۆزىنى يېزا ـ سەھرالارنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدا يېتەكچى ئورۇندا تۇرغان پومېشچىكلار تەبىقىسىنى بىلدۇرۇش ۋە ئىپادىلەشتە قوللىنىدىغان بولدى.

«باي» دېگەن سۆزنىڭ پومېشچىك ئۇقۇمىنى بىلدۇرۇش ۋە ئىپادىلەش تارىخى بىر ئەسىرچە داۋام قىلغاندىن كېيىن، بۇ سۆز كەڭ دائىرىنى بىلدۇرىدىغان ئاتالغۇغا ئايلىنىپ سودا، چارۋىچىلىق ھەم باشقا كەسىپتىكى بايلىقلارنىڭ كىشىلەرنىڭ ھەممىسى مۈشۇ سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بولدى. لېكىن، بۇ ئاتالغۇنىڭ مەنىسى قانچىلىك كېڭەيتىلىشتىن قەتئىينەزەر، بۇنىڭ نېگىزلىك مەنىسىدە يەنىلا مال ـ مۈلۈك سىمۇۋول قىلىنغان.

دىنىي ئاپپارات ئىگىدارچىلىقىدىكى يەر تۈزۈمى، يەنى ۋەخپە يەر تۈزۈمى ئۇنۇڭلۇق ئېسىلزادىلەر ئىگىدارچىلىقىدىكى يەر تۈزۈمى، ئاۋام ئەسەبتىكىلەر ئىگىدارچىلىقىدىكى يەر تۈزۈمى، پومېشچىكلار ئىگىدارچىلىقىدىكى يەر تۈزۈمى بىلەن بىللە 19 ـ

ئەسىردىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا مەيدانغا كەلگەن يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشىنى ھاسىل قىلدى.

ۋەخپە يەر تۈزۈمى يەكەن خانلىقى دەۋرىدىن باشلانغان بولۇپ، ئاپاق خوجا مەزگىلىدە رونىق تاپقان دېيىشكە بولىدۇ. دەسلەپتە ۋەخپە يەر تۈزۈمى دىنىي جەمەتتىكىلەرنىڭ ئىگىدارچىلىقىنى ئاساسىي شەكىل قىلغان. قەشقەر، يەركەن، كۆچادىكى ۋەخپە يەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئاپاق خوجا جەمەتى، ئىسھاق ۋەلى جەمەتى ۋە ئەرشىدىن جەمەتىگە مەنسۇپ ئىدى. توختىماستىن ئېلىپ بېرىلغان سىياسىي داۋالغۇشتا، دىنىي جەمەتتىكىلەر پات - پاتلا يەكلەشلەرگە ھەتتا زەربىگە ئۇچراپ تۇردى. بەزىلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىدى، مەسىلەن ئاپاق خوجا جەمەتىدىكىلەر؛ بەزىلەر چىڭ سۇلالىسى بىلەن دۇشمەنلەشكۈچى كۈچلەرنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىدى، مەسىلەن ئىسھاق ۋەلى جەمەتىدىكىلەر؛ بەزىلەر جىددىي ئۆزگىرىپ تۇرۇۋاتقان سىياسىي ۋەزىيەتكە ماسلىشىپ كېتەلمەي ھالىدىن كېتىپ قالدى، مەسىلەن ئەرشىدىن جەمەتىدىكىلەر. بۇ يەردىكى ئەڭ ئاساسلىق سەۋەب شۇكى، ئۇنۇڭلىق ئېسىلزادىلەر گۇرۇھىي ۋە ئاۋام پومېشچىكلار گۇرۇھىنىڭ سىياسىي ئۇستۇنلۇكلىرىگە تايىنىپ ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنى رونىق تاپتۇرۇش يولىدىكى ئىنتىلىشلىرى، دىنىي جەمەتتىكىلەرنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئورنىنى كۈنسايىن ئاجىزلاشتۇرۇپ تۇردى.

بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمى جەھەتتىكى ئىپادىسى شۇ بولدىكى، دىنىي جەمەتتىكىلەرنىڭ يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىشىنىڭ ئورنىغا دىنىي ئاپپاراتلارنىڭ يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىشى ئالماشتى.

19 - ئەسىردىن كېيىن ۋەخپە يەرلەر تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى

ۋە شىمالىدا كەڭ ئومۇملاشتى، مەسچىتلەر بارلا يەردە ۋەخپە يەرلەر مەۋجۇت ئىدى. جۇملىدىن ۋەخپە يەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قەشقەردىكى ھېيتگاھ مەسچىتى، يەكەندىكى ئالتۇنلۇق مازىرى، خوتەندىكى قوشقار ئاتا مازىرى، غۇلجىدىكى بەيتۇللا مەسچىتى، تۇرپاندىكى قازىخانا، ئاقسۇدىكى جالالىدىن مازارلىرىنىڭ نامىدا ئىدى. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش تۇزۇمى بويىچە ئېيتقاندا، ۋەخپە يەر تۇزۇمى ئۆزىنىڭ گۈللىنىش دەۋرىدىن ئاللىقاچان ئۆتۈپ كەتكەنىدى. بۈنىڭدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئىنئام ئورنىدا بېرىلگەن يەرلەر ۋەخپە يەرنىڭ ئاساسىي مەنبەسى ئىدى. بولۇپمۇ ھاكىمىيەتلەر پات - پات ئالمىشىپ تۇرغان يىللاردا، ھەربىر يېڭى مۇسۇلمان ھۆكۈمران پۇقرالارنىڭ ھېسداشلىقى ۋە ھىمايىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن جايلاردىكى دىنىي جەمەتتىكىلەرگە بەس - بەستە نۇرغۇن يەرلەرنى ۋەخپە قىلىپ بەرگەنىدى.

چېيەنلۇك تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى تىنچىتىپ يەرلىك باج تۇرلىرىنى ئىخچاملىغاندا، ۋەخپە يەر ھەم دىنىي باجلارنى قانۇننىڭ قوغدىشىدىن مۇستەسنا ھالدىكى ئالۋان - ياساقلار تۇرىگە كىرگۈزۈۋېتىپ، ھۆكۈمەت تەرەپ ۋەخپە يەر ئىنئام قىلىشنى توختاتقان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇنداق كەسكىن تەدبىر قوللىنىشىدىكى مۇھىم سەۋەب شۇكى، شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە چىڭ سۇلالىسى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنىڭ ئامانلىقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلغۇچى ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھىنىڭ بايلىققا بولغان تەمەسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن كۆپلىگەن يەرلەرگە موھتاج ئىدى. شۇڭا، مەيلى سىياسىي خاھىش جەھەتتىن بولسۇن ۋە ياكى ئەمەلىي ئىمكانىيەت جەھەتتىن بولسۇن، بۇ ۋاقىتتا ھۆكۈمەتنىڭ دىنىي ئاپپاراتلارغا داۋاملىق ۋەخپە يەر ئىنئام قىلىشنىڭ شەرتى ۋە مۇھىتى ئاللىقاچان يوقالغانىدى.

چىك سۇلالىسى ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ئىنئام قىلىش يولىنى بوغۇپ تاشلىغاندىن كېيىن پۇقرالار يەنىلا يەر تەقدىم قىلىپ تۇردى. بىراق، پۇقرالار تەقدىم قىلغان يەرلەرنى كۆلەم جەھەتتىن بولسۇن، ئىجتىمائىي ئەھمىيەت جەھەتتىن بولسۇن ھۆكۈمەت ئىنئام قىلغان يەرلەرگە تەڭلەشتۇرگىلى بولمايتتى. شۇنداق بولسىمۇ، ۋەخپە يەرنىڭ 19 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى يەر تۈزۈمىنىڭ بىر خىلى ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ.

2. دېھقانچىلىق، سودا، قول ھۈنەرۋەنچىلىك

بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا يولغا قويغان مۇھىم تەدبىرلىرىنىڭ بىرى. خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇشنى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ خىزمەت نەتىجىسىنى باھالاشتىكى ئۆلچەملەرنىڭ بىرى قىلدى. 19 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغىچە ئومۇملاشتى. قەشقەردىكى قاراقوي بىلەن مارالبېشى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇشتىكى مۇھىم جايلاردىن بولۇپ قالدى. 1834 - يىلى قەشقەردىكى قاراقۇيدا 20 مىڭ 240 مو بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇلدى، مارالبېشىدا 24 مىڭ مو بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇلدى⑧. 1840 - يىلى ئىلىدا يەنە 200 مىڭ مو بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇلدى. بۇ ئىشقا مەسئۇل ئىلى جائجۇنى بۇيانتاي مۇشۇ سەۋەبتىن پادىشاھ داۋگۇاڭ تەرىپىدىن تەقدىرلەندى ۋە مۇكاپاتلاندى ⑨. بۇنىڭدىن كېيىن، 1844 - يىلى 8 - ئايدا ئاقسۇ ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى جى رۇي چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە: «بۇز يەرنى تەكشۈرۈپ - ئېنىقلاپ

ئۆزەم چىقسم قىلىپ ئاچقۇزۇپ، مۇسۇلمان ئاھالىلىرىگە تەقسىم قىلىپ بەردىم» دەپ مەلۇم قىلدى» ⑩. ئارقىدىنلا خوتەن، ئۇچتۇرپان، كۇچا، قەشقەر، يەكەن ھەم قاراشەھەردىكى ئەمەلدارلارمۇ ئۆستەڭ ياساش، توسما ياساش، پۇقرالارنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. كېيىنكى كۇنلەردە تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى، سەۋەنلىك ئۆتكۈزۈپ خىزمەتتىدىن ئېلىپ تاشلانغان بەزى ئەمەلدارلار ھەتتا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشتە خىزمەت كۆرسىتىپ ئۆز جىنايىتىنى يۇيۇشنىڭ بىر خىل ۋاستىسى، دەپ قارىدى. مەسىلەن، خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ئاشلىق ئامبالىلىقىدىن قالدۇرۇۋېتىلگەن تەن چوڭتەي «داۋگوڭ 17 ـ يىلى ئۇرۇمچىدىن مارالبېشىغا بېرىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە كىرىشتى. ئۇ يول بويى يۇزدەك ئائىلىنى يىغىپ ئۇلارغا يۇزدەك ھارۋا ھەم يول خىراجىتى راسلاپ بەردى. ئۇ ھەر يىلى ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ، ئېچىلغان بوز يەرلەرنى ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى مۇۋاپىق تەقسىم قىلىپ، ھەممە ئىشنى ئۆز يولىدا ئورۇندىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئالتىنچى دەرىجىلىك قالپاق ئىنئام قىلىنىپ، يۇرتىغا قايتىپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلىنغان» ⑪.

1845 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى لىن زېشۈ ئۆزى سۈرگۈن قىلىنغان ئىلىدىن بۇيرۇق بويىچە تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا بېرىپ ئۆزلەشتۈرۈشكە بولىدىغان يېڭى بوز يەرلەرنى تەكشۈرۈشكە ماڭدى. ئۇ 321 كۈن ئىچىدە بىرقانچە مىڭ چاقىرىم يول بېسىپ، قاراشەھەر، كۇچا، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، خوتەن، قەشقەر، تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئۆزلەشتۈرۈپ بولغان 689 مىڭ 718 مو بوز يەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ چىقتى. دېمەك، تەكرىتاغنىڭ شىمالىدا ئۆزلەشتۈرۈپ بولغان بوز يەرلەرنى ھېسابقا ئالغاندا، شىنجاڭدا ئۆزلەشتۈرۈپ بولغان بوز يەرنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 880 مىڭ مودىن ئاشقان⑫.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ئىلىدىكى سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا كۆرۈنەرلىك ئورۇنغا ئۆتتى. شىمالدا قۇرۇلۇش كۆلىمى زور بولغان ئاق ئۆستەڭ گەۋدە قىلىنغان ھالدا شىمالغا پەيدىنپەي تەكشى يېيىلغان سۇ ئىنشائات تۈرلىرى شەكىللەندى. غۇلجىدا شەرقتىن جەنۇبقا ۋە غەربدىن جەنۇبقا ئاقىدىغان ئىككى ئۆستەڭ ياسالدى. غەربتىن جەنۇبقا ئاقىدىغان ئۆستەڭ ئىشكىئاغا بەگ ئۆستىڭى دەپ ئاتالدى. شەرقتىن جەنۇبقا ئاقىدىغان ئۆستەڭ ھاكىمبەگ ئۆستىڭى دەپ ئاتالدى. ئاربىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، ئىشكىئاغا بەگ ئۆستىڭىنى مەنبە قىلغان ھالدا يەنە ئۇچ ئۆستەڭ چىقىلدى. ئۇلار ئاخۇن ئۆستىڭى، بەگ ئۆستىڭى، روزىبۇزى ئۆستىڭى دەپ ئاتالدى⑬.

1844 ـ يىلى، لىن زېشۈنىڭ پىلانلىشى ۋە باشلامچىلىقىدا ئىلى ئاق ئۆستىڭىنىڭ قاش دەريا سىدىن سۇ باشلايدىغان يېڭى ئېغىز قۇرۇلۇشى پۈتتى. ئېغىز قۇرۇلۇشىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن ئالتە چاقىرىم بولۇپ، تۆت ئاي ۋاقىت ئىچىدە 200 نەچچە مىڭ ھاشارچى بىلەن تامام بولدى. يېڭى ئېغىز قۇرۇلۇشى ئاق ئۆستەڭگە كىرىدىغان سۇنىڭ مىقدارىنى كۆپەيتتى. پەقەت ئار بوز بىلەن كۆرەدىكى ئۇچ دەرەخ مەھەللىسى ئارىلىقىدىلا 200 مىڭ مو يەر ئېقىن سۇ بىلەن سۇغىرىلىدىغان بولدى ⑭.

شۇ مەزگىلدە، تۈرپاندىكى كارىز سۇ ئىنشائاتىمۇ كۆندىن ـ كۈنگە مۇكەممەللەشتى. ئۇنىڭ ئىنسان تەسەۋۋۇرىدىن ھالقىغان قۇرۇلمىسى، كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق كۆركەم قىياپىتى ھەم تۈرپان ۋادىسىغا بەخش ئەتكەن ھاياتىي كۈچى، خۇمىندا ئەپيۇن كۆيدۈرگەنلىكى بىلەن مەملىكەت ئىچىگە ۋە دۇنياغا داڭقى كەتكەن لىن زېشۈدە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرغان. داۋگۇاڭ 28 ـ يىلى (1845 ـ يىلى) 1 ـ ئاينىڭ

19 ـ كۈنى لىن زېشۇ تۇرپاندىكى بوز يەرلەرنى تەكشۈرۈۋېتىپ كادىرلارنى كۆرگەندە، ئۆزىنىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازغان: «يول بويى نۇرغۇن توپا دۆڭلىرى كۆزۈمگە چېلىقتى. بۇ نېمىدۇر دەپ سورىسام، بۇنى كادىرلار دەيدىكەن. كادىرلار ئارقىلىق يىراق يەردىكى سۈلار باشلاپ كېلىنىدىكەن. ئۇ جەنۇبتىن شىمالغا بارغانسېرى ئۆرلەپ ماڭىدىكەن، سۇ يەر ئاستىدىن تېشىپ ئاقىدىكەن، بۇ ھەقىقەتەنمۇ تەسەۋۋۇر قىلماق تەس ئىشكەن. بۇ ماكاننىڭ يېرى مۇنبەت، يىلدا ئېلىنىدىغان پاختىسىنىڭ ھېسابى يوق، ھەممىسى مۇشۇ كادىرلاردىن نەپ ئالىدىكەن» ⑮. لىن زېشۇ جەنۇبتىكى سەككىز شەھەردىكى بوز يەرلەرنى تەكشۈرۈش جەريانىنى خاتىرىلەۋېتىپ، يەكەن، قەشقەر، كۇچا، ئاقسۇ، خوتەن، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا ياسىلىۋاتقان ۋە تېخىمۇ تاكامۇللاشقان سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنى بىرقانچە قېتىم تىلغا ئالغان. ئەمدىلا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە كىرىشكەن يەكەندىكى قوغان دېگەن يەردە لىن زېشۇ غەربتىن شىمالغا ئاقىدىغان ۋە شەرقتىن جەنۇبقا ئاقىدىغان ئىككى ئۆستەڭنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدا چوڭ ـ كىچىك بولۇپ بەش يەردە قۇم دۆڭلىرىنىڭ بار ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلغان. لىن زېشۇ قۇم دۆڭلىرى ئالدىغا تاش بىلەن توغان ياساپ، توغانىنىڭ ئالدىغا لىملارنى تۇرغۇزۇشنى تەكلىپ قىلغان ۋە مۇشۇنداق قىلغاندا «قۇم دۆڭلىرىنىڭ ئۆستەڭلەرگە گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈشىنى توسقىلى بولىدۇ، ئۆستەڭ يوللىرىمۇ راۋانلىشىپ ئېكىنزارلىقلارغا تولۇق مەنپەئەت يەتكۈزىدۇ» دەپ ھېسابلىغان⑯.

لىن زېشۇ يەنە قەشقەردە ئۆزلەشتۈرۈلۈۋاتقان بوز يەرگە سۇ باشلاپ كېلىدىغان پۇچۇق ئۆستىڭنى كۆزدىن كەچۈرگەن⑰، ئاقسۇدىكى لۈكقا ئېرىق ئۆستىڭى⑱ ھەم خوتەندىكى يۈرۈڭقاش دەرياسىنى مەنبە قىلغان راۋاق سۇ قۇرۇلۇشىنى كۆزدىن كەچۈرگەن⑲. لىن زېشۇنىڭ خاتىرىلىرى شۇ مەزگىلدىكى

ئۇيغۇر رايوندا روناق تېپىۋاتقان سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرىنىڭ كۆلىمى ۋە مۇۋاپىقىيەتلىرىنى سۈرەتلەپ بەرگەن.

شۇ ۋاقىتتا يەكەندىكى بىر ئۇيغۇر شائىرى يەكەن ھاكىمبېگى ئاپئاقنى مۇنداق شېئىرىي ئىبارىلەر بىلەن تەسۋىرلىگەن: «ھەر يەردە، ئەگەر دەشتلەرگە سۇ چىقمىسا ناگاھ ئاڭا ئۆستەڭ. يۇرت قىلماق ئۈچۈن، چۆللەرنى ئاۋات قىلماق بار، شاھىن ئاڭا شۇ بار» ㉑.

مۇشۇ مەزگىلدە سودا ئىشلىرى ئۇيغۇر رايوندا بىرقەدەر روناق تاپقان ساھە ئىدى. جۇملىدىن، چەت ئەل بىلەن قىلىشىدىغان سودا مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ئۇيغۇر رايونىنىڭ چەت ئەل بىلەن بولغان سودىسىدا قوقەند خانلىقى يەنىلا ئاساسلىق شېرىكىلەرنىڭ بىرى ئىدى. بۇ مەزگىلدە، قوقەند خانلىقى قولدىن قولغا تىجارەت قىلىدىغان چاي، رەۋەن، فارفور بۇيۇملار، قولدا توقولغان رەختلەر ۋە يىپەك توقۇلمىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىن كەلتۈرۈلەتتى. ئۇيغۇر رايونى بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىدە قوقەندتىن قالسا، چارروسىيە ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى. دەسلەپتە، چارروسىيە بىلەن قىلىشىدىغان سودا قازاق يايلىقى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. چارروسىيە قازاق يايلىقىنى يۇتۇۋالغاندىن كېيىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى بىلەن بىۋاسىتە سودا قىلىدىغان بولدى. 1851 ـ يىلى چارروسىيە چېگرا سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە «جۇڭگو ـ چارروسىيە ئىلى، تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى» نى ئىمزالاتقاندا، قەشقەر رايونىدىنمۇ سودا مەنپەئىتىنى ئۇندۇرۇۋېلىشقا تەمشەلگەنىدى. بىراق، ئۇلارنىڭ بۇ تەلىپى چېگرا سۇلالىسى تەرىپىدىن رەت قىلىنىدى㉑.

1852 ـ يىلى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىن چارروسىيەگە توشۇلغان مالالارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 550 مىڭ فوند ستېرلىڭغا يەتكەنىدى. 1854 ـ يىلى 780 مىڭ فوند

ستېرلىڭغا يەتتى. 1859 ـ يىلى بىر مىليون 16692 فوند ستېرلىڭغا كۆپەيدى(22). 1855 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى تارباغاتايدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوزغىلىپ چارروسىيىنىڭ سودا ئورنىنى كۆيدۈرۈۋەتكەنلىكى دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارانىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىدى. بۇ جۈڭگو خەلقىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداشتىكى ئىرادىسى ۋە شىجائىتىنى نامايان قىلىش بىلەن بىللە چارروسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى سودا كۆلىمىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىجتىمائىي ھاياتقا كۆرسەتكەن تەسىرىنى سۇرەتلەپ بەردى.

كەشمىر ۋە ھىندىستاننىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى مىلادىيەدىن ئىلگىرىلا باشلانغانىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا كەشمىر، ھىندىستان يەنىلا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ ئاساسىي سودا شېرىكلىرى ئىدى. 1839 ـ يىلى شىنجاڭ يەرلىك دائىرىلىرى «ئەيپۇننى مەنئى قىلىش بويىچە 39 ماددىلىق يېڭى نىزامنامە» گە بىنائەن مۇسادىرە قىلغان ئەيپۇن ئىگىلىرىنىڭ تىزىملىكلىرىدە كەشمىر ۋە ھىندىستان سودىگەرلىرىنىڭ ئىسىملىرى، ئادرېسى پۈتۈلگەن. پەقەت يەكەندىلا كەشمىر ۋە ھىندىستان سودىگەرلىرىنىڭ ئەيپۇنى 164 مىڭ 600 سەردىن ئاشقان(32). كەشمىر ۋە ھىندىستاننىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار بىلەن قىلىدىغان سودىسىدا ئەيپۇن بىردىنبىر تاۋار ئەمەس ئىدى. كەشمىر ۋە ھىندىستان تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىن ئاساسەن چارۋا مەھسۇلاتلىرى، يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار، خام ـ بوز ھەم ھەر خىل پىششىقلاپ ئىشلەنگەن يەل ـ يېمىشلەرنى سېتىۋالاتتى. دورا ماتېرىياللىرى، تەبىئىي بوياق ماتېرىياللىرى ۋە ياۋروپادىن كەلتۈرۈلگەن مالالارنى ئەكېلىپ ساتاتتى. ئۇيغۇرلار ياۋروپادىن كەلتۈرۈلگەن بۇ مالالارنى ئومۇملاشتۇرۇپ پەرەڭ مېلى دەيتتى. ئۇنىڭ ئەسلى مەنىسى فرانسىيىدە ئىشلەنگەن مالالار دېگەنلىك

ئىدى، لېكىن كېڭەيتىلگەن مەنىدە ياۋروپادا ئىشلەنگەن پوتكول سانائەت بۇيۇملىرىنى بىلدۇرەتتى.

بۇ مەزگىلدە قولدا رەخت توقۇش ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە كەسىپكە ئايلانغان.

1862 ـ يىل 6 ـ ئايدا يې شەن، بۇيانتايلار چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە سۇنغان مەكتۇبىدا: «ئىلىنىڭ ئامبارلىرىدا ساقلاۋاتقان خام ـ بوزغا يولدا توشۇلۇۋاتقانلىرىنى قوشقاندا 470 مىڭ توپقا يېتىدۇ. ۋەھالەنكى، يىللىق سەرپىياتى 20 مىڭ توپتىن ئاشمايدۇ، ئەگەر بالدۇرراق چارىسىنى قىلمىساق، كۆپلەپ يىغىلىپ قېلىپ چىرىپ كېتىشى چوقۇم» دەپ تەشۋىشلەنگەن㉔.

قولدا توقۇلغان رەختلەر يەنە چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدا ئالىدىغان ئاساسىي باج تۈرلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇنىڭ ئەھمىيىتى چاي بېجىدىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى㉕.

ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك ساھەسىدە بۇ مەزگىلدە يېپەك توقۇمىچىلىقى خام ـ بوزدىن قالسلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى. ئەمەلدارلار يېپەك توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ ئاساسىي ئىستېمالچىلىرى ئىدى. ئۇلار يېپەك توقۇلما بۇيۇملىرىنى سوۋغا ـ سالام قىلىپ ئۆزئارا تەقدىم قىلىشاتتى ياكى ئولپان قىلىپ ئوردىغا تاپشۇراتتى. «مەرىپەتلىك، قەيسەر نا يەنچېڭ ھەزرەتنىڭ پادىشاھقا سۇنغان مەكتۇبلىرى» دا ئۇيغۇر رايونىدىكى بۇ يېپەك توقۇلما بۇيۇملىرى «مۇسۇلمانلار كىمخابى»، «زەر باسقان دۇردۇن»، «زەر باسقان شايى» دەپ ئاتالغان. «مۇسۇلمانلار رايونى توغرىسىدا تەزكىرە» دە بۇ يېپەك توقۇلما بۇيۇملار «رەختى كىمخاب» دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرلار بولسا ئۇلارنى «شايى ئەتلەس» دەپ ئاتايتتى. قەشقەر، يەكەن، بولۇپمۇ خوتەن يېپەك توقۇلما بۇيۇملىرى

ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئاساسلىق جايلار ھېسابلىنىاتتى.

بۇ ۋاقىتقا يەنە سەنئەتكەمۇ، ھۈنەرۋەنچىلىككەمۇ ياتىدىغان بىر خىل كەسىپ مەۋجۇت ئىدى. ئىشلىتىلىش دائىرىسى ۋە ئىستېمال قىممىتى نەزەردە تۇتۇلغاندا، نەققاشچىلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىككە مەنسۇپ ئىدى. ئۇيغۇر نەققاشچىلىقى مېتال نەققاشچىلىقى ۋە خىش، ياغاچ نەققاشچىلىقى دەپ ئايرىلاتتى. مېتال نەققاشچىلىقى ئاساسەن ئالتۇن، كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرىدا گەۋدىلەنگەن. شۇ ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرلاردىن چىققان يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ كىيىنىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، كىيىملەرگە قادىلىدىغان ھەر خىل مېتال بېزەكلىرى بىر پۈتۈن كۆرۈنۈشتىكى كىيىم - كېچەكنىڭ ئايرىلماس قىسمى بولغان. بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، ئۇلارنىڭ ﻗﻮﻟﻰ يېنىدىن ئايرىلمايدىغان نەرسە - كېرەكلەر، ھەتتا ئات - ئۇلاغلارنىڭ ئېگەر - جابدۇقلىرى، ھارۋا جابدۇقلىرىمۇ نەقىشلەنگەن بېزەكلەر بىلەن زىننەتلەنگەن. بۇ بېزەكلەر كىشىلەرنىڭ سالاھىيەت بەلگىسى ھەم بايلىق بەلگىسى ئىدى. خىش، ياغاچ نەققاشچىلىقىنىڭ ئىستېمال دائىرىسى مېتال نەققاشچىلىقىدىن كۆپ ھالقىپ كەتكەنىدى. كۆركەم ئىمارەتلەردىن تارتىپ تۇرمۇش بۇيۇملىرىغىچە ھەممىسى دېگۈدەك ئويمىچىلىق نەقىشلىرى بىلەن بېزەلگەن.

كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىۋاتقان جەمئىيەت ئېھتىياجى ئۇيغۇر رايونىدا قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ ئائىلىۋى دائىرىدىن ھالقىپ ئۆز ئالدىغا يېڭى ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى بولۇپ شەكىللىنىشىگە تۈرتكە بولدى. ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىلىدىغان ئورۇنلار ئادەتتە دۇكان دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ئەھۋال شۇبھىسىزكى، ئۆزىگە خاس ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ئىش تەقسىماتى ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلاپ كېتىۋاتقان شارائىتتا تاكامۇللاشتى ۋە

يېڭىلىنىپ تۇردى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، قەشقەردە زەمبىرەك ياساشتەك تېخنىكا تەلىپى ئىنتايىن يۇقىرى مەشغۇلاتلارمۇ ئېلىپ بېرىلمىدىغان بولدى㉖.

پايدىلانمىلار

① «چىڭ ژېنزۇڭ خاتىرىلىرى» 141 ـ جىلد، 2 ـ بەت.

② «چىڭ سۇلالىسى تارىخىي قوليازمىلىرى» 382 ـ جىلد، «بۇيانتاي» ؛ «سۇلالىمىزنىڭ ئەجدادلىرىغا ئائىت ۋەقەلەر توغرىسىدا قىسقىچە بايان» ، 5 ـ جىلد.

③ لىن زېشۇ: «جى سى يىلىدا پۈتۈلگەن كۇندىلىك خاتىرىلەر» ؛ «چىڭ شۇەنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 438 ـ جىلد، 2 ـ بەت، 428 ـ جىلد، 9 ـ بەت.

④ تېيىپجان ھادى: «غۇلجا ئاتالغۇسى ۋە غۇلجا شەھىرى توغرىسىدا» ، «ئىلى دەريا‌سى» ژۇرنىلى 1986 ـ يىلى 5 ـ سانىدىن ئېلىنىدى.

⑤ شاۋشۇن: «مۇسۇلمانلار رايونى توغرىسىدا نەزمە» ، 2 ـ جىلد.

⑥ «مەرىپەتلىك، قەيسەر نا يەنچېڭ ھەزرەتنىڭ پادىشاھقا سۇنغان مەكتۇپلىرى» ، 77 ـ جىلد.

⑦ لىيۇ جىنتاڭ: «جايلاردىكى مۇسۇلمان ئەمەلدارلارنى قىسقارتىش ۋە خىزمەت كۆرسەتكەن مۇسۇلمان ئاقساقاللىرىنى مۇكاپاتلاش توغرىسىدىكى تەكلىپىم» ، «مەمۇرىي مەكتۇبلار توپلىمى » 18 ـ جىلدتىن ئېلىنىدى.

⑧ «چىڭ ژېنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 249 ـ جىلد، 1 ـ ، 2 ـ بەتلەر.

⑨ «چىڭ سۇلالىسى تارىخىي قوليازمىلىرى» ، 382 ـ جىلد، «بۇيانتاي» .

⑩ جۇڭگو تارىخ مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان «پادىشاھ تەستىق سالغان مەكتۇبلار. ھوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش توغرىسىدا. داۋگۇاڭ 24 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى جىرۇي سۇنغان مەكتۇب» .

⑪لىن زېشۇ: «يازەي ھۇجرىسىدا پۈتۈلگەن خاتىرىلەر» .

⑫ «چىڭ سۇلالىسى تارىخىي قوليازمىلىرى» ، «بۇيانتاي» ؛ «سۇلالىمىزنىڭ ئەجدادلىرىغا ئائىت ۋەقەلەر توغرىسىدا قىسقىچە بايان» ،

5 ـ جىلد؛ دېڭ تىڭجىن: «شۇڭيەن ھۇجرىسىدا پۈتۈلگەن نەزمىلەر»، «ئەپيۇن ئۇرۇشى» 2 ـ تومدىن ئېلىندى، جۇڭگو تارىخ ئىلمىي جەمئىيىتى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن، شىڭجۇ گوگۇاڭ نەشرىياتىدا نەشر قىلىنغان، 579 ـ بەت؛ «بۇيانتاينىڭ پادىشاھقا سۇنغان مەكتۇبلىرى»، «ئەپيۇن ئۇرۇشى» 3 ـ توم، 512 — 513 ـ بەتلەر؛ لىن زېشۇ: «جى سى يىلىدا پۈتۈلگەن كۇندىلىك خاتىرىلەر».

⑬ «غۇلجا ئاتالغۇسى ۋە غۇلجا شەھىرى توغرىسىدا»، «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلى 1986 ـ يىللىق 5 ـ سانىدىن ئېلىندى.

⑭ «بۇيانتاينىڭ پادىشاھقا سۇنغان مەكتۇبلىرى»، «ئەپيۇن ئۇرۇشى» 3 ـ توم، 512 — 513 ـ بەتلەر.

⑮ «لىن زېشۇ ئەسەرلىرى. كۇندىلىك خاتىرىلەر»، 448 ـ بەت.

⑯ جۇڭگو 1 ـ تارىخىي ئارخىپ ماتېرىيىدا ساقلىنىۋاتقان «پادىشاھنىڭ ھەربىي ئىشلار ۋازارىتىگە چۈشۈرگەن پەرمانلىرى. داۋگۇاڭ 25 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى».

⑰ يۇقىرىقى كىتاب، داۋگۇاڭ 25 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى.

⑱ يۇقىرىقى كىتاب، داۋگۇاڭ 25 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى.

⑲ يۇقىرىقى كىتاب، داۋگۇاڭ 25 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى.

⑳ مەمتىمىن ھائىز: «كۈچا ۋاڭلىرىنىڭ نەسەبنامىسى»، «ئاقسۇ قەدىمكى ئەسەرلىرى» ژۇرنىلى 1986 ـ يىل 1 ـ سانىدىن ئېلىندى.

㉑ «چەت ئەل بىلەن قىلىشقان دىپلوماتىك ئىشلار. شىيەنفېڭ يىللىرى»، 5 ـ جىلد، 5 — 11 ـ بەتلەر.

㉒ لىيۇ شۇەنمىن: «جۇڭگو بىلەن چاررۇسىيىنىڭ دەسلەپكى سودا ئىشلىرى توغرىسىدا»، «يەنجىڭ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 25 ـ سانىدىن ئېلىندى.

㉜ جۇڭگو 1 ـ تارىخىي ئارخىپ ماتېرىيىدا ساقلىنىۋاتقان «چېگرا ئىشلار ۋەزىرى خۇفېڭ بىلەن يەكەن مەسلىھەتچى ئامبىلى ئېنتىخېڭنا قاتارلىقلار شىنجاڭدا ئەپيۇننى مەنئى قىلىش توغرىسىدا پادىشاھقا سۇنغان توققۇز پارچە مەكتۇب»؛ «چىڭ ۋېنزۇڭ خاتىرىلىرى»، 330 ـ جىلد، 29 — 30 ـ بەتلەر.

㉔ يۇقىرىقى كىتاب، 61 ـ جىلد، 2 ـ بەت.

㉕ يۇقىرىقى كىتاب، 275 ـ جىلد، 2 — 3 ـ بەتلەر.

يۇقىرىقى كىتاب، 258 ـ جىلد، 6 — 7 ـ بەتلەر.
يۇقىرىقى كىتاب 266 ـ جىلد، 16 ـ بەت.
㉘ «تەۋارىخى كاشغەر»، 7 ـ بەت.

2ـ بۆلۈم تېخىرقاش ئىچىدە گۈللەنگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى

1. ئەدەبىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى

19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا مەشھۇر ئەدەبىلەر يېتىشىپ چىققان دەۋر بولدى. بۇ ئەدەبىلەر ئىچىدە قەشقەردە يېتىشىپ چىققان ئەدەبىلەر زور سالماقنى ئىگىلىدى.

ئابدۇرېھىم نىزارى، ئەسىر ھۇسەيىن سەبۇرى، تۇردى نازىم غېرىبى، نورۇز ئاخۇن كاتىپ زىيائى، مۇھەممەد سادىق كاشغەرى قاتارلىقلار بۇلارنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى ئىدى. ئابدۇرېھىم نىزارى 1770 ـ يىلى قەشقەردىكى بۇلاقبېشى كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى بوياقچى ئىدى. نىزارى باشلانغۇچ مەلۇماتنى ئىگە بولغاندىن كېيىن، قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسىتە ئىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇ خانلىق مەدرىسىتە ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق ئۆگەنگەن ھەم خەتتاتلىقتا نامى تارقالغان. ئۇنىڭ خەتتاتلىق ھۈنىرى كېيىنچە ئۇنىڭ ئائىلىسىنى بېقىپ، تۇرمۇشىنى قامداشتىكى ئاساسلىق ۋاستە بولۇپ قالغان. نىزارى خېلى بىر ۋاقىتلارغىچە باشقىلارغا سالام خەت يېزىپ بېرىش، پۇتۇكچىلىك قىلىش بىلەن جان باقتى.

1830 ـ يىلى قەشقەر ھاكىمبېگى زۆھۇرىدىن نىزارىنى باش مىرزىلىققا تەيىنلىدى. يۇقىرى مەرتىۋە ۋە بایاشات تۇرمۇش

نىزارىنىڭ ئەدەبىي ھاياتىنى زۆرۈر بولغان ماددىي ۋە مەنىۋى شارائىت بىلەن تەمىن ئەتسە، جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدا يۈرگەن نەچچە 10 يىللىق ھايات كەچۈرمىشى ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىنى مۇستەھكەم، مول تۈرمۇش ئاساسىغا ئىگە قىلغانىدى.

نىزارى مىرزىلىققا تەيىنلىنىپ 8 ـ يىلى، يەنى 1838 ـ يىلى ئۆزىنىڭ بۇيۇك ئەسىرى ـــ «مۇھەببەت داستانلىرى» نى تاماملىدى. بۇ ئەسەر 48 مىڭ مىسرادىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىجتىمائىي ئورنى ئوخشاش بولمىغان قىز ـ يىگىتلەرنىڭ ئوخشاش قىسمەتلەرگە يولۇقۇپ، مۇھەببىتىنىڭ تراگىدىيە بىلەن ئاخىرلاشقانلىقى بايان قىلىنىدۇ. بۇ داستان «ۋامۇق ـ ئۇزرا»، «مەھزۇن ـ گۈلنىسا»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «پەرھاد ـ شىرىن»، «رابىيە ـ سەئىدىن» قاتارلىق 18 پارچە ئەسەردىن تەركىب تاپقان①.

نىزارى «مۇھەببەت داستانلىرى» نى تۈرپان ۋاڭى ئىمىن خوجىنىڭ 4 ـ ئەۋلاد ۋارىسى ئەفرىدۇننىڭ تەكلىپىگە بىنائەن تۈرپانغا بېرىپ تاماملىغان. داستاندا ئەقىل ـ پاراسەت، مېھرىبانلىق ۋە ھايانقا بولغان قىزغىنلىق گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. شائىر مېھرىبانلىق، سەمىمىيلىك ۋە باتۇرلۇقنى ئوخشىمىغان ھالقا، شارائىت ۋە ۋاستىلەر ئارقىلىق ئەسەردىكى شەخسلەرگە يۈكلەش ئارقىلىق تەسىرلىك ۋەقەلىك توقۇپ چىقىپ، شانلىق ئوبراز يارانقان.

نىزارى «مۇھەببەت داستانلىرى» نى تاماملاپ بىر يىلدىن كېيىن، يەنى 1839 ـ يىلى يەنە «زاتئۇل نجات» دېگەن كىتابنى پۈتتۈردى. بۇ بىر پەند ـ نەسىھەت خاراكتېرلىك ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىجتىمائىي تۈرمۇشتىكى ھەر خىل قائىدە ـ يوسۇنلار ئەخلاق ـ نىزاملار مۇھاكىمە قىلىنغان. نىزارى بۇ ئەسىرىدە مەھكىمىلەرنىڭ ئەخلاق ـ نىزام بويىچە ئىش قىلىشىنى،

ۋەدىسىدە تۇرۇشىنى، ئەمەلدارلارنىڭ ئادىل، پاك ـ دىيانەتلىك بولۇپ، پۇقرالارنىڭ ھالىغا يېتىشىنى تەكىتلىگەن. ئەسەر سوئال ـ جاۋاب شەكلىدە بولۇپ، 88 مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلغان، 92 جاۋاب بېرىلگەن. كىتابتا مۇدىر خۇدىن دېگەن كىشى سوئال سورىسا، مۇقبىل رەۋشەندىل دېگەن كىشى جاۋاب بېرىدۇ. مۇدىر خۇدىن دېگەن ئىسىم شەخسىيەتچىلىك مەنىسىگە، مۇقبىل قۇتبىدىن دېگەن ئىسىم ھەقىدىللىك مەنىسىگە ئىگە.

نىزارىدىن كېيىن، قەشقەردىكى ئەدىبلەر ئىچىدىكى يەنە بىر مۇھىم شەخس ئەمىر ھۇسەيىن سەبۇرىدۇر. سەبۇرى ئەزەلدىن ئەمەل ـ مەنسەپ يولىنى تۇتماي ئاددىي ـ سادا ياشىغان. سەبۇرى تونۇلغاندىن كېيىن، زۆھورىدىن بەگ تۇمەن دەريا‌سى بويىدىن ئۇنىڭغا بىر پارچە يەر بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن سەبۇرى مۇشۇ يەرگە تايىنىپ تۇرمۇشىنى قامدىغان ۋە ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى مۇشۇ يەردە ئۆتكۈزگەن.

زۆھورىدىن بەگ سەبۇرىغا يەر بېرىش بەدىلىگە ئۇنىڭدىن نەۋائىينىڭ «مەنتىقۇت كەيىر» (قۇشلار تىلى) دېگەن ئەسىرىگە ئوخشىتىپ بىر نەسرىي ئەسەر يېزىپ چىقىشنى تەلەپ قىلغان. سەبۇرى زۆھورىدىن بەگنىڭ تۇرتكىسىدە ئۇزۇن مەزگىل تەپەككۇر يۈرگۈزۈش ئارقىلىق «ماقالات» دېگەن ئەسەرنى يېزىپ چىققان.

بۇ ئەسەر 20 پارچە ئايرىم ماقالىدىن تەشكىللەنگەن، ئۇنىڭ بەزىلىرى قاپىيىلىك مىسرا شەكلىدە، بەزىلىرى نەسرىي شەكلىدە يېزىلغان. ئۇ ئەسەرلىرىدە جەمئىيەتنىڭ ئەڭ مۇۋاپىق قۇرۇلمىسى ئۇستىدە ئىزدىنىشكە تىرىشقان. ئۇ، جەمئىيەتنىڭ ئەڭ مۇۋاپىق قۇرۇلمىسى جەمئىيەت تەرتىپىدە ئىپادىلىنىشى كېرەك، جەمئىيەت تەرتىپى قانۇن نىزامى ۋە ئەخلاق نىزامىدىن تەركىب تاپىدۇ، دەپ قارىغان.

قەشقەردىكى ئەدىبلەر ئىچىدە تۇردى نازىم غېرىبنىڭ ئەسەرلىرىدە كەڭ قورساقلىق، ئوچۇق - يورۇقلۇق كەيپىياتى ئەڭ روشەن گەۋدىلەنگەن بولۇپ، ھاياتقا قايتىدىن نەزەر سالمىغان تەسىرات. بېرىدۇ. «كىتابىي غېرىب» ئۇنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرىدۇر.

تۇردى نازىم غېرىبى 1802 - يىلى قەشقەردە بابكار ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ باشلانغۇچ مەلۇماتقا ئىگە بولغاندىن كېيىنلا ئاتا - ئانىسىغا يارەملىشىپ رەخت توقۇشنى باشلىغان. ئابدۇرېھىم نىزارى ئۇنىڭ قابىلىيىتىنى بىرىنچى بولۇپ بايقاپ ئۇنىڭغا خەتتاتلىقنى ئۆگەتكەن. نىزارى زۆھۇرىدىن ھاكىمبەگكە كاتىپ بولغاندىن كېيىن، تۇردى نازىمنى دەرھال يېنىغا تارتىپ، ئۆزىنىڭ يارەمچىسى قىلىۋالغان. نىزارى «مۇھەببەت داستانلىرى» نى تاماملاپ 2 - يىلى، يەنى 1839 - يىلى تۇردى نازىمنۇ ئۆزىنىڭ «كىتابىي غېرىب» دېگەن ئەسىرىنى تۇگەتكەن.

«كىتابىي غېرىب» تا ئەينى ۋاقىتتا قەشقەردە ئىقتىساد ئىلقىۋاتقان 23 خىل ھۈنەرنىڭ تەپسىلاتى ئىنتايىن ئوبرازلىق تەسۋىرلەنگەن. بۇ ئەسەر شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتىكى 1 - قول ماتېرىيال بولالايدۇ.

نورۇز ئاخۇن كاتىپ زىيائىنىڭ 1839 - يىلى يازغان «مۇھەززىنۇل ۋائىزىن» (مۇئەللىق ۋەز - نەسىھەتلەر) داستانى ئۇنىڭ داڭلىق ئەسىرىدۇر. بۇ داستان ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنگەن. 1 - قىسىمدا ئاپتورنىڭ ئۆزىنىڭ ھاياتى ۋە كەچۈرمىشلىرى، 2 - قىسىمدا كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى ۋە تەبىئەت بىلىملىرى، 3 - قىسىمدا قەشقەردىكى ئۆرپ - ئادەتلەر بايان قىلىنغان. بۇ داستان جەمئىي 4 مىڭ 800 مىسرادىن پۈتۈلگەن②.

قەشقەردىكى ئۆرپ - ئادەتلەر، ئاپتورنىڭ ئوي - تەپەككۇرى، ئىچكى ھېس - تۇيغۇسى ۋە تۇرمۇش

كەچۈرمىشلىرىنىڭ مەنبەسى. ئەسەر تولۇپ - تاشقان مېھىر - مۇھەببەت، گۈزەل، ئوبرازلىق سۆز - جۈملىلەر بىلەن پۈتۈلگەن.

نوروز ئاخۇن زۆھرىدىنىنىڭ قول ئاستىدا 14 يىل ئىشلىگەن. كېيىن ئېغىر كېسەل بولۇپ قېلىپ ئىككى يىل ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغان، ئىگە - چاقىسىز قېلىپ، يالغۇزچىلىقتا ئالەمدىن ئۆتكەن.

قەشقەردىن چىققان سەلەي چاققان بىلەن تۇرپاندىن چىققان موللا زەيدىن مۇشۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرىدۇر. ئۇلارنىڭ چاقچاق - ھەزىلىرى ئاممىباب، يۇمۇرلۇق بولۇپ، مەردلىك، ئۆچمەنلىك، باتۇرلۇق ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ.

سەلەي چاققان 1816 - يىلى قەشقەر ئوپالدا تۇغۇلغان③. بالىلىق چاغلىرىدا ھەزىلكەشلىك قىلغان. ئۇ مۇزىكا ۋە ئۇسسۇلغا ئامراق بولۇپ، بارغانلا يېرىدە قابىلىيىتىنى نامايان قىلغان. بولۇپمۇ تېتىملىق، قىزىقارلىق تىل ماھارىتىي بىلەن يۇرتداشلىرىنىڭ ھۆرمىتى ۋە ماختىشىغا سازاۋەر بولغان. شۇڭا كىشىلەر ئۇنىڭغا چاققان دەپ لەقەم قويۇپ قويغان. ئۇ چوڭ بولغاندا قەشقەردىكى تۆۋەن قاتلام خەلقلىرى ئارىسىدا تونۇلغان. ئۇنىڭ لەتىپىلىرى، مەسەللىرى ئېغىزدىن - ئېغىزغا تارقالدى.

تۆۋەندىكىسى سەلەي چاققان توغرۇلۇق قەشقەردە تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەت:

«بىر كۈنى قەشقەر ھاكىمبېگى زۆھرىدىن سەلەي چاققانغا: «ئەگەر بىرى مەندىن دۇنيادا نېمە ئەڭ سوغۇق دەپ سورىسا، ئۇنىڭغا مەن خوتۇنۇمنى كۆرسەتكەن بولاتتىم» دەپتۇ.

كۈنلەر ئۆتۈپ يېز كەپتۇ. زۆھرىدىن زىيارەت بېرىپ بارلىق ئەمەلدار - ئاقسۆڭەكلەرنى چىللاپتۇ. مېھمانلار يىراقتىن

كەلگەچكە، ئۇسساپ ھالى قالماپتۇ، ئاخىرى ساھىبخانغا: «ھۆرمەتلىك ھاكىمبەگ جانابلىرى، مۇشۇ پەيتتە بىزگە ئازراق ئۇسسۇزلۇق بەرگەن بولسىلا، بىز كۆپ رەھمەت ئېيتقان بولاتتۇق، دەپتۇ. ھاكىمبەگ: «ھوي سەلەي، مېھمانلارغا دەرھال سوغۇق ئىچىملىك ھازىرلا، قانچە تېز بولسا شۇنچە ياخشى» دەپ يېنىدا تۇرغان سەلەيگە ۋارقىراپتۇ.

سەلەي چاققان: «جانابلىرى، دۇنيادىكى ئەڭ سوغۇق نەرسىنى ئەكىرسەم بولامدۇ؟» دەپتۇ.

زۆھۇرىددىن: «ئۇنداق بولسا تېخىمۇ ياخشى بولاتتى» دەپ ئالدىراتقانلىق ئىشارىسى قىلىپ، ئاندىن مېھمانلارغا تەكەببۇرلۇق بىلەن: «ئاللاغا شۈكۈر، ھەرقايسىلىرى ئىچمەكچى بولغان ئۇسسۇزلۇق ھوزۇرىمىزدىن تېپىلماي قالمايدۇ» دەپتۇ.

ئۇزاق ئۆتمەي سەلەي چاققان زۆھۇرىددىن بېگىمنىڭ خوتۇنىنى مېھمانلارنىڭ ئالدىغا باشلاپ كەپتۇ ۋە قول قوشتۇرۇپ تۇرۇپ: «بېگىم، دۇنيادىكى ئەڭ سوغۇق نەرسە مېنىڭ خوتۇنۇم دېمىگەنمىدىلە» دەپتۇ.»

مولا زەيدىن 1815 ـ يىلى تۇرپاندىكى باغرى كەنتىدە تۇغۇلغان. ئائىلىسى نامرات بولسىمۇ، ئۇنىڭ ياخشى تەربىيە ئېلىشى ئۈچۈن بەكمۇ تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. 17 ياشقا كىرگەندە ئۇ «قۇرئانى كەرىم» نى يادلاپ بولغان، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئۇنى مولا زەيدىن دەيدىغان بولغان.

مولا زەيدىن توقۇغان لەتىپە، قوشاق ۋە مەسەللەر ئىنتايىن قىزىقارلىق، مەسخىرىلىك ھەم راۋان. «ئالمىخان» دېگەن قوشاقنىمۇ مولا زەيدىن ئالماچى بولغان ئالمىخان دېگەن قىزغا ئاتاپ توقۇغانىكەن. مولا زەيدىنىڭ بالىلىق چاغلىرىدا ئېيتقان مۇنداق بىر يۇمۇرى بار: «بىر كۈنى مولا زەيدىن ھەمساۋاقلىرى بىلەن ئويناۋاتقانىكەن، خەلپىتىم ئۇلارنى ناماز ئوقۇتىشكە

بۇيرۇپتۇ، بالىلارنىڭ ھەربىرىنى سەل ئاستا بولۇپ قالغانكەن، خەلپىتىم بالىلارنىڭ بېشىغا پالاق بىلەن ئۇرۇپتۇ. موللا زەيدىننىڭ بېشىغىمۇ بىر پالاق تېگىپتۇ. بالىلار يىغلىغان پېتى تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپتۇ. بالىلارنىڭ يىغىسى مۇدەررىسنى چۆچۈتۈۋېتىپتۇ. مۇدەررىس بالىلارغا تەسەللى بېرىپ: «يىغلىماڭلار، زامان ئاخىر بولغاندا سىلەر پالاق يېگەن جايغا گۈل ئۇنۇپ چىقىدۇ» دەپتۇ. مۇدەررىسنىڭ گېپى تۈگەپ بولغۇچە ئاغرىغان بېشىنى سىلىغان موللا زەيدىن: «ئۇنداق بولسا بىزمۇ خەلپىتىمنى ئورمىساق بولمىغۇدەك، بولمىسا زامان ئاخىر بولغاندا، خەلپىتىم گۈلى يوق ئادەم بولۇپ قالمامدۇ» دەپتۇ. مۇدەررىس نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي: «ئۇنداق قىلماڭلار، مەن سىلەرگە سىلەر ئەڭ ئامراق خەلپەتتىن بىرنى تېپىپ بېرەي، ماقۇلمۇ؟» دەپتۇ».

قىزىقارلىق يېرى شۇكى، مەيلى ئىلى، قەشقەر، مەيلى خوتەندە بولسۇن كىشىلەر موللا زەيدىن لەتىپىسىنى سۆزلىگەندە تۇرپان شۇڭىسىدە سۆزلەشكە بەكمۇ ئامراق ئىدى. شۇنداق بولغاندىلا يەرلىك ئالاھىدىلىك ھەقىقىي نامايان بولىدۇ.

موللا زەيدىننىڭ كۆپ ۋاقتى فېردۇننىڭ ئوردىسىدا ئۆتكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، فېردۇن بېيجىڭغا جياچىڭ خانغا سالامغا بارغاندا موللا زەيدىنمۇ بىللە بارغانمىش. موللا زەيدىن گەپنى يۇز ـ خاتىر قىلماي ئۇدۇل دەۋېرىدىغان، ھوقۇقىنى بارلاردىن قورقمايدىغان بولغاچقا، فېردۇن ئۇنى سەككىز قېتىم خىزمىتىدىن بوشاتقان، بىراق توققۇزىنچى قېتىم ئۇنى يەنە ئوردىغا چاقىرتقان. فېردۇن موللا زەيدىننى «شېرىن سۆزلۈك دۇشمىنىم» دېگەن.

1860 ـ يىلى موللا زەيدىن ئوردىدىن ئايرىلىپ يۇرتىدا قوغۇن تېرىپ تىرىكچىلىك قىلغان. 1880 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

2. مائارىپ ۋە مەدەنىيەت

بىرمۇنچە ئاتاغلىق ئۇيغۇر يازغۇچىسىنىڭ تەرجىمھاللىرى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، شۇ. مەزگىلدە ئۇيغۇرلار رايوندا مائارىپ ئىشلىرى خېلى روناق تاپقان. ئومۇمىي ھالىتىدىن قارىغاندا، دىنغا بولغان بېقىنىشتىن قۇتۇلۇش شۇ زاماندىكى ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ئاساسىي يۇزلىنىشى بولغان. گەرچە مۇتلەق كۆپ ساندىكى سەھرا ئىپتىدائىي مائارىپ سورۇنلىرى ھېلىھەم سەھرا مەسچىتلىرىنىڭ قارىمىقىدا تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇقۇتقۇچى بىلەن دىندارلار ئوتتۇرىسىدىكى ئايرىمچىلىق خېلى ئېنىق بولدى. مەسچىتتىكى دىندارلار ئىمام، مەزىن دەپ ئاتىلىدۇ. مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچىلار — مۇدەررىس دەپ ئاتىلاتتى. نىزارى باشچىلىقىدىكى يازغۇچىلار كوللېكتىپىنىڭ ئەدەبىيات ماھارىتى، بىلىم قۇرۇلمىسى ھەم ئۇلارنىڭ چوڭقۇر تەپەككۇرلىرى ئۇلارغا بىلىم ئۆگەتكەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ھەم بىلىم دائىرىسىنى نامايان قىلدى. بىراق، شۇنداقتىمۇ، بىز بايان قىلىۋاتقان بۇ مەزگىل ئۇيغۇر پەننىي مائارىپىنىڭ دىنىي مائارىپتىن ئۈزۈل ـ كېسىل مۇناسىۋەتنى ئۈزىدىغان مەزگىل ئەمەس ئىدى. بۇنىڭ ئاساسىي بەلگىسى شۇكى ئىسلام دىنى مائارىپى مائارىپ سورۇنلىرىدا يەنىلا روشەن ئۇستۇنلۇككە ئىگە ئىدى.

شۇ مەزگىللەردە داڭقى چىققان ئۇيغۇر ئەدىب، ئالىم، پەيلاسوپلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى كەمبەغەل ئائىلىلىرىدىن كېلىپ چىققانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر شۇ شارائىتتا يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ پەرزەنتلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا قاتلامدىكىلەرنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭمۇ تۇرلۇك يوللار ئارقىلىق ئوقۇش پۇرسىتىدىن بەھرىمەن بولالايدىغانلىقىنى بىلىۋالالايدۇ. مۇشۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر يازغۇچىلىرى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن

نۇرغۇن كۆركەم يىرىك بەدىئىي ئەسەرلەر شۇنىڭ نامايان قىلىدۇكى، ئۇيغۇر تارىخىدا پارس ۋە ئەرەب تىللىرىدا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان دەۋر ئاياغلاشقان. ئۇيغۇر تىلى ئۆزىنىڭ يەرلىك ئىجتىمائىي تۈرمۇشتىكى ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئالاقىلىشىش ۋاستىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى، ئۇلارنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە تەپەككۇر نەتىجىسىنى خاتىرىلەيدىغان ۋاستە بولۇپ قالغان.

بۇ جەرياندا ئۇيغۇر تىلى ئۆز لېكسىكىسىنى ئىنتايىن تېز سۈرئەت بىلەن ساپلاشتۇرۇشقا كىرىشتى. بولۇپمۇ ئابستراكت ئۇقۇملارنى ئىپادىلەشتە ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان پارسىي ۋە ئەرەبىي ئاتالغۇلار زور دەرىجىدە ئازايتىلدى.

پارسىي ۋە ئەرەبىي ئاتالغۇلارنى ساپلاشتۇرۇش بىلەن بىللە ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىغا نۇرغۇن خەنزۇچە ئاتالغۇلار كىرىپ قوشۇلدى. بۇ خەنزۇچە ئاتالغۇلار ئاساسەن ئەمەل ئاملىرى ۋە باج ئاتالغۇلىرىدىن ئىبارەت. ئايرىم خەنزۇچە ئاتالغۇلار ئۇيغۇرچىغا قوبۇل قىلىنغاندا ئاھاڭىدا ئۆزگىرىش بولغانلىقتىن ياكى جۈملە تەرتىپىدە ئالمىشىش كۆرۈلگەنلىكتىن ئۇلارنىڭ ئەينەن مەنىسى چۈشىنىكسىز بولۇپ قالغان⑤.

يەرلىك شۇئىلەر ئايرىم جايلاردا ھېلىھەم مەۋجۇت بولغان. بىراق، يەرلىك شۇئىلەردە كۆرۈلگەن پەرقلەر توسقۇنلۇق قىلىش رولىدىن ئاللىقاچان مەھرۇم قالغان، بەلكى يەرلىك شۇئىلەردە خېلى نۇرغۇن قەدىمىي ئۇيغۇرچە ئاتالغۇلار ساقلىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ داۋاملىق راۋاج تېپىشىدا زور مەنبە بولۇپ قالغان.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ ئۇنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى، ئىملا قائىدىسى ۋە گرامماتىكا تۈزۈلۈشى تەكىتلەندى ۋە يەنمۇ قېلىپلاشتۇرۇلدى. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يەنمۇ تاكامۇللاشقانلىقى مۇشۇ

ئۆتمۈشنى ۋە نەتىجىنى دەللىلىدى. نىزارى ۋەكىللىكىدىكى قەشقەردىكى يازغۇچىلار توپىنىڭ ئەسەرلىرى 19 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆرنەكلىرى دەپ تونۇلغان. ئۇلارنىڭ يېزىقچىلىق ئۇسلۇبى، جۈملە قۇراشتۇرۇش ئۇسۇلى، ھەتتا سۆز تىزىش قائىدىلىرى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى رىئايە قىلىدىغان مىزان بولۇپ قالغان.

3. بىناكارلىق

تۇرپانغا بارغانلار سەل ـ پەل دىققەت قىلسىلا، ئېگىز بىر مۇنار ئۇلارنىڭ كۆزلىرىگە چېلىقىدۇ. ياغاچ، توپا بىلەن قويۇرۇلغان بۇ قۇرۇلۇشنىڭ تېشىغا رومبا شەكىللىك نۇسخا چۇشۇرۇلگەن بولۇپ، توپىنىڭ تەبىئىي رەڭگى جىلۋىلىنىپ تۇرغان. ئۇ كۆركەم، گەۋدىلىك بولۇپ، تۇرپان ۋادىسى بويىچە ئەڭ ئېگىز قۇرۇلۇش دەپ تونۇلغان.

ئىمارەتنىڭ قۇرۇلۇش ئۇسلۇبى بويىچە ئېيتقاندا، سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى بۇددا دىنى مۇنارى ئاساسىي گەۋدە قىلىنىپ، ئىسلام دىنىغا خاس گۈمبەز شەكلى بىلەن بېزەلگەن. شۇڭا، ئۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكنى شەكىللەندۇرۇپ، تۇرپان ۋادىسىدا بىر ھەيۋەتلىك مەنزىرە بولۇپ قالغان.

19 ـ ئەسىر ئۇتتۇرا تۇزلەڭلىك بىناكارلىق ئۇسلۇبى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا راسا ئەۋج ئالغان مەزگىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھەممىدىن ئاۋۋال بۇ خىل بىناكارلىق ئۇسلۇبىنى نامايان قىلغىنى قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسى ئىدى. «غەربىي يۇرت نەزمىلىرى» دە قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسى توغرىسىدا توختىلىپ مۇنۇلار بايان قىلىنىدۇ: «ۋاڭ ئوردىسى قەلئەنىڭ شەرقىي قىسمىغا سېپىلغا يانداپ كۆتۈرمە قىلىپ سېپىلدىنمۇ ئېگىز سېلىنغان. ئىككىنچى دەرۋازىنىڭ ئىچى ھويلا بولۇپ، ئۈچ قات

ئىمارەت تۈز يەرگە سېلىنغان. ئىمارەتلەرنىڭ ئوك تەرىپىدە پەلەمپەي ئارقىلىق كۆتىگە چىقىدۇ. كۆتىدە ئۆي - ئىمارەتلەر چەمبىرەكسىمان رەتلىك سېلىنغان. دېرىزىلىرىدىن تۆۋەنگە نەزەر سالغاندا، پۈتۈن هويلا كۆزگە چېلىقىدۇ. هويلىنىڭ سول تەرىپىگە تىكلىگەن ئۈزۈملىغا كەتكەن ئۈستى يېپىقلىق كارىدورنى بويلاپ مېڭىپ يەنە بىر دەرۋازىغا كىرگەندە باغ كۆرۈنىدۇ⑤. باغدا بىرقانچە ئورۇنغا سېلىنغان مېۋىلىك دەرەخلەر قاتارلىشىپ بىر - بىرىگە كىرىشىپ كەتكەن. تۈرلۈك گۈللەر تەشتەكتە تىكىلگەن پېتى قاتار قىلىپ رەتلىك قويۇلغان بولۇپ، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى باغ مەنزىرىسىنىڭ ئۆزى ئىكەن. بۇ گۈللەرنى رەھىمەتلىك بىشىرۋاڭ پايتەختتە ئالتە يىل خىزمەت ئۆتەش جەريانىدا قىممەت باهادا سېتىۋېلىپ ئۈزۈن مۇساپىنى بېسىپ ئېلىپ كەلگەن. ئەينى يىللىرا، بۇ ئوردا هەقىقەتەنمۇ هەم گۈزەل، هەم هەشەمەتلىك ئىدى »⑥.

قۇمۇلدىكى ئەبەيدۇللا جەمەتى ئوردا سالدۇرغاندىن باشقا، تۈرپاندىكى ئىمىن خوجا جەمەتى، كۇچادىكى هادى جەمەتى ۋە ئاقسۇدىكى غوجەش جەمەتىمۇ ئوردا سالدۇرغان. ئىمىن خوجا جەمەتىنىڭ ئوردىسى لۇكچۇن قەلئەسىگە سېلىنغان. ئۇنىڭ كۆلىمى ۋە هەشەمەتلىك دەرىجىسى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ قۇرۇلۇش هەممىنى بېسىپ چۈشىدۇ، دەپ قارىساق خاتا بولمايدۇ. بۇ ئوردا هويلا، باغ، خىزمەتچىلەر تۇرار جايى بولۇپ ئۈچ قىسىمغا ئايرىلغان. هەربىر قىسمىنى دەرۋازىلار ئايرىپ تۇرىدۇ. پەلەمپەي بىلەن ئۆرلەپ ئەڭ ئېگىز يەرگە ۋاڭنىڭ ئىشخانىسى جايلاشقان.

شىپاڭ، مۇنار، بالىخانىلار ئوردىدا ئۆز رېتى بويىچە سېلىنغان. ئۇلارنىڭ لىم تۈۋرۈكلىرى تۇرلۇك ئويما رەسىملەر بىلەن بېزەلگەن بولۇپ، هەشەمەتلىك بىلەن هەيۋەتلىكلىكى ئۆزىگە تەڭلا مۇجەسسەملەشتۇرۇلگەن.

ئىلى جاڭجۇن مەھكىمىسى ۋەكىللىكىدىكى هەرقايسى ئىش

بېجىرگۈچى، چېرىكچى ئامبالالارنىڭ يامۇللىرى بولسا تامامەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى ھۆكۈمەت بىنالىرىنىڭ پاسونىدا سېلىنىغان. ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبىنى تارقىتىشتا ئۆرنەك بولغان.

مۇشۇ مەزگىلدىكى ئىسلام بىناكارلىق ئۇسلۇبىغا ۋەكىل بولالايدىغىنى كېڭەيتىپ سېلىنغان قەشقەردىكى ھېيتگاھ جامائەسى ۋە قايتا بېزەلگەن ئاپاق خوجا مازىرى ھېسابلىنىدۇ. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى بىناكارلىق ئۇسلۇبى بىلەن ئىسلام بىناكارلىق ئۇسلۇبى ئوتتۇرىسىدا تۇرىدىغىنى ئىلىدىكى بەيتۇللا مەسچىتى بىلەن ئۇۋەيس مازىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىمارەتلەرنىڭ ئۆگزىلىرىگە رەڭلىك ساپاللار قاپلانغان بولۇپ، ئىمارەتلەرنىڭ تۈزۈلۈشى بالىخانا شەكلىدە ئىدى.

پايدىلانمىلار

① 1985 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان، تېيىپجان ئېلىيوف ئىزاھ بەرگەن «نىزارى داستانلىرى» نىڭ كىرىش سۆزىدە مۇنداق دېيىلگەن: «‹مۇھەببەت داستانلىرى› نى رەتلەش داۋامىدا شۇنىڭ بايقىۋالدۇقكى، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئۇچ داستان نىزارى بىلەن زامانداش زىيائى ۋە تۇردىنىڭ ئەسەرلىرى ئىكەن»

② ھاجى ئەخمەت: «زۇھۇرىدىن ھاكىمبەگ دەۋرىدە قەشقەر رايونىدىكى ھايات ۋە ئەدەبىيات»، «بۇلاق» ژۇرنىلى 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

③ يۇقىرىقى كىتاب.

④ مەخمۇت زەيدى: «موللا زەيدىن گەپچى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى 1980 ـ يىل 1 ـ سان.

⑤ ئىلى خەلق قوشاقلىرىدا «ۋاڭخۇلى» ياكى «ۋاڭخۇلۇ» دېگەن باجغا ئائىت خەنزۇچە ئاتالغۇ ئوچرايدۇ. ھازىرغىچە كىشىلەر ئۇنىڭ خەنزۇچە ئوقۇلۇشىنى تاپالمىدى.

⑥ «غەربىي يۈرت نەزمىلىرى» 2 ـ جىلد.

ئۇچىنچى باب چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدا ئۆزىنى ئوڭشۇپلىش يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى

1- بۆلۈم ۋەھىمە قاپلاپ كەتكەن كۈنلەر

1. تۈگەپ قالغان ھەربىي راسخوت

1859 - يىلى 1 - ئاينىڭ 29 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى شىيەنفېڭ ھەربىي ئىشلار ۋەزىرلىرىگە پەرمان چۈشۈرۈپ مۇنداق دېدى: «گەنسۇ ئۆلكىسى ۋە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى قەلئەلىرىگە لازىملىق يىللىق مائاش خىراجىتى جەمئىي 4 مىليون سەر كۈمۈشتىن ئاشىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى باشقا ئۆلكىلەردىن كەلتۈرۈلىدىغان يارەم خىراجىتى بىلەن قامدىلىدۇ. ھەرقايسى ئۆلكىلەر بەلگىلەنگەن مىقداردا يارەم خىراجىتىنى ئەۋەتىپ تۇرمىغاچقا جىيايۈيگۈەننىڭ سىرتىغا ئەۋەتىلىدىغان خىراجەتمۇ يىلدىن - يىلغا ئازىيىپ ماڭغان. مەلۇم بولۇشچە، بۇ يىل سەنشى ئۆلكىسى ئاران 70 مىڭ سەر كۈمۈش ئەۋەتكەن. شەنشى ئۆلكىسى ئاران 85 مىڭ سەر كۈمۈش ئەۋەتكەن. خېنەن ئۆلكىسى ئاران 17 مىڭ 5 يۈز سەر كۈمۈش، 15 مىڭ تىزىق يارماق ئەۋەتكەن. شەندۇڭ ئۆلكىسى ئاران 10 مىڭ سەر كۈمۈش

ئەۋەتكەن. ناۋادا خېدۇك يولىدىن ئەۋەتىلگەن 450 مىڭ سەر كۇمۇش يېتىپ بارالمىغان بولسا، ئۇلار ئاللىقاچان ھالىدىن كېتىپ قالغان بولاتتى» ①.

مۇشۇ پەرماندا نەقىل كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتتىن قارىغاندا، 1859 ـ يىلى گەنسۇ بىلەن شىنجاڭغا ھەربىي راسخوت ئۈچۈن 4 مىليون سەردىن ئارتۇق كۇمۇش كەتكەن. ۋەھالەنكى ھەرقايسى ئۆلكىلەردىن شىنجاڭ بىلەن گەنسۇغا ئەۋەتىلگەن ھەربىي راسخوت ئاران 600 نەچچە مىڭ سەر ـ كۇمۇشكە يەتكەن بولۇپ، ئەمەلىي ئېھتىياجنىڭ $\frac{1}{6}$ قىسمىنىلا قامدىيالىغان. مۇنداق پەرقلەر ئەلۋەتتە چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىنى قايمۇقتۇراتتى ۋە تەشۋىشكە سالاتتى. شۇ ۋەجىدىن پادىشاھ شىيەنفېڭ ئۆز پەرماندا مۇنداق دەپ ئاگاھلاندۇردى: «ھازىر، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى قەلئەلەر خىراجەتتىن قىسىلىپ ماڭاشقا تەقەززا بولماقتا، مالىيە ۋازارىتىنىڭ گەنسۇ خەزىنىسى ۋاكالىتەن چىقىم قىلىۋېرىپ ئۆزىمۇ قۇرۇقدىلىپ قالدى. ئەگەر ئەۋەتىش بەلگىلەنگەن يارەم خىراجەتلەر يەنىلا كېچىكتۈرۈلىدىغان بولسا جىيايۈيگۈەننىڭ سىرتىدىكىلەرنىڭلا ماڭاشى ئۈزۈلۈپ قالماستىن ئىچىدىكىلەرنىڭمۇ ماڭاشىمۇ ئۈزۈلۈپ قېلىشى مۇمكىن. شۇڭا، تېزدىن راسخوت ھازىرلاپ ئەۋەتىلىشى لازىم. چوڭئىن، يېڭگۇ، خېڭفۇ، زېك ۋاڭيەنلەر مالىيە، باج، تۇزچىلىق تارماقلىرى ۋە ھەرقايسى ئۆلكىلەرگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، زېمىن خۇسۇمەتچىلىكىنى توغىتىپ، گەنسۇغا ئەۋەتىلىدىغان يارەم خىراجەتلىرىنىڭ كەملەپ قالغان قىسمىغا ئامال قىلىپ، ئالدى بىلەن يۈزمىڭ سەر كۇمۇشنى تېزدىن راسلاپ، ئەمەلدار قويۇپ مالىيە ۋازارىتىنىڭ گەنسۇدىكى خەزىنىسىگە يەتكۈزۈپ بەرسۇن. كەملەپ قالغىنىنمۇ تېزدىن راسلىشى لازىم، غەربىي رايونىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ھەرگىزمۇ بىپەرۋالىق قىلىپ كېچىكتۈرۈشكە

بولمايدۇ» ②.

ئارىلىقتىن ئۇچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، پادىشاھ شىيەنفېڭ يەنە ھەربىي ئىشلار ۋەزىرلىرىگە پەرمان چۈشۈرۈپ ئۇچتۇرپانغا يەتكۈزۈلىدىغان ھەربىي خىراجەتنى بېۋاستە سۈرۈشتە قىلدى. شۇ چاغدا، ئۇچتۇرپان بېرىش بەلگىلەنگەن راسخوتنى كۆرمىگىنىگە ئىككى يىل بولغانىكەن. ئەسكەرلەرگە مائاش بەرمىگىنىگىمۇ 20 نەچچە ئاي بولغانىكەن ③.

«چىڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرى خاتىرىلىرى» دىن مەلۇم بولۇشچە چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەربىي راسخوت قىسىنچىلىقى كۈندىن - كۈنگە كۈچەيىپ، ئەھۋال ئىنتايىن ئېغىرلاشقان. 1859 - يىلىغا كەلگەندە ئۈرۈمچى، ئىلى، تارباغاتاي، قەشقەر، ئۇچتۇرپان، قاراشەھەر، يېڭىسار، يەكەن، بارچۇق (يەنى مارالبېشى) ھەربىي راسخوت قىسىنچىلىقى توغرىسىدا تەكلا جىددىي تەكلىپنامە چىقارغان④. جايلار تەلەپ قىلغان ھەربىي راسخوتنىڭ ئومۇمىي مىقدارى بىر مىليون سەر كۈمۈشتىن ئاشقان. مەيلى چىڭ سۇلالىسى ئالىي ھۆكۈمرانىنىڭ پەرمانلىرى بولسۇن ۋە ياكى چېگرا ئەمەلدارلىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىگە سۇنغان مەكتۇپلىرى بولسۇن، چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا كۆرۈلۈۋاتقان ھەربىي راسخوت قىسىنچىلىقىدىن كېلىپ چىقىدىغان ئاقىۋەتلەرگە تولۇق ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. شۇ چاغدا پەرمان بويىچە شىنجاڭغا ھەربىي خىراجەت راسلاپ بېرىدىغان ئۆلكىلەرنىڭ ئىچىدە شەندۇڭ، سەنشى، خېنەن، شەنشى، سىچۈەن قاتارلىق جايلار بار ئىدى. چىڭ سۇلالىسى گەنسۇدا مەخسۇس ئورگان تەسىس قىلىپ خىراجەت راسلاش، تەقسىملەش، يۆتكەش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلغان. بىراق، چىڭ سۇلالىسىنىڭ پۈتكۈل دۆلەت كۈچى ھالىدىن كېتىپ قالغانلىقى ئۈچۈن راسلاپ

بېرىلىۋاتقان خىراجەت بىلەن ئەمەلىي ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ناھايىتى زور بولدى. 1860 ـ يىلىغا كەلگەندە ھەرقايسى ئۆلكىلەر بېرەلمەي قالغان يارىمىم خىراجىتى يىغىلىپ 10 مىليون سەر كۈمۈشكە يەتكەن⑤.

ھەربىي راسخوتنا كۆرۈلگەن قىيىنچىلىق ئەسكەرلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقىغا تەسىر يەتكۈزدى ۋە ھەربىي ئىنتىزامىنى بوشاشتۇرۇۋەتتى. 1861 ـ يىلى ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق قوشۇن مائاشىنىڭ تايىنى بولمىغاچقا غوۋغا كۆتۈرۈپ يەرلىك ھەربىي مەمۇرىي ئورگانلارنى قورشىۋالدى. يەرلىك دائىرىلەر ھەربىي كۈچنى ئىشقا سېلىپ ئۇلارنى ئاران بېسىقتۇردى⑥. 1862 ـ يىلى قۇتۇبدا تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ ئامبالنى باشمىتايلىققا تۇتۇپ قالغانلىقى چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىگە چوڭقۇر تەسىر قىلغان. «چىڭ مۇزۇكى خاتىرىلىرى» نىڭ 48 ـ جىلدىتا بۇ ۋەقە خاتىرىلەنگەن: «مەلۇم بولۇشچە بۇ يىل (تۇڭجى 1 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا باشكۆل ـ ئۈرۈمچى ئامبىلى شۇيىڭ قۇتۇبى چېگرىسىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا ئەسكەرلەردىن بىرقانچىسى شۇيىڭنىڭ ھارۋىسىنى توسۇۋالغان. بارگاھ لەشكەر بېشى بىلەن بارگاھ تەپتىشى ئاشىلاشقان بولسىمۇ ئەسكەرلەر بۇيرىمەي ئامبالنى بارگاھ ئىچىدىكى بۇتخانىغا ئىتتىرىپ كىرگۈزۈپ، بېرەلمەي قالغان مائاشنى تەلەپ قىلغان. بارگاھ لەشكەر بېشى يەرلىك جاڭ فامىلىلىك باي سودىگەرگە يالۋۇرۇپ قەرز بېرىشكە ماقۇل كەلتۈرۈپ، ئەسكەرلەرگە ئەتىدىن قالماي مائاش تارقىتىپ بېرىدىغانلىغا ۋەدە بەرگەندىن كېيىن، ئىش قوزغىغان ئەسكەرلەرنىڭ سەركەردىسى ئاندىن ئامبالنى قويۇپ بەرگەن».

تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا كۆرۈلگەن ھەربىي خىراجەتتىكى قىسىنچىلىق چىڭ سۇلالىسىنى ساراسىمىگە سېلىپ قالماستىن، يەرلىك مەسئۇل ئەمەلدارلارنىمۇ ساراسىمىگە سالدى. شۇڭا، مالىيە قىسىنچىلىقىدىن قۇتۇلۇش چېگرا

ئىشلىرى بويىچە ئاڭ كەسكىن مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. 1862 ـ يىلى قەشقەر ئىش ھېجىرگۇچى ئامبىلى يۈەن يىڭ چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە مەكتۇپ سۇنۇپ 200 سەر كۈمۈش ئىئانە قىلغان گايىت ئىسىملىك ياندىش بەگنى رەسمىي ۋەزىپىگە قويۇشنى، 500 سەر كۈمۈش ئىئانە قىلغان يىڭ دېچۇن ئىسىملىك ياندىش ئەمەلدارنى بارچۇق ئاشلىق ئىشلىرى نازارەتچىسى قىلىپ تەينىلەشنى تەكلىپ قىلدى⑦.

بۇ تەكلىپ بېيجىڭغا يەتكەن ھامان پادىشاھ تۇڭجى قاتتىق ئەيىبلىدى ھەم پەرمان چىقىرىپ مۇنداق دېدى : «سۇلالىمىزنىڭ ئابرۇيىنى قوغداش ئۈچۈن بۇنىڭدىن كېيىن ھەرقايسى قەلئەلەرگە رەسمىي قويۇلىدىغان ئەمەلدارلار ياكى يانداش قىلىپ قويۇلىدىغان ئەمەلدارلاردىن ئىئانە تەلەپ قىلىش ئىشلىرى تامامەن مەنئى قىلىنىدۇ»⑧. بىراق، ھەربىي راسخوت قىسىنچىلىقى ئازابىنى تارتىۋاتقان چېگرا ئەمەلدارلىرى پادىشاھ تۇڭجىنىڭ پەرمانىغا پەرۋا قىلماي ئىئانە توپلاش ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇۋەردى. 1862 ـ يىل 9 ـ ئايغا كەلگەندە چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىدە ئەنگە ئېلىنغان ئىئانە بېرىپ ئەمەل ئالغۇچىلاردىن كۇچانىڭ 3 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبېگى، ئاقسۇنىڭ 4 ـ دەرىجىلىك ئىشكىئاغابېگى، بارچۇقنىڭ ئاشلىق نازارەتچىسى قاتارلىقلار بار ئىدى. كۇچانىڭ 3 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبەگلىكىنى ئابلاش ئىسىملىك كىشى 500 سەر كۈمۈش ئىئانە بېرىپ سېتىۋالغان. ئاقسۇنىڭ 4 ـ دەرىجىلىك ئىشكىئاغا بەگلىكىنى مەمەت ئابدۇللا ئىسىملىك كىشى 1000 سەر كۈمۈش ئىئانە قىلىپ سېتىۋالغان. بارچۇقنىڭ ئاشلىق نازارەتچىلىك ئەمەلىنى ئولشىسۇ ئىسىملىك كىشى 500 سەر كۈمۈش ئىئانە قىلىپ سېتىۋالغان ⑨. كېيىنكى كۈنلەردە خىزمەتتىدىن ئېلىپ تاشلانغان كۇچا جۇنۇاڭى ئەمەت يەكەندە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ ماڭاشىغا ئىئانە بەرگەنلىكى ئۈچۈن جىنايىتى كەچۈرۈم

قىلىنغان⑩. كېيىن خىزمەتتىن ئېلىپ تاشلانغان تۇرپان جۇنۇڭگى ئاقلايدۇ يەكەندە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ ماڭاشىغا ئىشانە بەرگەنلىكى ئۈچۈن جىنايىتى كەچۈرۈم قىلىنغان⑪.

ئەمەل سېتىش ئاخىرى كېلىپ چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىندى.

موللا مۇسا سايرامى بۇ ھادىسە ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ مۇنداق دېگەن: «ھەرقانداق جايدىكى نامسىز ۋە نىشانسىز ئوغرى، قىمارۋاز، سەرگەردان بولسىمۇ، پەقەت پۇللا بەرسە مەنسەپكە ئىگە بولالايتتى . . . . . تۆمۈچى ـ تىلماچىلارمۇ دەرھال دەللال بولۇپ، مەنسەپنى خۇددى سېتىقچىلاردەك ئاشكارا پۇلغا ساتىدىغان بولدى. نەتىجىدە ئەسلىدە ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن بۇيان ئۇلۇغ خانانىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، يۈرت سوراپ، ياخشىلىق قىلىپ كەلگەن بەگلەر ۋە بەگزادىلەر بولسا خانانىڭ يېڭى ئەمەلدارلىرى ۋە مەنسەپنى سېتىۋالغانلارنىڭ ئالدىدا خار ۋە ئېتىبارسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تۈرپانلىق ئەپرىدۇن ۋالى بېگىم يەكەنگە ھاكىمبەگ ئىدى، مۇھەممەد ئىمىن ۋالى بېگىم ئىشكىئاغا ئىدى. بىر گۇناھ بىلەن ئەپرىدۇن ۋالى بېگىمنى بىكار قىلىپ، خوتەنلىك رۇستەمبېك دېگەندىن ئىككى مىڭ يامبۇ ئېلىپ، ئۇنى يەكەنگە ھاكىمبەگ قىلدى. رۇستەمبېك بولسا ئەسلىدە مۇھەممەد ئىمىن ۋالى بېگىمنىڭ ئالدىدا ئېتىنىڭ تىزگىنىنى يېتىلەپ، يۈگۈرۈپ يۈرۈپ خىزمەت قىلغان ۋە نۆكەر مۇقامىدا ئىززەت ـ ئىكرامىلىرىنى قىلىپ، بۇنى ئۆزىگە پەخىر ـ ئىپتىخار دەپ بىلىپ كەلگەن ئادەم ئىدى. مۇھەممەد ئىمىن ۋالى بېگىم بۇنداق بىر ئادەمنى پۇل بەردى دەپ ۋالى بېگىمنىڭ ئورنىغا ھاكىمبەگ قىلىپ، ۋالى مۇھەممەد ئىمىننى يەنىلا ئىشكىئاغالىق مەنسىپىدە تۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭ خىزمىتىگە قويغانلىقىنى ئار ـ نومۇس بىلىپ، مۇنداق يۈرۈپ ياشىغىنىمدىن ئۆلگىنىم مىڭ مەرتىۋە

ياخشى دەپ، ئۆزىنى ھالاكەتكە يەتكۈزدى دەپ ھېكايە قىلىشىدۇ. يەنە كۈچالىق مىرزا ئىسھاق ۋاڭ بېگىم ۋە مىرزا ئەھمەد ۋاڭ بېگىملەرگە نۆكەر بولۇپ كەلگەن كۈچالىق قۇتلۇق بېك قەشقەرگە ھاكىم بولدى. ئۇنىڭ ئىنىسى سەئىدبېك 1 مىڭ 500 يامبۇ بېرىپ ئاقسۇغا ھاكىم بولدى»⑫.

موللامۇسا سايرامى ئۆز ئەسىرىدە يەنە: «ئەمەل سېتىش ئېلانلىرى ھەتتا كوچىمۇكوچا چاپلانغان» دەپ يازغان. موللامۇسا سايرامى چىڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسىي ئوبرازىغا نۇقسان يەتكۈزىدىغان بۇ سەت قىلمىقنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبىنى چۈشەندۈرگەندە ھېچبىر ئىككىلەنمەستىنلا ئۇنى يەرلىك داڭلىرىنىڭ ھەربىي راسخوت قىسىنچىلىقىغا باغلاپ قارىغان⑬.

ئوخشاش ئېھتىياجنىڭ قىستىشى بىلەن 1861ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئاقسۇ ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى مېھن شىن چىڭ سۇلىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە جايلاردىكى ھاكىمبەگلەر ئۆز ئالدىغا يىغىۋالمىغان باجنى ھۆكۈمەت قارىمىقىغا ئۆتكۈزۈۋېلىشنى تەكلىپ قىلدى. مېھن شىننىڭ كونكرېت تەكلىپى مۇنداق: بەگلەر ئۆز ئالدىغا يىغىۋالمىغان باجنىڭ يېرىمىنى كەچۈرۈم قىلىۋېتىپ، قالغان يېرىمىنى ھۆكۈمەت قارىمىقىغا ئۆتكۈزۈۋېلىش. مېھن شىن ئۆزىنىڭ بۇ تەدبىرىنى «شەخسلەر ئالمىغان باجنى ھۆكۈمەتنىڭ ئىشلىتىشىگە ئۆزگەرتىش» دەپ تەرىپلىدى. مېھن شىن پادىشاھ شېھىنفېڭغا ئۆز تەكلىپىنى شەرھلىگەندە مۇنداق دېدى: ئىشنى مۇشۇنداق قىلغاندا «پۇقرالارنىڭ ئېغىرچىلىقى ئازىيىدۇ. خىراجەتنىڭ يېتىشمەسلىكىنى ھەل قىلىشقىمۇ پايدىلىق. بۇنىڭ بىلەن ئىچكىرىي ئۆلكىلەردىن يۆتكىلىدىغان خىراجەتلەر بىلەن پايتەخت ئەسكەرلىرىنىڭ مائاش ئېھتىياجىنى قامداشقا بولىدۇ»⑭. مۇشۇ ۋەجىدىن مېھنىشىننىڭ تەكلىپىنى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي

هۆكۈمىتى ماقۇل كۆردى ۋە ئالدى بىلەن ئاقسۇدا سىناپ بېقىشقا رۇخسەت قىلدى.

مېەن شىن پادىشاھقا تۇغقان كېلەتتى. ئېھتىمال مېەنشىن ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ۋە سىياسىي سالاھىيىتىگە بەكرەك ئىشىنىپ كەتكەن بولسا كېرەك. ئۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ رەسمىي تەستىقىنى كۈتۈپ تۇرمايلا ئۆزىنىڭ تەشەببۇسىنى يولغا قويىدى. خىزمەتىدىن ئېلىپ تاشلانغان ئاقسۇ ھاكىمبېگى ھامۇت ھەم ئىش بېجىرىش ئامبال يامۇلىنىڭ زەنگىسى گوۋەن مېەن شىنىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن بۇ ئىشقا كىرىشىپ كەتتى. ئەمەلىيەتتە، مېەن شىن چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە «شەخسلەر ئالدىغان باجنى ھۆكۈمەتنىڭ ئىشلىتىشىگە ئۆزگەرتىش» دېگەن تەكلىپنى سۇنۇشتىن ئىلگىرىلا ئاقسۇدا تۇز بېجى دەپ ئاتالغان باجنى تەسىس قىلىپ، ھەربىر پۇقرادىن ئايدا ئىككى پۇل، 3 ـ دەرىجىلىك بەگلەردىن 7 ـ دەرىجىلىك بەگلەرگىچە دەرىجىسى بويىچە 50 پۇلدىن 30 پۇلغىچە باج ئالغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، مېەن شىن يەنە ئاقسۇدا تىجارەت قىلىپ تۇرغان ئەنجان سودىگەرلىرىدىنمۇ ئايدا تۇز بېجى ئالغان⑮.

«تارىخىي ھەمىدى» دە موللا نىياز ئاخۇن ئىسىملىك كىشى مۇئەللىپكە ئۆزىنىڭ مۇنۇ سەرگۈزەشتىسىنى سۆزلەپ بەرگەن: «ئاقسۇنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى مەندارىن دېگەن ئادەم ئاقسۇنىڭ ھاكىمى باشلىق مەنسەپدارلارنى ھازىر قىلىپ، ئاقسۇنىڭ ئادەم ۋە ئۆي نوپۇسىنى خەتلەپ، ھەر ئۆيلۈك ئادەمگە ئىككى تەڭگىدىن مىس پۇل قويىدى. بۇنى ‹چوققا بېجى› دەپ ئاتىدى. ئۇلار شۇنداق قىلىپ پۇقرالاردىن ئون تۆت مىڭ تەڭگە ‹چوققا بېجى› ئالدى... بىر ئادەمدىن ھەر ئايدا ئۈچ داچەن، يەنى ئالتە پۇل ئېلىشنى قارار قىلدى. بۇنى ھېسابلاپ كۆرگەندە، پۈتۈن ئاقسۇ تەۋەلىكىدە بىر يىلدا ئون بەش مىڭ نەچچە يۈز تەڭگە يىغىلىدىكەن. نەتىجىدە بۇ پۇلنى ئېلىشقا ھۆكۈم جارى بولۇپ،

ئۇچ ئاي توشقاندىن كېيىن، يۇرتنىڭ ئەمەلدارلىرى يۇقىرىقى تۈزۈم بويىچە پۇقرالاردىن بۇ پۇللارنى يىغىۋالدى ۋە ئۇنىسى ھاكىمبەگنىڭ ئوردىسىغا ئېلىپ كېلىپ، بۇ تۈز بېجىنى ساناشقا پېقىر موللائاخۇن مىرزىنى تەيىنلىدى. بۇ پۇلنى ئېلىپ تۇرغان كۈنلەردە، قەدىمدىن بۇيان پەرغانە خانلىقىنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇپ يەر - زېمىن ۋە مۇلۈككە ئىگە بولغان ھەم دېھقانچىلىق قىلىپ ئۇلۇغ چىن خاقانىنىڭ ساڭلىرىغا ئاشلىق تۆلەيدىغان 1500 ئۆيلۈكتىن ئازراق پۇقراسى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ مىرزاباي دېگەن بىر ئاقساقىلى بار ئىدى. ئاقسۇ ھاكىمبېگى مىرزا بايغا «قول ئاستىدىكى پۇقرالىرىدىن ھەر ئايدا بىر داچەندىن تۈز بېجى ئېلىپ خەزىنىگە تاپشۇرسا، دەپ ھۆكۈم خەت بېرىپتۇ»⑯.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى گەرچە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ھەربىي راسخوت قىسىنچىلىقىغا پېتىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مەسئۇلىيىەت تۈيغۇسى ئۇلارنى مېھنەتسىزلىنىڭ تەكلىپىنىڭ پايدا - زىيىنىنى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە ئويلىشىپ كۆرۈشكە دەۋەت قىلدى. ئۇلار «شەخسلەر ئالدىغان باجنى ھۆكۈمەتنىڭ ئىشلىتىشىگە ئۆزگەرتىش» جەريانىدا يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قاقتى - سوقتى قىلىش ياكى يولسىز ئالۋان سېلىشىدىن ئەنسىرەيتتى. شۇنداقلا، شەخسلەر ئالدىغان باجنى ھۆكۈمەتنىڭ ئىشلىتىشىگە ئۆزگەرتكەندىن كېيىن جايلاردىكى ھاكىمبەگلەرنىڭ تارتقان زىيىنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ئاستىرتتىن ئالۋان كۆپەيتىشىدىنمۇ ئەنسىرەيتتى. ئاقۇۋاتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مەيلى قاقتى - سوقتى قىلىش بولسۇن، مەيلى ئالۋان كۆپەيتىش بولسۇن، ھەممىسى پۇقرالارنى ئەندىشىگە سېلىپ، جەمئىيەتتە داۋالغۇش پەيدا قىلاتتى. ئاخىر كېلىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى سىياسىي مەنپەئىتىنى زىيانغا ئۇچرىتاتتى. شۇڭا، مېھن شىننىڭ تەكلىپى چىڭ سۇلالىسى

مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە يەتكۈزۈلگەن ھامان دەرھال مىيەن شىنغا ئېھتىياتلىق ئىشكۈرۈش، ۋەقەلىتۈرۈپ چىقىرىشتىن پەخەس بولۇش توغرىسىدا ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلگەن⑰..

لېكىن، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا خەزىنە قۇرۇقدىلىپ قالغانلىقىدىن چىڭ سۇلالىسى تامامەن بىخەۋەر ئەمەس ئىدى. پادىشاھ شىيەنفېڭنىڭ مىيەن شىننىڭ تەكلىپى ئۈستىدە چىقارغان بىر قاتار كۆرسەتمىلىرى چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىنىڭ بىر مەزگىل ئىككىلىنىپ ھاڭ ـ تاڭ قالغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. دەسلەپتە چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى مىيەن شىننىڭ تەكلىپىدە يولغا قويۇشقا بولىدىغان مەزمۇنلارنىڭ بارلىقىنى ئىنكار قىلمىغان ھەم ئۇنى يەرلىك ھەربىي راسخوت قىسىنچىلىقىدىن قۇتۇلۇشنىڭ بىر چارىسى دەپ قارىغان. بىراق ئۇزاق ئۆتمەي چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ مىيەن شىننىڭ تەكلىپىگە تۇنقان پوزىتسىيىسىدە جىددىي ئۆزگىرىشلەر بولدى. 1861 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى پادىشاھ شىيەنفېڭ ئىلى جىياڭجۈنگە پەرمان چۈشۈرۈپ، «ئادەم ئەۋەتىپ ئاقسۇدا شەخسلەر ئالىدىغان باجنى ھۆكۈمەتنىڭ ئىشلىتىشىگە ئۆزگەرتىش تەدبىرىنىڭ پايدا ـ زىيىنىنى كۆڭۈل قويۇپ تەكشۈرۈپ، نەتىجىسىنى تەپسىلىي مەلۇم قىلىش» قا بۇيرۇدى⑱.

ھۆكۈمەت تەرەپ ھۆججەتلىرىدە گەرچە چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى مىيەن شىننىڭ تەكلىپىگە تۇنقان پوزىتسىيىسىدە ئۆزگىرىش بولۇشىدىكى سەۋەبلەر توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇماتلار بېرىلمىگەن بولسىمۇ، بىراق، «تارىخىي ھەمىدى» دە تىلغا ئېلىنغان ھېلىقى موللا نىياز ئاخۇنىنىڭ بايانلىرىدا بۇ جەھەتتىكى مەزمۇنلار بار. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «قوقەندلىك مىرزا باي ئاقسۇ ھاكىمىبېگىنىڭ بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن

‹كاشغەردىكى ئۇلۇغۇمغا مەلۇم قىلىپ، ئاندىن كېيىن تۈز بېجىنى ئېلىپ بېرەي› دەپ، بۇ ھۆكۈم خېتىنى كاشغەردىكى چوڭ ئاقساقالغا ئەۋەتىپتۇ. چوڭ ئاقساقال بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ، ئەرز قىلىپ، بۇ ھۆكۈم خېتىنى يەكەندىكى خان ئامبالغا ئەۋەتىپتۇ. خان ئامبال بۇ خەتنى كۆرۈپ، يەنىمۇ راستىنى بىلەي دەپ ئاقسۇغا مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرۈپتۇ. ئۇ ئادەم يەكەنگە يېنىپ بېرىپ ۋەقەنىڭ راستلىقىنى خان ئامبالغا مەلۇم قىلىپتۇ. بۇ كۈنلەردە باي ھاكىمبېگى قاسىم بېگ مەنسەپ توغرىسىدىن يەكەنگە بارغانىكەن. بۇ بەگدىنمۇ راستىنى ئېنىقلاپ تىلخەت ئېلىپتۇ. ئاندىن ئۇ ئۇلۇغ خانغا ‹ئاقسۇدىكى مەندارىن دېگەن ئەمەلدار ئۇلۇغ خاننىڭ شانۇ شەۋكىتىنى سۈندۈرۈپ، تۈزدىن باج ئېلىپتۇ. بۇ ھال يىراق - يېقىن مەملىكەتلەرگە ئاڭلانسا ياخشى بولمايدۇ› دېگەن مەزمۇندا خەت ئەۋەتىپتۇ ۋە ‹بۇ ئىشنىڭ راستلىقىنى ئېنىقلاشقا ئادەم ئەۋەتىشنى تىلەيمەن› دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. بۇ خەت ئۇلۇغ خانغا يېتىپ، جۈنلەپ (تەستىقلىنىپ - ت) كۈن دارىن دېگەن ئامبالنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتىپتۇ. ئاقسۇنىڭ ئامبىلى مەندارىن ئۇنىڭ يارلىق بويىچە ئەھۋالنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ئاقسۇغا كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئاقسۇ ھاكىمبېگى باشلىق چوڭ - كىچىك خىتاي ۋە يەرلىك ئەمەلدارلاردىن 72 ئەمەلدارنىڭ تىلىدىن ‹تۈزغا باج ئالمىدۇق، بۇ بىر يالغان سۆز› دەپ تىلخەت ئالدى. يېقىر موللائاخۇن مىرزىدىنمۇ ‹پۇل ئالمىدىم› دەپ تاندۇرۇپ تىلخەت ئالدى. ئۇنىڭغىچە مەزكۇر تەكشۈرگۈچى ئامبال ئاقسۇغا كەلدى. تۈز بېجى ئېلىنغانلىقىنىڭ راستلىقىنى پۈقرالاردىن ئېنىقلاپ بىلدى ۋە كەمىنە مېنىمۇ ئېلىپ بېرىپ سوئال سوردى. يالغان سۆزنى راست سۆزنىڭ جايىغا ئەكېلىش ناھايىتى مۇشكۈل ئىش بولدى. ‹راستلىق ھالاللىقتۇر› دېگەن ئەقىدىنى مەھكەم تۇتۇپ، ‹بىر ئۆيلۈك ئادەمدىن بىر ئاي ئىچىدە

تۇز بېجىغا بىر داچەندىن پۇل ئېلىپ ماڭا تاپشۇردى، جەمئىي بىر مىڭ ئالتە تەڭگە ئالتە پۇل ئېلىنغاندىن كېيىن، ئۇلۇغ خان بۇ توغرىدىن كايىپتۇ دېگەن گەپنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭدىن ئارتۇق پۇل ئېلىنمىدى، دەپ. مەلۇم قىلدىم، ئۇ «بۇ پۇل ھازىر قولۇڭدا بارمۇ؟» دەپ سورىدى. مەن «بەزىسى بار، بەزىسىنى ئۇستۇمدىكى دۇئانبېگى ئۆتنە ئېلىپ ئىشلەتتى، يەنە بۇنىڭ ئورنىغا پۇل سېلىپ قويمىز دەپ ئالغانىدى، بۇ دەپتىرىمدە يېزىقلىق، دەپ مەلۇم قىلدىم. ئۇ بۇ سۆزۈمنىڭ راستلىقى ئۈچۈن تىلخەت ئالدى. ئاقسۇنىڭ ئامبىلى بۇنى ئاڭلاپ ماڭا «مەن ئىقرار قىلما دېسەم يەنە نېمە ئۈچۈن ئىقرار بولسەن» دەپ كايىپ، ئىككى جىڭلىق پالاقتا سەكسەن تاياق ئۇردى ۋە دېڭزىدا مەھكەم قىلىپ سولاپ قويدى. ئارىلىقتا سەكسەن كۈن ئۆتتى. ئۇلۇغ خاندىن «تۇز پۇلى تۇتقان موللىنى، ئاقسۇ ھاكىمبېگى ھوشۇر، باي ھاكىمى قاسىم ۋە دۇئانبېگى موللا ھوشۇرنى ئىلىغا ئېلىپ چىقىپ، جاڭجۈن ۋە خان ئامبالار ئۆزى سوراق قىلىپ، ۋەقەنىڭ راست ياكى يالغانلىقىنى ئېنىقلىسۇن» دېگەن يارلىق كەلدى. يارلىق ھۆكۈمى بويىچە بۇ تۆت كىشىنى ئىلىغا ئېلىپ باردى. جاڭجۈن ۋە خان ئامبال باشلىق ئون ئىككى نەپەر كانتا مەنسەپدار دەرقەم تۇرۇپ قاتار ئولتۇرۇپ، بىزدىن بىر ـ بىرلەپ ناھايىتى نازۇك ۋە ئىنچىكىلەپ ئالدىرىماي سوراق سورىدى. بىر كۈندە تۆت ـ بەش نۆۋەت سۆز سورايتتى، بەزى كۈنلەردە ئۈچ ـ تۆت نۆۋەت سۆز سورايتتى. شۇنداق قىلىپ سەككىز ئاي سوراق سورىدى»⑲.

ئەتراپلىق تەكشۈرۈش ۋە سۈرۈشتۈرۈش سوراش، قايتا ـ قايتا تاللاشتىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى سىياسىي مەنپەئىتىنى ئىقتىسادىي مەنپەئەتىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ، مېەن شىن ئەنزىسى ئۈستىدە ئاخىرقى ھۆكۈم چىقاردى. 1861 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى پادىشاھ شىيەنفېڭ ئۆزىنىڭ بىر

پەرماندا مىەن شىننىڭ خاتالىقلىرى توغرىسىدا مۇنداق دېدى: «مىەن شىن مۇسۇلمانلاردىن ئېلىنىدىغان باجنى ئۆزگەرتىشتە مېنىڭ پەرمانىمنىسى كۆتۈپ تۇرماي، ئۆزىچە يولغا قويغان. چاڭچىنلار بۇنى توختىتىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرگەندە، ئۇ يەنە ئۆز قىلىقىدا چىڭ تۇرغان. بۇ ھەقىقەتەنمۇ ئۇچىغا چىققان باشباشتاقلىق»⑳.

پادىشاھ تۆڭجى تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن مىەن شىن ئەنزىسىنى داۋاملىق سۈرۈشتە قىلدى. 1862 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، پادىشاھ تۆڭجى ئۆزىنىڭ بىر پەرماندا، مىەن شىننىڭ قىلمىشلىرى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېدى: «سابىق ئاقسۇ ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى مەزكۇر قەلئەنىڭ ھاكىمبەگ يامۇلى ئۆز ئالدىغا يىغۇالغان باجنى، گۈۋەننىڭ ئۆسەك سۆزىگە ئىشىنىپ ھۆكۈمەتنىڭ ئىشلىرىغا ئىشلىتىشىنى لازىم، دەپ ئۆزگەرتمەكچى بولغاندا، پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ پەرمانىنى كۆتۈپ تۇرمايلا يولغا قويۇپ مۇسۇلمان پۇقرالىرىنى قاتتىق سىراسىمگە سالغانلىقى ئۈچۈن چوڭ ۋەقە تۇغدۇرۇشقا تاس قالغان»㉑.

بۇ يەردە تۆڭجىنىڭ تەكىتلىگىنى «مۇسۇلمان پۇقرالىرىنى قاتتىق سىراسىمگە سالغانلىقى ئۈچۈن چوڭ ۋەقە تۇغدۇرۇشقا تاس قالغان» دېگەنلىكتىن ئىبارەت. ئېنىقكى مىەن شىننىڭ ئاقسۇدىكى قىلمىشى يامان ئاقىۋەت پەيدا قىلغانىدى. مانا بۇ تۆڭجى پادىشاھنىڭ بۇ ئەنزىگە چېتىلغانلارنى قاتتىق جازالىغانلىقىنىڭ سەۋەبى ئىدى. مىەن شىن جىلىنغا سۈرگۈن قىلىنىدى، گۈۋەن خېيلۈڭجياڭغا سۈرگۈن قىلىنىدى، ئەمەت جۇنۇاڭ كۆچاغا قايتۇرۇۋېتىلىپ نەزەربەنت ئاستىغا ئېلىنىدى㉒.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا مۇداپىئە ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەربىي راسخوتنىڭ قىسىنچىلىقىدىن قۇتۇلۇش مەقسىتىدە قىلغان بۇ قېتىمقى تەۋەككۈلچىلىكى شۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشتى.

بىراق، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا كۆرۈلۈۋاتقان ھەربىي راسخوت قىيىنچىلىقى بولسا، كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلاشتى ھەم چىڭ سۇلالىسى مەركىزىنى ۋە يەرلىك دائىرىلىرىنى داۋاملىق قىستىدى.

2. كۆچا دېھقانلىرىنىڭ ئالۋان - سېلىققا قارشى كۈرىشى

1855 - يىلىنىڭ باشلىرىدا كۆچالىق مەمتىلى ۋە نىياز ئىسىملىك ئىككى كىشى مۇزداۋان ئارقىلىق ئىلىغا يوشۇرۇن بېرىپ ئىلى جياڭجۈنى زالافىنتايغا كۆچادىكى بەگلەرنىڭ تۇرلۇك ناملار بىلەن ئۆز ئالدىغا ئالۋان - ياساق سېلىۋانقانلىقى ئۇستىدىن ئەرز قىلدى. ئىلى جياڭجۈنى زالافىنتاي بۇ ئەرزنى يەكەن ئىش بېجىرىش ئامبىلى چاڭچىنگە تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا چۈشۈرۈپ بەردى. چاڭ چىن كۆچا ئىش بېجىرىش ئامبىلى ئورچىنئاغا ئالاقە چۈشۈرۈپ «بەگلەر بۇنىڭدىن كېيىن ئۆز ئالدىغا ئالۋان - ياساق سالمىغان ئىشلار بولمىسۇن» دەپ جېكىلىدى.

بۇ ۋەقەنىڭ باشلىنىشى مۇنداق ئىدى: 1851 - يىلىدىن 1854 - يىلىغىچە كۆچا، شايارلاردا نۇرغۇن قۇرۇلۇش ئىشلىرى بېرىلىپ، بىرمۇنچە ئىنشائاتلار يېڭىدىن بىنا بولدى ياكى كېڭەيتىپ ياسالدى. بۇنىڭ بىر قىسمى پۇقرالارغا ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ، ئېرىق - ئۆستەڭ، كۆۋرۈك، تۇڭمەن ۋەھاكازالار ئىدى؛ بىرمۇنچىسى ھەربىي ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ لەنگەر (ئەسكەرلەر پونكىتى) قاتارلىقلار ئىدى؛ يەنە بەزىلىرى دىنىي قۇرۇلۇشلارغا كېتىدىغان خىراجەتلەر ئىدى، ۋەنشۇڭلې قاتارلىق يەتتە سودا دۇكىنىدىن قەرز ئېلىنغىنى جەمئىي 2 مىڭ 8 يۈز 11 تىزىق 8 يۈز 65 يارماق

ئىدى. 1855 ـ يىلى قەرز قايتۇرۇش مۇددىتى يېقىنلىشىپ كۆچا هاكىمبېگى مەمەت سىدىق كۆچا ئىش بېجىرىش ئامبىلىسى ئورچىنئانىڭ رۇخسىتىنى ئېلىپ بۇ قەرزنى كۆچا، شايارىدىكى دېھقانلارغا ئالۋان قىلىپ چاچتى. بىراق، ئىجرا قىلىش داۋامىدا دېھقانلاردىن ئالۋان قىلىپ ئالغان پۇللار هەر دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ چۆنتىكىگە چۈشۈپ كەتتى. شۇ سەۋەبتىن كۆچا دېھقانلىرى مەمتىلى، نىياز باشلىق كىشىلەرنى ئىلى جاڭجۈنى زالافىنتايغا بەگلەرنىڭ «ئۆز ئالدىغا ئالۋان ـ ياساق سېلىۋانقانلىقى ئۈستىدە ئەرز قىلىشقا» ئەۋەتكەن.

يەكەن ئىش بېجىرىش ئامبىلى چاڭچىننىڭ كۆچا ئىش بېجىرىش ئامبىلىغا: بەگلەر «بۇنىڭدىن كېيىن ئۆز ئالدىغا ئالۋان ـ ياساق سالمىسۇن» دەپ ئالاقە چۈشۈرگەنلىكى، مەمتىلى، نىيازلار ئىلىغا بېرىپ هاكىمبەگلەر ئۈستىدىن ئەرز قىلىپ غەلىبە قازانغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئالۋان ـ ياساققا قارشى بۇ كۈرەشتە قازىنىلغان غەلىبە، شۇبھىسىزكى، مەمتىلى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئابرۇيىنى ئۆستۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن يەرلىك دېھقانلار مەمتىلىنى خەلىپە دەپ ئىززەتلەيدىغان بولۇپ قالدى. دەسلەپتىلا بۇ كۈرەشكە قاتناشقان هەم رەهبەرلىك قىلغان ئىبراهىم شاهنى رەهبەر دەپ ئىززەتلىدى.

ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، خىزمىتىدىن قالدۇرۇلۇپ كۆچادا بىكار تۇرۇۋاتقان جۇنۇاڭ ئەمەت ئوردا باش نازارەتچىسى ئەلىنى قوناس جاڭزىسىغا بېرىپ ئىجارە هەققى يىغىۋېلىشقا ئەۋەتىدۇ. ئىش بېجىرىش داۋامىدا گەپ تالىشىپ قېلىپ جاڭجاللىشىپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئىبراهىم ئونتۇرىغا چىقىپ ئارىلىشىدۇ ـ دە، ئىككى تەرەپ توقۇنۇشۇپ قالىدۇ. يەرلىك پۇقرالار قوزغىلىپ ئەلىنى پۈت ـ قولىدىن باغلاپ قامچىلايدۇ، ئاندىن ئېشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ كوچىدا سازايە قىلىدۇ. ۋەقە سادىر بولغاندىن كېيىن جۇنۇاڭ ئەمەت

دەرھال كۆچا ئىش بېجىرىش يامۇلىغا بېرىپ ئورچىنئادىن ئىبراھىم ھەم قۇناس مەھەللىسىدىكى دېھقانلارنىڭ جازالاپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئورچىنئا ۋەقەنىڭ كېچىسىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن يۈز بېگى ھېيىت تۇردىنى ئورچىنئانىڭ خېتىنى ئېلىپ ئىبراھىم بىلەن مەمتىلىنى يامۇلغا چاقىرىپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. ئىبراھىم بىلەن مەمتىلى بۇنى ئەمەت بىلەن ئورچىنئانىڭ قەستلەپ قويغان قەستى دەپ قاراپ، يامۇلغا بېرىشنى رەت قىلىدۇ ھەم ئورچىنئانىڭ چاقىرىق خېتىنى شۇ مەيداندا يىرتىپ تاشلايدۇ. خەۋەر يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ئورچىنئا غەزەپلىنىپ، ئىبراھىم بىلەن مەمتىلىنى تۈتۈپ كېلىشكە ئەسكەر ماڭدۇرىدۇ. ئاقىۋەتتە، ئىككىسى تەرەپ تۈتۈشۈپ قېلىپ ئورچىنئانىڭ ئەسكىرى مەغلۇپ بولىدۇ.

ئورچىنئا قاتتىق ئۇچۇغدالغاندىن كېيىن ئىشنىڭ يولىنى ئۆزگەرتىپ، دىنىي ساھەدە ئابرۇيلۇق بىرنەچچە زاتنى ئىبراھىم ۋە مەمتىلىگە نەسىھەت بېرىشكە سالىدۇ. ئىككىسى تەرەپ سۆزلەشكەندە ئورچىنئا ئىشقا سالغان بۇ دىنىي زاتلار «تەقدىرگە تەن بېرىش» نى قايتا ـ قايتا تەرغىب قىلغاندىن باشقا، ئىبراھىم بىلەن مەمتىلىنىڭ يامۇل بىلەن ئوردا سالغان ئېغىر ئالۋان ـ ياساقلارنىڭ پۇقرالارنى خانۇۋەيران قىلىۋەتكەنلىكى توغرىسىدا مىسال ئالغان پاكىتلارغا قىلچە ئېتىبار قىلمايدۇ.

ئارقىمۇئارقا قازانغان غەلىبىلەر دېھقانلارنىڭ كۆرەش ئىرادىسىگە زور ئىلھام بولدى. ئۇلار ئۆز تەلەپلىرىنى دادىل ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىش بېجىرىش ئامبىلى ئورچىنئادىن: «دېھقانلار پەقەت ھۆكۈمەتنىڭ بەش خىل سەيسىسىنى ئادا قىلىدۇ» دەپ ئېلان چىقىرىشىنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى. ئورچىنئا ئائىلاج ماقۇل بولۇپ، «تۆت پارچە ئېلان چىقىرىپ ئۆگەن ۋە تاغ ئېرىق سېپىل دەرۋازىسىنىڭ سىرتىغا چاپلاپ،

مۇسۇلمان پۇقرالىرىغا مۇنۇلارنى ئۇقتۇردى: ئۆتەشكە تېگىشلىك هۆكۈمەت سەيسىلىرىگە قارشىلىق كۆرسىتىشكە بولمايدۇ. بەلگىلىمىنىڭ سىرتىدىكى ئالۋانلار بولسا، مەيلى كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بەلگىلىمىدىن تاشقىرى پۇل يىغىدىغان بولسا، ئۇنىڭ نامىنى ئاتاپ تۇرۇپ ئەرز قىلىشقا بولىدۇ».

ئىش مۇشۇنىڭ بىلەن توختاپ قالمىدى. بۇ ئارىلىقتا جۇنۇڭ ئەمەت ئورچىنىغا ئىبراھىم قاتارلىقلارغا يول قويغاندا كېلىپ چىقىدىغان ئاقىۋەتنى قايتا ـ قايتا تەكىتلەپ، ئاخىر ئورچىنىغانىي ئۆز پىكرىگە كەلتۈردى. ئورچىنىغا شايار هاكىمبەگلىرى بىلەن مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن ئىبراھىم، مەمتىلىلەرنى مەخپىي قولغا ئېلىشنى قارار قىلدى. لېكىن بۇ خەۋەر تارقاپ كەتكەچكە، ئىبراھىم بىلەن مەمتىلى دەرھال ئادەم يىغىپ كۆچانىڭ هاكىمبەگ يامۇلىنى مۇهاسىرىگە ئالدى ۋە هۇجۇم قىلدى.

روشەنكى، ۋەقە كېچىسىپ كەتمەكتە ئىدى. ئامالسىز قالغان ئورچىنىغا هاكىمبەگنى خىزمەتىدىن قالدۇرۇپ، دېهقانلارنىڭ غەزىپىنى باسماقچى بولدى. بۇ قېتىمقى كۆرەش ئورچىنىغانى هاكىمبەگنى خىزمەتىدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇر قىلىپلا قالماي، مۇهىمى دېهقانلارنىڭ كۆچىنى نامايان قىلدى. ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، دېهقانلار ئۆزلىرىنىڭ تەلەپلىرى بىلەنلا قانائەت هاسىل قىلمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئۇلار تېخىمۇ يۇقىرى نىشانغا ئىنتىلىپ مۇنۇلارنى تەلەپ قىلدى: بىرىنچى، «بەگنىڭخۇنلار خىزمەتىدىن قالدۇرۇلۇشى لازىم»؛ ئىككىنچى، پاهىشىخانىدا تۇتۇپ قېلىنغان ئۇيغۇر ئاياللىرى قويۇپ بېرىلىشى لازىم؛ ئۈچىنچى، «هۆكۈمەتنىڭ بەش خىل سەيسىنىلا ئورۇندايمىز، باشقا هەرقانداق ئالۋاننى ئورۇندىمايمىز»؛ تۆتىنچى، «يامۇللاردىكى گاشىما (يايى)، مۇسۇلمان يانچىلار بىكار قىلىنىشى لازىم»؛ بەشىنچى، بەگ، تۆكچى (تەرجىمان) لار ئىگىلىۋالغان

«پەيلۇردىكى بېدىلىك ئىگىسىگە تامامەن قايتۇرۇپ بېرىلىشى لازىم» .

شۇ مەزگىلنىڭ ئۆزىدە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھۆكۈمرانلىقى ئارقىمۇ ـ ئارقا زەربىگە ئۇچراپ تۇرغانىدى. باجغا قارشى، سەيسىگە قارشى، ئالۋان ـ ياساققا قارشى كۈرەشلەر جايلاردا توختىماي ئەۋج ئالماقتا ئىدى. بولۇپمۇ، ئاتۇشتىكى كانچىلارنىڭ كۈرىشى خېلى زور تەسىر پەيدا قىلدى. ھەرقايسى جايلاردا يۈز بەرگەن كۈرەش ۋە زىددىيەتلەر نەتىجىسىدە، مەمتىلى ۋە ئىبراھىم ئۆزلىرىنىڭ كۈرىشىنى يەنمۇ ئۇلغايتىشقا نىيەت باغلىدى. 1857 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى مەمتىلى بىلەن ئىبراھىم ئۇيۇشتۇرغان ۋە رەھبەرلىك قىلغان بىرنەچچە مىڭ دېھقان كۈچا سېپىلىغا بەش چاقىرىم كېلىدىغان يالغۇز تېرەك دېگەن مەھەللىگە توپلىنىپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى. لېكىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەييارلىق كۆرۈپ قويغاچقا، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولدى. مەمتىلى بىلەن ئىبراھىم ئاقسۇ تەۋەسىدىكى قارايۇلغۇن دېگەن يەردە ئەسىر ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى.

3. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆز ئەمەلدارلىرىغا بولغان تىزگىنلەشنى كۈچەيتىشى

مېەن شىن دېلوسى جاۋابكار چېگرا ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، چىڭ سۇلالىسىي يەرلىك مەمۇرىي فۇنكسىيىسىنىڭ مالىمانچىلىقىغا پېتىپ قالغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسا، كۈچا دېھقانلىرىنىڭ ئالۋان ـ ياساققا قارشى كۈرىشى چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئېغىر ئىجتىمائىي كرىزىسىغا دۇچ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاشكارىلاپ قويدى. لېكىن مەسىلىنىڭ يەنە بىر تەرىپى شۇكى، شۇ

مەزگىلىنىڭ ئۆزىدە چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنى ۋەزىيەتنىڭ تېگى ـ تەكتىگە يېتىپ، كەسكىن تەدبىر قوللىنىپ ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىشقىمۇ تىرىشتى. يۇن يىن دېلوسى بۇنىڭ دەللىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

يۇن يىن دېلوسىغا بىۋاستە سەۋەب بولغان ۋەقە شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، يەكەن شەھىرىگە يېقىن سەھرادىكى بىر تۇركۇم ئۇيغۇر دېھقانلىرى بۇ قەلئەنىڭ 3 ـ دەرىجىلىك ھاكىمىيىگى ئەفرىدۇننىڭ بەلگىلىمىدىن تاشقىرى سالغان سېلىقلىرىغا نارازى بولۇپ مەھەللىدىكى ئىمام باشلىق مۇتەئەسسىپلەرنى يەكەن ھاكىمىيەگ يامۇلىغا ئەرز بايان قىلىشقا ئەۋەتكەندە، ئىمام باشلىق سەككىز نەپەر مۇتەئەسسىپ ئەفرىدۇننىڭ بۇيرۇقى بىلەن قاماققا ئېلىنغان. شۇ چاغدا يەكەن ئىش بېجىرىش ئامبىلى يۇن يىن ھاكىمىيەگ يامۇلىدا بولغان بۇ ۋەقەگە ئارىلاشمىغان ياكى توسۇمغان.

تۇرلۇك شۇملۇقلار ھەممىلا يەردە كۆرۈلۈپ تۇرۇۋاتقان ئاشۇ يىللاردا، بۇ ۋەقە نېمە ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى مەركىزىنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى شۇنچىۋالا قوزغىۋېتىدۇ؟ سەۋەبنىڭ بىرى شۇكى، پادىشاھ تۇڭجىنىڭ گېپى بىلەن ئېيتقاندا، «يەكەن مۇسۇلمان رايوننىڭ باش شەھىرى. جەنۇبىدىكى سەككىز شەھەرنى باشقۇرۇشتا، مۇسۇلمان پۇقرالارنى خاتىرجەم قىلىشتا ئەڭ مۇھىم ھالقا» ئىدى㉓. سەۋەبنىڭ يەنە بىرى، ۋەقە يۇز بەرگەن ۋاقىتتا يۇن يىن دېلوسى سادىر بولۇشتىن ئىلگىرى جاھانگىر خوجىنىڭ نەۋرىسى كانتا تۆرىنىڭ پاراكەندىچىلىكى (1861 ـ يىلى) يۇز بەردى. كېيىن يەنە ئابدۇرەھىم ئىسىملىك كىشىنىڭ باستۇرۇپ كىرىش ۋەقەسىي يۇز بەردى. مۇشۇ ۋەجىدىن، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بۇ دېلونى سۈرۈشتە قىلىشقا كىرىشكەندىلا، ئۆز مەقسىتىنى ئۇيغۇر پۇقرالىرى «ئۆز دەردىنى ئېيتالمىغانلىقىدىن ۋەقە چىقىرىپ

قويۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش» دەپ تەكىتلىدى. دېمەك، بۇ ۋەقە باشلىنىشى بىلەنلا قويۇق سىياسىي تۈس ئالغان. يۇن يىن دىلوسى سۇرۇشتە قىلىنىش جەريانىدا يۇن يىننىڭ يەنە بىر ئېغىر سەۋەنلىكى بايقالدى. يەنى 1860 ـ يىلى، يۇن يىن بەلگىلەنگەن ئىش تەرتىپىگە خىلاپلىق قىلىپ، ئىسلام شەرئىتى بويىچە ئون نەچچە ئادەمنىڭ ئۆلۈم جازاسىنى ئىجرا قىلغان. پادىشاھ چىيەنلۇڭ تەكرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، ئەدلىيە ھوقۇقى، بولۇپمۇ ئۆلۈم جازاسى ھوقۇقى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىگىلا مەنسۇپ ئىدى. تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا، چىڭ سۇلالىسى مەمۇرىي ئىقتىدارىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋاتقان ئامىللار ناھايىتى كۆپ ئىدى. جۈملىدىن ئەمەلدارلار ساپاسىنىڭ تۆۋەنلەپ كەتكەنلىكى ئاساسلىق ئورۇندا تۇراتتى. ئەمەلدارلار ساپاسىنىڭ تۆۋەنلەپ كەتكەنلىكى، بەزىدە ھاكاۋۇرلۇق بىلەن ئۆز بېشىمچىلىق قىلىشتا ئىپادىلىنىدۇ، ئېيتايلۇق، مېەن شىنغا ئوخشاشلار بەزىدە چاكىنىلىق قىلىپ ئۆز خىزمىتىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغانلىقىدا ئىپادىلىسىمۇ، ئېيتايلۇق، يۇن يىنغا ئوخشاشلار چىڭ سۇلالىسىنى شەرمەندە قىلىۋاتقىنى، كۆپلىگەن ئەمەلدارلارنىڭ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا بېرىپ خىزمەت ئۆتەشتىن ئۇركۈپ يۈرگەنلىكى. چۈنكى ئېن بۇنىڭغا روشەن مىسال بولالايدۇ. چۈنكى ئېن ئەسلىدە سەندۇڭ ئۇلۇكسىنىڭ باش نازارەتچىسى ئىدى. 1862ـ يىلى چۈنكى ئېن مەنسىپىدىن چۈشۈرۈلۈپ، ئاقسۇ ئىش بېجىرىش ئامبالىلىقىغا تەينىلەنگەن. ئۇ تۇرلۇك باھانە ـ سەۋەب كۆرسىتىپ 4 ـ ئايغىچە سەپەرگە چىقماي يانقان[27]. چۈنكى ئېنىڭكىگە ئوخشاش ئەھۋاللار ئارقىمۇ ئارقا يۈز بېرىپ سادىر بولغانلىقى ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى ئاخىرى تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا تەينىلەنگەن ئەمەلدارلارنىڭ سەپەرگە چىقىش ۋە خىزمەت ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش

مۇددەتىنى ئېنىق بەلگىلەپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ بەلگىلىمىدە سەپەرگە چىقىش مۇددىتى ئىككى ئاي قىلىپ بېكىتىلدى. سەپەر داۋامىدىكى مۇددەت مۇنداق بەلگىلەپ چىقىلغان: ئىلىغا يېتىپ بېرىش مۇددىتى 193 كۈن. تارباغاتايغا يېتىپ بېرىش مۇددىتى 161 كۈن، ئۇچتۇرپانغا يېتىپ بېرىش مۇددىتى 177 كۈن، يەكەنگە يېتىپ بېرىش مۇددىتى 195 كۈن، ئاقسۇغا يېتىپ بېرىش مۇددىتى 173 كۈن، خوتەنگە يېتىپ بېرىش مۇددىتى 208 كۈن، قەشقەرگە يېتىپ بېرىش مۇددىتى 203 كۈن، كۇچاغا يېتىپ بېرىش مۇددىتى 161 كۈن ، قاراشەھەرگە يېتىپ بېرىش مۇددىتى 145 كۈن، تۇرپانغا يېتىپ بېرىش مۇددىتى 134 كۈن، ئۈرۈمچىگە يېتىپ بېرىش مۇددىتى 142 كۈن، گۇچۇڭغا يېتىپ بېرىش مۇددىتى 137 كۈن، بارىكۆلگە يېتىپ بېرىش مۇددىتى 123 كۈن، قۇمۇلغا يېتىپ بېرىش مۇددىتى 117 كۈن. كۆرخارائۈسۇ (شىخو) غا يېتىپ بېرىش مۇددىتى 151 كۈن ㉘.

خىزمەت ئورنىغا يېتىپ بېرىش مۇددىتىنى بەلگىلەپ چىقىش بىلەن تەڭ چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى يەنە بەلگىلەنگەن مۇددەتتە خىزمەت ئورنىغا يېتىپ بارمىغان ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلار قاتتىق جازاغا تارتىلىدۇ، دەپ جەددىي ئاگاھلاندۇرۇش چىقاردى.

سەپەرگە چىقىش مۇددىتى ۋە خىزمەت ئورنىغا يېتىپ بېرىش مۇددىتىنى بەلگىلەپ چىقىشتىكى مەقسەت، خىزمەتكە تەيىنلەنگەن ئەمەلدارلارنىڭ ۋاقتىدا خىزمەت ئورنىغا يېتىپ بېرىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلىش ئىدى. لېكىن، چىڭ سۇلالىسى بۇ مەسىلىدە مەقسەتكە يېتەلمىدى. 1863 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغىچىمۇ تۇرپان چېرىكچى ئامبىلى، كۆرخارا ئۇسۇ چېرىكچى ئامبىلى، يەكەن ياردەمچى ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى، قەشقەر ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى، خوتەن ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى، ئۇچتۇرپان ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى، ئاقسۇ ئىش

بېجىرگۈچى ئامبىلى، قۇمۇل يارىمچى ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى قاتارلىق زور بىر تۈركۈم ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلار بەلگىلەنگەن مۇددەتتە ئۆز خىزمەت ئورۇنلىرىغا يېتىپ بارالمىغان㉙. 1864 - يىلى يازدا تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا قوراللىق قوزغىلاڭنىڭ شەپىسى چاغدىمۇ، مۇھىم خىزمەتكە تەينىلەنگەن 12 ئەمەلدار ئۆز خىزمەت ئورۇنلىرىغا يېتىپ بارالمىغان㉚. چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىدا دەسلەپكى ئۆز خىزمىتىگە ساداقەتمەن بولۇپ، قېتىرقىنىپ ئىشلەش مەسئۇلىيەتچانلىقى ۋە ئۇتۇق قازىنىشقا ئىنتىلىش قىزغىنلىقى 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى مۇشۇ ئەۋلاد ئەمەلدارلاردا قىلچىمۇ بولمىدى. ئاقىۋەتتە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا قانۇن - مىزانىنى تەرتىپكە سېلىش، ئىنتىزامىنى چىڭىتىش ئارقىلىق ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىش يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى، مەيلى «ئالۋان - ياساقنى ئازايتىپ پۇقرالارنى بايىاشات قىلىش» مەقسىتى بويىچە قارايلى ۋە ياكى «سوراق — ھۆكۈمنى ئادىل قىلىپ پۇقرالارنىڭ قاقشاتماسلىق» مەقسىتى بويىچە ئېيتايلى، ھەقىقىي نەتىجە ھاسىل قىلالمىدى. بۇلار پەقەت چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىش يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقى سۈپىتىدە تارىخقا پۇتۇلدى، خالاس.

پايدىلانمىلار

②① «چىڭ ژېنزۇڭ خاتىرىلىرى»، 272 - جىلد، 15 — 16- بەتلەر.

③ يۇقىرىقى كىتاب، 24 — 25 - بەتلەر.

④ يۇقىرىقى كىتاب، 278 - جىلد، 278 -، 281 -، 286 -، 287 -، 307 - بەتلەر.

⑤ يۇقىرىقى كىتاب، 313 - جىلد، 16 —، 18 - بەتلەر.

⑥ يۇقىرىقى كىتاب، 336 - جىلد، 20 - بەت.

⑦ «چىڭ مۇزۇڭ خاتىرىلىرى» 30 - جىلد، 36 — 37 - بەتلەر.

⑧ يۇقىرىقى كىتاب، 30 - جىلد، 36 — 37 - بەتلەر.

⑨ يۇقىرىقى كىتاب، 37 - جىلد، 32 —، 33 - بەتلەر.

⑩ يۇقىرىقى كىتاب، 68 ـ جىلد، 34 — 35 ـ بەتلەر.
⑪ يۇقىرىقى كىتاب، 82 ـ جىلد، 64 ـ بەت .
⑫«تارىخىي ھەمىدى» ، 176 ـ 177 ـ بەتلەر.
⑬يۇقىرىقى كىتاب، 176 ـ بەت.
⑭«چىڭ ژېنزۇڭنىڭ پائالىيەتلىرىدىن خاتىرە» ، 337 ـ جىلد، 18 ـ بەت؛ 202 ـ جىلد، 19 ـ بەت.
⑮ يۇقىرىقى كىتاب، 342 - جىلد، 6 — 9 ـ .
⑯«تارىخىي ھەمىدى» 618 — 619 ـ بەتلەر.
⑰«چىڭ ژېنزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 342 ـ جىلد، 6 — 7 ـ بەتلەر.
⑱يۇقىرىقى كىتاب، 337 ـ جىلد، 18 — 19 ـ بەتلەر.
⑲«تارىخىي ھەمىدى» ، 618 — 619 ـ بەتلەر.
⑳«چىڭ مۇزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 2 ـ جىلد، 2 — 3 ـ بەتلەر.
㉑يۇقىرىقى كىتاب، 16 ـ جىلد، 16 — 17 ـ بەتلەر.
㉒يۇقىرىقى كىتاب ، 16 ـ جىلد، 19 — 21 ـ بەتلەر.
㉓يۇقىرىقى كىتاب، 2 ـ جىلد، 8 — 9 ـ بەتلەر.
㉔يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.
㉕يۇقىرىقى كىتاب، 25 ـ جىلد، 45 — 46 ـ بەتلەر، 29 ـ جىلد، 25 ـ بەت.
㉖ يۇقىرىقى كىتاب، 25 ـ جىلد، 45 — 47 ـ بەتلەر.
㉗يۇقىرىقى كىتاب، 40 ـ جىلد، 22 — 23 ـ بەتلەر.
㉘يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.
㉙يۇقىرىقى كىتاب، 80 ـ جىلد، 26 ـ بەت.
㉚يۇقىرىقى كىتاب، 107 ـ جىلد، 21 — 23 ـ بەتلەر.

2ـ بۆلۈم چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوقەند خانلىقى بىلەن قىلىشقان ئاخىرقى دىپلوماتىك پائالىيىتى

1. قوقەند خانلىقى ئەلچىسىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى

1860 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى يەكەن مەسلىھەتچى ئامبال يامۇلدا بىر مەيدان گىرەلەشمە ئېلىشىش بولدى. نەق

مەيداننىڭ ئۆزىدە 13 ئادەم يارىدار بولدى، 25 ئادەم ئۆلدى. تۆتۈشۈپ قالغۇچىلار قوقەند خانلىقىنىڭ ئولپان ئەلچىسىنى ئېلىپچىن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بىلەن، يەكەن مەسلىھەتچى ئامبىلى يۈرۈينىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى ئىدى. شۇ كۈننىڭ ئەتىسى مۇشۇ ۋەقە توغرىسىدىكى مەلۇمات يەكەندىن بېيجىڭغا ئەۋەتىلدى. ئېلىپچىن بۇنىڭدىن بىر يىل بۇرۇن قوقەند خانلىقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە ئولپان تەقدىم قىلىش ئۈچۈن جۇڭگوغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى ئىدى. بىراق، شۇ يىلى تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى شەھەر بەگلىرىنىڭ بېيجىڭغا بېرىپ پادىشاھقا سالام قىلىش نۆۋىتى بىكار قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، ئېلىپچىن ھەرقايسى شەھەر بەگلىرى بىلەن بىللەن بېيجىڭغا بېرىش پۈرسىتىدىن مەھرۇم قالغانىدى.

1859 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى پادىشاھ شىيەنفېڭ بۇ ئىش توغرىسىدا ھەربىي ئىشلار ۋەزىرلىگە پەرمان چۈشۈرۈپ: «قوقەند بېگىنىڭ ئولپان تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتكەن ئەلچىسىگە مەزكۇر مەسلىھەتچى (يەكەن مەسلىھەتچى ئامبىلى يۈرۈينىڭ دېمەكچى) : بۇ يىل ھەرقايسى قەلئە بەگلىرىنىڭ بېيجىڭغا بېرىپ پادىشاھقا سالام قىلىش نۆۋىتى بىكار قىلىنىدى، ئېلىپچىن بېيجىڭغا بارمىسمۇ بولىدۇ، دەپ كۆڭۈل قويۇپ نەسىھەت قىلغان. كېيىنكى مەكتۇپلارغا قارىغاندا، قوقەند ئەلچىسى ئۆزىنىڭ سەممىي ئارزۇسىنى ۋاكالىتەن ئىزھار قىلىپ بېرىشنى ئۆتۈندىغانلىقىنى ئېيتقان. ئۆزى بولسا مۇشۇ قەلئەدە تۇرۇپ جاۋابنى كۈتىدىغانلىقىنى قانتتىق تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالغان. قوقەند بېگىنىڭ ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلماقچى بولغانلىقى ھەقىقەتەنمۇ ماختاشقا لايىق. بىراق نەسىھەت قىلىنغان ئىكەن، مەزكۇر ئەلچى ئېلىپ كەلگەن ئولپانىنى ئالغاچ قايتىپ كېتىشى لازىم ئىدى. ئەگەر بۇ بەگ بۇنىڭغا ماقۇل بولغانلىقىنى خەت ئارقىلىق بىلدۈرسە، ئىش پۈتتى خالاس. ئەگەر ئولپان

تەقدىم قىلىش ئارزۇسىنى ۋاكالىتەن ئىزھار قىلىپ بېرىشنى قاتتىق تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالسا، ئۇلارنىڭ بۇ تەلىپىگە ماقۇل بولۇنسىمۇ بولىدۇ. ئولپانلارنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، مۇكاپات ئورنىدا تېگىشلىك تارتۇق بېرىپ قويايلى. ئولپاننى يۇرۇي جاۋابكار بولۇپ بېيجىڭغا يەتكۈزۈپ قويسۇن. مەن قائىدە بويىچە ئوتۇغات بېرىمەن ھەم ئۆز نامىمدىن مەكتۇب ئەۋەتىمەن»①.

كېيىنكى كۈنلەردە ئىلىچىن يەكەندە تۇرۇپ قېلىپ ئولپاننى ئۆزى بېيجىڭغا يەتكۈزۈپ بېرىشنى قاتتىق تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى. مەسلىھەتچى ئامبال يامۇلدا يۈز بەرگەن تۇتقۇنلار ئەنە شۇ ئىشلار ۋەجىدىن سادىر بولغان. يۇرۇي يەكەندىن چىقىپ سۇلالىسى مەركىزىگە يوللىغان مەلۇماتىدا ۋەقەنىڭ ئۆتمۈشىنى مۇنداق دەپ چۈشەندۈرگەن: ئىلچىنغا پەرمانىنى يەتكۈزگەندىن كېيىن «ئىلىچىن پەرمان بويىچە قايتىپ كېتىشكە ئونمايى، ئەكسىچە، كوناشەھەردە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ، ئەسكەرلىرىمىزنى ۋە پۇقرالىرىمىزنى باغلاپ ئۇرغان. مۇسۇلمان ئاياللىرىنى بۇلاپ كېتىپ باسقۇنچىلىق قىلغان ياكى زورمۇزور نىكاھىغا ئالغان. مېنىڭ بۇيرۇقۇم بويىچە ھاكىمبېگىمىز بىرقانچە قېتىم نەسىھەت بەرگەن بولسىمۇ، مەزكۇر ئىلىچىن بۇنىڭغا پەرۋا قىلمايى، قىلىچ - پالتا ئالغان ئەنجانلىق مۇسۇلمانلارنى سېپىلغا باشلاپ كىرىپ كەمىنە بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى. كەمىنە مۇكاپات - تارتۇقلارنى راسلاپ، داستخان يېيىپ ئۇنى قوبۇل قىلدىم ھەم پەرمانىنى تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ بەردىم. بىراق ئىلچىن رىئايە قىلىشقا زادىلا ئونمايى، ئاغزىنى بۇزۇپ چالۋاقاپ تۇرۇۋالدى. كەمىنە شۇئان ھاكىمبەگكە ئۇنى چىقىرىۋېتىشنى بۇيرۇدۇم. ئىلىچىن قارامىلىق قىلىپ ئۆز شېرىكلىرىگە قىلىچ، پالتا چىقىرىشنى بۇيرۇدى - دە، 13 مۇھاپىزەتچىمنى ياردار

قىلدى. ئەسكەرلىرىم ئۇلارنىڭ ئادەم ئۆلتۈرۈشكە كىرىشكەنلىكىنى كۆرۈپ دەرھال قوزغىلىپ ئىلىچىن باشلىق 25 ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى»②.

شۇبھىسىزكى، ئاشۇ شارائىتتا بۇ ئىش كىشىنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغايدىغان چوڭ بىر ۋەقە ئىدى. شۇڭا، مۇشۇ ۋەقە بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەكەن ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى بىر تەرەپتىن چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە ۋەقە توغرىسىدا مەلۇمات يوللىسا، يەنە بىر تەرەپتىن ۋەقەگە مۇناسىۋەتلىك دەللىلەرنى يىغىپ تەييارلىدى. جۇملىدىن ھەممىدىن ئاۋۋال ئىلىچىن شېرىكلىرى ئىشلەتكەن قىلىچ، پالتىلارنى پېچەتلەپ ساقلاپ قويدى. ئاندىن بۇلاپ كېتىلگەن ھەنىپە قاتارلىق 17 نەپەر ئۇيغۇر ئايالدىن تىلخەت ئالدى ھەم يەكەن قەلئەسىدىكى قوقەند مۇھاجىرلىرىنىڭ باشلىقىنى سوراققا تارتتى. بۇ كىشى ئىلىچىنىنىڭ قوقەند مۇھاجىرلىرىنى توپلاڭ كۆتۈرۈشكە كۈشكۈرتكەنلىكىنى پاش قىلدى③. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەكەن ھاكىمبېگى بۇيرۇقنا بىنائەن قوقەند دائىرىلىرىگە ئالاقە ئەۋەتىپ ۋەقەنىڭ جەريانىنى ۋە سەۋەبىنى چۈشەندۈردى④.

ئۆتكەنكى ساۋاقلاردىن ئىبرەت ئېلىپ، چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى قوقەند خانلىقىنىڭ قوللىنىش ئېھتىمالى بولغان ھەربىكەتلىرىگە يېقىندىن دىققەت قىلىپ، يەرلىك ھەربىي ئورگانلارغا بۇ ۋەقەنى ئەتراپلىق، مۇۋاپىق بىر ياقلىق قىلىشنى ھەم جايلاردىكى مۇداپىئە ئىشلىرىنى كۈچەيتىپ، قوقەند خانلىقىنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى ئىشقا سېلىپ ئىنتىقام ئېلىشتىن پەخەس بولۇشنى قايتا ـ قايتا جېكىلىدى. دېگەندەك، ئۇزاق ئۆتمەي، قوقەند 5 مىڭ ئەسكەر چىقىرىپ مۇز داۋاننى بېسىۋېلىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا بارىدىغان قاتناش يوللىرىنى ئۇزۇۋەتمەكچى، دېگەن خەۋەر تارقالدى⑤.

3 ـ ئايدا، بىر تۈركۈم قوقەند مۇھاجىرلىرى يېڭىسارنىڭ بەش گەي مەھەللىسىدە توپلاڭ كۆتۈرۈپ يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ مال ـ چارۋىلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى ۋە شۇ يەردە تۈرۈشلۇق ئەسكەرلەرگە ھۇجۇم قىلدى. توپلاڭ تېزلا تىنچىتىلدى. قوقەندنىڭ يېڭىسارىدا تۈرۈشقا تەيىنلەنگەن ھۆددىداسى (ئاقساقال) غاپپار دېگەن كىشى بۇ توپلاڭنى قوزغىغانلىقى ئۈچۈن شۇ ھامان قولغا ئېلىندى.

قوقەند ئەسكەرلىرىنىڭ ئاقسۇغا يېقىن جايغا توپلىنىشى بىلەن يېڭىساردىكى قوقەند مۇھاجىرلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا گەرچە بىۋاستە باغلىنىش بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرىگە ماسلىشىپ ھاسىل قىلغان داغدۇغىسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇشۇ رايوندىكى ھەربىي كۈچىنى جەلپ قىلىپ تۇرغانلىقىمۇ راست ئىدى. 1860 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، پادىشاھ شىيەنفېڭنىڭ ھەربىي ئىشلار ۋەزىرلىرىگە چۈشۈرگەن بىر پەرمانىدا تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا كۆرۈلۈۋاتقان ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى قىيىن شارائىت ۋە چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىنىڭ بۇ ھەقتىكى سارىسىمىگە چۈشكەن ھالىتى ئاشكارىلاپ قويۇلغان. پادىشاھ شىيەنفېڭنىڭ بۇ پەرمانىدا مۇنداق دېيىلگەن: «گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئىلىغا ئەۋەتىشى بەلگىلەنگەن ماڭاش راسخوتىنىڭ ئۈچ ئۇلۇشى كەم ئەۋەتىلگەن. كەم ئەۋەتىلگەن قىسمىنىڭ ئومۇمىي سانى مىليون سەر ـ كۈمۈشتىن ئاشىدۇ. ئالدىنقى كۈنلەردە ۋەزىرلەر چىقارغان قارارىدا، سەنشى قاتارلىق ئۆلكىلەر 300 مىڭ سەرچە كۈمۈش راسلاپ، ماڭاش ئورنىدا ئاۋۇال گەنسۇ ئۆلكىسىگە ئەۋەتىپ، ئاندىن ئىلىغا يەتكۈزۈلۈپ بېرىشى ھەم بۇ ئۆلكىلەر ئۈچ كۈن ئىچىدە بۇ بىرقانچە يۈز مىڭ سەر ـ كۈمۈشنى كېچىكتۈرمەي گەنسۇغا تولۇق ئەۋەتىپ بېرىشى بەلگىلەنگەن. بىراق، مۇشۇ مەخسۇس ئېھتىياجغا ئىشلىتىلىدىغان كۈمۈش ھازىرغىچە گەنسۇغا يەتكۈزۈلمىدى. مەزكۇر جاڭجۈن (ئىلى جاڭجۈن زالافىنتايىنى دېمەكچى) بىر قانچە قېتىم مەكتۇپ يوللاپ

ئالدىراقان بولسىمۇ، ھېچقانداق جاۋاب كەلمىگەن. ھازىر، بۇ خىراجەتلەر جايلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلدىمۇ؟ ياكى تېخىچە يېتىپ بارالمايۋاتامدۇ؟ يېقىندا قوقەند ئەلچىسى يەكەندە ژەقە تۇغدۇرغاندا ئەسكەرلىرىمىز تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، قوقەند خانلىقى ئەسكەر چىقىرىپ مۇزداۋانغا يېقىن جايغا كېلىپ قوشۇنىمىزنىڭ يولىنى توسۇماقچى بولۇۋاتىدۇ، دېگەن خەۋەر تارقىلىپ يۈرىدۇ. شۇڭا، بۇنىڭدىن كېيىن ژەقە سادىر بولمايدۇ، دەپ ھۆكۈم قىلىنىش تەس. جەنۇبىي يولدىكى ھەرقايسى قەلئەلەردە مۇبادا توپىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ قالسا، ئوزۇق ـ تۈلۈكىنىڭ تاپىنى بولمىغان شارائىتتا كېلىپ چىقىدىغان ئاقىۋەتنى ھەرگىزمۇ كىچىك چاغلاشقا بولمايدۇ»⑥.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىرمۇنچە ئۇرۇش پائالىيىتىگا قالغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگىنىمىزدە، پادىشاھ شىيەنفېڭ ھەم ئىلى جاڭجۇنى زالافىنتاينىڭ دەككە ـ دۇككىدە بولۇشى تامامەن ئەقىلگە مۇۋاپىق. ئېلىچىن ژەقەسى يۇز بەرگەن كۈنلەردە ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشى جىددىي ئېلىپ بېرىلۋاتقانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، چارروسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن ئوسمۇرى دەريا سىنىڭ شەرقىدىكى زېمىنىمىزنى ئۆتۈنۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋاتاتتى. بىراق كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇر قىلغىنىنىڭ ئەكسىچە، ئېلىچىن ژەقەسى سادىر بولۇپ ئىككى ئايدىن كېيىن ئاندىن قوقەند خانلىقى ئەزىمبابا بىلەن قوزبېك ئىسىملىك ئىككى كىشىنى قەشقەرگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى، ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك دائىرىلىرىدىن ژەقەنىڭ ئۆتىمۇشىنى سۇرۇشتە قىلىپ بېقىپلا قوقەندكە قايتىپ كەتكەن. زالافىنتاي پادىشاھ شىيەنفېڭغا يەكەن ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى يۈرۈينىڭ بۇ ھەقتىكى دوكلاتىنى يەتكۈزگەندە: «ئۇلارنىڭ (قوقەند ئەلچىلىرىنى دېمەكچى) گەپ ـ سۆزلىرىگە قارىغاندا خېلى مۇلايىم ئىستائەتچاندەك كۆرۈنىدۇ» دېگەن⑦.

ئاربدىن ئۇزاق ئۆتمەي، قوقەند نەسرىدىن ئىسمىلىك كىشىنى چىلىك سۇئالىسىنىڭ يەرلىك داىرىلىرى بىلەن ئېلىچىن ۋەقەسىنىڭ قالدۇق ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا سۆزلىشىشكە ئەۋەتتى. قوقەندنىڭ بۇ ئەلچىسى چىلىك سۇئالىسى يەرلىك داىرىلىرى بىلەن سۆزلەشكەندە، ئېلىچىن ئۆزبىگە ئۆزى بالا كەلتۈرگەن، دەپ مۇئەييەنلەشتۈردى ۋە مۇز داۋان يېنىدا قوقەند خانلىقىنىڭ ئەسكەر توپلىمىغانلىقىنى دەللىلىدى، ھەتتا يەكەندە تۇرۇشلۇق ئۆز ھۆدەيداسىنى ئالماشتۇرۇۋېتىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. قوقەندنىڭ مۇنداق مۇرەسسە ـ ماداراچىلىق پوزىتسىيەسىدىن چىلىك سۇئالىسى بىرمەھەل ھەيران قالدى. شۇ سەۋەبتىن، چىلىك سۇئالىسى ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ يەرلىك داىرىلىرىگە قاتتىق مۇداپىئەدە تۇرۇپ كۈتۈلمىگەن ئىغۋاگەرچىلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى جىددىي تاپىلىغاندىن تاشقىرى، يەنە قوقەندنىڭ غەيرىي نورمال ئىپادىسىنىڭ سەۋەبىنى ئېنىقلاپ بېقىشنى جېكىلىدى. كېيىنكى كۈنلەردە، چىلىك سۇئالىسى شۇ ۋاقىتتا قوقەند ھۆكۈمران تەبىقىسىدە قاتتىق ئۆزگىرىش بولۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپتى. يەتتە خوجا يېغىلىقىدىن تارتىپ ۋەلىخان توپىلىڭىغچە چىلىك سۇئالىسى قوقەندنىڭ ھۆكۈمرانى خۇدايار بىلەن مۇناسىۋەتتە بولغانىدى. 1858 ـ يىلى خۇدايارنىڭ ئاتا باشقا ئىسىملىك مەلىخان (مەمەتىلىخان دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تەختنى تارتىۋالدى. خۇدايار بولسا بۇخاراغا قېچىپ بېرىپ خىۋا خانلىقىدىن پاناھ ئىزدىدى. قوقەندمۇ، خىۋامۇ پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش تەمەسىدە ئىدى. شۇڭا، خۇدايار تەبىئىيكى خىۋانىڭ قوقەندكە قارشى تۇرۇشىدا مۇھىم قورال بولۇپ قالدى. مەلىخان غەربتىن كېلىۋاتقان بۇ تەھدىتنىڭ ئاقىۋىتىنى سۆزسىز چۈشەنەتتى. شۇ مەزگىلىنىڭ ئۆزىدە مەلىخان ئۈچۈن تەھدىت دەپ قارالغان يەنە چارروسىيەمۇ بار ئىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدە چارروسىيەنىڭ كۈچى پۈتكۈل قازاق يايلىقىغا يېيىلىپ

بولغان هەم قوقەند خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىغا بۆسۈپ كىرگەنىدى. ئېلىچىن ۋەقەسى يۈز بەرگەن كۈنلەردە، چارروسىيە قوشۇنلىرى چۈ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى ۋە بېشكەك، توقماق قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىش پىلانىنى يۈرگۈزۈشكە باشلىغانىدى⑨.

دېمەك، شۇ تاپتا مەلىخانىنىڭ غەربىدىمۇ، شىمالىدىمۇ بېسىم كۈرۈلدى. مۇشۇنداق قاتتىق بېسىم ئاستىدا، مەلىخان ئۆزىنىڭ شەرقىدە يەنە بىر دۈشمىنىنىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشىنى ھەرگىزمۇ خالىمايتتى. مەيلى قوقەند بولسۇن، مەيلى چىڭ سۇلالىسى بولسۇن ئۆزى دۈچ كېلىۋاتقان قىينىچىلىقلارنى ئېتىبارغا ئېلىپ ئېلىچىن ۋەقەسىنى ئىمكانقەدەر تېز بىر تەرەپ قىلىپ بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان يېڭى ماجىرادىن خالىي بولۇش ئۈچۈن، يېرىم يىلدىن كۆپرەك سۆزلىشىش ئارقىلىق ئېلىچىن ۋەقەسى توغرىسىدا ئاخىرى كېلىشىم ھاسىل قىلدى. قوقەند تەرەپ ئېلىچىنىنىڭ بېشىغا كەلگەن ئۆلۈمنى ئۆزى تاپقان دەپ قارىدى. چىڭ سۇلالىسى بولسا ئولپاننى داۋاملىق قوبۇل قىلىشقا ماقۇل بولدى ھەم قوقەندنىڭ جۇڭگو بىلەن داۋاملىق سودا قىلىشىغا رۇخسەت قىلدى⑩.

2. قوقەندنى بازا قىلغان باندىتلارنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا قىلغان پاراكەندىچىلىكى

ئېلىچىن ۋەقەسى چىڭ سۇلالىسى بىلەن قوقەند ئۆز قىينىچىلىقلىرى بىلەن بەند بولۇپ تۇرۇۋاتقان شارائىتتا يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئىككىلا تەرەپ توقۇنۇشۇپ قېلىشتىن خالىي بولۇشنى ئۆزلىرىنىڭ ئورتاق سىياسىي ئېھتىياجى دەپ بىلەتتى. ۋەقەنى بىر تەرەپ قىلىش داۋامىدا ئىككى تەرەپ ئىپادىلىگەن ئۆزئارا يول قويۇش پوزىتسىيىسى ۋە ئىشنى ئاياغلاشتۇرۇشقا

بولغان تەقەززالىقى ئاشۇ سىياسىي ئېھتىياجنىڭ ئالامەتلىرى ئىدى. بىراق، قوقەند بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق راۋان مۇناسىۋەت تېزلا يوقىلىپ كەتتى. بۇنىڭغا ئىپادىسى شۇكى، 1861 ـ يىلى 6 ـ ئايدىن باشلاپ، قوقەندنى بازا قىلغان قوراللىق باندىتلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا ھەربىي پونكىتلىرىغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش ۋە پاراكەندىچىلىك سېلىش ۋەقەلىرى توختىماي يۈز بەردى. 1861 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئىككى يۈزچە باندىت قاراتاغنۇ قاراۋۇلخانىسىدىن ئۆتۈپ قەشقەر كونىشەھەرگە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. 7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، يەنە بىر تۈركۈم قوراللىق باندىت قەشقەر ئەتراپىدا پاراكەندىچىلىك سالدى. بۇ ئىككى تۈركۈم باندىتلارنىڭ باشلىقى كاتتا تۆرە (يەنى مەمتىمىن) ئىدى. 1862 ـ يىلىدىن كېيىن قوراللىق باندىتلارنىڭ چېگرىمىزغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش ۋەقەسى تېخىمۇ كۆپەيدى. پەقەت 1862 ـ يىلى 6 ـ ئايدىلا قەشقەر ۋە ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپلىرىغا پاراكەندىچىلىك سېلىش ۋەقەسى بەش قېتىمدىن ئاشقان. تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن بۇ باندىتلارنىڭ سانى ئاز دېگەندە بىرنەچچە يۈز ئادەمگە يەتكەن. بەزىدە بەش ـ ئالتە يۈزگە يەتكەن، شۇ يىلى 8 ـ ئايدا، ۋەلىخان مۇكىدىن ئارتۇق قوراللىق باندىتنى باشلاپ چېگرىمىزدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ مۇداپىئەسىنى بۇزۇپ قەشقەر بوستانلىقىغا ئېچكىرىلەپ كىردى. شۇ مەزگىلنىڭ ئۆزىدە چىڭ سۇلالىسى مەملىكىتىمىزنىڭ باشقا جايلىرىدا قاتمال سىياسىي قىيىنچىلىقلارغا پېتىپ قالغانلىقتىن ئۇلارنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھالى تېخىمۇ خاراب ئىدى. تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قاپلاپ كېتىدىغان قوراللىق قوزغىلاڭنىڭ پارتلاش ئېھتىمالى كۈندىن ـ كۈنگە نامايان بولماقتا ئىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئاشۇ بىر قاتار باستۇرۇپ كىرىش ۋەقەسى ئۈستىدە قوقەندكە قارىتا ئۇنۇملۇك دىپلوماتىيە يۈرگۈزۈشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇ مەزگىلنىڭ ئۆزىدە قوقەند ھۆكۈمرانى تەبىقىسىدىمۇ قانتىق

ئۆزگىرىشلەر بولدى. 1861 ـ يىلى مەلىخان ئۆلتۇرۇلۇپ، شامۇرات ئىسمىلىك كىشى قوقەند خانى بولدى. شامۇراتنىڭ كۈچى ۋە زېھنى خۇدايار بىلەن بولغان كۈرەشتە كۆپلەپ خوراپ كەتتى. بۇخارادا پاناھلىنىپ تۇرغان خۇدايار مەلىخاننىڭ ئۆلتۇرۇلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن دەرھال تاشكەنتكە باردى. تاشكەنتتە خۇدايار زور بىر قوشۇن ئۈيۈشتۇردى ۋە ئۆزىنىڭ يېڭىۋاشتىن خانلىق تەختكە چىققانلىقىنى جاكارلىدى. كېيىنكى كۈنلەردە، خۇدايار ئىسسىقكۆل بويلىرىدا شامۇراتنى قايتا ـ قايتا مەغلۇپ قىلىپ تۇردى. شۇڭا قوقەند دائىرىلىرىنىڭ ئەسلى مۇدىئاسىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار قوقەندنى بازا قىلغان قوراللىق باندىتلارنىڭ قەشقەر بوستانلىقىدىكى پاراكەندىچىلىكلىرىنى چەكلەش ياكى توسۇش ئىمكانىيىتىدىن تامامەن مەھرۇم قالدى.

پايدىلانمىلار

① «چىڭ مۇزۇڭ خاتىرىلىرى» 293 ـ جىلد، 19 ـ بەت.
② يۇقىرىقى كىتاب، 308 ـ جىلد، 18 — 19 ـ بەتلەر.
③ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.
④ يۇقىرىقى كىتاب، 310 ـ جىلد، 4 — 5 ـ بەتلەر.
⑤ يۇقىرىقى كىتاب، 310 ـ جىلد، 5 ـ بەت.
⑥ يۇقىرىقى كىتاب، 314 ـ جىلد ، 9 — 10 ـ بەتلەر.
⑦ يۇقىرىقى كىتاب، 314 ـ جىلد، 318 ـ بەت.
⑧ تەرجىنتىپ: «ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى» 1 ـ توم، شاڭخەي باسمىخانىسى 1983 ـ يىل نەشرى ، 28 ـ، 72 ـ، 88ـ، 289 ـ بەتلىرى
⑨ «چىڭ مۇزۇڭ خاتىرىلىرى» 325 ـ جىلد، 23 — 24 ـ بەتلەر.
⑩ يۇقىرىقى كىتاب، 354 ـ جىلد، 23 — 24 ـ بەتلەر.
⑪ مۇھەممەت زاردىپ: «پەرغانە ۋە قەشقەر تارىخى» ، 1964 ـ يىلى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى، 53 ـ، 54 ـ، 58 ـ بەتلەر.

تۆتىنچى باب تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى قوراللىق قوزغىلاڭلار

1 - بۆلۈم كۆچا قوزغىلىڭى

1. راشىدىننىڭ كۆچا قوزغىلىڭىنىڭ داھىيسى بولۇۋېلىشى

1864 - يىلى 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى سەھەردە كۆچا شەھىرىدە تۈيۈقسىز ۋاڭ - چۈڭ كۆتۈرۈلدى ۋە بارا - بارا چۈقان - سۈرەن، قىر - چاپ، مىلتىق - زەمبىرەك ئاۋازلىرىغا ئايلىنىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن 19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىكى شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوراللىق قوزغىلاڭلىرى باشلىنىپ كەتتى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ ئىنتايىن قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قاپلاپ، كۆچا، خوتەن، قەشقەر، ئىلى ۋە ئۇرۇمچىدىن ئىبارەت بەش قوزغىلاڭ مەركىزىنى ھاسىل قىلدى. تۆۋەندە بۇ كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭنىڭ جەريانى ۋە نەتىجىسىنى بايان قىلىمىز.

موللا مۇسا سايرامى ئۆزىنىڭ «تارىخىي ھەمىدى» دېگەن كىتابىدا مۇنۇلارنى يازغان: «دەل مۇشۇنداق بىر پەيتتە، ئۇشتۇمتۇت ئاسماندىن بالا، خۇدادىن قازا كەلگەندەك بىرقانچە تۆڭگانى بىر كېچىدىلا بۇزۇلۇپ، كۆچا شەھىرىدىكى ۋەيشاڭ بازارلىرىغا ئوت قويۇپ ۋە كۆزىگە كۆرۈنگەن كاپىرلارنى ئۆلتۈردى. بۇ چاغدا يېڭىسار ھاكىمىنىڭ ئوغلى ئاللا ياربېك

بىرقانچە دەردىمەن مۇسۇلمانىنى باشلاپ، يار ۋە ھەمداستىخان بولۇپ، ھەممە يەكدىل ۋە بىر تەرەپ، بىر ئىتتىپاقتا بولغان ھالدا مەنسەپدار، ئامبالارنىڭ يامۇللىرىغا ئوت قويۇپ تاڭ ئاتقۇچە تولا كاپىرلارنى يوق قىلدى»①.

موللا مۇسا سايرامى يەنە ئۆزىنىڭ «تارىخىي ئەمىنىيە» دېگەن كىتابىدا يۇقىرىقى مەزمۇنغا ئوخشاپ كېتىدىغان تۆۋەندىكىلەرنى بايان قىلغان. «ھىجرىيىنىڭ 1281 - يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرى، شەنبە كۈنى، كۆچادىكى تۆگىگانلاردىن ماشيۇرئاخۇن، مالۇگئاخۇن، شەمشىدىن خەلىپە قاتارلىقلار توپلاڭ كۆتۈرۈپ، ۋەيشاڭ بازىرىنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىپ، ئەمەلدار - چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈپ، بۇيۇك خانىنىڭ بۇيرۇقىدىن چىقىشتى»②.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھۆججەتلىرىدە يۇقىرىقى ئەھۋاللارنى مۇنداق خاتىرىلىگەن: «تۆگجىنىڭ ئۈچىنچى يىلى 4 - ئايدا، كۆچادىكى تۆگىگانلاردىن مالۇڭ قاتارلىقلار كۆچا سىرتىدىكى تىيەنمەنلا ۋە سۇمەنلا قاتارلىق باندىتلار بىلەن مەخپىي تىل بىرىكتۈرۈپ كۆچادا قالايمىقانچىلىق چىقاردى ۋە ھۆكۈمەتكە قارشى چىقىپ كۆچا شەھىرىنى كۆيدۈرۈۋەتتى. 5 - ئايدا ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى سالىگئانى، يېگىسار ئاغلاقچى ئامبىلى ۋېنيىنى، يەكەنىڭ ياردەمچى ئىش بېجىرگۈچى ۋۇ رېنيۈلەرنى ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى»③.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئەيىبلەش مەنسىدىكى بەزى سۆزلەرنى چىقىرىۋەتكەندە، ئاساسلىق ئەھۋاللارنىڭ تەسۋىرى يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن مەزمۇنلارغا ئاساسىي جەھەتتىن يېقىنلىشىدۇ، شۇڭا كۆچا قوزغىلىڭىنى بىر قېتىملىق ئارقا كۆرۈنۈشى مۇرەككەپ بولغان ۋەقە، دەپ قاراش كېرەك.

كۆچا شەھىرىنىڭ سىرتىدا، ئادەملەرنىڭ قىساس -

چۇقانلىرى ۋە مىلتىق - زەمبىرەكلەرنىڭ گۈمبۈرلىگەن ئاۋازلىرى ياڭراۋاتاندا، ئىچكىرىي ئۆلكىلەردە تەيپىڭ تەيەنگو ھەربكتىنىڭ يۈز بەرگىنىگە 13 يىلدىن ئۇزاق ۋاقىت بولۇپ قالغان، نيەنجۇن (چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئەنخۇيىنىڭ شىمالىي قىسمىدا ۋە خېنەن ئەتراپلىرىدىكى قوزغىلاڭچى دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ئاتلىشى. ۋاقتى 1852 - يىلىدىن 1868 - يىلىغىچە بولغان — ت) قوزغىلىڭى ئەۋج ئېلىشقا باشلىغان چاغ ئىدى. ئەڭ مۇھىم بولغىنى، شەنشى، گەنسۇدىكى خۇيزۇ دېھقانلار قوزغىلىڭى ئۇزۇنىنىڭ كۈچىنى نامايان قىلمۇاتاتتى. گەرچە قاتناش ۋە تىل جەھەتتىكى ئامىللار سەۋەبىدىن تەيپىڭ تيەنگو، نيەنجۇن ۋە شەنشى - گەنسۇ خۇيزۇلار قوزغىلىڭى توغرىسىدىكى خەۋەرلەرنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىغا تارقىلىشى توسالغۇغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا ئېغىر زەربىگە دۇچ كېلىۋاتقانلىقى رېئاللىقنى كىشىلەر ھېس قىلالايتتى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى چىڭ خاندانلىقىنىڭ ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئارىسىدىكى شۆھرىتىنى ئېغىر دەرىجىدە يەرگە ئۇرغان. مانا بۇ كۈچا قوزغىلىڭىنىڭ ئومۇمىي ئارقا كۆرۈنۈشى ئىدى.

كۈچا قوزغىلىڭىنىڭ پارتلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان كونكرېت سەۋەبلەرنى تىلغا ئالغاندا، چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونلىرىدا 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئۆتكۈزگەن بىر قاتار سەۋەنلىكلىرىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەك. بۇ سەۋەنلىكلەرنىڭ بەزىلىرى ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىتىگە مۇناسىۋەتلىك بولسا، بەزىلىرى ئەمەلدارلارنىڭ ساپاسىغا چېتىشلىق بولۇپ، ئۇلارنىڭ خاس مەزمۇنى ۋە نەتىجىسى بۇ كىتابنىڭ بىرىنچى بابىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنىنى شەكىللەندۈردى. بولۇپمۇ كۈچا ئۇيغۇر پۇقرالىرى شىيەنفېڭنىڭ 5 - يىلىدىكى مەمتىلى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ

كۆرەشلىرىنى ئېسىگە ئالغان. مەمتىلى قاتارلىقلارنىڭ قەھرىمانلىق ئىش - ئىزلىرى خەلق ناخشىسى ۋە ئېغىز ئەدەبىياتى شەكلىدە جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىغا كەڭ تارقالغان بولۇپ، ھەتتا كۆچا قوزغىلاڭىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە «خەلىپە (مەمتىلى كۆرسىتىدۇ) ئۇچۇن قىساس ئالايلى» دېگەن شوئارمۇ كىشىلەرنى قوزغىلاڭغا قاتنىشىشقا ئىنتايىن قىزىقتۇرغان.

ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك مۇھىت كۆچا بوستانلىقىنى نۇرغۇن مۇھىم تارىخىي ۋەقە بىلەن چېتىشلىق قىلىپ قويغان. 15 - ئەسىردىن كېيىن كۆچا ئىشانلار مەزھىپىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئاساسلىق مەركىزى بولۇپ قالغان. بۇنىڭ ۋەكىلى ئەرشىدىن جەمەتىدۇر. 18 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن كېيىن ھادى جەمەتى دىنىدىن تاشقىرى كۆچ سۇپىتىدە باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۆچا بوستانلىقىدىكى مۇھىم سىياسىي كۆچكە ئايلانغان. مانا مۇشۇنداق كونكرېت شارائىتتا قوزغىلاڭنىڭ باشلىنىشى، ئىككى ۋەقە بىلەن قوزغىلاڭنى تارىخ بېتىدىن ئورۇن ئالغۇزدى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ بىرى ھادى جەمەتىنىڭ ئەزاسى ئەھمەد قوزغىلاڭغا قارشىلىق قىلغانلىقى ئۇچۇن ئۆلتۈرۈلدى. ئىككىنچىسى ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ ئەزاسى راشىدىن كۆچا قوزغىلىڭىنى قوللىغانلىقى ئۇچۇن، قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولىغا ئالدى.

كۆچا قوزغىلىڭى گەرچە كەڭ ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ پارتلىشى ئىنتايىن تۇيۇقسىز بولغان. بۇنىڭ ئېنىق دەلىلى شۇكى، قوزغىلاڭچىلار كۆچا قەلئەسىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ھە دېگەندىلا ئۆزلىرىنىڭ سەركىسىز ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىشىپ، ئالدىراپ - تېنەپ بىر داھىي بولىدىغان ئادەمنى ئىزدەشكەن. ئەينى چاغدىكى كۆچادا، مەيلى جەمەتىنىڭ ئىناۋەتى جەھەتتىن بولسۇن ياكى شەخسىنىڭ كەچۈرمىشى جەھەتتىن بولسۇن ھادى جەمەتىنىڭ ئەزاسى

ئەھمەدنىڭ بەلگىلىك تەسىرى بار ئىدى. مانا مۇشۇ سەۋەبتىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدى بىلەن ئۆزلىرىگە داھىيلىققا تالىغان ئادىمى ئەھمەد بولدى.

ئەينى چاغدىكى ئەھۋال «تارىخىي ھەمىدى» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «بۇ چاغدا ئەھمەد ۋاڭ بېگىم يارىكەنت ھاكىملىقىدىن بىر گۇناھ بىلەن بىكار قىلىنىپ، خانىنىڭ يارلىقى بىلەن ئۆزىنىڭ ئەسلى يۇرتى بولغان كۇچادا يارلىق ساقلاپ تۇراتتى. تۇڭگانلار، مۇسۇلمانلار ئەھمەد ۋاڭ بېگىمگە ئىلتىجا قىلىپ ‹سىلە ئاباڭ — ئەجدادلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلگەن، ھۆكۈمەتدارلىق ئاساسىنى ۋە سىياسەتدارلىق رەۋىشىنى ئوبدان بىلىلا، شۇڭلاشقا بىزدەك چوڭ - كىچىك مۇسۇلمانلارغا ئاتىدارچىلىق قىلىپ، ئۆز ھۆكۈملىرىنى جارى قىلىپ بەرگەن بولسىلا، بىز سىلىگە جان - دىلىمىز بىلەن خىزمەتكار ۋە پەرمانچىلىق يولىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ھەممە مەمۇرىي مەملىكەتدارلىق ئىشلىرىدا سىلىنى مۇقەددەم ۋە پېشۋا بىلىپ، خان مۇقامىدا كۆرسەك، دەپ ئىلتىجا ۋە ئىلتىماس قىلدى. ئەھمەد سىلەر ئاز، خىتايلار بولسا ناھايىتى تولا، بۇلارغا قارشىلىق قىلغىلى بولماس. مەن بولسام نەچچە ئاتا ۋە بوۋامدىن تارتىپ ئۇلۇغ خانىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ چوڭ مەنسەپ تېپىپ، يەر، سۇ، زېمىن، بەلكى نەچچە ئۆيلۈك ئادەم ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ، پۈشتۈمدىن پۈشتۈمغىچە جۇلدۇ - جاساقدارلىق بولغاندىن تاشقىرى، يەنە نەچچە نۆۋەت ئۇلۇغ خانىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن. مەن ئۇلۇغ خانغا قانداق قىلىپ يامانلىق قىلالايمەن؟ گەرچە ئۇ دىنسىز ۋە كاپىر بولسىمۇ، ئاباڭ - ئەجدادلىرىمدىن تارتىپ ئۇنىڭ تۇزىنى يەپ، دۆلىتىنى كۆرگەنىدىم، ئەمدى مەيلى قانداق بولسىمۇ تۇز بەرگەن ئۇلۇغىمىزدىن يۈز ئۆرىمەيمەن، تۇز ھەققىنى ساقلاش باشقا ھەممە ئىنسان گۈرۈھىغا پەرز ۋە ۋاجىپ. مەن سىزلەرنىڭ

سۆزىڭىزلەرگە كىرىپ ئۇلۇغ بولۇپ، ئۆزۈمنىڭ ھالاكەتكە تاشلىمايمەن. باشقا كىشىنى ئىختىيار قىلىپ باشلىق قىلىمەن دېسەڭلار شۇنى قىلىڭلار، ھازىر يېشىم 70 كە يەتتى. كۆرىدىغان دۆلەت ۋە ئىززەتنى كۆرۈپ بولدۇم. ئەمدى مۇنداق ئارزۇ ۋە ھەۋەس قالمىدى، دەپ جاۋاب بەردى»④.

ئەھمەد قوزغىلاڭنىڭ داھىيسى بولۇشنى رەت قىلىپ ئاللىقاچان يۈز بەرگەن قوزغىلاڭغا ئوچۇق - ئاشكارا قارشى چىققانلىقى ئۈچۈن شۇ يەردىلا ئۆلتۈرۈلگەن.

قوزغىلاڭچىلار ئەھمەدنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، ئۆزگىرىپ ئەرشىدىن جەمەتىدىن⑤ بولغان ئەڭ يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە راشىدىنىڭ قوللىشىنى تەلەپ قىلغان. «تارىخىي ھەمىدى» دە راشىدىنىڭ كۈچا قوزغىلىڭىنىڭ داھىيسى بولۇش جەريانىنى مۇنداق دەپ يازغان: «بۇ چاغدا كۈچا خوجىلىرىدىن راشىدىن خوجام مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىنىڭ مازىرىدا دۇئا - تىلاۋەت بىلەن يانقان بولۇپ، ھېچ كىشىگە ئارىلاشمايدىغان ۋە دەرۋىش تەرىقىسىدە ئۆمۈر ئۆتكۈزۈۋاتقان ئادەم ئىدى، ھەممە مۇسۇلمان گۈرۈھى ۋە تۈڭگانى تائىپىلىرى ئۇنىڭغا مۇرىت - مۇخلىس بولۇپ، بۇ ئادەمگە باش ئېگەتتى. مەزكۇر ئادەمنى ئىبادەتخانىدىن ئىختىيارسىز ئېلىپ چىقىپ: «سىلە بىزگە بۇرۇنمۇ پېشۋا ۋە يول باشچى ئىدىلە، ئەمدىمۇ پېشۋا ۋە يول باشچى بولۇپ خانلىق ئورنىدا ئولتۇرۇپ بىزگە باش بولۇپ، ھۆكۈملىرىنى جارى قىلىپ بەرسىلە» دەپ ئۇنىڭ خالىغان ياكى خالىمىغانلىقىغا قويماي، ئاق كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ بۇرۇنقى سۈلتانلىق قائىدىسى بويىچە خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزدى. توختىسى ئىشكىئاغا بېكىنى ۋەزىر قىلىپ تەيىنلىدى⑥. ئارقىدىن ئىسلام دىنىنىڭ ئادىتى بويىچە راشىدىننى ھۆرمەتلەپ «پەيغەمبەرنىڭ تاللانغان ئەۋلادى، غەلىبىنىڭ ئاتىسى» دەپ ئاتىدى»⑦.

راشىدىندىن ئىبارەت بۇ ئەسلىدىنلا دۇئا - تىلاۋەت بىلەن

كۈن ئۆتكۈزۈپ كېلىۋاتقان ئادەم، 19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ـ شىمالىنى قاپلىغان قوزغىلاڭ دولقۇنىدا تۈيۈقسىز كۆچا قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ داھىيسى بولۇپ قالدى. كېيىنكى بىرنەچچە يىل ئىچىدە راشىدىننىڭ رەھبەرلىك قىلىپ تەشكىللىشى بىلەن كۆچا قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ھەربىكەت دائىرىسى، غەربتە قەشقەر يەكەنلەرگىچە، شەرقتە ئۈرۈمچى قۇمۇللارغىچە كېڭەيدى. راشىدىن ئۆز نامىدا قۇيدۇرغان تەڭگە پۇللىرى بۇ رايوننىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدىكى بىر ۋاستىچى بولۇپ قالدى. بۇنىڭدىن باشقا، راشىدىن مۇشۇ دەۋردە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ـ شىمالىدا يۈز بەرگەن نۇرغۇن چوڭ ـ چوڭ ۋەقەلەر بىلەن باغلىنىپ، 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى مۇھىم شەخسلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى⑧.

كۆچا قوزغىلىڭى پارتلىغاندىن كېيىن، ئۈرۈمچى دۇتۇڭى (باش نازارەتچى) پىڭ رۇي ئالدىراپ ـ تېنەپ نەچچە يۈز كىشىلىك بىر قوشۇننى تەشكىللەپ، قارائۇسۇنىڭ چېرىكچى ئامبىلى ۋېن يۈڭنى كۆچانىڭ ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى قىلىپ بەلگىلەش بىلەن بىرگە بۇ قوشۇنغا قوماندان قىلىپ تەينىلەپ كۆچادىكى قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا ماڭغۇزدى. لېكىن بۇ قوشۇن كۆچاغا 600 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان ئۇششاقتالدا قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن يوقىتىلىدى⑨.

راشىدىن خان دەپ ئاتىلىپ ئۈچىنچى كۈنى، 168 كىشىدىن تەشكىل تاپقان قوشۇننى غەربكە يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتكەن. بۇ قوشۇندا 150 نەپەر ئۇيغۇر، 18 نەپەر خۇيزۇ بولۇپ، تېخى ئون دانە يېنىك زەمبىرەك بىلەن قوراللانغانىدى. بۇ قوشۇنىنىڭ قوماندانى راشىدىننىڭ تاغىسى بۇرھانىدىن (بۇ كىشى كېيىن خېتىپ خوجا دېگەن ئىسىم بىلەن مەشھۇر بولغان) بولۇپ، راشىدىن ئۆزىنىڭ ئىككىنچى ئوغلىنى بۇرھانىدىننىڭ ئورۇنباسارى قىلىپ تەينىلىگەن. يەنە موللا ئوسمان ئىسىملىك

بىر كىشىنى بۇ قوشۇننىڭ قازىسى قىلىپ تەينىلىگەن. ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش زۆرۈر بولغان بىر ئىش شۇكى، بۇ قوشۇن يولغا چىقىشتىن ئاۋۋال راشىدىن قوماندان بۇرھانىدىن قاتارلىقلارغا بىر ئىشنى ئەمر قىلغان. «تارىخىي ھەمدى» ۋە «تارىخىي ئەمىنىيە» گە بۇنىڭ تولۇق تېكىستى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىنىڭ ئاتالمىش «كاپىر» لىقىدىن ئىبارەت سەۋەنلىك، رەزىللىكلىرى ئەيىبلەنگەندىن باشقا، يەنە راشىدىننىڭ ئاساسىي ئىستراتېگىيىسىنىڭ دائىرىسى ئالاھىدە چۈشەندۈرۈلگەن.

راشىدىن بۇيرۇقىدا بۇرھانىدىن قاتارلىقلاردىن ئالدى بىلەن سايرام بىلەن بايىنى ئېلىش، ئاندىن ئاقسۇنى ئېلىشنى، كېيىن ئاقسۇ شەھىرىگە تايىنىپ قەشقەر، يەكەنلەرنى ئېلىشنى تەلەپ قىلغان. ئەمەلىيەتتە راشىدىننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشتىكى ئىستراتېگىيىلىك نەزىرى بۇ يەرلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. چۈنكى ئۇ مېڭىش ئالدىدا تۇرغان بۇرھانىدىن قاتارلىقلاردىن پامىر ئېگىزلىكىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ تېخىمۇ غەربتىكى جايلارغا كېڭىيىشنى تەلەپ قىلغان. راشىدىن ئۆزىنىڭ بۇ ئارزۇسى توغرىسىدا ئۆز بۇيرۇقىدا مۇنداق چۈشەنچە بەرگەن. «ئاقسۇ، قەشقەر، ياركەنت ئىشلىرىدىن بىكار بولغاندىن كېيىن، قوقەند، بۇخارا ئۇلۇغلىرى ئاشناچىلىق قائىدىسىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ئىناۋەت قىلىپ باش ئېگىشنى ئۆزلىرىگە لازىم ۋە راۋا كۆرسە، ئىش تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ. ئەگەر بۇنى لايىق كۆرمەي، باش ئەگمەي توسقۇنلۇق قىلىدىغان بولسا سىزلەرگە يەنە ياردەم قىلىپ كۈچ ئەۋەتىمەن. ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە غەرب تەرەپتىكى يۈرتلارنى قولغا كىرگۈزۈڭلار» ⑩. ئەڭ دەسلەپكى بىرنەچچە كۈن ئىچىدە غەربكە ماڭغان بۇ قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىسىنى ئۇرۇش غەلىبىسى دېگەندىن كۆرە سىياسىي غەلىبە دېگەن تۇزۇك. چۈنكى ئۇلار ئۇرۇش قىلمايلا

سايرام بىلەن بايىنى ئىشغال قىلىدۇ، شۇ يەردىكى پۇقرالار بەس - بەس بىلەن قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كۆچادىن چىققاندا ئارانلا 168 ئادەمى بولغان بۇ قوشۇن ھەش - پەش دېگۈچىلا زوربېسىپ ھەيۋىتى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان چوڭ ئامما قالايمىقان بىر توپقا ئايلىنىدۇ. ئۇلار قورال ھېسابىغا قوللىرىغا كالتەك - توقماقلارنى ئېلىۋالغان بولۇپ ھەتتا بەزىلىرىنىڭ قولىدا كەتمەن، ئورغاق قاتارلىق دېھقانچىلىق سايمانلىرىمۇ بار ئىدى.

قالايمىقان ۋەزىيەت بىرئاز تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىن، ئەكرەم شاھ ئەلەمئاخۇنۇم دېگەن كىشى سايرامنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە، ئاپئاقئاخۇن ئىسىملىك كىشى بايىنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلىنىدۇ. بۇ نەتىجىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ قېتىمقى غەربكە قىلىنغان يۈرۈش كۆزلىگەن نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ. بۇرھاندىن باشلاپ ماڭغان قوزغىلاڭچى قوشۇن ئاقسۇغا 130 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان قارا يۇلغۇندا ئاقسۇنىڭ ھاكىمبېگى سەئىدنىڭ باشچىلىقىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرايدۇ. بۇرھاندىن قاتارلىقلار ئۇرۇشتا يېڭىلىپ كۆچاغا قېچىپ كېتىدۇ. قوشۇن قازىسى موللا ئوسمان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ئەسىرگە چۈشۈپ قالىدۇ. «تارىخىي ھەمىدى» دە كۆچا قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قارا يۇلغۇندا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراش ئەھۋالىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ. «شۇ كۈنى كەچتە، ھاۋا بۇزۇلۇپ يامغۇر ياغدى ۋە شۇرغان چىقتى. خېتىپ خوجام (بۇرھاندىننى كۆرسىتىدۇ) باشلىق ھەممە ئادەم ئۆي - ئۆيلەرگە كىرىپ ئۇيقۇغا كەتتى. لەشكەرلىرىمۇ دەرەخ ۋە تام قاتارلىق نەرسىلەرنى پاناھ قىلىپ، ئات ئېگەرلىرىنى بېشىغا قويۇپ، خاتىرجەم ئۇيقۇغا كەتتى. دەل مۇشۇنداق پەيتتە جامدىكى خىتايلار ۋە ئاقسۇ ھاكىمى سەئىدبېك باشلىق نۇرغۇن چېرىكلەر باستۇرۇپ كېلىپ، زەمبىرەكلەرگە ئوت تۇتاشتۇردى.

بۇلار ئويغىنىپ قارىسا، قارا چېرىكلەر ئاللىقاچان قورشاپ بولغانىكەن. ئۇلار دەرھال تۈرۈپ، بەزىلىرى ئېگەرلىك ئاتلىرىغا، بەزىلىرى يايداق ئاتقا مىنىپ، بەزىلىرى پىيادە بولۇپ، قورقۇنچ ۋە زىلزىلە ئاستىدا، ئارقىغا قاراپ قاچتى. خىتاي چېرىكلىرى چاپ ـ چاپ قىلىپ نۇرغۇن ئادەمنى ھالاك قىلدى. 2 مىڭ 800 دىن كۆپرەك ئادەم ۋاپات بولدى»⑪.

مەيلى ئۇرۇشنىڭ كۆلىمى جەھەتتىن قارىغاندا بولسۇن ياكى ئۇرۇشنىڭ دەرىجىسى جەھەتتىن قارىغاندا بولسۇن، قارايۇلغۇن جېڭى ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولماي قالدى. بىراق قارايۇلغۇن ئۇرۇشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە يۈز بەرگەن بىر قاتار ئىشلار كۆچا قوزغىلىڭىغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. بۇ ئىشلار ئىچىدە ئالدى بىلەن تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بولغىنى ھەربىي تەشكىلىي تۈزۈمىنىڭ يۇرگۈزۈلۈشى، ئاندىن قالسا مەمۇرىي ھوقۇق تەشكىلىي تۈزۈم ئىشى، ئەڭ ئاخىرىدىكىسى راشىدىنىڭ داھىيلىق ساپاسىغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلاردۇر.

بۇرھانىدىن بۇيرۇق بويىچە غەربكە يۈرۈش قىلغان چاغدا، ئۇنىڭ سالاھىيىتى «ئەمىرلەشكەر» بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ ئاساسلىق مەنىسى قوشۇننىڭ باشلىقى دېگەنلىك ئىدى. راشىدىن ئۆزىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ماخمۇتنى بۇرھانىدىنىڭ ئورۇنباسارى قىلىپ تەينىلەپ، ئارمىيىدىكى بىرىنچى قول ۋە ئورۇنباسارلىق ۋەزىپە تۈزۈمىنى تۈرغۇزغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا موللا ئوسماننى «قازى ئەسكەر» لىككە تەينىلىگەن بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ ئاساسلىق مەنىسى ھەربىي قوشۇننىڭ دىنىي قانۇن باشلىقى (دىنىي ھەربىي سوتچى) دېگەنلىك ئىدى. بۇ مەنسەپنىڭ قوشۇننىڭ مەنىۋى تۈرمۇشىغا مەسئۇل بولۇش ۋەزىپىسىدىن باشقا يەنە ھەربىي ئىنتىزامنى ئىجرا قىلىش ئالاھىدە ھوقۇقىمۇ بار ئىدى. شۇنداق قىلىپ بىرىنچى قول ۋە ئورۇنباسارلىق ۋەزىپىلىرى ھەمدە دىنىي ئەدلىيە ئەمەلدارلىق تۈزۈمى بىرلىشىپ

قوشۇننىڭ قوماندانلىق سىستېمىسىنى شەكىللەندۈردى. بۇ ھەربىي تەشكىلىي تۈزۈملەر كېيىن كۈچا قوزغىلىڭىنىڭ قائىدىسى بولۇپ قالدى.

كۈچا قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ سايرام بىلەن بايغا ھاكىمبەگ تەينىلەش ئىشى ئادەمگە ئاجايىپ تەسىر بېرىدۇ. كېيىن مەيلى غەربتە قىلغان ئۇرۇشلىرىدا بولسۇن ياكى شەرقىي يۆنىلىشتە قىلغان ئۇرۇشلىرىدا بولسۇن ھاكىمبەگلەرنى تەينىلەپ، يەرلىك مەمۇرىي ئاپپاراتلارنى تەشكىللەش، باشتىن - ئاخىر ئۇلارنىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. قارايۇلغۇندىكى ئوكۇشسىزلىق ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، راشىدىن ئۆزبېكنىڭ داھىيلىق ساپاسىنى نامايان قىلدى. راشىدىن ئوكۇشسىزلىقنىڭ جەريانىنى تەپسىلىي سۈرۈشتۈرگەندىن كېيىن، تۆت ھەربىي ئەمەلدارنى دارغا ئېسىپ جازالىغان ھەمدە بۇرھانىددىننى قاتتىق ئەيىبلىگەن. بۇ ئارقىلىق راشىدىن ئۆزبېكنىڭ قول ئاستىدىكىلەرگە ئۆزلىرىنىڭ تەرتىپسىز بولماستىن، بەلكى مەلۇم تەرتىپ - ئىنتىزامنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇرغان. قارايۇلغۇن مەغلۇبىيىتىنى بىر تەرەپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، راشىدىن يەنە بىر قېتىم غەربكە جازا يۈرۈشى تەشكىللىدى. كېيىنكى ئىككى يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە، كۈچا قوشۇنى بۇ يۆنىلىشتە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئالتە قېتىم ئۇرۇش قوزغىدى. ئۇلار ئاقسۇ ئۇرۇشى، ئۇچتۇرپان ئۇرۇشى، قەشقەر ئۇرۇشى، ۋە ئۇچ قېتىملىق يەكەن ئۇرۇشلىرىدۇر.

2. ئاقسۇدىكى ئۇرۇش

قارايۇلغۇندا ئوكۇشسىزلىققا ئۇچرىغان ساۋاقنى كۆزدە تۇتۇپ راشىدىن ئۆزبېكنىڭ ئاكىسى جامالىددىننى ئاقسۇ جېڭىگە قوماندانلىق قىلىشقا ئەۋەتتى. «تارىخىي ھەمىدى» نىڭ ئاپتورى

جامالىدىنغا باھا بېرىپ مۇنداق دېگەن: «بۇ كىشى يىراقنى كۆرەلەيدىغان، تەدبىرلىك، دۆلەت ئىشلىرىدا شىجائەتلىك، تېبابەتچىلىك ئىلمىدە ناھايىتى ماھىر، دىلى قانىتىق ۋە غەيرەتلىك كىشى ئىدى» .

جامالىدىن كۆچادىن يولغا چىققاندا، 800 ئەسكەر ۋە مۇناسىپ توپ ـ زەمبىرەكلەرگە ئىگە ئىدى، سايرام، باي قاتارلىق جايلاردىن ئۆتكەندە جامالىدىننىڭ قول ئاستىغا توپلانغان كىشىلەرنىڭ سانى ئىككى مىڭغا يېقىنلاشتى. راشىدىننىڭ جامالىدىنغا بەرگەن بۇيرۇقىدا گەرچە ئېنىق ھالدا: بۇ قېتىمقى يۈرۈشنىڭ مەقسىتى ئاقسۇنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىش دەپ بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بايغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، جامالىدىن توساتتىن قوشۇننىڭ يۈرۈش قىلىش يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. يېقىن ئادەمى بار بۇ قوشۇن ئىلىغا بارىدىغان چوڭ يولغا قەدەم باستى. ئۇلاردا تەڭرىتاغ يولى بىلەن مېڭىپ بىۋاستە ئىلىغا بارىدىغاندەك قىياپەت بىلىنىپ تۇراتتى. تاغ ئېچىدىكى ئارا شور دېگەن جايغا يېقىنلاشقاندا، بۇ قوشۇن جامالىدىننىڭ يېتىپ بارغان جايدا بۇيرۇقۇمنى كۈتۈپ تۇرسۇن دېگەن بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالدى. ئاراشورغا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىن ئىلىغا بارىدىغان مۇھىم قاتناش تۇگۈنى بولۇپ، جۇڭغار خانلىقىدىن باشلاپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىن جۇڭغار خانلىقىغا ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىدىغان مۇھىم ئۆتەڭلەرنىڭ بىرى ئىدى. جامالىدىننىڭ قوشۇنىنى ئاراشورغا باشلاشتا، ھەم ئاقسۇدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى ئېزىقتۇرۇش ھەم ھەربىي تەمىنات، قورال ـ ياراغلارنى كۆزلەش پىلانى بار ئىدى. چۈنكى، خەۋەرلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ زور بىر تۇركۈم ھەربىي ماددىي ئەشيالىرى ئاراشورغىدا جەم بولۇپ ئىلىغا توشۇلماقچى ئىكەن. شۇنداق دېيىش كېرەككى، جامالىدىن بىكارغا يۈرۈش قىلمىغان. ئۇ دەرۋەقە زور تۇركۈمدىكى ھەربىي

ماددي ئەشيالارغا، بولۇپمۇ نۇرغۇن ماتاغا ئېرىشكەن.

جامالىدىن ئاراشوردا 20 كۈن تۇرغاندىن كېيىن جەمجىتلا ئەسكەرلىرنى باشلاپ شەرقىي جەنۇبىي يۆنىلىشكە مېڭىپ، ئۇدۇللا جام ئۆتىگە قاراپ يول ئالدى. جام ئۆتىگىنىڭ ئاقسۇ بىلەن بولغان ئارىلىقى 50 چاقىرىم كېلەتتى. ئۇ ھەم تاغ ئويمانلىقىنى ئايلىنىپ ئۆتىدىغان قاتناش يولى ئوستىدىكى مۇھىم بىر تۇگۈن، ھەم ئاقسۇنىڭ مۇداپىئە سىستېمىسىنىڭ مۇھىم تايانچ نۇقتىسى ئىدى. بۇ يەرگە قورغان سېلىنغان بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى دائىملىق تۇراتتى. جامالىدىن قول ئاستىدىكىلەرگە ئاراشورا قولغا چۈشكەن ئاق ماتالارنى بەدەنلىرىگە يۆگۈۋلىشنى بۇيرۇدى. بۇ كىشىلەر تاغ جىلغىلىرىدا پەيدا بولغان چاغدا ئاق قوي توپىغا، چۆل بايا‌ۋاندا پىيادە ماڭغان چاغدا بەدەنىي لەيلەۋاتقان ئاق بۇلۇتقا ئوخشاپ قالاتتى⑬.

جام جېڭى ناھايىتى تېزلا ئاخىرلاشتى. مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ كۆپ قىسمى يوقىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئاقسۇنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئاقسۇ قەلئەسى ئىچىگە توپلىنىپ، سېپىلنى دالدا قىلىپ، بۇ قەلئەنى قوغداپ قالماقچى بولدى. 1864 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، جامالىدىننىڭ قوماندانلىقىدىكى كۈچا قوشۇنى ئەڭ ئاخىرى ئاقسۇ قەلئەسىنى ھۇجۇم بىلەن ئالدى.

راشىدىن جامالىدىننى ئاقسۇنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە، كۈچالىق ئابدۇراخمان دوپپىگىنى جامالىدىننىڭ ئورۇنباسارلىقىغا تەينىلەپ، يېڭى مەمۇرىي ئورگاننى تەشكىل قىلدى.

ئاقسۇ جېڭى ئاخىرلىشىپ ئىككىسى كۈندىن كېيىن، يەنى 7 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، قارا يۇلغۇندا ئوكۇشسىزلىققا ئۇچرىغانلىق سەۋەبىدىن ئائىلىسىدە بىكار

تۇرۇۋاتقان خېتىپ (يەنى بۇرھانىدىن) 600 كىشىلىك بىر قوشۇننى باشلاپ ئۇچتۇرپان قەلئەسىنى ئېلىشقا بۇيرۇق ئالدى. بۇ قوشۇننىڭ قوماندانلىق قاتلىمىدا خېتىپتىن باشقا، يەنە خېتىپنىڭ چوڭ ئوغلى ھامىدىن، قوشۇن قازىسى موللا ئابدۇللالارمۇ بار ئىدى. ئۇچتۇرپان بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 200 چاقىرىم بولۇپ، ئاقسۇنىڭ غەربىي جەنۇبىي يۆنىلىشىگە جايلاشقان خېتىپ قاتارلىق كىشىلەر كۆچادىن يولغا چىقىپ، تاغ يولى بىلەن تۆت كۈن يۈرۈش قىلىپ، ئۇچتۇرپان تەۋەسىدىكى ئاچاتاغ ئەتراپىغا يېتىپ باردى. بۇ يەردە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ مۇداپىئە ئىستىھكامى بار ئىدى. ئىككى تەرەپ رەسمىي ئېلىشىپ بولغۇچە، يېقىن ئەتراپتىكى پۇقرالار تۇركۇم - تۇركۇملەپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ مۇداپىئە لىنىيىسىدىن ئۆتۈپ قارشى تەرەپنىڭ لاگېرىغا سەلدەك ئېقىشتى ھەمدە خېتىپ باشلىق كىشىلەرنى ئالقىشلاپ ھۆرمەت بىلدۇرۇشتى. ئاخىرىدا، بۇ جايىنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان ئۇچتۇرپان قەلئەسىنىڭ ھاكىمبېگىمۇ خېتىپقا تەسلىم بولدى. شۇنىڭ بىلەن خېتىپ ئۇدۇللا ئۇچتۇرپان قەلئەسىگە قاراپ يول ئالدى. خېتىپ قول ئاستىدىكىلەرگە قەلئەگە ھۇجۇم قىلىشتا مۇنتىزىم قوراللارنى ئىشلىتىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەرگەندىن سىرت، يەنە سېپىل ئەتراپىغا ياغاچتىن سېپىلغا تەڭ ئېگىزلىكتە زەمبىرەك سۇپىسى ياساپ، سېپىل ئىچىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى بىۋاستە توپقا تۇتتى. كېيىنكى كۈنلەردە، قوزغىلاڭچى قوشۇن يەنە سېپىلنىڭ ئاستىغا بارغىلى بولمىدىغان لەخمە كولاپ، پارتلاتقۇچ دورا قويۇپ سېپىلنى پارتلاتماقچى بولغان بولسىمۇ، بۇ چارىلەرنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنۇم بەرمىدى. خېتىپ قاتارلىق كىشىلەر نېمە قىلىشنى بىلەلمەي تۇرۇۋاتقان چاغدا، ئۇچتۇرپان قەلئەسى ئىچىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئوق - دورا ئامبىرى ئۇشتۇمتۇت پارتلاپ ئوت

كەتتى. ئاشۇ ئەھۋاللارنى كۆرگەنلەر تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ: «ئوت كەتكەن ھامان مەيلى خىتايلار بولسۇن ياكى تاملار، قورال ـ جابدۇقلار، بۇتخانىلار ۋە مۆلجەر تېغى خۇددى توزاندەك كۆككە ئۇچتى. كىشىنى كىشى تونۇمىدى. ھەتتا بىر ـ بىرىنى كۆرەلمەيتتى. كۈندۈزدىكى كۈن گويا كى كېچىنىڭ قاراڭغۇسى بولدى. كاپىرلارنىڭ پۈت ـ قوللىرى دورىنىڭ كۈچى بىلەن بىر تاش ياكى ئىككى تاش مىقدارى يەرگە ئۇچۇپ كېتىپتۇ. بەزىلىرىنىڭ باش ياكى بەدىنى دەل ـ دەرەخلەرگە ئېسىلىپ قاپتۇ»⑭.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇچتۇرپان قەلئەسى بۇ قېتىمقى ئوق ـ دورا پارتلاشتا ئاسانلا قولدىن كېتىپ قالدى. خېتىپ ئۇچتۇرپاندا داغدۇغىلىق ھالدا قەلئەگە كىرىش مۇزاسىمى ئۆتكۈزدى ھەم ئۇچتۇرپان قەلئەسىنىڭ سابىق ھاكىمبېگى توختىنى داۋاملىق ھاكىمبەگلىككە قويدى، باي مۇھەممەدنى داۋاملىق قازى قىلىپ تەينىلىدى. شۇنداق قىلىپ راشىدىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە يەنە بىر شەھەر ـ ئۇچتۇرپان قوشۇلدى.

3. قەشقەرگە يۈرۈش قىلىش

ئۇچتۇرپان جېڭى ئاخىرلىشىپ تەخمىنەن ئۈچ ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، راشىدىن سىدىق ئىسمىلىك بىر كىشىنىڭ قەشقەر كوناشەھەرنى ئىگىلىۋالغانلىقىنى ئاڭلىغان. سىدىق قىرغىز بولغاچقا، ئۇنىڭ مىللەت تەۋەلىكى راشىدىنىڭ قەشقەرگە يۈرۈش قىلىشىغا بىۋاستە سەۋەب بولۇپ قالدى. 1864 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، ئۇچتۇرپاننى ساقلاپ تۇرۇۋاتقان خېتىپ راشىدىنىڭ بۈيرۇقى بويىچە، قوشۇن باشلاپ ئۇچتۇرپاندىن قەشقەرگە ئاتلاندى، بۇ مىڭ كىشىدىن ئاشىدىغان قوشۇن ئىدى⑮.

قەشقەر تەۋەسىدىكى قارابۇلاق كەنتىگە يېتىپ بارغاندا، ئۇنىڭ چارلىغۇچى ئەسكەرلىرى چۆللۈكتە ئىلى جاڭجۇنىگە مەكتۇپ ئېلىپ ماڭغان سودىگەرچە ياسىنىۋالغان ئىككى كىشىنى ئەسىر ئالدى. خېتىپنىڭ ئوغلى ھامىدىن بۇ ئىككى كىشىنى ئۆزى سوراق قىلغاندا، ئۇلارنىڭ بىرى ئاقسۇ قەلئەسىنىڭ ئىلگىرىكى ھاكىمبېگى، يەنى قارا يۇلغۇندا خېتىپ (شۇ ۋاقىتتا ئۇنىڭ ئىسمى بۇرھان ئىدى) قا يوشۇرۇن زەربە بەرگەن سەئىد بولۇپ چىقتى. سەئىدبەگ ئاقسۇ قەلئەسى قولدىن كېتىدىغان چاغدا قەلئەنى تاشلاپ قەشقەرگە قېچىپ كەتكەنىدى. چۈنكى ئۇنىڭ ئاكىسى قەشقەر قەلئەسىنىڭ ھاكىمبېگى ئىدى. سودىگەرچە ياسىنىۋالغان يەنە بىر كىشى بولسا سەئىدنىڭ تۇڭچىسى (تەرجىمانى) ئىدى. ھامىددىن سەئىدنىڭ قارا يۇلغۇندا خېتىپ قاتارلىق كىشىلەرگە يوشۇرۇن زەربە بەرگەنلىك قىلمىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، سەئىدكە ئۇلۇم جازاسى بېرىشنى بېكىتتى. كېيىن بىرمۇنچە كىشىلەرنىڭ ئارىغا كىرىشى بىلەن، سەئىد راشىدىنغا ساداقەتمەن بولۇشقا قەسەمياد قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا بەرگەن ئۆلۈم جازاسىنى بىكار قىلدى ھەمدە ئۇنىڭغا ھەربىي مەنسەپ بەردى. كېيىن، خېتىپ باشلىق كىشىلەر قەشقەرگە قاراپ سەپەرنى داۋاملاشتۇرۇۋەردى. خېتىپ مىللىي تەۋەلىكىنىڭ ئەھمىيىتىگە ھەددىدىن زىيادە ئىشىنىپ قالدى. ئۇ، قەشقەر ھاكىمبېگى قۇتلۇق تېگى ـ تەكتى كۆچالىق ئۇيغۇر، ئەمدىلىكتە ئۇنىڭ ئىنىسىمۇ ماڭا ئەل بولدى، دەپ قاراپ، قۇتلۇق چوقۇم مەن بىلەن بىرلىشىپ سىدىققا ھۇجۇم قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن قەشقەر پۇقرالىرىنىڭ كۆچا خوجىلىرىنى قارشى ئېلىشىدەك داغدۇغىلىق مەنزىرە پەيدا بولىدۇ، دەپ ھۆكۈم قىلدى ⑯.

ھالبۇكى، خېتىپ باشلىق كىشىلەر قەشقەرگە يېقىنلاشقاندا، ئۇلارنىڭ ئالدىدا پەيدا بولغىنى قارشى ئالغىلى

چىققانلار بولماستىن، بەلكى سەپ تارتىپ تەييار تۇرغان قوراللىق قىرغىزلار بولۇپ چىقتى. ئىككى تەرەپ دەرھال جەڭگە ئاتلاندى. ئۇزاق ئۆتمەي، سىددىقنىڭ بۇيرۇقى يېتىپ كەلدى. ئۇ بۇيرۇقىدا قول ئاستىدىكىلەردىن ئۇرۇشنى توختىتىپ، كۆچا خوجىلىرىنىڭ كوناشەھەرگە كىرىشىنى داغدۇغىلىق مۇراسىم بىلەن كۈتۈۋېلىشىنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن يۈز بەرگىنى بىر قاتار كومىدىيىلىك ۋەقەلەر بولدى: خېتىپ باشلىق كىشىلەر گۈللۈك هويلا ـ ئارامىلىق تۇرالغۇ جايغا ئورۇنلىشىپ، ئەتراپلىق كۈتۈلۈشكە مۇيەسسەر بولدى. بىراق، خېتىپ باشلىق كىشىلەر تېزلا ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىيەتتە بۇ ئالقانچىلىك يەرگە بەند قىلىپ قويۇلغانلىقىنى بايقاشتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قوغدىغۇچى قىسمىدىن، ئات ـ ئۇلاغلىرىدىن، قورال ـ ياراغلىرىدىن مەھرۇم قالدى. توپتوغرا توققۇز كۈنگىچە خېتىپ باشلىق كىشىلەر سىدىقنىڭ قارىسىنىمۇ كۆرەلمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن خېتىپ قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئاخىر چۈشىنىپ يەتتى. شۇڭا، قەشقەردىكى بەزى مەشھۇر مۆتىۋەرلەر خېتىپقا تەكلىپ بېرىپ، سىدىق بىلەن ياخشىلىشىپ قېلىشنى ھەمدە ھەر ئىككىيلەندىن ئۆز چېگرىسىغا ئەمەل قىلىشنى تەلەپ قىلغاندا، خېتىپ باشلىق كىشىلەر ئامالسىزلىقتىن بۇ تەكلىپكە ماقۇل بولدى. ئىككى تەرەپ بۇنىڭدىن كېيىن مارالبېشى پاسىلىدىن ئۆتمەسلىك توغرىسىدا كېلىشكەندىن كېيىن، سىدىق قەشقەر قەلئەسىنىڭ سىرتىدا داغدۇغىلىق ئۇزىتىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ خېتىپ باشلىق كىشىلەرنى ئۇچتۇرپانغا ئۇزىتىپ قويدى. خېتىپ ۋە قول ئاستىدىكىلىرى ئۇزۇن يول بېسىپ شۇ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئۇچتۇرپانغا يېتىپ باردى. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىلدە، ھەر ئىككى تەرەپ ۋەدىلىرىگە ئەمەل قىلىپ، ھېچقايسىسى ئورتاق پاسىلدىن ئۆتمىدى. شۇنداق بولسىمۇ، راشىدىن قەشقەرنى ئېلىشتەك ئۇلۇغۋار ئارزۇسىدىن يانمىدى.

بۇنىڭ ئىسپاتى شۇ بولدىكى، راشىدىننىڭ ئۇزاق ئۆتمەي يەكەنگە قارىتا قوزغىغان ئۇچ قېتىملىق ھەربىي ھەرىكىتى، ئەمەلىيەتتە قەشقەرنى ئېلىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغانىدى.

4. يەكەندىكى تۇنجى قېتىملىق جەڭ

1865 ـ يىلى باھار پەسلى، راشىدىننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن يەكەننى ئىشغال قىلىشقا بەل باغلىغان 7 مىڭ 500 كىشىلىك كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى يەكەن قەلئەسىنىڭ يېنىغا توپلاندى. بۇ قوشۇننىڭ 1 مىڭ ئەسكىرى ئاقسۇدىن، 1 مىڭ 500 ئەسكىرى ئۇچتۇرپاندىن، 4 مىڭ 500 ئەسكىرى كۈچادىن كەلگەنلەر ئىدى. راشىدىن بۇ قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىش ھوقۇقىنى ئۆز ئاكىسى شەيخ نەزەرىدىنگە تاپشۇردى. بۇنىڭدىن باشقا، خېتىپ ھەم ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ھامىدىنمۇ بۇ قوشۇننىڭ قوماندانلىق ئىشلىرىغا قاتناشتۇرۇلدى. بۇ، غەربكە يۈرۈش قىلىشنىڭ بۇيان راشىدىن راسلىغان ئادەم سانى ئەڭ كۆپ بولغان بىر قوشۇن ئىدى. بۇ قوشۇن بارچۇقتىن ئۆتىدىغان چاغدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇننىڭ مۇشۇ جايدا ساقلىنىۋاتقان نۇرغۇن ئاشلىق ۋە باشقا ھەربىي ئەسلىھەلىرىنى ئولجا ئالدى. دېمەك، بۇ قوشۇن ئادەم سانى جەھەتتىن كۆپ بولۇپلا قالماي، بەلكى مەددىي ئەشيا ۋە قورال ـ ياراغ جەھەتلىرىدىمۇ خېلى ھاللىنىپ قالغانىدى. يەكەندە، ئۆز ئالدىغا ھوقۇق يۈرگۈزۈۋاتقان ئۇچ خىل كۈچ كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن تىركەشتى. بۇ كۈچلەرنىڭ بىرى، سابىق يەكەن ھاكىمبېگى ئابدۇراخمان باشچىلىقىدىكى يەرلىك كۈچ؛ ئىككىنچىسى سۇلايمان باشچىلىقىدىكى خۇيزۇ قوراللىق گۇرۇھى؛ ئۈچىنچىسى يەكەن يېڭىشەرگە قاپسىلىپ قالغان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئىدى. بۇ ئۇچ خىل كۈچلەر ئىچىدە، بىرىنچى بولۇپ كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن تۇتۇشقىنى ئابدۇراخمان

باشچىلىقىدىكى يەرلىك كۇچ بولدى. ئىككى تەرەپ بىرقانچە قېتىم ئۇرۇشقاندىن كېيىن ئابدۇراخمان كۇچى تەڭ كېلەلمەي ئۆزلۈكىدىن تىركىشىشنى توختاتتىپ قويدى. سۇلايمان باشچىلىقىدىكى خۇيزۇ قوراللىق گۇرۇھى بولسا، تۇرۇپ كۇچا قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشۇپ، تۇرۇپ سۇلھىلىشىپ مۇناسىۋەتلىرى زادى تۇراقلاشمىدى. يېڭىشەھەرنى ساقلاپ يانقان چاڭ سۇلالىسى قوشۇنى بولسا مۇكەممەل ئىستىھكامغا تايىنىپ مۇداپىئەدە تۇرغاندىن سىرت يەنە پات - پات ئەسكەر چىقىرىپ كۇچا قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ لاگېرلىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، شەيخ نەزەرىدىن قاتارلىقلارنىڭ «خوجىلىق» سالاھىيىتى مۇتلەق كۆپ ساندىكى يەكەنلىك مۇسۇلمان پۇقرالىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغاندىن باشقا، شەيخ نەزەرىدىن يەكەندە زادى ئۇنۇملۇك مەمۇرىي ئاپپاراتنى تىكلەپ چىقالمىدى. يەكەننى ئەمەلىيەتتە ھەر خىل كۇچلەر پارچىلاپ ئىگىلەپ تۇراتتى. بۇ جەريانداً، بىر تاسادىپىي ۋەقە يۇز بەردى: نىيازبەگ ئىسىملىك بىر كىشى يالغاندىن بىر نەچچە ئادەمنىڭ ئىسىملىرىنى ئويدۇرۇپ چىقىپ، ئاللىبۇرۇن قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ياقۇپبەگكە خەت يېزىپ ياقۇپبەگدىن قوشۇن باشلاپ كېلىپ يەكەننى ئىشغال قىلىشنى تەلەپ قىلدى. نىيازبەگ ئىسىملىك بۇ كىشى ئەسلىدە يەكەننىڭ مۇئاۋىن ھاكىمبېگى بولۇپ، كېيىن خۇيزۇ قوراللىق گۇرۇھىنىڭ خىزمىتىدە بولغان. كېيىن يەنە كۇچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى ئارىسىدا قاتناپ يۇرگەنىدى. نىيازبەگ ھەم ئۇنىڭ شېرىكلىرىنىڭ ماسلىشىپ بېرىشى نەتىجىسىدە، ياقۇپبەگ باشلاپ كەلگەن قوشۇن يەكەن كوناشەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ، كوچىمۇ كوچا كۇچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن قانتىق ئۇرۇش قىلدى. ئۇرۇش راسا كەسكىنلەشكەندە، جەڭگە قوماندانلىق قىلىۋاتقان ھامىدىن توساتتىن ئۆز ئەسكەرلىرىگە سېپىل دەرۋازىسىنى

تاقىۋېتىڭلار دەپ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ياقۇبەگنى سېپىلنىڭ ئىچىگە سولاپ يوقاتماقچى بولدى. «تارىخىي ھەمىدى» دە شۇ چاغدىكى ئەھۋاللار توغرىسىدا مۇنۇلار پۈتۈلگەن: «قۇشبېگىنىڭ سىپاھلىرى بۇنىڭغا بەرداشلىق بېرەلمەي، جان غېمىدە ئەندىشىلىرىدىن قورقۇپ، سېپىلدىن ئات سەكرىتىپ چۈشۈپ، ئۆزىنى يەرگە تاشلاپ قاچقى ۋە بىرقانچىسىنىڭ قول - پۇتلىرى سۇنۇپ يارىدار بولدى. لېكىن بىر دەرۋازا ئوچۇق قالغانكەن. قۇشبېگى جېنىنى جايلاپ قېچىپ چىقىپ، قاراڭغۇدا خەندەكىكە چۈشۈپ كېتىپ، ئانتىن ئاجراپ قالغاندا، مۇھەممەد بابادەھباشى دېگەن ئادەمگە ئۇچراپ، ئۇنىڭ ئېتىغا مىنگىشىپ، ناھايىتى مۇشەققەت بىلەن ئۆزىنى چەتكە ئالدى - دە، قەشقەرگە كەلتتى» ⑰.

ياقۇبەگنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، شەيخ نەزەرىدىن پۈتۈن ئەسكىرىي كۈچىنى توپلاپ، يەكەن يېڭىشەھەرگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. بۇ قېتىمقى مۇداپىئە جېڭى سەككىز ئاي داۋام قىلدى. بۇ مەزگىلدە، توختىماي ئېتىلىۋاتقان مىلتىق ۋە زەمبىرەك ئاۋازى ھەر خىل كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئېلىشىشلارنى بىر مەھەل ئۇنتۇلدۇردى. بىراق، يېڭىشەھەرنىڭ ئېلىنىشى بىلەن تەڭ ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر يەنە قايتىدىن باشلىنىپ كەتتى. ھەممىدىن ئاۋۋال خۇيزۇ قوراللىق گۇرۇھى بىلەن كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە يېرىكلىك پەيدا بولدى. ئارقىدىنلا ئابدۇراخمانىنىڭ كۈچلىرى يېڭىۋاشتىن قۇتراشقا باشلىدى. ھەتتا يەكەنگە قارام كېچىككەنە بازار پوسكامىدىكى جامالىدىن ئىسىملىك بىر كىشىمۇ بىرمۇنچە ئادەم باشلاپ كېلىپ، يەكەندىكى ماجىرالارغا ئارىلاشقىلى تۇردى. ۋەھالەنكى شەيخ نەزەرىدىن تولىمۇ مەمەدان، قوپال مىجەزلىك ئادەم بولغاچقا، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى ئۆزلىرىنى شەيخ نەزەرىدىندىن يىراق تۇتتى. «تارىخىي ھەمىدى»

نىڭ مۇئەللىپى ئۇ توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «نەزەرىدىن شەيخ خوجامىنىڭ مەجەزى مۇقىم ۋە تۇراقلىق ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ گويا ئۆزىنى ئىككىنچى ئەمىر كىبىر تېمۇرکۈراگانى دەپ چاغلاپ، يارکەنتتىكى كانتا ھەزرەت ئىشانلارنى، تۆتكان ئىمامىلىرى باشلىق يۇرت ئېسىلزادىلىرىنى ئادەم ئورنىدا كۆرمىدى. بۇ، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشالماسلىققا سەۋەب بولدى»⑱.

مۇشۇنداق شارائىتتا بىرىنچى بولۇپ ھامىدىن يەكەندىن كېتىپ قالدى. يەكەن كوناشەھەردە ياقۇبېگنى قانتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرانقان ئەنە شۇ ھامىدىن ئىدى. ھامىدىنىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي پائالىيىتى، كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ غەربكە يۇرۇش قىلىشى بىلەن تەڭ باشلانغان. قارا يۇلغۇندا، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا ھامىدىن غەلىبىلىك جەڭلەرنى قىلغانىدى. شۇڭا، ھامىدىنىڭ كېتىپ قېلىشى، كۆچا قوشۇنىنىڭ كۆچىنى ئېغىر دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى. ھامىدىنىڭ كېتىپ قېلىشى يەنە كۆچا قوشۇنى قوماندانلىق قاتلىمىدا زىددىيەتلەر چېكىگە يەتكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈردى. ھامىدىن كېتىپ ئۇزاق ئۆتمەي خېتىپمۇ ئۆز قول ئاستىدىكىلىرىنى باشلاپ يەكەندىن كېتىپ قالدى. ئاخىرى، شەيخ نەزەرىدىنىڭ ئۆزىمۇ شۇنچىۋالا كۆپ سىياسىي كۆچىلەرگە تەڭ كېلەلمەي، ئائىلاج كۆچاغا قايتىپ كەتتى. راشىدىنىڭ يەكەنگە قارىتا قوزغىغان تۇنجى قېتىملىق ھەربىي ھەرىكىتى مۇشۇنداق جەمجىتلا كەيپىياتتا ئاخىرلاشتى.

5. يەكەننىڭ ئىككىنچى قېتىم ئېلىنىشى

ئىككىنچى قېتىم يەكەنگە يۇرۇش قىلىشنى تەشەببۇس قىلغۇچى ۋە ئۇيۇشتۇرغۇچى ئاساسلىق كىشى جامالىدىن ئىدى.

ئاقسۇ قەلئەسىنى ئېلىش جېڭىدە جامالىدىن نامايان قىلغان تەمكىنلىك ۋە باتۇرلۇق ھەققىدە يازما ماتېرىياللاردا كەڭ خاتىرە قالدۇرۇلغان. ئاقسۇ ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن ، راشىدىن ئۇنى ئاقسۇ ھاكىمبېگى قىلىپ تەيىنلىدى. شۇڭا، ئۇ ئاقسۇ قەلئەسىنى ئېلىشتا قازانغان شۆھرىتىنى ئىزچىل ساقلاپ كەلدى ۋە كىشىلەر تەرىپىدىن يېڭىلمەس سەركەردە، دەپ قارىلىپ كەلدى. شەيخ نەزەردىن يەكەننى تاشلاپ قايتىپ كەلگەندە، جامالىدىن غەزەپ بىلەن : «ئۆزۈم ئاتلىنىپ چىقىپ ياركەنت ۋە كاشغەرنى پەتھى ۋە تەسەررۇف قىلىپ، قۇشبېگى دېگەننى تىرىك تۇتۇپ باغلاپ قول ئەسىر قىلىپ، ئۇنى ئىنسان گۈرۇھىي كۆرمىگەن خارلىق ۋە زارلىقلارغا يەتكۈزۈپ، ئېتىمنىڭ ئالدىدا پىيادە ھەيدەپ ھەيۋىسىنى يوقاتمىسام، نىزامىددىن خوجا شەيخنىڭ ئوغلى بولماي قالاي ۋە سەئىدلىكىمنى بىكار بولسۇن» دېدى⑲.

جامالىدىننىڭ يەكەنگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلىش تەكلىپى تېزلا راشىدىننىڭ ماقۇللۇقىغا ئېرىشتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن پۈتكۈل يازنى جامالىدىن يەكەنگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلىش تەرەددۇتلىرىنى راسلاشقا سەرپ قىلدى. بۇ جەريانىدا، قورال ـ ياراغ ياسايدىغان ئۇشخانىلار ئاقسۇدا تۇرغۇزۇلۇپ كۆپىيىشكە باشلىغانىدى. ھۇنەرۋەنلەر بۇيرۇقتا بىنائەن بەلگىلەنگەن مۇددەتتە ئۆزىگە بېرىلگەن ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىاپ بولۇشقا ئالدىرايتتى. تۇرغۇم ـ تۇرغۇم ئەمەلدارلار سەھرا ۋە يايلاقلاردا يۈرۈپ ئوزۇق ـ تۈلۈك ھەم يەم ـ خەشەكلەرنى توپلاشقا كىرىشتى.

1865 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، جامالىدىن باشلاپ ماڭغان قوشۇن نۇرغۇن قورال ـ ياراغ ۋە ئوزۇق ـ تۈلۈكلەرنى ئېلىپ، تومۇز ئىسسىقتا ئاقسۇدىن يەكەنگە ئاتلاندى⑳. جامالىدىن بىلەن بىللە سەپەرگە ئاتلانغانلار ئىچىدە يەنە كۇچادىن كەلگەن ئاخۇن خوجا

ئەلەم، ئۇچتۇرپاندىن كەلگەن خېتىمپ ھەم ئۇنىڭ ئوغلى ھامىدىنلارمۇ بار ئىدى. بۇلاردىن باشقا، جامالىدىن بىلەن ئۇزۇن مەزگىل بىللە بولغان يېقىنلىرىدىن ئابدۇل بابابەگ، قاسىم قازى باشلىق بىر تۈركۈم ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلارمۇ بار ئىدى. جامالىدىن زور قوشۇن باشلاپ يەكەنگە قاراپ كېلىۋاتىدۇ دېگەن خەۋەر يەكەندىكى ھەر خىل كۈچلەرنى قاتتىق سارايسىمىگە سالدى. ئۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەمدى قارشىلىق كۆرسىتىشنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى قالمىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار بەس ـ بەستە جامالىدىن بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا ئىنتىلدى. جامالىدىن قاتارلىقلار يەكەنگە ئۇچ چاقىرىم كېلىدىغان جايغا كەلگەندە، مۇلايىم، بىچارە قىياپەتلىك بىر توپ ئادەم ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. «تارىخىي ھەمىدى» نىڭ مۇئەللىپى بۇ توغرىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ياركەنتنىڭ ۋالىي ۋە ئاھالىلىرى، ھەزرەت ـ ئىشانلار، تۈڭگان ئىمامىلىرى قاتارلىق چوڭ ـ كىچىك ئۇلۇغلار، مۆتىۋەر زاتلار توپ ـ توپ، گۈرۈھ ـ گۈرۈھ بولۇپ، سوۋغا ـ سالاملارنى ئېلىپ ئالدىغا چىقىپ، زەپەر ئۇزەتكىلىرىگە يۈزىنى سۈرتۈپ، قوللىرىنى كۆتۈرۈپ، ئاللا دەرگاھىنىڭ ئالدىدا ئاجىز ۋە سۈنۈقلۇقىنى ئىپادىلەپ دۇئا قىلىشىپ، پەتھى ئايەتلىرىنى ئوقۇپ، خوجاملارنىڭ ئۆمۈر دۆلەتلىرىگە دۇئالارنى قىلىپ، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، خىجالەتنىڭ قارا تەرلىرىگە غەرق بولۇپ، ئىلگىرى قىلغان ئىشلىرىغا پۇشايمان قىلىپ تۇردى»㉑.

جامالىدىن قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچكە تايىنىپ ھېچقانداق توسالغۇغا ئۇچرىمايلا پۈتكۈل يەكەننى ئۆز ئىلكىگە ئالدى ۋە شۇ ھامان بۇ بوستانلىقنىڭ ئاسمىنىدا: «ئەمدى زامان راشىدىن خانىنىڭ زامانى!» دېگەن تەنتەنە ياڭراپ كەتتى. يېقىنقى بىر نەچچە ئەسىردىن بۇيان، يەكەن تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇھىم سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ

كەلگەن. ئىشانلار مەزھىپى ئۇيغۇرلار رايونىدا تارقالغاندىن كېيىن، يەكەن يەنە ئىشانلار مەزھىپىنىڭ مۇھىم پائالىيەت ئورۇنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. شۇڭا، يەكەننىڭ ئىشغال قىلىنىشى شۇبھىسىزكى. راشىدىننىڭ ئىززەت - ئابرۇيىنى ئاشۇردى، شۇنداقلا جامالىدىننىڭ تۆھپىسىنمۇ گەۋدىلەندۈردى. جامالىدىن قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ، ياقۇبېگنى قوغلاپ چىقىرىشنى باشتىن - ئاخىر ئۆزىنىڭ ئاساسىي نىشانى قىلدى. شۇڭا، جامالىدىن يەكەننى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن كۆچالىق ئاخۇن خوجا ئالەمنى يەكەننىڭ ھاكىمى قىلىپ تەينىلەپ، ئۇنىڭغا يەكەندىكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا تولۇق ھوقۇق بەردى. ھالبۇكى، جامالىدىننىڭ ئۆزى بولسا پۈتۈن زېھنى ۋە كۈچىنى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشنىڭ تەييارلىقى ئىشلىرىغا قويدى.

1865 - يىلى 8 - ئايدا، جامالىدىننىڭ قوماندانلىق شتابى يەكەندىن غەربكە يۈرۈش قىلىپ قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ ياقۇبېگنى قوغلاپ چىقىرىش مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كىرىشتى. «تارىخىي ھەمدى» دە يېزىلىشىچە، جامالىدىن باشلاپ ماڭغان بۇ قوشۇن 72 مىڭ ئادەمدىن تەركىب تاپقانىكەن㉒. ئېنىقكى، مۇشۇ سانغا ئادەمنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەسمۇ، بىراق، مۇئەللىپنىڭ مۇنۇ بىر جۈملە سۆزىگە شۇبھە كەتمەيدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «خوجاملار ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن بۇيان، بۇنداق كۆپ ئەسكەر توپلىنىپ ئاتلانغان ئەمەس ئىدى»㉓.

شۇ بەتنىڭ ئۆزىدە، ئاپتور يەنە مۇنداق بىر رىۋايەتنى ئۆز ئەسىرىگە كىرگۈزگەن: «خوجاملار قورال - ياراغتىن باشقا، يەنە ئىككى يۈز ھارۋىدا غول زەنجىر - كىشەنلەرنى ئېلىپ، كاشغەرگە بارمىز ۋە بۇ جايىنى ئالمىز، قېچاق، ئەنجانلىقلارنى قۇل - ئەسىر قىلىپ، غول زەنجىرلەر بىلەن

مەھكەم باغلاپ ئېلىپ كېلىمىز، دېدى»㉔.

جامالىدىن باشلىق كىشىلەر شۇنىڭ ئەسلا تەسەۋۋۇر قىلالمىغانكى، يېڭىسارنىڭ خانىبرىق دېگەن مەھەللىسىدە جەڭ باشلىنىش بىلەنلا، جامالىدىننىڭ بىرنەچچە ئون مىڭلىغان ئەسكىرى تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى. بۇ ئەھۋال «تارىخى ھەمىدى» دە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: «خوجاملار ئىلاجسىز بولۇپ ۋە ﴿ ھەدىس شېرىپ﴾ كۆرسەتكەن ﴿كۆچى يەتمەي چېداشلىق بېرەلمىگەندە، قاچماقلىق پەيغەمبەرنىڭ يولى﴾ دېگەن سۆزلىرىنى ئۆزلىرىگە لازىم ۋە ۋاجىپ دەپ ھېسابلاپ، قوش پىلتىرلىق قورال ـ جابدۇقلار ھەم چېدىر ـ بارگاھ ۋە باشقا قورال ـ ياراغلىرى، يېمەك ـ ئىچمەكلىرى، مال ـ دۇنيا، خەزىنە قاتارلىق خىلمۇخىل ئەشيالىرىغا قارىماي، ئات قامچىسىنى مەغلۇبىيەتكە شىلتىپ، ئاقسۇ يولىغا قاراپ مېڭىشنى ئىختىيار قىلدى.

خوجاملار ئىككى يىل ئىچىدە ئاقسۇ، كۇچا، ياركەنت، ئۇچتۇرپان ۋە كورلىغىچە بولغان يۇرتلارنىڭ خىراجىتىنى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ پۇل ھەم جېنى بىلەن تەييارلانغان ئوسكۇنە ۋە قورال ـ ياراغلارغا ئىگە بولۇپ تۇرۇپ، ئەقەللىي ئىككى سائەتمۇ باراۋەرلىك قىلالمايى، خۇددى چاڭ ـ توزاندەك توزۇپ كەتتى»㉕.

خانىبرىق جېڭى راشىدىننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىنى قوزغىغاندىن بۇيان ئۇچرىغان ئەڭ قاتتىق ئوڭۇشسىزلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كۇچا قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى مۇتلەق كۆپچىلىكنىڭ قەشقەرنى ئىشغال قىلىش نىيىتى تەۋرىنىپ قالدى. كېيىنكى كۈنلەردە، مەيلى ئەفكار ئاممىدا بولسۇن ۋە ياكى ئەمەلىي ھەرىكەتتە بولسۇن، قەشقەرنى ئىشغال قىلىش شوئارى خانىبرىق جېڭىدىن قايتقان كىشىلەردە ھېچقانداق چاقىرىق كۈچى ھاسىل قىلالمىدى.

ۋەھالەنكى، ياقۇپبەگكە نسبەتەن ئېيتقاندا، خانئېرىق جېڭى ئۇنىڭ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىنى 14 يىلغىچە بېسىۋېلىشنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇپ قالدى. چۈنكى، بۇ ياقۇپبەگنىڭ پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدا قازاقلار تۇنجى مۇھىم غەلىبىسى ئىدى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، خانئېرىق جېڭى راشىدىن ئۇچۇنمۇ، ياقۇپبەگ ئۇچۇنمۇ مۇھىم ئەھمىيەتلىك ۋەقەلەردىن بولۇپ قالدى. ئوخشىمايدىغىنى پەقەتلا بىرى غەلىبە قىلدى، يەنە بىرى مەغلۇپ بولدى.

6. يەكەننىڭ ئۇچىنچى قېتىم ئېلىنىشى

ئىككىنچى يىلى، يەنى 1866 ـ يىلى راشىدىن يەكەنگە يەنە بىر قېتىم يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ، بارىكۆلدە جەڭ قىلىۋاتقان ئىسھاق راشىدىنىڭ چاقىرتقان بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالدى. ئىسھاق كۈچا قوشۇنىنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشىنى ئۈيۇشتۇرغۇچى ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلغۇچى بولۇپ قالغانىدى. بۇنىڭدىن ئىككى يىل ئىلگىرى، ئىسھاق تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدا جايمۇجاي ئۇرۇش قىلىپ كۆرۈنەرلىك نەتىجە ۋە شۆھرەت قازانىپ كۈچادىكى خوجىلار ئىچىدە خېلى نامدار زات بولۇپ قالغانىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئىسھاق يەنە راشىدىن بىلەن بىر نەۋرە تۇغقان ئىدى. راشىدىن ئۆزى بۇيرۇقىدا بۇ قېتىمقى مۇھىم يۈرۈش قىلىش سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دېدى: «قىرغىز، قىپچاقلار قەشقەرنى ئالدى ۋە يار كەنتىنمۇ بېسىۋاپتۇ. بۇ تەرەپتىكى خوجىلارنىڭ ھەممىسى قېچىپ كەلدى. تولالەشكەر، قورال ـ ياراغ ۋە خەزىنە زىيان بولدى. ئۆزلىرى دەرھال لەشكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ، ئەنجانلىق ۋە قىپچاقلاردىن بۇ شەھەرلەرنى ئاجرىتىپ ئالمىساقلار، دۇشمەنلەر كۈچىيىپ كەتكەندىن كېيىن ئىش

ياخشى بولماس. چۈنكى، بۇلار بىزگە يېقىن كېلىپ قالغان ئەڭ ياماں دۈشمەنلەر» ㉖.

1866 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، ئىسھاق قوماندانلىقىدىكى بىرقانچە مىڭ ئەسكەر شىددەتلىك ھۇجۇم بىلەن يەكەن كوناشەھەر ۋە يېڭىشەھەرگە بىراقلا ئاتلاندى㉗.

ئۆتكەن ئىككى قېتىمقىسىغا ئوخشىمايدىغىنى شۇكى، ئىسھاق ھۇجۇم قىلغان يەكەن ئەمدىلىكتە ياقۇبېگنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدە ئىدى. جامالىدىن خانئىبرىقتا مەغلۇپ بولغاندىن بىرى، ياقۇبېگ يەكەندە ئۆزىگە تولۇق ئىتائەت قىلىدىغان مەمۇرىي ئاپپاراتنى قۇرۇپ چىققان ھەم كىچىك خان ئىسمىلىك بىر كىشىنى يەكەن ھاكىمبېگى قىلىپ تەينىلىگەن. بۇ قېتىم، ياقۇبېگ ئۇدۇللا يەكەنگە ئاتلىنىپ ئۆز رەقىبى بىلەن بىۋاستە تۆتۈشماي، بەلكى ئاۋال بارچۇقنى ئىشغال قىلىۋېلىپ ئىسھاقنىڭ ئۆز ئارقا سېپى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى بۇغۇپ، ئاندىن بېرىپ يەكەننى قورشاۋغا ئېلىش پىلانىنى يولغا قويدى ㉘.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان پىلان ئەمەلگە ئاشقاندىن كېيىن، ياقۇبېگ قوشۇننى باشلاپ يەكەنگە قىستاپ كېلىپ، شىددەتلىك ھۇجۇم بىلەن ئىسھاقنىڭ قوشۇنىنى قايتا ـ قايتا مەغلۇپ قىلدى ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدا ئۇزلۇكسىز غەلىبە قازانغان بۇ كىشىنى ئاھانەت ئىچىدە تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. «تارىخىي ھەمىدى» نىڭ مۇئەللىپى بىرمۇنچە دەلىللەرگە ئاساسەن بۇ ۋەقەنىڭ جەريانىنى مۇنداق سۈرەتلەپ بەرگەن: «ئىسھاق خوجام قۇشبېگىنىڭ چېدىرىغا تۆۋەنچىلىك بىلەن يېتىپ بېرىپ سۆلھى تۈزۈشتى. قۇشبېگى كاتتا زىياپەتلەرنى قىلىپ، كۆپ سۆزلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە ئۇنى مىرزا ئەھمەد قۇشبېگىنىڭ چېدىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، لەشكەرلىرىدىن ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز ئايرىپ قويدى ھەم ئۇنى يەنە ئالدىغا چاقىرىپ، مېھرىبانلىق قىلغاندەك، ئىسھاق خوجامنىڭ خاپا بولغانلىقىنى

سېزىپ، چاقچاق تەرىقسىدە «ئەگەر مۇشۇنداق يول بىلەن بىز ئۆزلىرىنىڭ قولىغا چۈشسەك نېمە قىلار ئىدىلەر» دەپ سورىدى. خوجام «مۇبادا سىز مېنىڭ قولۇمغا چۈشكەن بولسىڭىز ئىدى، سىزنى ئاتقا تېڭىپ، مەھكەم باغلاپ، كۆچاغا ماڭدۇرار ئىدىم. بۇ كەمگۈچە سىز مارالبېشى ئەتراپىغا يەتكەن بولار ئىدىڭىز» دەپ جاۋاب بەردى. بۇ سۆز ئاتالىق غازىغا ناھايىتى ماقۇل چۈشتى. ئۇ خۇشال بولۇپ، «ئەي تۆرەم، راست سۆزنى ئېيتتىلا، ئۆزلىرى بولسا راست سەيىد ئىكەنلا. مەن تەستىق قىلدىم» دەپ كۆپ ياقتۇرۇپ ئاپىرىن ئوقۇدى. قۇشبېگى يەنە «راشىدىن خان خوجا ئاقسۇنى ئۆزلىرىگە بەرسۇن، ئۆزلىرى ئاقسۇدا تۇرۇپ مارالبېشىنىڭ ئۇ تەرىپىگىچە بولغان جايلارنى سورىسىلا. بىز بۇ تەرىپىنى سورايلى. ئۆزلىرى خىتايلار بىلەن كۆپ غازات قىلىپ غازىلىق دەرىجىسىگە مۇيەسسەر بولۇپتىلا، ئەمدى بىز ئىتتىپاقلىشىپ، ئارىمىزدا خەت ـ ئالاقە ئىشلىرىنى قىلىپ تۇرساق، مۇبادا بىرگە ـ بىر تەرەپتىن دۇشمەن كەلسە، بىر ـ بىرىمىزگە يار ـ مەدەت بەرسەك. ئەگەر خان خوجا ئاقسۇنى ئۆزلىرىگە بەرمىسە، مەن ئۇنىڭ ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ بېرىشىم مۇمكىن. ئۇ چاغدا ئالەمنىڭ قۇدرەتلىك ئىگىسى بولغان ئاللا پەتھى غەلىبىسىنىڭ ئىشىكىنى قايسىمىزغا قارىتىپ ئاچسا، بىز بۇنى ئۆزىمىزنىڭ بەخت ـ تەلىيىدىن كۆرسەك، دېدى»(29).

ياقۇبېگ تەكلىپىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: ئىسھاق ئوتتۇرىغا چىقىپ ئاقسۇنى باشقۇرۇش ھەم ياقۇبېگ بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىش ۋەھاكازالار. ئېنىقكى، بۇنىڭدا ئىسھاقنى ئۆز يېنىغا تارتىش مۇددىئاسى يوشۇرۇنغانىدى. لېكىن تېخىمۇ مۇھىمى، بۇ كۆچا خوجىلار جەمەتىنىڭ ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىش سۇيىقەستى ئىدى.

تارىخىي ماتېرىياللاردا ياقۇبېگنىڭ ئىسھاقتا قانداق ئىنكاس

بولغانلىقى توغرىسىدا خاتىرە پۈتۈلمىگەن. پەقەتلا ئىسھاققا ياقۇپبەگنىڭ نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام بەرگەنلىكى ۋە ئادەم قوشۇپ بارچۇققىچە ئۇزىتىپ قويغانلىقى بايان قىلىنغان. بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردىن ئاشكارا بولۇشىچە، ئىسھاقنىڭ يەكەندە مەغلۇپ بولۇشى، راشىدىنلىنىڭ مۇددىئاسىغا تامامەن خىلاپ ئەمەس ئىكەن. چۈنكى ئىسھاقنىڭ باشلامچىلىقىدا يەكەنگە ئۇرۇش قىلىشقا ماڭغان ئەسكەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى كۆچا ۋە ئاقسۇدا يېڭىدىن ئەسكەرلىككە ئېلىنغان بازار لۇكچەك ـ مۇنتەھەملىرى ئىدى. ئۇلار يا ئىنتىزام تەربىيىسى، يا ئۇرۇش مەشىقىنى كۆرمىگەن. ۋەھالەنكى ئىسھاقنىڭ قوماندانلىقىدا تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدا ئۇرۇش سىنىقىنى جىق كۆرگەن قوشۇنلار بولسا، راشىدىنلىنىڭ بۈيرۇقىغا بىنائەن كۆچا ۋە ئاقسۇدا تۇرۇپ قالغان. ئاندىن قالسا، ئىسھاققا راشىدىن ۋەدە قىلغان ئۇچتۇرپان، ئاقسۇدىن يارەمگە ئەۋەتىلىدىغان قوشۇنلار تاكى ئىسھاق يەكەن قەلئەسىگە تامامەن قاپسىلىپ قالغانغا قەدەر يەكەنگە يېتىپ بارالمىغان. ئىسھاقنىڭ يەكەندىن قايتىپ كېتىشى، ياقۇپبەگنىڭ يەكەندە ئۆز كۈچىنى تىكلىۋالغانلىقىنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى كۈنلەردە راشىدىن يەكەنگە زادىلا چېقىلىپ باقمىدى.

7. كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى

راشىدىن غەربكە يۈرۈش قىلىشنى ئۈيۇشتۇرۇپ ئاقسۇ جېڭى، ئۇچتۇرپان جېڭى، قەشقەر جېڭى ھەم بىرىنچى ۋە ئىككىنچى قېتىملىق يەكەن جېڭىنى تەشكىللەش بىلەن تەڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشنىمۇ ئۈيۇشتۇرغان. شەرققە يۈرۈش قىلىش داۋامىدا ئېلىپ بېرىلغان مۇھىم جەڭلەر ئۇششاقتال جېڭى،

تۇرپان جېڭى ۋە قۇمۇل جېڭىدىن ئىبارەت.

«تارىخىي ھەمىدى» دىن مەلۇم بولۇشىچە، شەرققە يۇرۇش قىلىش راشىدىننىڭ بىر قېتىملىق ۋەزى ئارقىسىدا باشلانغان. شۇ چاغدا راشىدىن «خۇدا ۋە رەسۇللىلانىڭ ھەق يولىدا جېنىنى پىدا ۋە تەقدىم قىلىپ، كاپىر ـ دىنسىز ۋە زالىملار بىلەن غازات قىلىپ، غازىلىق مەرتىۋىسىنى خوش كۆرىدىغان ۋە شاھادەتلىك دەرىجىسىنى ئىزدىگەن بىرەر مەرد باھادىر بارمىكىن؟» دېگەندە، توختى مۇھەممەد يۈزبېشى دېگەن بىر ئادەم كېلىپ، «مەن ئۇشبۇ خىزمەتنى بەجا كەلتۈرۈپ، بۇ دەرىجىلەرنى ئارزۇ ـ ھەۋەس قىلغانىدىم» دەپ ئوتتۇرىغا چىقتى. خان خوجام ئىلتىپات قىلىپ يۈز ئادەم تەيىنلىدى» ㉚.

بۇنىڭ بىلەن ئىككى يىل ۋاقىت كەتكەن شەرققە يۇرۇش قىلىش باشلىنىپ كەتتى. توختى مۇھەممەد باشلاپ ماڭغان 100 كىشى بۇگۇرگە يېتىپ كەلگەندە قەلئە ئىچىدىكىسى خۇيزۇ پۇقرالىرىنىڭ مەدەت ۋە ياردىمىگە ئېرىشتىسى. ئۇلارنىڭ ماسلىشىپ ببرىشى بىلەن كۆچا قوزغىلاڭچىلىرى تېزلا بۇگۇر قەلئەسىنى ئىشغال قىلدى. بۇ كۆچا قوزغىلاڭچىلىرى كۆچانى ھېسابقا ئالمىغاندا ئىشغال قىلغان تۇنجى قەلئە ئىدى. غەلىبىدىن ئىلھاملانغان كۆچا قوزغىلاڭچىلىرى داۋاملىق ئىلگىرىلەپ كورلىنى ئالدى. ئەمدى، قاراشەھەر ئۇلارنىڭ يېڭى نىشانى بولۇپ قالدى. گەرچە قاراشەھەر بىلەن كورلىنىڭ ئارىلىقى يۈز چاقىرىمغىمۇ يەتمىسىمۇ، بىراق، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇن تەبىئىي توسالغۇلار بار ئىدى. دەل مۇشۇ چاغدا، ئىسھاق كورلىغا ئۆتۈپ قاراشەھەرگە ھۇجۇم قىلىش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىندى. كۆچا خوجىلار جەمەتىدە ئىسھاقنىڭ تەمكىنلىكتە ۋە زېرەكلىكتە داڭقى چىققانىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىسھاق شەرققە يۇرۇش قىلىش داۋامىدا باشتىن ـ ئاخىر قوماندان ئورۇندا ۋە سىياسەت ئورنىدا تۇردى. كۆپچىلىك قاراشەھەرنى قانداق

قىلغاندا ھۆجۇم بىلەن ئالالايمىز دەپ جەددىي مەسلىھەت قىلىشۇاتقاندا، ئىسلام خەلىپە ئىسمىلىك بىر زات ئىسھاققا: «باغراش ئارقىلىق ئۇششاقتالغا بېرىپ، ئاندىن ئۇششاقتالدىن ئارقىغا بۇرۇلۇپ قاراشھەرگە ھۆجۇم قىلساق» دەپ تەكلىپ بەردى. ئىسلام خەلىپەنىڭ تەكلىپىنى ئىسھاق ماقۇل كۆردى. شۇ تاپتا، كورلىغا توپلانغىنى كۆچادىن كەلگەن قوزغىلاڭچى قوشۇندىن باشقا يەنە بۇگۇر، كورلا قاتارلىق جايلاردا قوزغىلاڭ قىلغان دېھقان ۋە قول ھۇنەرۋەنلەرمۇ بار ئىدى. ئىسھاق بۇ كىشىلەرنىڭ ئەھمىيىتىگە جەڭ ئىقتىدارىنى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئارقا سەپ تەمىناتىغا كەلتۈرىدىغان ئېغىرچىلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، قوشۇننى يېڭىۋاشتىن قۇراشتۇرۇپ ئەسكەرلىككە ئېلىنمىغانلارنى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇۋېتىشنى قارار قىلدى. لېكىن ئىسھاق ئۆزىنىڭ بۇ مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. چۈنكى، جايلاردىن كەلگەن بۇ قوزغىلاڭچىلار ئىسھاقنىڭ قوماندانلىقىدا ئۇرۇشقا قاتنىشىمىز دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى. ئاخىرى كېلىپ، ئىسھاق نائىلاج بۇ كېلەڭسىز ئادەم توپىنى باشلاپ باغراش ئارقىلىق تۆت كۈن يول يۈرۈپ ئاران ئۇششاقتالغا يېتىپ بارالىدى. ئۇششاقتال بىلەن قاراشھەرنىڭ ئارىلىقى 160 چاقىرىم كېلەتتى. ئۇششاقتالنىڭ قاتناش ترانسپورتىدىكى ئەھمىيەتنى ھېسابقا ئالمىغاندا، كىشىلەر بۇ ئۆتەڭگە ئۇنچىۋالا دىققەت قىلىپمۇ كەتمەگەن بولاتتى. دەل مۇشۇ چاغدا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىر تارماق قوشۇنىمۇ ئۇششاقتالغا يېتىپ كەلدى. بۇ ئۇرۇمچى دۇتۇڭ (باش نازارەتچىسى) پېكرۇي كۇچا قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ۋاقتىنچە ئۇيۇشتۇرۇپ چىققان بىرقانچە 100 كىشىلىك قوشۇن ئىدى. ئىككى تەرەپ تۇتۇشقان ھامان، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قورشاۋدا قالدى.

بۇ بىر مەيدان سېپى ئۆزىدىن دالا ئۇرۇشى بولدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئەڭ ئاددىي ئىستىھكامنى قۇراشتۇرۇپ

چىقىشقىمۇ ئۇلگۈرەلمەيلا مۇھاسىرىگە ئېلىنىپ بولغان شارائىتتا جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. ئىسھاقنىڭ باشلاپ ماڭغىنى گەرچە كېلەڭسىز بىر قوشۇن بولسىمۇ، بىراق ئادەم سانى جەھەتتە، بولۇپمۇ، دىنىي ھېسسىياتنىڭ تەسىرىدىن ھاسىل بولغان جەڭگىۋارلىقى زور ئۇستۇنلۇكىنى ئىگىلىدى. ھالبۇكى، بۇلار دالا ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىش ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان شەرتلەر ئىدى. ئۇششاقتال جېڭى قوزغىلاڭچىلارنىڭ تولۇق غەلىبە قىلىشى بىلەن ئايىغلاشتى. ئۇرۇش تاماملىنىشى بىلەنلا، ئىسھاق قوشۇن باشلاپ جەنۇبقا ئاتلىنىپ قاراشەھەرگە قاراپ يول ئالدى. تېۋىلغۇ، تېرەكلىك قاتارلىق جايلاردا كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى ئالدىغا چىقىپ قالغان چېكى سۇلالىسى قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن ئۇدۇللا قاراشەھەر قەلئەسىگە قىستاپ باردى. قاراشەھەردە، ئىسھاق تۇنجى قېتىم قورغانغا ھۇجۇم قىلىش جېڭىگە دۇچ كەلدى. كۆچا قوزغىلاڭچىسى قوشۇنىنىڭ ئۇششاقتالدىكى دالا ئۇرۇشى ئىپادىلىگەن ئۇستۇنلۇكلىرى، مۇكەممەل ئىستىھكام ئالدىدا ئۆز رولىنى يوقىتىپ قويدى. قايتا ـ قايتا ھۇجۇم قىلىپمۇ قاراشەھەرنى ئالالمىغاندىن كېيىن، ئىسھاقنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن 200 ھارۋا تەييارلاپ قويۇلدى. بۇ ھارۋىلارنىڭ ئۇستىگە سۇغا راسا چىلانغان كىگىز ۋە تۆگە توقۇملىرى يېپىپ قويۇلدى. ھارۋىنىڭ ئاستىغا ئوت تۇتاشتۇرغۇچى ئەسۋابلارنى ئالغان ئەسكەرلەر يوشۇرۇپ قويۇلدى. ۋاقىت ـ سائىتى كەلگەندە، بۇ ھارۋىلار تەڭلا سېپىل دەرۋازىلىرىغا قاراپ يۆتكەلدى. سېپىل دەرۋازىسىغا يېقىنلاشقاندا، ھارۋىلارغا يوشۇرۇنۇپ تۇرغان ئەسكەرلەر دەرھال قوللىرىدىكى ئوت تۇتاشتۇرغۇچىنى يېقىپ سېپىل دارۋازىلىرىغا ئاتتى. 1864 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ بىرىنچى يېرىمىدا، قاراشەھەر ئاسمان پەلەك يالقۇن ئىچىدە ئىشغال قىلىندى.

8. تۇرپان ۋە قۇمۇلنى ئىشغال قىلىش

ئىسھاق قاراشەھەردە ئۇرۇش قىلىۋاتقاندا، تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى شۇ يەردىكى چىك سۇلالىسى قوشۇنىنى تۇرپان يېڭىشەھەرگە قاپسۇالغاندى. تەبىئىي توسالغۇلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قاراشەھەردىن تۇرپانغىچە ئىسھاققا نىسبەتەن ھېچقانداق پۈتلىكاشاڭلار قالمىغانىدى. شۇڭا، ئىسھاق قاراشەھەردە ئەسكەرلىرىنى ئازراق ئارام ئالدۇرغاندىن كېيىن، دەرھال تۇرپانغا ئاتلاندى. تۇرپان قەلئەسىنىڭ يېنىدا، مەخسۇمخان خوجا، قاسىم چاڭگا، ۋاھىت خەلىپە قاتارلىق كىشىلەر ئىسھاقنى كۈتۈۋالدى. بۇ كىشىلەر 6 ـ ئايدىن بۇيان تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلامچىلىرى بولۇپ كەلگەن. تۇرپاندىكى چىك سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ قورال ـ ياراغلىرى ھەم جەڭ تەييارلىقى قاراشەھەردىكىدىن كۆپ ئەۋزەل ئىدى. شۇ ۋەجىدىن ئىسھاقنىڭ قاراشەھەردە ئىشلەتكەن ئۇرۇش ئۇسۇللىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنۇم بەرمىدى. ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئىككى تەرەپ تىركىشىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. دەل مۇشۇ چاغدا، ئۇرۇمچىدىكى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ يول باشچىلىرى تومۇن (ئۇنىڭ مۇسۇلمانچە ئىسمى داۋۇت ئىدى) ۋە سوخۇنجاڭ ئادەم ئەۋەتىپ ئىسھاقتىن ياردەم تەلەپ قىلدى. تومۇن ۋە سوخۇنجاڭلار كۈچا قوزغىلىڭىدىن كېيىن شۇ يىلى 7 ـ ئايدا ئۇرۇمچىدە قوزغىلاڭ قىلغان ھەم شۇئان ئۇرۇمچى يېڭىشەھەرنى ئىشغال قىلغانىدى. مۇشۇ تاپتا بولسا ئۇرۇمچى مەنچىڭ قەلئەسىنى مۇھاسىرىگە ئالغانىدى. ئىسھاق پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، ئۆز تەسىر دائىرىسىنى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىغىچە كېڭەيتىشنى قارار قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تومۇن بىلەن سوخۇنجاڭنىڭ تەلىپى ئىسھاق تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىدى

ۋە باھاۋدۇن خوجىنى 3 مىڭ ئەسكىرى بىلەن دەرھال ئۇرۇمچىگە ماڭدۇردى. باھاۋدۇن خوجىغا مەخسۇم خوجا، ۋاھىت خەلىپە، نۇراخۇن (خۇيزۇ)، ئەلى خەلىپە قاتارلىق بىر تۈركۈم سەردارلىرىنى ھەمراھ قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئىسھاق يەنە رەھمەت باتۇر، ھاجى باقىلارنى مىڭغا يېقىن ئەسكەر باشلاپ زاپاس كۈچ سۈپىتىدە ئۇرۇمچىگە ماڭدۇردى. ئىسھاق ئۇرۇمچىگە ماڭدۇرغان بۇ ئىككى قوشۇن كۆرۈنەرلىك جەڭ نەتىجىسىگە ئېرىشەلمىدى. بۇ كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى ئۇرۇمچىدە ئۇنۇم ھاسىل قىلالمىغاندىن كېيىن، غەربكە يۈزلىنىپ ماناس، قارائۈسۈ (شىخو)، جىڭ قاتارلىق جايلاردا ئۇرۇش قىلدى. تومسن بىلەن سوخۇەنجاڭنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولۇپ ئۇرۇمچىگە ئەسكەر ماڭدۇرۇش بىلەن تەڭ، ئىسھاق يەنە ئايدىڭ خوجا، ھەسەن قاسىم باتۇر، خۇ خەلىپە (خۇيزۇ) قاتارلىق 10 نەچچە سەردارىنى 12 مىڭ ئەسكەر بىلەن تەڭرىتاغ ئارقىلىق چىقتىم جىلغىسىغا ماڭدۇردى. بۇ قوشۇن چىقتىم ئارقىلىق تەڭرىتاغنىڭ شىمالىغا ئۆتۈپ، تازبۇلاق دېگەن مەھەللىسىدە ئازراق ئارام ئالغاندىن كېيىن، يول بويى ئۇرۇشۇپ موريغا قىستاپ باردى. بۇ يەردە، ئايدىڭ خوجىلار ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردا ئۇرۇش قىلىپ مۇڭەپپەقىيەت قازىنالماي موريغا كېلىپ قالغان باھاۋدۇن خوجا باشلامچىلىقىدىكى قوشۇن بىلەن جەم بولدى. موری ئىستىھكام سېلىنمىغان ئاھالىلەر نۇقتىسى ئىدى. شۇنداقتىمۇ، كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى مۇشۇ يەردە تۇرۇشلۇق چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن قاتتىق تۇتۇشتى. مەغلۇپ بولغان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى شەرققە سۈرۈلۈپ باريكۆلگە قاراپ قاچقاندا، ئايدىڭ خوجا ۋە باھاۋدۇن خوجا قوماندانلىقىدىكى كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇنىمۇ دۇشمەن ئىزىدىن قوغلاپ باريكۆلگە كەلدى. ئىلگىرىلەش سۈرئىتى بەك تېز بولۇپ كەتكەچكە، كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى سېپىلغا ھۇجۇم قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان

ئەسۋابلارنى يول بويى ئالدىراپ ـ تېنەپ ياساپ چىقىشقا ئۇلگۈرەلمىدى. بۇ ھالەت، ئۇلارنىڭ باركۆلدە نەتىجە ھاسىل قىلالماسلىقىنى ھەم باركۆل قەلئەسى يېنىدا تۇرۇپ قېلىشنى بەلگىلىدى. زىمىستان قىش يېتىپ كېلىش بىلەن تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا ئۇرۇش قىلىۋاتقان كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ تۇرپان ئويمانلىقىغا قايتىپ كەلدى. بەزى تارىخىي ھۆججەتلەر بۇنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرگەندە، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىن كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ قەھرىتان سوغۇققا ئادەتلەنمىگەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. ئۇلار تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا قار ـ شۋىرغاندا قالغاندا، مەيلى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى بولسۇن، مەيلى ھەممىلا يەردە تۆكۈلۈپ يانقان ئولجىلار بولسۇن ھېچقايسىسى ئۇلارنى ئىلھاملاندۇرالمىدى. بۇ جەريانىدا، تۇرپان قەلئەسىنىڭ يېنىدا بولۇۋاتقان ئۇرۇشلار بىر خىلدا داۋام ئەتمەكتە ئىدى. «تارىخىي ھەمىدى» دە تۇرپاندىكى ئۇرۇشنىڭ ئاقىۋىتى توغرىسىدا مۇنداق بايان قىلىنغان: «شەھەر پەتھى بولماي سەككىز ئايدىن ئاشتى. بۇ چاغدا خوجاملار يول ئېرىق ئەتراپىنى توسۇغان لەشكەرلىرىنى ياندۇرۇپ كېلىپ، «ئەمدى خىتايلار بىجىن تەرەپكە كەتسۇن، شەھەرنى بىكار قىلسۇن، بىز يول بېرىمىز» دەپ ئېلان قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان ھەممە خىتاي شەھەردىن چىقىپ يول ئېرىققا بارغاندا، چاپ ـ چاپ قىلىپ ھەممىنى قىردى. تىخ سىياسەتتىن ئاشقانلىرىنى بولسا ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ خىزمىتىگە سالدى»㉜.

بۇ ئابزاس نەقىلنى، ئىسھاقنىڭ تۇرپان يېڭىشەھەرنى ئىشغال قىلىش تەپسىلاتىنى ھەم قوللانغان ئۇسۇللىنى چۈشەندۈرۈشتە ناھايىتى يېتەرلىك دەپ قارىساق بولىدۇ. شۇنداقتىمۇ، تۇرپاندىكى ئۇرۇشنىڭ پۈتكۈل جەريانى تېخى ئاياغلاشمىغانىدى. چۈنكى، ئۇزاق ئۆتمەيلا لۇكچۇندىكى ۋاڭ جەمەتىنىڭ بەزى ئەزالىرى ئىسھاققا قارشى بايراق كۆتۈرۈپ

چىقتى. بۇنىڭغا ئىبراھىم خان، ھاپىز ۋللاخان، يولۋاسخان، شامەخلۇق قاتارلىق كىشىلەر باشلامچى بولۇپ بەردى. ئۇلار لۇكچۇندىكى پۇقرالارغا ئۆزلىرىنىڭ كۈچا خوجىلىرىنى جەزمەن قوغلاپ چىقىرالايدىغانلىقىغا ۋەدە قىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئىبراھىم خان تەكلىپ قىلىپ كەلگەن موربىدىكى بىرقانچە مىڭ چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى لۇكچۇنگە يېتىپ كەلدى دېگەن گەپ - سۆزلەرمۇ تارقالغانىدى㉝.

بىرقانچە مىڭ چىڭ سۇلالىسى ئەسكىرىنىڭ لۇكچۇنگە كەلگەنلىكىدىن ئېنىق خەۋەر تاپقان ئىسھاق، لۇكچۇن ۋەقەسىگە پىسەنت قىلىپمۇ قويمىدى. ئۇ پارچە - پۈرات ئەسكەرلىرىنى چىقىرىپ قويۇپ، لۇكچۇن ۋەقەسىنى بىر يولىلا بېسىقتۇرماقچى بولدى. بىراق، يولغا سالغان كۈچا ئەسكەرلىرى، لۇكچۇن قەلئەسىنىڭ يېقىنىدىلا تامامەن تىرىپەرەن بولۇپ كەتتى. بۇ ئاچچىق ساۋاقنى قوبۇل قىلىپ، ئىسھاق بۇ قېتىم ئۆزى قوشۇن باشلاپ لۇكچۇنگە ئاتلاندى. «تارىخىي ھەمدى» دىن مەلۇم بولۇشچە، ئىسھاق باشلاپ ماڭغان بۇ قوشۇننىڭ ئادەم سانى 15 مىڭدىن ئاشىدىكەن. لۇكچۇنگە قىلىنغان يۈرۈش ئىسھاقنىڭ تولۇق غەلىبە قىلىشى بىلەن ئاياغلاشتى. ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن، ئىسھاق ئەسكەرلىرىنى لۇكچۇندە قىرغىنچىلىق قىلىشقا قويۇپ بەردى. كېيىنكى كۈنلەردە بۇ خىل زوراۋانلىق تۈرىپان ئويمانلىقىنىڭ يىراق سەھرالىرىغىچە كېڭىيىپ كەتكەن. ئىسھاققا قارشى چىققان ھېلىقى كاتتىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى دارغا ئېسىلدى. قالغانلىرىنىڭ بەزىسى قۇمۇلغا قاچتى، بەزىلىرى بارىكۆلگە قاچتى ㉞.

ئىسھاق ھاشىر تاجىبەك ئىسىملىك بىر كىشىنى لۇكچۇننىڭ ھاكىمبېگى قىلىپ تەينىلىدى. قاسىم چاڭگانى تۈرپاننىڭ ھاكىمبېگى قىلىپ تەينىلىدى. بۇ كىشىلەر ئىسھاققا دەسلەپتىلا ھەمكارلاشقان ئەربابلار ئىدى. بولۇپمۇ لۇكچۇندىكى ئىبراھىم

خان قاتارلىقلارغا قارشى ئۇرۇشتا پۈتۈن كۈچىنى بىلەن يارەملەشكەنىدى. لۈكچۈن ۋەقەسىدىن كېيىن ئاندىن تۇرپان جېڭى ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلاشتى. تۇرپاندا ئۇرۇش بولۇۋاتقان كۈنلەردە، ئىسھاق تۇرپاننى مەركەز قىلىپ تۇرۇپ ئارقىسۇئارقا تەكرىتاغنىڭ شىمالىغا ئەسكەر ماڭدۇرۇپ شەرقتە بارىكۆلدىن تارتىپ، غەربتە جىڭخېچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلاردا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ھۇجۇم قوزغىدى. مۇشۇنداق كەڭ زېمىن دائىرىسىدە جەڭ قىلىش، راشىدىننىڭ شۇ مەزگىلدە قوزغىغان ئۇرۇشلىرى ئىچىدە ئىنتايىن كەم ئۇچرايدۇ. مۇنۇ ئىككى ۋەقە سەۋەبىدىن ئىسھاق قۇمۇلغا يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى. بۇلارنىڭ بىرى شۇكى، ئىسھاق قۇمۇلغا ئەۋەتكەن موللا تۆمۈر خەلىپە باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمەكى قۇمۇل كوناشەھەردە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بۇ قەلئەنى ئاسانلا ئىلكىگە ئالدى. بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكى 16 كىشىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئونى ئۇيغۇر، ئالتىسى خۇيزۇ ئىدى. موللا تۆمۈر خەلىپە قاتارلىقلارغا ئىسھاق تاپشۇرغان ئەسلى ۋەزىپە، قۇمۇل ۋالىسى بەشىرگە سوۋغا ـ سالام يەتكۈزۈپ، بەشىرنىڭ يېقىندا راشىدىنغا تارتۇق ئەۋەتكەنلىكىگە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بەشىر ۋالىنىڭ راشىدىنغا ئەۋەتكەن تارتۇقلىرى ئىچىدە نۇرغۇن گۆھەر، مەرۋايىتلىرىدىن باشقا، جاھانگىر خوجىنىڭ ئەينى يىللاردىكى قوراللىرى ۋە ساۋۇتلىرىمۇ بار ئىكەن[35].

موللا تۆمۈر خەلىپە سوۋغا ـ سالامنى يەتكۈزۈپ بولۇپ بەشىرگە ئۆزلىرىنىڭ قۇمۇل كوناشەھەردە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، قۇمۇل قەلئەلىرىنى ئىشغال قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقاندا، قۇمۇل ۋالىسى بەشىر ئۆزىگە كېلىدىغان پايدا ـ زىيانىنى دەڭسەپ كۆرگەندىن كېيىن موللا تۆمۈر خەلىپىنىڭ تەكلىپىگە سۈكۈت قىلدى ھەم ئاستىرتىن بىر تۈركۈم قوراللار ـ ياراغلارنى ئۇلارغا

ياردەم قىلدى. جىددىي تەييارلىق كۆرگەندىن كېيىن موللا تۆمۈر خەلىپە قۇمۇل كوناشەھەرنى ئىشغال قىلدى.

باركۆل قەلئەسىدە ساقلىنىۋاتقان مول ھەربىي قورال - ياراغلار، ئىسھاقنى قۇمۇلغا يۆرۈش قىلىشقا قىزىقتۇرغان. يەنە بىر سەۋەب بولدى.

ئايدىك خوجا موررىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن باركۆل قەلئەسىگە بىرمەھەل ھۇجۇم باشلىغانىدى. گەرچە، ئۇلار باركۆلدە مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئىسھاققا باركۆل قەلئەسىدە ساقلىنىۋاتقان قورال - ياراغلار توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات يەتكۈزۈپ بەردى. تۇرپاندىكى ئۇرۇشنى ئاياغلاشتۇرۇش بىلەنلا، ئىسھاق قوشۇن باشلاپ تۇرپاندىن قۇمۇلغا قاراپ يول ئالدى. تۇرپان بىلەن قۇمۇلنىڭ ئارىلىقى 12 كۈنلۈك مۇساپە ئىدى. يول بويى چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇداپىئە ئەسكىرىي كۈچى بولمىغاچقا، ئىسھاق قوشۇنىنىڭ سەپىرى ناھايىتى راۋان بولدى. قۇمۇلغا يەنە بەش كۈنلۈك يول قالغاندا، بەشىر ۋاڭ قارشى ئېلىش يۈزىسىدىن ئىسھاقنىڭ ئالدىغا چىقتى. بەشىر ۋاڭ قۇمۇل ۋاڭلىرىدىن ئەبەيدۇللا جەمەتىنىڭ 6 - ئەۋلادى ئىدى. بەشىرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئۇنىڭ بايلىقى ۋە مەرتىۋىسى ۋايىغا يېتەتتى. «تارىخي ھەمىدى» دىن ئېلىنىغان مۇنۇ رىۋايەت، بەشىرنىڭ بايلىق ۋە مەرتىۋە تۇپەيلىدىن بولغان تەلۋىلەرچە چوڭچىلىقىنى نامايان قىلىدۇ: «مەيلى باشقا ۋاڭ، گۈڭ قاتارلىق كاتتا مەنسەپدارلار بولسۇن، ياكى موللا، پازىل، ئۆلىما، ئىشان، ھەزرەت ۋە ئەپەندىلەر بولسۇن، ۋاڭ ئۆزى ئۇلار بىلەن بىۋاسىتە سۆزلەشمەيتتى، ياكى ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنىمۇ بىۋاسىتە ئاڭلىمايتتى، ئاڭلىغان تەقدىردىمۇ گەپ - سۆزلەر ئۇنىڭ قۇلىقىغا بىۋاسىتە كىرمەيتتى. ئۇنىڭ بىر ياكى ئىككى نەپەر مەلۇمچى دېگەن بېكلىرى بار ئىدى. ۋاڭ خانلىقىنىڭ ھەر خىل يارلىق ۋە بۇيرۇقلىرى بولسا، ئالدى بىلەن ئۇنى

مەلۇمچىلارغا دەيدىكەن. مەلۇمچى بولسا ۋاڭ خانلىقىنىڭ بۇ يارلىق بۇيرۇقلىرىنى «ۋاڭ خانىنىڭ يارلىقى ۋە بۇيرۇقى» دەپ ئېلان قىلىدىكەن. ئەگەر باشقىلارنىڭ گەپ - سۆزلىرى بولسا، مەلۇمچىلار «ئۇ مۇنداق بىر تەرىقىدە ئەرز قىلىدۇ» دەپ مەلۇم قىلىدىكەن. ئەگەر بىرەر كىشى ۋاڭ خان بىلەن بىر ئۆي ۋە بىر جاي - ماكاندىكى بىر سورۇندا ئولتۇرۇپ سۆزلەشسىمۇ، مەلۇمچىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن سۆزلىشىدىكەن. ۋاڭ خان ئۆزىنى زور، يارلىقلىرىنى ناھايىتى ئۇلۇغ ۋە بۇ ئۇلۇغ سۆزلەرگە ئۇششاق ئادەملەرنىڭ ۋۇجۇدى چىدىمايدۇ دەپ ھېسابلاپ، ئۇلارنى مەلۇمچىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن بىر دەرىجە پەسەيتىپ ئاندىن ئۇلارغا يەتكۈزۈشنى يارلىق قىلغان»㊱.

نام - شۆھرىتى شۇنچە سەلتەنەتلىك ئىسھاق ئالدىدىمۇ، بەشىر ئۆزىنىڭ بۇ غەلىتە ئادىتىنى ئۆزگەرتەلمىگەن. «تارىخىي ھەمىدى» گە بۇ رىۋايەتمۇ كىرگۈزۈلگەن: «مۇنداق بىر ئاجايىپ رىۋايەت بارکى، ئىسھاق خوجا تۇرپان، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەردىكى مەنسەپدارلار، چېرىكلەر ۋە نەچچە تۈمەن، نەچچە مىليون كاپىرنى ئۆلتۈرۈپ، بويسۇندۇرۇپ، ئاندىن قامۇلنى بويسۇندۇرماقچى بولۇپ، نەچچە مىڭ قانخۇمار ئەسكەر بىلەن ئاتلىنىپ، «ئەگەر ۋاڭ ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلسا، ئۇنىڭ مال - جېنىنى ۋە يۇرت ئەھلىنى ئۆزىگە ئىنئام قىلىپ، ئامانلىق بېرىمەن. مۇبادا ئىتائەتتىن باش تارتسا ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىمەن» دەپ ۋاڭلىقنىڭ بېشىغا تىغ تارتىپ بارغان چاغدا، ۋاڭ خان ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ، خوجام بىلەن بىر يا مىقدارى يېقىن ئىككى سەندىلدە ئولتۇرغانىكەن. شۇ چاغدا ۋاڭ خان «خوجاملارنىڭ ئىسلام ئېچىپ قەدەم تەشرىپ قىلغانلىرىغا مۇبارەك بولغاي» دەپتۇ. مەلۇمچى بۇ سۆزنى ۋاڭ خانلىق بۇ تەرىقىدە يارلىق قىلىدۇ، دەپ ئىسھاق خوجامغا يەتكۈزۈپتۇ ۋە ئىسھاق خوجامنىڭ سۆزىنى بولسا خوجام بۇ تەرىقىدە ئەرز مەلۇم

قىلىدۇ، دەپ ۋاڭغا يەتكۈزۈپتۇ. مەلۇمچى يەنە سۆز باشلىغاندا، ئىسھاق خوجام «ئەي مەلۇمچى بېك، ئۆز جايىڭىزغا بېرىڭ، ۋاڭ خانىڭ تىلىنى مەن بىلىمەن. مېنىڭ سۆزۈمنى ۋاڭ خان پەملىيەلەيدۇ، دەپ ئۆزلىرى سۆزلىشىپتۇ»㊲.

قۇمۇلدا، ئىسھاق كۆرۈنەرلىك نەتىجە ھاسىل قىلالمىدى. چۈنكى، بۇنىڭدىن ئىلگىرىلا قۇمۇل يېڭىشەھەر مۇنتەزىرلىرى بولغانىدى. ئەمدى، ئىسھاقنىڭ قىلىشقا تېگىشلىك ئىشى پەقەتلا قۇمۇلنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، تەڭرىتاغنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى باربكۆل قەلئەسىنى ئېلىش ئىدى. بىرمەھەل تەييارلىق كۆرگەندىن كېيىن ئىسھاق قوشۇن باشلاپ تەڭرىتاغ جىلغىسىغا كىردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئىسھاق بىرقانچە يەردىكى چېكى سۇلالىسى قوشۇنىنى تارمار قىلىپ، باربكۆل قەلئەسىنىڭ يېنىغا يېتىپ بارغاندا، ئۇنىڭ ئادەم كۆچى ۋە ماددىي كۆچمۇ قانتىق زور چىقىمغا ئۇچرىدى. تېخىمۇ ئېغىر ئەھۋال شۇكى، توختىماي كۆرۈلۈۋاتقان ئۆلۈم ۋە زەخىم ئەسكەرلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى قانتىق بوشاشتۇرۇۋەتتى. ئاقىۋەتتە، باربكۆل قەلئەسى يېنىدىكى جەڭ دەرھال ئۇنۇم ھاسىل قىلالمىدى. ئىسھاق تازا ئارىسالدى بولۇۋاتقاندا، راشىدىننىڭ ئىسھاقنى دەرھال كۆچاغا قايتىپ كېلىپ 3 ـ قېتىملىق يەكەن جېڭىگە قوماندانلىق قىلىشقا چاقىرتقان بۇيرۇقى يېتىپ كەلدى. بۇ بۇيرۇق رەسمىي ئېلان قىلىنماي تۇرۇپلا، پۈتكۈل قوشۇن تارقىلىپ كەتتى. كۆچالىق ئەسكەرلەر تەنتەنە قىلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئامان ـ ئېسەن قايتىپ كېتەلىگەنلىكىگە شۈكۈر ئېيتىشتى㊳.

ئىسھاق بۇيرۇقنا بىنائەن دەرھال چېكىنىشنى ئورۇنلاشتۇرۇپلا قوشۇنىنى باشلاپ جەڭ مەيدانىدىن چېكىنىپ چىقىپ، باربكۆلدىكى چېكى سۇلالىسى قوشۇنى ئىزىدىن قوغلاپ توختىماي پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتقان ئەھۋالدا، ماڭغان يولىنى بويلاپ قۇمۇلغا قايتىپ كەلدى. ئاندىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىن

يول ئېلىپ كۆچاغا قايتىپ بېرىپ، 3 - قېتىملىق يەكەن جېڭىگە قوماندانلىق قىلىشقا ماڭدى. بۇ ۋەقەگە ئائىت مەزمۇنلار كىتابىمىزنىڭ مۇشۇ بۆلۈمىدىكى ئالاقىدار قىسىملىرىدا بايان قىلىنغانىدى.

قۇمۇل جېڭىنىڭ نېگىزلىك مەزمۇنى بارىكۆل قەلئەسىنى ئىشغال قىلىپ شۇ يەردە ساقلىنىۋاتقان زور تۇرکۇمدىكى ھەربىي لازىمەتلەرنى ئولجا ئېلىش ئىدى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىسھاق ئۆز مۇرادىغا يېتەلمىدى. لېكىن، مەسىلىنىڭ يەنە بىر تەرىپى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئىسھاق قۇمۇل جېڭىنى ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، راشىدىننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى زېمىن دائىرىسى شەرقتە خېلى يىراق يەرگىچە كېڭەيدى. ئېسىمىزدىن چىقارماسلىقىمىز كېرەككى، قۇمۇل بىلەن كۆچانىڭ ئارىلىقى ئىككى مىڭ چاقىرىمدىن ئاشاتتى. ئىسھاق قۇمۇلدىن ئايرىلىشى بىلەنلا، راشىدىننىڭ شەرقتە قوزغىغان ھەربىي پائالىيىتىمۇ ئاياغلاشتى. شۇنىڭدىن كېيىنكى كۈنلەردە، راشىدىن تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدا ئاشۇ ھەيۋەتلىك، ھەربىي مۇۋەپپەقىيەتنى تەكرارلاش پۈرسىتىدىن مەڭگۈ مەھرۇم قالدى. ئىسھاقنىڭ ئۆزى بولسا، پات ئارىدا يەكەندە مەغلۇپ بولغانلىقى ئۈچۈن نام - شۆھرىتىدىن ئۈزۈل - كېسىل ئايرىلىپ قالغانىدى. يىغىپ ئېيتقاندا، قۇمۇل جېڭى مەيلى كۆچا قوزغىلاڭچىلىرى ئۈچۈن بولسۇن، ۋە ياكى شەرقتە قوماندانلىق قىلغان ئىسھاققا نىسبەتەن بولسۇن چوڭ بىر بۇرۇلۇش بولۇپ ھېسابلىنىاتتى، بەلكى ئامەت - سائادەتتىن قىلچە ئەسەر يوق بۇرۇلۇش ئىدى.

9. كۆچا قوزغىلىڭىنىڭ كىرىزىسقا پېتىپ قېلىشى

ئىسھاقنىڭ بارىكۆلدىن كۆچاغا جىددىي چاقىرتىلغانلىقى

كۆچا قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدا يىرىكلىك پەيدا بولغانلىقىنىڭ ئالامىتى ئىدى. ۋەھالەنكى ئۇچىنچى قېتىملىق يەكەن جېڭىدە ئىسھاقنىڭ ئېغىر مەغلۇبىيىتى بۇ يىرىكچىلىكنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. «تارىخىي ھەمىدى» دە مۇنۇلارنى كۆرسىتىدۇ: «چۈنكى، ھەممە چوڭ ـ كىچىكنىڭ ئاغزىدا، ھەتتا ھەممە شەھەردە ئىسھاق خوجىنىڭ نام ـ شۆھرەت تېپىپ ھەممە لەشكەر ۋە پۇقرالار ئىسھاق خوجا تەرىپىگە مايىل بولغانىدى. شۇنداقلا ئىسھاق خوجا قانداق شەھەرگە قەدەم قويسا، شۇ جايدا زەپەر ئىشكى ئېچىلىپ، غەلىبىگە ئېرىشىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن خان ياركەنت ۋە قەشقەرنى باھانە قىلىپ، ئۇنى لەشكەرلىرى، قورال ـ ياراغلىرى ۋە سۆلەت ـ شەۋكەتلىرىدىن ئايرىماقچى بولغانىدى»(39).

كۆچا قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدا غەلىتە كەيپىيات كۈندىن ـ كۈنگە كۈچىيىۋاتقان شارائىتتا، ھامىدىنىڭ ئاقسۇدىكى ئاقيار مەھەللىسىنى بېسىۋېلىش ۋەقەسى يۈز بەردى. ئاقيار مەھەللىسى ئۇچتۇرپان بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇرۇندىن تارتىپ ئاقسۇغا تەۋە ئىدى.

دەسلەپتە، ھامىدىن ئۆزبېنىڭ نۇرغۇن جەڭىلەردە كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ۋە ئۆزبېنىڭ مال ـ مۈلكى، نام ـ شۆھرىتى، ھەتتا جىسمانىي جەھەتتە تارتقان زىيانلارغا تۆلەم ھېسابىغا ئاقيارنىڭ پۈتكۈل باج غەللىسىدىن بەھرىمەن بولۇشنى تەلەپ قىلىپ جامالىدىنغا ئىلتىماس سۇنغانىدى. بىراق، ھامىدىنىڭ بۇ تەلىپى شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا جامالىدىن تەرىپىدىن رەت قىلىۋېتىلگەنىدى. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، ھامىدىن توساتتىن قوشۇن باشلاپ كېلىپ ئاقيار مەھەللىسىنى بېسىۋالدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مەيلى ئاقسۇنىڭ باج ئەمەلدارى بولسۇن ۋە ياكى ئامانلىق ساقلاش ئەمەلدارى بولسۇن، مۇشۇ مەھەللىگە قەدەم قويالمىدى. ئاقيار مەھەللىسىنىڭ پۈتلىكاشاڭ

بولۇشى سەۋەبىدىن، ئاقسۇ بىلەن ئۇچتۇرپان ئوتتۇرىسىدىكى نورمال بېرىش ـ كېلىشىلەرمۇ بىر مەھەل ئۇزۇلۇپ قالغانىدى.

روشەنكى، ھامىدىننىڭ ئاقيار مەھەللىسىدىكى قىلىقى جامالىدىننىڭ نوپۇزى ۋە مەنپەئىتىگە ئوچۇق ـ ئاشكارا چېقىلىش ئىدى. سەۋەب جامالىدىننى راشىدىن ئۆزىنىڭ ئاقسۇدىكى ئالىي ۋەكىلى دەپ بېكىتكەن. بۇ سالاھىيەت ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇلارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئورنىتىلغان. ئاندىن قالسا، جامالىدىننىڭ ئاقسۇ ھاكىمبېگى دېگەن ئەمەلنى مەنبە قىلغان. جامالىدىن ئاددىيغىنە ئالدام خالتىنى يېيىپ ھامىدىننى ئاقسۇغا كەلتۈرگەن. ئاندىن ھامىدىننى نەزەربەند ئاستىدا كۆچاغا يەتكۈزۈپ راشىدىنغا جازالاپ بېرىشكە تاپشۇرغان.

كۆچا خوجا جەمەتىدە بولۇۋاتقان بۇ جېدەل ـ ماجىرادىن ياقۇپبەگ ئىنتايىن خۇشال بولۇپ كەتكەنىدى. ياقۇپبەگ مۇشۇ خەۋەرنى ئېلىپ كەلگەن بىر قىرغىز چاپارچىغا مۇكاپات بېرىدۇ ۋە ناھايىتى كۆرەڭلەپ مۇنداق دېگەن: « ئەلھەمدۇلىللا، ئەمدى ئاقسۇ، كۆچا جەڭ ـ جېدەلسىز قولۇمغا كىرىدىكەن» ⑩.

مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىشقا بەل باغلىغانلار ئىچىدە ياقۇپبەگدىن باشقا، يەنە تۇرپان ئىمىن خوجا جەمەتىدىكىلەرمۇ بار ئىدى. ھامىدىن ئاقيار مەھەللىسىنى بېسىۋېلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئىمىن خوجا جەمەتىدىكىلەر لۈكچۈندىكى بىر قىسىم خۇيزۇ ئاھالىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئىسھاق تەرىپىدىن تەينىلەنگەن تۇرپان ھاكىمبېگى ئايدىڭ خوجىنى ئاغدۇرۇۋەتتى. ئاندىن ئۇلار چۆل ـ جەزىرىلەردىن كېسىپ ئۆتۈپ قاراشەھەرنى ئىشغال قىلىش بىلەن تەڭ، كورلىغچە قىستاپ باردى. ئىلاجسىزلىقتا قالغان راشىدىن يەكەندە مەغلۇپ بولۇپ، كۆچاغا قايتىپ كەلگەن ئىسھاق ۋە يېقىندا كۆچاغا يالاپ ئەكەلگەن ھامىدىننى يېڭىۋاشتىن خىزمەتكە قويۇپ قاراشەھەرگە كېلىپ قالغان تۇرپانلىقلارغا سالدى. بىرقانچە قېتىم ئۇرۇشۇشتىن كېيىن، ئىسھاق ئۇرۇش

لىنىيىسنى قاراشەھەر قەلئەسىنىڭ يېنىغچە ياندۇرۇپ، كۆچاغا شەرقتىن كەلگەن تەھدىتنى ۋاقتىنچە يەڭگىلەتتى. لېكىن، شۇ تاپتا كۆچاغا غەربتىن يېڭى تەھدىت پەيدا بولدى. بۇ تەھدىت ياقۇپبەگ تەرىپىدىن قەشقەرنى مەركەز قىلىپ تۈرۈپ شەكىللەندۈرۈلگەنىدى. ياقۇپبەگ ھاسىل قىلغان بۇ تەھدىتكە، مەيلى زېھىن دائىرىسى بويىچە بولسۇن ۋە ياكى كەلگۈسى ئاقىۋەت بويىچە بولسۇن تۈرپانلىقلارنى ھەرگىزمۇ تەڭلەشتۈرۈشكە بولمايتتى.

پايدىلانمىلار

① موللا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ھەمىدى» ، 1986 ـ يىل 12 ـ ئاي مىللەتلەر نەشرىياتى، 182 ـ بەت.

② موللا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ئەمنىيە» ، 1988 ـ يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 54 ـ بەت. ئاپتوردىن ئەسكەرتىش: بۇ ئابزاسنىڭ كېيىنكى قىسمى 1988 ـ يىلى نەشردىن چىققان يېڭى نۇسخىسىدا سەۋەبسىز چىقىرىۋېتىلگەن. كىتابقا نەقىل كەلتۈرگىنىمىزدە، مەرھۇم ئابدۇرېشىت ئىسلام ئەپەندىنىڭ شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىجتىمائىي ـ تارىخىي تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان تەرجىمە نۇسخىسىغا ئاساسەن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ نەقىل قىلدىم.

③ ژېي گۇڭتاۋ: «شىنجاڭنى تىنچىتىش خاتىرىسى » ، 1 ـ جىلد

④ «تارىخىي ھەمىدى» ، 183 ـ بەت.

⑤ ئەرشىدىن بولسا جالالىدىننىڭ ئوغلى. ئۇلار ئاتا ـ بالا ئىسلام دىنىنى چاغاتاي ئەۋلادلىرىغا بىرىنچى بولۇپ تارقاتقان. شۇڭا، 15 ـ ئەسىردىن بۇيان بۇ جەمەت تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا ناھايىتى زور تەسىر كۈچكە ئىگە بولۇپ كەلگەن.

⑥ يۇقىرىقى كىتاب، 184 ـ بەت.

⑦ يۇقىرىقى كىتاب، 197 ـ بەت.

⑧ يۇقىرىقى كىتاب، 323 ـ بەت.

⑨ «چىڭ مۇزۇڭ خاتىرە» 105 ـ جىلد، 105 — 100 ـ بەتلەر.

⑩ «تارىخىي ھەمىدى» ، 186 ـ بەت.

⑪ يۇقىرىقى كىتاب، 193 ـ بەت.

⑫ يۇقىرىقى كىتاب، 198 ـ بەت.
⑬ يۇقىرىقى كىتاب، 199 — 100 ـ بەتلەر.
⑭ يۇقىرىقى كىتاب، 204 ـ بەت.
⑮ «تارىخىي ھەمىدى» نىڭ 210 ـ بېتىدە، جەمئىي 3500 ئەسكەر دېيىلگەن. جۇملىدىن ھامىدىن باشلاپ ماڭغىنى 2000 ئەسكەر، خېتىپ باشلاپ ماڭغىنى 1500 ئەسكەر.
⑯ «تارىخىي ھەمىدى»، 210 ـ 212 ـ بەتلەر.
⑰ يۇقىرىقى كىتاب، 215 ـ بەت.
⑱ يۇقىرىقى كىتاب، 219 ـ بەت.
⑲ يۇقىرىقى كىتاب، 220 ـ 221 ـ بەتلەر.
⑳ «تارىخىي ھەمىدى» نىڭ 222 ـ بېتىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «جامالىدىن باشلاپ ماڭغان قوشۇن 2600 كىشىدىن ئاشىدۇ».
㉑ يۇقىرىقى كىتاب، 222 ـ بەت.
㉒ يۇقىرىقى كىتاب، 223 ـ بەت.
㉓ يۇقىرىقى كىتاب، 224 ـ بەت.
㉔ يۇقىرىقى كىتاب، شۇ بەت.
㉕ يۇقىرىقى كىتاب، 227 ـ، 243 ـ، 142 ـ بەتلىرى.
㉖ يۇقىرىقى كىتاب 296 — 297 ـ بەتلەر.
㉗ «تارىخىي ئەمنىيە»، 166 ـ بەت.
㉘ «تارىخىي ھەمىدى»، 353 — 354 ـ بەتلەر.
㉙ يۇقىرىقى كىتاب، 303 — 04 ـ بەتلەر.
㉚ يۇقىرىقى كىتاب، 255 ـ بەت.
㉛ يۇقىرىقى كىتاب، 278 ـ بەت .
㉜ يۇقىرىقى كىتاب، 281 ـ بەت.
㉝ يۇقىرىقى كىتاب، 286 — 287 - بەتلەر.
㉞ يۇقىرىقى كىتاب، 284 ـ بەت.
㉟ يۇقىرىقى كىتاب، 292 — 293 ـ بەتلەر.
㊱ يۇقىرىقى كىتاب شۇ بەتلىرى.
㊲ يۇقىرىقى كىتاب، 297 ـ بەت.
㊳ يۇقىرىقى كىتاب، 305 ـ بەت.
㊴ «تارىخى ئەمنىيە»، 171 ـ بەت.
㊵ «تارىخى ھەمىدى »، 310 ـ بەت.
㊶ «تارىخى ھەمىدى»، 310 ـ بەت.

2- بۆلۈم خوتەن قوزغىلىڭى

1. خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ جەريانى

19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى قوراللىق قوزغىلاڭلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ۋە ئۇنىڭغا بىۋاستە قاتناشقان موللا مۇسا سايرامى كۆچا قوزغىلىڭىدىن كېيىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتتە كۆرۈلگەن كەسكىن ئۆزگىرىشلەر توغرىسىدا مۇنداق تەھلىل يۈرگۈزگەن: «بۇ ئالتە شەھەرگە كۆچا گويا بىر دەرۋازا ئورنىدا بولۇپ، بېجىندىن كەلگەن چېرىكلەر ئالدى بىلەن كۆچانى باسماي تۇرۇپ، باشقا يەرگە بارالمايتتى. بۇنى بىلگەن يەتتە شەھەر ئادەملىرى كەينى - كەينىدىن بۇزۇلۇپ، ھەر قايسى شەھەرنىڭ ئادەملىرى بىر ئادەمنى سەردار قىلىپ، يەنى بىر ئادەمگە پەرمانبەردار بولۇپ، ئۆز ئالدىغا مۇلكىي تاۋايىف (تەۋەلىك دۆلەت — ت) قۇردى①.

روشەنكى، بۇ ئابزاس تەھلىل گەرچە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا تەڭلا كۆتۈرۈلگەن بۇ قېتىمقى قوراللىق قوزغىلاڭنىڭ كەڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى يېشىپ بېرەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي، شىمالىدا شىددەتلىك سىياسىي بۇرۇلۇش پەيدا بولۇشىنىڭ سەۋەبلىرىنى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇشۇ رايونىدىكى ھەربىي، مەمۇرىي ئاپپاراتلىرىنىڭ قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدىلا تېرىپسىرەن بولۇپ كېتىشتىكى سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرۈشتە، شۇبھىسىزكى، خېلى قايىل قىلارلىق كۆچكە ئىگە. چۈنكى، پايانسىز كەتكەن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى قاتناش ئالاقىسى تارىم ئويمانلىقى بويلىرىدىكى بىر قاتار يېگانە بوستانلىقلار ئارقىلىقلا راۋان بولۇپ

تۇرالمغان. بۇ بوستانلىقلارنىڭ تاشقى چېتى كوئىنلۇن تېغى، پامىر ئېگىزلىكى، تەكلىماكان قۇملۇقى ئىدى. بۇ بوستانلىقنىڭ ئىچكى چېتى بولسا، تەكلىماكان قۇملۇقى ئىدى. تاغلار بىلەن قۇملۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى بوستانلىقلاردىن ھاسىل بولغىنى قاتناش يولى ئىدى. بۇ قاتناش يولى پەقەت ئۇدۇلىغىلا سوزۇلاتتى، توغرىسىنى كېسىپ ئۆتىدىغانلىرى ناھايىتى ئاز ئۇچرايتتى. شۇڭا، مۇشۇ قاتناش يولىنىڭ ھەر قانداق بۆلەكلىرىدە كۆرۈلىدىغان توسقۇنلۇق، پۇتۇن يولنى بىراقلا ۋەيران قىلىۋېتىشى، ھەتتا پالەچ ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويۇشى مۇمكىن ئىدى.

خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ تاشقى ئامىلىنى ئۇنىڭ ئۆزگىچە جۇغراپىيە مۇھىتى ھاسىل قىلغان دەپ قارالسا، ئۇنىڭ ئىچكى ئامىللىرىنىڭ ئالدىنقى قاتارغا تۆمۇر ئەلشىر ئىسىملىك كىشىنى قويۇشى مۇمكىن②.

تۆمۇر ئەلشىرنىڭ تېگى ـ تەكتى خوتەنلىك بولۇپ، كۆچا قوزغىلىڭى پارتلىغان چاغدا، بايدا ھاكىمبەگ ئىدى. ئۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى بولغاچقا، تەبىئىي ھالدا قوزغىلاڭچىلار بىلەن قارىمۇقارشى مەيداندا تۇرغان. تۆمۇر ئەلشىر كۆچا قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باي ۋە سايرامنى ئىشغال قىلىش جەريانىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ۋە كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ قارا يۇلغۇندا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغانلىقىنى شۇ ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدىلا ئاڭلىغان. تۆمۇر ئەلشىر بايدىن قېچىپ چىققاندىن كېيىن، ئاقسۇدا بىرنەچچە كۈن تۇرۇپلا خوتەنگە يوشۇرۇن قايتىپ كەلدى.

خوتەندە، تۆمۇر ئەلشىر ئالغاچ كەلگەن خەۋەر، يەرلىك ئاھالىلەر ئارىسىدا قاتتىق غۇلغۇلا قوزغىدى. شۇڭا، بەزىلەر كۆچالىقلاردىن ئۇدۇم ئېلىپ ئىش كۆرەيلى دېگەن چاقىرىقنى چىقارغان ھامان، بىر كىچىدىلا خوتەنىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى تامامەن باشقىچە تۈس ئالدى. توپ ـ توپ خوتەنلىكلەر قوللىرىغا ئۇدۇل كېلىپ قالغان توقماق، كالتەك ۋە تۇرلۇك دېھقانچىلىق

سايمانلىرىنى كۆتۈرگەن پېتى قەلئە سىرتىدا بەزىدە توپلىشىپ، بەزىدە تارقىلىپ يۈردى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بولسا تامامەن قەلئەنىڭ ئىچىگە قاپسىلىپ قالدى. قەلئە سىرتىدىكىلەر بىر قانچە قېتىم كېڭىشىش ئارقىلىق ھەببۇللانى ئۆزلىرىنىڭ يول باشچىسى قىلىپ سايلاپ چىقىپ، خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. 1864 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى قوزغىلاڭچىلار خوتەن قەلئەسىنى ئىشغال قىلدى.

ھەببۇللا خوتەننىڭ مۇفتىسى ئىدى. مۇفتىدىن ئىبارەت بۇ مەرتىۋە، ئىسلام روھانىيلىرى ئىچىدە ئەڭ يۇقىرى قاتلامدىكى مەرتىۋە بولۇپ، مۇفتى بولغان كىشى «قۇرئان»، «ھەدىس» ۋە «شەرىئەت» لەرنى شەرھلەش ئىمتىيازىغا ئىگە ئىدى.

ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، خوتەننىڭ مۇفتى مەرتىۋىسى ھەببۇللانىڭ بوۋىسىدىن تارتىپلا مۇشۇ جەمەتكە مەنسۇپ بولۇپ كەلگەنكەن③.

شۇ سەۋەبتىن، خوتەنلىكلەر ھەببۇللانى ئىسمى بىلەن مەرتىۋىسىنى قوشۇپ ھەببۇللا مۇفتى دەپ ھۆرمەت بىلەن ئاتايدىكەن. بۇنىڭدىن باشقا، ھەببۇللا مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئادەتتە، ئۇنىڭ ئىسمىغا يەنە ھاجى دېگەن نام قوشۇلغان. ئەمەلىيەتتە، ھەببۇللانىڭ ئىسىم ـ فامىلىسىنىڭ تولۇق ئاتىلىشى ھەببۇللا ئەھمەد خوجا ئىدى. ئەگەر ئۇنىڭ بوۋىسىنىڭمۇ ئىسمىنى قوشۇپ ئاتاشقا تۇغرا كەلسە ئالسا ئۇ، ھەببۇللا ئەھمەد خوجا مۇھەممەد تۆمۈر دەپ ئاتىلاتتى④.

ھەببۇللا كىچىكىدىن تارتىپ مۇكەممەل ئىسلام دىنى تەربىيىسى كۆرگەن بولۇپ، كۈچلۈك دىنىي ئېتىقاد ھاسىل قىلغان. ئۇ، ئۆز مېھنىتىگە تايىنىپ ياشاش پرىنسىپى بويىچە ئۆزى دېھقانچىلىق قىلىپ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى قامدىغان. ھەتتا، ئۇ خوتەن مۇفتىسى بولۇپ سايلانغاندىن

كېيىنمۇ بۇ ئادەتنى تاشلىمىغان، رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ھەببۇللا مۇفتىلىق سالاھىيىتى بىلەن باشقىلار ئۈچۈن دۇئا ـ تىلاۋەت قىلغاندىمۇ، ساھىبخانلارنىڭ تائاملىرىغا ئېغىز تەگكۈزمەيدىكەن. ساھىبخانلارنىڭ سوۋغا ـ سالىمىنى قوبۇل قىلمايدىكەن، ھەتتا ئىجارە چاينىمۇ ئۆزى ئالغاچ بارىدىكەن⑤.

ھەببۇللا ياشىنىپ قالغاندا، مۇفتىلىقتىن ئىستېپا بېرىپ، مەككىگە بېرىپ ھەج قىلغان ھەم مەككە ۋە مەدىنىدە يەتتە يىل تۇرۇپ قالغان. بۇ يەتتە يىل داۋامىدا، ھەببۇللا ئۆزىنىڭ پۈتكۈل زېھنى ۋە ۋاقتىنى ئىسلام تەلىماتىنى تەنقىق قىلىشقا سەرپ قىلغان. بۇ جەھەتتە، ئۇ بېرىلىپ تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ئىسلام تەلىماتى بويىچە چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە بولۇپ مۇجاۋۇرلۇق (مەككىنىڭ پەخرىي ئاھالىسى) دەرىجىسىگە ئېرىشكەن⑥.

ھەببۇللا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا يەتتە يىل تۇرغاندىن كېيىن، نۇرغۇن مۇساپە بېسىپ خوتەنگە قايتىپ كەلگەندە، كۆچا قوزغىلىڭى ئەمدىلا پارتلىغانىدى. ھەببۇللا ئايرىلغىنىغا يەتتە يىل بولغان يۇرتى خوتەنىنىڭ ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋىرى بولمىغاچقا، دەسلەپكى كۈنلەردە، ئۇنىڭدا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇش ئېڭى ياكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۆلەش ئېڭى ئۇنچىۋالا ئېنىق ئەمەس ئىدى. روشەنكى، ھەببۇللانىڭ خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ داھىيسى بولۇشقا دەسمايە قىلغىنى سىياسىي ئابرۇيى ئەمەس، بەلكى، دىنىي بىلىمى ۋە ئاددىي ـ سادىدا تۇرمۇش ھاسىل قىلغان ئىسىل پەزىلىتى ئىدى.

خوتەندەك ئۆزگىچە جۇغراپىيەۋى مۇھىتتا، ھەببۇللا شەرقتە نىيىدىن تارتىپ، غەربتە گۇمىغچە بولغان ئارىلىقتىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇننىنى ناھايىتى تېزلا تازىلاپ بولدى. بىراق ھەببۇللا ئۆز تەسىر دائىرىسىنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇرماقچى بولغاندا، خوتەنىنىڭ ئۆزگىچە جۇغراپىيىلىك شارائىتى ئۆز

نۆۋتىدە، ھەببۇللا ئۇچۇن ئېغىر توسالغۇ بولۇپ قالدى. ئېيتايلۇق، شەرقتە، ھەببۇللانىڭ ئۆز دائىرىسىنى كېڭەيتىۋېلىشى ئۇچۇن ئىمكانىيەت قالمىدى. چۇنكى، خوتەننىڭ شەرقى چېگىخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكىگە تاقاشقان. مەيلى بايلىق نۇقتىسىدىن قارايلى ۋە دىنىي ئېتىقاد نۇقتىسىدىن قارايلى، چېگىخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكى ھەببۇللاغا نىسبەتەن ھېچقانداق جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئەمەس. شۇنداق بولغاندا، ھەببۇللا ئۇچۇن پەقەت غەربلا قالغانىدى. غەربتە قەشقەر، يەكەن قاتارلىق مۇھىم قەلئەلەر ھەم تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربى ۋە شىمالىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلار بار ئىدى. ھەببۇللاغا ئايانكى، غەربتە گەرچە ئۆزى ئۇچۇن تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىۋېلىشقا تەبىئىي ماكان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ يەرنىڭ سىياسىي ماكانى ئۆزى ئۇچۇن ئېيتقاندا ناھايىتى تار ئىدى. سەۋەبى، غەربتە قاغىلىق، پوسكام قاتارلىق جايلارنى ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرغان جامالىدىننىڭ تەسىر كۈچى⑦، يەكەننى ئۆز ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرغان ئابدۇل راخمانىڭ تەسىر كۈچى⑧، قەشقەرنى تۇتۇپ تۇرغان سىدىقنىڭ تەسىر كۈچى بار ئىدى. ھەببۇللا بۇ تەسىر كۈچلەردىن ھالقىپ ئۆتەلمىگەندە، ئاندىن تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربى ۋە شىمالىي رايونلىرىغا كىرەلەيتتى. ھالبۇكى، ھەببۇللانىڭ خوتەندىكى چەكلىك ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچكە تايىنىپ بۇ تەسىر كۈچلەردىن ھالقىپ ئۆتۈشى، ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چىقىش يوللىرىنىڭ بىرى دەپ قاراپ، ھەببۇللا ئۆزىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇراخمان خاننى نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام بىلەن كوئىنلۇن تاغ يوللىرى ئارقىلىق، يەكەن، قەشقەردىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، قوقەند ھۆكۈمرانى شامۇراتتىن ياردەم تىلەشكە ئەۋەتتى. شامۇرات يۈكسەك قائىدە ـ يوسۇنلۇق ھەببۇللانىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇراخمان خاننى كۈتۈۋالدى. بىراق، شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە قوقەندنىڭ ئىچكى قىسمىدا خۇدايارنىڭ

پاراکەندىچىلىكى، تاشقى قىسمدا چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان پاتىپاراق ئىچىگە پېتىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئەمەلىيەتتە، شامۇراتتا قوقەندنىڭ سىرتىدىكى ئىشلارغا داخىل بولغۇدەك ماغدۇرى يوق ئىدى. ئابدۇراخمان خان قوقەندتە بىر مەزگىل مېھمان بولۇپ، شامۇرات ئاتا قىلغان سۈدۇرلۇق ھەربىي ئۇنۋاننى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۆز يۇرتىغا قايتماقچى بولغاندا، شامۇراتنىڭ بۇيرۇقى بويىچە يارمۇھەممەد پەرۋانچى ئىسىملىك ھەربىي ئەمەلدار ۋە مىرزاباباېك ھىسار ئىسىملىك مۇلكىي ئەمەلدار باشلامچىلىقىدىكى 250 نەپەر تولۇق قوراللانغان ئەسكەرنى ئابدۇراخمانغا قوشۇپ خوتەنگە ئەۋەتتى. ئېھتىمال داغدۇغا پەيدا قىلماقچى بولسا كېرەك، شامۇرات ئۆزى ئوتتۇرىغا چىقىپ يارمۇھەممەد پەرۋانچىگە ئەمىر دەپ ئۇنۋان بەردى. مىرزاباباېك ھىسارغا بولسا مىرزا بېشى دەپ ئەمەل بەردى.

ئابدۇراخمان قوقەندتىن ئايرىلغاندا، دەل شەيخ نەزەرىدىن باشلامچىلىقىدىكى كۈچا قوشۇنلىرى يەكەن قەلئەسى يېنىدا ياقۇپبەگ بىلەن قاتتىق ئۇرۇشۇپ، راشىدىن قوزغىغان بىرىنچى قېتىملىق يەكەن ئۇرۇشى ئاياغلىشاي دەپ قالغان مەزگىلگە توغرا كەلدى. ياقۇپبەگ يەكەننى ئىگىلەپ بولۇشىغا ئابدۇراخمان باشلىق كىشىلەرمۇ يەكەن چېگرىسىغا كېلىپ قالدى، ياقۇپبەگ ئۇلارنى توسۇۋېلىپ يارمۇھەممەد پەرۋانچى ھەم 250 نەپەر ئەسكەرلەرنى يەكەندە قالدۇرۇپ قويۇپ، مىرزاباباېك ھىسار بىلەن ئابدۇراخمان خانىلا خوتەنگە ماڭدۇرۇۋەتتى⑨.

2. ھەببۇللا بىلەن كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ توقۇنۇشۇپ قېلىشى

ھەببۇللا ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇراخمانىنى قوقەند ھۆكۈمرانى شاھ مۇپتىدىن مەدەت تىلەش مەقسىتىدە قوقەندگە

ئەۋەتىپ تۇرۇشىغا، ئۇنىڭغا كۆڭلىدىكىدەك پۇرسەت كېلىپ قالدى. بۇ پۇرسەت راشىدىن قوزغىغان بىرىنچى قېتىملىق يەكەن ئۇرۇشى جەريانىدا ھاسىل بولغانىدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي بويلىرىدىكى كۆچلەرنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى بۇزۇپ تاشلىدى. قەشقەردىكى ياقۇپبەگ، كۆچادىكى راشىدىن، يەكەندىكى ئابدۇراخمان ھەم قاغىلىقتىكى جامالىدىن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بۇ ئۇرۇش - جېدەلگە ئارىلىشىپ قالدى. بۇنى كۆرگەن ھەببۇللا قوقەندنىڭ ئىپادىسىنى كۆتۈپ تۇرمايلا، ئۆزىنىڭ دىنىي ئابرۇيىغا تايىنىپ غەربتە ھۆكۈمران دائىرىسىنى كېڭەيتىۋېلىشقا كىرىشىپ كەتتى. بۇ جەھەتتە قاغىلىقنى بىرىنچى نىشان قىلدى. ھەببۇللانىڭ غەربىي چېگرىسى بولغان گۇمىنىڭ قاغىلىق بىلەن بولغان ئارىلىقى 200 چاقىرىم ئىدى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا چولاق ساي جايلاشقان بولۇپ، ھەببۇللانىڭ مۇلچەرلىگىنىدەك، خوتەن قوشۇنلىرى قاغىلىققا يېقىنلىشىپ قالغاندا، يېقىن - يىراقتىكى پۇقرالار توپ - توپ بولۇشۇپ يولنىڭ قاسناقلىرىدا تۇرۇپ، ھەببۇللانىڭ ئىسمىنى توۋلاپ ھۇرمەت بىلدۇردى. شۇبھىسىزكى، بۇ ھالەت ھەببۇللانىڭ ئىشەنچىسىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن خوتەن قوشۇنلىرى ھەببۇللانىڭ بۇيرۇقىغا ھېچقانداق تەييارلىق كۆرمەيلا داغدۇغا بىلەن يەكەنگە قاراپ يول ئالدى.

بىرىنچى قېتىملىق يەكەن ئۇرۇشى گەرچە ئاخىرقى ھېسابتا كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياغلاشقان بولسىمۇ، بىراق ھەببۇللا تاللىۋالغان بۇ پەيت كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى يەكەندە غەلىبە قىلىۋانقان مۇقەددىمىگە توغرا كېلىپ قالغانىدى. كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ قوماندانلىق قاتلىمىدىن تارتىپ ئەسكەرلىرىگىچە، ھەممىسى تولۇپ تاشقان كۆتۈرەڭگۈ جەڭگىۋار ھالەتتە تۇراتتى. بولۇپمۇ بىرىنچى قېتىملىق يەكەن ئۇرۇشىغا قوماندانلىق قىلغۇچى شەيخ نەزەرىدىن

ئۆزى بىلگىنىنى قىلمىدىغان بىر مەمەدان زات ئىدى. ئۇنىڭ پىلانىدا، بۇ قېتىمقى يەكەن ئۇرۇشى ئارقىلىق قەشقەردىكى ياقۇپبەگ كۆچلىرىنى يوقىتىش بىلەنلا قالماي، بەلكى خوتەندىكى ھەببۇللانمۇ يوقىتىپ تاشلاش كېرەكمىش. شۇڭا، خوتەن قوشۇنلىرى تېخى يەكەنگە يېقىنلىشىپ كەلمىگەن شارائىتتا، ھاجى خەزىنچى باشلىق 2 مىڭ ئەسكەر شەيخ نەزەرىدىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ھەببۇللانىڭ قوشۇنىغا قارىمۇ قارشى يول ئېلىپ خوتەنگە ئاتلاندى. شەيخ نەزەرىدىنىڭ ھاجى خەزىنچىگە بەرگەن بۇيرۇقىنىڭ كونكرېت مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: «سىلىنىڭ خوتەنگە بارغانلىرىنى موللا ھەببۇللا ھاجى پاشا ئۆزىگە پەخرىي ـ ئىپتىخار دەپ بىلىپ، ئىتائەت كەمىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلاپ، گەدىنىنى تۆۋەن قىلىپ ئالدىلىرىغا چىقىپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەتلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، سىلىنى تەخت ـ سەلتەنەتتە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزى خىزمەتدارلىق رەسمىيەتلىرىنى ئۆتەيدىغان بولسا ناھايىتى ياخشى. ئەگەر سىلىدىن يۈز ئۆرۈپ قارشىلىق قىلسا ياكى سىلىگە بويسۇنۇشتىن باش تارتىدىغان بولسا، ئۇنىڭغا جان ـ دىللىرى بىلەن كۆچ كۆرسىتىپ، خوتەننى قولغا كىرگۈزۈپ، ھاجى پاشانى ئەۋلادى بىلەن مەنىڭ ھوزۇرۇمغا ئەۋەتسىلە»⑩.

ھاجى خەزىنچى باشلاپ ماڭغان بۇ قوشۇنغا، مەيلى ئادەم سانىدىن قارايلى، مەيلى ئۇرۇش تەجرىبىسىدىن قارايلى، ھەببۇللانىڭ قوشۇنىنى ھەرگىز تەڭلەشتۈرگىلى بولمايتتى. شۇ ۋەجىدىن، يەكەنگە يۇرۇش قىلىۋاتقان خوتەن قوشۇنلىرى كۆچا قوشۇنى بىلەن تۆتۈشقان ھامان تارمار بولۇپ كەتتى. ئۇلار ئاۋۋال گۇمىغا چېكىندى. ئاندىن قاراقاشنىڭ زاۋا دېگەن مەھەللىسىگە قايتىپ بېرىپ ئىستىھكام قۇرۇپ مۇداپىئەلەندى. ھەببۇللاغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ ئۇنىڭ ئارقىغا چېكىنىشىنىڭ چېكى ئىدى. چۈنكى، يەنە 100 چاقىرىم ماڭسا خوتەن

قەلئەسىنىڭ ئۆزىگە بېرىپ تاقىشىپ قالاتتى⑪.

ھەببۇللا ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى ئىبراھىم خانىنى ئۇچ مىڭ ئەسكەر باشلاپ زاۋادا كۆچا قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇرۇش قىلىش مۇھىتى توساتتىن ئۆزگىرىپ كەتكەچكە، كۆچا قوشۇنى نۇرغۇن يېڭى قىينچىلىققا دۇچ كەلدى. بولۇپمۇ، كۆچا قوشۇنىنىڭ ئارقا سەپ تەمىناتى چولاق ساينىڭ ئېغىر توسقۇنلۇقىغا ئۇچرىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزۇن مۇساپىنى يېسىپ كەلگەن كۆچا ئەسكەرلىرىنىڭ جىسمانىي كۈچىمۇ زور دەرىجىدە خوراپ كەتكەنىدى. ئاقىۋەتتە، ئۇرۇش باشلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا خوتەن قوشۇنى روشەن ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولدى. ھەممىدىن ئاۋۋال، يېقىن ئارىدىن توختىماي كەلتۈرۈلۈۋاتقان ئوزۇق - تۈلۈك خوتەن قوشۇنىنى ئاسانلا غەمدىن خالاس قىلدى. تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، خوتەن قوشۇنلىرى يەرلىك پۇقرالارنىڭ ھەيۋىسى ئىنتايىن زور مەدەتلىرىگە ئېرىشتى. يېقىن ئەتراپتىكى پۇقرالار جەڭ مەيدانىنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىپ، ھەببۇللانىڭ ئىسمىنى ۋە «ئۆلسە شېھىت، قالسا غازى» دېگەن شوئارنى بولۇشىغا توۋلاپ، خوتەن ئەسكەرلىرىنى جەڭگە ئاتلىنىشقا رىغبەتلەندۈردى. ھەققانىي غەزەپكە تولغان ۋە دىنىي ھېسسىياتىدىن ئىلھاملانغان خوتەن ئەسكەرلىرى «ياۋاللا! يارەسۇل!» دەپ ۋارقىرىشىپ توپ - توپ بولۇپ، كۆچا قوشۇنىنىڭ ئىستىھكاملىرىغا ھۇجۇم باشلىدى. ئۇرۇش ئىككى كۈن داۋاملاشقاندىن كېيىن، ئىككىلا تەرەپ قاتتىق چىقىمغا ئۇچرىدى.

ئۇچىنچى كۈنىگە كەلگەندە، ھاجى خەزىنىچى پارچە - پۇرات بولۇپ كەتكەن كۆچا قوشۇنىنى باشلاپ جەڭ مەيدانىدىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ ھەببۇللامۇ قاتتىق چىقىمغا دۇچار بولغانلىقى ئۈچۈن، گۇما ئەتراپىغا سۇرۇلۇپ بېرىپلا توختاپ قالدى.

مۇشۇ مەزگىل كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ روناق تېپىۋاتقان مەزگىلى ئىدى. بولۇپمۇ، ئۇلارنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربى ۋە شىمالىدا قوزغىغان ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى توختىماي غەلىبە قىلىۋاتاتتى. شۇڭا، چەت - ياقا خوتەندىكى ھەببۇللاغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەقىلگە مۇۋاپىق قارار راشىدىن بىلەن ئۆزئارا دەخلى قىلماسلىق مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىش ئىدى. دېگەندەك كېيىنكى كۈنلەردە ئەھمەد مۇراپبەك ئىسىملىك بىر كىشىنى ھەببۇللا نۇرغۇن سوۋغا - سالام ۋە خوتەنىنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى بىلەن كۆچاغا بېرىپ راشىدىنغا تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، مۇشۇ ئەلچى يەنە ھەببۇللانىڭ راشىدىنغا ئۆز قەلىمى بىلەن يازغان بىر پارچە خېتىنى ئالغاچ باردى. ھەببۇللا ئۆز خېتىدە خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭ كۆچا ئەسكەرلىرى بىلەن تۇتۇشۇپ قېلىشىدىكى سەۋەبنى چۈشەندۈرمەكچى بولغان.

ھەببۇللا يەكەن تەرەپكە ئەسكەر ماڭدۇرۇشتىكى مەقسىتىنى راشىدىنىڭ ئىستەكلىرىگە ئوخشاشلا ئىسلام ئېچىش دەپ ئىزھار قىلدى. ھالبۇكى ئۆزىنىڭ زاۋادا كۆچا ئەسكەرلىرى بىلەن تىركەشكەنلىكىنى ھاجى خەزىنىچىگە قارشىلىق بىلدۈرۈش دەپ چۈشەندۈردى. سەۋەبى، ھاجى خەزىنىچى كۆچا ۋالىڭ جەمەتىدىن بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ خىزمىتىدە بولغانمىش. ئەھمەد مۇراپبەگ ئاقسۇ ۋە باي ئارقىلىق كۆچاغا بىر كۈنلۈك مۇساپە كەلگۈدەك مەنزىلگە كەلگەندە، كۆچادىن كەلگەن بىر ئەمەلدار ھەببۇللانىڭ بۇ ئەلچىسىنى كۈتۈۋالدى ۋە ئۇنىڭغا كۆچاغا بېرىشنىڭ ھاجىتى قالمىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. ئىككى تەرەپ سوۋغا - سالامنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش رەسمىيەتلىرىنى تۈگەتكەندىن كېيىن ھەببۇللانىڭ ئەلچىسى شۇ يەردىكى بىر ئاھالىنىڭ ئۆيىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر نەچچە كۈنگىچە ھەببۇللانىڭ سەممىي ئىپادىسىگە

راشىدىن لام ـ جىم دېمىدى. ھەببۇللانىڭ ئەلچىسى راسا ئارىسالدى بولۇپ نېمە قىلارىنى بىلمەي تۇرۇۋاتقاندا، ئۇنىڭ تۇرار جايىمۇ مۇھاسىرىگە ئېلىنىدى ۋە ئۇنىڭ ئۆزى سايرام بازىرىغا يالاپ كېتىلىپ، سايرام ھاكىمبېگىنىڭ نەزەربەند قىلىشىغا تاپشۇرۇلدى. راشىدىن ئەنە شۇنداق ئۇسۇل ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھەببۇللانى كۆزگە ئىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

ھەببۇللانىڭ بۇ ئەلچىسى تاكى ياقۇبېگ كۆچانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، نەزەربەندتىن قۇتۇلغان.

3. ھەببۇللانىڭ سىياسەت، تەدبىرلىرى

قوقەندتىكى سەپەر نەتىجىسى ۋە زاۋادىكى جەڭ ئاقىۋىتى، ھەببۇللانىڭ خوتەنىنىڭ سىرتىغا كېڭىيىش نىيىتىنى قاتتىق زەربىگە ئۇچراتتى. بىراق ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مۇنداق ۋەزىيەت ئەبەدىي خاراكتېرگە ئىگە ئەمەس ئىدى. ھەببۇللا ئۆز سىياسىتىنى ئۆزگەرتىپ سىرتقا ئىنتىلىشتىن ۋاز كەچسىلا، ئۇنى چەكلەش مەقسىتىدە ھاسىل بولغان كەيپىيات مۇھىتلارمۇ بارا ـ بارا سۇسلىشىپ قالاتتى. بۇلارلا ئەمەس، ئۇلار ھەتتا ھەببۇللا ئۇچۇن بىر خىل يوشۇرۇن دالدىغا ئايلىنىپ، سىرتتىن كېلىدىغان بېسىمنى يەڭگىللىتىشى مۇمكىن ئىدى. چۇنكى، شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە راشىدىن بىلەن ياقۇبېگ يەكەن قەلئەسىنىڭ يېنىدا ئۇرۇشۇپ ئۇنىڭ ئايىغى چىقمايۋاتقان شارائىتتا، مەيلى راشىدىن بولسۇن ۋە مەيلى ياقۇبېگ بولسۇن ھېچكىم ئۆز كۈچىنى يەكەنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغا ماڭدۇرالمايتتى. مۇنداق شارائىتتا ھەببۇللا ئۆزىنىڭ سىياسەت يۈرگۈزۈش قەدىمىنى باشلىۋەتتى. ھەببۇللانىڭ قارىشىچە، ئۇنىڭدا ئۆزىنى جىھاد قىلىشقا بېغىشلىغاندىن تاشقىرى، يەنە تۇرلۇك جىنايى قىلمىشلارنى، ئېيتايلۇق، ئوغرىلىق،

قىمارۋازلىق، پاھىشۋازلىق، قاتىللىق قاتارلىقلارنى تۈگىتىش مەسئۇلىيىتىمۇ بار ئىدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بىر كىشى ئېتىز بېشىدا بىرنېمىنى ئوغرىلىغان. ھەببۇللانىڭ بۇيرۇقى بويىچە، بۇ ئادەم ئوق - دورا قاچىلانغان. زەمبىرەك ئېغىزىغا تېڭىلىپ، قازى شەرئىئەت ئەتراپىغا ئولىشۇالغان پۇقرالارغا ئىشنىڭ ئۆتمۈشىنى چۈشەندۈرۈپ بولۇشىغا، زەمبىرەككە ئوت تۇتاشتۇرۇلغان - دە، بىر تال كەتمەننىلا ئوغرىلىغان بۇ كىشى شۇئان پارتلىتىپ پارە - پارە بولۇپ كەتكەن. يەنە بىر كىشى بىرسىنىڭ ئېتىزلىقىدىن ئالتە دانە كۆك باش كۆممىقوناق ئوغرىلىغانلىقى ئۈچۈن دارغا ئېسىلغان ⑯.

ھەببۇللا ئۆزىنىڭ ئامانلىق تەدبىرلىرىنىڭ ئۈنۈمىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن شۇنداق بۇيرۇق چىقارغانكى، ھەممە دېھقان مېھنىتىنى تۈگەتكەندىن كېيىن سايمانلىرىنى ئۆيلىرىگە ئېلىپ كېتىشكە بولمايدۇ، ئۇلارنى شۇ پېتى ئېتىزلارغا تاشلاپ قويۇشى كېرەك. ئۇ يەنە ھەممە ئاھالىلەر كېچىدە ئىشكىلىرىنى تاقىماسلىقى، بازاردىكى دۇكانلارمۇ ئىشىكلىرىنى ئېتىۋەتمەسلىكى كېرەك، دەپ بۇيرۇق چىقارغان. ھەببۇللا ياشىنىپ قالغانلىقتىن چىشلىرى چۈشۈپ كەتكەن بولۇپ، ئاڭلاش ئىقتىدارىدىكى كەمچىلىكتىن باشقا، ئېغىزىمۇ ئۇنىڭ سۆزلەش ئىقتىدارىغا مەلۇم قىيىنچىلىق كەلتۈردى. شۇڭا، ھەببۇللا بەزى ئىشلار ئۈستىدىن ھۆكۈم چىقارغاندا، بولۇپمۇ جىنايى ئىشلار ئۈستىدىن ھۆكۈم چىقارغاندا، رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ ئۆز لىۋىنى مەھكەم چىشلەپ تۇرۇۋالسىلا، ئۆلۈم جازاسى دېگەن شۇ ئىكەن ⑯.

سۆزسىزكى، ھەببۇللانىڭ بۇ تەدبىرلىرى يەرلىك پۇقرالارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە قېلىپلاشتۇرۇپ، بىرقەدەر تىنچ جەمئىيەت تەرتىپىنى تۇرغۇزدى. بولۇپمۇ ئەخلاق - پەزىلەتكە زىت ئىجتىمائىي قىلمىقلار

قاتتىق چەكلەشلەرگە ئۇچرىدى. ھەببۇللا ساقچىلىق تەدبىرىنى جەمئىيەتنى پاكلاشتۇرۇشنىڭ ئاساسلىق ئۇسۇلى دەپ قارىغان. ۋەھالەنكى، ماۋارىپنى بولسا كىشىلەرنىڭ دىلىنى پاكلاشتۇرۇشنىڭ ۋاستىسى دەپ قارىغان. شۇڭا، ھەببۇللا بۇ تەدبىرلىرىنى كۆچەيتىش بىلەن بىللە، ماۋارىپ ئىشلىرىنى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇردى. ماۋارىپ ئىشلىرىدا ئۇنۇم ھاسىل قىلىش ئۈچۈن ھەببۇللا ئادەم كۆچى ۋە ماددىي كۆچىنى ئايماي شەھەر - بازار ھەم يېزا - سەھرالاردا نۇرغۇن مەسچىتلەرنى سالدۇردى. بۇ مەسچىتلەر شۇ يەرنىڭ دىنى ھەم مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالدى. ھەببۇللا سەلتەنەت بۇيرۇقى چىقىرىپ، شەھەر - بازارلاردىن تارتىپ، تاكى يېزا - سەھرالارغىچە ئەر - ئايال دېمەستىن، ھەممىسى ئىسلام ئەقىدىلىرى ۋە قائىدە - يوسۇنلىرى توغرىسىدا تەربىيە ئېلىشى لازىم، دەپ چاقىرىق چىقاردى. ھەر ئون ئادەم ئۇچۇن بىردىن خەلپەت بەلگىلەپ دەرس ئۆتۈشكە مەسئۇل قىلدى. ھەببۇللانىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ئەر - ئايال نامازدا ئوقۇلىدىغان 90 پارە سۇرىنى يادلاپ بولۇشى ۋە روزا تۇتۇش، ئۆشرە - زاكات ئايرىش، ھەج قىلىش قائىدىلىرىنى پىششىق بىلىشى شەرت ئىدى ⑰.

ھەببۇللا يۇقىرى تەربىيە ئالغانلىقى ئۈچۇن، ئىسلام باشلانغۇچ ماۋارىپىنى يولغا قويۇش بىلەن تەڭ، پەننىي باشلانغۇچ ماۋارىپىنىمۇ زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇردى. بولۇپمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ھەببۇللادىن ئىبارەت بۇ ئېتىقادى كۆچلۈك مۇسۇلمان ئاياللارنى ئانچىمۇ كەمستېپ كەتمىگەن. بۇنىڭ ئىپادىسى شۇكى، ھەببۇللا بەلگىلەپ بەرگەن دىنىي دەرسلىك ۋە پەننىي دەرسلەرگە ئاياللار كېسەللىكى توغرىسىدىكى بىرمۇنچە مەزمۇنلار، بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ تۇغۇتىغا ئائىت بىلىملەر قوشۇلغان ⑱.

ھەببۇللا ئىسلام ئەخلاقىنى ئىككى چوڭ مەزمۇنغا ئايرىپ چىققان. ئۇنىڭ بىرى كىشىلەرنىڭ ھەددىدىن ئاشقان نەپسانىيەتچىلىكىنى چەكلەش؛ يەنە بىرى كىشىلەرنىڭ ھېسداشلىق تۇيغۇسىنى ېيىتىش بولغان. ئالدىنقىسى بويىچە ئىش كۆرۈپ، ھەببۇللا باشقىلارنىڭ مېھنەت مېۋىسىگە خىيانەت قىلىشتىن قاتتىق يىرگەندى. كېيىنكىسى بويىچە ئىش كۆرۈپ، دېھقانچىلىق مەۋسۇمىگە قاتتىق نازارەت قىلدى ۋە دېھقانلارنى ئۆز ئىشلىرىنى ېيرىلىپ ئىشلەپ خاتىرجەم تۇرمۇشنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئۇندىدى. ھەببۇللا ھاكىمىيەت ېيشىغا چىقىش بىلەن تەڭ، ئۆشرە ـ زاكاتتىن باشقا ھەممە باجنى بىكار قىلدى. ھەببۇللانىڭ ئۆز تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ئاتا ـ بوۋىسىدىن قالغان يەر بىلەن قامدايتتى. ھەببۇللا ياش ۋاقتىدا دېھقانچىلىق قىلىپ ئائىلىسىنى باققان، ياشىنىپ قالغان ھەم بىر دائىرىنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ قالغان كۈنلەردىمۇ، ئۆزىنىڭ كۈچى ېيتىدىغان ئىشلارغا پات ـ پات قاتنىشىپ تۇراتتى. ھەببۇللا خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ داھىيىسى بولغاندىن كېيىن ئەڭ كۆپ سۇرۇشتە قىلغان ئىش دېھقانچىلىق ئىدى. ئۇ قىمارۋاز، مۇتتەھەم، پاھىشۋازلارنى جازالىغاندا، تولىسى توغرا كەسىپ بىلەن شۇغۇللانمىدى دېگەننى سەۋەب قىلغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، توغرا كەسىپ دېھقانچىلىقتۇر. ئۇ چۈشەندۈرۈش ېيرىپ مۇنداق دەيدۇ: قىمارۋاز، مۇتتەھەم، پاھىشۋازلار باشقىلارنىڭ ئەمگەك مېۋىسىگە خىيانەت قىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن مۇشۇ دۇنيادا ياشىيالمغان. ئىجتىمائىي ئۇنۇمىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھەببۇللانىڭ نازارەتچىلىكىدە ئېلىپ ېيرىلغان دېھقانچىلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك سۇ ئىنشائاتلىرى زور ئەھمىيەتكە ئىگە. نىيە دەريا‌سى، كېرىيە دەريا‌سى، يۇرۇڭقاش دەريا‌سى، قارىقاش دەريا‌سى، بولۇپمۇ، بۇ دەريالارنىڭ سۇ باشلاش لوڭكۇ قۇرۇلۇشلىرى، ھەببۇللا ھۆكۈمران قىلىپ تۇرغان يىللاردا

كەڭ كۆلەمده رېمونت قىلىندى ۋە ياسالدى. بۇنىڭدىن باشقا، شەھەر - بازا، يېزا - سەھرالارنى تۇتاشتۇرىدىغان ئاساسىي يوللارمۇ كېڭەيتىلدى ۋە رېمونت قىلىندى. ھەرقايسى چوڭ - چوڭ دەريالار ئۈستىدىكى كۆۋرۈكلەرمۇ پۈختىلاندى ۋە مۇستەھكەملەندى.

4. ھەيبۇللانىڭ مىجەز - خۇلقىدىكى يېتەرسىزلىكلىرى

ھەيبۇللانىڭ مىجەز - خۇلقىدا روشەن كەمچىلىكلەر مەۋجۇت ئىدى. ئۇ جىمغۇر، كۆڭلىدىكى گەپ - سۆزلىرىنى ئاسانلىقچە سىرتىغا چىقارمايتتى. گەرچە، ئۇ بۇ تەدبىرلەر بىلەن جەمئىيەتنى تۇتۇپ تۇرغان بولسىمۇ، كۆچلۈك دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن كىشىلەرنىڭ مەفكۇرىسىنى بوغۇپ، نۇرغۇن ئىجتىمائىي پاراۋانلىقلار بىلەن ئۇلارنىڭ قەلبىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، يەنىلا قورقۇنچتىن خالىي بولالمىدى. ھەيبۇللا پەقەت جۇمە كۈنىلا خوتەندىكى ئەڭ چوڭ مەسچىتكە بېرىپ جامائەت بىلەن بىللە جۇمە نامىزىنى ئوقۇيتتى. باشقا كۈنلەردە، ئۇ پەقەتلا ئوردىدىكى مەسچىتتە نامازئوقۇيتتى. ھەيبۇللا جامائەت بىلەن بىللە نامازئوقۇغاندا، ھەمىشە يالاڭئاياغ قىلىچنى تۇتۇپ تۇرغان 12 نەپەر ئەسكەر ئۇنىڭ يېنىدا تۇرۇپ، قاتىللاردىن پەخەس بولۇپ تۇراتتى. كۆتۈلمىگەن ھادىسىلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ھەيبۇللا جۇمە نامىزىنىڭ ۋاقتىنى ۋە تەرتىپىنى قەستەن ئىخچاملاشتۇرغان⑲.

ھەيبۇللانىڭ خوتەنده قازانغان سىياسىي نەتىجىلىرى ۋە ئۇنىڭ ئاددىي - سادا تۇرمۇش پائالىيىتى ئۆزى ئۈچۈن نۇرغۇن شان - شۆھرەت كەلتۈردى. ئۇنىڭغا ئوقۇلغان مەدھىيىلەرنىڭ بىرمۇنچىسى چىن قەلبىدىن ئۇرغۇپ چىققان. لېكىن،

سۇخەنچىلەرنىڭ خۇشامەت قىلىش ئۇچۇن توقۇپ چىققانلىرىمۇ ئاز ئەمەس. بۇلار ھەببۇللانىڭ ئۆزىگە ھەددىدىن زىيادە تەمەننا قويۇش مىجەزىنى، ھەتتا ئىستىبدادىتلىقىنى خېلى دەرىجىدە ئېچىپ بەردى. ھەببۇللانىڭ بۇ قىلىقلىرى ئۇنىڭ ئۆزىگە ھەددىدىن زىيادە تەمەننا قويۇش ۋە ئىستىبدادىتلىق مىجەز ـ خۇلقىنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە تارىخىي ھۆججەتلەرگە مۇندىق يېزىلغان: «خوتەن ئەھلىگە ھادىسىلەر يۈز كەلتۈرۈشتىن ئىككى ئاي ئىلگىرى، ھاجى پاشانىڭ چۇشى بۇزۇلۇپ ئەندىشە قىلىپ، ئورنىدىن تۇرۇپ سالامدىن كېيىن ئۆلىمالار، مۆتىۋەرلەر، پازىللار ۋە ئۇمۇ ئەيىبلەرنى (چۇش ئۆرىگۈچىلەر — ت) ھازىرلاپ، كۆرگەن چۇشىنى بايان قىلىپ: «مەن خوتەن ئاھالىسىنىڭ تەنلىرى بار، باشلىرى يوق چۇش كۆرۈپتىمەن. بۇ چۇشنىڭ تەبىرى نېمە؟» دەپ سوراپتۇ. ھەممە كىشى ھەيران بولۇپ، تەپەككۇر قىلىپ، بىرنەرسە ئېيتالماي تۇرغاندا، ھاجى پاشانىڭ ئۆزى «بۇ چۇشنىڭ تەبىرى بەلكى خوتەن ئەتراپىدىكى بارلىق مېۋىلىك ۋە مېۋىسىز دەرەخلەرنى ئادەم بويى مىقدارى قىلىپ كېسىپ باش ياسالسۇن دېگەنلىك بولسا كېرەك، دەپ تەبىر بەردى». ئارقىدىنلا ئۇ پەرمان چىقىرىپ خوتەن دائىرىسىدىكى مېۋىلىك ۋە مېۋىسىز دەرەخلەرنىڭ ئۇستى تەرىپىنىڭ تامامەن كېسىپ تاشلاشقا بۇيرۇدى. بۇنىڭ بىلەن پايانسىز كەتكەن خوتەن بوستانلىقىدىكى دەل ـ دەرەخلەرنىڭ ئۇستى تەرىپى پۈتۈنلەي كېسىپ تاشلىنىپ، ئادەم بويى مىقدارى قۇرۇق كۆتەكلەرلا قالدى. مەيلى بۇ ئىشتىن ئاۋۇال بولسۇن، ۋە ياكى بۇ ئىشتىن كېيىن بولسۇن، ھەببۇللانىڭ ئەتراپىدىكى ھەربىي ـ مەمۇرىي ئەمەلدارلاردىن بىرمۇ كىشى مۇنداق غەلىتە قىلىقلارغا نىسبەتەن باشقا پىكىردە بولالمىغان»⑳.

ھەببۇللانىڭ ھاياتى ياقۇپبەگنىڭ قولىدا ئاخىرلاشقان. «تارىخىي ھەمىدى» دە بۇ ۋەقە تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن: «ھاجى

پاشاغا بولسا دۆلەت ئىشىكى ئېتىلدى، زۇلمەت دەرۋازىسى ئېچىلدى ۋە ئەقلى كۆزى يېپىلدى. شاھزادە بىلەن ئەمرلەشكەرلەر گويا كى تەقدىر قازىسىنىڭ ئىككى قۇدرەتلىك ھايداقچىسىدەك ھاجى پاشانى جاھالەت زۇلمەتكە ۋە ھالاكەت تەرەپكە ھەيدىدى. شۇنداق قىلىپ، ھاجى پاشا ئۆز ئايىغى بىلەن ئاچ شىر ۋە ئۇسسۇز ئارسلانغا دۇچار بولدى. بىراق، ھاجى پاشا چۇشۇم بۇزۇلغاندى، غايىب ئۆز پەردىسىدىن يەنە قانداق ئىشلارنى كۆرسىتەر دەپ ئېھتىيات قىلىپ بىر مىڭ مەھرەم يىگىت، ياساۋۇلىنى ئېلىپ، مەقسەت تەرەپكە راۋان بولدى ۋە يېتىپ كەلدى، چېدىر ـ بارگاھلارغا كۆزى چۇشتى. قۇشبېگىمۇ يىراقتىن كۆرۇپ، ئالدىغا يۈگۈرۇپ كېلىپ، ھاجى پاشانىڭ ئۇزەڭگىسىگە يۇز ـ كۆزىنى سۈرتۇپ، ئاتنىڭ چۇلۇڭۇرىنى قولغا ئېلىپ، بەزىدە چۇلۇڭۇرنى بوينىغا سېلىپ، تۆت پانسات تۆت تەرەپتىن يۇرۇپ، بارگاھ ئالدىغا كەلگەندە ئاندىن كۆتۈرۇپ ئاتتىن چۇشۇرۇپ، قولتۇقلىرىدىن يۆلەپ بارگاھقا ئېلىپ كىرىپ ھەدىستە «كىمكى بىر ھاجىنى ياكى غازاتچىنى قۇچاقلاپ بوينىغا قول سېلىپ كۆرۈشسە، مىڭ پەيغەمبەرنى قۇچاقلاپ كۆرۈشكەندەك بولىدۇ» دېگەن سۆزى بويىچە، «ئۆزلىرىنىڭ بويۇنلىرىغا قول سېلىپ كۆرۈشۈشكە مۇمكىن بولارمىكىن» دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ تىك قاراپ تۇردى. ھاجى پاشامۇ ئورنىدىن تۇرۇپ قۇچاقلىدى. قۇشبېگى ھاجى پاشانىڭ بوينىغا قول سالغانچە كۆتۈرۇپ يەنە بىر ئۆيگە ئېلىپ كىردى. بۇ ئۆيگە ئادەم تەييارلاپ قويغانىكەن. ئۇلار ھاجى پاشانى تۇتتى ـ دە، يىقىتتى، باغلاپ ئېگىن ـ ئاياغلىرىنى سالدۇرۇۋالدى. ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ نېمە بولغانلىقىنى ھېچكىم كۆرمىدى ۋە بىلمىدى»(21).

مۇشۇ بايانىنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن «تارىخىي ھەمىدى» نىڭ مۇئەللىپى ھەسرەت بىلەن مۇنداق دەيدۇ: «ئىنسان ئەگەر

ئاچسه تەلبىسغه (ھىيله ـ مىكىر) ئاغزى، بىچاره بولۇر ئىنلىس لەئىن بى تەمزى (ئاق ـ قارىنى پەرق ئېتەلمەيدىغان)»㉒.

ياقۇپبەگنىڭ خوتەننى مۇنقەرز قىلىش جەريانى ئاشكارىلانغاندىن كېيىن، ھەببۇللانىڭ مۇنداق ئاقىۋەتكە قالىدىغانلىقى تامامەن چۈشىنىشلىك بولدى.

ھەببۇللا ئۇچۇن ئېيتقاندا ئۇنىڭ ئۆمرىدىكى ئەڭ مۇھىم ئىشى، 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا خوتەن بوستانلىقىدا قوراللىق قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلغانلىقىدىن ئىبارەت بولدى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا قاتنىششتا، ھەببۇللانىڭ قانداق پوزىتسىيە تۇتقانلىقىدىن ۋە قانداق نىشان تىكلىگەنلىكىدىن قەتئىينەزەر، شۇنىڭدىن كېيىنكى 30 ئاي ۋاقىت ئىچىدە، ھەببۇللا خوتەن بوستانلىقىدا ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئۇيۇشتۇرغۇچى ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلغۇچى بولدى. بۇ مەزگىلدە مۇشۇ بوستانلىقتا كۆرۈلگەن تەتەنە ۋە مەغلۇبىيەتلەر ئەلۋەتتە ھەببۇللادىن ئىبارەت بۇ زات بىلەن باغلانغان. ھەببۇللانىڭ ئىشلەتكەن مۆھۈرىگە: «ھۇۋالھەببۇللەزى تۇرجاشفا ئەتھۇ (پەيغەمبەر بولسا ئاللانىڭ ھەبىب ـ دوستى، ئۇنىڭدىن شاپائەت ئۈمىد قىلىنىدۇ — ت)» دېگەن سۆز ئويۇلغان㉔.

ھەببۇللا خوتەن بوستانلىقىدا 30 ئاي ۋاقىت ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ بولغاندىن كېيىن قالدۇرۇپ كەتكەن ئەڭ كۆرۈنەرلىك يالداما، ئۇنىڭ بۈيرۇقىغا بىنائەن قۇيدۇرغان كۈمۈش پۇللىرى بولدى. خوتەنده چىڭ سۇلالىسىنىڭ پۇللىرى بىكار قىلىنغاندىن كېيىن بۇ كۈمۈش پۇللار بازاردا ئايرىۋاشلىنىدىغان بىر دىنبىر ۋاستە دەپ ئېتىراپ قىلىنغان ۋە ئىشلىتىلگەن. ھەببۇللا خوتەنده قۇيدۇرغان بۇ كۈمۈش پۇللارنىڭ ۋەزنى ئىككى سەر بولۇپ يۇزىگە: «لائىلاھە ئىللاللاھۇ، مۇھەممەدەن رەسۇلىللا» دېگەن ئايەت چۈشۈرۈلگەن. ئارقىسىغا: «زەربى خوتەن لەتىف

(گۈزەل خوتەندە سوقتۇرۇلدى — ت) دېگەن خەتلەر ئويۇلغان»㉕.

پايدىلانمىلار

① «تارىخي ھەمدى» ، 247 ـ بەت.

② بەزى تارىخي ھۆججەتلەردە بۇ كىشى تۆمۈر خەزىنىچى دەپ ئاتالغان.

③ «تارىخي ھەمدى» ، 377 ـ بەت.

④ يۇقىرىقى كىتاب، 338 ـ بەت.

⑤ يۇقىرىقى كىتاب، 379 ـ بەت.

⑥ يۇقىرىقى كىتاب، 217 ـ بەت.

⑦ يۇقىرىقى كىتاب، 216 ـ بەت.

⑧ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.

⑨ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.

⑩ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.

⑪ يۇقىرىقى كىتاب، 248 ـ بەت.

⑫ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.

⑬ يۇقىرىقى كىتاب، 249 ـ بەت.

⑭ يۇقىرىقى كىتاب، 2532 — ، 2534 ـ بەتلەر.

⑮ يۇقىرىقى كىتاب، 383 ـ بەت.

⑯ يۇقىرىقى كىتاب، 384 ـ بەت.

⑰ يۇقىرىقى كىتاب، 382 ـ بەت.

⑱ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.

⑲ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.

⑳ يۇقىرىقى كىتاب، 384 ـ بەت

㉑ يۇقىرىقى كىتاب، 366 — 367 ـ بەتلەر.

㉒ يۇقىرىقى كىتاب، 367 ـ بەت

㉓ يۇقىرىقى كىتاب، 383 ـ بەت

㉔ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.

㉕ يۇقىرىقى كىتاب، 383 ـ بەت

ئۇچىنچى بۆلۈم قەشقەر قوزغىلىڭى

1. ھەر خىل كۈچلەرنىڭ قەشقەرگە توپلىنىشى

1864 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى (تۆڭچى 3 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 7ـ كۈنى)، ئىلى جاڭجۈنى چاڭچىڭ چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ۋەزىيەت توغرىسىدا سۇنغان دوكلاتىدا تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىدىكى ئەھۋاللارنى بايان قىلىپ مۇنداق دېگەن: «8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى يېڭىسار چېرىكچى ئامبىلى توكتوبۇنىڭ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋالدىم ئۇ ئۆز مەكتۇپىدا مۇنداق دەيدۇ: 6 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى، مەن يەكەندىكى تۆڭگانلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان ھامان، ئەھۋال ئۇقۇشۇپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتتىم، ئەۋەتكەن ئادەملىرىم يول ئۈستىدە يەكەننىڭ ئورۇنباسار زەنگىسى سەيساچۇن ۋە ئۇنىڭ بىلەن قېچىپ چىققان ئەسكەر پۇقرالارغا يولۇقۇپ قاپتۇ. ئۇلار 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى (7 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى)، يەكەندىكى تۆڭگانلار توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، سېپىل دەرۋازىسىنى كۆيدۈرۈپ تاشلىغانلىقىنىلا دېدى ـ يۇ، مەسلىھەتچى ئامبال ۋە باشقا ئەسكەرلەرنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن ياكى ئۆلتۈرۈلمىگەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق خەۋىرى يوق ئىكەن. . . شۇنىڭدىن كېيىن تاپشۇرۇۋالغان توكتوبۇنىڭ يەنە بىر مەكتۇپىدا 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى (7ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى) يېڭىسار ئونتۈرا بارگاھىنىڭ باشلىقى لەن فاچۇن تۆڭگانلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، بازار كۈنى ۋەقە تۇغدۇرماقچى بولۇۋاتىدۇ دېگەن. قەشقەر ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى كۇيىن، لەشكەر بېشى فۇلىنالارنىڭ مەكتۇپىدا ئېيتىلىشىچە: قەشقەر ئونتۈرا بارگاھىنىڭ باشلىقى ۋاڭ دېچۇن تۆڭگانلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ 6 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى

(7 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى)، توپىلاڭ كۆتۈرگەنىكەن»①.
10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي
ھۆكۈمىتى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبى ۋە غەربىدىكى ۋەزىيەت
توغرىسىدا ئىپادە بىلدۈردى. پادىشاھ تۇڭجىنىڭ كېڭەش
بەگلىرى ھەم ھەربىي ئىشلار ۋەزىرلىرىگە چۈشۈرگەن پەرماندا
مۇنداق دېيىلگەن: «يەكەن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى مۇھىم
جاي، خەۋەرلەرگە قارىغاندا، 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، بۇ
يەردىكى تۇڭگانلار توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، قەلئەنى مۇنقەرز
قىلغان... يېڭىسار ھەم قەشقەردىمۇ ئەسكەرلىرىمىز تۇڭگانلار
بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ توپىلاڭ كۆتۈرگەن. ئەسكەرلىرىمىز
ئۇلاردىن 100 نەچچىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن بولسىمۇ، قالغانلىرى
قېچىپ كەتكەنىكەن. ھازىر يەكەن قولدىن كەتتى. ۋەھالەنكى
قالغان ئىككى قەلئەدىكى ئەسكەرلىرىمىزنىڭ ھەممىسى يېگانە ـ
يېگانە چەت جايغا جايلاشقان. شۇڭا، مۇداپىئەنىسى جەزمەن
كۈچەيتىش لازىم. كۈيىن، توكتوبۇلار بارلىق ئەسكەرلەرنى
باشلاپ، ئۆز قەلئەلىرىنى مەھكەم قوغدىشى، قىلچىمۇ بىپەرۋالىق
قىلماسلىقى لازىم. چاڭ چىڭ بۇ قەلئەلەرگە تېزدىن يارەمچى
قوشۇن ئەۋەتىش بىلەن تەڭ مۇز داۋان يوللىرىنى
راۋانلاشتۇرۇپ، ئاقسۇدىن ئىلگىرىلەپ، يەكەننى تېزدىن
قايتۇرۇۋېلىش لازىم. مۇشۇ پەرماننىم تولۇق بىجا
كەلتۈرۈلسۇن»②.

چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى ئوتتۇرىغا قويغان بۇ
تەدبىرلەرنىڭ بەزىلىرى ئىزچىللاشتۇرۇلدى. يۇقىرىدا نەقىل
كەلتۈرۈلگەن ستاتىستىكىلارغا قارىغاندا، كۈچا قوزغىلىڭى
پارتلاپ 1 ئاي 27 كۈندىن كېيىن قەشقەر قوزغىلىڭى باشلانغان.
چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قەشقەر ئوتتۇرا بارگاھىنىڭ باشلىقى ۋاڭ
دېچۈن بۇنىڭغا باشلامچىلىق قىلغان. بىراق، كېيىنكى كۈنلەردە
چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆججەتلىرىدە، جىن شاڭيىن، سىدىق

قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئىسىملىرى كۆپ تەكىتلەنگەن. بەزى تارىخىي ھۆججەتلەردە: «ئۇلار قەشقەرنى ئالغاندىن كېيىن، تۇرپان ھەم ئۇرۇمچىنىمۇ بېسىۋالغان» دېسە، بەزى تارىخىي ھۆججەتلەردە: «ئۇلار قەشقەرنى ئالغاندىن كېيىن، جەنۇبتىكى سەككىز قەلئەنى خانىۋەيران قىلغاندىن باشقا، تۇرپان ۋە ئۇرۇمچىنى ئون يىل دەپسەندە قىلغان» دېيىلگەن④.

روشەنكى، بۇ مەلۇماتلار جىن شاڭيىن، سىدىقلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسىنى سۈرەتلەپ بەرگەن، ئۇلارنىڭ رولىنى ھەددىدىن زىيادە كۆپتۇرۇۋېتىپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنى قاپلاپ كەتكەن شۇ قېتىمقى قوراللىق قوزغىلاڭنى تامامەن جىن شاڭيىن بىلەن سىدىقنىڭ نەتىجىسى دەپ قارىغان. شۇنداقتىمۇ، بۇ مەلۇماتلار قەشقەر قوزغىلىڭىنىڭ باشلىنىش مەزگىلدىكى ئەھۋاللارنى چۈشىنىشتە، سۈزسىز زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

دېمەك، ۋاڭ دېچۈن باشلىق كىشىلەرنىڭ قوزغىلىڭى تېزلا ئۇجۇقتۇرۇۋېتىلدى. لېكىن ۋاڭ دېچۈن باشلاپ بەرگەن قوراللىق قوزغىلاڭ كەيپىياتى قەشقەردە كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىپ باردى ۋە جىن شاڭيىن، سىدىقلار قوزغىلاڭنىڭ يېڭى يول باشچىسى دەپ تونۇلۇشقا باشلىدى. جىن شاڭيىن قەشقەر تۈڭگانلىرى ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنگەن باي ئىدى. سىدىق قىرغىز بولۇپ، تاشمىلىققا ھاكىمبەگ بولغان.

كۈچادىكى راشىدىن ۋە خوتەندىكى ھەبىبۇللاغا سېلىشتۇرغاندا، مەيلى جىن شاڭيىن بولسۇن ۋە مەيلى سىدىق بولسۇن، ئۇلار ئۆزىنىڭ ئاممىۋى ئاساسىنى نامايان قىلالمىدى. ئەقەللىيسى، ئۇلار كۆپچىلىكنى تەرىپىدىن سايلاپ چىقىلغان ئەمەس. ئۇلارنىڭ داھىيلىق ئورنى، پۈتۈنلەي قوراللىق كۈچكە تايىنىپ تۇرغۇزۇلغان. جىن شاڭيىننىڭ تايانغىنى تۈڭگان قوراللىق كۈچلىرى. شۇ مەزگىلدە، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە

شمالىدا يۇز بەرگەن قوراللىق قوزغىلاڭلاردا تۆكگان قوراللىق كۆچلىرى مۇھىم كۆچ دەپ قارالغان، قەشقەردە بولسا، جىن شاڭيىن رەھبەرلىكىدىكى قوراللىق كۆچ چىڭ سۇلالىسىنى قوشۇنىغا قارشى جەڭدە ئاساسىي كۆچ ئىدى. سىدىقنىڭ تايانغىنى قىرغىز قوراللىق كۆچلىرى. ئۇلارنىڭ جەڭدىكى قەيسەرلىكى، ئات مىنىش تېخنىكىسى ھەم كوللېكتىپ ئۇرۇش قىلىشى ئىقتىدارى تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئاللىقاچان داڭقى كەتكەنىدى.

قەشقەر قوزغىلىڭىنىڭ باشقا جايلاردىكى قوزغىلاڭلاردىن پەرقلىنىدىغان يېرى يەنە شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە قەشقەردىن تارتىپ، يېڭىسار، يەكەنگىچە قوزغىلاڭچىلار بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەڭلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىلكىدە، پەقەتلا شۇ جايلاردىكى كوناشەھەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى مەھەللىلەر بار ئىدى. شۇ جايلاردىكى يېڭىشەھەرلەر بولسا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. قەشقەر قوزغىلىڭىنىڭ ئۇچىنچى ئالاھىدىلىكىدە شۇنى كۆرسىتىش مۇمكىنكى، قەشقەر قوزغىلاڭچىلىرىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتىن ئىبارەت ئورتاق نىشان بولسىمۇ، بىراق ئۇزاقارا مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەشتە بىر پىكىرده بولالمىدى. بۇ ئەھۋال قوزغىلاڭنىڭ قەدىمىنى ئېغىر دەرىجىدە ئاستىلىتىۋەتكەن. بۇلارلا ئەمەس، جىددىي سىياسىي بۇرۇلۇشتا ئىجتىمائىي مەنپەئەتتىكى تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلغانلىقتىن مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدىكى باراۋەرلىكىمۇ يوقالغان. جۇملىدىن، ئۇيغۇر ئاھالىلىرى بىلەن قىرغىزلار ئوتتۇرىسىدا، ئۇيغۇر ئاھالىلىرى بىلەن تۆكگانلار ئوتتۇرىسىدا يىرىكلىشىش روشەن ئىپادىلەندى. قىرغىز قوراللىق گۇرۇھىنىڭ باشلىقى سىدىق ئۇزىنىڭ قەشقەر قوزغىلىڭىدىكى يول باشچى ئورنىنى مانا مۇشۇنداق ئىجتىمائىي

شارائىتتا تىكلىگەن. خېتىپنىڭ قەشقەرگە يۈرۈش قىلىـــش جەريانى خاتىرلەنگەن تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، 1864 ـ يىلى 12 ـ ئايدىلا، سىدىق قەشقەر قوزغىلىڭىنىڭ بىردىنبىر يول باشچىسى بولغان. سەۋەب، خېتىپ باشلىق كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنىنـــــى قەشقەر كوناشەھەرگە ئېزىقتۇرۇپ ئاپىرىپ، قورالسىزلاندۇرغان ھەم خېتىپنى بارچۇقتا پاسىـل ئايرىشقا ماقۇل كەلتۈرگەن دەل مۇشۇ سىدىق ئىدى⑤.

خېتىپنىڭ قەشقەرنى ئىشغال قىلىش مۇددىئاسىمۇ مەغلۇپ بولدى. لېكىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ ۋەقەدىن ســـىدىقمۇ ئۆزىنىڭ ئەمەلىي شارائىتىنى چۈشەنگەن بولدى. شۇ چاغدا، شەرقىدىكى يېڭىسارىدا ئېزىز بېك ئىسىملىك بىر كىشى ئۆزىنى يېڭىسارنىڭ ھۆكۈمرانى دەپ جاكارلىـــــغان. يەكەندە، مۇشۇ قەلئەنىڭ سابىق ھاكىمبېگى ئابدۇل راخمان كۆپچىلىك تەرىپىدىن ئۆزلىرىنىڭ يول باشچىسى قىلىپ سايلانغان. ئۇنىڭدىن باشقا راشىدىنىنىڭ قۇدرىتى كۈندىن ـ كۈنگە ئۇلغىيىپ، بىرمۇنچە قەلئە ـ بازارلارنى ئىشغال قىلغانىدى. شۇ تاپتا سىدىقنى ئەڭ قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغىنى كۆچا خوجىلىرىنىڭ سەئىد دېگەن سالاھىيىتىگە تاقابىل تۇرۇش بولۇپ ھېسابلىنىـــــدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بۇ پەۋقۇلئاددە سالاھىيىتى قەشقەردىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئىچىدە كۈنسايىن كۈچلۈك تەسىر پەيدا قىلىماقتا ئىدى.

1864 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا، سىدىق قوقەندنىڭ خان نازارەتچىسى ئالىم قۇلىدىن مەدەت تىلەش قارارىغا كېلىدۇ. ئۇ ئالىم قۇلىدىن خوجىلىق سالاھىيەتكە ئىگە بىرەر كىشىنـــى قەشقەرگە ئەۋەتىپ، قەشقەردىكى جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلاپ بېرىشنى ئىلتىجا قىلدى. « تارىخىي ھەمىدى» دە مۇشۇ ۋەقە توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «سىدىق قوقەند سەلتەنىتىگە ‹ئۆرەملەردىن بىرىنى تىلەيمەن، بۇ يەرگە كېلىپ دۇئا قىلىپ

بەرسە، مەنكى كەمىنلىرى كاشغەرنى قوقەند دارۇ سەلتەنىتىگە ئىتائەت ۋە ئىبادەت قىلدۇرسام، دېگەن مەزمۇندا ئەرز ئەۋەتتى »⑥.

سىدىقبەگ مەقسىتى ناھايىتى ئېنىق بولۇپ، قوقەندكە ئەۋەتىدىغان خوجىنىڭ رولى سىدىقبەگ ئىشلىرىنى پەردازلاشتىنلا ئىبارەت ئىدى. بۇنىڭ بەدىلىگە، سىدىق قەشقەرنى نامدا قوقەندنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇراتتى. شۇ كۈنلەردە قوقەندتە تۇرۇپ قالغان خوجىلار خېلى كۆپ ئىدى. جۈملىدىن، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدا نۇرغۇن پاراكەندىچىلىك سالغان ھېلىقى يەتتە خوجىمۇ بار ئىدى. بۇ نۇرغۇن خوجىلاردىن ئالىم قۇل خىللاپ يۇرۇپ بۇزرۇكنى تاللىۋالدى. بۇزرۇك جاھانگىرنىڭ ئوغلى بولۇپ، نەسەبنامىسىدىن قارىغاندا ھېلىقى يەتتە نەپەر خوجا بىلەن قوۋم ـ قېرىنداش بولۇپ، ھەممىسى ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادى ئىكەن. 1865 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا، بۇزرۇك قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. بىر تۇركۈم قوقەندلىك قوراللىق كىشىلەر بۇزرۇككە ھەمراھ بولۇپ قەشقەرگە بىللە كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇھەممەد ياقۇپبەگ ئىسىملىك كىشىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. شۇ مەزگىلدە پۈتۈلگەن خەنزۇچە تارىخنامىلەردە، مۇھەممەد ياقۇپبەگ دېگەن ئىسىم ئاگۇبو (《阿古柏》) دېگەن ئۇچ خەت بىلەن يېزىلدى.

بۇزرۇك قەشقەرگە كېلىۋاتىدۇ، دېگەن خەۋەر تېزلا تارقالدى ۋە بۇزرۇك ئۆتىدىغان يولغا جايلاشقان چوڭ ـ كىچىك سەھرا ـ كەنتلەردە ئاۋام خەلق ھاياجانغا چۆمۈلۈپ، كەيپىيات ئىنتايىن قىزىپ كەتتى.

سىدىقبەگ ئەسلى مۇددەئاسى خوجا سالاھىيىتىگە ئىگە بىرەر كىشى ئارقىلىق كۈچا خوجىلىرىنىڭ تەسىرىنى سۇندۇرۇش ئىدى. ئەمدى ئۇنىڭ كۆزىگە چېلىققان رېئاللىق بولسا، قوقەندتىن كەلگەن بۇزرۇكتىن ئىبارەت بۇ خوجىنىڭ ئۇيغۇر

پۇقرالىرى ئارىسىدا پەيدا قىلغان سىدىققا قارشى كەيپىيات ئىدى. سىدىق ئۆزىنىڭ قىلغان ئىشىدىن پۇشايمان قىلىشقا باشلىدى.

بۇزرۇك باشلىق كىشىلەر قەشقەرگە يېقىن جايغا كەلگەندە، بۇزرۇكنى قارشى ئېلىشقا سىدىق ئازغىنە ئادەم ئەۋەتتى. شۇ ئارىدا، سىدىق ئۆزىنىڭ بۇزرۇككە تۇنقان مۇئامىلىسىنىڭ بەكمۇ سۇس بولغانلىقىنى ھېس قىلىپ، بۇزرۇكنىڭ ئالدىغا ئۆزى چىقتى ھەم بۇزرۇكنى مەقسەتلىك ھالدا ئۆزىنىڭ ھويلىسىغا كۆچۈرۈپ ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدى. كېيىنكى كۈنلەردە، بۇزرۇكنى سىدىق تەپسىلىي كۆزەتتى ۋە بايقاپ ماڭدى. بۇزرۇكنىڭ ئۆزى ئۈچۈن تەھدىت بولالمايدىغانلىقىغا ئىشەنچ تىكلىگەندىن كېيىن، سىدىق ئاندىن بۇزرۇكنى قەشقەر كونا شەھەر ھاكىمبېگىنىڭ ھويلىسىغا كۆچۈرۈپ ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدى، شۇنىڭدىن باشلاپ بۇزرۇك ئۆزىنىڭ پائالىيەتلىرىنى باشلىۋەتتى.

بۇزرۇك ئالدى بىلەن ئاپاق خوجىنىڭ چەۋرىسلىك سالاھىيىتى بىلەن قەشقەردىكى ئاپاق خوجا قەبرىگاھىنى زىيارەت قىلدى، ئاندىن ئاتۇشتىكى بۇغراخان جەمەتىدىكىلەرنىڭ قەبرىگاھىنى زىيارەت قىلدى. بۇ پائالىيەتلەر بۇزرۇكنىڭ تەسىر دائىرىسىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتىۋەتتى. بۇنىڭ ئەكسىچە، سىدىققىنىڭ ئىززىتى ـ ئابرۇيى كۈندىن ـ كۈنگە چۈشمەكتە ئىدى.

شۇ يىل 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، بىر كۈنى بۇزرۇك قەشقەردىكى ھېيتگاھقا جۈمە نامىزىغا بارىدۇ. نامازدىن كېيىن، بۇزرۇك نۇرغۇن ھەمراھلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ھېيتگاھتىن چىقىپ كېلىۋاتقاندا، ئادەم توپىدىن بىر كىشى تۇيۇقسىزلا ئۇنلۇك قىلىپ: «خوجاملار كەلدى، قىپچاقلارنى ئۇرۇپ ھەيدەپ چىقىرىش كېرەك!» دەپ توۋلىدى. شۇ ئەتراپتىكى ئادەملەرنى بىردىنلا قالايمىقانچىلىق باستى ـ دە، قوللىرىغا چىققان توقماق، كالتەكلەرنى كۆتۈرۈپ، ئۈچرىغانلىقى قىرغىز ئەسكەرلىرى ۋە پۇقرالىرىنى دۈمبالىغىلى تۇردى. مالىمانچىلىق تېزلا پۈتكۈل

قەشقەرگە يېيىلدى. ئاخىرى كېلىپ، سىدىق ھەم ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى قەشقەر كوناشەھەرنى تاشلاپ، تاغقا چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

بۇنداق تۇيۇقسىز ئۆزگىرىش بولىدىغانلىقى، بۇزرۇكنىڭمۇ خىيالىدا يوق، سىدىقنىڭمۇ خىيالىدا يوق ئىدى. ئەسلىدە، بۇزرۇك سىدىقنىڭ كۆچىگە سۆيۈنۈپ قەشقەردە جاھاندارچىلىق قىلماقچى ئىدى. ئەمدى، تۇيۇقسىز بولغان بۇ پاتىپاراقچىلىق بۇزرۇكنى سىدىق بىلەن دۇشمەنلەشكۈچى قىلىپ قويدى. سىدىق ئەسلىدە بۇزرۇكنىڭ خوجىلىق سالاھىيىتىگە سۆيۈنۈپ كۆچا خوجىلىرىنىڭ تەسىرىنى ئاجىزلاشتۇرماقچى ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ يەرلىك ئۇيغۇر پۇقرالىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاپ، ئۆزىنىڭ قەشقەردىكى ئورنىنى مۇستەھكەملىمەكچى ئىدى. ئەمدى، سىدىق ئۆزى كۆتكەن يارەملەرگە ئېرىشىش ئۈياقتا تۇرسۇن، بىر كۈندىلا قەشقەر كوناشەھەردىن ھەم مۇناسىپ سىياسىي ئابرۇيى ۋە نۇرغۇن بايلىقلىرىدىن ئايرىلىپ قالدى. نەپسانىيەتچىلىك ۋە ئەمەلىي كۈچ بويىچە ئېيتقاندا، سىدىق تاسادىپىي ئۆزگىرىشتىن ھاسىل بولغان بۇ پاكىتنى ھەرگىزمۇ قوبۇل قىلالمايتتى.

2. ياقۇپبەگنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى

سىدىق قەشقەردىن قېچىپ چىققاندىن كېيىن ئۇدۇللا ئۆزىنىڭ يايلىقى پاراشقا يول ئالدى. بۇ يەردە، سىدىق يېڭىۋاشتىن يەتتە مىڭچە تاغلىق قىرغىز چارۋىچىنى يىغىپ قەشقەرگە ئاتلىنىپ، كوناشەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ ئۇنى قايتىدىن تارتىۋېلىشنى پىلانلىدى.

ئىككىلا تەرەپكە ئايان ئىدىكى، ئەمدى ئىتتىپاق بۇزۇلغانىدى. ياقۇپبەگنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن بۇزرۇك قەشقەر پۇقرالىرىغا چاقىرىق قىلىپ، ئۇلاردىن قوراللىنىپ سىدىققا

قارشى جەڭگە ئاتلىنىشنى تەلەپ قىلدى. خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن بىر مەھەل مالىمانچىلىق كۆرۈلدى. بەزىلەر بالا - چاقىلىرىنى سەھرالىرىغا كۆچۈرۈۋېتىپ، ئۇروش پاراكەندىچىلىكىدىن خالىي بولماقچى بولغان بولسىمۇ، نۇرغۇن كىشىلەر قورال - ياراغلارنى راسلاپ جەڭگە قاتنىشىشقا بەل باغلىدى.

بۇ، ياقۇپبەگنىڭ قەشقەرگە كەلگەندىن بۇيان قوماندانلىق قىلغان بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇشى ئىدى. جەڭ راسا كەسكىنلىشىۋاتقاندا، قەلئەنىڭ سىرتىدا جەڭگە قوماندانلىق قىلىۋاتقان سىدىقگا كۇتۇلمىگەن يەردىن ئوق تېگىپ ئاتتىن يىقىلدى. بۇنى كۆرگەن نەچچە مىڭ قوراللىق قىرغىز تاغچىلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقى شۇئان سۇندى. دەسلەپتە، ئۇلار سەپ تارتىپ چېكىنىدى. ئۇزاق ئوتمەي پۈتۈن سەپ پاتىپاراق بولۇپ كېتىشتى⑧. بۇ قېتىمقى جەڭدە، ياقۇپبەگ جامائەتكە بىرىنچى قېتىم تونۇلدى.

سىدىقنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن قەشقەر قوزغىلىڭىدا مۇھىم بۇرۇلۇش بولدى. بۇ سىدىقنىڭ قەشقەردىكى ئورنىنىڭ غۇلاپ چۈشكەنلىكىدىن دېرەك بەردى. شۇنداقلا، ئۇنىڭ ئورنىغا بۇزرۇك باشچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم قوقەندلىكلەرنىڭ دەسسىگەنلىكىنى نامايان قىلدى.

توغرىسىنى ئېيتقاندا، مۇشۇ تاپتا بۇزرۇكنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى تېخى پۈتكۈل قەشقەرنى قاپلاپ بولالمىغاندى. چۈنكى، قەشقەر يېڭىشەھەردە يەنىلا چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىرنەچچە مىڭ ئەسكىرى مۇداپىئەلىنىپ تۇرماقتا ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، شەھەرگە ئۇنچە يىراق بولمىغان جايلاردا سىدىقنىڭ قوشۇنلىرى توختىماي ھەربىكەت قىلماقتا ئىدى.

بۇزرۇك ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى ئېغىر سىياسىي ۋەزىيەتتىن ئانچە ئەندىشە قىلمىدى. «تارىخىي ھەمدى» نىڭ ئاپتورى بۇزرۇكنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ھالىتىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دېگەن:

«تۆرەم بولسا كېچە - كۈندۈز ئەغمە - ناۋا قىلىپ، شاد - خۇراملىق، ئويۇن - كۈلكە، ھاي - ھۈيلىرى بىلەن بىغەم - خاتىرجەم بولۇپ، ياكى يۇرتدارچىلىق ياكى دادخۋا - ئەسكەرلەرنىڭ ھال - ئەھۋالىنى سوراش ۋە ياكى بىرەر ئىشقا تەدبىر ياكى مەسلىھەت قىلىپ بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق ئىشلارنى زادىلا ئۆزىنىڭ دىل ئەينەكلىرىگە چۈشۈرمىدى»⑨.

شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە، ياقۇپبەگ كۈچالىق ئۆمەر ھاكىمبەگ سالدۇرۇۋالغان كۆرۈمسىز سارايدا قوشۇن كېڭەيتىش، قورال - ياراغ راسلاش ئىشلىرىغا قېتىرقىنىپ بېرىلىپ كەتكەن. كېيىنكى كۈنلەردە، ياقۇپبەگ خىراجەت جەھەتتە بىرتاز قىينالغاندا، يەرلىك بايلاردىن نۇرغۇن پۇل ئارىيەت ئېلىپ، ئەسكەرلەرنى كۆپەيتىشكە سەرپ قىلدى.

بۇزرۇكنى ياقۇپبەگكە سېلىشتۇرغاندا، ئۇلاردا ئىقتىدار، ئارزۇ - تىلەك ھەم تۇرمۇش پەزىلىتى جەھەتتە نۇرغۇن پەرقلەر كۆرۈنسىمۇ، لېكىن، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى خوجايىنلىق بىلەن خىزمەتكارلىق مۇناسىۋىتى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. ياقۇپبەگ ھەممە ئىشتا بۇزرۇكتىن يولىيورۇق سورايتتى ۋە ئىجرا ئەتىجىسىنى بۇزرۇككە مەلۇم قىلىپ تۇراتتى.

3. بۇزرۇكنىڭ ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىشى

كۈچادىكى راشىدىن بىرىنچى قېتىملىق يەكەن ئۇرۇشىنى قوزغىغاندا، بۇزرۇك بىلەن ياقۇپبەگ يەكەندە بولۇۋاتقان ئۇرۇشلارغا ئانچىمۇ پەرۋا قىلىپ كەتمىگەنىدى. سەۋەبى، شۇ چاغدا ئۇلاردا كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن بىۋاسىتە توقۇنۇشقۇدەك ئەھلىي كۈچ يوق ئىدى. لېكىن، ئۇلار ئاخىر كېلىپ كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن يەكەندە تىركىشىپ قالدى. بۇ توقۇنۇشقا سەۋەبچى بولغىنى ھېلىقى نىيازبەگ ئىسىملىك يەكەننىڭ سابىق ئىشكىئاغا بېگى ئىدى.

نیازبەگ کۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ بىرمەھەل قوللىغانىدى. بىراق، كۆنلەرنىڭ بىرىدە نيازبەگ ئىختىيارسىز كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى ھامىدىنىڭ چىشىغا تېگىپ قويغان. شۇ ۋەجىدىن، ھامىدىن بۈيرۇق چۈشۈرۈپ، نيازبەگنى يالىڭاچ قىلىپ دارغا ئاستۇرۇپ ھاقارەتلىگەن.

قىساس ئېلىش مەقسىتىدە، نيازبەگ بىرمۇنچە ئادەمنىڭ ئىسىملىرىنى توقۇپ ياقۇپبەگكە خەت يېزىپ، ياقۇپبەگنى يەكەن كوناشەھەرنى ئىشغال قىلىشقا دەۋەت قىلدى ھەم بولسا قەلئە ئىچىدىن ماسلىشىپ بېرىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلدى. ياقۇپبەگنىڭ يەكەندە كەچۈرگەن شۇ قېتىمقى خەتەرلىك سەرگۈزەشتلىرىنى كىتابىمىزنىڭ مۇشۇ بۆلۈمىدە بىرىنچى قېتىملىق يەكەن جېڭىنىڭ جەريانى سۆزلەنگەندە تەپسىلىي بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق. ياقۇپبەگ يەكەندە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراۋاتقاندا، بۈزرۈك يېڭىسارداۋ شان ـ شۆھرەت قازاندى.

1865 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، يېڭىسار يېڭىشەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىۋاتقان جاللات ئېزىزبەگ شەھەرنى ئېلىشنىڭ ئاخىرقى تەييارلىقلىرىنى قىلىپ بولۇپ، بۈزرۈكنى يېڭىسارغا كېلىپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ بېرىشقا تەكلىپ قىلدى. دەل مۇشۇ چاغدا، بۈزرۈك يېڭىسارداۋ ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى يەنە بىر قېتىم نامايىش قىلدۇرماقچى بولۇۋاتاتتى. شۇڭا، تەكلىپ كەلگەن ھامان، نۇرغۇن مەھرەم ۋە خىزمەتكارلارنى باشلاپ، قەشقەردىن داغدۇغىلىق ھالدا سەپەرگە ئاتلاندى. بۈزرۈك يېڭىسارغا يېتىپ بارغان كۈنى، جاللات ئېزىز بەگ يېڭىشەھەردىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ئومۇمىي ھۇجۇم قوزغاش توغرىسىدا بۈيرۇق چۈشۈردى.

قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا، سېپىلنىڭ تېگىگە كۆمۈلگەن پارتلاتقۇچ دورىغا ئوت تۇتاشتۇرۇلدى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى

تايانچ قىلغان سېپىللار كۆمتۇرۈلۈپ چۈشتى. سېپىل ئىچىدىكى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ بەزىلىرى ئۆلدى، بەزىلىرى تەسلىم بولدى. سېپىلنى پارتلىتىش جەريانىدا، بۇزرۇك باشتىن ـ ئاخىر ئۆزى ئۇچۇن مەخسۇس راسلاپ قويۇلغان سۇپىدا ئولتۇرۇپ جەڭ جەريانىنى كۆرۈپ تۇردى. لېكىن، بۇزرۇكنىڭ شېرىكلىرى جەڭنى نازارەت قىلىپ تۇردى دەپ تەرغىب قىلدى، ھەتتا ئاتالمىش كارامەت كۆرسەتتى دەپ ئەپسانە توقۇپ چىقىشتىنمۇ يانمىدى. بۇنىڭ بىلەن يېڭىسار قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ سېپىلنى بۇزۇپ تاشلاش جېڭىدە قازانغان غەلىبىسى تامامەن بۇزرۇكنىڭ نامىغا مەنسۇپ قىلىندى.

يېڭىسار جېڭىدىن كېيىن بۇزرۇك دەرھال قوقەندكە بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتىپ، قوقەند خان نازارەتچىسى موللا ئالىم قۇلىغا غەلىبە خەۋىرىنى يەتكۈزدى. ئەلچىلەر ئۆمىكى موللا ئالىم قۇلىغا ئاتاپ نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام ئالغاچ ماڭدى. بۇ سوۋغا ـ سالام توققۇز خىتاي زەمبىرىكى، بىر توققۇز پاكىز دىلغا مۇڭاپىق نازىنىن بىجىن قىزلىرى، بىر توققۇز ساقال ـ بۇرۇتسىز چىرايلىق ماچىن يىگىتلىرى، بىر توققۇز قازاق ۋە قالماق ئېتى، بىر توققۇز بىجىن يامبۇ ـ كۈمۈشلىرى، توققۇز توققۇز جانان چىنە، خاكسە، تاۋار ـ دۇردۇن ۋە كەم ئۇچرايدىغان خۇش پۇراق چاي قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى.

قوقەند خان نازارەتچىسىنىڭ بۇزرۇككە ئاتاپ قىلغان تارتۇقلىرىنىڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغىنى قىممەت باھالىق تاشلار بىلەن بېزەلگەن ئالتۇن تاج بولدى. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ھەممە ئېگەر ـ جابدۇقلىرى تامامەن ئالتۇندىن يېرىم چەمبىرەك قىلىپ بېزەپ نەقىشلەنگەن بىر دانە ئات، ئىككى نەپەر كۆچلۈك ۋە ئاۋازى ياخشى شائىر، توققۇز توققۇز نەمچە تون، خەسە، ئېگەر ـ جابدۇقلىرىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن توققۇز ئات ۋە بىر توققۇز مىلتىق بار ئىدى⑪.

ئالىم قۇلىنىڭ بۇزرۇككە ئالتۇن تاج تارتۇق قىلغانلىقى قوقەند خانلىقىنىڭ بۇزرۇكىنىڭ سىياسىي ئورنىنى ئېتىراپ قىلغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. شۇڭا، ئەلچىلەر ئۆمىكى قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇزرۇك دەرھال تاج كىيىش مۇراسىمىنى ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى. ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە باشلىغانلىقىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە شۇ كۈنى ئاتۇشلۇق مەھمۇت باشلىق بىر تۈركۈم ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى تەينىلىدى.

4. مۇقەررەبشاھبەگ ۋەقەسى

خان بولغانلىقىنى جاكارلاش، ئەمەلدارلارنى تەيىنلەش، شۇنىڭدەك يېڭىسارداىكى غالىبىيەتنىڭ ھەممىسى بۇزرۇكىنىڭ ئابرۇيى، ئورنى ۋە ھوقۇقىنىڭ نامايەندىسى بولۇپ قالدى. بۇ ھالەت قەشقەرداىكى سىياسىي ئەربابلار ئىچىدە يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇزرۇكىنىڭ ئەتراپىغا يېڭى كۈچلەر جۇغلىنىشقا باشلىدى.

ياقۇپبەگ بۇ ئۆزگىرىشلەرنى بايقىۋالدى. شۇنداقتىمۇ ئۇ بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئۆزىنىڭ قەشقەرداىكى سىياسىي ئورنىغا زادى قانچىلىك زىيان - زەخمەت كەلتۈرىدىغانلىقىنى بىلگىسى كېلەتتى. شۇ ۋەجىدىن، ياقۇپبەگ يەكەنگە قايتا يۈرۈش قىلىش كېرەك دېگەننى باھانە قىلىپ بۇزرۇكتىن ھەربىي قوشۇننى يەنمۇ كۆپەيتىشنى تەلەپ قىلدى. كۈتۈلمىگەن يەردىن، ياقۇپبەگنىڭ بۇ تەكلىپى بۇزرۇك تەرىپىدىن شۇئان رەت قىلىندى. بۇزرۇكىنىڭ مۇنداق قىلغىنىغا ياقۇپبەگ قاتتىق ئىنكاس قايتۇردى. ئۇ ئۆزى تەربىيىلىگەن قوشۇنىنى باشلاپ كۈپ - كۈندۈزدە قەشقەر كوناشەھەرنى كېسىپ ئۆتۈپ سەمەن بازىرىغا كۆچۈپ كەتتى. ياقۇپبەگنىڭ بۇ قىلىقى كىشىلەرنى ھەر

خىل ئويغا سالدى، ھەتتا بۇزرۇكنىڭ ئۆزىمۇ بۇنىڭدىن قانتىق چۆچۈپ كەتتى.

بۇزرۇك سەمەن بازىرىغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ياقۇپبەگنىڭ تەكلىپىگە ماقۇل بولۇۋاتقانلىقىنى يەتكۈزدى. نۇرغۇن سالام ـ سۈلھىلىرى ئارقىلىق ياقۇپبەگ بۇزرۇككە يۈزەكى ناماقۇل بولغان بولۇپ، ئاندىن قوشۇنىنى باشلاپ قەشقەر كوناشەھەرگە داغدۇغا بىلەن قايتىپ باردى.

ياقۇپبەگنى بۇزرۇك قەشقەر كوناشەھەرگە تەكلىپ قىلىپ ياندۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن، مۇقەررەبشاھبەگ ئېزىز جاللات، موللا ئىبراھىم باشلىق بىر تۈركۈم ئەمەلدارلار بىرلىكتە بۇزرۇككە تەكلىپ سۇنۇپ ياقۇپبەگ كۈچلىرىنى يوقىتىشنى تەلەپ قىلدى. مۇقەررەبشاھبەگ باشلىق كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ تەكلىپىنى شەرھلىگەندە، بۇ پىلاننى شۇنداق ئىخچاملاشتۇرۇۋتتىكى، گويا بۇزرۇك بىر پەرمان چۈشۈرسىلا مۇقەررەبشاھبەگ باشلىق كىشىلەر شۇ زامان ياقۇپبەگنىڭ كاللىسىنى كېسىپ بۇزرۇكنىڭ ئالدىغا قويۇپ بېرەلەيدىغاندەك ئىدى. بۇزرۇك مۇجمەل قىلىپ: «سەۋر قىلىڭلار، بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدا ئەھدۇپەيمانلار ۋە ئانت ـ قەسەملەر بار»⑫ دەپلا ئىشنى خالاس قىلىۋەتتى. بۇزرۇكنىڭ بىر مەھرىمى ئۆزىنىڭ كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىنى شۇ ھامان ياقۇپبەگكە يەتكۈزۈپ قويدى. مۇقەررەبشاھبەگ باشلىق كىشىلەرنىڭ تەكلىپى توغرىسىدا بۇزرۇكنىڭ بىر قارارغا كېلەلمەيۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ياقۇپبەگ شۇ كېچىدىلا ئادەم ئەۋەتىپ قەشقەر كوناشەھەردە مۇقەررەبشاھبەگ، ئېزىز جاللات، موللا ئىبراھىم قاتارلىقلارنى قولغا ئالدى ۋە سوراقسىزلا مۇقەررەبشاھبەگكە ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلدى. ياقۇپبەگ ئەنە شۇنداق كەسكىن تەدبىرلەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ قەشقەردىكى ئىمتىياز ھەم ئورنىنى نامايان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇزرۇك ئۆزىنىڭ

ياقۇپبەگنى تىزگىنلەشكە لايىق ئەمەس ئىكەنلىكىنىمۇ ھېس قىلدى. ئامالسىز قالغان بۇزرۇك يەرلىك باي ۋە مۆتىۋەرلەردىن ئوتتۇرىغا چۈشۈپ ياراشتۇرۇپ بېرىشنى ئۆتۈندى. بىرمۇنچە كىشىلەرنىڭ ئارىلىشىشى نەتىجىسىدە مۇقەررەبشاھبەگ قاتارلىق كىشىلەر ياقۇپبەگ ئالدىدا توۋا قىلغاندىن كېيىن، ياقۇپبەگ ئاندىن مۇقەررەبشاھبەگلەرنىڭ مەسئۇلىيىتىنى سۈرۈشتە قىلمايدىغانلىقىنى جاكارلىدى.

مۇقەررەبشاھبەگ قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن ھېچكىمگە تۈيدۇرماي ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەتتى. شۇ يەردە مۇقەررەبشاھبەگ مىڭدىن ئارتۇق ئادەم يىغىپ، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىمىز، دەپ جاكارلىدى. مۇقەررەبشاھبەگنىڭ يۇرتى مۇغال تېرىم دېگەن مەھەللە قەشقەرنىڭ شەرقىدە بولۇپ، قەشقەرنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. مۇغال تېرىم گەرچە تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ گىرۋىكىگە جايلاشقان بولسىمۇ، لېكىن سۇ مەنبەسى مول، نوپۇسى زىچ، ھۇنەر - كەسپى كەڭ ئىدى. مۇقەررەبشاھبەگنىڭ تېخىمۇ چوڭراق ئىش قىلىپ قويۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەقسىتىدە، ياقۇپبەگ ئۆزى قوشۇن باشلاپ مۇغال تېرىمغا يۈرۈش قىلدى. ياقۇپبەگ يولغا چىقىشتىن بۇرۇن بۇزرۇكتىن بىللە مېڭىشنى ھەم قەشقەر جامائەتچىلىكى ئالدىدا مۇقەررەبشاھبەگنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىنى خاتىرلىق دەپ جاكارلاشنى تەلەپ قىلدى. قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان بۇزرۇك ناچار ياقۇپبەگنىڭ دېگىنىنى بەجا كەلتۈردى.

ياقۇپبەگ قوماندانلىقىدىكى قوشۇن مۇقەررەبشاھبەگ ئالدىراشچىلىقتا سەپەرۋەر قىلغان سەھرا خەلقىنى ناھايىتى تېزلا مەغلۇپ قىلىۋەتتى.

ئۇرۇش داۋامىدا، ئىككى تەرەپتىن قازا بولغان ۋە زەخمىلەنگەنلەر ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى. بىراق، ئۇرۇش

ئاياغلاشقاندىن كېيىن ياقۇپبەگ مۇغال تېرىمىدە ۋەھشىيانە بۇلاڭ ـ تالاڭ ۋە قىرغىنچىلىق قىلدى. تەكلىماكان گىرۋىكىگە جايلاشقان بۇ ئاۋات سەھرا بىرقانچە كۈن ئىچىدىلا ئادەم نەزەر سالغۇسىز دەرىجىدە خارابلىككە ئايلىنىپ قالدى. ھەممىلا يەردە ۋەيران بولۇپ كەتكەن ئۆي ـ ئىمارەتلەر ۋە يېيىلىپ يانقان ئۆلۈكلەر كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى. ياقۇپبەگنىڭ موغال تېرىمىدىكى قىلمىشىدە، سۆزسىزكى، بۇزرۇككە پوپوزا قىلىش مەقسىتى يوشۇرۇنغان. لېكىن ئۇنىڭ مۇھىمى قەشقەردىكى ئۇيغۇر پۇقرالارغا تەھدىت سېلىش ئىدى.

مۇقەررەبشاھبەگ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئاقسۇغا قېچىپ بېرىپ راشىدىنىڭ خىزمىتىدە بولغاندا، كۆچادا راشىدىن تەرىپىدىن قىزغىن كۈتۈۋېلىندى. ئىككىنچى يىلى، يەنى 1865 ـ يىلى جامالىدىن ئىككىنچى قېتىملىق يەكەن ئۇرۇشىنى قوزغاشتا، مەلۇم دەرىجىدە مۇقەررەبشاھبەگ رىغبىتىدىن ئىلھام ئالغان. مۇقەررەبشاھبەگ شۇ يىلى 8 ـ ئايدا ئېلىپ بېرىلگەن خانىبرىق جېڭىگە قاتناشقان.

5. قەشقەردىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ تەسلىم بولۇشى

مۇقەررەبشاھبەگ ۋەقەسىدىن كېيىن يۇز بەرگەن ئىڭ چوڭ ۋەقە، راشىدىن قوزغىغان ئىككىنچى قېتىملىق يەكەن ئۇرۇشى ھېسابلىنىدۇ. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشنى راشىدىنىڭ ئاكىسى جامالىدىن ئۇيۇشتۇرغان ۋە رەھبەرلىك قىلغان بولۇپ، ياقۇپبەگنى ھەيدەپ چىقىرىپ، قەشقەرنى ئىشغال قىلىش مەقسەت قىلىنغانىدى. بىراق، ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ چەكلىك ئەسكىرىي كۈچى ئارقىلىق ئۆزىدىن ئۈچ ھەسسە كۆچلۈك رەقىبىنى يەڭدى. جەڭدە ياقۇپبەگنىڭ ئىرىشكەن غەنىيمەتلىرى ناھايىتى كۆپ

بولدى. تارىخىي ھۆججەتلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، جامالىدىن قاتارلىقلار يەككە - يېگانە ھالدا جەڭ مەيدانىدىن قاچقان. يەكەندىن يولغا چىقىدىغان چاغدا كۆچا قوشۇنلىرى ئېلىپ ماڭغان قورال - ياراغ، جۈملىدىن ياقۇبېگ ھەم ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىنىڭ پۈت - قوللىرىغا سالىدىغانغا تەييارلانغان، ھېلىقى 200 ھارۋىغا قاچىلانغان كويزا - كىشەنلەرمۇ ياقۇبېگنىڭ ئولجىسىغا ئايلاندى. بۇ ئولجىلار ئىچىدە كىشىلەرنى ئەڭ قىزىقتۇرىدىغىنى 2 مىڭ نەپەر تۈڭگان زەمبىرەكچىدىن ھاسىل قىلىنغان زەمبىرەكچى قوشۇن ئىدى. ياقۇبېگ بۇ زەمبىرەكچى قوشۇنغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى.

شۇنىڭدىن كېيىن ياقۇبېگ قەشقەر يېڭىشەھەرگە ھۇجۇم قىلىش قارارىغا كەلدى.

بۇرۇن قەشقەر يېڭىشەھەردە مەسلىھەتچى ئامبال يامۇلى بار ئىدى. 1831 - يىلى مەسلىھەتچى ئامبال يەكەنگە يۆتكىۋېتىلگەندىن كېيىن، قەشقەرگە پەقەت چېرىكچى ئامباللا تەسىس قىلىنىپ، ئورنى زور دەرىجىدە تۆۋەنلىتىلگەن. 1847 - يىلى يەتتە خوجا توپىلىڭىدىن كېيىن قەشقەردە ئىش بېجىرگۈچى ئامبال قويۇلدى. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە يارەمچى چېرىكچى ئامبال ۋە ئالماشتۇرغۇچى قوشۇنىنىڭ باش سەركەردىسى قويۇلۇپ، دائىمىي تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەر تۆت مىڭ ئەتراپىدا بولدى.

قەشقەر قوزغىلىڭى تاسادىپىي باشلانغانلىقى ئۈچۈن، بىرقانچە مىڭ كىشىلىك چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ھېچبىر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقمايلا قەشقەر يېڭىشەھەرگە قاپسىلىپ قالدى. شۇ چاغدا، شەنشى - گەنسۇ ئۆلكىلىرىدىكى خۇيزۇلار قوزغىلىڭى راسا ئەۋجىگە چىقىۋاتقان پەيت ئىدى. دېمەك، قەشقەر يېڭىشەھەردىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئەمەلىيەتتە تامامەن

ئۇزۇلۇپ قالغاندى. ئۇلار پەقەت مۇستەھكەم سېپىل ۋە مول ھەربىي لازىمەت بولغانلىقى ئۈچۈن قەشقەر يېڭىشەھەرنى 13 ئايغىچە قوغداپ قالالىغاندى⑬.

ئىككىنچى قېتىملىق يەكەن ئۇرۇشىدىن كېيىن، قەشقەر يېڭىشەھەردە ئۇرۇش قىلغۇچى ئىككى تەرەپنىڭ شەرت - شارائىتىدا ماھىيەتلىك ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئوق - دورىلىرى ۋە ئوزۇق - تۇلۇكلىرى تامامەن تۈگەپ بەربات بولۇشقا يۈزلەنگەندى. ھالبۇكى، ياقۇبېگ قوشۇنى بولسا، ئەسكەر كۆچى، قورال - ياراغ ھەم ئوزۇق - تۇلۇكى تولۇقلىنىپ تۇرغاچقا، ئۇلارنىڭ ئەمەلىي كۈچى زور دەرىجىدە ئاشقانىدى. ياقۇبېگ يېڭىدىن قولغا چۈشكەن تۈڭگان زەمبىرەكچى قوشۇنىنى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى بىمالال كۆرەلەيدىغان دائىرىدە سەپ تارتىپ تۇرغۇزۇپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ياقۇبېگ سېپىلغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن راسلاپ قويۇلغان نۇرغۇن سايمان - جابدۇقلارنى قەستەن ئۇيان - بۇيان ماڭدۇرۇپ، كۆز - كۆز قىلدى. بۇ ئىشلارنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ياقۇبېگ ئۆز ئەلچىسىنى سېپىل تۈۋىگە ئەۋەتىپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن تەسلىم بولۇش شەرتلىرى ئۈستىدە سۆھبەتلىشىشكە قويدى. ياقۇبېگنىڭ تەسلىم بولۇشقا ئۇندەش تەدبىرى، قەشقەر يېڭىشەھەردىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ قوماندانلىق قاتلىمىدا قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلدى. يەكەن مەسلىھەتچى ئامبىلى كۈن يەن باشلىق بىر تۈركۈم ھەربىي ئەمەلدارلار تەسلىم بولۇشنى رەت قىلىپ بالا - چاقىلىرى بىلەن بىللە ئۆزى ياقان ئوتتا ئۆلدى. يېشىل تۇغلۇق قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى خې بۇيۇن باشلىق بىر تۈركۈم ھەربىي ئەمەلدارلار بولسا ياقۇبېگكە تەسلىم بولدى. خې بۇيۇن بىلەن بىللە ياقۇبېگ تەرەپكە ئۆتكەن چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ئۇچ مىڭ ئەتراپىدا ئىدى. ياقۇبېگ ئۆزىنىڭ قەشقەر يېڭىشەھەردىكى چىڭ

سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ تەسلىم بولۇشقا ئۇندەپ ئۇتۇق قازانغانلىقىنى كەڭ تۇردە تەشۋىق قىلدى. ياقۇبېگ چېقارغان جارچىلار قەلئە - بازارلاردا، سەھرا - يېزىلاردا چېلىنىۋاتقان ناغرا - سۇنايلارغا تەڭكەش قىلىپ قەشقەر يېڭىشەھەرنىڭ پەتھى بولغانلىقىنى توختىماي جاكارلاپ تۇردى. بىراق، بۇ غەلىبىگە پىسەنت قىلمايۋاتقانلارمۇ بار بولۇپ، ئۇلار بۇزرۇكنىڭ يېقىنلىرى ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبى، توختىماي قازىنىۋاتقان غەلىبىلەر نەتىجىسىدە ياقۇبېگنىڭ كۇنسايىن ئۆرلەۋاتقان ئابرۇيى ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ياقۇبېگنىڭ قىلمىشلىرىدىن ئۇنىڭ هوقۇقتا بولغان تەمەسى ۋە ئىنتىلىشىنىڭ كۇندىن - كۇنگە كۇچىيىۋاتقانلىقىمۇ چېقىپ تۇرىدۇ. ئاقىۋەتتە، بۇزرۇك بىلەن ياقۇبېگ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت دەرىجىسى ئۇلارنىڭ هوقۇق دائىرىسى بىلەن بىۋاستە باغلىنىپ قالدى. بۇ ئىككىيلەن بۆلۈشۇۋاتقان هوقۇق دائىرىسىنىڭ ئۇلغىيىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى يېرىكلىشىش شۇنچە ئېغىرلىشىپ كەتتى.

تەسلىم بولغان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، پۇتۇنلەي ياقۇبېگنىڭ زەمبىرەكچى قوشۇنىغا قوشۇۋېتىلدى. ياقۇبېگ خې بۇيۇننى بۇ قوشۇننىڭ قوماندانلىقىغا تەينىلىدى. ئارقىدىنلا ياقۇبېگ خې بۇيۇننىڭ قىزىنى نىكاهىغا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇبېگ خې بۇيۇننىڭ كۇيئوغلى، خې بۇيۇن ياقۇبېگنىڭ قېينىاتىسى بولۇپ قالدى⑭. قەشقەرنىڭ ئىشغال قىلىنىشى بىلەن تەڭ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىدىكى هەربىي - مەمۇرىي ئاپپاراتلىرى پۇتۇنلەي تارمار بولدى، كېيىنكىسى كۇنلەردە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ جايلارنى ئىداره قىلىشى ئون نەچچە يىلغىچە ئۇزۇلۇپ قالدى.

6. قوقەند قاچقۇنلىرىنىڭ قەشقەرگە كېلىشى

1865 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى قوقەند خانى مۇراتنىڭ ھامىيسى موللا ئالىم قۇل تاشكەنتتە چارروسىيە قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشقاندا ئوق تېگىپ قازا تاپتى. بۇنىڭدىن بۇرۇن دەل مۇشۇ موللا ئالىم قۇل بۇزرۇككە ئالتۇن تاج تارتۇق قىلىپ، بۇزرۇكنىڭ سىياسىي ئورنىنى ئېتىراپ قىلغانىدى. موللا ئالىم قۇل قازا تاپقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورۇنباسارى مىرزا مۇھەممەد قۇشبېگى بىلەن تاشكەنت ھاكىمى قۇشبەرۋانچى باشچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم ئەمەلدارلار تاشكەنتنى تاشلاپ، قوقەند قەلئەسىگە ئاتلاندى. ئۇلار قوقەند قەلئەسىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، سەئىد مۇراتنى چۈشۈرۈۋېتىپ ھۇدەي قۇلنى يېڭى خان قىلىپ تىكلەپ، بۇخاراغا قېچىپ كەتكەن خۇدايارنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈپ چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئالماقچى بولدى.

شۇ يىلى 8 ـ ئايدا، بۇخارا شاھى مۇزەپپەر قوشۇن باشلاپ قوقەند چېگرىسىغا باستۇرۇپ كىرىپ، توسالغۇلاردىن ئۆتۈپ، قوقەند قەلئەسىنى مۇنقەرز قىلىش بىلەن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققىنىغا ئەمدىلا ئۇچ ئاي بولغان ھۇدەي قۇلنى قاماققا ئالدى ۋە خۇدايارنى خان قىلىپ تىكلىدى. خۇدايار ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىش بىلەنلا ئۆزبېنىڭ بۇرۇنقى رەقىبلىرىنى دەھشەتلىك باستۇردى. ئالىم قۇلغا يارەملىشىپ خۇدايارنى غۇلىتىپ تاشلاشقا قاتنىشىپ قالغان ھەربىي ـ مەمۇرىي ئەمەلدارلار ۋە دىنىي ئەربابلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ياكى قاماققا ئېلىنىدى، ياكى ئۆلتۈرۈپ تاشلاندى.

ئالىم قۇل تەرىپىدىن قوقەند قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى قىلىپ تەيىنلەنگەن مىرزا مۇھەممەد قۇشبېگى ئۆز ھاياتىنىڭ خەتەرگە ئۇچراپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئالىم قۇلنىڭ بۇرۇنقى ھەمراھلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، قەشقەرگە بېرىپ

بۇزرۇكتىن پاناھ تىلەش قارارىغا كەلدى. بۇ قاچقۇنلار ئىچىدە تاشكەنتنىڭ سابىق ھاكىمى قۇشپەرۋانچى، ئالىم قۇلنىياز كاتىپى مۇھەممەد يۇنۇس، بېشى بېك مۇھەممەد قۇرچىلار بار ئىدى.

بۇ قاچقۇنلار ئۆز قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ ئۆز ئالدىغا يول تۇتۇپ پامىر ئېگىزلىكىگە قاراپ يوشۇرۇن ماڭدى. ئۇلار قىزىل قورغان، سوپى قورغانلاردىن ئۆتۈپ ئوشقا يېتىپ كەلگەندە، ئاندىن خۇدايار قوشۇنىنىڭ زەرەبىسىدىن قۇتۇلدى⑮. ئوشتا، قاچقۇنلارنىڭ ئادەم سانى 6 مىڭغا يېقىنلاشتى. مىرزامۇھەممەد قۇشبېگى باشلاپ ماڭغانلار ئوشقا يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى، ئۇلاردىن بۇرۇنراق قوقەندتىن قېچىپ چىققان كاتتا تۆرە باشچىلىقىدىكى خوجىلارمۇ يېتىپ كەلدى. بۇ قاچقۇن خوجىلارنىڭ ھەممىسى بۇزرۇك بىلەن بىر نەۋرە ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە كاتتا تۆرە (يەتتە خوجا توپىلىڭدا بۇ زات مەمتىمىن دەپ ئاتىلاتتى) دىن باشقا، يەنە كىچىكخان، ۋەلىخان، ھېكىمخانلارمۇ بار ئىدى. بۇ يەردە ھېكىمخانىنىڭ ئىسمىنى (كېيىنكى كۇنلەردە بۇ زات ھېكىمخان تۆرە دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى) ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇ، كاتتا تۆرىنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، ياقۇپبەگ تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى بېسىۋالغان يىللاردا، ھېكىمخان مۇھىم ۋەزىپىدە بولدى. ئاپاق خوجا جەمەتىدىن ياقۇپبەگنىڭ خىزمىتىدە ئەڭ ئۇزۇن بولغىنى مۇشۇ ھېكىمخان ئىدى⑯.

بىرنەچچە مىڭ قوقەند قاچقۇنلىرىنىڭ تاغ يوللىرى بىلەن پامىرنىڭ شەرقىگە قاراپ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرى قەشقەردە تېزلا تارقىلىپ كەتتى. قوقەند قاچقۇنلىرى قەشقەرگە تۆت كۇنلۈك كېلىدىغان تېرەك داۋىنىغا يېتىپ كەلگەندە، ياقۇپبەگ ئەۋەتكەن ئىككى نەپەر پانسات باشلاپ ماڭغان بىر بۆلەك ئەسكەر ئۇلارنىڭ يولىنى توسۇپ، مىرزا مۇھەممەد قۇشبېگى ۋە كاتتا تۆرىدىن

ئۆزلىرىنىڭ مۇددىئاسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى.
مىرزا مۇھەممەد قۇشبېگى ياقۇپبەگنىڭ ئادەملىرىگە مۇنداق دېدى: «يۈرتىمىزنى ئۇرۇسلار بېسىۋالدى. بىز جېنىمىزنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ھەرقانچە بولسىمۇ ھەمدىيارلىق رىئايە شەپقىتى بار، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىسلام ئېچىۋېتىپتۇ، دەپ ئاڭلاپ ئەگەر خىزمەتكە سالمىسا، بىرنېمە قىلىپ كۈن ئالارمىز دەپ باشپاناھ ئىزدەپ كەلدۇق»⑰.
ياقۇپبەگ بۇ قوقەند قاچقۇنلىرىنىڭ باشقا نىيەتتە ئەمەس ئىكەنلىكىگە ئىشەنگەندىن كېيىن، مىرزا مۇھەممەد قۇشبېگى ھەم خوجىلارنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈشىگە رۇخسەت قىلدى. ئاندىن ئۇلارنى قەشقەرگە باشلاپ كەلدى. قەشقەرگە قەدەم باسقان ھامان، ۋەلىخانىنىڭ شېرىكلىرى توساتتىن ناغرا ـ سۇناي ياڭرىتىپ، يول بويى : «ئەمدى زامان ۋەلىخانىنىڭ زامانى!» دەپ تەلۈلەرچە توۋلاشقا باشلىدى. بۇ، قەشقەر يېڭىشەھەرنىڭ پەتھى بولغىنىغا بىر ھەپتىگىمۇ يەتمىگەن مەزگىل بولۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ نۇرغۇن تەرتىپلىرى تېخى ئەسلىگە كەلمىگەنىدى. شۇڭا، ۋەلىخانىنىڭ قىلمىشى يەرلىك پۇقرالارنى قاتتىق ساراسىمىگە سالدى. ياقۇپبەگنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ۋەلىخان ھەم ئۇنىڭ شېرىكلىرى قولغا ئېلىنىدى.
ۋەلىخانىنىڭ تەلۈلىكىنى ياقۇپبەگ بۇزرۇككە باغلاپ قارىدى ۋە ئۇنى ئاپاق خوجا جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇق، مەرتىۋىسىنى قايتا تىكلەشكە ئۇرۇنغانلىقى دەپ ھېسابلىدى. قايتا ـ قايتا مۇھاكىمە يۈرگۈزگەندىن كېيىن، ياقۇپبەگ مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئاپاق خوجا جەمەتىدىكىلەرگە ئېنىق ۋە قاتتىق ئاگاھ بېرىش نىيىتىگە كەلدى. ئاردىدىن ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ياقۇپبەگ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ۋەلىخانغا ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلغانلىقىنى جاكارلىدى.
ۋەلىخانىنىڭ تەلۈلىكىگە تايىنىپ ياقۇپبەگنىڭ نوپۇزىنى

سۈندۈرماقچى بولغان بۈزرۈك ھەم باشقىلار يەرلىك مۇتەۋەرلەرگە ئونتۇرىغا چۈشۈپ مۇرەسسە قىلىپ بېرىشنى ئىلتىجا قىلدى. ياقۇپبەگنىڭ ۋەلىخاننى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىشتىكى مەقسىتى — قەشقەر پۈقرالىرى ئالدىدا ئۆزىنىڭ مەرتىۋىسى. ۋە ئىمتىيازىنى نامايان قىلىش ئىدى. ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ مۈشۈ ئارزۇسىغا يەتكەندىن كېيىن، ۋەلىخانغا بېرىلگەن ئۆلۈم جازاسىنى بىكار قىلدى. ۋەلىخانىنىڭ ئىككى نەپەر ناغرىچىسى ۋە ئۇچ مەھرىمىنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇ قاتاردا ۋەلىخانىنىڭ ئۆزى يېڭىسارغا سۈرگۈن قىلىندى. ۋەلىخان يېڭىسارغا كېتىۋېتىش سەپىردە ياقۇپبەگنىڭ بۈيرۇقى بويىچە ئۆلتۈرۈپ تاشلاندى. ۋەھشىيلىك ۋە تەلۈبلىكتە داڭقى كەتكەن ۋەلىخان ئاخىر كېلىپ ئۆزى بىرمەھەل ياۋۇزلۇق بىلەن دەپسەندە قىلغان قەشقەر بوستانلىقىدا جان بەردى.

ئاندىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ياقۇپبەگ ئاۋۇال خانىبىرىقتا كۈچالىق جامالىدىن ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى، ئارقىدىنلا چىڭ سۈلالىسىنىڭ قەشقەر يېڭىشەھەردىكى ئەسكەرلىرىنى تەسلىم قىلدۇردى. بۈنىڭغا ئۇلاپ 7 مىڭ قوقەند قوراللىق قاچقۇنلىرى پاناھ ئىزدەپ قەشقەرگە كەلدى. بولۇپمۇ مىرزا مۇھەممەد قۇشبېگى باشچىلىقىدىكى زور بىر تۈركۈم ھەربىي ـ مەمۇرىي ئەمەلدارلار ۋە قەشقەردە بىرقانچە قېتىم پاراكەندىچىلىك پەيدا قىلغان ئاپاق خوجا جەمەتىدىكىلەرنىڭ ياقۇپبەگكە باش ئەگكەنلىكى، ياقۇپبەگنىڭ سىياسىي ئورنىنى خېلى مۇستەھكەملەپ بەردى. روشەنكى، بۇ ياقۇپبەگنىڭ تارىخىدا يۇقىرى ئۆرلەۋاتقان مەزگىللىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

7. بۈزرۈكنىڭ «بۈلاپ كېتىلىشى»

قەشقەردىكى چىڭ سۈلالىسى قوشۇنىنىڭ تەسلىم قىلدۇرغاندىن كېيىن، ياقۇپبەگكە نىسبەتەن ئېيتقاندا

قەشقەردىكى باش قېتىنچىلىقى بىردىنلا ئازلاپ قالدى.

شۇ يىلى 10 ـ ئايدا ياقۇبېگ يەكەننى ئىشغال قىلىش قارارىغا كەلدى. بۇ قېتىم ياقۇبېگ باشلاپ ماڭغان قوشۇنلارنىڭ ئىچىدە ئۆزىگە تەۋە ئەسكەرلەردىن باشقا، يېڭىدىن تەسلىم بولغان چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ۋە تۇنقۇن قاچقۇنلارمۇ بار ئىدى، شۇنداقلا بۇ قېتىممۇ بۇزرۇكنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ مېڭىشنى ئۇنتۇپ قالمىدى. بۇ ياقۇبېگنىڭ يەكەن تۇپرىقىغا ئىككىنچى قېتىم قەدەم بېسىشى ئىدى. بۇ قېتىم يەكەندە ياقۇبېگ بىلەن تۇتىشىدىغانلار كۆچا خوجىلىرى بولماستىن، بەلكى يەكەن يېڭىشەھەرنى تايانچ قىلغان تۇڭگان قوراللىق كۆچى ئىدى.

1864 ـ يىلى يەكەندە تۇرۇشلۇق چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تارمار بولغاندىن كېيىن، تۇڭگان قوراللىق كۆچى يەكەن رايونىدا مۇھىم كۆچەلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. راشىدىن قوزغىغان ئىككى قېتىملىق يەكەن ئۇرۇشىدا، تۇڭگان قوراللىق گۇرۇھى گەرچە بۇنىڭ، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ھەممىسى سۇلھى تۈزۈش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشقانىدى. شۇ سەۋەبتىن يەكەندە باشتىن ـ ئاخىر تۇڭگان قوراللىق كۆچىدىن ئىبارەت مۇشۇنداق بىر كۈچ مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. جامالىدىن خانئىبرىقتا مەغلۇپ بولۇپ ئاقسۇغا قايتقاندىن كېيىن، يەكەندىكى تۇڭگان قوراللىق كۆچىمۇ بۇنىڭغا يارىشا كۆچانلىك باشقۇرۇشىدىن باش تارتىپ، نىيازبەگ بىلەن يەكەننى بۆلۈشۈۋالدى . نىيازبەگ كونىشەھەردە تۇردى، تۇڭگان قوراللىق كۆچى يېڭىشەھەردە تۇردى.

تۇڭگان قوراللىق كۆچىنىڭ شىددەتلىك قارشىلىقى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ياقۇبېگ زادىلا تەسەۋۋۇر قىلىپ باقمىغانىدى. ئۇرۇش كۈندىن ـ كۈنگە كەسكىنلىشىپ راسا ئۆزىگە چىققاندا، ياقۇبېگ يېڭىدىن پاناھ ئىزدەپ كەلگەن قوقەند

قاچقۇنلىرىدىن تەركىب تاپقان قوشۇننى بىرىنچىسى سەپكە ماڭغۇزدى ھەم ئۇلارغا يەكەن يېڭىشەھەرنى ئىشغال قىلىش مۇددىتىنى بەلگىلەپ بەردى. قوقەندلىكلەر ئۇرۇشقا كىرگەن ھامان ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغىلى تۇردى. بىر نەچچە كۈن ئىچىدىلا يېڭىشەھەر ئەتراپىدىكى خەندەكلەر قوقەندلىكلەرنىڭ جەستى بىلەن تولۇپ كەتتى.

بۇ ھال قوقەند قوشۇنلىرى ئارىسىدا قاتتىق سارىسىمە پەيدا قىلدى. ئۇلار مۇشۇنداق خەتەرلىك مۇھىتتىن قۇتۇلۇشقا ناھايىتى ئىنتىزار ئىدى. بىر كۈنى كەچتە قوقەند قاچقۇنلىرىنىڭ كاتتىلىرىدىن بىرى بولغان بېك مۇھەممەد قۇرچى ياقۇپبەگنىڭ ئادەملىرىگە تۈيدۇرماي، بۇزرۇكنىڭ ھويلىسىغا يوشۇرۇن كىرىپ، بۇزرۇكتىن ياقۇپبەگنىڭ قوقەندلىكلەرنى قەلئەگە ھۇجۇم قىلىشقا ھەددىدىن زىيادە زورلاۋاتقانلىقىنى چەكلىشىنى تەلەپ قىلدى. بۇزرۇك ئۆزىنىڭ بۇ ئىشقا قادىر ئەمەسلىكىنى بىلدۇرگەندە، بېك مۇھەممەد قۇرچى شۇ كېچىدىلا بۇزرۇكنى ئېلىپ قەشقەرگە قاچتى⑲.

بېك مۇھەممەد قۇرچى يول بويى ئۆزىنىڭ بۇزرۇكنىڭ بۇيرۇقى بويىچە «سەئىد» نى قوغداپ قەشقەرگە كېتىۋاتقانلىقىنى جاكارلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ يول بويى يۇز بېرىش ئېھتىمالى بولغان توسۇپ زەربە بېرىش ياكى قورشاۋدا قېلىش خەتەرلىرىدىن ئاسانلا قۇتۇلدى.

بېك مۇھەممەد قۇرچى قەشقەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇدۇللا قەشقەر يېڭىشەرگە كىرىۋالدى ھەم ئادەم چىقىرىپ كوناشەھەرنىڭ ئاۋات كوچىلىرىدا ناغرا ـ سۇناي ياڭرىتىپ: «ئەمدى زامان بۇزرۇكخاننىڭ زامانى» دەپ جاكارلاتقۇزدى. تۈيۇقسىز كېلىپ قالغان بۇ خەۋەر ۋە تۈركۈم ـ تۈركۈم قوقەند ئەسكەرلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى، قەشقەر ئاھالىلىرىنى قاتتىق سارىسىمگە سالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇزرۇكنىڭ تۈيۇقسىز

كېتىپ قېلىشى يەكەندە ئۇرۇش قىلىۋاتقان ياقۇپبەگنىمۇ قاتتىق ساراسىمگە سالدى. قىيىن ئەھۋالدىن قۇتۇلۇش مەقسىتىدە، ياقۇپبەگ بىر كۈننىڭ ئىچىدە ئۇچ ئىشنى قارار قىلدى: بىرىنچىدىن، قوقەند ئەسكەرلىرىنى دەرھال ئۇرۇشنىڭ بىرىنچى سېپىدىن ياندۇرۇپ چىقىش، ئۆلگەنلەرگە مول نەپىقە بېرىش، بۈنىڭ بىلەن دەككە ـ دۈككىدە قالغان قوقەندلىكلەرنى خاتىرجەم قىلدى. ئىككىنچىدىن، بۇزرۇكنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى كاتتا تۆرە ھەم ئابرۇيلۇق بىر تۈركۈم دىنىي زاتلارنى قەشقەرگە بېرىپ يەرلىك ئاھالىلەرگە بۇزرۇكنى بېكلىك مۇھەممەد قۇرچى بۇلاپ كەتكەن دەپ تەشۋىق قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۈچىنچىدىن، يەكەن يېڭىشەھەردە مۇداپىئەلىنىۋاتقان تۆڭگان قوراللىق كۈچلىرى بىلەن سۇلھى تۈزۈپ ئۇرۇشنى توختاتتى. ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بىلەن ياقۇپبەگ بۇنىڭدىن كېيىن يەكەندىكى تۆڭگان قوراللىق گۇرۇھى باشقۇرۇۋاتقان دائىرىگە ھەرگىزمۇ قول سالمايدىغانلىقى توغرىسىدا ۋەدە بەردى.

كاتتا تۆرە باشلىق كىشىلەر قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن، بېكلىك مۇھەممەد قۇرچى بىلەن بۇزرۇكنىڭ قەشقەر يېڭىشەھەرگە كىرىپ ئۇرۇنلىشىۋالغانلىقىدىن ئىنىق خەۋەر تاپتى. كاتتا تۆرە ئەۋەتكەن ئادەملەر بېكلىك مۇھەممەد قۇرچى بىلەن بۇزرۇكنى قويۇپ بېرىش توغرىسىدا سۆزلەشكەندە، بېكلىك مۇھەممەد قۇرچى كاتتا تۆرىنىڭ ئەلچىسى ئالدىدا بۇزرۇكتىن قەلئەدىن چىقىپ كېتىشىنى خالامسىز دەپ سورىغاندا، بۇزرۇك لام ـ جىم دېمەي تۇرۇۋالدى. دېمەك، سۆھبەت نەتىجىسىز بولدى.

ئىككى تەرەپ شۇنىڭدىن باشلاپ جىددىي جەڭ تەييارلىقىغا كىرىشىپ كەتتى. بۇ ئارىلىقتا 10 كۈن ۋاقىت ئۆتتى.

يەكەندە، ياقۇپبەگ كۈچى قوراللىق تۆڭگان بىلەن ئۇرۇش توختىتىش سۇلھىسى قىلىشقاندىن كېيىن، ئىچكىرى قوراللارنى يەكەنگە تاشلاپ قويۇپ قەشقەرگە جىددىي يۈرۈش قىلدى.

ياقۇپبەگ قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن ھامان شىددەتلىك ئوت كۆچى بىلەن يېڭىشەھەرگە ھۇجۇم باشلىدى. بۇنى بىر تەرەپتىن بۇزرۇككە، بولۇپمۇ بېك مۇھەممەد قۇرچىغا بولغان قاتتىق ئۆچمەنلىكىنىڭ ئىپادىسى دەپ قارىساق، يەنە بىر تەرەپتىن ياقۇپبەگ بۇزرۇكنىڭ ئوچۇق - ئاشكارا ئىسيان كۆتۈرگەنلىكىدىن قاتتىق چۆچۈگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى دەپ قاراشقىمۇ بولاتتى.

چۈنكى، ئاشۇ شارائىتتا، بۇزرۇك ياقۇپبەگ بىلەن سىياسىي جەھەتتە مۇناسىۋەتنى ئۈزىدىغانلىقىنى جاكارلىسا ۋە ياقۇپبەگنى سىياسىي جەھەتتىن ئەيىبلىسە، ياقۇپبەگنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالالمىغان تەقدىردىمۇ سىياسىي ئابرۇيىنى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىتاتتى. سەۋەب، شۇ كۈنلەردە مۇتلەق كۆپچىلىك ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ نەزىرىدە ياقۇپبەگ ھەرگىزمۇ داھىي سالاھىيەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى، بەلكى پەقەت ھەربىي جەھەتتىلا يارامليق كىشى دەپ قارالغانىدى. روشەنكى، ياقۇپبەگ پەقەت بۇزرۇككە ئىگە بولغاندىلا، ئاندىن بۇنداق ئاقىۋەتتىن خالىي بولالايتتى⑳.

قەشقەر يېڭىشەھەر بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مۇداپىئە ئىقتىدارى ھېلىھەم كۆرۈنەرلىك ئىدى. بېك مۇھەممەد قۇرچى دەل مۇشۇ قەلئەگە تايىنىپ ياقۇپبەگ قوشۇنىنىڭ ھۇجۇملىرىنى ئۇزلۇكسىز چېكىندۈرۈپ تۇردى. ھەش - پەش دېگۈچە ئىككى ئاي ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. قار - شىۋىرغانلىق قەھرىتان قىش پەسلى يېتىپ كەلدى. ياقۇپبەگ بارا - بارا بېك مۇھەممەد قۇرچى باشچىلىقىدىكى قوقەندلىكلەر مەھكەم ساقلاۋاتقان بۇ قەلئەگە نىسبەتەن ئەڭ قاتتىق ھۇجۇملارمۇ ئەسقاتمايۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىشقا باشلىدى. شۇڭا، ياقۇپبەگ سۇلھى قىلىش ئارقىلىق نۆۋەتتىكى قىيىن ئەھۋالدىن قۇتۇلماقچى بولدى. ياقۇپبەگ ئۈزىنىڭ ئەلچىسى ئارقىلىق بېك مۇھەممەد قۇرچىغا قىسقا ھەم ئېنىق بىر تەلەپنى يەتكۈزۈپ قويدى: بۇزرۇكنى تاپشۇرۇپ

بەرگەن هامان، قەلئەگە قىلىنىۋاتقان ھۇجۇم دەرھال توختىتىلىدۇ. ياقۇپبەگنىڭ ئەلچىسى يەنە بىرىك مۇھەممەد قۇرچىغا يۇقىرىقى شەرتلەر ئەسلىگە ئاشقاندىن كېيىن، بىرىك مۇھەممەد قۇرچى ۋە ئۇنىڭ ئائىلە تەۋەلىرى، شۇنداقلا بۇ قېتىمقى ۋەقەگە قاتناشقان بارلىق قوقەندلىكلەرنىڭ ھاياتى ۋە مال ـ مۈلكى قوغداپ قېلىنىدۇ، دەپ ۋەدە قىلدى. ياقۇپبەگنىڭ ئەلچىسى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا، قوقەندكە قايتىپ كېتىشنى خالايدىغان ئەسلەدار ۋە ئەسكەرلەر بولسا، ئۇلارغا زۆرۈر خىراجەتلەرمۇ بېرىلىش مۇمكىنلىكىنى ئېيتتى. ئۇرۇش توختىغان كۈنى، بىرىك مۇھەممەد قۇرچى باشچىلىقىدىكى 200 دىن ئارتۇق لەشكەر سىپىل دەرۋازىسىدىن چىقىقاندا، ياقۇپبەگ ئەسكەرلىرى ئالدىغا ئېتىلىپ تەرەپ ـ تەرەپتىن بىرىك مۇھەممەد قۇرچى باشلىق كىشىلەرگە ئوق چىقارغىلى تۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ياقۇپبەگنىڭ ئەسكەرلىرى يەنە سىپىل دارۋازىسىغا قويۇق ئوق ياغدۇرۇپ، چىقىش يولىنى بوغۇپ تاشلىۋەتتى، ھېچكىمنى سىرتقا چىقارمىدى. بىرىك مۇھەممەد قۇرچى قاتارلىقلار شۇ قاچقانچە پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، قوقەندكە قايتىپ كەتتى. بىرىك مۇھەممەد قۇرچىنىڭ قەلئە ئىچىدە قالغان ئەسكەرلىرى ھەم ئۇلارنىڭ بالا ـ چاقىلىرى تۈگەل ياقۇپبەگكە ئەسىر بولدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆلتۈرۈلدى، بەزىلىرى سۈرگۈن قىلىندى، بەزىلىرى نەزەربەند ئاستىغا ئېلىندى㉑.

ئەمدى، قالغان ئىش بۇزرۇكنى بىر تەرەپ قىلىش بولدى. شۇ دەۋردە ھاسىل بولغان بىرمۇنچە تارىخىي ھۆججەتلەردە بۇزرۇكنىڭ بۇلاپ كېتىلىش جەريانى ئۇستىدە قەستەن داجىپ ئۆتكەن. شۇنداقتىمۇ، مۇنۇ بىر نۇقتا ناھايىتى ئېنىق، يەنى ياقۇپبەگنىڭ ئىززەت ـ ئابرۇيى ئۆز خوجايىنىدىن ئېشىپ كېتىپ، ئۇلار ئونتۇرىسىدىكى يىرىكلىكنىڭ چېكىگە يەتكەنلىكى بۇ ۋەقەنىڭ كونكرېت ئارقا كۆرۈنۈشى بولدى. ياقۇپبەگنىڭ

بۇزرۇكنى ئۆزى بىلەن بىللە يەكەنگە بېرىشقا قىستاشتەكى مەقسىتى بۇزرۇكنى بىۋاستە نازارەت ئاستىغا ئېلىش ئىدى. ۋەھالەنكى بۇزرۇكنىڭ ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسەتمەيلا بېكى مۇھەممەد قۇرچى بىلەن بىللە قەشقەرگە بېرىشى ھەم بېكى مۇھەممەد قۇرچىنىڭ ئۆزىنى قەشقەر يېڭىشەھەردە تۇتۇپ تۇرۇشىغا سۇكۇت قىلىپ تۇرۇشى، روشەنكى، ياقۇپبەگكە قانتتىق نارازى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىدى. بۇلارلا ئەمەس، بۇزرۇك يەنە نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ بېكى مۇھەممەد قۇرچىنى دوراپ قەشقەرگە كېلىپ ئۆزى بىلەن جەم بولۇشنى ئارزۇ قىلغانىدى. مۇشۇ سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن، ياقۇپبەگنىڭ بۇزرۇككە قوللىنىدىغان جازاسى مۇقەررەر يوسۇندا ئۇزۇل ـ كېسىل چەك ـ چېگرىنى ئايرىش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. «تارىخىي ھەمىدى» دە ياقۇپبەگنىڭ بۇزرۇكنى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ جەريانى توغرىسىدا مۇنۇلار پۈتۈلگەن: «بۇزرۇكخان تۆرەم خىجالەتچىلىكتىن بېشىنى ئۇستۇن قىلالمىدى. شۇنداق ھالەتتە قۇشبېگى ئۇنىڭ يېگىت، مەھرەملىرىگە ئىنئام ئىشكىلىرىنى ئېچىپ، ئۇلارغا تون ـ كېچەكلىرىنى ياپتى. «ئىنسان ئېھسانىنىڭ قۇلىدۇر»، ھەممە قوشۇن يېگىتلىرى قۇشبېگىنىڭ كەينىگە ئەگەشتى. بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ 600 چە خاس يېگىتلىرى بار ئىدى. بۇلارمۇ ئىسيان كۆتۈرۈپ قۇشبېگى تەرەپكە ئۆتتى. تۆرەم پەقەت 50 چە يېگىتى بىلەنلا قالدى. ئاخىرى قۇشبېگى تۆرەمنى بەش نەپەر يېگىتى بىلەن يېڭىسارغا ئەۋەتتى ۋە بۇ بەش نەپەر يېگىتنىمۇ ئايرىپ تەنھا تۇتۇپ، ئۆز يېگىتلىرى ۋە خىزمەتچىلىرىنى تۆرەمنىڭ خىزمىتىگە قويۇپ، ئۇنى نەزەربەند ئورنىدا مۇھاپىزەت قىلدى»㉒.

بۇزرۇك بىلەن ياقۇپبەگ چېگرىغا كىرگەندىن تارتىپ، قەشقەر قوزغىلىڭى ئۆزىنىڭ ئەسلى ئەھمىيىتىنى يوقتىپ قويدى. كېيىنكى كۈنلەردە، بۇزرۇك قەشقەر قوزغىلىڭىنىڭ

مېژىسىنى دەپسەندە قىلىپ قەشقەرنى ئۆزى ئەيش ـ ئىشرەت قىلمىدىغان سورۇنغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. ياقۇپبەگ بولسا، قەشقەر قوزغىلىڭىنىڭ مېژىسىنى ئوغرىلاپ ئېلىپ، قەشقەرنى ئۆزى ئۈچۈن بايلىق ۋە ھوقۇق ئاپىرىدە قىلمىدىغان بازىغا ئايلاندۇردى.

بۇزرۇك بىلەن ياقۇپبەگ ئوتتۇرىسىدىكى بىرلىشىش، سۇركىلىش ۋە توقۇنۇشۇپ قېلىشتىكى قىسمەن سەۋەب ئۇلارنىڭ مىجەز ـ خۇلقى، ئىنتىلىشلىرى ھەم ئىستەكلىرىگە باغلانغان، لېكىن ئەڭ مۇھىمى پايدا ـ زىيان مۇناسىۋىتىگە باغلانغان. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇلار مۇشۇنىڭ ئۈچۈن تىنماي ئۇزاق مۇددەت كۈچ سىناشقان. بۇ كۈچ سىنىشىش ئاخىرقى ھېسابتا بۇزرۇكنىڭ مەغلۇپ بولۇشى بىلەن ئاياغلاشتى. مۇنداق ئاقىۋەت بۇزرۇككە نىسبەتەن ئېيتقاندا، سۆزسىزكى، بىر خىل پاجىئە ھېسابلىنىتتى. بىراق بۇنىڭدىنمۇ ئېغىر ئىش شۇكى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ياقۇپبەگ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى 10 يىلغىچە بېسىۋالدى. مۇشۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، 19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدا قەشقەر قوزغىلىڭى تامامەن مەغلۇپ بولۇش بىلەن ئاياغلاشتى.

پايدىلانمىلار

① «گەنسۇ ـ شەنشى ـ شىنجاڭ مۇسۇلمان باندىتلىرىنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» ، 77 ـ جىلد.

② «چىڭ موزۇڭ خاتىرىلىرى» ، 14 ـ جىلد، 34 — 36 ـ بەتلەر.

③ «شەنشى ـ گەنسۇ ـ شىنجاڭ مۇسۇلمان باندىتلىرىنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» ، 307 ـ جىلد.

④ ياڭ يۈشۇ: «مۇسۇلمانلارنى تىنچىتىش توغرىسىدا خاتىرە» ، 7 ـ جىلد.

⑤ «تارىخىي ھەمدى» ، 211 — ، 212 ـ بەتلەر.

⑥ يۇقىرىقى كىتاب، 333 ـ بەت.

⑦ لىيۇ جىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» (بىرىنچى قىسىم) ، 585 ـ بەت.

⑧ يۇقىرىقى كىتاب، 336 ـ بەت.
⑨ يۇقىرىقىغا ئوخشاش.
⑩ يۇقىرىقى كىتاب، 337 ـ بەت.
⑪ يۇقىرىقى كىتاب، 338 ـ بەت؛ (ئەنگلىيە) چارلىز بولگېر: «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى»، شاڭخەي كىتابخانىسى، 1970 ـ يىل نەشرى 84 ـ بەت؛ (روسىيە) كروپاتكىن: «قەشقەرىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 ـ يىل نەشرى، 138 ـ بەت.
⑫ «تارىخىي ھەمىدى»، 341 ـ بەت.
⑬ يۇقىرىقى كىتاب، 345 ـ بەت.
⑭ يۇقىرىقىغا ئوخشاش.
⑮ مۇھەممەد زاكىر: «پەرغانە ۋە قەشقەر تارىخى»، 62 — 171 ـ بەتلەر؛ «قەشقەرىيە»، 136 —، 137 ـ بەتلەر.
⑯ «تارىخىي ھەمىدى»، 346 ـ بەت؛ «فەرغانە ۋە قەشقەر تارىخى»، 173 ـ بەت.
⑰ «تارىخىي ھەمىدى»، 347 ـ بەت؛ «قەشقەرىيە»، 136 ـ بەت؛ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى»، 91 ـ بەت.
⑱ «تارىخىي ھەمىدى»، 347 —، 348 ـ بەتلەر.
⑲ يۇقىرىقى كىتاب، 379 ـ بەت؛ «قەشقەرىيە»، 137 ـ بەت؛ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى»، 92 ـ بەت.
⑳ «قەشقەرىيە».
㉑ «تارىخىي ھەمىدى»، 349 — 351 ـ بەتلەر.
㉒ يۇقىرىقى كىتاب، 350 —، 351 ـ بەتلەر.

4- بۆلۈم ئىلى قوزغىلىڭى

1. ئابدۇرۇسۇلبەگ زامانى

1864 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئۇرۇمچى مەنچىڭ قەلئەسى ئىشغال قىلىنغاندا، ئۇرۇمچى باش نازارەتچىسى پىڭ رۇي ئۆزىگە ئوت قويۇپ ئۆلۈۋالدى. 10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى

چىك سۇلالىسى بىلەن چارروسىيە ئېلىمىزنىڭ تارباغاتاي قەلئەسىدە «جۇڭگو - چارروسىيە غەربىي شىمال چېگرىسى تەكشۇرۇپ ئايرىش توختامنامىسى» نى ئىمزالاپ، چارروسىيە بىر يولىلا ئېلىمىزنىڭ غەربىي قىسىم تېررىتورىيىسىدىن 440 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر يەرنى تارتىۋالدى. 10 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئاخشىمى، نىكىيەن (بۇگۇنكى غۇلجا) دىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرى بىلەن تۇڭگان پۇقرالىرى قوزغىلىپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تۇرۇۋاتقان نىكىيەن (غۇلجا) قەلئەسىگە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، 19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىكى ئىلى قوراللىق قوزغىلىڭىنىڭ مۇقەددىمىسىنى باشلىۋەتتى.

1761 - يىلدىن 1780 - يىلغىچە، چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تەلكە، خۇيىيەن (كۇرە)، سۇيدۇڭ، نىكىيەن (غۇلجا)، گۇاڭرېن (لوسىگۇڭ)، جەندې (چىڭسخوزا)، گۇڭچېڭ (قورغاس)، شىچۇن (چىپەيزە) قاتارلىق توققۇز قەلئە سالدۇردى. جۇملىدىن خۇيىيەن (كۇرە) ئىلى جاڭجۇننىڭ تۇرۇشلۇق جايى ئىدى. ئىلىدا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي ئىشلىرىغا جاۋابكار ئورگان تۇرغۇزۇلغاندىن باشقا، يەنە تۇرلۇك تۈيۇقسىز يۈز بېرىدىغان ۋەقەلەرگە تاقابىل تۇرىدىغان زاپاس ئەسكىرىي كۈچ تۇرغۇزۇلغانىدى.

ئىلى قوزغىلىڭىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان «غازات دەر مۇلكىي چىن» دېگەن ئەسەردە ئىلى قوزغىلىڭىغا بىۋاسىتە سەۋەبچى بولغان ۋەقەلەر توغرىسىدا مۇنۇلار پۈتۈلگەن: «بۇ خەۋەرنى (چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى يەرلىك تۇڭگانلار ئۈستىدىن قىرغىنچىلىق قىلىدىغان) ئاڭلىغاندىن كېيىن، تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرىدىن ھوشۇر، خەنزەئاخۇن، ئىسمائىلئاخۇن، ياقۇپلار زار - زار يىغلاپ ياشلىرىنى باھار

بۇلۇتىدەك تۆكۈپ ئوردىغا ئابدۇرۇسۇلبەگكە كىرىپ دېدىكى: «ئى، ئېسىل كىشى، ئىشىڭغا خۇدايىم ياردەم بېرىپ مۇرادىڭغا يەتكۈزسۇن. مانجۇلار كېلىپ بىزلەرنى چاپقۇدەك، ئوق يامغۇرىغا تۇتقۇدەك. خىتايدىن نۇرغۇن چېرىكلەر كېلىپ بىزلەرنى ئۆلتۈرۈپ بىرىمىزنىمۇ تىرىك قويمىغۇدەك. بىز كۆڭلى سۇنۇقلارغا ياردەمدە بولۇپ بۇ ئېغىر كۈنلەردە بىزگە مەدەت قىل» دەپ ئەمىرنىڭ ئېتىكىگە ئېسىلدى.

ئەمىر ئابدۇرۇسۇل: «قورقماڭلار بىزگە خۇدا يار بولسۇن. مەن بۇ ئىشنى قازىدىن سوراي. قازىئاخۇنۇم نېمە دېسە شۇنداق قىلاي. بۈگۈن كېچە سىزلەر بېرىپ دەم ئېلىپ ئەتە كېلىڭلار» دەپ ئولارنى قايتۇردى. . . بۇلار قايتقاندىن كېيىن ئابدۇرۇسۇل ھاكىمبەگ كېچىلەپ قازىئاخۇنۇمنى چاقىرتتى. بۇ قازىئاخۇنۇمنىڭ جىسمى رۇستەم (ئىران ئەفسانىسىدىكى قەھرىمان) دەك زور، ئۆزى شىردەك باتۇر، ئەقىللىق كىشى ئىدى. ئاخۇنۇم ئوردىغا كەلدى. ھاكىمبەگ ئالدىغا چىقتى. تۇرلۇك نازۇ نېمەتلەر بىلەن ئولغان زىياپەت داستىخانلىرى يېيىلدى. تاماقتىن كېيىن، ئەمىر ئورنىدىن تۇرۇپ تۆڭگانلارنىڭ ئەھۋالىنى بايان قىلدى. ئاخۇنۇم بۇ سۆزنى ئاڭلىغاندىن كېيىن گۈلدەك ئېچىپ، بۇلبۇلدەك سايراپ دېدىكى، «ئى پاشايىم ئۆمرۈڭ ئۇزۇن، دۆلىتىڭ زىيادە بولسۇن. سۇمرۇغدەك كۆڭۈلنى ئۇنقۇچى بول، باشقىلارغا ياردەم قىلىش نىيىتىدە بولغىل ۋە بۇ تۆڭگانلارغا يېتەرلىك ياردەم قىل. بۇ بېچارىلەرگە رەھىم قىلىپ خۇدانىڭ ئالدىدا غازىلىق شەرىپىگە ئىگە بولغىن» . . جاسارەتلىك بۇ قازىئاخۇنۇمنىڭ سۆزىنى تەخت ئىگىسى قوبۇل قىلدى»①.

گەرچە، بۇ ئابزاس نەقىلنىڭ ئايرىم جايلىرىغا بەدىئىي تەسۋىرلەر كۆپرەك ئارىلىشىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەلۇم دەرىجىدە ئىلى قوزغىلىڭنىڭ باشلىنىش سەۋەبى ۋە

جەريانىنى چۈشەندۈرگەنلىكىگە كۆز يۈمۈشقىمۇ بولمايدۇ. يېغىپ ئېيتقاندا، يەرلىك تۈركگان پۇقرالىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قىرغىنچىلىقىدىن قورقۇپ ئابدۇرۇسۇلدىن يارداەم سورىغان، قازىئاخۇنۇمنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن ئابدۇرۇسۇل قوزغىلاڭ قىلىش مەسئۇلىيىتىنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان.

ئابدۇرۇسۇل چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارى بولۇپ، غۇلجىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمبېگى ئىدى. 1860 - يىلى قار قاراداۇ چارروسىيە قوشۇنىغا توسۇپ زەربە بېرىشتە ئۈيغۇر قوشۇنىنى باشلاپ، چارروسىيە ئەسكەرلىرىنىڭ لاگېرىغا ھۇجۇم قىلىپ، چارروسىيە قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغانلىقى ئۈچۈن يەرلىك پۇقرالار ئارىسىدا قەھرىمان دەپ قارىلىپ يۈكسەك ئابرۇيغا ئىگە بولغان ②. شۇڭا، ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ تەييارلىق باسقۇچىدا ئابدۇرۇسۇلنىڭ يول باشچى بولۇپ سايلىنىشى ناھايىتى تەبىئىي ئىدى. ئابدۇرۇسۇل قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە نىيەت باغلىغاندىن كېيىن، دەرھال ھوشۇر، خەنزە ئاخۇن باشلىق تۈركگان يول باشچىلىرى بىلەن بىر كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، ھوشۇر، خەنزە ئاخۇنلار «قۇرئان» تۇتۇپ تۇرۇپ ئابدۇرۇسۇلنى ئۆزلىرىنىڭ يول باشچىسى قىلىدىغانلىقىغا قەسەم قىلدى③. بۇ ئىشلارنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ئابدۇرۇسۇل ئەمىر نامى بىلەن غۇلجىدىكى 80 يۇز (مەھەللە) نىڭ باشلىقلىرىغا ④ جەڭگە قاتنىشالايدىغان بارلىق ئەر كىشىنى يېغىپ نىڭيۇەن (غۇلجا) قەلئەسىنىڭ يېنىدا جەم بولۇشنى مۇراجىئەت قىلدى⑤. بۇ 80 يۇز ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى قىسمىنىڭ شىمالىدىكى ئەتراپى بىرقانچە يۇز چاقىرىم كېلىدىغان دائىرىگە جايلاشقان. مۇشۇ ئۇزۇن سەپەردە خەۋەر يەتكۈزۈش ۋەزىپىسىنى ئابدۇرۇسۇل ھەسەن - ھوسەن دەپ ئاتالغان ئىككى بەگكە تاپشۇردى⑥. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، بۇ ئىككى بەگنىڭ خىزمىتى نەتىجىلىك بولدى. قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدىلا 80 يۇزنىڭ

باشلىقلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئابدۇرۇسۇلنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋالدى.

لېكىن، تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن بىر ئىش ھەممىنى بىلەن ھۇسەننىڭ تېزلىكتە ئورۇندىغان خىزمىتىنىڭ ئەھمىيىتىنى يوققا چىقىرىۋەتتى. بۇ ئىككى بەگ جىددىي تۇردە مەھەللىمۇ مەھەللە ئارىلاپ ئابدۇرۇسۇلنىڭ خېتىنى يەتكۈزۈپ تۇرۇۋاتقاندا، بەزىلەر ئابدۇرۇسۇلغا چىڭ سۇلالىسى تۇرغاۋۇتلاردىن ئالۋان ئالغان 1200 ئات ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىغا جايلاشقان ياماتۇغا ئېلىپ كېلىندى، دەپ خەۋەر قىلدى⑦. ياماتۇ ئىلى جاڭجۈنى تۇرۇشلۇق كۆرە (خۇيىيۈەن) گە شەرقتىن 230 چاقىرىم كېلەتتى. ئابدۇرۇسۇل دەرھال شۇنى ھېس قىلدىكى، ناۋادا بۇ ئاتلار كۆرەگە يەتكۈزۈلسە، زور بىر تۇركۈم چىڭ سۇلالىسى پىيادە ئەسكەرلىرى ئاتلىق ئەسكەر بولۇپ چىقاتتى، شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ جەڭ قىلىش ئىقتىدارى جەزمەن ئاشاتتى. ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى تۇيۇقسىز ئابدۇرۇسۇل قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ۋاقتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، كېيىنكى جۈمە كۈنى ئاخشىمى (غۇلجا) قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلىشنى بەلگىلىدى.

نىڭيۈەن (غۇلجا) قەلئەسى 1762 - يىلى بىنا قىلىنغان. سىپىلىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى تۆت چاقىرىم بولۇپ، ئېگىزلىكى بىر جاڭ ئالتە چى، تۆت قوۋۇقى بار ئىدى. شەرقىي قوۋۇقى جىنشۇ، جەنۇبىي قوۋۇقى جياخۇي، غەربىي قوۋۇقى خۇەنيىن، شىمالىي قوۋۇقى گۈنجى دەپ ئاتىلاتتى.

1864 - يىلى قوزغىلاڭچىلار بىرىنچى بولۇپ شەرقىي قوۋۇق، يەنى جىنشۇي قوۋۇقىغا ھۇجۇم باشلىدى. ئابدۇرۇسۇل، نەسرىن، شەۋكەتئاخۇن، ئەھمەد خەزىنچى، ئىسھاقبەگ قاتارلىق كىشىلەر بۇ جەڭگە قاتناشتى ھەم قوماندانلىق قىلدى. بۇ كىشىلەرنىڭ پائالىيەتلىرى مەزكۇر بۆلۈمدە بايان

قىلىنىدىغان بىرمۇنچە زور ۋەقەلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، بۇ يەردە ئۇلارنىڭ ئىسىملىرى ئالاھىدە ئاتاپ ئۆتۈلدى.

شۇ كۈنى كەچىدە، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا غۇلجا قەلئەسىنى تاشلاپ قويۇپ بايانداي قەلئەسىگە كىرىۋالدى. تۇنجى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغان قوزغىلاڭچىلار ئەتىسى غۇلجا بىلەن بايانداي ئوتتۇرىسىدىكى شىجۇن قەلئەسى (چىلپەڭزە) نى ئىشغال قىلدى. شىجۇن قەلئەسى ئەمەلىيەتتە بىر ئاددىي قورغان بولۇپ، پەقەت يېشىل تۇغلۇق قوشۇنلارلا تۇراتتى، سېپىلنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئارانلا ئىككى چاقىرىمچە ئىدى. شۇڭا، شىجۇن قەلئەسىنى ئېلىش، نىگىيۇەن قەلئەسىنى ئېلىشتىن كۆپ ئاسانغا چۈشتى. قوزغىلاڭچىلار شىجۇندىكى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى تازىلاپ بولغاندىن كېيىن دەرھال بايانداينغا قاراپ يول ئالدى.

بايانداي نىگىيۇەن قەلئەسىگە غەربىي شىمالدىن 30 چاقىرىمچە يەرگە جايلاشقان بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلىدىكى مۇھىم ھەربىي بازىلىرىنىڭ بىرى ئىدى. بۇ قەلئەدە چېرىكچى ئامبال، ئاشلىق ئىشلىرى ئەمەلدارى، چارلىغۇچى ئەمەلدارلار تۇرغۇزۇلغان. سېپىلنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئالتە چاقىرىمدىن ئاشاتتى، ئېگىزلىكى بىر جاڭ تۆت چى كېلەتتى. سېپىلنىڭ تۆت قوۋۇقى بولۇپ، شەرقىي قوۋۇقى چاڭخۇي، جەنۇبىي قوۋۇقى زۇڭگۇ، غەربىي قوۋۇقى جاۋفېن، شىمالىي قوۋۇقى چىڭشۇ دەپ ئاتىلاتتى.

قوزغىلاڭچىلار نىگىيۇەن، شىجۇن قاتارلىق قەلئەلەرنى ئىشغال قىلىپ بايانداي قەلئەسىگە توپلانغاندا، ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنىدىكى ياماتۇغا يېقىن ئەتراپتىكى سەھرا مەھەللىلىرىدىن كەلگەن قوزغىلاڭچىلار تۇرغاۋۇتلاردىن ئات ھەيدەپ كېلىۋاتقان چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى بىر يولىلا يوقاتتى. بۇ جەڭدە، قوزغىلاڭچىلار مىڭدىن ئارتۇق ئات غەنىيمەت ئالدى. قوزغىلاڭچىلار مۇشۇ ئولجىلارنى ئېلىپ غۇلجىغا

كەلگەندە، ئابدۇرۇسۇل ھەرەمباغدا تەنتەنىلىك زىياپەت ئۇتكۈزۈپ ئۇلارنى تەبرىكلىدى⑧.

ياماتۇ ئۇرۇشىدا، ئەھمەد خوجا ئىسىملىك كىشى ئاجايىپ تەشكىللەش ئىقتىدارى ۋە باتۇرلۇقى، قەيسەرلىكىنى نامايان قىلدى. كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغىنى شۇكى، كېيىنكى بىر قاتار ۋەقەلەردە، ئەھمەد خوجىنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرى تاماملىن سەلبىي خاراكتېر ئالدى. ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى ئارىسىدا ئەھمەد خوجا بىردىنبىر «سەئىد» سالاھىيىتىگە ئىگە ئەرباب بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئەھمەد خوجا ياماتۇ ئۇرۇشىدا كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن، ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ سەھرادا ياشاپ كەلگەن بۇ يېزا ئاخۇنى بىردىنلا قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ھۆرمەتلىك قەھرىمانغا ئايلاندى. يېڭى ئىجتىمائىي ئورنىدىن ئەھمەد خوجا قىلچىمۇ ھېيىقمىدى، ئەكسىچە، ئۇنىڭ ھوقۇق تەمەسى بۇ جەريانىدا تېخىمۇ كۈچىيىشكە باشلىدى. ئەھمەد خوجىنىڭ دەسلەپكى تەمەسى قازىلىق مەنسىپىگە ئېرىشىشتىن ئىبارەت بولدى. ئۇ، ھېچبىر تارتىنماستىن قازىلىق مەنسەپ خوجىلىق سالاھىيىتىگە ئىگە كىشىگە مەنسۇپ بولۇشى لازىم دەپ بايانات ئېلان قىلدى. شۇ چاغدا، ئىلى دەريالىسىنىڭ ئىككى تەرىپىدىن كەلگەن مىڭلىغان قوزغىلاڭچىلار بايانداي قەلئەسى يېنىدا ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى. ئەھمەد خوجا ئۇزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ئۆز قول ئاستىدىكىلەرنىمۇ باشلاپ بايانداي ئۇرۇشىغا قاتناشتى. ئەھمەد خوجىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بايانداي بىلەن ياماتۇ تۈگەل ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل ئۇرۇش مۇھىتى ئىدى. بىرنەچچە كۈن ئۇرۇش قىلىش نەتىجىسىدە، ئەھمەد خوجا ئۇزىنىڭ بايانداىدا ياماتۇ ئۇرۇشىدىكىدەك جەڭ مۇۋاپىقىيىتىگە ئېرىشەلمەيدىغانلىقىنى بارا - بارا ھېس قىلىشقا باشلىدى. گەرچە ئەھمەد خوجا بايانداىدا ھېچنېمىگە ئېرىشەلمىگەن بولسىمۇ،

بىراق، قوزغىلاڭچىلارنىڭ بايانداينغا قوزغىغان كۆچلۈك هۇجۇملىرى ئىلى دەريا سى ۋادىسىدىكى چىڭ سۇلالىسىنى قوشۇنلىرىنغا قاتتىق بېسىم بولدى. ئىلى جاڭجۈنى چاڭ چىڭ ھەربىي ۋاستىسىدىن باشقا ئۇسۇل ئارقىلىق مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ يولىنى ئىزدەشكە نىيەت باغلىدى. مۇشۇنداق شارائىتتا، 1864 - يىلى 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا «ئەسكىرىي ئوزۇق - تۇلۇكنى راسلاشقا كۈچ چىقارمىدى» دېگەن بەتنام بىلەن قاماپ قويۇلغىنىغا بىرنەچچە ئاي بولغان مەزمەزات تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلدى. مەزمەزات چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارى بولۇپ، غۇلجىنىڭ ھاكىمبېگى ئىدى. ئۇنىڭ نەسەبنامىسى مۇنداق: مەزمەزات - خالزات ھېكىم - ئورانزىپ گۈڭ - مۇساگۈڭ - ئىمىن خوجا ۋاڭ⑨. ئىمىن خوجىنىڭ ئەۋلادى بولۇش سۈپىتى بىلەن مەزمەزاتنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە بولغان ساداقەتمەنلىكىدىن گۇمانلىنىشقا ھەرگىز بولمايدۇ. ئىلى قوزغىلىڭى باشلىنىش ھارپىسىدا، مەزمەزات ئىلى جاڭجۈنى ئۇچۇن بەش يۈز ئۇيغۇر ئەسكىرى يىغىپ بەرگەن ھەم ئۇرغۇن ئوزۇق - تۇلۇك تەييارلىغان ⑩. شۇنداقتىمۇ، ئىلى جاڭجۈنى ئەسكىرىي ئوزۇق - تۇلۇكنى راسلاپ بېرىشتە كۈچ چىقارمىدى دېگەن بەتنام بىلەن مەزمەزاتنى قولغا ئېلىپ كۆرەدىكى زىندانغا تاشلاپ، قوزغىلاڭنىڭ ئالدىنى ئالماقچى بولغان⑪. پاكىت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، مەزمەزاتنى قولغا ئېلىشتىن كۆزلىگەن ئۇنۇم ھاسىل بولمىدى. غۇلجىدا قوزغىلاڭ بەربىر باشلاندى. مەزمەزات ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ پۈتكۈل جەريانىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇ كېيىنكى كۈنلەردە ئىلى قوزغىلىڭىدا ئارقىمۇئارقا كۆرۈلگەن ئىچكى توقۇنۇشنىڭ مۇقەددىمىسى ئىدى. شۇ ۋەجىدىن، «غازات دەر مۇلكىي دن» نىڭ مۇئەللىپى موللا بىلال يۈسۈپ مەزمەزات قويۇپ بېرىلىدىغاندا ئىلى جاڭجۈنى بىلەن مەزمەزات قىلىشقان سۆزىنى نەزمىي شەكىلدە تەسۋىرلىگەن.

گەرچە، مۇئەللىپ ئۆز بايانىغا بەدىئي مۇبالىغە ئارىلاشتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى باشقا تارىخىي ھۆججەتلەردە دەلىللەندى. بۇ ئابزاس نەزمىي بايانىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا مەزمۇنىنىڭ ئىلمى جاڭجۇنى ئۇچۇن ئۆتەيدىغان مەجبۇرىيىتى ۋە مەزمۇنات قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىنكى ۋەقەلەر سۆزلەنگەن، كېيىنكى قىسمىدا مەزمۇنىنىڭ ئەھمىيەت خەزىنىچىنى ئۆلتۇرۇش قەستىنى پىلانلاش جەريانى سۆزلەنگەن. كېيىنكى كۇنلەردە، ئالدىنقى قىسمىدا دېيىلگەنلەر مەزمۇنات پائالىيىتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بولالمىدى. چۇنكى، مەزمۇنىنىڭ ئىلمى جاڭجۇنى ئالدىدا بىرمۇنچە ۋەدە بېرىشتىكى مەقسىتى پەقەتلا ئۆزىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۇچۇنلا ئىدى. مەزمۇنىنىڭ ئاساسىي پائالىيىەت مەزمۇنى بولغىنى ئۇنىڭ بىلەن ئەھمىيەت خەزىنىچى ئوتتۇرىسىدىكى جېدەل ـ ماجىرالار بولدى.

موللا بىلالنىڭ بايانىغا قارىغاندا، مەزمۇنات قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىنكى ئەھۋالنى مۇنداق يەكۇنلەش مۇمكىن: مەزمۇنات ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا ئۆتكەندىن كېيىن، ئاۋۋال قوشۇنچى مەھەللىسىدە توختىدى. ئاندىن بۇلاقبېشى مەھەللىسىگە باردى. بۇلاقبېشى مەھەللىسىدە شەمشىدىن خەلىپە ئىسمىلنىڭ بىر كىشى ئۇنى كۇتۇۋالدى. شەمشىدىن خەلىپە ئىسمىلنىڭ بۇ زات ئەينى ۋاقىتتا ئەھمەد خوجا بىلەن بىللە ياماتۇ جېڭىگە قوماندانلىق قىلغان. شەمشىدىن خەلىپە ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ جەريانى ۋە بايانداي ئەتراپىدىكى ئۇرۇش ئەھۋاللىرىنى مەزمۇنىقا تونۇشتۇرغاندا، مەزمۇنات بۇ ئىشلارغا ئانچىمۇ ئېتىبار قىلمىپ كەتمىدى. ئۇ شەمشىدىنگە ئۆزىنىڭ ئەھمەد خوجا بىلەن بۇلاقبېشى مەھەللىسىدە دەرھال كۆرۈشىدىغانلىقىنى ئېيتتى. بۇ چاغدا، ئەھمەد خوجا قازىلىق مەنسەپىنى قولغا كەلتۇرەلمىگەنلىكى ئۈستىگە، بايانداىيدىمۇ نەتىجىگە ئېرىشەلمەي مەھەللىسىگە قايتىپ بېرىپ ئۆيدە بىكار تۇرغانىكەن.

ئەھمەد خوجا دېگەن ۋاقىتتا بۇلاقبېشى مەھەللىسىگە كېلىپ مەزەمزات بىلەن كۆرۈشتى. كىشىلەرنىڭ نەزىرىگە ئانچىمۇ كۆرۈنۈپ كەتمىگەن بۇ كىچىككىنە مەھەللىدە، مەزەمزات بىلەن ئەھمەد خوجا بىرلىكتە ئەھمەد خەزىنچىنى ئۆلتۈرۈشنىڭ سۈيىقەستىنى يوشۇرۇپ چىقتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئىمىن خوجا جەمەتىدىكى بۇ زات ئىلى قوزغىلىڭنىڭ غەلىبە مېۋىسىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىشقا رەسمىي كىرىشتى. مەزەمزاتنىڭ نەزىرىدە، ئۇنىڭغا توسالغۇ بولىدىغان بىردىنبىر كىشى — ئەھمەد خەزىنچى ئىدى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇرۇنقى ئاداۋەتلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئەھمەد خەزىنچى نۆۋەتتە ئابدۇرۇسۇلنىڭ ئاساسىي يۆلەنچۈكى ئىدى. ئۇ خەزىنچى دېگەن ئەمەل بىلەن قوزغىلاڭچىلار توپلايدىغان پۇتۇن بايلىقلارنى ئىلكىدە تۇتۇپ تۇراتتى. بايانداىدا ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئابدۇرۇسۇل باشلىق كىشىلەر مەزەمزاتنىڭ قويۇپ بېرىلگەنلىكى، بولۇپمۇ مەزەمزات بىلەن ئەھمەد خوجىنىڭ مەخپىي ئۇچراشقانلىقى توغرىسىدا قىلچە خەۋىرى يوق ئىدى. مەزەمزات بىلەن ئەھمەد خوجا ئەھمەد خەزىنچىنى ئۆلتۈرۈش سۈيىقەستىنى پىلانلاپ بولغاندىن كېيىن دەرھال ئايرىلدى. ئەھمەد خوجا غۇلجىدىكى ئۆز مەھەللىسىگە قايتىپ كەتتى. مەزەمزات بولسا شۇ ئەتراپتا مەخپىي يوسۇندا ئەسكەر تەييارلىدى. ھەممە ئىش تەخمىنەخ بولغاندا، مەزەمزات ۋاقتىنچە يىغىۋالغان بىر كىچىك قوشۇننى باشلاپ بۇلاقبېشى مەھەللىسىدىن ئايرىلىپ غۇلجىغا ئاتلاندى. ئۇنىڭچە، مەزەمزاتنىڭ غۇلجىغا قاراپ كېلىۋاتقانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئەھمەد خوجا ھەم ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىنىڭ تەرغىب قىلىشى بىلەن غۇلجىدا كەڭ يېيىلىپ كەتتى. ئابدۇرۇسۇل بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن دەرھال بايانداىدىن غۇلجىغا قايتىپ كېلىپ، ئىلى دەرياسى بويىدا مەزەمزاتنىڭ شەرىپىگە تەنتەنىلىك قارشى ئېلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. ئىلگىرى مەزەمزات بىلەن

ئەھمەد خەزىنىچى ئونتۇرىسىدا ئاداۋەت بولغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئابدۇرۇسۇل بۇ قېتىم ئەھمەد خەزىنىچىنى ئالاھىتەن بىللە ئېلىپ مەزەمزاتنى قارشى ئېلىشقا چىقتى. ئىككى تەرەپ كۆرۈشكەندە، ئەھۋاللاردىن خەۋەردار كىشىلەر مەزەمزات بىلەن ئەھمەد خەزىنچىنىڭ ئىناقسىز ئىكەنلىكىنى سېزىپ تۇردى. «غازات دەرمۇلكىي چىن» نىڭ مۇئەللىپى ئەھمەد خەزىنچىنى تونۇشتۇرغاندا مۇنداق دېدى: «ئۇ ئىش كۆرگەن، ئاقىل، سىياسىي كىشى ئىدى»⑫.

قارشى ئېلىش مۇراسىمىنىڭ قانچىلىك سەلتەنەتلىك بولۇشى ۋە جامائەتنىڭ قانچىلىك ھۆرمەت - ئىكرام قىلىشىدىن قەتئىينەزەر، بىرمەھەل ئابدۇرۇسۇلدىن يۇقىرى مەنسەپ تۇتقان مەزەمزات ئەمدىلىكتە، ئابدۇرۇسۇلنىڭ جامائەت داھىيسى بولۇپ قالغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. دەل شۇ كۈنكى كونكرېت ئەھۋال مەزەمزاتنىڭ ئابدۇرۇسۇلنىڭ ئورنىنى تارتىۋېلىش قەدىمىنى تېزلەتتى. مەزەمزات غۇلجىغا كېرىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، دەرھال ئۆز پىلانىنى ئەملگە ئاشۇرۇشقا كىرىشتى.

تۇرلۇك تارىخىي ھۆججەتلەردە مەزەمزاتنىڭ ئەھمەد خەزىنچىنى قەستلەپ ئۆلتۈرگەنلىكى ئىلى قوزغىلىڭى داۋامىدا يۈز بەرگەن مۇھىم ۋەقە دەپ پۈتۈلگەن. سەۋەبنىڭ بىرى، بۇ ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە رەھبەرلىك قاتلىمىدا سادىر بولغان ئېغىر ئىچكى توقۇنۇش ئىدى؛ ئىككىنچى سەۋەب، مۇشۇنى مۇقەددىمە قىلغان كېيىنكى ئالتە يىل داۋامىدا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئىچكى توقۇنۇش ۋە قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ئىشلىرى توختىماي يۈز بېرىپ تۇردى. بۇ ئىچكى توقۇنۇش ۋە قەستلەپ ئۆلتۈرۈشلەرگە ئەگىشىپ ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ داھىيلىرى تۆت قېتىم ئالماشتى. بۇ ئەھۋال، 19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قاپلاپ كەتكەن

قوراللىق قوزغىلاڭ داۋامىدا كەم ئۇچرايدۇ. موللابىلال يۈسۈپ ئۆزىنىڭ «غازات دەرمۇلكىي چىن» دېگەن ئەسىرىدە مۇشۇ ۋەقەنى بايان قىلغاندا، ۋەقەنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلەرنىڭ ئېيتقانلىرى بويىچە يازغانلىرىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ⑬: «بىر كۈنى تاج ـ تەختنىڭ لايىقى، بەخت گۈلىستانىنىڭ گۈلى بولغان ئابدۇرۇسۇلبەگ تۇغ ـ بايراقلارنى كۆتۈرۈپ بايانداپغا قاراپ يول ئالدى.

قورغاندىن چىقىپ سايغا يەتكەندە، ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگـ نىڭ ئارقىسىدىن ئەھمەد خان (خوجا)، مەزەمخانلارمۇ يېتىپ كەلدى. بۇلار يېتىپ كەلگۈچە، ئابدۇرۇسۇل بەگ توختىدى. لېكىن بۇلارنىڭ خىيالى باشقىچە ئىدى. مەزەم خان بىلەن ئەھمەد خان ئىككىيلەن يانداشىپ بىر ـ بىرى بىلەن مۇڭدىشىپ كەلمەكتە ئىدى ۋە مەقسىتى ئەھمەد خەزىنىچىنىڭ قېنىنى تۆكۈشتىن ئىبارەت ئىدى. لېكىن، ئابدۇرۇسۇلبەگ ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئۇقمىغانلىقتىن ئۇلارنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇراتتى. شۇ ئەسنادا، مەزەمخان ئەھمەدخانغا بىر بايراق تۇتقۇزۇپ تېزدىن شەھەر تەرەپكە يولغا سالدى. بۇ ئىشتىن خەلقنىڭ كۆڭلىگە گۇمان چۈشتى. ئۇلار: بۇلار بىر كىشىنى يوق قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەت قىلغاندەك تۇرىدۇ، دېيىشتى. بۇ ئىشتىن ئەمىر دىلىدىن بىر داغ ۋە گۇمان تۇغۇلۇپ دىققەت ئىچىدە بارگاھىغا كۆڭلى غەمكىن ھالدا كېلىپ چۈشتى... غۇلجىدا، ئەھمەد خەزىنىچى بەگ «خوجام كەلدى» دەپ ئاڭلاپ، بۇ يالغان خەۋەرگە ئىشىنىپ گويياكى ئۆزىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىگە ئۆزى سەۋەب بولغاندەك، قارشى ئېلىش ئۈچۈن خوجامنىڭ ئالدىغا چىقتى ۋە خوجام بىلەن كۆرۈشۈپ نېمە ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى سوردى. خوجا، ئېيتتى: لىنكوغا دۈشمەن كېلىپ خەلقنى قورقۇتۇپ يۈرەكسىز يېرىپ تاشلاپتۇ، شۇڭا كەلدىم، دەپ ئەھمەد خەزىنىچىگە بىر خەتنى بەردى. بۇ خەت

تامامەن يالغان خەت ئىكەن. بەگ دېدى: بۇ خەت يالغان خەت. دۇشمەنلەر گۇرۇھى ھازىر تۇرغۇتتا، بۇ خەتنى ياخشى ھەقىقەت قىلىپ ئاندىن بارغايلا. خوجا، مۇنداق دېدى : سەن مېنى توسۇۋاتسەن! ھېلى تىغ بىلەن بىر سالمەن، خارلىقتا ئۆلىسەن. ئەمدى خەزىنىچى بەگ: بۇ قانداق سۆز؟ مەن دۇشمەن بولمىسام، كۆكۈلۈم توز. قىلغان سۆزۈم سىزگە پايدىلىق تۇرسا، نېمە ئۈچۈن ماڭا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولىسىز؟ خوجا غەزەپلىنىپ قولىغا تىغنى ئېلىپ بەگنىڭ بېشىغا ئايماستىن چاپتى. ئەمدى خەزىنىچى بەگ ئاللا دەپ يەرگە يىقىلدى. ئۇغلى ئاتىسىنىڭ ھالىنى كۆرۈپ يىقىلدى. خوجىغا ھەمراھ بولۇپ كەلگەن بىرمۇنچە لۇكچەكلەر ئەمدى خەزىنىچى بەگنىڭ بېشىنى كېسىپ قارىنىنى ياردى. ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى قاسىمبەگ، ئاخۇنبەگلەرنى لۇكچەكلەر قوغلاپ ئاخۇنبەگنى تۇتۇپ قارىنىنى يېرىپ شېھىت قىلدى. قاسىمبەگنى خۇدايىم ئۆز پەزىلىتى بىلەن ساقلاپ قۇتقۇزدى»⑭.

مۇشۇنچىۋالا ئېغىر قانلىق ۋەقە، غۇلجىدىكى ئەسكەر ۋە پۇقرالارنى قاتتىق ساراسىمگە سالدى. شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن، ئەمدى خەزىنىچىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر بايانداي ئالدىنقى سېپىگە يەتكۈزۈلدى. ئابدۇرۇسۇل خەۋەر تاپقان ھامان بايانداىدىن غۇلجىغا قايتىپ كېلىپ ئەمدى خەزىنىچىنىڭ جەستى بىلەن ۋىدالاشقاندا، ئابدۇرۇسۇل ئەمدى خەزىنىچىنىڭ بالا ـ چاقىلىرىغا ئەمدى خوجىنى جەزمەن ئۆلتۈم جازاسىغا بۇيرۇيمەن، دەپ ۋەدە بەردى⑮.

ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئابدۇرۇسۇل ئەمدى خوجىنى ئۆلتۈم جازاسىغا مەھكۇم قىلىدىكەن دېگەن خەۋەرلەر كوچىلاردا تارقىلىپ كەتتى. ئەمدى خەزىنىچىنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى ھەم نۇرغۇن ھەققانىيەتنى ياقلىغۇچىلار ئەمدى خوجىنىڭ ئۆلتۈم جازاسىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈپ تۇردى. مۇشۇ ھالەتكە

كەلگەندە، ئەھمەد خوجا ئۆزىنىڭ قىلمىش - ئەتمىشىدىن بولىدىغان ئاقىۋەتتىن قورقتى. ئۇ يوشۇرۇن ھالدا مەزمەزاتنىڭ يېنىغا بېرىپ پاناھ تىلىدى. ئۆزىنىڭ دەسلەپكى غەلىبىگە ئېرىشكەنلىكىنى ھېس قىلغان مەزمەزات ھېچبىر يوشۇرماستىن ئەھمەد خوجىغا: ئابدۇرۇسۇل ۋە ئۇنىڭ يەنە بىر ئىشەنچلىك ئادىمى ئىسھاقنى يوقاتقاندىلا، ئاندىن سەن ھازىرقى خەتەرلىك ئەھۋالدىن قۇتۇلۇپ كېتەلەيسەن، دېدى. دېمەك مەزمەزات ئۆزىنىڭ ئىككىنچى قەدەمدىكى سۇيىقەستىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا نىيەت قىلدى. ئەھمەد خوجا ئېھتىياتچانلىق بىلەن: ئابدۇرۇسۇل قاتارلىقلارنى يوقاتقاندىن كېيىنكى ئاقىۋەت قانداق بولىدۇ؟ دەپ سورىغاندا، مەزمەزات ئىككىلەنمەستىن: بۇ كىشىلەر يوقىتىلغاندىن كېيىن، پۈتكۈل ئىلىدىن ئىككىمىز بەھرىمەن بولىمىز، دەپ جاۋاب بەردى⑯ .

پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئابدۇرۇسۇل ئۆزىنىڭ ئەھمەد خەزىنىچىنىڭ ئائىلە - تاۋابئاتلىرى ئالدىدا بەرگەن ۋەدىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرمىدى. ئۇنىڭ سەۋەبىي سۇرۇشتە قىلىنىدىغان بولسا، ئېھتىمال تۆۋەندىكى ئامىللار رول ئوينىغان بولسا كېرەك. بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان سەۋەب شۇكى، ئەھمەد خوجىنىڭ سانى خېلىلا كۆرۈنەرلىك بىر قوشۇنى بار بولۇپ، بۇ قوشۇن ھەربىكەتتە ئەھمەد خوجىنىڭ قوماندانلىقىغا بويسۇنغاندىن تاشقىرى، روھى جەھەتتىمۇ بۇ «سەئىد» نىڭ يولىورۇقىغا ئىتائەت قىلىدىكەن. گەرچە موللا بىلال يۈسۈپ ئەھمەد خوجىنىڭ قوشۇننىنى بىر توپ لۇكچەك، مۇتتەھەملەر دەپ ئاتىغان بولسىمۇ، ئەمەلىي جەڭ ئىقتىدارى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ قوشۇن ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرى ئىچىدە يەنىلا ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى. ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان سەۋەب شۇكى، بايانداىدىكى ئۇرۇش تېخى ئاياغلاشمىغانىدى. نىڭيۈەن قەلئەسىدىن باشقا قەلئەلەر يەنىلا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ

كونترولللۇقىدا ئىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ناۋادا ئابدۇرۇسۇل ئەھمەد خوجا بىلەن توقۇنۇشۇپ قالىدىغان بولسا، ئۇنىڭ ئاقىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى. ئەھمەد خەزىنىچى دېلوسىدىن ئۆز ۋاقتىدا يەكۈن چىقىرىلمايۋاتقانلىقىنى ئەھمەد خەزىنىچىنىڭ ئائىلە - تاۋابئاتلىرى ھەم ئۇلارنىڭ دوست - يارەنلىرىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى. ھەتتا قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدىمۇ مۇشۇ دېلو بويىچە قاتتىق پىكىر ئىختىلاپلار كۆرۈلدى. بۇ پىكىر ئىختىلاپلار كەسكىنلەشكەندىن كېيىن، ئاخىرقى ھېسابتا ئابدۇرۇسۇل باشچىلىقىدىكى ۋە مەزەمزات باشچىلىقىدىكى ئىككى گۇرۇھ پەيدا بولدى. مۇشۇنداق ئارقا كۆرۈنۈشتە، بىرمۇنچە ئاقىلانە ئەربابلار بىرلىككە كەلگەن نوپۇزلۇق رەھبەرلىك ئورگىنى قۇرۇپ چىقىپ، كۈنسايىن كەسكىنلىشىۋاتقان ئىختىلاپ ۋە توقۇنۇشنى چەكلەشنى تەلەپ قىلدى. 1864 - يىلى 11 - ئايدا، باش قازى نەسرىددىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە يەغمن ئۆتكۈزۈلۈپ مەزەمزاتنى سۇلتان، ئابدۇرۇسۇلنى ئەمىر، نەسرىددىننى باش قازى، شەۋكەتئاخۇننى مۇئاۋىن باش قازى، موللا روزىنى مۇفتى قىلىپ سايلاپ چىقتى. شۇ يىغىندا يەنە يۈز بېشىدىن يۇقىرى مۇلكىي ۋە ھەربىي ئەمەلدارلار تەيىنلەندى⑰.

يېڭى تۈزۈلمە مەلۇم دەرىجىدە ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەڭشىدى ۋە ئىتتىپاقلاشتۇردى. رەھبەرلىك قاتلىمىدا كۆرۈلگەن يىرىكلىك ناھايىتى زور دەرىجىدە تۈگىتىلدى. بۇ تۈزۈلمىدە مەزەمزات قانۇن تىكلەش ۋە مەمۇرىي ھوقۇقغا ئىگە بولدى. قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىش ھوقۇقى ئابدۇرۇسۇلغا مەنسۇپ بولدى. باش قازىنىڭ يۇرگۈزىدىغىنى ئەدلىيە ھوقۇقى ۋە ساقچىلىق ھوقۇقى بولدى. ھوقۇقنى قايتا تەقسىم قىلىش داۋامىدا كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارى تەبىئىيكى يېڭى نىشانغا جەلپ قىلىندى. مەنسەپكە ئېرىشىپ

بولغانلار ئۆز مەنپەئىتى بىلەن زىچ ئالاقىسى بار ئەربابلارنىڭ قانداق ھوقۇق ۋە مەنسەپكە ئېرىشكەنلىكىگە ئەستايىدىل كۆڭۈل بۆلۈۋاتقاندا، ئەھمەد خەزىنىچىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى بارا - بارا جەمئىيەتنىڭ مەركىزىي سۆز تېمىسى بولۇشتىن قالدى. مەزمۇنىڭ ئورنى ئاخىرقى ھېسابتا مۇقىملاشقاندىن كېيىن، ئەھمەد خەزىنىچى دېلوسىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى ئوبدان چۈشىنىدىغانلار تېخىمۇ جىم بولۇپ قالدى.

شۇ مەزگىلنىڭ ئۆزىدە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1864 - يىلى 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى چاڭچىڭنى ئىلى جاڭجۈنلىك ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ئورنىغا ئىلى مەسلىھەت ئامبىلى مىڭ شۇيىنى ئىلى جاڭجۈنى قىلىپ تەيىنلىدى. مىڭ شۇيي تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا ئۇزۇن يىل خىزمەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، پۇقرالارنىڭ ئەھۋالى، جۇغراپىيىلىك مۇھىتى، بولۇپمۇ بۇ يەردە تۇرۇشلۇق چىڭ سۇلالىسى قوشۇننىنىڭ ساپاسىنى ئوبدان چۈشىنەتتى. شۇ سەۋەبتىن مىڭ شۇيي خىزمەتكە كىرىشىش بىلەنلا ئەۋج ئېلىۋاتقان ئىلى قوزغىلىڭىنى غەيرىي ھەربىي ئۇسۇل بىلەن ھەل قىلماقچى بولدى، مەزمۇنات بىلەن سۆزلىشىشكە مىڭ شۇيي ئادەم ئەۋەتتى. مىڭ شۇيي ماقۇل بولغان شەرت: ئىلى پۇقرالىرىدىن ئۈچ يىللىق غەللە - پاراقنى كەچۈرۈم قىلىش ۋە قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقلىرىغا چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەنسىپىنى بېرىشتىن ئىبارەت بولدى⑱.

قوزغىلاڭچىلار ئوتتۇرىغا قويغان شەرت بولسا، ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا تۇرۇشلۇق چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى شەرتسىز تەسلىم بولۇش، كۆرەدە قامىلىپ تۇرغان 200 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى قويۇپ بېرىشتىن ئىبارەت بولدى⑲. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەزمۇندىن باشقا ھەر ئىككى تەرەپ يەنە باشقا بىرمۇنچە تەپسىلىي تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. سۆزلىشىش نەتىجىسىدە 200 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى

قويۇپ بېرىش مەسلىسىدە كېلىشىم ھاسىل قىلىندى. ئۇزاق ئۆتمەي، كۆرەدە قاماپ قويۇلغان 200 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر پۇقرالىرى قويۇپ بېرىلدى⑳.

مىڭ شۇي بىلەن مەزمزات ئوتتۇرىسىدا تۇزۇلگەن بۇ كېلىشىم، ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى ئارىسىدا ئوخشاش بولمىغان تەسىرات پەيدا قىلدى. مەزمزات قاتارلىقلار بۇنى ئىلى جاڭجۇننىڭ ئاجىز، ئىقتىدارسىزلىقى دەپ بىلىپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئۇستىدىن غەلىبە قىلىش ئىشەنچىسىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى. ئاددىي ئەسكەر ۋە تۆۋەن دەرىجىلىك لەشكەر باشلىقلىرى ئىلى جاڭجۇننىڭ ئۇچ يىللىق غەللە - پاراقنى كەچۈرۈم قىلىدىغانلىقىنى بىلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشتىكى مەقسەتكە يەتتۇق دەپ جەڭگىۋارلىقى ۋە ئىنتىزامى بىر-دىنلا بوشاپ كېتىشتى، ھەتتا توپلىشىپ قوشۇندىن كېتىپ قېلىش ھادىسىلىرى كۆرۈلدى. ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنىدا ئابدۇرۇسۇل خېلى ئەقىل - ئىدراكلىق زات ئىدى. ئۇ ۋاقىتنى غەنىيمەت بىلىپ بىر قاتار كىچىك كۆلەملىك ئۇرۇشلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تاغلارغا جايلاشقان ھەرقايسى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئورۇنلىرىنى ھۇجۇم بىلەن ئالدى. ئابدۇرۇسۇلنىڭ مەقسىتى، بىر تەرەپتىن ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكى بايلىق ۋە شۆھرەتكە ئالدىراۋاتقانلارنىڭ نەپسىنى قاندۇرۇش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن نۇرغۇنلىغان ئۇرۇش غەنىيمەتلىرى ئارقىلىق ئەسكەر ۋە تۆۋەن دەرىجىلىك لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقىغا ئىلھام بېرىش ئىدى. بۇ ئۇرۇشلار كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتتى، بىرنەچچە كۈن ئىچىدىلا ئەزىز پالۋان باشلامچىلىقىدىكى بىر تارماق قوشۇن چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىي تاغ رايونىدىكى بەييانگۇ قاتارلىق تۆت ئورۇندىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش نۇقتىسىنى ئىشغال قىلىپ نۇرغۇن قوي - كالىلارنى ئولجا ئالدى㉑.

يېڭى ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىدە، گەرچە مەزمەزات باش ئورۇنغا ئىگە بولسىمۇ، بىراق ھەربىي پائالىيەتلەر شۇ چاغدا ئاساسىي مەزمۇن بولغاچقا، مەيلى نامدا بولسۇن ۋە مەيلى ئەمەلىيەتتە بولسۇن ئاساسىي رەھبەرلىك ھوقۇقى يەنىلا ئابدۇرۇسۇلنىڭ قولىدا ئىدى. ئابدۇرۇسۇل ھەربىي ھەربىكەتلەرنى ئۈيۈشتۈرۈش بىلەن بىللە، يەنە باشقا جايلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىشقا ئىنتىلدى. 1864 - يىل 11 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، ئابدۇرۇسۇل يۈزبېشى خوجىنىيازنىڭ ماناس، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارغا ئەۋەتىپ ئۇرۇمچىدىكى تۈڭگان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ يول باشچىسى تومىن (داۋۇت) بىلەن ئالاقە ئورنىتىشقا تىرىشتى. 40 نەچچە ئادەم خوجىنىيازغا ھەمراھ بولۇپ يولغا چىقتى. خوجىنىياز باشلىق كىشىلەرنىڭ ئورۇندايدىغان ۋەزىپىسى تومىندىن مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىغا مەدەت بېرىش يۈزىسىدىن ئىلىغا ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلىشتىن ئىبارەت ئىكەن ㉒ . ئابدۇرۇسۇلنىڭ بۇ تەلىپىگە تومىن ئېنىق ۋەدە بېرىشتىن باش تارتقانلىقى ئۈچۈن خوجىنىيازلار ئۇرۇمچىدە مەقسىتىگە يېتەلمىدى. كېيىن ئۇلار بۇ تەلەپنى ئېلىپ تەڭرىتاغ يولى ئارقىلىق كۈچاغا بېرىپ راشىدىنىدىن مەدەت تىلىمەكچى بولدى. بۇ مەزگىل دەل راشىدىن غەرب ۋە شەرقىي يۆنىلىش بويىچە ھەربىي پائالىيەتنى باشلىۋەتكەن ۋاقىت ئىدى. شۇڭا، راشىدىن تەڭرىتاغنىڭ ئۇ يېقىدىكى ئىلىنىڭ ئىشلىرىغا ئانچىمۇ كۆڭۈل بۆلۈپ كەتمىگەنىدى. ئاقىۋەتتە، خوجىنىيازنىڭ مۇددىئاسى كۈچادىمۇ ئىشقا ئاشمىدى㉓ . گەرچە، خوجىنىيازلارنىڭ ئالاقە ئورنىتىش پائالىيەتلىرىدىن كونكرېت نەتىجە ھاسىل بولمىغان بولسىمۇ، سەل قاراشقا بولمايدىغىنى شۇكى، مۇشۇ پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىنىڭ سىرتىدىكى جايلارغىچە كېڭەيدى. خوجىنىياز باشلىق كىشىلەر

ئۇرۇمچى، كۆچا قاتارلىق جايلاردا ئۆزلىرىنىڭ مۇشەققەتلىك ژەزىپىسىنى ئورۇنداۋاتقاندا، ئابدۇرۇسۇل ئۆزىنىڭ ئاساسىي زېھنىنى ۋە كۆچىنى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ يېڭى ئۇرۇش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ۋە تەشكىللەشكە قارىتتى. 1864 ـ يىلى ئىلىنىڭ قىش پەسلى ھەددىدىن زىيادە بالدۇر باشلاندى. 11 ـ ئاي كىرىش بىلەنلا شۇنىرغان ئارىلاشقان قار كەڭ دالانى زىچ قاپلاپ كېتىپ چوڭقۇرلۇقى ئادەم تىزىغىچە كەلدى. بۇ ھال قوشۇنىنىڭ يۆتكىلىش ۋە ئارقا سەپ تەمىناتىغا، بولۇپمۇ بايانداي ئالدىنقى سېپىدە جەڭ قىلىۋاتقان قوزغىلاڭچى ئەسكەرلەرنىڭ ئىسسىنىشىغا ئېغىر قىيىنچىلىق كەلتۈردى. ئابدۇرۇسۇلنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ئاۋام خەلقنىڭ چانىلىرى جەددىي يىغىۋېلىنىپ، بايانداي ئالدىنقى سېپىگە ئوتۇن، كۆمۈر توشۇشقا سېلىندى. بىر كۈنى ئاخشىمى، ئابدۇرۇسۇل جەڭ مەيدانىنى كۆزىتىۋاتقاندا، ئاكوپتىكى ئەسكەرلەر ئۇنلۇك قىلىپ ئۇنىڭغا: «بايانداي قەلئەسى ئىچىدە سوغۇقتىن دالدا بولغۇدەك شۇنچە جىق ئۆيلەر تۇرۇقلۇق بىز نېمە ئۈچۈن ھۇجۇم بىلەن ئىچىگە كىرمەيمىز؟» دەپ سوئال قويدى. ئەسكەرلەرنىڭ بۇ سوئالى ئابدۇرۇسۇلغا ئىلھام بولدى. ئۇ ھەمراھلىرىغا: «بۇ ئوبدان ئەقىل بولدى» دېدى. ئابدۇرۇسۇلغا ئايانكى، قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قورال ـ ياراغلىرىغا تايىنىپ بايانداينىڭ ناھايىتى مۇكەممەل مۇداپىئەلەنگەن قەلئەنى ئىشغال قىلىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ئۇ لەخمە كولىتىپ سېپىلنى پارتلىتىش قارارىغا كەلدى. ئابدۇرۇسۇل بۇ خەتەرلىك ژەزىپىنى سادىر پالۋان ئىسىملىك كىشىگە تاپشۇردى. سادىر پالۋانىنىڭ باتۇرلۇق ئىش ئىزلىرى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر، بولۇپمۇ سادىر پالۋان ئۆزى ئىجاد قىلىپ ئۆزى ئېيتقان ئىللىي پۇرىقىدىكى ناخشا ـ قوشاقلار، خېلى بۇرۇنلا سادىر پالۋاننى ئىلى ئۇيغۇرلىرىغا ئوبدان تونۇش ئەرباپقا ئايلاندۇرغان. سادىر

پالۋاننىڭ ناخشا ـ قوشاقلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، سادىر پالۋاننىڭ ئەسلى يۇرتى خوتەن ئىكەن. ئۇزى بولسا ئىلىي دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى مولتوختىيۇزىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بولۇپ، بالا چېغىدىن تارتىپ دادىسى بىلەن بىللە دېھقانچىلىق قىلغانىكەن. دادىسىنىڭ ئىسمى خوش ئەھمەد خوجا بولۇپ، ئۇنىڭ بەش ئوغلى، ئىككى قىزى بار ئىكەن㉔.

سادىر پالۋان ھەمراھلىرىنى باشلاپ ئون نەچچە كېچە ـ كۈندۈز ئىشلەپ سېپىلنىڭ تېگىگىچە بىر لەخمە كولاپ چىقتى. سادىر پالۋانلار قىلىۋاتقان بۇ ئىشنىڭ سىرىنى قاتتىق ساقلىدى. ھەتتاكى، بايانداي ئالدىنقى سېپىگە بىرقانچە قېتىم كەلگەن مەزمۇتمۇ بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپالمىغان. پارتلىتىش ناھايىتى نەتىجىلىك بولدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن دەرھال سېپىلنىڭ يوچۇقىدىن بۆسۈپ كىردى. لېكىن قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئۇرۇش پىلانىدا قالايمىقانچىلىق كۆرۈلگەنلىكى ئۈچۈن ئاخىر بايانداي قەلئەسىدىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ قېتىمقى ئوكۇشسىزلىق قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقىغا تەسىر يەتكۈزدى. بولۇپمۇ جەڭدە ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرىنى دەپنە قىلىش ئۈچۈن تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ غۇلجىغا توشۇپ كېلىنگەندە پۇقرالار ئارىسىدا قاتتىق تەشۋىشلەر پەيدا قىلدى. يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە ھەممىسى ئۆلۈم ـ يېتىمنىڭ ئىمكانقەدەر ئازايتىلىشىنى تەكىتلەپ تۇرۇۋالغاچقا، ئابدۇرۇسۇل ناچارلاج ئەمدى يېڭى ھۇجۇملار ئېلىپ بېرىلمايدۇ، دەپ ھۇيرۇق چىقاردى. 1865 ـ يىلنىڭ 1 ـ ئىيىدا، مىڭ شۇي 71 مىڭ ئەسكەر (چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمەت ھۇججەتلىرىدە 2 مىڭ دېيىلگەن) ۋە 300 قازاق چەۋەندازنى بايانداىدىكى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە ياردەم بېرىشكە ماڭدۇرىدى㉕. ئابدۇرۇسۇل ياردەمگە كېتىۋاتقان چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە يېرىم يولدىلا توسۇپ زەربە بېرىش قارارىغا كەلدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن كۈرە

بىلەن بايانداي ئارىلىقىدىكى ئېدىرلىقتا ئىستىھكام قۇردى. بۇ ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنى ئېلىپ بارغان تۇنجى قېتىملىق دالا ئۇرۇشى ئىدى. ئۇرۇش داۋامىدا تۇڭگان قوزغىلاڭچى ئەسكەرلىرى يۈكسەك باتۇرلۇق كۆرسەتتى. جەڭ بىر كۈن داۋام قىلىپ، قايتا ـ قايتا ئېلىشىشلار ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ئاخىر مەغلۇپ بولۇپ كۆرەگە چېكىندى. «ئىلى تارىخى» دىن مەلۇم بولۇشىچە، قوزغىلاڭچى قوشۇن بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا 96 دانە زەمبىرەك، 60 ھارۋا ئوق ـ دورا ھەمدە نۇرغۇن ئوزۇق ـ تۇلۇك ئولجا ئالغان. «ئىلى تارىخى» دا بۇ قېتىمقى جەڭ بولغان كۈن رەجەپ ئېيىنىڭ 17 ـ كۈنى (شەنبە كۈنى) دەپ پۈتۈلگەن㉖. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىدە 1 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى دەپ پۈتۈلگەن. ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ قېتىمقى جەڭنى مۇھىم بىر غەلىبە دەپ قاراش تامامەن ھەقلىق. بىراق، مۇشۇ قېتىمقى جەڭ مۇقەددىمە قىلىنغان يەنە بىر ۋەقە بۇ قېتىمقى جەڭدىنمۇ زور تەسىر پەيدا قىلغان. ئۇ بولسىمۇ، ئابدۇرۇسۇلنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى ئىدى. «ئىلى تارىخى» دا بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ: «بۇ جەڭدە پۈتۈن مۇسۇلمان ئەسكەرلەر ئارىسىدا ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگنى باھادىر دەپ مەدھىيىلىگەن سۆزلەر كۆپ بولۇندى. سۇلتان ئىشتىپ كۆپ خىجىل بولۇپ ئابدۇرۇسۇلبەگنى يوقىتىشنى قارار قىلدى»㉗.

ئۇزاق ئۆتمەيلا، مەزمەزات ئابدۇرۇسۇلنى ئۆلتۈرۈش پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. مەزمەزاتنىڭ سۈيىقەستىگە شېرىك بولغۇچى يەنە ھېلىقى ئەھمەد خوجا بولۇپ چىقتى. «غازات دەر مۇلكىي چىن» دە، مەزمەزاتنىڭ ئابدۇرۇسۇلنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش جەريانى مۇنداق دەپ بايان قىلىنغان: «ئەلقىسسە سۆز شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، سۇلتان مەزمەخان بىر كۈنى بەزمە قىلىپ ئەمىرنى شېھىت قىلىشقا قەتئىي بەل باغلاپ، ئەھمەد خوجىنى

يېنىغا ئېلىپ، ئۇنى مەنسەپ، مال ـ مۈلكى بىلەن گوللاپ شۇنداق دېدى: ئەمىر ۋە ئىسھاقبەگنى يوقاتساق، بىز شالالىقنى ئالىمىز، چېرىك قورقۇپ لام ـ جىم دېيەلمەيدۇ. ئەگەر بىر نەرسە دېسە، ئۇنىڭ ھۆددىسى ماڭا. ئەھمەد خوجا: ئى، سۇلتانىم بۇنداق قىلساق ئەسكەرلەر قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىدۇ، دېدى سۇلتان: سىز بۇنىڭدىن ئەندىشە قىلماڭ. دانىيالبەگ كېلىپ مانجۇچە بىر تۆھمەت خەت يازىدۇ. بۇ خەتنى يوشۇرۇنچە ئۇنىڭ يانچۇقىغا سېلىپ قويىمىز. ئەمىر ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن چېرىكلەرنى يىغىمىز. خەتنى ئۇنىڭ يانچۇقىدىن ئېلىپ ئوقۇيمىز، بۇنى ئاڭلىغان كىشىلەر ئەمىردىن گۇمانلىنىپ ئۇنى يامان كۆرىدۇ. ئاندىن قازى كالاننى باغلايمىز، كېشەنلەپ زىندانغا تاشلايمىز. ئۇنىڭدىن كېيىن خۇن تەلەپ قىلىدىغان كىشى قالمايدۇ، ئىش تۈگەيدۇ. ئۇلار مۇشۇنداق مەسلىھەت قىلىشىپ تارقاشتى. بۇ سۆز ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا تارقىلىپ كىشىلەر ئارىسىغا يېيىلدى. قۇتۇبىدىن ياساۋۇل، جالال دورغىلار، شۇنىڭدەك موللا ھۇشۇر باقى، مۇھەمەد شاھ ياساۋۇل، ياساۋۇل بەگ، ئىسلام زور، دۆلەت سوفى، ياقۇپ مىرابلار كېلىپ يىغلىشىپ شۇنداق دېدى: ئى تۇرانىلەر شاھى، بۇ يەردىن يۆتكىلىپ شەھەرگە كېتىڭ. ئىش يامان. ئەھمەد خان بۈگۈن سىزنى ئۆلتۈرگۈدەك، غەزەپ ئوتىدا كۆيدۈرگۈدەك. ئەمىر: مەزەم خان، ئەھمەد خانلار بىلەن كالا مۇللانى تۇتۇپ قەسەم قىلىشقان. مېنى ئۆلتۈرىدىغان بولسا ئۇلار كالا مۇللا تۇتىدۇ. ئەگەر ئۆلتۈرۈلسەم شېھىت بولىمەن. تاڭلا قىيامەتتە دەرىجە تاپىمەن. بارات ئېيىنىڭ بەشىنچى كۈنى ئەمىرنىڭ پېيىدە بولۇۋاتقان ئەھمەد خوجا بارگاچقا كەلدى. ئۇ خەنجەرنى يوشۇرۇن ئىچىگە تىقىپ، ئەمىرنىڭ چېدىرىغا سالام قىلماي باستۇرۇپ كىردى. ئاشۇ ۋاقىتتا ئەمىر ئىشنى خام قىلغانلىقىنى بىلدى. خوجا بىلەن بىللە توختىئاخۇن يۈزبېگى سوغۇق مۇزدەك

رەھىمسىز كۆرۈنۈش بىلەن كىردىلەر. ئەمىر تەختتە ئولتۇراتتى، سوردى: خوجام بۇ ۋاقىتتا نېمە ئۈچۈن كېلىپ قالدىكى؟ ئەھمەد خان جاۋاب بەرمەستىن تىغ سالدى. تىغ بىر بۆلەك يېرىنى كېسىپ تاشلىدى. تىغ ئەمىرنىڭ بېشىدىن ئۆتۈپ پېشانىسىگە كېلىپ توختىدى. توختى يۈزبېگى نەيزە سانجىدى. ئەمىرنىڭ كۆزىگە جاھان قاراڭغۇ بولدى. ئاللاھۇئەكبەر دەپ يىقىلدى»㉘.

2. مەزەمزات زامانى

ئابدۇرۇسۇل ئۆلتۈرۈلگەن كۈنى، ئىسھاقبەگمۇ ئۆلتۈرۈلدى. ئەتىسى باش قازى نەسرىدىن زىندانغا تاشلاندى. مەزەمزات ئاخىرقى ھېسابتا ئەھمەد خەزىنىچىنى قەستلەپ ئۆلتۈرگەندە پىشۇرۇپ قويغان پۈتكۈل سۈيىقەستىنى ئەملگە ئاشۇردى. ئابدۇرۇسۇل باشلىق كىشىلەرنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈشتەك شۇملۇق، ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئالىي رەھبەرلەرنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسىنى باشلىۋەتتى. كېيىنكى كۈنلەردە، مەزەمزاتنىڭ ئۆزىمۇ ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزى باشلاپ بەرگەن بۇ خىل قەستلەپ ئۆلتۈرۈشتە ئۆلتۈرۈپ تاشلاندى. ئابدۇرۇسۇلنىڭ قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدا ئېغىر تەشۋىش پەيدا قىلدى. كۆپچىلىك ئۆزىنىڭ ئامان - ئېسەنلىكىدىن بەك ئەندىشە قىلىپ كەتكەچكە، ئۆز زىممىسىدىكى خىزمەتلىرىگە تولۇق زېھنى ۋە كۈچىنى سەرپ قىلالمىدى. مۇشۇنداق شارائىتتا ئىلى دەرياسىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى بولغان تېكەس، كۈنەس، نىلقا، زورغا، سۈمبۇ قاتارلىق جايلاردىكى موڭغۇللار باشلامچى بولۇپ مەزەمزات بىلەن تۈزگەن ئىتتىپاقتىن چىقىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەرەپكە ئۆتتى. ئارقىدىنلا،

ئىلى دەريا سىنىڭ جەنۇبىدىكى شۇەلەرمۇ مەزەمزانتا قارشى چىققۇچىلار قاتارىغا قوشۇلۇپ كەتتى㉙. ئەھۋالنىڭ چاتاق ئىكەنلىكىنى سېزىپ تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن، مەزەمزات بايانداپىغا يېڭى ھۇجۇم قىلىشنى قارار قىلىپ، يېڭى غەلىبىلەر ئارقىلىق ئۆز رەقىبلىرىگە تەھدىت سالماقچى بولدى. 1865 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، جايلاردىن كەلتۇرۇلگەن قوزغىلاڭچى قوشۇنلار بايانداپىدا ھازىر بولغاندىن كېيىن، مەزەمزات ئۆزىنىڭ ئۇرۇش پىلانىنى جاكارلىدى. سادىر پالۋان يەنە بىر قېتىم چاقىرتىۋلىنىپ لەخمە كولاشقا سېلىندى. سادىر پالۋان ئۆتكەن قېتىم ئاچقان لەخمىلەردىن پايدىلىنىپ، سېپىلىنىڭ تېگىگە يېقىنلاشقانداء، يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، پارتلاتقۇچى دورا قويۇلىدىغان جايىنى بۇرۇنقىدىن بىر ھەسسە ئارتۇق كېڭەيتتى. سادىرنىڭ ئىشى ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. پارتلىتىپ تاشلانغان سېپىلىنىڭ ئۆزۇنلۇقى بىرنەچچە جايغا يېتىپ، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى يوچۇقنى توسۇۋېلىشقا زادى ئۇلگۇرەلمىدى. 1865 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۇنى، قوزغىلاڭچى قوشۇن سادىر پالۋان پارتلىتىپ ئاچقان سېپىل يوچۇقىدىن بايانداي قەلئەسىگە بۆسۇپ كىردى. ئۇچ كېچە ـ كۇندۇز كوچىمۇ كوچا قانتېقى جەڭ قىلىپ، لەشكەر ئامبىلى يامۇلدىكى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ قالدۇقلىرىنى يوقاتقاندىن كېيىن، بايانداي قەلئەسى تامامەن قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ قولىغا ئۆتتى. بايانداي چېرىكچى ئامبىلى مۇكدىك ئۆزى ياقان ئوتتا كۆيۈپ ئۆلدى㉚. بۇ ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ غۇلجىدا قوزغىلاڭ كۆتۇرگەندىن بۇيان قازانغان مۇھىم غەلىبىسى ئىدى. قەلئە ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، بايانداپىدا ساقلىنىۋاتقان زور مىقداردىكى ھەربىي لازىمەتلەر تۇگەل قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ ئولجىسى بولدى. موللا بىلال يۇسۇپ ئۆزىنىڭ «غازات دەرمۇلكىي چىن» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئالتۇن

كۆرمىگەنلەر باي بولدى. ئېشەك مىنگەنلەر تاي مىندى. ئارپىبەدىيان ئىچمىگەنلەر كۆك چاينى ياراتمايدىغان بولدى. ئالتۇن بىلەن خولىنى ئايرىيالمايدىغان مېڭىسى خام كىشىلەر كۆمۈشتىن تەخسە ياسىتىپ تاماق يەيدىغان بولدى» ㉛.

بايانداي جېڭىگە ھەممىدىن كۆپرەك مەزمەزات كۆڭۈل بۆلدى. چۈنكى بۇ ئۇرۇشنىڭ ئاقىۋىتى ئۇنىڭ سىياسىي ئىستىقبالىنى بەلگىلەيتتى. توپتوغرا ئۈچ كۈن داۋام قىلغان كەسكىن ئۇرۇشتا، مەزمەزات باشتىن - ئاياغ ئۇرۇش سېپىنىڭ ئالدىدا تۇردى، ھەتتا چېكىنگەنلەرنى نەق مەيدانda ئېتىپ ئۆلتۈرۈشتەك قاتتىق چارىلەر بىلەن جەڭگە قاتتىق نازارەتچىلىك قىلدى. جەڭ نەتىجىسى مەزمەزاتقا نۇرغۇن بايلىقلارنى كەلتۈرگەندىن باشقا، يەنە ئۇنىڭ ئىززەت - ئابرۇيىنى زور دەرىجىدە ئاشۇردى. بۇلارنىڭ ھەممىسى مەزمەزاتنىڭ ئىشەنچىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. ئۇ بايانداينى ھۈجۈم بىلەن ئالالىغان ئىكەنمىز، كۆرەنمۇ ئالالايمىز دەپ جاكارلىدى. شۇ يىل 2 - ئاينىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، مەزمەزاتنىڭ بۈيرۇقىغا بىنائەن قوزغىلاڭچى قوشۇن ئۇرۇش ئەسلىھەلىرىنى چانا بىلەن كۆرە قەلئەسىنىڭ يېنىدىكى قىزىلدۆڭ دېگەن يەرگە توشۇپ ئاپاردى. قوزغىلاڭچى قوشۇن قىزىلدۆڭ دېگەن يەردە خەندەك كولاپ، ئىستىھكاملارنى ياسىدى ھەم ئۆزىگە يارىشا تەييارلىنىپ، كۆرەگە ھۈجۈم قىلىش ھالىتىنى بارلىققا كەلتۈردى. شۇ يىلنىڭ شۇ مەزگىلىدە، ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن ئۆزبىنى «سەئىد» دەپ ئاتىۋالغان بىر خوجا ئىلى قوزغىلىڭى تارىخىدىكى يەنە بىر زور ۋەقەگە سەۋەبچى بولدى. بۇ خوجىنىڭ تولۇق ئىسمى پوچى مەھمۇد قېرى ئىكەن. پوچى دېگەن سۆزدە ئىپادىلەنگىنى، شۇبھىسىزكى ئۇنىڭ ھۈنەر - كەسپى دېمەك ، ئۇ زەمبىرەك ياساشقا ماھىر ئىكەن. قېرىنىڭ مەنسى ناھايىتى چۈشىنىشلىك. پوچى مەھمۇدنىڭ سەپەرگە كېتىۋېتىپ غۇلجىدىن ئۆتۈپ

كېتىۋاتقانلىقى ۋە ياكى مەخسۇس غۇلجىغا كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدىغان يازما ماتېرىياللار يوق دېيەرلىك. بىراق، ئۇ مۇشۇ زېمىنغا قەدەم باسقان ھامان يەرلىك يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىۋالدى. مەزمۇتاتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، غۇلجىدىكى ئاھالىلەر شەھەرگە يېقىن مۇشۇ يەردە «سەئىد» ئۈچۈن تەنتەنىلىك قارشى ئېلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. ئۇزاق ئۆتمەي، غۇلجا پۇقرالىرى ئىچىدە مەھمۇد قېرىنىڭ تۇرلۇك كارامەتلىرى توغرىسىدا، جۈملىدىن مەھمۇد ياغاچتا زەمبىرەك ياسىيالايدىكەن، دېگەن رىۋايەتلەر تارقىلىپ كەتتى(32).

ئالدىنقى رىۋايەت، يەرلىك پۇقرالارنىڭ مۇشۇ «سەئىد» كە بولغان ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى قوزغىدى. كېيىنكى پاراڭ، قورال ـ ياراغقا ئىنتىزار بولغان ھەربىي ساھەدىكىلەرنىڭ قىزىقىشىنى قوزغىدى. ئۇلار بۇ رىۋايەتنى ئىنتايىن ئەستايىدىللىق بىلەن مەزمۇتاقا يەتكۈزدى. بىر قېتىملىق زىيارەتتە، مەزمۇتات مېھمانلار ئالدىدا، مەھمۇد قېرىدىن: «سىزنى ياغاچتا زەمبىرەك ياسايدۇ دېگەن رىۋايەت باشقىلارنىڭ توقۇلمىسىمۇ، ياكى ئۆزىڭىزنىڭ ھۈنىرىڭىزمۇ؟» دەپ سورىغاندا، مەھمۇد ئىككىلەنمەستىنلا: «مەندە ھەقىقەتەن مۇشۇنداق ھۈنەر بار» دەپ جاۋاب بەردى.

شۇنىڭدىن كېيىن، پوچى مەھمۇد قېرىغا ياغاچتىن زەمبىرەك ياساش ۋەزىپىسىنى بەردى. بىرنەچچە كۈن ئىچىدىلا، پوچى مەھمۇد قېرى غۇلجىنىڭ ئەتراپلىرىدىن نۇرغۇن تۆمۈرچى، ياغاچچى ھەم سالچىلارنى يىغىپ مىرباقى ئىسىملىك بىر باينىڭ بېغىدىن نۇرغۇن دەرەخنى كېسىۋېلىپ ياغاچتىن زەمبىرەك ياساشقا كىرىشىپ كەتتى(33).

ھەربىي زاتلارنىڭ نەزىرىدە، ياغاچتىن زەمبىرەك ياساش ئىنتايىن مەخپىي قۇرۇلۇش ھېسابلىنىاتتى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇلار

مەزەمزانتقا مۇشۇ قۇرۇلۇش ئۈچۈن بىر قورۇقچى ئەترەت قۇرۇپ بېرىشنى تەكلىپ قىلدى. كېيىنكى كۈنلەردە، پوچى مەھمۇد قېرى 100 كىشىلىك بىر ساقچى ئەترەتكە ئىگە بولدى. پوچى مەھمۇدقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ بىر ئامەت ئىدى. كىشىلەر تېزلا شۇنى بايقاپ ئالدىكى، پوچى مەھمۇد يالغۇزلا ياغاچتا زەمبىرەك ياساپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ھەربىي ئىشلار بىلەنمۇ پىشىشق تونۇش ئىكەن. ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ باشلىقلىرى بىر مەزگىلدىن كېيىن ئۆزلىرى ئاجرىتىپ بەرگەن ئاشۇ قورۇقچىلارنى قايتا كۆرگەندە، ئۇلارنىڭ ئەسكىرىي ئىسكەتى ۋە ئەسكىرىي ئىنتىزامىدا تۆپتىن ئۆزگىرىشلەر بولغانىدى. كىيىم ـ كېچەكلىرىدىن تارتىپ، سەپ تۈزۈش ئۇسلۇبىغىچە ئەترەت قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ نەمۇنىسى بولۇشقا تامامەن لايىق ئىدى. ئەمدى پوچى مەھمۇد قېرى رىۋايەتتىكى شەخس بولۇپ قالماستىن، بەلكى ھەممە كىشىگە تونۇش ئادەم بولۇپ قالدى. كېيىنكى پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، پوچى مەھمۇد قېرى مۇشۇ پۇرسەتتىن تولۇق پايدىلاندى. ئۇ كۆپچىلىكنىڭ ئۇنى ئۆز ئارىسىغا ئالغانلىقىنى غەنىيمەت بىلىپ ئىلىدىكى قەدىمىنى تېزلەتتى. ئالدى بىلەن ئۇ قوزغىلاڭچى قوشۇندىكى يۇقىرى قاتلام ئەربابلار بىلەن مەقسەتلىك ھالدا ئارىلاشتى. جۇملىدىن، ئۇ ئارىلاشقان ئەڭ مۇھىم شەخس ھېلىقى ئەھمەد خوجا ئىدى. مۇشۇ شەرتلەرنى ھازىرلىۋالغانلىقتىن، ئۆزىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن پوچى ھەم «سەئىد» دەپ ئاتىۋالغان بۇ مەھمۇد قېرى ھەممە كىشىگە تونۇش ئەرباب بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ سالاھىيىتى، ئۇنىڭ ھۇنىرى ھەم ئۇنىڭ ئاتالمىش كارامەتلىرى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ پاراڭ تېمىسىغا ئايلاندى. پوچى مەھمۇد قېرىنىڭ ئىززەت ـ ئابرۇيى تېزدىن ئۆرلەپ، ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ئورنىدىن كۆپ ئېشىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن مەزەمزات پوچى مەھمۇد قېرىنىڭ ئىش ـ پائالىيەتلىرىگە دىققەت

قىلىشقا باشلىدى. بىر قېتىملىق زىياپەتتە، مەزەمىزات مۇنۇ سۆز - ئىبارىلىرى بىلەن پوچى مەھمۇد قېرىنى سۆكتى: «خالايىق، قېرى خوجىنىڭ ياغاچ توپلىرىغا ئانچە ئىشىنىپ كەتمەڭلار، ياغاچ توپ بىلەن جەڭ قىلىشقا بولامدۇ؟ بۇنىڭغا كىم ئىشىنىدۇ؟ قېرى خوجا بىر ئالدامچى، قېرى خوجىنىڭ مۇنداق قالايمىقان قىلىقىمۇ ئالدامچىلىقتۇر» ㉟. مۇشۇنچىۋالا قانتىق گەپ مەزەمزاتنىڭ ئاغزىدىن چىققانلىقى، پوچى مەھمۇد قېرىغا ناھايىتى ئېغىر كەلدى. ئۇ قانتىق تەشۋىش بىلەن ئەھمەد خوجىنىڭ يېنىغا يوشۇرۇن بېرىپ ئەھمەد خوجىغا قۇتۇلۇشىغا يول كۆرسىتىپ بېرىشنى مۇراجىئەت قىلدى. ئەھمەد خوجىنىڭ پوچى مەھمۇد قېرىغا كۆرسەتكەن چارىسى پوچى مەھمۇد قېرىنى قانتىق چۆچۈتۈۋەتتى. ئەھمەد خوجىنىڭ پوچى مەھمۇد قېرىغا بەرگەن تەكلىپى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: قورال كۈچى ئارقىلىق زىنداندىن باش قازى نەسىردىننى ئازاد قىلىش، بۇنىڭ بىلەن مەزەمزانتا قارشى چىققۇچىلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش. ئەھمەد قىلچە تەپ تارتماستىن پوچى مەھمۇد قېرىغا مۇنداق دېدى: گەرچە، بۇ ئۇسۇل ئەينى ۋاقىتتا نەسىردىننى زىندانغا تاشلىغان. مەن ئەھمەد خوجىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا بىر خىل مەسخىرىدەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن سىز ئۇچۇن ئېيتقاندا ئۆزىڭىزنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىشىڭىڭ بىردىنبىر چارىسى.» ئۆزىنى سەئىد دەپ ئاتىۋالغان پوچى مەھمۇد قېرىنىڭ ئىلىدىكى قىلىقلىرى ئۇنىڭ ھوقۇق تاماسىدا ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن مەزەمزات بىلەن بىۋاستە تىركىشىش دەرىجىدە ئەمەس ئىدى. شۇڭا، پوچى مەھمۇد قېرى ئېنىق قىلىپ ئەھمەد خوجىغا ئۆزى مۇددىئاسىنىڭ پەقەتلا ئۆزىنىڭ قۇتۇلدۇرۇش چارىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەندە، ئەھمەد خوجا پوچى مەھمۇد قېرىغا ئەينى ۋاقىتدا مەزەمزات مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن باشقىلاردىن ھوقۇق ۋە ئورۇننى تارتىۋالغان، دەپ چۈشەندۈردى.

پوچى مەھمۇد ئاخىر كېلىپ ئەھمەد خوجىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى.

ئەتىسى، پوچى مەھمۇد قەبرى مەزەمزانتا خەت ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن زىنداندىكى باش قازى نەسرىدىننىــى دەرھال قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. مەزەمزانتىڭ بۇ ھەقتە جاۋاب بېرىشىنى كۈتۈپ تۇرمايلا، پوچى مەھمۇد ئۆزىنىڭ يۈز كىشىلىك ساقچى ئەترىتىنى ھەم تۆت ياغاچ توپنى ئېلىپ مېڭىپ، چۈقان ـ سۇرەن بىلەن توپتوغرا نىكىيۈەن (غۇلجا) قەلئەسىدىكى زىندانغا بېرىپ نەسرىدىننى ئازاد قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە باشقا بىر مۇنچە مەھبۇسلارنى قويۇپ بەردى[36].

پوچى مەھمۇدنىڭ بۇ قىلمىقىغا نىسبەتەن، بەزىلەر قاراپ تۇردى، بەزىلەر چۆچۈدى، لېكىن نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنىــى قوللىدى. سەۋەبى، كۆپ ساندىكى پۇقرا ۋە ئەسكەرلەرنىــڭ قەلبىدە باش قازى نەسرىدىن ئادىل ۋە قانۇننىڭ سىمۋولى دەپ قارالغانىدى.

مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، پوچى مەھمۇد ئەھمەد خوجىنىڭ تەكلىپىنىڭ ئۇنۇمىنى كۆردى. بۇلا ئەمەس، پوچى مەھمۇد قەبرى مەزەمزانتنى نەسرىدىننى قويۇپ بېرىشكە زورلىغانلىقى ئۈچۈن ئابرۇي ـ ئىناۋىتىنى زور دەرىجىدە ئاشۇردى. شۇ زامان، پوچى مەھمۇدنىڭ تۇرالغۇسىنىڭ ئالدى ئاۋاتلىشىپ كەتتى. بەزىلەر تەبرىكلەش يۈزىسىدىن كەلدى، بەزىلەر خىزمەت تىلىگىلى كەلدى، بەزىلەر دەرد ـ ئەلەم بايان قىلغىلــى كەلدى. نۇرغۇن سورۇنلاردا، كىشىلەر پوچى مەھمۇدنىڭ ئىسمىنى مەزەمزانتنىڭ ئىسمى بىلەن بىر قاتاردا قويۇپ ئاتايدىغان بولدى. مەزەمزات توسىاتىــن كــۆرۈلگــەن بــۇ ئۆزگىرىشتىن ھاڭ ـ تاڭ قالدى ۋە پوچى مەھمۇدنىڭ قىلمىشىدىن تەشۋىشلەندى. چارە ـ تەدبىرگە پىششىق مەزەمزات كۆرۈنۈشتە پوچى مەھمۇد قەبرىنىڭ قىلمىــش ـ

ئەتمىشلىرىگە لام ـ جىم دېمىدى. ھەتتا قول ئاستىدىكىلىرىنىڭ بۇ ھەقتە قىلماقچى بولغان مەلۇماتلىرىنى ئاڭلاشنى رەت قىلدى. ئاردىدا، بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ، مەزمزات توساتتىن پوچى مەھمۇد قېرىنغا ئۆز قورۇقچىلىرى ۋە زەمبىرەكلەرنى ئېلىپ، مەزمزات بىلەن بىللە كۆرەگە ھۈجۈم قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇ بۇيرۇقتا يەنە، باش قازى نەسىرىدىنمۇ بىللە مېڭىش تەكىتلەنگەن. قوشۇن سەپەرگە ئاتلىنىپ بىر شاللىقتا كەلگەندە، مەزمزاتنىڭ ئەھمەد خوجىباقى ئىسىملىك مۇھاپىزەتچىسى مەزمزات بىلەن قاتار كېتىۋاتقان نەسرىدىننى بىردىنلا ئېتىپ تاشلىدى(37). نەسرىدىن مىلتىقنىڭ ئاۋازى بىلەن تەڭ ئاتتىن يىقىلغاندا، پوچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نەق مەيداندىكى لەشكەر ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى ھاڭ ـ تاڭ قالدى. پەقەت مەزمزاتلا قىلچە پىسەنت قىلماستىن ئۆز يولىنى داۋاملاشتۇرۇۋەردى.

ئېنىقكى، مەزمزات ئۆز سىياسىي رەقىبىنى يوقاتماقچى، شۇنىڭ بىلەن بىللە پوچى مەھمۇدنىمۇ ئاگاھلاندۇرماقچى، بۇ ئارقىلىق ھەرقانداق ئادەم ئۇستىدىن ئۆلۈم جازاسىنى يۈرگۈزەلەيدۇ. نەسرىدىننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىنى نەق مەيداندا كۆرگەن پوچى مەھمۇد قېرى ئۆزىنىڭ خەۋپ ـ خەتەرده قالغانلىقىنى دەرھال ھېس قىلدى. شۇ كۈنى ئاخشىمى پوچى مەھمۇد قېرى ئەھمەد خوجىنى ئۆز بارگاھىغا تەكلىپ قىلىپ، ئۇنىڭغا نەسرىدىننىڭ ئۆلتۈرۈش جەريانىنى تەپسىلىي سۆزلەپ بەردى. ئەھمەد خوجا شۇ مەيداندىلا پوچى مەھمۇدقا: «بۇگۈن كېچىدە، ئىككىڭلاردىن بىرىڭلار جەزمەن پانىي دۇنيادىن ئايرىلىشىڭلار مۇمكىن.» دەپ ھۆكۈم چىقاردى. پوچى مەھمۇد قېرى بىلەن ئەھمەدنىڭ شۇ كېچىدە پۈتۈشكەن مەسلىھىتى ئىمكانقەدەر مەزمزاتنى جىسمانىي جەھەتتىن يوقىتىپ تاشلاشتىن ئىبارەت بولدى. ئەھمەد خوجا بارگاھىتىن ئايرىلغاندىن كېيىن،

پوچى مەھمۇد كېچىلىك يۇرۇش قىلىش باھانىسى بىلەن زەمبىرەكچى قوشۇننى ھەم قورۇقچىلىرىنى باشلاپ ئۇدۇللا مەزەمزاتنىڭ لاگېرىغا باستۇرۇپ كىرىپ، مەزەمزاتنىڭ بارگاھىنى توپقا تۇتتى. پۈتۈن لاگېر شۇ زامان پاتىپاراقتا قالدى.

مەزەمزات يالغۇز قېچىپ كېتىۋاتقاندا، پوچى مەھمۇد تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدى. تاڭ ئاتقاندا، پوچى مەھمۇدنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن مەزەمزاتنى زەبىھ قىلىپ (بوغۇزلاپ) ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئاندىن مەزەمزاتنىڭ كاللىسىنى غۇلجىغا ئېلىپ بېرىپ سازايى قىلدۇردى[38].

مەزەمزاتنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىگە ئىككى ئادەم سەۋەبچى بولدى. بىرى، مەزەمزاتنى بۇاستە ئۆلتۈرگەن پوچى مەھمۇد قېرى، يەنە بىرى بۇ قەستلەپ ئۆلتۈرۈشنى پىلانلىغان ئەھمەد خوجا. دەل مۇشۇ ئەھمەد خوجا، ئۆز ۋاقتىدا مەزەمزات بىلەن بىللە ئەھمەد خەزىنىچىنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى. كېيىن يەنە، بىرلىكتە ئابدۇرۇسۇلنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى. ئەمدى، مەزەمزاتنىڭ ئۆزىمۇ بۇ ئادەمنىڭ قولىدا ئۆلدى.

3. پوچى مەھمۇد قېرى زامانى

قەستلەپ ئۆلتۈرۈش چارىسى بىلەن مەزەمزاتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئىشى ئۇشتۇمتۇت يۈز بەرگەن بولۇپ، مەيلى مەزەمزاتنىڭ تەرەپدارلىرى بولسۇن ۋە ياكى پوچى مەھمۇد قېرىنىڭ تەرەپدارلىرى بولسۇن، مۇشۇنداق ۋەقە بولىدىغانلىقىغا ھېچقانداق ئىدىيىۋى تەييارلىقى يوق ئىدى. شۇڭا، مەزەمزات ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئەھمەد خوجىنىڭ كۈشكۈرتۈشى بىلەن پوچى مەھمۇد قېرى ھېچقانداق رەسمىيەت ۋە قائىدە ـ يوسۇنسىزلا ئۆزىنى ئىلى سۇلتانى دەپ جاكارلىغاندا كۆپچىلىك ھەممىسى سۈكۈت قىلىپ، ئۇنى ئېتىراپ قىلدى. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، مەھمۇد قېرىنىڭ قىلمىشى

ئەيبلەندى ۋە قارشىلىققا ئۇچرىدى. بۇ ئەيىبلەش ۋە قارشىلىقنىڭ بەزىلىرى مەزمۇنىدىن كەلگەن، بەزىلىرى دىنى يۇقىرى تەبىقىدىن كەلگەن. كېيىنكى كۈنلەردە، ھەتتا پوچى مەھمۇد قەبرىغا بىر مەزگىل يار - يۆلەكتە بولغان ھەربىي ۋە مۇلكىي ئەمەلدارلارمۇ پوچى مەھمۇد قەبرىنىڭ قىلمىشىنى ئوچۇق - ئاشكارا ئەيىبلىدى. مەزمۇنىدىن ئۇدۇم ئېلىپ پوچى مەھمۇد قەبرىمۇ قىرغىنچىلىق چارىسى بىلەن ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملەشكە كىرىشتى. پوچى مەھمۇد قەبرىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، بۇرۇن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى بولغان ئۇيغۇر بەگلىرى ئۇشتۇمتۇت قىرغىنچىلىقا ئۇچرىدى(39).

شۇ قاتاردا، چىڭ سۇلالىسىدە مۇھىم مەنسەپتە بولغان مەڭلىك شاڭبېگى، دانىيال، موللا ھوشۇر، نۇرمۇھەممەد مىڭبېگى ھەم شائىر مىرزا بېكلارمۇ ئارقا - ئارقىدىن ئۆلتۈرۈپ تاشلاندى. كېيىنكى كۈنلەردە، بۇ قىرغىنچىلىق مەزمۇنات ئائىلە - تەۋەلىرىگىچە كېڭەيدى. مەزمۇنىدىن 17 ياشلىق بالىسى خىزىر ھەم ئۇنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى باباق خوجا بىرىنچى تۇركۈمدە قازا قىلدى(40).

بارا - بارا بۇ قىرغىنچىلىق شەھەر ۋە سەھرالارغىچە يامراپ، كەڭ كۆلەملىك تېررورلۇققا ئايلاندى. موللا بىلال يۈسۈپ شۇ ئەھۋاللارنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دېدى: «بۇلاڭچى لەشكەرلەر شەھەرگە كىرىپ ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ بالىلىرىنى بۇلاپ - تالاش بىلەن سۇلتانىنىڭ ئوردىسىنمۇ تالان - تاراج قىلىپ، پۇتۇن مال - مۇلۇكلىرىنمۇ ئېلىپ كېتىشتى. دېمەك، جاھانغا مۇشۇنداق غوۋغا توشۇپ شەھەر ئىچى زىلزىلىگە كەلدى. ئاداۋەتنىڭ ئۇرۇقىنى دىل زېمىنلىرىغا تېرىشىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ نەرسىلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىپ ئادالەت يوقالدى، نىيەت بۇزۇلدى، كىشىلەر ئۆلتۈرۈلدى. ئەمما، قىساس ئالغۇچى ۋە خۇن دەۋاسى قىلغۇچى

بولمىدى»(41).

شۇ چاغدا مۇنداق بىر ئۈيغۇر قوشىقى كەلگە تارقالغان: «ياغلىقىدىن ياغ ئاقار، ياخشى يامانغا كىم باقار، ئەل بەگلىرىنى ئۆلتۈرۈپ بوپتۇ، بىز تۇرىمىزمۇ؟»(42).

بۇ قىرغىنچىلىق راسا ئەۋجىگە چىققاندا، مەزمىزاتنىڭ باش مەھرىمى ئەلاخان يوشۇرۇنچە غۇلجىغا قايتىپ كەلدى. مەزمىزاتنىڭ بارگاھى توپقا تۇتۇلۇۋاتقاندا، ئەلاخان مۇھاپىزەتچىلەرنى باشلاپ پوچى مەھمۇدقا قارشى جەڭ قىلغانىدى. مەزمىزات ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئەلاخان تاغقا قېچىپ چىقىپ كەتكەنىدى. ئەلاخان غۇلجىغا قايتىپ كېلىش بىلەنلا پوچى مەھمۇد قېرىنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدى. پوچى مەھمۇد قېرى ئەلاخاننى تۇتۇۋالغان يەردىلا ئۆلتۈرۈپ تاشلاش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەنىدى. بىراق، ئەھمەد خوجىنىڭ سۆلھ قىلىشى نەتىجىسىدە ئەلاخان ئۆلۈمدىن خالىي بولۇپ، زىندانغا تاشلاندى(43).

شۇ سەۋەبتىن بۇ يەرگە مۇشۇ قىستۇرمىسىنى پۈتۈپ قويدۇقكى، كېيىنكى بايانىمىزدا، ئەلاخان بىر قاتار چوڭ ۋەقەلەردە مۇھىم رول ئوينىغان. پوچى مەھمۇد قېرى قوزغىغان قىرغىنچىلىق بىرئاز جىمىققاندىن كېيىن، كىشىلەر قورقۇنچتىن ئاستا ـ ئاستا قۇتۇلۇپ چىقتى. ئارائۆستەڭدىكى شەمشىدىن ئىسىملىك بىر دىنىي زات پوچى مەھمۇد قېرىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاشقا بەل باغلىدى. شەمشىدىن مەزمىزاتنىڭ تاغىسى بولاتتى. شۇڭا، ئۇنىڭ پوچى مەھمۇد قېرىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاش پىلانىنى ئوڭتۇرىغا قويۇشى، تەبىئىيكى قىساس ئېلىشنى مەقسەت قىلغانىدى. ئارائۆستەڭ غۇلجىغا 80 چاقىرىم يىراق يەرگە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، شەمشىدىن ھەم ئۇنىڭ شېرىكلىرىنىڭ پوچى مەھمۇد قېرىنى ئۆلتۈرۈش تەييارلىقىنى قىلىۋېلىشىغا يېتەرلىك ۋاقىت ھەم ماكان مەۋجۇت ئىدى. شەمشىدىن ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن قىلىشقان مەسلىھەتىدە،

پوچى مەھمۇد قبرى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئەلاخاننى ئىلى سۇلتانى قىلىپ تىكلەش قارارى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە(44).

پوچى مەھمۇد قبرىنى ئۆلتۈرۈش ژەنپىسى تۈردى يۈزبېشى ئىسمىلنىڭ كىشىگە تاپشۇرۇلدى. ھەممە ئىشلار تەقمۇتەق بولغاندىن كېيىن، تۈردى يۈزبېشى ئارائۆستەڭدە تەييارلىغان كىچىككىنە بىر قوشۇننى باشلاپ يول بويىدىكى قاراۋۇللاردىن داجىپ ئۆتۈپ، غۇلجىغا بۆلۈنۈپ يوشۇرۇن كىرىپ، تاڭ سەھەردە، پوچى مەھمۇد قبرىنىڭ تۇرالغۇسىغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. گىرەلەشمە جەڭدە پوچى مەھمۇد قبرى زەربە يەپ يەرگە يىقىلغاندا، تۈردى يۈزبېشى ئېتىلىپ بېرىپ ئۇنىڭ كاللىسىنى كېسىۋېلىپ نەيزىگە سانجىپ كوچىلاردا سازايە قىلدۇردى. پوچى مەھمۇد قبرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى 36 كۈن داۋام ئەتتى. قىزىق يېرى شۇكى، پوچى مەھمۇد قبرىنىڭ يېنىدىن ئايرىلمايدىغان ھېلىقى ئەھمەد خوجا شەمشىدىننىڭ تۇنقۇن قىلىشىدىن قۇتۇلۇپ، تۆڭگان قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئارىسىغا قېچىپ كەتتى(46).

شۇبھىسىزكى، ئارائۆستەڭلىك شەمشىدىن ئۈيۇشتۇرغان پوچى مەھمۇد قبرىنى ئۆلتۈرۈش مەقسەت قىلىنغان پىلان ئۇڭۇشلۇق ئىشقا ئاشتى. بىراق، شەمشىدىننىڭ ئەلاخانغا ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ ئالىي ھوقۇقىنى تۇنقۇزۇش مۇددىئاسى ئىشقا ئاشمىدى. سەۋەبى، شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە مەيلى ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدە بولسۇن ۋە ياكى پۇقرالار ئارىسىدا بولسۇن، ئەلاخان تېخى زۆرۈر سىياسىي تەسىر كۈچكە ئىگە ئەمەس ئىدى. ئەلاخان توغرىسىدا كىشىلەر ئۇنىڭ مەزەمزانقا باش مەھرەم بولغان، ئۇستا مەرگەن، كۈچلۈك، باتۇر، جاسارەتلىك ھەربىي ئىكەنلىكىنىلا بىلەتتى.

4. موللاشەۋكەت ئاخۇن زامانى

پوچى مەھمۇد قبرىنىڭ ئورنىغا موللاشەۋكەتئاخۇن

ئىسىملىك دىنىي ئەرباب چىقتى(47). موللاشەۋكەتئاخۇن دىندار زاتنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، مۇكەممەل دىنىي تەربىيە ئالغان. شۇڭا، دىنىي بىلىمگە بېرىلىدىغان «موللا» دېگەن شۆھرەتكە ئېرىشكەن ۋە بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئۈچۈن يەنە «ئاخۇن» دەپ ئاتالغان. ئىلى قوزغىلىڭى داۋامىدا، موللاشەۋكەتئاخۇن كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى جەلپ قىلالىغۇدەك سىياسىي ياكى ھەربىي پائالىيەتلىرى بولمىغان. بىراق، موللاشەۋكەتئاخۇننىڭ مول دىنىي بىلىمى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ كىشىلەرگە مۇئامىلە قىلىشتىكى كەمتەرلىكلىكى ۋە مەردانىلىقى سەۋەبىدىن، غۇلجا پۇقرالىرى ئارىسىدا ئۆزى ئۈچۈن يۈكسەك ئىززەت - ئابرۇي تاپقان. دەل مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، موللاشەۋكەتئاخۇن ئەلاخان بىلەن ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ ئالىي ھوقۇقىنى تالىشىش جەريانىدا ھېچقانداق ئارتۇقچە زور ۋەقمايىلا غەلىبە قىلىپ، ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ يېڭى داھىيسى بولۇۋالدى. رەھبەرلىك قاتلىمىدا توختىماي جېدەل - ماجىرا ۋە توقۇنۇش يۈز بېرىپ تۇرغانلىقتىن، ئەمدى موللاشەۋكەتئاخۇننىڭ بىر تەرەپ قىلىشىنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتقىنى ئىنتايىن مالىمانچىلىققا تولغان سىياسىي ۋەزىيەت ئىدى. موللا بىلال يۈسۈپ ئىلىنىڭ شۇ چاغدىكى سىياسىي ۋەزىيىتىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ: «ئەمدى، ئىلى خەلقى قانىتى يوق قۇش، بېشى يوق تەن بولۇپ قالدى» (48).

موللاشەۋكەتئاخۇن ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ئورنىنى ئوبدان بىلەتتى. شۇڭا، ئۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش بىلەنلا ئۆزىنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنىنى غۇلجىدىن سىدەن دېگەن مەھەللىگە كۆچۈرۈپ چىقتى. سىدەن بۇرۇن چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئورنى بولۇپ، غۇلجىغا 30 چاقىرىم يول، كۈرەگە 60 چاقىرىم يول كېلەتتى. موللاشەۋكەتئاخۇن سىدەننى ئۆزىنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنى قىلىپ تاللاشتا، روشەنكى،

غۇلجىدىكى مۇرەككەپ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتىن خالىي بولۇشنى مەقسەت قىلغان. لېكىن بۇنىڭدىنمۇ مۇھىمى، موللاشەۋكەتئاخۇن مۇشۇ يول بىلەن جامائەتنىڭ ئالدىدا ئۆزىنى قوزغىلاڭچى قىلىپ كۆرسىتىشنى مەقسەت قىلغان. سىدەنده موللاشەۋكەتئاخۇن ھەر دەرىجىلىك ھەربىي، مۇلكىي ئەمەلدارلارنى قايتا تەيىنلىدى. جۇملىدىن، شەمشىدىن باش قازى، ئەسقەر مۇئاۋىن قازى، نۇرۇز ئاخۇن خەزىنىچى قىلىپ تەيىنلەندى. موللاشەۋكەتئاخۇن ھەربىي قوشۇننىڭ باشلىقلىقى، يەنى ئەسكىرلىك ئورۇنىنى قەستەن بوش قالدۇرۇش بىلەن ئەسكىرىي ھوقۇقنى ئۆزىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىغا قويدى. ھەر دەرىجىلىك ھەربىي ۋە مۇلكىي ئەمەلدارلار تەيىنلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن، موللاشەۋكەتئا خۇنىڭ رىياسەتچىلىكىدە قەسەمياد مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. موللاشەۋكەت قەسەمياد يىغىنىدا كۆپچىلىكنى ئاداۋەتتىن ساقلىنىپ، پۈتۈن كۈچىنى كۈرەنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن سەرپ قىلىشقا چاقىردى. موللا شەۋكەتنىڭ قويۇق سىياسىي تۈس ئالغان بۇ تەدبىرى قوزغىلاڭچىلارغا ئىلھام بېغىشلىدى. شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭچى قوشۇن قايتا جانلاندى. موللاشەۋكەتئاخۇن ئىلىنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتىنى، بولۇپمۇ ئىلى ئەتراپىدىكى سىياسىي مۇھىتنى چوڭقۇر چۈشىنەتتى. ئەينى يىللاردا، ئابدۇرۇسۇل دەل موللاشەۋكەتئاخۇنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن ئۇرۇمچى، كۇچا قاتارلىق جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ مۇشۇ يەردىكى قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىشقا كىرىشكەنىدى. موللاشەۋكەتئاخۇن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىدا، شۇنداقلا تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدىكى قىسمەن جايلاردا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تامامەن يوقالغان، پەقەت ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىلا چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى قوغداپ تۇرۇۋاتقان كۆرە قەلئەسىگە قاراپ تۇراتتى. شۇ ۋەجىدىن موللا

شەۋكەتتاخۇن چىلك سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ئۇستىدە غەلىبە قىلغان قوزغىلاڭچىلارنىڭ، بولۇپمۇ كۇچا قوزغىلاڭچىلىرىغا ئوخشاش قۇدرىتى بارلارنىڭ مەدىتىگە زور ئۇمىد باغلىغان، موللا شەۋكەتتاخۇننىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملەشكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ مەدەتلەر ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ئىدى.

بىرمەھەل جەددىي تەييارلىقلاردىن كېيىن، موللاشەۋكەتتاخۇن كۇچادىكى راشىدىنغا بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكىگە موللا قۇربان خېتىپ باشچىلىق قىلغان بولۇپ، 40 كىشىدىن تەركىب تاپقانىدى(49).

بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكىگە تاپشۇرۇلغان بىرىنچى ۋەزىپە، راشىدىنىدىن مەدەت تىلەش ۋە ئۇنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش؛ ئىككىنچى ۋەزىپە، راشىدىنىدىن ئابدۇرۇسۇل ئەينى ۋاقىتتا ئەۋەتكەن ئىككى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىش ئىدى.

بۇ راشىدىنىنىڭ راسا روناق تېپىۋاتقان مەزگىلى ئىدى. كۇچا قوزغىلاڭچىلىرى تارىمنىڭ غەربىدە ئارقىمۇئارقا غەلىبە قىلىۋاتقان ۋە شەرق يۆنىلىشىگە قىلىنىۋاتقان يۈرۈشلىرىمۇ ئوڭۇشلۇق كېتىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، راشىدىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش خىيالىغا تازا مەپتۇن بولۇۋاتاتتى. مۇنداق شارائىتتا، راشىدىن ئۆزى بىلەن سىياسىي مەنپەئەت بۆلۈشۈۋالماقچى بولغان سىياسىي كۈچلەرگە پىسەنتمۇ قىلمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا، موللا قۇربان خېتىپ باشلىق ئەلچىلەر ئۆمىكى ئۈچتۇرپانغا يېتىپ كېلىش بىلەنلا، شۇ يەردە توختىتىپ قويۇلدى. ئۇرغۇن ئادەملەرنىڭ مۇرەسسە قىلىشى نەتىجىسىدە، راشىدىن موللا قۇربان خېتىپ باشلىق بۇ 40 كىشىلىك ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ كۇچاغا بېرىشىغا رۇخسەت قىلدى. ئالغوچە، موللا قۇربان خېتىپلار ئۈچتۇرپاندا ئىككى ئايدىن ئارتۇق تۇرۇپ قالغانىدى. كۇچادا يەنە نۆت ئاي تۇرۇپ

قالغاندىن كېيىن، ئاندىن راشىدىن ئىلى ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ قىسمەن تەلەپلىرىگە ماقۇل بولدى(50).

راشىدىن ماقۇل بولغان بىرىنچى ئىش، ئابدۇرۇسۇل ئەۋەتكەن بىرىنچى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى، يەنى نەسرىدىن باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى قويۇپ بېرىشتىن ئىبارەت بولدى. نەسرىدىندىن بۇرۇن ۋە كېيىن كەلگەنلەر، جۈملىدىن موللا قۇربان خېتىپنىڭ ئۆزى ھەم ئۇنىڭ باشلىقىدىكى كىشىلەر بولسا، كۆچادا داۋاملىق تۈتۈپ تۇرۇلدى. راشىدىن ماقۇل بولغان ئىككىنچى ئىش، ئۆزىنىڭ سەئىد ئىسىملىك بىر تۇغقىنىنى 250 ئەسكەرنى باشلاپ، مەدەت بېرىش ۋە قوللاش يۈزىسىدىن نەسرىدىن بىلەن بىللە ئىلىغا ئەۋەتىشتىن ئىبارەت بولدى(51).

سەئىد باشچىلىقىدىكى 250 ئەسكەر نەسرىدىنىڭ يول باشلىشىدا تەڭرىتاغ يولى ئارقىلىق ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا كەلگەندە موڭغۇللارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، پۈتۈن قوشۇن تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى. سەئىد كېيىم - كېچەك ۋە قورال - ياراغتىن ئايرىلىپ، قىپچاقچاچ قاچقان پېتى ئارانلا تۈتقۇن قىلىنىشتىن قۇتۇلدى. شۇ سەۋەبتىن كېيىنكى كۈنلەردە، كىشىلەر سەئىدكە «يالىڭاچ خوجا» دەپ لەقەم قويۇشتى(52).

تەسەۋۋۇر قىلىش تامامەن مۇمكىنكى، مۇشۇنداق رەسۋا ھالغا چۈشۈپ قالغان سەئىد خوجا ئەلۋەتتە موللاشەۋكەتئاخۇنغا ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتەلمەيتتى. «تارىخىي ھەمىدى» دە ئېنىق قىلىپ مۇنداق دېيىلگەن: «موللاشەۋكەتئاخۇن سەئىد خوجىغا قىممەتلىك كىيىم - كېچەك ۋە تۇرالغۇ تارتۇق قىلدى، لېكىن ئۇنىڭغا مۇرىت بولمىدى»(53).

موللاشەۋكەتنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكى غۇلجا بىلەن كۆچا ئوتتۇرىسىدا قاتىراپ يۇرگەندە، ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا بىر قاتار ۋەقەلەر يۈز بەردى. بۇنىڭ ئىچىدە ھەربىي پائالىيەت مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. موللا بىلال يۈسۇپنىڭ مەلۇمات بېرىشچە،

كۆرەدىكى چىك سۇلالىسى قوشۇنى پوچى مەھمۇدتىن كېيىن قوزغىلاڭچى قوشۇن ئىچكى قىسمىدىكى تۇرلۇك يۇزلىنىشلەرگە يېقىندىن دىققەت قىلىپ تۇرغانىكەن. بولۇپمۇ، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۆزئارا قىرغىنچىلىقنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى غەنىيمەت بىلدى. ئىلى جاڭجۇننىڭ پەملىشچە، «مۇسۇلمانلارنىڭ ئارىسىدا ياخشى باشلىقلار قالمىغانلىقتىن بىر - بىرى بىلەن دۇشمەن بولۇپ، بىر - بىرىنى ئۆلتۈرۈپ، سەردارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قانىتى يوق قۇشتەك غېرىبلاشقان»㊹.

1865 - يىلى 7 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، كۆرەدىن ئاتلىق ۋە زەمبىرەكچى ئەسكەرلەر قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ لاگېرىغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇننىڭ بۇ پائالىيەتلىرىدىن ھەممىدىن بۇرۇن تۇڭگان ئەسكەرلىرى خەۋەر تاپتى. بىراق، بۇ خەۋەر موللا شەۋكەتنىڭ بارگاھىغا يەتكۈزۈلگەندە، موللاشەۋكەتنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى جەلپ قىلالمىدى. تاڭ ئېتىش بىلەن، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلىنى گۇمران قىلدى، قاراۋۇل قوماندانى قۇۋام شىبەك يالغۇز قېچىپ قۇتۇلدى. ئارقىدىنلا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى موللاشەۋكەتنىڭ بارگاھىغا ئېتىلىپ باردى ھەم بارگاھنى توپقا تۇتۇپ موللاشەۋكەتنى ئۆز بارگاھىدا يوقاتماقچى بولدى. شۇ ئەسنادا، تۇڭگان ئەسكەرلىرى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى توسۇۋالىپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، موللاشەۋكەتئاخۇن خەتەردىن قۇتۇلۇپ كېتەلىدى㊺. چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ ھەرىكىتى، موللاشەۋكەتئاخۇن بىلەن دۇشمەنلەشكۈچى كۈچلەرگە ئىلھام بېغىشلىدى. بىرىنچى بولۇپ موللاشەۋكەتئاخۇنغا قارشى چىققانلار تاغلىق موڭغۇللار بولدى. ئۇلار تىكەس دەرياسى، كۈنەس دەرياسى ۋە نىلقا دەرياسىنى بويلاپ، جايلاردىكى ئۇيغۇر

مەھەللىلىرىگە ئارقىمۇئارقا ھۇجۇم قىلدى. جۇملىدىن، ئاساسلىق ھۇجۇم نىشانىسى توققۇزتارا بولدى. بۇ خەۋەر غۇلجىغا تارقالغاندىن كېيىن تېكەسلىك ئەسكەرلەر توپ ـ توپ بولۇشۇپ، ئۆزلىرىنىڭ سەركەردىسى ئەلىبەگ بىلەن ھۇشۇر باقىنىڭ بارگاھلىرىغا بېرىپ، ئۆز ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنى باشلاپ تۇققۇزتاراغا قايتىپ بېرىپ جەڭ قىلىشنى تەلەپ قىلدى ⑥⑤.

تۇققۇزتارا غۇلجىغا شەرقتىن 240 چاقىرىم كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان بولۇپ، ئىلى دەرياسىنىڭ بىر ئاۋات بازىرى ئىدى. نۇرغۇن دەريا ـ ئېقىنلار ئايرىپ تۇرغاچقا، توققۇزتارا بىلەن غۇلجىنىڭ ئالاقە ئىشلىرى راۋان بولۇپ كېتەلمىگەنىدى. توققۇزتارادىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئىلى قوزغىلىڭىغا ئەڭ بۇرۇن قاتناشقانلار ئىدى. 1864 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئىلى قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلۈش ھارپىسىدا، ياماتۇدا ئات ھەيدەپ كەلگەن چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى يوقىتىش جېڭىسى توققۇزتارا قوزغىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغانىدى. كېيىنكى كۈنلەردە، توققۇزتارا ئاھالىلىرىدىن تەركىب تاپقان قوزغىلاڭچى قوشۇن بايانداي ئۇرۇشىغا قاتناشقان. مولالاشەۋكەتئاخۇن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن 1 مىڭ 200 نەپەر توققۇزتارالىق ئەسكەرنى غۇلجىدا تۇرغۇزۇپ، ئەلىبەگ بىلەن ھۇشۇر باقىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرغان. توققۇز تارالىق ئەسكەرلەرنىڭ يۈرتىغا قايتىپ بېرىپ جەڭ قىلىشنى تەلەپ قىلغانلىقى، توققۇزتارالىق ئەسكەرلەر توپىلاڭ كۆتۈرمەكچى دەپ بۇرمىلاندى. شۇڭا، ئەلىبەگ بىلەن ھۇشۇر باقى مولالاشەۋكەتنىڭ بارگاھىغا بېرىپ ئەسكەلەرنىڭ تەلەپلىرىنى بايان قىلغاندا، مولالاشەۋكەتئاخۇن نەق مەيداندا قىلچە ئىككىلەنمەستىن رەت قىلدى ھەم كۆپچىلىك ئالدىدا ئەلىبەگ بىلەن ھۇشۇر باقىنى يولدىن چىقماقچىمۇ، دەپ سۆكتىى. ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي

توققۇزتارادا 700 ـ 800 ئۇيغۇر ئاھالىسى ئۆلتۈرۈلدى دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. ئەمدىلىكتە، موللاشەۋكەتئاخۇن ئۆزىنىڭ قىلمىشىغا پۇشايمان قىلدى ۋە شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا ئەلىبەگ، ھۇشۇر باقىنى ئەلاخان بىلەن بىللە 1 مىڭ 200 نەپەر توققۇزتارالىق ئەسكەرنى باشلاپ توققۇزتاراغا بېرىپ جەڭ قىلىشقا ئەۋەتتى. شۇنىڭدىن كېيىنكى كۈنلەردە، گەرچە ئەلىبەگ، ھۇشۇر باقىلار باشلاپ ماڭغان ئەسكەرلەر توققۇزتارانى قايتۇرۇۋالغان بولسىمۇ، بىراق ئەلىبەگ، ھۇشۇر باقى ۋە توققۇزتارالىق ئەسكەرلەر ئۆز ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ تارتقان ئازابلىرىنى موللاشەۋكەتئاخۇندىن كۆردى. بۇ موللاشەۋكەتنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىغا مۇھىم بىر سەۋەب بولۇپ قالدى.

ئىلى قوزغىلىڭىدىن كېيىن، شىبەلەر بىر تەرەپ تۇرۇپ ئۆزلىرىنىڭ مەمۇرىي ھەم ھەربىي تۈزۈلمىسىنى ساقلاپ، ئۆزلىرى ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىنى قورال كۈچى بىلەن تۇتۇپ تۇرغان. توققۇزتارا ۋەقەسىدىن كېيىن، شىبەلەر ئولتۇراقلاشقان ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپى چىڭ سۇلالىسىنىڭ سىرت بىلەن ئالاقىلىشىدىغان مۇھىم يولى بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا، توققۇزتارا ۋەقەسى تىنچىتىلىش بىلەنلا، ئابلاھاجى، سېيتۇئالدى باتۇر قاتارلىق كىشىلەر موللاشەۋكەتئاخۇنىنىڭ ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ دەريادىن ئۆتۈپ شىبەلەرگە ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدىكى بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالدى. قوشۇنلار ئاتلىنىش ھارپىسىدا، موللاشەۋكەتئاخۇن توساتتىن بۇيرۇق چىقىرىپ ئەلاخانمۇ مۇشۇ قوشۇن بىلەن بىللە ماڭىدۇ، دەپ جاكارلىدى. ئەمما، ئەلاخانغا ئېنىق ۋەزىپە ۋە ھوقۇق بېرىلمىدى. بۇ يەردىكى ئۇرۇشلار تېزلا ئاياغلاشتى. شىبەلەرنىڭ باشلىقى موللاشەۋكەتكە نۇرغۇن ئات ۋە قورال ـ ياراغ ئىئانە قىلىپ، قايتا ياردەمگە بىلدۈردى. مەيلى

توققۇزتارا ئۇرۇشى بولسۇن ۋە ياكى شىبەلەرنىڭ تۇرار جايىغا قىلىنغان ھەربىي يۇرۇشلەر بولسۇن، موللاشەۋكەتتاخۇننىڭ ئورنىنى ئۇستۇرۇشكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، پەۋقۇلئاددە ئەھمىيىتى يوق ئىدى. ئەكسىچە، مۇشۇ ئىككى قېتىملىق ھەربىي پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئەلاخاننىڭ ئىززەت - ئابرۇيى كۇندىن - كۇنگە تىكلىنىشكە باشلىدى. خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە، موللاشەۋكەتتاخۇن ھاكىمىيىتىدە، ئەلاخان سىياسەت بەلگىلەش مەركىزىدىن خېلى يىراقتا تۇرغانىدى. ئەمما، ئەلاخاننىڭ سەۋرچانلىقى ۋە سەبىرى، مەرد مىجەز - خۇلقى موللاشەۋكەتتاخۇننىڭ ئۆزىگە بولغان گۇمانلىرىنى بارا - بارا ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى. شۇ سەۋەبتىن، ئەلاخان ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ توققۇزتارا ۋە شىبەلەرگە قىلىنغان ھەربىي يۇرۇشلەرگە قاتناشتۇرۇلغان. بۇ ئىككى قېتىملىق ھەربىي ھەرىكەتلەردە ئەلاخاننىڭ قوماندانلىق قابىلىيىتى ۋە جەڭدىكى باتۇرلۇقى كەڭ لەشكەر بېشى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ماختىشىغا ۋە ئاپىرىن ئوقۇشىغا سازاۋەر بولدى. شىبەلەر رايونىدىكى ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئابلاھاجى، سېتىۋالدى باتۇر قاتارلىق بىر تۇركۇم يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارلار بىۋاستە موللاشەۋكەتتاخۇنغا ئەلاخاننى ئەمىرلىككە قويۇپ، ئۇنىڭغا پۇتۇن قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىش ھوقۇقى بېرىش تەكلىپىنى بەردى. ئەپسۇسكى، بۇ تەكلىپ شۇ مەيداننىڭ ئۆزىدە موللاشەۋكەتتاخۇن تەرىپىدىن قەتئىي رەت قىلىۋېتىلدى. موللابىلال يۇسۇپ بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئەلاخان بۇنىڭدىن نومۇس قىلىپ كۆڭلى تولىمۇ يېرىم بولدى. شۇنىڭ بىلەن بۇلار ئارىسىدا ئاداۋەت تۇغۇلدى»[58].

1865 - يىلى قىشتا، قوزغىلاڭچى قوشۇن سۇيدۇڭ، گوڭچىن (قورغاس)، جەندې (چىڭسۇ خېزە)، گۇاڭرېن (لۇسگۇڭ) قاتارلىق جايلارغا ئارقىمۇئارقا ھۇجۇم قىلىپ بۇ

قەلئەلەرنىڭ كۆرەگە ئاشلىق توشۇيدىغان يوللىرىنى بۇغۇپ تاشلىدى. ئىككىنچى يىلى ئەتىيازغا كەلگەندە، كۆرەدىن ئاچارچىلىقتا قالغان ئادەملەرنىڭ بىر بۆلۈنى يەپ جان ئالىشۇاتقانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرلەر توختىماي تارقىلىشقا باشلىدى. موللاشەۋكەتئاخۇن مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كۆرەگە ئاخىرقى ھېسابتا ھۇجۇم قىلىشنى قارار قىلدى. ئومۇمىي ھۇجۇم ياساشتىن ئاۋۋال كۆرەگە يانتاياق بولىدىغان سەندۇق جاڭزىنى ئىشغال قىلىشنى بېكىتتى.

ئۇرۇش پىلانىنى ئورۇنلاشتۇرۇش يېغىندا، يىغىن قاتناشچىلىرى موللاشەۋكەتتىن ئىلاخانىنى ئەمىر لەشكەر قىلىپ تەيىنلەشنى بىردەك تەلەپ قىلدى. «ئىلا پالۋاننىڭ ئەمىر بولۇپ ئەسكىرىي ئىشلارغا ئارىلىشىشى سۇلتان موللاشەۋكەتئاخۇنغا مەنزۇر كەلمىدى، لېكىن خەلقنىڭ تەلىپىدىكى قەتئىيلىك ئىلا پالۋاننى قوماندان بولۇشقا مەجبۇر قىلغانىدى[59].

1866 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئىلاخان قوماندانلىقىدىكى بىرقانچە ئون مىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇن كۆرە قەلئەسىگە تەڭلا ھۇجۇم باشلىدى. «غازات دەر مۇلكىي چىن» دېگەن ئەسەرنىڭ 184 ـ بېتىدىن 186 ـ بېتىگىچە بۇ قېتىمقى ھەربىي پائالىيەتكە قاتناشقان موللاشەۋكەتئاخۇن، ئىلاخان باشلىق تەخمىنەن 60 قوماندانىنىڭ ئىسىملىكى پۈتۈلگەن. ئۇنىڭدىن تەجرىبىلەردىن ئىبرەت ئېلىپ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى سەندۇق جاڭزىسىغا يېقىنلاشقاندا، ئاتلىرىنى تاشلاپ پىيادە بولۇپ قورغانغا ئاتلاندى. كەسكىن ئېلىشىشلار ئارقىلىق قوزغىلاڭچى قوشۇن سەندۇق جاڭزىنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىنى ئىشغال قىلدى. بىرمەھەل ئۇرۇشقاندىن كېيىن، سەندۇق جاڭزىدىكى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي، پاتىپاراق بولۇپ قېچىپ كېتىشتى. قوزغىلاڭچى قوشۇن تۇنجى قېتىملىق جەڭدىلا غەلىبە قازاندى. قوزغىلاڭچى قوشۇن غەلىبىسىرى

ئىلگىرىلەپ كۆرە قەلئەسىگە قىستاپ باردى. بۇ كەمگۈچە، كۆرە قەلئەسىنىڭ مۇھاسىرىدە قالغىنىغا ئۈچ يىل بولغانىدى. كۆرەنىڭ غەربىدىكى ھەرقايسى قەلئەلەر ئوزۇق ـ تۈلۈكلەر بىلەن ئۇزۇلدۇرمەي تەمىنلەپ تۇرغاچقا، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى كۆرەنى ساقلاپ قالالىغانىدى. 1865 ـ يىلى قىش مەزگىلىدە، كۆرە قەلئەسىنىڭ غەربىدىكى قەلئەلەر قوزغىلاڭچى قوشۇن تەرىپىدىن بىر ـ بىرلەپ ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، كۆرەنىڭ سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسى ئەمەلىيەتتە تۈگەل ئۇزۇلۈپ قالغانىدى. بۇ چاغدا، كۆرەگە ئىچكى يېقىن دەپ ھېسابلانغان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ لاگېرىمۇ نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا ئىدى. كۆرەدىكى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، يارەمنى كۈتۈپ تۇرۇشنىڭمۇ ۋە ياكى مۇھاسىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ چېكىنىشنىڭمۇ ئەمەلىي ئەھمىيىتى قالمىغان، پەقەتلا يا ئۆلۈم، يا تەسلىم بولۇشلا قالغانىدى. 1866 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى مىڭ شۇيىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى مىڭ شۇيىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن سېپىلدىن سىيرىلىپ چۈشۈپ، قوزغىلاڭچى قوشۇن بىلەن تەسلىم بولۇش شەرتلىرى توغرىسىدا سۆزلەشتى. قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئالدىنقى سەپ قوماندانلىرىدىن چېپاش مىراب، خۇدابەردى بەگ، ئەمىر شامۇرا قاتارلىقلار ئەسكەرلەر ئالدىدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئەلچىسى بىلەن كۆرۈشتى. سۆزلىشىشتىن كونكرېت كېلىشىم ھاسىل بولمىدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئەلچىسى ئۈچ كۈندىن كېيىن ئاخىرقى جاۋابنى بېرىشكە ۋەدە بەردى(60).

شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلار توغرىسىدا «غازات دەر مۇلكي چىن» دېگەن ئەسەردە مۇنداق بايان قىلىنغان: «مۇسۇلمان باشلىقلىرى (موللاشەۋكەتتاخۇن بىلەن ئەلاخاننى دېمەكچى) بۇنى ئاڭلاپ غەلىبىدىن خۇرسەنلىنىپ شۇنداق دېدى: « ماقۇل،

جياڭجۇن ئۆزىدىن باشقا باشلىقنى باشتا چىقىرىپ بەرسۇن. ئۆزىگە ئامانلىق بەرگەننىڭ تېشىدا، قەلئەسىنى ئۆزىگە بېرىپ ھەممىسىنىڭ جېنىنى ئۆلۈمدىن ئەمىن قىلىمىز. سىزلەر بېرىپ خىتاي ئەلچىلىرىگە مۇشۇ سۆزلەرنى دەڭلار، تۆڭچىلار (تەرجىمانلار) بۇ سۆزنى چىڭ لويغا (چىڭ سۇلالىسى قوشۇننىڭ ئەلچىسى) دېدى. چىڭ لويى قايتىپ بېرىپ ئۆز باشلىقلىرى جاڭجۇنگە ئېيتقاندىن كېيىن، جاڭجۇن: «ئىككى تۆڭگان (مۇسۇلمان) كىرسۇن، ئۇنىڭ ئاغزىدىن زادى نېمە قىلماقچىلىق توغرىسىدا سۆز ئاڭلاي، ئاندىن قارارىمنى دېسەم» دەپ چىڭ لويىنى چىقاردى. سۇلتان بىلەن ئەمىر بۇنى ئاڭلاپ، كىشى كىرگۈزۈش قارارىغا كېلىپ بەگزات مىراپىەگنى خىتاي شاھى قېشىغا كىرگۈزدى. بۇلار كىرىپ ئەلچىلىكىنىڭ رەسمى ـ قائىدىلىرىنى ئورۇندىغاندىن كېيىن، جاڭجۇن بىلەن كونا جياڭجۇن نۇرغۇن سىپاھلارنى چىقىرىپ بېرىپ، قەلئە دەرۋازىسىنى ئېچىپ بېرىدىغانلىقىنى، باشقىلارغا ئامانلىق بېرىشنى ئېيتتى. قۇڭاشبەگ بىلەن ئەلچىلەر قايتىپ چىقىپ بۇ خەۋەرنى سۇلتان شەۋكەتئاخۇن، ئەمىر ئەلاخانغا يەتكۈزدى. سۇلتانمۇ بۇنى قوبۇل كۆرگەنلىكىنى بىلدۈردى. ئەتىسى، كاپىرلار شامال دەرۋازىسىنىڭ قىبلە تەرىپىدىن تۆشۈك تېشىپ كاپىر باشلىقلىرىدىن كونا جياڭجۇننى، تودارېن، يى دارېن، سادارېن ھەم ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرىنى مال ـ مۇلۈكلىرى بىلەن چىقىرىپ مۇسۇلمانلارغا تاپشۇرۇپ بەردى. لەشكەرلەر بۇلارنى غۇلجىغا ئېلىپ كەتتى. ئەمما، كاپىرلار قەلئە دەرۋازىسىنى ئېتىۋېلىپ ئۇچ كۈن بولغاندىمۇ ئاچمىدى. سۇلتان قۇڭاشبەگ، چىپاشبەگ، يۈسۈپبەگ، ئېمىرزاتبەگلەرنى سامساق تۆڭچى بىلەن قوشۇپ خىتايلار قېشىغا ئەۋەتتى. بۇلار قەلئە يېنىغا كېلىپ ۋارقىرىدى: «ئى ناكەسلەر، نېمە ئۈچۈن دەرۋازىنى ئاچمايسىلەر؟ نېمە ئۈچۈن ئالدامچىلىق قىلىسىلەر؟»

نېمە ئۈچۈن توختامغا خىلاپلىق قىلسىلەر؟ چىڭ دالويى چىقىپ دېدى: «باتۇر يىگىتلەر، جاڭجۈن بەك قورقۇپ كەتكەنلىكتىن بىرنەچچە كۈن سەۋر قىلىپ تۇرۇشۇڭلارنى، ئۆزىنىڭ توختىتىچالغاندىن كېيىن ئاندىن ئېچىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ». بەگلەر بۇ سۆزنى ئاڭلاپ يانىماقچى بولۇپ تۇرغاندا، سېپىل ئۈستىدىن مىلتىق ئېتىپ سامساق تۈڭچى شېھىت بولدى»⑥①.

يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرگەن ئابزاستا دېيىلگەن ئاخىرقى ۋەقە يۈز بەرگەن كېيىن، بىرمەھەل جىمجىتلىق قالغان كۆرەڭلىك ئەتراپى ئۈشتۈمتۈتلا مىلتىق ئاۋازى ۋە چۇقان - سۈرەنلەرگە تولۇپ كەتتى. قوزغىلاڭچى قوشۇن تەرەپ - تەرەپتىن سېپىلغا قايتا - قايتا ھۇجۇم قىلدى. كۆرەڭلىك مۇداپىئەلىنىش ئىقتىدارى ئىلىدىكى توققۇز قەلئە بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرغاچقا، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ھۇجۇملىرى نەتىجىلىك بولمىدى. ئەلاخان بايانداىدا قوللانغان ئۇسۇلنى قوللىنىشنى قارار قىلدى. ئەلاخان ئەۋەتكەن ئادەم غۇلجىنىڭ مولتوختىيۇزىگە بېرىپ سادىر پالۋاننى تەكلىپ بىلەن ئەكەلگەندىن كېيىن، كۆرە سېپىلنى پارتلىتىش ۋەزىپىسى سادىر پالۋانغا تاپشۇرۇلدى.

سادىر پالۋان ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن جىددىي ئىشلەپ قەلئەنىڭ شەرقى ۋە شىمالىدا سېپىلنىڭ تېگىگىچە بىرقانچە يول لەخمە كولىدى. لەخمىلەرگە قوزغىلاڭچى قوشۇندا بار ھەممە پارتلاتقۇچ دورىنى سالدى. 1866 - يىل 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قوزغىلاڭچى قوشۇن لەخمىدىكى بارلىق پارتلاتقۇچ دورىغا ئوت ياقتى. شۇ ھامان قاتتىق پارتلاش ئاۋازى بىلەن تەڭ، ئاسمان - پەلەكنى چاڭ - توزانلار قاپلاپ كەتتى. قوزغىلاڭچى ئەسكەرلەر قىيان سۈرەك شاۋقۇن - سۈرەن بىلەن سېپىلنىڭ يوچۇقلىرىغا ئېتىلىپ بېرىپ، قەلئە ئىچىگە ھۇجۇم قىلىپ كىردى. شۇ كۈنكى ۋەقە خاتىرىلەنگەن يازما مەلۇماتلاردا،

قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ كۆرەگە ھۇجۇم قىلىش جەريانىـــى، بولۇپمۇ، ئارقىمۇ ئارقا ئېلىپ بېرىلغان دەھشەتلىك ئېلىشىش ئەھۋاللىرى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. شۇ كۈنى ئىلى جياڭجۈنى بالا ـ چاقىلىرى بىلەن بىللە ئۆزىنى پارتلىتىـــپ ئۆلدى. كۆرەدىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشىمۇ شۇنىڭ بىلەن توختىدى. بۇنىڭ بىلەن ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىدا چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى قالمىدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىدا قايتا پەيدا بولغاندا، توپتوغرا 17 يىل ۋاقىت ئۆتۈپ كەتكەنىدى.

كۆرە قەلئەسىنىڭ ئىشغال قىلىنىشى، ئىلى قوزغىلىڭى داۋامىدىكى ئەڭ مۇھىم غەلىبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھالبۇكى، بۇ غەلىبە موللاشۆكەتئاخۇن ھاكىـــمىـــيەت يۈرگۈزۈۋاتقان مەزگىلدە قازىنىلغان. شۇڭا، بۇ غەلىبە موللاشۆكەتئاخۇنىنىڭ شەنىگە مەنسۇپ بولۇشى ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىدى. بىـــراق، كىشىلەر بۇ غەلىبىنى تۈگەل ئەلاخانىنىڭ تەشكىلىي ئىقتىدارى ۋە قوماندانلىق قابىلىيىتىگە مەنسۇپ، دەپ قارىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، كىشىلەر مۇندىن بىر يىل ئىلگىـــرى سادىر بولغان توقۇزتارا ۋەقەسىنىڭ سەۋەبىنى تامامەن موللاشۆكەتئاخۇنىنىڭ بىقارارلىقى ۋە ھەسەتخورلۇقىدىن كۆردى.

موللاشۆكەتئاخۇن ھاكىـــمىـــيەت يۈرگۈزگەندىن بۇيان، ھوقۇقسىز ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن ھېلىقى ئەھمەد خوجا تۆھمەتكە يېقىنراق بۇ گەپ ـ سۆزلەرنى موللاشۆكەتئاخۇنغا يەتكۈزدى ھەم موللاشۆكەتئاخۇنغا ئەلاخان ئالىي ھوقۇقنى تارتىـــۋېلىـــش تەمەسىدە، دەپ چېقىمچىلىق قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بىـر نەچچە كۈن ئۆتۈپلا، موللاشۆكەتئاخۇن تۈيۈقسىـــز بۈيرۇق چىقىرىپ، ھېچقانداق چۈشۈندۈرۈش بەرمەي ئەلاخانىنى ئەمرىلىك ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىدى .

نۇرغۇن ئەمەلدارلار بۇ ۋەقەنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇننىـــڭ

رەھبەرلىك قاتلىمىدا يېڭى بۆلۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنى پەملىدى. موللا بىلال يۈسۈپ شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋالنى بايان قىلىپ مۇنداق دېگەن: «بارلىق مەنسەپدارلار سۇلتان شەۋكەتئاخۇندىن ئىلاخانىنىڭ گۈناھىنى تىلىدى. شەۋكەتئاخۇن ماقۇل بولمىدى. ھەتتا تۈركگانلارنىڭ ئۇلۇغلىرىدىن ياگۇر سۇلتان، جەمەن، بايەنشى، لۇجۇر يەمشەي لايەنشىلەر كېلىپ ئاخۇندىن ئىلاخانىنىڭ گۈناھىنى تىلىدى. ئۇنىمىدى. ئاخىر خۇدايار يېزىسىدىن موللاسالىش ئىمام، ئۆلەندى يۈزبېشى، موللا مەشھۇر ئىماملار كىرىپ بىرمۇنچە نەسىھەت قىلىپ مۇنداق دېدى: ‹ئى ئاخۇنۇم . . . شاھلىق ئۇچۇن ھېكمەتلىك ئاقىل ۋەزىر، ئەمىر لازىمدۇر. شاھ شۇنداق كىشىلەر بىلەن راھەت بولالايدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن ئىلاخانىنىڭ مەنسىپىنى ئىلۇەتتە بېرىشلىرى لازىم. ئىنايەت قىلسىلا. ئەگەر ئۇنداق قىلمىسىلا، يۇرت قولدىن كېتىپ ئىشنىڭ ئاخىرىدىن يامان ئاقىۋەت كېلىپ چىققۇسى، ئۇ ۋاقىتتا پۇشايماندىن پايدا چىقمايدۇ. دۆلەت قولدىن كېتىپ قالسا، قايىتىپ كەلمەيدۇ . . .› سۇلتان شەۋكەتئاخۇن بۇ سۆزلەرنىڭ رائىقرار قىلىسىمۇ، لېكىن ئىلاخانىنىڭ گۈناھىدىن ئۆتۈپ مەنسەپنى بېرىشكە ئۇنىمىدى. موللاسالىش ئىمام، تۈركگانلار سوردىلەر: ‹ئىلاخاندا مۇنچە قىلغۇدەك زادى قانداق جىنايەت بار؟›، ‹ئۇنىڭ گۈناھىنى ئۆزۈم بىلىمەن›. بۇنداق غەزەپ ئۆزىگە زىيان قىلىدۇ دەپ بۇلار قايتىپ چىقتىلەر. لېكىن ھەممە چوڭ ـ كىچىكنىڭ كۆڭلى شەۋكەتئاخۇندىن قالدى» ⑫.

5. ئىلاخان زامانى

ئىلاخان ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغان ھامان ئىز ـ دېرەكسىز

يوقالدى. نۇرغۇن كىشىلەر ئەلاخان ئۇچۇن موللاشەۋكەتئاخۇن بىلەن جىددىي سۆزلىشىپ تۇرۇۋاتقاندا، ئەلاخان غۇلجىغا شەرقتىن بىر يۇز نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان قاش دەريا‌سى بويلىرىغا مۆكۈنۈۋالدى. ھېلىقى ئەھمەد خوجا بۇ خەۋەرنى كېچىكتۇرمەي موللاشەۋكەتئاخۇنغا يەتكۈزۈپ قويدى ھەم موللاشەۋكەتئاخۇنغا ئادەم ئەۋەتىپ قاش دەريا‌سى بويلىرىدا ئەلاخاننى ئاختۇرۇپ تېپىش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. موللاشەۋكەتئاخۇن قاش دەريا‌سى بويلىرىغا ئەلاخاننى تۇتۇپ كېلىش ئۇچۇن ئادەم ئەۋەتكەندە، ئەھۋال بىردىلا كەسكىنلەشتى. ئۇلار غۇلجىدىن 50 چاقىرىم نېرىغا بارغاندا سالاھىيىتى نامەلۇم بىر توپ ئادەملەرنىڭ تۇيۇقسىز زەربىسىگە ئۇچرىدى. موللاشەۋكەتئاخۇن بىلەن ئەلاخان ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش شۇنىڭ بىلەن رەسمىي باشلاندى. بۇنىڭغا ئۇلاپ نۇرغۇن مۇھىم ھەربىي ۋە مۇلكىي ئەمەلدارلار غۇلجىدىن يوشۇرۇن ئايرىلىپ قاش دەريا‌سى بويلىرىغا بېرىپ ئەلاخاننىڭ خىزمىتىدە بولدى. 1867 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، ئەلاخان قاش دەريا‌سى بويىدا ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ بەشىنچى سۇلتانى بولۇپ سايلاندى. شۇ كۈنى، ئەلاخان بىرىنچى تۇركۇمدىكى ئەمەلدارلارنى تەيىنلىدى. توختىئاخۇن ئەمىرلىككە، موللاروزى باش قازىلىققا، ئابدۇراخمانبەگ، تاھىربەگ، ئابلابەگ، ئابدۇۋاھىتبەگ قاتارلىق كىشىلەر خەزىنىچى بولۇپ تەيىنلەندى ⑭.

ئەلاخان قاش دەريا‌سىدىن غۇلجىغا قاراپ سەپەرگە ئاتلانغاندا، يۇز نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان يولدا ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچراپ باقمىدى. غۇلجا قەلئەسىگە يېقىن جايغا كەلگەندە، ئەلاخاننىڭ ئالدىغا موللاشەۋكەت، ئىمام يۇزبېشى تولەندى باشلىق بىر تۇركۇم نامدار زاتلار چىقىپ داغدۇغىلىق قارشى ئالدى. ئەلاخان بىر تال ئوق چىقارمايلا غۇلجا قەلئەسىگە

كـــردى. شۇنـــاڭ بـــلەن تەڭ موللاشەۋكەتئاخۇنـــلـــاڭ ھۆكۈمرانلىقىمۇ پارچىلىنىپ كەتتى. ئەلاخان مەزھەزات ھەم پوچى مەھمۇد قېرىلارنىڭ ئۆز سىياسىي رەقىبلىرىگە قوللانغان ئۇسۇللىرىنى تەكرارلىمىدى. پەقەت موللاشەۋكەتئاخۇنىنىڭ ئۆز ئىختىيارى بىلەن تۇرار جايدىن ئايرىلىشىنىلا مەنئى قىلدى(65).

ھەربىر يول باشچىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەھمەد خوجا تېخىمۇ كەڭچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىندى. ئۇ ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇلۇپ، سىياسىي ئىشلارغا بۇنىڭدىن كېيىن ئارىلاشماسلىقى بەلگىلەندى(66). ئەلاخانىڭ شەخسىي تارىخىغا پۈتۈلگەن يەنە بىر ۋەقە تۆڭگان قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. بۇ ئىشنى ئەلاخانىڭ سىياسىي پائالىيەت دائىرىسىگە ئەلاخانىڭ يېنىدا سادىر بولغان بىر تاسادىپىي ۋەقە باشلاپ ئېلىپ كىرگەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئەلاخان ئەمىر توختىبەگنىڭ زىيافىتىگە چاقىرىدۇ. زىيافەتتىن كېيىن توختىبەگ ئۆيىگە قايتىپ بېرىپ كېيىن بىردىنلا قورسىقى قاتتىق ئاغرىپ كەتتى. توختىبەگ تاماقتا ئەلاخان زەھەر سالدى، دەپ گۇمانلاندى. ئىغىر تەشۋىشكە چۈشۈپ قالغان توختىبەگ دەرھال ئۆزى كىچىك دادىسى ئەھمەد خوجىغا خەت ئەۋەتىپ قۇتۇلدۇرۇشنى ئىلتىجا قىلدى. ئۆز ۋاقتىدا سىياسىي جەھەتتە ئىغىر ئىختىلاپ بولغانلىقى ئۈچۈن ئەھمەد خوجا ئەمەلىيەتتە ئۆزىنىڭ بۇ تۇغقىنىنىڭ ھالىغا ئانچىمۇ كۆڭۈل بۆلۈپ كەتمىگەنىدى. ئەھمەد خوجىنىڭ مەقسىتى، بۇ ۋەقەنى داۋراڭ قىلىش ئارقىلىق ئەلاخان گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا توقۇنۇش پەيدا قىلىش ئىدى. ئەھمەد خوجا ئۆز يۇرتى ئاراۋۇستەڭدە بىر تۈركۈم ئەگەشكۈچىلەرنى توپلاپ، غۇلجىغا قاراپ يول ئالدى.. ئۇلار يول بويى: «ئەلاخان ئەمىرنىـــى زەھەرلەپ ئۆلتۈرمەكچى بولدى!» دەپ داۋراڭ سېلىپ غۇلجىغا

يېقىن جايغا كەلگەندە، ئەگىشىپ كېلىۋاتقان كىشىلەر ئون مىڭدىن ئاشتى. بۇ كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا دەرۋەقە ھەقىقەتەن ياقىلىغۇچىلارمۇ يوق ئەمەس، لېكىن قالايمىقانچىلىق ئىچىدە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش خىيالىدا بولغانلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. شۇنداقتىمۇ، تاماشا كۆرگۈچىلەر كۆپ سانىنى ئىگىلەيتتى. كېلىۋاتقىنى شۇنداق بىر زور ھەم كېلەڭسىز قوشۇن بولغاچقا، ئۇلار ئەلاخان ئەسكەرلىرىنىڭ مۇداپىئە لىنىيىسى ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە، ئەلاخانىنىڭ ئەسكەرلىرى كىمگە ئوق چىقىرىشىنى بىلەلمەي قالدى. ئەھمەد خوجا غۇلجىغا كىرىش بىلەنلا، ئادەملىرىنى باشلاپ موللاشەۋكەتئاخۇنۇمنىڭ تۇرار جايىغا كېلىپ، موللاشەۋكەتئاخۇنىنى ھۆرمەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىرىپ كۆپچىلىككە: «موللاشەۋكەتئاخۇن ئەلاخانىنىڭ ئورنىغا چىقتى» دەپ جاكارلىدى. بۇنىڭغا ئۇلاپلا ئەھمەد خوجىغا ئەگىشىپ كەلگەن كىشىلەرگە موللاشەۋكەتئاخۇن نامىدىن بۇيرۇق چىقىرىپ كۆپچىلىكنى ئەلاخانغا جازا يۇرۇش قىلىشقا چاقىردى. بۇ چاغدا پۈتكۈل غۇلجا پاتىپاراقچىلىقتا قالدى. ئون مىڭلىغان كىشىلەر ئەھمەد خوجىنىڭ ئارقىسىدا يۇرۇپ ئەلاخانىنىڭ تۇرار جايىغا قاراپ ماڭدى. ئۇلارنىڭ داغدۇغىسىدىن قورقۇپ كەتكەن ئەلاخانىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كېتىشتى. ئەسكەرلىكتىن كېلىپ چىققان ئەلاخان بىرنەچچە مەھرەمنى باشلاپ، ئەھمەد خوجىنىڭ ھۇجۇمىنى ئارقىمۇئارقا يەڭدى. شۇ ئارىلىقتا، گايىت ئىسىملىك بىركىچىك بەگ ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ كېلىپ ئەلاخانغا ياردەم قىلغىلى كەلدى. ئۇزاق ئۆتمەي موللا سالىش ئىمام باشلامچىلىقىدىكى بىر قوشۇن كېلىپ ئەھمەد خوجىغا يان تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا، ئەلاخان ئەمىرنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈۋەتتى دېگەن پىتنە ـ ئىغۋالارمۇ بەربات بولدى. توختىبەگدە باشقىچە ئەھۋال كۆرۈلمىگەن بولۇپ پەقەت

ئىچى قاتتىق سۇرۇپ كەتكەندى(67).

قاتتىق ئېلىشىشلاردىن كېيىن، ئەھمەد خوجىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى مەغلۇپ بولۇپ قېچىشتى. مالىمانچىلىقتا، ئەھمەد خوجا موللاشەۋكەتئاخۇننى ئېلىپ غۇلجىدىكى تۈڭگانلار مەسچىتىگە قېچىپ كىرىپ پاناھلاندى(68).

مەيلى مەجبۇرىي يوسۇندا بولسۇن ۋە مەيلى ئۆز ئىختىيارى بىلەن بولغان بولسۇن، موللاشەۋكەتئاخۇن ئەمەلىيەتتە ئەلاخاننى ئاغدۇرۇپ تاشلاش مەقسىتىدە قىلىنغان بۇ توپىلاڭغا ئارىلىشىپ قالدى. ۋەھالەنكى، ئەھمەد خوجا بۇ توپىلاڭنى ئۈيۇشتۇرغۇچى ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلغۇچى ئىدى. شۇڭا، ئەلاخان بۇ ئىككىيلەننى ھەرھالدا ئۆزىنىڭ ئەڭ مۇھىم دۇشمىنى دەپ بىلدى. ئەلاخان تۈڭگان مەسچىتىدىن ئەھمەد خوجا بىلەن موللاشەۋكەتئاخۇننى قايتۇرۇپ ببرىشنى تەلەپ قىلغاندا، خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ يول باشچىسى ياگۇر قاتارلىقلار تەرىپىدىن رەت قىلىنىدى ۋە دەرھال موللاشەۋكەتئاخۇن بىلەن ئەھمەد خوجىنى كېشىلەرگە بىلىنىدۇرمەي سۈيدۈڭگە ماڭدۇرۇۋەتتى. « غازات دەر مۇلكي چىن» دېگەن كىتابنىڭ مۇئەللىپى تۈڭگان قوزغىلاڭچىلىرى يول باشچىسىنىڭ مۇنداق قارارغا كېلىش سەۋەبلىرى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن: «تۈڭگانلارنىڭ باشلىقلىرى بۇ ئىككى باشلىقنىڭ قولغا چۈشكەنلىكىدىن بەك خۇشال بولدى. ئۇلار: «ئىككى باشلىق بىز تەرەپكە ئۆتتى، ئەمدى يۇرت بىزنىڭ بولىدۇ. تارانچىلار بىزگە باج ببرىدۇ، دەپ بەتنىيەتلىك قىلىشقا باشلىدى»(69).

بۇ ئابزاسنىڭ تەسۋىرلىرى قارىماققا بەكرەك رىۋايەت خاراكتېرىنى ئالغان بولسىمۇ، لېكىن سىياسىي مەنپەئەتتىن قارىغاندا، «غازات دەر مۇلكي چىن» دىكى يۇقىرىقى بايان، تۈڭگان قوزغىلاڭچى رەھبەرلىرىنىڭ ئۆز قارارىنى چىقىرىشتا

كۆزلىگەن مەقسىتىنى چۈشەندۈرۈشتە، مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرمەي بولمايدۇ.

19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن بۇيان، ئىلىدىكى تۈڭگانلار چىڭ سۇلالىسىگە قارشى كۈرەشتە مۇھىم كۈچلەرنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن. 1864 ـ يىلى 10 ـ ئايدا غۇلجىدا بىرىنچى بولۇپ ئابدۇرۇسۇلغا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەنلەر دەل ياگۇر قاتارلىق بىر تۈركۈم تۈڭگان يول باشچىلىرى ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكىسى كۈنلەردە، تۈڭگان قوراللىق كۈچلىرى ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ئىدى. ئۇلار ئىلى ۋادىسىدىكى ھەممە ئۇرۇشلارغا قاتناشقان. بولۇپمۇ كۆرە قەلئەسىنى مۇھاسىرىگە ئالغان بىرقانچە يىل داۋامىدا، تۈڭگان قوزغىلاڭچى قوشۇنى جەڭدە غايەت زور تۆھپە يارىتقان. بۇ جەريانىدا، خۇيزۇ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ رەھبەرلىرى 1864 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئابدۇرۇسۇل ئالدىدا بەرگەن ۋەدىسىدە چىڭ تۈرۈپ ئىلى ئۇيغۇر قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ باشلىقلىرىنى ئۆزىنىڭ باشلىقى دەپ بىلىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئابدۇرۇسۇل، مەزەمزات، موللاشەۋكەتئاخۇنلارمۇ، تۈڭگان قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ رەھبەرلىك قۇرۇلمىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۈرۈشىغا سۈكۈت قىلىپ تۇردى. ياگۇر تۈڭگانلارنىڭ سۇلتانى بولۇپ كەلدى. ياگۇردىن باشقا يەنە ۋەزىر، مىرزىبەگلەر تەسىس قىلىنغانىدى⑦⓪.

بىراق شۇنى كۆرسىتىپ تۆتۈش لازىمكى، تۈڭگان قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ رەھبەرلىك قۇرۇلمىسى بولغان بىلەن، چەك ـ چېگرىسى ئېنىق زېمىن دائىرىسى يوق ئىدى. ياگۇر ئۆزى غۇلجىدا تۇراتتى.

كۆرە ئېلىنغاندىن كېيىن نېمە ئۈچۈندۇر، موللاشەۋكەتئا-خۇن ئېغىر ۋەيرانچىلىقتا ئۈچرىغان كۆرەنى تۈڭگان قوزغىلاڭچى

قوشۇنىغا تاپشۇرۇپ بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن تۆڭگان قوزغىلاڭچى قوشۇنى ئۆزىگە خاس باشقۇرۇش دائىرىسىگە ئىگە بولدى. كېيىنكى كۈنلەردە، تۆڭگان قوزغىلاڭچى قوشۇنى سۈيدۆڭ بىلەن كۆرەنى بىرلەشتۇرۇپ ئۆزىنىڭ مۇداپىئە بازىسى قىلدى. موللاشەۋكەتئاخۇن بىلەن ئەھمەد خوجا ئەنە شۇنداق شارائىتتا باگۇردىن پاناھ ئىزدەپ تۆڭگان قوزغىلاڭچى قوشۇنى تەرىپىگە ئۆتكەن.

موللاشەۋكەتئاخۇن گەرچە سىياسىي ماغدۇرىدىن مەھرۇم قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا بىر تۈركۈم كىشىلەرنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى، بولۇپمۇ موللاشەۋكەتئاخۇنىنىڭ دىنىي ئوبرازى مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئىلى ئۇيغۇرلىرىغا نىسبەتەن ئىپتقاندا ھېلىمۇ كۈچلۈك چاقىرىق كۈچىگە ئىگە ئىدى. ياگۇر موللا شەۋكەتئاخۇنىنىڭ تەسىر كۈچىگە سۆيۈنۈپ ئەلاخانغا تاقابىل تۇرماقچى بولدى. 1866 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، ياگۇرنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن سۈيدۆڭ ۋە كۆرەدىن ئاتلانغان زور بىر تۈركۈم تۆڭگان ئەسكەرلىرى موللاشەۋكەتئاخۇن ۋە ئەھمەد خوجىنىڭ باشلامچىلىقىدا داغدۇغا بىلەن غۇلجىغا قاراپ يول ئالدى.

ئەلاخان چىلپەكتىزىدە ئىستىھكام قۇرۇپ سەپ تارتىپ مۇداپىئەلىنىپ تۇردى. ئىككى تەرەپ قاتتىق ئۇرۇشۇپ، جەڭ قىلىش دائىرىسىنى ھەتتا غۇلجىنىڭ شىمالىي، شەرقىي قىسىملىرىغىچە كېڭەيتىۋەتتى. ئۇرۇش ئۇچىنچى كۈنىگە كەلگەندە، تۆڭگان قوزغىلاڭچى قوشۇنى مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىشكە باشلىدى. شۇ ئارىلىقتا، ئەلاخان غۇلجىدا ياگۇر قاتارلىق تۆڭگان قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ بىرمۇنچە باشلىقلىرىنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈپ ⑦①، جۈسەن ئىسىملىك بىر تۆڭگان ئاخۇنىنى تۆڭگانلارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويدى⑦②.

ئەھمەد خوجا ئۆز يۇرتى ئارائۆستەڭگە قېچىپ كېتىۋاتقاندا

تۇتۇلدى ۋە ئەلاخانىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا ئۆلتۈرۈلدى. موللاشەۋكەتتاخۇن سۈيدۈڭگە قىچىپ كېتىۋاتقاندا تۇتۇۋېلىنىپ، ئەلاخاننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئالاھىدە ئىشلەنگەن بىر تاغارغا سولىنىپ ئىلى دەرياسىغا تاشلىۋېتىلدى. ئۇچ كۈندىن كېيىن بىر ئاۋام مۇسۇلمان كۆرەگە يېقىن ساسلىقتا موللاشەۋكەتتاخۇننىڭ جەسىتىنى ئىزدەپ تاپقان. بۇ قېتىمقى توپىلاڭغا بىۋاستە سەۋەبچى بولغان توختىئاخۇن ئەمرلىكتىن ئېلىپ تاشلانغان ۋە ئۇزاق ئۆتمەيلا مەخپىي ئۆلتۈرۈلگەن㊲.

چىلپەكزىرىدىكى ئۇرۇش راسا كەسكىنلەشكەندە، ئەلاخان نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام بىلەن سادىر پالۋاننىڭ ئۇرۇشقا ياردەملىشىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلغانىدى. سادىر پالۋان: «مەن بولسام قېرىدىم، ئۇرۇش قىلالمايمەن» دەپ جاۋاب بەرگەن㊴. بىر مەزگىل داڭقى كەتكەن سادىر پالۋان توغرىسىدىكى يازما ماتېرىيال مۇشۇنىڭدىن ئىبارەت. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇنىڭدىن كېيىن سادىر ئۆزىنىڭ مۇتلەق كۆپ ۋاقىتىنى نامىز ـ ئىبادەت ۋە دۇئا ـ تىلاۋەتكە سەرپ قىلغان.

6. چارروسىيىنىڭ ئىلىنى بېسۋېلىشى

ئەلاخاننىڭ شەخسىي تارىخىدىكى ئەڭ زور بۇرۇلۇش، چارروسىيىنىڭ ئىلىنى بېسۋېلىشىدىن ئىبارەت بولدى. 1871 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، يەتتەسۇ رايونىدىكى ئالبان قەبىلىسىدىن چولتاباي تازاببك ئىسىملىك سەردار چارروسىيە دائىرىلىرىنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇش مەقسىتىدە ئۆز ئاۋۇلىدىكى مىڭچە ئائىلىنى باشلاپ ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا كۆچۈپ كېلىپ ئەلاخاندىن پاناھ تىلىدى㊵.

شۇ يىلى 5 ـ ئايدا ئەلاخان چارروسىيە يەتتەسۇ ئۆلكىسىنىڭ

گوبېرناتورى كالپاكوۋسكىنىڭ ئەلچىسىنى قوبۇل قىلدى. چارروسىيىنىڭ بۇ ئەلچىسى ئەلاخانغا ئەۋەتىلگەن مەكتۇبنى ئالغاچ كەلگەن. خەتتە: «بىر مۇنتەھەم قاراقچى بىزنىڭ مەملىكىتىمىزدىن سىزنىڭ باشقۇرۇشىڭىزدىكى رايونغا قېچىپ بېرىپتۇ. مۇشۇ مەكتۇپنى تاپشۇرۇۋالغان هامان مەزكۇر مۇنتەھەم قاراقچىنى دەرهال قايتۇرۇپ بېرىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمىز» دېيىلگەن⑯.

ئەلاخان چارروسىيە يەتتەسۇ ئۆلكىسىنىڭ گوبېرناتورىغا جاۋاب خەت يازغاندا، ئۆزىدىن پاناه ئىزدەپ كەلگەن هەربىر مۇسۇلماننى ئاسراش مەجبۇرىيىتىنىڭ بارلىقىنى ئېيتىپ، ئەمەلىيەتتە چارروسىيە يەتتەسۇ ئۆلكىسى گوبېرناتورىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلمۇەتتى. چارروسىيىنىڭ ئەلچىسى قايتىپ بېرىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، چارروسىيە قوراللىق كۈچ ئارقىلىق ئەلاخاننى بويسۇندۇرماقچى بولۇۋاتىدۇ، دېگەن خەۋەر تارقىلىپ كەتتى. ئەلاخان بۇ خەۋەرگە ئىنتايىن ئەهمىيەت بېرىپ، هەقىقىي ئەهۋالنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن، چارروسىيە چېگرىسى ئىچىگە مەخپىي هالدا ئادەم ئەۋەتتى. 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، چارروسىيە چېگرىسى ئىچىدىن ماڭدۇرۇلغان خەۋەرلەر ئۇزلۇكسىز ئەلاخانغا يەتكۈزۈلۈپ تۇردى. بۇ خەۋەرلەر چارروسىيە ئەسكەرلىرىنىڭ بولۇخۇگىردە توپلىنىپ بولغانلىقىنى دەللىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چارروسىيىنىڭ يەنە بىر بۆلەك قوشۇنى ئىلى ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى كەتمەن تېغىغا يۇرۇش قىلماقتا دېگەن خەۋەر تارقالدى. شۇ ئارىلىقتا، بۇ خەۋەرنىڭمۇ راست ئىكەنلىكى دەللىلەندى. 5 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى بولۇخۇگىردىكى چارروسىيە قوشۇنلىرى قورغاس دەرياسىنىڭ غەربىي تەرىپىدە كۆرۈندى. «بۇنىڭ ئاڭلىغان مۇسۇلمان ئەسكەرلىرى ئۇلارنىڭ توسۇش ئۈچۈن قورغاسقا

توپلاندى. سېتىۋالدى، باتۇر، ئابدۇل ئەزىز يۇزبېگى، روزى يۇزبېگى، باۋۇدۇن يۇزبېشى، ئەھمەت باقى، مەھمۇد توختى سادىق پەھلىۋانى، جاھانباقىلار باشچىلىقىدا ئىككى مازارنى تۇرار جاي قىلدى. 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى (ھىجرىيە سانۇل (بۇغۇنكى قازاقىستاننىڭ يەركەت شەھىرى) تەرەپتىن بىر قازاق كېلىپ رۇسلارنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى خەۋەر قىلدى. سېتىۋالدى، باتۇر باشلىق كىشىلەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن جەم بولۇشۇپ، مەسلىھەت قىلىشىپ، سۇلتانغا بۇ ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ سۇلتانغا خەت يېزىپ تېز يېتىپ كېلىشنى تەلەپ قىلدى. ئۆزلىرى بارلىق كۈچلىرىنى توپلاپ ئۇلار بىلەن جەڭ قىلىشقا تەييارلىنىپ تۇردى. ئەتىسى ئورۇسلار يېتىپ كەلدى. بۇ تەرەپتىن مازا ۋە بازار ئەسكەرلىرى ھەربىرى غەزەپتىن مەست تۆگىدەك بولۇشۇپ، توپ ـ توپ لەشكەرلەر، تۆگىگانى مۆمىنلەر دەريادەك تولغىنىپ ئورۇسلار بىلەن جەڭگە چۈشۈپ كەتتى، بۇ سوقۇشتا ئەڭ زور قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن باۋۇدۇن يۇزبېشى، قۇربان باقى يۇزبېگى شېھىت بولدى. ناسارا (خرىستىئان دىنىدىكى رۇسلارنى دېمەكچى) لارنىڭمۇ كۆپلىرى ئۆلدى. قازاقلاردىن توررۇسبەگ، ساغرۇق تۇرەبالباي؛ قىرغىزدىن دۇرەتۇرلەر سېتىۋالدى، باتۇر بىلەن قوشۇلۇپ قاتتىق باتۇرلۇق كۆرسىتىشلىرى نەتىجىسىدە ئورۇسلار مەغلۇپ بولۇپ، ئارقىسىغا قارىماستىن سانۇل تەرەپكە قوپۇپ قاچتى. نەسرانى ئورۇسلار بىرنەچچە كۈن سانۇلدە تۇرغاندىن كېيىن گېنېرال مايورلىرىنى يىغىپ، چېرىكلىرىنى ئىككىگە بۆلۈپ بىر بۆلۈكنى كەتمەن تەرەپكە ئەۋەتتى. يەنە بىرنى دۇبۇن تەرەپكە يولغا سالدى. دۇبۇندا ئورۇنلاشقان مۇسۇلمان لەشكەرلىرى بىلەن ناسارالار ئارىسىدا قاتتىق جەڭ باشلاندى. قان دەريا بولۇپ ئاقتى. ئورۇسلار تاقەت قىلىپ تۇرالماي يەنە ئارقىغا چېكىندى.

مۇسىلەر غەلىبە بىلەن خۇرسەن بولدى. كەتمەن دېگەن يەرگە بارغان ئورۇسلار بىلەن ئىسلام لەشكەرلىرى ئارىسىدا ئۇرۇش قاتتىق داۋام قىلىپ پۈتۈن كۈن بويى جەڭ قىلىشتى. بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپنى يېڭەلمەي شام ۋاقتى بىلەن ئۇرۇش توختىدى . تۈن يېرىم ۋاقتىدا بىر توپ مۇسۇلمان ئورۇسلارغا شەپ خۈن كېچىلىك ھۇجۇم ياساپ ئۇرۇس لەشكەرلىرى ئىچىگە باستۇرۇپ كىرىپ نۇرغۇن ئاسارانىڭ باشلىرىنى كېسىپ چىقىپ دەرەخلەرگە ئاستى. گېنېرال بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ئۆز كىشىلىرىنى سامۇل تەرەپكە ياندۇرۇپ ئېلىپ كەتتى»(77).

مۇشۇ ئابزاس نەقىل ۋەقەنىڭ جەريانى ۋە بىرمۇنچە تەپسىلاتلار ئۇستىدە تولۇق مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. شۇنداقتىمۇ، ۋەقەلىكنىڭ سادىر بولغان ۋاقتى توغرىسىدا بەزى تولۇقلاشلارنى بېرىپ ئۆتۈشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. 5 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى چارروسىيە قوشۇنلىرى قورغاس دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىغچە قىستاپ كەلگەن. 19 ـ كۈنى مازار قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلغان. 22 ـ كۈنى چارروسىيە قوشۇنلىرى ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن چارروسىيە چېگرىسى ئىچىگە چېكىنىپ كەتكەن. 5 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى چارروسىيىنىڭ يەنە بىر تارماق قوشۇنى كەتمەن تاغلىق رايونىنى بويلاپ ئىلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا باستۇرۇپ كىرگەندە، ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچراپ، ئۇرۇش 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىگىچە داۋاملاشتى. 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنى ئومۇميۈزلۈك قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ، چارروسىيە قوشۇنىنى ئۆز چېگرىسى ئىچىگە چېكىندۈرگەن. بۇ مەزگىلدە، ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ جەڭدە كۆرسەتكەن باتۇرلۇق شىجائىتى ۋە ئۆزىنى قۇربان بېرىش روھىغا رۇسىيىلىكلەرمۇ ئاپىرىن ئوقۇماي

تۇرالمىدى. روسىيەلىكلەر شۇنىڭغا ئالاھىدە دىققەت قىلدىكى، ئۇلار بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقانلاردىن «تارانچىلاردىن باشقا، يەنە نۇرغۇن خەنزۇ، قالماق، قىرغىز (قىرغىز يايلىقىدىكى قازاقلارنى دېمەكچى) ۋە تۇڭگانلارمۇ بار ئىكەن»⑱.

ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنى ئۆزلىرىنىڭ بۇ غەلىبىلىرىنىڭ ئەھمىيىتىنى ھەم رولىنى بەكرەك ئۇستۇن كۆرۈپ، چارروسىيە قوشۇنىنىڭ ئەمەلىي كۈچى ۋە قارا نىيىتىگە سەل قارىغان. شۇ سەۋەبتىن زۆرۈر جەڭ تەييارلىقى، ئىپتايلۇق، ئىستىھكاملىرىنى روسلاش، ئوق ـ دورىنى تولۇقلاش، ئەسكىرىي كۈچىنى تەڭشەش قاتارلىق ئىشلار تۈگەل بىر ياققا قايرىپ قويۇلدى. شۇڭا، چارروسىيە قوشۇنلىرى قايتا ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە، ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرى بىرنەچچە كۈندىن ئىلگىرى قازانغان ھېلىقى غەلىبىلەرنى زادىلا تەكرارلىيالمىدى. 6 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى چارروسىيە يەتتەسۇ ئۆلكىسىنىڭ گوبېرناتورى ئەلاخانغا يەنە بىر قېتىم ئۇلىتىماتۇم تاپشۇرۇپ، ئۇنىڭدىن چولتاباي تازا بېكىنى دەرھال تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ شەرت ئورۇندالمىسا چارروسىيە قوشۇنى نىڭيۈەن (غۇلجا قەلئەسى) نى ھۇجۇم بىلەن ئالىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. 6 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئەلاخان چارروسىيە يەتتەسۇ ئۆلكىسىنىڭ گوبېرناتورىغا جەڭنامە يوللاپ چارروسىيىنىڭ تەلەپلىرىنى قەتئىي رەت قىلدى ھەم ھەرقانداق ئۇرۇشلارغا تاقابىل تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. 6 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى چارروسىيە قوشۇنى قورغاسقا باستۇرۇپ كىردى. 6 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى چارروسىيە قوشۇنى چىڭسخوزنىغا باستۇرۇپ كىردى. بۇ يەردە چارروسىيە قوشۇنى ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا دۇچ كەلدى. 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى چارروسىيە قوشۇنى سۇيدۇڭگە باستۇرۇپ كىردى. سۇيدۇڭدە، چارروسىيە

قوشۇنى ئەلاخانغا يەنە ئۇلتىماتۇم يوللاپ، تۆۋەندىكىدەك ئۈچ شەرتنى ئوتتۇرىغا قويدى: 1. ئىگىۋەن قەلئەسىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش؛ 2. ئەلاخان ئۆزى چارۋىسىيە قوشۇنى تۇرۇۋاتقان يەرگە بېرىپ تەسلىم بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش؛ 3. چولتاباي تازابېكنى تاپشۇرۇپ بېرىش. ئەلاخان چارۋىسىيە قوشۇنىنىڭ يۇقىرىقى شەرتلىرىگە دەرھال ئېنىق ئىپادە بىلدۈرمىدى. پەقەتلا كىچىر بىر ئىسىملىك كىشىنى بەش نەپەر ئەمەلدارنى باشلاپ چولتاباي تازابېكنى باغلاپ سۈيدۆڭگە يەتكۈزۈپ چارۋىسىيە قوشۇنىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئەلاخان چارۋىسىيە قوشۇنىنىڭ 1 ـ ۋە 2 ـ شەرتلىرىگە ئېنىق جاۋاب بېرىشتىن باش تارتقانلىقى ئۈچۈن چارۋىسىيە قوشۇنى سۈيدۆڭدىن غۇلجىغا قاراپ يول ئالدى. 7 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى چارۋىسىيە قوشۇنى بايانداينى مۇنقەرز قىلدى. 7 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ مەركىزى غۇلجىنى ئىشغال قىلدى. ھەم شۇ كۈنى ئەلاخاننىڭ سۈلتانلىق ۋەزىپىسىنى بىكار قىلىۋەتتى. چارۋىسىيە قوشۇنى نېمە ئۈچۈن مۇنچىۋالا تېز ھەم ئاسانلا ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى يوقىتالىدى؟ شۇ ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدىلا بىرمۇنچە كىشىلەر بۇنىڭدىن شۈبھىلەندى. مۇرەككەپ سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، «ئىلى تارىخى» نىڭ مۇئەللىپى نۇرغۇن گەپ ـ سۆزلەرگە ئاساسەن تۆۋەندىكىچە چۈشەندۈرۈش بەرگەن: «تۇنۇگۈن كەتمەن ئۇرۇشىدا ئۇرۇسلارنى قاچۇرغان باھادىر تارانچىلارنىڭ بۈگۈنكى ئۇرۇشتا ھېچ غەيرەت كۆرسەتمەستىن ئەسىر بولۇشىدا ئەلۋەتتە بىر سىر بار ئىدى. مېنىڭچە، سۈلتاندىن كۆڭۈل ئاغرىغان بىشىر بەگ جىلىل ئوغلى ۋە ئۇنىڭ شېرىكىلىرى بۇ تەرەپتە زېمىن راسلىغاندىن كېيىن، ئۇرۇسلارنى چاقىرىپ كەلدى. بۇنداق بولمىسا، كەتمەننى كۆرگەن ئۇرۇسلار بۇنداق چاپسان يۇرمەس

ۋە بەلكى ئالدىرىمسىغان بولۇر ئىدى دېگەنلەرمۇ بار ئىدى. بۇ گۇمانلارنى شەھەر ئەسكەرلىرىنىڭ تەسلىم ھەرىكىتى ئىسپات قىلغاندەك بۇ بىشىرىبەگنىڭ جەڭدە كۆرسەتكەن ئۇلۇغ خىزمەتلىرىگىمۇ قايىل. رۇسىيە دۆلىتىدىن بارۇنلۇق دەرىجىسىنى ئېلىشىمۇ تەكىتلىنىدۇ» ⑦⑨.

كېيىنكى كۈنلەردە، چارروسىيە ئەلاخاننى ئالمۇتاغا يالاپ ئېلىپ كەتكەندە، غۇلجىدىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرى شەھەرنىڭ سىرتىدا جەم بولۇپ، يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ ھۆكۈمەپ يىغلاپ ئەلاخاننى ئۇزىتىپ قويدى⑧⓪. ئارىلىقتا ئۇچ يىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 1873 ـ يىلى ياز پەسلىدە، ئەلاخان چارروسىيە دائىرىلىرىنىڭ رۇخسىتى بىلەن ئۆز يۇرتى غۇلجىغا قايتىپ كېلىپ، ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۆز ئەجىلى بىلەن قازا بولدى. جەسىتى تېرەك مازىرىدا دەپنە قىلىنىدى⑧①.

1871 ـ يىلىدىن كېيىن ئىلىنى چارروسىيە 11 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ىېسىۋالدى. ئىلى قوزغىلىڭىمۇ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى قوزغىلاڭلارمۇ چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرى تەرىپىدىن ئۇجۇقتۇرۇۋېتىلگەن. ئوخشىمايدىغىنى، ھەبىبۇللا بىلەن راشىدىن ئىسلام بايرىقىنى كۆتۈرۈۋالغان ياقۇپبەگ تەرىپىدىن ئۇجۇقتۇرۇۋېتىلگەن. ئىلى قوزغىلىڭى بولسا روسىيە تەرىپىدىن باستۇرۇۋېتىلگەن.

پايدىلانمىلار

① موللا بىلال يۈسۈپ: «غازات دەرمۇلكىي چىن»، ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچە يەشمىسى، 20 ـ، 24 ـ بەتلەر، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى دىن تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا.

② ئىمىنجان باھاۋدۇن: «ئىلى تارىخى»، (ئۇيغۇرچە)، 26 — 27 ـ بەتلەر، مۇشۇ بۆلۈمدە بېسىلغان نۇسخا، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا.

③ «غازات دەرمۇلكىي چىن» ، 27 ـ بەت.
④ «ئىلى تارىخى» دا 82 مەھەللە دېيىلگەن.
⑤ يۇقىرىقى كىتاب، 27 ـ بەت.
⑥ «غازات دەرمۇلكىي چىن» ، 27 ـ بەت.
⑦ يۇقىرىقى كىتابنىڭ 27 ـ بېتىدە 1200 ئات دېيىلگەن؛ «ئىلى تارىخى» 28 ـ بەتتە 2000 ئات دېيىلگەن.
⑧ «ئىلى تارىخى » ، 29 ـ بەت.
⑨ يۇقىرىقى كىتاب، 24 ـ بەت.
⑩ يۇقىرىقى كىتاب، 26 ـ بەت.
⑪ «غازات دەرمۇلكىي چىن » ، 45 ـ بەت.
⑫ يۇقىرىقى كىتاب، 49 ـ بەت.
⑬ يۇقىرىقى كىتاب، 52 ـ بەت.
⑭ يۇقىرىقى كىتاب، 49 — 54 ـ بەتلەر.
⑮ يۇقىرىقى كىتاب، 58 ـ بەت.
⑯ يۇقىرىقى كىتاب، 60 ـ بەت.
⑰ «ئىلى تارىخى» ، 32 ـ بەت؛ «غازات دەرمۇلكىي چىن» ، 71ـ بەت.
⑱ «ئىلى تارىخى» ، 62 ـ بەت؛ «شۇڭە يىڭسىنىڭ باش نازارەتچىسى قوشۇمچە چېرىكچى ئامبىلى كارماڭئانىڭ مەكتۇبى» ، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئىنستىتۇتى تۈزگەن: «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (2 ـ قىسىم) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1890 ـ يىل نۇسخىسى، 114 ـ بەتتىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن.
⑲ «غازات دەرمۇلكىي چىن» ، 71 ـ بەت.
⑳ «ئىلى تارىخى» ، 63 ـ بەت؛ «غازات دەرمۇلكىي چىن» ، 71 — 72 ـ بەتلەر.
㉑ يۇقىرىقى كىتاب، 85 — 89 ـ بەتلەر.
㉒ يۇقىرىقى كىتاب، 86 — 89 ـ بەتلەر.
㉓ يۇقىرىقى كىتاب، 93 ـ بەت.
㉔ «ئىلى تارىخى» ، 32 ـ بەت.
㉕ يۇقىرىقى كىتاب، 66 ـ بەت.
㉖ يۇقىرىقى كىتاب، 67 ـ بەت.

㉗ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.
㉘ «غازات دەرمۇلكىي چىن»، 142 — 143 ـ بەتلەر.
㉙ «ئىلى تارىخى»، 71 ـ بەت.
㉚ «غازات دەرمۇلكىي چىن»، 162 ـ، 163 ـ، 164 ـ بەتلىرى؛ «چىڭ مۇزۇڭ خاتىرىلىرى»، 126 ـ جىلد، 7 — 11 ـ بەتلەر؛ 127 ـ جىلد، 28— 30 ـ بەتلەر؛ 130 ـ جىلد، 34 — 36 ـ بەتلەر؛ 144 ـ جىلد، 31— بەت، 147 ـ جىلد، 17 — 19 ـ بەتلەر.
㉛ «غازات دەرمۇلكىي چىن»، 180 — 181 ـ بەتلەر.
㉜ يۇقىرىقى كىتاب، 191 — 192 ـ بەتلەر.
㉝ يۇقىرىقى كىتاب، 198 ـ بەت.
㉞ يۇقىرىقى كىتاب، 195 ـ بەت.
㉟ «ئىلى تارىخى»، 75 ـ بەت.
㊱ «غازات دەرمۇلكىي چىن»، 206 — 706 ـ بەتلەر؛ «ئىلى تارىخى»، 77 ـ بەت.
㊲ «غازات دەرمۇلكىي چىن»، 206 — 207 ـ بەتلەر؛ «ئىلى تارىخى»، 77 ـ بەت.
㊳ «غازات دەرمۇلكىي چىن»، 217 — 218 ـ بەتلەردە مۇنداق دېيىلىدۇ: «شۇ قاتاردا ئۆلتۈرۈۋېتىلگەنلەر ئىچىدە يەنە مەڭلىك شاڭبېگى، موللا ھوشۇر، نۇرمۇھەممەد مىڭبېشى، مەنسۇر دورغا يۇزبېشى روزمۇھەممەد قاتارلىق كىشىلەرمۇ بار ئىدى». «ئىلى تارىخى» 77 ـ بەت.
㊴ «غازات دەرمۇلكىي چىن» 217 ـ، 219 ـ بەتلەر.
㊵ «ئىلى تارىخى»، 78 ـ بەت.
㊶ «غازات دەر مۇلكى چىن»، 223 ـ بەت.
㊷ «ئىلى تارىخى»، 78 ـ بەت.
㊸ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.
㊹ يۇقىرىقى كىتاب، 79 ـ بەت.
㊺ يۇقىرىقى كىتاب، 80 ـ بەت.
㊻ «غازات دەرمۇلكىي چىن»، 227 ـ بەت؛ «ئىلى تارىخى»، 80 ـ بەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: «پوچى مەھمۇد قېرى ئۆز كارىۋىتىدا يۇزبېشى تۇردى تەرىپىدىن بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن».
㊼ «غازات دەرمۇلكىي چىن»، 228 ـ بەت.

㊽ «غازات دەرمۇلكىي چىن» ، 239 ـ بەت؛ «ئىلى تارىخى» ، 81ـ بەت؛ «تارىخىي ھەمىدى» ، 247 ـ بەت.
㊾ «غازات دەرمۇلكىي چىن» ، 239 ـ بەت.
㊿ «تارىخى ھەمىدى» ، 150 — 251 ـ بەتلەر.
(51) «تارىخىي ھەمىدى» ، 251 ـ بەت؛ «غازات دەرمۇلكىي چىن» ، 240 ـ بەت.
(52) «تارىخىي ھەمىدى» ، 251 ـ بەت.
(53) «غازات دەرمۇلكىي چىن» ، 256 ـ بەت؛ «تارىخىي ھەمىدى» ، 252 ـ بەت.
(54) «تارىخىي ھەمىدى» ، 252 ـ بەت.
(55) «غازات دەرمۇلكىي چىن» ، 258 ـ 260 ـ بەتلەر.
(56) يۇقىرىقى كىتاب، 262 ـ بەت.
(57) «تارىخىي ھەمىدى» ، 81 ـ بەت.
(58) «غازات دەرمۇلكىي چىن» ، 276 ـ بەت.
(59) «ئىلى تارىخى» ، 86 ـ بەت.
(60) يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش؛ «غازات دەرمۇلكىي چىن» ، 298 ـ بەت.
(61) «غازات دەرمۇلكىي چىن» ، 299 ـ بەت.
(62) يۇقىرىقى كىتابنىڭ 310 — 313 ـ بەتلەر.
(63) يۇقىرىقى كىتابنىڭ 299 ـ 301 ـ بەتلەر.
(64) يۇقىرىقى كىتابنىڭ 310 — 313 ـ بەتلەر.
(65) «ئىلى تارىخى» ، 90 ـ بەت.
(66) «غازات دەرمۇلكىي چىن» ، 314 ـ بەت.
(67) «ئىلى تارىخى » ، 92 ـ بەت.
(68) يۇقىرىقى كىتاب، 91 ـ بەت.
(69) «غازات دەرمۇلكىي چىن» ، 345 ـ 347 ـ بەتلەر.
(70) يۇقىرىقى كىتاب، 346 ـ بەت.
(71) يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.
(72) «غازات دەرمۇلكىي چىن» ، 346 — 347 ـ بەتلەر.
(73) «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى » ، 116 ـ جىلد؛ «خېنەن ئەسكەرلىرى توغرىسىدا خاتىرە» ، 16 ـ جىلد؛ «ئىلى تارىخى» ، 96 ـ بەت.

⑦④ «ئىلى تارىخى» ، 96 ـ بەت.
⑦⑤ «غازات دەرمۇلكىي چىن» ، 363 — 364 ـ بەتلەر؛ «ئىلى تارىخى» ، 96 ـ بەت؛ «تارىخىي ھەمىدى» ، 252 ـ بەت.
⑦⑥ «ئىلى تارىخى» ، 96 ـ بەت.
⑦⑦ «غازات دەرمۇلكىي چىن» ، 364 ـ بەت.
⑦⑧ تېرىنتىيېۋ: «ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى» ، (2 ـ قىسىم) ، شاڭخەي نەشرىياتى 1983 ـ يىل نەشرى، 39 ـ بەت.
⑦⑨ «ئىلى تارىخى» ، 102 ـ بەت.
⑧⓪ «غازات دەرمۇلكىي چىن» ، 370 — 371 ـ بەتلەر.
⑧① «ئىلى تارىخى» ، 104 ـ بەت.

بەشىنچى باب ياقۇپبەگ باندىتلىرىنىڭ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ياقۇپبەگ باندىتلىرىغا قارشى كۈرىشى

1- بۆلۈم ياقۇپبەگ ئوتتۇرا ئاسىيا سىياسىي سەھنىسىدە

1877 - يىلى 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ياقۇپبەگ كورلا قەلئەسىنىڭ سىرتىدىكى ئۆزى ئۇچۇن ئالاھىدە ئىشلەتكەن بارگاھىدا تۇيۇقسىز ئۆلۈپ كېتىدۇ. شۇ يىلى ياقۇپبەگ ئەمدىلا 57 ياشقا قەدەم قويغانىدى①.

«تارىخىي ھەمىدى» نىڭ ئاپتورى ياقۇپبەگنىڭ ئىش - ئىزلىرىنى يەكۈنلىگەندە مۇنداق دەيدۇ: «ئۇنىڭغا قاراشلىق يۇرتلار شەرقتە گۇمۇدى، غەربتە سارىقۇلغىچە يۇز كۈنلۈك مەنزىل ئىدى. شىمالى مۇز داۋان ۋە زۇك، جەنۇبى قاراكۇغۇ تاغقىچە بولۇپ 80 كۈنلۈك يول ئىدى. ئۇ ئۇرۇمچى بىلەن يەتتە شەھەر② دائىرىسىدىكى چوڭ - كىچىك 34 ھاكىمىبەگ باشقۇرۇۋاتقان شەھەرگە ئون تۆت يىل خان بولدى»③.

شەكسىزكى، ياقۇپبەگ شىنجاڭ تارىخىدىكى نۇرغۇن چوڭ - چوڭ ۋەقەلەرگە ئالاقىدار مۇھىم شەخسلەرنىڭ بىرى.

1. ياقۇپبەگنىڭ كەچۈرمىشلىرى

ياقۇپبەگنىڭ تولۇق ئىسمى مۇھەممەد ياقۇپبەگ. تەكىتلەپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بۇنداق ئاتاشتا ئاتىنىڭ ئىسمى ئالدىغا، بالىنىڭ ئىسمى كەينىگە كېلىپ قالىدۇ④.

ياقۇپبەگ تاشكەنتنىڭ شىمالىدىكى پىسكەنت كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ياقۇپبەگنىڭ بالىلىق دەۋرى توغرىسىدا ئالاھىدە تىلغا ئالغۇدەك ۋەقە يوق دېيەرلىك. ياقۇپبەگ ھەربىر مۇسۇلمان بالىغا ئوخشاش ئىسلام دىنىدا بەلگىلەنگەن ئىپتىدائىي ماارىپنى قوبۇل قىلغان. 12 ـ 13 ياشقا كىرگەندە، ياقۇپبەگكە تۇرمۇش يولىنى تاللىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ، يەنى ياكى مەدرىسىتە ئوقۇپ ئوقۇشنى پۈتتۈرگەندە «قارى» بولۇش. مۇتلەق كۆپ ساندىكى مۇسۇلمان ياش ـ ئۆسمۈرلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ ئۇلارنىڭ دىندارلىق سالاھىيىتىنى تېكىلەشنىڭ ئاساسى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ تىرىكچىلىك قىلىشىنىڭ بىر خىل ۋاستىسى ئىدى. قارىلىق دەرىجىسىگە ئېرىشكەن كىشى ناۋادا تىرىكچىلىكتە قىينىلىپ قالسا، «قۇرئان» تىلاۋىتى قىلىپ، توي ـ تۆكۈن، ئۆلۈم ـ يېتىم، نەزىر ـ چىراغ ئىشلىرىغا ئارىلىشىپمۇ ئۆز تۇرمۇشىنى قامدىيالىغۇدەك تاپاۋەتلەرگە مۇيەسسەر بولالايتتى.

ياقۇپبەگ جەمەتىنىڭ ئەنئەنىسىدىن قارىغاندا، ياقۇپبەگ ئېھتىمال مۇشۇ يول بىلەن مېڭىپ مەدرىستىن ئىبارەت ئالىي دىنىي بىلىم يۇرتىغا كىرىپ ئىسلام دىنىي بىلىملىرى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ ھەرقايسى پەنلەرنى ئۆگىنىپ، بۇخارالاغا بېرىپ موللا ئاتالغان بولسا كېرەك. ئەگەر ياقۇپبەگ ئۆزىنى ئىلىمگە ھەقىقىي بېغىشلىغان بولسا مىسىرغا بېرىپ قاھىرە ئەزھەر مەدرىسىدە ئوقۇپ «شەيخ» دەرىجىسىگە يېتەلىشى مۇمكىن ئىدى.

بىراق ياقۇپبەگ بۇ يولدىن ۋاز كەچكەن. ياقۇپبەگ

دەسلەپكى دىنىي ئوقۇشىنى تۈگىتىپلا ئەلنەغمىچىلەر بىلەن ئارىلىشىشقا باشلىغان. بۇ ئەلنەغمىچىلەرنىڭ تەسىرىدە، ياقۇپبەگ نەغمە ـ ناۋا سورۇنلىرىغا ئىشتىياق باغلىغان. شۇنىڭ بىلەن بالا ۋاقتىدىلا بەدەن تۈزۈلۈشى راۋۇرۇس، پۈت ـ قوللىرى چەبدەس بولغان ياقۇپبەگ تېزلا پىسكەنت كەنتىدە ئۇسسۇل بىلەن نام چىقارغان. ياقۇپبەگ 16 ياشقا كىرگەن يىلى، مۇھىم بىر بۇرۇلۇشقا دۇچ كەلدى. شۇ يىلى، ياقۇپبەگنىڭ بىر ھەدىسى نارمۇھەممەد ئىسىملىك كىشى بىلەن توي قىلىدۇ. شۇ ۋاقىتتا، نارمۇھەممەد تاشكەنتنىڭ ھاكىمبېگى ئىدى. تاشكەنت قوقەند خانلىقىدىكى ئىككىنچى چوڭ شەھەر ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، قوقەند خانلىقىنىڭ يۇزلىگەن، مىڭلىغان مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ئىچىدە نارمۇھەممەدنىڭ ئورنى ۋە ئەمەلىي كۈچى يۇقىرى ئىدى.

يۇكسەك ئىمتىياز ۋە ھوقۇققا ئىگە ھاكىمبەگ بىلەن نەغمە ـ ناۋا سورۇنلىرىدىكى بىر ئۇسسۇلچى قانداقمۇ تەڭ ئورۇندا تۇرالىسۇن؟ نارمۇھەممەدنىڭ ياردىمى بىلەن ياقۇپبەگ تاشكەنت ھاكىمبېگىنىڭ مۇھاپىزەتچى قوشۇنىغا قوبۇل قىلىنىدۇ ھەم دەھبېشى قىلىپ تەينىلىنىدۇ. بۇ چاغدا، ياقۇپبەگنىڭ بويى ئۆسۈپ قاۋۇل يېگىت بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ قەددى ـ قامىتى كېلىشكەن، ئۆزى بولسا پالۋان ئىدى. بۇلارغا ياقۇپبەگنىڭ نارمۇھەممەد بىلەن بولغان پەۋقۇلئاددە مۇناسىۋىتى قوشۇلۇپ، گەرچە ئۇ بىر دەھبېشى بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن يۇقىرى ھەم ئۇنىڭ بىلەن تەڭ دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ نەزىرىدە ئادەتتىكى ئادەم ئەمەس ئىدى.

نارمۇھەممەدتىن كېيىن تاشكەنتكە قانائەتشاھ دېگەن كىشى ھاكىمبەگ بولىدۇ. قانائەتشاھنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى تاشكەنتنىڭ مۇداپىئە ئىستىھكاملىرىنى كۈچەيتىپ چارۇسىينىڭ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىدى. قانائەتشاھ يولغا قويغان بىر قاتار تەدبىرلەر ئىچىدە ھاكىمبەگنىڭ

مۇھاپىزەتچى قوشۇننىڭ كېڭەيتىش مەزمۇنىمۇ بار ئىدى. كېڭەيتىپ تەشكىللەنگەن مۇھاپىزەتچى قوشۇندا ياقۇپبەگ يۇزبېشى مەنسەپىگە تەيىنلىنىش پۈرسىتىگە ئېرىشىدۇ. يۇزبېشى بولغان ئوفىتسېرنىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىنىڭ بىرى ئەسكەرلەرنى تەربىيىلەش ئىدى.

ياقۇپبەگنىڭ كېيىنكى سىياسىي، ھەربىي ھاياتىدا، يۇزبېشى مەزگىلىدە ھاسىل بولغان مىجەز ـ خۇلقى ھەمىشە كۆرۈنۈپ تۇرغان. بولۇپمۇ، ئىنتىزامنى ئىجرا قىلىشتا ئۇنىڭ پوزىتسىيىسى قاتتىق، ۋاستىسى دەھشەتلىك بولغان. يۇزبېشى مەنسەپىدە تۇرغاندا ياقۇپبەگنىڭ خىزمىتىنى كۆرۈنەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، قانائەتشاھ باشلىق كىشىلەرنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن 1844 ـ يىلى ياقۇپبەگ ئاق مەسچىتكە ئەۋەتىلىپ، شۇ يەرنىڭ مەمۇرىي باشلىقى ـ ھاكىمبېگى قىلىپ تەيىنلەنگەن.

ئاق مەسچىت سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان بولۇپ، تاشكەنتكە 12 كۈنلۈك يول ئىدى. ھەقىقىي مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ بىر ھەربىي قورغان ئىدى. بۇ قورغان پايانسىز كەتكەن قازاق يايلىقىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بولۇپ، قورغاننىڭ ئىچىدە ئاق سېغىز توپا بىلەن قوپۇرۇلغان بىر مەسچىت ئۇنىڭ مۇھىم بەلگىسى بولۇپ قالغان. شۇ سەۋەبتىن بۇ قورغان «ئاق مەسچىت» دەپ ئاتىلىپ قالغان.

2. ئاق مەسچىت ھاكىمبېگى مەنسىپىدە

مۇشۇ پاراگرافتىكى مەزمۇنلار بايان قىلىنىۋاتقان مەزگىلدە، قوقەند خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قەبىلە، مىللەت ئوتتۇرىسىدا يامان نىيەت بىلەن توقۇنۇش پەيدا قىلىش سىياسىي كۆرەشتىكى نورمال ۋاسىتە بولۇپ قالغان. ياقۇپبەگ ئاق

مەسچىتكە مەمۇرىي باشلىق قىلىپ تەينىلەنگەن مەزگىللەردە، قوقەند خانلىقىنىڭ ئاساسىي ھوقۇقى قىپچاقلار گۇرۇھىنىڭ ئىلكىدە بولۇپ، بۇ گۇرۇھنىڭ باشلىقى مۇسۇلمانقۇل ئىدى. 1850 ـ يىلى مۇسۇلمانقۇل قوقەند قەلئەسىدە بىر كېچىدىلا موللا خالىبېك قۇشبېگى قاتارلىق بىر توپ ئاساسلىق ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى⑥.

نارمۇھەممەد ۋە مەھرەمبېشى كېرىم قۇل، مۇناجىم قۇلبابا قاتارلىق بىر تۈركۈم ھەربىي، مۇلكىي ئەمەلدارلار تاشكەنتتە جەم بولۇپ مۇسۇلمانقۇلنىڭ قىلمىشىنى ئاشكارا ئەيىبلەيدۇ ۋە قوقەند قەلئەسىگە يۈرۈش قىلىپ مۇسۇلمانقۇلنى جازالايدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان مۇسۇلمانقۇل پەرغانىدە تۇرۇشلۇق ھەممە قوشۇنلىرىنى يىغىپ تاشكەنتكە ئاتلىنىدۇ. نارمۇھەممەد ئۆزىنىڭ مۇسۇلمانقۇلغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى بىلىپ، ئاق مەسچىتتىكى ياقۇپبەگنى جىددىي چاقىرتىدۇ. ياقۇپبەگ كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ، ئالتە كۈندە 12 كۈنلۈك يولنى بېسىپ بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا تاشكەنتكە يېتىپ كېلىدۇ. جىددىي تەييارلىقلاردىن كېيىن، ياقۇپبەگ قوماندانلىقىدىكى قوشۇن تاشكەنت قەلئەسى سىرتىدىكى چىلچى دەرياسى بويىدا مۇسۇلمانقۇلنىڭ تۇمەنلىگەن ئەسكىرىنى بىر يولىلا مەغلۇپ قىلىدۇ⑦. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ياقۇپبەگنىڭ ئابرۇيىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرىدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ مەغلۇپ قىلغىنى داڭقى چىققان مۇسۇلمانقۇل ئىدى.

ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن ياقۇپبەگ يەنە بىر قېتىم ئاق مەسچىتكە ئەۋەتىلىدۇ. بۇ قېتىم ياقۇپبەگكە يۈكلەنگەن ۋەزىپە، ئاق مەسچىتكە قاراپ كېلىۋاتقان رۇسىيىنىڭ بىر تارماق قوشۇنىنىڭ يولىنى توسۇش ئىدى. ياقۇپبەگ ئاق مەسچىتنىڭ يېنىغا كەلگەندە، رۇسىيىنىڭ ھېلىقى قوشۇنى ئاللىقاچان ئاق مەسچىتنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغانىدى. ياقۇپبەگ نېمە قىلارىنى

بىلەلمەي تۇرۇۋاتقان چاغدا، رۇسىيە ئەسكەرلىرى توساتتىن زەمبىرەكنى ئارقىغا بۇراپ ياقۇپبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى توپقا تۇتۇشقا باشلايدۇ. ئامالسىزلىقتا قالغان ياقۇپبەگ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئاق مەسچىت قەلئەسىگە قاراپ ئاتلىنىپ، قەلئەگە بۆسۈپ كىرىۋالىدۇ⑧. ياقۇپبەگنىڭ بۇ ھەرىكىتى تېزدىنلا رۇسىيە ئەسكەرلىرى ئۇستىدىن قىلىنغان زور غەلىبە دەپ رىۋايەت قىلىنىشقا باشلايدۇ.

رۇسىيە قوشۇنى بىلەن بولغان ھەممىلا جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ كېلىۋاتقان قوقەند قوشۇنىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەنە شۇنداق تاسادىپىي غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەن ياقۇپبەگ تەبئىيكى كاتتا قەھرىمان دەپ قارىلىدۇ. بىر ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە، ياقۇپبەگ دەسلەپتە تاشكەنت قەلئەسىنىڭ سىرتىدىكى چىلچى دەرياسى بويىدا مۇسۇلمانقۇل ئۇستىدىن غەلىبە قىلدى. ئاندىن ئاق مەسچىت قەلئەسىدە رۇسىيە قوشۇنىنىڭ قورشاۋىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئاق مەسچىت قەلئەسى ئىچىگە بۆسۈپ كىردى، بۇلارنىڭ ھەممىسى ياقۇپبەگ ئۈچۈن كاتتا شۆھرەت كەلتۈرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ياقۇپبەگ ئۆزىگە يېڭى پۇرسەت يارىتىش ئۈچۈن ئاق مەسچىتتىكى چەت ـ ياقىدىكى جايدا داۋاملىق تۇرۇۋېرىشنى خالىمايدۇ. شۇڭا، رۇسىيە ئەسكەرلىرى ئاق مەسچىتتىن چېكىنىشى بىلەنلا، ياقۇپبەگمۇ ئاق مەسچىتنى تاشلاپ تاشكەنتكە قايتىپ كېتىدۇ. شۇ چاغدا، تاشكەنتتىكى بىر نەچچە يۈزىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار قوقەندكە ئەسكەر چىقىرىپ، قىپچاقلار گۇرۇھىنى يوقىتىشنى مەخپىي پىلانلاۋاتاتتى. تاشكەنتتە پەيدا بولۇپ قالغان ياقۇپبەگ بىردىنلا ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە پۈككەن ئادەمى بولۇپ چىقىدۇ. «قۇرئان» تۇتۇپ قەسەم قىلىشتەك بىر قاتار رەسمىيەتلەردىن كېيىن، ياقۇپبەگ بۇ مەخپىي تەشكىلاتقا قاتنىشىدۇ ھەم ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەزالىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالىدۇ.

«پەرغانە ۋە كاشغەر تارىخى» نىڭ مۇئەللىپى شۇ ۋەقەگە داخىل بولغۇچى يۇنۇسجاننىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق يازىدۇ: «بىز قوقەند تەرەپكە يۈزلەندۇق. قۇندۇز دېگەن جايدىن ئۆتۈپ، شاھدەن دېگەن يەرگە كېلىپ چۈشتۇق. بۇ يەردە قەسسەمىزنى تەكرارلىدۇق. شاھدەن بازىرىدىن ئايرىلىپ چىل مەھرەم دېگەن جايغا يېتىپ كەلگەندە، قوقەندكە ماڭغان خوجىكالان تۆرەم، كېرىم مۇختار، مۇھەممەد نەزەرپەرۋانچى، مۆمىن خوجا دادخا (خوجەندنىڭ ھاكىمى) قاتارلىقلارنىڭ ئەلچىلىرىمۇ مۇشۇ يەرگە مەخپىي يېتىپ كەلگەنكەن. ئۇلار بىز بىلەن قۇرئان تۆتۈپ ئەھدى ـ قەسەم قىلىشتى. ھەر ئىككى تەرەپ خاتىرجەم بولۇپ ئۆز يوللىرىغا مېڭىشتى. شۇ كۈنى سەيھۈن (سىر دەرياسى) دىن ئۆتۈپ چارباغ تۈرالغۇسىدا قوندۇق. بۇ جايدىن تاڭ يورۇشتىن ئىلگىرى يولغا چىقتۇق. ياقۇبېگ غازى قوشۇننى باشلاپ ئالدىدا ماڭدى. كۈن چىقىش ۋاقتىدا قوقەند شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئالدىدىكى غىرچە سايدا ھازىر بولدۇق. قىپچاقلار ھەم سالام ئۇچۇن شەھەر ئىچىدىن توپ ـ توپ بولۇپ چىقىشتى. شۇ چاغدا ياقۇبېگ غازى بىلەن سىپاھلار توپى ۋە ئەسكەرلەر قىلىچلىرىنى غىلاپتىن چىقىرىپ، مىلتىقلىرىنى بەتلەپ، شەھەردىن چىققانلارغا قاراپ تۇراتتى. تۇيۇقسىز ياقۇبېگ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن: «قىپچاقلارنى ئۆلتۈرەيلى» دەپ بۇيرۇق قىلدى. چۇقان ـ سۇرەن بىلەن ئەرك (خان ئوردىسى) كە كىرىپ قىپچاقلارنى توسۇپ، قوينىغا بوغۇزلىغاندەك ئۆلتۈرۈشكە باشلىدى. ھەتتا قىپچاقلارنىڭ ئەڭ چوڭلىرىدىن خانىنىڭ دەستۇرخاندا ئولتۇرغانلارنىمۇ تاشقىرىغا ئاچىقىپ ئۆلتۈردى»⑩.

بۇ قېتىمقى قانلىق سىياسىي ئۆزگىرىشتە، ياقۇبېگ گەرچە قىرغىنچىلىق ۋە تالان ـ تاراجغا بېۋاستە داخىل بولغان بولسىمۇ، بىراق ياقۇبېگ ھەمدەملەشكۇچى بولغانلىقتىن مەنسەپ

بۆلۈشكەندە ئاران ياساۋۇللۇق ئەسلى نىسىپ بولدى. يېڭى ئەمەل گەرچە ياقۇپبەگنى خانلىقنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى بىلەن بىۋاستە دىدارلىشىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلغان بولسىمۇ، ئەمما، مەركەزدە ھاكىمىيەت تۈتۈپ تۇرغانلارغا سېلىشتۇرغاندا، ياساۋۇللۇق ياقۇپبەگنىڭ بۇ ئىشقا داخىل بولۇشتىكى مەقسەتلىرىن خېلى يىراق ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ياقۇپبەگ يەنە يېڭى پۇرسەت ئىزدەشكە باشلىدى.

ياقۇپبەگ داخىل بولغان بۇ سىياسىي ئۆزگىرىش خۇدايارنى ئۆز ھىمايىچىسى بولغان مۇسۇلمانقۇل بىلەن زىددىيەتلەشتۇرۇپ قويدى. سەۋەب سىياسىي ئۆزگىرىش قىلغانلار خۇدايارنىڭ خانلىق ئورنىغا چىقىلمىدى. مۇشۇنىڭ بىلەنلىگە خۇدايار مۇسۇلمانقۇلنى خانلىقنىڭ دۇشمىنى دەپ جاكارلىدى.

مەيلى مۇسۇلمانقۇلنىڭ خانلىقتىكى ئەمەلىي ئورنى بويىچە ئېيتايلۇق ۋە ياكى ئۇنىڭ خۇدا يارنىڭ تەختكە چىقىشىدا قوشقان تۆھپىسى بويىچە ئېيتايلۇق، مۇسۇلمانقۇل نەچچە كۈن ئىچىدىلا يۈز بەرگەن بۇ سىياسىي ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغان ئاقىۋەتنى قوبۇل قىلالمايدۇ. مۇسۇلمانقۇل جىددىيچىلىكتە توپلىۋالغان زور تۈركۈمدىكى قوراللىق قىپچاق ۋە قىرغىزلارنى باشلاپ زور ھەيۋە بىلەن قوقەند قەلئەسىگە يۈرۈش قىلىدۇ. مۇسۇلمانقۇل باشلاپ ماڭغان قوشۇن يەكسۇدا خۇدايار باشچىلىقىدىكى قوشۇن بىلەن ئۇچرىشىدۇ. يازما ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشچە، يەكسۇدا بولغان جەڭ قوقەند خانلىقىنىڭ تارىخىدا يۈز بەرگەن ئەڭ دەھشەتلىك جەڭلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان⑪. خۇدايارنىڭ مەھرىمى بولغان ياقۇپبەگ جەڭ مەيدانىدا ئىزچىل تۇردى. جەڭ نەتىجىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مۇسۇلمانقۇل ئۆزۈل ـ كېسىل مەغلۇپ بولغان. ياقۇپبەگ بولسا، خۇدايارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن. چۈنكى ئۇرۇش ئەڭ كەسكىنلەشكەندە، خۇدايارغا ياقۇپبەگ: «زادى بولالمىغان چاغنى ھېسابقا ئالمىغاندا، خانىنىڭ

بايرنقىنى ھەرگىز يۆتكىمەسلىك لازىم، ساراسىمىلىكىنى بىلدۇرۇپ ق يۇشقا تېخىمۇ بولمايدۇ» دەپ مەسلىھەت بەرگەن. مەلۇم مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، دەل ياقۇپبەگنىڭ رىغبەتلەندۇرۇشى بىلەن خۇدايار جەڭدە غەلىبە قازانغان. بەزى مەلۇماتلاردىن مەلۇم بولۇشچە، جەڭ گىرەلەشمە ھالەتكە يېتىپ بارغاندىمۇ خۇدايارنىڭ قوماندانلىق ئورنى تەۋرەنمەي تۇرغاچقا، ئەسكەرلىرى قاتتىق ئىلھاملانغان⑫.

ياقۇپبەگنى يېڭى پۇرسەت بىلەن تەمىنلىگىنى خۇدايارنىڭ ئانا باشقا ئىنىسى مەللىبېكنىڭ تاشكەنتتە قىلغان توپىلىڭى بولدى. توپىلاڭ يۈز بەرگەندىن كېيىن، خۇدايار ھېچبىر ئىككىلەنمەستىن قوقەند قەلئەسىنىڭ ھاكىمبېگى بىلەن مەللىبېكنىڭ ئونتۇرىسىدا باغلىنىش بار، دەپ قارىدى. شۇڭا، خۇدايار قوشۇن باشلاپ تاشكەندكە ئاتلىنىش سەپىرىدىلا ياقۇپبەگنى خوجەندكە ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلىدى⑬. خوجەندكە ھاكىمبەگ بولۇش ياقۇپبەگكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىككىنچى قېتىم يەرلىك ئەمەلدار بولۇش ئىدى. ياقۇپبەگنىڭ خوجەندتىكى ۋەزىپىسىنى ئۇنىڭ ئاق مەسچىتتىكى ۋەزىپىسىگە سېلىشتۇرغاندا، مەيلى باشقۇرۇش دائىرىسى ۋە مەيلى ھوقۇق جەھەتتىن بولسۇن ھەرگىزمۇ تەڭلەشتۇرۇشكە بولمايدۇ.

3. بۇخاراغا تۇنجى قېتىم سەرسان بولۇش

خوجەندتە ياقۇپبەگنىڭ شەخسىي بايلىقىنىڭ تېز كۆپەيگەنلىكى بۇ يېڭى ئەمەلنىڭ ئۇنىڭغا ئامەت ئېلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

خۇدايار تاشكەنتتىكى توپىلاڭنى تىنچىتىپ بولۇپ، قوقەندكە قايتىپ بېرىپ ئۇزاق ئۆتمەي، ياقۇپبەگ خۇدايارغا سوۋغا ـ سالام تەقدىم قىلىپ، ئۇنىڭ توپىلاڭنى تىنچىتىپ

غەلىبە قىلغانلىقىنى قۇتلۇقلىدى. بۇ سوۋغا ـ سالام توققۇز بالاغەتكە يەتكەن قىرغىز ۋە قازاق قىزى، توققۇز كېلىشكەن بوز يىگىت، توققۇز راۋۇرۇس ئارغىماقلاردىن تەركىب تاپقانىدى⑭. گەپ ـ سۆزلەردىن قارىغاندا، بۇنىڭدىن ئىلگىرى خۇدايارغا ھېچكىم مۇنچۇالا ئېسىل، مۇنچۇالا كۆپ سوۋغا ـ سالام تەقدىم قىلغۇچى بولمىغانكەن. مۇشۇنداق كاتتا سوۋغا ـ سالام ۋەجىدىن خۇدايار ياقۇبەگنى كاتتا كۈتۈۋالغان ۋە ئۇنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى قىلغان.

ياقۇبەگنىڭ ئۆرلىشى بەكمۇ تېز بولۇپ كەتكەن بولسا كېرەك، كېيىنكى كۈنلەردە خۇدايارنىڭ يېنىدىكى ۋەزىرلەر بارا ـ بارا ياقۇبەگ ئۈستىدىن پىتنە ـ پاسات تارقىتىشقا باشلىغان. ئۇلار قانداقتۇ ياقۇبەگ خوجەندتە نۇرغۇن بايلىق توپلىغان، خۇدايارغا تەقدىم قىلغىنى ئۇنىڭ بايلىقىنىڭ يۈزدىن بىرىگىمۇ تەڭ كېلەلمەيدۇ، دەپ گەپ تارقىتىپ يۈرگەن. كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلار ھەتتا خۇدايارنىڭ ئۆزىگە: «ياقۇبەگنىڭ مۇنچۇالا سوۋغا ـ سالام تەقدىم قىلىشىدا تاشكەنتنىڭ ھاكىمبېگى بولۇش تەمەسى بار» دەپ چېقىمچىلىق قىلغان ھەمدە ياقۇبەگ ئۆز مۇرادىغا يەتكەن ھامان خانىنى غۇلىتىشى مۇمكىن دەپ ھۆكۈم قىلىشقان ⑮.

خۇدايار ئاخىر ياقۇبەگدىن گۇمانلىنىشقا باشلىغان. بۇنىڭ بىلەن خۇدايار ھېچقانداق چۈشەندۈرۈش بەرمەيلا ياقۇبەگنىڭ پۈتكۈل مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش ۋە ياقۇبەگنىڭ ئۆزىنى قوقەند قەلئەسىگە تۇتۇپ كېلىپ، قازىخانىنىڭ جازالىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرىدۇ. ئوردا مۇھاپىزەتچى قوشۇنىدىن 40 ئەسكەر خۇدايارنىڭ پەرمانى بويىچە خوجەندكە قاراپ ئاتلىنىدۇ. ئوردا مۇھاپىزەتچى قوشۇنىدىن ئابدۇللا ئىسىملىك يۈز بېشى بۇ خەۋەرنى ياقۇبەگكە يەتكۈزۈپ قويىدۇ.

تۆۋەندىكى نەقىل «تارىخى ھەمىدى» دىن ئېلىنىدى. ئۇنىڭدا ياقۇپبەگ بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىنكى ئىشلار بايان قىلىنغان: «مۇھەممەد ياقۇپبەگ قول ئاستىدىكىلەرگە، دار سەلتەنەت قوقەندتىن مېھمانلار كەلگۈدەك، دەرھال ئالدىغا چىقىپ، ئۇچرىغان يەردىلا زىياپەت بېرىپ، ئاندىن ماڭا ئۇچۇرىنى بېرىڭلار. ئۆزۈم ئالدىغا چىقىپ باشلاپ كېلىمەن دەپ ياساۋۇللىرىنى يولغا سېلىپ، ئۇچ مەنزىلچە بولغان يەرگە ئادەم ئەۋەتتى. بارغان مۇلازىملار ياساۋۇللار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇچۇرىنى بەرگەندىن كېيىن، ياقۇپبەگ يەنە قالغان ئەمىر ۋە يىگىتلىرىنى بۇ ياساۋۇللارغا بېرىپ تۇرۇڭلار، مەن يېرىم كېچىدە ئاتلىنىپ ئارقاڭلاردىن بارىمەن دەپ شەھەرنى خالى قىلىپ، كونا خىزمەتچىسى ئالاشبىينى ھەمراھ قىلىپ، پۇل - نەقدىنەلەرنى يەكدانلارغا قاچىلاپ، كېچە بىلەن يولغا چىقىپ، بۇخارا شەھىرىگە راۋان بولدى. خان ھەزرەت ئەۋەتكەن ياساۋۇللار ياقۇپبەگ چىقماپتۇ، نېمە ھادىسە بولغاندۇر دەپ شەھەرگە كەلسە، ئۇنىڭدىن ئەسەر - نىشانمۇ يوق. ياساۋۇللار خان ھەزرەتىنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ، ياقۇپبەگنى قوغلاپ سىر دەريا سىنىڭ بويىدا كەينىدىن قوغلاپ يەتتى. ياقۇپبەگ بىر نەچچە ئۆشكىنى تۇلۇمچە قىلىپ سويۇپ تەييارلىغانىكەن. ئۇ بۇ تۇلۇملارنىڭ ئىچىگە پۇۋلەپ يەل توشقۇزۇپ، ئاغزىنى مەھكەم قىلىپ ئېتىپ، ئۇستىگە چىقىپ، ئاتلىرىنى ئۈزدۈرۈپ، خەتەرلىك دەريادىن خەتەرسىز ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ياساۋۇللار بولسا دەريادىن ئۆتەلمەي، نائىلاج يېنىپ كەپتۇ. ياقۇپبەگ تىنچ - ئامان بۇخاراغا بېرىۋاپتۇ» ⑯.

بۇ چاغدا تاشكەنتتە توپىلاڭ كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ چىققان مەللىبەكمۇ پاناھ ئىزدەپ بۇخارادا تۇرۇپ قالغانىكەن. ياقۇپبەگ ئۆز خىزمەتكارى ئالاشبىيى ئارقىلىق مەللىبەك بىلەن تونۇشۇپ قالىدۇ. كېيىنكى كۈنلەردە مەللىبەك قوقەند

خانلىقىنى ئىلكىگە ئالغاندا، بۇ مۇناسىۋەت ياقۇپبەگنىڭ قوقەند سىياسىي سەھنىسىگە يېڭىۋاشتىن چىقىۋېلىشى ئۈچۈن ئاساس سالىدۇ.

1857 ـ يىلى خۇدايار پەرمان چىقىرىپ مەللىبېكنىڭ قىلمىشىنى كەچۈرۈم قىلىدىغانلىقىنى ھەم ئاغا ـ ئىنى ئىناق ئۆتىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ. خۇدايارنىڭ ئەلچىسى مۇشۇ پەرماننى ئېلىپ بۇخاراغا يېتىپ كەلگەندە، كۈنىي ئاران ئۆتۈۋاتقان مەللىبېك خۇدايارنىڭ پەرمانىغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى دەرھال ئىزھار قىلىدۇ ھەم ئۇزاق ئۆتمەيلا، قوقەند ئەلچىسى بىلەن بىللە قوقەندكە قايتىپ، ئاكىسى خۇدايارنىڭ خىزمىتىدە بولىدۇ⑰.

مەللىبېكنىڭ قىلمىشىنى كەچۈرۈم قىلىش خۇدايار يولغا قويغان كەچۈرۈم پائالىيىتىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. شۇ قاتاردا، ياقۇپبەگكە ئوخشاش زور بىر تۈركۈم مۇھىم ھەربىي ـ مۇلكىي ئەمەلدارلارنىڭ قىلمىشىمۇ كەچۈرۈم قىلىنىدۇ. «پەرغانە ۋە قەشقەر تارىخى» دىكى شۇنىڭدىن كېيىنكى كۈنلەردە ياقۇپبەگنىڭ خوجەندتە بۇخارا قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى توغرىسىدىكىي بايانلاردىن، ياقۇپبەگنىڭ مەللىبېكتىن كېيىنلا قوقەندكە قايتىپ كەلگەنلىكى ۋە يېڭىۋاشتىن خوجەند ھاكىمبېگى قىلىپ تەيىنلەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ⑱.

4. بۇخاراغا ئىككىنچى قېتىم سەرسان بولۇش

1858 ـ يىلى خۇدايار ئۆتكۈزگەن بىر قېتىملىق زىياپەتتە، مەللىبېك خانىنىڭ يېنىدىكى يامان ئادەملەرنى يوقىتىمەن دېگەن باھانە بىلەن مىرزائەھمەدبەگ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈۋەكچى بولۇپ مۇرادىغا يېتەلمىگەنلىكتىن، قوقەند قەلئەسىدىن يەنە بىر قېتىم قېچىپ چىقىپ كەتتى⑲. ئوشقا قېچىپ كەلگەن مەللىبېك

ئۆزىنى خان دەپ ئاتاپ، ھاكىمىيەتنى ئىلكىگە ئالىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. 1858 ـ يىلى 6 ـ ئايدا مەللىبىك خۇدايار ئەۋەتكەن قوشۇننىڭ ئارقىمۇئارقا مەغلۇپ قىلىنىپ، قوقەند قەلئەسىگە بارا ـ بارا قىستاپ كېلىۋاتقان ئەھۋالدا، خۇدايار قوقەند قەلئەسىنى تاشلاپ پاناھ ئىزدەپ بۇخاراغا چىقىپ كەتتى، مەللىبىك قوقەند قەلئەسىدە خان بولغانلىقىنى جاكارلىدى⑳.

ياقۇبېگ ئۆزىنىڭ بۇخارادا مەللىبىك بىلەن ئورنىتقان مۇناسىۋىتىگە تايىنىپ خوجەند قەلئەسىنىڭ ھاكىملىقىدا تۇرۇۋەردى.

بەزى تارىخىي ھۆججەتلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، «مەللىبىك تەرسا، ئاچچىقى يامان، قەھرىلىك ئادەم ئىدى. ئازغىنە ئەرزىمەس ئىشلار ئۈچۈن كايىپ كېتەتتى. مەسىلەن، بىر قاچا قىممىزنىڭ ئىشى ئۈچۈن ئەمرىلەشكەر موللا ئالىم قۇلدەك سادىق كىشىگە غەزەپ قىلىپ خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلىغان»㉑.

گەرچە، ياقۇبېگ ھەممە ئىشتا مەللىبىككە قاتتىق ئىتائەتمەن بولسىمۇ، گۇمانخورلۇقتىن خالىي بولالمىدى. بەزىلەر مەللىبىككە: «ياقۇبېگ خوجەندتە ئوزۇق ـ تۈلۈك جۇغلاپ ئەسكەرلەرنى تەربىيىلەۋاتىدۇ» دەپ چېقىشتۇرغاندا، مەللىبىك ھېچبىر ئىككىلەنمەستىنلا ياقۇبېگنىڭ بۇ ئىشىدىن چوقۇم باشقا نىيەت بار دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ، ياقۇبېگ بۇنى ئاڭلىغان ھامان پاناھ ئىزدەپ بۇخاراغا يەنە بىر قېتىم قاچىدۇ. ياقۇبېگ ئىشتىن ئاۋۋال يول بويى نۇرغۇن ئات تەقلەپ قويغانلىقى ئۈچۈن، بۇخاراغا قېچىپ بېرىش جەريانىدا ئات ـ ئۇلاغدىن ئانچە قىينىلىپ قالمايدۇ㉒. بۇ قېتىم ياقۇبېگنىڭ ئىككى خىزمەتكارى، يەنى ئالاشبىيى ۋە مۇھەممەد بابا ئۇنىڭ بىلەن بىللە ماڭمىدۇ.

ياقۇبېگ بۇخاراغا قېچىپ بارغاندا، مەللىبىكنىڭ بۇخارا ئەمرىگە ئەۋەتكەن مەكتۇبىمۇ بۇيەرگە يېتىپ كېلىدۇ. مەللىبىك خېتىدە ياقۇبېگنى سىبىسق نامى پۇر كەتكەن جىنايەتچى دەيدۇ

هەم تەھدىت تەلەپپۇزىدا: «ياقۇپبەگنىڭ ئىشى ئۇچۇن بۇخارا خانلىقى بىلەن قوقەند خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى زىيانغا ئۇچرىشى مۇمكىن» دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ㉓.

بۇخارا دائىرىلىرى ياقۇپبەگنىڭ ئىز - دېرىكىنى تاپقان ھامان دەرھال ئۇنى قولغا ئالىدۇ ۋە زىندانغا تاشلايدۇ. ياقۇپبەگ بۇخارا زىندانىدا قامىلىپ سەككىز ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، بۇخارا ئەمىرلىكى شەھىرى سەبزگە ئەسكەر تارتىدۇ. بەزىلەر بۇخارا ئەمىرىگە ياقۇپبەگنىڭ جەڭ كەچۈرمىشلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ ئۇنى ئىشقا قويۇش تەكلىپىنى بېرىدۇ، بۇخارا ئەمىرى ياقۇپبەگكە پانسات ئۇنۇڭانى بېرىپ ۋەزىپىگە تەينىلەيدۇ. سەبز ئۇرۇشىدا ياقۇپبەگنىڭ ئىپادىسى كۆرۈنەرلىك بولغاچقا بۇخارا ئەمىرلىكى تەرىپىدىن مۇكاپاتلىنىدۇ.

1862 - يىلى يازدا مەللىبەك ئوردىسىدا باشقىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. بۇ قېتىمقى سىياسىي ئۆزگىرىشنى پىلانلىغۇچى موللا ئالىم قۇل ئىدى. پىلاننى ئىجرا قىلغۇچى شادىمان خوجا ئىسىملىك مىڭبېشى ئىدى. مەللىبەك ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن نەمەنگاننىڭ سابىق ھاكىمى مۇراتبەگ قوقەند خانلىقىنىڭ يېڭى خانى قىلىپ تىكلىنىدۇ. شادىمان خوجا ۋەزىرلىككە تەينىلىنىدۇ㉔.

تاشكەنت شەھىرىنىڭ ھاكىمبېگى مىڭبېشى ئۇنۇڭانغا ئىگە قانائەتشاھ تاشكەنتتە باشلامچى بولۇپ بۇ سىياسىي ئۆزگىرىشكە قارشى چىققان ھەم ھەرقايسى جايلاردا تۇرۇشلۇق قوقەند خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى قوقەند قەلئەسىگە يۇرۇش قىلىپ موللا ئالىم قۇل قاتارلىق كىشىلەرنى جازالاشقا چاقىرغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە قانائەتشاھ بۇخاراغمۇ ئادەم ئەۋەتىپ، بۇخارادا پاناھلىنىۋاتقان خۇدايارنى مەخپىي يوسۇندا تاشكەنتكە ئېلىپ كېلىدۇ. بىر مەزگىللىك تەييارلىقلاردىن كېيىن قانائەتشاھ تاشكەنتتە خۇدايارنىڭ ئاللىقاچان قوقەند خانلىقىنى ئىگىلەپ

بولغانلىقىنى، خانلىقتىكى لەشكەر ۋە خەلقنىڭ چوقۇم يېڭى خاننىڭ پەرمانىغا ئىتائەت قىلىشى كېرەكلىكىنى ئېلان قىلدۇ㉕.

قانائەتشاھ قوقەند شەھىرىدىكى سىياسىي ئۆزگىرىش قىلغانلارغا قارشى چىقىدىغانلىقىنى ئاشكارا جاكارلىغاندىن كېيىن، بۇخارادا تۇرۇۋاتقان ياقۇپبەگ قوقەندتىكى سىياسىي ئۆزگىرىشكە كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئۇ خوداياركە تاشكەنتته خانلىق تەختكە چىققانلىقىدىن رەسمىي خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، بۇخارا قوشۇنىدىن ئايرىلىپ خوداياركە خىزمەتىدە بولۇشقا نىيەت باغلايدۇ. بۇ قېتىم ياقۇپبەگ ئوچۇق - ئاشكارا قېچىپ كېتىشتەك ئۇسۇلىنى قوللانماي ئۆزىنىڭ باشلىقىغا ئۆزىنىڭ سەمەرقەندكە بېرىپ ئەۋلىيالار مازارلىرىنى تاۋاپ قىلىپ، سەدىقە تارقىتىپ، بۇخارا ئەمىرى ئوچۇن دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ كېلىش مەقسىتىنى ئېيتىپ رۇخسەت سورايدۇ. بۇ چاغدا، سەبز ئۇرۇشى ئاللىقاچان ئاياغلىشىپ، بۇخارا ئەمىرلىكى دائىرىسىدە چوڭراق ھەربىي ھەرىكەتلەر بولمىغاچقا، ياقۇپبەگنىڭ تەلىپىي تېزدىنلا تەستىقلىنىدۇ. ياقۇپبەگ بەلگىلەنگەن يول - مەنزىل بويىچە سەمەرقەندكە يېتىپ كېلىپ، سەمەرقەندتە مازارنى تاۋاپ قىلىپ، نۇرغۇن سەدىقىلەرنى تارقىتىپ، ئوچۇق - ئاشكارا سورۇنلاردا بۇخارا ئەمىرى ئوچۇن دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ ئىككى - ئۈچ كۈننى ئۆتكۈزۈپ، ئاندىن بىر كېچىدىلا ئۆزىنىڭ بىرقانچە يېقىنلىرىنى باشلاپ ھېچكىمگە بىلىندۈرمەي سەمەرقەندتىن ئايرىلىپ تاشكەنت تەرەپكە قاراپ يول ئالىدۇ㉖.

ياقۇپبەگنىڭ بۇ قېتىمقى سەرسانلىق سەرگۈزەشتىسى توغرىسىدىكى مەلۇمات «تارىخىي ھەمىدى» دە خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، ياقۇپبەگنىڭ قېچىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان بۇخارا ئەمىرى دەرھال خوداياركە مەكتۇپ ئەۋەتكەن. بۇ مەكتۇپنىڭ تەلەپپۇزى ئەينى يىللاردا مەللىبىكنىڭ بۇخارا

ئەمىرىگە ئەۋەتكەن مەكتۇپىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيتتى㉗.

بۇخارا ئەمىرىنىڭ تەلىپىگە خۇدايارنىڭ قانداق جاۋاب قايتۇرغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. بار ماتېريالدىن مەلۇم بولۇشىچە، خۇدايار ئۆزىنىڭ كۆچى يېتىدىغان دائىرىدە ياقۇپبەگكە خېلى چوڭ بىر قەلئەنى تاپشۇرۇپ، ئۇنىڭ شۇ قەلئەنىڭ ھاكىمى قىلغان. بۇ قەلئە سىر دەريا‌سى بويىغا جايلاشقان بولۇپ، كىراۋچى دەپ ئاتىلاتتى㉘.

ياقۇپبەگ ھاكىم بولغان خوجەندكە سېلىشتۇرغاندا، كىراۋچى ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدىغان بىر جاي ئىدى. لېكىن خۇدايارنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى باشقۇرۇش دائىرىسى بويىچە ئېيتقاندا، كىراۋچى خېلى مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان ئۆتەڭ بولۇپ، تاشكەنتكە بېرىشتا جەزمەن ئۆتىدىغان جاي ئىدى.

5. موللا ئالىم قۇلنىڭ خىزمىتىدە بولۇش

خۇدايارنى قانائەتشاھبەگ يېڭى خان دەپ جاكارلىغان بولسىمۇ، بىراق خۇدايارغا مەنسۇپ زېمىن دائىرىسى تاشكەنت بوستانلىقى بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان. قوقەند خانلىقىغا تەۋە زېمىنىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى يەنىلا موللا ئالىم قۇل قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئىلكىدە ئىدى. خۇدايارنى قانائەتشاھ بەگ يېڭى خان دەپ جاكارلاپ تۇتىنچى كۈنى، موللا ئالىم قۇل تەختتە ئولتۇرۇۋاتقان مۇراتبەگنىڭ نامىدىن خۇدايارنى خانلىقىنىڭ دۈشمىنى دەپ ئەيىبلەپ، پۈتۈن خانلىقنىڭ كۆچىنى ئىشقا سېلىپ ئۇنى يوقىتىدىغانلىقى توغرىسىدا قەسەم قىلىدۇ. ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، ھەرقايسى جايلاردىن توپلانغان قوشۇنلار موللا ئالىم قۇلنىڭ قوماندانلىقىدا تاشكەنتكە يۈرۈش قىلىدۇ. موللا ئالىم قۇل باشلاپ ماڭغان قوشۇن ياقۇپبەگ ھاكىملىقىدىكى كىراۋچىدا تۇنجى قېتىم كۆچلۈك قارشىلىققا ئۇچرايدۇ. خۇدايار

بـــلەن قانائەتشاھبەگلەر تاشكەنتتە ياقۇپبەگنـــڭ بۇ جەڭ نەتىجىسىگە تەنتەنە قىلىۋاتقاندا، ياقۇپبەگ تۈيۈقســـز قوشۇن باشلاپ موللا ئالىم قۇلغا تەسلىم بولىدۇ㉙.

مۇكاپاتلاش ھېسابىغا موللا ئالىم قۇل خوجەند قەلئەسىنى ياقۇپبەگنىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنكى كۈنلەردە موللا ئالىم قۇلنىڭ خۇدايار قاتارلىق كىشىلەرگە قارشـــى قوزغىغان ئۇرۇشى ئانچىمۇ كۆرۈنەرلىك نەتىجە يارىتالمايدۇ. سەۋەبى بۇخارا ئەمىرلىكىنىڭ قوشۇنلىرى كېيىنكى كۈنلەردە قوقەند زېمىنىگە باستۇرۇپ كىرىپ، خۇدايارنى ئوچۇق ـ ئاشكارا قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىگەنىدى.

بۇخارا قوشۇنى قوقەند زېمىنىدىكى تۇنجى جەڭنى خوجەندتە باشلايدۇ. يەرلىك پۇقرالار ھەمكارلىشـــپ بېرىشنـــى رەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، ياقۇپبەگنىڭ كۆرسەتكەن قارشىلىقى ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇپ بولىدۇ. ئىچكى ـ تاشقى قىيىنچىلىققا دۇچ كەلگەن ياقۇپبەگ ئۆز خوجايىنىدىن ۋاز كېچىپ، بۇخارا قوشۇنى تەرەپكە ئۆتۈپ خۇدايارنىڭ خىزمىتىدە بولىدۇ㉚.

بىراق، ئۇزاق ئۆتمەي بۇخارا قوشۇنى قوقەند زېمىنىدىن چېكىنىدىغان چاغدا، ياقۇپبەگ خۇدايارىدىنمۇ يۈز ئۆرۈپ قايتا موللا ئالىم قۇلنىڭ خىزمىتىدە بولىدۇ㉛.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ياقۇپبەگنىڭ مۇھىـــم ئىـــش ـ پائالىيىتى موللا ئالىم قۇلغا ئەگىشىپ خۇدايار ھەم ئۇنـــڭ قوللىغۇچىلىرىغا قارشى ھەر خىل كۆلەمدە ئۇرۇش قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. دەل مۇشۇ مەزگىلدە، ياقۇپبەگكە ئامەت ئېلىپ كېلىدىغان بىر قاتار ۋەقەلەر يۈز بەرگەن. جۈملىدىن ئەڭ مۇھىم ئىش شۇ بولدىكى، ئالىم قۇل دىققەت ـ ئېتىبارىنى ئېلىمىزدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قارىتىشقا باشلىدى. چارۋىسىنىـــڭ توسقۇنلۇق قىلىشى تۈپەيلىدىن، قوقەندنىڭ غەربتىكى ئەللەر بىلەن بولغان ئالاقىسى بارا ـ بارا ئۈزۈلۈپ قالدى. يېڭـــى

ئالاقىلىشىش يولى ئىزدەش ئۈچۈن موللا ئالىم قۇل تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىزاڭ ئېگىزلىكى ئارقىلىق چەت ئەل بىلەن يېڭى ئالاقە ئورنىتىش كويىدا بولدى. موللا ئالىم قۇل تۈركىيىگە ئەۋەتكەن تۇنجى ئەلچى شەيخ ئىسلام مۇھەممەد خوجا ئىشان ئېلىمىزنىڭ شىزاڭ ئېگىزلىكى ئارقىلىق ئىستانبۇلغا كېتىۋاتىپ، يەكەندە توسۇلۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن «قەشقەر تارىخى» نى يادقا ئوقۇپ داڭقى كەتكەن ھېلىقى مۇھەممەد يۇنۇسجاننى موللا ئالىم قۇل ئېلىمىزنىڭ قەشقەردىكى يەرلىك داڭلىرىلىرى بىلەن ئۇچراشتۇرغان ھەمدە بىرقانچە قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق كېلىشىم ھاسىل قىلغان. ئېلىمىزدىكى سەمەن قەلئەسىنىڭ ھاكىمى قاسىم قوقەندتە جاۋابەن زىيارەتتە بولۇشقا ئەۋەتىلگەن. كېيىنكى كۈنلەردە، موللا ئالىم قۇلنىڭ ئەنگلىيە، تۈركىيە، ئافغانىستان، كەشمىر ۋە ھىندىستانلارغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ئارقىلىق ئۆز مەنزىلگە يېتىپ بارغان[32].

مۇھەممەد يۇنۇسجاننىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا ئېرىشكەن دىپلوماتىك مۇۋەپپەقىيەتلىرى موللا ئالىم قۇل ئۈچۈن قالتىس ئىلھام بولىدۇ. مۇھەممەد يۇنۇسجان شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋالنى سۆزلەپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ: «پېقىر مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كاشغەردىن يۈرۈپ مۇھەررەمنىڭ ئاخىرى، بەلكى سەپەر ئېيىنىڭ باشلىرىدا ئامان ـ ئېسەن قوقەند سەلتەنىتى ئوردىسىغا كىردىم. خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئەلچىسىنى ۋە يوللىغان سوۋغا ـ سالاملىرىنى خانىڭ ۋە ئەمىرنىڭ نەزىرىدىن ئۆتكۈزدۈم. ئەمىرلەشكەر چەكسىز خۇرسەن بولۇپ تەشەككۇر ئېيتىپ، پېقىرغا كۆپ ئىلتىپاتلار قىلدى. جۈملىدىن ئەمىرلەشكەرنىڭ مۇبارەك ئاغزىدىن «بىز ئۆزلىرىنىڭ مۇنداق لايىقەت ۋە مۇۋاپىق خىزمەتلىرىدىن چەكسىز خۇشال بولدۇق، ئەمما، خېلى ئۇزۇن زامان ئۇ يەردە (كاشغەردە) لازىم بولمىغان

ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولۇپ، غەنىيەت پۇرسەت بۇ جايدا ئۆتۈپ كەتتى. تۈركستان بىزنىڭ قولىمىزدىن چىقىپ كەتتى، يەنى رۇسلارنىڭ نىجىس ئەسكەرلىرى بالا ـ قازادەك يۇز كەلتۈرۈپ ئەۋلىيا ئاتا ۋە تۈركستاننى بېسىۋالدى. ئۇ جايدىكى ئىسلام قوشۇنىنىڭ بەزىسى رۇسلارنىڭ قىلىچى ئاستىدا ئۆلدى ۋە بەزىلىرى قېچىپ كەتتى، دېگەن سۆزلەرنى سۆزلىدى. پېقىر ئەمىر ـ لەشكەرنىڭ بۇ سۆزىگە جاۋابەن بەزى كۆڭۈللۈك سۆزلەرنى ئېيتىپ، ھال ـ تەسەللى بېرىپ كۆڭلىنى كۆتۈرۈپ قويدۇم. خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئەلچىسىنى ھەم ھۆرمەت ـ ئېھتىرام ۋە مېھرىبانلىق بىلەن كۈتۈپ خۇش قىلىپ تېز ئارىدا قايتۇردۇق»㉝.

ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، مۇھەممەد يۇنۇسجان شۇ چاغدا موللا ئالىم قۇلنىڭ مۇددىئاسىنى تولۇق چۈشىنىپ كېتەلمىگەن. شۇ سەۋەبتىن مۇھەممەد يۇنۇسجان ئۆز بايانىدا موللا ئالىم قۇلىغا تەسەللى بەرگەنلىكىنى بەكرەك تەكىتلەيدۇ ـ يۇ، موللا ئالىم قۇلنىڭ سۆزىدە ئىپادىلەنگەن سىياسىي غەرەزلەرگە، يەنى چارروسىيە كۈندىن ـ كۈنگە قىستاپ كېلىۋاتقان شارائىتتا موللا ئالىم قۇلنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى يېڭى بىر چىقىش يولى دەپ قاراۋاتقانلىقىغا سەل قارايدۇ. موللا ئالىم قۇلنىڭ ۋەزىيەت توغرىسىدىكى مۆلچەرىنى توغرا بولۇپ چىقتى، دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى، كېيىنكى قىسقىغىنە بىرقانچە يىلدا چارروسىيە قوشۇنى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ قوقەندنىڭ شىمالىدىكى بىرمۇنچە قەلئە ۋە بازارلارنى ئىشغال قىلىۋالغان ھەم زور ئەسكىرىي كۈچ بىلەن تاشكەنتكە قايتا ـ قايتا ھۇجۇم قوزغىغان㉞.

6. قەشقەرگە بۆسۈپ كىرىش

مۇشۇ چاغدا، كۈچادىن باشلانغان كەڭ كۆلەملىك قوراللىق

قوزغىلاڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا كېڭىيىشكە باشلىدى. بۇ خەۋەر قوقەندكە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، موللا ئالىم قۇل كۆتۈلمىدە پىلانلاپ قويغان ھېلىقى پىلاننىى ئىشقا ئاشۇرۇشقا تەييارلىق قىلدى. بۇ ئىشقا بىۋاسىتە قاتناشقانلاردىن موللا ئالىم قۇلدىن باشقا يەنە مۇھەممەد يۇنۇسجان بىلەن ياقۇپبەگمۇ بار بولۇپ، ئورنى تاشكەنت ئىدى.

مۇھەممەد يۇنۇسجان «پەرغانە ۋە قەشقەر تارىخى» نىڭ ئاپتورىغا مۇشۇ ئىشنى سۆزلەپ بېرىپ مۇنداق دېگەن: «بۇ جەريانىدكى مۇھىم ئىشلارنىڭ بىرى شۇكى، ئەمىرلەشكەر كاشغەر شەھىرىنىڭ قىياپىتى ۋە ئۇ يەردىكى پۇقرالارنىڭ رايىشلىق ھەم ساداقەتمەنلىك جەھەتتىكى ئەھۋاللىرىنى سۈرۈشتۈردى ھەمدە ماڭا يەنە قەشقەرنى ئىگىلەش غەرىزىنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى چۈشەندۈردى. بىر كۈنى ئەمىرلەشكەر توساتتىن ئۈچ كۈنگىچە ھېچكىمنى قوبۇل قىلمىدى. ھېچكىمنۇ ئۇنى ئاۋارە قىلالمايتتى. بۇ ئۈچ كۈن ئىچىدە يالغۇز پېقىرلا كەلگەن ئەرز ـ مەكتۇبلارنى ئۇنىڭغا ئەكىرىپ بېرىپ كۆرۈشۈپ تۇراتتىم. مەندىن باشقا ھېچبىر كىشى ئەمىرلەشكەر بىلەن كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولالمىدى. ئەمما، جانابى ياقۇپبەگ غازى بۇ ئىشتىن بەك قورقۇپ ۋە ئەندىشە قىلىپ پەقىرنىڭ قېشىغا كېلىپ ماڭا يېلىنىپ: «ئەي جان بۇرادىرىم، خۇدا ھەققى ماڭا ئېيتىپ بەرگىن، بۇ يەردە زادى نېمە ئىش بولدى؟ نېمە ۋەقەلەر بولۇۋاتىدۇ؟ نېمىشقا ئۇچ كۈندىن بېرى ھېچكىمنى قوبۇل قىلمايدۇ؟» دەپ سوراپ كەتتى. مەن ئۇنىڭغا: «ئەمىرلەشكەر ھازىر سىزنى قەشقەر ۋە ئالتە شەھەرنىڭ ۋالىيلىقىغا تەينىلەشنى ئويلىشىۋاتىدۇ، بۇ شەپقەتلەر سىزنى خان تاجىدىنمۇ ئۈستۈن ئابرۇيغا ئىگە قىلغۇسى. مانا بۇ ئەمىرلەشكەرنىڭ ئۇچ كۈندىن بېرى ئويلاۋاتقان ئىشى، بۇلارنىڭ جانابىڭىزغا ھېچبىر زەررى يوق دەپ، بۇ ئىشنىڭ راستلىقى ئۈچۈن قەسەم بەرگىنىمدىن

كېيىن ياقۇپبەگ غازى ئاندىن خاتىرجەم بولدى. ئۇچ كۈندىن كېيىن ئەمىرلەشكەر بارلىق ئەلەمدار - قەلەمدار مۇھىم ئەربابلارنى يىغىپ قەشقەرنىڭ ئىشىنى مۇزاكىرە قىلدى. ھەربىر ئادەم ئۆزىنىڭ بۇ ئىشقا بولغان ئويلىرىنى بايان قىلىشتى. ئاخىرىدا ئەمىرلەشكەر ياقۇپبەگنى بۇزرۇك خان تۆرە بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى بولغان بۇزرۇك خان تۆرەمگە ئەمىرلەشكەر: «مەن سىزنى قەشقەرنىڭ خانى قىلىپ تەيىنلىدىم، بىراق دۆلەتنىڭ بارلىق چوڭ ئىشلىرىدا، مەسىلەن مالىيە كىرىم - چىقىم، ئۆلۈم جازاسى بېرىش، ئەمەلدار تەيىنلەش قاتارلىق ئىشلاردا ياقۇپبەگ غازى ئۆزى قارار چىقىرىدۇ. ياقۇپبەگ غازى بۇ ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلغاندا باشقىلارنىڭ دەخلىسىگە ئۇچرىماسلىقى لازىم. جانابىڭىز ئۆزىڭىزنىڭ خان دېگەن نامىڭىزغا رازى بولۇپ، ئۆزىڭىزنىڭ ۋاقتىنى چاغ ئۆتكۈزگەيسىز» دېدى»[53].

يۇقىرىدىكى نەقىلنىڭ باش قىسمىدا سۆزلەنگىنى موللا ئالىم قۇلنىڭ قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىنى تاللىۋالغانلىق جەريانى، كېيىنكى قىسمىدا سۆزلەنگىنى موللا ئالىم قۇلنىڭ ياقۇپبەگنى قەشقەرگە ئەۋەتىش جەريانى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، موللا ئالىم قۇلنىڭ بۇزرۇك بىلەن ياقۇپبەگكە ئايرىپ بەرگەن ھوقۇق دائىرىسى توغرىسىدىكى بايانلاردۇر.

مۇشۇ ۋەقەنى سۆزلەپ بەرگەن مۇھەممەد يۇنۇسجان ئۆز بايانلىرىنىڭ راستلىقىنى دەللىلەش ئۈچۈن، ۋەقەنىڭ ئۆتمۈشىنى سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن، يەنە مۇنۇ ئىككى ئىشنى قوشۇمچە قىلغان. ئۇنىڭ بىرى، بۇزرۇك شۇ مەيداننىڭ ئۆزىدە تىلخەت بېرىپ ھەممە ئىشتا ياقۇپبەگنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئىتائەت قىلىدىغانلىقىغا ۋەدە بەرگەن؛ يەنە بىرى، موللا ئالىم قۇل ئۆزى

مىنىپ يۈرگەن ئاتنى ياقۇبېگكە تەقدىم قىلىپ ئۇنىڭغا تامامەن ئىشىنىدىغانلىقىنى ئىپادىلىگەن.

ياقۇبېگنىڭ قوقەندتىن قەشقەرگە يوشۇرۇن كىرىۋېلىشىغا سەۋەبچى بولغان ئامىل ۋە جەريان توغرىسىدا «تارىخي ھەمىدى» دە باشقىچىرەك پىكىر بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدىكى بىر بۆلەك خاتىرە ياقۇبېگنىڭ ئىككىنچى قېتىم بۇخارادىن قاچقان ۋاقتىدىن باشلاپ يېزىلغان. ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان ئاساسىي ئەھۋاللار مۇنداق: «ياقۇبېگنىڭ ئىككىنچى قېتىم قوقەندتىن قېچىشى مەللىبېكنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئىدى. ياقۇبېگنى قوقەند دائىرىلىرى تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بۇخارا دائىرىلىرى قوقەند بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكە تەسىر يەتكۈزمەسلىك ئۈچۈن، ياقۇبېگنى دەرھال تۇتۇپ زىندانغا تاشلىدى. بۇ ئىشلار سەل بېسىققاندىن كېيىن بۇخارا خانى مۇزەپپەرنىڭ يول قويۇشى بىلەن ياقۇبېگ بۇخارا قوشۇنىدا ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ، سەبز قەلئەسىدىكى ئۇرۇشلارغا قاتناشقان. دەل مۇشۇ چاغدا، مەللىبېك باشقىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن، قوقەندتە تاشكەنتتىكى قانائەتشاھ بىلەن ئالىم قۇلدىن ئىبارەت ئىككى ھەربىي گۇرۇھ شەكىللەنگەن. قانائەتشاھ خۇدايارنى خان قىلىپ تىكلىگەن. موللا ئالىم قۇل بولسا شامۇرات خوجىنى خان قىلىپ تىكلىگەن. ياقۇبېگ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ بۇخارادىن قېچىپ چىقىپ ئاۋۋال خۇدايار تەرەپكە ئۆتكەن. كېيىنكى كۈنلەردە موللا ئالىم قۇل بۇخاراغا ئۆزئارا ھەمدەملىشىش تەكلىپىنى قويغاندا، بۇخارا دائىرىلىرى ياقۇبېگنى جازالاپ بېرىشنى ئالدىنقى شەرت قىلغان. مانا شۇنداق شارائىتتا موللا ئالىم قۇل ياقۇبېگنى قەشقەرگە ئەۋەتىش ئارقىلىق بۇخارا دائىرىلىرىنىڭ سۇرۇشتۇرۇشىدىن ساقلاپ قالغان»[36].

«تارىخي ھەمىدى» نىڭ مۇئەللىپى بۇخارا خانى

مۇزەپپەرنىڭ موللا ئالىم قۇلغا يازغان خېتىنى نەقىل قىلىش ئارقىلىق ئۆز خاتىرىسىنىڭ ئىشەنچلىكلىكىنى ئاشۇرغان. موللا مۇسا سايرامى مۇشۇ پاكىتلارنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ ياقۇپبەگنى ئائىلاج قوقەندتىن ئايرىلىپ قەشقەرگە كەلگەن، دەپ قارىغان. بۇنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە موللا مۇسا سايرامى بۇزرۇك بىلەن ياقۇپبەگ بۆلۈنۈپ ئوش شەھىرىگە كەلگەن چاغدىكى ئەھۋاللارنى مۇنداق بايان قىلغان: «بۇ ئەرز يېتىپ كەلگەندىن كېيىن موللا ئالىم قۇل بۇزرۇكخان تۆرەمنى تەيىن قىلىپ قەشقەرگە بۇيرۇدى. ئۇنىڭغا تۇرۇپ خوجا ياساۋۇلبېشى، ئابدۇللا يۈزبېشى، غازى يۈزبېشى قاتارلىق يۈزدەك ئادەمنى قوشتى. بۇلار ئوش دېگەن جايغا كەلگەندە، ئەزىزبەگ جاللات، ياقۇپ كاناي باشلىق يەنە يۈزدەك ئادەم قوشۇلدى»㊲.

موللا مۇسا سايرامنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، بۇزرۇكخان ئوشتىن ئايرىلىپ داۋان دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە، ياقۇپبەگ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىپ بۇزرۇك بىلەن ئۇچراشقان. «تارىخىي ھەمىدى» دە ياقۇپبەگ بۇزرۇك بىلەن ئۇچراشقان چاغدىكى ئەھۋال مۇنداق يېزىلغان: «ياقۇپبەگ بۇزرۇك خان تۆرەمگە داۋان ئۈستىدە يېتىشىۋالدى. خان تۆرەم ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، كەلگىنىگە ناھايىتى خۇشال بولدى ۋە ھەممە يىگىتلىرىنى قۇشبېگىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇردى. نەتىجىدە بۇزرۇك خان تۆرەم تۆرىلىك مەنسىپىدە، قۇشبېگى خىزمەتكار ئورنىدا بولۇپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يۈرۈپ قەشقەر تەۋەسىگە يېتىپ كەلدى. بۇ تارىخى ھىجرىيە 1281 ـ يىل (مىلادىيە 1864 ـ 1865 ـ يىلى — ت) جەددىي (ئوغلاق ـ ت) قىش پەسلى ئىدى»㊳.

«تارىخىي ھەمىدى» بىلەن «پەرغانە ۋە قەشقەر تارىخى» دا ياقۇپبەگنىڭ قەشقەرگە يوشۇرۇن كىرىش جەريانى بايان قىلىنغاندا، گەرچە بۇ ئەھۋاللارغا بولغان تەسۈرلەر زىت

بولسمۇ، لېكىن بۇزرۇك بىلەن ياقۇپبەگنىڭ ئورنى توغرىسىدىكى بايانلىرىدا ئېنىق ئوخشاشلىق بار. مەسىلەن، «تارىخىي ھەمدى» دە «بىر كۈنى كېچىدە موللا ئالىم قۇل ياقۇپبەگنى چاقىرتىپ ئۇنىڭغا بۇخارا خانى ئەۋەتكەن خەتنى كۆرسىتىپ مۇنداق دېدى: سىزنىڭ پەرغانە ۋىلايىتىدە تۇرۇشىڭىز ياخشى ئەمەستەك قىلىدۇ. مەسلىھەتنىڭ ياخشىسى شۇكى، مەن سىدىقبەگنىڭ ئىلتىماسى بويىچە بۇزرۇكخان تۇرىنى قەشقەرگە ماڭدۇردۇم. خوجىلار يۇرتدارچىلىقنىڭ قائىدىسىنى ۋە ئەمەلدارلىق ئىشلىرىنى بىلمەيدۇ، سىز دەرھال بۇزرۇكخان تۇرىنىڭ ئارقىسىدىن قەشقەرگە بېرىڭ. مەن سىزنى قۇشبېگى قىلىپ تەيىنلىدىم»[39] دەپ بايان قىلغان.

بۇزرۇكخان بىلەن ياقۇپبەگ قاتارلىقلار قەشقەر چېگرىسىغا يېقىن كەلگەن چاغ قىش پەسلىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ 1865 ـ يىل 1 ـ ئاي ئىدى. تۇرلۇك ئامىللار سەۋەبىدىن (جۈملىدىن ھاۋا كىلىماتى سەۋەبىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئەينى ۋاقىتتا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى قاپلىغان سىياسىي داۋالغۇشلار، ھەربىي توقۇنۇشلار بارا ـ بارا پەسىيىشكە باشلايدۇ. بۇ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنى تېخىمۇ روشەن ئىپادىلەپ بېرىدۇ. جۈغراپىيىلىك نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ياقۇپبەگ ئورۇنلىشىۋالغان قەشقەر ئوخشاش بولمىغان سىياسىي كۈچلەر ئارىسىغا جايلاشقان بىر بوستانلىق ئىدى. بۇ يەردە قەشقەرنىڭ جۈغراپىيىلىك شارائىتىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشىمىزدىكى سەۋەب، قەشقەر تۇرلۇك سىياسىي ئامىللار تۈپەيلىدىن ئەينى ۋاقىتتا باشقا جايلاردىن ئايرىلىپ بېكىنمە ھالەتتە تۇراتتى. ئۇرۇمچىدىكى تومۇر (داۋۇت)، ئىلىدىكى مەزمەزاتلارنى ھېسابقا ئالغان تەقدىردىمۇ، قەشقەرگە يېقىن جايلاشقان كۈچادىكى راشىدىن خوجا، يەكەندىكى ئابدۇراخمان، خوتەندىكى ھەببۇللا قاتارلىق كىشىلەر باشچىلىقىدىكى بىرقانچە سىياسىي كۈچلەر

مەۋجۇت ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، قەشقەر بىلەن يېڭىسارنىڭ يېڭى شەھەرلىرىنىڭ ئۆزىدىمۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى بار ئىدى. ئەمەلىيەتتە، سىدىقبەگ ياقۇپبەگكە يارىتىپ بەرگەن سىياسىي تەسىر دائىرىسى پەقەتلا قەشقەر بىلەن يېڭىسار شەھىرىدىنلا ئىبارەت ئىدى. يېڭىسار بىلەن قەشقەرنى قوشقاندا پەقەت غەربىتىن شەرققە تەخمىنەن 150 چاقىرىم كېلىدىغان تار بەل باغ ھاسىل بولاتتى.

ياقۇپبەگ قەشقەرگە كىرگەندىن كېيىن، ئالدى بىلەن بۇزرۇكنىڭ ئورنىنى ئېتىراپ قىلدى. قەشقەردىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرى بۇزرۇكنى ئۆزلىرىنىڭ داھىيىسى دەپ تونۇشتى. گەرچە بۇ ھەرىكەتنى پىلانلىغان موللا ئالىم قۇل ياقۇپبەگ ئۇچۇن ئورۇن ۋە ھوقۇق دائىرىسىنى ئېنىق بەلگىلەپ بەرگەن بولسىمۇ، بىراق ياقۇپبەگنىڭ ئوبرازى مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرىغا نىسبەتەن ئانچە ئېنىق ئەمەس ئىدى. ئۇلار ياقۇپبەگنىڭ بۇرۇن قوقەندنىڭ ئەمەلدارى ئىكەنلىكىدىن باشقا ئۆتمۈشى توغرۇلۇق ھېچنېمىنى بىلمەيتتى. شۇڭا بەزىلەر ياقۇپبەگنى بۇزرۇكنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ بىرى دەپ قارىغان. بەزىلەر ياقۇپبەگ بىلەن بۇزرۇك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى خوجايىن بىلەن چاكار مۇناسىۋىتى دەپ قارىغان. يەنە بەزىلەر ياقۇپبەگنى كەمستىپ «ئەنجانلىق قىپچاق» دەپ ئاتاشقان.

قەشقەرگە كىرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە ياقۇپبەگ بىلەن بۇزرۇكنىڭ ھەرىكەت ۋە تۇرمۇش شارائىتلىرى پۈتۈنلەي باشقىچە بولۇپ، دەل ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى سالاھىيەت مۇناسىۋىتىنى تەسۋىرلەنگەندەك بولىدۇ. ياقۇپبەگ ئاۋات بازاردىن يىراق بىر سارايغا ئورۇنلىشىدۇ. ئۇ ھەر كۈنى ۋاقتى - ۋاقتىدا بۇزرۇكنىڭ تۇرالغۇسىغا ھال سوراپ بارغاندىن باشقا چاغلاردا ئۆيىدىن سىرتقا چىقمايدۇ. بۇ سارايدا ياقۇپبەگ كۆپ ۋاقتىنى ئاشلىق توپلاش، قورال - ياراغ سېتىۋېلىش، قوشۇننى تەرتىپكە سېلىش بىلەن

ئۆتكۈزىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە بۇزرۇك بولسا نەغمە ـ ناۋا، ئەيش ـ ئىشرەت بىلەن بولۇپ كېتىپ، نە سىياسىي ئىشلار بىلەن كارى بولمايدۇ، نە ھەربىي ئىشلار بىلەن كارى بولمايدۇ.

كېيىنكى يىللاردا ياقۇپبەگ كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن قىلغان ئۇچ قېتىملىق جەڭدە ئۆز تەسىرىنى زورايتىدۇ. ئۇ ئاقسۇ بىلەن مارالبېشى ئارىلىقىدىكى يەرلەرنى چېگرا قىلغان ئاساستا كۈچا قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن قارشىلىشىدۇ. گۇما بىلەن قاغىلىق ئارىسىدىكى جايلارنى چېگرا قىلىپ خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن تىركىشىدۇ.

پايدىلانمىلار

①«تارىخىي ھەمىدى» نىڭ 490 ـ بېتىدە ياقۇپبەگ ئۆلتۈرۈلگەن كۈن ھىجرىيىنىڭ 1294 ـ يىلى رەبىيەلئەۋۋەلنىڭ 14 ـ كۈنى دەپ يېزىلغان؛ «تارىخىي ئەمنىيە» نىڭ 299 ـ بېتىدە ياقۇپبەگ ئۆلتۈرۈلگەن كۈنى ھىجرىيىنىڭ 1294 ـ يىلى رەبىيەلئاخىرنىڭ 14 ـ كۈنى دېيىلگەن؛ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» سودا نەشرىياتى 1976 ـ يىل نەشرى، 211 — 212 ـ بەتلەر.

②يەتتە شەھەر تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۈچا قاتارلىق يەتتە جاينى كۆرسىتىدۇ.

③«تارىخىي ھەمىدى» نىڭ 496 ـ بېتىگە، «تارىخىي ئەمنىيە» نىڭ 304 — 305 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

④ياقۇپبەگنىڭ دادىسىنىڭ تولۇق ئىسمى پىر مۇھەممەد مىرزا. «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى»، 62 ـ بەت؛ رۇسىيىلىك كروپاتكىن يازغان، لىن سۇڭچۇن، ژاك شىنلىنلار تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «قەشقەريە» نىڭ 30 ـ بېتىدە: «ياقۇپبەگنىڭ دادىسىنىڭ ئىسمى ئىسمەت ئۇۋلا» دېيىلگەن.

⑤«تارىخىي ھەمىدى»، 326 — 327 ـ بەتلەر؛ «تارىخىي ئەمنىيە» 168 ـ بەت.

⑥«پەرغانە ۋە قەشقەر تارىخى» نىڭ 16 ـ 17 ـ بەتلىرىگە رۇسىيىلىك تېرىنتىيېف يازغان «ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى» نىڭ بىرىنچى

توم 313 — 314 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.
⑦ «پەرغانە ۋە قەشقەر تارىخى» 18 ـ بەت.
⑧ يۇقىرىقى كىتابنىڭ 18 ـ بېتىگە، «ئونتۇرا ئاسىيانىڭ بويسۇندۇرۇش تارىخى» نىڭ 2 ـ باب 388 ـ بېتىگە قارالسۇن.
⑨ «غازى» نىڭ مەنىسى «خىسلەتلىك قەھرىمان» دېگەنلىك بولۇپ، بۇ يەردە ياقۇبېگنى ھۆرمەتلەپ ئېيتىلغان.
⑩ «پەرغانە ۋە قەشقەر تارىخى»، 20 — 21 ـ بەت.
⑪ يۇقىرىقى كىتاب، 21 — 22 ـ بەت.
⑫ يۇقىرىقى كىتاب، 22 ـ بەت.
⑬ يۇقىرىقى كىتاب، 23 ـ بەت.
⑭ «تارىخى ھەمىدى» نىڭ 328 ـ بېتىگە؛ «تارىخى ئەمنىيە» نىڭ 169 — 170 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن. ئەينى چاغلاردا ئونتۇرا ئاسىيادا بىر خىل قائىدە ـ يوسۇن ئادەتتى بولۇپ، ھەربىر ئۇلۇش سوۋغات توقۇز تالدىن بولۇشى، ئىككى كۆپ بولغاندا توقۇز ئۇلۇش بولۇشى، جەمئىي 81 تال بولۇشى تەلەپ قىلىناتتى.
⑮ «تارىخى ھەمىدى» نىڭ 329 ـ بېتىگە؛ «تارىخى ئەمنىيە» نىڭ 171 ـ بېتىگە قارالسۇن.
⑯ «تارىخى ھەمىدى» نىڭ 329 ـ 330 ـ 331 ـ بېتىگە قارالسۇن.
⑰ «پەرغانە ۋە قەشقەر تارىخى» نىڭ 31 ـ بېتىگە، «تارىخى ئەمنىيە» نىڭ 172 ـ بېتىگە قارالسۇن.
⑱ «پەرغانە ۋە قەشقەر تارىخى»، 38 ـ بەت.
⑲ يۇقىرىقى كىتاب، 383 ـ بەت.
⑳ «پەرغانە ۋە قەشقەر تارىخى» 44 ـ بەت.
㉑ يۇقىرىقى كىتاب، 46 — 47 ـ بەت؛ «تارىخى ئەمنىيە»، 173 ـ بەت.
㉒ «تارىخى ھەمىدى»، 331 — 332 ـ بەتلەر.
㉓ يۇقىرىقى كىتاب، 332 ـ بەت.
㉔ «پەرغانە ۋە قەشقەر تارىخى»، 52 — 53 ـ بەت.
㉕ يۇقىرىقى كىتاب، 332 ـ بەت.
㉖ «تارىخى ھەمىدى»، 333 ـ بەت.
㉗ يۇقىرىقى كىتاب، 333 ـ بەت.

㉘ «پەرغانە ۋە قەشقەر تارىخى» 58 — 59 ـ بەت.
㉙ يۇقىرىقى كىتاب، 59 ـ بەت.
㉚ يۇقىرىقى كىتاب، 67 ـ بەت.
㉛ يۇقىرىقى كىتاب، 103 ـ بەت.
㉜ يۇقىرىقى كىتاب، 115 — 116 ـ بەت.
㉝ يۇقىرىقى كىتاب، 117 — 118 ـ بەت.
㉞ يۇقىرىقى كىتاب، 135 ـ بەت.
㉟ يۇقىرىقى كىتاب، 135 ـ بەت.
㊱ «تارىخي ھەمدى»، 331 — 335 ـ بەتلەر؛ «تارىخي ئەمنىيە»، 176 ـ بەت.
㊲ «تارىخي ھەمدى»، 333 — 334 ـ بەت؛ «تارىخي ئەمنىيە»، 175 ـ بەت؛ «ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى»، ئىككىنچى توم، 15 ـ بەتكە قارالسۇن.
㊳ «تارىخي ھەمدى»، 335 ـ بەت؛ «تارىخي ئەمنىيە»، 177ـ بەت.
㊴ «تارىخي ھەمدى» 334 — 335 ـ بەتلەر؛ «تارىخي ئەمنىيە» 117 ـ بەت.

2 ـ بۆلۈم ياقۇبېگنىڭ 1864 ـ يىلىدىكى ئۇيغۇر خەلق قوزغىلىڭىنى نابۇت قىلىشى

1. ياقۇبېگنىڭ خوتەن قوزغىلىڭىنى نابۇت قىلىشى

1. خوتەنگە ئاچ كۆزلۈك بىلەن تىكىلىش

1864 ـ يىلى يازدىن باشلاپ تارىمنىڭ جەنۇب تەرىپىنى قاپلاپ كەتكەن ئۇرۇش چۇقان ـ سۇرەنلىرى 1866 ـ يىلىغا كەلگەندە بىردىنلا جىمىپ قالدى. مۇشۇ مەزگىلدە ياقۇبېگ مۇتلەق كۆپ ۋاقتىنى ئۇرۇش قىلىشقا كېتىدىغان ھەر خىل تەييارلىقلارغا سەرپ قىلدى. ياقۇبېگنىڭ مۇشۇ مەزگىلدىكى

پىسخىك ھالىتىنى موللا مۇسا سايرامى مۇنداق دەپ تەسۋىرلىگەن: «بۇ چاغدا، ئاتالىق غازىنىڭ ئۇرۇشلارنى كېچەيتىش ھەۋەسلىرى ۋە مەملىكەت ئىچىش داغدۇغىسى كۈندىن ـ كۈنگە ئۇلغىيىپ، ئۇنىڭ خىيالىغا مەھكەم يېپىشتى. بولۇپمۇ گۈزەل خوتەننى بويسۇندۇرۇش مۇددىئاسى ئۇنى بىئارام ۋە بىقارار قىلىشقا باشلىدى»①.

شۇ يىلنىڭ كۈز كۈنلىرىگە كەلگەندە ياقۇبېگ خوتەننى ئۆزىنىڭ ئىشغال قىلىش نىشانى قىلىپ بەلگىلىدى. ياقۇبېگنىڭ مۇنداق قارارغا كېلىشىدە، بىرىنچىدىن، خوتەندە نۇرغۇن بايلىقنىڭ ساقلىنىۋاتقانلىقى ياقۇبېگكە ئايان ئىدى؛ ئىككىنچىدىن، ياقۇبېگ ئۆزىچە خوتەننى قانتتىق قامالدا قالدى، دەپ ھېسابلىغانىدى. چۈنكى شۇ ۋاقىتتا خوتەننىڭ سىرت بىلەن ئالاقىلىشىشىدا كەم بولسا بولمايدىغان پۈتۈن قاتناش يوللىرى ياقۇبېگنىڭ ئىلكىدە ئىدى.

شۇ يىلنىڭ باش قىش مەۋسۇملىرىدە، ياقۇبېگ ئۆزىنىڭ ئەڭ خىل قوشۇنىدىن 15 مىڭدەك ئەسكەرنى مەخپىي تۈرده يەكەنگە يۆتكىدى. ياقۇبېگ خوتەنگە ھۇجۇم قىلىشنىڭ پەيتىنى تاللاۋاتقاندا، بەزىلەر ئۇنىڭغا كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ 1865 ـ يىلى خوتەن بوستانلىقىنىڭ ئەتراپلىرىدا ئۇچرىغان مەغلۇبىيىتىدىن ساۋاق ئېلىشنى ئاگاھلاندۇردى. شۇ يىلى ھەببۇللانىڭ چوڭ ئوغلى ئابدۇراخمان قوماندانلىقىدىكى خوتەن قوشۇنى زاۋا دېگەن يەردە كۈچانىڭ بىرنەچچە مىڭ ئەسكىرىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغانىدى②.

ياقۇبېگنىڭ ئەتراپىدىكىلەر يەنە ئۇنىڭغا خوتەنلىكلەر جاھىل كېلىدۇ، ھەرقانداق ئىشقا قاتتىق بېرىلىپ كېتىدۇ، ئۆز خوجايىنىغا، باشلىقىغا بەك سادىق كېلىدۇ، دەپ ئەستايىدىل چۈشەندۈردى. ياقۇبېگ مۇشۇ مەسلىھەت ۋە ئاگاھلاندۇرۇشلار بويىچە ئۆزىنىڭ ئۇرۇش پىلانىنى ئۆزگەرتىپ، پەم بىلەن جەڭ

قىلىشنى قاتتىق جەڭ قىلىشنىڭ ئورنىغا دەسستىدۇ ـ دە، بۇزرۇكنى ئۆز پىلانىنى ئەملگە ئاشۇرۇشنىڭ قورالى قىلىپ تاللىۋالىدۇ.

1866 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ياقۇپبەگ بۇزرۇكنى ئۆلتۈرۈش يەكەنگە كېلىدۇ. بىر مەزگىل كۆڭۈل قويۇپ پىلانلاش ئارقىلىق ياقۇپبەگ بۇزرۇكنىڭ نامىدا ھەيۋىلانى بىر پارچە ھۆرمەت خېتى ئەۋەتىدۇ. ئۇ خېتىدە: چىرىيىدە دەپنە قىلىنغان ئىمام جەئفىرى سادىقنىڭ ئەسلىدە بۇزرۇك قاتارلىق خوجىلارنىڭ ئەجدادى ئىكەنلىكىنى، شۇڭا ھەيۋىلانىڭ بۇزرۇك ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ چىرىيىگە بېرىپ ئىمام جەئفىرىنىڭ مازىرىنى زىيارەت قىلىپ كېلىشىگە يول قويۇشىنى سەمىمىي ئۇمىد قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ھەيۋىللا بۇزرۇكنىڭ سالاھىيىتىگە بەكمۇ چوقۇنىدىغان بولغاچقا، ئۆزىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى نىمىتۇللانى نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام بىلەن نەچچە يۈز چاقىرىم ئالدىغا چىقىپ، خوتەن بوستانلىقىنىڭ سىرتىدا بۇزرۇك بىلەن ياقۇپبەگنى ئالاھىدە كۈتۈۋېلىشقا ئەۋەتىدۇ. ياقۇپبەگمۇ ئوخشاش مىقدارداكى سوۋغا ـ سالامنى نىمىتۇللاغا تەقدىم قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ بىردىنلا يېقىنلىشىپ كېتىدۇ. ئەتىسى ياقۇپبەگ نىمىتۇللاغا ئۆزىنىڭ ھەيۋىللا بىلەن كۆرۈشۈش ئارزۇسى بارلىقىنى ئىزھار قىلىدۇ.

2. ھەيۋىللانى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش

ياقۇپبەگنىڭ ھەيۋىللا بىلەن كۆرۈشۈش تەلىپى بۇزرۇك نامىدا يېزىلغان خەتتىكى دەسلەپكى ئارزۇسىغا زادىلا ماس كەلمەيتتى. ياقۇپبەگنىڭ ئۇ خەتنى ئەۋەتىشتىكى مەقسىتى پەقەت ئۆزىگە يول ئېچىش ئۈچۈنلا ئىدى، خالاس. ھەيۋىللا بىلەن كۆرۈشۈش تەلىپىگە ماقۇل بولۇش ۋە ياكى بۇ تەلەپنى رەت قىلىۋېتىشتىن نىمىتۇللا قاتتىق خىجىل بولۇپ ياقۇپبەگنىڭ تەلىپىنى دادىسىغا يەتكۈزۈپ بېرىشكىلا ماقۇل بولغان. نىمىتۇللا

قايتىدىغان ۋاقتىدا ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ ھەببۇللا بىلەن كۆرۈشۈش ئارزۇسىنى يەنە بىر قېتىم ئىزھار قىلىدۇ. ياقۇپبەگ مۇنداق دەيدۇ: «ئەلھەمدۇلىللا، بۇ يەرگە كەلدىم. پادىشاھزادەمنىڭ جاھان ئارا جامالىنى كۆرۈپ كۆزۈمنى روشەن ۋە نۇرلۇق قىلىپ مۇرادىمغا يەتتىم. ئەمدى ھاجى پادىشاھ دادامنى بىر كۆرمەككە مۇيەسسەر بولامدىمكىن دېگەن ئارزۇ ـ ھەۋەسنى قىلىمەن. بۇ كەمبەغەل كەمىنە خىزمەتكارلىرى پادىشاھ ئاتامنىڭ ئايىغلىرىنى، تۇغلىرىنى ساقلىلىم بىلەن سۈپۈرسەم دەيمەن. ئەگەر بۇ نادان غۇلامنى ئۆزىنىڭ كەمتەر غۇلام ـ چاكارلىرى قاتارىدا كۆرۈپ، مۇبارەك نەزەرلىرى بىلەن مەرھەمەت قىلىپ، يارلىقنامە ۋە ئالىي نىشاننامە بىلەن مېھرىبانلىق كۆرسەتسىلا، بۇ قارا تۇپراق ئۈستىدىكى خار ۋە ئېتىبارسىز بېشىمنى ئاسمانى قۇتۇبتىكى فەرقەدان (شىمالى قۇتۇپ يۇلتۇزىنىڭ يېنىدىكى ئىككى يورۇق يۇلتۇزنىڭ ئورتاق نامى) يۇلتۇزلىرى بىلەن تەڭ قىلغاندەك بولاتتىم. بۇ كەمىنىنىڭ ساددا كۆڭلىدە ئەنە شۇ ھەۋەسلەردىن باشقا يەنە ھېچقانداق مۇددىئا ۋە مەقسەت يوق. ئەگەر پادىشاھ دادام شەرەپلىك قەدەملىرىنى ئاياپ بۇ يەرگە كېلىشىنى خالىمىسا، مەن ئۆزۈم بېرىپ پادىشاھ دادامنىڭ ئۇلۇغ ئاستانىلىرىگە يۈزۈمنى سۈرتۈپ، خىزمەتكارچىلىقىمنى جان ـ دىلىم بىلەن مەلۇم قىلىپ، ئۇنىڭ ئاپتاپ دۆلەتلىرى نۇرىنىڭ بىر قەترە شولىسىدىن بەھرىمەن بولۇپ، ئۇنىڭ جاھان ئارا جامالىنى كۆزۈمنى روشەن قىلىشتىن باشقا ئىلاجىم زادى قالمىدى»④.

ياقۇپبەگنىڭ بۇ ئىزھارى «تارىخىي ئەمنىيە» ۋە «تارىخىي ھەمىدى» لەردە پۈتۈلگەن. بۇ ئەسەرلەرنىڭ مۇئەللىپى موللا مۇسا سايرامى ياقۇپبەگنىڭ مۇشۇ ئىزھارلىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتكەندە ياقۇپبەگنىڭ بۇ ئىزھارلىرى خۇشامەت گەپلەر، پىتنە ـ پاساتلار ۋە نەيرەڭ ـ تەدبىرلەر بىلەن تولغان دەپ ئەيىبلىگەن. بىراق، ياقۇپبەگنىڭ بۇ قىلمىشلىرىنى

نىمىتۇللا ساداقەت ۋە كەمتەرلىكنىڭ ئىپادىسى دەپ قارىغان. بۇنىڭغا يارىشا ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ سادىق ۋە كەمتەرلىكىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ تۆت ئەمىرىنىڭ بىرى بولغان ئابدۇللا ئىسىملىك ئەمىرنى نىمىتۇللاغا ھەمراھ قىلىپ خوتەنگە ئەۋەتىدۇ. ئابدۇللا ئىسىملىك بۇ ھەربىي ئەمەلدار ياقۇپبەگنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەنسەپدارلىرىنىڭ بىرى بولغاچقا، ھەببۇللا ئۆزى زىياپەت راسلاپ ئابدۇللانى كۈتۈۋالغان. زىياپەت داۋامىدا، ئابدۇللا ئېقىتماي - تېمىتماي ياقۇپبەگنىڭ ھەببۇللاغا يوللىغان سالام - ئېھتىرامىنى ۋە ھەببۇللانىڭ زىيارەت قىلىش ئارزۇسىنى ھەببۇللاغا يەتكۈزىدۇ. ھەببۇللا ئابدۇللانىڭ بايانلىرىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن ئوغلى نىمىتۇللاغا شۇ جايدىلا بۇ گەپلەرنى ئىسپاتلاش تەلىپىنى قويىدۇ. نىمىتۇللا دادىسىغا ياقۇپبەگنىڭ ئىشەنچلىك ئادەم ئىكەنلىكىنى تەۋسىيە قىلىپ، ھەببۇللانىڭ شەخسەن ئۆزىنىڭ ياقۇپبەگنىڭ ئالدىغا چىقىشىغا ئىلھام بېرىدۇ. ئەلۋەتتە ھەببۇللا سۆزلەردىن گۇمانلىنىشقا سەۋەب تاپالمايدۇ: شۇنىڭ بىلەن ئاخىرى ياقۇپبەگ بىلەن كۆرۈشۈش قارارىغا كېلىدۇ.

ھەببۇللا ياقۇپبەگنىڭ بارگاھىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، دەرھال ياقۇپبەگنىڭ چېدىرىغا باشلىنىدۇ. چېدىرغا كىرگەندە، ياقۇپبەگ «ھەدىس» تىكى «كىمكى بىر ھاجىنى ياكى غازاتچىنى قۇچاقلىسا ۋە ياكى بىر غازىنى قۇچاقلىسا، بۇ مىڭ ئەۋلىيانى قۇچاقلىغان بىلەن باراۋەر» دېگەن ئايەتنى نەقىل كەلتۈرۈپ، ھەببۇللا بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. ھەببۇللا ياقۇپبەگنىڭ بۇ تەلىپىگە ماقۇل بولىدۇ. ياقۇپبەگ ھەببۇللانى قۇچاقلىغان پېتى چېدىرنىڭ ئىچكىرىسىدىكى ئۆيگە ئېلىپ كىرىدۇ. بۇ يەردە يوشۇرۇنۇپ تۇرغان چېرىكلەر دەرھال ئېتىلىپ كېلىپ ھەببۇللانى يەرگە بېسىپ، كىيىملىرىنى سالدۇرۇپ يالىڭاچلاپ باغلاپ قويىدۇ. بۇ

ۋەقەلەر شۇنداق تاسادىپىي بولدىكى، ھەتتا ھەببۇللا ئۆزىمۇ قىپيالىڭاچ پېتى پۇت - قوللىرى باغلىنىپ ئۆينىڭ بۇلۇڭىغا قاتتىق تاشلانغاندا، ئاندىن نېمە بولغانلىقىنى بىلمىدۇ.

چېدىرنىڭ سىرتىدا تۇرۇۋاتقان ھەببۇللانىڭ بىر مىڭ بەش يۈز كىشىلىك مۇھاپىزەتچى قوشۇنى چېدىرنىڭ ئىچىدە بولۇۋاتقان ۋەقەدىن تامامەن بىخەۋەر ئىدى. بۇ چاغدا ياقۇپبەگنىڭ بىر ھەربىي ئەمەلدارى چېدىردىن چىقىپ ھەببۇللانىڭ مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنىڭ باشلىقىغا ھەببۇللانىڭ مۇھۇرى بېسىلغان يارلىقىنى كۆرسەتتىدۇ. يارلىقتا «ئۇكام قۇشبېگى بىلەن بىر كېچە مۇڭدىشىپ بىللە قونۇپ، ئەتە سەھەردە ياقۇپبەگنى باشلاپ شەھەرگە كىرىمەن، مۇھاپىزەتچىلەر ھازىرچە خوتەنگە قايتىپ كېتىشسۇن، ئەتە سەھەردە نىمىتۇللا كېلىپ ئۆزىنى مەلۇم قىلسۇن» دەپ يېزىلغان بولۇپ، ئاخىرىغا بىر تۇرکۇم ئەمەلدارلارنىڭ تىزىملىكى ھەم ئۇلارنىڭ ئەتە سەھەردە نىمىتۇللا بىلەن بىللە ھازىر بولۇشلىرى يېزىلغانىدى. بۇ تىزىملىكتىكىلەر خوتەن قوشۇنلىرىدا مۇھىم ۋەزىپە ئۆتەيدىغانلار ئىدى.

بۇ ئالدامچىلىق شۇنداق قاملاشتۇرۇپ ئوينالغانكى، ھەتتا نەق مەيداندىكى نەچچە مىڭ ئادەمدىن بىرەرىدىمۇ گۇمان توغۇلمىغان. شۇ كېچىدە ھەببۇللا يەكەنگە ئەۋەتىلىپ قاماپ قويۇلغان. ئەتىسى ئەتىگەندە ياقۇپبەگ مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنى باشلاپ خوتەن تەرەپكە قاراپ يول ئالىدۇ. نىمىتۇللا بىلەن ئۇ باشلاپ ماڭغان نەچچە ئون ئەمەلدار يولدا ياقۇپبەگكە ئۇچرايدۇ، ياقۇپبەگ نىمىتۇللا قاتارلىقلارغا «پادىشاھ دادىمىز كەينىمىزدىن كېلىۋاتىدۇ» دەپ نىمىتۇللاغا خەۋەر يەتكۈزگەن بولۇپ، ئۆز يولىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. غەربكە قاراپ ماڭغان نىمىتۇللا باشلىق كىشىلەر بىردەم ئىچىدىلا تەرەپ - تەرەپتىن ئېتىلىپ كەلگەن ياقۇپبەگ ئادەملىرى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىدۇ ياكى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا ئۆلتۈرۈپ تاشلىنىدۇ. شەرققە قاراپ ماڭغان ياقۇپبەگ

شۇ كۈنى چۈشتە خوتەن شەھىرىگە يېتىپ بارىدۇ.

3. خوتەندە قىزغىنچىلىق

ھەممىدىن ئاۋۋال خوتەنگە ئاتلىنىپ كىرگەن كىشى ئەزىزبەگ جاللات دېگەن ھەربىي ئەمەلدار ئىدى. ياقۇپبەگ ئۇنىڭغا بەلگىلەپ بەرگەن ۋەزىپە ھەببۇللانىڭ ئائىلە - تاۋابئاتلىرىنى تۇنقۇن قىلىش ھەم ھەببۇللانىڭ خەزىنىلىرىنى قامال قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئەزىزبېك جاللات باشلاپ ماڭغان ئەسكەرلەر ھەببۇللانىڭ ئوردىسىغا قەدەم بېسىش بىلەنلا، پۈتۈن ئوردىنى پاتىپاراق ۋە چۇقان - سۇرەن، يىغا - زار قاپلاپ كەتكەن. ھەببۇللانىڭ خوتۇن - بالىلىرى، مەھرەملىرى، مالاي - چاكارلىرى ئوردىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا ھەيدەپ كېلىنىدۇ. قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولغانلارنى شۇ مەيداننىڭ ئۆزىدە ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ. ئوردا سىرتىدا توپلىشىپ تۇرغان خوتەن پۇقرالىرى قاتتىق تەشۋىشلەنگەن ھالدا بىر - بىرىدىن: «بىزنىڭ ھاجى پادىشاھىمىز قېنى؟ بىزنىڭ ۋەلىئەھدىمىز قېنى؟» دەپ سورىشىدۇ.

خوتەن پۇقرالىرى ئىككى كۈن قاتتىق تەشۋىشلەنگەندىن كېيىن بارا - بارا ئويغىنىپ كوچىلارغا چىقىپ، «پادىشاھىمىز قېنى؟ شاھزادىمىز قېنى؟» دەپ توۋلاپ، ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنى بىلەن توقۇنۇش پەيدا قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە كوچىغا چىققانلار تېخىمۇ كۆپىيىدۇ. ئاخىرى كېلىپ بۇ پۇقرالار ئىچىدىن بەزىلىرى كالتەك كۆتۈرۈپ چىقىدۇ. شۇ چاغدا بىر توپ ئادەم ياقۇپبەگنىڭ چېدىرىغا قاراپ ماڭىدۇ. بۇ كالتەك كۆتەرگەن پۇقرالار يول بويى يولۇققان ياقۇپبەگ ئەسكەرلىرىنى ئۇرۇپ سۇرىدۇ. ياقۇپبەگ ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قىسمى پەرىشان بولۇپ قېچىپ قۇتۇلغان بولسا، يەنە بىر قىسمى نەق مەيداندا ئۆلتۈرۈلىدۇ. ھەش - پەش دېگۈچە پۈتۈن خوتەن شەھىرىنى پاتىپاراقچىلىق قاپلاپ كېتىدۇ. تۇرلۇك خەۋەرلەر ئارقا -

ئارقىدىن ياقۇپبەگنىڭ چېدىرىغا يەتكۈزۈلىدۇ. خوتەن خەلقى ياقۇپبەگ بارگاھىغا بىردىنلا ئولىشىپ كېلىدۇ. بارا - بارا كۈچىيىۋاتقان چۈقان - سۈرەنلەر ياقۇپبەگكە ئاغلىنىشقا باشلانغاندا، ياقۇپبەگ: «ئۇلارنى قىرىپ تاشلاڭلار» دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ. شۇ چاغدا قانتتىق نەپرەتلەنگەن خوتەن پۇقرالىرى ياقۇپبەگ بارگاھىنىڭ بىرىنچى توسۇقىنى بۇزۇپ تاشلاپ ياقۇپبەگنىڭ چېدىرىغا ئېتىلىپ كېلىۋاتاتتى. ئىلاجسىزلىقتىن ياقۇپبەگ ئۆزى ئاتلىنىشقا مەجبۇر بولىدۇ. بەزى مەلۇماتلاردا شۇ كۈندىكى قىرغىنچىلىق مۇنداق تەسۋىرلەنگەن: «ھەممە ئەسكەرلەر قىرغىنغا چىقىپ چاپ - چاپ قىلدى. ھەتتا ئۇلارنىڭ ئىت، ئېشەك، مۈشۈكلىرىگىچە بولغان جانلىق نەرسىلىرىنىڭ ھەممىنى ئۆلتۈرۈپ جانسىز قىلدى».

گەرچە شۇ كۈنى خوتەن شەھىرىدە شۇنچىۋالا قانتىق قىرغىنچىلىق يۈز بەرگەن بولسىمۇ، ئەتىسى قاراقاشتىن يەنە 10 مىڭچە ئادەم كالتەك - توقماقلارنى كۆتۈرۈپ بىردىن تۇلۇمغا ئوزۇق - تالقانلىرىنى سېلىپ كەلگەن. ئۇلار ياقۇپبەگنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن قانتىق سوقۇشۇپ ئاخىرى كېلىپ ھەممىسى خوتەن شەھىرىدە شېھىت بولىدۇ. ئۇلاردىن كېيىن چېرىيىدىن ۋە باشقا جايلاردىن يەنە نۇرغۇن پۇقرالار خوتەنگە كېلىپ ھەبىبۇللانىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلماقچى بولۇپ ياقۇپبەگ ئەسكەرلىرى بىلەن قانتىق جەڭ قىلغان. بەزىلەرنىڭ مەلۇمات بېرىشىچە، بەش كۈن ئىچىدە خوتەن بوستانلىقىدا تەخمىنەن 50 مىڭ ئۇيغۇر پۇقراسى ياقۇپبەگ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈپ تاشلانغان. «تارىخىي ھەمىدى» نىڭ مۇئەللىپى شۇ كۈنلەردىكى ئەھۋاللارنى مۇنداق دەپ سۈرەتلىگەن: «قۇشبېگنىڭ يېگىت - سەرۋازلىرى ئادەم ئۆلتۈرۈشتىن چارچىدى، قوللىرى قاپاردى ۋە بۇنى ئاتالىق غازىغا ئەرز قىلدى. ئاتالىق غازى بازارغا كەلگەن خوتەنلىك قاسساپ ۋە مۇساپىر

قاسساپلارنى نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلىرى بىلەن بىللە تۇرۇپ ئادەم ئۆلتۈرۈشكە پەرمان بەردى. بۇلار خەندەكنىڭ لېۋىدە تۇرۇپ، ئۆلۈكلەرنى خەندەككە ۋە چوڭقۇر يەرلەرگە تاشلىدى. خەندەك ۋە باشقا چوڭقۇرلۇقلار جەسەت بىلەن لىقمۇ لىق تولدى».

شۇبھىسىزكى، خوتەندىكى قىرغىنچىلىق ياقۇپبەگنىڭ تارىخىدا ئەڭ شەرمەندە سەھىپە ھېسابلىنىدۇ. شۇنداقلا بۇمۇ ياقۇپبەگ ئۆز ئۆمرىدە كۆرۈپ باقمىغان غەلىتە، لېكىن ئىنتايىن شىددەتلىك جەڭ ئىدى. چۈنكى ياقۇپبەگ بىلەن ئۇرۇش قىلغۇچىلار مۇنتىزىم قوشۇن بولماستىن، بەلكى ئۆزلۈكىدىن قوزغىلىپ چىققان يەرلىك ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئىدى. بۇ يەرلىك پۇقرالار ئۆزلىرىنىڭ غەزەپ - نەپرىتىگە تايىنىپ، ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى كېيىنكىلەر بېسىپ، ئۆلۈمگە پىسەنت قىلماي، ئۇرۇش سېپى، قائىدىسى دېگەنلەر بىلەن كارى بولماي، بىراقلا قۇچاقلاشما جەڭ قىلىپ ياقۇپبەگ ئەسكەرلىرىنى ئېغىر چىقىمغا ئۇچراتتى.

خوتەن بوستانلىقىنى ئىگىلەش ياقۇپبەگنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا قازانغان يەنە بىر غەلىبىسى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى بۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ تارىمنىڭ جەنۇبىي بويلىرىدىكى ھەرقايسى رايونلارنى ئۆز ئىلكىگە ئالغان بولۇپ، ئالدىنقى سەپىمۇ، ئارقا سەپىمۇ بولغان جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشنى ھاسىل قىلىۋالدى. ھالبۇكى، ياقۇپبەگ ئۇچۇن ئېيتقاندا ئەڭ روشەن نەتىجە شۇنىڭدىن ئىبارەت بولدىكى، ياقۇپبەگ ئۆز مۇددىئاسى بويىچە خوتەندە ھېسابسىز بايلىقلارنى تالان - تاراج قىلىپ بۇلىۋالدى. پەقەت ھەببۇللانىڭ ئوردىسىدىلا ھەببۇللانىڭ 16 كومزەك ساپ ئالتۇنىنى ياقۇپبەگ غەنىيمەت ئالغان.

1867 - يىلى ئەتىياز پەسلىدە ياقۇپبەگ ئۆزىنى بىرىنچى بولۇپ يەكەنگە تەكلىپ قىلىپ ئاپارغان نىيازبەگنى خوتەننىڭ ھاكىمبېگى قىلىپ تەينىلەپ، مۇشۇ بوستانلىقتىكى ئالتە قەلئەنى

هەم 40 كۈنلۈك تەۋەنى نىيازبەگنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە خالىمان ئىسىملىك پانساتنى خوتەنده تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ باشلىقى ئەمرلەشكەر قىلىپ تەينىلىدى. ھاجى تۇرۇپ ئىسىملىك بىر كىشىنى خوتەننىڭ باش قازىسى قىلىپ تەينىلىدى. بۇنىڭ بىلەن ياقۇبەگ خوتەنده ئۆزىنىڭ مەمۇرىي، ھەربىي ھەم ئەدلىيە ئورگانلىرىنى قۇرىدۇ. ئاندىن شۇ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى قەشقەرگە قاراپ يول ئېلىپ ئۆزىنىڭ خوتەننى بويسۇندۇرۇش مەقسەت قىلىنغان يالغانچىلىق، ھىيلىگەرلىك، سۇيىقەست ۋە قىرغىنچىلىق بىلەن تولغان بۇ تارىخىي سەھىپىنى ئاياغلاشتۇردى.

2. ياقۇبەگنىڭ كۈچا قوزغىلىڭىنى نابۇت قىلىشى

1. ئاقسۇغا ئوغرىلىقچە ھۇجۇم قىلىشى

خوتەننىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى ئېنىق بولغاندىن كېيىن، تارىمنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي ياقىسىدا بىر ـ بىرى بىلەن تىركىشىپ تۇرغانلار پەقەتلا قەشقەردىكى ياقۇبەگ بىلەن كۈچادىكى راشىدىنلا قالغان. بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، شۇ ئەھۋال مەلۇم بولىدۇكى، ياقۇبەگ قىسقىغىنە ئىككى يىل داۋامىدا بىر قاتار مۇھىم غەلىبىلەرگە ئېرىشكەن. ئۇ خانئېرىقتا جامالىدىننى مەغلۇپ قىلغان؛ يەكەنده ئىسھاقنى قولغا چۈشۈرگەن؛ خوتەنده ھەببۇللانى ئېزىقتۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ تاشلىغان. بۇنىڭ بىلەن ياقۇبەگ قەشقەر، يەكەن، يېڭىسار، خوتەن قاتارلىق جايلارنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ بولغان. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىسھاق يەكەنده مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن راشىدىن ھەربىي ئىشلار جەھەتته ئازراق بولسىمۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان. بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، ئىسھاق باركۆلدىن يۆتكىلىپ كەتكەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قۇمۇل

قاتارلىق جايلارنى قايتىدىن ئىشغال قىلغان . كېيىنكى كۈنلەردە تۈرپان، توقسۇن، قاراشەھەرگە ئوخشاش جايلارمۇ قولدىن كېتىپ قالغان. كىتابىمىزدا بايان قىلىۋاتقان مەزگىللەرگە كەلگەندە، راشىدىنغا قاراشلىق كورلا بىلەن ئاقسۇ ئارىلىقىدىكى 800 چاقىرىم كېلىدىغان ئۇزۇنچاق كەتكەن بىر ۋادىلا قالغان.

تېخىمۇ ئېغىر ئەھۋال شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئىككىي يىلغىمۇ يەتمىگەن مەزگىل ئىچىدە ھوقۇق، بايلىق ھەم نام - شۆھرەتلەرنىڭ ئېزىنقتۇرۇشى نەتىجىسىدە كۈچا قوزغىلاڭچىي قوشۇننىڭ ئىچكى قىسمىدا توختىماي ئىناقسىزلىق، پارچىلىنىش، تالىشىشلار يۈز بېرىپ ئاخىرى ئىچكى توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ ھال كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلىتىۋەتكەن. ياقۇپبەگ كۈچا تەرەپكە ئائىت خەۋەرلەرنى كۆڭۈل قويۇپ يىغىپ، كىچىك دائىرىدە شىمالغا يۈرۈش قىلىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىپ تۇردى.

1867 - يىلىنىڭ ئەتىياز پەسلى، ياقۇپبەگ ئاقسۇدىن مەخپىي كەلگەن ئىككى پارچە خەتنى تاپشۇرۇۋالىدۇ. بۇ خەتنىڭ بىرىنى راشىدىنىنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق ئىككى نەپەر يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارى يازغان. بۇلار ئابدۇراخمان دادخا بىلەن ئابدۇۋۇھلى بەگ ئىسىملىك كىشىلەر ئىدى. يەنە بىر مەخپىي خەتنى توختى ئىسىملىك كىشى يازغان. بۇ توختى ئىسىملىك كىشىنى كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى ئاقسۇغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلىگەنىدى. مەخپىي كەلگەن بۇ ئىككى پارچە خەتتە ئۇلار ياقۇپبەگكە ئۆزلىرى بىلىدىغان ئاخباراتنى يەتكۈزۈپ بەرگەندىن باشقا، ئۆز خوجايىنىدىن يۈز ئۆرۈپ ياقۇپبەگنىڭ ئاقسۇنى ئىشغال قىلىشىغا ماسلىشىپ بېرىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرگەن. ئىنچىكە تەكشۈرۈشلەردىن ياقۇپبەگ بۇ خەتلەرنىڭ راست ئىكەنلىكىگە ئىشەنگەندىن كېيىن، ئاقسۇغا ئوغرىلىقچە ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشنىڭ تەييارلىقلىرىنى دەرھال باشلىۋېتىدۇ. بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەتنىڭ

مەخپىيەتلىكىنى ساقلاش ئۇچۇن، ياقۇپبەگ ئۆزى ئاچقان بىر يىغىندا جامدار، ئۆمەر قۇل بىلەن ئابدۇللا مىرزائەھمەد باشلىق ئۇچ ئەمىرگە ئاددىيغىنە قىلىپ ھەممىگىلار مارالبېشىغا يۆتكىلىسىلەر دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ. يۆتكىلىدىغان بۇ ئەسكەرلەرنىڭ ۋەزىپىسى ئۇستىدە توختالغاندا، ياقۇپبەگ بۇلار مارالبېشىغا بارغاندىن كېيىن بۇ قەلئەنىڭ سېپىلىنى باشقىدىن ياساپ چىگىتىدۇ دەپ چۈشەندۈرىدۇ. مارالبېشىغا يۆتكىلىدىغان قوشۇنلار ياقۇپبەگ ئۆزى باشلاپ ماڭىدىغان ئۇچ مىڭ كىشىلىك مۇھاپىزەتچى قوشۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان 12 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان. بۇ قوشۇن قەشقەردىن يولغا ئاتلانغان كۈنى 1867 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئىدى⑥.

بۇ زور قوشۇن مارالبېشىغا يۆتكىلىپ كەلگەندىن كېيىن، سېپىل چىگىداش ئىشلىرىنى قىلماي بىكار يانقان. تۆت كۈندىن كېيىن ياقۇپبەگ توساتتىن يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارلارنى يىغىنغا چاقىرىدۇ. يىغىندا ياقۇپبەگ يىغىن قاتناشچىلىرىدىن: سىلەر مەن بىلەن بىللە ئاقسۇ ۋە كۇچالارغا بېرىپ مازار ـ ماشايىخلارنى زىيارەت قىلىپ كېلىشنى خالامسىلەر؟ دەپ سورايدۇ. گەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، ئاندىن ھەربىي ئەمەلدارلار ياقۇپبەگنىڭ مارالبېشىغا يۆتكىلىپ كېلىشىدىكى مەقسىتىنى چۈشىنىدۇ. ياقۇپبەگ ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ «پەرمانبەردارمىز!» دېگەن كاپالىتىنى ئالغاندىن كېيىن دەرھال ئۇرۇش سېپىنىڭ تۈزۈلۈشىنى ئېلان قىلىدۇ. يەنى ھەربىر ئەمىرنىڭ قول ئاستىغا سەككىز پانسات دەرىجىلىك ئەمەلدار ھەم ئۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئەسكەرلەر قويۇلغان. بۇ قېتىمقى ھەربىي يۇرۇشنى ھەج تاۋاپقا كېتىۋاتقىدۇ دەپ بېزەپ كۆرسىتىش ئۈچۈن ياقۇپبەگ ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى كاتتا مۇكاپاتلايدۇ. ھەربىر ئەمىرگە ئىككىدىن ئالتۇن جابدۇقلۇق تۆگە، ئالتىدىن كۈمۈش جابدۇقلۇق تۆگە تەقدىم قىلىدۇ. ھەر بىر پانسانقا ئىككىدىن كۈمۈش جابدۇقلۇق ئات سوۋغا قىلىدۇ.

مارالبېشى بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارىلىقى 400 چاقىرىمدىن ئاشاتتى. كۆپ يەرلىرى چۆل ـ جەزىرە ۋە قۇملۇق ئىدى. كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئالدىنقى قاراۋۇللىرى ئاقسۇ قەلئەسىگە 100 چاقىرىم كېلىدىغان بىر كىچىك بوستانلىققا جايلاشقانىدى. ياقۇبېگ ئەسكەرلىرى مۇشۇ بوستانلىقنىڭ ياقىسىغا جايلاشقان چىلان دېگەن مەھەللىگە يېتىپ كەلگەندە، مۇشۇ مەھەللىگە 40 چاقىرىم كېلىدىغان سايئېرىق بىلەن يايدى دېگەن ئىككى كىچىك مەھەللىدە 250 چە كۆچا ئەسكىرىنىڭ مۇداپىئەلىنىپ تۇرۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپىدۇ. ياقۇبېگ ئۆز قوشۇنلىرىنى چوڭ يولدىن ئەگىپ ئۆتۈپ، يايدى قاتارلىق جايلارغا يوشۇرۇن باستۇرۇپ كىرىپ، بۇ جايلاردا تۇرۇشلۇق كۆچا ئەسكەرلىرىنى يوقىتىشقا بۇيرۇدى. ياقۇبېگ قوشۇنلىرى ئۇرۇشتا غەلىبە قازاندى. پەقەت ئات سۇغارغىلى چىققان بىرلا ئەسكەر قېچىپ قۇتۇلۇپ ئاقسۇغا قېچىپ بارالىدى. بۇ ئەسكەر نۇرغۇن جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى تارتىپ ئاقسۇغا بېرىپ بولغان ئەھۋالنى جالالىدىنغا يەتكۈزگەندە، ياقۇبېگنىڭ قوشۇنى ئاقسۇ قەلئەسىگە 20 چاقىرىم كەلگەندىك يەرگە باستۇرۇپ كېلىپ بولغانىدى.

جامالىدىننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئالدىراپ ـ تېنەپ يىغىلغان ئوچ مىڭچە ئەسكەر جامالىدىننىڭ چوڭ ئوغلى يەھيانىڭ قوماندانلىقىدا ئاقسۇ دەرياسىنىڭ بويلاپ سەپ تۈزىدۇ ھەم دەريادىكى پۇتۇن قېيىق ـ كېمىلەرنى يىغىۋالىدۇ. چۈشكە يېقىن ياقۇبېگنىڭ قوشۇنلىرى دەريا بويىغا توپلىنىدۇ. دەريا بويىدا ئاقسۇ قەلئەسى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بىراق بۇ ئاقسۇ دەرياسىنىڭ تازا كەلكۈن مەزگىلى بولۇپ، ياقۇبېگنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى شىددەت بىلەن دولقۇنلاپ ئېقىۋاتقان ئاقسۇ دەرياسى بويىدا ئىلاجسىز توسۇلۇپ قالىدۇ. ئەمما ھەمدەم باشچىلىقىدىكى بىر بۆلۈك ئاتلىق ئەسكەر تۇيۇقسىز ئاتلىق سۇغا سەكرەپ چۈشۈپ دەريادىن ئۇزۇپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ مەنزىرىنى كۆرگەن باشقىلارمۇ بەس ـ بەس بىلەن دەريادىن ئۇزۇپ ئۆتۈپ

هۇجۇم قىلىدۇ. قارشى قىرغاقتىكى كۇچا ئەسكەرلىرى بۇنى كۆرۈپ ئالدىراپ - تېنەپ سەپتىن چىقىپ پىتىراپ قاچىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياقۇبېگ بىر ھۇجۇم بىلەنلا ئاقسۇنى ئىشغال قىلىدۇ. جامالىدىن خوتۇنى بىلەن بىللە كىيىمىنى يۆتكەپ ئوغرىلىقچە قاچماقچى بولغاندا قېرىشقاندەك خوتۇنى يارغا چۈشۈپ كېتىپ پۇتى سۇنۇپ كېتىپ ماڭالمىغاچقا، ئائىلاج پەخىرىدىن مازىرىغا يوشۇرۇنۇۋالىدۇ. شۇ كۈنى كەچتە جامالىدىن بىلەن خوتۇنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ياقۇبېگنىڭ قولىغا چۈشىدۇ ۋە يەكەنگە ئاپىرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياقۇبېگنىڭ ئاقسۇغا قىلغان تۈيۇقسىز ھۇجۇمى مۇڭەپپەقىيەتلىك بولىدۇ. ياقۇبېگ مارالبېشىنىڭ ھاكىمى ھېكىمخان تۆرىنى ئۆستۇرۇپ ئاقسۇنىڭ ھاكىمىبەگلىكىگە تەينىلەيدۇ. باشلامچى بولۇپ دەريا‌غا سەكرەپ ئۇزۇپ ئۆتكەن ھەمدەمنى ئاقسۇنىڭ ئەمىر لەشكەرلىكىگە تەينىلەيدۇ، خوتەنلىك موللا ئابدۇلئاخۇنۇمنى ئاقسۇنىڭ قازى كالانلىقىغا تەينىلەيدۇ⑦.

2. ئۇچتۇرپاننى ئەل قىلىش

ياقۇبېگ چىلانغا يېتىپ كەلگەندە، نەزەربەگنى باش قىلىپ مۇمىن يۇزبېشى بىلەن 39 يىگىتنى ئۇچتۇرپانغا ماڭدۇرىدۇ⑧. ياقۇبېگنىڭ ئۇلارغا تاپشۇرغان ۋەزىپىسى ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىدىكى خېتىپنى تۇتۇش ئىدى. جامالىدىن بىلەن ھاممىدىن ئوتتۇرىسىدا ئاقيارنى باشقۇرۇش ھوقۇقى سەۋەبىدىن توقۇنۇش يۈز بەرگەنلىكىنى ياقۇبېگ ئاللىقاچان بىلىپ بولغانىدى. شۇڭا، ئۇ 39 ئاتلىق چېرىكىنىڭ چوقۇم غەلىبە قىلالايدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. خوجا نەزەربەگ بىلەن 39 ئاتلىق چېرىكىنىڭ ئۇچتۇرپانغا يېقىنلاپ قالغانلىق خەۋىرى تارقالغاندىن كېيىن، ياقۇبېگنىڭ ئويلىغىنىدەك خېتىپ دەرھاللا خوجا ئىشان، مەھمۇد دادخا قاتارلىقلارنى نۇرغۇن سوۋغا - سالام يېمەك - ئىچمەكلەر بىلەن ئاچال تېغىغىچە بېرىپ ئۇلارنى كۈتۈۋېلىشقا ماڭدۇرىدۇ. ئىككىنچى كۈنى سەھەردە خوجا نەزەر

بەگ قاتارلىقلار تۆگمەنبېشى دېگەن مەھەللىگە كەلگەندە خېتىپقا بارلىق ئامبارلارنىڭ ئاچقۇچىنى دەرھال تاپشۇرۇش، بارلىق قورال ـ ياراغ ئەھۋالىنى دەرھال مەلۇم قىلىش ھەمدە خېتىپنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى ئېلىپ ئۆچتۇرپان قەلئەسىدىن ئايرىلىپ، دەرھال ئاقسۇغا بېرىپ ياقۇپبەگنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىنى كۈتۈش توغرىسىدا پەرمان ئەۋەتىدۇ.

ئەينى چاغدا خېتىپنىڭ قول ئاستىدا خىزمەت قىلىدىغان موللا مۇسا سايرامى ئۆزىنىڭ «تارىخىي ھەمىدى» دېگەن ئەسىرىدە خېتىپنىڭ تەسلىم بولۇشقا چىققان چاغدىكى ئەھۋالىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق يازغان: «بىز كۆپچىلىك قەلئەدىن ئايرىلىش ئالدىدا تۇراتتۇق. چۈشكە يېقىن شەھەر دەرۋازىسىغا كەلدۇق. ئۇلار ئىككى خوجىنى، يەنى موللا توختى، موللا سوپى ۋە مېنى بىر لەشكەر بېشىغا تاپشۇرۇپ شەھەردىن چىقىرىپ قويدى. باشقىلار شەھەر ئىچىدە قالدى. شۇ چاغدا پۈتۈن شەھەردە «زامانىنىڭ زامانى، ئاتالىق غازىنىڭ زامانىسى!» دېگەن سادا ياڭرىدى ۋە ھۆرمەت توپلىرى ئېتىلدى، ناغرا ـ سۇنايلار چېلىندى. بىز بەشمىزنى خوجا نەزەربەگنىڭ تۇرالغۇسىغا ئېلىپ كېلىشتى. ئارقىدىنلا يەنە 25 ئاتلىق چېرىكنى قوشۇپ بىزنى ئاقسۇغا ئېلىپ مېڭىشتى. شۇ ئاخشىمى بىز ياڭخى قىشلىقىدا قوندۇق. ئەتىسى توشقان دەرياسى بويىغا كەلگەندە ئاقسۇدىن چىققان يۈزبېشى مۇھەممەد بايغا ئۇچرىدۇق. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە ئاتالىق غازى ئاللىقاچان ئاقسۇ شەھىرىگە كىرىپ بوپتۇ. بۇ يۈزبېشى ئاتالىق غازىنىڭ خېتىپ خوجىغا يازغان خېتىنى ئېلىپ ئۇچتۇرپانغا قاراپ كېتىۋاتقانىكەن. خەت ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن بىز ئاتالىق غازى تۇرۇۋاتقان ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ دۇئا قىلدۇق. ئاندىن كېيىن يۈزبېشى ئۇچتۇرپانغا قاراپ راۋان بولدى، بىزمۇ ئاقسۇغا قاراپ سەپىرىمىزنى داۋام قىلدۇق. مەن بۇ خەتنى ھېچقانداق ئۆزگەرتمەي ئۆز ئەينى كىتاب بېتىگە ئالدىم. بىز شۇ كۈنى خەتنى ئېلىپ ئاقسۇ شەھىرىگە يېتىپ

كەلدۇق. بىزنى كونا ئۆتەڭگە ئورۇنلاشتۇردى. بىر ئاش پىشىم ۋاقىتتىن كېيىن ھەمدەم باتۇر ئىسىملىك بىر لەشكەربېشى بىزنىڭ تۇرالغۇمىزغا كېلىپ مول نازۇ نېمەتلەر بىلەن بىزگە زىياپەت بېرىپ كۆتۈۋالدى. بۇنداق كۆتۈۋېلىشلار ئۇچ كۈن داۋاملاشتى. ئۆتىنچى كۈنى بىز ئۇچتۇرپان ئوردىسىنىڭ سوۋغىلىرىنى كۆتۈرۈپ ئات ـ ئۇلاغلىرىمىزنى يېتىلەپ ئاتالىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا باردۇق. ئاتالىق غازى ئىككى خوجىنى ئۆز چېدىرىدا مېھمان قىلدى. بىز باشقا جايدا كۆتۈلدۇق. كېيىن بىزگە مۇزاپىق كىيىم ـ كېچەك، سەللە ـ تۇماق دېگەندەك نەرسىلەر بىلەن تارتۇق قىلىشتى»⑨.

3. كۆچانى ئېلىش

ئاقسۇ قەلئەسىنىڭ قولدىن كېتىشى كۆچا قەلئەسىنىڭ قولدىن كېتىشىنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى راشىدىنىنىڭ تۇرپانغا ئەۋەتكەن مەمۇرىي ئەمەلدارى ئايدىڭ خوجا تۇرپان ئويمانلىقىدىن قوغلاپ چىقىرىلىدۇ. ئارقىدىنلا توقسۇن بىلەن بۇگۇر ئارىلىقىدىكى چوڭ ـ كىچىك قورغانلارنى قولدىن بېرىپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن راشىدىن ئىلاجسىز ئىسھاقنى كورلىنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەپ ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ ئىسھاقتا نىسبەتەن ئىلگىرىكى گۈمانلىرى بولغاچقا يەنە خاتىرجەم بولالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىسھاق بۇگۇر بىلەن كورلا ئارىلىقىدىكى شەھەر ـ يېزىلارنى قايتۇرۇپ ئېلىۋاتقاندا، يەنە ھامىدىننى شەرقىي چېگرىدا ئىسھاقنى نازارەت قىلىشقا ئەۋەتىدۇ⑩. ئىسھاق راشىدىنىنىڭ بۇ ھېيلىسىنى سەزگەن بولسىمۇ، باشقىچە قاراشتا بولمايدۇ. ئىسھاق ئۇزلۇكسىز باتۇرلارچە جەڭ قىلىدۇ ۋە بىر كۈچەپلا قاراشەھەرنى قايتۇرۇۋالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كۆچانىڭ شەرقى تەرىپىدىكى دۇشمەن كۈچلىرى ئاساسەن يوقىتىلىدۇ. مانا شۇ ۋاقىتتا ياقۇبېگنىڭ ئاقسۇنى ھۇجۇم بىلەن ئالغانلىق خەۋىرى يېتىپ كېلىدۇ. قىيىن ئەھۋالدا قالغان راشىدىن ئامالسىز پۇتۇن

دىققەت ـ نەزىرىنى ئاقسۇ تەرەپكە قارىتىدۇ. راشىددىن ئىبراھىم باقى، يۈسۈپ تاران، ياقۇپ قاتارلىق كىشىلەرنى 4 مىڭ كىشىلىك بىر قوشۇنغا باش قىلىپ باي چېگرىسىدىكى ياقائېرىق، سايلەنگەر قاتارلىق جايلاردا مۇداپىئەدە تۇرۇپ، چوڭ سۇ مەنبەلىرىنى ئىگىلەشكە ئەۋەتىدۇ⑪. ياقۇپبەگنىڭ بۇ جايلارغا ئەۋەتكەن تۇنجى قوشۇنى تاش خوجا پانسات باشچىلىقىدىكى 200 كىشىلىك بىر تارماق قوشۇن بولۇپ، بۇ قوشۇن باي قەلئەسىگە تەخمىنەن 10 چاقىرىم كېلىدىغان جايغا يېتىپ كەلگەن چاغدا، كۇچا قوشۇنىنىڭ يوشۇرۇن زەربىسىگە ئۇچرايدۇ، تاش خوجا ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشۈپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تاش خوجىنىڭ بۇ قوشۇنى تولۇق يوقىتىلىدۇ. ئېيتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بولغان يېرى شۇكى، كۇچا قوشۇنى ئەسىرلەرنى ناھايىتى رەھىمسىزلەرچە بىر تەرەپ قىلغان بولۇپ، كۆپ قىسىم ئەسىرلەرنى تىرىك كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن⑫.

باي جېڭىدىن كېيىن ياقۇپبەگ كۇچانى تارتىۋېلىش نىيىتىنى قانداقتۇر باھانە ـ سەۋەبلەر بىلەن يوشۇرۇپ ئولتۇرمىدى ھەم ئايلىنىپ ئوغرىلىقچە ھۇجۇم قىلىش ھىيلىسىنىمۇ ئىشلەتمەي، شەخسەن ئۆزى چوڭ قوشۇننى باشلاپ چوڭ يول بىلەنلا شىددەت بىلەن كۇچاغا باستۇرۇپ باردى. ئۇنىڭ ھېلىقى كىچىك قوشۇنى بىراقلا يوقىتىلغان جايدا بىر ھۇجۇم بىلەنلا كۇچا مۇداپىئە قوشۇننى مەغلۇپ قىلدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە تەخمىنەن 3 مىڭدىن ئارتۇق كۇچا ئەسكىرى ھالاك بولدى⑬. يەنە شۇ ۋاقىتتا پەرمانغا ئاساسەن قاراشەھەر ئالدىنقى سېپىدىن ئارقىغا قايتقان ھامىدىن قوماندانلىقىدىكى 4 مىڭ كىشىلىك قوشۇنمۇ باي چېگرىسى ئىچىگە كىرگەنىدى. ھامىدىننىڭ ئۇزۇلدۇرمەي جازا يۈرۈشى قىلىشى بىلەن داڭقى چىققان بولۇپ، ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى ياقۇپبەگنىڭ ئىلگىرىلەش سۈرئىتىنى چەكلەپ قويىدۇ. دەل مۇشۇ چاغدا ھامىدىن ياقۇپبەگكە مەخپىي ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇزىنىڭ ياقۇپبەگكە

خىزمەت قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق بولۇشنى ياقۇپبەگ ئويلاپمۇ باقمىغاندى⑭. بۇنىڭدىن ياقۇپبەگ ئىنتايىن خۇشال بولىدۇ. «تارىخىي ھەمىدى» دە بۇ ئەھۋاللار مۇنداق تەسۋىرلەنگەن: «قۇشبېگى خەۋەرنى ئاڭلاش بىلەنلا ‹ھامىدىن تۆرە دەرھال يېتىپ كەلسۇن، بىز تاقەتسىز كۈتىمىز› دەپ ئەلچى ماڭغۇزدى. ھامىدىن تۆرەم يېتىپ بېرىپ كۆرۈشتى. تەبرىك-مۇبارەكلەشلەردىن كېيىن، قۇشبېگى: ‹ئەي تۆرەم! يەنە بىز بىلەن ئۇرۇشىدىغان ئادەم بارمۇ؟› دەپ سورىغاندا، ھامىدىن: ‹تۆرەم جانابىڭىز بىلەن ئۇرۇشىدىغان مەن ئىدىم، خىزمىتىڭىزگە كەلدىم، ئەمدى ئۇرۇشىدىغان ئادەم يوق. دېمەك، كۆچامۇ قول ئاستىڭىزغا ئۆتتى دېگەن سۆز، مۇبارەك بولسۇن› دەپ جاۋاب بەردى»⑮.

ھامىدىننىڭ ئاسىيلىق قىلىشى بىلەن كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مۇداپىئە لىنىيىلىرىمۇ بىتچىت بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ قوشۇنلىرى بايىنىڭ ياقا ئېرىقتىن يولغا چىقىپ، ئۇچقاندەك ئىلگىرىلەپ كۆچا قەلئەسىگە قىستاپ كېلىدۇ. موللا مۇسا سايرامى كېيىنكى ئىشلارنى قىسقىچە مۇنداق بايان قىلغان: «خەير مۇھەممەد توپچىدار پانساتنى يىگىتلىرى بىلەن چاپاۋۇل قىلىپ كۆچاغا ماڭدۇردى. بۇ چاغدا راشىدىن خان خوجىمۇ بىرمۇنچە ئەسكەر چىقارغان ئىكەن. بۇلارنى بىر ھۇجۇم بىلەن كەينىگە قاچۇردى. ئاندىن كۆچانى قولغا كىرگۈزۈپ شامالباغ دېگەن جاينى مەنزىل قىلىپ، جانابىي ئالىيلىرىنىڭ خىزمىتىگە ئەرز ماڭدۇردى. جانابىي غازى بەدۆلەت مەڭگۈلۈك ئىقبال ۋە ھەشەمەت بىلەن كۆچاغا كېلىپ شامالباغ ئاستىدىكى بۇلاقبېشىدا چېدىر بارگاھ تىكلەپ ئورۇنلاشتى. ئاندىن خان خوجىنى (راشىدىننى) چېدىرغا ئېلىپ كېلىشتى»⑯. كېيىنكى ئەھۋاللار «تارىخىي ھەمىدى» دە خاتىرىلەنگەن. بۇ يەردە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بولغىنى شۇكى، راشىدىن ھاياتىنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرىدا سېپىل

ئۇستىگە يۇگۈرۈپ چىقىپ: «بۇ قىپچاق - ئەنجانلىقلارنىڭ شەھەردىن قوغلاپ چىقارمامسىلەر؟!» دەپ ۋارقىراپ - جارقىراپ يۈرگەن. راشىدىننىڭ بۇ ھەرىكىتى شۇبھىسىزكى ئۇنىڭ سىياسىي ھاياتىغا شەرەپ ئاتا قىلغان بولسا، ياقۇپبەگگە ئۇيغۇرلارنىڭ قەلبىدە ئۇنىڭ مەڭگۈ بىر چەت ئەللىك دەپ قارىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

راشىدىن پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ قارىلاتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ تام تۆۋىگە تۈرغۇزۇلۇپ، تامغا باستۇرۇلۇپ ئۆلتۈرۈلگەنمىش. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن، راشىدىننىڭ سۆڭەكلىرىنى كېيىنكىلەر كۆچادىكى ئەرشىدىن مازىرىغا دەپنە قىلغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ھازىرقى كۆچادىكى ئەرشىدىن مازىرىنىڭ تېمى سىرتىدىكى قەبرىلەر ئارىسىدىكى كۆزگە چېلىقمايدىغان بىر قەبرىگە راشىدىننىڭ سۆڭەكلىرى قويۇلغانىكەن.

3. ياقۇپبەگنىڭ تەخىرىتاغنىڭ جەنۇبىنى بېسىۋېلىشى

1. قەشقەرگە قايتىش

خوجا جەمەتىنىڭ كۆچا قاتارلىق جايلاردىكى ئىجتىمائىي تەسىرىنى ئويلىغان ياقۇپبەگ كۆچا، كورلا، شايار، بۈگۈر قاتارلىق جايلارنى ئالاھىدە بىر مەمۇرىي رايون سۈپىتىدە ئىسھاقنىڭ باشقۇرۇشىغا ھاۋالە قىلدى. چۈنكى كۆچادىكى خوجىلار جەمەتىدە ئىسھاقنىڭ جەڭ ۋە سىياسىي تۆھپىسى ئەڭ كۆرۈنەرلىك ئىدى. ياقۇپبەگ يەنە ئۆزىنىڭ توختى دېگەن يېقىن ئادىمىنى ئىسھاقنىڭ مۇئاۋىنى قىلىپ بەلگىلەپ، شۇ جايىنىڭ ھەربىي ھوقۇقىنى بەردى. موللا يۈسۈپ ئىسىملىك بىر ئادەمنى بۇ رايوننىڭ قازى كالانلىقىغا تەينىلەپ، شۇ جايلارنىڭ ئامانلىقى ۋە ئەدلىيىسىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرىدۇ. ياقۇپبەگ كۆچاغا

توپلىغان ئىككى ئايدىن كۆپرەك تۇرغاندىن كېيىن قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. يولغا چىققاندا راشىدىننىڭ كۆچادا يىغقان بارلىق بايلىقلىرىنى ئېلىپ قاتتىق مۇھاپىزەت ئاستىدا قەشقەرگە ماڭغۇزىدۇ. بۇ ياقۇبېگنىڭ ئەڭ روناق تېپىۋاتقان مەزگىلى بولۇپ، قىسقىغىنە 10 ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، خوتەندە ھەببۇللانى ئېزىقتۇرۇپ ئۆلتۈرىدۇ، كۆچادا راشىدىننى ئەسىرگە ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئادەتتە «يەتتە شەھەر» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن بۇ رايون، يەنى خوتەن، يەكەن، يېڭىسار، قەشقەر، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۆچا قاتارلىق شەھەرلەر پۈتۈنلەي ياقۇبېگنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتىدۇ. بۇ مۇڭۇپېقىيەتلەردىن كۆرەڭلەپ تېرىسىگە پاتماي قالغان ياقۇبېگ قەشقەرگە قايتىش سەپىرىدە ھەدەپ ھۇزۇر ـ ھالاۋەتكە بېرىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاقسۇدا 20 نەچچە كۈن تۇرۇپ بىردىنبىر قىلغان ئىشى موللا ئابدۇللا باقى مۇفتى باشچىلىقىدىكى 17 بايىنى ئائىلىسى بىلەن قوشۇپ يەكەنگە پالاپ ئۆلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى تارتىۋېلىپ ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىشى بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ياقۇبېگ ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى توشقان دەريا‌سى ئېقىنىغا قارشى مېڭىپ، ئۇچتۇرپانغا يېتىپ كېلىدۇ. ئۇچتۇرپاندىن چىققاندىن كېيىن قىرغىز يايلاقلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي ئېتىكىنىسى بويلاپ مېڭىپ، 1867 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ.

ياقۇبېگ قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، مەككىگە بېرىپ ھەج ـ تاۋاپ قىلىش نامىدا بۇزرۇك خوجىنى چەت ئەلگە چىقىرىۋېتىدۇ. بۇزرۇك خوجا ماڭىدىغان چاغدا، ياقۇبېگ ئۇنىڭغا 10 مىڭ تىللا ھەدىيە قىلغان ⑰. بۇ خىل نەتىجە ھەر ئىككىيلەنگە نىسبەتەن بىر ـ بىرىدىن قۇتۇلۇش بولۇپ، بۇزرۇك خوجا ياقۇبېگنىڭ نەزەربەندتىدىن قۇتۇلىدۇ، ياقۇبېگ بولسا ئۆز ئەتراپىدىكى شەكىلسىز بېسىمنى يوقىتىدۇ.

چۈنكى ياقۇپبەگ بۇ رايوننىڭ بارلىق ھوقۇقىنى ئۆز ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن بۇزرۇك خوجىنىڭ خانلىق سالاھىيىتى يەنىلا ئەڭ ئالىي ھوقۇقنىڭ سىمۋولى ئىدى.

بۇزرۇك خوجىنىڭ كېتىشى ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بېرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنىڭ سىياسىي ھاياتىدا مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن ئاپاق خوجا جەمەتىنىڭ سىياسىي سەھنىدىن ئۇن ـ تىنسىز غايىب بولغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى.

2. مۇزەپپەرنىڭ مەغلۇبىيىتى

مۇزەپپەر ئەسلىدە قوقەند خانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىن بولۇپ، بىر مەزگىل ئىلى ئېگىزلىكى ۋە كەشمىر قاتارلىق جايلاردا سەرسان بولۇپ يۈرگەن. كۈچا قوزغىلاڭچىلىرى قوزغىغان بىرىنچى قېتىملىق يەكەن ئۇرۇشى جىددىي داۋام قىلىۋاتقان چاغدا، مۇزەپپەر تىبەت ئارقىلىق يەكەنگە كېلىپ خېتىپنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقان⑱. قوقەند خانلىقىنىڭ خان جەمەتىنىڭ ئەزاسى سالاھىيىتى بىلەن مۇزەپپەر يەكەندە يۇقىرى ئابرۇيغا ئېرىشىدۇ ـ دە، خۇددىي بىلمەي خىيالىغا كەلگەنىنى قىلىشقا باشلايدۇ. نەتىجىدە خېتىپ ئۇنى كۆزدىن يىراق قىلىش ئۈچۈن، كۈچادىكى راشىدىنىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. بىراق كۈچادا راشىدىن ئۇنى تېخىمۇ ئىززەتلەپ ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇنىڭغا نۇرغۇن نەرسىلەرنى ھەدىيە قىلىدۇ ھەم ئۇنىڭغا خوتۇن ئېلىپ بېرىدۇ. مۇزەپپەرنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كېلىشتىكى مەقسىتى ئارقا ـ ئارقىدىن يۈز بېرىۋاتقان جىددىي سىياسىي داۋالغۇشلاردىن ھوقۇق ۋە مەرتىۋىگە ئېرىشىش ئىدى. بىراق ئۇنىڭ بۇ مەقسىتى يەكەندە توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ. كۈچاغا كەلگەندىن كېيىن راشىدىنىنىڭ ئۇنى قەدىرلەپ خۇشامەت قىلىشى ئۇنىڭ سىياسىي قارا نىيىتىنى تېخىمۇ كۈچەيتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بەزى سورۇنلاردا ئوچۇق ـ ئاشكارا راشىدىن ۋە ئۇنىڭ جەمەتىنى ئۇلار خوجىلار جەمەتى، پەقەت قۇرئان

قىرائەت قىلىپ دۇئا ئوقۇشقىلا مۇناسىپ كېلىدۇ، سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلاردا كارغا كەلمەيدۇ، دەپ چۈشۈرۈپ مەسخىرە قىلىدۇ. ئۆزبېكنىڭ جەمەتىنىي قوقەندكە پادىشاھ بولۇپ 200 يىلدىن ئارتۇق ئەۋلادمۇئەۋلاد ئىدارە قىلغان، دەپ ماختىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن راشىدىن ئۆزبېكنىڭ ھوقۇق - ئىمتىيازىنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كەلگەنلىكىنى ھېس قىلىپ، مۇزەپپەرنى يەنە بىر قېتىم كۆچادىن يىراق كورلىغا يولغا سېلىپ قويىدۇ. ياقۇبېگ كۆچانى تارتىۋالغاندىن كېيىن مۇزەپپەر ئۆزي - ماكانىنى تاشلاپ ئۇرۇمچىگە قېچىپ كېتىدۇ. ئۇ بۇ يەردە بىر مەزگىل ئىمتىياز، شەرەپلەردىن مەھرۇم بولۇپ، ئاددىي پۇقرا سۈپىتىدە غۇربەتچىلىكتە ئۆتىدۇ. بىر قېتىملىق تاسادىپىي پۇرسەتتە غۇلجا قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن بىرقانچە قوقەندلىك سودىگەر مۇزەپپەرنى تونۇۋالىدۇ. مۇزەپپەرنىڭ خەۋىرى تارقالغاندىن كېيىن ئۇرۇمچىي ۋە يېقىن ئەتراپتا تۇرۇۋاتقان قوقەند مۇھاجىرلىرى ئارقا ئارقىدىن مۇزەپپەرنىڭ تۇرغان جايىغا بېرىپ، ئاللىقاچان ۋەتەننى تەرك ئەتكەن خان پۇشتى بىلەن كۆرۈشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇزاق ئۆتمەي مۇزەپپەر ئۇرۇمچىدە ھەممە تونۇيدىغان شەخسكە ئايلىنىدۇ. ھەتتا تۇمەن شەخسەن ئۆزى ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ مۇزەپپەرگە نۇرغۇن مال - مۇلۇك، پۇل - پۇچەك ھەدىيە قىلىپ، ئۇرۇمچىدە سەرسان بولۇپ يۈرگەن بۇ قوقەند خان پۇشتىنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىدۇ⑲. مۇزەپپەرنىڭ ئۇرۇمچىدە ھەربىكەت قىلىۋاتقانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرلەر قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، مىرزا مۇھەممەد قۇشبېگى باشچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم سابىق قوقەند ئەمەلدارلىرى مۇزەپپەرنى ياقۇبېگنىڭ ئورنىغا دەسستىش قەستىدە مۇزەپپەرگە مەخپىي ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇ كۆچاغا كېلەلىسىلا ئۆزلىرىنىڭ قەشقەردە ئۇنى «يەتتە شەھەر» نىڭ خانى قىلىپ تىكلەيدىغانلىقىغا ھۆددە قىلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەزەلدىن ئىشلارغا توغرا ھۆكۈم

چىقىرالمايدىغان مۇزەپپەر جەنۇبىي شىنجاڭغا پادىشاھ بولۇش خىيالىم تېزلا ئىشقا ئاشىدىغان بولدى دەپ خام خىيال قىلىپ، ئۇرۇمچىدىكى قوقەند مۇھاجىرلىرىنىڭ ياردىمىدە ناھايىتى تېزلا ئالدىراپ ـ تېنەپ بىر قوشۇن تەشكىل قىلىدۇ. بۇ قوشۇن 1868 ـ يىلى يازدا 800 چاقىرىملىق ئۇزۇن مۇساپىنى 10 كۈندىلا بېسىپ، ياقۇبېگنىڭ نۇرغۇن ئەسكىرى قوغداۋاتقان كورلىنى ئىشغال قىلىدۇ⑳. شۇنىڭ بىلەن ياقۇبېگ مۇزەپپەرنىڭ كورلىنى ئىشغال قىلغانلىق خەۋىرىنى قاتتىق قامال قىلىش بىلەن بىرگە، ئەسھاققا ھېچقانداق داۋراڭ سالماي كورلىغا ئاتلىنىپ، مۇزەپپەر ۋە ئۇنىڭ قوشۇنىنى بىراقلا يوقىتىش توغرۇلۇق بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. بۇ ئىشلار ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ياقۇبېگ قەشقەردىكى سابىق قوقەند ھەربىي ئەمەلدارلىرىنى مەخپىي تۇتقۇن قىلىدۇ㉑. ئەسھاق قوماندانلىقىدىكى 2 مىڭ كىشىلىك قوشۇن كۈچادىن يولغا چىقىپ، كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈپ ئۈچ كۈندە 500 چاقىرىم يولنى بېسىپ كورلىغا كېلىپ، كورلىنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. بىرنەچچە قېتىملىق جەڭدىن كېيىن مۇزەپپەرنىڭ قوشۇنى ئاخىر يېڭىلىدۇ ـ دە ئۇرۇمچىگە قاراپ قاچىدۇ. قېچىپ كېتىشكە ئۈلگۈرەلمىگەن مۇزەپپەر بىر چېدىر ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالىدۇ. ئەسھاق بۇ چېدىرنى قورشۇۋلىپ تەرەپ ـ تەرەپتىن چېدىرغا قارىتىپ ئوق ئېتىپ مۇزەپپەرنى ھالاك قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇزەپپەر توپلىڭى ئاخىرلىشىدۇ.

3. شەيخ مۇھەممەد ئاكا ـ ئۇكىلارنىڭ توپلىڭىنى باستۇرۇش

ئاكا ـ ئۇكا شەيخ مۇھەممەدلەر ۋەقەسى بىر قېتىملىق سىياسىي توپىلاڭ بولۇپ، مۇزەپپەر توپلىڭىدىن كېيىنلا يۈز بەرگەن. شەيخ مۇھەممەد بىلەن شەيخ ئەھمەد ئۇزلىرىنى ئەسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەدنىڭ ئەۋلادى بولىمىز، بىز

مەككىدە تۇغۇلغان㉒ دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئېغىزىدىكى گەپتىن باشقا ئۇلارنىڭ سالاھىيىتىنى ئىسپاتلايدىغان ھېچقانداق ئىسپات يوق ئىدى. 1868 - يىلى كۈز ۋە قىشتا شەيخ مۇھەممەد بىلەن شەيخ ئەھمەد ئاكا - ئۇكا تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى جايلاردا تۇيۇقسىز ھەممە دىققەت - ئېتىبار بىلەن قارايدىغان شەخسكە ئايلاندى. بۇنىڭ سەۋەبىمۇ ئۇزۇنچە ئىدى. ياقۇبېگ مۇزەپپەرنىڭ كورلىنى بېسىۋالغانلىق خەۋىرىنى قاتتىق قامال قىلغانلىقى سەۋەبلىك، قەشقەر، يەكەن ۋە خوتەندىكى ئەمەلدار - ئامما كورلىدا يۈز بەرگەن ئىشلاردىن خەۋەرسىز ئىدى. ھەتتا ئىسھاقنىڭ ياقۇبېگنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن كورلىدا قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىسىدىنمۇ خەۋەرسىز قېلىشتى. ياقۇبېگنىڭ خەۋىرىنى بۇنداق قاتتىق قامال قىلىشىدىكى سەۋەب شۇكى، تېخى يېقىندىلا نۇرغۇن كۈچ سەرپ قىلىپ ئۈز ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىگە ئالغان خوتەن ۋە كۈچادىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ مۇشۇ خەۋەرنىڭ تەسىرىدە مۇزەپپەر تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرەيتتى. ياقۇبېگ ئىسھاقنىڭ مۇزەپپەرنى ئۆلتۈرگەنلىك خەۋىرىنى تاپشۇرۇۋېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي، بەدەخشاندىن كەلگەن بىر سودا كارۋىنىنىڭ باشلىقى ياقۇبېگكە شەيخ مۇھەممەد بىلەن شەيخ ئەھمەدنىڭ خېتىنى تاپشۇرىدۇ. ياقۇبېگ بۇ خەتنى كۆرۈپ ھەيران قالىدۇ. چۈنكى يىراق بەدەخشاندا تۇرۇۋاتقان شەيخ مۇھەممەد بىلەن شەيخ ئەھمەد ئاكا - ئۇكا شەيخلەرنىڭ ياقۇبېگكە يازغان خېتىدە ئالدى بىلەن ياقۇبېگ قوشۇنىنىڭ كورلىدا مۇزەپپەر ئۇستىدىن قىلغان غەلىبىسىنى تەبرىكلىگەن، ئارقىدىنلا ياقۇبېگنىڭ چوڭ بالا - قازاغا دۇچ كېلىۋاتقانلىقى توغرىسىدا سۆزلەپ ئۇنى قورقۇنچقاسىلىپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دەككە - دۈككىدە قالغان ياقۇبېگ ئىختىيارسىز بۇ ئاكا - ئۇكىلارنىڭ كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بېشارەتلىرىگە ئىشىنىپ قالىدۇ - دە، نۇرغۇن

سوۋغا ـ سالام بىلەن مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ، بۇ ئاكا ـ ئۇكىلاردىن بالا ـ قازادىن قۇتۇلۇشنىڭ ئامالىنى سورايدۇ. لېكىن ياقۇپبەگكە بېرىلگەن جاۋاب بولسا پۈتۈن ئوردا ئەمەلدارلىرىدىن تارتىپ ئاۋام پۇقراغىچە ھەممەيلەننىڭ ئىخلاسمەنلىك بىلەن ئاللادىن گۇناھىنى تىلىشى كېرەكلىكى تەلەپ قىلىنغان㉓. ياقۇپبەگ ئاكا ـ ئۇكا شەيخلەرنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن بارلىق ھەربىي ـ مەمۇرىي ئەمەلدارلاردىن تارتىپ ئادەتتىكى پۇقرالارغىچە ھەممەيلەن گۇناھىغا توۋا قىلىش ئۈشى بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. بىر مەزگىل شەھەر، يېزا ـ قىشلاقلارنى كىشىلەرنىڭ توۋا ـ ئىستىغپار ئوقۇپ ناله قىلىشلىرى قاپلايدۇ. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى شەيخ مۇھەممەد بىلەن شەيخ ئەھمەدنىڭ تەلىپى بويىچە بولۇۋاتقان بولغاچقا، بۇ ئاكا ـ ئۇكا شەيخلەر تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى خەلقلەرنىڭ مەنسۇپ تۇرمۇشىدىكى مەركىزىي شەخسكە ئايلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نەزىرىدە ئۇلار خۇددى قۇتقازغۇچ ئەۋلىياغا ئايلىنىدۇ. دەسلەپتە شەيخ مۇھەممەد بىلەن شەيخ ئەھمەد ياقۇپبەگنىڭ ئۆزلىرىنىڭ بۇيرۇقىنى بۇنداق ياۋاشلىق بىلەن قوبۇل قىلغانلىقىدىن ئىنتايىن ھەيران قالىدۇ. ياقۇپبەگ قوزغىغان بۇ بىر مەيدان توۋا قىلىش ھەرىكىتى بارغانسېرى كېڭىيىپ يېغىشتۇرۇۋالغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتكەن چاغدا، شەيخ مۇھەممەد بىلەن شەيخ ئەھمەد ياقۇپبەگنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن تىكلەپ بەرگەن نام ـ ئاتىقىدىن پايدىلىنىپ مۇسۇلمانلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا سىياسىي نەپكە ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقىنى ئويلاپ يېتىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي ياقۇپبەگنىڭ تەكلىپ قىلىشى بىلەن شەيخ مۇھەممەد بىلەن شەيخ ئەھمەد ئاكا ـ ئۇكىلار يەكەندە مۇسۇلمانلارنىڭ چىن قەلبىدىن قوللىشىغا ئېرىشىدۇ. ئۇلار بەدەخشاندىن يەكەنگە كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ ئاللىقاچان

چوقۇنۇش دەرىجىسىگە يېرىپ قالغان بۇ ئاكا ـ ئۇكىلار بىلەن كۆرۈشۈپ خوددى ئەۋلىيالار بىلەن كۆرۈشكەندەك بولىدۇ. ھەتتا بەزى ئالاھىدە سورۇنلاردا ياقۇپبەگنىڭ ئىسمى ئاكا ـ ئۇكا شەيخلەرنىڭ ئىسمىدىن چاندۇرۇپ ئېيتىلىدۇ. كۆرەڭلەپ خوددىنى يوقاتقان شەيخ مۇھەممەد بىر قېتىملىق جۈمە نامىزىدا تۇيۇقسىز ئۆزىنى مەھدى㉔، ئىنىسى شەيخ ئەھمەدنى ئۆزىنىڭ باش ۋەزىرى دەپ ئېلان قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ پۈتۈن ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنى «مۇقەددەس ئىسلامنىڭ توغرا يولى» غا قايتىدىن باشلاپ، كۆپچىلىككە ئادالەت ۋە تىنچلىق ئېلىپ كېلىدىغانلىقى توغرىسىدا جار سېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي تەلىپىنى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بۇ ئاكا ـ ئۇكا شەيخلەر تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا دىنىي داھىيغا ئايلىنىپلا قالماستىن، ياقۇپبەگنىڭ ئورنىغا دەسسەپ بۇ رايوننىڭ سىياسىي داھىيسىغىمۇ ئايلانماقچى بولىدۇ. شەيخ مۇھەممەد بىلەن شەيخ ئەھمەدنىڭ سۆز ـ ھەرىكىتى يەكەن شەھىرىدىكى سۈننىي مەزھەپتىكى زاتلارنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن دىنىي ئالىم، يەكەننىڭ قازىسى زىيائىددىن دامواللا بۇ ئاكا ـ ئۇكا شەيخلەرنىڭ چېكىدىن ئاشقان قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىنى ياقۇپبەگكە خەت ئارقىلىق مەلۇم قىلىدۇ. بۇ چاغدا ياقۇپبەگنىڭ شەيخ مۇھەممەد بىلەن شەيخ ئەھمەدكە بولغان قىزغىنلىقى سوۋۇپ قالغان بولغاچقا، ئۇ دەرھال زىيائىددىن دامواللىغا جاۋاب يېزىپ «شەرىئەت ۋە مىللەتنىڭ توغرا ۋە پاك ھۆكۈم يوللىرى بويىچە بۇ كاززاپلارنىڭ جازاسىنى بېرىپ، مۇسۇلمانلارنى بۇ ئالدامچىلارنىڭ بالايىئاپىتىدىن قۇتقۇزۇش» نى㉕ بۇيرۇق قىلىدۇ. ياقۇپبەگنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، زىيائىددىن دامواللا شەيخ مۇھەممەد بىلەن شەيخ ئەھمەدنى سوتلاپ، ئۇلارنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىپ، ئۆلۈم جازاسىنى يەكەننىڭ ئۆزىدە ئىجرا قىلىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ دىنىي قانۇنىدىكى ئۆلۈم جازاسىغا

ئاساسەن شەيخ مۇھەممەد بىلەن شەيخ ئەھمەدنى يەرگە بېلىگىچە كۆمىدۇ، ئاندىن زىيائىددىن دامواللا ھۆكۈمنى ئېلان قىلىپ بولغاندىن كېيىن جازا مەيدانىغا چاقىرىپ كېلىنگەن يەكەن پۇقرالىرى ئۇلارغا بەس ـ بەستە تاش ـ چالما ئېتىپ ئۇلارنى «چالما ـ كېسەك» قىلىپ ئۆلتۈرىدۇ.

4. ياقۇبېگنىڭ كەشمىرگە ئەسكەر ئەۋەتىشى

1868 ـ يىلى ياقۇبېگ شەرقتە كۈچادىن جەنۇبتا خوتەنگىچە بولغان مۇشۇنداق كەڭرى زېمىنغا ئىگە بولغاندىن كېيىن سىرتقى دۇنيا بىلەن ئالاقە باغلاش كويىدا بولىدۇ. ئەينى چاغدا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى دائىم تۈيۈقسىز ئۆزگىرىپ تۇرغاچقا، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىن شەرقىي جەنۇبقا باربدىغان يوللار ئارقا ـ ئارقىدىن ئۈزۈپ تاشلانغان، پامىرنىڭ غەربىدىكى رايونلارنى چارروسىيە ئۆز تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋالغان، ئىچكى ئۆلكىلەرگە باربدىغان قاتناش يولى بولسا ئۇرۇمچىدىكى تۇمەننىڭ قولىدا ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇبېگ قۇرۇم تېغىدىن ئۆتۈپ يولنى كەشمىر بىلەن تۇتاشتۇرۇپ، ھىندىستان بىلەن ئالاقە باغلاشنى تاللىۋالىدۇ. تەخمىنەن شەيخ مۇھەممەد بىلەن شەيخ ئەھمەدنى بىر تەرەپ قىلىپ ئۆزۈن ئۆتمەي، ياقۇبېگ چوڭ بىر سودا ئەترىتىنى نۇرغۇن مال بىلەن كەشمىرىلەن ھىندىستانغا ئەۋەتىدۇ. بۇ سودا ئەترىتى كەشمىرده سالاھىيىتى ئېنىق بولمىغان بىر تۈركۈم قوراللىق باندىتلارنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشىغا ئۇچرايدۇ. ياقۇبېگ ئۆزىنىڭ مەغلۇبىيەت خەۋىرىنى قامال قىلىش ئادىتىگە خىلاپ ھالدا، بۇ قېتىمقى بۇلاڭچىلىق ۋەقەسىنى ھەدەپ تەشۋىق قىلىدۇ. نۇرغۇن ئاشكارا سورۇنلاردا ئەڭ قاتتىق گەپلەر بىلەن كەشمىر دائىرىلىرىنى ئەيىبلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياقۇبېگنىڭ تەسىرى بىلەن كەشمىرىكى بۇلاڭچىلىق ۋەقەسى بىر مەزگىل يەتتە شەھەرىكى كىشىلەر ئەڭ قىزىقىدىغان مۇنازىرە تېمىسى

بولۇپ قالىدۇ. قىسقا مەزگىللىك تەييارلىقلاردىن كېيىن ياقۇپبەگ ئەمىر ئابدۇللانى 7 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باش قىلىپ كەشمىرگە جازا يۈرۈشىگە ئەۋەتىدۇ. بۇ قوشۇندا 25 نەپەر پانسات دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدار بولغاندىن باشقا، يەنە لىق ئوق - دورا، يېمەك - ئىچمەك بىسىلغان 600 تۆگە ۋە قوشۇننىڭ ئوزۇقى ئۇچۇن تەييارلانغان 10 مىڭ تۇياق قويمۇ ئەگىشىپ ماڭغاندى. قوشۇن يولغا چىققاندا قەشقەردە داغدۇغىلىق ئۇزىتىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ياقۇپبەگنىڭ ئابدۇللا قاتارلىقلارغا بەرگەن بۇيرۇقىدا مۇنۇلار بەلگىلەنگەن: (1) بۇلانغان مال - مۇلۇكلەرنى قايتۇرۇۋېلىش، باندىت - قاراقچىلارنى قاتتىق جازالاش؛ (2) كەشمىر پادىشاھىنى ياقۇپبەگكە ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇرىي ئەھدە تۈزگۈزۈش. ياقۇپبەگ ئابدۇللا قاتارلىقلارغا يۇقىرىدىكى شەرتلەر ئورۇنلانمىسا كەشمىرگە شۇ ھامان ھۇجۇم قىلىپ، تالان - تاراج، قىرغىن ۋە ئولجا - ئەسىر ئېلىش ھوقۇقىنى بېرىدۇ. ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنى كەشمىرگە يېقىنلاپ كەلگەندە، كەشمىر پادىشاھى ئەسقەر ئەلاخان ئابدۇللا قاتارلىقلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ قوشۇن تارتىپ كېلىشنىڭ سەۋەبىنى سۈرۈشتۈرىدۇ. ئابدۇللا كەشمىر ئەلچىسىنى قوبۇل قىلىپ، كەشمىر پادىشاھىنىڭ قەشقەر سودا كارۋىنىنى بۇلىغان باندىت - قاراقچىلارغا كەڭچىللىك قىلغانلىقىنى ئەيىبلەش بىلەن بىللە، ياقۇپبەگنىڭ يۇقىرىدىكى ئىككى شەرتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. دەسلەپتە كەشمىر پادىشاھى ئەسقەر ئەلاخان پەقەت ماللارنى تۆلەپ باندىت - قاراقچىلارنى جازالاشقا ۋەدە بەرگەن بولسىمۇ، ئىككىنچى شەرتكە ئېنىق جاۋاب بېرىشنى خالىمايدۇ. ياقۇپبەگنىڭ ئېگىز تاغلار ئايرىپ تۇرغان كەشمىرگە بۇنداق زور قوشۇن ئەۋەتىشىدىكى مەقسىتى پەقەتلا ئەنە شۇ ئىككىنچى شەرت ئۇچۇن ئىدى. ياقۇپبەگنىڭ مەقسىتىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن ئابدۇللا قوشۇنىنى باشلاپ كەشمىرگە

ئىچكىرىلەپ كىرىپ كەشمىر پادىشاھى ئەسقەر ئەلا خانغا ئەگەر ئىككىنچى شەرتنى بەجا كەلتۈرمىسە، ياقۇبەگ بەرگەن «كەشمىرگە ھۇجۇم قىلىپ بۇلاڭ - تالاڭ، ئولجا - ئەسىر ئېلىش» ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئۇلتىماتۇمنى تاپشۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن زور قوشۇننىڭ بېسىمى ئاستىدا ئەسقەر ئەلاخان ئىككىنچى شەرتكە كۆنۈپ ياقۇبەگكە ئىتائەت قىلىدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ سادىق بولىدىغانلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قىزىنى ياقۇبەگكە توقاللىققا بېرىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ياقۇبەگنىڭ كەشمىرگە قوشۇن چىقىرىشىدىكى ئەسلى مەقسىتى ھىندىستان بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش بولۇپ، بۇ مەقسەتنى ئىشقا ئاشىسلا باشقا ئىشلار ئوڭايلا ھەل بولۇپ كېتەتتى. غەلىبە خەۋىرى يېتىپ كېلگەندىن كېيىن، ياقۇبەگ كەشمىر پادىشاھىنىڭ مەلىكىنى توقاللىققا بېرىش قاتارلىق بارلىق تەلەپلەرگە رازىلىق بىلدۈرگەنلىكىنى ئۇقۇپ، توختىخان ئايىم ئىسىملىك بىر ئايال پانساتنى كەشمىر مەلىكىسىنى ئېلىپ كېلىشكە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كەشمىردىكى قوشۇنلىرىنى خوتەن قاتارلىق جايلارغا چېكىنىدۈرۈپ كېتىدۇ.

سودا كارۋىنىنىڭ بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچرىشىنى كۆپتۈرۈپ كۆرسىتىشتىن تارتىپ كەشمىرگە ئەسكەر چىقىرىپ، كەشمىر مەلىكىسىنى توقاللىققا ئالغىچە بولغان تولۇق دراماتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بۇ ھەربىكەتلەرنى ياقۇبەگ ئىنچىكىلىك بىلەن كۆڭۈل قويۇپ پىلانلىغان بولۇپ، بۇ ئىشلار ئەتراپتىكى كىچىك دۆلەتلەردە قورقۇنچ پەيدا قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇزاق ئۆتمەي كانجۇت پادىشاھى سەفىدەر ئەلى خانمۇ ياقۇبەگكە ئىتائەت قىلىدۇ. ئارقىدىن ۋاخاننىڭ پادىشاھىمۇ، ئەڭ ئاخىرىدا كوھىستان تاغلىق رايونلىرىدىكى بارلىق قەبىلە باشلىقلىرىمۇ بەس - بەس بىلەن ياقۇبەگكە ئىتائەت

قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قۇرۇم تېغى ۋە پامىرنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى بىر قاتار كىچىك دۆلەتلەر ياقۇپبەگ بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ. بۇ مەزگىللەردە ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى ئۇزلۇكسىز كېڭەيتىپلا قالماستىن، يەنە تېخىمۇ مۇھىمى تاشقى دۇنيادىن ئايرىلىپ تۇرۇش ھالىتىنى بۇزۇپ تاشلايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ياقۇپبەگنىڭ ھىندىستان، تۈركىيە ۋە ئەنگلىيە قاتارلىق ياۋروپا دۆلەتلىرى بىلەن قىلغان بېرىش ـ كېلىشلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ قېتىم ئاچقان بىر قاتار يوللار ئارقىلىق ئەملگە ئاشقانىدى.

4. ياقۇپبەگنىڭ ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىشى

1. تۇرپاننى مۇھاسىرىگە ئېلىش

1869 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي ۋەزىيىتى پەيدىنپەي مۇقىملاشتى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى باركۆل، قۇمۇل قاتارلىق جايلارنى ساقلاپ ياتتى. تۇمىن بولسا تۇرپان، پىچان، توقسۇن، ئۇرۇمچى، ماناس، جىمسار قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىۋالدى. ئىلى دەرياسى ئەتراپلىرى شەۋكەتئاخۇن، ئەلاخانلارنىڭ ھاشقۇرۇشىدا بولدى. ياقۇپبەگ بولسا تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربى، جەنۇبى رايونلىرىنى ئىگىلىدى.

ئۇزاقتىن بۇيان تۇمىن كېڭىيىش نەزىرىنى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ئېتىكىدىكى بوستانلىقلارغا تىكىپ كەلگەنىدى. ئۇنى قىزىقتۇرغىنى بۇ يەرنىڭ كەڭ زېمىنى بولۇپلا قالماستىن مول تەبىئىي بايلىقى ئىدى. 1870 ـ يىلى 4 ـ ئايدا تۇمىننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ما جۇڭ، ماتەي، جۇ شېڭسەي قاتارلىقلار 20 مىڭ كىشىلىك بىر قوشۇننى باشلاپ ئۇششاقتالدا پەيدا بولىدۇ. ئۇششاقتال ياقۇپبەگنىڭ چېگرىسى بولۇپ، بۇ

يەردە 200 دىن ئارتۇق قاراۋۇل ئەسكەردىن تەشكىللەنگەن بىر كىچىك قوشۇن بار ئىدى. بىر قېتىملىق جەڭدىلا ياقۇپبەگنىڭ 200 كىشىلىك قوشۇنى پۈتۈنلەي ھالاك بولىدۇ. ئۇششاقتالدىن كورلىغىچە بولغان بۇ 300 چاقىرىملىق يول بۆلۈكىدە يۈقىرىقى 200 ئەسكەردىن باشقا ياقۇپبەگ ھېچقانداق مۇداپىئە ئەسلىھەلىرىنى قۇرمىغانىدى. شۇڭا ئۇششاقتال قولدىن كەتكەندىن كېيىن ھاجىبەگ باشچىلىقىدىكى كورلىنىڭ چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلىرى ئالاقىزادە بولۇپ قېچىپ كۇچاغا كىرىپ پاناھلىنىدۇ. بۇ خەۋەر قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ياقۇپبەگ قاتتىق چۆچۈپ كېتىدۇ. ئۇ دەرھال ئاقسۇنىڭ ھاكىمبېگى ھېكىمخان تۆرىنى كورلىنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلەيدۇ ھەم ئۇنىڭ شەخسەن 2 مىڭ ئەسكەرگە باش بولۇپ جەنۇبي كۇچاغا بېرىپ كۇچادىكى ئىسھاققا ياردەم بېرىشىنى بۇيرۇيدۇ. ھېكىمخان تۆرىنىڭ ئاقسۇدىكى ۋەزىپىسىنى مىرزا بابا ۋاكالىتەن ئۇستىگە ئىلىپ تۇرىدۇ. ۋەزىپە تاپشۇرۇۋىلىش، قوشۇن توپلاش، ئوزۇق - تۇلۇكلەرنى تەقلەش دېگەندەك ئىشلارنى قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا تۇگەتكەن ھېكىمخان تۆرە كۇچاغا يېتىپ كېلىپ ئىسھاق بىلەن بىرلىشىپ، كۇچانىڭ شەرقىدىكى قارايلاغاچ دېگەن جايدا مۇداپىئە سېپى تۇزىدۇ. بۇ ۋاقىتتا تۇمىن قوشۇنى ئىككى يولغا بۆلۈنىدۇ، بىر يولدىكىسى ئۇدۇل كۇچا شەھىرىگە قاراپ ماڭغان بولسا، يەنە بىر يولدىكىسى قارايلاغاچقا توپلىنىپ ياقۇپبەگ قوشۇنىغا تۆت تەرەپتىن قورشاپ ھۇجۇم قىلىدۇ. بىر كېچىدىلا قارايلاغاچتىكى مۇداپىئە قوشۇنى بىتچىت بولىدۇ، ئامان قالغانلار ھېكىمخان تۆرە، ئىسھاق ۋە ئاز سانىدىكى ئاتلىق سەرۋازلار ئىدى. ئۇزاق ئۆتمەي كۇچا شەھىرىنى تۇمىن قوشۇنلىرى بېسىۋالىدۇ㉘. تۇمىن قوشۇنى بايلىق ئۇچۇن كەلگەن بولغاچقا پۈتۈن كۇچا شەھىرى بىردەمدىلا ئۇلارنىڭ بۇلاپ - تالايدىغان مەيدانىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. كۇچا

مۇساپىرلىرى توپ - توپى بىلەن يۇلتۇز تاغ يولى ئارقىلىق ئاقسۇغا قېچىپ كېلىشىدۇ. مۇساپىرلار ئۆزلىرىنىڭ كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى قىلچە كۆپتۇرمەي ئاقسۇ ئاھالىلىرىگە سۆزلەپ بەرگەندىن كېيىن، ئاقسۇ شەھىرىمۇ ساراسىمىگە چۈشىدۇ. ئاقسۇنىڭ مۇۋەققەت ھاكىمبېگى مىرزا بابا بىر تەرەپتىن ئاقسۇنىڭ ئەھۋالىنى ياقۇپبەگكە جىددىي مەلۇم قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھەر خىل قورالالارنى شەھەر پۇقرالىرى ۋە ئاقسۇغا پاناھلانغىلى كەلگەن مۇساپىر ئەرلەرگە تارقىتىپ بېرىپ، ئۇلارنى مەجبۇرىي سېپىل ئۇستىدە چارلاش ئىشلىتىپ بارغۇزۇپ ھەيۋە كۆرسىتىدۇ[29]. تۇمىن قوشۇنلىرى ئۇششاقتالدا پەيدا بولغان ۋاقىتتىن باشلاپ ياقۇپبەگ شەرقىي سەپىنىڭ ئۇرۇش ئەھۋالىغا يېقىندىن دىققەت قىلىش بىلەن بىرگە مارالبېشى ۋە قەشقەر لىنىيىسىدە قوشۇن تەشكىللەۋاتاتتى. ھېكىمخان تۆرە بىلەن ئىسھاق قارايانغاچ كەنتىدە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ياقۇپبەگ شەخسەن ئۆزى جازا يۈرۈشىگە ئاتلاندى. ئاقسۇدىن جىددىي مەلۇمات كەلگەندە، ياقۇپبەگ ئاللىقاچان قەشقەردىن ئايرىلىپ ئاقسۇ يولىدا كېلىۋاتاتتى. ئەنە شۇ ۋاقىتتا باي ئەتراپلىرىدا توختاپ قالغان ھېكىمخان تۆرە بىلەن ئىسھاقلار ياقۇپبەگنىڭ ئۆزلىرىنىڭ كۆچاغا قوشۇن تارتىشى توغرىسىدىكى بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالىدۇ. ياقۇپبەگ يەنە ئۇلارغا مارالبېشىنىڭ مەمۇرىي باشلىقى دەرۋىش مىراخور باشچىلىقىدىكى يارەمچى قوشۇنىنىڭ ئۇلارغا يارەمگە بارىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. ئەينى چاغدا كۆچا قولدىن كەتكىلى توققۇز كۈن بولۇپ قالغانىدى. ھېكىمخان تۆرە بىلەن ئىسھاقلار كۆچا چېگرىسىغا يېقىنلاشقاندا ئايغاقچىلار تۇمىن قوشۇنىنىڭ ئاللىقاچان كۆچادىن ئايرىلىپ كورلىغا چېكىنگەنلىكىنى خەۋەر قىلىدۇ. ھېكىمخان تۆرە بىلەن ئىسھاق بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن يارەمچى قوشۇنىنى كۈتمەيلا كۆچا شەھىرىگە كىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا

ياقۇپبەگمۇ ئاقسۇغا يېتىپ كېلىدۇ. كۈچانىڭ جەڭ ۋەزىيىتى ئۆزلۈكسىز بېسىققان بولغاچقا، بارلىق ئەمەلدارلار ياقۇپبەگنىڭ كېيىنكى قەدەمدىكى تاللىشىنى پەرەز قىلىشىدۇ. ياقۇپبەگ ئاقسۇدا 10 كۈن تۇرغاندىن كېيىن تۈيۈقسىز بارلىق قوشۇنلارنىڭ كۈچاغا قاراپ يولغا چىقىشى توغرۇلۇق بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەربىي لازىمەتلىكلەر بىلەن قوشۇن كۈچاغا قاراپ ئاتلىنىدۇ.

ياقۇپبەگ كۈچاغا يېتىپ كېلىپ ھېكىمخان تۆرىنىڭ كورلىنىڭ مەمۇرىي باشلىقلىق ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ، گۇناھى ئۇچۇن قوشۇنغا ئەگىشىپ ھەربىي خىزمەت ئۆتەشنى بۇيرۇيدۇ. ئارقىدىنلا ھەمدەم باتۇر يۇزبېشى قاتارلىق بىر تۇركۈم جەڭدە يالقاۋلىق قىلغانلارنى بىر تەرەپ قىلىدۇ. ھەمدەم باتۇر يۇزبېشى بولسا ئەينى چاغدا ئاقسۇ دەرياسىغا ئەڭ بۇرۇن ئاتلىق سەكرەپ، ئۇزۇپ ئۆتۈپ ئاقسۇ دەرياسى بويىدىكى كۈچا قوشۇنىغا باستۇرۇپ بېرىپ زەربە بەرگەن ھېلىقى يۇزبېشى ئىدى. بۇ ئىشلارنى تۇگەتكەندىن كېيىن ياقۇپبەگ شەخسەن ئۆزى قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ تۇرپانغا جازا يۇرۇشى قىلىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ. بۇ ياقۇپبەگ قوزغىغان ئەڭ يىراق مۇساپىلىك ھەربىي يۇرۇش بولۇپ، كۈچانى باشلىنىش نۇقتىسى قىلغاندا پۈتۈن مۇساپە 1 مىڭ 500 چاقىرىم كېلەتتى. ياقۇپبەگنىڭ قوماندانلىق شتابى بولغان قەشقەرنى ئاساسىي نۇقتا قىلغاندا، بۇ مۇساپە جەمئىي 2 مىڭ 800 چاقىرىم كېلەتتى. مۇشۇ نۇقتىنى نەزەردە تۇتقان ياقۇپبەگ كۈچادا بۇ قېتىمقى يىراق مۇساپىلىك ئۇرۇشنىڭ تەشكىلىي تۈزۈمى ۋە جەڭ سېپىنى كۆڭۈل قويۇپ ئىنچىكىلىك بىلەن پىلانلايدۇ. ئۇ بۇ قېتىمقى جازا يۇرۇشى قىلىش قوشۇنغا سەككىز ئەمىرنى قوماندان قىلىپ بەلگىلەيدۇ. ھەربىر ئەمىرنىڭ قول ئاستىغا سەككىز پانسات، ھەربىر پانسانىڭ قول ئاستىغا بەش نەپەر يۇزبېشى ئورۇنلاشتۇرغان

بولۇپ، ئومۇمىي ئەسكەر سانى 25 مىڭغا يېتەتتى. بۇ قېتىمقى يېراقتا سەپەر قىلىشنىڭ تەييارلىق خىزمىتىدىكى ئۇچىنچى تۈرلۈك ئىش قاتاردا ياقۇبېگ ئەسھاقنىي ئۇرۇشتا كۈچ چىقارمىغانلىقىنى جازالاش ھېسابىغا ئائىلىسى بىلەن يەكەنگە كۆچۈپ كېتىشكە بۇيرۇيدۇ. ئارقىدىن نارمۇھەممەد پەرۋانچىنى كۈچانىڭ ھاكىمبېگلىكىگە، نىياز مۇھەممەد تۇقسابېينى كورلىنىڭ ھاكىمبېگلىكىگە تەينىلەيدۇ(30).

تۇمىننىڭ قوشۇنى كۈچادىن چېكىنگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ مۇداپىئە لىنىيىسىنى ئۇدۇل توقسۇنغا يۆتكىگەچكە، كۈچادىن يولغا چىققان ياقۇبېگ قوشۇنى يول ئۈستىدە ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىمايدۇ. توقسۇن تەۋەسىگە كىرگەندىن كېيىن، ياقۇبېگ ئەمىر ئۆمەر قۇلىبەگنى قول ئاستىدىكى قوشۇننى باشلاپ يىلانلىق ئارقىلىق توقسۇننى ئايلىنىپ مېڭىشقا بۇيرۇيدۇ. ئەمىر ئابدۇللانى قوشۇنى بىلەن ئايغىرىۋلاق يولى ئارقىلىق ئۇدۇل توقسۇن شەھىرىگە بېرىشقا بۇيرۇق قىلىدۇ(31). تۇمەن قوشۇننىڭ توقسۇن شەھىرىدىكى قارشىلىقى ناھايىتى تېزلا يېمىرىلىدۇ. ياقۇبېگ توقسۇندا قىسقا مۇددەت تۇرغاندىن كېيىن، 1870 ـ يىلى 6 ـ ئايد تۇرپانغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ دادۇڭ دېگەن جايدا چۇشكۇن قىلىدۇ. ئىككى كۈندىن كېيىن يەمىش دېگەن جايدا تۇمىننىڭ تۇرپانىنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلىدۇ. بۇ قېتىمقى جەڭگە ئىككى تەرەپتىن جەمئىي 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم قاتناشقان. ياقۇبېگ قوشۇنى تۇنجى جەڭدىلا غەلىبە قىلىدۇ. تۇمەن قوشۇنى تۇرپان شەھىرىگە چېكىنىدۇ. دادۇڭنىڭ يەر شەكلى ياقۇبېگگە پايدىسىز بولغانلىقى ئۈچۈن، ياقۇبېگ قوشۇننى يارغول قەدىمكى شەھىرىنىڭ ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ياقۇبېگ قوشۇننىڭ تۇرپان شەھىرى ئەتراپىغا يېقىنلاپ قالغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغان تۇمەن قاتتىق سارىاسىمگە چۈشۈپ پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا سالمىسا

ھەرگىزمۇ ياقۇپبەگنى سەغلۇپ قىلالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. دادۇڭ جېڭىدىن تۆت كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇرۇمچىدىن يولغا چىققان 10 نەچچە مىڭ كىشىلىك تۈڭگان قوشۇنى تەڭرىتاغدىن كېسىپ ئۆتۈپ، تۇرپان شەھىرى ئەتراپىغا يېتىپ كېلىدۇ㉜. يەنە شۇ ۋاقىتتا تەخمىنەن 8 مىڭ تۈڭگان ئەسكىرى تۇرپان شەھىرىدىن چىقىپ ياقۇپبەگنىڭ بارگاھىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. نەچچە رەت ھۇجۇم قىلىپمۇ غەلىبىگە ئېرىشەلمىگەندىن كېيىن جاسارىتى سۇسلىشىپ، ياقۇپبەگ قوشۇنى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتكەندە تۇرپان شەھەر ئىچىگە قېچىپ كىرىۋالىدۇ㉝. ياقۇپبەگ تۇرپان شەھىرىدە دۇچ كەلگەن رەقىبىنىڭ مەيلى ئادەم كۆچى، مالىيە كۆچى جەھەتتىن بولسۇن ياكى تەدبىر ۋە باتۇرلۇقتا بولسۇن ئىلگىرىكى نۇرغۇن رەقىبلىرىگە سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئۇزۇن مۇددەت قورشاپ قاپسىۋېلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق تۇرپاننى ئالماقچى بولىدۇ.

يارغۇل جېڭىدىن كېيىن ياقۇپبەگ قوماندانلىق شتابىنى تۇرپان شەھىرىگە ئىككى يېرىم كىلومېتىر كېلىدىغان بىر تۇزلەڭلىككە يۆتكەپ، بۇ جايدا بارلىق ئەمەلدار، ئەسكەرلەر كېچە ـ كۈندۈزلەپ ئىشلەپ دېگۈدەك مۇداپىئەسى ئىنتايىن پۇختا بولغان بىر قورغان قۇرۇپ چىقىدۇ. بۇ قورغاننىڭ ئەتراپلىرىغا خەندەك كولانغان، تاملىرىغا زەمبىرەك سوپىسى ۋە قارىغا ئېلىش تۆشۈكلىرى قويۇلغانىدى. كېيىنكى كۈنلەردە بۇ قورغان مۇكەممەل بىر ھەربىي لاگېرغا ئايلىنىدۇ. بۇ جاي يەنە تىجارەتچى مۇساپىرلار ۋە تىلەمچىلەر توپلىشىۋالىدىغان بىر ماكان بولۇپ قالدى. بۇ تىجارەتچى ۋە مۇساپىر ـ تىلەمچىلەر خەندەكنىڭ ئىككى يېقىغا پاناھلىنىدىغان ھەر خىل چېدىر ـ كەپىلەرنى ياسىۋالىدۇ. تىجارەتچىلەر ھەر ۋاقىت ياقۇپبەگنىڭ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلىرىنى ھەر خىل

كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلىسە، مۇساپىر ۋە قەلەندەرلەر ياقۇپبەگنىڭ ئەسكەر مەنبەسى بولۇپ قالىدۇ. تۇرپان شەھىرى ئالتە ئاي مۇھاسىرىدە قاپسىلىپ تۇرىدۇ، نەچچە 10 ئادەم ئۇزاق مەزگىل شەھەرنى قورشاپ تۇرغاچقا ئوزۇق - تۇلۇك ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئەڭ مۇھىم بىر ئىش بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوچ ئادەم بۇ جەھەتتە ياقۇپبەگكە ياردەم قىلىپ ئۇنى بۇ قېتىن ئەھۋالدىن قوتۇلدۇرىدۇ. ئۇلار تۇرپانلىق چوڭ باي ئابدۇقاھار بەگ بىلەن خوجا ئابدۇللابەگ، يەنە بىرى ئۇرۇمچى جەنۇبىي تاغ (نەنسەن) ئەتراپلىرىدا تۇمىنغا قارشىلىق كۆرسەتكەن شۇ شۆگۈڭ ئىدى. «تارىخىي ھەمىدى» دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا شۇ شۆگۈڭ ياقۇپبەگكە قىلىغان ئوزۇق - تۇلۇك ياردىمى تەركىبىدە 9 مىڭ تۈياق قوي، 800 ئات، 800 تۈياق كالا ۋە نەچچە يۈز تۈياق ئۆچكە بولغاندىن سىرت، يەنە تۆگىگە ئارتىپ كەلگەن ئاشلىق، يامبۇ، تاۋار - دۇردۇن، چاي قاتارلىق نەرسىلەرمۇ بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا شۇ شۆگۈڭ يەنە 1 مىڭ 500 ئەسكىرىنى ياقۇپبەگكە ياردەم بېرىشكە قوشۇپ بەرگەن.

تۇرپان شەھىرىنى قورشاپ تۇرغىلى ئالتە ئاي بولغاندا، شەھەر ئىچىدە ئاچارچىلىق بىلەن ۋابا كېسىلى پەيدا بولىدۇ. تۇڭگان قوشۇنلىرى پەيدىنپەي قارشىلىق قىلىش ئىقتىدارىنى يوقىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 1870 - يىلى 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تۇرپاندىكى تۇڭگان قوشۇنى ماجۇڭ بىلەن ما رېنىدىڭ باشچىلىقىدا شەھەردىن چىقىپ ياقۇپبەگكە تەسلىم بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تۇمىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئەڭ ئاخىرقى تايانچ نۇقتىسىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. ياقۇپبەگنىڭ تۇرپان شەھىرىدىكى غەلىبىسى تۇمىننىڭ قورال كۈچى بىلەن ياقۇپبەگنى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن تۇمىن نۇرغۇن سوۋغا - سالام بىلەن ئەلچى

ئەۋەتىپ ياقۇپبەگكە ئەل بولىدۇ. ئالتە ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت قامال قىلىپ تۇرۇش جەريانىدا كۆچىسى ئېغىر خورىغان ياقۇپبەگنىڭ يەنە تىركەشكۈدەك مادارى قالمىغاچقا، تۇمىننىڭ تەسلىمىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئارىدا مۇجمەل بولغان تەۋەلىك مۇناسىۋىتى شەكىللىنىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ياقۇپبەگ تېزلىك بىلەن تۇرپان شەھىرىنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىنى تەشكىللەيدۇ. بۇنىڭدا بىر مەزگىل ئەمىلدىن قالدۇرۇلغان كورلا هاكىمبېگى هېكمىخان تۆرىنى تۇرپاننىڭ هاكىمبەگلىكىگە، پانسات هەيدەر قۇلنى ئۈستۈرۈپ تۇرپاننىڭ ئەمىرلەشكەرلىكىگە، خوجا ئابدۇلنى سەركارلىققا (ئامانلىق ساقلاش باشلىقى)، سورخ ئاب بېينى قازى كالانلىققا تەينىلەيدۇ㉟.

2. ئۇرۇمچىگە تېگىش قىلىش

تۇرپاننى ئىگىلەش ياقۇپبەگنىڭ 1870 - يىلى قولغا كەلتۈرگەن ئەڭ چوڭ غەلىبىسى بولۇپ، بۇ غەلىبە ياقۇپبەگنىڭ هۆكۈمرانلىق دائىرىسىنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىن شەرققە قاراپ يەنە مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق كېڭەيىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنىڭ مەركىزىي بۆلىكىگە يېقىنلاشقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. ئەگەر بۇ مەركىزىي بۆلەكنى ئىگىلىۋالسىلا تۆت ئەتراپنى كونترول قىلالايتتى. مانا مۇشۇ سەۋەبتىن ياقۇپبەگ ئۇرۇمچىنى هۇجۇم نىشانى قىلىپ بېكىتىدۇ.

تۇرپاندىكى جەڭ ئىشلىرى تۈگىشى بىلەنلا ياقۇپبەگ پانسات ئەزىمنى مىڭ ئەسكەرگە باش بولۇپ، ئۇرۇمچىگە بېرىپ تۇمىننىڭ تۇرار جايىنى تەكشۈرۈپ، تېخى يېقىندىلا يېڭىدىن ئورنىتىلغان تەۋەلىك مۇناسىۋەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. مانا بۇ تەڭرىتاغنى كېسىپ ئۆتۈپ ئۇرۇمچىگە بارغان تۇنجى ياقۇپبەگ قوشۇنى ئىدى. تۇمىن بۇ قوشۇننىڭ ئالدىغا ئادەم

ئەۋەتىپ، ئەدەپ بىلەن ئەتراپلىق كۆتۈۋالىدۇ ھەم ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى كەڭرى بىر جايغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شۇ كۈنى كېچىدە ئۇلار تۈيۈقسىز ھۇجۇمغا ئۇچرايدۇ. بۇنىڭ بىلەن 1 مىڭ 500 ئەمەلدار ۋە ئەسكەردىن ئەزىم باشلىق 400 دەك ئەسكەر تۇرپانغا قېچىپ كېلەلەيدۇ. تۇمىن مۇشۇ ھەربىكتى ئارقىلىق يېقىندا ياقۇبېگ ئورنىتقان تەۋەلىك مۇناسىۋەتنى يوققا چىقارغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياقۇبېگ مۇشۇ ئىشتىن پايدىلىنىش قارارىغا كېلىدۇ. ياقۇبېگنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن كورلا، كۇچا ۋە ئاقسۇلاردىن يۆتكەپ كېلىنگەن قوشۇنلار بەلگىلەنگەن جايغا توپلىنىدۇ. بۇ قوشۇنلار ناھايىتى تېزلا قىشلىق ماددىي ئەشيالارغا ئىگە بولىدۇ. 1870 - يىلى 12 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئەمىرلەشكەر ئابدۇللا ئالدىن يۈرگۈچى قوشۇننى باشلاپ تۇرپاندىن ئۈرۈمچىگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئارقىدىن ياقۇبېگمۇ يولغا چىقىپ، داۋانچىڭدىن ئۆتۈپ، ئۈرۈمچىگە تەخمىنەن 30 چاقىرىمچە كېلىدىغان خارابە شەھەر دەقيانۇسقا كېلىپ چۈشكۈن قىلىدۇ. شۇ يىلى ئۈرۈمچىنىڭ سوغۇقى ئادەتتىن تاشقىرى قاتتىق بولغان بولۇپ، ھەممە يەرنى قار - مۇز قاپلاپ كەتكەچكە، يولنىمۇ پەرق ئەتكىلى بولمايتتى. ياقۇبېگ دەقيانۇس قەدىمكى شەھىرىنىڭ ئەتراپىغا ئاكوپ كولىتىپ، ئىستىھكام، توپخانىلارنى ياستىدۇ. قوشۇنغا ئەگىشىپ كەلگەن نۇرغۇن تىجارەتچى، مۇساپىر ۋە دىۋانىلەر بۇ قاتتىق سوغۇقتا قار - مۇز ئۈستىدە توڭلاپ ئۆلۈپ قالىدۇ. ياقۇبېگ قوشۇنىدىكى ئەمەلدار - ئەسكەرلەرمۇ بۇنداق قاتتىق سوغۇقنى كۆرۈپ باقمىغانىدى. ئۇلار شۇ شۆگۈڭ ئەۋەتىپ بەرگەن 100 نەچچە ھارۋا كۆمۈرنى قالاپ ئىسسىنغاچقا ئامان قالىدۇ ㊱. ياقۇبېگ دەقيانۇسقا كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۈرۈمچىدىن كەلگەن ئون مىڭ كىشىلىك تۇمىن قوشۇنى ياقۇبېگ لاگېرىغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىدۇ㊲. شىددەتلىك

هۇجۇمغا ئۆچرىغان ياقۇپبەگ قوشۇنىدا ھەر دەرىجىلىك پاتىپاراقچىلىق يۈز بېرىپ، بىر تۈركۈم ئەسكەرلەر تىزغا كەلگۈدەك قارنى كېچىپ قېچىشقا باشلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ مىرزا ھەيدەر قۇشبېگىنى نازارەت ئەترىتىنى باشلاپ بېرىپ قاچقانلارنى ئۆلتۈرۈۋېتىشكە بۇيرۇيدۇ. نازارەت ئەترىتىنىڭ ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈشى، قورقىتىشى بىلەن قاچقانلار قايتىپ كېلىپ جەڭگە ئاتلىنىدۇ. تاڭ ئانقاندىن كېيىنلا ياقۇپبەگ جەڭگە ياخشى قوماندانلىق قىلالايدۇ، ياقۇپبەگ قوشۇنى توپ ـ زەمبىرەكلەرنى بىر يەرگە توپلاپ لاگېر ئەتراپىدىكى تۇمىن پىيادە قىسمىنىڭ مۇداپىئەسىنى توپقا تۇتىدۇ. ئارقىدىنلا قويۇق سەپ تۈزگەن چەۋەندازلار ئەترىتىنى بۇ پىيادىلەر قىسمىغا زەربە بېرىشكە ئاتلاندۇرىدۇ. توپ ـ زەمبىرەكلەرنىڭ ھۇجۇمى بىلەن ئاللىقاچان چېچىلىپ كەتكەن تۇمەن پىيادە قىسمى چەۋەندازلارنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالماي ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇرۇمچىگە قاراپ قاچىدۇ. ئالدىنقى سەپتىكى مەغلۇبىيەت خەۋىرىنى ئاڭلىغان تۇمەن ئۇچىغا چىققان بىمەنە ئامالنى ئويلاپ چىقىدۇ. ئۇ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ مىڭغا يېقىن قىز ـ ئوغۇل بالىنى يىغدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە «قۇرئان» تۇنقۇزۇپ، ئۇنلۇك ئاۋازدا قىرائەت قىلدۇرۇپ ياقۇپبەگ قوشۇنىغا قارشى ماڭدۇرۇپ، مۇشۇ ئارقىلىق ياقۇپبەگنىڭ قىر ـ چاپ قىلىپ كېلىۋاتقان قوشۇنىنى توسۇماقچى بولىدۇ[38]. نەتىجىدە بۇ گۇناھسىز بالىلارنىڭ كۆپ قىسمى ياقۇپبەگ چەۋەندازلىرىنىڭ ئات تۇيىقى ئاستىدا جېنىدىن ئايرىلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدى» دە ئەينى چاغدىكى ئەھۋالنى تەسۋىرلەپ «قوشۇننىڭ ئالدىدا يۈرگەن ئابدۇللا ئەمىرلەشكەر ۋە پەيزى يۈزبېشى باھادىر باشلىق يىگىتلەر بۇ بالىلارغا پەرۋاسىز قىلماي بالىلارنى دەسستىپ دەرۋازا ئالدىغا كەلدى» دەپ يېزىلغان. بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى يەنە تۆۋەندىكى رىۋايەت تۇسىنى ئالغان جۇملىلەرنى يېزىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ

بۇ ئىشقا بولغان ھەققانىي غەزەپ ـ نەپرىتىنى ئىپادىلىگەن: «ئاقسۇدىن شۇ كۈنى كەچتە ئەسىرلەشكەر ئابدۇللانىڭ شام چىرىغى ئۆچۈپ، ئىككى كۆزى كور بولدى. پەيزى يۈزبېشىمۇ ئۇزۇن ئۆتمەي ئوق تېگىپ ئۆلدى. بەلكىم بۇ ئۇلارنىڭ گۇناھلىرىنىڭ جازاسى بولسا كېرەك»(39).

تۇمىن تىركىشىپ تۇرغۇدەك قوشۇنىدىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن ياقۇبېگنىڭ ئۇرۇمچى شەھىرىنى توپقا تۇتۇشى بىلەن ناتىلاج تەسلىم بولىدۇ. ياقۇبېگ تۇمىننىڭ ئىسلام خاقانى دېگەن نامىنى بىكار قىلىپ، ما جۇڭنى ئۇرۇمچىگە ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلەپ، ئۇرۇمچى، قۇتۇبى، گۇمۇدى، ماناس قاتارلىق جايلارنى باشقۇرۇشقا قويىدۇ. زەينۇلئابىدىن مەخدۇمنى ماجۇڭنىڭ كېچىشبەگلىكىگە تەينىلەپ مەخسۇس ياقۇبېگنىڭ خەت ئالاقىسىگە مەسئۇل قىلىدۇ. شۇ شۆگۈڭنىڭ تۇرپان شەھىرى ۋە دەقيانۇس شەھىرىدە قىلغان ياردىمىگە رەھمەت ئېيتىش ئۈچۈن ياقۇبېگ ئۇنىڭغا نۇرغۇن سوۋغا ھەدىيە قىلىدۇ ھەمدە ما جۇڭغا كېلەر يىلى كۈزدە شۇ شۆگۈڭغا 10 مىڭ تاغار بۇغداي ئاپىرىپ بېرىش توغرۇلۇق بۇيرۇق بېرىدۇ(40).

ياقۇبېگ ئۇرۇمچىدە ئۇچ ئاي تۇرغاندىن كېيىن تۇرپانغا قايتىدۇ. ئاندىن قايتىش سەپىرىدە قاراشەھەر، كورلا، كۈچا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا توختاپ ئۆتۈپ ئاخىر 1871 ـ يىلى كۈز پەسلىدە قەشقەرگە قايتىپ كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تۇرپاننى قورشاۋغا ئېلىپ ئۇرۇمچىنى ئېلىش ئۈچۈن قىلغان ئۇزۇن سەپەر ئاياغلىشىدۇ(41).

3. ياقۇبېگنىڭ چوڭ ئوغلى بەگقۇلىبەگنىڭ ئۇرۇمچىگە قايتا يۈرۈش قىلىشى

1871 ـ يىلى يازنىڭ بېشىدا شۇ شۆگۈڭ تۇيۇقسىز ئۇرۇمچىگە ئەسكەر چىقىرىپ ماجۇڭدىن ياقۇبېگ ماقۇل بولغان 10 مىڭ تاغار بۇغدايىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەينى چاغ بۇغداي تېخى

پىشمىغان ۋاقىت ئىدى. ما جۇك ۋاقىتنى ئۇزارتىپ بېرىشنى، ياقۇپبەگنىك بەلگىلەپ بەرگەن مۆھلىتىدە يازلىق ئاشلىقنى يىغىۋالغاندىن كېيىن قايتۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇ شۆگۈك بۇنىڭغا قوشۇلماي ما جۇڭنى ئېتىپ تاشلايدۇ. قەشقەرگە قايتىپ كېتىۋاتقان ياقۇپبەگ شۇ شۆگۈڭنىك قورال كۈچى بىلەن ئاشلىق تەلەپ قىلىپ ما جۇڭنى ئېتىۋەتكەنلىك ئىشىنى ئۆزى بىلەن ئۆزۈڭگە سوقۇشتۇرغانلىق دەپ قاراپ، ئالدى بىلەن كۈچانىك هاكىمبېگى نارمۇھەممەد پەرۋانچىنى ئەمرلەشكەر قىلىپ ئۆستۇرۇپ، 2 مىڭ 500 نەپەر ئەسكەرنى باشلاپ ئۇرۇمچىگە بېرىپ شۇ شۆگۈك ۋە ئۇنىك كۈچىنى يوقىتىشقا بۇيرۇيدۇ. ئارقىدىن كورلا هاكىمبېگى مىرزاېبشىنى، تۇرپان هاكىمبېگى هېكىمخان تۆرىنى ئۆزىنىك قول ئاستىدىكى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ نار مۇھەممەد پەرۋانچىغا قوشۇلۇپ ئۇنىك بۇيرۇقىنى ئاڭلاشقا بۇيرۇيدۇ. بۇنىك بىلەن ئۇرۇمچىگە بارىدىغان بۇ قوشۇن 8 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئايلىنىدۇ(42).

شۇ شۆگۈك ماجۇڭنى ئېتىۋەتكەندىن كېيىن، ئۇرۇمچى بىر مەزگىل هاكىمبەگسىز قالىدۇ. شۇنىك بىلەن جامائەتنىىك كۆرسىتىشى ئارقىلىق ما جۇڭنىك ئوغلى ما رېنىدى (ئۇنىك مۇسۇلمانچە ئىسمى تالىپ) دادىسىنىك ئورنىغا هاكىمبەگ بولىدۇ. نارمۇھەممەد پەرۋانچى ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن، ما رېنىدى ئۇنىڭغا نۇرغۇن بايلىق بېرىپ ياقۇپبەگكە ئۆزىنى هاكىمبەگلىككە كۆرسىتىشنى ئۆتۈنىدۇ. نۇرغۇن پايدىغا ئېرىشكەن نارمۇھەممەد پەرۋانچى مارېنىدىنىك تەلىپىگە قوشۇلۇپ، ياقۇپبەگكە بۇ توغرۇلۇق بىۋاستە خەت ئەۋەتىدۇ. خېتىدە مارېنىدىنى تۇڭگان خەلقىنىك ئارزۇسىدىكىدەك ئادەم، دادىسىنىك ئورنىغا ئۇرۇمچىگە هاكىمبەگ بولۇشقا مۇناسىپ كېلىدىغان ئادەم ئىكەن، دەپ تونۇشتۇرىدۇ(43). ياقۇپبەگ ئۆزىنىك بۇ ئالدىنقى سەپتىكى قوماندانىنىك كۆرسەتمىسىنى

قوبۇل قىلىپ، مارىبندىنى ئۇرۇمچىنىڭ ھاكىمىبەگلىكىگە تەيىنلەپ يارلىق چىقىرىدۇ. بۇ رەسمىيەتلەر ئاياغلاشقاندىن كېيىن نارمۇھەممەد پەرۋانچى مارىبندى بىلەن نەسەندىكى شۇ شۆگۈڭغا ھۇجۇم قىلىش ئۇچۇن ئەسكەر يۆتكەيدۇ. تاغ يېرىنى ئۇرۇش مەيدانى قىلغان بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ياقۇبېگ قوشۇنى ھېچقانچە نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ. چۇنكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىن كەلگەن بۇ قوشۇندىكى كۆپ قىسىم ئەسكەرلەر ئەزەلدىن بۇنداق مۇرەككەپ ئۇرۇش مەيدانىدا جەڭ قىلىپ باقمىغانىدى. شۇنىڭ بىلەن شۇ شۆگۈڭ قوشۇنىنىڭ تاغ ئىچىگە چېكىنىشى بىلەن نارمۇھەممەد پەرۋانچى قوماندانلىقىدىكى ھەربىي ھەرىكەت ئاياغلىشىدۇ.

ئارقىدىنلا يۇز بەرگەن ئىشلار تېخىمۇ ئېغىر ئىدى. نارمۇھەممەد پەرۋانچى قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ شۇ شۆگۈڭغا ھۇجۇم قىلىۋاتقاندا، بۇرۇن تۇمىننىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەنلەر ئۇرۇمچىدە مارىبندىنى تۇتقۇن قىلىپ، تۇمىننى قايتىدىن خەلىپە قىلىپ تىكلەيدۇ. ئاندىن ئۇرۇمچىدىكى ياقۇبېگ بەلگىلىگەن ئەمەلدارلارنى يا ئۆلتۈرىدۇ، يا قولغا ئالىدۇ. نەسەندە جەڭ قىلىۋاتقان نارمۇھەممەد پەرۋانچى ئۇرۇمچىدە يۇز بېرىۋاتقان بۇ چوڭ ئۆزگىرىشلەردىن قىلچە خەۋەرسىز بولۇپ، نەسەندىن قايتىپ ئۇرۇمچىگە يېقىنلىشىپ ئاندىن شەھەردە ئېسىقلىق تۇرغان تۇمىننىڭ بايرىقىنى كۆرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن نېمە قىلىشىنى بىلمەي تۇرغاندا سېپىل ئۈستىدىكى توپ - زەمبىرەكلەر گۈمبۈرلەشكە باشلايدۇ. سېپىل ئاستىدا سەپ تۇزۇپ تۇرغان ياقۇبېگ ئەسكەرلىرى زەمبىرەك ئوقىدا قىرىلىپ كېتىدۇ. نارمۇھەممەد پەرۋانچى قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇمچىنى ھۇجۇم بىلەن قايتۇرۇۋالماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن مەقسىتىگە يېتەلمەي ئۇرۇمچى شەھىرى سىرتىدا ئائىلاج تۇرۇپ قالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ياقۇبېگ

ئۇرۇمچىنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى نارمۇھەممەد پەرۋانچىدىن كۆرۈپ ئۇنى ئالدىنقى سەپتىكى قوماندانلىق ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، تۇرپاننىڭ ھاكىمبېگى ھېكمىخان تۆرىنى مەخسۇس ئۇرۇمچى ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئاندىن ئەمرلەشكەر ئۆمەر قۇلبەگنى 1 مىڭ 500 كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ ئاقسۇدىن ئۇرۇمچىگە بېرىپ ھېكمىخان تۆرىگە ياردەم بېرىشكە بۇيرۇيدۇ. ئۆمەر قۇلنىڭ قوشۇنى ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ھېكمىخان تۆرىنىڭ قوشۇنى بىلەن قوشۇلۇپ ئۇرۇمچىنىڭ يېڭىشەھىرى بىلەن كونا شەھىرىگە بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇم قىلىپ، ئاۋۋال يېڭىشەھەرنى، ئارقىدىن كوناشەھەرنى ئالىدۇ. تۇمىن ماناسقا قېچىپ كېتىدۇ(44). ئىلگىرى ياقۇبېگكە ياردەم بەرگەن شۇ شۆگۈك ئۆزگىرىپ تۇمىننى قوللاپ ئۇنى قورال - ياراغ، ئاشلىق ۋە ئەسكەر بىلەن تەمىنلەيدۇ(45). تۇمىن ماناستا قول ئاستىدىكىلىرى بىلەن ئالاقە باغلاپ، قۇتۇبى، گۇمۇدى، گۇچۇڭ ۋە ئۇرۇمچىدىكى قوشۇنلىرىنى ماناسقا توپلايدۇ، بۇ قوشۇننىڭ ئادەم سانى 20 مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ. بىر ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت تەييارلىق قىلىش ئارقىلىق تۇمىننىڭ بۇ 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى ئۇرۇمچىگە قايتۇرما ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇلار يول بويى ياقۇبېگ قوشۇن تۇرغۇزغان مۇھىم جايلارنى بىر - بىرلەپ ئېلىپ، ئۇدۇل ئۇرۇمچىگە يېتىپ بېرىپ، ياقۇبېگ قوشۇننىنى كونا ئۇرۇمچى شەھىرىگە سولىۋالىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنكى تۆت ئاي ئىچىدە ياقۇبېگ قوشۇنى بۇ شەھەردە قانتتىق مۇھاسىرىگە ئېلىنىپ ھېچ ئىش قىلالمايدۇ. بۇ جەريانىدا ھېكمىخان تۆرىنىڭ كەينى - كەينىدىن ئەۋەتكەن خەۋەرچىلىرى يا تۇمىنىڭ توپ ئوقىدا ئۆلىدۇ، يا قار - مۇزدا توڭلاپ ئۆلىدۇ. ئىككىنچى يىلى باھارنىڭ بېشىدىلا بىر خەۋەرچى ئاخىر ھېكمىخان تۆرىنىڭ ئۇرۇمچى شەھىرىگە سولىنىپ قالغانلىقىنى ياقۇبېگكە

يەتكۈزىدۇ. ياقۇپبەگ بۇ خەۋەرنى قول ئاستىدىكى يېقىنلىرىغا يەتكۈزگەن چاغدا ئۇلار ئىنتايىن ھەيران قېلىشىدۇ. چۈنكى ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىلگىنى ياقۇپبەگنىڭ خىللانغان قوشۇنى ئىدى. ئەمدى ئۇلارنىڭ «خىللانغان» ى نەدە قالدى؟ بۇ توغرىدا كۆپچىلىكنىڭ پىكرى ھەر خىل بولىدۇ. ياقۇپبەگ بۇ مەسىلىگە قارىتا مۇنداق ئىككى خىل مۇددىئاسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: بىرىنچى، ئۇرۇمچىنى قايتىدىن قولغا كىرگۈزۈش؛ ئىككىنچى، قورشاۋدا قالغان قوشۇننى قۇتقۇزۇپ چىقىش. سەۋەبى قورشاۋدا قالغان قوشۇن ياقۇپبەگ قوشۇنىنىڭ مۇھىم قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى. ياقۇپبەگ بۇ ئىككى خىل مۇددىئاسىنى چۈشەندۈرۈپ ئۇرۇمچىگە ئاتلىنىش توغرىسىدا پەرمان بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يېڭسار، يەكەن، خوتەنلەردىن يۆتكەپ كېلىنگەن قوشۇن بىلەن ھەربىي لازىمەتلىكلەر قەشقەرگە توپلىنىدۇ. بۇ ئىشلار ئاياغلاشقاندىن كېيىن ياقۇپبەگ چوڭ ئوغلى بەگقۇلىبەگنى بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق قوماندانى قىلىپ تەينىلەپ، ئۇرۇمچىگە قاراپ ئاتلىنىش ۋاقتىنى بەلگىلەيدۇ. ياقۇپبەگ يەنە ئالاھىتەن بىر تۈركۈم سىناقتىن ئۆتكەن، نۇرغۇن جەڭلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن ھەربىي ئەمەلدارلارنى بەگقۇلىبەگكە قوشۇپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاقسۇ، كۇچا، كورلا، توقسۇن، تۈرپانلارنىڭ ھاكىمبەگلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ياقۇپبەگنىڭ ئاشلىق، يەم ـ بوغۇز ۋە ئات تەييارلاش توغرىسىدىكى يارلىقىنى تاپشۇرۇۋالىدۇ. سەپەردە بەگقۇلىبەگ ھەرقايسى جايلار ئۇزۇلدۇرمەي تولۇقلاپ بەرگەن ئوزۇق ـ تۈلۈك ۋە ئاتلارغا ئېرىشكەچكە 36 كۈندىلا توقسۇنغا يېتىدۇ. توقسۇن بازىرىدا بەگقۇلىبەگ توقسۇن ھاكىمبېگى جاھان دارخانىڭ ئۇرۇمچى جېڭى توغرىسىدىكى بايانلىرىنى ئاڭلايدۇ. بەگقۇلىبەگ توقسۇنىنىڭ نېرىسىدىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك تۈمىنىڭ

باشقۇرۇشىدا ئىكەنلىكىنى، بولۇپمۇ داۋانچىلىك ئەتراپلىرىغا تۇمىن نۇرغۇن قوشۇن تۇرغۇزۇپ، يېتەرلىك ئاشلىق ۋە ئوق ـ دورا توپلاپ قورغانلارنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىپ، بەگقۇلىبەگ باشچىلىقىدىكى يارەمچى قوشۇننى ۋە ھېكمخان تۇرىنىڭ جەنۇبقا قېچىپ كېتىشىنى توسۇماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى بىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا بەگقۇلىبەگنىڭ ئاۋۋال داۋانچىلىك قورغىنىنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىشى بەرداشلىق تاللاش يولى ئىدى. ئۇنداق قىلمىغاندا، قورشاۋدا قالغان ھېكمخان تۇرە ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى قۇتقۇزالمايلا قالماستىن ئۇرۇمچىنىمۇ ئالالمايتتى.

1872 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ بېشىدا بەگقۇلىبەگنىڭ قوشۇنى توقسۇندىن يولغا چىقىپ ئۇدۇل داۋانچىلىك قورغىنىغا بارىدۇ. بۇ يەردە ئۇ قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرايدۇ. 40 كۈنلۈك كەسكىن جەڭ ئارقىلىق بەگقۇلىبەگ ئاخىر داۋانچىلىك قورغىنىنى ئېلىشقا مۇۋەپپەق بولىدۇ. داۋانچىلىك قورغىنى بىلەن ئۇرۇمچىنىڭ ئارىلىقى 160 چاقىرىم بولۇپ، داۋانچىكىدىكى ئىشلارنى بېسىقتۇرۇپ بولۇپلا بەگقۇلىبەگ ئۇرۇمچىگە قاراپ ئاتلىنىدۇ. بەگقۇلىبەگنىڭ قوماندانلىقىدىكى قوشۇن ئۇرۇمچىگە يېقىنلاشقاندا، كونا ئۇرۇمچى شەھىرىگە سولىنىپ قالغان ھېكمخان تۇرە قوشۇننى باشلاپ مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىدۇ ۋە بەگقۇلىبەگنىڭ يارەمچى قوشۇنى بىلەن بىرلىشىدۇ. ئۇلار قوشۇننىنى بىرقۇر تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن 5 ـ ئاينىڭ بېشىدا ھەرقايسى قەلئەلەرگە كۈچلۈك ھۇجۇم قوزغايدۇ. 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بەگقۇلىبەگ قوماندانلىقىدىكى قوشۇن تۇمىن قوشۇننىڭ ئۇرۇمچىدىكى ئەڭ ئاخىرقى تايانچ بازىسىنى ھۇجۇم بىلەن ئالىدۇ. تۇمىن قالغان قوشۇنلىرى بىلەن گۇمۇدىغا چېكىنىدۇ(46).

ئۇرۇمچى قولدىن كەتكەندىن كېيىن ياقۇبېگ تۇمىن بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش خىيالىدا بولۇپ يۈرەتتى. شۇڭا

مەقسەتلىك ھالدا ماناسقا يۈرۈش قىلىشنى يېرىم يولدا توختىتىپ، بەگقۇلىبەگكە پەقەت گۈمۈدىنلا ئېلىشنى بۇيرۇيدۇ ۋە ئارقىدىنلا يەھيا ئىسمىلىك يۈزبېشىنى نۈرغۇن سوۋغا ـ سالام بىلەن ماناستىكى تۇمىنغا يارىشىپ قېلىش مەقسىتىنى يەتكۈزگىلى ئەۋەتىدۇ. تۇمىن ئاۋۋال ياقۇپبەگنىڭ ئەلچىسى بىلەن كۆرۈشۈشنى رەت قىلىپ ئارقىدىن ئۇنى ئۇچ ھەمراھى بىلەن قوشۇپ كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدىلا ئۆلتۈرۈۋېتىشنى بۇيرۇيدۇ(47). بۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگنىڭ يارىشىش تەلىپىنى كەسكىن رەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ياقۇپبەگ ئۆز ئەلچىسىنى تۇمىننىڭ ئۆلتۈرگەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن تۇمىن بىلەن يارىشىش نىيىتىنىڭ ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بەگقۇلىبەگكە دەرھال ماناس شەھىرىگە قوشۇن تارتىپ بېرىپ تۇمىننىڭ جاھىللىق قىلىپ تۇرۇۋاتقان ئەڭ ئاخىرقى بازىسىنى ئېلىشقا بۇيرۇيدۇ. شۇ يىلى 7 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ئاللابەگ بىلەن ھېسامىدىن باشچىلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ماناسقا يۈرۈش قىلىپ بېرىپ، ماناسنى ھۇجۇم قىلىپ ئالىدۇ، ماناسنى قولدىن بېرىپ قويغان تۇمىن زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالىدۇ(48). شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگنىڭ ئۇرۇمچىگە قىلغان ھەربىي يۈرۈشى ئاخىرلىشىدۇ. قايتا ـ قايتا ئويلىنىش ئارقىلىق ئۇزۇن مەزگىل قەشقەردە تۇرغان كەنجىئاخۇن دېگەن سالا مىللىتىدىن بولغان بىر ئادەمنى ۋە يەنە ياقۇپبەگ قوشۇنىدا ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان تۆكگان يۈسۈپ پانساتنى ياقۇپبەگ ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىپ، كەنجىئاخۇننى ئۇرۇمچىنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە قوشۇمچە باش قوماندانلىققا تەينىلەيدۇ. ياقۇپبەگ يەنە تۇردى قۇلىبەگ دادخاننى ئەمىرلەشكەرلىككە ئۆستۇرۇپ، ئۇرۇمچىدىكى قوشۇننىڭ بېشى قىلىپ تەينىلەيدۇ. قوشۇننىڭ كوناشەھەردە دائىم تۇرۇشلۇق ئادەم سانى 1000 ئادەم بولۇپ، تۆت پانساتنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغان قىلىپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

پايدىلانمىلار

① «تارىخى ھەمدى» ، 361 ـ بەت، «تارىخي ئەمەنىيە» ، 202 ـ بەت.

②«تارىخي ھەمدى» ، 248 — 249 ـ بەتلەر؛ «تارىخي ئەمەنىيە» ، 203 ـ بەت. ئابدۇللا غاپپار مۇھەممەد نىيازنىڭ «ئىسلام غازاتلىرى» ، ئۇيغۇرچە قوليازما، بۇ كىتاب ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيسى دىن تەتقىقات ئورنىدا ساقلانماقتا، 76 — 75 ـ بەتلەر.

③ بۇ ئادەم ئىسلام دىنى ئىمامىيەت مەزھىپىنىڭ 6 ـ ئەۋلاد ئىمامى مۇھەممەدنىڭ ئوغلى بولۇپ، مىلادىيە 702 ـ يىلى ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى مەدىنە شەھىرىدە تۇغۇلغان. مىلادىيە 765 ـ يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن مەدىنىدە ۋاپات بولۇپ، مەدىنىنىڭ ئۆزىگە دەپنە قىلىنغان. دەلىللەر «تارىخي ھەمدى» دىكى 78 ـ ئىزاھ بىلەن 173 ـ ئىزاھتىن ئېلىندى.

④ «تارىخي ھەمدى» ، 363 — 365 ـ بەتلەر؛ «تارىخي ئەمەنىيە» 205 — 207 ـ بەتلەر.

⑤«تارىخي ھەمدى» ، 370 — 371 ـ بەتلەر؛ «تارىسي ئەمەنىيە» 310 — 311 ـ بەتلەر. «قەشقەر ھەققىدە قىسقىچە تەھلىل» ، ئاپتورى لىن يۈجى (ئامېرىكا) ؛ نەقىللەر «ئۇيغۇر تارىخ ماتېرىياللىرىدىن قىسقىچە توپلام» ، ئىككىنچى قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان 1981 ـ يىلدىكى نەشرى 377 ـ بەتتىن ئېلىندى. «قەشقەرىيە» 140 ـ بەت.

⑥ «تارىسي ھەمدى» ، 393 ـ بەت.

⑦ يۇقىرىقى كىتاب، 393 ـ بەت.

⑧ يۇقىرىقى كىتاب 392 ـ بەت، «تارىخي ئەمەنىيە» نىڭ 232 — 233 ـ بەتلەر.

⑨«تارىخي ھەمدى» نىڭ 315 — 316 ـ ، 318 — 319 ـ بەتلەر.

⑩ يۇقىرىقى كىتابنىڭ 319 ـ بېتىگە، «قەشقەر ھەققىدە قىسقىچە تەھلىل» گە قارالسۇن.

⑪ «تارىخي ھەمدى» نىڭ 319 — 393 ـ بەتلەر.

⑭ يۇقىرىقى كىتاب، 321 — 394 ـ بەت.

⑮ يۇقىرىقى كىتاب، 321 — 394 ـ بەتلەر.

⑯ يۇقىرىقى كىتاب 395 — 396 - بەت، «تارىخىي ئەسنىيە» 253-بەت؛ ژاك شۇنەن: «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 166 - جىلدتا: «تۆڭجىنىڭ 8 - يىلى، يەنى 1869 - يىلى ئەنىي كۆچاغىچە بېرىپ خوجىلارنى ئۆلتۈرۈپ قايتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

⑰ «تارىخىي ھەمىدى» 399 - بەت؛ «قەشقەرىيە» 140 - بەت؛ «ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى» ئىككىنچى قىسىم 17 - بەتتە: «ياقۇبېەگ ئۇنى يېڭىسارغا پالايدۇ، بىر يېرىم يىلدىن كېيىن مەككىگە ھەج قىلىشقا ئۇھتىدۇ، لېكىن ئۇ يولىنى ئۆزگەرتىپ بەدەخشانغا بارىدۇ ۋە بۇخارا ئارقىلىق 1869 - يىلى مەخپىي قوقەندكە بېرىپ خۇدايارخانغا بېقىندۇ» دەپ يېزىلغان. يەنە بەزى ماتېرىياللاردا بۇزرۇك خوجا قوقەندكە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قاراۋۇل تۆپىنىڭ تۆگمەن كەنتى ئەتراپىدىكى قۇنايقىز كەنتىدە ماكانلاشقان ۋە شۇ يەردە ئۆلگەن دەپ يېزىلغان. «تارىخىي ئەسنىيە» نىڭ 2 -، 3 -، 8 - بەتلىرىدىكى ئىزاھلارغا قارالسۇن.

⑱ «تارىخىي ھەمىدى» 218 -، 406 - بەتلىرى؛ «تارىخىي ئەسنىيە» 246 - بېتىدە: «كۆچا خوجىلىرىنىڭ دەۋرىدە مۇھەممەد ئەلىخانىنىڭ ئوغلى مۇزەپپەر كەشمىردىن يەكەنگە كېلىدۇ، مۇھەممەد ئەلىخان بۇ ئىشلارنى يوشۇرغان، ئۇ قوقەند خانلىقىنىڭ 12 - ئەۋلاد خانى ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

⑲ تارىخىي ھەمىدى» 218 -، 406 -، 407 - بەتلەرگە؛ «تارىخىي ئەسنىيە» 247 - بەت.

⑳ «تارىخىي ھەمىدى» نىڭ 407 -، 409 - بەتلەرنىگە؛ «تارىخىي ئەسنىيە» نىڭ 247 — 248 - بەتلەر.

㉑ «تارىخىي ھەمىدى»، 409 - بەت.

㉒ يۇقىرىقى كىتاب، 409 - بەت.

㉓ يۇقىرىقى كىتاب، 410 - بەت.

㉔ يۇقىرىقى كىتاب، 411 - بەت.

㉕ يۇقىرىقى كىتابقا قارالسۇن.

㉖ يۇقىرىقى كىتاب، 413 - بەت.

㉗ «تارىخىي ئەسنىيە» 253 - بەتتە «يېگىرمە نىڭ ئەسكەر» دەپ يېزىلغان»؛ «تارىخىي ھەمىدى» نىڭ 432 - بېتىدە بولسا «يېگىرمە بەش

مىڭ ئەسكەر» دەپ يېزىلغان. «شىنجاڭنى تەكشۈرۈش خاتىرىسى» نىڭ 1 ـ جىلدىدا: «شۇ يىلى (تۆڭجىنىڭ 3 ـ يىلى، يەنى 1869 ـ يىلى) تو نى، ما جۇڭ، ما تەي، جۇ شېڭسەيلەرنى باش قىلىپ جەنۇبتىكى ئەنجانغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن.

㉘ «تارىخىي ھەمىدى» نىڭ 433 ـ بېتىدە، «تارىخىي ئەمىنىيە» نىڭ 254 ـ بېتىدە: «تۆڭگانلار ئاخىرى كۆچا شەھىرىنى ھۇجۇم بىلەن ئالدى، ئىككى مىڭغا يېقىن پىيادە ۋە ئاتلىق ئەسكەر ھالاك بولدى، ھېكىمخان تۆرە، ئىسھاق تۆرىلەر ئاتلىق قېچىپ ئاقسۇغا بېرىشقا پېتىنالماي بايدا تۇرۇپ قالدى» دېيىلگەن.

㉙ «تارىخىي ھەمىدى» نىڭ 436 ـ بېتىگە، «تارىخىي ئەمىنىيە» نىڭ 256 ـ بېتىگە قارالسۇن.

㉚ «تارىخىي ھەمىدى» 440 ـ بەت.

㉛ يۇقىرىقى كىتاب 441 ـ بەت.

㉜ «تارىخىي ئەمىنىيە» نىڭ 261 ـ بېتىدە: «17 مىڭ كىشىلىك» دەپ يېزىلغان؛ «تارىخىي ھەمىدى» 411 ـ بەت.

㉝ يۇقىرىقى كىتاب 442 ـ بەت؛ «تارىخىي ئەمىنىيە» 261 ـ بەت.

㉞ «تارىخىي ھەمىدى» 444 ـ، 448 ـ بەتلەر؛ «تارىخىي ئەمىنىيە» 266 ـ بەت.

㉟ «شىنجاڭنى تەكشۈرۈش خاتىرىسى» نىڭ 1 ـ جىلدىدا: «تو نى، ما جۇڭ، ما تەي، جۇ شېڭسەي قاتارلىقلارنى باش قىلىپ ئەنجاندىن تارتىپ ئارچىلىق چېگرىسىغىچە ھۇجۇم قىلىپ پاشادىن (ياقۇپبەگنى دەمەكچى) مەغلۇپ بولۇپ، تۇرپانغىچە قېچىپ بېرىپ تۇرپاندا 10 ئاي مۇھاسىرىدە تۇرۇپ ئاخىرى پاشاغا تەسلىم بولدى» دېيىلگەن. «تارىخىي ھەمىدى» 446 ـ بەت، «تارىخىي ئەمىنىيە» 264 ـ بەت.

㊱ «تارىخىي ھەمىدى»، 449 ـ بەت.

㊲ «تارىخىي ئەمىنىيە»، 267 ـ بەت؛ «تارىخىي ھەمىدى» نىڭ 449 ـ بېتىدە «ئاتمىش مىڭ ئادەم» دېيىلگەن.

㊳ يۇقىرىقى كىتابنىڭ 452 ـ بېتىدە، «تارىخىي ئەمىنىيە» نىڭ 269 ـ بېتىدە: «لاۋ رېنجيا داۋۇت (تۇمىننى دەمەكچى) قېچىپ كەلگەن تۆڭگانلاردىن ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن، 10 مىڭغا يېقىن نارەسىدە ئوغۇل ـ قىز بالىنى قوللىرىغا ،قۇرئان، تۇتقۇزۇپ غالىب قوشۇنغا قارشى

ماڭغۇزدى» دەپ يېزىلغان.

㊴ «تارىخىي ھەمدى»، 452 ـ بەت.

㊵ يۇقىرىقى كىتاب، 455 ـ بەت.

㊶ يۇقىرىقى كىتاب، 459 ـ بەت.

㊷ يۇقىرىقى كىتاب 461 ـ بەت، «تارىخىي ئەسىيە» 277 — 278 ـ بەتلەر.

㊸ «تارىخىي ھەمدى» 471 ـ بەت؛ «تارىخىي ئەسىيە» 278 ـ بەت.

㊹ «تارىخىي ھەمدى» 463 ـ بەت؛ «تارىخىي ئەسىيە» 279 ـ بەت.

㊺ «تارىخىي ھەمدى» 463 ـ بەتتە: «شۇ شۆگۈڭ تۇمىننى تۆت مىڭ ئەسكەر بەرگەن» دېيىلگەن؛ «تارىخى ئەسىيە» نىڭ 279 ـ بەت.

㊻ «تارىخىي ھەمدى» 468 ـ بەت؛ «تارىخىي ئەسىيە» 281 ـ بەت.

㊼ «تارىخىي ھەمدى» 469 ـ بەت؛ «تارىخىي ئەسىيە» نىڭ 282 ـ بېتىدە: «يەھيا يۈزبېشى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلدى» دېيىلگەن.

㊽ «تارىخىي ھەمدى» 469 ـ بەت؛ «تارىخىي ئەسىيە» 282 ـ بەت.

㊾ «تارىخىي ھەمدى» 470 ـ بەت.

3 ـ بۆلۈم ياقۇپبەگنىڭ رۇسىيە، ئەنگلىيە، تۈركىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

1. ياقۇپبەگنىڭ رۇسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

1. رۇسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ باشلىنىشى

چاررۇسىيە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى بۇخارا خانلىقى ۋە قوقەند خانلىقىنى ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇپ قىلىپ، تەسىر دائىرىسىنى ھېچ كۈچىمەيلا سىر دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا كېڭەيتكەن ۋاقىتتا، رۇسىيىنىڭ ئالدىنقى سەپ قوماندانلىرى ياقۇپبەگدىن

ئىمپارەت قوقەندنىڭ سابىق ھەربىي ئەمەلدارىنىڭ پامىرنىڭ شەرقىدىكى قەشقەردە باش كۆتۈرۈپ چىقىدىغانلىقىنى ئويلاپمۇ باقمىغانىدى. 1866 ـ يىلى چارروسىيە دائىرىلىرى قوقەند خانلىقىنى كونترول قىلغاندىن كېيىن، قوشۇنلىرىنى پامىر تاغلىق رايونىغا كىرگۈزۈشكە باشلىدى. روسىيىنىڭ بۇ قوشۇنلىرى نارىن دەرياسى بويىدا ياقۇپبەگنىڭ چېگرا قاراۋۇللىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەربىتى توغرىسىدىكى ئاخباراتلار ئارقا ـ ئارقىدىن روسىيە قوشۇنىنىڭ قوماندانلىق شتابىغا يەتكۈزۈلىدۇ. خېلى بىر مەزگىلگىچە سۈيى تېز ئاقىدىغان نارىن دەرياسى ئىككى تەرەپنىڭ چېگرىسى بولۇپ قالىدۇ. دەسلەپتە نارىن دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا ئىناقلىق ھۆكۈم سۈرگەن بولۇپ، روسىيە قوشۇنلىرى دائىم دېگۈدەك دەريادىن ئۆتۈپ ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان سالغان ئادەملەرنى تۇتۇپ كېتەتتى. روسىيە ئارمىيىسىنىڭ چېگرىدىن قانۇنسىز ئۆتۈشتەك بۇنداق ھەرىكىتى ئەزەلدىن ياقۇپبەگ چېگرا قاراۋۇللىرىنىڭ توسۇشىغا ۋە ھېچقانداق دەخلى ـ تەرۇزغا ئۇچرىمىغان①.

بىراق چارروسىيە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ـ شىمالى مەسىلىسى توغرىسىدا روسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى پارس قولتۇقىدىكى مەڭگۈلۈك ئېغىزلاردەك ئىستراتېگىيىلىك نىشانلار بىلەن باغلاپ قارار چىقىرىپ بولغانىدى. مانا مۇشۇ سەۋەبتىن روسىيە ئالىملىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر بىسىۋىلىنغاندىن كېيىن نارىن دەرياسىغا كۆۋرۈك سېلىپ قەشقەرگە باردىغان ھەربىي تاشيول ياساش پىلان ھازىرلىقىغا كىرىشىدۇ. روسىيە ئۆزىنىڭ بۇ خىيالىنى ئۆز كونترولىدىكى قوقەند پادىشاھلىقى ئارقىلىق ياقۇپبەگكە يەتكۈزگەندە، ياقۇپبەگ مۇجمەل گەپ قىلىپ ئېنىق جاۋاب بەرمەيدۇ.

ياقۇپبەگنىڭ بۇنداق قىلىشىدا مۇنداق بىرقانچە سەۋەب بار

ئىدى.

بىرىنچى، 1866 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ياقۇپبەگ خوتەننى بويسۇندۇرىدۇ. 1867 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن كېيىن ئاقسۇ، كۇچا، ئۈچتۇرپان، كورلا قاتارلىق جايلاردا ئارقا ـ ئارقىدىن بىر قاتار ھەربىي غەلىبىلەرگە ئېرىشىدۇ، بۇنىڭ بىلەن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنىڭ سىياسىي ئەندىزىسىنىڭ چەك ـ چېگرىسى بارغانسېرى ئوچۇقلىشىۋاتقان بولۇپ، ياقۇپبەگنىڭ بۇ رايوندىكى ھۆكۈمدارلىق سالاھىيىتىنى بارغانسېرى نۇرغۇن ئادەملەر ئېتىراپ قىلىۋاتاتتى. ئەككىنچى سەۋەب بولسا، 1867 ـ يىلى بۇخارا خانى مۇزەپپەر ياقۇپبەگكە «ئاتالىق غازى» يەنى «غازاتچىلار ئاتىسى»② دېگەن نامنى ھەدىيە قىلغان بولۇپ، بۇ نام ياقۇپبەگنىڭ سىياسىي قارا نىيىتىگە ئىنتايىن زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كەڭ مۇسۇلمان ئاھالىلىرى ئارىسىدا ئۆزىنىڭ ئىسلام ئەقىدىسىنى قوغدىغۇچىلىك ئوبرازىنى تىكلەش تەمەسىدە بولدى، ياقۇپبەگكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەينى چاغدىكى تارىخىي شارائىتتا ئۆزىنىڭ بۇ نىشانىغا يېتىشىدىكى بىردىنبىر يول يات دىندىكى رۇسىيىگە ئوچۇق ـ ئاشكارا قارشى تۇرۇش ئىدى.

كۆڭرۈك قۇرۇپ يول ياساش توغرىسىدىكى پىكرى ياقۇپبەگنىڭ قوشۇلۇشىغا ئېرىشەلمىگەندىن كېيىن، ئۇزاق مەزگىللىك پىلاننى نەزەردە تۇتقان رۇسىيە نارىن دەرياسى بويىغا قورغان قۇرۇشنى قارار قىلىدۇ. قۇرۇلۇش رۇسىيە ھەربىي داۋىرلىرىنىڭ نەزىرىدە قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشنىڭ تەييارلىق باسقۇچى دەپ قارىلىدۇ. 1867 ـ يىلى فون كاۋفمان تۇركىستاننىڭ گوبېرناتورلۇقىغا تەينىلىنىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل قىلىنىدۇ. يەرلىك ئاھالىلەر ئۇنى «يېرىم پاشا» دەپ ئاتىۋېلىشقان بولۇپ، بۇنىڭ مەنىسى يېرىم چار پادىشاھ دېگەنلىك ئىدى③.

كائوفمانىڭ نازارىتىده ناربن دەرياسى بويىدىكى قورغان ياساش قۇرۇلۇشىنىڭ سۈرئىتى تېخىمۇ تېزلىتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كائوفمان قوقەند خانى خۇدايارنى رۇسىيە بىلەن يېڭى كېلىشىم ئىمزالاشقا مەجبۇرلاپ، قوقەندنىڭ پۈتۈنلەي رۇسىيىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە قوشۇۋالىدۇ④. قوقەند خانلىقى ئاللىقاچان نامدىكى بىر خانلىق بولۇپ قالغانلىقى سەۋەبلىك بۇ يېڭى كېلىشىمنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمايدۇ. لېكىن، بۇ يېڭى كېلىشىم تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا نىسبەتەن مەلۇم دەرىجىدە تەھدىت پەيدا قىلىدۇ. مۇشۇ شەرتنامە سەۋەبلىك رۇسىيە ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغىچە كېڭەيتتى.

ياقۇپبەگنىڭ رۇسىيىگە تۇنقان پوزىتسىيىسىنى خېلى يىللار بۇرۇنقى ئاق مەسچىتكە ھاكىمبەگ بولغان چاغدىكى ھېسسىياتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن، دېيىشكە بولاتتى. 1864 ـ يىلى تاشكەنت ئۇرۇشىدا ياقۇپبەگ قوماندانلىقىدىكى قوقەند قوشۇنى رۇسىيە قوشۇنىنىڭ كۈچلۈك زەربىسىدە قاتتىق مەغلۇپ بولغانىدى. بۇ ئۇرۇش ياقۇپبەگنىڭ سىياسىي ھاياتىدا مۇھىم بۇرۇلۇش ياساپلا قالماستىن، ئۇنىڭ رۇسىيىگە بولغان ئۆچمەنلىكىنى تېخىمۇ كۈچەيتكەنىدى. شۇڭا ئۇ رۇسىيە بىلەن مەڭگۈ ئالاقە قىلماسلىققا قەسەم ئىچكەنىدى.

شۇنداق قىلىپ ياقۇپبەگ بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتا چارروسىيىنى قايتىدىن تونۇشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپ ئېرىشكەن تەسراتى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام ئەقىدىلىرىنىڭ قوغدىغۇچىلىق ئوبرازىنى تىكلەش تەمەسى كۆپۈككە ئايلىنىدۇ، چۈنكى بۇ بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بېرى رۇسىيىنىڭ تەسىر كۈچى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى قاپلىغان بولۇپ، مەيلى بۇخارا خانلىقى بولسۇن ياكى قوقەند خانلىقى بولسۇن، ئۇلارنىڭ سىياسىي گەۋدىسى ئاللىقاچان مەۋجۇتلۇقىنى

يوقاتقاندى. بۇنىڭ بىلەن رۇسىيە مۇكەممەل بىر سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي كۈچىنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا پەيدا بولىدۇ، بۇنىڭدىن ياقۇپبەگ غەربتىن كېلىۋاتقان بېسىمنى كۆرۈنەرلىك ھېس قىلمىدۇ. ئەگەر چوڭ سەۋەب شۇكى، ياقۇپبەگ گەرچە خوتەن، كۇچادىكى ئۇرۇشلاردا ئۆزىدىن باشقا سىياسىي كۈچلەرنى يوقاتقان بولسىمۇ، لېكىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنىلا نامدا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب - شىمالىنى بىرتۇتاش ئىدارە قىلىۋاتقان بولۇپ، باربكۆل، قۇمۇل ئەتراپلىرى ۋە تارباغاتاي، ئۇلاستاي، قوبدۇ قاتارلىق جايلاردىكى دائىم تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتنى ساقلاپ تۇرۇۋاتاتتى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىر تۇتاش ئىدارە قىلىۋاتقانلىقىنى ئەينى ۋاقىتتىكى جۇڭگو - رۇسىيە ئىمزالىغان شىنجاڭنىڭ چېگرا ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل شەرتنامىلەر ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ. مانا بۇ شەرتنامىلەردە رۇسىيە چىڭ سۇلالىسىنى سۆھبەت قىلىدىغان قارشى تەرەپ دەپ ئېنىق تونۇغان. مۇشۇلارنى ھېس قىلغان ياقۇپبەگ مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شەنشى، گەنسۇ، چىڭخەي قاتارلىق جايلاردىكى ھەربىكەتلىرىگە ئىنتايىن دىققەت - ئېتىبار بىلەن قارىغان. چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىنىڭ قەدەممۇقەدەم ئىلگىرىلىشى بىلەن ياقۇپبەگ ناۋادا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب - شىمالىدىكى ھەربىي ئىشلىرىدا ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ قالغۇدەك بولسا ئۆزىنىڭ ھازىرقى ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچى بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ھەرىكىتىگە تاقابىل تۇرۇشنىڭ مۇمكىن بولمايدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىدۇ.

مانا مۇشۇنداق تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشلەر ئاستىدا ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ رۇسىيىگە تۇنقان پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتىپ ئۆزۈن مەزگىللىك مەنپەئەتكە ئېرىشمەكچى بولىدۇ.

2. سادىر مىرزىنىڭ رۇسىيىگە ئەلچى بولۇپ بېرىشى

1868 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا ئالمۇتىدىن (ئەينى چاغدا ئىسمى ژېرنا دەپ ئۆزگەرتىلگەن) قەشقەرگە قاراپ كېلىۋاتقان بىر رۇسىيە سودا كارۋىنى نارىن دەريا‌سى بويىدا ياسىلىۋاتقان قورغان ئەتراپىغا كەلگەندە، سالاھىيىتى ئېنىق بولمىغان بىر توپ ئادەمنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشىغا ئۇچرايدۇ. بۇ سودا كارۋىنىنى كېرىدوف ئىسىملىك رۇسىيىلىك بىر سودىگەر باشلاپ كېلىۋاتقانىدى.

بۇ خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن ياقۇپبەگ مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ رۇسىيە تەرەپ بىلەن مۇناسىۋەتنى داۋاملاشتۇرۇشنى قارار قىلىدۇ، شۇڭا مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ كېرىدوفقا يول خېتى ئاپىرىپ بېرىدۇ ۋە كېرىدوفنىڭ ياقۇپبەگنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدىكى بىخەتەرلىككە ھۆددە قىلىشقا كاپالەت بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 1868 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا كېرىدوف ۋە ئۇنىڭ سودا كارۋىنى ئاخىر قەشقەر بوستانلىقىدا پەيدا بولىدۇ. كېرىدوف بۇ يەردە ئەتراپلىق كۆتۈۋېلىشقا ئېرىشىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ كۆتكەن سودىسىنى قىلىۋالالايدۇ.

كېرىدوف قەشقەردىكى سودا پائالىيىتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ئالمۇتىغا قايتىدىغان چاغدا، ياقۇپبەگ سادىر مىرزىنى ئۆزىنىڭ رۇسىيىنىڭ تۇرىكىستاندا تۇرۇشلۇق گوبېرناتورى كائوفمانغا يازغان خېتىنى ئېلىپ كېرىدوف بىلەن ئالمۇتاغا بېرىپ، رۇسىيە تەرەپكە ئۆز سەمىمىيىتىنى يەتكۈزۈشكە ئەۋەتىدۇ. ياقۇپبەگ خېتىدە ئەمدى ھەرگىز قوقەندنى ۋاسىتىچى قىلماي بىۋاسىتە رۇسىيە بىلەن ئۇچرىشىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ خېتىدە «بىر پادىچى كەلسىمۇ ئوخشاشلا قوبۇل قىلىمىز» دەپ يازغان⑤.

كېرىدوف بىلەن سادىر مىرزا يولغا چىقىپ ئۆزۈن ئۆتمەي

رەينتال ئىسىملىك پىروچىك (شاڭژەي) دەرىجىلىك بىر رۇسىيە ئوفىتسېرى قەشقەرگە ئەۋەتىلىدۇ. رەينتالنىڭ كونكرېت ۋەزىپىسى قازاقىستانىنىڭ توقماق ناھىيىسىدە بۇ ناھىيىنىڭ ھاكىمى ژاگلىيارسكى مايورنى بۇلىغان جىنايەتچىنى ئۇتكۈزۈپ بېرىش ئىشىنى سۆزلىشىپ بېقىش ئىدى⑥.

ياقۇپبەگ دەرھال جىنايەتچىنى ئىزدەپ تېپىش مەسئۇلىيىتىنى ئۇستىگە ئالىدۇ ۋە ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا بۇ «جىنايەتچىلەر» نى قولغا ئالىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ياقۇپبەگ بۇ چاغدا رۇسىيە بىلەن ئەمدىلا باشلانغان ئالاقىسىنى تېزلىتىۋاتاتتى.

رۇسىيە شەرقتە لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىدىن تارتىپ غەربتە ئالتاي تېغى ئېتەكلىرىگىچە بولغان كەڭ دائىرىدىكى چىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان بىرمۇنچە مەنپەئەت باغلىنىشىنى نەزەرگە ئېلىپ ئولتۇرۇپ، مەقسەتلىك ھالدا ياقۇپبەگ بىلەن بولغان ئالاقىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، جۇڭگونىڭ باشقا رايونلىرىدىكى مەنپەئەتىنىڭ زىيانغا ئۇچرىشىدىن ساقلانماقچى بولۇۋاتاتتى. مانا مۇشۇ سەۋەبلىك رۇسىيە تەرەپ سادىر مىرزىنىڭ ئالمۇتاغا يېتىپ كېلىش ۋاقتىنى دەل كائوفمانىنىڭ تاشكەنتكە تەكشۈرۈشكە كەتكەن ۋاقتىغا توغرا كەلتۈرۈپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ. گەرچە سادىر مىرزا ئۆزى تاشكەنتكە بېرىپ كائوفمان بىلەن كۆرۈشۈشنى قايتا ـ قايتا تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرايدۇ، ئەمەلىيەتتە ئالمۇتادا تۇرۇۋاتقان سادىر مىرزا نەزەربەند قىلىنغانغا باراۋەر ئىدى.

بۇ خەۋەر يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ياقۇپبەگ ھە دېگەندىلا نېمە قىلارىنى بىلمەي قالىدۇ. بۇ چاغدا بىرى ياقۇپبەگكە رەينتالنى تۇتقۇن قىلىپ سادىر مىرزىغا ئالماشتۇرۇش تەكلىپىنى بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن رەينتال ئۆزىنىڭ قەشقەردىكى

تۇرار جايىغا نەزەربەند قىلىنىدۇ. ياقۇپبەگنىڭ بۇ تەدبىرى كۆتكەندەك ئۇنۇم بېرىدۇ، ئۇزاق ئۆتمەي ئالمۇتادا نەزەربەندتە تۇرۇۋاتقان سادىر مىرزا تاشكەنتكە بېرىپ كائوفمان بىلەن كۆرۈشۈشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ. بىراق سادىر مىرزىنىڭ تاشكەنتكە يېتىپ بارغان ۋاقتى يەنىلا كائوفماننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن چار پادىشاھقا خىزمەتىدىن دوكلات بېرىش ئۈچۈن پېتربۇرگقا كەتكەن ۋاقتىغا توغرا كېلىپ قالغاچقا، كائوفمان بىلەن كۆرۈشەلمەي تاشكەنتتە تۇرۇپ قالىدۇ.

بىر تاسادىپىي پۇرسەتتە ياقۇپبەگ رۇسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى يېڭى پۇرسەتكە ئېرىشىدۇ. دەل كېرىدىغان قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن ۋاقىتتا، مۇھەممەد نەزەر ئىسىملىك بىر سودىگەر ياقۇپبەگنىڭ ئەۋەتىشى بىلەن ھىندىستاننىڭ پەنجاپ رايونىغا كېلىپ ئەنگلىيە بىلەن ئالاقە باغلاش يولىنى ئىزدەيدۇ. نۇرغۇن مۇشكۇلاتلار ئارقىلىق مۇھەممەد نەزەر ئەنگلىيىلىك روبېرت شاۋ بىلەن تونۇشىدۇ، بۇ كىشىنىڭ ئەينى چاغدا پەنجاپنىڭ بىر يېرىدە كاتتىگېرا دەيدىغان چايزارلىقى بولۇپ، چاي تىجارىتى قىلاتتى.

ياقۇپبەگنىڭ ئەنگلىيىلىكلەر بىلەن ئۇچرىشىشنى ئىزدىشى رۇسىيە دائىرىلىرىنىڭ تىتاك تومۇرىغا تېگىپ كېتىدۇ. چۈنكى بۇ چاغلاردا رۇسىيىنىڭ ئەڭ (خالىمايدىغىنى) ئەنگلىيە تەسىر كۈچىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا سىڭىپ كىرىشى ئىدى. شۇڭا ياقۇپبەگنىڭ ئەنگلىيىگە يېقىنلىشىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن رۇسىيە ياقۇپبەگكە تۇنجان پوزىتسىيىسىنى مەلۇم دەرىجىدە يۇمشىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇزاق ئۆتمەي تاشكەنتتە تۇرۇۋاتقان سادىر مىرزىغا پېتربۇرگقا بېرىپ كائوفمان بىلەن كۆرۈشسە بولىدىغانلىقى توغرىلىق ئۇقتۇرۇش قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سادىر مىرزا تاشكەنتتىن رۇسىيىنىڭ پايتەختى پېتربۇرگقا قاراپ يولغا چىقىدۇ. ياقۇپبەگ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن

دەرھال رەينىتالغا قىلغان نەزەربەندنى بىكار قىلىدۇ. بىر مەزگىللىك ئېگىز - پەسلىكلەر ئارقىلىق رەينىتال ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئورۇنداشقا بولغان ئىشەنچىسىنى يوقىتىدۇ - دە، ئالدىراپ - تېنەپ قەشقەردىن ئايرىلىپ ئالمۇتاغا قايتىپ كېتىدۇ. سادىر مىرزا پېتربۇرگتا كائوفمانىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشىدۇ. سادىر مىرزا ياقۇپبەگنىڭ رۇسىيىنىڭ تۇركىستاندا تۇرۇشلۇق گوبېرناتورىغا يازغان خېتىنى تاپشۇرىدۇ. گەرچە رۇسىيە تەرەپ ياقۇپبەگنىڭ ئەلچىسىنى كۈتۈۋېلىش ئۇلۇچمىنى مەقسەتلىك ھالدا تۆۋەنلەتكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ياقۇپبەگنىڭ نەزىرىدە رۇسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتىكى چوڭ ئىلگىرىلەش ھېسابلىنىاتتى.

سادىر مىرزا قەشقەرگە قايتىدىغان چاغدا، كائوفمان سادىر مىرزىغا ئىككى تەرەپنىڭ بىر ۋاقىتلىق كېلىشىم ئىمزالىۋېلىشى كېرەكلىكىنى ياقۇپبەگكە يەتكۈزۈپ قويۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. كائوفمان سادىر مىرزىغا بۇ ۋاقىتلىق كېلىشىمنىڭ 1868 - يىلى 2 - ئايدا رۇسىيە بىلەن قوقەند خانلىقىنىڭ خانى خۇدايارخان ئىمزالىغان ۋاقىتلىق كېلىشىمىنى ئۈلگە قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا ئالاھىدە كۆرسەتمە بېرىدۇ⑦. 1869 - يىلى 1 - ئايدا سادىر مىرزا قەشقەرگە قايتىپ كېلىدۇ.

3. «رۇسىيە - قەشقەرىيە شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى

سادىر مىرزا قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ياقۇپبەگكە ئۆزىنىڭ رۇسىيىگە قىلغان سەپىرىدىن تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ. بىراق سادىر مىرزا ياقۇپبەگكە كائوفمانىنىڭ بىر ۋاقىتلىق كېلىشىم تۈزۈش توغرىسىدىكى پىكرىنى يەتكۈزگەندە ياقۇپبەگ بۇنىڭغا ئوچۇق جاۋاب بەرمەيدۇ. چۈنكى ياقۇپبەگ ئەنگلىيە بىلەن مۇناسىۋەت قىلىدىغان يولنى ئاچتىم دەپ ئويلاپ، رۇسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىڭ رىتىمىنى ئاستىلىتىش خىيالىدا ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ياقۇپبەگ ھەر

خىل يوللار ئارقىلىق رۇسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى رۇسىيىنىڭ دىپلوماتىيىدىكى ياقۇپبەگنى ئېتىراپ قىلىش ئىكەنلىكىدە ئىپادىلىدى. رۇسىيە ياقۇپبەگنىڭ ئوتتۇرىغا قويغىنىنىڭ بىر ئېغىر مەسىلە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىشقا باشلايدۇ. چۈنكى بۇ ئۇلارنىڭ چىڭ سۇلالىسى (جۇڭگو) دىكى پۈتكۈل مەنپەئىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. شۇڭا رۇسىيە بۇنىڭغا ئاشكارا ماقۇللۇق بىلدۈرۈشنى خالىمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن شۇنىڭدىن باشلاپ ياقۇپبەگ بىلەن رۇسىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە توختاپ قېلىشقا يۈزلىنىدۇ. تەخمىنەن 1869 ـ يىلى ۋە 1870 ـ يىللىرى ئىككى يىل داۋاملىشىدۇ. بۇ جەريانداا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا پەيدا بولغان ئىككىنچى چوڭ ھەربىكەت رۇسىيىنى دەككە ـ دۈككىگە سېلىپ خاتىرجەم قىلمايدۇ.

بۇنىڭ بىرى، ئەنگلىيىنىڭ تەسىرى ئۈچۈق ـ ئاشكارا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا سىڭىپ كىرىدۇ. بۇ تەسىر كۈچ سىياسىي، ئىقتىسادىي مەزمۇنلارغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، يەنە ھەربىي مەزمۇنغىمۇ ئىگە ئىدى. رۇسىيىنىڭ ئاخبارات ئورۇنلىرى ياقۇپبەگنىڭ ھەربىي لاگېرىغا دىققەت قىلىپ، بۇ لاگېردا ئەنگلىيىدە ئىشلەنگەن قورال ـ ياراغلارنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى بايقايدۇ.

يەنە بىرى، ياقۇپبەگنىڭ تەسىر دائىرىسى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىغا قاراپ كېڭىيىۋاتقان بولۇپ، 1870 ـ يىلى ياز بىلەن كۈزنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياقۇپبەگ قوشۇنلىرى ئۈرۈش قىلىش دائىرىسىنى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي گىرۋىكىدىكى مۇھىم بازار — تۇرپان شەھىرىگە يەتكۈزىدۇ ۋە يەنە ئىلگىرىلەپ ئۈرۈمچىنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ غەربكە — ئىلى دەرياسى بويلىرىغا يۈرۈش قىلىش مەقسىتىنى نامايان قىلىدۇ.

1871 ـ يىلى 9 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى رۇئ چۈەننى رۇسىيىنىڭ يەتتە سۇ

ئۆلكسىنىڭ گوبېرناتورى كالپاكوۋسكى بىلەن ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش ئىشىنى سۆھبەتلىشىشكە ئەۋەتىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە قۇمۇلنىڭ ھاكىمىنى ئۇرۇمچىنىڭ دوتىيى قىلىپ ئۆستۇرۇپ، ئۇرۇمچىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىشىنىڭ كونكرېت تەييارلىقىغا كىرىشىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ـ شىمالىغا بولغان تەۋەلىك ھوقۇقى مەسىلىسىدە ھە دەپ ئۆزىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى. رۇسىيە دائىرىلىرى ياقۇبېگنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن قورقۇش پىسخىكىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى ئۆزلىرىگە ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇرلاپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا ئەنگلىيە بىلەن تىركەشمەكچى بولىدۇ.

1872 ـ يىلى 9 ـ ئايدا رۇسىيىنىڭ ھەربىي ئەلچىلەر ئۆمىكى رۇسىيىنىڭ توقماق شەھىرىدىن يولغا چىقىپ مەلۇم قىلمايلا ئۇدۇل قەشقەرگە ماڭىدۇ. رۇسىيە ئارمىيىسى باش شتابىنىڭ مەسلىھەتچىسى كاپىتان كولبارس بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلىنىدۇ. بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكى ئىچىدە يەر ئۆلچەش مۇتەخەسسىسى كاپىتان ھېرگۈست بىلەن مايور ستارسىپوپ، كارىكارسىپوپ قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى. كولبارس قاتارلىقلارنىڭ ۋەزىپىسى 1868 ـ يىلى كائوفمان پېتربۇرگتا سادىر مىرزىغا ئەسكەرتكەن ھېلىقى كېلىشىمگە ياقۇبېگنى قىزىقتۇرۇپ ئىمزا قويدۇرۇش ئىدى. ياقۇبېگ رۇسىيە ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ كېلىشىۋالغانلىقى خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئامالسىز ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ چاتىر كۆلىنىڭ شەرقىدە كۈتۈۋالىدۇ. كولبارس رۇسىيىنىڭ سىياسىي تەسىر كۈچى ۋە ھەربىي ئەھلى كۈچىدىن پايدىلىنىپ تەھدىد سېلىش ۋە ئالداش ۋاستىسىنى قوللىنىپ، ياقۇبېگنى ئاخىر قوشۇلۇشقا مەجبۇر قىلىپ، ئۇچ يىلدىن ئارتۇق تاشلىنىپ قالغان ھېلىقى كېلىشىمنامىگە ئىمزا قويدۇرىدۇ. ئۇنىڭ

ئاساسي مەزمۇنى 1868 ـ يىلى رۇسىيە قوقەند خانى خۇدايارغا ئىمزا قويدۇرغان ھېلىقى شەرتنامىدىن كۆچۈرۈپ ئېلىنغاندى⑧. 1872 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ياقۇبېگ يېڭىساردا ئەزەلدىن يېنىدىن ئايرىمايدىغان مۆھۈرىنى چىقىرىپ شەرتنامىگە باسىدۇ⑨. كولبارس كائوفمانغا ياخشى بولسۇن دەپ، ئىمزا قويۇش ۋاقتىنى مەقسەتلىك ھالدا 5 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىگە ئۆزگەرتىدۇ. چۈنكى، بۇ كۈن كائوفمانىنىڭ چوقۇندۇرۇلغان كۈنى بولۇپ، بۇ شەرتنامىنىڭ ئىمزالىنىش ۋاقتى ئىككى خىل خاتىرىلەنگەن.

كېلىشىمنىڭ نامى «رۇسىيە ـ قەشقەرىيە شەرتنامىسى» بولۇپ، جەمئىي بەش ماددىدىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

تۆۋەندىكى· ئەركىن سودا قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك ماددىلارنى رۇسىيە گېنېرالى فون كائوفمان بىلەن يەتتە شەھەر ئەمىرى ياقۇبېگ بىرلىكتە ئوتتۇرىغا قويدى ۋە بىرەك قوشۇلدى.

بىرىنچى ماددا: بارلىق رۇسىيە پۇقرالىرى مەيلى قانداقلا دىنغا ئېتىقاد قىلسۇن يەتتە شەھەرگە كېلىپ سودا قىلىشقا ۋە يەتتە شەھەر تەۋەسىدىكى ھەرقانداق جايىنى زىيارەت قىلىشقا ھوقۇقلۇق، شۇنداقلا يەتتە شەھەر ئاھالىسىمۇ ھازىر ۋە كېيىن رۇسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ دائىرىسىدە سودا قىلىشقا ئوخشاشلا ھوقۇقلۇق. يەتتە شەھەرنىڭ ئەمىرى ئۆزىنىڭ زېمىن دائىرىسى ئىچىدە رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە ۋە ئۇلارنىڭ سودا كارۋىنى، شۇنداقلا بارلىق ئەرسىلەرنىڭ بىخەتەرلىكىگە مەسئۇل بولۇشى ۋە قانۇنىق قوغدىشى كېرەك.

ئىككىنچى ماددا: رۇسىيە سودىگەرلىرى يەتتە شەھەردە ئۆزى خالىغان كارۋان سارايلىرىنى تېپىپ چۈشكۈن قىلغاندا ئۆزلىرىنىڭ ماللىرىنى ئايرىم ساقلاشقا ھوقۇقلۇق. يەتتە شەھەر سودىگەرلىرىمۇ رۇسىيە تەۋەسىدە ئوخشاش ھوقۇقتىن بەھرىمەن

بولىدۇ.

ئۇچىنچى ماددا: رۇسىيە سودىگەرلىرى ئەگەر خالىسا يەتتە شەھەرنىڭ بارلىق شەھەر - بازارلىرىدا ئۆزلىرىنىڭ سودا ۋاكالەتچىسىنى تۇرغۇزۇشقا ھوقۇقلۇق. ۋاكالەتچىنىڭ ۋەزىپىسى دائىملىق سودا بازارلىرىغا كۆز - قۇلاق بولۇش ۋە قانۇنلۇق چېگرا بېجىنى يىغىشتىن ئىبارەت. يەتتە شەھەر سودىگەرلىرىمۇ تۇركىستانىنىڭ ھەرقانداق شەھەر - بازارلىرىدا ئوخشاش ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولىدۇ.

تۆتىنچى ماددا: رۇسىيەدىن يەتتە شەھەرگە يۆتكەپ كېلىنگەن ياكى يەتتە شەھەردىن رۇسىيىگە كىرگەن بارلىق تاۋارلاردىن ئەسلى باھاسىنىڭ ئىككى پىرسەنتى بويىچە باج ئېلىنىدۇ. ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا بۇ خىل باجنى يەتتە شەھەر تەۋەسىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ باج نىسبىتىدىن ئاشۇرۇشقا بولمايدۇ.

بەشىنچى ماددا: رۇسىيە سودىگەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ سودا كارۋانلىرى يەتتە شەھەر زېمىنىدىن يەتتە شەھەرگە چېگرىداش بولغان باشقا دۆلەتلەرگە ياكى ئۇ دۆلەتلەردىن يەتتە شەھەرگە خالىغانچە ئەركىن، بىخەتەر كىرىپ چىقىدۇ. يەتتە شەھەردىن كەلگەن سودىگەرلەرمۇ رۇسىيە زېمىنى ئارقىلىق ئوخشاش قۇلايلىقلاردىن بەھرىمەن بولىدۇ.

يۇقىرىقى ماددىلار 1872 - يىلى 4 - ئاينىڭ 9 - كۈنى تاشكەنتتە ماقۇللاندى.

تۇركىستان گوبېرناتورى فون كاۋفمان گېنېرال كېلىشىمگە ئىمزا قويدى.

يەتتە شەھەر ئەمىرى مۇھەممەد ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ بۇ كېلىشىمگە رازىلىقىنى بىلدۈرۈپ، 1872 - يىل 6 - ئاينىڭ 8 - كۈنى يېڭىسارداً مۆھۈرىنى باستى. بۇ شەرتنامە سېر كولبارسنىڭ كېلىشتۇرۇشى بىلەن تۈزۈلدى⑩.

ياقۇپبەگ شەرتنامىنى ئىمزالىغاندىن كېيىن، كولبارس ۋە ئۇنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ۋەزىپىسىمۇ ئورۇندىلىدۇ. ئەمدى كېيىنكى قەدەمدىكى كۇنتەرتىپ ياقۇپبەگنىڭ ئەلچىسىنىڭ كولبارس ئەلچىلەر ئۆمىكى بىلەن بىللە رۇسىيەگە بېرىپ شەرتنامىنى ئالماشتۇرۇپ كېلىشى ئىدى. شۇڭا، ياقۇپبەگ كۆڭۈل قويۇپ ئادەم تاللايدۇ. ئاخىر بۇ مەسئۇلىيەتنى تاشكەنتلىك ياقۇپخان ئۆز ئۇستىگە ئالىدۇ، ياقۇپخان ئىلگىرى قوقەند دۆلىتىنىڭ نامدار ئەمەلدارى بولۇپ، تاشكەنتنىڭ قازىسى ئىدى، شۇڭا دائىم ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىدە «قازى» سۆزى كۆپ ئۇچرايدۇ، يەنە ئۇ دىنىي ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغاچقا ئۇنىڭ ئەمەل نامىنىڭ ئارقىسىغا «تۆرەم» سۆزى قوشۇلۇپ قالغان. 1865 ـ يىلى قوقەند قوشۇنى تاشكەنت شەھىرىدە رۇسىيە ئارمىيىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ياقۇپخان قوقەندكىمۇ قاچماي، يۇنۇسجان قاتارلىقلارغا ئەگىشىپ ئۆزىنى ياقۇپبەگنىڭ قوينىغىمۇ ئاتماي، ئۇياق ـ بۇياقنى ئايلىنىپ ئەرەب يېرىم ئارلىدىكى مەككە شەھىرىگە بېرىپ ھەربىر مۇسۇلمان ئادا قىلىشقا تېگىشلىك ھەج ـ تاۋاپ پەرزىنى ئادا قىلغان. ئۇ مەككە سەپىرىدە غەربىي ئاسىيادىكى كۆپلىگەن مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە قىسقا مۇددەت تۇرۇپ ئۆتكەن بولۇپ، بۇنداق سایاھەت ياقۇپخاننىڭ نەزەر دائىرىسى ۋە كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىنى كېڭەيتكەن، ھەج پائالىيىتى ياقۇپخاندا ئەھمىيەتلىك خاتىرىلەرنى قالدۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئەسلىدىلا خېلى ئۆزۈن بولغان ئىسمىنىڭ ئارقىسىغا يەنە بىر «ھاجى» دېگەن يېڭى نامنى قوشىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ تولۇق نام شەرىپى ياقۇپخان قازى تۆرە ھاجى بولىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ قابىلىيىتىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەن بولۇشى بىلەن ھېسابلاشمىغاندىمۇ ئىسمى كەينىدىكى بۇ بىر قاتار سالاھىيەت بەلگىلىرى ئۇنى كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئىجتىمائىي ئابرۇيغا ئىگە

قىلغانىدى.

ياقۇپخان ھەج قىلىشنى ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىن ئۆزۈن مۇددەت تۇرکىيىدە تۇرىدۇ. تۇرکىيىنىڭ كۆپلىگەن ھەربىي، مەمۇرىي ئەربابلىرى بىلەن تونۇشىدۇ، ياقۇپبەگ دەل رۇسىيە بىلەن ئالاقە قىلىۋاتقان چاغدا، ياقۇپخان غەربىي ئاسىيا مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىنى، بولۇپمۇ تۇرکىيە سۇلتانى ئابدۇللا ئەزىزنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا بولغان دىققەت ـ ئېتىبارىنى ئېلىپ قەشقەرگە كېلىدۇ. ياقۇپخان بىلەن ياقۇپبەگ تاشكەنتتىكى چاغدىلا تونۇشىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇنىڭ كۆرگەن ـ بىلگىنى كۆپ بولغاچقا، ئۇ ياقۇپبەگنىڭ ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن كۈتۈشىگە مۇيەسسەر بولىدۇ. كېيىنكى كۈنلەردە ياقۇپخان ياقۇپبەگكە تۇرکىيە بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا كۈچلۈك ئىلھام بېرىدۇ؛ ياقۇپبەگنىڭ رۇسىيىگە بېرىپ شەرتنامىنى ئالماشتۇرۇپ كېلىشكە ياقۇپخاننى تاللىشىدا يەنە باشقا بىر غەرىزى بولۇپ، ياقۇپخان تۇرکىيە بىلەن رۇسىيىنىڭ ياخشى ـ يامانلىقىنى ھەقىقىي سېلىشتۇرۇپ چىقالايدۇ، دەپ قارىغان. ياقۇپبەگ ياقۇپخاننىڭ كۆزقاراشلىرىدىن پايدىلىنىپ رۇسىيە، تۇرکىيە ئىككى دۆلەت بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىشتا بىرقەدەر ئىشەنچلىك تەدبىر بەلگىلەشنى ئۈمىد قىلاتتى. ياقۇپخان كولبارس بىلەن تاشكەنتكە كېلىپ رۇسىيىنىڭ تۇرکىستاندا تۇرۇشلۇق گوبېرناتورى كائوفمان بىلەن شەرتنامە ئالماشتۇرۇش ھەسىمىيەتلىرىنى تۈگەتكەندىن كېيىن تۆيۈقسىز پېتربۇرگقا بېرىش توغرىسىدىكى تەكلىپىنى تاپشۇرۇۋالىدۇ، ياقۇپخان پېتربۇرگتا پادىشاھ ئالېكساندىر نىكولايوۋىچنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشىدۇ ۋە تەكلىپكە بىنائەن چارپادىشاھنىڭ ھەربىي كۆرىكىگە قاتنىشىدۇ⑪.

3. پوپىشىق سودا كارۋىنى

ياقۇپبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تۈگىشىدىغان چاغدا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا ئەۋەتىلگەن رۇسىيىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى كروپاتكىن «رۇسىيە ـ قەشقەرىيە شەرتنامىسى» نى رۇسىيىنىڭ ئىمزالىشىدىكى سەۋەبنى ئەسلەپ، «ئەگەر بىز ئارزۇيىمىز بويىچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زېمىنىمىز چېگرىسىنى جەنۇبتا كەشمىر ياكى شەرقتە جۇڭگوغا يەتكۈزەلىگەن بولساق، ياقۇپبەگ شەرتنامىگە رىئايە قىلمايتتى ـ دە، بىزمۇ ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش قىلىش باھانىسى تاپقان بولاتتۇق» دەپ يازغان⑫. ئارقا كۆرۈنۈش شۇنداق بولغاچقا، شەرتنامە ئىمزالانغاندىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە رۇسىيە ناھايىتى تېز ھەرىكەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كېڭەيتتى. 1872 ـ يىلى ئەمەلىي كۈچى ئىنگىرىكىدىنمۇ زور بولغان بىر رۇسىيە سودا كارۋىنى تاشكەنتتە تەييارلىقىنى تەق قىلىپ قويىدۇ، رۇسىيىلىك باي سودىگەر پوپشېۋ بۇ خىزمەتلەرگە رىياسەتچىلىك قىلىۋاتاتتى. پوپشېۋنىڭ ئىلگىرى رۇسىيىنىڭ تۈركىستاندىكى گوبېرناتور مەھكىمىسى بىلەن زىچ ئالاقىسى بولۇپ، تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى بار كۆزگە كۆرۈنگەن مۇھىم شەخس دەپ تونۇلغانىدى. ئەينى چاغدا پوپشېۋنىڭ سودا پائالىيىتى ئاللىبۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتاتتى. سودا كارۋىنى يولغا چىقىدىغان چاغدا يۈز بەرگەن بىر تاسادىپىي ھادىسە پوپشېۋنىڭ سەپەرگە چىقىشىنى دەخلىگە ئۇچراتتى، بۇنىڭ بىلەن پوپشېۋ ئۆزىنىڭ ئورنىغا تۇغقىنى سۇموفنى تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى سۈپىتىدە تەينىلەپ ۋاكالىتەن سودا كارۋىنىنى باشلاپ قەشقەرگە بېرىشقا ئەۋەتىدۇ. گەرچە بۇ ۋاقىتتا ياقۇپبەگنىڭ دىپلوماتىيە مەركىزىي نۇقتىسى ئاللىقاچان ئەنگلىيە تەرەپكە قاراپ ئېغىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ياقۇپبەگ رۇسىيىنىڭ بۇ سودا كارۋىنىنى قوبۇل قىلىشىنى رەت قىلىشقا

سەۋەب تاپالمىغانىدى. سۈموف باشچىلىقىدىكى پوپشېف سودا كارۋىنى يەنە بىخەتەرلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ سودا كارۋىنىنى ئەزالىرىنىڭ خالىغانچە تۇرالغۇسىدىن ئايرىلىشىغا بولمايدىغانلىقى، ئۇلار ئېھتىياجلىق مال سېتىۋالغۇچىلارنى قەشقەر دائىرىلىرى ئورۇنلاشتۇرىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئوقتۇرۇشنى تاپشۇرۇۋالىدۇ. بىراق خېلى كۈنلەر ئۆتكەن بولسىمۇ، ھېچقانداق ئادەم كېلىپ سودا تۇغرۇلۇق سۆھبەتلەشمەيدۇ. سۈموف قاتارلىقلارنى گۈمانلاندۇرغىنى شۈكى، سودا كارۋىنىنى ئەتراپىغا كېلىپ ـ كېتىدىغانلارمۇ كۈندىن ـ كۈنگە ئازىيىپ كېتىدۇ. بۇ يەردىن تاسادىپىي ئۆتۈپ قالغان ئادەملەرنىڭ قىياپىتىدىن سودا كارۋىنىنىڭ بۇ يەردە تۇرۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەرسىز ئىكەنلىكى چىقىپ تۇراتتى.

سودا قىلىشقا ئامالسىز قالغان سۈموفنىڭ ئاخىر سەۋر قاچىسى تولۇپ، قەشقەر دائىرىلىرىدىن يېقىندىلا ئىمزالانغان «رۇسىيە ـ قەشقەرىيە شەرتنامىسى» گە ئەمەل قىلىشىنى كۈچلۈك تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن قەشقەر دائىرىلىرى سۈموفنىڭ تەلىپىگە جاۋاب بەرمەي تۇرۇۋالىدۇ. بىر كۈنى تۇيۇقسىز سۈموف قەشقەرگە ئېلىپ كەلگەن بارلىق مالىنىڭ ھۆكۈمەت تەرىپىدىن سېتىۋېلىنىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئوقتۇرۇشنى تاپشۇرۇۋالىدۇ. ئارقىدىنلا 10 نەچچە نەپەر ئەمەلدار 10 نەچچە ھامماللىنى سۈموفنىڭ تۇرالغۇسىغا باشلاپ كېلىدۇ. ئەمەلدارلار سودا كارۋىنىنىڭ مالىنى بىرەر قۇر تىزىملىغاندىن كېيىن ھامماللار مالىنى سىرتقا توشۇشقا باشلايدۇ. ياقۇبېگ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت رۇسىيە سودىگەرلىرىنى مال ئالغۇچىلارنى تاپالماي ئىقتىسادىي زىيانغا ئوچراپ قېلىشتىن خالىي قىلىش ئوچۇن، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. بۇ ئىش بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەي سۈموف قەشقەر دائىرىلىرى تۆلىگەن مالىنىڭ پۈلىنى تاپشۇرۇۋالىدۇ. بۇ پۇللار ياقۇبېگ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلاردا

ئاقسەبغان تەڭگە پۇللار بولۇپ، رۇسىيە سودىگەرلىرى ئۇمىد قىلغان ئالتۇن - كۈمۈش ئەمەس ئىدى. مۇنداق ئوڭۇشسىزلىقلا-رغا ئۇچرىغان سومۇف ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى قەشقەردە يەنە تۇرۇۋېرىشتىن رايى يېنىپ، شۇ يىلى كۈزدىلا قەشقەردىن ئايرىلىپ رۇسىيىگە قايتىپ كېتىدۇ. سۇموف خوجايىنى پوپىشىپقا بۇ قېتىمقى سودىدا ئالغان پايدىنى ھېسابلاپ كۆرۈشنى ئېيتىدۇ. پوپىشىپ ھېسابلاپ كۆرۈپ ئۆزىنىڭ زىيىنىنىڭ 15 مىڭ رۇبلىغا يەتكەنلىكىنى بايقايدۇ. رۇسىيىلىكلەر پوپىشىپنىڭ قەشقەردە بۇنداق ئىشقا ئۇچرىشىنى ياقۇپبەگ ئالدىن پىلانلىغان، دەپ قارايدۇ⑬. رۇسىيە دائىرىلىرىنىڭ پوپىشىپ سودا كارۋانىنىڭ قەشقەردە ئۇچرىغان ئاۋارىچىلىقلىرىغا نىسبەتەن ئۆز چۈشەنچىسى بار بولۇپ، ئۇلار بۇ ئىشنى ياقۇپبەگنىڭ دىپلوماتىيىدە ئەنگلىيە بىلەن تۈركىيە تەرەپكە ئېغىپ كەتكەنلىكى بىلەن باغلاپ چۈشىنىدۇ. پوپىشىپ ئۆز سودا كارۋانىنىڭ قەشقەردە تارتقان زىيىنىنى رۇسىيە دائىرىلىرىگە دوكلات قىلغاندىن كېيىن، رۇسىيە دائىرىلىرى دەرھال ئوتتۇرىغا چىقىپ ياقۇپبەگنىڭ تۆلەم بېرىشى توغرۇلۇق ياقۇپبەگ بىلەن سۆھبەت ئېلىپ بارىدۇ. سۆھبەتتە رۇسلارنىڭ پوزىتسىيىسى ئىنتايىن قاتتىق بولۇپ، بۇ ئىشنى دەستەك قىلىپ چىڭ تۇرۇۋېلىش بىلەن ياقۇپبەگ كۆچلۈك بېسىم ھېس قىلىپ، ئاخىر 15 مىڭ رۇبلىنى تۆلەپ بېرىشكە ۋەدە بېرىدۇ ھەم ئۆزىنىڭ قىلمىشىغا پۇشايمان قىلغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن رۇسىيىنىڭ قەشقەرگە يەنە بىر سودا كارۋىنى ئەۋەتىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. رۇسىيە ياقۇپبەگنىڭ سەممىيىتىنى سىناپ بېقىشنى قارار قىلىدۇ ھەم پوپىشىپ سودا كارۋىنى قەشقەردىن ئايرىلغىلى ئون ئىككى ئاي بولغان ۋاقىتتا يەنە بىر سودا كارۋىنىنى قەشقەرگە ئەۋەتىدۇ، بۇ سودا كارۋىنىنىڭ باشلىقى رۇسىيىلىك باي سودىگەر مولىزوف دېگەن ئادەم ئىدى. مولىزوفقا سودىدا پايدا ئېلىشتىن باشقا يەنە

سودىدىن تاشقىرى ۇەزىپە يۈكلەنگەنىدى. بۇ ۇەزىپىلەرنىڭ ئىچىدە ياقۇپبەگنىڭ رۇسىيىگە تۇنجان سىياسىي پوزىتسىيىسىنى تەكشۈرۈشتىن باشقا ئەنگلىيە كۈچلىرىنى چەتكە قېقىش مۇھىم ئورۇنغا قويۇلغانىدى. مانا مۇشۇ سەۋەبتىن مولزوف سودا كارۋانىنى كۆلەم ۋە ئەھمىيەتتە پوپىشېفنىڭ سودا كارۋانىدىن زور دەرىجىدە ئۈستۈن تۇراتتى. مولزوف سودا كارۋانىدىن ياڭراق كولدۇرما ساداسى ئىچىدە قەشقەر كوناشەھەرىدىن ئۆتكەندە، مەيلى قەشقەر پۇقرالىرى بولسۇن ياكى ئەمەلدارلىرى بولسۇن رۇسىيىگە نىسبەتەن يېڭى تەسىراتتا بولىدۇ. ياقۇپبەگ مولزوفنى ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋالىدۇ ھەم يەرلىك سودىگەرلەر بىلەن بىۋاسىتە سودىلىشىش ئەركىنلىكىنى بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ رۇسلار ئاخىر ياقۇپبەگنى رۇسىيە بىلەن تۇزۇلگەن شەرتنامە مەزمۇنىنى ئىجرا قىلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىنكى بىرنەچچە يىلدا رۇسىيە تاۋارلىرى كۆپلەپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كىرىشكە باشلايدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كىندىكىدە رۇسىيە ئاخىر ئەنگلىيە بىلەن بىۋاسىتە تۇتىشىدىغان بىر بوشلۇقنى پەيدا قىلىدۇ.

4. رەينىتالنىڭ يەنە بىر قېتىم قەشقەرگە كېلىشى

مانا مۇشۇنداق ئارقا كۆرۈنۈشلەر ئاستىدا 1875 - يىلى رەينىتال يەنە بىر قېتىم تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا ئەۋەتىلىدۇ. بۇ رەينىتالنىڭ ئىككىنچى قېتىم قەشقەرگە كېلىپ دىپلوماتىيە ۇەزىپىسىنى ئىجرا قىلىشى بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچى قېتىم تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كەلگەن ۋاقتىدىن يەتتە يىل ئۆتكەنىدى. بۇ يەتتە يىل ئىچىدە ياقۇپبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان زېمىن دائىرىسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي گىرۋەكلىرىدىن پۈتكۈل تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي رايونلىرى ۋە ئۇرۇمچى ئەتراپلىرىغىچە كېڭەيگەنىدى. رەينىتالنىڭ ھەربىي ئۇنۋانىمۇ پروچىكلىقتىن پولكوۋنىكلىققا ئۆسكەنىدى. رەينىتالنىڭ ياقۇپبەگ بىلەن

سۆھبەتلىشىدىغان مۇھىم ئىشى قەشقەردە كونسۇل دەرىجىلىك ئەمەلدار تۇرغۇزۇش ئىدى. ياقۇپبەگ بىلەن رەيىـــنتال كونا تونۇشلاردىن بولۇپ، ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ دوستلۇقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئالاھىدە كۆپلىگەن مۇرەككەپ رەسمىيەتلەرنى بىكار قىلىپ يۇقىرى ئۆلچەم بىلەن لەينىتالنى كۈتىدۇ. بۇ جەريانىدا بۇ رۇسىيە پولكوۋنىكىمۇ تەبىئىي ھالدا ئۆزىنىڭ دوستلۇقىنى ئىپادىلەيدۇ. لېكىن سۆھبەت جەريانىدا رەينىتال رۇسىيىنىڭ قەشقەردە رۇسىيە مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان كونسۇل دەرىجىلىك ئەمەلدار تۇرغۇزۇش تەلىپىنـــى ئۇدۇللا ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ياقۇپبەگ رۇسىيىنىڭ قەشقەردە كونسۇل دەرىجىلىك ئەمەلدار تۇرغۇزۇشىنىڭ مەقسىتى ۋە ئاقىۋىتىنى ئېنىق بىلەتتى. چۈنكى تېخى يېقىندىلا رۇسىيە خىـــۋا، بۇخارا ۋە قوقەند خانلىقلىرىنى يۇتۇۋېلىشتا مۇشۇ ئورۇنلاشتۇرۇشنى باشلىنىـــش نۇقتىسى قىلغانىدى. شۇڭا ئۇنى بۇ پـــــكىرىدىن يېنىـــــشقا كۆندۈرۈشكە ئۇرۇنىدۇ. لېكىن يەنىلا رەينىتالنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرايدۇ. قايتا ـ قايتا مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق ياقۇپبەگنىڭ قول ئاستىدىكىلەر ياقۇپبەگنى «رۇسىيە ـ قەشقەر شەرتنامىسى» دىن پايدىلىنىپ، رەينىتال بىلەن ئەڭ ئاخىرقى تالاش ـ تارتىش قىلىشنى ئەسكەرتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كېيىنكـــى سۆھبەتتە ياقۇپبەگ رەينىتالدىن «رۇسىيە ـ قەشقەرىيە شەرتنامىسى» دىكى ئۈچىنچى ماددىنىڭ مەزمۇنىنى ئىجرا قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

بۇ شەرتنامىنىڭ ئۈچىنچى ماددىسىنىڭ مەزمۇنى: «رۇسىيە سودىگەرلىرى ئۆزلىرى خالىسىلا يەتتە شـەھەرنـىڭ بـارلـىق شەھەر ـ بازارلىرىدا ئۆزلىرىنىڭ سودا ۋەكىللىرىنى (سودا كارۋىنى باشلىقلىرىنى) تۇرغۇزسا بولىدۇ. بۇ ۋەكىللەرنـىڭ ۋەزىپىسى دائىملىق سودا بازارلىرىدىن خەۋەر ئېلىش ۋە قانۇنلۇق ھالدا چېگرا ببجى يىغىش بولىدۇ، يەتتە شەھەر سودىگەرلىرىمۇ تۇركىستانىنىڭ ھەرقايســـى شەھەر ـ بازارلـــــرىدا ئوخشاش

هوقۇقتىن بەھرىمەن بولالايدۇ» ئىدى . ئۇزلۇكسىز جىددىي سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق ھەر ئىككى تەرەپ سودا ئەلچىسى تۇرغۇزۇشقا قوشۇلۇش ئارقىلىق سۆھبەتنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن رەينىتالىنىڭ دىپلوماتىيىدە جەھەتتىكى بۇ قېتىمقى ۋەزىپىسى مەلۇم مەنىدىن ئىپتىقاندا مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلىشىدۇ. رەينىتالىنىڭ قەشقەردە دىپلوماتىيە مەغلۇپ بولغانلىق خەۋىرى تارقالغاندىن كېيىن رۇسىيە تەكىرتاغنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا بولغان دىققەت ـ ئېتىبارىنى كۈچەيتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇزاق ئۆتمەي رۇسىيە ھەربىي ساھەسىدىكىلەر قەشقەرنى قورال كۈچى ئىشلىتىپ بېسىۋېلىش كېرەك، دەپ غوۋغا قىلىشىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن رۇسىيىنىڭ تۈركىستاندىكى گوبىرناتۇرى فون كائوفمان ۋە ئۇنىڭ قوماندانلىق شتابى ئىدى. چۈنكى تېخى يېقىندىلا كائوفمان ئەنە شۇنداق ئۇسۇل قوللىنىپ خۇا، بۇخارا، قوقەند ۋە ئېلىمىزنىڭ ئىلى رايونلىرىنى رۇسىيە قولىغا كىرگۈزگەنىدى. كائوفماننىڭ پىكرىگە رۇسىيە دائىرىلىرى سۈكۈت قىلىدۇ، ئەمەلىيەتتە 1875 ـ يىلىنىڭ كۈز پەسلىدىن باشلاپ رۇسىيە قەشقەرنى قورال كۈچى بىلەن بېسىۋېلىشنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرىگە كىرىشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن 1868 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىلا پۈتۈپ ئىشلىتىلىۋاتقان نارىن دەرياسى قورغىنى يېڭىۋاشتىن كېڭەيتىلىپ مۇستەھكەملىنىدۇ. زور مىقداردىكى ئاشلىق ۋە قورال ـ ياراغلار ئۇزۇلمەي نارىن دەرياسى قورغىنىغا توشۇپ كېلىنىدۇ. ئاندىن تەخمىنەن 20 مىڭ كىشىلىك رۇسىيە قوشۇنى نارىن دەرياسى ئەتراپىغا ئورۇنلىشىپ كېلەر يىلى باھاردا قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشنى كۈتۈپ تۇرىدۇ⑭. رۇسىيىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارى كىچىك سكاباپوف بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەتنىڭ قوماندانى قىلىپ تەينىلىنىپ ئەۋەتىلىدۇ. كائوفمان ياقۇبېگ قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسىي

كۆچمنىڭ ياقۇپبەگنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ھەققۇلىبەگنىڭ باشچىلىقىدا قەشقەردىن مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئاقسۇنى ساقلاپ يېتىۋاتقانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن قەشقەرنى بېسىۋېلىشتا چوقۇم غەلىبە قىلىدىغانلىقىغا قانىتىق ئىشىنىدۇ. بىراق ئەھۋالدا تۈيۈقسىز ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ. رۇسىيىنىڭ قەشقەرنى ھۇجۇم قىلىپ بېسىۋېلىشنى نىشانلاپ قىلغان ئۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ تەييارلىقىرى پۈتۈپ قالغاندا، قوقەندتە قورچاق خۇدايارخان باشچىلىقىدا رۇسىيىگە قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ پارتلايدۇ، قوزغىلاڭنىڭ داغدۇغىسى ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپ، ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا رۇسىيە قوشۇنلىرىنى پەرغانە ئويمانلىقىدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئاللىقاچان نارىن دەرياسى ئەتراپلىرىغا كېلەر يىلى باھاردا قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇلغان ھېلىقى 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇن پامىر تاغلىرىنىڭ ئارىسىدا يېتىم قالىدۇ. ئارقىدىنلا ئۇلار تۈركۈملەپ قوقەندكە يۆتكىلىپ ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ رۇسىيىنىڭ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىش پىلانى تاشلىنىپ قالىدۇ.

5. كروپاتكىننىڭ قەشقەرگە ئەلچى بولۇپ بېرىشى

1876 - يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەڭرىتاغنىڭ شەرقىدە بىر قاتار چوڭ ئۇرۇشلارنى قوزغاپ ياقۇپبەگنىڭ شۇ رايونلاردىكى قارشىلىقلىرىنى تارمار قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋەزىيىتى ئاساسەن شەكىللىنىدۇ. بۇنداق چوڭ ئۆزگىرىشكە نىسبەتەن ئەنگلىيە چىڭ سۇلالىسى بىلەن ياقۇپبەگنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياراشتۇرۇش ۋاستىسى ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كىرىشىنى توسۇشقا ئۇرۇنىدۇ. رۇسىيە بولسا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەسكەر چىقىرىپ مەملىكىتىمىزنىڭ ئالاي جىلغىسىنى

بېسىۋالىدۇ.

رۇسىيە ھەربىي تەرەپ ئالاي جىلغىسىنىڭ ئوشتىن چىقىپ گورىچال ئارقىلىق قەشقەر ۋە ھىندىستانغا بارغىلى بولىدىغان بىردىنبىر قولاي يول ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلغاندى، بىراق ئالاي جىلغىسىنىڭ يوللىرى تار، ئەگرى - توقاي، ئوڭغۇل - دوڭغۇل بولۇپ، چىقىش ئېغىزى توسۇۋېلىنسىلا جىلغىغا كىرگەن ھەرقانداق قوشۇنغا ئوڭلۇمدىن باشقا يول قالمايتتى. 1876 - يىلى 5 - ئايدا رۇسىيە ياقۇپبەگكە يەنە بىر ئەلچىلەر ئومىكى ئەۋەتتىدۇ. بۇ ئەلچىلەر ئومىكىنىڭ ئاشكارا ۋەزىپىسى رۇسىيىنىڭ پەرغانىدىكى يېرى بىلەن ياقۇپبەگ ئىشغالىيەت رايونىدىكى چېگرىلارنى قايتىدىن بەلگىلەش بولۇپ، ئۇنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ياقۇپبەگنىڭ خەۋپ ئىچىدە قالغان قىيىن ھالىتىدىن پايدىلىنىپ ئالاي جىلغىسىدىكى بىر قاتار تاغ يولى چىقىش ئېغىزلىرىنى تارتىۋېلىش ئىدى.

بۇ رۇسىيىنىڭ ياقۇپبەگكە ئەۋەتكەن ئەڭ ئاخىرقى ئەلچىلەر ئومىكى ئىدى. رۇسىيە ئارمىيىسى قوماندانلىق شتابىنىڭ كاپىتانى كروپاتكىن بۇ ئەلچىلەر ئومىكىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەن بولۇپ، ئەزالىرى كروپاتكىننىڭ ئاكىسى توپچى ئەسكەرلەر پروچىكى ۋېي كروپاتكىن، پودپروچىك ستارسوف ۋە سىناگوروفلار ئىدى. ئەلچىلەر ئومىكىنىڭ زىممىسىگە يۈكلەنگەن يەنە بىر تۈرلۈك ۋەزىپە تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى جايلارغا ئائىت ئاخباراتلارنى توپلاش، بولۇپمۇ ياقۇپبەگنىڭ ھەربىي كۈچىگە ئائىت ئاخباراتلارنى توپلاش ئىدى.

كروپاتكىن قاتارلىقلار 5 - ئايلاردا تاشكەنت شەھىرىدىن ئايرىلىپ ئىككى ئايچە يول يۈرۈپ ئوشقا يېتىپ كەلگەندە، يەرلىك قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ. كروپاتكىن ئوق تېگىپ يارىلىنىپ ئامالسىز ئوشتا توختاپ يارىسىنى داۋالىتىدۇ. كروپاتكىننىڭ يارىسى ساقايغىچە رۇسىيىنىڭ بۇ ئەلچىلەر ئومىكى ئوش شەھىرىدە ئۇچ ئايغا يېقىن تۇرۇپ قالىدۇ.

1876 ـ يىلى 10 ـ ئايدا كروپاتكىن يەنە ئوشتىن يولغا چىقىدۇ. بۇ چاغدا ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزالىرى قايتىدىن تولۇقلاپ تەڭشىلىپ جەمئىي 64 ئادەمگە يەتكۈزۈلۈپ، بىر تارماق قوشۇنغا تەڭ كەلگۈدەك بولىدۇ. شۇ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى كروپاتكىن قاتارلىقلار قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ⑮. ئەينى چاغدا ياقۇبېگ توقسۇن شەھىرىدە تۇرۇۋاتقان بولۇپ، كروپاتكىننى قەشقەردە ياقۇبېگنىڭ چوڭ ئوغلى بەگقۇلىبەگ كۈتۈۋالىدۇ، كروپاتكىن بەگقۇلىبەگكە بىر تاپانچا، بىر ئالتۇن ساەئت، بىر دانە غىلاپلىق شەمشەر، تۆت گىلەم ۋە يەتتە تون ھەدىيە قىلىدۇ⑯.

ئاللىبۇرۇنلا ئالىي ھوقۇقنىڭ تاماسىدا يۈرگەن بەگقۇلىبەگ كروپاتكىننىڭ ياقۇبېگ بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىشىنى توسۇشقا ئۇرۇندۇ، بەگقۇلىبەگ دادام ھوقۇقنى ئاللىقاچان ماڭا ئۆتكۈزۈپ بەردى دەپ، رۇسىيە ئەلچىلىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزمەكچى بولىدۇ. كروپاتكىن بەگقۇلىبەگنىڭ ئۆزىنى قىزغىن كۈتۈۋالغانلىقىغا رەھمەت ئېيتقان بولسىمۇ، لېكىن بەگقۇلىبەگ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى رەت قىلىپ، بىۋاستە ياقۇبېگ بىلەن كۆرۈشكىچە ساقلايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ ۋە بەگقۇلىبەگكە ئۆزلىرىنىڭ سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئارزۇسى ئىشقا ئاشمىسا، ئەلچىلەر ئۆمىكى دەرھال رۇسىيىگە قايتىپ كېتىدۇ، دەپ تەھدىت سالىدۇ. لېكىن بەگقۇلىبەگ يەنىلا قىلچە يول قويمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي كروپاتكىن بەگقۇلىبەگنىڭ تاشكەنتكە ئەۋەتىش ئۈچۈن خۇسۇسىي ئەلچىلەر ئۆمىكى تەشكىللەۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپىدۇ. بەگقۇلىبەگنىڭ كائوفمان بىلەن ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى راۋانلاشتۇرۇش، رۇسىيىنىڭ ئونىڭ كەلگۈسىدىكى ئورنىنى ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىش ئارزۇلىرى بار ئىدى⑰.

بۇ ئىشلاردىن كروپاتكىن خەۋەرسىز بولغاچقا، دەماللىقا نېمە قىلارىنى بىلمەي قالىدۇ. 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىگە كەلگەندە

كروپاتكن قاتارلىقلارغا تۈيۈقسىز ياقۇپبەگنىڭ ئۆزلىرىنى توقسۇنغا تەكلىپ قىلغانلىقى توغرۇلۇق ئۇقتۇرۇش قىلىندۇ. ياقۇپبەگنىڭ تەكلىپ قىلىشى كروپاتكىننى قىيىن ئەھۋالدىن قۇتۇلدۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ رۇسىيە ئەلچىلەر ئۆمىكى پەقەت بىر كۈن ۋاقىت ئىچىدىلا يولغا چىقىشنىڭ بارلىق تەييارلىقلىرىنى تەق قىلىدۇ ـ دە، ئۇچىنچى كۈنى ئالدىراپ ـ تېنەپ قەشقەردىن ئايرىلىدۇ.

1877 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى رۇسىيە ئەلچىلەر ئۆمىكى كورلا شەھىرىگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ياقۇبەگ ئاللىقاچان توقسۇندىن كورلىغا كېلىپ بولغانىدى. 1 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى كروپاتكىن كورلا شەھىرى ئەتراپىدىكى ياقۇپبەگنىڭ بارگاھىدا ياقۇپبەگنى زىيارەت قىلىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى كۈنلەردە ئىككى تەرەپ يەنە بىر قاتار رەسمىيەت خاراكتېرلىك ئۇچرىشىشلارنى ئېلىپ بارىدۇ. 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى كروپاتكىن ياقۇپبەگ بىلەن بىرىنچى قېتىم رەسمىي سۆھبەت ئېلىپ بارىدۇ. سۆھبەتتە كروپاتكىن ياقۇپبەگكە ئۆزلىرىنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىنىڭ مەقسىتىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ: «مېنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىمنىڭ ئاساسىي مەقسىتى رۇسىيە بىلەن قەشقەرىيە ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ كۈچەيتىش، خۇداغا شۈكۈركى بۇنداق دوستانىلىك كۆپ يىللاردىن بۇيان ئۈزۈلۈپ قالمىدى. ئىككىنچى مەقسەت بولسا سابىق قوقەند خانلىقى، يەنى ھازىرقى پەرغانە ئۆلكىسى بىلەن بەدۆلەت (ياقۇپبەگنى كۆرسىتىدۇ) ئالىيلىرىنىڭ زېمىنى ئارىسىدىكى چېگرىنىڭ ئاساسلىق ئايرىلىش نۇقتىلىرىنى مۇقىملاشتۇرۇش» دەيدۇ.

ئارقىدىنلا كروپاتكىن رۇسىيە تەرەپنىڭ چېگرا سىزىقلىرىنىڭ يۆنىلىشىگە مۇناسىۋەتلىك ھەرقايسى چوڭ بۆلەكلەر ۋە ئۇستىدىكى بىر قاتار نۇقتىلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ: «بۇ چېگرا سىزىقى چوقۇم

سۆڭەكتاغ ئاغزىدىن ئۇلۇغچات قورغىنىغچە بولىدۇ. سەل ئالدىغىراق سۈرگەندە ئۇدۇل مالتابار تېغىغچە تۇتىشىدۇ. سۆڭەكتاغ ئاغزى سىمىرچىنىسكى ئۆلكىسى ۋە بەدۆلەت زېمىنى ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا سىزىقىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى ئەڭ ئاخىرقى نۇقتا. ئۇلۇغچات قورغىنى، ناغرا چالدى، يېغىن ۋە ئەركەشتاملارنى چوقۇم بىزگە تاپشۇرۇپ بېرىشىگىلار كېرەك» دەيدۇ.

ئەڭ ئاخىرىدا كروپاتكىن تەھدىت سېلىش تەلەپپۇزىدا ياقۇپبەگكە: «ئالىيلىرى تۈركىستان گوبېرناتورىنىڭ تەلىپى بويىچە بۇ چېگرا سىزىقىنى قوبۇل قىلىڭ. مۇشۇنداق قىلىشلا ئالىيلىرىنىڭ قۇدرەتلىك رۇسىيە بىلەن بولغان دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىشىدىكى ئەڭ كۈچلۈك ئاساس بولالايدۇ» دەيدۇ.

كروپاتكىن شۇ چاغدا سۆھبەت ئۆتكۈزۈۋاتقان ياقۇپبەگنىڭ روھىي ھالىتىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق يازىدۇ: «بۇ قېتىمقى سۆھبەت جەريانىدا بەدۆلەت ئۆز كۈچىنى رۇسىيە بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئاجىز ئىكەنلىكىنى ۋە كۈچلۈك رۇسىيە بىلەن مەڭگۈ تىنچلىقنى ساقلاشنى خالايدىغانلىقىنى بىرنەچچە قېتىم تىلغا ئالدى. ئۇ يەنە رۇسىيىلىكلەرنىڭ دوستانە ياردىمى بولغاچقىلا ئۆزىنىڭ بۈگۈنكى نەتىجىلىرىنى قولغا كەلتۈرگەنلىكىنى بىلدۈردى».

2 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ياقۇپبەگ كروپاتكىنغا جاۋاب خەت يېزىپ ئۆزىنىڭ رۇسىيىنىڭ بارلىق شەرتلىرىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ جاۋاب خېتىدە: «مەن رۇسىيە ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ چېگرىنىڭ سۆڭەكتاغ، ئۇلۇغچات ۋە مالتابار قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈشى كېرەك، دېگەن تەكلىپىنى قوبۇل قىلىمەن، چۈنكى مەن تۈركىستان گوبېرناتورى جانابلىرىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ بولىدىغان ئىشلارنى قىلىشقا مۇمكىن بولمايدۇ، دەپ قارايمەن. بىراق مەن ئۆزۈمنىڭ

ئەلچىسىنى سىزگە قوشۇپ قۇدرەتلىك يېرىم پاشا (فون كاۋفمانىنى دېمەكچى) ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتىم، ئۇنىڭدىن مەن 14 يىل قان ـ تەر ئاققۇزۇپ جاپا بىلەن قۇرۇپ چىققان يېرىمنى ماڭا قالدۇرۇپ قويۇشنى ئۆتۈنسەن، ئەگەر ئۇ مېنىڭ بۇ ئۆتۈنۈشۈمنى قوبۇل قىلمىسا، ئۇنداقتا تۈركىستان گوبېرناتورى جانابلىرى ئۆزى ئېھتىياجلىق دەپ قارىغان يەر بۆلىكىدىن چېگرا سىزىقىنى بەلگىلىسە بولىدۇ. مەن ئۇنىڭ قارارىنى قوبۇل قىلىمەن» دەپ يازغان⑱.

شۇنداق قىلىپ كروپاتكىن بۇ قېتىملىق ئەلچىلىك ۋەزىپەم ئادا بولدى دەپ قاراپ، 2 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئالاھىتەن ياقۇپبەگ بىلەن خوشلىشىش زىياپىتى ئۆتكۈزىدۇ. 2 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى رۇسىيە ئەلچىلەر ئۆمىكى كورلا شەھىرىدىن ئايرىلىدۇ. ئۇلار ئاقسۇدا يولىنى ئۆزگەرتىپ غەربكە — ئۇدۇل رۇسىيە چېگرىسى ئىچىدىكى ئوش شەھىرىگە قاراپ ماڭىدۇ. كروپاتكىن ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ رۇسىيەگە كەلتۈرگەن پايدىسى كۆزگە كۆرۈنەرلىك ۋە كونكرېت بولىدۇ. ئۇ ياقۇپبەگ بىلەن بولغان سۆھبەت جەريانىدا باشتىن ـ ئاخىر پايدىلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ قانتتىق پوزىتسىيە، ئاچچىق گەپلەر بىلەن ياقۇپبەگكە ئۆزلۈكسىز بېسىم قىلىدۇ، بۇ جەريانىدا ئۇنىڭ تايانچىسى ئەلۋەتتە رۇسىيىنىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي كۈچى بولىدۇ. بىراق، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىنىڭ ئەينى چاغدىكى شەكىللىنىۋاتقان ۋەزىيىتىنى توغرا ئىگىلىگەنىدى. كروپاتكىن ئۆزىنىڭ غەلىبە قىلىشتىكى ئىمكانىيەت سەۋەبلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ: «بىز كورلا شەھىرىگە كېلىشتىن ئىلگىرىلا ياقۇپبەگنىڭ ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا قالغانلىقىغا ھەقىقىي ئىشەنگەنىدۇق، چۈنكى ياقۇپبەگ يا ھەربىي قوشۇنىنىڭ، يا خەلقىنىڭ قىزغىن قوللىشىنى قولغا كەلتۈرەلمىگەنىدى، شۇڭا جۇڭگولۇقلار ئاشۇ بىر مەيدان ئۇرۇشتا يەنە ئازراق كۈچىگەن بولسىلا ياقۇپبەگنىڭ توپلىغان كۈچلىرى بەرداشلىق بېرەلمىگەن

بولاتتى، ئاخىرىدا ياقۇپبەگنىڭ ئىقتىسادىي مەنبەسىنىڭ ئەھۋالىمۇ تازا ياخشى ئەمەس ئىدى، شۇڭا مەن بەدۆلەت (ياقۇپبەگ) بىلەن ئۇچراشقاندا ئازدۇر - كۆپتۇر مېنىڭدىن ئىلگىرى كەلگەن رۇسىيە ئەلچىلەر ئۆمىكىدىكىلەرنىڭ تەلەپىۋزىدا سۆزلىشىش لازىم دەپ قارىدىم. بىز تەكشۈرگەن زېمىننى ئوچۇق جاكارلىغاندىن سىرت يەنە ياقۇپبەگ تۈركىستان گوبېرناتورى جانابلىرىنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنۇشنىڭ لازىملىقى ھەم ئۇنىڭ نەزىرىدە ئىنتايىن مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ قارىغان بىرقانچە ئورۇننى بەدەلسىز بىزگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلىپى توغرىسىدا سۆزلىدىم»⑲.

كروپاتكىن قاتارلىقلار كورلىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ياقۇپبەگ ئەلچىسىنى كاتۇفمانغا كروپاتكىنىڭ كورلىدا ياقۇپبەگكە قويغان تەلەپلىرىنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن ھەم بۇنىڭدا كاتۇفمانىڭ ئۇلۇغچاتنى رۇسىيە بەلگىلىگەن چېگرا دائىرىسىدىن چىقىرىپ ئۆزىگە قالدۇرۇپ قويۇشقا يول قويۇشتەك بىردىنبىر تەلىپىنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئەۋەتىدۇ⑳.

كروپاتكىن ئۆزىنىڭ دىپلوماتىيە ۋەزىپىسىنى ئورۇنداش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئۆزىنىڭ دىپلوماتىيە ۋەزىپىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بارغان. بۇ ھەقتە كروپاتكىن ئۆزى مۇنداق دېگەن: «قەشقەرىيىدىن ئۆتۈپ كورلىغا بېرىش سەپىرىدە، شەھەر - بازارلاردا توختىغان ۋاقىت ئىچىدىلا مەن ۋە ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزالىرى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە بىزگە بېرىلگەن كۆرسەتمىلەر ئىچىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرگە تەپسىلىي، مۇكەممەل جاۋاب بەردۇق. بىزنىڭ ئۇجۇر - بۇجۇرلىغچە ئاخبارات توپلىشىمىزنى ئۆمىكىمىز بىلەن بىللە مېڭىشقا تەيىنلەنگەن قەشقەرىيە ئەمەلدارلىرىدىن يوشۇرۇپ قالغىلى بولمايتتى. شۇڭا، بىز باشلىنىشتىلا قەشقەرىيەنىڭ ئەھۋالىنى ئۇجۇر - بۇجۇرلىغچە تەپسىلىي چۈشىنىش مەقسىتىمىزنى ئۇلاردىن يوشۇرۇپ ئولتۇرماسلىق قارارىغا

كەلدۇق، بىز ھەر قەدەمدە يەرلىك پۇقرالاردىن سۇرۇشتۇردۇق، ئارقىدىن ئوچۇق - ئاشكارا شەخسەن ئۆزىمىز كۆزەتكەن ۋە ئاڭلىغان ئەھۋاللارنى دەپتەرگە خاتىرىلىۋالدۇق. بىز ھەربىر شەھەر - بازارغا يېتىپ كەلگەندە بىر قىسىم تەجرىبىلىك سودىگەرلەر ۋە دېھقانلارنى چاقىرىپ سوراشنى كۆچەيتتۇق، يول ئۇستىدىمۇ بىز ئوخشاشلا ئوچۇق - ئاشكارا ئۆزىمىز ئۆتۈپ كېلىۋاتقان رايونلاردىكى ئوخشىمىغان جايلارنىڭ نامىنى سۇرۇشتۇردۇق»㉑.

رۇسىيە ئەلچىلەر ئۆمىكى دەل مانا مۇشۇنداق تەپسىلىي ۋە نۇرغۇن ئاخباراتلارنى توپلاش خىزمىتىنى ئېلىپ بارغاچقا، كروپاتكىن كورلىدا ياقۇپبەگ بىلەن تۇنجى كۆرۈشكەندە، ئۆزلىرىنىڭ سەپەر جەريانىدا ئەھۋاللارنى پۈششۈق ئىگىلىگەنلىكىنى جاكارلىغان. بولۇپمۇ ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئاللىقاچان رۇسىيىنىڭ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا تۇتىشىدىغان بارلىق يوللارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ بولغانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن.

ئەمەلىيەت ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، كروپاتكىن چوڭ گەپ قىلمىغانىدى، چۈنكى رۇسىيە ئەلچىلەر ئۆمىكى كورلىغا بېرىش سەپىرىدە ستارسىيوف پودپروچىك قەشقەردىن كورلىغچە بولغان بارلىق مۇساپە يولىنىڭ خەرىتىسىنى سىزىۋالىدۇ. ئەلچىلەر ئۆمىكى كورلىدا تۇرغان مەزگىلدە كروپاتكىننىڭ ئاكىسى ۋە ۋېرگىنس قاراشەھەر، لوپنۇر كۆلى قاتارلىق جايلارنىڭ يول خەرىتىسىنى سىزىپ بولىدۇ، ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ تەرجىمانى سوناگوف پودپروچىك ئاقسۇدىن ئۇچتۇرپانغچە ۋە بەدەل تېغىدىن قاراكۆلگە بارىدىغان يول خەرىتىسىنى سىزىپ بولىدۇ.

كروپاتكىن رۇسىيىگە قايتقانىدىن كېيىن رۇسىيە دائىرىلىرىگە ناھايىتى ئۇزۇن بىر دوكلاتنى تاپشۇرىدۇ. بۇ دوكلات كېيىن «قەشقەرىيە» نامىلىق كىتابقا ئۆزگەرتىلىدۇ.

كروپاتكىن ئۆزىنىڭ بۇ ئۇزۇن دوكلاتىدا ياقۇپبەگ

هۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلارنىڭ مەمۇرىي بۆلۈنۈشى، سىياسىي تۈزۈمى، ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسى، سودا ئالاقىسى، مەدەنىيىتى، قوشۇنلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى، ئەسلىھەلىرى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئەھۋاللارنى تەپسىلىي بايان قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە ياقۇپبەگ قوشۇنلىرىنىڭ قورالىنىش دەرىجىسى، ئەمەلىي جەڭ قىلىش ئىقتىدارى، ۋەزىيەتكە قاراپ ئۆزگىرىش ئىقتىدارى قاتارلىق جەھەتلەرنى چوڭقۇر تەسۋىرلىگەن ۋە تەھلىل قىلغان. كروپاتكىننىڭ ماتېرىياللىرى ئاساسەن ھەقىقىي تەكشۈرۈش ۋە بىۋاسىتە كۆزىتىشتىن كەلگەن بولغاچقا، ياقۇپبەگ دەۋرىدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ساھەلىرىدىكى ئەھۋاللىرىنى تەنقىق قىلىشتا سەل قارىغىلى بولمايدىغان ئەھمىيەتكە ۋە پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

كروپاتكىننىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قىلغان ئەلچىلىكىنىڭ تۆھپىسى بولغاچقا، رۇسىيە ئارمىيىسى قوماندانلىق شتابىنىڭ كاپىتان دەرىجىلىك ئوفىتسېرلىقىدىن ياپونىيە ـ رۇسىيە ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى رۇسىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرلىكىگە ئۆسىدۇ. بۇنىڭدىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى كروپاتكىننىڭ سىياسىي جەھەتتىكى كۆتۈرۈلۈشىنىڭ باشلىنىش نۇقتىلىرىنىڭ بىرى دېيىشكە بولىدۇ.

2. ياقۇپبەگ بىلەن ئەنگلىيىنىڭ مۇناسىۋىتى

1. ياقۇپبەگنىڭ ئەنگلىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ باشلىنىشى

ياقۇپبەگدىن تارتىپ ئۇنىڭ ھاكىمىيەت قاتلىمىدىكى ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلارغىچە جاھانىنىڭ ئۇ چېتىدىكى ئەنگلىيە ئەسلىدىلا ناتونۇش بولۇپ، ئۇلار ئەنگلىيە توغرۇلۇق ھېچ نەرسە بىلمىگەنىتتى㉒.

ئۇنداقتا، قانداق سەۋەب ياقۇپبەگنى ئاخىرىدا ئەنگلىيە

بىلەن ئىنتايىن زىچ بولغان مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا مەجبۇر قىلغان؟ تۆۋەندە نەقىل كەلتۈرۈلگەن ئىككى ئابزاس سۆز مەلۇم دەرىجىدە بۇ مەسىلىگە جاۋاب بېرەلەيدۇ.

كروپاتكىن مۇنداق يازغان: «ئەنگلىيە قەشقەرىيىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ھىندىستاندىكى زېمىنى بىلەن رۇسىيىنىڭ تۈركىستاندىكى زېمىنىنى ئايرىپ تۇرىدىغان بىتەرەپ رايون قىلىۋېلىشنى ئارزۇ قىلاتتى. قەشقەرىيىدە ئۇلارنىڭ بۇنداق تەدبىرلەرنى قوللىنىشىدىكى مەقسىتى، ئەگەر رۇسىيە ئۆزىنىڭ ئاسىيادىكى چېگرىسىنى تېخىمۇ جەنۇبقا مەجبۇرىي سۈرمەكچى بولسا، بۇ بىتەرەپ رايونغا كىرەلمەسلىكى مۇمكىن دەپ ئويلايتتى»㉓.

زوزۇكتاك مۇنداق يازغان: «ئەنگلىيىلىكلەر ئەنجانىنى قوغداشنى باھانە قىلىپ، بىزنىڭ چېگرىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەرنى ئىگىلىۋېلىشقا ئۇرۇندى. قەشقەر پادىشاھى (ياقۇپبەگنى كۆرسىتىدۇ) ئۇ يەردە بولسىمۇ ئۇلارغا يول قويدى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى ھىندىستان ئۈچۈن يەنە بىر توسۇقنى كۆپەيتىش ئىدى»㉔.

2. روبېرت شاۋنىڭ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا زىيارەتكە كېلىشى

1866 ـ يىلى رۇسىيە پەرغانە ئويمانلىقىدا تۇرۇشقان قوشۇنلىرىغا تايىنىپ نارىن دەرياسى بويىدىن تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ئېتەكلىرىگە ئېچكىرىلەپ كىرىشنى مەقسەت قىلغان ھەربىي ھالەت پەيدا قىلدى. ئەمەلىيەتتە بۇ چاغلاردا ياقۇپبەگنى قىيناۋاتقىنى رۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ بېسىمىدىن سىرت قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان مالىيە مەسىلىسى ئىدى. قىسقىغىنە ئىككى يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتا ياقۇپبەگنىڭ ھەربىي ھەرىكىتى شەرقىي جەنۇبتا خوتەن بوستانلىقىدىن شىمالدىكى كورلا ئەتراپلىرىغا قاراپ كېڭەيدى. مۇشۇنداق كۆلەمدە قايتا ـ قايتا

ئېلىپ بارغان ھەربىي ھەرىكەت ياقۇپبەگنىڭ نەتىجىگە ئېرىشتۈرۈش بىلەن بىللە يەنە ئۇنىڭغا غايەت زور مالىيە بېسىمى ئېلىپ كەلدى. «تارىخىي ھەمدى» دە: «بۇ چاغدا ئاتالىق غازىنىڭ خەزىنىسى خېلى بوشاپ قالغانىدى» دېيىلگەن㉕.

ياقۇپبەگ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ئەتراپلىرىدىكى رايونلارنىڭ سىياسىي ئەندىزىسىدە پەيدا بولغان ئۆزگىرىشلەرنىڭ نەزەردە تۇتۇپ، ھىندىستان بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىنى تاللايدۇ.

شۇنىڭ بىلەن 1868 ـ يىلى ياقۇپبەگ تەشكىللىگەن بىر سودا كارۋىنى قەشقەردىن ئايرىلىپ كەشمىر يولى ئارقىلىق ھىندىستانغا قاراپ ماڭىدۇ. لېكىن بۇ سودا كارۋىنى كەشمىر چېگرىسى ئىچىدە تاسادىپىي بۇلاڭ ـ تالاڭغا ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇشۇنى باھانە قىلغان ياقۇپبەگ بىلەن كەشمىر ئارىسىدا ھېلىقى بىر مەيدان توقۇنۇش يۈز بېرىدۇ. ياقۇپبەگ ھەرقانداق بەدەل تۆلەشتىن باش تارتماي كەشمىر خانىدىن قەشقەر سودا كارۋىنىنىڭ كەشمىردىن بىخەتەر ئۆتۈپ كېتىشىگە كاپالەتلىك قىلىشقا مەجبۇرلاپ ۋەدە ئالىدۇ. بۇ توغرىدا كىتابىمىزنىڭ مۇناسىۋەتلىك بابىدا ئايرىم توختالدۇق.

1869 ـ يىلى قەشقەرنىڭ باي سودىگىرى مۇھەممەد نەزەر ياقۇپبەگنىڭ ئەۋەتىشى بىلەن بىر سودا كارۋىنىنى باشلاپ، قەشقەردىن يولغا چىقىپ ھىندىستاننىڭ پەنجاپ ئۆلكىسىگە بارىدۇ. مۇھەممەد نەزەر پەنجاپتا ئۆزى ئېلىپ كەلگەن چارۋا مەھسۇلاتلىرى، يېپەك توقۇلما بۇيۇملىرى ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىن چىقىدىغان ھەر خىل يەرلىك مەھسۇلاتلارنى سېتىپ قولدىن چىقىرىپ بولغاندىن كېيىن شۇ يەردىن چاي، ماشىنىدا توقۇلغان رەخت ۋە بازاردا سېتىلىۋاتقان ھەر خىل يېنىك تېپتىكى قورالالارنى سېتىۋالىدۇ. مۇھەممەد نەزەرنىڭ زىممىسىگە سودا جەھەتتىكى مەسئۇلىيەتتىن باشقا ئەنگلىيە دائىرىلىرىنى

ئىزدەپ تېپىپ ئۇلار بىلەن ئۇچرىشىشتىن ئىبارەت سىياسىي مەسئۇلىيەتمۇ يۈكلەنگەنىدى. نۇرغۇن ۋاستىچىلەر ئارقىلىق مۇھەممەد ئەزەر ئەينى چاغدا پەنچاپ شتاتىدا چاي سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەنگلىيىلىك روبېرت شاۋ بىلەن تونۇشىدۇ. كۆپلىگەن ئەنگلىيىلىكلەر ئىچىدە شاۋنىڭ مۇھەممەد ئەزەرگە يېقىنلىشىشنى خالىشىدىكى سەۋەب تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىن كەلگەن بۇ سودىگەرنىڭ چاي سېتىۋېلىشقا كۈچلۈك قىزغىنلىقى بولغانلىقىدىن ئىدى. شاۋ مۇھەممەد ئەزەر بىلەن سودا قىلىش جەريانىدا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنىڭ بازار ئەھۋالىنى تەپسىلىي سۈرۈشتۈرىدۇ، بولۇپمۇ چايغا بولغان ئېھتىياج ئەھۋالىنى سۈرۈشتۈرىدۇ. مۇھەممەد ئەزەر بولسا قىلچىمۇ كۆپتۈرمەي جاۋاب بېرىپ، شاۋدا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا سودا قىلىپ پايدا ئېلىش قىزغىنلىقىنى پەيدا قىلىدۇ. شۇڭا مۇھەممەد ئەزەر قەشقەرگە قايتىش سەپىرىگە چىقىدىغان ۋاقىتتا شاۋ مۇھەممەد ئەزەرگە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا بېرىپ سودا قىلىش ئارزۇسىنى ئوچۇق ئىپادىلەيدۇ. ياقۇپبەگنىڭ ئەنگلىيىلىكلەر بىلەن ئۇچرىشىشىدا ئەلۋەتتە سودىدا پايدا ئېلىش مەقسىتى بولسىمۇ، بىراق تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى سىياسىي جەھەتتىكى يۆلەنچۇكنى كۆزلىگەنىدى، شۇڭا شاۋنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كېلىپ سودا قىلىش تەلىپى خېلى بىر مەزگىلگىچە ياقۇپبەگنىڭ ئوچۇق جاۋابىغا ئېرىشەلمەيدۇ. ئارزاق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئىشنىڭ تەرەققىياتىدا ياقۇپبەگ ئويلىمىغان نەتىجىلەر يۈز بېرىدۇ. رۇسىيە قەشقەر سودىگەرلىرىنىڭ ھىندىستاندىكى پائالىيەتلىرىنى، بولۇپمۇ مۇھەممەد ئەزەرنىڭ شاۋنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا زىيارەتكە كېلىش ئىشىنى ئورۇنلاشتۇرۇۋاتقانلىق خەۋىرىنى بىلگەندىن كېيىن، ياقۇپبەگ بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدا بىر خىل سىياسىي جەھەتتىكى ئالاقە بار دەپ تونۇيدۇ، شۇنىڭ بىلەن رۇسىيە مەقسەتلىك ھالدا ئالمۇتا

ۋە تاشكەنت قاتارلىق مۇھىم قاتناش تۈگۈنلىرىدە رۇسىيە ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كېڭىشىنى توسۇدىغانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر تارقىتىدۇ. بۇ خەۋەر كېلىپ - كېتىۋاتقان سودىگەرلەر ئارقىلىق ئۇزۇلمەي قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياقۇبېگ شاۋنىڭ ئەنگلىيىلىك سالاھىيىتىنىڭ بۇ ئىشنىڭ مۇھىم بىر ئامىلى بولغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ.

1868 - يىلى كەچ كۈزدە ياقۇبېگ شاۋنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كېلىپ سودا قىلىش تەلىپىنى تەستىقلايدۇ. بۇ خەۋەر ۋاقتىدا شاۋنىڭ ئۆزىگە يەتكۈزۈلىدۇ. 1868 - يىلى 12 - ئايدا شاۋ سودا ئەترىتىنى باشلاپ كەشمىر يولى ئارقىلىق خوتەنىنىڭ سانجۇ دېگەن يېرىگە يېتىپ كېلىدۇ، ئاندىن ئايلىنىپ يەكەن شەھىرىگە كېلىدۇ. يەكەندە شاۋ ھاكىمبەگ مۇھەممەد يۇنۇسجاننىڭ كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشىدۇ. مۇھەممەد يۇنۇسجاننىڭ يارىدەم بېرىشى بىلەن ئۇنىڭ سودا ئەترىتى ئوڭۇشلۇق ھالدا قەشقەر سەپىرىنى باشلايدۇ㉖. شاۋ ۋە ئۇنىڭ سودا ئەترىتى يېڭىسارغا كېلىۋاتقان چاغدا، ياقۇبېگ بۇ خەۋەرنى تارقىتىۋەتكەچكە كوچا - كويلاردىكى بىر چوڭ يېڭىلىققا ئايلىنىدۇ. ئېنىقكى، ياقۇبېگنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى ئەنگلىيىدىن ئىبارەت بىر كۈچلۈك دۆلەتنىڭ ئاللىقاچان ئۆزىنىڭ ئارقا تېرىكى بولۇپ قالغانلىقىنى ئاستىرتىن ئىپادىلەش ئۈچۈن ئىدى. گەرچە شاۋ ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى سالاھىيىتىگە ئىگە بولمىسىمۇ، لېكىن ياقۇبېگ قائىدىنى بۇزۇپ ئۇنى ئالاھىدە قوبۇل قىلىدۇ㉗. شاۋ قەشقەردە ئۇچ ئايچە تۇرىدۇ، ئۇ سودا قىلىپ غايەت زور پايدىغا ئېرىشىپ مۇرادىغا يېتىدۇ. ئەنگلىيىدە شاۋ تېرىكان چاينىڭ ھەربىر قادىقىنىڭ سېتىلىش باھاسى ئىككى شىللىڭدىن ئالتە شىللىڭغىچە ئىدى. قەشقەردە بولسا ھەربىر قادىقىنىڭ سېتىلىش باھاسى ئون ئالتە شىللىڭ بولۇپ، ئۇچ

ھەسسىدىن سەككىز ھەسسىگىچە پايدىغا ئېرىشكەن.

1869 ـ يىلى يازنىڭ باشلىرىدا شاۋ ھىندىستانغا قايتىپ، باش ۋالىي نوسىدۇ لوردقا بىر پارچە يازما دوكلاتنى تاپشۇرىدۇ، بۇ دوكلاتتا شاۋنىڭ بۇ قېتىمقى سودا سەپىرى ئاساسىي مەزمۇن قىلىنىپ سەپەر جەريانىدا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرى ۋە جەمئىيەت ئەھۋاللىرى بايان قىلىنغان، بولۇپمۇ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنىڭ بازار قۇرۇلمىسى ۋە تاۋار ئېھتىياجىغا ئائىت ئەھۋاللار تەپسىلىي تەسۋىرلەنگەن. شاۋ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى «بىر بايلىق ماكانى، لېكىن ياۋروپالىقلارنىڭ بۇ جايغا ئايىغى يەتمىگەن» دەپ يەكۈن چىقارغان. شاۋنىڭ بۇ دوكلاتى 1871 ـ يىلى «ئېگىزلىكتىكى تاتارلار» سەرلەۋھەسىدە ئەنگلىيە ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان. شاۋنىڭ دوكلاتى ئەنگلىيە دائىرىلىرىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا بولغان قىزىقىشىنى قوزغايدۇ. «ياقۇبېگنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ ئاپتورى ئەنگلىيىلىك بولگىر ئەينى چاغدا ئەنگلىيە جەمئىيىتىدىكى جامائەت پىكرىنىڭ مەقسىتىنى يېغىنچاقلاپ مۇنداق دېگەن: «بۇ قېتىمقى يەكەن ۋە قەشقەر زىيارىتىنىڭ نەتىجىسى گويا ماگنىتتەك تارتىش كۈچىگە ئىگە بولۇپ، ھىندىستان ھۆكۈمىتى دۆلىتىمىز بىلەن ھېلىقى ئاتالمىش غازىنىڭ قانداق سىياسىي مۇناسىۋەتتە بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا ناھايىتى تېز ئويلىنىپلا قالماستىن، بەلكى پۈتكۈل ھىندىستان ـ ئەنگلىيە جەمئىيىتى بۇ يېڭى دۆلەتكە مۇناسىۋەتلىك ھېكايىلەرنى بېرىلىپ ئاڭلايدىغان بولدى. يېڭى بىر سودا يولى ئېچىلدى. تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، شەرقىي تۈركىستان بەلكى بۇخارا ۋە غۇلجا قاتارلىق جايلارغا تۇتىشىدىغان ھەقىقىي يول بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، شۇڭا بىز بىرگە يېقىنلاشقان خوتەن قاشتېشى سودىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىمىز لازىم. بىراق قەدىمدىن تارتىپ داڭلىق بولۇپ كەلگەن تاتار قوي يۈڭى بىر مۇھىم تاۋار بولۇشى كېرەك» ㉚.

3. دوگلاس. فورسىيتنىڭ تۇنجى قېتىم تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا زىيارەتكە كېلىشى

شاۋ قەشقەردىكى چاغلىرىدا ياقۇپبەگكە ئەنگلىيىنىڭ دۆلەت كۆچى ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ ئەنگلىيىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدايدىغانلىقىنى پۈرىتىپ ئۆتىدۇ. ياقۇپبەگ شاۋنىڭ سۆزىدىن قوش مەنىنى چۈشىنىدۇ. بۇنىڭ بىرى، ئەنگلىيە ئۇنى ھىمايە قىلىش كۆچىگە ئىگە دېگەنلىك بولسا، يەنە بىرى ئەنگلىيە ئۇنى قوغدىشى مۇمكىن دېگەنلىك ئىدى. مانا مۇشۇنداق ھۆكۈمگە ئاساسەن ياقۇپبەگ شاۋ قايتىدىغان چاغدا ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ سىياسىي ئارزۇسىنى ئېيتىق ئىپادىلەپ: «ئەنگلىيە ئايال پادىشاھى خۇددى قۇياشقا ئوخشاش بارلىق جايلارنى نۇر چېچىپ ئىللىتماقتا. بىراق مەن يەنىلا سوغۇق ھېس قىلىۋاتىمەن، مەن ئاشۇ قۇياشنىڭ زەررىچە نۇرىنىڭ تېنىمنى يورۇتۇشىغا تەشنامەن، مەن ناھايىتى كىچىك ھەم تېخى تۇنۇگۈنلا چوڭ بولغان بىر ئادەم. نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ئاللا ماڭا مۇشۇ كەڭرى زېمىننى ئاتا قىلدى. سىزنىڭ قەدىمىڭىز مەن ئۈچۈن غايەت ھۆرمەتلىك، مەن دۆلىتىڭىزلارنىڭ يارەدەم بېرىشىنى ئارزۇ قىلىمەن. مەن سىزنىڭ ھۆرمىتىڭىز ئۈچۈن ھەرقانداق خىزمەتنى قىلىشقا تەييارمەن. سىزمۇ مەن ئۈچۈن شۇنداق قىلغايسىز»㉛. شاۋ ياقۇپبەگنىڭ تەلىپىگە ئۆز سالاھىيىتىگە لايىق جاۋاب بېرىدۇ ھەم ياقۇپبەگنىڭ تىلەكلىرىنى ئەنگلىيە دائىرىلىرىگە يەتكۈزۈپ قويۇشقا، ئىككى تەرەپ مۇناسىۋىتىنى يۇرۇشتۇرىدىغان ۋاستىچى بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، شاۋنىڭ ۋەدىسىگە ئېرىشكەندىن كېيىن ياقۇپبەگ تېزدىن ئەنگلىيە بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش تەييارلىق ئىشلىرىغا كىرىشىپ كېتىدۇ. يۇقىرى ئابرۇيلۇق دىنىي زات ئىخلارخان ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلىنىدۇ، ئىخلارخان 1879 ـ يىلى كۈزدە ھىندىستانغا يېتىپ بارىدۇ. شاۋنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى

بىلەن ھىندىستان باش ۋالىيسى نوسدۇلوردقا ياقۇپبەگنىڭ ئەنگلىيە بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىش، ئىككى تەرەپ ئارىسىدىكى سودىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئەنگلىيە ئەمەلدارلىرىنى قەشقەرنى زىيارەت قىلىشقا تەكلىپ قىلىشتىن ئىبارەت ئۇچ تۈرلۈك تەلىپىنى يەتكۈزىدۇ(32). نوسدۇلورد پەقەت ئەنگلىيە ئەمەلدارلىرىنى قەشقەرگە زىيارەتكە ئەۋەتىش ئىشغىلا ۋەدە بېرىدۇ، قالغان ئىككى تۈرلۈك تەلەپ باش ۋالىينىڭ ھوقۇق دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەچكە، نوسدۇلورد ياقۇپبەگنىڭ تەلەپلىرىنى لوندونغا يەتكۈزۈشكە ماقۇل بولىدۇ تۈنجى قېتىملىق ئۇچرىشىشنىڭ كۆرۈلگەن يېتەرسىزلىكىنى تولۇقلاش ئۈچۈن نوسدۇلورد ياقۇپبەگكە بىر توپچىلار روتىسىنىڭ قورال - ياراغلىرى ۋە 1000 تال مىلتىق بىلەن يېتەرلىك ئوق - دورىلارنى ھەدىيە قىلىدۇ(33).

1870 - يىلى ياز بېشىدا ئەنگلىيە دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقىنىڭ ئەمەلدارى دوگلاس. فورسېت نوسدۇلورد ئالاھىدە ئەلچىسى سالاھىيىتى بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتىلىدۇ. ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزالىرى ئىچىدە شاۋ بىلەن ھاندېسونمۇ بار ئىدى، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى فېيىسەس ئەلچىلەر ئۆمىكىگە كونكرېت دىپلوماتىيە ۋەزىپىسىنى بەلگىلەپ بەرمىگەن، قارىغاندا پەقەت ياقۇپبەگنىڭ ھىندىستانغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئەنگلىيە بىلەن ئۇچرىشىشىغا نىسبەتەن بىر خىل ئەدەپ - قائىدە ھېسابىدىكى زىيارەتتەك قىلاتتى.

فورسېت ئەلچىلەر ئۆمىكى شاۋنىڭ يول باشلىشى بىلەن شاۋ ئىلگىرى بېرىپ كەلگەن يولنى بويلاپ مېڭىپ، 1870 - يىلى 7 - ئايدا يەكەن شەھىرىگە يېتىپ كېلىدۇ. مۇھەممەد يۈنۈسجان فېيىسەس ۋە ئۇنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكىنى داغدۇغىلىق كۈتۈۋالىدۇ، فورسېتقا ياقۇپبەگنىڭ ئىككى ئاي ئىلگىرى تۈرپانغا جەڭ قىلغىلى كەتكەنلىكىنى ئېيتىدۇ، مۇھەممەد يۈنۈسجان بىلەن

تۆرپانغا بېرىپ ياقۇبېگ بىلەن كۆرۈشۈش مۇمكىنچىلىكى توغرىسىدا مەسلىھەت سورىغاندا، يۈنۈسجان يولنىڭ يىراقلىقى، ھاۋانىڭ قانتتىق ئىسسىقلىقى قاتارلىق باھانە - سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ فورسېتنىڭ تەلىپىنى سىلىق رەت قىلىدۇ. بىراق مۇھەممەد يۈنۈسجان فورسېت ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ يەكەندىكى پائالىيىتىنى ناھايىتى كۆپ قۇلايلىقلار بىلەن تەمىنلەيدۇ، مانا مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۆمەك ئەزاسى ھاندېسون يەرلىكنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى ئۈستىدە كەڭ كۆلەملىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ. 1870 - يىلى 9 - ئايدا فورسېت ۋە ئونىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكى يەكەندىن ھىندىستانغا قايتىدۇ، ئازراق ۋاقىتتىن كېيىن ھاندېسون ئۆزىنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكى بىلەن قىلغان سەپەر جەريانىدىكى كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى «لاھۇردىن يەكەنگە بېرىش» ناملىق زىيارەت خاتىرىسى قىلىپ نەشر قىلدۇرىدۇ. بۇ ئەسەر فورسېت ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ تۇنجى قېتىم قەشقەرنى زىيارەت قىلغانلىقىنىڭ سىمۋوللۇق خاتىرىسى بولۇپ قالغان.

فورسېت ئۆزىنىڭ ئەمەلىي تەسىراتىغا ئاساسەن شاۋنىڭ كۆز قارىشىنى تېخىمۇ يۇكسەلدۇرۇپ، تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىنىڭ ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستاندىكى مەنپەئىتىگە نىسبەتەن ھەل قىلغۇچ رولى بارلىقىنى تونۇتىدۇ. فورسېتنىڭ بۇ كۆزقارىشى ئەنگلىيە دائىرىلىرىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغايدۇ. ئەنگلىيە تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدا رۇسىيە بىلەن ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى بۆلۈشۈۋېلىشنى قارار قىلىدۇ. شۇڭا فورسېت 1871 - يىلى رۇسىيىنىڭ پايتەختى پېتربۇرگقا بېرىپ، رۇسىيە ھۆكۈمىتىگە ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ رۇسىيە بىلەن تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدا ھەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى بۆلۈشۈۋېلىش ئارزۇسىنى بايان قىلىشقا ئەۋەتىلىدۇ. رۇسىيە بۇ رايونغا ئەنگلىيىنىڭ قول سېلىشىنى خالىمايدىغان

بولغاچقا، ئەنگلىيىنىڭ بۇ تەكلىپىنى رەت قىلىدۇ، شۇنداق قىلىپ فورسىتىنىڭ سەپىرى نەتىجىسىز ئاخىرلىشىدۇ㉟.

4. «ئەنگلىيە ـ قەشقەرىيە شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى

1872 ـ يىلى يازدىن كېيىن ياقۇپبەگ مەيلى تونۇشتا ياكى ھەربىكتىدە بولسۇن، بارغانسېرى رۇسىيىگە بويسۇنماسلىق خاھىشىنى ئىپادىلەيدۇ. بولۇپمۇ ياقۇپبەگنىڭ ئەلچىسى ياقۇپخاننىڭ تەكلىپىگە بىنائەن رۇسىيە پايتەختى پېتربۇرگقا بارغانلىق خەۋىرى ئەنگلىيە دائىرىلىرىنىڭ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى كەلگۈسى ئورنى، تەسىرى ۋە مەنپەئىتىگە قايتىدىن باھا بېرىسە بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇرىدۇ، دوگلاس فورسىتىنىڭ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا يەنە بىر قېتىم ئەلچىلىككە بېرىش توغرىسىدىكى قارارى مانا مۇشۇنداق سەۋەبتىن چىقىرىلغانىدى، دەيدۇ. «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ مۇئەللىپى ئەنگلىيە دائىرىلىرىنىڭ بۇ ھەربىكتىنىڭ مەقسىتىگە باھا بەرگەندە گەپنى ئۇدۇللا قىلىپ: «كولبارس شەرتنامىسىنىڭ پايدىسىز بولغان ئاقىۋىتىدىن خالاس بولغانىدەك بولدى» دېگەن.

بۇ قېتىم فورسىت بىلەن بىللە ماڭغان ئەزالار ئىچىدە ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغان پودپولكوۋنىك گېدېك، مايور بېرلاۋ ۋە چاپمەن، تېرىلوت، بىتار قاتارلىق ئۇچ نەپەر كاپىتان بار ئىدى. ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزالىرى ۋە ئۇلار بىلەن بىللە ماڭغان ئادەملەر قوشۇلۇپ جەمئىي 300 ئادەمگە يەتكەن بولۇپ، 400 ئۇلاغ قاتناش قورالى قىلىنغانىدى㊲. بۇ قېتىم ئەنگلىيە دائىرىلىرى فورسىتقا كونكرېت ۋەزىپە بەلگىلەپ بېرىدۇ. ئۇ بولسىمۇ رۇسىيىنى ئۇلگە قىلىپ ياقۇپبەگ بىلەن ئىككى تەرەپ مۇناسىۋەتتىنىڭ دائىرىسى ۋە مەزمۇنىنى ئوچۇق ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر يازما شەرتنامە ئىمزالاش ئىدى. ياقۇپبەگ ئەنگلىيىنىڭ بۇ ھەربىكتىگە ئىنتايىن دىققەت قىلىدۇ. فورسىت ئەلچىلەر ئۆمىكى قۇرۇمتاغدىن چىقىپ تۇرۇشىغا

ياقۇپبەگنىڭ مۇھەممەد زارىپخان ئىسىملىك ئەمەلدارىنىڭ كۆتۈرۈلىشىغا ئېرىشىدۇ. ئۇ ياقۇپبەگنىڭ ئەۋەتىشى بىلەن ئالاھىدە فورسىت قاتارلىقلارنى كۆتۈرۈلۈشقا كەلگەنىدى. فورسىت ئەلچىلەر ئۆمىكى مۇھەممەد زارىپخاننىڭ يول باشلىشى بىلەن داۋاملىق ئىلگىرىلەپ سانجۇ دېگەن جايغا يېتىپ كەلگەندە ئالدىنقى يىلى ياقۇپبەگنىڭ ئەۋەتىشى بىلەن رۇسىيىگە بېرىپ رۇسىيىنىڭ تۈركىستان گوبېرناتورى بىلەن كېلىشىمنامە ئالماشتۇرغان ياقۇپخانمۇ تۈركىيىدىن قايتىپ ھىندىستان ئارقىلىق مۇشۇ يەرگە يېتىپ كەلگەنىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ياقۇپبەگنىڭ بۇ دىپلوماتى فورسىتنىڭ ئاساسلىق ھەمراھى بولۇپ قالىدۇ. فورسىت ئەلچىلەر ئۆمىكى يەكەندە تۇرغان ئارىلىقتا يۇنۇسجان باشچىلىقىدىكى يەرلىك دائىرىلەر نۇرغۇن ھارۋا ۋە ئات ـ ئۇلاغلارنى تەييارلاپ، ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ قاتناش قورالىلىرىنى يېڭىلاپ بېرىدۇ(38).

1873 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى فورسىت قاتارلىقلار قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ. 12 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ياقۇپبەگ رەسمىي يوسۇندا فورسىت بىلەن كۆرۈشىدۇ. گەرچە فورسىت بىلەن ياقۇپبەگ ئارىسىدىكى ئىشلارنىڭ باشلىنىشى ياخشى بولغان بولسىمۇ، لېكىن كونكرىت تەرەققىياتى ئۇنچىۋالا ئوڭۇشلۇق بولۇپ كەتمەيدۇ. چۈنكى كېيىنكى تۆت ئاي ئىچىدە فورسىت بىلەن ئۇنىڭ ئادەملىرى ئىزچىل قەشقەر شەھىرىدە تۇرىدۇ. بۇ جەريانىدا قىلىنغان ئاساسلىق ئىش ياقۇپبەگ بىلەن ئەنگلىيە تەرەپ ئوتتۇرىغا قويغان شەرتنامىنىڭ لايىھە كوپېيىسىنى تۈزۈش بولىدۇ. 1874 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ياقۇپبەگ «ئەنگلىيە ـ قەشقەرىيە شەرتنامىسى» تېمىسىدىكى ھۆججەتكە مۆھۈرىنى بېسىپ ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تەن ئالىدۇ. شۇبھىسىزكى «ئەنگلىيە ـ قەشقەرىيە شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى فورسىتنىڭ بۇ سەپىرىنىڭ مۇھىم مېۋىسى ئىدى. مانا مۇشۇ شەرتنامىگە ئاساسلىنىپ، ئەنگلىيە تەسىر كۈچىنى

ئاخىر تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا چوڭقۇرلاشتۇرۇپ ئاسىيانىڭ كىندىكىدە چارۋىسىيە بىلەن تىركىشىپ تۇرۇش ۋەزىيىتىنى پەيدا قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنكى كۈنلەردە ئەنگلىيەنىڭ مەنپەئىتىگە كونكرېت ۋەكىللىك قىلغۇچى «تۈركىستان سودا شىركىتى» بولىدۇ. بۇ شىركەتنىڭ باش شتابى لاداقتا قۇرۇلغان بولۇپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا بىر نەچچە قېتىم كەلگەن شاۋ ئۇنىڭ ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلغان. «ئەنگلىيە ـ قەشقەرىيە شەرتنامىسى» دىن باشلاپ ئەنگلىيە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى مەنپەئىتىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن بولۇپ، تاكى ياقۇبېگ ھاكىمىيىتى يىمىرىلگۈچە ئەنگلىيە دائىرىلىرى ياقۇبېگنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن لوندون بىلەن بېيجىڭ ئارىسىدا قاتارغاندى. ئەنگلىيەنىڭ ئاشۇ بىر مەزگىلدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرىكىت ئەھۋالىنى بايان قىلغان چاغدا، فورسىت ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزاسى بولغان پودپولكوۋنىك گېبدىن يازغان «دۇنيانىڭ ئۆگزىسى» بىلەن ھەربىي دوختۇر مايور ببرلاۋ يازغان «كەشمىر ۋە قەشقەر» دېگەن ئىككى ئەسەرنى چوقۇم تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەك، بۇ ئىككى ئەسەردە فورسىتنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قىلغان سەپىرىنىڭ باش ـ ئاخىرى ۋە يول بويى كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرى بىۋاستە تەسۋىرلەنگەن، بولۇپمۇ «ئەنگلىيە ـ قەشقەرىيە شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىش جەريانىنى تەپسىلىي خاتىرىلىگەن بولۇپ، بۇ خاتىرە ۋە تەسۋىرلەر ئەنگلىيە دائىرىلىرىنىڭ شۇ مەزگىلدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرىكىتىنىڭ گۇۋاھچىسى بولۇپلا قالماي، يەنە ئەينى چاغدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ئەينەن تەسۋىرىدۇر. شۇڭا مۇشۇ مەنبەدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، «دۇنيانىڭ ئۆگزىسى» بىلەن «كەشمىر ۋە قەشقەر» دېگەن ئىككى ئەسەرنى «ئەنگلىيە ـ قەشقەرىيە شەرتنامىسى» غا سېلىشتۇرغاندا ئەھمىيەتكە ۋە قىممەتكە ئىگە دېيىشكە بولىدۇ.

3. ياقۇپبەگنىڭ تۇركىيە بىلەن بولغان ئالاقىسى

1. تۇركىيە بىلەن بولغان ئالاقىنىڭ باشلىنىشى

ۋاقىت تەرتىپىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ياقۇپبەگ ئەڭ بۇرۇن تايانغان دۆلەت تۇركىيىدۇر.

ياقۇپبەگنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا پەيدا بولغان ۋاقتىدىن باشلاپ ئۇنىڭ «ئۇيغۇر ئەمەس» لىك سالاھىيىتى دۇشمەنلىرىنىڭ ئىزچىل زەربىسىگە ئۇچرىشىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى بولۇپ قالىدۇ ھەمدە يەرلىك ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ھېسسىياتىدىكى بىر چوڭ تۇگۇن بولۇپ قالىدۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن ياقۇپبەگ تۇركىيىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى قوللىشىنى ئىزدىگەن. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىق مەنە تۇركىيە دۆلىتىنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ قەلبىدە تۇنقان ئورنىدىن پايدىلىنىش بولۇپ، «بىر مۇسۇلمان» لىق ئۇقۇمى يەرلىك ئۇيغۇر پۇقرالىرى بىلەن ياقۇپبەگ ئوتتۇرىسىدىكى ھېسسىيات جەھەتتىكى چىقىشالماسلىقنى يېپىپ كېتەلەيتتى. شۇنىڭدىن كېيىن گەرچە ھەر ئىككى تەرەپنىڭ باشقا ساھەلەردىكى ئالاقىلىرى بولغان بولسىمۇ، لېكىن سىياسىي جەھەتتىكى يۆنىلىشىنى قوغلىشىش ئارزۇسى ياقۇپبەگنىڭ تۇركىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان خاس مەزمۇن بولۇپ قالىدۇ. ياقۇپبەگنى يادرو قىلغان ھاكىمىيەت قاتلىمىدا مەيلى ئابرۇي جەھەتتىن بولسۇن، ياكى سىياسىي ئىشلار پائالىيىتىدىكى كەچۈرمىش جەھەتتىن بولسۇن ياقۇپخان كاتتا ۋە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ياقۇپخان ئەسلى تاشكەنت ۋالىيسى نارمۇھەممەدنىڭ ئوغلى بولۇپ، نار مۇھەممەد ئىلگىرى ياقۇپبەگنىڭ ئاچىسىغا ئۆيلەنگەنىدى. شۇڭا ياقۇپبەگ بىلەن ياقۇپخان ئوتتۇرىسىدا جىيەن ـ تاغلىق بوغۇن پەرقى مۇناسىۋىتى

شەكىللەنگەنىدى. ياقۇبەگ ئاچىسىنىڭ ئىرى بولغان نارمۇھەممەدنىڭ قول ئاستىدا كىچىك بىر ھەربىي ئەمەلدار بولۇپ تۇرغان چېغىدا، ياقۇبخان ئاللىقاچان تاشكەنت شەھىرىگە ئەدلىيە ئەمەلدارى ـ قازىلىققا تەينىلەنگەنىدى.

1853 ـ يىلىدىن باشلاپ ياقۇبخان قوقەند خانلىقىنىڭ مەنپەئىتىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، رۇسىيە پايتەختى پېتىربۇرگ شەھىرىدە ۋە تۈركىيە پايتەختى ئىستانبولدا ۋەزىپىگە تەينىلەنگەنىدى. قوقەند خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ياقۇبەگ سىياسىي سەرگەردان سالاھىيىتى بىلەن تۈركىيە پايتەختى ئىستانبولدا بىر مەزگىل تۇرىدۇ ۋە مەككىگە بېرىپ ھەج تاۋاپ قىلىش بىلەن بىرگە غەربىي ئاسىيادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەرنى سایاھەت قىلىدۇ ۋە تۈركىيە دائىرىلىرىنىڭ ماددىي ياردىمىگە ئېرىشىدۇ. 1868 ـ يىلىدىن كېيىن رۇسىيىنىڭ تەسىر كۈچى پامىر تاغلىقى رايونىغا چوڭقۇرلاپ كىرىدۇ. بۇنىڭدىن ياقۇبەگ رۇسىيىنىڭ ھەقىقىي تەھدىت پەيدا قىلىۋاتقان تەسىر كۈچ بولۇپ قېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. دەل ياقۇبەگ ئۆزىنىڭ دىپلوماتىيە يۈنىلىشى توغرىسىدا ھۆكۈم چىقىرىدىغان چاغدا ياقۇبخان تۈركىيىدىن قەشقەرگە كېلىپ قالىدۇ[42]. ياقۇبخاننىڭ ياقۇبەگنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىشىدىكى مەقسىتى ۋە جەريانى ھەر خىل كىتاب ـ ماتېرىياللاردا ئاساسەن ئوخشاش دېگۈدەك. «تارىخىي ھەمىدى» دە خاتىرىلەنگىنى ئەك ياخشى ۋەكىللىك خاراكتېرلىك ئىگە. ئۇنىڭدىكى خاتىرىلەر ياقۇبخاننىڭ تۈركىيە دائىرىلىرىنىڭ مەخپىي كۆرسەتمىسى بىلەن ياكى ئۆزى ئېتىراپ قىلىپ ياقۇبەگنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقانلىقىنى ئىپادىلەپ تۇرۇپتۇ.

«تارىخىي ھەمىدى» دە مۇنداق بايانلار بار: «ئاتالمىش غازى دەل ئۆزىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ئاللاغا ھەمدۇسانا ئېيتىۋاتقان چاغدا، تاشكەنتلىك ياقۇبخان قازى تۆرە ھەجدىن قايتىپ

قەشقەرگە كەلدى، ئۇ ئاتالىق غازى بىلەن ئوچۇق - يورۇق سۆزلەشكەندىن كېيىن ئاتالىق غازىغا زېمىننىڭ خەلىپىسى، ھەرەمەيىن شىرەفىنىڭ خادىمى، مۇسۇلمانلارنىڭ داھىيىسى ئەمىرى ئابدۇلمەجىد ئوغلى ئابدۇلئەزىز (خۇدا ئۇنىڭ مۇلكى ۋە دۆلىتىنى مەڭگۈ قىلسۇن) ھۆزۈرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، رومغا (تۈركىيىنى دېمەكچى) تەۋە بولۇپ، ئۇنىڭغا (ئابدۇلئەزىزنى دېمەكچى) بويسۇنۇشقا تەرغىب ۋە دالالەت قىلدى. ياقۇبېگ ياقۇپخان قازى تۆرە ھاجىمغا چىن يۈرىكىدىن مۇلايىملىق بىلەن: «ئۇ زات مۇسۇلمانلارنىڭ ئەمىرى، يەر يۈزىنىڭ خەلىپىسى تۇرسا، مەن ئۇنىڭ ئالدىدا قانچىلىك ئادەم؟» دەپ ئۆزرە ئېيتتى. بۇ چاغدا قازىخان تۆرەم: «رۇسلار تاشكەنتنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۆلىمالار، ئېسىلزادىلەر ۋە «پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى» رۇسلارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرىپىسىگە ئەمەل قىلىپ ئارقا - ئارقىدىن ھەرەمگە ھەجگە مېڭىشتى، جۇملىدىن مەنمۇ ھەرەمگە بېرىپ ھەج قىلدىم، رومغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن شۇ جايىنىڭ ئالىملىرى ھەم ئاتاقلىق شەخسلىرى بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولۇپ شۇنى بىلدىمكى، گەرچە پەرغانىنى (قوقەند دۆلىتىنى كۆرسىتىدۇ) رۇسلار بېسىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن چىن مەملىكىتىدە (جۇڭگونى كۆرسىتىدۇ) بىرمۇنچە مۇسۇلمانلار ئىسلام دىنىنى ئۇلۇغلىدى. خەلىپە بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بارلىق مەسچىتلەردە بەش ۋاخ نامازدىن كېيىن شەرق تەرەپتە ئىسلام ئاچقان مۇسۇلمانلارنىڭ راۋاجى ئۈچۈن دۇئا قىلىنسۇن دەپ يارلىق قىلىپ، ئۆزى باشلاپ شەرق تەرەپكە دۇئا قىلىپتۇ. ئىسلام ئېچىپ باشلىق بولغان ئۇلۇغنىڭ ئىسمى - شەرىپىنى سوراپتۇ. بەزىلەر ھاجى پاشا (ھەبىبۇللانى كۆرسىتىدۇ) دېسە، بەزىلەر كۆچالىق خوجىلار دەپتۇ، بەزىلەر ئىلى سۇلتانىنى مەلۇم قىپتۇ، شۇنداق قىلىپ خەلىپە شەرقتە

ئىسلام ئاچقان ئۇ ئۇلۇغنىك (ئىسمىنى) نام ـ شەرىپىنى زادى بىلمەپتۇ. بۇ موڭغۇلستان يۇرتلىرى جانابىڭىزغا قاراپتۇ. ئۆزىڭىزنى خەلىپىگە مەلۇم قىلىشىڭىز ئەلۋەتتە زۆرۈر ۋە لازىمدۇر، دېدى. بۇ سۆزلەر تەلەيلىك مۇھەممەد ياقۇبېگكە مەقبۇل بولدى»㊸.

بۇ ئابزاس نەقىلدە نۇرغۇن ئىنتايىن ئىنچىكە تەسۋىر بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئىشەنچلىكلىكىگە نىسبەتەن ئازراق گۇماندىن خالىي بولۇش تەس. بىراق بۇ ئابزاس نەقىل تەمىنلىگەن مەزمۇن دائىرىسى گۇمانىنى سىغدۇرالمايدۇ. بۇنىڭ بىرى، ياقۇبېگ تۇركىيىگە يېقىنلىشىش قارارىنى ياقۇبخان بىلەن مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن چىقارغان. ئىككىنچىسى، بۇ قارارنى چىقىرىدىغاندا ياقۇبېگ تۇركىيە سۇلتانى ئابدۇلئەزىزنىڭ «جاھانىنىڭ خەلىپىسى، ھەرەمنىڭ قۇلى، مۇسۇلمانلارنىڭ ئەمرى» دېگەن سالاھىيەتلىرىنى ئالدىنقى شەرت قىلىپ تونۇغان.

«تارىخىي ھەمدى» دىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، ياقۇبېگ تۇركىيە پادىشاھى ئابدۇلئەزىزگە بېقىنىشنى تاللىغاندىن كېيىن، ياقۇبخان نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملارنى ئېلىپ تۇركىيە دۆلىتىگە قاراپ ماڭغان㊹.

ياقۇبخان تۇركىيە سۇلتانى ئابدۇلئەزىزنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن ۋە ھە دېگەندىلا تۇركىيە سۇلتانى ياقۇبېگكە «مىراخور بېشى» لىق ئەمىلىنى بەرگەن. بۇ سۆزنىڭ بىۋاستە مەنىسى «ئات باقارلار باشلىقى» دېگەنلىك بولسىمۇ، لېكىن كۆچمە مەنىسى پادىشاھ ياكى خان دېگەنلىك ئىدى㊺. موللا مۇسا سايرامىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «شۇنىڭدىن كېيىن يەتتە شەھەر روم (تۇركىيىنى كۆرسىتىدۇ) غا تەۋە بولدىلەر»㊻. تۇركىيە سۇلتانى ياقۇبېگكە تەقدىم قىلغان نۇرغۇن سوۋغاتلار ئىچىدە ئەڭ مۇھىم بولغىنى بىر دانە تاج بىلەن خاس ياقۇبېگ ئۈچۈنلا ياسالغان ئالتۇن ـ كۈمۈش، گۆھەر ـ تاشلار قويۇلۇپ

زىننەتلەنگەن شەمشەر ۋە مىلتىق ئىدى.

1869 ـ يىلى ياقۇپخان ھىندىستان ئارقىلىق قەشقەرگە قايتىپ كېلىدۇ. ياقۇپبەگ قول ئاستىدىكىلەرگە تۈركىيە سۇلتانى ئابدۇلئەزىز ھەدىيە قىلغان بارلىق سوۋغاتلارنى كۆرسىتىدۇ. ياقۇپبەگ تۈركىيە بىلەن ئورناتقان بۇ خىل مۇناسىۋەتنىڭ ئۆزىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى بىر چوڭ يۆلەنچۈكى دەپ قارايدۇ. بۇ ئىشنى تارقىتىش ئۈچۈن ياقۇپبەگنىڭ بۈيرۇقىغا بىنائەن قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا ئۇدا بىرنەچچە كۈن تەبرىكلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ياقۇپبەگ ئۇلاپلا يەنە بۈيرۇق چۈشۈرۈپ تۈركىيە سۇلتانى ئابدۇلئەزىزنىڭ ئىسمىنى چۈشۈرۈپ ئالتۇن، كۈمۈش ۋە مىس پۇللارنى قۇيدۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ يەرلىك ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ ئالدىدا ئۆزىنىڭ يىپيېڭى بىر ئوبرازىنى تىكلەيدۇ. بۇ ئوبراز ياقۇپبەگنىڭ ھوقۇقىنى «جاھانىنىڭ خەلىپىسى، مەككە مۇھەررەمنىڭ چاكىرى، مۇسۇلمانلارنىڭ ئەمرى» بولغان تۈركىيە سۇلتانى بەرگەنلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بەردى.

2. تۈركىيىنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي خادىملىرى تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدا

بەزى ھۆججەتلەردە ياقۇپبەگنىڭ تۈركىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئوچۇق قىلىپ «تەۋە بولۇش مۇناسىۋىتى»، ياقۇپبەگ تاجاۋۇز قىلىپ ئىگىلىۋالغان تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى يەرلەرنى تۈركىيىگە «تەۋە» دەپ بايان قىلغان. ئەلۋەتتە بۇنداق دەپ تونۇش رېئاللىققا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتساق تۈركىيىنىڭ رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، پامىرنىڭ شەرقىدىكى يەرلەرگە مەمۇرىي باشقۇرۇشنى يولغا قويۇشى مۇمكىن ئەمەس. سىياسىي جەھەتتىكى ئەھۋاللارنى ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، رۇسىيە بىلەن ئەنگلىيە ياقۇپبەگ بىلەن شەرتنامە

ئىمزالىغان ۋاقىتتا ھەر ئىككىسىلا ياقۇپبەگ بىلەنلا بىۋاسىتە كېلىشىم ئىمزالىغان بولۇپ، ئۇلار ياقۇپبەگ بىلەن تۈركىيە ئوتتۇرىسىدىكى «تەۋەلىك» مۇناسىۋىتىنى ئېتىراپ قىلمىغان ھەمدە ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقىدىكى يەرلەرنىڭ تۈركىيىگە «تەۋە يەر» لەر ئىكەنلىكىنىمۇ ئېتىراپ قىلمىغان. بىراق نەزىرىمىزنى «تەۋە بولۇش» بىلەن «تەۋە يەر» دىن ئىبارەتلا تۆۋەنگە ئاغدۇرىدىغان بولساق، تۈركىيىنىڭ ياقۇپبەگنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋېلىشىنىڭ مەيلى كۆلەم جەھەتتە بولسۇن ياكى تىرەنلىك جەھەتتە بولسۇن رۇسىيە بىلەن ئەنگلىيىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكىنى كېسىپ ئېيتالايمىز. بۇنىڭ ئاساسلىق ئالامەتلىرى تۈركىيىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي خادىملىرى ياقۇپبەگنىڭ نۇرغۇن مۇھىم تەدبىر بەلگىلەش ئىشلىرىغا قاتناشقان. ۋە ئۇزۇنىڭ مۇھىم روللىرىنى جارىي قىلدۇرغانلىقى ئىدى.

1869 ـ يىلى ياقۇپخان تۈركىيە سۇلتانىنىڭ ياقۇپبەگكە بەرگەن نۇرغۇن سوۋغاتلىرىنى ئېلىپ قەشقەرگە قايتىش سەپىرىگە ئاتلانغان چاغدا، تۈركىيە دائىرىلىرى ئىسمائىل ھەكىي، ئەلكازىم، مۇراتبەگ قاتارلىق 20 نەچچە ئادەمنى مۇناسىپ قورال- يارالغلار بىلەن ياقۇپخانغا قوشۇپ قەشقەرگە ئەۋەتكەنىدى. بۇ ئۇچ كىشى تۈركىيە دۆلىتىنىڭ پولكوۋنىكلىرى ئىدى⑰. پولكوۋنىك ھەربىي ئۇنۋانى ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىيە ئارمىيىسىدىكى ئالىي دەرىجىلىك ھەربىي ئۇنۋان بولۇپ، كېيىن ياقۇپبەگ قوشۇنلىرىنى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىنى ئاساسىي جەھەتتىن مۇشۇ تۈركىيە ئوفىتسېرلىرىنىڭ قوماندانلىقى بويىچە ئېلىپ بارغان.

1872 ـ يىلى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كەلگەن رۇسىيە ئوفىتسېرى كروپاتكىن ئۆزى تەكشۈرۈپ ئىگىلىگەن ئەھۋاللارنى خاتىرىلەپ، بۇنىڭدىن بىرقانچە يىل ئىلگىرى تۈركىيە

مەشقاۋۇللىرى ياقۇپبەگ ھۇزۇرىغا كەلگەندىن كېيىن، قەشقەرىيىنىڭ پىيادە ئەسكەرلىرى بۇرۇنقىدەك «سوتنىيە» ۋە «توغ» دەپ ئايرىلماي، بەلكى «تاپو» لارغا ئايرىلىدىغان بولغان. ھەربىر «تاپو» ئۇچتىن ئارتۇق سەپ بولغان سەككىز «بۆلەك» كە ئايرىلىدىكەن، ياقۇپبەگ ھاياتىنىڭ ئاخىرقى بىرنەچچە يىلىدا ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمىمۇ ئوخشاشلا تۇركىيە مەشقاۋۇللىرى تونۇشتۇرغان تەشكىلىي تۈزۈمنى قوبۇل قىلغان بولۇپ، ئۇلارمۇ پىيادە ئەسكەرلەرگە ئوخشاش «تاپو» لارغا ئايرىلغان،[48] دەپ يېزىش بىلەن بىرگە، يەنە قەشقەردە ئىككى تۈرك ئوفىتسېرىنىڭ ياقۇپبەگ قوشۇنلىرىنى مەشىق قىلدۇرۇۋاتقان مەنزىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى ئالاھىدە خاتىرىلىگەن[49].

1867 ـ يىلىدىكى ياقۇپبەگ تۈركىيىدىن سېتىۋالغان بىر تۈركۈم قورال ـ ياراغلارنى چېگرىدىن ئۆتكۈزۈش ئىشىدا، كەشمىر بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغانلىق ۋەقەسىدىن كېشىلەر ياقۇپبەگ بىلەن تۈركىيە ئوتتۇرىسىدىكى قورال ـ ياراغ سودىسىنىڭ بولغانلىقىنى بىلمۇالايدۇ. كەشمىر تۇتۇپ قالغان بۇ بىر تۈركۈم قورال ـ ياراغلار ئارقىسىدىن ئوقلىنىدىغان زەمبىرەكلەر، سىندى تىپىدىكى تۈركىلەنكا مىلتىق ۋە ھەر خىل ئوق ـ دورىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ياقۇپبەگ كەشمىر دائىرىلىرىگە ئادەم ئەۋەتىپ چېگرىدىن ئۆتۈش بېجى ئۈچۈن 30 دانە يامبۇنى تاپشۇرغاندىن كېيىن بۇ چاتاق ھەل بولۇپ، كەشمىر دائىرىلىرى ئاندىن ياقۇپبەگنىڭ بۇ قورال ـ ياراغلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىدۇ[50].

1876 ـ يىلى 3 ـ ئايدا كروپاتكىن ياقۇپبەگ بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن كورلىغا كېتىۋاتقاندىكى بىر كەچۈرمىشىنى خاتىرىلەپ مۇنداق يازغان: «3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى بىز قەشقەر بىلەن كورلا ئارىلىقىدىكى يېڭىئاۋات دېگەن كەنتتە 20 تۆگىلىك

بىر كارژاننى ئۇچراتتۇق. بۇ كارژاندىكى 10 توّگىنىڭ ھەربىرىگە ئىككىدىن ئۇزۇن ياغاچ ساندۇق ئارتىلغانىكەن، بۇ ساندۇقلارغا قورال - ياراغ قاچىلىنىپتۇ، يەنە ئىككى توّگىگە ئارتىلغان ساندۇقلارغا توّت دانە توپ قاچىلىنىپتۇ. بۇلار ئېھتىمال ئۇچ قاداقلىق ئوق چۇشىدىغان ئارقىسىدىن ئوقلىنىدىغان توپلار بولسا كېرەك. بىز يۇقىرىدا ياقۇپبەگنىڭ مۇشۇ خىلدىكى ئالتە توپ بىلەن قوراللانغان بىر توپخانىسىنىڭ بارلىقىنى ئېيتتۇق. ھېلىقى توّگىلەردىن ئىككىسىگە بۇ توپلارنىڭ چاقلىرى ئارتىلغان، قالغان توّت توّگىنىڭ ھەربىرىگە بىر ساندۇقتىن ئوق - دورا ئارتىلغان. يەنە ئىككى توّگىگە ھېلىقى توّت توپنىڭ جازىلىرى ئارتىلغان. قالغان توّت توّگىگە ناھايىتى پۇختا تېڭىلغان كىچىك - كىچىك 16 دانە ئوق - دورا ساندۇقى ئارتىلغان. بۇ توّگە كارۋىنى بىلەن بىرگە ماڭغان كىشىلەر بىزگە ئارقىدا يەنە بىر چوڭ توّگە كارۋىنىنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. بۇ توّگىلەرگە مىلتىق ۋە ئوق - دورا ئارتىلغانلىقىنى ئېيتتى. بۇ توّگە كارۋانلىرى بىلەن بىز بىرىنچى قېتىم ئۇچراتقان ئاشۇ ھارۋىلارنىڭ ھەممىسى ئوق - دورا، مىلتىق - زەمبىرەكلەر ساقلىنىۋاتقان يەكەندىن كەلگەن ئىكەن. توقسۇننىڭ ھاكىمى ئىسلامبەگ بىزگە 1875 - يىلى ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ تىبەتتىن 780 ساندۇق توپ ئوقى ۋە مىلتىق ئوقىنى توشۇپ كەلگەنلىكىنى، بۇلارنىڭ ھازىر يەكەندە ساقلىنىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. شۇ چاغدا بۇ ھاكىم بىلەن جەمئىي 36 ئاتلىق ئەسكەر ۋە خېچىر ھەيدىگۈچى 40 ئادەم بىللە بارغانىكەن. يول ئازابى بىلەن ئىككى ئادەم ئۆلگەن، 76 قېچىر چىقىم بولغانىكەن. ئىسلامبەگنىڭ ئېيتىشىچە تۇركلەر بۇ ھەربىي ئەشيالارنى ئىستانبۇلدىن ھىندىستانغا توشۇپ بەرگەن. ئىنگلىزلار ئۇنى ياقۇپبەگكە يەتكۈزۈپ بەرگەنىكەن»[51].

كروپاتكىن كورلىدا ياقۇپبەگ بىلەن كۆرۈشكەن ۋاقىتتىكى

ئەھۋاللارنى خاتىرىلىگەندە، زامانخان ئىسىملىك بىر ئەمەلدارنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان. كروپاتكىن كورلىغا كەلگەن دەسلەپكى كۈنلەردە، زامانخان ياقۇپبەگنىڭ خۇسۇسىي ۋەكىلى سالاھىيىتى بىلەن كروپاتكىنلارنى كۈتۈشكە مەسئۇل بولغان. كروپاتكىن زامانخان بىلەن تونۇشۇش جەريانىنى مۇنداق خاتىرىلىگەن: «بىر نەچچە كۈندىن كېيىن زامانخان ئەپەندى بىز چۈشكەن مېھمانخانىغا كەلدى. ئۇ ياقۇپبەگنىڭ تاپشۇرۇقىغا ئاساسەن بىز بىلەن دەسلەپكى كېڭەش ئۆتكۈزۈشكە كەلگەنىدى. زامانخان ئەپەندىنىڭ رۇسچىنى ناھايىتى ياخشى سۆزلىيەلەيدىغانلىقىنى، شۇنىڭدەك ناھايىتى بىلىملىك كىشى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ھەيران قالدۇق. بۇ كىشى بىزگە ئۆزىنىڭ كاۋكازىيەدىن سۈرگۈن قىلىنغانلىقىنى، رۇسىيىدە ئوقۇغانلىقىنى، مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇ يەردىن ئىستانبۇلغا قېچىشقا مەجبۇر بولغانلىقىنى، ئۇچ يىلدىن كېيىن قەشقەرگە كەلگەنلىكىنى بىلدۈق. زامانخان شۇنىڭدىن باشلاپلا ياقۇپبەگنىڭ دانىشمەنلىرى ئىچىدە ئىشەنچ قازانغان كىشى بولۇپ قالغان»(52).

كېيىنكى كۈنلەردە زامانخان بەزىدە ياقۇپبەگنىڭ مەسلىھەتچىسى بولۇپ، بەزىدە ۋەكىلى بولۇپ، كروپاتكىن قاتارلىقلار بىلەن بولغان سۆھبەتكە بىۋاستە قاتناشقان. بۇنىڭدىن ئىلگىرى زامانخان يەنە ياقۇپبەگنىڭ خۇسۇسىي ۋەكىلى سالاھىيىتى بىلەن پىرژىۋالىسكىنىڭ كۈتۈۋالغان ھەم پىرژىۋالىسكىغا بىر مەزگىل ھەمراھ بولۇپ يول باشلاپ بەرگەن.

3. تۈركىيە پادىشاھىنىڭ ياقۇپبەگنىڭ ۋارىسىنى بەلگىلەپ بېرىشى

زامانخان تۈركىيە پادىشاھى ياقۇپبەگكە بىۋاستە ئەۋەتكەن مۇھىم ئەرباباللارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى ۋەزىپىسىدىنلا بىلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئۇ ئەينى يىلى ياقۇپبەگكە تۈركىيە پادىشاھىنىڭ بىر پارچە ھۆججىتىنى ئېلىپ كەلگەن بولۇپ،

تۇركىيە پادىشاھى بۇ ھۆججەتتە ياقۇپبەگنىڭ چوڭ ئوغلى بەگقۇلىبەگنى ياقۇپبەگنىڭ ۋارىسى دەپ ئېتىراپ قىلغان. زامانخاننىڭ زىممىسىدىكى مەسئۇلىيەت مۇشۇنداق ئېغىر بولغاچقا، ئۇنىڭ بىلەن بىرگە سەپەرگە چىقىدىغانلار قاتتىق تاللانغان بىر ھەربىي ئەترەت بولۇپ تەشكىللەندى[53]. بۇ مۇھىم ھۆججەتنى يەتكۈزۈش ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىپ بولغاندىن كېيىن زامانخان بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئاساسەن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا قېلىپ ياقۇپبەگنىڭ قول ئاستىدا ۋەزىپە ئۆتىگەن.

بۇ ھۆججەت ئەڭ بالدۇر تۈركىيىلىك مۇھەممەد ئاتىف يازغان «قەشقەرىيە تارىخى» دېگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىمزا قويۇپ تارقىتىلغان ۋاقتى ھىجرىيە 1292 - يىلى رەجەپ ئېيىنىڭ 15 - كۈنى، يەنى مىلادىيە 1878 - يىلى 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى بولغان[54].

بۇ ھۆججەتنىڭ مەزمۇنى ياقۇپبەگنىڭ ۋارىسىنى تۇرغۇزۇش مەسىلىسىگە باغلىنىشلىق بولغانلىقىى ئۈچۈن بۇ ھۆججەت ياقۇپبەگ بىلەن تۈركىيە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت دائىرىسىنىڭ مۇھىم ئىسپاتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھۆججەتنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا ياقۇپبەگ بۇرۇنلا تۈركىيە پادىشاھى ئابدۇلئەزىزگە چوڭ ئوغلى بەگقۇلىبەگنى ئۆزىنىڭ ۋارىسى دەپ ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلغان.

ياقۇپبەگنىڭ بۇ تەلىپى شۇنى ئىپادىلەپ تۇرۇپتۇكى، گەرچە ياقۇپبەگدە «جاھانىڭ خەلىپەسى» بەرگەن پەخرىي نام بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بىلەن يەرلىك ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھېسسىيات جەھەتتىكى چىقىشالماسلىقىغا سەل قارىغىلى بولمايتتى. مانا مۇشۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تۈركىيە پادىشاھى ئابدۇلئەزىزنىڭ ياقۇپبەگنىڭ ۋارىسىنى تۇرغۇزۇش پەرمانى ياقۇپبەگنىڭ ئوغلىغا ئەمەس بەلكى ياقۇپبەگنىڭ ئۆزىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ دېيىش كېرەك. تۈركىيە پادىشاھى

ئابدۇلئەزىزنىڭ ياقۇپبەگكە بەرگەن بۇ پەرمانىدىن يەنە ياقۇپبەگنىڭ تۈركىيە پادىشاھىنىڭ ئىسمىنى چۈشۈرۈپ مېتال پۇل قۇيدۇرغاندىن باشقا يەنە تۈركىيە بايرىقى بىلەن ئوخشاش رەڭ، ئوخشاش ئۆلچەمدىكى بايراق ئىشلەتكەنلىكىنى بىلمۇالالايمىز.

ياقۇپبەگنىڭ ۋارىس تىكلەش تەرتىپى تۈركىيە پادىشاھىنىڭ ئېتىراپ قىلىشى بىلەن مانا مۇشۇنداق ئاياغلىشىدۇ. شۇ يىلى ياقۇپبەگ چوڭ ئوغلى بەگقۇلىبەگنىڭ ئۆزىنىڭ ۋارىسى ئىكەنلىكىنى ئېلان قىلىدۇ. ياقۇپبەگنىڭ تۈركىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى مەنە جەھەتتىن ياقۇپبەگنىڭ كۆپ قىرلىق تاشقى مۇناسىۋىتىنىڭ بىر مۇھىم تايانچ نۇقتىسى دېيىشكە بولىدۇ.

پايدىلانمىلار

① «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ 144 ـ بەت.

② «ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلىش تارىخى»، 2 ـ قىسىم 388 ـ بەت، «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ 174 ـ بەت.

③ «ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلىش تارىخى»، 2 ـ قىسىم 385 ـ بەت.

④ يۇقىرىقى كىتاب، 387 ـ بەت.

⑤ يۇقىرىقى كىتاب، 389 ـ بەت.

⑥ يۇقىرىقى كىتابنىڭ 389 ـ بەت؛ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى»، 150 ـ بەت.

⑦ «ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلىش تارىخى»، 2 ـ قىسىم 385 — 386 ـ بەتلەر.

⑧ يۇقىرىقى كىتابنىڭ 386 ـ، 389 ـ، 390 ـ بەتلەر.

⑨ «قەشقەرىيە» نىڭ مۇقەددىمىسى، 7 ـ بەت.

⑩ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى»، 255 ـ 256 ـ بەتلەر؛ «قەشقەرىيە» نىڭ 38 — 39 ـ بەتلەر «ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلىش تارىخى» نىڭ 2 ـ قىسىم، 390 ـ بەت.

⑪ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» 195 ـ بەت؛ «ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلىش تارىخى» 2 ـ قىسىم، 391 ـ بەت.
⑫ «قەشقەرىيە،» 2 ـ باب 39 ـ بەت.
⑬ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» ، 162 — 163 ـ بەتلەر.
⑭ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» 1 ـ بەت؛ «ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلىش تارىخى» 2 ـ باب، 395 ـ بەت.
⑮⑯ «ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلىش تارىخى» ، 2 ـ تۇم، 499 ـ بەت.
⑰ يۇقىرىقى كىتاب 499 ـ 500 ـ بەتلەر؛ «قەشقەرىيە» ، مۇقەددىمىسى 5 — 7 ـ بەتلەر.
⑱ «قەشقەرىيە» نىڭ مۇقەددىمىسى 12 — 16 ـ بەتلەر.
⑲ يۇقىرىقى كىتاب، 18 ـ بەت.
⑳ «ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلىش تارىخ» 2 ـ تۇم، 502 ـ بەت.
㉑ يۇقىرىقى كىتاب، 16 — 17 ـ بەتلەر.
㉒ «تارىخىي ھەمىدى» 429 ـ بەت، 137 — 194 ـ بەتلەر.
㉓ «قەشقەرىيە» 160 ـ بەت.
㉔ «زۇ ژېننىڭ ئۇمۇمىي بايانلىرى» 18 — 5 ـ بەتلەر.
㉕ «تارىخىي ھەمىدى» 404 ـ بەت.
㉖ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» ، 174 ـ بەت. «ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلىش تارىخى» ، 2 ـ تۇم، 389 ـ بەت. «قەشقەرىيە» ، مۇقەددىمە، 6 ـ بەت.
㉗ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» ، 175 ـ بەت.
㉘ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 2 ـ قىسىم، 157 ـ بەت.
㉙ شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1984 ـ يىل نەشر قىلغان، جۇ جيېچىن تەرجىمە قىلغان «جۇڭگو ـ چەت ئەل مۇناسىۋىتى تەرجىمىلىرى» 193 ـ بەت.
㉚ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» ، 175 ـ بەت.
㉛ روبېرت شاۋ: «تاتار ئېگىزلىكى» دىن ئېلىنغان، مىللەتلەر نەشرىياتى 1989 ـ يىل نەشر قىلغان «بۇرھان تاللانما ئەسەرلىرى» ، 11 ـ بەت.

㉜ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى»، 177 ـ بەت.
㉝ «ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلىش تارىخى» 2 ـ توم، 389 ـ بەت.
㉞ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى»، 177 ـ بەت؛ «قەشقەرىيە» نىڭ مۇقەددىمىسىنىڭ 7 ـ بېتىگە قارالسۇن.
㉟ «ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلىش تارىخى»، 2 ـ توم، 386ـ بەت.
㊱ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ 179 — 180 ـ بەتلەر.
㊲ يۇقىرىقى كىتاب، 181 ـ بەت.
㊳ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.
㊴ يۇقىرىقى كىتاب، 187 — 188 ـ بەتلەر.
㊵ يۇقىرىقى كىتاب، 257 — 262 ـ بەتلەر.
㊶ يۇقىرىقى كىتاب، 189 ـ بەت.
㊷ يۇقىرىقى كىتاب 137 — 138 ـ بەتلەر.
㊸ «تارىخىي ھەمىدى»، 418 — 419 ـ بەتلەر.
㊹ يۇقىرىقى كىتاب، 419 — 420 ـ بەتلەر.
㊺ بۇرھان شەھىدى: «ياقۇپبەگنىڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتى توغرىسىدا» (ئۇيغۇرچە)، 1955 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان، 8 ـ بەت.
㊻ «تارىخىي ھەمىدى»، 420 ـ بەت.
㊼ ياقۇپبەگنىڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتى توغرىسىدا»، 8 ـ بەت.
㊽ «قەشقەرىيە»، 146 ـ بەت.
㊾ يۇقىرىقى كىتاب، 164 ـ بەت.
㊿ يۇقىرىقى كىتاب، 50 ـ بەت.
(51) يۇقىرىقى كىتاب، 173 — 174 ـ بەتلەر.
(52) «ياقۇپبەگنىڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتى توغرىسىدا»، 17 ـ بەت ئاستىدىكى ئىزاھ.
(53) بۇرھان شەھىدى: «تاللانما ئەسەرلىرى»، 116 ـ بەت ئاستىدىكى ① ئىزاھ.

ئالتىنچى باب ياقۇپبەگ هاكىمىيىتى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى

1 ـ بۆلۈم ياقۇپبەگ هاكىمىيىتى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادى

1. دېهقانچىلىق

ياقۇپبەگ هۆكۈمرانلىق قىلغان 14 يىلدا دېهقانچىلىق ئۇيغۇرلار ئىگىلىكىنىڭ مۇهىم بىر تۈۋرۈكى بولدى. 1864 ـ يىلىدىن باشلاپ، ئۇرۇش مالىمانچىلىقى تەكرىتاغنىڭ جەنۇب ـ شىمالىدىكى سىياسىي پائالىيەتلەرنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ مەزگىلدە، سىياسىي ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش بولۇپ، جەمئىيەت قۇرۇلمىسى قايتىدىن تەشكىللەندى. بۇلار بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزا ئىگىلىك تۈرمۇشىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىنى تەشكىل قىلاتتى. بۇ خىل ئالاهىدە مۇهىتتا ئۇيغۇرلار رايونىدىكى يەرلەرنىڭ ئىگىدارلىق ـ تەۋەلىك مۇناسىۋىتى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى هەمدە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ هەمىسىدە مۇناسىپ ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى.

(1) يەرلەرنىڭ ئىگىدارلىق ـ تەۋەلىك مۇناسىۋىتى

1867 ـ يىلى ياقۇپبەگ كۇچانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن

ئۆزىگە قاراشلىق جايلاردىكى تاغ ـ دەريا، ئېتىز ـ ئېرىق، باغ ـ ئورمان ھەمدە سۇ قۇرۇلۇش مۇئەسسەسلىرىنى تولۇقى بىلەن دۆلەت خەزىنىسىگە ئۆتكۈزۈشنى جاكارلىدى. ئۇ مۇشۇ ئاساستا ئالدى بىلەن خوتەندىكى ھەببۇللا، كۇچادىكى راشىدىن ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىغا قاراشلىق يەر ـ مۇلۇكلەرنى ئۆتكۈزۈۋالدى. ئارقىدىنلا مانجۇ ئەمەلدارلار بىلەن خەنزۇ، خۇيزۇ كۆچمەنلەرنىڭ يەر ۋە مال ـ مۇلۇكلىرىنى ئۆتكۈزۈۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا يەنە چىڭ سۇلالىسى تەيىنلىگەن ئۇيغۇر ۋاڭ ـ گۇڭلار ۋە ھەر دەرىجىلىك ھاكىمبەگلەرنىڭ يەر ۋە مال ـ مۇلۇكلىرىنى يىغىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا يەرلەرنىڭ ئىگىدارلىق ـ تەۋەلىك مۇناسىۋىتىدە غايەت زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى.

بۇ ئىشلار ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ياقۇپبەگ يىغىۋالغان يەر ۋە مال ـ مۇلۇكلەرنى ئۆز جايىدىلا سېتىۋېتىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. «تارىخىي ھەمدى» دە بۇ ۋەقەنىڭ كېلىپ چىقىش جەريانى مۇنداق بايان قىلىنغان: «ئومۇمەن ئاتالىق غازى مۇھەممەد ياقۇپبەگنىڭ چېرىكىنىڭ سانى 50 مىڭغا يېتەتتى.»① ئۇستىخانا ۋە كارخانىلاردىكى ماتاش ئالىدىغانلارنىڭ سانىمۇ 50 مىڭغا يېقىنلاشقان. دۆلەت خەزىنىسىمۇ قۇرۇقدىلىپ قالغانىدى. بۇ چاغدا ئاتالىق غازىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى جايلار شەرقتە باغراش كۆلى بىلەن ئۈششاقتال، شىمالدا مۇز تاغ (جەنۇبىي تەڭرىتاغ) بىلەن زەۋقى، غەربتە ئالاي ۋە بەدەخشان تاغلىق رايونى، جەنۇبتا قاراقۇغۇ تاغ، لوپ، چەرچەن قاتارلىقلار ئىدى. ئاتالىق غازى بۇ جايلارغا ئۆز ئەمەلدارلىرىنى ئەۋەتىپ، بۇ دائىرىدىكى تاغ، يايلاق، چۆل، تاشلاندۇق يەرلەر، بولۇپمۇ ئۇرۇش غەنىيمەتلىرى بولغان سۈيۈرغال يەرلەر ۋە باغ، شەھەر ـ بازار، كەنت، تېرىلغۇ يەرلەرنى سېتىۋەتتى②.

يۇقىرىدىكى بايانلاردىن ئىككى مۇھىم نۇقتىنى بىلىۋالغىلى

بولىدۇ. بىرى، ياقۇپبەگنىڭ بۇ قېتىمقى تالاشتۇرۇپ سېتىش ھەرىكىتى دەسلەپتە باغراش كۆلى بىلەن ئۇششاقتالىنىڭ غەربى، مۇز تاغ بىلەن زوكنىڭ جەنۇبى، ئالاي ۋە بەدەخشان تېغىنىڭ شەرقى، قاراڭغۇ تاغ، لوپ، چەرچەننىڭ شىمالىدىكى دائىرە بىلەنلا چەكلەنگەن، ئىككىنچىسى، مۇئەللىپ تىلغا ئالغان تالاشتۇرۇپ سېتىلغان نەرسىلەر تاغ، ياياق، چۆللۈك، تاشلاندۇق يەر، باغ، يەنە شەھەر ـ بازار ۋە كەنتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

يۇقىرىدىكى بايانىنىڭ ئىككىنچىسى بولغان تاغ، چۆللۈك، تاشلاندۇق يەرلەرنىڭ تالاشتۇرۇپ سېتىش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلۈشمۇ كىشىلەرگە ئىشلەپچىقىرىش قىيىنچىلىقىنى پەيدا قىلغان، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئۆزگىچە جۇغراپىيىلىك مۇھىتتا، بولۇپمۇ ئەينى دەۋردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىدە تاغ، چۆللۈكلەرنىڭ ھېچقانداق ئىقتىسادىي قىممىتى يوق ئىدى، شەھەر ـ بازار، كەنتلەرنىڭ تالاشتۇرۇپ سېتىش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلۈشمۇ كىشىلەرگە ئىشلەپچىقىرىش قىيىنچىلىقى پەيدا قىلغان.

بۇ بايانىنىڭ ئاخىرىدا ياقۇپبەگنىڭ ئاقسۇدىكى تالاشتۇرۇپ سېتىشنى يولغا قويۇش ئەھۋالى بايان قىلىنغاندا، بۇ قېتىملىق چوڭ كۆلەملىك تالاشتۇرۇپ سېتىشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بىر قەدەر ئېنىق يېزىلغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئاتالىق غازى ئاقسۇغا مۇھەممەد نەزەر قۇشبېگى، مىرزا ئابدۇللا بۇخارىنى ئەۋەتتى ھەمدە ئاقسۇلۇق ئابدۇللا دىۋانبەگنى ئۇلار بىلەن كېڭىشىپ خەنزۇلار بىلەن تۈگىگانلار تاشلاپ كەتكەن باغ، ئېتىز ـ ئېرىقلارنى ھەمدە ئۇلارنىڭ تەمىنات يەرلىرىنى تالاشتۇرۇپ سېتىشقا مەسئۇل بولۇشقا تەينىلىدى»③.

بۇ بايانىنى ئەتراپلىق تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، ئاقسۇدىكى تالاشتۇرۇپ سېتىشنىڭ ئاساسلىقى خەنزۇ، خۇيزۇ

ئاھالىلىرىنىڭ ئېتىز ـ ئېرىقلىرى، باغ ـ ئورمانلىرى ھەمدە چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن بەگ ـ خوجا، ئاقسۆڭەكلەر، ھەر دەرىجىلىك ھاكىمبەگلەرنىڭ تەمىنات يەرلىرىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

ئاقسۇدىكى ئاقيار، كەلپىن، قوشتام، ئونباش قاتارلىق جايلارنىڭ تالاشتۇرۇپ سېتىش باھاسى تەخمىنەن 556 مىڭ تەڭگىگە يەتكەن، باي، سايرام قاتارلىق جايلارنىڭ تالاشتۇرۇپ سېتىلىش باھاسى 400 مىڭ تەڭگىگە يەتكەن④.

ياقۇبېگنىڭ تالاشتۇرۇپ سېتىش ھەرىكىتى نامدا بىر قېتىم بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ خىل تالاشتۇرۇپ سېتىش كېيىنكى كۈنلەردە ياقۇبېگنىڭ سېتىۋالغۇچىلارنى شۇلۇۋېلىش ۋە قاقتى ـ سوقتى قىلىشىدىكى بىر خىل شەكىلسىز زەنجىرى بولۇپ قالغان. «تارىخىي ھەمدى» دە بۇ خىل شۇلۇۋېلىش ۋە قاقتى ـ سوقتى قىلىش ئەھۋالى مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: «ھەر يىلى بىر كاتتا سىپاھ بىرنەچچە مىرزا بىلەن كېلىپ، پادىشاھلىق زېمىن سېتىلماي قالغانكەن، بىز تەكشۈرۈشكە كەلدۇق دەپ تەھقىقلەپ، باھانىلەرنى كۆرسىتىپ، كەمنى تولدۇرىمىز دەپ نەچچە مىڭ تەڭگە پۇلنى دۆلەتخانىغا ئالاتتى.. يەنە «مەزكۇر زېمىنلارنى جانابىي بەدۆلەت ئاتالىق غازى سېتىپ، پۇلنى مەن ئالدىم، دەپ خەت ـ چەك يېزىپ، ئۆز مۇھۇرىنى ۋە ئۆلمائى ـ ئەزىملەرنىڭ چوڭ مۆھۈرلىرىنى باستۇرۇپ بېرەتتى. كېيىنچە يەنە سانقان زېمىنلارنىڭ مۆھۈر پۇلىنى بەرمىگەنلىكەن دەپ بىر تەڭگىگە بىر داچەن، يۈز تەڭگىگە زېمىن ئالغان ئادەمگە تۆت تەڭگىدىن مۆھۈرانە پۇل قويۇپ، يەتتە شەھەردىن نەچچىلىك پۇل ئالدى»⑤.

ئەينى چاغدا قەشقەردە ياقۇبېگنىڭ يەرلەرنى تالاشتۇرۇپ سېتىش ھەرىكىتى توغرىسىدا سىياسىي تۈس ئالغان مۇنداق بىر

لەتىپە تارقالغان: «بۇ كۈنلەردە قەشقەردە پۇقرالار جەم بولغان بىر مەجلىستە، بىر ئادەم ئۇستىلىق ۋە تەنە بىلەن: ‹ئەجەب تىنچلىق ئوبدان زامان بولدى. قوينىڭ ئۇچىسىدا تورغاي ئۇگا سالىدىغان زامان بولدى› دېگەندە، قەشقەر تالىپلىرىنىڭ ئەلەملىرىدىن بولغان موللا زەرىپ موللا مۇھەممەتيار خەلپىتىم دېگەن بىر دانا ۋە پازىل كىشى: ‹جانابىي ئالىيلىرى يەتتە قەۋەت زېمىننى سېتىپ تۇگەتتى. تورغاي ئۇگا سالىدىغان جايمۇ قالمىدى، ئەمدى قوينىڭ ئۇچىسىغا ئۇگا قىلماي نەگە قىلسۇن، دەپ ئۇستىلىق بىلەن جاۋاب بەرگەن.»⑥

ياقۇپبەگنىڭ تالاشتۇرۇپ سېتىش ھەرىكىتى، مەلۇم دائىرە ئىچىدە يەرلەرنىڭ ئىگىدارلىق مۇناسىۋىتىنى ئۆزگەرتىۋەتكەن.

ياقۇپبەگ يولغا قويغان سۈيۈرغاللىق تۈزۈم تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى يەرلەرنىڭ ئىگىدارلىق مۇناسىۋىتىدە ئۆزگىرىش پەيدا بولۇشىدىكى يەنە بىر سەۋەب ئىدى.

ياقۇپبەگنىڭ سۈيۈرغاللىق تۈزۈمىگە بولغان تونۇشى ئۇ قوقەند خانلىقى تەرىپىدىن ۋەزىپىگە تەينىلەنگەن مەزگىللەردىن باشلانغان. ئوتتۇرا ئاسىيادا بۇ خىل تۈزۈم «سۈيۈرغال» دەپ ئاتالغان. ياقۇپبەگ يولغا قويغان سۈيۈرغاللىق تۈزۈمى يەر، سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرى، ياپلاق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. كۆپ ھاللاردا، ياقۇپبەگنىڭ سۈيۈرغاللىق تۈزۈمى ئۇنىڭ مەمۇرىي تۈزۈمى بىلەن بىرەكلىككە ئىگە ئىدى. سۈيۈرغاللىق تۈزۈمىنىڭ دائىرىسى دېمەك مەمۇرىيەتنىڭ دائىرىسى دېگەنلىك ئىدى. ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە سۈيۈرغاللىق تۈزۈمگە ئېرىشكۈچىلەر ئاساسەن ئىلگىرى ياقۇپبەگكە ئەگىشىپ كەلگەن قوقەندلىكلەر ئىدى: ياقۇپبەگنىڭ قول ئاستىدا ئەمەل تۇتقانلارمۇ مۇشۇ قوقەندلىكلەر ئىدى. ئۇلار سۈيۈرغاللىققا ئېرىشكەندىن كېيىن، يېڭى يەر ئىگىلىرىگە ئايلاندى ھەمدە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى يېڭى پومېشچىكلار تەبىقىسىنى تەشكىل قىلدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي سۇيۇرغاللىق زېمىن ياقۇپبەگكە خىزمەت كۆرسەتكەن راشىدىن بىلەن ھەببۇللانىڭ قول ئاستىدىكىلەرگىمۇ بۆلۈپ بېرىلدى. نىيازبەگ، ئىسھاق قاتارلىقلار ئۇلارنىڭ ۋەكىلىدۇر.

كروپاتكىن ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئەھۋاللارنى بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ھەربىر ھاكىم ئۆز رايونىنى گويا ئىجارىگە ئالغان يەرنى باشقۇرغاندەك ئىدارە قىلىدۇ. ئۇلار دۆلەت خەزىنىسىگە بەلگىلىك مىقداردا مەھسۇلات ۋە پۇل تاپشۇرىدۇ. بۇنىڭدىن ئېشىپ قالغان بارلىق مەھسۇلات ياكى پۇللارنى ئۆزلىرى ئېلىۋېلىپ پايدىلىنىدۇ. ھاكىملار ياقۇپبەگنىڭ بۇ ئەمر - پەرمانلىرىغا ئاساسەن يەر - زېمىنلارغا ھەر خىل دەرىجىدە ۋاقىتلىق ياكى ئۆمۈرۋايەت ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالغان»⑦.

يەرلەرنىڭ ئىگىدارلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى سىياسىي جەھەتتە ياقۇپبەگنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ ئاساسىنى مۇستەھكەملىگەن. ئىقتىسادىي جەھەتتە ياقۇپبەگنىڭ مالىيە قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلغان، ئەمما، بۇنىڭ بىلەن بىللە پەيدا بولغان سەلبىي ئامىللارمۇ بەك مۇھىم ئىدى. ئۇ نورمال ئىشلەپچىقىرىش تەۋەلىكىنى، ئىشلەپچىقىرىش تەرتىپىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىپ، كەڭ ئۇيغۇر دېھقانلار، بولۇپمۇ يەرلەرنى سېتىۋالغۇچىلارنىڭ ئىقتىسادىي يۈكىنى ئاشۇرۇۋەتكەن.

(2) تېرىقچىلىق

ئىقتىسادىي قىممىتى بىلەن ئىجتىمائىي ئەھمىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىك تارماقلىرى، ئاساسلىقى تېرىقچىلىق، باغۋەنچىلىك ۋە چارۋىچىلىقتىن ئىبارەت ئىدى. تېرىقچىلىقتا ئاساسلىقى بۇغداي، ئارپا، قوناق، كېۋەز، تېرىق، شال قاتارلىقلار تېرىلاتتى ⑧. بۇغداي تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا

تېرىلىدىغان ئەنئەنىۋى زىرائەت بولۇپ، تارىختىن بۇيان مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن، ياقۇپبەگ دەۋرىدە ھەربىي قوشۇننىڭ جىددىي كۆپەيتىلىشى جەمئىيەتنىڭ ئاشلىققا بولغان تەلىپىنى ئاشۇرۇۋەتكەن.

ھەربىيلەرگە كېرەكلىك ئاشلىق مەيلى سان جەھەتتىن ئېيتقاندا بولسۇن، ياكى سۈپەت جەھەتتىن ئېيتقاندا بولسۇن ئەينى دەۋردىكى كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان نورمىدىن خېلىلا ئارتۇق ئىدى. قوشۇننىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكى ئاشلىقنى ئاساس قىلاتتى. بۇ يېمەكلىكلەر ئاساسەن بىرنەچچە خىل نان، يەنى ئادەتتىكى ئاق نان، مايلىق توقاچ، گۆشنان، ئۇنىڭدىن باشقا ھالۋا، شوۋنگۈرۈچ، پولۇ ⑨ ئىدى. «قەشقەرىيە» نىڭ مۇئەللىپى ياقۇپبەگ قوشۇننىڭ يېمەكلىك ئەھۋالىنى بايان قىلغاندا: «ھەر كۈنى ھەربىر چېرىككە ئىككى نان (ئېغىرلىقى تەخمىنەن 1.5 قاداق) ۋە ھەربىي بىرلىكلەر بويىچە بىرنەچچە ئادەمگە بىر لېگەندىن پولۇ بېرىلىدىكەن. ... ھەر ئايدا ھەربىر چېرىككە ئىككى چارەك (تەخمىنەن 32 قاداق) ئۇن، بىر چارەك (تەخمىنەن 16 قاداق) ئاشلىق ۋە بىر - ئىككى چارەك گۆش تارقىتىلىدىكەن» ⑩.

ھەر كۈنى تەخمىنەن 40 - 50 مىڭ چېرىك ۋە ئوفىتسېر بەلگىلىك ۋاقىت، بەلگىلىك مىقداردا ئاشلىق ئىستېمال قىلغاچقا، بۇ ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشقا نىسبەتەن بېسىم ھەم تۇرتكە پەيدا قىلغان. مەيلى بېسىم، مەيلى تۇرتكە بولسۇن ھەر ئىككىلىسىلا مۇشۇ دەۋردىكى ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئامىل بولۇپ قالغان. بۇ دەۋردىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى تېرىقچىلىق ئىشلىرى ئاساسلىقى قەشقەر، يەركەن، خوتەن، كېرىيە، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلارغا مەركەزلەشكەن، بۇ جايلارنىڭ تېرىقچىلىقى قەشقەر دەريالىسى، يەركەن دەريالىسى، قاراقاش دەريالىسى، كېرىيە

دەريا‌سى، ئاقسۇ دەريا‌سى، كۆچا دەريا‌سى سۇيى بىلەن سۇغىرىلاتتى.

ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، لەشكەرلەرنىڭ يېمەكلىكىدىن باشقا جەڭ ئالىلىرىنىڭ يەم ـ خەشىكىمۇ يەنە بىر چوڭ ھەربىي ئېھتىياج ئىدى، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا، ئاساسلىق يەم ـ خەشەك بېدە بىلەن ئارپا، قوناق ۋە سۇلۇ ئىدى. شۇڭلاشقا بۇ دەۋردە ئارپا، سۇلۇ ۋە قوناق تېرىلىدىغان يەر بۇغدايدىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى.

كېۋەز تېرىشنىڭ تەرەققىياتى ھەربىي ئېھتىياج ۋە سودا ئامىلىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ سەۋەبنى تۇرتكە قىلغانىدى. ھەربىي ئېھتىياج بىلەن سودا ئىشلىرىنىڭ تەلىپى بۇز توقۇمىچىلىقنى ۋاستە قىلغان. قوشۇندىكىلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكى ئاساسەن بۇز رەختتىن تىكىلەتتى. سودا ئىشلىرىنىڭ راۋانلىشىشى كۆپ مىقداردىكى بۇزنى ئاساس قىلاتتى.

ھەربىي ئېھتىياج ئامىلىنىڭ ئەھمىيىتى بەزىدە سودا ئامىلىنىڭ ئەھمىيىتىدىن ئېشىپ چۈشەتتى، قوشۇندىكىلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكى ھەر پەسلىدە مۇقىم ساندا ئالماشتۇرۇپ بېرىلەتتى. ئارىدا، قىش پەسلىدە ھەربىي كىيىم ـ كېچەكلەرنىڭ سانى خېلىلا كۆپ بولاتتى. بەزى يىللاردا، ھەربىي ئېھتىياجنى تەمىنلەش ئۈچۈن ھەرقايسى جايلاردىكى مەمۇرىي ئورگانلار باج ئورنىدا بۇز يىغىپ ھەربىي كىيىم ـ كېچەكلەرنى رەخت بىلەن تەمىنلىگەن.

1876 ـ يىلىدىكى ستاتىستىكا ماتېرىيالىدىن مەلۇم بولۇشچە، شۇ يىلى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىن ئېكسپورت قىلىنغان ماللار ئىچىدە بۇز ئومۇمىي ئېكسپورت ماللىرىنىڭ 81 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن، ئومۇمىي سانى 11 تۇمەن 1843 توپ بولغان. ھەر توپ بۇزنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12 ـ 8 رۇسىيە چىسى، كەڭلىكى تەخمىنەن يېرىم رۇسىيە چىسى كېلەتتى. ئەمەلىيەتتە،

مۇشۇ دەۋردىكى سودا - سېتىق ئىشلىرىدا بۆز ئاساسلىقى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئىچكى بازارلاردا سېتىلغان. گەرچە بۇ چاغدا رۇسىيە ۋە ياۋروپانىڭ زاۋۇتتا توقۇلغان رەختلىرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كەلتۈرۈلۈپ سېتىلغان بولسىمۇ، لېكىن باھاسى بەك قىممەت، مىقدارى چەكلىك بولغانلىقتىن، پەقەت بايلار بىلەن يۇقىرى قاتلامدىكىلەرلا سېتىۋالالايتتى ⑫.

بۇنىڭدىن مەلۇمكى سودىنىڭ ئېھتىياجى بۇ دەۋردىكى كېۋەز تېرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. شۇنداق بولغاچقا كېۋەز تېرىش تەبىئىي ھالدا قەشقەر، يەركەن، ئاقسۇ، خوتەن قاتارلىق سودا بىرقەدەر راۋاجلانغان جايلارغا مەركەزلەشكەن.

3) باغۋەنچىلىك

كروپاتكىن قەشقەر قاتارلىق جايلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادەتلىرى تونۇشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: «قەشقەرىيدە چىقىدىغان مېۋە - چېۋىلەر ئاھالىنىڭ كۈز، قىش پەسىللىرىدە كۆپ ئىستېمال قىلىدىغان قوشۇمچە يېمەك سىكى ھېسابلىنىدۇ. مېۋىلەردە قوغۇن - تاۋۇز، ئۈزۈم، ئامۇت، ئالما، نەشپۈت ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ» ⑬.

كروپاتكىننىڭ بايانى باغۋەنچىلىك ئىشلىرىنىڭ شۇ جايىنىڭ كۇندىلىك تۇرمۇشىدىكى ئورنىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بولۇپمۇ كۈز، قىش پەسىللىرى مېۋە - چېۋىلەر يېمەك - ئىچمەكنىڭ بىر چوڭ تۈرى بولۇپ قالغان. بۇنىڭدىن بىلىۋېلىشقا بولىدۇكى باغۋەنچىلىك بۇ جايلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. بۇ تەرىپى ياقۇپبەگ قوزغىغان تالاشتۇرۇپ سېتىشتىمۇ روشەن ئەكس ئەتكەن. شۇ قېتىملىق تالاشتۇرۇپ سېتىشتا باغ - ۋارانلار تالاشتۇرۇپ سېتىلىدىغان نەرسىلەر ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغان. ئالاھىدە ئېكولوگىيىلىك مۇھىتتا باغۋەنچىلىك ئۈزۈندىن بۇيان تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا، پەقەت ئىقتىسادىي

تۇرمۇشنىڭ بىر تەرىپىي قىسمى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ تەبىئەتنىڭ بۇزغۇنچىلىقىنى توسۇشىدىكى بىر خىل ئۇسۇلى بولۇپ قالغان. ئىقتىسادىي ۋە ئېكولوگىيىلىك تەلەپنى قاندۇرغاندىن كېيىن، باغۋەنچىلىكنىڭ بەزى ئىقتىدارلىرى مەنسۇي تۇرمۇشنىڭ بىر قىسمىغا ئايلانغان. شۇنىڭ بىلەن باغۋەنچىلىك ئۇزىنىڭ ئۇچ خىل ئىقتىدارى بىلەن بىر خىل ئالاھىدە كەسىپكە ئايلىنىپ ئالدىنقى قاتاردا تەرەققىي قىلغان.

ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە، ھۆكۈمرانلار قاتلىمىدىكىلەر زور كۈچ بىلەن باغۋەنچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇپ مەنسۇي تۇرمۇش دائىرىسىنى كېڭەيتكەن، باغۋەنچىلىك راھەت ـ پاراغەت ۋە بايلىقنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالغان، ياقۇپبەگ ئۆزىمۇ ھەرقايسى جايلاردا نەچچە ئون باغنى ئىگىلىۋېلىپ ئۇنى راھەت ـ پاراغەت ۋە كۆڭۈل ئېچىش ئورنى قىلغان. نىياز بەگنىڭ خوتەندىكى بېغى بۇلارنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولالايدۇ. «تارىخىي ھەمىدى» دە نىيازبەگنىڭ بېغى مۇنداق بايان قىلىنغان: «باغنىڭ ئىچىدە چوڭ كۆللىرى بار ئىدى. كۆلنىڭ ئەتراپلىرى ۋە باغقا سۇ كىرىدىغان ئېرىق ياقىلىرى تامامەن پۇختا خىش بىلەن ياسالغان ۋە گەج بىلەن سۇۋاپ بېزەلگەنىدى. ئۇ بالا ـ چاقىلىرى بىلەن ھەر كۈندە كۆلدىكى كېمىگە چىقىپ، سەيلە ـ تاماشا ۋە نەغمە ـ ناۋا بىلەن كۆڭۈلنى ئېچىپ كەيپ ـ ساپا سۈرەتتى. بولۇپمۇ ئۇ بىر باغ قىلدۇرۇپ بۇنى «چېكىتلىك ئوردا» دەپ ئاتىدى. ئىككى تاغار ئۇرۇق كېتىدىغان زېمىننى نەيزە بويى مىقدارى كولىتىپ، ئورنىنى پەسەيتىپ، توپىلىرىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئەتراپىغا پۇختا خىش بىلەن ئېگىز ئىمارەت تام سالدۇردى، مەزكۇر باغنىڭ زېمىن دائىرىسى مىقداردا مەشۇت ۋە يىپەكتىن تور توقۇتۇپ، ئىچىگە ئېگىز تۈۋرۈكلەر ئولتۇرغۇزۇپ، تۈۋرۈكتىن ـ تۈۋرۈككە يىپەك تاناپلارنى تارتىپ، ئۇستىنى يىپەك تور بىلەن ياپتۇرۇپ، تۆت ئايىغلىق ۋە

ئىككى قاناتلىق ۋەھشىي ياكى قولدا بېقىلىغان ھەر خىل ھايۋان - جانىۋارلاردىن بىر جۈپ قىلىپ، باغنىڭ ئىچىگە سولىدى. شۇنىڭدەك، بۇ باغنىڭ ئىچىگە يەنە ھەر خىل مېۋىلىك ۋە مېۋىسىز دەرەخلەر ھەم جانىگالدا ۋە مەھەللىدە ئۆسىدىغان ھەر خىل ئوت - گىياھ، دەرەخلەر، قىزىل ياكى سېرىنگۈللەر، ھەتتا چىغ ۋە تىكەنگىچە كۆچەت قىلىپ تىكتۇردى. جانىگال ۋە سەھرالاردا تېپىلمايدىغان دەل - دەرەخ ۋە چۆپ - گىياھلارمۇ بۇ باغنىڭ ئىچىدىن تېپىلاتتى. ھەر كۈنلۈكى نەچچە تاغار ئاشلىقنى ئۆچار قۇش، جانىۋارلارغا چېچىپ بېرەتتى. ۋە نەچچە ئىت، ئېشەكنى ئۆلتۈرۈپ، بۆرە، يولۋاس، تۈلكە قاتارلىق يىرتقۇچ جانىۋارلارغا تاشلاپ بېرەتتى⑭.

يېڭىدىن بىنا قىلىنغان باغلارنىڭ كۆپ قىسمى شەھەر - بازارلارنىڭ ئەتراپى ۋە سۇ مەنبەسى بار جايلارغا تارقالغانىدى. باغلار ئىنتايىن ھەشەمەتلىك ياسالغان بولۇپ، كۆپ ھاللاردا تۆت قىسىمدىن، يەنى كۆل، گۈللۈك، ئورمان، مېۋىلىك باغ قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقانىدى. گۈللۈك بىلەن ئورمانىنىڭ ساياسىدا مېھمان كۈتۈلەتتى. مېۋىلىك باغلارنىڭ كۆپى ئۇزۇنسىغا بىنا قىلىنغان بولۇپ، ھەر خىل مېۋە - چېۋىلەر كۆپ ئىدى. بۇنداق باغ - ئورمانلارنىڭ ئىگىلىگەن يېرى كۆپ بولغاندا نەچچە يۈز مو، ئاز بولغاندىمۇ نەچچە ئون موغا يېتەتتى، ئۇلار دائىم مەلۇم بىر ئالاھىدە ئورۇننىڭ بەلگىسى دەپ قارىلاتتى. مەسىلەن قەشقەردىكى «چىنىباغ»، خوتەندىكى «گۈلباغ»، كۈچادىكى «بەھىشباغ» قاتارلىقلار.

بۇ دەۋردە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى باغۋەنچىلىكنىڭ تاۋارلىشىش دەرىجىسى تېخىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن بازار ئېھتىياجى مېۋە - چېۋىلەرنىڭ تۈرىنىڭ كۆپىيىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن، مەلۇم بىر رايوننىڭ ئالاھىدە مېۋە - چېۋىلىرى ئاستا - ئاستا باشقا جايلارغا تارقىلىپ

ئومۇملاشقان. ئانار تاردم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبى گىرۋىكىدىكى جايلاردىن تاردم ئويمانلىقىنىڭ غەربى ۋە شىمالى گىرۋەكلىرىگىچە كېڭەيتىلگەن. ئېلىمىز ۋە چەت ئەللەرگە مەشھۇر تاردم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدىن چىقىدىغان قوغۇن ـ تاۋۇزمۇ تاردم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋەكلىرىگىچە كېڭەيگەن.

(4) چارۋىچىلىق

چارۋىچىلىق ئۇزۇندىن بۇيان تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى قىسمىدا بايلىقنىڭ بەلگىسى بولۇپ، دېھقانچىلىق، سۇچىلىق، باغۋەنچىلىك بىلەن ئوخشاش قىممەتكە ئىگە بولۇپ كەلگەن. چارۋىچىلىق ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى ياكى خارابلىشىشى بىر تەرەپتىن پەسىل ۋە كىلىماتتىن ئىبارەت تەبئىي شارائىتقا باغلىق بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئالاھىدە ئىشلەپچىقىرىش تەرتىپىنى شەرت قىلاتتى. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، چارۋىچىلىق ئىنتايىن نازۇك، ئەڭ ئاسان بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدىغان بىر ئىقتىسادىي تارماق ھېسابلىنىاتتى.

ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدا ئۇرۇش ئوتى بىر كۆتۈرلۈپ بىر پەسىيىپ، ئىجتىمائىي تۈرمۇش بىلەن ئىقتىسادىي تۈرمۇشنىڭ تەرتىپ ۋە ھالقىلىرىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىق ئەڭ چوڭ زىيانغا ئۇچرايدىغان ئىقتىسادىي تارماقلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

چارۋىچىلىق ئىشلىرىغا بىۋاستە زىيان كەلتۈرگىنى كۈندىن ـ كۈنگە كۆپىيىۋاتقان ھەربىي ئېھتىياج ۋە خىراجەت ئىدى. ياقۇپبەگ قوشۇنى يۇرۇش قىلغاندا «4 مىڭ ياكى 5 مىڭ تۈياق قوي، ئىنەك ۋە ئۆكۈزلەرنى بىللە ئېلىپ ماڭاتتى⑮. ئادەتتىكى ئەھۋالدا ياقۇپبەگ ھەربىي بارگاھىنىڭ غىزا بەلگىلىمىسىدە چېرىكلەرگە ھەر كۈنى بىر ژاخ پولۇ ئېتىپ بېرىلەتتى. گۆش بولسا پولۇنىڭ ئۇچ مۇھىم ماتېرىيالىنىڭ

بىرى. ئۇنىڭدىن باشقا گۈرۈچ بىلەن ماي ئىشلىتىلىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت گۆش يەنە ھەربىي تەمىناتنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى ئىدى. ھەربىر چېرىكنىڭ ھەر ئايلىق تەمىناتى يەنە بىر - ئىككى چارەك گۆشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى⑯.

ياقۇپبەگ قوشۇنى ئاساسلىقى ئاتلىق ئەسكەرلەردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، دائىملىق زاپاس ئەسكىرى 20 مىڭ ئەتراپىدا ئىدى. ئادەتتە بىر ئاتلىق ئەسكەر ئىككىدىن ئۈچ - تۆتكىچە ئات ئېلىپ ماڭاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە جەڭدە ئەسكەرلەرلا ئەمەس، ئاتلارمۇ زور چىقىمغا ئۇچرايتتى. شۇڭلاشقا ئۇرۇشنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا كەلتۈرگەن زىيىنىغا سەل قارىغىلى بولمايتتى.

ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئېغىر دەرىجىدە كەملەپ كەتكەن. ياقۇپبەگ ئاتلىق قوشۇنىنى قىسقارتىپ پىيادىلەر قوشۇنىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا گۆشنىڭ باھاسىمۇ ئۆسۈپ ئادەتتىكى پۇقرالار تۈگۈل ھەتتا بەزى ھاللىق ئائىلىلەرمۇ چىقىنالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغان، يايلاقتىكى چارۋىلارنىڭ سانى بارغانچە ئازلاپ كەتكەن. پەرمان بويىچە ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان چارۋىلارنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار چارۋىلارنى توپى بىلەن ئۈدۈل ھەربىي بارگاھ ياكى باج يىغىش ئورۇنلىرىغا ھەيدەپ كېلىۋەرگەن. بۇنداق ئۆسۈل ۋە يول بىلەن چارۋا ئېلىشتا سېتىۋېلىش بىلەن بۇلاپ كېتىشنىڭ پەرقى بولمىغان، مانا مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھەرقانداق بىر تۈردىكى چارۋىنىڭ سانى ئوخشاشلا ئازلاشقا باشلىغان. بولۇپمۇ، باجغا ھېسابلاپ چارۋا ئېلىش ئۆسۈلى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ھەرقانداق تۈردىكى مال - چارۋا باجغا ھېسابلاپ يىغىۋېلىنغان، بۇنىڭ بىلەن چارۋىچىلىقنىڭ ئەھۋالى كۈنسېرى خاراپلاشقان.

2. قول سانائەت

(1) ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى قول سانائەت

1867 ـ يىلى ياقۇپبەگ كۈچانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن پەرمان چۈشۈرۈپ، ھەرقايسى جايلارنىڭ ھاكىمبەگلىرىگە ھەر خىل ئۇستىلارنى يىغىپ ئۆز جايىدا ئۇرۇشقا كېرەكلىك ھەر خىل قول سانائەت بۇيۇملىرىنى ياساشقا مەسئۇل بولۇشنى بۇيرۇغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئاتلىق ئەسكەرلەر ئىشلىتىدىغان ئېگەر ـ جابدۇق، ھارۋا، ھەربىي كىيىم ـ كېچەك، فورما بەلگىسى ھەمدە قارا مىلتىققا ئىشلىتىلىدىغان چاچما ئوق قاتارلىقلار بار ئىدى.

بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ناھايىتى تېزلا كۆلەملەشتى. جايلاردىكى تەككۈچىلەر، خارەتلەر، تۆمۈرچىلەر ۋاقتىنچە تەسىس قىلىنغان ئىش ئورۇنلىرىغا مەجبۇرىي يوسۇندا يىغىۋېلىنىپ بەلگىلەنگەن ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى. ھەربىي ئېھتىياجنىڭ ئۇزلۇكسىز ئېشىشىغا ئەگىشىپ بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى تەبىئىيلا ئۇزاق مەزگىللىگىچە داۋاملاشتى ھەمدە مۇشۇنىڭغا مۇناسىپ كېلىدىغان تەشكىلىي شەكىللەر ۋۇجۇدقا كەلدى.

ئىش ئورۇنلىرىنىڭ رەسمىي ناملىرى بولۇپ، ئادەتتە قول ھۈنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرى ئۇستىخانا دەپ ئاتىلاتتى. ئىش ھەققى ھەر ئايدىكى ئەمگەك ئەھۋالىغا ئاساسەن تارقىتىلاتتى. ئۇستىلار ۋە ئىش بېشى قاتىلاملار بويىچە ئىشلەپچىقىرىشقا نازارەتچىلىك قىلاتتى⑰. ئۇستىخانىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى پۈتۈنلەي بۇيرۇق بويىچە بولىدىغان بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى قول ـ ھۈنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرى نوقۇل ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى ھەربىي قول سانائەت كارخانىلىرىغا ئايلاندۇرۇلدى. كېيىنكى كۈنلەردە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى بۇ قول ـ ھۈنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرى ياقۇپبەگ قوشۇنىنىڭ ئارقا

سەپ كاپالىتىدىكى مۇھىم ھالقىلاردىن بولۇپ قالدى. كۆلىمى چوڭراق قول سانائەت كارخانىلىرى ئاساسەن قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، خوتەن، كورلا قاتارلىق مۇھىم ھەربىي نۇقتىلارغا جايلاشقانىدى⑱.

تېخنىكا ۋە ئەسلىھەلەر كۆزدە تۇتۇلۇپ ئوق - دورا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېخنىكا يېتەكچىلىكىنى دەسلەپ تۇركىيىلىكلەر ئۈستىگە ئالدى، كېيىنچە ئەنگلىيە تېخنىكلىرىمۇ بۇ سەپكە قوشۇلدى ھەمدە ھەربىي ئوق - دورا ئىشلەپچىقىرىشنى تەشكىللەش ۋە ئۇنىڭغا يېتەكچىلىك قىلىشتىكى ئاساسلىق كۈچلەردىن بولۇپ قالدى⑲. ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ھەربىي لاۋازىمەت كاسىپخانىلىرى قورال - ياراغ ۋە توپ - زەمبىرەكلەرنى ياسىيالايدىغان تېخنىكا ئۈسكۈنىلەرگە ئىگە بولۇپ قالغانىدى.

1875 - يىلى رەيىنىتال رۇسىيە دائىرىلىرىگە ياقۇپبەگ قوشۇنىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە مەلۇمات سۇنۇپ: «ياقۇپبەگ بىر قۇيمىچىلىق زاۋۇتى قۇرغان. بۇ زاۋۇت ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان تۈركىلەرنكا مىلتىقنى كەينىدىن ئوقلىنىدىغان تۈركىلەنكا مىلتىققا ئۆزگەرتىپ ئىشلەيدىكەن. بۇ قۇيمىچىلىق زاۋۇتىنىڭ ئىنگلىزلارنىڭ ياردىمى بىلەن قۇرۇلغانلىقى ناھايىتى ئېنىق. بۇ زاۋۇت 4000 تۈركىلەنكا مىلتىقنى ئۆزگەرتىپ قۇراشتۇرۇپ چىقىپتۇ»⑳ دەپ كۆرسىتىدۇ.

1876 - يىلى كروپاتكىن تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ مۇنداق يازغان: «شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىكى زاۋۇتلاردا ئىشلەپچىقىرىلغان تەپكىلىك مىلتىقلار مۇنداق ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى ئىنفىيۇلد نۇسخىسىدىكى مىلتىقلارغا ئوخشاپ كېتىدىكەن؛ يەنە بىر خىلى ئىستوۋۇلدا بىرنەچچە تال سىزىقى بولغان بەردەڭگە مىلتىق بولۇپ، بۇ نۇسخىدىكى مىلتىقلار رۇسىيە ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ بەردەڭگىلىرىگە ئوخشاش قىسقا ئىكەن. بۇ ئىككى خىل مىلتىق

ناھايىتى قوپال بولسىمۇ لېكىن پۈختا ئىشلەنگەن ھەم ئۇنىڭ قىسقا ئارىلىققا ئېتىش دەللىكى ناھايىتى يۇقىرى ئىكەن. بۇنداق مىلتىقنىڭ كالىبىرى 3/5 ۋېرشۇك كېلىدىكەن. بۇ مىلتىقنىڭ ئۇز ۋنلىرىنىڭ ئېغىرلىقى 10 قاداق، قىسقىلىرىنىڭ ئېغىرلىقى يەتتە قاداقچە كېلىدىكەن. بۇ خىل مىلتىقلارنىڭ ئۇچىغا شتىك ئورنىتىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن سۈمبە ۋە پىرىستىل ئورنىتىلغان. بۇ مىلتىقنىڭ پاينىكى شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئىشلەنگەنكى، پاينەكنىڭ ئوق تەرىپىدىكى بىر تال ھەرىكەتچان ياغاچ ئىچىگە مىلتىق مېيى ۋە لاتا قاچىلىغلى بولىدىكەن. ئىستوۋۇلنىڭ ئۇچىغا مىلتىق ياسىغۇچى ئۇستىنىڭ نامى تۇرك يېزىقىدا ئۇيۇپ قويۇلغان»㉑.

بۇ مەزگىللەردە ئالتۇن كۆپلەپ قېزىلغاچقا ئالتۇن تاۋلاش ۋە ئالتۇندىن زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش بىر خىل جەلپكار قول سانائەت تارماقلىرىدىن بولۇپ قالدى. بۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئۇستىلار «زەرگەر» دەپ ئاتىلاتتى.

ئالتۇن تاۋلاش ۋە زەرگەرچىلىك ھۆكۈمەت تەرەپ شۇغۇللىنىدىغان يەنە بىر مۇھىم قول سانائەت تارمىقى، شۇنداقلا ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئۆز يېنىنى تولاپ، خىيانەت قىلىدىغان ئاساسلىق يولى بولۇپ قالدى. ئۇلار يۇقىرىدىن ـ تۆۋەنگە دوست تارتىشىپ «قوينىمدىن تۆكۈلسە قونجۇمغا» بولۇپ يۈرۈۋەردى. ئۇلارنىڭ بېشى ياقۇپبەگ ۋە ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار بولسا، تۆۋىنى كاسىپخانا مەسئۇللىرى ۋە كاسىپلار بېشى ئىدى. خوتەندىكى نىياز بەگنىڭ ئۆز ئالدىغا توپلىغان ئالتۇنى كىشىنى چۆچۈتىدىغان دەرىجىگە يەتكەنىدى. «تارىخىي ھەمىدى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «نىياز بەگنىڭ خۇسۇسىي يامبۇلىرى 2500 دانە ئىدى. ساپ ئالتۇنىي نەچچە چارەك چىقاتتى»㉒. نىيازبەگ ھەر ھەپتىسى قەرەللىك تۇرە ياقۇپبەگنىڭ ئۆزىگە 20 دانە ئالتۇن ـ يامبۇ تاپشۇراتتى㉓.

(2) خەلق باشقۇرۇشىدىكى قول سانائەت

مۇشۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر قول سانائىتىنىڭ ئەھۋالىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگۈچى ئاساسلىق نامايەندە خەلق باشقۇرۇشىدىكى قول سانائەت ئىدى. كەڭلىك ۋە چوڭقۇرلۇق دەرىجىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، خەلق باشقۇرۇشىدىكى قول سانائەت ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۈرمۇش بىلەن تېخىمۇ زىچ باغلىنىش مۇناسىۋىتىگە ئىگە ئىدى.

ماتاچىلىق (قول ئەمگىكى ئارقىلىق بولىدىغان پاختا توقۇمىچىلىق) خەلق باشقۇرۇشىدىكى قول سانائەت ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىق تارماقلاردىن ئىدى. ئومۇمىيلىق ۋە مەركەزلىك بۇ مەزگىلدىكى ماتاچىلىقنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئومۇمىيلىق ھادىسىسى مۇشۇ كەسىپنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىدا ئىپادىلەندى. قۇمۇلدىن تارتىپ تارىم ئويمانلىقىنىي بويلاپ قۇمۇلۇقنىڭ ئىچكىرىسىدىكى نىيە، چەرچەن، چارقىلىق قاتارلىق جايلارغىچە بولغان ھەممىلا بوستانلىقنىڭ ئۆز ئالدىغا ماتاچىلىقى بار ئىدى. جايلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلار شۇ جاينىڭ ئىجتىمائىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش بىلەن بىرگە ھەر خىل يوللار ۋە شەكىللەر ئارقىلىق باشقا جايلارغا توشۇلۇپ مالغا ئالماشتۇرۇلاتتى ياكى سېتىلاتتى. بىرمەھەل سودا ماركىسىغا ئوخشاپ راق كېتىدىغان رولغا ئىگە رايون خاسلىقى ھادىسىسى تەدرىجىي يوقىلىشقا باشلىدى. ماتا بۇيۇملارنىڭ نەدە ئىشلەنگەنلىكىنى تەكىتلەشنىڭ ئورنىغا ئۇلارنىڭ سۈپىتى ۋە ئىشلىتىلىشى كەڭ تەكىتلەندى. بەزى پەۋقۇلئاددە رايونلاردا ماتاچىلىق بازار فۇنكسىيىسى تولۇق، قاتناش قولايلىق بولغان پاختىچىلىق رايونلىرى بىلەن بىر گەۋدىلىشىپ كەتتى. مەسىلەن، خانئېرىق، پەيزاۋات، توققۇزاق ۋە ئاتۇش قاتارلىق جايلارنىڭ ماتا بۇيۇملىرى قەشقەر بوستانلىقىدىكى ماتا بۇيۇملارنىڭ سۈپەت سەۋىيىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىلىش كۆلىمىگە

ۋەكىللىك قىلاتتى.

ماتا ئادەتتە كەچلىكى بىر چى سەككىز سۈك (ئىنگلىز چىسى) ئۇزۇنلۇقى 14 ـ 8 رۇس چىسى كېلىدىغان پاختا رەخت بولۇپ، سۈپىتى توقۇلۇشىنىڭ زىچ ـ شالاڭلىقى ئارقىلىق بەلگىلىنەتتى.

ماتا توقۇمىچىلىقى بىرقەدەر مەركەزلەشكەن جايلاردا كەسپىلىشىش دەرىجىسى تېخىمۇ كۈچلۈك بولاتتى. يېپ ئېگىرىش ۋە توقۇش ئىككى خىل ھۈنەر ئىدى. يېپ ئېگىرگۈچى ۋە ماتا توقۇغۇچىلار بازار ئارقىلىق بىر ـ بىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇراتتى. يېپ ئېگىرىش ئىشىنى كۆپىنچە ئاياللار ئۈستىگە ئالاتتى. ھويلا ئارام ۋە كەپە ئۆيلەر بۇ خىل ئەمگەكنىڭ ئاساسلىق سورۇنى ئىدى. بۇنىڭ بىلەن سېلىشتۇرغاندا، توقۇمىچىلىق ئەمگىكى مۇئەييەن ئىش شارائىتى ۋە مۇھىتىنى تەلەپ قىلاتتى.

كروپاتكىن ئۆزى بىۋاستە كۆرگەن ئەھۋاللاردىن مۇنداق خاتىرە قالدۇرىدۇ: «1876 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى بىز قەشقەرگە 61 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ئاقسۇغا بارىدىغان يول بويىدىكى پەيزاۋاتنىڭ ماتاچىلىق دۇكىنىنى كۆزدىن كەچۈردۇق. بۇ قېتىم كۆرگەنلىرىمىزدىن تۆۋەندىكىچە ئەھۋاللار مەلۇم بولدى: پەيزاۋات خەلقى ماتا توقۇيدىكەن، شۇنداقلا چارۋىچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدىكەن. ئۇلار يىلنىڭ تۆت پەسلىدە مۇشۇ ئىككى خىل كەسىپ بىلەنلا مەشغۇل بولىدىكەن. ئەرلەر ماتا توقۇسا، ئاياللار يېپ ئېگىرىدىكەن. بىز كۆرگەن سېخلار ساپلا پاكار ئۆيلەر بولۇپ، ئەسكى ـ تۈسكىلەر دۆۋىلەپ قويۇلغان قازناق ئۆيگىلا ئوخشايدىكەن. بۇ ئۆيلەرنىڭ ھەربىرىگە ئىككى ياكى ئۈچتىن دەستىگاھ ئورنىتىلغان بولۇپ، بەزىدە بىر ماتاچى ئولتۇرالىغۇدەك ئاددىيغىنە ياغاچ ئورۇندۇق قويۇپ قويۇلىدىكەن. ھەربىر دەستىگاھنىڭ ئالدىدا بىر ئادەم ئولتۇرۇپ ئىش قىلىدىكەن»㉔.

ماتالار ئاق ماتا ۋە رەڭدار ماتا دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنەتتى. ئاق ماتالار قوپال بولسىمۇ، ئىشلىتىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ ئىدى. رەڭدار ماتالار زىچ ۋە سىپتا توقۇلىدىغان بولۇپ، ئاساسەن زىبۇزىننەتتەك ئىشلىتىلەتتى. رەڭدار ماتالاردىن زەڭگەر، سىرىق، قارا، قىزىل، يېشىل رەڭدىكىلىرى بار ئىدى. ماتالارنى بوياش يەنە بىر ئايرىم كەسىپ ئىدى. ئۇنىڭ كۆلىمى ۋە كەسىپلىشىش دەرىجىسى يىپچىلىق ۋە توقۇمىچىلىققا قارىغاندا تېخىمۇ گەۋدىلىك ۋە روشەن بولاتتى.

بوياقچىلىقتا كاسىپخانا، تەرتىپ خاراكتېرلىك قول ھۈنەر جەريانى ھەمدە زۆرۈر ئەسلىمىلەر بولاتتى، يەنە ھەر خىل چوڭ ـ كىچىكلىكتىكى بوياق ئىدىشلىرى ۋە قۇرۇتۇش لىملىرى بار ئىدى. بۇ ئىشنى كۆپىنچە ئۇچتىن تۆتكىچە ئادەم بىللە قىلاتتى. ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ باش مەسئۇلى كۆپىنچە كاسىپخانىنىڭ ئىگىسى ئىدى.

بىر ماتېرىيالدا كۆرسىتىلىشىچە، 1876 ـ يىلى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىن رۇسىيىگە توشۇلغان تاۋارلار ئىچىدە مەشۇت ۋە يىپەك توقۇلمىلارنىڭ سالمىقى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرغان. بۇ ھال مەشۇت ۋە يىپەك توقۇلمىلارنىڭ بۇ رايونىنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا تۇتقان ئورنى ۋە ئەھمىيىتىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. خوتەن، يەكەن مەشۇت ۋە يىپەك توقۇلمىلارنىڭ ئاساسلىق ماكانى ئىدى. بۇ ئىككى جايدا ئىشلەپچىقىرىلغان يىپەك مىللار رۇسىيىدىلا ئەمەس، ھىندىستاندىمۇ بازىرى ئىتتىك بۇيۇملار ھېسابلىناتتى.

يىپەك توقۇلمىلارنىڭ باھاسى بەكلا يۇقىرى بولغاچقا يىپەكتىن كىيىم ـ كېچەك كىيىش ئەينى ۋاقىتتا نوپۇز ۋە بايلىقنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالغانىدى. خوتەندىكى نىيازبەگنىڭ خۇسۇسىي چاھار بېغىدا مەزكۇر باغنىڭ دائىرىسى چوڭلۇقىدىكى يىپەك ـ مەشۇت تور بار بولۇپ، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ نوپۇزى

ۋە بايلىقىنى كۆز - كۆز قىلغانىدى. بۇ ھەقتە يەنى نىيازبەگ توغرىسىدا مۇنداق بىر مىسال بار. بىر قېتىم، ياقۇپبەگكە خۇشامەت قىلىش ئۈچۈن نىيازبەگ خوتەندىكى گۈلەمچى ئۇستىلارغا ياقۇپبەگكە ئاتاپ يىپەكتىن گۈلەم توقۇتقان. «تارىخىي ھەمىدى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۇ جانابىي ئالىيلىرىنىڭ تارتۇقلىرىدىن ئاشۇرۇپ، تۆت توققۇز مېھرابلىق يىپەك زىلچا تەييارلاپ مەككە مۇئەززەگە ھەدىيە قىلدى. يەنە تۆت توققۇز مېھرابلىق يىپەك - زىلچا ۋە بىر توققۇز يۈك زىلچا تەييارلاپ ئەسھابۇل كەھەپ مازىرىغا ھەدىيە قىلدى»㉕. مەككە ۋە مەدىنىگە سوۋغا قىلىنغان بۇ سوۋغاتلارنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا ئەرەب يېرىم ئارىلىغا يېتىپ بارغان - بارمىغانلىقىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشكە ئاجىزمىز. بىراق، بۇ يىپەك گىلەملەرنىڭ سانى ۋە سۈپىتى كىشىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرىدۇ.

بۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئومۇمىي سەۋىيىسىنىڭ بىر نامايەندىسى سۈپىتىدە ياقۇپبەگ لەشكىرىي يۈرۈشلەردە ئېلىپ يۈرىدىغان مەسچىتنى كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇ مەسچىتنى نىيازبەگ تەقدىم قىلغان بولۇپ، خوتەن گىلەمچىلىرى توقۇغانىدى. بۇ مەسچىتتە بىرلا ۋاقىتتا 500 ئادەم نامаз ئوقۇيالايتتى㉖. بۇ غايەت زور قول ھۈنەر بۇيۇمىدا نامايان قىلىنغىنى شۇبھىسىزكى، ماتېرىيال سەۋىيىسى، تېخنىكا سەۋىيىسى ۋە جابدۇق سەۋىيىسى ئىدى.

3. سودا ئىشلىرى

(1) تاشقى سودا

تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى قەدىمىي يىپەك يولىنىڭ ئاساسلىق بۆلىكى بولۇپ، ئىلگىرى خەلقئارا سودا پائالىيەتلىرىنىڭ بىر چوڭ تۈگۈنى ئىدى. ئەمما سىياسىي، مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرى

سەۋەبىدىن بۇ رايون ئىزچىل تۇرده ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى ھەر قايسى جايلارنى ئاساسلىق تاۋار مەنبەسى ۋە بازار قىلىپ كەلگەنىدى.

1864 ـ يىلىدىن كېيىن سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بۇ رايوننىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى ھەرقايسى جايلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى چورتلا ئۈزۈپ تاشلاندى. ياقۇبېگ ئۇرۇمچىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن بۇ خىل ئۇزۇكچىلىك ۋەزىيىتى تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. تەخمىنەن ئەنە شۇ ۋاقىتلاردا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ ئاساسلىق سودا شەھىرىكلىرى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىنى چار پادىشاھ ئارقا ـ ئارقىدىن ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ئەمەلىيەتتە بېكىنمە ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. بۇ خىل بېكىنمە ھالەت سەۋەبىدىن ئىجتىمائىي ئىقتىسادتا مالىمانچىلىق ۋەزىيىتى رويابېقا چىقىشقا باشلىدى. ئىشلەپچىقىرىشتىن تۇرمۇشقىچە كىشىلەر ماددىي بۇيۇملارنىڭ كەمچىلىكى ۋە ئۇنى تولۇقلاش يوللىرىنىڭ ئېتىكلىكىنى روشەن ھالدا ھېس قىلىشقا باشلىدى.

ياقۇبېگ بۇنداق ئېغىر ئىقتىسادىي مۇھىت ۋەزىيىتىنى 1867 ـ يىلىدىن كېيىن تونۇپ يەتتى. شۇ يىلى ياقۇبېگ شاد مىرزا دېگەن كىشىنى رۇسىيىگە ئەۋەتىپ ئۆزىنىڭ رۇسىيە بىلەن سودا قىلىش ئۈيىنىڭ بارلىقىدىن ۋاقىپلاندۇردى ھەمدە كرودوۋ كارۋىنىنىڭ بۇلانغانلىقى ئارقىسىدا پەيدا بولغان كۆڭۈل ئاغرىقلىرىغا چارە قىلدى(27). مۇشۇ قېتىملىق تىرىشچانلىق ئارقىلىق ئاخىر رۇسىيە بىلەن بولغان سودا يولى راۋانلاشتى.

1868 ـ يىلى مۇھەممەد نەزەر ھىندىستانغا بېرىپ ئەنگلىيە بىلەن سىياسىي مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى تەلەپ قىلىش بىلەن بىرگە كەشمىر، ھىندىستان قاتارلىق جايلار بىلەن بولغان سودا يوللىرىنى راۋانلاشتۇردى. ئەنە شۇنىڭدىن تارتىپ رۇسىيە ۋە ئەنگلىيە ئۆزلىرىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى سودا

مەنپەئەتلىرىگە يېتەرلىك دەرىجىدە كۆڭۈل بۆلدى. «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ ئاپتورى رۇسىيە تەرەپنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «خۇددى ئۇ (يەنى ياقۇپبەگ) نىڭ دېگىنىدەك بۇ ئەپەندى (موروزوۋ) بۇ يەردە ئەڭ قىزغىن كۆتۈۋېلىندى. ئۇنىڭ مالىلىرىغا خېرىدار تېپىپ بېرىلدى، ئەمىرمۇ ئۆزىنىڭ قورال ـ ياراغ ئامبىرىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان بەزى نەرسىلەرنى سېتىۋالدى. موروزوۋ ئەپەندى غۇلجىغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ بۇ ھۆكۈمران تەرىپىدىن قانداق قىزغىن كۈتۈۋېلىنغانلىقىنى ۋە بۇ قېتىمقى تىجارىتىدە قانداق پايدا ئالغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن باشقىلارمۇ ئۇنىڭ ئىزىدىن ماڭدى. ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرقى ئىككى يېرىم يىلىدا رۇسىيە مالىلىرى رۇس سودىگەرلىرى ياكى يەرلىك سودىگەرلەر ئارقىلىق قەشقەرىيەگە زور مىقداردا توشۇپ كېلىندى»㉘.

«ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ ئاپتورى ئەنگلىيە تەرەپنىڭ ئەھۋالى ھەققىدىمۇ مەلۇمات بەرگەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بۇ قېتىم ئۇلار (1873 ـ يىلى دوگلاس. فورسىت باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمسكى) يەكەن بىلەن قەشقەرنىڭ زىيارەت قىلغاندىن كېيىن، بۇ يەر كىشىلەرنى خۇددى ماگنىتتەك ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالدى. ھىندىستان ھۆكۈمىتى دۆلىتىمىزنىڭ (ئەنگلىيىنى دېمەكچى ـ ت) ئاتالمىش غازى بىلەن قانداق سىياسىي مۇناسىۋەتتە بولۇش كېرەكلىكىنى ئويلىشىۋاتاتتى. ھەتتا پۈتۈن ئەنگلىيە ۋە ھىندىستان جامائەتچىلىكى بۇ يېڭى دۆلەت ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى زەن قويۇپ ئاڭلايتتى، دېمەك، يېڭى بىر سودا يولى ئېچىلغانىدى. تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا بۇ يولنىڭ شەرقىي تۈركىستان ئارقىلىق بۇخارا بىلەن غۇلجىغا بېرىشتا ھەقىقىي يول بولۇپ قېلىشى ئېھتىمال ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يېقىنراق بولغان خوتەن بىلەن بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدىكى قاشتېشى

سودىسىمۇ ئەسلىگە كەلتۈرۈلمىدىغان بولدى. ھېچبولمىسا قەدىمدىن تارتىپ داڭلىق بولۇپ كەلگەن تاتار قويىنىڭ يۇڭىلا بىر تۈرلۈك ئاساسىي تاۋار بولۇپ قالاتتى. يەكەن بىلەن قەشقەردەك ئاھالە زىچ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا مانچېستېر مالليرى بىلەن ھىندىستان مالليرى كەڭ ئىستېقبالغا ئىگە ئىدى». (29)

ئەينى ۋاقىتتىكى تاشقى سودا پائالىيەتلىرى روشەن ھالدا قوش تەرەپلىمە مەزمۇنغا ئىگە ئىدى: مەيلى ياقۇپبەگ گۈرۈھى بولسۇن ئۇلارنىڭ سودا پائالىيەتلىرىدە ئېقتىسادىي مەنپەئەتتىن باشقا يەنە كۆزلىنىۋاتقان سىياسىي مۇددىئالار مەۋجۇت ئىدى. شۇڭلاشقىمۇ بۇ سودا پائالىيەتلىرى يولغا قويۇلغاندىن تارتىپلا ناھايىتى تېز سۈرئەتتە يۈرۈشۈپ كەتتى. «رۇسىيە ـ قەشقەرىيە شەرتنامىسى» ۋە «ئەنگلىيە ـ قەشقەرىيە شەرتنامىسى» بۇ خىل مەزمۇندىكى سودا پائالىيەتلىرىگە قانۇنىي كاپالەت بولدى. بۇ شەرتنامىلەردە سودا ـ باج نىسبىتى، سودا ئورۇنلىرى ھەمدە سودا ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى قاتارلىقلار ھەققىدە كونكرېت بەلگىلىمىلەر بېكىتىلگەن بولۇپ، بۇلارمۇ بۇ خىلدىكى سودا ئىشلىرىنىڭ رېتىمىنى تېزلەتتى(30).

بولگېر مۇنداق دەيدۇ: «ياقۇپبەگ 19 تۈرلۈك ۋاستە قوللىنىپ چەت ئەل سودىگەرلىرىنى ئۆز دۆلىتىگە كېلىشكە جەلپ قىلدى. ئۆز تەۋەلىكىدە ۋاقتىنچە تۇرۇپ قالىدىغان سودىگەرلەرنىڭ قونالغۇ مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ھەرقايسى ئاساسلىق شەھەرلەردە كارۋان سارايلارنى قۇردى»(31).

كروپاتكىن مۇنداق دەيدۇ: «رۇسىيە مالليرى بىز كېزىپ چىققان بارچە شەھەرلەردە بازارنى كونترول قىلىۋېتىپتۇ. بىراق ھىندىستاندىن (لاداق ۋە يەكەن ئارقىلىق) قەشقەرىيەگە كىرگۈزۈلگەن ئەنگلىيە مالليرى ھازىرغىچە تېخى بىزنىڭ مالليرىمىز بىلەن رىقابەتلىشەلمەيۋېتىپتۇ»(32).

بولگېر مۇنداق دەيدۇ: «يەنە رۇسىيە بىلەن بولغان

كۆپلىگەن سودا ئەمەلىيەتتە دۆلىتىمىزنىڭ ھېسابىغا يېزىلسا توغرا بولىدۇ. چۈنكى قەشقەر بازارلىرىدا ئەنگلىيە مالىلىرىنى رۇسىيىنىڭ يەشكىلىرىگە قاچىلاپ ساتىدىغان ئىشلارنى دائىم ئۇچراتقىلى بولىدۇ. موسكۋا ۋە نوۋگوروددىكى ھەشەمەتلىك ۋە سېپتا قاپلىرىغا مانچېستېر ۋە لېۋېرپولنىڭ داڭلىق مالىلىرىنىڭ ماركىلىرى چاپلانغانلىقىنى بايقىۋېلىش تەس ئەمەس»㉝.

بۇ مەزگىلدىكى تاشقى سودا پائالىيەتلىرى شۇ جايدىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۈرمۈشتا سەل قارىغىلى بولمايدىغان روللارنى ئوينىسىمۇ، بۇ سودىنىڭ تېخىمۇ چوڭ رولى ئىككى تەرەپ سىياسىي مۇناسىۋىتىنىڭ قويۇقلىشىشىنى كۆچەيتكەنلىكىدە ئىدى. ياقۇپبەگ رۇسىيە ۋە ئەنگلىيىگە تايىنىپ تۈرۈپ جۇڭگودىن زېمىن بۆلۈۋېلىش خام خىيالىنى ئىشقا ئاشۇرماقچى بولاتتى؛ رۇسىيە ۋە ئەنگلىيە بولسا ياقۇپبەگ ئارقىلىق ئاسىيانىڭ كىندىكىدىن مۇستەملىككە، مەنپەئەتكە ئېرىشىشنى كۆزلەيتتى. مانا مۇشۇنداق مەنپەئەت ئارقا كۆرۈنۈشى ئاساس قىلىنغان ئەھۋالدا ياقۇپبەگنىڭ رۇسىيە ۋە ئەنگلىيە بىلەن بولغان سودىسى مۇقەررەر يوسۇندا ئاسىيلار بىلەن بۇلاڭچىنىڭ سودىسى بولۇپ قالغانىدى. بۇنىڭدا ياقۇپبەگ گۈرۈھى ئاسىيلار، رۇسىيە، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بۇلاڭچىلار رولىنى ئالغانىدى. شۇڭلاشقا بۇ سودىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى سودا پائالىيىتىنىڭ رېتىمى ياقۇپبەگنىڭ تاشقى سىياسىتى بىلەن زىچ ھالدا ماس قەدەمدە بولدى. بۇ خىل ۋەزىيەت ياقۇپبەگنىڭ كۆتۈرۈلۈشى بىلەن باشلىنىپ، ياقۇپبەگنىڭ ھالاكىتى بىلەن تەڭ ئاخىرلاشتى.

(2) ئىچكى سودا

ياقۇپبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان ۋەزىيەت شۇ جايلارنىڭ ئىچكى سودىسىنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى.

دەسلەپكى بىرنەچچە يىلدا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ بازارلىرىدا مال ئېغىر دەرىجىدە ئۆكسۈپ قالدى. مەسىلەن، يەرلىك خەلقنىڭ تۇرمۇشىدىكى كەم بولسا بولمايدىغان كۇندىلىك ئىستېمال بۇيۇملىرىدىن بولۇپ قالغان چاي چورتلا ئۇزۇلۈپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن كۆپلىگەن پۇقرالار يۇپۇرماق، قارىياغاچ شېخى قاتارلىقلارنى چاي ئورنىدا ئىشلەتتى㉞. ئىزچىل تۇرده چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى تەرىپىدىن غەللە ـ پاراقچا سۇندۇرۇلۇپ يىغىۋېلىنىپ كەلگەن تۇرلۇك ئىقتىسادىي زىرائەتلەر ۋە قول ھۈنەر بۇيۇملىرىمۇ چىقىش يولى تاپالمىدى. تېخىمۇ ئېغىر بولغىنى، ياقۇپبەگ بۇلاڭچىلىققا ئوخشاپراق قالىدىغان شەكىلده يۇرگۈزگەن «لەشكىرىي غەملىمە» نورمال سودا پائالىيەتلىرىنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى. «لەشكىرىي غەملىمە» دىن كېيىن سودىگەرلەرنىڭ ئىگە بولىدىغىنى ياقۇپبەگنىڭ نامىدا كېسىلگەن تۇتام ـ تۇتام قەرز ھۆججەتلىرى بولدى㉟. بۇنىڭ بىلەن بازار روشەن ھالدا ئالماشتۇرۇش ۋە ئوبوروت فۇنكسىيىسىنى يوقىتىپ قويدى. ياقۇپبەگ ئىچكى بازارلاردىكى قالايمىقانچىلىقتىن كېيىن ئاندىن ئېغىر ئاقىۋەت كېلىپ چىققانلىقىنى ھېس قىلدى.

ياقۇپبەگ كۆچانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا ئىچكى بازارلارنىڭ قىيىنچىلىقتىن قۇتۇلۇشىغا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. بىرى، كۆچا ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى نىيە، كېرىيەدىن تارتىپ غەربىي شىمالىدىكى كورلا، لوپنۇر قاتارلىق جايلارغىچە بولغان پۈتكۈل رايون ياقۇپبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى. شۇنىڭدىن سەل كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىده يۇقىرىقى دائىرىدىكى ئۇرۇش پائالىيەتلىرى روشەن ھالدا تىنچىدى، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى تۇرلۇك ئامىللار تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى. بولۇپمۇ سودا پائالىيىتىنىڭ مالىمانلىشىپ كېتىشىگە

سەۋەب بولغان ھەددىدىن زىيادە ھەربىي ئېھتىياج تەرىجىي پەسكويغا چۈشۈپ، بازار تەرتىپى يېڭىۋاشتىن ئەسلىگە كەلدى.

ئىككىنچىسى، ياقۇپبەگ غەرب ۋە شەرققە تۇتاشقان سودا يوللىرىنى راۋانلاشتۇردى. رۇسىيە ۋە ئەنگلىيە مالىلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز كىرىپ كېلىشى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى بازارلاردىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇپ، بازارنىڭ سىغىمچانلىقىنى ئاشۇردى. شۇنىڭ بىلەن بازارنىڭ ئالماشتۇرۇش ۋە تەڭشەش فۇنكسىيىسى ئەسلىگە كەلدى. تاشقى سودا پائالىيەتلىرىنىڭ كونۇبكسىيىلىك يۈزلىنىشى بىرمەھەل بىر ئىزدا تۇرۇپ قالغان بېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى ۋە قول سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ ئوبوروتىنى ئالغا سۈردى. بىر مەزگىل ھەتتا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا رۇسىيىگە قارىتىلغان ئېكسپورتتا ئوڭ بالانس كۆرۈلدى㊱.

بىر قىسىم تولۇق بولمىغان ماتېرىياللار مۇشۇ مەزگىلدىكى يەكەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى سودا ئەھۋالىنى تەسۋىرلەپ بېرەلەيدۇ: «ئۇلار ئاساسلىق كوچىلارنى ۋە بازارلارنىڭ ھەممىسىنى كۆزدىن كەچۈردى. مەسىلەن، گۆش بازىرىدا قاسساپلار گۆشنى تۇرى بويىچە كانارغا ئېسىۋەتكەن، گۆشلەرنىڭ سۈپىتى باش ۋە قۇيرۇقتىن بىلىنىپ تۇرىدىكەن. خېرىدارلار ئۆز ئېھتىياجىغا قاراپ تاللاپ سېتىۋالىدىكەن. يەكەنلىكلەر ئادەتتە تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ئەتىگەنىدە سېتىۋالسا، ھۇزۇر ـ ھالاۋەت ۋە زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىنى كەچقۇرۇنلۇقى سېتىۋالىدىكەن. بۇ يەردە «شام» دەپ ئاتىلىدىغان مەخسۇس كەچلىك بازار بار ئىكەن. شام بازاردا مەخسۇس دوپپا، كىيىم ـ كېچەكلەر ۋە باشقا بۇيۇملار سېتىلىدىكەن. ئەگەر پانۇس يېقىپ قويۇلىدىغان بولسا، مەملىكىتىمىزدىكى بېزا ـ بازارلىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئاجايىپ بىر تۇرلۇك مەنزىرە ھاسىل بولىدۇ»㊲. «قەشقەر ئۆلىمالار توپلانغان ۋە سودا ـ سېتىق

بەكمۇ جانلانغان جاي بولغاچقا ئىككىنچى بۇخارا دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ زادىلا ئاشۇرۇۋەتكەنلىك ئەمەس. ھەر ھەپتىسى 2000 ئېشەك يەكەندىن قەشقەرگە ئاشلىق توشۇيدۇ»㊳. «قەشقەرنىڭ نوپۇسى ئاران ئۇچ يۈزمىڭ چىقسىمۇ، ھازىر بۇ ئاستانىدىكى بازارلار ۋە كارۋان سارايلىرى باشقا ھەرقانداق بىر شەھەرنىڭكىدىنمۇ بەكرەك قىزىپ كېتىدۇ»㊴.

مۇشۇ ماۋزۇدىكى ۋەقەلەر بايان قىلىنىۋاتقان مەزگىللەردە تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئىچكى بازارلاردا ئەڭ قىزغىنسىز ئۇرۇشقا چېتىشلىق كەسىپلەر بولدى. ياقۇپبەگ كۈچانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن غايەت زور زىھنىي كۈچ سەرپ قىلىپ قوشۇننى تەرتىپكە سالدى. كىيىم ـ كېچەكنى بىرلىككە كەلتۈرۈش بۇنىڭ بىر مۇھىم مەزمۇنى ئىدى. خۇرۇم ـ ئوفىتسېرلار فورمىسىنىڭ ئاساسلىق ماتېرىيالى بولغاچقا، تېرە ـ خۇرۇم دېگەنلەر ئەڭ كۆپ پايدا ئالغىلى بولىدىغان تاۋارلارغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ تۈر بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ سانى ۋە بايلىقى ئۇزلۇكسىز ئېشىپ يىغىۋالغۇچىلار، توشۇغۇچىلار ۋە سانقۇچىلار دېگەندەك سودىگەرلەر سىستېمىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. بۇ سودا شەھەر ـ بازارلاردىن يېزا ـ قىشلاقلارغىچە كېڭەيدى. يەكەن شەھىرى تېرە ـ خۇرۇم سودىسىدا مۇھىم سالماقنى ئىگىلىدى㊵.

ئۇرۇشقا چېتىشلىق سودا ئىشلىرىدا ئەڭ ئالاھىدە بولغىنى قوشۇن بىلەن بىللە يۈرگۈچى سودىگەرلەرنىڭ پائالىيىتى ئىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا توپ تارقىتىش سودىگەرلىرى، يۆتكەپ ساتىدىغان سودىگەرلەر، پارچە ساتىدىغانلار ۋە ھايىنىغا ساتىدىغانلار بار ئىدى. ئۇلار سوداسىدىن كېلىدىغان پايدىنىڭ قىزىقتۇرۇشىدا قوشۇنغا ئەگىشىپ قۇملۇقلاردىن ئۆتەتتى، چۆللەر ئارا يۈرەتتى، ئىس ـ تۈتەك قاپلاپ ئۇرۇش ئوتى قاپلىغان مۇھىتلارنى كېزەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئاجايىپ ـ غارايىپ

سودىگەرلەر توپىغا ئايلىنىپ قالغانىدى㊶. ئايلار ـ يىللار ئۆتۈپ بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، قوشۇنغا ئەگىشىپ يۈرگۈچى بۇ سودىگەرلەرنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىنى بايان قىلىشقا تىرىشقىنىمىزدا ھەرقايسى جايلارنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى باغلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە كۆچەيتىشتە ئۇلارنىڭ ھەقىقەتەنمۇ مۇئەييەن تۆھپىلەرنى قوشقانلىقىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز.

بۇ مەزگىلدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئىچكى بازارلاردا ئوبوروت قىلىنىدىغان ئاساسلىق پۇل — پۇل ۋە تەڭگە ئىدى. چېيەنلۇك يىللىرىدا يەكەن، ئاقسۇ، كۇرە قاتارلىق جايلاردا پېچلار سېلىنىپ شەكىل جەھەتتە چىڭ سۇلالىسىنىڭ پۇللىرىغا ئوخشايدىغان مىس پۇللار قۇيۇلغانىدى. تەڭگە ياقۇپبەگ قۇيدۇرۇپ تارقاتقان كۈموش پۇل ئىدى. ئىككىسىنىڭ نىسبىتى ئەللىك پۇل بىر تەڭگىگە باراۋەر ئىدى. بازارلاردىكى دائىملىق ئوبوروت پۇل ۋە تەڭگىنىڭ قىممىتى دائىرىسىدە بولاتتى. بۇ دائىرىدىن ھالقىپ كەتسە تېخىمۇ زور پۇل بىرلىكى ھېسابات ۋاستىسى قىلىنىاتتى. ئۇ بولسىمۇ چىرۇون، دۇكا ۋە يامبۇ ئىدى. چىرۇون ئالتۇندىن ياسالغان پۇل. يامبۇ ئەمەلىيەتتە بىر خىل كۈموش پۇل بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىدىمۇ قانۇنلۇق پۇللاردىن سانىلاتتى. بىر چىرۇون ياكى دۇكا 25 تەڭگىگە باراۋەر ئىدى. بىر يامبۇ 40 دۇكا ياكى چىرۇونغا تەڭ ئىدى. شۇ يوسۇندا يامبۇ، دۇكا (ياكى چىرۇون) تەڭگە، پۇل دېگەن شەكىلدىكى پۇل بىرلىكى سىستېمىسى ۋۇجۇدقا كەلدى. سودا سوممىسى 50 مىڭ پۇلغا يەتكەندە بىر مىڭ تەڭگە ياكى قىرىق دۇكا ياكى بىر يامبۇ بويىچە ھېسابلىناتتى، ئۇنىڭدىن سىرت بازارلاردا يەنە قوقەند خانلىقىنىڭ ۋە ئىراننىڭ پۇللىرىمۇ ئانچە ـ مۇنچە ئىشلىتىلەتتى، چۈنكى بۇ چەت ئەل پۇللىرى ئاساسەن ئالتۇن ياكى كۈموشتىن ياسالغانىدى.

یامبۇنىڭ رۇسىيە پۇلىغا ئالماشتۇرۇلۇش نىسبىتى 1:130، يەنە بىر يامبۇ 130 رۇبلىغا ئالماشتۇرىلاتتى. يامبۇنىڭ ئەنگلىيە پۇللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 1:16.5، يەنى بىر يامبۇنى 16.5 فوندستېرلىڭغا ئالماشتۇرۇشقا بولاتتى(42).

ئەنگلىيىلىك روبېرت. شاۋ مۇشۇ مەزگىلدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى قىسمىدىكى پۇلغا ئائىت ئەھۋاللار ھەققىدە توختىلىپ، مەزمۇنى يۇقىرىقىغا ئوخشاپراق كېتىدىغان تۆۋەندىكىچە مەلۇماتنى قالدۇرغان: «بىر تەڭگە 25 داچەن (جۇڭگودا ياسالغان ئوتتۇرىسى تۆشۈك مىس يارماق) گە توغرا كېلىدۇ. بىر تومپۇر ئىككى پۇلغا باراۋەر. تەڭگىنىڭ باھاسى ئاساسەن نۆكچە (جۇڭگونىڭ بىر تۇرلۇك كۈمۈش پۇلى، ئېغىرلىقى ئىككى پۇند كېلىدۇ، تەخمىنەن 170 رۇبلىغا تەڭ) نىسبىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسلىنىپ، بەزىدە 1 مىڭ 100 گە چىقىپ كەتسە بەزىدە 800 گە چۈشۈپ قالىدۇ. قەشقەر ئەمىرى (ياقۇبېگنى دېمەكچى) يېقىندا كۈمۈش پۇل يېتىشمەسلىك ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، تۇركىيە سۇلتانىنىڭ نامىدا بىر تۇرلۇك كۈمۈش پۇل تارقاتتى، بۇنىڭ ھەربىرى بىر تەڭگە باراۋەر. بۇ پۇل ئاقتەڭگە دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭ شەكلى شۇ نامدىكى قوقەند ۋە بۇخارا تەڭگىلىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ تەڭگىنىڭ ئوبوروت مىقدارى ئازراق بولماقتا»(43).

پۇل بىرلىكى سىستېمىسى ۋە ئۇلارنىڭ چەت ئەل پۇللىرى بىلەن بولغان ئالماشتۇرۇلۇش قىممىتى ئارقىلىق ئېنىق ۋاقىتتىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى بازارلاردا سېتىلىۋاتقان تاۋارلارنىڭ باھاسىنى تەخمىنەن بىلگىلى بولىدۇ. بىر توپ ماتانىڭ بازار باھاسى ئىككى تەڭگە 35 پۇل ئىدى، ياكى بولمىسا ئوچ تەڭگە 20 پۇل ئىدى. بىر باغلام شاتاۋانىڭ باھاسى 80 پۇل ئىدى. ئوچ توپ شاتاۋادىن تۆت توپ ماتا توقۇغىلى بولاتتى(44).

بازارلاردا قوللىنىدىغان ئېغىرلىق بىرلىكلىرى «جىڭ»

ياكى «چارەك» ئىدى. كروپاتكىن بۇ ھەقتە توختىلىپ: «چارەك چوڭ ـ كىچىك ئىككى خىل بولىدىكەن. بىر خىلى 16 جىڭلىق ياكى 18.75 قاداقلىق چارەك ئىكەن. تۇرمۇشقا كېرەكلىك بارلىق بۇيۇملار ئالدىنقى خىل چارەكتە ئۆلچىنىدۇ. ئىمپورت قىلىنىدىغان بارلىق ماللار، مېتال بۇيۇملار ۋە سۇيۇقلۇقلار كېيىنكى بىر خىل چارەكتە ئۆلچىنىدۇ»㊺ دەيدۇ.

روبېرت شاۋ «چارەك» نىڭ تۇرى، ئىشلىتىلىشى قاتارلىق جەھەتلەردە تېخىمۇ تەپسىلىي قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئۇلار ئوخشاشمىغان ئۆچ خىل چارەكنى ئىشلىتىدۇ. بىر خىلدىكىسى يىپەك، بوياق، ئەنبەر، چاي قاتارلىقلارنى ئۆلچەشكە ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ، بۇنداق چارەك تۆت جىڭ ياكى بەش قاداقتا توغرا كېلىدۇ. ئىككىنچى خىلدىكىسى تۇرلۇك ماللارنى ئۆلچەشتە ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى، ئاشلىق چارىكى، ياكى تۆت چارەك، دەپ ئاتايدۇ. بۇنداق چارەك 12.5 جىڭ ياكى 16 قاداق كېلىدۇ. ئۇ ئەمىرنىڭ ئۇچىنچى خىلدىكى چارىكىدىن پەرقلىنىدۇ. ئۇچىنچى خىلدىكى چارەك «بەش چارەك» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ، 16 جىڭ ياكى 20 قاداق كېلىدۇ»㊻.

ئۇز ۋىلۇق گەز، چى دېگەندەك بىرلىكلەر بويىچە ھېسابلىنىدىغان بولۇپ، كېيىنرەك رۇسچە بىرلىكلەرمۇ قوللىنىلدى.

4. قاتناش ئىشلىرى

19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن كېيىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى قاتناش ئىشلىرى ناھايىتى مۇرەككەپ ۋە ئەگرى ـ توقاي جەريانلارنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى ئوستىگە ئالغان ھەربىي قوشۇن، پايدا كويىدا تىنىمسىز تىپىرلاۋاتقان سودىگەرلەر، ھەتتا ئېغىر سۇكۇتكە چۆمگەن خەلقمۇ

قاتناشقا تايىنىپ ئۆز مۇددىئالىرىغا يەتمەكتە ئىدى. شۇڭا قاتناش ئىشلىرىنىڭ رولى ھەم سىياسىي مەزمۇنىغا، ھەم ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت مەزمۇنىغا ئىگە ئىدى. قاتناش لىنىيىلىرى، قاتناش قوراللىرى، قاتناش ئىشلىرىنىڭ بىخەتەرلىك كاپالەتلىرى قاتارلىقلار ئورتاق ھالدا ئەينى ۋاقىتتىكى قاتناش سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەنىدى.

سودا پائالىيىتى ۋە ئۇرۇش ئىشلىرى مۇشۇ مەزگىلدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى قاتناش لىنىيىلىرىنىڭ دائىرىسى ۋە يۆنىلىشىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ. مۇشۇلارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى قاتناش لىنىيىلىرىنى تاشقى قاتناش لىنىيىسى ۋە ئىچكى قاتناش لىنىيىسى دەپ ئايرىشقا بولىدۇ.

(1) تاشقى قاتناش لىنىيىسى

تاشقى قاتناش لىنىيىسى جەنۇب، شەرق ۋە غەرب يۆنىلىشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جەنۇبىي يۆنىلىش ياقۇپبەگنىڭ تاشقى دۇنيا بىلەن ئۇچرىشىشتىكى دەسلەپكى قاتناش يوللىرى ئىدى. 1868 ـ يىلى شەيخ مۇھەممەد ۋە شەيخ ئەھمەد دېگەن ئاكا ـ ئۈكىلار ياقۇپبەگنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن بەدەخشاندىن يەكەنگە كېلىپ، دەبدىلىك كۈتۈۋېلىشقا مۇيەسسەر بولدى(47). بۇ قېرىنداشلارنىڭ بەدەخشاندىن يەكەنگە كېلىشى مۇشۇ مەزگىلدىكى جەنۇبىي يۆنىلىش قاتناش لىنىيىسىدە بىر چوڭ ئىزنى قالدۇردى. كېيىنرەك، كانجۇت ھۆكۈمرانى سافدار ئەلى خان ۋە ۋاخان، كۈھىستان ھۆكۈمرانلىرى ياقۇپبەگكە ئولپان تاپشۇرۇپ ئۆز ساداقىتىنى بىلدۈرۈشكەندىن كېيىن جەنۇبىي يۆنىلىشتىكى تاشقى قاتناش لىنىيىسى پامىردىن ھالقىپ ئۆتتى(48).

جەنۇبىي قاتناش لىنىيىسىدىن كېيىنلا غەربىي قاتناش لىنىيىسى ئېچىلدى. 1868 ـ يىلىنىڭ باشلىرى كرودوۋ كارۋىنى

ژەرنى (ھازىرقى ئالمۇتا) دىن يولغا چىقىپ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كىرىپ كەلدى[49]. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مۇشۇ يۆنىلىش بويىچە بىر تۈركۈم كىشىلەر تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كىرىپ كەلدى. ئۇلار: 1868 - يىلى رۇسىيە ئوفىتسېرى رەينىتال باشچىلىقىدىكى تۇنجى رۇسىيە ئەلچىلىرى، 1872 - يىلى رۇسىيە ئوفىتسېرى كولبارس باشلاپ كەلگەن 2 - تۈركۈم رۇسىيە ئەلچىلىرى قاتارلىقلار ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ياقۇپبەگنىڭ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن 1868 - يىلى سادىر مىرزا تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىپ، ئۇ يەر ئارقىلىق رۇسىيىنىڭ پايتەختى پېتىربۇرگقا يېتىپ كەلدى[50].

تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىن غەربكە سوزۇلغان قاتناش لىنىيىلىرىدىن بەشى بار ئىدى. بۇلارنىڭ بىرى كورلا شەھىرىدىن باشلىنىپ تەكرىتاغدىن ھالقىپ، كۇنەس دەرياسىنىڭ بويلاپ غۇلجىغا كېلەتتى، ئاندىن بۇ يەردىن ژەرنىغا باراتتى. ئىككىنچىسى، ئاقسۇدىن باشلىنىپ مۇزات دەرياسىنىڭ قارشى يۆنىلىشىدە مۇزات ئۆتكىلى ئارقىلىق تەكرىتاغدىن ئۆتۈپ، كۇنەس دەرياسىنى بويلاپ غۇلجىغا كېلەتتى، ئاندىن داۋاملىق غەربكە مېڭىپ ژەرنىغا باراتتى. ئۈچىنچىسى، ئاقسۇدىن باشلىنىپ ئۇچ ئارقىلىق قارا قولغا باراتتى، ئاندىن تەكەس دەرياسىنى بويلاپ غۇلجىغا كېلەتتى ۋە شۇ يول بىلەن ژەرنىغا باراتتى. تۆتىنچىسى، قەشقەردىن باشلىنىپ تۇرغات ۋە تېرەل ئېغىزلىرى ئارقىلىق پامىردىن ئۆتۈپ نارىن قورغىنىغا باراتتى. بۇ يەردىن داۋاملىق ماڭغاندا ژەرنى ۋە تاشكەنتكە بارغىلى بولاتتى. بەشىنچىسى، قەشقەردىن باشلىنىپ پامىر ئارقىلىق فەرغانە ئويمانلىقىغا باراتتى، ئاندىن بۇ جايدىن قوقەند چېگرىسىغا كىرەتتى[51].

شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىدىكى قاتناش لىنىيىسىنى راۋاناشتۇرۇش ياقۇپبەگ تەشەببۇسكارلىق بىلەن يۈرگۈزگەن بىر

قېتىملىق تەدبىر بولدى. 1867 ـ يىلى، يەكەندىن يولغا چىققان بىر سودا كارۋىنى ھىندىستانغا مېڭىش سەپىرىدە كەشمىر تەۋەلىكىدىكى قاراقچىلار تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلدى. ياقۇبېگ مۇشۇنى باھانە قىلىپ 7 مىڭ كىشىلىك بىر قوشۇن بىلەن كەشمىر چېگرىسىغا قىستاپ كەلدى ھەمدە كارۋانلارنى بۇلىغان قاراقچىلارنى جازالايدىغانلىقى ھەققىدە داۋراڭ سالدى. كەشمىر پادىشاھى ئەسكەر ياقۇبېگنىڭ مەقسىتىنى تولۇق چۈشىنىپ، ياقۇبېگنىڭ باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن شۇ قېتىملىق ماجىرا تۈگىدى. شەرقىي يۇنىلىشتىكى قاتناشمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ راۋانلاشتى[52].

1868 ـ يىلى مۇھەممەد نەزەر ياقۇبېگنىڭ ھاۋالىسى بويىچە ھىندىستانغا بېرىپ ئەنگلىيە بىلەن ئالاقە باغلىغاندىن كېيىن، شەرقىي يۇنىلىشتىكى قاتناش لىنىيىسىنىڭ ئەھمىيىتى تېخىمۇ روشەنلىشىپ، ياقۇبېگنىڭ تاشقى دۇنيا بىلەن ئالاقە قىلىشتىكى ئاساسلىق يولى بولۇپ قالدى. ئەنگلىيە قوراللىرى، مەشقاۋۇللىرى ۋە ئۇستىلىرى ھەمدە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا تۆكمە قىلىپ سېتىلىدىغان ئەنگلىيە ماللىرى بىردەك مۇشۇ يولدىن ئۆتەتتى.

شەرقىي يۇنىلىشتىكى قاتناش لىنىيىسى ھىندىستاندىكى پەنجاپ ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى يەكەننى باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىش نۇقتىسى قىلغاندى. قاراقۇرۇم تاغلىرى تىك چوققىلىق ۋە يوللىرى ئەگرى ـ بۈگرى بولغاچقا بۇ لىنىيىدىكى قاتناش ئىشلىرىغا نۇرغۇنلىغان تەبىئىي قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كېلەتتى. دوگلاس. فورسىيت باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ دوختۇرى ببلېيۇڭ ئۆزىنىڭ «كەشمىر ۋە قەشقەرىيە» دېگەن ئەسىرىدە بۇ يول ھەققىدىكى بىۋاستە تەسىراتىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ: «كۆز ئالدىمىزدا تەسۋىرلەپ بېرىش قىيىن بولغان ھەم ئەستىن چىقمايدىغان بىر مەنزىرە ئۇشتۇمتۇتلا پەيدا بولدى.

ئىككى تەرىپىمىزدە كۆل رەڭ تاقىر تاشلار خۇددى شەھەر قوۋۇقلىرىدەك قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. تاغلار ئىككى تەرەپكە سوزۇلۇپ قىيپاش يوتىلارنى ئۆزىگە چېگرا قىلىپ بىر سەھنە شەكىللەندۈرگەنىدى. پارچىلىنىپ ئۇۋۇلىنىپ كەتكەن قورام تاشلاردىن ھاسىل بولغان سايىلىك كۆمۈلۈپ يانتاق چىرىمتاللارنىڭ پارقىراق نۇرىدا ئۇنىڭ ئەسلىدىكى قارامتۇل رەڭگىنى پەرق ئەتمەك قىيىن بولغان مەنزىرە دەرھال ئالدىمىزدا ئايان بولدى. بۇ تۆپىلىكتىن ئۆتۈشىمىز بىلەن كىشىنى بىزار قىلىدىغان غىلتاڭ تاشلىق ساي ئارقىمىزدا قالدى. شۇ ئەسنادا بىز كۆزىنى قاماشتۇرىدىغان، ئاپاق قار بىلەن قاپلانغان دالاغا كىرىپ قالدۇق. قارلىق دالا كۆز يەتكۈسىز يەرلەرگىچە سوزۇلغان ئېگىز - پەس تاغ تىزمىلىرىغا تۇتىشاتتى. بۇ ئالدىمىزنى خۇددى ئېگىز بىر تام توغرىسىغا توسۇپ تۇرغاندەك تۇراتتى. ئۇنىڭ كۆككە تاقاشقان چوققىلىرى كۆزگە شۇنچە روشەن چېلىقاتتى. ئۇستىمىزدىكىسى بولسا پايانسىز تىنىق كۆك ئاسمان ئىدى. بۇ نېمە دېگەن گۈزەل مەنزىرە - ھە!»(53).

بولگېر دوختۇر ببليوۋنىڭ بايانىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ۋە تولۇقلاپ مۇنداق دەيدۇ: «بۇنداق مەنزىرىنى كۆرگەن كىشىنى سۇر باسىدۇ. ئۇنىڭ ھەيۋەتلىكلىكىدىن ئادەمنىڭ تېنى شۇركۈنىدۇ. يانتۇلۇقنىڭ ئاستى تەرىپىدىكى بىرەر يۈز گەز كېلىدىغان ئۇچلۇق مۇز تام چوقچىيىپ تۇرىدۇ. بۇ مۇزلار كىشىگە مارتخوۋىت چوققىسى (ئالپ تاغلىرىنىڭ چوققىلىرىدىن بىرى) نى ئەسلىتىدۇ. ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ ئاتلىرى بىلەن يۈك - تاق توشۇيدىغان قېچىرلار ۋە مىنىدىغان ئاتلار ئادەم يۆلىمەسە داۋاندىن ئۆتەلمەيتتى. مۇشۇ توسۇقتىن ئۆتۈشكىلا توپتوغرا بىر كۈن كەتتى. سەككىز قېچىر بىلەن تۆت ئات زىيان بولدى»(54).

مەيلى كەشمىر، ھىندىستان بىلەن بولغان قاتناش بولسۇن

ياكى رۇسيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسيا رايونى بىلەن بولغان قاتناش بولسۇن ھەممىسىلا پەسلىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايتتى. ئۇلارنىڭ ئەڭ راۋان بولىدىغان مەزگىللىرى قىسقىغىنە ياز ئايلىرىدا بولاتتى. قىش چۈشۈپ كەتكەندە بولسا بۇ يوللارنىڭ كۆپ قىسىم بۆلەكلىرىنى قار بېسىۋېلىپ ئادەم ۋە ئات ئۇلاغلارنىڭ مېڭىشى، شۇنداقلا ئوزۇقلۇق مەسلىسى زور قىيىنچىلىق بولۇپ قالاتتى. بۇ پەسلىدە بۇ قاتناش لىنىيىلىرىدە قىسقا يوللۇق كىچىك سودا كارۋانلىرى ھەرقايسى بۆلەكلەردە بىرىپ ـ كەلمىسە، چوڭ تىپتىكى سودا كارۋانلىرىنى ئاساسەن كۆرگىلى بولمايتتى.

(2) ئىچكى قاتناش لىنىيىلىرى

ئىچكى قاتناش لىنىيىلىرى دېگەندە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلارنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان قاتناش لىنىيىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. 1864 ـ يىلىدىن كېيىنكى دەسلەپكى بىرنەچچە يىلدا ئۇرۇشۇۋاتقان تەرەپلەرنىڭ ھەممىسىلا قاتناشنى ئۇزۇپ تاشلاشنى ئۇرۇشنىڭ بىر مۇھىم مەزمۇنى قىلىۋالغاچقا، بىرمەھەل كۆۋرۈكلەر بۇزۇۋېتىلدى، دەريا ـ ئېقىنلار ئۇزۇپ تاشلاندى، بىرەر يۇز، ھەتتا بىرنەچچە يۈز چاقىرىملاپ يول بۆلەكلىرى سۇغا باستۇرۇۋېتىلدى. ياقۇبېگ تەلتۆكۈس ئۇستۇنلۇككە ئېرىشكەندىن كېيىن قاتناشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۇ دۇچ كەلگەن كۆپلىگەن جىددىي مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ تۇرپان ۋە ئۇرۇمچىگە قارىتىلغان ئىككى قېتىملىق لەشكىرىي يۈرۈش جەريانىدا تۇمەنلىگەن قوشۇن ۋە زەمبىرەكلەرنىڭ ئوڭۇشلۇق ئىلگىرىلىشى ئۈچۈن قەشقەر دەريالىرىنىڭ كۆۋرۈكلىرى ۋە كېچىكلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە ياسالدى. بۇنىڭ بىلەن قەشقەردىن تۇرپان ۋە ئۇرۇمچىگە بارىدىغان قاتناش لىنىيىسى

ئەسلىگە كەلدى ۋە راۋانلاشتى.

ياقۇپبەگ مارالبېشىنى مەھكەم ساقلاش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ ئىسھاقنى ئەل قىلدۇرغان بولغاچقا، مارالبېشىدىن مەكىت ئارقىلىق يەكەنگە بارغىلى بولىدىغان بۇ يولغا بەكلا ئېتىبار بىلەن مۇئامىلە قىلدى. خوتەن بىلەن بولغان ئارىلىقنى قىسقارتىش ئۈچۈن ياقۇپبەگ مەكىتتىن چۆللۈك ئارقىلىق خوتەنگە تۈتىشىدىغان قاتناش لىنىيىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. نىيازبەگنىڭ ياقۇپبەگنىڭ ئۆزىگە بولغان گۈمانىنى يوقىتىش ئۈچۈن خوتەندىن دەققە كېچىكمەي قەشقەرگە يېتىپ كېلىشى دەل مۇشۇ يولنىڭ راۋان بولغانلىقىدىن ئىدى.

1876 ـ يىلى، كروپاتكىن قەشقەردىن كورلىغا ئاتلانغان مەزگىلدە يول بويى بېسىپ ئۆتكەن قاتناش مۇھىتى، ناھىيە شەھەرلەر ۋە ئارىلىق قاتارلىقلاردىن خاتىرە قالدۇرۇپ مۇنداق يازىدۇ: «قەشقەر بىلەن پەيزاۋات ئارىلىقىدا ئۈزۈنلۈقى تەخمىنەن 141 چاقىرىم كېلىدىغان بىر بوستانلىق بار ئىكەن. پەيزاۋات بىلەن مارالبېشى قورغىنىنىڭ ئارىلىقىدا تەخمىنەن 300 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان چۆللۈك سوزۇلۇپ ياتىدۇ. مارالبېشى بوستانلىقىنىڭ ئۈزۈنلۈقى تەخمىنەن 42 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ يەردىن ئاقسۇ بوستانلىقىغا يەتكۈچە ئارىلىقتا يەنە ئۈزۈنلۈقى تەخمىنەن 330 چاقىرىم كېلىدىغان بىر قۇملۇق بار. غول يولنىڭ بويىغا جايلاشقان ئاقسۇ بوستانلىقىنىڭ ئۈزۈنلۈقى تەخمىنەن 171 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاقسۇ بوستانلىقىدىن باي ئەتراپىدىكى بوستانلىققىچە بولغان ئارىلىقتا ئۈزۈنلۈقى تەخمىنەن 132 چاقىرىم كېلىدىغان يەنە بىر چۆل بار. باي بوستانلىقىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدىغان چوڭ يولنىڭ ئۈزۈنلۈقى تەخمىنەن 51 چاقىرىم كېلىدۇ. باي بوستانلىقىدىن كۈچا بوستانلىقىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۈزۈنلۈقى تەخمىنەن 120 چاقىرىم كېلىدىغان يەنە بىر چۆل بار. كۈچا بوستانلىقىدىن كېسىپ ئۆتىدىغان چوڭ

يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 51 چاقىرىم كېلىدۇ. كۈچا بوستانلىقى بىلەن بۈگۈر ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان بوستانلىق ئارىلىقىدا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 141 چاقىرىم كېلىدىغان يەنە بىر چۆل بار. بۈگۈر بوستانلىقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 30 چاقىرىم كېلىدۇ. بۈگۈر بوستانلىقىدىن كورلا بوستانلىقىغىچە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 300 چاقىرىم كېلىدىغان ئارىلىق پۈتۈنلەي چۆللۈكتۇر. كورلا بوستانلىقىنى كېسىپ ئۆتىدىغان چوڭ يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 21 چاقىرىم كېلىدۇ. كورلا بىلەن قاراشەھەر بوستانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 90 چاقىرىم كېلىدىغان بىر چۆللۈك بار. بۇ كەڭ بوستانلىقلاردا شۇ رايونلارنىڭ مەركەزلىرى سانالغان چوڭراق شەھەرلەر جايلاشقان. بۇ شەھەرلەر يەنە نۇرغۇن چوڭ - كىچىك يېزا - كەنتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېزا - قىشلاقلارنىڭ ئاھالىسى تۇپراق ۋە سۇغىرىش شارائىتلىرىغا قاراپ چوڭ مەھەللە - كەنتلەرگە ياكى بەزىبىر كىچىك قىشلاقلارغا تارقىلىپ ئولتۇراقلىشىدۇ. مەھەللە - كەنتلەر بىلەن قىشلاقلار ئارىلىقىدا دائىم دېگۈدەك سۇسىز قاغجىراپ يانقان پارچە - پارچە چۆللەرنى ئۇچرىتىلى بولىدۇ»(55).

(3) تاشقى قاتناش قوراللىرى

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كەشمىر، ھىندىستان يوللىرىغا قاتنايدىغان ئاساسلىق قاتناش قوراللىرى تۆگە، قېچىر ۋە ئات ئىدى. بولۇپمۇ، يىراق مەنزىللىك كارۋانلار ئاساسەن تۆگىدە ماڭىدىغان بولغاچقا تۆگىنى ئاساسلىق قاتناش قورالى، دېيىشكە بولاتتى. سودا كارۋانلىرىدىكى تۆگىلەر كۆپ بولغاندا بىر نەچچە يۈز، ئاز بولغاندىمۇ نەچچە ئون ئىدى. مۇشۇنداق غايەت زور سودا كارۋىنى يول يۈرگەندە تۇزلەڭ جايلاردا بىر - بىرىنىڭ ئارقىسىدىن تىزىلىپ ھەيۋەتلىك مەنزىرە ھاسىل قىلسا، تاغ يوللىرىدا ئايلىنىپ يۈرۈپ باش - ئاخىرى كۆرۈنۈپ - كۆرۈنمەي

ماڭاتتى. سەپەر ئۇستىدە كارۋانبېشى پۈتكۈل كارۋاننىڭ يۈرۈش - تۇرۇشىغا مەسئۇل بولاتتى. كارۋان بېشىنىڭ بۇيرۇقى مەخسۇس ئادەم ئارقىلىق پۈتۈن كارۋانغا ئۇقتۇرۇلاتتى. پۈتكۈل كارۋاننىڭ يۈرۈش رېتىمىنى تەڭشەپ تۇرۇش ئۇچۇن يول باشلاپ ماڭغۇچى دائىم ئېشەكلىك ماڭاتتى. يول ئۇستىدە پەرمانچى كارۋاننىڭ بېشى بىلەن ئايىغى ئارىلىقىدا توختىماستىن چېپىپ يۈرۈپ يول باشلاپ ماڭغۇچىغا كارۋان بېشىنىڭ تېزرەك مېڭىش، ئاستىلاش، توختاش ياكى يولغا چىقىش دېگەندەك بۇيرۇقلىرىنى يەتكۈزەتتى ھەمدە كارۋان بېشىغا بۇيرۇقنىڭ ئورۇندىلىنىش ئەھۋالىنى توغرۇلۇق مەلۇمات بېرىپ تۇراتتى. مۇشۇنداق پەۋقۇلئاددە مەسئۇلىيەت تۇپەيلىدىن پەرمانچىلار دائىم يۇگۇرۈك ۋە تىمەن ئاتلارنى مىنىشەتتى.

ھەربىر تۆگە 13 - 15 پۇت (468 - 540 قاداق) چە ئېغىرلىقتىكى يۈكلەرنى ئېلىپ ماڭالايتتى. ۋېرىندىن قەشقەرگىچە ئۇلاغلىق 30 - 35 كۈن كېتەتتى[56]. گەرچە تۆگە كۆكۈلدىكىدەك يۈك كۆتۈرۈپ ماڭالىسمۇ، ئۇنىڭ تۇپ ئاجىزلىقى سوغۇق رايونلار ۋە سوغۇق كىلىمانقا ماس كەلمەيدىغانلىقى ئۈندى.

تومۇز ياز ئايلىرىدىن باشقا ۋاقىتتا، بولۇپمۇ قەھرىتان قىش كۈنلىرى پامىر ۋە تەڭرىتاغدىن ھالقىپ ئۆتىدىغان ھەرقايسى يوللاردا ئات ۋە قېچىر ئاساسلىق قاتناش قورالى ھېسابلىنىتتى. ئات ئادەتتە 8 - 9 پۇت ئېغىرلىقتىكى يۈكنى ئارتىپ ۋېرىندىن قەشقەرگە 25 - 30 كۈندە كېلەلەيدىغان بولۇپ، تۆگىگە قارىغاندا بەش كۈنچە تېز بولاتتى. بۇ پەسلىدە قېچىر ئاتتىن قالسىلا ئاساسلىق قاتناش قورالى سانىلاتتى. قېچىر ئادەتتە تۆت بەش پۇت ئېغىرلىقتىكى يۈكلەرنى ئېلىپ ماڭالايتتى. ۋېرىندىن قەشقەرگە قېچىر بىلەن ئات ئاساسەن ئوخشاش ۋاقىتتا كېلەلەيتتى. ۋېرىندىن قەشقەرگىچە بولغان ئارىلىق دائىرىسىدە ھەربىر ئاتنىڭ

يالليننشى ھەققى 3.5 دۆكا بولاتتى، يول يۈرۈش قىيىن بولىدىغان پەسىللەردە يالاش ھەققى ئۆسۈپ 5 ـ 8 دۆكاغا چىقىپ كېتەتتى. بۇ مۇساپىدىكى ھەربىر قېچىرنىڭ يالليننىش ھەققى 35 ـ 50 تەڭگە بولاتتى(57).

(4) ئىچكى قاتناش قوراللىرى

ئىچكى قاتناش لىنىيىسىدە ئىشلەيدىغان ۋە ھارۋىمۇ قاتناش قوراللىرى جۈملىسىگە كىرەتتى ھەمدە تۆگە، ئات، قېچىر قاتارلىقلار بىلەن بىللە پۈتۈن قاتناش قوراللىرى گەۋدىسىنى تەشكىل قىلاتتى. «تارىخىي ھەمىدى» دېكى: «ھەر ھەپتىسى 2 مىڭ ئىشلەيدىغان قەشقەرگە ئاشلىق توشۇيدۇ» دېگەن بايانلار كىشىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرىدۇ. دەرۋازقە ھەرقايسى بوستانلىقلارنى تۈتاشتۇرۇپ تۈرغۇچى قىسقا يوللۇق لىنىيىلەردە ئىشلەيدىغان يەنىلا ئاساسلىق قاتناش قوراللىرىنىڭ بىرى ئىدى.

ئۇرۇش ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن ھارۋا ئىچكى قاتناش لىنىيىسىدىكى ئۇزۇن مۇساپىلىك قاتناش قوراللىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ھارۋىلاردا كىچىك تىپتىكى قوراللار، ئوق ـ دورىلار، ھەتتا قوشۇن يول ئۈستىدە لازىم قىلىدىغان ئىچىملىك سۇ، ئوتياش، گۈرۈچ، ئۇن، ماي قاتارلىقلار توشۇلاتتى. ئۇزۇن مۇساپىلىك ھارۋىلار ئىچىدە ھەممىدىن بەكرەك ۋەكىل خاراكتېرگە ئىگە بولغىنى ياقۇپبەگ بىلەن بىللە ماڭىدىغان ھارۋىلار سېپى ئىدى. بۇ ھارۋىلار سېپىدە 100 دانە ھارۋا بولۇپ، ئۇلاردا ياقۇپبەگ ھەرقاچان ئىشلىتىدىغان تۈرلۈك يېمەكلىكلەر ۋە ھەرقاچان ياقۇپبەگنىڭ كونترول‌لۇقىدا بولىدىغان نەچچە تۈمەنلىك پۇللار بىللە ئېلىپ يۈرۈلەتتى.

ياقۇپبەگنىڭ 10 ـ 15 كىچە خۇسۇسىي مەپىسى بار ئىدى. ھەربىر مەپىگە ئەپچىل قىلىپ ياغاچ ئۆي قوندۇرۇلغان بولۇپ، ئىچىگە مۇكەممەل ئۆي سەرەمجانلىرى ۋە تازىلىق ئەسلىھەلىرى ئورنىتىلغانىدى. بۇ ھارۋىلار مەخسۇس ياقۇپبەگنىڭ ئۆزى بىلەن

بىللە ئېلىپ يۈرىدىغان خوتۇنلىرىنى توشۇيتتى⑧.

گەرچە هارۋىنىڭ توشۇش ئىقتىدارى ئۇلاغ ئارقىلىق توشۇشتىن كۆپ بولسىمۇ، يولنىڭ بەكلا ناچارلىقى تۈپەيلىدىن هارۋىلار كۆپرەك قىسقا مۇساپىلىك قاتناش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلدى. بوستانلىقنى بىرلىك قىلىپ، مۇئەييەن ئارىلىق دائىرىسىدە هارۋا ئارقىلىق ئاشلىق، پاختا، يەم - بوغۇز قاتارلىقلارنى ئۈياقتىن - بۇياققا توشۇش تولىمۇ تېجەشلىك ۋە ئۇنۇملۈك بولاتتى.

هارۋا يەنە شەهەر قاتنىشىدىكى ئاساسلىق ۋاستە ئىدى. شەهەردە ئىشلىتىلىدىغان هارۋىلار يۈك هارۋىسى ۋە مەپە دەپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى. هارۋا قۇرۇلمىسى ۋە ئەسلىھەلىرى ئۇلارنى ئايرىيدىغان ئاساسلىق بەلگە ئىدى. يۈك هارۋىسىدا ئاساسەن يۈك - تاق توشۇلغاچقا هارۋا بۇقى، چاق ۋە هارۋا گەۋدىسىنىڭ پىششىق بولۇشى تەلەپ قىلىناتتى. هارۋىلار هەمىشە قوش چاقلىق بولاتتى. مەپىلەردە بولسا راهەت، تېز بولۇشقا ئەهمىيەت بېرىلەتتى. مەپىلەر هەمىشە تۆت چاقلىق بولاتتى. بەگ - غوجاملار ۋە جەمئىيەتتىكى ئىمتىيازلىق تەبىقە كىشىلىرى مەپىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى كۆز - كۆز قىلىدىغان بىر تۈرلۈك ۋاستىگە ئايلاندۇرۇۋالغانىدى. شۇڭا ئۇلار راهەت ۋە تېز بولۇشقا ئەهمىيەت بېرىش بىلەن بىرگە هارۋا - مەپىلىرىنىڭ هەشەمەتلىك بولۇشىغىمۇ ئەهمىيەت بېرەتتى. شۇڭا، هارۋىغا ئىشلەتكەن ماتېريال، ئىچكى بېزىلىشى، جابدۇقلىرىنىڭ سۈپىتى، هەتتا ئاتلارنىڭ شەكلى، يۈگرەكلىكى قاتارلىقلارمۇ هەشەمەتنى كۆز - كۆز قىلىشتىكى مۇهىم تەركىبلەردىن بولۇپ قالغانىدى.

پايدىلانمىلار

① ماتىسۇدا سومىئو قاتارلىقلار يازغان: «ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا. هىندىستان تارىخى» دا: ياقۇپبەگنىڭ ئەينى ۋاقتتا تۆت تۈمەن

كىشىلىك قوشۇنى بار ئىدى دېيىلگەن. «جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخى» (1979 ـ يىل جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشر قىلغان) دىن نەقىل ئېلىندى.

② «تارىخىي ھەمىدى» ، 404 ـ بەت.
③ «ياقۇبېەگنىڭ تەرجىمھالى» ، 128 ـ بەت.
④ «تارىخىي ئەمنىيە» ، 406 ـ بەت.
⑤ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.
⑥ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.
⑦ «قەشقەرىيە» ، 20 ـ بەت.
⑧ يۇقىرىقى كىتاب، 13 ـ بەت.
⑨ «تارىخىي ھەمىدى» ، 438 ـ بەت.
⑩ «قەشقەرىيە» ، 175 ـ بەت.
⑪ «تارىخىي ھەمىدى» ، 53 ـ 54 ـ بەتلەرنىڭ بەت ئاستى ئىزاھى.
⑫ «قەشقەرىيە» ، 15 ـ بەت.
⑬ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.
⑭ «تارىخىي ھەمىدى» ، 550 ـ بەت.
⑮ يۇقىرىقى كىتاب، 438 ـ بەت.
⑯ «قەشقەرىيە» ، 175 ـ بەت.
⑰ «تارىخىي ھەمىدى» ، 400 ـ 401 ـ بەتلەر.
⑱ «قەشقەرىيە» ، 196 ـ 197 ـ بەتلەر.
⑲ بۇرھان شەھىدى: «ياقۇبېەگ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتى توغرىسىدا» (ئۇيغۇرچە) ، 1959 ـ يىل مىللەتلەر نەشرىياتى، 10 ـ بەت.
⑳ «قەشقەرىيە» ، 162 ـ بەت.
㉑ يۇقىرىقى كىتاب، 171 ـ بەت.
㉒ «تارىخىي ھەمىدى» 556 ـ بەت: نىيازبەگنىڭ نەچچە قاداق خۇسۇسىي ساپ ئالتۇنى، 2500 يامبۇسى بار، دېيىلگەن.
㉓ يۇقىرىقى كىتاب، 547 ـ بەت.
㉔ «قەشقەرىيە» ، 61 ـ بەت.
㉕ «تارىخىي ھەمىدى» ، 549 ـ بەت.
㉖ يۇقىرىقى كىتاب، 498 ـ 499 ـ بەتلەر.

㉗ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» ، 149 ـ بەت.
㉘ يۇقىرىقى كىتاب، 164 ـ بەت.
㉙ يۇقىرىقى كىتاب، 175 ـ بەت.
㉚ «قەشقەرىيە» ، 39 ـ بەت.
㉛ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» ، 125 ـ بەت.
㉜ «قەشقەرىيە» ، 13 — 14 ـ بەتلەر.
㉝ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» ، 124 — 125 ـ بەتلەر.
㉞ «قەشقەرىيە» ، 48 ـ بەت.
㉟ «تارىخىي ھەمىدى» ، 440 ـ بەت.
㊱ «قەشقەرىيە» ، 57 ـ بەت.
㊲ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» ، 184 ـ بەت.
㊳ «تارىخىي ھەمىدى» ، 639 ـ بەت.
㊴ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» ، 5 ـ بەت.
㊵ يۇقىرىقى كىتاب، 6 ـ بەت.
㊶ «تارىخىي ھەمىدى» ، 442 ـ بەت.
㊷ «قەشقەرىيە» 41 — 42 ـ بەتلەر.
㊸ يۇقىرىقى كىتاب، 26 ـ بەتنىڭ ئاستىدىكى 2 ـ ئىزاھ.
㊹ يۇقىرىقى كىتاب، 61 ـ بەت.
㊺ يۇقىرىقى كىتاب، 42 ـ بەت.
㊻ يۇقىرىقى كىتاب، 26 ـ بەتنىڭ ئاستىدىكى 1 ـ ئىزاھ.
㊼ «تارىخىي ھەمىدى» ، 904 — 412 ـ بەتلەر.
㊽ يۇقىرىقى كىتاب، 414 ـ بەت.
㊾ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» ، 148 ـ بەت.
㊿ يۇقىرىقى كىتاب، 150 — 151 ـ بەتلەر؛ «قەشقەرىيە» كىرىش سۆز، 7 ـ بەت.
(51) يۇقىرىقى كىتاب 8 — 11 ـ بەتلەر.
(52) «تارىخىي ھەمىدى» ، 181 — 182 ـ بەتلەر.
(53) «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالـــى» ، 181 — 182 ـ بەتلەردىن ئېلىنغان نەقىل.
(54) «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» ، 182 ـ بەت.

⑮ «قەشقەرىيە»، 4 — 5 ـ بەتلەر.
⑯ يۇقىرىقى كىتاب، 63 ـ بەت.
⑰ «تارىخىي ھەمدى»، 437 ـ، 521 ـ بەتلەر.

2ـ بۆلۈم ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى

1. دىن

ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ پۈتكۈل دەۋرىدە ياقۇپبەگنى باشتىن ـ ئاخىر تەنھا يالغۇزلۇق ئىچىدە ياشاۋاتقاندەك ھېسسىيات چىرمىۋالدى، ھەتتاكى ئۇ ھەربىي جەھەتتە قۇدرەت تاپقان چاغلاردىمۇ، بۇنداق تەنھالىقتىن تەلتۆكۈس خالاس بولالمىدى. چۈنكى بىرىنچىدىن، يەرلىك ئۇيغۇرلار ياقۇپبەگنى ئۆز قوۋمىمىزدىن ئەمەس، دەپ قارىدى. ئۇيغۇر ئاھالىلىرى ياقۇپبەگنى «ئەنجانلىق قىپچاق» دەپ ئاتىدى ھەمدە بۇ ئۇيغۇرلار بىلەن ياقۇپبەگ ئارىسىدىكى ھېسسىيات جەھەتتىكى زور توسۇقلا ئايلاندى. ئىككىنچىدىن، ياقۇپبەگنىڭ زېمىنى، بايلىقى «كاپىر» چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىدىن ئەمەس، بەلكى قەشقەردىكى سىدىقبەگ، خوتەندىكى ھەببۇللا، كۇچادىكى راشىدىن ۋە ئۇرۇمچىدىكى تۇمىڭ ئارقىلىق قولغا كەلگەنىدى. ئېتىقاد بويىچە ئۆلچىگەندە، بۇ كىشىلەر مۇسۇلمان ئىدى. بۇ جەريان ياقۇپبەگ بىلەن يەرلىك ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ ھېسسىياتى ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر ئازلىق پەيدا قىلدى. ياقۇپبەگ ئۇيغۇر ئاھالىلىرى بىلەن بولغان ھېسسىيات جەھەتتىكى بۇ ئازلىقلارنى تۇگىتىش ئۈچۈن، كۆپ جەھەتلەردىن تىرىشىپ باقتى، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىم تەدبىرى دىنىي ھېسسىيات ۋە يەرلىك ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى راۋانلاشتۇرۇش بولدى، بۇ

ياقۇپبەگنىڭ ئىسلام دىنىغا تۇنقان پوزىتسىيەسىنى شەكىللەندۇردى. «پايدىلىنىش» — بۇ ئاساسىي پوزىتسىيەنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئىدى، شۇڭا ياقۇپبەگنىڭ دىنىي پائالىيىتى ئىككى تەرەپلىمە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولدى. بىر تەرەپتىن ياقۇپبەگ ئىسلام شەرئىتىنى قاتتىق ئىزچىللاشتۇردى ھەمدە ئۆزى ھەر كۈنى بەش ۋاخ نامىز ئوقۇشنى داۋاملاشتۇردى. يەنە بىر تەرەپتىن، 300 نەچچە ئايال بار ھەرەمخانا تەسىس قىلىپ، ئىسلام دىنىدا قاتتىق مەنئى قىلىنىدىغان كەيپ ـ ساپا تۇرمۇش كەچۈردى①.

ياقۇپبەگنىڭ دىندىن پايدىلىنىشى، سىياسەت جەھەتتىن ھەم ئىسلام دىنىغا ئىمتىياز بېرىش، ھەم ئىسكەنجىگە ئېلىش بىلەن ئەكس ئەتتى. ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە، ئىسلام دىنى مۇشۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا رول ئوينىدى ۋە پائالىيەت ئېلىپ باردى.

(1) ئىسلام دىنىنىڭ سىياسىي ئورنى

ئەرلەر سەللە يۆگەش، ئاياللار رومال بىلەن يۈزىنى يېپىش، ھەرقايسى جايلاردىكى مەسچىتلەردە ھەر كۈنى سەئۇدى ئەرەبىستاندىكى مەككە شەھىرىگە قاراپ بەش ۋاخ نامىز ئوقۇتىش — مانا بۇ ساياھەتچىلەر ۋە يازما يادىكارلىق مۇئەللىپلىرىنىڭ ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇرلار رايونى جەمئىيىتى توغرىسىدىكى تەسۋىرى، بۇنىڭغا زىت قىلمىشلار قاتتىق جازالىنىتتى. ئاشكارا سورۇنلاردا باش كىيىم كىيگەن، ئەمما سەللە يۆگىمىگەن ئەرلەرنىڭ باش كىيىمى قايچا بىلەن قىرقىپ تاشلىنىتتى ياكى يىرتىۋېتىلەتتى، رومال ئارتماي يۈزى ئوچۇق قالغان ئاياللار دەررىلىنەتتى. نامىز ۋاقتىنى كېچىكتۈرۈپ قويغان مەزىنلەر ئەيىبلىنەتتى ياكى مەزىنلىكتىن قالدۇرۇلاتتى. روزا مەزگىلىدە يېمەك ـ ئىچمەك تىجارىتى قىلغانلارغا جەرىمانە قويۇلاتتى②.

كروپاتكىن ئۆزىنىڭ بىۋاستە تەسىراتىنى مۇنداق

يىغىنچاقلىغان: «ياقۇپبەگ بۇ رايوننىڭ زور جامائەگە ئايلاندۇرۇۋەتكەندەك قىلىدۇ، جامائەدىكى يېڭى جامائەت ئۆزلىرىنىڭ قان - تەرلىرىنى ئاققۇزۇپ يەر تېرىش كېرەك، ئۇلارنىڭ بۇ يەرلەردىن ئالىدىغان ھوسۇلى قانچە كۆپ بولسا شۇنچە ياخشى، لېكىن ئېلىنغان ھوسۇلنىڭ كۆپىنچىسى ھۆكۈمەتنىڭ ئۆز كۈچىنى كۆز - كۆز قىلىشىغا تەقدىم قىلىنىشى لازىم»③.

بۇ مەزگىلدە، ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدىكى غايەت زور رولىنى ياقۇپبەگ پەيدا قىلغانىدى.

ياقۇپبەگ كۈچانى ئالغاندىن كېيىن 1867 - يىل 9 - ئايدا ھەرقايسى جايلارنىڭ ھاكىمبەگلىرىگە ئۆز تەۋەسىدىكى جايلاردا دىنىي مۇئەسسەسەلەرنى كېڭەيتىش ۋە يېڭىدىن قۇرۇشنى بۇيرۇدى، بۇ دىنىي مۇئەسسەسەلەر مەسچىت، خانىقا④، مازار (مەقبەرە) قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ياقۇپبەگ يەنە ئۇستا بېشىلارنى تەيىنلەپ خانىقا ۋە مەسچىت پەشتاقلىرىنى ئېگىزلىتىپ ۋە ئۇلارنى ئەڭ ياخشى زىننەت ماتېرىياللىرى بىلەن زىننەتلەشنى بۇيرۇدى. ئۇنىڭ بىرى، زاكىرجان قارى ئىسىملىك دىنىي زات ياقۇپبەگنىڭ يارلىقى بويىچە نۇرغۇن پۇل ئېلىپ سەئۇدى ئەرەبىستانىدىكى مەككە مۇئەززىگە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەتتە شەھەر نامىدا تەكىيەخانا (مېھمانخانا) بىنا قىلىشقا تەيىنلەندى. قۇرۇلۇش پۈتكىچە زاكىرجان كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى⑤، يەنە بىرى، ئاپاق خوجا مەقبەرىسىگە قوشۇپ سېلىنغان خانىقانىڭ پەشتىقى قايتىدىن ياسالدى⑥.

ياقۇپبەگنىڭ جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغان بۇ خىل ھەرىكەتلىرى ئۇنىڭ دىنىي پوزىتسىيەسىنى، مۇسۇلمان ئۇيغۇر ئاھالىلىرىدە ياخشى تەسىرات قالدۇرۇشقا ئۇرۇنغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىش نىسبىتى

بۇ دەۋردىكى ئىسلام دىنىنىڭ يەرلىكتىكى ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ مۇھىم ئالامەتلىرىنىڭ بىرى. ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئامانلىق ساقلاش ھوقۇقى ۋە ئەدلىيە ھوقۇقىنى مەھكىمە شەرئى ئىجرا قىلغان. مەھكىمە شەرئى بۇ ھوقۇقلارنى «قۇرئان»، «ھەدىس» ۋە شەرىئەتكە ئاساسەن يۈرگۈزگەن.

ئامانلىقنى ساقلاش ھوقۇقى ۋە مەھكىمە شەرئى ئىسلام دىنىنى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە ئىنتايىن كەڭ ئىقتىدارغا ئىگە قىلغان. شۇنىڭدىن ئىبتىبارەن، ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ بويسۇندۇرغۇچىسى سۈپىتىدە ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ بويسۇندۇرغۇچىسىغا ئايلىنىپ، ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ مەنىۋىيىتى ۋە ئىجتىمائىي پائالىيىتىنى ئۇزۇل ـ كېسىل تىزگىنلىگەن. ياقۇپبەگنىڭ ئىسلام دىنىغا تۇنقان سىياسىي پوزىتسىيىسى پايدىلىنىشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغاچقا، تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، ياقۇپبەگنىڭ ئىسلام دىنىغا بەرگەن ئىمتىيازى چەكلىك ئىدى. ھەممىدىن روشەن بولغىنى شۇكى، ياقۇپبەگ ئەدلىيە ھوقۇقى ۋە ئامانلىق ساقلاش ھوقۇقىنى مەھكىمە شەرئىگە بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەدلىيە ھوقۇقى دائىرىسىدە ئۆلۈم جازاسى ھوقۇقىنى ياقۇپبەگ ئۆزى يۈرگۈزەتتى. ياقۇپبەگ ھوقۇقىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئۇ بىگۇناھ كىشىلەرنى خالىغانچە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدىرغان بولدى. بۇ چاغدا، ئىسلام دىنىنىڭ نۇرغۇن قائىدە ـ قانۇنلىرى ياقۇپبەگنى قىلچە چەكلىيەلمەيتتى. ياقۇپبەگنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىدە ئۇنىڭ ھەرەمخانىسىدا نۇرغۇن ياش مەھرەملىرىنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرلەر جەمئىيەتكە تارالدى. كېيىنچە، بۇ ئەھۋاللار «تارىخىي ھەمىدى» نىڭ ئاپتورى تەرىپىدىن ئىسپاتلاندى. «تارىخىي ھەمىدى» دە مۇنداق دېيىلگەن: «بۇ رىۋايەت قىلىنىشچە جانابى

ئالىنىڭ ئەمرى ئەقىدە ۋە ئىلكى مۇلكىدە بولغان مۇسۇلمان، تۈڭگانى، خەنزۇ، شۇغنان، قالماق، قازاقلاردىن ئولجا ئېلىنغان جۇۋان، چوكان، كاتتا ئۇلۇغلارنىڭ ئەۋلادى قاتارلىق ئايىم ئاغىچا ـ خوتۇنلىرىنىڭ سانى تەخمىنەن 600 دىن ئارتۇق ئىدى دېگەن قىسسە ۋە ھېكايىلەر بار. ئۇنىڭ خوتۇنلىرىنىڭ ئىچىدە توختىخان ئايىم دېگەن بىر ئايال پانسات بار ئىدى. ئۇ ھەممە خوتۇنلارنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، تەلىم ۋە ئەدەپ ئۆگىتىپ، جانابىي بەدۆلەتنىڭ سۆھبەتلىرىگە لايىقلاپ تەييار قىلاتتى. جانابىي ئالى ھەر شەھەردە بىر كاتتا ھويلا قىلىپ، ئىچىگە نەچچە ھۈجرىنى تەينىلەپ، ھەربىر ھۈجرىغا نەچچە خوتۇننى سولاپ، ئۇلارنىڭ خىزمىتىگە كىچىك ۋە ياش مەھرەم ئوغۇللاردىن بىرقانچىسىنى قويۇپ خەۋەر ئېلىشقا بەلگىلىگەنىدى. ئۇ بەزى خوتۇنلارنى بىر قېتىم ئىلكىگە ئېلىپلا قارىماي قويىاتتى. مەزكۇر مەزلۇملار ئۆز نەپسى شەھۋىتىنى مۇھاپىزەت قىلالماي، بالاغەتكە يەتكەن ياش بالىلارغا ئېسىلىپ، شەرئىەت چەكلىگەن ئىشلارغا خىلاپلىق قىلاتتى. شۇڭلاشقا بۇنداق خوتۇنلارنىڭ كۆپ قىسمى ۋە نۇرغۇن ياش ئوغۇل بالىلارنىڭ قانلىرى نەچچە قېتىم ئازاب ـ ئەلەملەر بىلەن ناھەق تۆكۈلۈپ، ئۇلارنى ئۆزلىرى ئولتۇرغان ئۆيلىرىگە كۆمدۇرگەنىدى.»⑦

ياقۇپبەگنىڭ بىگۇناھ كىشىلەرنى خالىغانچە ئۆلتۈرگەنلىكىگە ئات ئاختا قىلىدىغان يۇسۇپبەگ ۋەقەسىنى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ.

يۇسۇپبەگ كۆچالىق ئات ئاختا قىلىش ئۇستىسى بولۇپ، ئات ئاختا قىلىشقا ئۇستا بولغاچقا داڭق چىقارغان. تۆۋەندىكىلەر «تارىخىي ھەمىدى» دىن نەقىل ئېلىنىدى: «فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ ئادەملىرى مىجەز ـ خۇلقى جەھەتتىن ئايغىر ئاتنى ياخشى كۆرىدىكەن. ئاختا ئاتنى ناھايىتى كەم مىنىدىكەن. بىر ۋاقىتتا نىياز ھاكىمبەگ بىرمۇنچە كاتتا ۋە ياخشى قالماق، قازاق

ئاتلىرىنى تارتۇق قىلغانىكەن. بۇ ئاتلار ئاتخانىسىغا بۇيرۇپ بېرىلگەنىدى. بىر چاغدا بەدۋلەت ئالى ئاتخانىغا كىرىپ نەچچە ئاتنى ئالدىغا ئالدۇرۇپ كېلىپ كۆرسە، بۇنىڭ ھەممىسىلا ئاختا قىلىنغان ئاتلار ئىكەن. ئۇنىڭ مىجەزى ئۆزگىرىپ، مىراخور بېشىدىن «بۇ ئاتلارنى قانداق ئادەم ئاختا قىلغان؟» دەپ سورىغاندا، ئۇ كۆچالىق يۈسۈپبەگ دەپ ئات كېسىدىغان بىر ئادەم بار، خوتەنگە بېرىپ نىياز ھاكىمبەگنىڭ ئاتلىرىنى ئاختا قىلغان ئىمىش. ھازىر بۇ يەرگە كېلىپتۇ» دەپ مەلۇم قىپتۇ.

ئۇ (ياقۇپبەگ) يىگىت بۇيرۇپ يۈسۈپبەگنى ئەكەلدۇرۇپ، «سىزنى ئات كېسىدۇ دەپ ئاڭلىدىم، سىز ئوبدان ئۇستىمۇ» دەپ سوراپتۇ.

ئۇ «ئالتە شەھەردە يەنە مەندەك ئات كېسىدىغان ئۇستا يوق» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

«نەچچە ئات ئاختا قىلغانسىز؟» دېگەندە، «ئەك ئاز دېگەندىمۇ يىگىرمە مىڭ ئات ئاختا قىلغاندۇرمەن» دەپتۇ. يەنە «قانداق ئۇسۇل بىلەن ئاختا قىلىسىز» دەپ سوراپ، ئۇنىڭ ئاختا قىلىش ئۇسۇلىنى ئوبدان كۆرۈۋېلىپ، «چىقىپ تۇرۇڭ» دەپ چىقىرىۋېتىپ، مىراخور بېشىغا «ئات كېسىشنىڭ يولىنى كۆردۈڭمۇ، سەنمۇ كېسەلەمسەن» دەپ سورىغاندا، مىراخور بېشى «پەرمان بولسا كېسىمەن» دېگەن ئىكەن. «ئوندىق بولسا يۈسۈپ كۆرسىتىپ بەرگەن يول بويىچە، ئۆزىنى ئۆز ئەسۋابلىرى بىلەن ئاختا قىلىپ قويغىن» دەپ پەرمان قىپتۇ.

يۇقىرىدىكى بايانلار مىراخورنىڭ ياقۇپبەگنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئات كەسكۈچى يۈسۈپ بېكىنى ئاختا قىلىش جەريانىدۇر⑧.

بۇ ۋەقەدە ياقۇپبەگ ئىسلام قائىدە ـ قانۇنلىرىدىن ھېچقانداق دەلىل كەلتۈرمەيلا قالماي، مەھكىمە شەرئىنىڭ مۇرەككەپ رەسمىيەتلىرىنىمۇ ئۆتمىگەن. ياقۇپبەگكە نىسبەتەن ئېيتقاندا،

مۇنداق ئەھۋالدا، پەقەت ئۇنىڭ ئىرادىسىلا مەۋجۇت ئىدى، ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇنىڭ ئىسلام قائىدە ـ قانۇنلىرىغا چوقۇنۇشىمۇ، شۇ چاغدا ئىز ـ دېرەكسىز يوقلىپ كەتكەن.

لېكىن كۆپ هاللاردا، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى ياقۇپبەگ ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇر ئاھالىلىرى ئىچىدىكى ئورنىنى مەقسەتلىك هالدا يۇقىرى كۆتۈرگەن. بولۇپمۇ، ئۇ ئىسلام دىنى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مۇستەھكەملەشكە هاجەتمەن بولغاندا، ئۇنىڭ ئىسلام دىنىنى قەدىرلەش خاهىشى ناهايىتى روشەن بولغان، بۇنىڭغا ياقۇپبەگنىڭ ئىسلام دىنى ئارقىلىق قوشۇننى تىزگىنلىگەنلىكىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ياقۇپبەگ هەربىر پانسانقا دىنىي ئەمەلدار سەپلىگەن. ئۇلار دەرىجىسى بويىچە قوشۇننىڭ ئەدلىيە ئەمەلدارى بولغان. قوشۇندا «قۇرئان»، «هەدىس» لەرنى تەپسىر قىلىدىغان ئەمەلدار ۋە ئامانلىق ساقلىغۇچى دىنىي ئەمەلدارلار بار ئىدى. ئۇلار «قازى ئەسكەر» «مۇفتى ئەسكەر» ۋە «رەئىس ئەسكەر» دېيىلەتتى⑨. ئۇلار بىرلىكتە قوشۇننىڭ ئەدلىيە ئاپپاراتلىرىنى تەشكىل قىلغان.

ياقۇپبەگ قوشۇندىكى بۇنداق ئەمەل ـ مەنسەپدارلارغا ئىنتىزام تەكشۈرۈش هوقۇقىنى بەرگەنلىكتىن، قوشۇندىكى مەهكىمە شەرئى ئەمەلدارلىرى ئۇنىڭ ئۆز قوشۇنىنى باشقۇرىدىغان مۇهىم قورالىغا ئايلانغان. «تارىخىي هەمىدى» بىلەن «تارىخىي ئەمنىيە» دە ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنغا چۈشۈرگەن بىرنەچچە تۈرلۈك پەرمانى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، هەممىسى هەربىي سوت ئەمەلدارلىرىغا چۈشۈرۈلگەن. بۇ خىل ئەھۋال ياقۇپبەگنىڭ ئۆز قوشۇنىدىكى سوت ئەمەلدارلىرىغا ئەهمىيەت بەرگەنلىكىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى كىتابقا كىرگۈزۈلگەن ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنىدىكى سوت ئەمەلدارلىرىغا چۈشۈرگەن پەرمانى نۇرغۇن جايلاردا يەرلىكتىكى

مەمۇرىي ئىشلارغىچە بېرىپ يەتكەن. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى نۇرغۇن جايلاردا، بولۇپمۇ ئۇرۇش تېخى ئاخىرلاشمىغان چاغلاردا، قوشۇندىكى سوت ئەمەلدارلىرى يەنە مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ بىر قىسىم ھوقۇقىنىمۇ يۈرگۈزەلەيتتى.

قوشۇندىكى مەھكىمە شەرئى ئەمەلدارلىرى ئاساسىدا دىنىي تەنچلىققا مەسئۇل ئەمەلدار - «رەئىس ئەسكەر» ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى. دىنىي تەنچلىققا مەسئۇل ئەمەلدارنىڭ كۈندىلىك ۋەزىپىسى ئەسكەر - سەرۋازلارغا ھەر كۈنى «ئىسلام دىنىنى مەدھىيىلەش»، «كاپىرلارغا قارشى تۇرۇش» ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىش ئىدى. قوشۇننىڭ ئامانلىقىغا مەسئۇل ئەمەلدارنىڭ يەنە بىر ۋەزىپىسى قوشۇندىكى ھۆرمەت قاراۋۇللىرىنى تەشكىللەپ «قۇرئان كەرىم» نى تۆتۈپ رېتىملىق ھالدا يۇقىرى ئاۋاز بىلەن «يائاللا! ياروسۇل!» (ئاللا ئۈچۈن، مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۈچۈن) دەپ توۋلاپ تەكشى قەدەم بىلەن قوشۇننىڭ ئالدىدا ماڭاتتى. بۇ خىل ئاشكارا شەكىل ئارقىلىق، ئۇ قويۇق دىنىي كەيپىيات پەيدا قىلىپ دىننىڭ ئىجتىمائىي تەسىر كۈچىنى ئۇزلۇكسىز ئاشۇراتتى.

ياقۇپبەگنىڭ ئىسلام دىنىغا قىلغان مۇئامىلىسى ئادەتتە ئوخشاش ئەمەس ئىدى. ئۇ بەزىدە ئىسلام دىنىنى مەدھىيىلەپ كۆككە كۆتۈرۈۋەتتى. بەزىدە ئېتىبارسىز قاراپ دىنىي ئەمەللەرنى كەمسىتەتتى. بۇ جەرياندا ياقۇپبەگ يەرلىك دىنىي تەسىر كۈچلەرنىڭ كۆپىنىپ كېتىشىنى ئېھتىيات بىلەن توساتتى. ياقۇپبەگ ھەرقايسى جايلاردىكى دىنىي ئەسلىھەلەرنى قالدۇرماي رېمونت قىلىش، ياساش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەندە ئۆزىنىڭ جەمئىيەتكە ساخاۋەتلىك ئىش قىلغانلىقىنى پۈرىتىپ قويغان. ئۇ قارا تاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى تالاش - تارتىشلارغىمۇ پەرۋا قىلمىغان. ئۇنىڭ چارىسى شۇ بولغانكى، ئۇ رېمونت قىلغان ۋە قايتىدىن ياسىغان دىنىي قۇرۇلۇشلار ئىچىدە

قەشقەردىكى ئاق تاغلىقلار سەردارىنىڭ مەقبەرىسى ۋە يەكەندىكى قارا تاغلىقلار سەردارىنىڭ مەقبەرىسىمۇ بار ئىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ياقۇپبەگ مۇھەممەت خوجا، ئابدۇخالىق ئىشان ھەمدە ھىندىستانلىق دىۋانى ئاتا قاتارلىق ئۇچ كىشىنى ئۆزىگە ئۈستاز تۇتىدىغانلىقىنى ئېلان قىلغان. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قارا تاغلىقلار سەردارىنىڭ ئەۋلادلىرى ياكى ئاق تاغلىقلارنىڭ سەردارىمۇ يوق ئىدى. ئەمەلىيەتتە ياقۇپبەگ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا كەڭ كۆلەمدە تەسىر كۆرسەتكەن ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىقلارنى ئۆزىنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىدىن ئايرىۋەتكەنىدى.

2) ئىسلام دىنىنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى

تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنىڭ غايەت زور ئۆزگىرىشىدە باج يىغىش تۇزۇمىنىڭ ئۆزگىرىشى ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى. ياقۇپبەگ دىنىي باجلار — ئۆشرە ـ زاكات ئارقىلىق يېزا ئىگىلىك ۋە سودا ـ سانائەت باجلىرىنى ئومۇملاشتۇرغان. بۇ خىل باج تۇزۇمىنىڭ ئۆزگىرىشى ئىسلام دىنىي ئورگانلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتلىرىگە بىۋاستە زىيان يەتكۈزگەن. چۈنكى ئۆشرە ـ زاكات دېگەنلەر ئاساقتا مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ھېسسىيات، دىنىي ئەھكاملار بويىچە بەرگەن سەدىقىسى بولسىمۇ ئەمما، بۇ خىل سەدىقىلەر مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي مەجبۇرىيەتلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندۇرۇلغان. شۇڭا ئەمەلىيەتتە ئۇ مەلۇم دەرىجىدە زورلاش خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ قالغان. ياقۇپبەگ مۇشۇ ئۆشرە ـ زاكاتنى ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن باجغا ئايلاندۇرغاندىن كېيىن، بۇ خىل دىنىي ئورگانلار چىقىرىدىغان سەدىقە ئىسلام دىن ئورگانلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلمەي، بەلكى ياقۇپبەگنىڭ باج يىغىش تارماقلىرى تەرىپىدىن يىغىۋېلىنغان.

ئىسلام دىن ئورگانلىرىدىكى باج يىغىش تۇزۇمىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان زىيان بەدىلىگە ياقۇپبەگ ئۆز چۆنتىكىنى تولدۇرغان.

ياقۇپبەگنىڭ ئۆزى سەدىقە بەرگەن جەريانىنىڭ ۋاقتىت تەرتىپىگە قارىغاندا، دەسلەپتە ئۇ باج تۇزۇمى ئۆزگەرگەندىن كېيىنكى دىنىي ئورگانلار ئۈچرىغان زىيانغا تامامەن ئېتىبارسىز قارىغان. ئۇنىڭ دەللىللىرىدىن بىرى شۇكى، ياقۇپبەگ خوتەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، بۇ دائىرىسى «ئالته شەھەر، 40 كۇنلۇك يولنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان» بوستانلىقنى نىيازبەگكە تاپشۇرۇپ بەرگەن. ⑫بۇ يەردە، خوتەن رايونىدىكى دىنىي ئورگانلارنىڭ مەنپەئىتىنى قىلچىمۇ نەزەرگە ئالمىغان.

ياقۇپبەگ كۆچانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، دىنىي ئورگانلارغا تۇنجى قېتىم سەدىقە بەرگەن. «تارىخىي ھەمىدى» ده يېزىلىشىچە: «ئاتالىق غازى كۆچادا ئىككى ئاي تۇرۇپ مازار شەيخلىرىگە قۇللۇق بىلدۈردى ۋە ئۇلارغا ھەر خىل نەرسىلەرنى سەدىقە قىلدى» . ئارقىدىنلا ياقۇپبەگ قەشقەرگە قايتىش سەپىرىدە يەنە ئاقسۇدىكى دىنىي ئورگانلارغا كۆپ مىقدارداً سەدىقە بەردى⑬ . ياقۇپبەگنىڭ ئاقسۇ رايونىدىكى دىنىي ئورگانلارغا بەرگەن سەدىقىلىرى ئاساسەن ئاقسۇدىكى جالالىدىن مازىرى بىلەن ئونسۇ تەۋەسىدىكى قۇرمىش مازىرىغا بۆلۈپ بېرىلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە ياقۇپبەگنىڭ جالالىدىن مازىرىغا بەرگەن سەدىقىسى كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. چۈنكى تېخى يېقىندىلا ياقۇپبەگ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن كۆچا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى راشىدىن دەل شۇ جالالىدىننىڭ ئەۋلادىدىن ئىدى. بۇ يەردە ياقۇپبەگنىڭ راشىدىن خوجىغا بەيئەت قىلغان يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە بولغان دۈشمەنلىك كەيپىياتىنى پەسەيتىشنى مەقسەت قىلغانلىقى ئۆز - ئۆزىدىن چۈشىنىشلىك ئىدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي، ياقۇپبەگنىڭ دىنىي ئورگانلارغا بەرگەن سەدىقىسى بارغانچە كۆپەيىشكە باشلىدى ھەمدە قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن قاتارلىق يەرلەرگىچە كېڭەيدى.

قەشقەردىكى ھېيتگاھ جامەسى، ئاپاق خوجا مازىرى (ئىپارخان قەبرىسىمۇ دېيىلىدۇ) ، يەكەندىكى چىلتەن مازار،

خوتەندىكى قوشقار ئاتام مازىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ياقۇپبەگ بەرگەن نۇرغۇن سەدىقىلەرگە ئېرىشتى. پەقەت خوتەندىكى قوشقار ئاتام مازىرىلا ئېرىشكەن تېرىلغۇ يەر 3000 مو يەردىن ئارتۇق ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى 2000 مو يەر خوتەنده، 1000 مو يەر قاراقاش بىلەن لوپتا ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ياقۇپبەگنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن خوتەنده نەچچە يۈز كىشى بىرلا ۋاقىتتا ناماز ئوقۇيالايدىغان «جامە مەسچىتى» ياسالدى. بۇ مەسچىتكە ئىشلىتىلگەن ياغاچ ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى تەكلىماكان ئەتراپىدىن كېسىپ كېلىنگەن توغراق ياغاچلىرى ئىدى. نەچچە مىڭلىغان ئىشلەمچى ئۇچ يىلدا بۇ ياغاچلارنى تەكلىماكاندىن خوتەنگە توشۇپ كەلگەن. بۇ ۋەقەگە ئاساسەن مۇنداق بىر ھېكايە توقۇلغان: ياقۇپبەگ خوتەن ئاھالىسىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن بىر قىسىم كىشىلەر قارا قۇرۇم تېغى ئىچىگە قېچىپ كىرىپ كەتكەن. بۇنىڭ بىلەن يەر تېرىيدىغان ئادەم قالمىغاچقا، باج يىغىشمۇ مۇمكىن بولمىغان. بىر كىشى ياقۇپبەگكە تەكلىپ بېرىپ، خوتەن خەلقى ئىسلام دىنىغا بەك ئېتىقاد قىلىدۇ. سىز پەقەت نۇرغۇن مەسچىت ياساپ ھەرقايسى جايلاردىكى مازارلارنى رېمونت قىلىسىڭىزلا پىتىراپ كەتكەن خوتەن ئاھالىسىنى قايتۇرۇپ كېلەلەيسىز، دېگەن شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ نىيازبەگكە خوتەنده چوڭ تېپتىكى مەسچىت ياساشنى، جايلاردىكى مازارلارنى رېمونت قىلىشنى بۇيرۇغان. تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا خوتەندىكى «جامە مەسچىتى» دەل مۇشۇ چاغدا ياسالغان. شۇڭا بۇ رىۋايەتنىڭ مەزمۇنىنىڭ ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ.

2. مەدەنىيەت ـ مائارىپ

1) تىل ـ يېزىق

ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىده، ھۆكۈمەت ئۇزىنىڭ تىلىنى

قوللانغان. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئەينى ۋاقىتتا ھۆكۈمرانلار قاتلىمىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى قوقەندتىن كەلگەن ئەنجانلىقلار ئىدى⑭. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلار ئىچىدىمۇ قوقەندلىكلەر مۇتلەق كۆپ سانلىق ئىگىلەيتتى. ستاتىستىكا قىلىنىشىچە، ياقۇبېگ قوشۇنىدىكى ئەمىرلەر ئارىسىدا پەقەت كۇچالىق ئابدۇللا بەگلا ئۇيغۇر ئىدى. يەرلىك ئەمەلدارلار ئىچىدە نىياز ھېكىم بەگلا بىردىنبىر ئۇيغۇر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خوتەن، قەشقەر بوستانلىقلىرىدىكى مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى قوقەندلىكلەر ئىدى. مەسىلەن، يەكەننىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارى مۇھەممەت يۇنۇسجان قوقەند خانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا خانىنىڭ باش مىرزىسى بولغان بولۇپ، قوقەند خانلىقىنىڭ نۇرغۇن مۇھىم سىياسىي پائالىيەتلىرىگە قاتناشقان.

ھەربىي مەنسەپ تۇتقان قوقەندلىكلەر ئۆزبېك تىلىنى قوللىنىشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئاساسلىق كۈچ ئىدى. ئۆزبېك تىلى ئۇيغۇر تىلىغا ئوخشاشلا ئالتاي تىل سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە تەۋە بولسىمۇ، ئەمما تاۋۇش، سۆزلۈك جەھەتلەردە روشەن پەرق بار، شۇڭلاشقا بۇ پەرقلەر تۈپەيلىدىن يەرلىك ئۇيغۇر ئاھالىسى مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۆز ئەتراپىدىكى قوقەندلىكلەردىن ھەر ۋاقىت پەرقلىنىپ تۇراتتى. تىل جەھەتتىن ئىپادىلەنگەن بۇ پەرق ياقۇبېگ باشچىلىقىدىكى قوقەندلىكلەرنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كىرىشىنى چەكلەپ قويغان.

ئۆزبېك تىلىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىشلىتىش دائىرىسىنى چەكلەپ قويغان. بۇ خىل چەكلەش، ھەتتا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىنمۇ زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتكەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەنزۇ تىلى ئوخشاشلا يەرلىك ھۆكۈمەت تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلاتتى. ھەر خىل ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرى، ئەدلىيە كېسىمنامىلىرى، خەلق ئارىسىدىكى توختام، ھۆججەتلەر ھەتتا

پۇل بىرلىكلىرىدىمۇ شۇنداق ئىدى. تېخىمۇ مۇھىمى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرى بىلەن ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئوتتۇرىسىدىكى خەت ـ ئالاقىلەردىمۇ، پۇتۇنلەي ئۇيغۇر تىلى قوللىنىلاتتى. ياقۇپبەگ ھۆكۈمىتى دەۋرىدە ئۇيغۇر تىلى يۇقىرىقى قانۇنىي ئورۇنلاردا ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنمىغان. بۇ دەۋردە، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تىل مۇھىتىدا يۇز بەرگەن يەنە بىر ئۆزگىرىش شۇكى، پارس، ئەرەب تىللىرىدىن كۆپلەپ سۆز قوبۇل قىلىنىپ ئۇيغۇر يېزىق تىللىرىدا قوللىنىلغان. موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخىي ھەمىدى» ناملىق كىتابىغا ياقۇپبەگنىڭ ئۇچ پارچە پەرمانى كىرگۈزۈلگەن. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئىككى پەرمان بىۋاستە پارسچە يېزىلغان. ئۇنىڭ بىرى ھىجرىيە 1289 ـ يىلى (مىلادىيە 1872 ـ يىل) پېچاندا تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ قازىخانا ئەمەلدارىغا چۈشۈرۈلگەن. يەنە بىرى شۇ يىلى خوتەندە تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ قازىخانا ئەمەلدارىغا چۈشۈرۈلگەن. ئۇچىنچىسى تۇركىي تىلىدا (ئۇيغۇرچە) يېزىلغان. بۇ پەرمان 80 سۆزدىن تۇزۇلگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 69 سۆزلۈك ئۇيغۇرچە ئىزاھلانغان⑯ «تارىخىي ھەمىدى» دە خاتىرىلەنگەن ئاپتونۇمنىڭ بىر پارچە شېئىرىدىمۇ پارس تىلى بىلەن ئەرەب تىلى ئارىلاش قوللىنىلغان. پۈتۈن شېئىر 39 مىسرا بولۇپ ئۇيغۇرچە ئىزاھلانغىنى 25 قۇر⑰.

2) ماتارىپ

ياقۇپبەگ كومېدىيە تۈسىنى ئالغان ئىشلارنى قىلىشقا ئامراق ئىدى. مەسىلەن بىر ھەربىي ئەمەلدار دېھقان ئايالىنىڭ بىر قاچا قېتىمقىنى ھەقسىز ئىچىۋالغانلىقى ئۈچۈن، ياقۇپبەگ تەرىپىدىن قورسىقى يېرىۋېتىلگەن؛ بىر ئەسكەر بىر دۇكاندارنىڭ بىر باغ بېدىسىنى ھەقسىز ئېلىۋالغانلىقى ئۈچۈن، ياقۇپبەگ تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن؛ ئۆز ئوغلى بىر ئېشەكنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن ياقۇپبەگ تەرىپىدىن سۆرىتىپ

ئۆلتۈرۈلگەن. بۇنداق قاتتىق جازا قوللىنىشنىڭ مەقسىتى روشەنكى، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ھوقۇق ئىمتىيازىنى نامايان قىلىش ئىدى. ئەمما ياقۇپبەگ بەزىدە يەنە باشقىچە ئوبرازدا خەلق ئالدىدا نامايان بولاتتى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا قىلغان مۇئامىلىسى جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى قاتلاملارنىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغىغان. ئۇيغۇر زىيالىيلار قاتلىمى ئارىسىدا ھەر ۋاقىت ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان موللا مۇسا سايرامىدەك ئىلىمگە كامىل ئەدىبلەرمۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە ياقۇپبەگنىڭ مەكتەپلەرگە ئېتىبار بېرىش ئەھۋاللىرىنى ئالاھىدە خاتىرىلىگەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ياقۇپبەگ ھەربىر شەھەر ـ بازارغا بارغاندا شۇ شەھەر ـ بازارغا بىر بېكەت (تەخمىنەن 50 چاقىرىم) يول قالغاندا بىر نەپەر مۇھاپىزەتچى ياقۇپبەگنىڭ پەرمانى بويىچە شەھەرگە كىرىپ مەكتەپتە دەرس بېرىۋاتقان موللىلارغا بىر قۇر مۇراسىم كىيىمى، بىر تىللا تارتۇق قىلاتتى. ئاندىن ئۇلار ئوقۇغۇچىلارغا بىر كۈنلۈك دەم ئېلىش بېرىپ، ئۇلارنى يول بويىغا تىزىپ ياقۇپبەگنى كۈتۈۋالاتتى ۋە ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلدۈرەتتى. ياقۇپبەگ شەھەر ئەتراپىغا يېتىپ كەلگەندە موللىلار ئوقۇغۇچىلارنى ئېلىپ شەھەر سەيناسىنىڭ سىرتىغا كېلىپ كۈتۈۋالاتتى. بۇ چاغدا ياقۇپبەگ مەپىدىن چۈشۈپ ئوقۇغۇچىلاردىن ھال سورايتتى ۋە ئۇلارنى كۆزدىن كەچۈرەتتى. ئارقىدىنلا ھەربىر ئوقۇغۇچىغا ئىككىدىن، بەشتىن، ھەتتا ئوندىن تەڭگە ۋە «قۇرئان» نى ھەدىيە قىلاتتى. ئاندىن ئۆزى ئۈچۈن تىكلىگەن بارگاھقا باراتتى⑱.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى يارانقان بىرلىككە كەلگەن، مۇقىم ئىجتىمائىي سىياسىي شارائىت ئاستىدا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر قىسىم جايلارنىڭ مائارىپ ئىشلىرى مۇقىم ھالدا تېز تەرەققىي قىلدى.

19 ـ ئەسىردىن كېيىن بۇ رايوننىڭ مائارىپى باسقۇچلۇق ھالدا

ئىنچىكىلىك بىلەن «مەكتەپ» ۋە «مەدرىس» كە ئايرىلغانىدى. ئالدىنقىسى باشلانغۇچ مائارىپقا، كېيىنكىسى ئالىي مائارىپقا تەۋە بولۇپ، باشلانغۇچ مائارىپنى پۈتتۈرگەنلەر «قارى» بولاتتى. ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى «قۇرئان كەرىم» نى يادقا ئوقۇش ۋە ئادەتتىكى ھېسابلاش ئۇسۇلىنى ياخشى ئىگىلەش بىلەن كۇپايىلىنەتتى، ئالىي مائارىپنى پۈتتۈرگەنلەر موللا بولاتتى. موللىلار ئىسلام دىنى بىلىملىرىنى ئۆگەنگەندىن سىرت يەنە ئەرەب پارس تىللىرىنى پۈختا ئىگىلەيتتى. موللىلارنىڭ ئۆگەنگەن دەرسلىرى تىل، پەلسەپە، تېبابەتچىلىك، ئاسترونومىيە ۋە ماتېماتىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. «مەدرىس» نى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇخارا شەھىرىدە ئىلىم تەھسىل قىلغانلار «دامولا» دەپ ئاتىلاتتى. بۇنىڭ مەنىسى 10 موللامغا دەرس بېرەلەيدىغانلار دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. ئۆز بىلىمىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن ھىندىستانىنىڭ دېھلى شەھىرىدە ئىلىم تەھسىل قىلغانلار «مەۋلىۋى» بولاتتى.

ئەگەر ئەڭ ئاخىرىدا مىسىردىكى ئەزھەر دىنىي ئىنستىتۇتىنى پۈتتۈرسە «شاھ» نامىغا مۇشەررەپ بولاتتى. ياقۇپبەگ تەكرىتىغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلىش جەريانىدا، ھەرقايسى جايلارنىڭ مائارىپ ئەسلىھەلىرىگە ئەسەبىيلەرچە بۇزغۇنچىلىق قىلدى. قەشقەر، يەكەن، يېڭىسار، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلارنىڭ «مەكتەپ»، «مەدرىس» لىرى ئەسكەرلەر تەرىپىدىن ۋەيران قىلىندى ھەمدە ياقۇپبەگنىڭ ھەربىي بارگاھىغا ئايلاندى. كېيىنكى مەزگىلگە كەلگەندە، ياقۇپبەگ ھەرقايسى جايلارنىڭ مائارىپ ئەسلىھەلىرىنى قالايمىقان بۇزۇش ئەمەلىيەتتە شۇ جايدىكى ئۇيغۇر خەلقى بىلەن ئۆزى ئوتتۇرىسىدا سۇركىلىش پەيدا قىلىدىغانلىقىنى ئاستا ـ ئاستا ھېس قىلىشقا باشلىدى. شۇڭا موللا مۇسا سايرامى بايان قىلغان مەنزىرە پەيدا بولدى. ئالدى بىلەن قەشقەر شەھىرىنىڭ

«هېيتگاه» ، «مەدرىس» يەكەننىڭ «ئالتۇن» مەدرىس قاتارلىق بىر قىسىم يۇقىرى دەرىجىلىك مائارىپ ئەسلىھەلىرى، ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئەسلىگە كەلدى. ئارقىدىنلا ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلارنىڭمۇ مائارىپ ئەسلىھەلىرى، ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. خوتەننىڭ مائارىپ ئەسلىھەلىرى يۇقىرىقى رايونلاردىن كېيىن ئەسلىگە كەلدى. ياقۇپبەگنىڭ پەرمانى بويىچە خوتەنده «جامە مەسچىتى» قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش بىلەن بىرگە، «جامە مەدرىسى» مۇ ياسالدى. بۇ مائارىپ ئەسلىھەلىرىنىڭ ئاساسلىق قۇرۇلۇشى بولغان سىنىپ ۋە ياتاقتىن سىرت يەنە تاماقخانا بىلەن تازىلىق ئەسلىھەلىرىمۇ ماسلاشتۇرۇپ سېلىنغانىدى.

ئاستا ـ ئاستا ئەسلىگە كەلگەن ھەرقايسى مائارىپ ئەسلىھەلىرى بولۇپمۇ، يۇقىرى دەرىجىلىك مائارىپ ئەسلىھەلىرى، ياقۇپبەگ ئۇچۇن بىر قارار تۆۋەن قاتلام ھەربىي ئەمەلدارلار ۋە روھانىيلارنى يېتىشتۇرۇپ چىقتى. ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان 10 يىل ئىچىده، ھەرقايسى مەدرىسنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ھەربىي ئورۇنلارغا ئۇزۇلمەي تەقسىم قىلىنىپ، تۆۋەن دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدار بولدى ياكى بولمىسا ھەرقايسى جايلارنىڭ مەسچىتلىرىگە تەقسىم قىلىنىپ، دىنىي ئىشلارغا رىياسەتچىلىك قىلدى.

چارۇسىيە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن 19 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىن باشلاپ مەدرىسنى پۈتتۈرگەن تالىپلاردىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخاراغا بېرىپ ئوقۇيدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۇزۇلدى. نەتىجىده «دامۇللا» ئۇنۋانى ئالىدىغانلارنىڭمۇ سانى ئازىيىشقا باشلىدى ھەمده «دامۇللا» ئۇنۋانى ئۆزىنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى يوقىتىپ، بارا ـ بارا بىلىمى مول كىشىلەرنى ئاتايدىغان ئاتالغۇغا ئايلاندى. داۋاملىق ئۆزلىشىش جەريانىدىن كېيىن «دا» سۆزى خەنزۇ تىلىدىكى

«چوڭ» سۆزى بىلەن ئوخشاش قوللىنىلىپ «دامولللا» دېگەن ئاتالغۇ پەيدا بولدى.

شۇ مەزگىللەردە يەنە، يولنىڭ يىراقلىقى، خىراجىتىنىڭ كۆپلۈكى سەۋەبىدىن مەدرىسنى پۈتتۈرۈپ ھىندىستانغا بېرىپ ئوقۇيدىغان تالىپلارنىڭ سانى تېخىمۇ ئازلاشقا باشلىدى.

بۇ مەزگىلدە يۇقىرى باھاغا ئېرىشكەن ماتارىپچى سەئىدى ئەردىلەنى ئىدى. ئۇ قەشقەردىكى ئاپاق خوجا مەدرىسىدە 10 يىلدەك مۇدەررىسلىك قىلغان. يەنە بىر يۇقىرى باھاغا ئېرىشكەن ماتارىپچى مۇھەممەد شېرىپ بولۇپ، ئۇ ھېيتگاھ مەدرىسىدە ئالتە يىلدەك مۇدەررىسلىك قىلغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا 300 گە يېقىن تالىپ ئۇنىڭ تەلىمىنى ئالغانىكەن⑱. موللا ئابلىمىتمۇ ئەينى ۋاقىتتىكى داڭلىق ماتارىپچى ئىدى. ئىلگىرى ئۇ بۇخارا شەھىرىدە مۇدەررىسلىك قىلغان. ئۇنىڭ كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرى كۆپ، كىشىلەرگە بولغان مۇئامىلىسى تۈز، ئوقۇتۇشقا قاتتىق تەلەپ قويۇپ كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان.

3. ئۇسسۇل، مۇزىكا

1) ئۇسسۇل

«ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ ئاپتورى چارلىز بولگېر يەكەن شەھىرىدىكى بىر ئۇيغۇر سودىگەرنىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىل بىلەن ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلنى ئۆزئارا سېلىشتۇرغان. بۇ سودىگەر: ئۇ ۋاقىتتا (چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلنى كۆرسىتىدۇ) كۈندە دېگۈدەك سودا ياخشى بولاتتى. بازار ناھايىتى قىزىيتى. قازىلارنىڭ ئەسكەرلىرى ئەگەشتۈرۈپ كوچا ـ كويلاردا كىشىلەرنى ئۇرۇپ، نامازغا ئوقۇشقا زورلايدىغان، ئىياللارنى بازاردىن ھەيدەيدىغان ئىش يوق ئىدى.

ئۇ ۋاقىتتا يەنە ھاراق ئىچكەن، يېيىش چەكلەنگەن گۆشلەرنى يېگەنلىكتىن تاياق يەيدىغان ئىشمۇ يوق ئىدى. ئۇ ۋاقىتلاردا، يەنە پال سالغۇچىلار بىلەن كىتاب ئاچىدىغانلار كوچا ـ كويلاردا ئۇياق ـ بۇياقتىن مېڭىپ كىشىلەرنىڭ ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرالاتتى. كىچىك دۇكان ئالدىغا ھەر خىل رەسىم ۋە بايراقلارنىڭ سۈرىتى ئېسىلغان، يەنە ئۇيا ـ ئەتلىك سۈرگەن، ئەتلەس شايى كىيگەن چىرايلىق قىزلار مېھمانلارنى ناھايىتى قىزغىن كۈتۈۋالاتتى ۋە كۆڭلىنى خوش قىلاتتى» دېگەن. شۇ تۈزۈمدىكى كەيپىياتنىڭ بۇرۇلۇشىنى ئاتالمىش غازىنىڭ مۇسۇلمان تۈزۈمىدىكى كەيپىياتنىڭ بۇرۇلۇشى بىلەن ئۇزۇتارا سېلىشتۇرغاندا، بۇ شاھىد: «توغرا، ئېھتىمال ئوخشاشتۇر» دېدى. ئۇ ۋاقىتلاردا لۇكچەك، قىمارۋازلار كۆپ ئىدى. يەنە بەزىلىرى ھاراقنى بولۇشىغا ئىچىۋېلىپ، ھەمياننى ئوغرىغا ئالدۇرۇپ قوياتتى. لېكىن ھازىرمۇ شۇنداق، بىراق ئۇنچىلىك ئوچۇق ـ ئاشكارا ئەمەس. چۈنكى، ھازىر ئىسلام دىنى تۈزۈمى ئاستىدا، دىنىي قائىدىلەر ناھايىتى قاتتىق ئىجرا قىلىنىدۇ. بولگېر بۇ يەكەنلىك ئۇيغۇر سودىگەرنىڭ بايانى: «ناھايىتى ئوبرازلىق بولغان، ئۇ ئاشۇ زامانىدىكى ئىككى خىل ھۆكۈمرانلىق ئاستىدىكى تۈزۈمنى ناھايىتى ئېنىق تەسۋىرلەپ بەرگەن دەيدۇ.»㉑ يەكەنلىك بۇ ئۇيغۇر سودىگەرنىڭ بايانىدا شەك ـ شۈبھىسىز بىر خىل روھىي بېسىم ئەكس ئېتىدۇ. ئۇ ياندىن جەمئىيەتنى قاپلىۋالغان بۇرۇقتۇرما كەيپىياتنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئارىدا ئېغىر دەرىجىدە بېسىمغا ئۇچرىغىنى ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى تۈرمۈشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان ئۇسسۇل بىلەن مۇزىكا ئىدى. ئالدى بىلەن ياقۇپبەگ ئۇيغۇرلارنىڭ مەيدانداً ئۇسسۇل ئوينىشىنى چەكلىدى. مەسىلەن، قەشقەرنىڭ ھېيت ـ بايرامدا ئوينايدىغان ساما ئۇسسۇلى. ساما ئۇسسۇلى ھېيت ـ بايراملاردا ھەمدە توي ـ تۆكۈنلەردە

ئوينىلىدۇ. باشلىق ھەم تېتىك، كەيپىياتى قىزغىن ساما ئۇسۇلىنى ئويناۋاتقانلار ئاز دېگەندە نەچچە يۈز ئادەم ياكى نەچچە مىڭ ئادەمگە يېتىدۇ.

ياقۇپبەگنىڭ ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ مەيدانداڭ ئۇسسۇل ئويىنىشىنى چەكلىشىدىكى سەۋەبنى مۇنۇ ئىككى تەرەپتىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. ئالدى بىلەن، مەيدان ئۇسسۇلىنىڭ كۆلىمى ۋە كەيپىياتى ئۇيغۇرلار بىلەن ئانچە چېقىشىپ كېتەلمەيدىغان ياقۇپبەگكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاسانلا سىياسىي توپلاڭنىڭ مەيدانغا ئايلىنىپ قالاتتى. بۇ خىل توپلاڭنىڭ ئاساسلىق قارشى تۇرىدىغىنى تەبىئىيلا ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئۈچۈن يات بولغان ياقۇپبەگ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئىدى. بۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەبنىڭ يەنە بىرى، ئۇيغۇر پۇقرالىرى ياخشى كۆرىدىغان ئات ئويۇنى كۆرسىتىش، چېلىشىش قاتارلىق ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىمۇ ياقۇپبەگ تەرىپىدىن چەكلەندى.

ياقۇپبەگ ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ مەيدانداڭ ئۇسسۇل ئويىنىشىنى چەكلىشى ھەمدە كوللېكتىپ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى چەكلەشتىكى مەقسىتىنى دىنىي رەھبەرنىڭ قىيابېتى «غازىلارنىڭ ئاتىسى» دېگەن سۆز بىلەن يېتىقان. ياقۇپبەگ ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ مەيدانداڭ ئۇسسۇل ئويىنىشى بىلەن كوللېكتىپ پائالىيەتلىرىنى دىنغا ئاسىيلىق قىلغانلار ھەمدە ئەيش ـ ئىشرەت ۋە كەيپ ـ ساپاغا بېرىلگەن، قىز ـ چوكانلار بىلەن بەزمە قۇرغانلار بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇپ كەمسىتكەن. ياقۇپبەگنىڭ دېگىنى بويىچە، مەيدان ئۇسسۇلى ۋە كوللېكتىپ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى قاتارلىقلارنى چەكلىشى دىنغا ئاسىيلىق قىلمىشنى چەكلىشى، قىز ـ چوكانلار بىلەن بەزمە قۇرۇپ ئەيش ـ ئىشرەت، كەيپ ـ ساپا سۈرۈشنى يوق قىلىش ئىدى.

كېيىنچە، ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى پەرداز لاش ئۈچۈن، ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ ساما ئۇسسۇلى ئويناش ھەمدە

كوللېكتىپ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىگە بولغان چەكلىمىسىنى بىرئاز بوشاتقاندى. مەسىلەن: تۇرىكىيە سۇلتانىنىڭ ياقۇپبەگگە ئىنئام بەرگەنلىكىنى تەبرىكلەش ئۇچۇن ئۇچ كۇن تەبرىكلەش پائالىيىتى ئېلىپ بارغاندى. تۇرپان، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارنى ھۇجۇم قىلىپ ئىگىلىۋېلىش غەلىبىسى ئۇچۇنمۇ تەبرىكلەش پائالىيىتى ئېلىپ بارغان. بۇ تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى ساما ئۇسسۇلى بىلەن كوللېكتىپ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا ئۇتكۇزۇلگەن. لېكىن، بۇ تەبرىكلەش پائالىيىتىنىڭ دائىرىسى ناھايىتى قاتتىق كونترول قىلىنغان. بۇ پەقەت قەشقەر قاتارلىق جايلاردىلا ئۇتكۇزۇلۇشى كېرەك ئىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن، ياقۇپبەگنىڭ شەخسىي تۇرمۇشىدا ئۇسسۇل كۆرۇش ئۇنىڭ ئۇچۇن كەم بولسا بولمايدىغان قىسمىغا ئايلانغانىدى. چۇنكى ياقۇپبەگ ياش ۋاقتىدا ناھايىتى داڭلىق ئۇسسۇلچى ئىدى. ئادەتتە ياقۇپبەگ ئۇچۇن ئۇسسۇل ئويناىدىغانلار ئاساسەن ئۇنىڭ 300 نەچچە كېنىزىكى ۋە ياش يىگىتلىرى ئىدى.

ياقۇپبەگ ھۆكۇمرانلىق قىلغان پۇتۇن مەزگىلدە بىردىنبىر داۋاملاشقىنى ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ «مەشرەپ» ى ئىدى. بولۇپمۇ چەت ـ ياقا جايلاردا «مەشرەپ» ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئارىسىدا داۋاملىق ئوينىلىپ كەلگەن. «مەشرەپ» تەك بۇ خىل ئەنئەنىۋى ئۇسسۇل شەكىللىرى بولغاچقىلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇسسۇل سەنئىتى ياقۇپبەگنىڭ ياۋۇز ھۆكۇمرانلىقىدىن ئامان ـ ئېسەن قۇتۇلۇپ، ئىزچىل داۋاملىشالىغان.

2) مۇزىكا

«مەشرەپ» ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئۇسسۇلىنى داۋاملاشتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مۇزىكىسىنىمۇ داۋاملاشتۇرغان. «مۇقام» نىڭ ياقۇپبەگ ھۆكۇمرانلىق قىلغان مەزگىلگىچە يېتىپ كېلىشى «مۇقام»

كۆچمنىڭ كۆچلۈكلىكىنىڭ تۈپ مىسالىدۇر.

خەلق ناخشىسى ئاھاڭنىڭ مول بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى هازىرقى زامان ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ چوڭ بىر ئالاهىدىلىكى، هەربىي ئىشلار پائالىيىتىنىڭ كۆپەيىشى هەرقايسى جايلار ئەسكەرلىرىنىڭ بەزىدە يىغىلىپ، بەزىدە تارقىلىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. يىغىلغاندا، هەرقايسى جايلارنىڭ خەلق ناخشىلىرى توپلىناتتى. تارقالغاندا، هەرقايسى جايلارنىڭ خەلق ناخشىلىرى ئۇلار بىلەن بىللە تارقىلاتتى. هەرقايسى جايلارغا تارقالغان خەلق ناخشا ئاھاڭلىرى شەكلى ئۇزگەرگەندىن كېيىن، ئۇزىگە خاس ئالاهىدىلىككە ئىگە يېڭى خەلق ناخشا شەكلى شەكىللىنىدۇ. بۇ مەزگىلدىكى، داڭلىق ئۇيغۇر سازەندە موللا ئابدۇباقى بولۇپ، ۋەسىقىلەردە ئۇنى «تولىمۇ ئەقىللىق، شېئىرغا ناهايىتى پىششىق، يۇرۇش-تۇرۇشى ئېسىل، مۇزىكا، ئۇسسۇلغا ناهايىتى قىزىقىدۇ ۋە ماهىر»⑳ دەپ يۇقىرى باها بەرگەن.

بۇ مەزگىلدە، هەربىي ئوركېستىر ئۇيغۇر مۇزىكا تارىخىدىكى بىر چوڭ نامايەندە بولۇپ قالدى. ئەڭ ئاۋۋال تەشكىللەنگەن هەربىي ئوركېستىرى كۆچا مۇراسىم لەشكەرلىرى ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىسراقنىڭ هەربىي ئوركېستىرى بۇنىڭغا ئۈلگە بولالايدۇ. مۇكەممەل هەربىي ئوركېستىرى تۆتلۈك ئۇزۇن كاناي مۇزىكىسى، ئىككى سۇناي ۋە ئالتە ناغرىدىن تەشكىل تاپاتتى. مۇزىكىنى چېلىش تەرتىپى بولسا بىر-بىنچى رەتتە تۆتلۈك ئۇزۇن كاناي چېلىنىدۇ، ئىككىنچى رەتتە ئىككى سۇناي، ئۈچىنچى رەتتە ناغرا دۇمباق چېلىنىدۇ. تۆتىنچى رەتتە يەنە ئىككىلىك سۇناي چېلىنىدۇ. هەربىي ئوركېستىرى هەممىسى ئاتلىق مۇزىكا چالىدۇ. مۇزىكانتلار مىنگەن ئاتلارنى 12 نەپەر ئەسكەر يېتىلەپ ماڭىدۇ. بۇلار ئىسهاقنىڭ خاس قورۇقچىلىرىنىڭ مۇهىم تەركىبىي قىسمى. سازلارنىڭ

ياسلىشى ناھايىتى چىرايلىق بولۇپ، بەزى سازلارنىڭ نەقىشلىرى ھەر خىل ئېسىل ياقۇتتىن ياسالغان.

ياقۇپبەگ پۈتۈنلەي كۆچا پىدائىيلىرىنىڭ بۇ خىل ھەربىي ئورگېستىرنىڭ تەشكىللىي تۈزۈلۈشىدىن پايدىلاندى، پەقەت سازلار ئىچىدە چوڭ دۇمباقنى كۆپەيتتى. مۇھىمى ياقۇپبەگ ھەربىي ئورگېستىرنى ھەربىر ئۇرۇش مەيدانىغىچە ئومۇملاشتۇردى. قوشۇندا مۇزىكا چېلىش ھەربىي ئورگېستىرنىڭ مەخسۇس بۇرچى. لېكىن، ئۇلار كۆپىنچە ۋاقىتلاردا نەق جەڭ مەيدانىدا مۇزىكا چېلىپ، قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىق روھىغا ئىلھام بەردى. ياقۇپبەگنىڭ ھۆرمەت قاراۋۇللىرى ئىچىدە ھەربىي ئورگېستىر ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيتتى. ئۇلار دائىم ياقۇپبەگ ھۆرمەت قاراۋۇللىرىنىڭ باش ۋەكىلى سۈپىتىدە ھۆرمەت قاراۋۇللىرىنىڭ ئالدىدا تۇراتتى. ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچىكى بىلەن مىنىدىغان ئېتىمۇ ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى(21).

ياقۇپبەگنىڭ ھۆرمەت قاراۋۇللىرىنىڭ ھەربىي ئورگېستىرى دائىم «خۇزۇرەم» بىلەن «شادىيانە» مۇزىكىسىنى ئورۇنلايتتى. ئالدىدىكى مۇزىكا ئاساسەن شەھەرگە كىرىش مۇراسىمى، ھەربىي يۈرۈشنىڭ ئاھاڭلىرى ئىدى. كېيىنكىسى كۆپىنچە چوڭ تەبرىكلەش مۇراسىملىرىدا ئورۇندىلىدىغان بولۇپ، ئۇ يەكەن خانلىقى دەۋرىدە بارلىققا كەلگەنىدى. ئۇ ئەسلى غەلبىنى جاكارلاشقا ۋە پەرمانلارنى ئېلان قىلىشقا تەڭكەش قىلىنىدىغان مۇزىكا بولۇپ، شۇ سەۋەبتىن ئاھاڭى ناھايىتى شوخ ئىدى.

4. ئەدەبىيات

1) يازما ئەدەبىيات

ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى قاراڭغۇ - زۇلمەت دەۋر بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يازما

ئەدەبىياتى توختاپ قالاي دېگەندى. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى پۈتكەن «تارىخي ھەمدى» ۋە «تارىخي ئەمنىيە» نامىك ئاپتورى ياقۇپبەگ دەۋرىدىكى كۆپلىگەن ئوقۇمۇشلۇقلار ۋە ئەدەبلەرنى تىلغا ئالغان بولۇپ، ئۇلار: سەئىد ئەردىنەنى، موللا مۇھەممەد شىرىفى، موللا مىرزا مۇھەممەدى، ئابدۇلىتىپ ھاجى قاتارلىقلار ئىدى ㉕.

«تارىخي ھەمدى» ۋە «تارىخي ئەمنىيە» نامىك ئاپتورى بۇ كىشىلەرنىڭ ئەخلاقى، بىلىمى، قابىلىيىتى شۇنداقلا تىل تالانتىغا يۈكسەك باھا بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرىنى ياكى داڭلىق ئەسىرنى رەتكە تۇرغۇزۇش قىيىن. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان پۈتۈن دەۋردە ھەقىقەتەنمۇ چوڭ ھەجمدىكى ئەسەر رويابقا چىقمىغانىدى. ياقۇپبەگ جامائەت پىكرىنى كونترول قىلىشنى سىياسىي رەقىبلىرىنى يېڭىشنىڭ مۇھىم بىر ۋاستىسى دەپ قارىغانىدى. ئۇنىڭ قەشقەرگە دەسلەپ بارغان ۋاقتىدا قەستەن كىچىك بىر سارايغا چۈشكەنلىكى، ئامالسىزلىق بارچە كاتتا مېھماندارچىلىقتىن ئۆزىنى قاچۇرۇشى، بۇزرۇكنى ھەممە يەردە كۆككە كۆتۈرۈپ، ئىززەتلىشى قاتارلىقلار پۈتۈنلەي جامائەت پىكرى ئۈچۈن كۆرسەتكەن قىلىقلىرى ئىدى. ئەمما ئاردىدىن ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەيلا ئۇنىڭ خوتەندە ئۇيغۇر خەلقىنى ۋەھشىيلەرچە قىرغىن قىلغان قىلمىشى، ئۇيغۇر قاتارلىق ھەر مىللەت خوتۇن ـ قىزلىرىنى ھەرىمگە ئەكىرىۋېلىپ ئەيش ـ ئىشرەت، كەيپ ـ ساپا سۈرۈشى، يەنە ئۇنىڭ ھىيلە ـ مىكىر ۋە زوراۋانلىق بىلەن ئاچ كۆزلەرچە خەلقنى شۇلۇپ بايلىق توپلىشى، ئۇنىڭ رەھىمسىز، ئاچ كۆز تەبىئىيىتىنى ئاشكارىلىغانىدى. بۇنىڭغا ئوخشاش قىلىقلار تەبىئىيلا ئۇيغۇر ئوقۇمۇشلۇقلىرى ۋە ئەدىبلىرىنىڭ غەزىپى ۋە نارازىلىقىنى قوزغىدى. ياقۇپبەگ ئىلگىرى ـ كېيىن خوتەن، كۇچا قاتارلىق

جايلاردىكى سىياسىي رەھبلىرىنى يوقاتقاندىن كېيىن بارلىق كۈچى بىلەن ئۆزىنىڭ قىلمىشلىرى ھەققىدە ئېلان قىلىنغان جامائەت پىكرىنى باستۇردى، ھەبىبۇللا ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىنى. مەخپىي ئۇلتۇرغەندىن كېيىن، ئاقسۇدا جەمئىيەتتىكى ئوقۇمۇشلۇقلارنى سۈرگۈن قىلىشمۇ مۇشۇ مەقسەتتە ئىدى. يەكەن شەھىرىدە شاھ مۇھەممەد ۋە قېرىنداشلىرىنى ئاممانى ئالدىدا چالما - كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈشمۇ، ياقۇپبەگنىڭ ئۇنى ئەيىبلەۋاتقان كىشىلەرگە بەرگەن ئەڭ قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇشى ئىدى.

مۇشۇنداق ئىجتىمائىي مۇھىتتا، كۆپلىگەن ئۇيغۇر ئوقۇمۇشلۇقلىرى ۋە ئەدىبلىرى، ياقۇپبەگكە خۇشامەت قىلمىسمۇ، ئەمما ھەققانىيەتنى ياقلاپ، ياقۇپبەگنىڭ تۈرلۈك قىلمىشلىرىغا قارشى چىقىشقىمۇ ئامالسىز قالدى. شۇڭا تاسادىپىي مەيدانغا چىققان ئەسەرلەرمۇ ئەنئەنىۋى، ئادەتتىكى مۇھەببەت شېئىرلىرى ياكى ئىسلام ئەقىدىسىنى چۈشەندۈرىدىغان ۋە ئىسلام قائىدىسى توغرىسىدىكى دىنىي ئەسەرلەر بولدى.

2) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى

بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، دەۋر يۈكلىگەن مەسئۇلىيەتنى دادىللىق بىلەن ئۈستىگە ئېلىپ، ئۆتكۈر، ئاچچىق، كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان ھەزىللەر ئارقىلىق ياقۇپبەگنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا زەربە بەردى. «تارىخىي ھەمدى» ۋە «تارىخىي ئەمىنىيە» نىڭ ئاپتورى ئۆز ئەسىرىگە ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان، ياقۇپبەگ مەسخىرە قىلىنغان سىياسىي ھەزىللەرنى ئالاھىدە كىرگۈزگەن بولۇپ، تورغاي قوي مۇڭگۈزىدە ئۇۋلىغانلىقى ھەققىدىكى ھەزىل ئەڭ ۋەكىللىك. ئۇنىڭدا ياقۇپبەگنىڭ تاج كۆزلۈكى مەسخىرە قىلىنغان. يەنە بىر ھەزىلدە خەلقنى ياقۇپبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇۋېتىشكە چاقىرىق

قىلىشتەك سىياسىي خاھىش يوشۇرۇنغان. بۇ ھەزىلدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «بىر كۈنى، قەشقەردىكى بىر ئاممىۋى سورۇنغا بىر ئادەم ئالدىراش كىلىپ ئولتۇرۇپ، توختىماستىن ئۆز ـ ئۆزىگە: «ئەجەب ھاردىم! ئەجەب ھاردىم!» دەۋاتقىنىدەك. بىرى ئۇنىڭدىن: «نېمىشكە ھېرىپ كەتتىڭ؟» دەپ سورىسا، ئۇ شۇنداق جاۋاب بېرىپتۇ: «ئىلگىرى ئىسلام ئاچقاندا ئالتە ئايدىن ئاشمايتتى، ئەمدى ئۇزاق بولغاندىمۇ پەقەت بىر يىللا بولاتتى. بۇ قېتىم نېمىشقىكىن 14 يىلغا سوزۇلۇپ كەتتى، ئىسلام بەك ئۇزاق ئېچىلغاچقا، ھېرىپ كېتىۋاتىمەن»㉖ بۇ ھەزىل ھېچقانداق پەردازسىزلا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىدىن بىزار بولغان ھېسسىياتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

پايدىلانمىلار

① «تارىخىي ھەمىدى» 520 ـ بەتتە مۇنداق ناتىرىلەنگەن: تەخمىنەن 600 دىن كۆپرەك خوتۇن ـ قىز ياقۇپبەگنىڭ وقىلى ئىدى.

② يۇقىرىقى كىتاب، 498 ـ بەت؛ «قەشقەرىيە» 16 — 17 ـ بەتلەر.

③ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» 119 ـ بەت؛ «قەشقەرىيە» 17 ـ بەت.

④ خانىقا — ئىشان مۇرىتلىرى توپلىشىدىغان جاي.

⑤ «تارىخىي ھەمىدى» 502 ـ بەت.

⑥ يۇقىرىقى كىتاب، 503 ـ بەت.

⑦ يۇقىرىقى كىتاب، 502 ـ بەت.

⑧ يۇقىرىقى كىتاب، 521 ـ بەت.

⑨ يۇقىرىقى كىتاب، 501 ـ بەت.

⑩ يۇقىرىقى كىتاب، 390 ـ بەت.

⑪ يۇقىرىقى كىتاب 566 — 568 ـ بەت.

⑫ يۇقىرىقى كىتاب، 375 ـ بەت.

⑬ يۇقىرىقى كىتاب، 397 ـ بەت.

⑭ يۇقىرىقى كىتاب، 502 ـ بەت.

⑮ «ئەنجانلىق» (anjanlik) ـ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلەرنىڭ ئومۇملاشتۇرۇپ ئاتىشى.

⑯ «تارىخي ھەمدى» 504 — 512 ـ بەتلەر.

⑰ يۇقىرىقى كىتاب، 595 ـ بەت.

⑱ «تارىخي ئەمنىيە» 310 ـ بەت؛ «تارىخي ھەمدى» 503 ـ بەت.

⑲ «تارىخي ھەمدى» 567 — 568 ـ بەتلەر؛ «تارىخي ئەمنىيە» 362 — 363 ـ بەتلەر.

⑳ «تارىخي ئەمنىيە»، 365 ـ بەت.

㉑ «ياقۇبېگنىڭ تەرجىمھالى»، 7 ـ بەت.

㉒ «قەشقەرىيە»، 17 ـ بەت.

㉓ «تارىخي ئەمنىيە» 366 ـ بەت؛ «تارىخي ھەمدى»، 571ـ بەت.

㉔ «تارىخي ھەمدى» 300 ـ 301 ـ 389 ـ بەتلەر؛ «تارىخي ئەمنىيە» 146 — 229 ـ بەتلەر.

㉕ «تارىخي ھەمدى» 567 — 568 ـ بەتلەر؛ «تارىخي ئەمنىيە»، 363 — 366 ـ بەت.

㉖ «تارىخي ھەمدى»، 523 ـ بەت.

يەتتىنچى باب چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىنى قايتۇرۇۋېلىشقا تەييارلىنىشى

1ـ بۆلۈم ۋەزىيەتنى ئىنچىكە كۆزىتىپ، كەسكىنلىك بىلەن تەدبىر قوللىنىش

1864 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىكى كۆچا قوزغىلىڭىدىن تارتىپ، 1866 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق ئورۇن قولدىن كەتكەنگە قەدەر بولغان بىر يىل توققۇز ئاي ئىچىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىدىكى ھەربىي ـ مەمۇرىي ئاپپاراتلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن يىمىرىلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىرى قۇمۇل، بارىكۆل قاتارلىق تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمى بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى.

بۇنداق تېز يۈز بەرگەن زور ئۆزگىرىشكە قارىتا، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ مادديي جەھەتتە ياكى ئىدىيىۋى جەھەتتە ھېچقانداق تەييارلىقى يوق ئىدى. يۇقىرىقى ۋەقەلەر يۈز بەرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئالدىراپ ـ تېنەپ نىكشيا جياڭجۈنى مو تۇشەنگە ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، «تېز يارداملىق بېرىپ» چىڭ قوشۇنى بىلەن بىرگە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىنى مۇستەھكەم ساقلاشقا ئەمر قىلدى. ئەمەلىيەتتە كۆرە قولدىن

كەتكۈچە مو تۈشەن تېخى گەنسۇ تەۋەلىكىگە كىرىپ بولالمىغانىدى. 1865 - يىل 12 - ئايدا، چىك سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى شەنشىدىكى شەنئەن قورۇلىنىك باشبۇغى چېك لۇنى ئۇرۇمچى تىتەيلىكىگە تەينىلەپ، ئۇنىك 5 مىڭغا يەتمەيدىغان قوشۇنى بىلەن قوۋۇقتىن چىقىپ تەڭرىتېغىنىك جەنۇب - شىمالىدىكى قولدىن كەتكەن زېمىنلارنى قايتۇرۇۋېلىشنى بۇيرۇدى. ئەمما چېك لۇ «باشتىن - ئاخىر قورقۇنچاقلىق قىلىپ، خان ئارقا - ئارقىدىن پەرمان چۈشۈرۈپ سۈيلىسىمۇ، ئاشلىق يۆتكەشنىك ئۇلگۈرمىگەنلىكىنى باھانە قىلىپ، قوۋۇقتىن چىقىشتىن باش تارتىپ» ① گەنسۇنىك گاۋتەي ناھىيىسىدە يەتتە يىل تۇرۇپ قالدى.

بۇ مەزگىلدە، تەڭرىتېغىنىك جەنۇب - شىمالىدا بىرقەدەر تۆھپىسى كۆرۈنەرلىك بولغىنى، ئەسلىدىكى قارا ئۇسۇ (شىخو) نىك ياندىش ئامبىلى لى يۈنلىك ئىدى.

لى يۈنلىك بۇرۇن چىك سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە تەڭرىتېغىنىك جەنۇب - شىمالىدىكى قولدىن كەتكەن زېمىن مەسىلىسى ئۈستىدە بىر قاتار تەكلىپلەرنى بەرگەن بولۇپ، بۇ قوشۇنلارنىك ماسلىشىشى، ھەربىي يۇرۇش يوللىرى، ئارقا سەپنىك تەشكىللىنىشى، ئوزۇق - تۇلۇك غەملەش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئەمما چىك سۇلالىسىنىك غەربىي شىمالىدىكى ھەربىي كۈچى شەنشى - گەنسۇ قاتارلىق رايونلاردىكى خۇيزۇلار قوزغىلىڭى تەرىپىدىن بەند بولۇپ قالغاچقا، لى يۈنلىڭنىك تۇرلۇك تەكلىپلىرى، ئىستراتېگىيىلىك پىلانىنىك تۇزۇلۇشى ھەرقانچە ئەتراپلىق بولسىمۇ، ئەمەلىيلەشتۈرگۈدەك كۈچ بولمىغانلىقتىن، ئاقىۋەت پەقەت قەغەز ئۈستىدىكى قۇرۇق گەپكە ئايلىنىپ قالدى.

1. قوماندانلىق ئاپپاراتلىرىنىڭ تەسىس قىلىنىشى

1866 - يىل 6 - ئايدا، چىڭ سۇلالىسى گۈاڭدۇڭنىڭ ياناش تۈتۈقى كۆكجىتەينى غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇنلۇققا ئۆستۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ شىمالىدىكى قوشۇنلارنى باشقۇرۇشقا قويدى. ② لى يۈنلىڭنى باش شىغاۋۇل قىلىپ كۆكجىتەيگە يارەملىشىشكە، چۈەن رۇڭنى ئىلى جياڭجۈنلۇكىگە، دې شىڭئانى تارباغاتايغا مەسئۇلىتچى ئامبالىلىققا تەيىنلىدى.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، كۆكجىتەينىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدىن قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك نىشانى پەقەت تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي يۈنىلىشتىكى رايونلار ئىدى. چۈەن رۇڭ، دې شىڭئا، لى يۈنلىڭ قاتارلىقلارنىڭ تەيىنلىنىشى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ كۆكجىتەينىڭ مەسئۇلىيەت دائىرىسىگە ھەرگىزمۇ سەل قارىمىغانلىقىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلايدۇ. بۇنىڭدىن چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ تېخى ئەينى ۋاقىتتا ئۆزلىرىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك نەزىرىنى تېخىمۇ كەڭ ھالدا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا قاراتمىغانلىقىدەك ئىستراتېگىيىلىك يەكۈننى چىقىرىشقا بولىدۇ. بۇ خىل ھالەت شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشتەك ستراتېگىيىلىك نىشاندىكى ئېغىر كەمچىلىك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىنىڭ ۋەزىيىتى ھەققىدىكى تەھلىلىدىمۇ ئېغىر خاتالىقنىڭ بارلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئالدىراپ - تېنەپ جىددىيىچىلىكتە ئېلىپ بېرىلغان ئۇششاق ھەربىي ھەرىكەتلەر بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىنى قايتۇرۇۋالغىلى بولمايتتى. چۈنكى دەل چىڭ سۇلالىسى

مەركىزىي ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش قوماندانلىق ئاپپاراتلىرىنى تەشكىللەۋاتقاندا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىدا ئاللىقاچان تەسىرى چوڭ بەش گۇرۇھ شەكىللىنىپ بولغانىدى. ئۇلار كەڭ زېمىنلارنى ئىگىلەپلا قالماستىن، يەنە قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچكە ئىگە ئىدى. بۇ قوراللىق كۈچلەر ئىككى يىللىق بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشلىرى ئارقىلىق ئەملىي جەڭ تەجرىبىسىلا ئەمەس، قوراللىنىش جەھەتتىمۇ ئاللىقاچان ئىلگىرىكى چۈۋالچاق قوزغىلاڭچى قوشۇن ھالىتىدىن پەرقلىنەتتى. بولۇپمۇ كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى دالىدا جەڭ قىلىش تەجرىبىسىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە مۇستەھكەم ئىستىھكامغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ مول تەجرىبىسىگە ئىگە بولۇپ بولغانىدى. تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شەنشى، گەنسۇ، چىڭخەيگە ئىنسپېكتىرى كونترولللۇقى بولمىغاچقا، شىنجاڭغا قوشۇن كىرگۈزۈش يولى ئۇزۇۋۇتىلگەنىدى. يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلى 19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي قاتارلىق جايلاردىكى ھەربىي ئىشلىرىنى تەشكىللەش ۋە يۈرگۈزۈشكە زور كۈچ سەرپ قىلىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىدىكى ھەربىي ھەرىكەتلىرىگە ھەيدەكچىلىك قىلىشى كۆرۈنەرلىك ئاستىلاپ قالدى.

1869 ـ يىلى، چىڭ سۇلالىسى ئالدى بىلەن شەنشى، نىڭشيا، چىڭخەي ۋە گەنسۇنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىدىكى خۇيزۇلار قوزغىلىڭىنى باستۇردى. 1873 ـ يىلى 11 ـ ئايدا چىڭ قوشۇنى سۇجۇ (جيۇچۈەن) نى ئىشغال قىلىپ، خېشى كارىدورىغا توپلاندى. شۇنداقلا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىغا كىرىدىغان يول راۋانلاشتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىغا قوشۇن كىرگۈزۈش مەسىلىسى قايتىدىن چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھاكىمە قىلىش كۈنتەرتىپىگە قويۇلدى.

يۇقىرىقى ئىشلار تۇڭگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىغا قوشۇن چىقىرىشتىكى سىياسەتلىرى زور دەرىجىدە ئەمەلىيلەشتى.

1874 - يىل 8 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، چىڭ سۇلالىسى جىڭ لىەننى خان مۇپەتتىشى قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا، جىڭ شۇننى يارەمچىلىككە تەيىنلىدى. شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، چىڭ سۇلالىسى زو زۇڭتاڭنى غەربىي تىنچلاندۇرۇشقا كېرەكلىك ئاشلىقلارنى توشۇش ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا، يۈەن باۋخېڭنى يارەمچىلىككە تەيىنلەپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان قوماندانلىق ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇپ چىقتى.

زو زۇڭتاڭ 1812 - يىل 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى (جياچىڭنىڭ 17 - يىلى 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى) خۇنەننىڭ شەرقىي شياڭيىن يېزىسىدا تۇغۇلغان. كىچىكىدە بوۋىسى، ئاتىسىنىڭ تەلىمىدە ئوقۇيدۇ. 19 ياش مەزگىللىرىدە تۇنجى قېتىم يۇرتىدىن ئايرىلىپ چاڭشادىكى نەنچېڭ بىلىم يۇرتىدا ئىلىم تەھسىل قىلغان. كېيىن كۆپ قېتىم ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىغا قاتناشقان بولسىمۇ، ئەمما كۆزۈنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن. 1852 - يىلى 4 - ئايدا تەيپىڭ قوشۇنى خۇنەنگە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندە زو زۇڭتاڭ خۇنەن سلاۋچىسى جاڭ لياڭجىنىڭ تەكلىپى بىلەن چاڭشانى قوغداش جېڭىنىڭ قوماندانلىق ئىشلىرىغا قاتناشقان. جاڭ لياڭجى نۇرغۇن جەھەتلەردە زو زۇڭتاڭنىڭ پىلانىغا تايانغانلىقتىن، چاڭشانى تۇت ئاي ساقلاپ تۇرالىغان. ئىككىنچى يىلى جاڭ لياڭجى خۇنەن گۇۋاڭدۇڭ نائىپلىقىغا تەيىنلىنىدۇ. زو زۇڭتاڭمۇ جاڭ لياڭجىنىڭ مۇشاۋىرى بولۇش سۈپىتىدە ۋۇخەنگە كېلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن زو زۇڭتاڭ داۋاملىق تەيپىڭ قوشۇنىنى

ئۆزىنىڭ جەڭ قىلىش ئوبيېكتى قىلىدۇ. 1860 - يىلى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى زو زۇڭتاڭنى ھەربىي ئىشلار ۋازارىتىنىڭ كاتاۋۇللۇقىغا تەيىنلىدى. ئارقىدىنلا زو زۇڭتاڭنى 4 - دەرىجىلىك ئوردا ئەمەلدارى سۈپىتىدە زېڭ گوفەننىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا يارەملىشىشكە قويدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن زو زۇڭتاڭ يەرلىك ئەمەلدارلىڭ مۇشاۋىرلىقىدىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ رەسمىي ئەمەلدارىغا ئايلىنىپ، ئۆزىنىڭ سىياسىي ھاياتىدىكى ئەڭ ئۇزاق مۇساپىنى باشلايدۇ.

1861 - يىل 12 - ئايدا زو زۇڭتاڭنىڭ مەنسىپى ئۆسۈپ جېجياڭغا ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتىلىدۇ. بىر ئايدىن كېيىن زو زۇڭتاڭ يەنە جېجياڭنىڭ سلاۋچىسى بولۇپ تەيىنلىنىپ بىر رايوننى بىرتۇتاش باشقۇرىدىغان چېگرىنى قوغدىغۇچى ئەلچىگە ئايلىنىدۇ. 1863 - يىلى 5 - ئايدا زو زۇڭتاڭ يەنە فۇجيەن - جېجياڭ نائىبى، قوشۇمچە جېجياڭنىڭ سلاۋچىلىقىغا ئۆستۈرۈلۈپ، فۇجيەن، جېجياڭ ئۆلكىلىرىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. تەيپىڭ تەيەنگونىڭ پايتەختى نەنجىڭ قولدىن كەتكەندىن كېيىن، زو زۇڭتاڭغا يەنە فۇجيەن، جياڭشى، گۇاڭدۇڭ ئۆچ ئۆلكىدە تۈرۈشلۇق قىسىملار ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، تەيپىڭ تەيەنگونىڭ قالدۇق قىسىملىرى بىلەن داۋاملىق جەڭ قىلىشى بۇيرۇلدى. 1866 - يىلى 9 - ئايدا زو زۇڭتاڭ فۇجيەن - جېجياڭ نائىبلىقىدىن شەنشى - گەنسۇ نائىبلىقىغا ئالماشتۇرۇلۇپ، مەخسۇس شەنشى - گەنسۇ خۇيزۇلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا قويۇلدى.

2. «دېڭىز مۇداپىئەسى» بىلەن «قۇرۇقلۇق مۇداپىئەسى» ئوتتۇرىسىدىكى تالاش - تارتىش

چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ زو زۇڭتاڭ،

يۇەن باۋخېك، جىك ليەن، جىن شۇن قاتارلىق بىر تۈركۈم ساداقەتمەن ۋەزىر ۋە چېگرا قوغدىغۇچى ئەلچىلەردىن تەكرىتېغىنىك جەنۇب، شىمالىنى قايتۇرۇۋېلىش قوماندانلىق قىلىش ئاپپاراتىنى تەسىس قىلىشى، چىك سۇلالىسىنىك تەكرىتاغنىك جەنۇب، شىمالىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىرادىسىنى ئىپادىلىدى.

چىك سۇلالىسى تەكرىتېغىنىك جەنۇب ـ شىمالىنى قايتۇرۇۋېلىش ھەرىكىتىنى قوزغىغاندىن كېيىن، تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەر قاتلىمىدا پىكىر ئىختىلاپى كۆرۈلدى.

ئىختىلاپنىك ئاساسىي مەزمۇنى، جۇڭگونىك مۇداپىئە ئىشلىرىدا دېڭىز مۇداپىئەسىنى ئاساس قىلىش كېرەكمۇ ياكى قۇرۇقلۇق مۇداپىئەسىنى ئاساس قىلىش كېرەكمۇ؟ دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ، كونكرېت مەزمۇنى بولسا شىنجاڭنىك دۆلەت مۇداپىئەسىدىكى ئورنىنى قانداق مۆلچەرلەش ئىدى.

لى خۇڭجاڭ قاتارلىقلار جۇڭگونىك مۇداپىئە ئىشلىرى دېڭىز ئۇستىدىكى مۇداپىئەنى ئاساس قىلىش كېرەك، دېگەننى تەشەببۇس قىلىپ «دېڭىز مۇداپىئە تەرەپدارلىرى» نى شەكىللەندۇردى.

زو زۇڭتاڭ قاتارلىق كىشىلەر دېڭىز مۇداپىئەسىنىك ئەھمىيىتىنى تەكىتلەش بىلەن بىرگە، مۇكەممەل قۇرۇقلۇق مۇداپىئەسى بەرپا قىلىشتا چىك تۇرۇپ، ئاخىر «قۇرۇقلۇق مۇداپىئە تەرەپدارلىرى» بولۇپ شەكىللەندى. زو زۇڭتاڭ بۇنىك ۋەكىلى ئىدى.

ئىككى تەرەپ ئۆز تەشەببۇسىنى چىقىش قىلىپ، ئىختىلاپنىك قىزىق نۇقتىسى بارا ـ بارا شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش كېرەكمۇ ـ ئەمەسمۇ دېگەن مەسىلىگە مەركەزلەشتى.

تەكرىتېغىنىك جەنۇب ـ شىمالىنى قايتۇرۇۋېلىشتا، چىك سۇلالىسى ئىككى چوڭ دۇشمەن كۈچكە دۇچ كەلگەنىدى. بىرى

تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ياقۇپبەگ، يەنە بىرى ئىلىغا تاجاۋۇز قىلىپ بېسىۋالغان چارروسىيە ئىدى.

بۇ ئىككى دۈشمەن كۈچىنى يېڭىش ئۈچۈن، چىڭ قوشۇنىغا 1 مىليون 700 مىڭ كۈادرات كىلومېتىرغا يېقىن زېمىندا توغرىسىغا ۋە ئۇزۇنىسىغا جەڭ قىلىشقا توغرا كەلگەچكە، دەسلەپكى مۇلچەردە تەخمىنەن 100 مىڭغا يېقىن ئەسكەر، ھەربىي خىراجەت ئۈچۈن 10 مىليون سەر كۈمۈش ۋە غايەت زور ئارقا سەپ تەمىناتى كېتەتتى⑧.

سۈجۇ ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، چىڭ قوشۇنىنىڭ ئارقا سەپ بازىسى خېشى كاردىورىغا يۆتكەلدى. سۈجۈدىن چىڭ قوشۇنىنىڭ ئالدىنقى سېپى گۈچۈڭغىچە ئومۇمىي مۇساپە 3540 چاقىرىم بولۇپ، ھارۋىلىق يۈرۈشكە 30 نەچچە كۈن كېتەتتى. چىڭ قوشۇنىنىڭ ئاشلىق يۆتكەيدىغان ھارۋىلىرىغا 600 جىڭدىن ئارتۇق ئاشلىق باسقىلى بولمايتتى. سەپەر جەريانىدا ھارۋىكەش كۈنلۈكىگە ئىككى جىڭ ئاشلىق ئىستېمال قىلاتتى، ئۇلاغلارنىڭ ھەربىرى كۈنىگە سەككىز جىڭ يەم - بوغۇز يەيتتى. مۇشۇ ئۇلچەم بويىچە بولغاندا ئىككى ئۇلاغ قوشۇلغان ھارۋىغا لىق ئۇزۇق - تۇلۇك باسقاندىمۇ سۈجۈدىن گۈچۈڭغا بارغۇچە ھارۋىكەش ۋە ئۇلاغلاردىن ئاشمايتتى. بۇنداق ئۇزاق مۇساپىلىك، كەڭ كۆلەملىك ھەربىي ھەرىكەت، بولۇپمۇ، زور ھەربىي خام چوت تەبىئىيلا ئوردىدىكىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتتى.

ئەمەلىيەتتە، يۇقىرىقى سانلىق مەلۇماتلاردىن باشقا يەنە شۇنى تەكىتلەشكە توغرا كېلىدۇكى، چىڭ قوشۇنى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش جەريانىدا بېسىپ ئۆتىدىغان رايونلار مەملىكەت بويىچە ئەڭ نامرات رايونلار بولۇپ، سىلىق تەدبىرلەر، ھەتتا زوراۋانلىققا تايانغان ھالەتتىمۇ ئۇنۇملۇك ئارقا سەپ يارىدەمگە ئېرىشىش قىيىن ئىدى.

دەل چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى

قايتۇرۇۋېلىشنىڭ غايەت كۆپ خام چوتىدا قىينىلىۋاتقاندا، شۇ يىلى (1874 ـ يىلى) يازدا، ئامېرىكىنىڭ ياردەمى ئاستىدا، ياپونىيە 3 مىڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ تەيۋەننىڭ جەنۇبىدىكى لاڭ جياۋ (بۇگۇنكى خېڭ چۈن يېرىم ئارىلى) نى بېسىۋالدى. بۇ ياپونىيىنىڭ تۇنجى قېتىم خەلقئارادا ئۆزىنىڭ دېڭىز ئارمىيە كۈچىنى نامايان قىلىشى ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى ئانچە ئەھمىيەت بەرمەيدىغان ياپونىيە دېڭىز ئارمىيىسىنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇپ، دېڭىزدا ئەنگلىيە، ئامېرىكىدىن كېيىنلا تۇرىدىغان كۈچكە ئىگە بولغاچقا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەڭ چوڭ ئارىلى — تەيۋەننى بېسىۋالدى. بۇ ۋەقە چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇردى. تېخىمۇ ھەيران قالدۇرارلىقى، ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن بۇيان، چىڭ سۇلالىسى دېڭىز يۇزىدە پەقەت ئامېرىكا ۋە ياۋروپادىكى كۈچلۈك پاراخوت ـ توپلارغا ئىگە ئەللەردىن مەغلۇپ بولغان بولۇپ، ئاسىيادا تېخى بىرەر دۆلەت دېڭىزدا چىڭ سۇلالىسى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان ئەمەس ئىدى. 1874 ـ يىلى 10 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى ياپونىيە بىلەن «تەيۋەن شەرتنامىسى» ئىمزالاپ، ياپونىيىنىڭ تەيۋەننى ئىگىلىۋېلىشىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

«تەيۋەن شەرتنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، پۈتۈن مەملىكەت تەۋرەپ كەتتى. دېڭىز مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش سادالىرى جامائەت پىكرىنىڭ ئاساسىي تېمىسى بولۇپ قالدى. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، چىڭ ھۆكۈمىتى شۇ يىلى 11 ـ ئايدا جەنۇب ـ شىمال سودا ۋەزىرى ۋە دېڭىز بويى چېگرىسىنى قوغدىغۇچى ئەلچىلەرنى بىر ئاي ئىچىدە دېڭىز مۇداپىئە ئىشلىرىغا قانداق ھازىرلىق كۆرۈش ھەققىدە ئۆزلىرىنىڭ كۆزقارىشىنى مەلۇم قىلىشنى ئەمر قىلدى ⑨.

«تەيۋەن شەرتنامىسى» نى ئىمزالاشقا بېۋاستە مەسئۇل

بولغان لى خۇڭجاڭ 1874 ـ يىلى 12 ـ ئايدا جىلى نائىبى، شىمالىي دېڭىز سودا ۋەزىرى سالاھىيىتى بىلەن تۇڭجى خانغا دېڭىز مۇداپىئەسىگە ھازىرلىق كۆرۈش ھەققىدىكى مەلۇماتنى سۇنغاندا، تۇنجى قېتىم شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ھەربىي ھەرىكىتىنى توختىتىپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشقا كېتىدىغان ھەربىي خىراجەتنى دېڭىز مۇداپىئەسىگە ئىشلىتىشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ھۆكۈمرانلار قاتلىمىدا پىكىر ئىختىلاپىنىڭ يۈز بېرىشى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ھەرىكىتىنى بىر مەھەل يا ئىلگىرىلىيەلمەيدىغان، يا چېكىنەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. بىر تەرەپتىن چىڭ قوشۇنى سۇجۇنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، خېشى كارىدورىغا توپلىنىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىغا بارىدىغان يولنى ئاچقان، ئالدىن يۈرەر قىسىم تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى گۇچۇڭ ئەتراپلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقانىدى، يەنە بىر تەرەپتىن ياپون قوشۇنلىرى ئۆز دۆلىتىدىن ھالقىپ دېڭىز ـ ئوكيانلاردىن ئۆتۈپ تەيۋەن ئارىلىغىچە كەلگەن بولۇپ، بۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ دېڭىز مۇداپىئەسىدە پېتىشسىزلىك ـ نۇقسانلارنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلىغانىدى.

1875 ـ يىلى، گۇاڭشۇخان ھەربىي ئىشلار ۋەزىرلىرىگە ئوردىدىكىلەرنىڭ ئوخشىمىغان پىكىرلىرىنى ئۇقتۇرۇپ: «بەزىلەر مەلۇمات يوللاپ، شىنجاڭنىڭ شىمالى چارۋىسىيە بىلەن قوشنا، غەربتە تۈركىيە، ئەرەبىستان، پارس قاتارلىق مۇسۇلمان ئەللىرىگە تۇتىشىدۇ. جەنۇبتا ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستان بىلەن يېقىن، يەر شەكلى مۇرەككەپ، كەلگۈسىدە ئۇزۇنغىچە تۇتۇپ تۇرغىلى بولمايدۇ. يېقىندا ئاڭلىشىمىزچە قەشقەر ھۆكۈمرانى (يەنى ياقۇبېگ) تۈركىيە سۇلتانىنىڭ ئوتۇغاتىنى قوبۇل قىلىپتۇ ھەمدە چارۋىسىيە، ئەنگلىيە بىلەن سودا

شەرتنامىسى ئىمزالاپ، ئىلىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى ئۇزاققىچە ساقلاپ قالماقچى بوپتۇ. جۇڭگونىڭ ھازىرقى كۈچى پۈتۈن دىققەت ـ ئېتىبارىنى غەربىي يۇرتقا قارىتىشقا ئاجىزلىق قىلىدۇ. شۇڭا غەربىي يولدىكى قوشۇنلار ئالىي سەركەردىسىگە پەرمان چۈشۈرۈپ، ھازىرقى چېگرىنى قاتتىق ساقلاپ، ئالدىراقسانلىق بىلەن ئىچكىرىلەپ كىرمەسلىك لازىمدۇر. قوۋۇقتىن چىقىپ بولغان ۋە چىقىپ بولالمىغان قوشۇنلارنىڭ چېكىنىدۇرۇشكە بولىدىغانلىرىنى چېكىندۇرۇپ، توختىتىشقا بولىدىغانلىرىنى توختىتىپ، بۇنىڭغا كېتىدىغان خىراجەتنى دېڭىز مۇداپىئەسىگە ئىشلىتىش كېرەك، دېدى. يەنە بەزىلەر مەلۇمات يوللاپ، دېڭىز مۇداپىئەسى ۋە قۇرۇقلۇق مۇداپىئەسىنىڭ بىرەرىگىمۇ سەل قارىغىلى بولمايدۇ. ئىشىنىڭ ئاقىۋىتىگە قاراپ ھەركەتلەنمەكچى بولغانلار، گەنسۇنىڭ غەربىدىكى چېگرا ۋەزىيىتىنى ئويلاپ باقسا بولىدۇ. رۇسلار ئىلىنى ئۇزۇندىن بېرى بېسىۋېلىپ قايتۇرۇپ بەرمەيۋاتىدۇ. بۈگۈن زور قوشۇن قوۋۇقتىن چىققان بولسىمۇ، ئەمما ئاشلىق يۆتكەش ۋە ئىچكىرىلەپ كىرمەك قىيىن بولۇۋاتىدۇ. ۋەزىيەت جىددىي، قىلچە بىخەستەلىك قىلىشقا بولمايدۇ. قوشۇنمىز بىر كۈن كېچىكسەكەن، رۇسلار بىر كۈن بۇرۇن بولسىمۇ تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىۋالىدۇ. پۈتۈن دىققەت ـ ئېتىبارىمىزنى غەربكە يۇرۇش قىلىشقا قاراتساق، رۇسلار غەربىي شىمالغا كۆز تىكەلمەيدۇ، باشقا ئەللەرمۇ شەرقىي جەنۇبىي رايونلاردا ماجىرا تۇغدۇرالمايدۇ، دېگەن گەپلەرنى قىلدى» دېدى⑫.

1875 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ھەربىي ئىشلار ۋازارىتى زو زۇڭتاڭدىن شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشقا دائىر كۆز قارىشىنى سورىدى ۋە ئۇنىڭغا دېڭىز مۇداپىئە تەرەپدارلىرى بىلەن قۇرۇقلۇق مۇداپىئە تەرەپدارلىرى تالاش ـ تارتىش قىلىۋاتقان مەركىزىي مەسىلىنى يەتكۈزۈپ: «نۆۋەتتە دېڭىز مۇداپىئە

تەرەپدارلىرى ھازىر غەربىي يۇرتقا قارىغۇدەك ۋاقىت يوق، شۇڭا چېگرىنى مەھكەم ساقلاپ، ئالدىراپ ئىچكىرىلەپ كىرمەسلىك كېرەك. قوشۇن چىقىرىشتىن تېجەپ قېلىنغان خىراجەتنى دېڭىز مۇداپىئەسىگە ئىشلەتمەك كېرەك، دەۋاتىدۇ. قۇرۇقلۇق مۇداپىئە تەرەپدارلىرى بولسا، رۇسلار ھېيلىگەر ھەم يامان، شۇڭا پۈتۈن كۈچنى غەربكە يۇرۇش قىلىشقا قارىتىش كېرەك. غەربىي شىمال تىنچ بولسا، شەرقىي جەنۇبمۇ ئۆزلۈكىدىن مۇستەھكەملىنىدۇ دەۋاتىدۇ» دېدى⑬.

1875 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، زو زۇڭتاڭ گۇاڭشۇ خانىنىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش مەسىلىسى توغرىسىدا سورىغان سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىپ، بىرىنچى، شىنجاڭنىڭ جەزمەن قايتۇرۇۋېلىش كېرەك؛ ئىككىنچى، ئۇرۇمچىنى قايتۇرۇۋېلىش ـ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشتىكى تۈنجى چوڭ جەڭ؛ ئۈچىنچى، كۈچلۈك غەرب ئەللىرىنىڭ ھازىرچە دېڭىز بويى رايونلىرىدا ئىغۋاگەرچىلىك سېلىپ، ئۇرۇش قوزغىمايدىغانلىقىنى ئالدىن مۆلچەرلەش كېرەك؛ تۆتىنچى، ياقۇبېگ جەزمەن يېڭىلىدۇ دېدى.

زو زۇڭتاڭ سۆزىنى مەلۇماتتا مۇنۇلارنى ئالاھىدە تەكىتلىدى: «مۇشۇنداق ۋاقىتتا ئەسكەرلەرنى ئازايتىپ، خىراجەتنى كېمەيتىش — ئۆز ـ ئۆزىمىزنى كىشەنلەپ قويغان بىلەن باراۋەر. بىز بىر سۇڭ چېكىنىسەك، ئوغرىلار بىر چى ئىلگىرىلەپ كىرىدۇ. لۇڭشىنىڭ شىمالىدىكى قوبدۇ، ئۇلاستاي قاتارلىق جايلار ئەمىنلىككە ئېرىشەلمەيدۇ. يۇرۇشنى توختىتىپ، خىراجەتنى يۆتكىگەندىمۇ، دېڭىز مۇداپىئەسىگە پايدىلىق بولۇشى ناتايىن. ھالبۇكى قۇرۇقلۇق مۇداپىئەسىگە ئىشلەتسەك كۆپ پايدىسى بولىدۇ.» زو زۇڭتاڭ تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇنداق يەكۈن چىقاردى: «شىنجاڭغا ئەھمىيەت بەرگەنلىك ـ موڭغۇلىيىنى قوغداپ قالغانلىق، موڭغۇلىيىنى قوغداپ

قالغانلىق ـ پايتەختنى قوغداپ قالغانلىق بولىدۇ. غەربىي شىمالنىڭ يەرلىرى بىرتۇتاش، ئومۇمىي جەھەتتىنمۇ بىر گەۋدىلىشىپ كەتكەن، شۇڭا بىرىگىمۇ سەل قاراشقا بولمايدۇ.»⑭ شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، زو زۇڭتاڭ يىراقنى نەزەردە تۇتۇش نۇقتىسىدىن شىنجاڭنىڭ نۆۋەتتىكى ۋەزىيىتىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ پۈتۈن مەملىكەتنىڭ مۇداپىئە سىستېمىسىدىكى ئورنىنى دەللەلەپ چىقتى. بولۇپمۇ زو زۇڭتاڭنىڭ شىنجاڭنىڭ قولدىن كېتىش ـ كەتمەسلىكىنى شەنشى، گەنسۇ، ئىچكى موڭغۇل، تاشقى موڭغۇلىيە قاتارلىق جايلارنىڭ ئەمىنلىكى بىلەن بىرلەشتۇرۇش ئىدىيىسى، چىڭ ھۆكۈمىتى تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەر قاتلىمىنىڭ يۈكسەك ئېتىبارىنى قوزغىدى. شۇڭا ئۇلار بۇنىي بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بېيجىڭنىڭ ئەمىنلىكى بىلەن باغلاپ ئويلىدى. شەنشى، گەنسۇ، ئىچكى موڭغۇل، تاشقى موڭغۇلىيە قولدىن كەتسە، ئۇنداقتا بۇيۇك چىڭ خاندانلىقى پايتەختىنى مۇداپىئە توسۇقىدىن مەھرۇم بولاتتى. مۇشۇنداق ئورتاق تونۇش بولغانلىقتىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىرى زو زۇڭتاڭنىڭ تەكلىپىنى قوللىدى⑮.

1875 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، زو زۇڭتاڭ خان مۇپەتتىشلىك سالاھىيىتى بىلەن شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىنىپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشنى بىۋاسىتە پىلانلاش ئىشىنى قولغا ئالدى⑯.

3. ھەربىي خىراجەتنىڭ تەييارلىنىشى

1873 ـ يىل 12 ـ ئايدىلا، زو زۇڭتاڭ تۇنجى قېتىم خانغا: «ئاجرىتىلغان ماڭاشنى ئۆزگەرتىپ، ئەسكەرلەرنىڭ كۆڭلىنى تەسكىن تاپقۇزۇش» دېگەن نامدا مەلۇماتنامە سۇنغانىدى.

مەلۇماتنامىدە زور زۇڭتاڭ ئۆزىنىڭ 1866 - يىلى فۇجيەن - جېجياڭ ناۋىبلىقىدىن شەنشى - گەنسۇ ناۋىبلىقىغا تەيىنلەنگەندىن بۇيانقى ئۇزۇن مەزگىل ھەربىي خىراجەتنىڭ يېتىشمەسلىك ئەھۋالىنى خېلى تەپسىلىي تىلغا ئېلىپ، دەسلەپتە «بىر يىللىق ئاجرىتىلغان راسخوت ئىككى ئايلىق مائاشقا يېتەتتى. كېيىن بىر يىللىق راسخوت بىر ئايلىق مائاشقا ئاران يېتىدىغان بولدى. ئەمدىلىكتە بىر ئايلىق مائاشنىمۇ تارقىتالمىدۇق، ئەسكەرلەرنىڭ كۆڭلىدە نېمە ئويلاۋاتقانلىقى سورىمىساقمۇ ئايان» دېگەنىدى. زور زۇڭتاڭنىڭ ھېسابلىشىغا قارىغاندا، ئىلگىرىكى يەتتە يىل جەريانىدا ھەرقايسى ئۆلكە ۋە تاموژنىلارنىڭ ئاجرىتىپ بەرمەكچى بولغان قەرز قالغان يارىدەم راسخوتى 17 مىليون 960 مىڭ سەر كۈمۈشكە يەتكەن⑱.

1875 - يىلىنىڭ بېشىدا زور زۇڭتاڭ گۈاڭشۇ خانغا بىرقەدەر تەپسىلىي يىللىق خام چوت يوللىدى. بۇ خام چوت ئىككى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بىرى، غەربنى تىنچلاندۇرۇش قىسىملىرىنىڭ ماڭاشىغا 6 مىليون سەردىن كۆپرەك كۈمۈش كېتەتتى. يەنە بىرى، غەربنى تىنچلاندۇرۇشقا كېتىدىغان ئۇزۇق - تۈلۈكنى يۆتكەشكە 2 مىليون سەر كۈمۈش كېتەتتى. ئىككى تۈرنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا 8 مىليون 100 مىڭ سەردىن كۆپرەك كۈمۈش بولاتتى. بۇ خام چوتتا تېخى بارىكۆل، قۇمۇل، جىمسار، تارباغاتاي قاتارلىق جايلارغا كىرىپ ئورۇنلاشقان چىڭ قوشۇننىنىڭ چىقىمى تىلغا ئېلىنمىغان بولۇپ، بۇ قىسىملارنىڭ يىللىق خىراجەت خام چوتى 5 مىليون 300 مىڭ سەر كۈمۈش ئىدى. بۇنىڭدىن زور زۇڭتاڭنىڭ قانچىلىك چوڭقۇر ئويلاشقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ قەستەن چىڭ ھۆكۈمىتى تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەر قاتلىمىنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق سوغۇق قان بولۇۋېلىشىدىن ساقلانغانىدى.

چىڭ ھۆكۈمىتى زور زۇڭتاڭنىڭ 8 مىليون 100 مىڭ

سەردىن ئارتۇق يىللىق خام چوتىغا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بەردى. قايتا ـ قايتا تەييارلىق قىلىش ئارقىلىق چەك ھۆكۈمىتى شۇ يىلى 10 ـ ئايدا غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى قوشۇننى خىراجەت بىلەن تەمىنلەيدىغان ھەرقايسى ئۆلكە ۋە تامۇژنىلارغا ئالدىنقى يىلى بەرىشكە تېگىشلىك خىراجەتنى بىر ئاي ئىچىدە، تولۇق ھالدا گەنسۇ ئالدىنقى سەپىگە يەتكۈزۈپ بەرىش پەرمانى چۈشۈردى. ئەينى ۋاقىتتا جەنجياك، سىچۈەن، خۇبەي، شەنشى، فۇجيەن، گۇاڭدۇڭ، جياڭسۇ، ئەنخۇي، خۇنەن، شەندۇڭ، شەنشى، جياڭخەي تامۇژنىسى، ئاۋخەي تامۇژنىسى، خەنجياك تامۇژنىسى قاتارلىق ئۆلكە ۋە تامۇژنىلار ئالدىنقى يىللىق 1 مىليون 200 مەك سەر قەرزنى تېخى تاپشۇرمىغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، چەك ھۆكۈمىتى ھەرقايسى ئۆلكە ۋە تامۇژنىلارغا بىر يىل ئىچىدە غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى قوشۇننىڭ ھەربىي خىراجىتى ئۈچۈن 26 مىليون 100 مەك سەر كۈمۈشنى ئېلىش ئۈچۈن، يەنى 13 مىليون سەر كۈمۈشنى يەتكۈزۈپ بەرىش پەرمانىنى چۈشۈردى.

ئەمەلىيەتتە 1876 ـ يىل 2 ـ ئايغىچە، غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى قىسمىنىڭ يىل ئاخىرىدىكى بىر ئايلىق ئىش ھەققى قىلىپ بېكىتىلگەن 600 مەك سەر خىراجەتتىن پەقەت سىچۈەن، جەنجياك، سەنشى ئۆلكىلىرىلا 160 مەك سەرنى ئالدىنقى سەپكە يەتكۈزۈپ بەردى. قالغان قىسمى شۇ پېتى قالدى. ھەتتا ھەرقايسى ئۆلكە ۋە تامۇژنىلارنىڭ بىر يىل ئىچىدە تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك خىراجەتنىڭ يېرىمى (13 مىليون سەر) نى يەتكۈزۈپ بەرىشى قارار قىلىنغان بولسىمۇ، ھېچقانداق ئەمەلىيلىشىش ئالامەتلىرى كۆرۈلمىدى. زو زۇڭتاڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ مۇنداق دېگەن: «ھازىر چاغان ۋاقتى، ئەسلى ئايلىق مائاش تارقىتىدىغان ۋاقىت. ھەرقايسى گازارمىلاردىكى ئەسكەر ـ سەردارلار بۇنى ئىنتىزارلىق بىلەن

كۈتمەكتە. قوۋۇقتىن چىققان قوشۇنلار، لياڭجۇغا بارغان ھەرقايسى قىسىملار ماڭاشنى ئېلىپ ماڭماڭچى. ھەرقايسى يولدىكى ئاشلىق يۆتكەشكىمۇ پۇل كېرەك. ھەر تەرەپتىن جەددىي خەۋەرلەر كېلىۋاتىدۇ، ۋەزىرلىرى ئامالسىز قالدىم.» ⑲ گۇاڭشۇ خان ھەرقانچە قاتتىق سۆزلەرنى ئىشلىتىپ پەرمان چۈشۈرسىمۇ، چىڭ ھۆكۈمىتىدىكى كانتا ۋەزىرلەر سۇلھى ـ سالا قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ھېچقايسىسى غەربنى تىنچلاندۇرۇش خىراجىتىدىكى قىيىنچىلىقنى ئوڭشيالمىدى.

ئاجرىتىلغان خىراجەت ۋاقتىدا ئەمەلىيلەشمىگەنلىكتىن، زو زۇڭتاڭ شەنشى ۋە خۇبېيدىكى، ھەتتا شاڭخەيدىكى سودىگەرلەردىن 1 مىليون 100 مىڭ سەر قەرز ئېلىپ، «يىل ئاخىرىدىكى بىر ئايلىق مائاشنى تولۇق تارقىتىمەن» دېگەن قەسىمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا سەرپ قىلدى. ئۇ ئەسلى پىلاندا ھەرقايسى ئۆلكىلەردىن پۇل كەلگەندە بۇ قەرزنى ئۇزۇۋەتمەكچى بولغان بولسىمۇ، ئەمما شۇ يىلى غەربنى تىنچلاندۇرۇش ئالدىنقى سېپىگە ئاجرىتىلغان بۇ خىراجەتلەر تولۇق قولغا كەلمىگەنلىكتىن، زو زۇڭتاڭ يا ئىلگىرلىيەلمەيدىغان يا چېكىنەلمەيدىغان قىيىن ئەھۋالدا قېلىپ، ئاخىر كىشىلەرنىڭ ئەڭ كۆپ ئەيىبلىشىگە سەۋەب بولغان «چەت ئەللىكلەردىن قەرز ئېلىش» ھەرىكىتى يۈز بەردى.

زو زۇڭتاڭ چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن، شاڭخەيدىكى ئەنگلىيىنىڭ يېخې بانكىسىدىن 3 مىليون سەر كۈمۈشنى جياڭسۇ، جېجياڭ، گۇاڭدۇڭ قاتارلىق ئوچ ئۆلكىنىڭ غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى قىسمىغا ئاجرىتىلغان خىراجىتىدىن ئوچ يىلغا بۆلۈپ قايتۇرىدىغان بولۇپ قەرز ئالدى. زو زۇڭتاڭ بۇ پۇلنى تۆتكە بۆلۈپ غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى قىسىم ئالدىنقى سېپىگە ئەۋەتتى. بۇنىڭدىن 1 مىليون 400 مىڭ سەرنى شەنشى، خۇبېي ۋە شاڭخەيدىكى سودىگەرلەردىن ئالغان

قەرزگە تۆلىدى. پەقەت 1 مىليون 600 مىڭ سەرلا شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغۇچى قىسىملارنىڭ ھەربىي خىراجىتىگە ئۇچۇن ئىشلىتىلدى.

1876 ـ يىلى زو زۇڭتاڭ چىڭ ھۆكۈمىتىگە يەنە بىر قېتىم چەت ئەللىكلەردىن 10 مىليون سەر كۈمۈش قەرز ئېلىش تەلىپىنى قويدى⑳. گۇاڭشۇ خان زو زۇڭتاڭنىڭ 10 مىليون سەر كۈمۈش قەرز ئېلىش تەلىپىنى زۇڭلى يامۇلى ۋە نوپۇس ۋازارىتىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇردى. قايتا ـ قايتا كېڭىشىش ئارقىلىق، زۇڭلى يامۇلى ۋە نوپۇس ۋازارىتى زو زۇڭتاڭنىڭ تەكلىپىنى ماقۇل كۆردى.

1876 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، گۇاڭشۇخان زو زۇڭتاڭنىڭ ئىلتماسىنى تەستىقلىدى. بىراق تۆۋەندىكىلەرنى تەكىتلىدى: «چەت ئەل قەرزىنى ئىشلىتىش ئەسلى ئاقىلانە چارە ئەمەس، زۇڭلى يامۇلى پەرمان چۈشۈرۈپ بۇنىڭدىن كېيىن قايسى ئۆلكە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، چەت ئەللىكلەردىن قەرز ئېلىشنى چەكلىمىكى لازىمدۇر. زو زۇڭتاڭ قوۋۇقتىن چىقىشتا خىراجەتكە جىددىي ئېھتىياجلىق بولغاچقا، چەت ئەللىكلەردىن 10 مىليون سەر كۈمۈش قەرز ئېلىشقا يول قويۇلدى»㉑.

گەرچە گۇاڭشۇخاننىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما زو زۇڭتاڭنىڭ 10 مىليون سەر كۈمۈش قەرز ئېلىشى ھۆكۈمرانلار قاتلىمىدىكىلەرنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى.

1876 ـ يىل 3 ـ ئايدا زو زۇڭتاڭ چەت ئەلدىن ئالىدىغان قەرز مىقدارىنى 4 مىليون سەر كۈمۈشكە كېمەيتتى. بۇ ھەرىكەت «دېڭىز مۇداپىئە» تەرەپدارلىرى بىلەن «قۇرۇقلۇق مۇداپىئە» تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كۈندىن ـ كۈنگە ئۆتكۈرلىشىپ كېتىۋاتقان زىددىيەتنى پەسەيتىش مەقسىتىدىكى روشەن مادارا‌چىلىق تۈسىنى ئالغانىدى. 1876 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى گۇاڭشۇخان شەخسەن ئۆزى زو زۇڭتاڭنىڭ 5

مىليون سەر كۆمۈش قەرز ئېلىشىنى، نوپۇس ۋازارتىنىڭ 2 مىليون سەر كۆمۈش ئاجرىتىپ بېرىشىنى، ئۇنىڭدىن باشقا ھەرقايسى ئۆلكە، تاموژنىلارنىڭ شۇ يىلى چىقىرىپ بېرىشكە تېگىشلىك خىراجەتتىن 3 مىليون سەر كۆمۈشنى مۇددەتتىن بۇرۇن غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى قىسىملارغا يەتكۈزۈپ بېرىشنى ئورۇنلاشتۇردى. شۇنداق بولغاندا جەمئىي 10 مىليون سەر كۆمۈش يىغىلاتتى.

گۇاڭشۈخان مەبلەغ تەييارلاشقا باھا بېرىپ مۇنداق دېدى: «بۇ قېتىمقى زور مەبلەغنى ھازىرلاش ـ جاھان ئەھلى بىلەن ئورتاق كۈچ چىقىرىپ غەربىي چېگرىدىكى ھەربىي ھەرىكەتنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئۈچۈندۇر»㉒. بۇ چاك ھۆكۈمىتىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالنى قايتۇرۇۋېلىش ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۈردى.

زو زۇڭتاڭ ئالغان بۇ 5 مىليون سەر كۆمۈشنىڭ گېرمانىيىنىڭ تەيلەي بانكىسى بېرىپ تۇرغاندى.

4. ھەربىي ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋە يۆتكەش

1874 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، چاك ھۆكۈمىتى جاك لىيەن باشچىلىقىدىكى غەربكە يۈرۈش قىلىش قوماندانلىق ئورگىنىنى تەسىس قىلغاندىلا ئارقا سەپ ئىشلىرىنى ئويلاشقانىدى. شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ھەربىي ھەرىكىتى شەنشى، گەنسۇنى ئاساسىي بازا قىلغاچقا، چاك سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى شۇ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى زو زۇڭتاڭنى شەنشى ـ گەنسۇ نائىبلىق مەنسىپى بىلەن غەربنى تىنچلاندۇرۇشقا ئاشلىق يۆتكەشنى ئومۇميۈزلۈك باشقۇرۇشقا ئەۋەتتى. زو زۇڭتاڭدەك ئەمەلىي كۈچكە ئىگە يۇقىرى مەنسەپلىك شەخسنى ئاشلىق يۆتكەشكە مەسئۇل قىلغانلىقى، چاك سۇلالىسى

هۆكۈمىتىنىڭ غەربنى تىنچلاندۇرۇشنىڭ ئارقا سەپ خىزمىتىگە كۆڭۈل بۆلگەنلىكىنى بىلدۈرەتتى.

1875 ـ يىل زو زۇڭتاڭ خان مۇپەتتىش سالاھىيىتى بىلەن تولۇق ھوقۇقلۇق ھالدا شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشنى پىلانلاش مەسئۇلىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغاندىن كېيىن، ھەربىي ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋە يۆتكەشنى زور ھەربكەتنى ئومۇميۈزلۈك ئېلىپ بېرىشنىڭ ئىستراتېگىيىلىك پىلانى سۇپىتىدە تۇتتى.

بىر قاتار ئىككىلىنىشلەردىن كېيىن، زو زۇڭتاڭ چېگىلۈك يىللىرىدا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىغا قوشۇن چىقارغاندىكى تاكتىكىنى قوللىنىشنى قارار قىلىپ، ھەربىي ئاشلىق سېتىۋېلىشتا نەزىرىنى سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا ئاغدۇرۇپ، «سەددىچىننىڭ سىرتىدىن ئاشلىق سېتىۋېلىش» پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويدى، «سەددىچىننىڭ سىرتىدىن ئاشلىق سېتىۋېلىش» دائىرىسىدىكى رايونلار شەرقتە گۇيخۇا (ھازىرقى كۆكخوت)، باۋتۇ، غەربتە قوبدۇ، ئۇلاستاي، جەنۇبتا نىڭشيانى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ رايونلارنىڭ ئەۋزەللىكى قاتنىشىنىڭ قۇلايلىقىدا ئىدى. ھونلاردىن تارتىپ چىڭگىزخانغىچە بۇ رايونلارنى ئۆزلىرىنىڭ دۇنيا سەھنىسىگە چىقىشتىكى يولى قىلغانىدى. چىڭ سۇلالىسى پۈتۈن مەملىكەتنى ئۆز قولىغا ئالغاندىن كېيىن، بۇ رايونلاردا ھەربىيلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك بوز يەر ئېچىشىنى يولغا قويغان ۋە بۇ جايلار غەربىي شىمالدىكى مۇھىم ئاشلىق بازىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالغانىدى. بۇ رايونلاردىن غەربكە باردىغان ئەنئەنىۋى قاتناش لىنىيىسى باۋتۇدىن باشلىنىپ، ئۇلاستاي، قوبدۇ قاتارلىق جايلار ئارقىلىق تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ئېتىكىدىكى باركۆل ياكىسى گۇچۇڭغا تۇتىشاتتى. زو زۇڭتاڭ بۇ ئەنئەنىۋى قاتناش لىنىيىسىگە قىسمەن ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپ، ئۇنى گۇيخۇا، باۋتۇدىن باشلىنىپ تېتەي، دابا ئارقىلىق غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ يايلاقتىن ئۆتۈپ،

بىۋاستە بارىكۆلگە بارىدىغان لىنىيىگە ئۆزگەرتتى.

گەرچە زو زۇڭتاڭنىڭ گەنسۇدىن ئاشلىق سېتىۋېلىش ئويى بولمىسىمۇ، ئەمما جىددىي ئېھتىياجى قاتارلىقلار ئاشلىق سېتىۋېلىپ جىددىي ئېھتىياجنى قامداشقا مەجبۇر قىلدى. گەنسۇدىن ئاشلىق سېتىۋېلىش دائىرىسى لياڭجۇ، گەنجۇ، سۇجۇ قاتارلىق خېشى كارىدورىنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار بىلەن چەكلەندى. بۇ دائىرىدىن سېتىۋېلىنغان ھەربىي ئاشلىقلار جىيايۇگۇەن ئارقىلىق ئەنشىدىن ئۆتۈپ قۇمۇلغا يەتكۈزۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىدىكى رايونلاردىمۇ ئاشلىق سېتىۋېلىش دائىرىسىنى بەلگىلىدى.

تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىدىكى قۇمۇل ئەتراپلىرى چېگرانۇقى يېللىرىدا چىڭ قوشۇنى بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان رايونلار ئىدى. 1874ـ يىلى جاڭ ياۋچىڭ ئالدىن يۇرەر قىسمىنى باشلاپ قۇمۇلغا كىرگەندىن كېيىن يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان بولۇپ، بىرنەچچە يىل ئىچىدىلا 20 مىڭ مودىن ئوشۇق بوز يەر ئېچىپ، يىللىق ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىنى نەچچە مىليون دادەنگە يەتكۈزگەن. سۇ مېيىغا چىلانغان كىگىزنى ئېرىق ـ ئۆستەڭنىڭ تېگىگە قويۇپ سۇ سىڭىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش چارىسى، دەل جاڭ ياۋ چىڭ باشچىلىقىدىكى چىڭ قوشۇنىنىڭ قۇمۇلدىكى سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىدىكى ئىجادىيىتى ئىدى. چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسىي كۈچى ئارقا ـ ئارقىدىن قوۋۇقتىن چىققاندا قۇمۇل چىڭ قوشۇنى ئارقا سەپ ئىشلىرىنىڭ ئالدىنقى بازىسىغا ئايلاندى㉓.

1875 ـ يىلى چارروسىيە ئوفىتسېرى سوسنوۋىسكىي لەنجۇغا كېلىپ زو زۇڭتاڭ بىلەن كۆرۈشتى. سۆھبەتتە زو زۇڭتاڭ چارروسىيە بىلەن ئەنگلىيەنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىدا يوشۇرۇن مەنپەئەت توقۇنۇشى بارلىقىنى ھېس

قىلىپ يەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي سوسنوۋسكىي زو زاۋكىتاكىغا ئۆزىنىڭ چارراۋسىيە چېگرىسى ئىچىدىن چىڭ قوشۇنىغا 5 مىليون جىڭ ئاشلىق سېتىپ بېرىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. سوسنوۋسكىي يەنە ئاشلىق تاپشۇرۇش ئورنىنى گۈچۈكىدا تەسىس قىلىش ھەققىدە تەكلىپ بەردى.

ئۇزاق ئۆتمەي، كامسىك ئىسمىلىك بىر چارراۋسىيە سودىگىرىمۇ چىڭ قوشۇنىغا ھەربىي ئاشلىق سېتىپ بېرىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇ ئاشلىق تاپشۇرۇش ئورنىنى سانجىدا تەسىس قىلىشنى تەلەپ قىلدى.

كامسىكنىڭ بۇ ھەرىكىتى ئەسلىدىن ھېچقانداق ئالاھىدە مەنىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. ئەمما كامسىكنىڭ بۇ ھەرىكىتىنىڭ سەۋەبىنى ئىزاھلىغان چاغدىكى بىر ئابزاس سۆزى، چارراۋسىيىنىڭ چىڭ قوشۇنىغا ھەربىي ئاشلىق سېتىپ بېرىشكە ماقۇل بولۇشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى چۈشەندۈرۈۋېتىدۇ. كامسىك مۇنداق دېگەن: «ناۋادا قوراللىرى سەر خىل، ئىنتىزامچان، جەڭگە ماھىر، پەقەتلا ئاشلىق كەمچىل بولغانلىقتىن جىڭ قىلالمايۋاتقان 70 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىزنىڭ تەمىنلىشىمىزگە تايانسا، شۇنىڭغا دىققەت قىلىش لازىمكى، بارلىق پۇرسەتلەر بىزنىڭ قولىمىزدا بولىدۇ؛ ناۋادا يول قويسا ۋە كېلىشىم تۈزۈشكە قوشۇلسا، ئۇلارغا ئاشلىق بېرىمىز. قوشۇلمىسا ئاشلىق بەرمەيمىز ھەمدە مۇشۇ سەۋەبتىن كېلىپ چىققان بارلىق ئاقىۋەتلەرگە ئۇلار ئۆزلىرى مەسئۇل بولىدۇ. مانا بۇ مېنىڭ زو زاۋكىتاكىڭ بىلەن كېلىشىم تۈزۈشكەندە ئويلىغان ئالدىنقى شەرتىم»㉔.

گەرچە چارراۋسىيىدىن ئاشلىق سېتىۋېلىش ئېھتىماللىقى بولسىمۇ، ئەمما چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى غەربىنى تىنچلاندۇرۇشنىڭ غەلىبە قىلىشى ياكى مەغلۇپ بولۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ھەربىي ئاشلىق سېتىۋالمىغان ئورۇننى

باشتىن ـ ئاخىر سەزگۈرلۈك بىلەن دۆلەت ئىچىدىكى دائىرىدە بەلگىلىدى. ھەربىي ئاشلىق سېتىۋېلىش ئىشى، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ھەرقايسى جايلاردىكى مەخسۇس يەرلىك ئاپپاراتلار ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلدى. گۈيخۇا (كۆكخوت) شەھىرى سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى ھەربىي ئاشلىق سېتىۋالىدىغان مەركىزىي ئورۇن ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، كۆكخوت شەھىرىدە غەربىي تىنچلاندۇرۇشقا ھەربىي ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋە يۆتكەش باش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ھەربىي ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋە يۆتكەش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. باۋتو، سەددىچىننىڭ سىرتىدىن ئاشلىق توشۇش يولىدىكى ئوتتۇرا نۇقتا بولغانلىقتىن، بۇ جايدا غەربىي تىنچلاندۇرۇشقا ھەربىي ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋە يۆتكەش تارماق ئىدارىسى قۇرۇلدى. تەكىتلەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، غەربكە يۈرۈش قىلىشقا ھەربىي ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋە يۆتكەشكە مەسئۇل ئاپپاراتلار ئىزچىل ھالدا چىڭ قوشۇنى يۈرۈش قىلغان غول لىنىيىلەرگە جايلاشقانىدى. ئۇلار ئەنشىنىڭ غەربىدە بولۇپ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا لەنجۇ، سۇجۇ، قۇمۇل، بارىكۆل قاتارلىق جايلاردا تەسىس قىلىنغانىدى. بۇ ئاپپاراتلار غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى قوماندانلىق ئاپپاراتىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ، مەخسۇس ھەربىي ئاشلىق يۆتكەشكە مەسئۇل ئىدى.

ئاشلىقنىڭ مىقدارى ۋە قاتناش شارائىتىدىن باشقا توشۇش باھاسىمۇ زور زۇكۇتاك كۆزدە تۇتقان يەنە بىر ئامىل ئىدى.

توشۇش باھاسىدا ئەڭ قىممەتكە چۈشىدىغىنى خېشى كاربىدورى لىنىيىسى ئىدى. لياڭجۇدىن گۇچۇڭغىچە ھەر 100 جىڭ ئاشلىقنىڭ باھاسى ۋە توشۇش ھەققى 22 سەر كۈمۈش بولاتتى. ئۇنىڭدىن قالسا گۈيخۇا، باۋتۇدىن بارىكۆلگىچە ھەر 100 جىڭ ئاشلىقنىڭ توشۇلۇش ھەققى 8 سەر ئەتراپىدا بولاتتى. چارروسىيىدىن گۇچۇڭ ۋە سانجىغا ئاشلىق توشۇغاندا، ئاشلىقنىڭ باھاسى ۋە توشۇش ھەققىي بەرقەدەر ئەرزان

توختايتتى، چارروسيىدىن گوچوكغىچه هەر 100 جىڭ ئاشلىقنىڭ باھاسى يەتتە سەر بەش مىسقال، سانجىغىچە هەر 100 جىڭ ئاشلىقنىڭ باھاسى ۋە توشۇش هەققى ئالتە سەر بولاتتى. قوبدو ۋە ئولاستايدىن باركۆلگىچە بولغان لىنىيىدە هەر 100 جىڭ ئاشلىقنىڭ باھاسى ۋە توشۇش هەققى ئاران ئوچ سەر بولاتتى. توشۇش هەققى ئەڭ ئەرزان بولغىنى يەرلىكتىن سېتىۋېلىنغان ئاشلىق ئىدى، بارىكۆل، گوچوك، جىمسار قاتارلىق جايلاردا هەر 100 جىڭ ئاشلىقنىڭ باھاسى بىر سەر ئىدى.

توشۇش ۋاستىلىرى ئىچىدە تۆگە يەنىلا ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى. بولۇپمۇ، كۆكخوت - باۋتۇ - بارىكۆل لىنىيىسىدە پۇتۇنلەي دېگۈدەك تۆگە ئاساس قىلىناتتى. زو زوكتاك بۇ لىنىيىدىكى تۆگە قاتنىشىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى تەپسىلىي هېسابلاپ كۆرگەن بولۇپ، هەربىر تۆگە 500 جىڭدىن يۈك كۆتۇرسە، هەر بەش تۆگە بىر گۇرۇپپا قىلىنىپ، بىر تۆگىچى يېتىلەپ كۇنىگە 80 چاقىرىم يول يۈرسە، كۆكخوتتىن بارىكۆلگىچە 30 نەچچە كۇن كېتەتتى. يۈرۇش داۋامىدا هەربىر تۆگىگە كۇنىگە ئوچ جىڭ يەم كېتەتتى. كۆكخوتتىن بارىكۆلگىچە تۆگە كارۋانى ئاساسەن يايلاقتا ماڭىدىغان بولغاچقا، يەم - خەشەكنىڭ كەم قىسمىنى يولدىكى ئوت - چۆپلەر ئارقىلىق تولۇقلىغىلى بولاتتى. رۇسىيىدىن بارىكۆلگە ۋە سانجىغا بولغان توشۇش لىنىيىسىدىمۇ تۆگە قاتنىشى مۇهىم ئورۇننى ئىگىلىگەنىدى.

توشۇش ۋاستىلىرىنى سەپلەش ئەڭ قىيىن بولغىنى خېشى كاردورى لىنىيىسى ئىدى. هەربىر ئاشلىق تەييارلاشتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، خېشى كاردورى هېچقانچە مۇهىم رول ئوينىيالمايتتى. ئەمما خېشى كاردورى چىڭ قوشۇنىنىڭ ئاساسىي كۇچى توپلاشقان جاي ۋە بېسىپ ئۆتىدىغان يولى

بولغانلىقتىن، ھەر ۋاقىت پەيدا بولۇپ تۇرىدىغان جىددىي ھەربىي ئېھتىياجنى قامداش ئۈچۈن خېشى ئەتراپلىرى باش تارتىپ بولالمايدىغان مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالغانىدى.

خېشى كاربىدورىنىڭ ناچار تەبئىي مۇھىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، زو زۇڭتاڭ خېشى كاربىدورى لىنىيىسىدىكى ترانسپورتتا «قىسقا مۇساپە ئارقىلىق ئۇزۇلدۇرمەي توشۇش» تەدبىرىنى بېكىتىپ چىقتى. زو زۇڭتاڭ بۇ خىل تەدبىرنى قوللىنىشنىڭ سەۋەبىنى ئىزاھلىغاندا: «ئۇزاق مۇساپىدە ئۇلاغلار ھالسىراپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈن ئۇزاق، سۇرئەتكە كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدۇ. شۇڭا قىسقا مۇساپە ئارقىلىق توشۇش قۇلايلىقراق» دېگەنىدى㉕.

چىڭ قوشۇنىنىڭ ئاساسىي كۈچى ئارقا ـ ئارقىدىن قوزغىتىن چىققاندا، ھەرقايسى قىسقا مۇساپىلىك توشۇش لىنىيىلىرىدە مۇناسىپ ھالدىكى توشۇش ۋاستىلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ بولۇنغانىدى. لياڭجۇدىن سۇجۇغىچە بولغان ئارىلىقتا 2 مىڭ چوڭ ھارۋا، 1 مىڭ 500 ئېشەك، ئەنشى، قۇمۇل، باربكۆل، گۇچۇڭ ئارىلىقىدا ھۆكۈمەت ئىلكىدىكى 3 مىڭ تۆگە، سودىگەرلەر ئىلكىدىكى مىڭ تۆگە، 300 چوڭ ھارۋا، سۇجۇدىن گۇچۇڭغىچە بولغان ئارىلىقتا مىڭ چوڭ ھارۋا بېرىپ ـ كېلىپ قاتنايتتى㉖.

كەڭ دائىرىدە يېغىش ـ توپلاش ئارقىلىق 1876 ـ يىلىغا كەلگەندە، خېشى كاربىدورىدىن ئەنشى ۋە قۇمۇلغا يۆتكەلگەن ھەربىي ئاشلىق تەخمىنەن 10 مىليون جىڭغا، قۇمۇلدىن گۇچۇڭغا يۆتكەلگەن ھەربىي ئاشلىق تەخمىنەن بىر مىليون جىڭغا، نىڭشيادىن باربكۆلگە يۆتكەلگەن ھەربىي ئاشلىق تەخمىنەن 1 مىليون جىڭغا، چارروسىيىدىن گۇچۇڭغا يۆتكەپ كېلىنگەن ئاشلىق تەخمىنەن 4 مىليون 800 مىڭ جىڭغا يەتتى. بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى غەربكە يۈرۈش قىلىش ئالدىنقى

سېپىگە جەمئىي 20 مىليون 800 مىڭ جىڭدىن كۆپرەك ئاشلىق يۆتكەپ، قوزغىماقچى بولغان ھەربىي ھەرىكىتىگە پۈختا ئاساس سالدى㉗.

پايدىلانمىلار

① زو شياۋتۇڭ: «مەرىپەتپەتلىك، مەدەنىيەت زور زۇكتاڭنىڭ ئائىلە مەكتۇپلىرى».

② «چىڭ موزۇڭ دەۋرىدىكى خاتىرىلەر» 177 ـ جىلد، 7 — 9ـ بەتلەر.

③ يۇقىرىقى كىتاب، 182 ـ جىلد، 25 ـ بەت.

④ يۇقىرىقى كىتاب، 368 ـ جىلد، 16 — 370 ـ جىلد، 25 — 26 ـ بەتلەر؛ 119 ـ جىلد، 29 — 31 ـ بەتلەر.

⑤ «چىڭ موزۇڭ دەۋرىدىكى خاتىرىلەر» 232 ـ جىلد، 29 — 31 ـ بەتلەر؛ 247 ـ جىلد 9 — 10 ـ بەتلەر، 320 ـ جىلد 28 — 29 ـ بەتلەر.

⑥ يۇقىرىقى كىتاب، 326 ـ جىلد 3 — 15 ـ بەتلەر؛ 349 ـ جىلد 26 — 28 ـ بەت.

⑦ يۇقىرىقى كىتاب، 309 ـ جىلد 21 ـ بەت؛ 335 ـ جىلد 24 — 25 ـ بەتلەر؛ 359 ـ جىلد 11 ـ — 12 ـ بەتلەر.

⑧ «زو زۇكتاڭنىڭ خانغا يوللىغان مەلۇماتلىرى. داۋامى» 61 ـ جىلد، 72 ـ جىلد؛ [ئامېرىكا] ئېغىزچە تەرجىمىسى، ياۋفېن قەلەم تەۋرەتكەن: «غەربىي ئۆلكەرنىڭ يېقىنقى ئىشلىرى توپلىمى» 3 ـ جىلد، 79 ـ بەت.

⑨ «ياتلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا تەييارلىق كۆرۈشنىڭ باش ـ ئاخىرى. تۇڭجى دەۋرى» 98 ـ جىلد، 9 ـ، 21 ـ بەتلەر.

⑩ «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت لى خۇڭجاڭنىڭ پۈتۈكلىرى. مەلۇماتنامە» 24 ـ جىلد، 17 ـ بەت.

⑪ «ياتلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا تەييارلىق كۆرۈشنىڭ باش ـ ئاخىرى. تۇڭجى دەۋرى» 99 ـ جىلد، 12 — 13 ـ بەتلەر.

⑫ «چىڭ دىزۇڭ دەۋرىدىكى خاتىرىلەر» 4 ـ جىلد، 2 — 4 ـ بەتلەر.

⑬ «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زور زۇڭتاڭنىڭ پۈتۈكلىرى. مەلۇماتنامە» 46 ـ جىلد.
⑭ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.
⑮ «چىڭ دېزۇڭ دەۋرىدىكى خاتىرىلەر» 6 ـ جىلد، 10 — 12 ـ بەت.
⑯ يۇقىرىقى كىتاب، 6 ـ جىلد، 9 — 10 ـ بەت.
⑰ «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زور زۇڭتاڭنىڭ پۈتۈكلىرى. مەلۇماتنامە» 44 ـ جىلد، 32 — 33 ـ بەتلەر.
⑱ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.
⑲ «مەرىپەتپەرۋەر، مەدەنىيەت زور زۇڭتاڭ مەزگىللىرىنىڭ خانغا يوللىغان مەلۇماتلىرى. داۋامى» 59 ـ جىلد، 10 ـ بەت.
⑳ يۇقىرىقى كىتاب. 12 ـ بەتنىڭ بېشى.
㉑ «چىڭ دېزۇڭ دەۋرىدىكى خاتىرىلەر» 25 ـ جىلد. 3 — 6 ـ بەتلەر.
㉒ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.
㉓ «خۇنەن قوشۇنى تەزكىرىسى» 19 ـ جىلد، 8 ـ بەت.
㉔ [رۇسىيە] كامسىك: «1874 — 1875 ـ يىللىرى جۇڭگودىكى تەكشۈرۈش» ، «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 2 ـ قىسىم 201 ـ بەتكە كىرگۈزۈلگەن نەقىل.
㉕ «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زور زۇڭتاڭنىڭ پۈتۈكلىرى. خەت ـ چەكلەر» 15 ـ جىلد، 15 ـ بەت.
㉖ چىن خەنسەي: «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زور زۇڭتاڭ غەربىي شىمالدا» ، يۆلۇ نەشرىياتى، 1984 ـ يىل نەشرى، 115 ـ بەت.
㉗ يۇقىرىقى كىتاب، 111 ـ بەت.

2 ـ بۆلۈم چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ پەرمان بويىچە قوۋۇقتىن چىقىشى

1. قوشۇننىڭ ئۆزگەرتىپ تەشكىللىنىشى

1874 ـ يىلى پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدىن ئېلىپ

ئېيتقاندا، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا قوشۇن كىرگۈزۈپ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەڭ چوڭ ھەربىي ھەرىكىتى بولۇپ قالدى. چىڭ ھۆكۈمىتى ھەربىي خىراجەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش، ھەربىي ئاشلىقنى توشۇش قاتارلىق بىر قاتار چوڭ ئىشلارنى ھەل قىلىش بىلەن بىرگە، ئىنچىكىلىك بىلەن قوشۇنلارنى باشقىدىن تەشكىللەشنى تاماملىدى.

چىڭ قوشۇنى ياقۇبېگ قوشۇنىغا ئائىت ئاخباراتلارنى توپلاۋاتقاندا، زور تۈركۈمدىكى ئەنگلىيە قوراللىرىنىڭ ھىندىستان ـ كەشمىر ئارقىلىق قەشقەرگە توشۇلغانلىق ۋەقەسى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ زور دىققىتىنى قوزغىدى.

بۇنىڭ ئەكسىچە، زو زۇڭتاڭ قوۋۇقتىن چىققان ۋاقىتتا، غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنلارنىڭ قوراللىنىش ئەھۋالى مۇنداق ئىدى: پىيادە قىسىملارنىڭ ھەربىر باتالىئوندا 500 ئادەم بولۇپ، ئەسكەرلەر 336 نەپەر، ھەر دەرىجىلىك ئوفىتسېرلار ۋە باشقا خادىملار 164 نەپەر ئىدى. ھەربىر باتالىئون سەككىز شاۋغا، ھەر شاۋ سەككىز ئەترەتكە بۆلۈنگەن. 1 ـ ئەترەت قارا مىلتىق بىلەن، 2 ـ ئەترەت نەيزە، قىلىچ بىلەن، 3 ـ ئەترەت تاپانچا بىلەن، 4 ـ ئەترەت نەيزە، قىلىچ بىلەن، 5 ـ ئەترەت قارا مىلتىق بىلەن، 6 ـ ئەترەت قىلىچ، نەيزە بىلەن، 7 ـ ئەترەت تاپانچا بىلەن، 8 ـ ئەترەت نەيزە، قىلىچ بىلەن قوراللانغان. ھەربىر سەرۋازىلار باتالىئوندا 250 ئادەم بولۇپ، ئەسكەرلەر 225 نەپەر، ھەر دەرىجىلىك ئوفىتسېر ۋە باشقا خادىملار 25 نەپەر ئىدى①. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، چىڭ قوشۇنلىرى ئىپتىدائىي قوراللار ۋە كىچىك تىپتىكى ئوت ئالدۇرغۇچى قوراللار سەۋىيىسىدە توختاپ قالغانىدى.

زو زۇڭتاڭ ئەجنەبىيچىلىك ھەرىكىتىدىكى زىيانى گوفەن، لى

خۇنجاڭلار بىلەن بىر قاتاردىكى ۋەكىللىك شەخسلەردىن بولۇپ، فۇجۇ كېمىسازلىق ئىدارىسىگە باشچىلىق قىلىپ، سودا كېمىسى، ھەربىي كېمە، مىلىتسىق - زەمبىرەك ياسىغان ۋە جۇڭگودىكى تۇنجى دېڭىز ئارمىيە ئىختىساسلىقلىرىنى يېتىشتۇرۇپ چىققان. مۇشۇ مەزگىلدە، ئۇ يېڭىچە قورالالارغا قارىتا بەلگىلىك تونۇشقا ۋە تەجرىبىلەرگە ئىگە بولغانىدى. شۇڭا ئۇ مەركىزىي ھۆكۈمەتكە كۆپلەپ قورال - ياراغ تولۇقلاپ بېرىشنى قايتا - قايتا ئىلتىماس قىلىش بىلەن بىرگە، 1873 - يىلى قۇرۇلغان لەنجۇ قورال ياساش ئىدارىسىنىڭ كۆلىمىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى يەنمۇ كېڭەيتتى. بىر قاتار تىرىشىشلار ئارقىلىق لەنجۇ قورال ياساش ئىدارىسى 1874 - يىلىدىن باشلاپ، مىشەك، ئوق بېشى، چاچما توپ ئوقى قاتارلىقلارنى ياساپ چىقتى. ئۇزاق ئۆتمەي گېرمانىيىنىڭ «بۇرما توپى ۋە ئارقىدىن ئوقلىنىدىغان يەتتە ئاتار مىلتىقى» نى تەقلىد قىلىپ ياساپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. چىڭ قوشۇنىنىڭ ئاساسىي قىسمى قوۋۇقتىن چىققاندا، لەنجۇ قورال ياساش ئىدارىسى ئىشلەپچىقارغان قورال - جابدۇقلار چىڭ قوشۇنىنىڭ ئالدىن يۇرەر قىسمىغا سەپلەنگەنىدى②.

زو زۇڭتاڭ غەربىي يۇرتتا جەڭ قىلغاندىكى تارىخىي تەجرىبىلەرنى مۇنداق يەكۈنلىگەن: «ئەلمىساقتىن تارتىپ سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى ھەربىي يۇرۇش ئاز ھەم ساز بولغان. قوشۇن چىقارغاندا ئالدى بىلەن يەم - خەشەك ۋە ئوزۇق - تۇلۇكنى ئويلاشقان. مەسىلەن، خەن سۇلالىسىدىكى جاۋ فېيىي دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە تۆھپە قوشقان پېشقەدەم داڭلىق سانغۇن ئىدى. ئۇنىڭ جيۇچۇەندە (يەنى ھازىرقى سۇجۇدا)، دۇنخۇاڭدا (يەنى ھازىرقى ئەنشىدە) ھەربىي قوشۇن تۇرغۇزغاندا، سەرۋازلار ۋە ئەسكەرلەردىن بولۇپ ئون مىڭ ئادەم بىلەن بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىپ تېجەشلىك بولغانلىقىنى بۇگۈنكى

غەربكە يۇرۇش قىلغۇچىلارنىڭ ھېچقايسىسى ئىنكار قىلمايدۇ. چېنلۇڭ يىللىرىدا ۋەزىر جاۋ خۇي ئىلىنى نەچچە ئاي مۇھاسىرە قىلغاندا، شىمالىي يۆنىلىش قوشۇنىنى توسۇلۇپ قېلىپ، ئىچكىرىلەپ كىرەلىگەن خىل قوشۇن ئاران نەچچە يۈزلا بولسىمۇ مۇداپىئەنى بىكار قىلىپ چېگرىنىڭ ئەسىنلىكىنى قوغدىغان. ئەينى چاغدا شىمالىي يۆنىلىش قوشۇنىمۇ نەچچە مىڭغا يەتمەيتتى. ئەمما ئارىلىقنىڭ يىراقلىقى، قاتناشنىڭ قۇلايسىزلىقىدىن ئاۋامنى ئاۋارە قىلىشقا بولمايدۇ. قەدىمدە بولسۇن ياكى ھازىر بولسۇن، ئەسىنلىك ئورنىتىلىپ ئەمەلدار ۋە پۇقرا پاراۋان بولغان ھالەتتىمۇ، باشقىچە ئويدا بولماسلىق كېرەكلىكى بىر ئېنىق ساۋاتتۇر»③.

شۇڭا، زو زۇڭتاڭ قوشۇنلارنى باشقىدىن تەشكىللەشنى غەربكە يۈرۈش قىلىشنىڭ مۇھىم تەركىبى دەپ بىلىپ قىلتىنق ۋاستىلەر بىلەن ئىجرا قىلىشقا كىرىشتى. زو زۇڭتاڭنىڭ باشقىدىن تەشكىللەشتىكى تۇنجى نىشانى، ئۇرۇمچى تىنچى چىڭ لۇنىڭ قىسمى ئىدى.

زو زۇڭتاڭ چىڭ ھۆكۈمىتىگە چىڭ لۇنى ئەيىبلەپ سۇنغان مەلۇماتىدا: «ئۇرۇمچى تىنچى چىڭ لۇ ئوۋۇقتىن چىقىش پەرمانىغا ئەمەل قىلماي، 100 مىڭ ئەسكىرى بولسىمۇ، تەمىنات جىددىيچىلىكىنى باھانە قىلىپ، قوشۇننى يەتتە يىلدىن بېرى گەنسۇنىڭ شىمالىدا تۇتۇپ تۇرۇپ بىرەر قېتىم جەڭگە كىرمىدى. چىڭ لۇنىڭ قوشۇنى 12 باتالىئون بولسىمۇ، ھازىر 5 ـ 6 مىڭلا قالغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ناھايىتى قالايمىقان. ئۇتكەندە گاۋتەيدىن سۇجۇغا ئىككى يىڭ يۆتكىگەندە 200 دەك ھارۋىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىگە ئايالار ۋە بالىلار چىققان بولۇپ، بۇنى ھەممەيلەن كۆردى.④»

1872 يىل 5 ـ ئايدا چىڭ لۇ ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ سوراقتا تارتىلىپ، كېچىكتۇرۇپ كاللىسىنى ئېلىشقا بۇيرۇلدى.

چاك لۇنىڭ 12 يىڭى ئۇچ يىڭغا قىسقارتىلىپ جەن شۇنىڭ قوماندانلىقىغا تاپشۇرۇلدى⑤.

جەن شۇنىڭ قوشۇنى ئەسلى 30 باتالىئون بولۇپ، نۇرغۇن ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەر ئاللىقاچان جەڭگىۋارلىقىنى يوقىتىپ، پەقەت ھەربىي تەمىناتنى يەپلا ياتاتتى. زو زۇڭتاڭ جەن شۇننى ئەيىبلەپ، ئۇنىڭ قوشۇننى 23 باتالىئونغا ئىخچاملىماقچى بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە چاك لۇنىڭ ئەسلىدىكى 17 باتالىئوندىن ئىخچاملانغان ئۇچ يىڭمۇ بار ئىدى. 1874 ـ يىل 4 ـ ئايدا جەن شۇنىڭ قىسمى 23 باتالىئونمۇ ئىخچاملاندى. چاك لىيەنىڭ قوشۇن شتاتى ئەسلىدە 34 باتالىيون، يەنى 17 مىڭ ئەسكەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ قىسمىدىكى سەركەردە ـ ئەسكەرلەر ئاران 8 مىڭ بەش يۈز نەپەر ئىدى⑥.

1875 ـ يىل 5 ـ ئايدا چاك لىيەنىڭ 34 يىڭى توققۇز پىيادە ئەسكەرلەر باتالىئونى، 10 ئاتلىق ئەسكەرلەر باتالىئونى بولۇپ، جەمئىي 19 باتالىئونغا ئىخچاملاندى. ئۇچىنچى تۇركۈمدە ئۆزگەرتىپ تەشكىللەنگىنى مۇ تۇشەن قىسمى بولدى. زو زۇڭتاڭ مۇ تۇشەن قىسمىدەك قوشۇننىڭ ھېچقانداق ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ، گۇاڭشۇخانغا يازغان مەلۇماتىدا مۇنداق دېدى: «ۋەزىرلىرى غەربكە سەپەر قىلىپ گەنسۇغا كەلگىنىمدىن بۇيان (مۇ تۇشەننىڭ) غەلىبىلىك بىرەر جەڭ قىلغىنىنى كۆرگىنىم يوق. خېجۇ قولدىن كەتكەندە ياكى قايتۇرۇۋېلىنغاندا بىرەر قېتىم قوشۇن چىقارغىنىنى كۆرمىدىم. مۇ تۇشەن شەنشىگە بارغىنىدا، پەرماندا خىللانغان باھادىرلارنى توپلاش دېيىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ كەڭ كۆلەمدە سەرگەردانلارنى يىغىپ قوشۇن ئىچىدە يامان ئىللەتلەر تېخىمۇ چوڭقۇرلاشقان تۇرسا، قانداقمۇ قوشۇننى ساقلاپ قالغىلى بولسۇن، بۇ قېتىم قوۋۇقتىن چىققاندا مۇ تۇشەننى تۆھپە

يارىتالمايلا قالماستىن، چوڭ ۋەزىيەتكە دەخلى يەتكۈزۈپ قويارمىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن»⑦.

زو زۈكتاڭنىڭ تەلىپىگە بىنائەن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مۇ تۇشەن قىسمىنى غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنلار قاتارىدىن چىقىرىۋېتىپ، ئۇلارنىڭ داۋاملىق خېشى رايونىدا قېلىپ، تراڭسپورت لىنىيىسىنى قوغدىشىنى بۇيرۇدى.

چېڭ لۇ قوشۇنى، جىڭ لىيەن قوشۇنى ۋە جىن شۇن قوشۇنلىرىنى ئىخچاملاشنى تۈگىتىپ، مۇ تۇشەن قىسمىنىڭ قوۋۇقتىن چىقىپ جەڭگە قاتنىشىشىنى ئەمەلدىن قالدۇرغاندىن كېيىن، زو زۈكتاڭ شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەيدە جەڭ قىلىۋاتقان ئۆزىنىڭ ئاساسىي كۈچى بولغان خۇنەن قوشۇنىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشكە كىرىشتى.

لىيۇ جىنتاڭ قوشۇنى چىڭ قوشۇنىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشتىكى ئاساسىي كۈچى ئىدى. سۈجۇ ئۇ.ۋشى باشلانغاندا لىيۇ جىنتاڭ قوشۇنى 24 يىڭ بولۇپ، سۈجۇ ئۇرۇشىدىن كېيىن ئۆلۈم ـ يېتىم ۋە يارىلىنىش ئەھۋالى ئېغىر بولغانلىقتىن، ھەر قايسى باتالىئونلاردا بوشلۇق كۆرۈلگەنىدى. زو زۈكتاڭ بۇ قوشۇننى 17 يىڭغا ئىخچاملاپ، خۇنەن قوشۇنىغا يېڭى ئېلىنغان ئەسكەرلەردىن سەككىز باتالىئوننى قوشۇپ ئۇنى 25 باتالىئون يەتكۈزدى. شۇنداق قىلىپ زو زۈكتاڭنىڭ ئاساسىي قوشۇنى يېڭىۋاشتىن كەڭ كۆلەمدە تولۇقلاندى.

ئۆزگەرتىپ ئىخچاملانغان غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى ھەرقايسى قىسىملار خۇنەن قوشۇنىنىڭ نىشانى بويىچە، ھەربىر پىيادە يىڭ 500 ئادەمدىن، ئاتلىق ئەسكەرلەر باتالىئونى 250 ئادەمدىن تەشكىل تاپتى. 1876 ـ يىلى 3 ـ ئايدا غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇن تولۇق تەشكىللىنىپ بولۇندى. ئۇلار: ئومۇمىي بارگاھ ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى سانغۇن لىيۇ جىنتاڭ قوماندانلىقىدىكى

16 باتالىئون؛ گۇاڭدۇڭ قۇرۇقلۇق قىسمىنىڭ تىدۇسى جاڭ ياڭ قوماندانلىقىدىكى 16 باتالىئون؛ ئۇرۇمچى دۇتۇڭى جىن شۇن قوماندانلىقىدىكى 40 باتالىئون؛ مۇڭەققەت تىدۇ شۇ جەنبياۋ قوماندانلىقىدىكى يەتتە يىڭ ئىدى.

2. شىمالدا جەڭ قىلىپ، جەنۇبتا تۆھپە ياراتتىش

1864 ـ يىل 10 ـ ئايدا قوزغىلاڭچىلار ئىلى جياڭجۇن مەھكىمىسى ئورۇنلاشقان كۆرەگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىۋاتقاندىلا، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ يىمىرىلىۋاتقانلىقىنى تونۇپ يەتكەنىدى. بۇنىڭ ئىسپاتى شۇكى، ئىلى جياڭجۇنى، قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى، ھەرقايسى جايلاردىكى خان ـ ئامبالىرى، چېرىكچى ئامبالار، شۇنداقلا ھەر دەرىجىلىك ھاكىمبەگلەردىن تەشكىل تاپقان ھەربىي، مەمۇرىي ئاپپاراتلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ئاللىقاچان بەربات بولغانىدى. 1864 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارىزىسىيە بىلەن ئىمزالىغان «غەربىي شىمال چېگرىنى تەكشۈرۈپ ـ ئايرىش كېلىشىمى» چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلار قاتلىمىدىكى يۇقىرىقى روھىي ھالەتنىڭ ئىپادىسى ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «جۇڭگو ـ رۇسىيە غەربىي شىمال چېگرىنى تەكشۈرۈپ ـ ئايرىش كېلىشىمى» گە ئىمزا قويۇۋاتقاندا، قوراللىق قوزغىلاڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىنى قاپلاپ، خوتەن، قەشقەر، كۇچا، ئۇرۇمچى، ئىلى قاتارلىق جايلار قوزغىلاڭنىڭ بىرتۇتاش مەركەزلىرىگە ئايلاندى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كېلىشىم شەكلى ئارقىلىق جۇڭگو ـ رۇسىيە ئارىلىقىدىكى چېگرىنى ئايرىپ، كېلىشىم ئىچىدىكى جۇڭگو زېمىنىغا بولغان ئىگىلىك

هوقۇقىنى ئېنىق شەرھلىدى. 1865 - يىل 1 - ئايدا ياقۇپبەگنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ تۈپتىن ئۆزگىرىشىگە سەۋەب بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىككى يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە، ياقۇپبەگ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قەشقەر، خوتەن، كۇچا قاتارلىق جايلاردىكى قوزغىلاڭچىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى ئىگىلىدى. ئوخشاش ۋاقىتتا، ئۇرۇمچىدىكى تۇڭگان، ئىلىدىكى مەزمىزاتلارمۇ ئۆز باشقۇرۇش رايونلىرىدا ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملىدى. چىڭ سۇلالىسىگە قارىتا تېخىمۇ ئېغىر بولغىنى، شەنشى - گەنسۇدىكى خۇيزۇلار قوزغىلىڭى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بارلىق پائالىيەتلىرىنى تولۇق ئىسكەنجىگە ئېلىۋالغاچقا، چىڭ قوشۇنى يېقىن بىر مەزگىلدە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىدىكى ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى يېڭىۋاشتىن تىكلەش ئېھتىماللىقىمۇ يوققا چىققانىدى.

مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيە بىلەن بولغان دىپلوماتىك ئۇچرىشىشلىرىنى يەنىمۇ تېزلەتتى. 1869 - يىل 8 - ئاينىڭ 13 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيە بىلەن يەنە «جۇڭگو - روسىيە قۇبدۇ چېگرا كېلىشىمى» نى ئىمزالىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 4 - كۈنى يەنە «جۇڭگو - روسىيە ئۇلاستاي چېگرا كېلىشىمى» نى ئىمزالىدى. چىڭ سۇلالىسى زېمىن ۋە ئىگىلىك ھوقۇقى جەھەتتە بەدەل تۆلەش ئارقىلىق، خەلقئارا جامائەت پىكرىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي چېگرا سىزىقىنىڭ ھازىرقى ھالىتىگە بولغان تەسىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى.

چىڭ سۇلالىسى چارروسىيە بىلەن ئىمزالىغان يۇقىرىقى كېلىشىملەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى يوقىتىپ، دۆلەتنى ئار -

نوموسقا قالدۇرىدىغان تەرىپىدىن باشقا، يەنە بىر تەرەپتىن قارىغاندا ئۇ چىك سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىدىكى ئىگىلىك ھوقۇقىنى تەكىتلەشتە يەنە سەل قاراشقا بولمايدىغان ئەھمىيەتكە ئىگە. دەل مۇشۇ كېلىشىملەر بولغانلىقتىن، خەلقئارا جامائەت پىكرى، ھەتتا چارروسىيە دائىرىلىرىمۇ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىنى يۇتۇۋېلىش غەرىزىدە ئېلىپ بېرىلغان سىياسىي، ھەربىي خاراكتېرلىك پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

دۆلەت ئىچىدە، چىڭ سۇلالىسى ئوخشاشلا تۇرلۇك شەكىللەر ئارقىلىق ئۇزلىرىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىدىكى باشقۇرۇش ھوقۇقلىرىنى ئوچۇق ئېلان قىلىشقا ئەھمىيەت بەردى. 1864 - يىل 11 - ئايدىن باشلاپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش پەرمانىنى ئېلان قىلدى: ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئىلى جياڭجۈنى مىڭ شۇ (1864 - يىل 11 - ئاي)، ئۇرۇمچى باشبۇغى چېڭ لۇ (1865 - يىل 2 - ئايدا)، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق يانداش ئامبال بېشىر (1865 - يىل 2 - ئايدا)، تارباغاتاي مەسلىھەتچى ئامبېلى ژۇلۇڭتا (1865 - يىلى 7 - ئايدا)، ئىلى جياڭجۈنى چۈەن رۇڭ (1866 - يىل 6 - ئايدا)، غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۈن، قوشۇمچە شىنجاڭنىڭ شىمالىدىكى ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرغۇچى كۆكجىتەي (1866 - يىل 6 - ئايدا) لەر بار ئىدى. گەرچە تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يۇقىرىقى ئەمەلدارلار ئۆز ئورۇنلىرىغا بېرىپ ۋەزىپىدە ئولتۇرالمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىرادىسىنى پۈتۈن مەملىكەتكە جاكارلىدى.

10 يىلغا يېقىن پۇختا تەييارلىق قىلىش ئارقىلىق شەنشى، گەنسۇ قاتارلىق جايلاردىكى ھەربىي ھەرىكەتلەر ئاياغلاشقاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قولدىن كەتكىنىگە 10 يىلدەك بولغان شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشتا قەتئىي ئىرادىگە كەلدى. شۇنداق قىلىپ چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەر قاتلىمى ئەتراپىدا غەلىبە قىلىشقا ئالدىراش كەيپىياتى ئەۋج ئېلىپ كەتتى.

1873 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى، تۆڭگى خان ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى ئارقىلىق زو زۇڭتاڭغا مۇنداق پەرمان چۈشۈردى: «ھازىر قوۋۇقنىڭ ئىچكى قىسمى تازىلىنىپ، چوڭ قوشۇن گەنسۇنىڭ غەربىگە توپلاندى. مۇشۇنداق پەيتتە قوشۇنىمىز دەرھال بۆلۈنۈپ غەربكە ئاتلانمىقى لازىمدۇر.» ئۇ يەنە ئاگاھلاندۇرۇپ: «سىز پەرماننى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، دەرھال قىلچە بىخەستەلىك قىلماي، تېز سۈرئەتتە ئالغا ئىلگىرىلىشىڭىز كېرەك. باھانە كۆرسىتىپ چوڭ ئىشقا دەخلى قىلىنسا، قىلچە رەھىم قىلماي، ئېغىرلىتىپ جازالايمەن» دېدى⑧.

بىراق زو زۇڭتاڭ ھەربىي خىراجەت، قاتناش، ئوزۇق - تۈلۈك، ئەسكىرىي كۈچ قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمىلىك توسقۇنلۇقلار تۈپەيلىدىن، تۆڭگى خانىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلىشقا مەجبۇر بولغاچقا، ئالدىنقى سەپنىڭ قوماندانى بىلەن چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىدىكى تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇقۇم جەھەتتە ئىختىلاپ كېلىپ چىقتى.

زو زۇڭتاڭ ئۆزىنىڭ ئاساسلىرىنى مۇنداق شەرھلىدى: «سۇجۇ قايتۇرۇۋېلىنىپ، چوڭ قوشۇن توپلانغاندا غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ قوۋۇقتىن چىقماق، تېزلىكتە ئوغرىلارنى تازىلاشنى ئىستىمەك ھەممىگە ئايان بولغان، ھەممە بىلىدىغان ئىش ئىدى. كەمىنە ۋەزىرلىرىنىڭ يۇزەكى قارىشىمچە، بۇ ئىشتا چېۋەرلىك

بىلەن يۇرۇشنى كېچىكتۇرۇش، قارىغۇلارچە سۆرىتىنى قوغلاشقاندىن ياخشىراقمىكەن؟ ھەربىي ئاخباراتلارنى توپلاپ، ۋەزىيەتنى ئەستايىدىل تەھلىل قىلساق، ئوغرىلار ئالدىراقسانلىق قىلمىشقا پېتىنالمايدۇ»⑨.

زو زۇڭتاك تىلغا ئالغان بىرىنچى سەۋەب، سۇجۇ جېڭىدىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىدا چىقىمنىڭ ئېغىر بولغانلىقى ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا جەڭگە 60 باتالىئون ئەسكىرىي كۈچ سېلىنغان بولۇپ، جەڭدىن كېيىن ئۆلگەنلەر ۋە ئېغىر يارىلانغانلار نەچچە مىڭدىن ئاشقانىدى. زو زۇڭتاك شۇي جيەنباۋ باشچىلىقىدىكى سىچۈەن قوشۇنىنى ئالاھىدە مىسال قىلدى. شۇي جيەنباۋ قوشۇنىدا ئاتلىق، پىيادە 13 باتالىئون بولۇپ، ئۆلگەنلەر 500 نەپەر، يارىلانغانلار 2 مىڭ 400 نەپەر ئىدى. زو زۇڭتاڭنىڭ يۇقىرىقىلاردىن چىقارغان يەكۈنى بولسا، «قوشۇنلارنى يېڭىۋاشتىن رەتلىمىگەندە، ئەمەلىي نەتىجىگە ئېرىشمەك قىيىن» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى.

زو زۇڭتاك ئوتتۇرىغا قويغان «يېڭىۋاشتىن رەتكە سېلىش» ئىككى مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. بۇنىڭ بىرى، قوشۇنلارنى ئىخچاملاپ، يېڭىدىن تەشكىللەش. يەنە بىرى بولسا، سۇجۇدا ئاتلىق ئۇچ باتالىئون ئەسكەر قالدۇرۇپ سۇجۇنىڭ مۇداپىئە سېپىلىنى قايتا ياساتقۇزۇپ، جيايۇگۇەن قوۋۇقىدا ئاتلىق ـ پىيادە توپ يىڭ ۋە قوۋۇق سىرتىدا بەلگىلىك ساندا ئاتلىق ـ پىيادە ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، قاشقوۋۇققا بارغۇچە بولغان قاتناش لىنىيىسىنى قوغداشتىن ئىبارەت بولدى. زو زۇڭتاك يۇقىرىقى ئىشلارنى تاماملاپ بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، جىن شۇن، جاك لياۋ قوشۇنلىرىدىكى ئون مىڭدىن كۆپرەك ئاتلىق ـ پىيادە ئەسكەرنى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىدىكى قۇمۇل ۋاتارلىق جايلارغا كىرگۈزدى. باشقا قوشۇنلارمۇ ھىماتچى قوشۇن بولۇپ ئارقا ـ ئارقىدىن قوۋۇقتىن چىقىپ، ئىككىنچى قېتىملىق جەڭ

تەرتىپىنى ئورۇنلاشقا تەييارلاندى.

زو زۇڭتاڭ تىلغا ئالغان ئىككىنچى سەۋەب بولسا، ھەربىي ئاشلىق قاتارلىقلارنى توپلاشنىڭ چىڭ قوشۇنىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىدىكى ئېغىر توسالغۇغا ئايلىنىپ قالغانلىقى ئىدى. زو زۇڭتاڭ ئۆزىنىڭ بىۋاستە تەسىراتى ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانلار قاتلىمىنى قايىل قىلماقچى بولدى. ئۇ: «سۇجۇ، گاۋتەي قاتارلىق جايلارنىڭ تۇپرىقى مۇنبەت، ئەنشى، قاشقۇۋۇق قاتارلىق جايلارنىڭ كۆپ يېرى قۇملۇق، دۇنخۇاڭنىڭ بىر قىسىم جايلىرى مۇنبەت بولسىمۇ، يېغىلىقلار كۆپ بولغانلىقتىن پۇقرالار يۇرت - ماكانىنى تاشلاپ تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كېتىشىپتۇ. يۇرتىدا قالغانلار ئاران ئوندىن ئۇچ، ياكى تۆت ئۇلۇشنى ئىگىلەيدىكەن. نۇرغۇن ئۆيلەر بوش قېلىپ، يەرلەر ئاق پېتى تاشلىنىپ تۇرۇپتۇ. كەمىنلىرى لەنجۇدىن سۇجۇغا قىلغان سەپىرىمدە، يەرلىك پۇقرالار بەس - بەستە ئەرز سۇنۇشۇپ ئالۋاننى كەچۈرۈۋېتىشىمىزنى تەلەپ قىلدى» دېدى⑩.

زو زۇڭتاڭ يەنە ئېچىنغان تەلەپپۇزدا مۇنداق دەيدۇ: «ئەجەبا ئارمانغا چۈشلۈق دەرمان بولمىسا، مالىيە كۈچىمىز ئاران شۇنچىلىكمۇ!»⑪.

چىڭ ھۆكۈمىتى زو زۇڭتاڭنىڭ پىكرىنى مۇزاكىرە قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا قوشۇلدى. 1874 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئاندىن جىن شۇن، جاڭ لياۋ باشچىلىقىدىكى 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇن قوۋۇقتىن چىقىپ جىن لىيەن قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىپ، گۈچۈڭ، قۇمۇل، بارىكۆل قاتارلىق جايلارغا كىرىپ ئورۇنلاشتى. 1876 - يىلىنىڭ بېشىدا ھىماتچى قوشۇن قوۋۇقتىن چىقتى. شۇ پەيتتە چىڭ قوشۇنىنىڭ يەنە بىر تارمىقى ئالتاي تېغى ئەتراپلىرىدىن ئۆتۈپ قۇبدۇ، ئۈلاستاي، تارباغاتاي قاتارلىق جايلارغا كىرىپ ئورۇنلاشتى.

1876 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى زو زۇڭتاڭ چوڭ بارگاھىنى لەنجۇدىن سۇجۇغا يۆتكىدى. بۇ يەردە ئۇ بارلىق جەڭ پىلانىنى ئاخىرقى قېتىم تەھلىل قىلىپ، «شىمالدا جەڭ قىلىپ، جەنۇبتا تۆھپە يارىتىش» ئىستراتېگىيىسىنى بېكىتىپ چىقتى، ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: ئالدى بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى قايتۇرۇۋېلىپ، ئاندىن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا قوشۇن كىرگۈزۈش ئىدى. تايانغان ئاساسى بولسا، ياقۇپبەگنىڭ تۇمىڭ ئاخۇنۇنى مەغلۇپ قىلىپ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇرۇمچى، سانجى، ماناس قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىلىكىگە ئالغان بولسىمۇ، ئاساسىي كۈچى يەنىلا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا بولغانلىقتىن، ئەسكەر ئورۇنلاشتۇرۇشتا روشەن بوشلۇق ساقلانغانلىقى ئىدى. دەل مانا مۇشۇ تەرەپ چىڭ قوشۇنىنى پايدىلىق پۇرسەت بىلەن تەمىنلىگەنىدى.

1876 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، چىڭ قوشۇنى قۇمۇلدىن جىمسارغىچە بولغان ئارىلىققا 80 باتالىئون ئەسكىرىي كۈچ توپلاپ، ئۇرۇمچىنى نىشان قىلغان ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇشىنى تاماملىدى㉑.

3. ئۇرۇمچى ئۇرۇشى

چىڭ قوشۇنىنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن قوزۇقتىن چىققانلىق خەۋىرى تارقالغاندىن كېيىن، ياقۇپبەگ 1875 ـ يىلى كۈزدىكى بىر قېتىملىق كېڭەشتە تۈيۇقسىز شەخسەن ئۆزى توقسۇنغا بېرىپ چىڭ قوشۇنىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئورۇنلاشتۇرۇشى ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. ئۇمەر قۇلى دادخا قاتارلىق بىر تۈركۈم ئالىي دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ياقۇپبەگكە ۋاكالىتەن ئالدىنقى سەپكە بېرىپ جەڭ قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشكەن بولسىمۇ، ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ قەتئىي ئىرادىگە

كەلگەنلىكىنى ئېيتتى ۋە قەشقەرنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى چوڭ ئوغلى بەگقۇلىبەگ باشقۇرىدىغانلىقىنى، ھەربىي ئىشلاردا ئۆمەر قۇلى دادخا بىلەن جامادار دادخانىڭ ئوغۇغا يارەملىشىپ بىر تەرەپ قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى.

شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ ئاخىرى ياقۇبېگ چوڭ بارگاھىنى يەكەنگە يۆتكىدى. ئۇنىڭ پەرمانىغا بىنائەن، خوتەن، يېڭىسار ۋە قەشقەردىن كەلگەن قوشۇنلار يەكەنگە توپلىنىپ، 11 - ئايدا ياقۇبېگنىڭ قوماندانلىقىدا يۈرۈشكە ئاتلاندى. ئاقسۇغا كەلگەندە ئۇ ئىككىنچى ئوغلى ھەققۇلىبەگنى ئون مىڭ ئادەم بىلەن ئاقسۇدا تۇرۇپ تۇرۇشقا بۇيرۇپ، ئۆزى شۇ ئاينىڭ ئاخىرى توقسۇنغا يۈرۈپ كەتتى.

ياقۇبېگ توقسۇنغا كەلگەندىلا ئاندىن تەڭرىتېغىنىڭ شەرقى ۋە شىمالىدىكى رايونلاردىكى ھەربىي ۋەزىيەتنى ئۆزى ئويلىغاندىنمۇ ئېغىر ئىكەنلىكىنى سەزدى. چىڭ قوشۇنىنىڭ ھۇجۇم قىلىپ كېلىشى مۇقىملىشىپ بولغانىدى. ھەربىي ئىلىمگە پىششىق ياقۇبېگ ھازىرقى ھەربىي كۈچىگە تايىنىپ، ھەيۋەت بىلەن بېسىپ كېلىۋاتقان چىڭ قوشۇنىغا قارشىلىق كۆرسەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى بىلگەچكە، بىر مەزگىل ئويلانغاندىن كېيىن، ئاقسۇدىكى ھەققۇلىبەگكە كېچىلەپ توقسۇنغا يېتىپ كېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

بىر ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، توقسۇن يولىدا جەبەللەپ مېڭىۋاتقانلار، يالغۇز ھەققۇلىبەگ يېتەكچىلىكىدىكى ئاقسۇدىن يولغا چىققان قوشۇن بولۇپلا قالماي، يەكەندىن توقسۇنغا جىددىي قورال - ياراغ، ئاشلىق يۆتكەۋاتقانلارمۇ بار ئىدى. بۇ قورال - ياراغلار ئىچىدە ئەنگلىيەنىڭ ئارقىدىن ئوقلىنىدىغان زەمبىرىكى بىلەن ئارقىدىن ئوقلىنىدىغان مىلتىقى مۇئەييەن سالماقنى ئىگىلەيتتى. ئوخشاش بىر ۋاقىتتا، ياقۇبېگ يەنە قاراشەھەر، كورلا، كۇچا قاتارلىق جايلارنىڭ

هاكىمبەگلىرىگە توقسۇنغا جىددىي ئاشلىق يۆتكەش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. «تارىخىي ھەمدى» دە بۇ قېتىمقى جىددىي يۆتكەشلەرنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «ئەينى ۋاقىتتا، تۇرپان، توقسۇنغا 30 مىڭ كىشى ئون يىل يىگىۋەدەك ئاشلىق توپلاندى»⑬.

1876 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، لىيۇ جىنتاڭ باشچىلىق قىلغان چىڭ قوشۇنىنىڭ ئاساسىي قىسمى گۈچۈڭ، جىمسار قاتارلىق جايلارغا كىرىپ ئورۇنلاشتى، شۇنىڭ بىلەن بۇ جاي چىڭ قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمغا ئۆتۈشتىكى ئالدىنقى سېپىگە ئايلاندى. 7 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى لىيۇ جىنتاڭ بىلەن جەن شۇن جىمساردا ئۇرۇمچىنى قايتۇرۇۋېلىش جېڭىنى پىلانلاۋاتقاندا، ياقۇبېگ ئۇرۇمچى مۇداپىئەسىنى ئورۇنلاشتۇرۇۋاتاتتى. ئۇرۇمچىنىڭ قوغداۋاتقان ئەسلىدىكى قىسىملاردىن باشقا يەنە بەي يەنخۇ ياقۇبېگنىڭ پەرمانىغا بىنائەن ئۇرۇمچىگە كىرىپ ئورۇنلاشقانىدى. بەي يەنخۇ ئەسلى شەنشى، گەنسۇ خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، سۇجۇ ئۇرۇشىدىن كېيىن، قوۋۇقتىن قېچىپ چىقىپ ياقۇبېگكە ئەل بولغانىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ياقۇبېگ يەنە ھەققۇلىبەگ باشچىلىقىدىكى 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىدىن ئەزىمقۇل قاتارلىق تۆت پانسات ۋە ئەمرىلەشكەر مادالويە باشچىلىقىدىكى 1500 نەپەر سەركەردە ـ لەشكەرنى ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىپ، مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنى كۈچەيتتى⑭.

1876 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى چىڭ قوشۇنى فۇكاڭغا ئورۇنلاشتى. فۇكاڭ بىلەن ئۇرۇمچى ئارىلىقىدا گۇمۇدى دېگەن قورۇل بولۇپ، فۇكاڭدىن چىققاندا گۇمۇدىغا تۇتىشىدىغان ئىككى يول بار ئىدى. بىرى 120 چاقىرىم كېلىدىغان سودىگەرلەر يولى بولۇپ، يەر تۇزۇلۇشى تەكشى، ھارۋىلىق سەپەرگە قۇلاي بولسىمۇ، ئەمما سۇ تاپماق قىيىن ئىدى. پەقەت گەنچۇەنباۋ دېگەن

يەردىلا بىر كونا قۇدۇق بولۇپ، قۇدۇقنى كولىغاندا كۇنىگە پەقەت 100 كىشى ئىشلەتكۈدەك سۇ چىقاتتى. چاك قوشۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەكشۈرۈپ گۇمۇدىدىن ئۆتىدىغان يەنە بىر يولنىڭ سودىگەرلەر يولدىنىمۇ يىراق ئىكەنلىكىنى، ئەمما قاراڭغۇ ئۆتەڭ دېگەن يەردە يېتەرلىك سۇ مەنبەسى بارلىقىنى، ئۇنىڭ بېشىدا خۇاڭ تېمەن دەپ ئاتىلىدىغان بىر يېزا بولۇپ، بۇ كەنتتە دۇشمەن ئاللىقاچان مۇداپىئە سىستېمىسىنى بەرپا قىلغانلىقىنى بىلدى.

چاك قوشۇنى فۇكاڭدا بىرقانچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن، 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، بىر تۈركۈم پىيادە ئەسكەرلەرنى ئەۋەتىپ فۇكاڭنىڭ غەربىگە 10نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان يەردىن ئۆستەڭ ئېلىپ سۇ باشلاپ كەلدى ۋە قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىگە ئورۇنلاشقان چوڭ قوشۇننىڭ ئىشلىتىشى ئۈچۈن نەچچە ئون چاقىرىملىق ئۆستەڭ قازدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىر سەرۋازلار قىسمى مەخپىي ھالدا گەنجۇەنباۋغا بېرىپ پۈتۈن كۈچى بىلەن كونا قۇدۇقنى كولاشقا كىرىشتى.

چاك قوشۇننىڭ فۇكاڭنىڭ غەربىدىن 10 نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتا ئۆستەڭ قېزىپ، سۇ باشلاش ھەرىكىتى ياقۇپبەگ قوشۇنىنى خاتا تۇيغۇغا كەلتۈرۈپ قويدى. ئۇلار چاك قوشۇنىنىڭ چۆلنى كېسىپ ئۆتۈپ ئاندىن گۇمۇدىغا ھۇجۇم قىلىدىغانلىقىغا ۋە ئۇزاق ئۆتمەي چاك قوشۇنىنىڭ ئالدىنى مۇستەھكەم قورغان، كەينىنى تەبئىي توسۇق قىلىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويىدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلدى.

دۇشمەن چاك قوشۇنىنىڭ چۆلنى كېسىپ ئۆتۈش ۋاقتىنى مۆلچەرلەۋاتقاندا، چاك قوشۇنىنىڭ بىر تارماق جەڭ قىلغۇچى قىسمى خۇاڭتىيەن ئەتراپىغا يۆتكەلدى. 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، ئۇلار خۇاڭتىيەنگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. تۇنجى جەڭ غەلىبىلىك بولۇپ، شۇ كۈنى كېچىسى خۇاڭتىيەن ئىشغال

قىلىنىپ، قاراڭغۇ جىلغا ئۆتكۈى كونترول قىلىندى. خۇاڭتيەننى قوغداۋاتقان دۇشمەننىڭ بەزىلىرى گومۇدى سايلىقىغا، بەزىلىرى ئۇرۇمچىگە قاچتى. 8 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى چىڭ قوشۇنى قاراڭغۇ جىلغا ئۆتكۈى ئارقىلىق گومۇدىغا قىستاپ كىرىپ، دۇشمەنلەر ياسىغان سىرتقى مۇداپىئە سىپىلىنى بۇزۇپ تاشلىدى. 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى چىڭ قوشۇنى گومۇدىنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋېلىپ، بارلىق ئوت كۈچىنى مۇشۇ ئىككى كۆۋادرات كىلومېتىرغا يەتمەيدىغان دائىرىگە توپلاپ شىددەت بىلەن توپقا تۇتتى. ئىككى سائەتتىن كېيىن چىڭ قوشۇنى تۆت تەرەپتىن شەھەرگە بېسىپ كىردى. بۇ جەڭدە دۇشمەننىڭ 5 مىڭدىن كۆپرەك ئادىمى يوقىتىلدى. ياقۇپبەگنىڭ پەرمانىغا بىنائەن گومۇدى مۇداپىئەسىگە كەلگەن ئەزىم قۇل پانسات ۋە ئۇنىڭ 350 تىن كۆپرەك ئەسكىرىنىڭ ھەممىسى جەڭ مەيدانىدا ئۆلدى. بەييەنخۇ تەڭرىتېغىدىن ئۆتۈپ توقسۇنغا كېلىۋالدى⑮.

بىر تاسادىپىي پۇرسەتتە چىڭ قوشۇنى بىر ئەسىرنىڭ يېنىدىن ياقۇپبەگ تەرىپىدىن ئۇرۇمچىنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارلىقىغا قويۇلغان مارېندېنىڭ گومۇدىنى ساقلاۋاتقان قوشۇن سەركەردىسىگە گومۇدىنى قوغدىغىلى بولسا قوغداش، بولمىسا تېزلىكتە ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ، كۈچنى توپلاپ ئۇرۇمچىنى قوغداش توغرىسىدا يازغان پەرمانىنى تېپىۋالدى. شۇبھىسىزكى، بۇ ئىنتايىن مۇھىم ھەربىي ئاخبارات ئىدى. لېۋۇ جىنتاڭ بۇ ئاخباراتقا ئاساسەن، گومۇدىنى قوغدىغۇچى قوشۇن يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇرۇمچى مۇداپىئەسىنىڭ ئاللىقاچان ئىسمى بار، جىسمى يوق ھالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى پەرەز قىلدى ـ دە قوشۇنلارنى دەرھال ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. چىڭ قوشۇنى مارېندې قوشۇنى بىلەن لېۋداۋاندا ئۇچراشتى. بىر جەڭدىلا مارېندى قوشۇنى تىرىپسىرەن بولۇپ قېچىشقا باشلىدى. چىڭ قوشۇنى ئۇرۇمچى سىپىلىى تۈۋىگە

كەلگەندە دۇشمەننىڭ ئاللىقاچان شەھەرنى تاشلاپ جەنۇبقا قاچقانلىقىنى بىلدى. 8 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى چىڭ قوشۇنى ئۇرۇمچىگە كىرىپ ئورۇنلاشتى⑯.

چىڭ قوشۇنىنىڭ ئۇرۇمچىنى قايتۇرۇۋالغانلىق خەۋىرى ھۆكۈمرانلار قاتلىمىدا ئوخشىمىغان ئىنكاسلارنى قوزغىدى.

ئالدى بىلەن گۈاڭشۇ خان غەلىبىدىن ھاياجانلىنىپ ھەربىي تەمىنات، ھەربىي مائاش، قاتناش ئەسلىھەلىرى قاتارلىقلارنىڭ قىسلىقىدەك ئېغىر ئەھۋالغا قارىماي، 1876 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئالدىنقى سەپتە تۇرۇۋاتقان قوشۇنلارغا تېزلىكتە تۇرپان قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى قايتۇرۇۋېلىش سۇرۇنتىنى تېزلىتىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى⑰.

زو زۇڭتاڭنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىنى ئىزچىل قوللاپ كېلىۋاتقان ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى ۋېن شياڭ بۇ ۋاقىتتا ئارىلىقنىڭ يىراق، مۇھىتنىڭ ناچارلىقى، ھەربىي خىراجەتنىڭ يېتىشمەسلىكىنى سەۋەب قىلىپ چىڭ قوشۇنى پائالىيىتىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى بىلەنلا چەكلىنىشى لازىملىقىنى قۇۋۋەتلەپ، ئوچۇق ـ ئاشكارا ھالدا چىڭ قوشۇنىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا يەنمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىپ ياقۇپبەگكە زەربە بېرىشىنى توستى.

غەربنىڭ تەمىناتىنى شەرقتە يۆتكەپ، شىنجاڭدىن ۋاز كېچىشتە چىڭ تۇرۇۋاتقان لى خۇڭجاڭ بولسا ئۇرۇمچى ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىنىڭ ئەھمىيىتىنى كۆچەپ چۈشۈرۈپ، ھەربىي خىراجەت مەسلىسى ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە بېسىمنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. چىڭ قوشۇنى ئۇرۇمچىنى قايتۇرۇۋالغانىنىڭ 4 ـ كۈنى، يەنى 8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى لى خۇڭجاڭ چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە غايەت زور مەبلەغ ئاجرىتىپ دېڭىز قوشۇنىنىڭ ھەربىي

تەمىناتنى بېرىشنى تەلەپ قىلدى ۋە بېسىم ئىشلىتىپ ناۋادا ئۇنىڭ تەلىپى ئورۇندالمىسا دېگىز قىسىملىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقىغا كاپالەتلىك قىلالمايدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇرۇمچى جېڭىنىڭ خەۋىرى خەلقئارادىمۇ ئوخشاشلا ئىنكاس قوزغىدى. بۇنىڭ ئىچىدە، چىڭ قوشۇنىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى غەلىبىسىدىن ئەڭ خاتىرجەمسىزلەنگىنى ئەنگلىيە دائىرىلىرى ئىدى. ئۇرۇمچى ئۇرۇشىدىن 10 كۈن كېيىن ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ۋېيتمان شەخسەن ئۆزى بېيجىڭدا لى خۇڭجاڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۆزىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن ياقۇپبەگ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ياقۇپبەگ ئىگىلىۋالغان تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار خەرىتە يۈزىدىلا جۇڭگوغا قارايدىغان، ئەمما ئولپان تاپشۇرمايدىغان شەرت ئاستىدا كېلىشتۈرۈپ قويۇشنى خالايدىغانلىقىنى زۇڭلى يامۇلىغا يەتكۈزۈپ قويۇشنى ئۆتۈندى. ئۇ ۋەقەنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئالدىنى مۇلچەرلەپ، ناۋادا چىڭ قوشۇنى ياقۇپبەگ قوشۇنى بىلەن داۋاملىق جەڭ قىلسا، چارروسىيىنىڭ تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلىش ئېھتىماللىقى بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

شۇ يىلى 10 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا زۇڭلى يامۇلى ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ۋېيتماننىڭ تەسەۋۋۇرلىرىنى زو زۇڭتاڭغا ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا ياقۇپبەگ مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى پىكرىنى سورىدى.

زو زۇڭتاڭ زۇڭلى يامۇلىغا يوللىغان مەكتۇپىدا: «ئەنجان زېمىنى شەرقتە قەشقەر بىلەن تۇتاش، شەرقىي شىمالى قىسمى چارروسىيىنىڭ يېڭى بېكىتىلگەن چېگرىسى بىلەن تۇتاش؛ ئەنجان چارروسىيىنىڭ بېسىۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ ئۆزىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى زېمىنلىرىنىڭ ھەلەكچىلىكىدە قالدى، جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرگە كۆز تىكەلمەيدۇ،

ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ ياقۇپبەگكە ۋاكالىتەن سۇلھ قىلماقچى بولۇشى ھەرگىزمۇ ئەنجان ئۇچۇن ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ ھىندىستاندىكى مەنپەئىتىنى قوغداش ئۇچۇندۇر» دېدى ۋە «تۇرپان، جەنۇبتىكى سەككىز شەھەر بىزنىڭ زېمىنىمىز، پاشا (ياقۇپبەگنى كۆرسىتىدۇ) بىزنىڭ دۇشمىنىمىزدۇر» دەپ تەكىتلىدى⑱.

غەربكە يۈرۈش قىلىشنىڭ بارلىق ھوقۇقىنى كونترول قىلىۋاتقان زو زۇڭتاڭنىڭ پوزىتسىيىسى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەنگلىيە بىلەن سۆھبەتلىشىشىدىكى تىرەك بولغاچقا، چىڭ ھۆكۈمىتى ئەنگلىيە دائىرىلىرىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى.

ئۇرۇمچى قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، سانجى، قۇتۇبى، ماناسنىڭ شىمالىي شەھىرى قاتارلىق جايلاردىكى دۇشمەنلەر ئارقا - ئارقىدىن شەھەرنى تاشلاپ، تەڭرىتېغىدىن ھالقىپ، توقسۇنغا قېچىپ كېلىۋالدى. پەقەت ماناسنىڭ جەنۇبىي شەھىرىنى ئۇزاققىچە ھۇجۇم قىلىپمۇ ئالالمايى، جەڭ ئۇزاققىچە سوزۇلۇپ كەتتى. بۇ ئاللىقاچان 9 - ئايدىكى باش كۈز ۋاقتى بولۇپ، بۇنى چىڭ سۇلالىسى ئالدىن ئويلاپ باقمىغانىدى. كېيىنكى كۈنلەردە، ماناسنىڭ جەنۇبىي شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىۋاتقان جىن شۇن قىسمى گەرچە ئارقا - ئارقىدىن يېڭى كۈچلەرنى جەڭگە كىرگۈزگەن بولسىمۇ، ئەمما ئازراقمۇ ئىلگىرىلەش بولمايى، چىڭ قوشۇنىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى پائالىيىتىنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلىشىگە ئېغىر توسالغۇ بولدى. ئۇرۇمچى سېپىلىدىكى چىڭ قوشۇنى تۈز كۆلى ئەتراپىدىكى بىر پوتەيدە ياقۇپبەگنىڭ داۋانچىڭ مۇداپىئەسىدە تۇرۇۋاتقان مىڭدەك ئەسكىرىنى ئۇرۇمچىگە ئۆتكۈزمەي ئۇرۇشۇپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ماناسنىڭ غەربىدە، رۇڭ چۆەن قىسمى پەرمانغا بىنائەن ئالتاي تەرەپتىن جىڭ دەرياسى ئەتراپىغا كېلىپ،

ئىلىنى بېسىۋالغان چارىزىسىيە قوشۇنلىرىنىڭ ئىلىنىڭ شەرقىگە كېڭىيىپ چىڭ قوشۇنلىرىنى ئىسكەنجىگە ئېلىۋېلىشىدىن مۇداپىئە كۆردى.

بۇ چاغدا كەچ كۈز كىرىپ قالغان بولغاچقا، لېۋ جىنتاڭ يېڭىدىن ئوردۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولۇپ، جىن شۇن قىسمىنى، رۇڭ چۈەن قىسمىنى ۋە ئوردۇمچى مۇداپىئەسىدىن بىر بۆلەك ئەسكەر ئاجرىتىپ، ماناسنىڭ جەنۇبى شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئاخىر 1876 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئىشغال قىلدى. چىڭ قوشۇنى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر بۆلەك دۈشمەننى يوقىتىپ، تازىلاش خىزمىتىنى تاماملىدى. قاتتىق سوغۇق قىش پەسلىنىڭ يېتىپ كېلىشىگە ئەگىشىپ چىڭ قوشۇنىنىڭ ھەربىي ھەرىكىتىمۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ توختاپ قالدى.

4. داۋانچىڭ ئۇرۇشى

1876 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى چىڭ قوشۇنى ماناسنىڭ جەنۇبىي شەھىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، لېۋ جىنتاڭ زو زۇڭتاڭغا مەكتۇپ يوللاپ داۋانچىڭ ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. زو زۇڭتاڭ ئاشلىقنىڭ كەمچىلىكى، قاتناشنىڭ قولايسىزلىقى ۋە ھاۋانىڭ قاتتىق سوغۇقلۇقىدەك سەۋەبلەرنى كۆزدە تۇتۇپ، ئارقا سەپنىڭ تەييارلىق خىزمىتىنى تاماملىشىنى تەلەپ قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا زو زۇڭتاڭنى ئەڭ قىيناۋاتقىنى يەنىلا ھەربىي خىراجەت مەسىلىسى ئىدى. 1876 ـ يىلى 10 ـ ئايغا كەلگەندە جياڭسۇ، جياڭشى، جېجياڭ، خۇبېي، گۈاڭدۇڭ، خۇنەن، خېنەن، شەندۇڭ، شەنشى، خېبەي، ئەنخۇي، فۇجيەن ـ جېجياڭ تاموژنىسى قاتارلىق ئۆلكە ۋە تاموژنىلارنىڭ غەربكە يۆرۈش قىلىش خىراجىتىگە قەرز

بولغىنى 4 مىليون 428 مىڭ 230 نەچچە سەر كۆمۈشكە يەتكەن ئىدى. 1876 ـ يىلى 10 ـ ئايدا گۇاڭشۇ خان چۈشۈرگەن پەرماندا شېن باۋجېن قاتارلىق 13 نەپەر باسقاقبەگنىڭ نامىنى ئاتاپ تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ تېزلىكتە ھەرقايسى ئۆلكە ۋە تاموژنىلارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىش خىراجىتىگە بولغان قەرزىنى ئېنىقلاپ چىقىشنى بۇيرۇدى ۋە قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇپ: «بىخۇدلۇق قىلىپ قەرزنى كېچىكتۈرۈپ، ھەربىي تەمىناتنى ئۇزۇپ قويغان، ھەربىي قوراللارغا دەخلى قىلىپ بىھۇدە زىيان سالغان ۋە خەتەر پەيدا قىلغان مۇپەتتىش، نائىبلارغا قىلچە رەھىم قىلىنمايدۇ.»⑲دېدى.

1876 ـ يىلى قىشتىن 1877 ـ يىلى ئەتىيازغىچە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ۋە ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنى ئالدىراش جەڭ تەييارلىقى قىلىشتى. چىڭ قوشۇنى داۋانچىڭ، تۇرپان، توقسۇن قاتارلىق جايلارنى 1877 ـ يىلى باھار بايرىمىدىن كېيىن تۇنجى جەڭ دائىرىسى قىلىپ بېكىتتى.

1877 ـ يىلى باھار بايرىمىدىن كېيىن يەنە پىيادە، ئاتلىق، توپچىلار بولۇپ 17 باتالىئون، ئوچ تۈركۈم چىڭ قوشۇنى خېبشى كارىدورى ئارقىلىق شىنجاڭغا كىردى. بەش پىيادىلەر يېڭى، ئىككى ئاتلىق يىڭ، بىر توپچىلار باتالىئوندىن تۇزۇلگەن بىرىنچى تۈركۈم قوشۇن ئۈرۈمچىگە كېلىپ لىيۇ جىنتاڭ قىسمىنى تولۇقلىدى. بەش پىيادىلەر يېڭىدىن تۇزۇلگەن 2 ـ تۈركۈم قوشۇن بارىكۆلگە ئورۇنلىشىپ، شۇ جەنبىياۋ قوشۇنىنىڭ مۇداپىئە ئىشىنى ئۆتكۈزۈۋالدى. تۆت پىيادىلەر يېڭىدىن تۇزۇلگەن 3 ـ تۈركۈم قوشۇن قۇمۇلغا ئورۇنلىشىپ جاڭ ياۋ قوشۇنىدىن مۇداپىئە ئىشلىرىنى ئۆتكۈزۈۋالدى. شۇ جەنبىياۋ، جاڭ ياۋ قوشۇنلىرى لىيۇ جىنتاڭ قىسمى بىلەن بىرگە داۋانچىڭ، توقسۇن، تۇرپانلارنى قايتۇرۇۋېلىشنى نىشان قىلغان يېڭى جەڭ قىلغۇچى قوشۇن بولۇپ تەشكىللەندى.

ئۇرۇمچى ئۇرۇشىدىن كېيىن، ياقۇپبەگ ئىزچىل تۇردە چاقماق سۇلالىسىنىڭ تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەر قاتلىمىدىكى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش تالاش ـ تارتىشىغا دىققەت قىلىپ كەلدى. ئۇنىڭغا خەۋەرلەر ئاساسلىقى لوندونغا ئەۋەتكەن سەئىدتىن كېلەتتى.

ماناسنىڭ جەنۇبىي شەھىرىدىكى ئۇرۇشتىن كېيىن چاقماق قوشۇنىنىڭ تۈيۇقسىز جىم تۇرۇۋېلىشى ياقۇپبەگدە خاتا تۇيغۇ پەيدا قىلدى. ياقۇپبەگ ئەنگلىيىنىڭ تەسىرىدە چاقماق سۇلالىسىنىڭ تەدبىر بەلگىلىگۈچىلىرى قاتلىمىدىكىلەر ئىچكى قىسمىدا چاقماق قوشۇنى ئۇرۇمچىنى قايتۇرۇۋېلىش بىلەنلا چەكلىنىشىنى بېكىتىپتۇ، دەپ قارىغانىدى.

دەل مۇشۇ خىل قاراش تۇپەيلىدىن چاقماق قوشۇنى ئاللىقاچان كۈچىنى توپلاپ ماناسنىڭ جەنۇبى شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىۋاتقاندا، ياقۇپبەگ نىياز مۇھەممەد توقسابى ۋە ھەيدەر قۇلى باشچىلىقىدىكى ئالتە پانسانتنى قوشۇنلىرى بىلەن داۋانچىڭغا ئەۋەتىپ، بىر قەلئە سالدۇردى. بۇ قەلئە تەڭرىتېغىنىڭ كىرىش ـ چىقىش ئېغىزىغا يېقىن بولغان بىر ئېگىزلىككە سېلىنغان بولۇپ، ئىككى ماقماق كىشى بۇ يەردە تۇرۇپ قەلئەنى مۇداپىئە قىلىش پىلانلانغانىدى.

داۋانچىڭ قەلئەسىنى ياساش بىلەن بىرگە، ياقۇپبەگ بەييەنخۇ قوشۇنىنى تۇرپاندىن ھېكمىخانغا يارەملىشىپ تۇرپاننى قوغداشقا يۆتكىدى. شۇنداق قىلىپ ياقۇپبەگ داۋانچىڭ، تۇرپان، توقسۇنلاردا ئۈچبۇرجەك شەكىلدىكى مۇداپىئە سىستېمىسىنى شەكىللەندۇردى. يۇقىرىقى مۇداپىئە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ بولۇنغاندىن كېيىن ياقۇپبەگ چوڭ بارگاھىنى كورلا شەھىرىگە يۆتكىدى. داۋانچىڭنىڭ قوماندانلىق ھوقۇقىنى نىياز مۇھەممەد توقسابىگە، تۇرپاننىڭ قوماندانلىق ھوقۇقىنى ھېكمىخانغا، توقسۇن قەلئەسىنىڭ قوماندانلىقىنى ھەيدەر قۇلىبەگكە تاپشۇردى.

1877 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا چىڭ قوشۇنى داۋانچىڭ ـ تۇرپان ئۇرۇشىغا تۇتۇش قىلدى. 4 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى چىڭ قوشۇنىنىڭ جاڭ ياۋ قىسمى‌قۇمۇلدىن غەربكە قاراپ ئاتلىنىپ، شۇ جەنبىياۋ قىسمى باركۆلدىن يولغا چىقىپ بىرلىشىپ پىچانغا يۈرۈش قىلدى. 4 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى پىچان تەۋەسىدىكى چىقتىم دېگەن يەرنى ئىشغال قىلدى. پىچان شەھىرىنى ساقلاۋاتقان دۇشمەن جەڭ قىلمايلا قېچىپ كەتكەچكە، چىڭ قوشۇنى ئوڭايلا تۇرپان تەۋەسىگە كىردى.

ئوخشاش بىر ۋاقىتتا، چىڭ قوشۇنى ئاساسىي پائالىيىتىنى داۋانچىڭ رايونىغا مەركەزلەشتۈردى. 4 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ئاتلىق، پىيادە 20 نەچچە باتالىئون ئەسكەر لىيۇ جىنتاڭنىڭ قوماندانلىقىدا داۋانچىڭ ئەتراپىغا يۆتكەلدى. دۇشمەن قوشۇنى ئاللىقاچان ھەرقايسى دەريا ئېقىنلىرىنى قويۇۋەتكەچكە، داۋانچىڭ قەلئەسىنىڭ ئەتراپى چەكسىز سازلىققا ئايلانغانىدى. سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى تىزغا چىققاچقا ھەرقايسى قوشۇنلار سەپ تۈزۈپ جەڭ قىلىشقا ئامالسىز قالدى. چىڭ قوشۇنى توپ ـ زەمبىرەكلەر بىلەن بىراقتىن توپقا تۇتۇشقا مەجبۇر بولدى. جەڭ باشلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي قەلئە دەرۋازىسى تۈيۇقسىز ئېچىلىپ 400 دەك ئاتلىق دۇشمەن جەڭگە چىققان بولسىمۇ، سۇنئىي پەيدا قىلىنغان پانقاقلىق، ئوخشاشلا دۇشمەننىڭ چۇشەپ قويغاچقا، ئۇلار پانقاقلىقتا ئۆزئارا قىستىلىشىپ، ئۆزىنى چىقىرىۋالالماي، كۆپ قىسمى چىڭ قوشۇنىنىڭ توپ ئوقىدا ھالاك بولۇشتى.

شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىككى كۈندە، دۇشمەن قوشۇنىنىڭ كۈپتىكى تاشپاقىدەك قەلئەگە قامىلىپ قېلىپ، ئۆلۈمنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. 4 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى چىڭ قوشۇنى قەلئەنى قايتىدىن توپقا تۇتتى. بىر توپ ئوقى قەلئەدىكى دورا ئىسكىلاتىغا چۈشكەچكە جاھاننى لەرزىگە سالغۇدەك پارتلاپ، پۈتۈن قەلئەنى ئىس ـ تۈتەك قاپلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي دۇشمەنلەر

دەرۋازىنى ئېچىپ، سۇ كېچىپ قېچىشقان بولسىمۇ، چىلاك قوشۇنى ھالقىسىمان ئوراپ ھۇجۇم قىلغاچقا بىرەرسىمۇ قېچىپ كېتەلمىدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە چىلاك قوشۇنى مىڭدەك ئەسىر ئالدى، 800 دەك ئات ۋە بىر مىلاك تۆت يۈزدىن كۆپرەك تۇرلۇك قورال ۋە توپ ئولجا ئالدى. ئەنجان تەۋەلىكىدىكى ھەربىي خادىملاردىن نىياز مۇھەممەد توقسابى ۋە ھەيدەر قۇلنىمۇ چىلاك قوشۇنىغا ئەسىرگە چۈشتى⑳.

داۋانچىلاك ئۇرۇشىدىن كېيىن، لىيۇ جىنتاڭ تېزلىكتە تەڭرىتېغى ئارقىلىق تۇرپان ئويمانلىقىغا كىردى، 4 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى تۇرپاندا تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ قوماندانى قوشۇمچە مەمۇرىي ئەمەلدارى ھېكىمخان ۋە بەييەنخۇ تۇرپاننى تاشلاپ توقسۇن قەلئەسىگە كېلىۋالدى. تۇرپان جەڭ قىلىنماي قايتۇرۇۋېلىندى.

تۇرپاننى تاشلاپ توقسۇن قەلئەسىگە كېلىۋالغان ھېكىمخان قوشۇنى بىلەن بەييەنخۇ قىسىملىرى قەلئەنى ساقلاۋاتقان قىسىم ئىچىدە ئەنسىزلىك پەيدا قىلدى. مەغلۇپ بولغان بۇ ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەر مەسئۇلىيەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن چىلاك قوشۇنى ئوت كۈچىنىڭ شىددەتلىك ئىكەنلىكىنى، ۋەھشىيلەرچە ھۇجۇم قىلىدىغانلىقىنى قەستەن كۆپتۇرۇپ سۆزلەشتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئېغىر قايمۇقتۇرۇش رولى ئوينىغۇچى ھېكىمخان بولدى. جەڭدىكى باتۇرلۇقى بىلەن مەشھۇر بولغان تۇرپان شەھىرىنىڭ بۇ مەمۇرىي ئەمەلدارى چىلاك قوشۇنىغا بىر پايمۇ ئوق ئاتماي تۇرۇپ تۇرپان شەھىرىدىن قېچىپ كەلگەنىدى. توقسۇن قەلئەسىدە ھېكىمخان راستقا يالغانىنى ئارىلاشتۇرۇپ چىلاك قوشۇنىنىڭ داۋانچىڭنى تارتىۋالغان ئەھۋالىنى ۋە تۇرپان شەھىرى بۇسۇغىسىدىكى چىلاك قوشۇنىنىڭ ھەيۋىتىنى ھەيدەر قۇلىبەگكە سۆزەتلەپ بەرگەچكە، ھەيدەر قۇلىبەگ ھودۇققىنىدىن ئەنسىزلىككە چۈشۈپ قالغانىدى.

توقسۇندا دەسلەپ قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلغىنى بەييەنخۇ ئىدى.

ھەيدەر قۇلىبەگ بەييەنخۇدىن ھەزەر ئەيلىگەچكە، ئۇنىڭ قوشۇنى ۋە ئۆزلۈكىدىن كەلگەن خۇيزۇ پۇقرالىرىنىڭ ھەممىسىنى توقسۇن قەلئەسىنىڭ سىرتىغا ئورۇنلاشتۇرغاندى. چىڭ قوشۇنى يېقىنلاپ قالغانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلگەندە بەييەنخۇ بىر كېچىسى توقسۇندىكى ئەڭ باي جاي يىلانلىقتىن نۇرغۇن مىقدارداۋ ئاشلىق، مال ۋە ھارۋا قاتارلىقلارنى بۇلاپ چوڭ يول ئارقىلىق قاراشەھەر تەرەپكە قاچتى.

بەييەنخۇنىڭ قېچىپ كېتىشى، توقسۇن قەلئەسىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ جەڭ قىلىش ئىرادىسىنى تۇپتىن تەۋرىتىۋەتتى. ھەيدەر قۇلىبەگ ئاستا ـ ئاستا ئەسكەرلەرگە بولغان كونتروللۇقىنى يوقىتىپ قويۇۋاتقاچقا، قوشۇن جەڭ قىلمايلا پىتىراپ كېتىدىغان ھالەتكە كېلىپ قالغاندى. ھېكىمخانىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ھەيدەر قۇلىبەگ قەلئەدىكى يۆتكەپ كېتىشكە بولمايدىغان ئاشلىق، ئېغىر زەمبىرەك قاتارلىق بارلىق نەرسىلەرنى كۆيدۇرۇۋېتىش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى.

ھەيدەر قۇلىبەگ توقسۇن قەلئەسىدىكى بارلىق ئاشلىق ۋە قورال ـ ياراغلارنى كۆيدۇرۇۋەتكەندىن كېيىن، توقسۇن قەلئەسىگە قېچىپ كەلگەن ھېكىمخان بىلەن گېپىنى بىر قىلىپ قارا شەھەرگە چېكىنىدى. ھەيدەر قۇلىبەگ ھېكىمخان بىلەن بىرلىكتە قاراشەھەرگە كەلگەن كۇنى ياقۇپبەگنىڭ كورلىغا كېلىپ خىزمەتىدىن دوكلات بېرىش توغرىسىدىكى پەرمانىنى تاپشۇرۇۋالدى. ھەيدەر قۇلىبەگ بىلەن ھېكىمخان جازالىنىپ كېتىشىدىن قورقۇپ ياقۇپبەگدىن خىزمەت كۆرسىتىپ گۇناھىنى يۇيۇش ئۈچۈن، قاراشەھەرنى قاتتىق ساقلاشقا روخسەت قىلىشنى ئۆتۈندى. ھەيدەر قۇلىبەگ بىلەن ھېكىمخاننىڭ قول ئاستىدا 30 مىڭغا يېقىن ئەسكەر بولغانلىقتىن، ياقۇپبەگ ئۇلارنىڭ كورلىغا

كېلىپ خىزمەتتىدىن مەلۇمات بېرىش ھەققىدىكى پەرمانىنى بىكار قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

5. ياقۇپبەگنىڭ كورلىدا تۇيۇقسىز ئۆلۈشى

1877 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ياقۇپبەگ كورلىدىكى ئالاھىدە ياساقلان چوڭ چېدىرىدا تۇيۇقسىز ئۆلدى(21). ياقۇپبەگنىڭ تۇيۇقسىز ئۆلۈمى ھەققىدە «تارىخىي ھەمىدى» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «بۇ چاغدا، جانابىي ئالىيلىرىنىڭ مىجەزى ئۆزگىرىپ، غەزەپ ئوتلىرى كۈندىن ـ كۈنگە ئۇشتۇمتۇت ئۆرلەپ تاشىدىغان بولۇپ قالدى. بىر كۈنى ئۇ موللا كامالىدىنغا غەزەپ قىلىپ، ئۇنى تاياقتا تۇتتى، بۇ مىرزا قانتتىق تەن جازاسىغا ئۇچرىغاندىن كېيىنمۇ، ئالىيلىرىنىڭ غەزىپى بېسىلماي، ئۆزىمۇ ئۇرۇپ تەپتى، چارچاپ ۋە ھاسىراپ «سوغۇق چاي» دېدى. شۇ پەيتتە بىر مەھرەم بىر چوڭ چىنە چاي كەلدى، ئۇنى بىر كۆتۈرۈپ ئىچىۋەتتى. ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئىچكىنىسى چاي بولماستىن، تېز تەسىر كۆرسىتىدىغان ئوغا ئىدى. ئۇ يىقىلىپ چۈشۈپ شۇ يەردە چىرايلىرى كۆكىرىپ، ئەت ـ تېنى يېرىلىپ كەتتى.»(22)

شۇ كىتابتا يەنە ئاپتور ئۆزى ئاڭلىغان مۇنداق بىر گەپنى تىلغا ئالغان: «ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، ئالىيلىرىنىڭ نىياز ھېكىمبەگدىن كۆڭلى ئەمەس ئىدى. نىياز ھېكىمبەگمۇ ئۇ (ياقۇپبەگ) نى يوقىتىدىغان پۇرسەت ئىزدەپ يۈرگەن. ئۇ (ياقۇپبەگ) نىڭ مۇداپىئەسى چىڭ بولغاچقىلا، نىياز ھېكىمبەگ زادى پۇرسەت تاپالمىغان. ھازىر ئۇ (نىياز ھېكىمبەگ) پۇرسەت كەلدى دەپ قارىغان. ئۇ «ئادەم مەنپەئەتىنىڭ قۇلى» دېگەن قائىدىگە ئەمەل قىلغاچقا، ئالىيلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى بىر قانچە مەھرەمگە ئالتۇن ـ كۈمۈش سوۋغا قىلىپ يۈرۈپ، ئۆزى

ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرغان، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى نەسلى ياماق بىر مەھرەم ئۇنىڭ ئىنئامىغا ئېرىشىپ، ھەر ۋاقىت ئۇنىڭ ئۇچۇن خىزمەت قىلغان. نىياز ھېكىمبەگ ئۇنى ئايرىم چاقىرىپ، ئۇنىڭغا بەدۆلەتنى يوقىتىش ئۇسۇلىنى ئۆگەتكەن. نىياز ھېكىمبەگ ئۇنىڭغا: «پەقەت سەن چاي قاچىسىغا ئۆزەڭگە پىششىق بولغان زەھەرنى ياكى ئالىيلىرى ساڭا باشقىلارغا بەرگۈزۈپ تەجرىبە ھاسىل ئەتكەن زەھەردىن ئارىلاشتۇرۇپ قوي، ئۇ خۇددىنى يوقاتقاندا زەھەر سېلىنغان چاينى ئۇنىڭغا ئەكىرىپ بەرسەڭ، ئۇ ئاچچىقىدا بىلمەي ياكى پەرقلەندۈرۈشكە ئۇلگۈرەلمەيلا ئىچىۋېتىدۇ. خۇدا گۇۋاھ بولسۇنكى بۇ تەدبىر بىلەن ئۇنى بىر تەرەپ قىلغىلى بولىدۇ.» بۇ خىزمەتكار نىياز ھېكىمبەگدەك مۇشۇنداق ئالۋاستىدىن تەلىم ئالغانلىقتىن، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ شۇم تەبىئىتى قوشۇلغانلىقتىن، ئالىيلىرى غەزەپ ئوتىدا كۆيۈۋاتقاندا، زەھەر سېلىنغان چاينى بەردى. ئالىيلىرى پىسەنت قىلماستىن بۇ چاينى ئىچىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ پانىي ئالەمدىن ئايرىلدى. يەنە بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئالىيلىرى چاينى قولىغا ئالغاندا پاراسەت نۇرى ئۇنىڭغا چاينىڭ زەھەر سېلىنغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئەمما ئۇ قاچىنى تۆتۈپ تۇرۇپ پىچىرلاپ ئۇچ رەت ئايەت ئوقۇغاندىن كېيىن، ئۇنى بىرلا كۆتۈرۈپ ئىچكەنىكەن. ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا ئۇ سۇننەت يولى بويىچە چاينى ئايرىم ـ ئايرىم ئۇچكە بۆلۈپ ئىچەر ئىدى دېگەن گەپلەر بار.»

«غازات ئەل مۇسلىمىن» دېگەن كىتابتا بۇ زور ۋەقەنى يەنمۇ ئېنىقراق تەسۋىرلىگەن: «بەدۆلەت ئۇرۇمچىدە چىڭ قوشۇننىڭ پەيدا بولغانلىقىدىن قاتتىق تەشۋىشلەندى. ئۇ نىياز ھېكىمبەگنىڭ خەت يېزىپ ياكى ئادەم ئەۋەتىپ چىڭ قوشۇنى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋېلىشىدىن شۇبھىلەندى. شۇڭا بىرەر ئەپچىل چارە بىلەن ئۇنى (نىياز ھېكىمبەگنى) تۇتۇپ نەزەربەند

قىلماقچى بولدى. ئەمما مۇڭاپىق پۇرسەت تاپالمىدى. ئاشكارا ھەرىكەت قوللىنىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، بىراق قوشۇن ئىچىدىن ئىشەنچلىك ئادەم تاپالمىدى. كېيىن ئۇ ئاغزاكى پەرمان چۈشۈرۈپ، كامالىدىن ئىسىملىك بىر مىرزىبەگ ئارقىلىق قاراشەھەردىكى ھەققۇلىبەگكە يەتكۈزدى. ئۇ پەرماندا ھەققۇلىبەگكە: «مەن نىياز ھېكىمبەگنى سېنىڭ قول ئاستىڭدا خىزمەت قىلىشقا بۇيرۇدۇم. ئۇ سېنىڭ يېنىڭغا بارغاندىن كېيىن، ئۇنى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى بىر - بىرلەپ تۇت ۋە ئىشىنىڭ نەتىجىسىنى ماڭا خەۋەر قىل» دېگەنىدى. مىرزىبەگ بۇ مۇھىم پەرماننىڭ مەزمۇنىنى ئۆزىنىڭ قالماق (موڭغۇللۇق) چاكىرى ئارقىلىق نىياز ھېكىمبەگكە يەتكۈزۈپ قويدى. چۈنكى، نىياز ھېكىمبەگ ھەر يىلى خوتەندىن ياقۇپبەگكە سوۋغات - تارتۇق ئەۋەتكەندە، بۇ مىرزا بەگكىمۇ مۇناسىپ سوۋغات ئەۋەتەتتى ھەمدە دائىم ئۇنىڭغا: «مىرزىبەگ جانابلىرى، مۇبادا بەدۆلەت ماڭا ئالاقىدار پەرمان، مەكتۇپ چۈشەرسە ھەم مەن توغرۇلۇق مۇنازىرىلەر بولسا، ئاڭلىغانلىرىنى ماڭا يەتكۈزگەيسىز» دەپ تۇراتتى. نىياز ھېكىمبەگ مىرزىبەگ كامالىدىنىنىڭ خېتىنى كۆرگەندىن كېيىن، دەرھال مەخپىي ھالدا ئادەملىرىنى يىغدى ۋە ئۇلارغا: «بۇگۈن بىزنىڭ مەھشەر كۈنىمىز. پەقەت جېنىمىزنى ساقلاپ قالساقلا، ھەممىگە ئېرىشەلەيمىز. باشقىلار بىزگە تېخى زىيانكەشلىك قىلىشقا ئۇلگۈرمىگەن پۇرسەتتە، سىلەر چوقۇم تاڭ يورۇشتىن ئىلگىرى بۇ يەردىن ئايرىلىپ، تۆت - بەش كۈن تەخىر قىلىپ تۇرۇڭلار» دېدى. نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئادەملىرى ئارقا - ئارقىدىن ئۆز جايىدىن ئايرىلىپ، دەريا بويىدىكى بىر پىنھان جايغا يوشۇرۇندى. نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئۆزى بولسا، ئېغىر كېسەل بولۇپ قالغانلىقىنى باھانە قىلىپ، بەدۆلەتنىڭ ھۇزۇرىغا قايتا بارمىدى. بەدۆلەت كىشى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ كېسەللىك ئەھۋالىنى سورىغاندا، نىياز

ھېكمىبەگ: «ئىككى ـ ئۈچ كۈندىن كېيىن ئەھۋالىم سەل ياخشىلانسا، چوقۇم ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ ھال ـ ئەھۋال سورايمەن» دەپ جاۋاب بەردى. ئارقىدىنلا ئۇ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بەدۆلەتنىڭ يېنىدىكى ئىككى نەپەر خاس ياساۋۇل بىلەن مەخپىي كۆرۈشۈپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە بەش مىڭ تىللا بەردى ۋە ھەربىرىگە بىر بولاقتىن زەھەر بېرىپ: «بۈگۈن ياكى ئەتە چوقۇم بۇ زەھەرنى بەدۆلەتكە ئىچكۈزۈۋېتىڭلار» دەپ تاپىلىدى، شۇنىڭ بىلەن پۈلنى كۆرۈپ ئىمانىنى ئۇنتۇغان بۇ ئىككىيلەن ئۆز ئالدىغا پۈرسەت ئىزدىدى. 3 ـ كۈنى، نىياز ھېكمىبەگ يەنىلا ئوردىغا بارمىدى، بەدۆلەت بىر نەپەر لەشكەر بېشىنى ئۇنىڭ كېسەللىك ئەھۋالىنى بىلىپ كېلىشكە يەنە ئەۋەتتى. بۇ لەشكەر بېشى نىياز ھېكمىبەگنىڭ قېشىغا كەلگەندە، نىياز ھېكمىبەگ باشقىلار ئارقىلىق ئۇنىڭغا: «ھېكمىبەگ جانابلىرى ھازىر دورا ئىچىۋاتىدۇ، ھەر قانداق ئادەم بىلەن كۆرۈشەلمەيدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئالىيلىرىنىڭ ئالدىغا سالامغا بارالمىدى» دەپ ئۇقتۇردى. لەشكەر بېشى قايتىپ بېرىپ ئەھۋالنى بەدۆلەتكە مەلۇم قىلدى. بۇ ۋاقىتتا بەدۆلەت ئۆزىنىڭ پەرمانىنى مىرزىبەگ كامالىدىنىڭ نىياز ھېكمىبەگكە ئېيتىپ قويغانلىقىنى جەزملەشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن شۇ مەيداندىلا مىرزىبەگنى كالتەكلەپ ئۆلتۈردى. بەدۆلەت بەك زورۇقۇپ كەتكەنلىكتىن، ئۇسساپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، چاي ئەكېلىشنى بۇيرۇدى. ھېلىقى نومۇسسىزلارنىڭ بىرى نىياز ھېكمىبەگ بەرگەن زەھەرنى چايغا ئارىلاشتۇرۇپ، بەدۆلەتكە بەردى. بىرئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن بەدۆلەت تېخىمۇ بەك ئۇسساپ، يەنە چاي ئەكېلىشنى بۇيرۇدى. يەنە بىر نومۇسسىز ئىككىنچى پىيالە چايغىمۇ زەھەر سېلىپ بەردى. زەھەر سېلىنغان ئىككى پىيالە چايىنى ئىچكەندىن كېيىن، بەدۆلەت شۇ مەيداندىلا ئۆلدى»㉓.

«غازات ئەل مۇسلىمىن» دا ياقۇبېگنىڭ مىرزىبەگ

كامالىدىنىي كالتەكلەپ ئۆلتۈرگەنلىكىنىڭ پۈتۈن جەريانىي خاتىرىلەنگەنلىكىنى، خوتەنىنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارى نىياز ھېكىمبەگنىڭ بۇ چوڭ سۇيىقەستكە قاتناشقانلىقىغا بولغان گۇمانىنى تېخىمۇ كۈچەيتىدۇ.

ياقۇپبەگ كورلىغا كېلىپ تۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ يېنىدىكى ئەڭ يۇقىرى مەنسەپدارلار خوتەنىنىڭ ھاكىمبېگىي نىيازبەگ بىلەن قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى ئەھرار بولۇپ قالغانىدى. ياقۇپبەگ ئۆلگەندىن كېيىن، نىيازبەگ بىلەن ئەھرار بۇ زور خەۋەرنى قاتتىق سىر تۇتتى. بۇ ئارىلىقتا، نىيازبەگ بىلەن ئەھرار ياقۇپبەگ ئۆلگەندىن كېيىنكى سىياسىي جەھەتتىكى قېيقالغان ئىشلارنى جىددىي پىلانلاشقا كىرىشتى. ئۇنىڭ مەركىزىي مەزمۇنى قاراشەھەرىدىكى ھەققۇلىبەگ بىلەن قەشقەردە ھوقۇق تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان بەگقۇلىبەگنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ كېتىشىنى توسۇپ، ھوقۇقنىڭ داۋاملىق ياقۇپبەگ جەمەتىنىڭ قولىدا قېلىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ياقۇپبەگنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىدىغان نامزات تىكلەش كېرەك ئىدى. بۇ نامزات چوقۇم ياقۇپبەگ جەمەتىنىڭ سىرتىدىن بولۇشى زۆرۈر ئىدى.

ئىشلار بىرقۇر پىلانلانغاندىن كېيىن، نىيازبەگ بىلەن ئەھرار ھەققۇلىبەگ بىلەن ھېكىمخان تۆرىگە خەت يېزىپ، ئۇلارغا ياقۇپبەگنىڭ قاتتىق كېسەل بولۇپ قېلىپ، ئۇلارنىڭ تېزلىكتە ئۆز قارارگاھىغا كېلىشىنى تاپىلىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. ھەققۇلىبەگ ياقۇپبەگنىڭ كورلىدىكى قارارگاھىغا كەلگەندە، نىيازبەگ يالغاندىن ياقۇپبەگنىڭ ھازىر كۆڭلى ئارامىدا ئەمەس دەپ، ھەققۇلىبەگ قاتارلىقلارنى ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتۇرمىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ھەققۇلىبەگ ئۆزىنىڭ چۈشكۈنىدە ياقۇپبەگنىڭ ئۆزى بىلەن خالىغان ۋاقىتتا كۆرۈشمەكچى بولغانلىقتىن خەۋەر تاپتى. ئەمەلىيەتتە، ھەققۇلىبەگكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ

باشقىچە بىر خىل نەزەربەند قىلىش ئىدى.

نىيازبەگ بىلەن ئەھرار بۇ ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ، ياقۇپبەگنىڭ ئورنىغا ئولتۇرىدىغان نامزات ھەققىدە تېخىمۇ كەڭ كۆشادە مەسلىھەتلەشتى. ئەمما نىيازبەگ بىلەن ئەھرارنىڭ بۇ ئىشلارنى پىلانلىشىدىكى ئەسلى مەقسىتىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كېڭەشكە قاتناشقان ئەمەلدارلار بىردەك ھېكىمخان تۆرىنى ياقۇپبەگنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغۇزماقچى بولدى.

ھېكىمخان تۆرىنىڭ نەسەبى مۇنداق ئىدى: ھېكىمخان تۆرە ـ مۇھەممەد ئىمىن (كاتتا تۆرە) ـ يۈسۈپ ـ سامساق ـ يەھيا ـ ئاپاق خوجا. ئەجدادىدىن سۈرۈشتۈرگەندە، ھېكىمخان تۆرە بۇزرۇكنىڭ قېرىندىشى ئىدى. ئورنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھېكىمخان تۆرە ئاپاق خوجا جەمەتى ئىچىدە بۇزرۇكتىن كېيىنكى تەسىرى ئەڭ زور شەخس ئىدى. ئۇ ئاقسۇ، كورلا، تۇرپان قاتارلىق مۇھىم جايلارنىڭ ھاكىمبېگى بولغان بولۇپ، ياقۇپبەگنىڭ تەدبىر بەلگىلىگۈچىلىرى ئىچىدە سەل قارىغىلى بولمايدىغان شەخس ئىدى.

نامزات بېكىتىلگەندىن كېيىن، دەرھال تەختكە ئولتۇرۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. 1877 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ھېكىمخان تۆرە ئاق كىگىز سېلىنغان تەختكە چىقتى. مۇراسىم بېگى ھېكىمخان تۆرىنىڭ ياقۇپبەگنىڭ ئورنىغا چىقىپ «يەتتە شەھەر» ھاكىمىيىتىنى قولىغا ئالغانلىقىنى جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ياقۇپبەگنىڭ بۇنىڭدىن توققۇز كۈن بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى جاكارلاندى. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ھەققۇلىبەگ قاتناشمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئېلىپ بېرىلدى.

ھەققۇلىبەگ ئاللىقاچان بۇ خىل ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىشكە ئامالسىز قالغانىدى. شۇ كۈنى كېچىدە ئۇ ياقۇپبەگنىڭ جەسىتىنى يوشۇرۇنچە كورلىدىن ئاقسۇغا يۆتكەپ كەتتى.

ھېكىمخان تۆرە ياقۇپبەگنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغاندىن كېيىن،

ھەققۇلىبەگدىن باشقا نىيازبەگمۇ سىياسىي ئىستىقبالى جەھەتتە تاللاشقا دۇچ كەلدى. نۇرغۇنلىغان ۋەسىقە ـ ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشچە، ياقۇپبەگ ئۆلگەندىن كېيىن، نىيازبەگ ياقۇپبەگنىڭ ئورنىغا كۆز تىككەن، ئەمما، ئۇنىڭ ھەممە ئۈمىدى يوققا چىققان بولۇپ، يېڭى يول تۇتۇشى زۆرۈر ئىدى. ئۇ ياكى خوتەننى ئىگىلەپ، يەرلىك خان بولۇشى، ياكى نىشاننى ئۆزگەرتىپ، چىڭ قوشۇنىغا تەسلىم بولۇشى كېرەك ئىدى. ئەمما، نىياز بەگكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەيلى يەرلىك خان بولسۇن ياكى چىڭ قوشۇنىغا تەسلىم بولسۇن، چوقۇم ئالدى بىلەن قەشقەردىكى كۈچلەرنى پارچىلىشى شەرت ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇ ھەققۇلىبەگنىڭ ياقۇپبەگنىڭ جەسىتىنى يوشۇرۇنچە كورلىدىن ئاقسۇغا يۆتكەپ كەتكەنلىكىنى ئۇققاندىن كېيىن، ھېكىمخان تۆرىنى لەشكەر ئەۋەتىپ ئۆلتۈرۈۋېتىشكە دەۋەت قىلدى.

نىيازبەگ ھېكىمخان تۆرە رەت قىلالمايدىغان ئاساسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ياقۇپبەگنىڭ ئاقسۇدا ھېسابسىز بايلىقلىرى ساقلانغان، ھەققۇلىبەگ چوقۇم بۇ بايلىقلارنى پاك ـ پاكىز ئېلىپ كېتىدۇ، دېدى.

6. بەگقۇلىبەگنىڭ ئەنجانغا قېچىپ كېتىشى

1) ئاكىسىنىڭ ئىنىسىنى ئۆلتۈرۈشى

ھېكىمخان تۆرە ھەققۇلىبەگنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاشقا تەييارلىق كۆرۈۋاتقان چاغدا، نىيازبەگ يەنە ھەققۇلىبەگ بىلەن ئاكىسى بەگقۇلىبەگنىڭ ئارىسىنى بۇزىدىغان بىر سۆيىقەست پىلانلىدى. نىيازبەگ قەشقەردىكى بەگقۇلىبەگكە خەت يېزىپ، مەخپىي ھالدا ئۇنىڭغا: «كىچىك بەگزادىنىڭ (ھەققۇلىبەگنى كۆرسىتىدۇ) نىيىتى بۇزۇلدى، غەرىزىنى بىلگىلى بولمايدۇ،

ئېھتىيات قىلماق زۆرۈردۇر» دېدى㉕. ئارقىدىنلا، نىيازبەگ ئۆزىنىڭ 3 ـ تەدبىرىنى رويابقا چىقاردى. بۇ تەدبىرنى ئۇ ئۆزىنىڭ ياقۇپبەگنىڭ تەختىگە ئولتۇرۇش ئۇمىدى يوققا چىققاندىن كېيىنلا قارار قىلغانىدى. دەل ھېكىمخان تۆرە قوشۇن باشلاپ ئاقسۇغا مېڭىشنىڭ ئالدىنقى كۈنى ئاخشىمى، نىيازبەگ تۇيۇقسىز كورلىدىن چىقىپ، قۇملۇق يولىنى بويلاپ خوتەنگە قاچتى. شۇنىڭدىن كېيىن نىيازبەگ ھېكىمخان تۆرە ياكى بەگقۇلىبەگ بىلەن قايتا ئۇچراشمىدى. ئەمەلىيەتتە، نىيازبەگ كورلىدىن قاچقان شۇ كۈندىن باشلاپ، ھېكىمخان تۆرە شۇنداقلا قەشقەردىكى بەگقۇلىبەگ بىلەن ئۇرۇش ھالىتىگە ئۆتكەنىدى.

ئەمدى ئەسلىدىكى ۋەقەگە كېلەيلى. بۇرۇندىنلا ئالىي ھوقۇقنى تەمە قىلىپ كېلىۋاتقان بەگقۇلىبەگ قەشقەردە نىيازبەگنىڭ مەخپىي خېتىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، دەرھال بىر تۈغقان ئىنىسى ھەققۇلىبەگنى ئۆلتۈرۈش سۈيقەستىنى پىلانلىدى. «پەرغانە ۋە قەشقەر تارىخى» دېگەن كىتابتا، بەگقۇلىبەگنىڭ ئىنىسىنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش جەريانى مۇنداق بايان قىلىنغان: «شاھزادە ھەققۇلىبەگ قىپچاقلار (ھېكىمخان تۆرىنى دېمەكچى) نىڭ قوشلاپ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، دەرھال كۈچاغا كىردى. كۈچانىڭ ھاكىمبېگى ئامىلخان تۆرە شاھزادىنى سارىيىغا باشلاپ كىرىپ، قىممەتلىك نەرسىلەرنى يېغىشتۇرۇپ، ھەققۇلىبەگ بىلەن بىللە قەشقەرگە قاچتى. ھەققۇلىبەگ كۈچادىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئۇدۇللا ئاقسۇغا كەلدى. ئۇ دۆلەت خەزىنىسىدىكى ئالتۇن ـ كۈمۈش بايلىقلارنى بىر ـ بىرلەپ ساناپ نۇرغۇن ھارۋىغا بېسىپ، قەشقەرگە يۆتكىدى. ئېشىپ قالغىنىنى ئۆزىنىڭ لەشكەرلىرىگە ۋە يەرلىك پۇقرالارغا تارقىتىپ بەردى. بۇ ئىشلارنى پۈتتۈرۈپ بولغاندىن كېيىنلا، ئاندىن ئۇ قەشقەرگە قاراپ يول ئالدى. ھەققۇلىبەگ ئاقسۇدا دۆلەت خەزىنىسىدىكى بايلىقلارنى بىر تەرەپ قىلىۋاتقان

چېغىدا، پەنساد مۇھەممەد كېرىم بىلەن شىر مۇھەممەدنى ياقۇپبەگنىڭ جەستىنى قوغداپ قەشقەرگە يەتكۈزۈشكە يولغا سالغانىدى. بۇ ئىككى لەشكەر بېشى كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ، ياقۇپبەگنىڭ جەستىنى قەشقەر شەھىرىنىڭ سىرتىغا ئەكەلگەن ۋاقىتتا، قەشقەردىكى چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى شەھەردىن چىقىپ قارشى ئالدى. كېيىن ياقۇپبەگنىڭ جەستى ئاپاق خوجا مازارىغا دەپنە قىلىنىدى. ئۇزاق ئۆتمەي ھەققۇلىبەگنىڭ قەشقەرگە كېلىدىغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر قەشقەرگە تارقالدى. ھوقۇقنى قولدىن بېرىپ قويۇشتىن ئەنسىرىگەن بەگقۇلىبەگ يۇشۇرۇنچە بۇ دالا يولۇسىنى يوقىتىش پىلانىنى سوقتى. بەگقۇلىبەگ ئۆزىنىڭ ئالتە كۈنلۈك ئالەمدىكى شانۇ شەۋكىتى ۋە دۆلىتى ئۈچۈن ئاخىر بۇ دۆلەتنىڭ پەخرى، ياقۇپبەگنىڭ يۈرەك پارىسىگە قەست قىلدى. ئۇ كەچۈرگۈسىز گۇناھقا پاتقان پەنساد مۇھەممەد زىيا بىلەن نومۇسسىز جاللات ھەيدەرنى ھەققۇلىبەگنى ئۆلتۈرۈشكە ئەۋەتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ سۇيىقەستىدىن قىلچە بىخەۋەر بىر بۆلەك لەشكەرلەرنى باشلاپ بۇ رەزىل شۇملۇققا تۈتۈش قىلدى. ئۇلار بارچۇق بىلەن قەشقەرنىڭ ئارىلىقىدىكى قارا يۇلغۇن دېگەن جايدا ھەققۇلىبەگ بىلەن ئۇچراشتى. مۇھەممەد زىيا بىلەن ھەيدەر يالغاندىن ھەققۇلىبەگكە ئېھتىرام بىلدۈرۈپ ئۇنىڭ قولىنى سۆيدى. ئارقىدىن ھەممەيلەن ئاتقا مىندى. لەشكەرلەر ھەققۇلىبەگنى قوغداپ ئىككى قاتار بولۇپ تۇردى. ھەققۇلىبەگ ئاتقا مىنمەكچى بولۇپ پۇتىنى كۆتۈرۈشىگە، قەمبەر ئىسمىلىك خوتا ئۇرغۇر بەگقۇلىبەگنىڭ مەخپىي بۇيرۇقىغا ئاساسەن تۈيۇقسىز شاھزادىنىڭ مەسۇم ۋە پاك بەستىگە قارىتىپ ئوق ئۇزدى. بۇ خوتا ئۇرغۇر ئاتقان ئوق بىلەن شاھزادىنىڭ پۇتۇن ئۆمرىدىكى قەھرىمانلىقلىرى بەربات بولدى. بۇ ئەجەللىك ئوق ئۇنىڭ يۈرىكىگە تېگىپ، پىلدەك بەستلىك شاھزادە ئېگەردىن قىڭغىيىپ قالدى. گەرچە، شۇ ئارىلىقتا

شاهزاده ئادالەتلىك قولى بىلەن خەنجەرنى غىلىپىدىن چىقىرىپ ھېلىقى خوتا ئۇرغۇرغا ئاتماقچى بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئوق ئۇنىڭ يۈرىكىگە تەگمەيچە، ئاقىۋەت ئۇ ئېتىنىڭ سول تەرىپىگە يېقىلىپ چۈشتى. ئۇنىڭ ئايدەك يۈزلىرى بىردەمدىلا قان ۋە توپىغا مىلىنىپ، خوتىدى بۇغۇزلانغان خورازدەك يەردە تېپىچەكلەپ قالدى. بۇ ۋاقىتتا، مۇھەممەد زىيا سامساق مىراخور ئىسىملىك بىر ۋاپاسىزغا بۈيرۇق قىلىپ، ياقۇپبەگنىڭ يۈرەك پارىسى بولغان بۇ شاھزادىنى خوتىدى قوينى بوغۇزلىغاندەك بوغۇزلاپ كاللىسىنى كېسىۋالدى»㉗.

«تارىخىي ھەمىدى» دىمۇ بۇ ئەھۋاللار خاتىرىلەنگەن ھەمدە بۇ ئىشنىڭ ھىجرىيە 1294 ـ يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ 24 ـ كۈنى، يەنى مىلادىيە 1877 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى يۈز بەرگەنلىكى قەيت قىلىنغان. ئۇنىڭدا مۇنداق بايان قىلىنغان: «چوڭ بەگزادە خەتتى (نىيازبەگنىڭ خېنىمنى كۆرستىدۇ) تاپشۇرۇۋېلىپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپلاندى. ئۇنىڭ كىچىك بەگزادىگە نىسبەتەن كۆڭلىدە بۇرۇنلا گۇمان بار ئىدى. ئەمدىلىكتە گۇمانى تېخىمۇ كۈچەيدى. ئۇ مۇھەممەد زىيا ۋە بىر نەچچە ياساۋۇلنى چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇلارغا ئاددىي بۈيرۇق بېرىپ: «سىلەر ھەققۇلىبەگ بىلەن قەيەردە ئۇچراشساڭلار، ئۇنى شۇ جايدىلا ئۆلتۈرۈۋېتىڭلار. ئۇنىڭ بارلىق مۇلكى سىلەرگە مەنسۇپ» دېدى. ئارقىدىنلا ئۇلارنى بۇ ئىشنى ئورۇنداش ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلىشقا قەسەم ئىچكۈزدى. ئۇلار لۈكۈ دېگەن جايدا ھەققۇلىبەگ بىلەن ئۇچراشتى. كۆپچىلىك ئاتتىن چۈشۈپ ـ ئۆزئارا سالاملىشىپ، بىردەم دېمىنى ئېلىۋالغاندىن كېيىن، قايتىدىن ئاتقا مىنىپ، ئۆتكەن ئىشلارنى سۆزلەشكەچ بەخىرامان مېڭىشتى. بۇ چاغدا قەمبەر ئىسىملىك بىر ياساۋۇل تۈيۈقسىز ھەققۇلىبەگكە قارىتىپ ئوق ئاتتى. ئەمما، ئوق نىشاندىن قېيىپ كەتتى. ھەققۇلىبەگ غەزەپ بىلەن: «ھۇ ناكەس!» دەپ

ۋارقىراپ يېنىدىن خەنجەرنى چىقىرىپ قەمبەرگە ئانتى. بۇ ۋاقىتتا، يەنە بىر ياساۋۇل ھەققۇلىبەگكە قارىتىپ ئوق ئۇزدى. ھەققۇلىبەگ شۇئان ئېتىدىن يىقىلىپ چۈشۈپ جېنىدىن جۇدا بولدى. ئۇ نۇرغۇن مال ـ دۇنيالارنى قالدۇرۇپ بۇ ئالەم بىلەن خوشلاشتى. قەشقەرلىك بىرنەچچە پۇقرا بۇنى ئۇققاندىن كېيىن، ھەققۇلىبەگنىڭ جەستىنى يېقىن ئەتراپتىكى بىر جىلغىغا دەپنە قىلدى ھەمدە بىر كىچىك بەلگە قىلىپ قويدى. ھازىرغا قەدەر يەرلىك پۇقرالار بۇ جىلغىنى يەنىلا ھەققۇلىبەگ جىلغىسى دەپ ئاتايدۇ.»㉘

(2) بەگقۇلىبەگنىڭ ئەنجانغا قېچىپ كېتىشى

بەگقۇلىبەگ ئۆزىنىڭ بىر تۇغقان ئىنىسىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، قەشقەردە ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى ۋە بىرىنچى بولۇپ ھېكىمخان تۆرىنىڭ يوقاتماقچى بولدى. ئۇ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى جايلاردىكى ئەمەلدارلارغا چەكلىك مۇددەت ئىچىدە كىڭ كۆلەمدە ئەسكەر ئېلىپ، ئاشلىق توپلاپ، قەشقەردە يىغىلىپ يۆتكەشنى كۈتۈپ تۇرۇشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. شۇ كۈنى، قەشقەرنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى قوشۇنلارنىڭ ھەممىسى قەشقەرگە توپلاندى. بۇ ۋاقىت دەل ياز پەسلى بولۇپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ ئەتراپى ئۆزۈلمەي كېلىۋاتقان ئەسكەرلەر ۋە ئاشلىق توشۇۋاتقان ھارۋىلار بىلەن تولۇپ كەتتى. گەرچە قەشقەردىكى پۇقرالار دەككە ـ دۈككە تۇرمۇشقا كۆنۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ياقۇپبەگ تۈيۈقسىز ئۆلۈپ، ئاكا ـ ئۇكىنىڭ بىر ـ بىرىگە قەست قىلىشىدىن كېيىن پەيدا بولغان بۇ تۈيۈقسىز ئۆزگىرىشتىن يەرلىك پۇقرالار قانتىق سارىسمگە چۈشتى. بىرمەھەل ھەممە جاينىڭ سۆز ـ چۆچەك قاپلاپ، كىشىلەرنىڭ كۆڭلى ئەنسىزچىلىككە چۈشۈپ قالدى. ھېكىمخان تۆرە، بەييەنخۇ، چىڭ قوشۇنلىرى ھەققىدىكى خەۋەرلەر پۇقرالارنىڭ كوچا ـ كويلاردا سۆزلىشىدىغان ئاساسلىق پاراڭ

تېمىسىغا ئايلىنىپ قالدى.

بەگقۇلىبەگ ئۆزىنىڭ كۆچىنى كۆرسىتىپ قويۇش قارارىغا كېلىپ، ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىغان كۈننىڭ ئەتىسى قوشۇنلار تولۇق يىغىلىپ بولۇشنى كۈتمەيلا 12 مىڭ كىشىلىك بىر بۆلەك قوشۇننى باشلاپ ئاقسۇغا قاراپ ئاتلاندى. ئۇلار ئاقسۇ بوستانلىقىنىڭ چېتىدىكى چۆلقۇدۇق دېگەن جايغا كەلگەندە، ھېكىمخان تۆرىنىڭ سانى ئانچە پەرقلەنمەيدىغان بىر بۆلەك قوشۇنلىرى ئاللىقاچان بۇ جايغا قارارگاھ قۇرۇپ جەڭگە تەييارلىنىپ تۇرغانىدى. ئىككى قوشۇن بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، بىر مەيدان زور قىرغىن چۆلقۇدۇقنىڭ بىپايان زېمىنىنى قاپلىدى. ئۇرۇشۇۋاتقان ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى 20 مىڭدىن ئاشتى. ئاقىۋەت بەگقۇلىبەگ بۇ جەڭنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردى. ھېكىمخان تۆرە ئايكۆلگە چېكىندى. كېيىن ھېكىمخان تۆرە ئايكۆلدىن چىقىپ، ئۇچتۇرپان ئارقىلىق پەرغانە ئويمانلىقىدىكى ئەسكە دېگەن جايغا كەتتى. بۇ جاي ھېكىمخان تۆرىنىڭ تۇغۇلغان يېرى ئىدى㉙.

بەگقۇلىبەگنى بۇ قېتىم ھېكىمخان تۆرىنىڭ ئۇستىدىن تەلتۆكۈس غەلىبە قىلدى دېيىشكە بولاتتى. ئۇزاق ئۆتمەي بۇ قېتىمقى غەلىبىدىن تەشۋىشلەنگەن كورلىدىكى بەيەنخۇمۇ بەگقۇلىبەگكە ئادەم ئەۋەتىپ ساداقەتمەنلىكىنى ئىپادىلەپ، ئۇنىڭ كۆرسەتمىسىگە بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. كۆرۈنۈشتە، بەگقۇلىبەگ قىسمەن ھالدا ئاتىسى ياقۇپبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندى. ئەمما، دەل بەگقۇلىبەگ ئاقسۇدا ھەربىي ـ مەمۇرىي ئاپپاراتلىرىنى قايتىدىن قۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقاندا، نىيازبەگمۇ قەشقەردىكى ئەئيانلارغا تەۋرىش چىقارماي خوتەنده بەگقۇلىبەگكە سادىق ئەمەلدارلارنى كەڭ كۆلەمده تۇتۇپ قىرغىن قىلدى. بۇ خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن، بەگقۇلىبەگ قول ئاستىدىكىلەرگە خەۋەرنىڭ مەزمۇنىنى ئاددىيلا

ئۇقتۇردى. ئارقىدىن ئۆزىنىڭ ئويلىغانلىرىنى ئاشكارىلاپ، كورلىدىكى بەيىەنخۇنى چىڭ قوشۇننىڭ ھۇجۇمىنى توسۇشقا قالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن خوتەندىكى نىيازبەگنى يوقىتىشقا ئاتلىنىدىغانلىقىنى ئېيتتى. بەگقۇلىبەگنىڭ بۇ قارارنى چىقىرىشتىكى مۇددىئاسى خوتەندىكى نىيازبەگنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ تاپقان زور مىقداردىكى بايلىقىنى قولغا چۈشۈرۈش ئىدى. بۇ بايلىقلار بولسا بەگقۇلىبەگ ھەرقانداق جايدا، ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا بەخۇدۇك ياشىيالايتتى. تېخىمۇ چوڭقۇر سەۋەبنى پەرەز قىلغاندا، بەگقۇلىبەگ ئۆزىنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەمەلىي ئورنىغا تايىنىپ، ئەنگلىيە قاتارلىق جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ چىڭ سۇلالىسىنى مەجبۇرلاپ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى بۆلۈۋېتىش سۇيىقەستىگە ماسلاشماقچى ئىدى.

بەگقۇلىبەگ ئاقسۇدىكى ئىشلارنى ئابدۇللا دادخاھقا ھاۋالە قىلغاندىن كېيىن، ئۈزى 9 - ئاينىڭ بېشىدا قەشقەرگە قايتتى③⓪. 10 - ئاينىڭ بېشىدا، 20 مىڭدىن ئارتۇق كىشىدىن تۇزۇلگەن بىر قوشۇن بەگقۇلىبەگنىڭ باشچىلىقىدا قەشقەردىن خوتەنگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلار خوتەن بوستانلىقىنىڭ چېتىدىكى زاۋا دېگەن جايغا كەلگەندە، نىيازبەگنىڭ بىر تۇغقان ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىن باشچىلىقىدىكى تەخمىنەن 10 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق بىر بۆلەك قوشۇننىڭ قارشىلىقىغا دۇچ كەلدى. ئۇنىڭدىن سىرت، يەنە، 20 مىڭغا يېقىن يەرلىك ئاھالە جەڭ مەيدانىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا مۇھەممەد ئىمىن قوماندانلىقىدىكى خوتەن قوشۇنىغا ھەمدەم بولدى.

زاۋا جېڭى خوتەن قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشتى. نىيازبەگ زاۋانىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى ئۇققاندىن كېيىن، ئالدىراپ - تېنەپ چىرىغا قاراپ قاچتى. كېيىن نىيە ئارقىلىق چىڭ قوشۇنلىرى تەرەپكە قېچىپ كەتتى③①.

بەگقۇلىبەگ 10 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى خوتەنگە كىرىپ ئورۇنلاشقان ۋاقىتتا، چىڭ قوشۇنلىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ كورلا، بۈگۈر، كۈچا ، باي قاتارلىق جايلارنى بويسۇندۇرغان بولۇپ، ئاقسۇ كېيىنكى قەدەمدىكى بىۋاستە ھۇجۇم نىشانىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. بەگقۇلىبەگنىڭ بەييەنخۇدىن كۈتكەن ئۇمىدىمۇ يوققا چىقتى. بەييەنخۇ چىڭ قوشۇنلىرى كورلىغا ھۇجۇم قىلىشتىن ئىلگىرىلا، شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەنىدى. بەگقۇلىبەگنىڭ ئەنگلىيەدىن كۈتكەن ئۇمىدىمۇ كۆپۈككە ئايلاندى. زو زۇڭتاڭنىڭ رول ئوينىشى بىلەن، چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى ئاخىر ئەنگلىيەنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى بەگقۇلىبەگكە بۆلۈپ بېرىش تەلىپىنى رەت قىلدى. ئۆز ـ ئۆزىدىن مەلۇمكى، ۋەزىيەت بەگقۇلىبەگكە نىسبەتەن ئىنتايىن پايدىسىز ئىدى.

بىر قېتىملىق كېڭىشىشتە، بەگقۇلىبەگ ئىككى خىل لايىھىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كېڭەشكە قاتناشقان ئەمەلدارلاردىن مەسلىھەت ئالدى. 1 ـ خىل لايىھە، خوتەن دەرياسىنىڭ شىمالىنى يويلاپ، ئاقسۇدا چىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىۋاستە تىركىشىش. 2 ـ خىل لايىھە، قەشقەرگە قايتىپ، لەشكەرلەرنى تولۇقلاپ، ئاشلىق توپلاپ، ئاقسۇغا ئاتلىنىپ چىڭ قوشۇنلىرى بىلەن توتۇشۇش ئىدى. «كۆپچىلىك ئۇندىمەي تۇرۇشتى. شىغاۋۇل دادخاھ (مۇھەممەد يۇنۇسجاننى كۆرسىتىدۇ) ئېغىز ئېچىپ: «خاقانى چىننىڭ (چىڭ سۇلالىسىنى دېمەكچى) ئادىمى كۆپ، دۆلىتى قۇدرەتلىك. پەدەرىمىز (ياقۇبېگنى دېمەكچى) بۇلارنى ئوبدان بىلگەچكە، ئۇلار بىلەن تىركەشمىگەن. بىزنىڭ نۇرغۇن جەڭگە ماھىر پالۋانلىرىمىز يايدى جېڭىدىن (ئاقسۇ بوستانلىقىنىڭ چېتىدىكى ھېكمىخان تۆرە بىلەن بولغان ھېلىقى جەڭنى كۆرسىتىدۇ) كېيىن، ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆز يۇرتىغا (قوقەندكە دېمەكچى) كېتىشتى. يەنە بىر قىسىم پەلۋانلىرىمىز جەڭدە

ئۆلدى. ئەمدىكى ئەك ياخشى چارە چىك قوشۇنلىرى بىلەن قارشىلاشماسلىق، مۇسۇلمانلارنى يەنە قان تۆكۈشكە مەجبۇر قىلماسلىق. ھازىر، بىز قەشقەرگە ئادەم ئەۋەتىپ كۆچمەنلىكنىڭ خوتۇن، بالا ـ چاقلىرىنى ئالدۇرۇپ كېلىپ، كېيىن ياكى يەركەن ئارقىلىق تۈركىيە سۇلتانلىقىغا ھۇزۇرىغا ئېرىپ خىزمەتىدە بولمىقىمىز، ياكى مەككىنى تاۋاپ قىلىپ، مۇسۇلمانلىق بۇرچىمىزنى ئادا قىلمىقىمىز لازىمدۇر، دېدى. بەگقۇلىبەگ كۆچمەنلىكتىن يەنە قانداق پىكىرلىرى بارلىقىنى سورىغاندا، كۆچمەنلىك بىرەدەك: «دادخاھ جانابلىرىنىڭ (مۇھەممەد يۇنۇسجاننى دېمەكچى) ئېيتقانلىرى بەرھەق دۇرۇستۇر. بىز ئۇنىڭ تەدبىرىنى قوللايمىز، دېيىشتى،»㉜. بەگقۇلىبەگ مۇھەممەد يۇنۇسجانىنىڭ پىكرىنى توغرا تېپىپ، ئۆزىمۇ، مۇھەممەد سەركانى قاتارلىقلارنى قەشقەردىن خوتۇن، بالا ـ چاقلارنى قوغداپ يەركەنگە ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى.

كېتىش قارار قىلىنغاندىن كېيىن، بەگقۇلىبەگ قاتارلىقلار 1877 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى خوتەندىن ئايرىلىپ، يەركەنگە ئاتلانماقچى بولدى. ئەمما تۇيۇقسىز يۇز بەرگەن بىر ئىش بەگقۇلىبەگ قاتارلىقلارنىڭ يەركەندىن چىقىپ تۈركىيىگە بېرىش ياكى مەككىنى تاۋاپ قىلىش پىلانىنى توسقۇنلۇقتا ئۇچرىتىپ قويدى. بەگقۇلىبەگ خوتەندىن قوزغىلىشتىن ئىككى كۈن ئاۋۋال، يەنى 10 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى چىڭ قوشۇنلىرى ئاقسۇنى ئىگىلىدى. بۇ خەۋەر قەشقەرگە يەتكەندىن كېيىن، 14 يىل ئىلگىرى ياقۇبېەگكە تەسلىم بولغان قەشقەردىكى چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ يېشىل تۇغلۇق قوشۇنىنىڭ قوماندانى خې بۇيۇن ئىسيان كۆتۈرۈپ قەشقەر يېڭىشەھىرىنى ئىگىلىدى. بەگقۇلىبەگ قاتارلىقلارنىڭ قەسىر ـ سارايلىرى يېڭىشەھەر بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ خوتۇن، بالا ـ چاقلىرىنىڭ ھەممىسى خې بۇيۇنىڭ ئەسىرىگە ئايلىنىپ قالدى㉝. ئامالسىز بەگقۇلىبەگ قاچقىنىدىن قەشقەرگە قوشۇن ئاتلاندۇرۇپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن ھۇجۇم

قىلىپ قەشقەر يېڭىشەھىرىنى ئىلىپ خوتۇن، بالا ـ چاقىلىرىنى ئىلىپ كەتمەكچى بولدى. جەڭ 28 ـ كۈنىگە قەدەم قويغاندا، ھەققۇلىبەگ دورا كۆمۈپ شەھەر سېپىلىنى پارتلىتىشنى قارار قىلدى. دەل لەخمىنى قېزىپ بولۇپ، دورىغا ئوت ياقىدىغان چاغدا، چەڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىدىن يۈرەر قىسمى قەشقەر بوستانلىقىغا كىردى. شۇ كۈنى مىلادىيە 1877 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، ھىجرىيە 1294 ـ يىلى زۇلھەججە ئېيىنىڭ 9 ـ كۈنى ئىدى[34]. بەگقۇلىبەگنىڭ قول ئاستىدىكىلەر تۈيۇقسىز يۇز بەرگەن بۇ ئۆزگىرىشتىن ھودۇقۇپ، ئارقا ـ ئارقىدىن شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى. بەگقۇلىبەگ پايدىلىق ۋەزىيەتنىڭ قولدىن كېتىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، بىر بۆلەك يېقىنلىرى بىلەن 17 ـ كۈنى كېچىدە قوقەندكە قېچىپ كەتتى[35]. شۇنداق قىلىپ، ياقۇپبەگ ۋە ئۇنىڭ جەمەتىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىدىكى سىياسىي پائالىيىتى ئاخىرلىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ياقۇپبەگنىڭ شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى 14 يىللىق ھۆكۈمرانلىق دەۋرىمۇ ئاخىرلاشتى.

قەشقەر قولغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، پەرمان بويىچە مارالبېشى ئارقىلىق قەشقەرگە ئاتلانغان چەڭ قوشۇنى يولنى ئۆزگەرتىپ بۈاستە يەركەنگە ئاتلىنىپ، 12 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى يېڭىسارنى ئالدى. ئارقىدىنلا بۇ قوشۇننىڭ بىر بۆلىكى يەنە شەرققە بۇرۇلۇپ خوتەنگە ئاتلاندى. 1878 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى قان تۆكمەيلا خوتەننى ئىگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى قايتۇرۇۋېلىش يولىدىكى جەڭلەر پۈتۈنلەي ئاياغلاشتى.

7. چەڭ قوشۇنلىرىنىڭ ياقۇپبەگ باسمىچىلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشىدىكى سەۋەبلەر

ياقۇپبەگنى يوقىتىپ، ئۇرۇمچىنى ۋە تەڭرىتېغىنىڭ

جەنۇبىدىكى سەككىز شەھەرنىڭ قايتۇرۇۋېلىنىش 19 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىكى چەك قوشۇنىنىڭ زور غەلىبىسى ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ تەبىئىيلا چەك سۇلالىسىنىڭ يۇكسەك ئېتىبارىغا ئېرىشتى. چەك قوشۇنىنىڭ قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن، خوتەن قاتارلىق تۆت شەھەرنى ئالغانلىق خەۋىرى، «600 چاقىرىملىق جىددىي مەلۇمات» شەكلى بىلەن بېيجىڭدىكى زېجىن ئوردىسىغا يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن، گۇاڭشۇخان مەلۇماتنى تاپشۇرۇۋېلىپ، شەخسەن ئۆزى جوڭسۇي قەسىرى ۋە چاڭچۇن قەسىرىگە بېرىپ سىڭەن خانىش ۋە سىشى خانىشقا غەلىبە خەۋىرىنى يەتكۈزدى ھەم تەبرىكلىدى. يەنە لىچىنۋاڭ شىدۇنى لوڭفۇ ئىبادەتخانىسىغا ئەۋەتىپ، تۆڭجى خانىنىڭ ئەرۋاھ سۇپىسى ئالدىدا «رەسىم ـ قائىدە بويىچە نەزىر ـ چىراغ قىلدى»㊱.

ئۇرۇمچىنى ۋە جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىشنىڭ جەريانى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، چەك سۇلالىسىنىڭ بۇ ھەربىي مۇۋەپپەقىيەتنى قولغا كەلتۈرۈشى مۇقەررەر ئىدى. بۇنىڭدا ئاساسلىق رول ئوينىغىنى سىياسىي ئامىل، ھەربىي ئامىل ۋە ئىجتىمائىي ئامىل ئىدى.

1) سىياسىي ئامىل

1867 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، زو زۇڭتاڭ ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگودا تۈرۈشلۇق ئەلچىسى ۋېيتمانىنىڭ «ياقۇبېگنى بېقىندى ئەل قىلىش» سەپسەتىسىگە رەددىيە بەرگەن چېغىدا: «تۈرپان ۋە جەنۇبتىكى سەككىز شەھەر بىزنىڭ زېمىنىمىز، پاشا (ياقۇبېگنى دېمەكچى) بىزنىڭ دۈشمىنىمىزدۇر» دېگەنىدى. بۇ سۆز، ياقۇبېگكە جازا يۈرۈش قىلىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىنى قايتۇرۇۋېلىشتەك سىياسىي مۇددىئانى ئېنىق ئىپادىلىگەنىدى. تۈرپان ۋە جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرنى جۇڭگونىڭ زېمىنى، ياقۇبېگ بولسا بىر تاجاۋۇزچى بولۇپ، چەك قوشۇنلىرىنىڭ ياقۇبېگكە جازا يۈرۈش قىلىشى

تاجاۋۇزچىنى قوغلاپ چىقىرىش كېرەك.

ياقۇپبەگنىڭ «سىرتتىن كەلگەن» لىك سالاھىيىتى ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى سىياسىي ھاياتىدا زور توسالغۇغا ئايلىنىپ قالغانىدى. ياقۇپبەگنىڭ سىرتتىن كەلگەنلىك سالاھىيىتىنى بىرىنچى بولۇپ كۆرسىتىپ بەرگەن كىشى كۆچا قوزغىلىڭىنىڭ داھىيىسى راشىدىن بولۇپ، ئۇ ياقۇپبەگنى «ئەنجانلىق قىپچاق» دەپ ئاتىغانىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ياقۇپبەگ بىلەن دۇشمەنلەشكەن بارلىق كۆچلەر ۋە شەخسلەرنىڭ ھەممىسى ياقۇپبەگنىڭ سىرتتىن كەلگەنلىك سالاھىيىتىنى ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىشتىكى تۈتقا قىلىۋالغان ھەمدە ئۇنى دائىم «كەلگۈندى» دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭغا «ئەنجانلىق كەلگۈندى» دېگەن نامنى قويۇپ قويغانىدى.

دەسلەپتىلا ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ «سىرتتىن كەلگەن» لىك سالاھىيىتى پەيدا قىلغان پاسسىپ تەسىرنى ھېس قىلىپ يەتكەنىدى. شۇڭا خېلى ئۇزۇن مەزگىلگىچە ياقۇپبەگ ئامالىنىڭ بارىچە ئۆزىنىڭ يەرلىك سىياسىي تۈرمۇشىدىكى تەسىرىنى كۆچەيتىشكە ئۇرۇنۇپ كەتمىدى. «تارىخىي ھەمدى» دە ياقۇپبەگنىڭ بۇ مەزگىلدىكى ئىش - پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغاندا، ھەرقانداق چوڭ - كىچىك ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە ياقۇپبەگنىڭ بۇزرۇك خوجىنىڭ ئىرادىسى بويىچە ئىش قىلغانلىقى قەيت قىلىنغان. شۇنداق بولۇپلا قالماي، ياقۇپبەگ يەنە مەقسەتلىك ھالدا ئۆزى بىلەن بۇزرۇك خوجىنىڭ تۈرمۇش مۇھىتى ۋە تۈرمۇشتىكى ھەۋەسلىرىدە روشەن سىلىشتۇرما ھاسىل قىلغان. بۇزۇرۇك كېچە - كۈندۈز بەزمە - مەشرەپلەردە نەغمە - ناۋا بىلەن كۆڭلىنى ئاچقان. ياقۇپبەگ بولسا كېچە - كۈندۈز دېمەي ئەسكەرلىرىنى مەشىق قىلدۇرۇپ، ھەربىي ئىشلارغا تەييارلىق قىلغان㊲.

ئۇنىڭدىن كېيىنكى مەزگىللەردە، ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ

سياسي ئارزۇلىرىنىمۇ ئامالىنىڭ بارىچە تىزگىنلەپ تۇردى، ھەتتا ئۇ بۇزرۇك خوجىنى ھەيدىۋەتكەندىن كېيىنمۇ ئۆزىنى «خان» دەپ ئاشكارا جاكارلىمىدى، بەلكى قوقەند خانلىقى ئۈنىڭغا بەرگەن «قۇشبېگى» دېگەن ھەربىي ئۇنۋاندىن شۇنداقلا بۇخارا خانلىقى ئىنئام قىلغان «ئاتالىق غازى» دېگەن سياسىي ئەھمىدىن پايدىلاندى. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، ياقۇپبەگ يەنىلا ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ ئۆزىنى «كەلگۈندى» دەپ قارىشىنى ئۆزگەرتىۋېتەلمىدى.

ئەڭ مۇھىم مىسال شۇكى، «تارىخىي ھەمىدى» نىڭ ئاپتورى ياقۇپبەگنىڭ ئاساسلىق ھەربىي - مۇلكىي خادىملىرىنىڭ يۇرتىغا قايتقانلىقىنى بايان قىلغاندا، ئىنتايىن ئېنىق ئىبارىلەر بىلەن ئۇلارنىڭ «سىرتتىن كەلگەن» لىك سالاھىيىتىنى شەرھلىگەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ھېكىمخان تۆرە ئايكۆلگە (ھازىرقى ئاقسۇ شەھىرى تەۋەسىدە) بېرىپ، بۇ جايىنى ئارىلاپ ئوچتۇرپانغا ئۆتتى. ئاندىن ئەدەل داۋانىدىن ئېشىپ ئىسسىق كۆلگە بېرىپ ۋە بۇ جايدىمۇ تۇرالماي، فەرغانە ۋىلايىتىدىكى ئەسكەر دېگەن جايدىكى ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ مەھەللىسىگە بېرىپ ئورۇنلاشتى.»

«ئەھرارخان تۆرە ئۆز ۋەتىنىگە (پەرغانىگە) قايتتى.»

«بۇزرۇك خوجا بۇ يەردە (تەكرىتىغىنىڭ جەنۇبىدا) نەچچە يىل ياشىغاندىن كېيىن، ئۆز ۋەتىنىگە (قوقەندكە) قايتىپ كەتتى.»

«مۇھەممەد رەھىمجان تۆرە ساق - سالامەت ئۆز يۇرتىغا قايتتى.»[38] شۇبھىسىزكى ياقۇپبەگ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ سىرتتىن كەلگەنلىك سالاھىيىتى ياقۇپبەگنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى چوڭ كەمچىلىكى بولۇپ قالغاندى، ياقۇپبەگنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى يەنە بىر چوڭ كەمچىلىكى بولسا، ئۇنىڭ سىياسىي چاقىرىقى بىلەن ئىش - ھەرىكىتىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە

پەرقلىنىشى ئىدى.

ياقۇپبەگ كۆپ ھاللاردا «ئاتالمىش غازى» دېگەن بۇ سىياسىي ئەمەلىنى قوللانغان بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «غازات قىلغۇچىلارنىڭ ئاتىسى» دېگەنلىك بولاتتى. ياقۇپبەگ ئىسلام دىنىنى كۆككە كۆتۈرۈپ، كاپىرلارغا قارشى تۇرۇشنىڭ ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسى ئىكەنلىكىنى ھەمدە قاتتىق مەمۇرىي ۋاستىلەر ئارقىلىق ئىسلامچە ئىجتىمائىي تۈرمۇش بەرپا قىلىدىغانلىقىنى دەپدەبە بىلەن جاكارلىغان بولسىمۇ، ئەمما ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردىكى ھەربىي پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمانلارنى جەڭ ئوبيېكتىسى قىلغانىدى. قەشقەردە، ياقۇپبەگ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قىرغىزلارنىڭ سەرداری سىدىقبەگنى جەڭ ئوبيېكتى قىلدى. ياقۇپبەگ قوشۇنلىرىنىڭ قىلىچى ئاستىدا ئۆلگەنلەرنىڭ ھەممىسى قىرغىز مۇسۇلمانلار ئىدى. خوتەندە ئۇ «ھاجى» سالاھىيىتىدىكى ھەببۇللا پاشانى جەڭ ئوبيېكتى قىلدى. ئۇنىڭ قىلىچى ئاستىدا ئۆلگەن نەچچە 10 مىڭ خوتەنلىكنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئىدى. كۇچادا ئۇ ئۆزىنى ئىسلام دىنىنىڭ ئىجادچىسى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتىۋالغان راشىدىن خوجىنى جەڭ ئوبيېكتى قىلدى. قىرغىن قىلىنغان پىدائىيلار ۋە پۇقرالارنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان كۇچا ئۇيغۇرلىرى ئىدى. ئۇرۇمچىدە ئۇ خۇيزۇلارنىڭ داڭلىق ئاخۇنى تۇمىنىڭ خەلىپىنى جەڭ ئوبيېكتى قىلدى. ئۆلگەن نەچچە 10 مىڭ خۇيزۇ پىدائىيلىرى ۋە بالىلارنىڭ ھەممىسى يەنىلا ئىسلام دىنىدىكى مۇسۇلمانلار ئىدى.

ياقۇپبەگنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ئۇچىنچى كەمچىلىكى شۇكى، ئۇ باشتىن - ئاخىر ئۇيغۇرلارنى ئۆزىنگە نىسبەتەن يات كۈچ دەپ قارىدى.

ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ سىرتتىن كەلگەنلىكى شۇنداقلا ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئوتتۇرىسىدا قانتىق قارشىلىشىش ھېسسىياتى پەيدا بولغانلىقىنى تامامەن ھېس قىلىپ يەتكەنىدى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇ ئارقا - ئارقىدىن تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا كەلگەن ئەنجانلىقلارنى تەبئىيلا ئۆزى تايىنىدىغان ئاساسىي كۈچ قىلدى. ئەڭ كۆرۈنەرلىكى شۇكى، ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قاتلىمى ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كانتىلىرىنى مۇتلەق چەتكە قاقتى. جايلاردىكى مەمۇرىي ئاپپاراتلارغا بولۇپمۇ، قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق مۇھىم جايلارغا پۈتۈنلەي ئەنجانلىقلارنى ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلىدى. پەقەت خوتەنگىلا ئۇيغۇرلاردىن بولغان نىيازبەگنى ھاكىمبەگ قىلدى. بۇ بىردىنبىر ئۇيغۇر ھاكىمبەگ ئىدارە قىلىپ تۇرغان خوتەن شەرقتە چىڭخەي ۋە شىزاڭ بىلەن تۇتىشىدىغان بولۇپ، خوتەن بىلەن بۇ رايونلارنىڭ ئالاقىسى ئىنسان ئىياغ باسمايدىغان قۇملۇق ۋە تاغلىق رايونلارنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرايتتى. غەربتە يەكەن، يېڭىسار قاتارلىق شەھەرلەر خوتەن بىلەن قەشقەرنى ئايرىپ تۇراتتى. ئەمەلىيەتتە نىيازبەگ ياقۇپبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىدىن يىراق بولغان بىر ھالاكەت بۇرجىكىگە بەند قىلىنغانىدى.

بۇ توغرىدىكى يەنە بىر مىسال شۇكى، ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنىدا ئەڭ يۇقىرى ھەربىي ئۇنۋان ئەمىر بولۇپ، بۇنىڭدىن بەھرىمەن بولىدىغانلار پەقەت 15 نەپەر لەشكەربېشى ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە پەقەت بىرلا ئۇيغۇر بولۇپ، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى قوقەند خانلىقىدىن كەلگەنلەر ئىدى[39].

ياقۇپبەگنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى بۇ بىر قاتار نۇقسانلىرى، ئۇنىڭغا نىسبەتەن خەلقنىڭ رايى قايتقان ئىجتىمائىي مۇھىتنى پەيدا قىلغان ھەمدە ئۇنىڭ ئاقىۋەتتە مەغلۇپ بولۇشىدىكى بىر چوڭ ئامىلغا ئايلىنىپ قالغان.

چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى غەربكە يۈرۈش قىلىش ھەربىي

پائالىيەتتىكى ئىجتىمائىي مۇھىت ئۇستىدە قارار چىقارغاندا: «جەنۇبتىكى سەككىز شەھەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تېپىشمىزچە، ئۇلار ئەنجانلىقلارغا بويسۇنۇشنى خالىمايدىكەن. ئەمما ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قوراللىق باستۇرۇلۇشىدىن قورقىدىكەن»⑩ دەپ قايتا - قايتا تەكىتلىگەن بولۇپ، كېيىنكى بىر قاتار پاكىتلار چىڭ سۇلالىسى داۋىرلىرىنىڭ يۇقىرىقى ھۆكۈمىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى. چىڭ قوشۇنى گومۇدى جېڭىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ياقۇبېگ قوشۇنىدىكى ئۇيغۇر ئەمەلدارلار ۋە ئەسكەرلەر ئارقا - ئارقىدىن چىڭ قوشۇنىغا تەسلىم بولدى. «تارىخىي ھەمىدى» دە بۇ ئەھۋاللار توغرىسىدا مۇنداق بايان قىلىنغان: «بۇ چاغدا تۆرەمىنىڭ (ياقۇبېگنىڭ) يېگىتلىرىدىن ئاقسۇلۇق باقىش مىراب، سىدىقبېك، يۈسۈپبېكلەر باشلىق ئالتە شەھەر يېگىتلىرىدىن بىرنەچچىسى خىتايلار ئىچىگە قېچىپ كىرىپ كەتتى. تۆرپان بەگلىرىدىن مۇقبۇل بېك، شاھىيازبېك يۈزبېشىلار خىتايلارغا خەت بەرگەن ئىكەن. بۇ خەت جانابىي ئالىيلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقتىن، ئۇلاردىن گۇمانلىنىپ، بۇ بەگلەرنىڭ خوتۇن - بالىلىرىنى ۋە يەنە خىتاي تەرىپىگە مايىل بولغان بىرنەچچە ئادەمنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ (ئۆي - ماكانسىز قېلىپ) يارکەنتكە ھەيدىدى. ھەتتا سېرىق قۇلىغىمۇ (ھازىرقى تاشقورغان) ماڭدۇردى.»⑪

ياقۇبېگنىڭ خەزىنىچىسى يېڭىسارلىق ھوشۇر مەھرەمنىڭ ياقۇبېگدىن يۈز ئۆرۈپ قېچىپ كېتىشى ئەينى ۋاقىتتا كىشىنىڭ تولىمۇ دىققىتىنى تارتىدىغان ئىش بولغانىدى. «تارىخىي ھەمىدى» دە، ياقۇبېگ توقسۇندىن ئايرىلىپ 2 - كۈنى، «ھوشۇر مەھرەم خەزىنىلەرنى قۇرۇقداپ، بىرمۇنچە نەق پۇلنى ئېلىپ، بىرنەچچە ئادەمنى ھەمراھ قىلىپ خىتايلارنىڭ ئىچىگە قاچتى. بىرمۇنچە يېگىت ئارقىدىن قوغلاشتى. لېكىن بۇلار

يېقىن يەتكەندە ھوشۇر خەۋىنچى تىللا، تەڭگىلەرنىي يولغا چاچتى. قوغلاپ بارغانلار تىللا، تەڭگىگە ئولاشتى. ئۇلار بولسا ئۇزاپ بېرىپ خىتايلارغا ئۇچراشتىي، جانابىي بەدۆلەت (ياقۇپبەگ) باشلىق ھەممە كىشى لەۋلىرىنى چىشلەشتى ۋە ئىلاج بولماي ئامالسىزلىقتىن پەسلەشتى» ⑫ دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ بايانلاردا تامامەن دېگۈدەك ياقۇپبەگنىڭ گۈمران بولىدىغانلىقىنىڭ ئالامەتلىرى نامايان قىلىنغانىدى.

چىڭ قوشۇنى داۋانچىڭ جېڭىنىي ئاخىرلاشتۇرۇپ، جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىش ھەل قىلغۇچ جېڭىگە ئاتلانغان ۋاقىتتا، خەلق رايونىڭ ئېغىشىدىن كېلىپ چىققان ئىككى تەرەپنىڭ سىياسىي كۈچ جەھەتتىكى پەرقى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا روشەنلەشتى.

«تارىخىي ھەمىدى» دىكى تۆۋەندىكى بايانلار ياقۇپبەگنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ناچار ۋەزىيىتىنىي تولۇق ئاشكارىلاپ بېرىدۇ: «ئۇلۇغ خانىنىڭ زەپەر ئەسكىرلىك چېرىكلىرى تۇرپاندىن چىقىپ كاشغەرگىچە بولغان جايلارنى قولغا كىرگۈزگىچە، بىرەر ئادەم ئۇلارنىڭ يولىنى توسۇپ ئوق چىقارمىدى. بەلكى ھەر قايسى شەھەرلەرنىڭ مۆتىۋەرلىك ئائىيانلىرى ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئىززەت - ئىكرامىلىرىنى بەجا كەلتۇرۇپ، قولىدىن كېلىدىغانلا خىزمەتكارچىلىقىنى كۆرسەتتى» ⑬.

چىڭ قوشۇنلىرىغا بۇ ئاستە قوماندانلىق قىلىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىدا جەڭ قىلغان لېۋ جىنتاڭ چىڭ قوشۇنىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى جەڭ ئەھۋالىنى بايان قىلغان چېغىدا، ئۆزى قوماندانلىق قىلغان قوشۇنىنىڭ يەرلىك ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن. ئۇ مۇنداق دېگەن: «ئۈشبۇ يىلى (1877 - يىلى) سەركەردە لەشكەرلىرىمىز توقسۇننىي قايتۇرۇۋېلىپ، جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرگە يۈرۈش قىلغاندا،

يول بويى ئەل بولغىلى كەلگەن مۇسۇلمانلارنى ئۇچراتتۇق. قوشۇنىمىز بارغانلىكى جايلاردا، ئۇلار بىزگە يول باشلاپ ياكى بىز بىلەن بىللە جەڭ قىلىپ، زور كۈچ چىقاردى. ئىگىلەنگەن جايلاردا، بېجىرىشكە تېگىشلىك ئىشلار مۇسۇلمانلارنىڭ ئاقساقاللىرىغا تاپشۇرۇلدى. نەچچە ئايدىن بۇيان بۇ مۇسۇلمان ئاقساقاللار ئات، يەم ـ خەشەك ۋە ئاشلىق يېغىپ بېرىپ، قاراقچىلارنىڭ ئەھۋالىنى چارلاپ، شەھەرلەرنى مۇداپىئە قىلىپ ئۆز قوۋمىلىرىنى باشلاپ بىرگە ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلدى»㊹.

زو زۇڭتاڭ چىڭ قوشۇننىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى جەڭ ئەھۋالىنى خۇلاسىلىگەندە مۇنداق دېگەن: «بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈش ناھايىتى ئوڭۇشلۇق بولدى. ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، نەچچە مىڭ چاقىرىم ئارىلىقتىكى جايلار قايتۇرۇۋېلىنىپ، نەچچە يۈزلىگەن مەشھۇر شەھەر بويسۇندۇرۇلدى ... بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، مېھرىبانلىق ۋە ئادىللىق بىلەن ئىش كۆرۈپ، قەدىمدىن قالغان لەشكەر ئىشلىتىش تەدبىرلىرى مۇۋاپىق ئىشقا سېلىندى. ئادەتتىكى چارىلەر قوللىنىلغان بولسىمۇ، ھەيران قالارلىق نەتىجىلەر قولغا كەلدى ... قاراقچىلار ياۋۇزلۇق قىلسا، بىز مېھرىبانلىق قىلدۇق. قاراقچىلار ساختىلىق قىلسا، بىز سەمىمىيلىك قىلدۇق. كۆپ ئادەم ئۆلتۈرۈش تۆھپە ھېسابلانمايدۇ. قالايمىقان ئادەم ئۆلتۈرۈشمۇ بىزنىڭ قائىدىمىز ئەمەس.»

بۇ ئۇچ ئابزاس بايان، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قوللىشىنىڭ چىڭ قوشۇننى ئەڭ زور سىياسىي ئۇستۇنلۇككە ئىگە قىلغانلىقىنى ئىپادىلەپ بەرگەن بولۇپ، بۇ ھەم چىڭ قوشۇننىڭ تېز ھەم ئوڭۇشلۇق ھالدا جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشىدىكى مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى ئىدى.

2) ھەربىي ئامىل

1866 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسى تۈرۈشلۇق جاي كۆرەنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، چىڭ ھۆكۈمىتى دائىرىلىرى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىدىكى زور كۆچمىلىك زېمىنلارنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئاپپاراتلىرىدىن قۇرۇق قالغانلىقىنى ئاخىر ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ ۋاقىتتا كەلگەندە، چىڭ ھۆكۈمىتى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇنلاشتۇرۇشىنى ئەستايىدىل ئويلىنىشقا باشلىغان بولسىمۇ، ئەمما چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسىي ھەربىي كۈچى ۋە سىياسىي كۈچى تەيپىڭ تەيپنگونى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھەرقايسى جايلاردا ئارقا ـ ئارقىدىن پارتلىغان قوراللىق قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇشقا قارىتىلغانلىقتىن، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش تۇغرىسىدىكى ئوي ـ پىكىرلەرنىڭ ھەممىسى ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق قەغەز يۈزىدىكى قۇرۇق گەپكە ئايلىنىپ قالغانىدى.

1866 ـ يىلى 6 ـ ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى گۇاڭدۇڭنىڭ ئورۇنباسار باشبۇغىنى كۈكجىتەينى غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن قوشۇمچە شىنجاڭنىڭ شىمالىي يۆنىلىشىدىكى ھەربىي ئىشلارغا مەسئۇل قىلىپ تەينىلىدى. بۇ قېتىمقى ۋەزىپىگە قويۇش، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇرۇمچى قاتارلىق شىمالىي شىنجاڭنىلا قايتۇرۇۋېلىشنى ئويلىغانلىقىنى تۇنجى قېتىم ئاشكارلىشى بولدى. 1875 ـ يىلىنىڭ بېشىدا زو زۇڭتاڭنىڭ گۇاڭشۇخانغا يوللىغان «دېڭىز مۇداپىئەسى، قۇرۇقلۇق مۇداپىئەسى ۋە قوۋۇق سىرتىدىكى ئاشلىق يۆتكەش ئىشلىرى توغرىسىدىكى مەكتۇپ» تە تەكىتلىگىنىمۇ يەنىلا مۇشۇ نىشان ئىدى. ئۇ مۇنداق دېگەنىدى: «ئۇرۇمچى قايتۇرۇۋېلىنمايدىكەن، ئاقسۇنىنى تەسەۋۋۇر قىلماق تەس. بىر قەدەم چېكىنسەك، دۇشمەن تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىدۇ، گەنسۇنىڭ غەربىدىكى

رايونلارنىڭ، يەنى شىمالىي يولىدىكى قوبدۇ، ئۇلاستاي قاتارلىق جايلارنىڭ ئەمىلىكىگە كېپىللىك قىلىش قىيىن.»㊻ ئەما تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى 1 مىليون كۋادرات كىلومېتىرغا يېقىن زېمىننىڭ سىياسىي ئىستىقبالىغا دائىر ئېنىق پىكىر تېخى تىلغا ئېلىنمىغانىدى.

1874 ـ يىلى 8 ـ ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇرۇمچى باشبۇغى جىڭ لىيەننى خان مۇپەتتىشلىكىگە ئۇستۇرۇپ شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلدى. شۇ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى چىڭ ھۆكۈمىتى يەنە خان مۇپەتتىشى باش مۇشاۋىر، شەنشى ـ گەنسۇ نائىبى زو زۇڭتاڭنى غەربكە يۈرۈش قىلىشنىڭ خىراجىتى، ئاشلىقنى تەييارلاپ يۆتكەشكە قويۇپ، باش دىۋان مۇشاۋىرى يۈەن باۋخېڭنى يارەمچىلىككە تەينىلىدى. ئىككىنچى يىلى 5 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، چىڭ ھۆكۈمىتى زو زۇڭتاڭنى خان مۇپەتتىشى، باش مۇشاۋىر، شەنشى ـ گەنسۇ نائىبى سالاھىيىتى بىلەن شىنجاڭدىكى ھەربىي ئىشلارغا مەسئۇل قىلىپ، يېڭى قوماندانلىق ئاپپاراتى تەسىس قىلدى.

بۇ بىر قاتار ۋەزىپىگە قويۇشلار چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش توغرىسىدىكى چۈشەنچىسىدە زور ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈردى. ئۇلارنىڭ ئىستراتېگىيىلىك نەزىرى ئۇرۇمچى قاتارلىق شىنجاڭنىڭ شىمالىنىلا قايتۇرۇۋېلىشتىن پۈتۈن شىنجاڭ زېمىنىنى قايتۇرۇۋېلىش نىشانىغا كېڭەيگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىستراتېگىيىسى ۋەزىيەتنىڭ جىددىي ئېھتىياجىغا ئايلاندى.

قايتا ـ قايتا ئويلىشىش ئارقىلىق، غەربكە يۈرۈش قىلىش مەسئۇلىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان زو زۇڭتاڭ «قەدەممۇ قەدەم ئىلگىرىلەپ، تېز جەڭ قىلىش» ۋە «شىمالدا جەڭ قىلىپ، جەنۇبتا نۇسرەت قازىنىش» تىن ئىبارەت ئۇرۇش فاڭجېنىنى

ئوتتۇرىغا قويدى.

«قەدەممۇقەدەم ئىلگىرىلەپ، تېز جەڭ قىلىش» غەربىي يۇرۇش قىلىشتىكى جەڭ رايونلىرىنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىنى ئاساس قىلغانىدى. «شىمالدا جەڭ قىلىپ، جەنۇبتا نۇسرەت قازىنىش» بولسا غەربكە يۇرۇش قىلىشتىكى جەڭ رايونلىرىنىڭ سىياسىي مۇھىتىنى ئاساس قىلغانىدى.

زو زۇڭتاڭ، لىۋ جىنتاڭ، جاڭ ياۋ قاتارلىق غەربكە يۇرۇش قىلىش قوشۇنىنىڭ ئاساسىي قوماندانلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا خۇنەن ۋە گۇاڭدۇڭدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەنىدى. ئۇلارنىڭ ئىلگىرىكى يىللاردىكى ھەربىي ھاياتى پۈتۈنلەي تېيپىڭ تېغىنگو ئىنقىلابىنى باستۇرۇش جەريانىدا ئۆتكەنىدى. ئۇلارنىڭ قوماندانلىقىدىكى خۇنەنلىك ۋە گۇاڭدۇڭلۇق ئەسكەرلەردىن تەشكىللەنگەن قوشۇنمۇ چاڭجىياڭنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردىلا جەڭ قىلىپ ئۆتكەنىدى. شۇنداق دېيىشكە بولاتتىكى، بۇ قوشۇن گەنسۇ، شەنشى، نىڭشيا، چىڭخەي قاتارلىق جايلاردا نەچچە يىل جەڭ قىلىپ ئاندىن پەيدىنپەي غەربىي شىمال رايونلىرىنىڭ تەبىئىي مۇھىتىغا ماسلاشقانىدى. ئۇلارنىڭ قوماندانلىرىمۇ غەربىي شىمال رايونىنىڭ ئۇرۇش قىلىشتىكى جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى بارا - بارا تونۇپ يەتكەنىدى. «قەدەممۇقەدەم ئىلگىرىلەپ، تېز جەڭ قىلىش» ئەملىيەتتە زو زۇڭتاڭ قاتارلىقلارنىڭ غەربىي شىمالدىكى ئۇزۇن يىللىق جەڭ تەجرىبىلىرىنىڭ خۇلاسىسى ۋە يۇكسىلىشى ئىدى.

«قەدەممۇقەدەم پۈختا ئىلگىرىلەش» ئاساسىدا چىڭ قوشۇنى شەرقتە كۆكخوتتىن باشلىنىپ باۋتۇ، نىڭشيا ئارقىلىق غەربتە بارىكۆل، گۇچۇڭ، جىمسارغا تۇتىشىدىغان ھەربىي لازىمەتلەرنى توشۇش لىنىيىسىنى بەرپا قىلغان. يەنە بۇ لىنىيىنى قوغدايدىغان مۇداپىئە سىستېمىسىنى قۇرۇپ چىققانىدى.

«تېز جەڭ قىلىش» بولسا بىر تۇرلۇك جەڭ قىلىش جەريانى

بولۇپ، ئۇنىڭ تۇپكى مەنىسى ئۇستۇن ئەسكىرىي كۈچ، تېز ھەرىكەت بىلەن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە جەڭ ۋەزىپىسىنى ئورۇندىش ئىدى. گومۇدى ئورۇشى، داۋانچىلىق ئۇرۇشى، تۇرپان ئۇرۇشى دەل «تېز جەڭ قىلىش» نىڭ مىساللىرىدىن ئىدى.

زو زۇڭتاڭنىڭ «جەنۇبنى تىزگىنلەپ، شىمالنى بويسۇندۇرۇش» تىن ئىبارەت بۇ بىر جۈملە سۆزى، ئۇنىڭ «شىمالدا جەڭ قىلىپ، جەنۇبتا نۇسرەت قازىنىش» فاكتىچىنىڭ مەزمۇنىنى شەرھلەپ بەرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ مۇھىم نۇقتىسى شىمالدىكى جەڭنى تاماملىغاندا، ياقۇبەگ قوشۇنىنىڭ كۈرەش ئىرادىسىنى تەۋرەتكىلى، ھەم ئىلىنى بېسىۋالغان چارروسىيە قوشۇنىغا بېسىم چۈشۈرگىلى بولىدۇ، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى.

دەل مۇشۇ تەسەۋۋۇرغا ئاساسەن چىڭ قوشۇنى داۋانچىلىق ئۇرۇشىنى تۇڭىتىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا يۈرۈش قىلغىنىدا ئۆزىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى مۇداپىئەسىنى چىڭ دەريا‌سى ئەتراپىغا ئۆزارتىپ، ئىلىدىكى چارروسىيە ئارمىيىسىنىڭ شەرققە ئىچكىرىلەپ تاجاۋۇز قىلىشىنى توسۇدى. بۇ ئىشلارنى تاماملاپ بولۇپلا، چىڭ قوشۇنى ئاندىن شەرق، غەربتىن تۇرپانىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ جەڭ قىلىش لايىھىسىنى يولغا قويدى. قۇمۇل، بارىكۆلدىكى چىڭ قوشۇنى شەرقتىن تۇرپانغا ھۇجۇم قىلىش ۋەزىپىسى ئۇستىگە ئالدى. داۋانچىڭدىن چىققان چىڭ قوشۇنى بولسا غەربتىن تۇرپانغا ھۇجۇم قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالدى. تۇرپان جېڭىدىن كېيىن، چىڭ قوشۇنى شەرقىي ۋە غەربىي يولدىكى قوشۇنلىرىنى جەم قىلىپ «جەنۇبتا نۇسرەت قازىنىش» تەك ئىستراتېگىيىلىك ۋەزىپىنى ئىجرا قىلىشقا كىرىشتى.

ئەمدى ياقۇبەگنىڭ ھەربىي ئەھۋالىغا نەزەر سېلىپ ئۆتەيلى.

1867 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ياقۇبەگ كۈچانى مەركەز قىلغان

بىر قېتىملىق ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ بارغاندى. 1870 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ۋە 1871 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۇ ئىككى قېتىم ئۇرۇمچىنى مەركەز قىلغان كەڭ كۆلەملىك ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ باردى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بۇ ئۇچ قېتىملىق ھەرىكەت ياقۇپبەگنى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا ئۇزاق مۇساپىلىك جەڭ قىلىشتا مول تەجرىبىلەرگە ئىگە قىلدى. بولۇپمۇ گەۋدىلىك بىر نۇقتا شۇكى، ياقۇپبەگ ھەر قېتىملىق جەڭدە يول بويى ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، ئارقا سەپنى كاپالەتكە ئىگە قىلاتتى. ئەمما 1876 ـ يىلى چىڭ قوشۇنى غەربكە يۈرۈش قىلغىنىدا ياقۇپبەگ بىردىنلا ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى چارىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئاساسىي ئەسكىرىي كۈچى، ئوزۇق ـ تۇلۇك، شۇنداقلا ئاساسىي ھەربىي ئەسلىھەلىرىنى قارىغۇلارچە توقسۇن قەلئەسىگە توپلىدى. ئۇنىڭ تېخىمۇ ئېغىر سەۋەنلىكى شۇكى، ئۇ توقسۇن بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدىكى تۆت مىڭ چاقىرىمغا يېقىن ئارىلىقتا ھەمدەمچى ئەسكىرىي كۈچ ئورۇنلاشتۇرۇشقا شۇنداقلا زۆرۈر ئارقا سەپ بازىسى قۇرۇشقا سەل قارىدى.

ئۇنىڭ بۇ خىل چارىسىنى تاكتىكىدىكى خاتالىق دېگەندىن كۆرە، ھۆكۈم قىلىشتىكى خاتالىق دېگەن تۇزۇك ئىدى.

ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ پۈتۈن كۈچىنى ھۆكۈمرانلىق مەركىزىدىن يىراق بولغان تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدىكى جايغا مەركەزلەشتۇرۇشى، ھەتتا تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە چىڭ قوشۇنلىرىنى توسۇماقچى بولۇشى، پۈتۈنلەي ئەنگلىيىنىڭ «ئۇرۇش توختىتىپ، بېقىندى ئەل بولۇش» تەكلىپىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغانىدى. ياقۇپبەگ ئەنگلىيە دائىرىلىرىنىڭ ئارىلىشىشى بىلەن چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ تەڭرىتېغىدىن ھالقىپ، جەنۇبقا ئىچكىرىلەپ كىرمەيدىغانلىقىغا قارىغۇلارچە ئىشىنىپ كەتكەنىدى. دەل مۇشۇنداق تونۇشتا بولغانلىقتىن ياقۇپبەگ ھېچنېمىگە قارىماي ئاساسىي ھەربىي كۈچىنى تەڭرىتېغىنىڭ

شمالىي ئېتىكمەدىكى داۋانچىڭغا توپلاپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تۈرپان، توقسۇن ئەتراپلىرىدا چىڭ قوشۇنى بىلەن قارشىلىشىپ پۈتۈن كۈچى بىلەن تېخىمۇ كەڭ دائىرە ئىچىدە چىڭ قوشۇنى بىلەن تىركىشىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئەڭ ئاخىرىدا چىڭ سۇلالىسى بىلەن زېمىن بۆلۈشۈۋېلىشقا ئاساس سالماقچى بولغانىدى.

ئەمما 1877 ـ يىلى 4 ـ ئايدا چىڭ قوشۇنى كۈچلۈك ھۇجۇم بىلەن تۇنجى جەڭدىلا داۋانچىڭنى ئالدى. ئارقىدىنلا تۈرپاننى ئىشغال قىلىپ، توقسۇننى ساقلاپ تۇرۇۋاتقان دۇشمەن قوشۇنى قەلئەنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى. تۈيۈقسىز يۈز بەرگەن بۇ ئۆزگىرىشلەر ئەنگلىيە دائىرىلىرىنىڭ ياقۇپبەگنى «بېقىندى ئەل قىلىش» سۇيىقەستىنى بىتچىت قىلىپ قالماي، ياقۇپبەگنىڭ خام خىياللىرىنىمۇ ئويغا چىقاردى. بولۇپمۇ توقسۇن قەلئەسىنىڭ قولدىن كېتىشى بىلەن ياقۇپبەگنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى ئاجىز مۇداپىئە لىنىيىسى بىردىنلا تايانچسىز قالدى. بىرىنچى بولۇپ بۇ خىل ئېغىر ئاقىۋەتنى كۆرۈپ يەتكۈچى ياقۇپبەگنىڭ ئۆزى ئىدى. بۇمۇ ياقۇپبەگنىڭ شۇ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى كورلا شەھىرى ئەتراپىدا تۈيۈقسىز ئۆلۈشىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئامىلى ئىدى.

ياقۇپبەگنىڭ ھەربىي كۈچىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا پارچىلىغىنى ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بەگقۇلىبەگ بىلەن ئىككىنچى ئوغلى ھەققۇلىبەگ ئوتتۇرىسىدىكى قىرغىنچىلىق ۋە بەگقۇلىبەگ بىلەن ھېكىمخان تۆرە ئوتتۇرىسىدىكى قىرغىنچىلىق بولدى. ئۇلار ياقۇپبەگنىڭ ئېشىپ قالغان ھەربىي كۈچىنى چىڭ قوشۇنى ھۇجۇم قوزغاشتىن بۇرۇنلا پۈتۈنلەي خورىتىپ تۈگەتتى.

ياقۇپبەگ قوشۇنلىرىنىڭ ھەربىي تاكتىكىدىكى بۇ بىر قاتار كەمچىلىكلىرى، چىڭ قوشۇنىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك نىشانى، ئەسكىرىي كۈچلەرنىڭ سەپلەش، جەڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى

جەھەتتىكى ئۇستۇنلۇكنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈردى. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش تۈرلۈك سەۋەبلەر چىڭ قوشۇنىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى ھەربىي ئامىللارنى شەكىللەندۈرگەنىدى.

3) ئىقتىسادىي ئامىل

سىياسىي، ھەربىي ئامىللار ئارقا - ئارقىدىن شەكىللەنگەن شارائىت ئاستىدا ئىقتىسادىي ئامىل چىڭ قوشۇنىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى قايتۇرۇۋېلىشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. بىرمەھەل ئوردا ئەھلىنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان دېڭىز مۇداپىئە تەرەپدارلىرى بىلەن قۇرۇقلۇق مۇداپىئە تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بەس - مۇنازىرىدە ناۋادا لى خۇڭجاڭنىڭ تەشەببۇسى ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن بولسا، ئۇ ھالدا شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ھەربىي ھەرىكىتى پەقەت ھەربىي خىراجەت سەۋەبىدىن 1875 - يىلىلا توختاپ قالغان بولاتتى. ئەمما چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئەڭ ئاخىرىدا لى خۇڭجاڭنىڭ تەشەببۇسىنى رەت قىلىپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ھەربىي ھەرىكىتى ئۈچۈن ئىقتىسادىي مۇھىم ھازىرلاپ بەردى. 1876 - يىل 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، گۇڭشۇي خان شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇشىدا چوقۇم پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىگە تايىنىش كېرەكلىكىنى تەكىتلەپ، «جاھان ئەھلىنىڭ كۈچىنى بىرلەشتۈرۈپ، غەربنى تىنچلاندۇرۇش ھەربىي ئىشلىرىنى ۋۇجۇدقا چىقارماق كېرەك» (47) دېگەنىدى.

غەربكە يۈرۈش قىلىشقا خىراجەت تەييارلاشتىن پۈتۈن شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغانغا قەدەر، پۈتۈن مەملىكەتتىكى 20 گە يېقىن ئۆلكە ۋە تاموژنىلار بىۋاستە خىراجەت بىلەن تەمىنلىدى. جەنۇبتا گۇاڭدۇڭ، خۇنەن، جياڭشىدىن تارتىپ، شىمالدا خېنەن، سەنشىگىچە، شەرقتىن فۇجيەن، جياڭسۇ، شەندۇڭدىن غەربتە سىچۈەن، شەنشى، گەنسۇغىچە غەربكە يۈرۈش قىلىشنى

مۇقىم ياكى ۋاقىتلىق راسخوت بىلەن تەمىنلىدى.

پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىگە تايانغانلىقتىن، چىڭ قوشۇنى ئۇزۇق ـ تۇلۇك، ھەربىي ئەسلىھە، ئەسكىرىي كۈچ شۇنداقلا تۇشۇش، يۆتكەش قاتارلىق جەھەتلەردە دۇشمەنگە قارىغاندا روشەن ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولدى. بۇنىڭ كۈچلۈك دەللىلى شۇكى، چىڭ قوشۇنى بىرمەھەل گەنسۇ قاتارلىق شىنجاڭغا قوشنا بولغان ئۆلكىلەردىن ئاشلىق توپلىيالمىغان ئەھۋالدا، ھەربىي ئاشلىق سېتىۋېلىشنى ئىچكى موڭغۇل، نىڭشيا ئەتراپلىرىغىچە كېڭەيتتى.

چىڭ قوشۇنىنىڭ كەڭ دائىرىلىك مول ئىقتىسادىي ئاساسىي بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ياقۇپبەگ زامان ياكى ماكان جەھەتتىن بولسۇن مۇقەررەر ناچار ئەھۋالدا تۇراتتى.

ياقۇپبەگ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز شەھەرنى ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارنى بېسىۋېلىش جەريانىدا، ئالتە يىلدەك ئۇرۇش قىلدى. ئۇرۇش ئوتلىرى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبى، غەربى ۋە شىمالى ئېتىكىدىكى تۆت مىڭ چاقىرىمغا يېقىن دائىرىنى قاپلىدى. بۇ دائىرىدىكى ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي مۇئەسسەسىلەر ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقلىرىنىڭ ئېغىر بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇزۇلماي بولغان ئۇرۇشلار ئارقا ـ ئارقىدىن دېھقانچىلىقنى زىيانغا ئۇچراتتى. كۆپلىگەن دېھقانلار مەجبۇرىي ئۇرۇشقا قاتنىشىپ يۇرتلىرىدىن ئايرىلدى ياكى ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇشتىن قېچىپ چۆل ـ جەزىرە، تاغ ـ ئورمانلاردا پاناھلاندى. نۇرغۇن تېرىقچىلىق ئۇلاغلىرى ئۇرۇشقا ئىشلىتىلىپ كەتتى.

ياقۇپبەگنىڭ خوتەندىكى ھەببۇللا پاشا، كۇچادىكى راشىدىن خوجا، ئۇرۇمچىدىكى تۇمىڭ خەلىپىنى يوقاتقاندىن كېيىن، خىراجەتتىن قىسىلغانلىقتىن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۆز رەقىبلىرىنىڭ مۇقىم كۆچمە مۇلۇكلىرىنى ئېلىشقا سېتىپ،

ئۆزىنىڭ خىراجەت جەھەتتىكى قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلدى. كەڭ تارقالغان «قوينىڭ دۇمبىسىدە تورغاي ئۇۋلىدى» دېگەن بۇ سىياسىي ھەزىل دەل ياقۇپبەگنىڭ ئاشۇ قېتىملىق ھەرىكىتىنى ئۆتكۈر ھالدا سۆككەن ۋە ئېچىپ تاشلىغانىدى.

ياقۇپبەگنىڭ تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا بىر دىنبىر ھۆكۈمرانلىغا ئايلانغاندىن كېيىن يولغا قويغان بەگلەرنىڭ ئۆزىگە تارتۇق يوللاش تۈزۈمى، ئۇنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ يەرلىك ئۈيغۇر پۇقرالىرىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا ئازادە مۇھىت يارىتىپ بەرگەنىدى. «تارىخىي ھەمىدى» دە خوتەننىڭ ھاكىمبېگى نىيازبەگنىڭ ياقۇپبەگكە تۇنجى قېتىم تارتۇق يوللىغانلىق ئەھۋالى ئالاھىدە بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ تارتۇقلىرى ئىچىدە مىڭ دانە يامبۇ، ئېگەر ـ جابدۇقلۇق 400 ئارغىماق ۋە تۈرلۈك قىممەتلىك بۇيۇملار ئىارتىلغان 400 ئات بار ئىدى(48).

دەل مۇشۇنداق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ياقۇپبەگنىڭ مۇھىم ھەربىي ـ مۇلكىي خادىملىرى ئىچىدە نىيازبەگكە ئوخشاش غايەت زور بايلىق توپلىغان ئەمەلدارلار بارلىققا كەلگەن. «تارىخىي ھەمىدى» دە خاتىرىلەنگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا، چىڭ قوشۇنى خوتەننى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، نىيازبەگ يوشۇرۇپ قويغان 3 مىڭ 200 دانە يامبۇ ۋە زور مىقداردىكى ئالتۇننى قولىغا چۈشۈرگەن (49).

كەڭ ئۈيغۇر پۇقرالىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەڭ ئېغىر سىلىق ياقۇپبەگنىڭ 50 ـ 80 مىڭچە كىلىدىغان قوشۇننىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈك، كىيىم ـ كېچەك ھەم قورال ـ يارىقىغا لازىملىق خىراجەت بىلەن تەمىنلەش ئىدى.

چىڭ قوشۇنى غەربكە يۈرۈش قىلىشنى باشلىغان ۋاقىتتا، ياقۇپبەگ دەل مۇشۇنداق ئاجىز ھەم تولىمۇ خەۋپلىك بولغان ئىقتىسادىي ئاساسقا تايانىدى. تېخىمۇ يامان بولغىنى، ئومۇمىي

ژەزىيەتكە ھۆكۇم قىلىشتىكى خاتالىق تۈپەيلىدىن، چىڭ قوشۇنى گۈمۈدىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ ھەممە ھەربىي ئەسلىھەلىرىنى قارىسىغىلا ئارقا - ئارقىدىن توقسۇن قەلئەسىگە يۆتكىدى. توقسۇن قەلئەسىنىڭ قولدىن كېتىشى بىلەن، ياقۇپبەگنىڭ ھەربىي ئەسلىھەلىرىنىڭ بىر قىسمىمۇ قولدىن كەتتى. يەنە بىر قىسمى ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قىرغىنچىلىقتا تۈگىدى.

بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇكى، سىياسىي ۋە ھەربىي ئامىلدىن باشقا، چىڭ قوشۇنىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكى ۋە ياقۇپبەگنىڭ بۇ جەھەتتىكى ناچار ئەھۋالى چىڭ قوشۇنىنىڭ جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىپ غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشىدىكى يەنە بىر مۇھىم ئامىل بولۇپ قالغان.

پايدىلانمىلار

① «خۇنەن قوشۇنى تەزكىرىسى»، 20 - جىلد، 3 — 17 - بەتلەر.

② لو جېڭجۇن: «مەرىپەتلىك، مەدەنىكار ھەزرەت زو زۇڭتاڭنىڭ شەجەرىسى»، 6 - جىلد، 16 - بەت؛ سۇن يۈتاڭ: «جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان سانائەت تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» 1 - توپلام (1 - قىسىم)، 445 - بەت؛ «مەرىپەتلىك، مەدەنىكار ھەزرەت زو زۇڭتاڭنىڭ پۈتۈكلىرى. مەكتۇپلار»، 10 - جىلد، 40 — 41 - بەتلەر.

③ «مەرىپەتلىك، مەدەنىكار ھەزرەت زو زۇڭتاڭنىڭ خانغا يوللىغان مەلۇماتلىرى. داۋامى»، 57 - جىلد، 6 - بەت.

④ يۇقىرىقى كىتاب، 43 - جىلد، 13 -، 14 - بەتلەر.

⑤ «چىڭ موزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 333 - جىلد، 13 -، 14 - بەتلەر.

⑥ «مەرىپەتلىك، مەدەنىكار ھەزرەت زو زۇڭتاڭنىڭ پۈتۈكلىرى. مەكتۇپلار» 15 - جىلد، 61 -، 62 - بەتلەر؛ «مەرىپەتلىك، مەدەنىكار ھەزرەت زو زۇڭتاڭنىڭ پۈتۈكلىرى مەلۇماتنامىلەر، 46 - جىلد، 42 -، 45 - بەتلەر.

⑦ «مەرىپەتلىك، مەدەنكار ھەزرەت زو زۇڭتاڭنىڭ خانغا يوللىغان مەلۇماتلىرى. داۋامى»، 54 ـ جىلد، 7 ـ بەت.
⑧ «چىڭ موزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 358 ـ جىلد، 28 ـ 30 ـ بەتلەر؛ «مەرىپەتلىك، مەدەنكار ھەزرەت زو زۇڭتاڭنىڭ خانغا يوللىغان مەلۇماتلىرى. داۋامى»، 54 ـ جىلد، 1 ـ، 2 ـ بەتلەر.
⑨ يۇقىرىقى كىتاب، 54 ـ جىلد، 5 ـ بەت.
⑩ يۇقىرىقى كىتاب، 54 ـ جىلد، 6 ـ بەت.
⑪ يۇقىرىقى كىتاب، 54 ـ جىلد، 6 ـ بەت.
⑫ يۇقىرىقى كىتاب، 61 ـ جىلد، 5 ـ، 6 ـ بەتلەر.
⑬ «تارىخىي ئەسىنىيە»، 291 ـ، 298 ـ بەتلەر؛ «تارىخىي ھەمىدى»، 480 ـ، 483 ـ، 488 ـ بەتلەر.
⑭ «تارىخىي ھەمىدى»، 483 ـ بەت.
⑮ «چىڭ دىنزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 38 ـ جىلد، 2 ـ، 3 ـ بەتلەر.
⑯ «تارىخىي ھەمىدى»، 484 ـ بەت. «تارىخىي ئەسىنىيە»، 294 ـ بەت.
⑰ «چىڭ دىنزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 38 ـ جىلد، 3 ـ، 4 ـ بەتلەر.
⑱ «مەرىپەتلىك؛ مەدەنكار ھەزرەت زو زۇڭتاڭنىڭ پۈتۈكلىرى. مەكتۇپلار»، 17 ـ جىلد، 31 ـ بەت.
⑲ «چىڭ دىنزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 366 ـ بەت.
⑳ «تارىخىي ئەسىنىيە»، 298 ـ بەت.
㉑ بەزى ماتېرىياللاردا «5 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى» دەپ خاتىرىلەنگەن.
㉒ «تارىخىي ھەمىدى»، 489 بەت.
㉓ يۇقىرىقى كىتاب، 491 ـ بەت؛ مور: «پامىر»، 22 ـ باب، 317 ـ، 318 ـ بەتلەر: «ئەمىرنىڭ قول ئاستىدىكى بىر مەھرەم خوتەننىڭ ھۆكۈمرانى نىياز ھاكىمبەگنىڭ كۆپلەپ ئالتۇن پارا بېرىشى بىلەن ئەمىرنىڭ ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولدى. ئۇ ئۆز قولى بىلەن زەھەرنى ياقۇبېگنىڭ چېيىغا قۇيۇۋەتتى. شۇنداق قىلىپ ياقۇبېگ بۇ قاپ يۈرەك قاتىلنىڭ قولىدا ئۆلدى» دېيىلگەن. «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» 2 ـ قىسىم، 389 ـ بەتتىن نەقىل ئېلىنغان؛ «شىنجاڭنى تەكشۈرۈش

خاتىرىسى» ، 3 ـ جىلدا: «پاشا كىشىلەرنىڭ ئاللىقاچان ئۆزىدىن كۆڭلى قالغانلىقىنى بىلىپ، كېچە ـ كۈندۈز ھەسرەتلىنىپ، ئاخىر دورا ئىچىپ ئۆلۈۋالدى» دېيىلگەن.

㉔ «تارىخىي ئەسىنىيە» ، 327 ـ بەت.

㉕ «تارىخىي ھەمدى» ، 528 ـ بەت؛ «تارىخىي ئەسىنىيە» ، 328 ـ بەت.

㉖ رىۋايەتلەردىكى ئىسلام دىنىنىڭ يارانقۇچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ نەۋرىسى ئىمام ھۈسەيىننى ئۆلتۈرگەن قاتىل.

㉗ «تارىخىي ھەمدى» ، 202 ـ ، 203 ـ ، 204 ـ بەتلەر.

㉘ «تارىخىي ھەمدى» ، 528 — 529 ـ بەتلەر؛ «تارىخىي ئەسىنىيە» ، 328 — 329 ـ بەتلەر.

㉙ «تارىخىي ھەمدى» ، 532 ـ ، 534 ـ بەتلەر؛ «تارىخىي ئەسىنىيە» 361 ـ ، 362 ـ بەتتە ھېكىمخان تۆرە ھىجرىيە 1321 ـ يىلى (مىلادىيە 1904 ـ يىلى) ۋاپات بولدى، دېيىلگەن.

㉚ «تارىخىي ھەمدى» ، 537 ـ بەت.

㉛ يۇقىرىقى كىتاب، 540 ـ بەت.

㉜ يۇقىرىقى كىتاب، 539 ـ بەت.

㉝ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمىھالى» ، 116 ـ بەت؛ «قەشقەرىيە» ، 198 ـ بەت؛ «تارىخىي ھەمدى» ، 539 ـ بەت.

㉞ «قەشقەرىيە» ، 216 ـ بەت؛ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمىھالى» ، 267 ـ بەت.

㉟ «چىڭ دىنزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» ، 67 ـ بەت، 16 ـ ، 19 ـ بەتلەر، 20 ـ بەت.

㊲ «تارىخىي ھەمدى» ، 336 ـ بەت.

㊳ يۇقىرىقى كىتاب، 336 ـ بەت.

㊴ يۇقىرىقى كىتاب، 583 ـ ، 584 ـ بەتلەر.

㊵ «مەرىپەتلىك، مەدەنىكار ھەزرەت زو زۇڭتاڭنىڭ پۈتۈكلىرى. مەكتۇپلار» ، 18 ـ جىلد، 27 ـ بەت.

㊶ «تارىخىي ھەمدى» ، 485 ـ ، 486 ـ بەتلەر.

㊷ يۇقىرىقى كىتاب، 487 ـ بەت.

㊸ يۇقىرىقى كىتاب، 606 ـ بەت.

㊹ «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت ھەزرىتى زو زۇڭتائىنىڭ پۈتۈكلىرى. مەلۇماتنامىلەر»، 51 ـ جىلد، 74 ـ بەت.
㊺ يۇقىرىقى كىتاب، 50 ـ جىلد، 79 ـ بەت.
㊻ يۇقىرىقى كىتاب، 46 ـ جىلد، 32 ـ، 41 ـ بەتلەر.
㊼ «چىڭ دىنزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 25 ـ جىلد، 3 ـ 6 ـ بەتلەر.
㊽ «تارىخىي ھەمدى»، 415 ـ، 416 ـ بەتلەر.
㊾ يۇقىرىقى كىتاب، 556 ـ بەتلەر.

3 ـ بۆلۈم چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشى

1. جۇڭگو بىلەن رۇسىيىنىڭ ئىلى مەسىلىسى توغرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشلىرى

(1) رۇسىيىنىڭ ئىلىنى يۇتۇۋېلىش قارا نىيىتى

جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىدا بىرمۇنچە ياۋروپا ۋە ئامېرىكا دۆلەتلىرى سىياسىي ۋە ھەربىي ۋاستىلەرنى قوللىنىپ ئېلىمىزدە غايەت زور مەنپەئەتكە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن چارروسىيىلا ئېلىمىزنىڭ زېمىنىنى قوشۇن چىقىرىپ ئون يىلغىچە بېسىۋالدى. مۇشۇ مەندىن ئېيتقاندا، رۇسىيىنىڭ قوشۇن چىقىرىپ ئىلىنى بېسىۋېلىشى مەملىكىتىمىزنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى زور ۋەقە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

رۇسىيىنىڭ ئىلىغا تاجاۋۇز قىلىش پىلانىنى رۇسىيىنىڭ سىياسىي تەدبىر بەلگىلىگۈچىلىرى كېڭىشىش ئارقىلىق تاللىغان.

1871 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ۋە 3 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى چارروسىيە ھۆكۈمىتى ئىككى قېتىم مۇھىم يىغىن ئېچىپ ئىلىغا قورال كۈچى بىلەن تاجاۋۇز قىلىشنى قارار

قىلدى. ئارقىدىنلا رۇسىيە ئارمىيىسى باش شتابى ئىلىغا تاجاۋۇز قىلىدىغان كونكرېتنى پىلان تۈزۈپ چىقىپ تۈركىستان كائوفمانغا بۇيرۇق چۈشۈردى ھەمدە بۇ قېتىمقى تاجاۋۇز قىلىشنى «چېگرا جايلىرىمىزنىڭ تىنچلىقى ۋە تەرتىپىنى قوغداش ئۈچۈن» دەپ ئاتىدى①. مانا مۇشۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش بولغاچقا، ئىلىغا تاجاۋۇز قىلغان رۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى كولپاكوۋسكى 1871 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى غۇلجا شەھىرىگە كىرگەندىن كېيىن ئۈچۈقتىن ـ ئۈچۈق: «رۇسىيە ئىگىلىگەن يەرلىرىنى ھەرگىزمۇ جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بەرمەيدۇ»② دەپ جار سالدى.

ئىلىنىڭ يەر مەيدانى 56 مىڭ كۋادرات كىلومېتىردىن كۆپرەك. بۇ جايدا چىڭ سۇلالىسى توققۇز قەلئە بىنا قىلغان بولۇپ «ئىلىدىكى توققۇز قەلئە» دەپ ئاتالغان. ئىلى جياڭجۈنى كۇرە قەلئەسىدە تۇرغان بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقىدە ئۈچ قەلئە، غەربىدە بەش قەلئە بار ئىدى. بۇ قەلئىلەردە ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي ئاپپاراتلار تۈرۈشلۇق بولۇپ، مەلۇم بىر دائىرىنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقىنىڭ كاپالىتى ئىدى.

كۇرەنىڭ شەرقى، ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا ئولتۇراقلاشقانلار ئاساسەن ئۇيغۇرلار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى 18 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن كېيىن، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، ئۇچتۇرپان، قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن ھەمدە قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن كۆچۈپ كەلگەن دېھقانلار ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇلار «تارنچى» دەپ ئاتالغان. ھەربىر تېرىقچىلىق نۇقتىسىغا 100 تۇتۇن ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ «يۈزى» (100 دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) دەپ ئاتالغان. «يۈزى» بىر خىل مەمۇرىيەتنىڭ ئاساسىي قانلام بىرلىكى، باج يىغىش بىرلىكى، باشقۇرۇش بىرلىكى ئىدى. ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭى مەزگىلىدە «يۈزى» يەنىلا مەمۇرىيەتنىڭ ئاساسىي قاتلام بىرلىكى، باج يىغىش بىرلىكى ۋە باشقۇرۇش بىرلىكى

بولغان.

رۇسىيە ئىلىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئىلىنىڭ مەمۇرىي رايونلىرىنى ئۆزگەرتكەن. ئىمىنجان باھاۋدۇن يازغان «ئىلى تارىخى» ناملىق كىتابتا بۇ ۋەقە توغرىسىدا مۇنداق دېيىلگەن: «1871 ـ يىلى رۇسىيە ئىلىنى رەسمىي ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئىلىنى تۆت «ئۈيەزبەد» (ناھىيە) قا بۆلدى. بىرىنچىسى غۇلجا، ئىككىنچىسى ئارا ئۆستەڭ، ئۈچىنچىسى سۈيدۆڭ، تۆتىنچىسى قاينۇق»③.

ئىلىنىڭ مەمۇرىي رايونلىرىنى ئۆزگەرتىش بىلەن بىرگە، رۇسىيە ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرى «ئۈيەزبەد» (ناھىيە) دىن تۆۋەن دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى بېۋاستە ۋەزىپىگە تەيىنلىدى. بۇ مەمۇرىي ئەمەلدارلار ئىككىسى چوڭ تۈرگە بۆلۈنگەن. بىرىنچى تۈردىكى مەمۇرىي ئەمەلدارلار رۇس تىلىدىكى ئەمەل ـ مەنسەپ نامى بويىچە «بولس» دەپ ئاتالغان، يەنە بىر تۈردىكىلەر قانۇننى ئىجرا قىلغۇچى ئەمەلدارلار بولۇپ، ئۈيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەمەل مەنسەپ ئاتالغۇسى بويىچە «قازى» دەپ ئاتالغان. «ئىلى تارىخى» دا ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋال مۇنداق بايان قىلىنغان. «بۇرۇنقى يۈزبېشى، مىڭبېشى ۋە بەگلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ «بولس» ۋە قازىلار تەيىنلەندى»④. «ئىلى تارىخى» نىڭ مۇئەللىپى قوللانغان «قالدۇرۇلۇپ» دېگەن سۆز بىر تەرەپلىمە چۈشەنچە پەيدا قىلىدۇ، بۇ يەردە ئۇ «ئالماشتۇرۇش» دېگەن مەنىدە كېلىشى كېرەك.

رۇسىيە دائىرىلىرى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ قوللانغان تەدبىر ئىلى رايونىنىڭ مەمۇرىي مەركىزىنى ئالماشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. كۈرە بازىرى ئۇزاقتىن بېرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي بالمايى، بەلكى ئىلى رايونىنىڭمۇ مەمۇرىي مەركىزى ئىدى. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، كۈرە بازىرى ئىلى جىياڭجۈن مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق جاي بولۇش سۈپىتى بىلەن جۇڭگونىڭ غەربىتىكى

چېگرىسىنىڭ غايەت زور بەلگىسى ۋە سىمۋولى ئىدى. دەل مۇشۇ روشەن سىياسىي سەۋەبكە ئاساسەن، رۇسىيە ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرى كۈرە بازىرىنىڭ كۆپ قىسىم ئۆي - ئىمارەتلىرىنى مەقسەتلىك ۋەيران قىلىۋەتتى. كۈرە بازىرىنى چاققاندا چىققان ياغاچ - تاشلار بىلەن غۇلجا بازىرىدا 20 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا بىر رەستە ياسىدى. بۇ يەرگە رۇسىيە ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرىنىڭ خىزمەت تارماقلىرى ۋە ئۇزلۇكسىز كېلىۋاتقان رۇسىيە سودىگەرلىرى توپلىنىپ، بۇ رەستىنى ئىلىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەركىزىگە ئايلاندۇرۇۋالدى.

ئەنە شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە، رۇسىيە پايتەختى پېتېربۇرگدا ئىلىنىڭ ئاخىرقى تەۋەلىك مەسىلىسى مەخپىي ھالدا قايتا - قايتا مۇزاكىرە قىلىنىۋاتاتتى. بۇ مۇزاكىرە دۆلىتىمىزنىڭ ئىلى رايونىنى يەتتە سۇ ئۆلكىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىش ھەمدە «يەتتە سۇ ئۆلكىسى بىلەن سىر دەريا ئۆلكىسىنى باشقۇرۇش شەرتلىرى لايىھىسى» نى ئىلى رايونىدا يولغا قويۇشنى جاكارلاش بىلەن نەتىجىلەندى. ئارقىدىنلا ئىلىدا ھەربىي سوت قۇرۇلۇپ، ئەدلىيە ۋە تەرتىپنى قوغداش ھوقۇقىنى يۇرگۈزۈشكە باشلىدى. سەل كېيىنرەك، غۇلجا بازىرى بىلەن ئالمۇتا ئارىلىقىدا 17 ھەربىي رابات ياساپ. بۇ ۋاستە قاتناش ئالاقىسى ھاسىل قىلدى⑥.

رۇسىيىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىنى بېسۋېلىشىدا سىياسىي مۇددىئاسى بولۇپلا قالماي يەنە ئىقتىسادىي مۇددىئاسىمۇ بار ئىدى.

ئىقتىسادىي مەنپەئەت دائىرىسىدە، رۇسىيە ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرى شۇ جايدىكى باج تۈرلىرى ۋە باج نىسبىتىنى تەپ تارتماستىن بۇزدى. 1871 - يىلىنىڭ كېيىنكى بىرنەچچىلا، يەنى رۇسىيە ئىشغالىيەتچى قوشۇنى ئىلىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن يىرىم يىل ئىچىدە، رۇسىيە ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرى ئىلىدا

زورلۇق بىلەن 70 مىڭ 278 رۇبلى تۆتۈن بېجى يىغدى.
1874 - يىلى رۇسىيە ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرى يەنە زورلۇق بىلەن «ئاپتونومىيە ئىتتىپاقى» يىغىشقا كىرىشتى، باج نىسبىتى رەسمىي تۈتۈن بېجىنىڭ 20 پىرسەنتكە باراۋەر كەلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمەت تەرەپ ھۆججەتلىرىدىكى مەلۇماتلاردا كۆرسىتىلىشىچە، رۇسىيە ئىلىنى بېسىۋالغان مەزگىلدە ھەر يىلى ئىلىدىن يىغىۋالغان باج «يۈز مىڭ سەردىن چۈشمىگەن»⑦.

ئاپتاشكارا شۇلۇغۇلۇش شۇ بولدىكى، رۇسىيە دائىرىلىرى ئىلى پۈقرالىرىنى باج - سېلىقنى رۇبلى بىلەن تاپشۇرۇشقا مەجبۇرلىدى ھەمدە رۇبلىنى كۈمۈشكىلا تېگىشىپ بېرىشنى بەلگىلىدى. ئەينى چاغدا ئىلىدا ئېقىۋاتقىنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ پۇلى بولغانلىقتىن، شۇ جايدىكى پۇقرالار يارماقنى كۈمۈشكە تېگىشىپ، ئاندىن كۈمۈشكە روبلى تېگىشىشكە مەجبۇر بولۇپ، ئىلىدا كۈمۈشنىڭ باھاسى ناھايىتى ئۆرلەپ كەتكەنىدى. ھالبۇكى ئىلىدا رۇبلى سېتىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى رۇسىيە سودىگەرلىرى ئىدى. مۇشۇنداق سۇنئىي ئايلىنىشلا رۇسىيە سودىگەرلىرىگە غايەت زور ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئېلىپ كەلدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كۆرۈلگەن ئىككىنچى بىر خىل ھادىسە رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئىلىنىڭ يەرلىك دېھقانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى ۋە چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنى تۆرلۈك يوللار بىلەن تۆۋەنلىتىش ئەمما رۇسىيە سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنى جېنىنىڭ بارچە ئۈستۈرۈش ئارقىلىق باھا پەرقىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى كۆزلىشى ئىدى.

1879 - يىلىغا كەلگەندە، رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ پائالىيىتى ئىلى رايونى دائىرىسىدىن ھالقىپ شىخو ئەتراپلىرىغىچە كېڭىيىپ رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ قارائۇسۇ

(شخو) دا تجارەت قىلىدىغان ماگىزىنلىرى 80 نەچچىگە يەتتى. پەقەت 1879 ـ يىلى رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ قارائوسۇ (شخو) دىكى تىجارەت سوممىسىلا 2 مىليون رۇبلىغا يەتكەن⑧.

رۇسىيە ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرى ئەپيۇن تېرىشنىمۇ ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئېلىشنىڭ بىر خىل ۋاستىسى قىلدى. 1874 ـ يىلى رۇسىيىنىڭ ئىلىدا قىلغان ئەپيۇن تىجارىتىدىن تاپقان كىرىمىلا 333 مىڭ رۇبلىغا يەتتى⑨.

رۇسىيىنىڭ ئىشغالىيىتى ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە، بولۇپمۇ شۇ جايلاردىكى ئۇيغۇر پۇقرالارغا ئىنتايىن زور ئازاب ـ ئوقۇبەت ئېلىپ كەلدى. 1873 ـ يىلى سىدىق ئاتلىق بىر ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىنىڭ ھاۋالىسى بويىچە ئۆلۈپ كېتىش خەۋپىگە قارىماي يوشۇرۇن ھالدا چۆچەككە بېرىپ ئىلى جياڭجۈنى رۇئ چۈەنگە ئىلىدىكى ھەر مىللەت پۇقرالىرىنىڭ رۇسىيىنىڭ ئىشغالىيىتىدىن قۇتۇلۇشنى تەقەززالىق بىلەن كۆتۈپ تۇرغانلىق ئارزۇسىنى ئىزھار قىلدى ھەمدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تېزراق ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشىنى، پۇقرالارنى ئازاب ـ ئوقۇبەتتىن خالاس قىلىشنى تەلەپ قىلدى⑩.

2) چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشقا ھازىرلىق كۆرۈشى

1871 ـ يىل 4 ـ ئايدا چارروسىيە ئەسكەر ئەۋەتىپ دۆلىتىمىزنىڭ ئىلى رايونىنى بېسىۋېلىپ ئىككى ئاي ئوتكەندىن كېيىن، رۇسىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ زۇڭلى يامۇلىغا نوتا تاپشۇرۇپ، رۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ ئىلىنى ئىشغال قىلىپ بولغانلىقىنى ئوقتۇردى. زۇڭلى يامۇلى پادىشاھ تۇڭجىغا بۇ ۋەقەدىن مەلۇمات بەرگەندە: رۇسىيىنىڭ غەربىي سىبىرىيەدىكى يەرلىك ئەمەلدارى مىس سىملىق لىنىيە ئارقىلىق بۇ دۆلەتنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىسىگە ئەۋەتكەن خېتىدە يەتتە سۇ ئوڭكىسىنىڭ گوبىرناتورى

كالپاكوۋسكىنىڭ ئىلىغا ئەسكەر ئەۋەتىپ، تارانچىلار بىلەن ئۇزمەي ئۇرۇشۇپ زەپەر قوچۇپ، 5 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى (يەنى 7 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى) غولجىنى قايتۇرۇۋېلىپ، قاراقچىلارنىڭ كاتتىۋاشلىرىنى تىرىك تۇتقانلىقىنى ئېيتىپتۇ. بۇ دۆلەت ئالاقىسىنى مەس سىملىق لىنىيە ئارقىلىق يوللىغاچقا، سۆزلەر بەك ئىخچاملىنىپ كېتىپ، تەپسىلاتىدىن ۋاقىپلىنالمىدۇق» دېدى.

چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى چارروسىيە قوشۇنلىرىنىڭ ئىلى رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكىدىن چوڭقۇر تەشۋىشلەندى. 1871 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى تۇڭجى خان ھەربىي ئىشلار ۋەزىرىگە ئىلى جىياڭجۇنى روك چۆەنگە ئىلىغا بېرىپ چارروسىيە قوشۇنىنىڭ قوماندانى، يەتتەسۇ ئۆلكىسىنىڭ گۇبېرناتورى كالپاكوۋسكى بىلەن كۆرۈشۈپ ئىلىنىڭ قايتۇرۇۋېلىش ئىشىنى مۇزاكىرە قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى شۇ يەردىكى، «جۇڭگودىن ئادەم بېرىپ ئۇ يەرنى باشقۇرسا، روسلارنىڭ باھانە كۆرسىتىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ، بولمىسا، كەلگۈسىدە ئۇلار خالىغانچە تەلەپ قويۇشقا باشلىغاندا، بىزنىڭ ئۇنى يىغىشتۇرمىقىمىز تەسكە چۈشىدۇ»⑪ دەپ تەكىتلىدى.

شۇ چاغدا، روسىيە قوشۇنلىرىنىڭ ئىلىدىن شەرققە قاراپ سىلجىپ ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغۇسى بار دېگەن گەپلەر تارقىلىپ يۈرگەنىدى. شۇڭا، ئوخشاش بىر بۇيرۇقتا، پادىشاھ تۇڭجى ئاگاھلاندۇرۇپ مۇنداق دېدى: «ئېيتىلىشىچە روسىيىنىڭ ئىلى ئارقىلىق ئۇرۇمچىنى قايتۇرۇۋالغۇسىمۇ بار ئىكەن. ئەگەر مۇشۇ گەپ راست بولسا، قول سېلىش تېخىمۇ قىيىن بولۇپ قالىدۇ، جىڭ لىيەن غەربىي چېگرىدا ئۇزۇن تۇرغان، ئۇ يەردىكى ئىشلار بىلەن پىششىق تونۇش، ئۇنىڭ قوشۇن باشلاپ چىقىپ ئۇرۇمچىنى قايتۇرۇۋېلىشنى ئويلاپ باققان

تۇزۇكتۇر. ئەھۋال ھەقىقەتەن بەك ئېغىر، ئىشنىڭ مۇشۇنچىلىكىدە ئالدىن تۇتۇش قېلىپ نۇسرەت قازىنىش ئۈچۈن ھەرگىز باشقىلارنىڭ ئارقىسىدا قالماسلىقى كېرەك»㉑.

ئەمەلىيەتتە، مەيلى رۇئ چۆەن مەيلى جىڭ لىيەن بولسۇن، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ مۇددىئاسى بويىچە ئىلىنى بىۋاستە قايتۇرۇۋالالمىدى. ھەتتاكى رۇئ چۆەننىڭ ئادەم ئەۋەتىپ ئەھۋالنى ئايدىڭلاشتۇرۇش تەدبىرىمۇ رۇسىيە ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرىنىڭ قىينىچىلىقى تۇغدۇرۇشى تۇپەيلىدىن ئەمەلگە ئاشمىدى. 1871 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، رۇئ چۆەن ئالمۇتاغا ئادەم ئەۋەتىپ رۇسىيە دائىرىلىرى بىلەن ئۇچرىشالىدى. تەكرار ئۇچرىشىشتىن كېيىن، رۇسىيە دائىرىلىرى باشتا ناداموكتا رۇئ چۆەن بىلەن كۆرۈشۈشكە ماقۇل بولغانىدى. 1872 يىل 1 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى رۇئ چۆەن ئۇلاستايدىن تارباغاتايغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، رۇسىيە تەرەپنىڭ كۆرۈشۈش ئورنىنى يەنە ئاياگۇزغا ئۆزگەرتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپتى.

1872 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى رۇئ چۆەن رۇسىيە ۋەكىلى فوخوسلىپوۋسكى بىلەن ئاياگۇزدا رەسمىي كۆرۈشتى. بۇ قېتىمقى كۆرۈشۈشتە رۇسىيە ۋەكىلى ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش ئىشى توغرىسىدا ئايرىم سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق رەت قىلىپ، رۇئ چۆەننى جۇڭگو ـ رۇسىيە چېگرىسىنى يېڭىۋاشتىن ئايرىش ھەمدە شىنجاڭدا يېڭى سودا پورتى ۋە سودا يوللىرىنى ئېچىش قاتارلىق مەسىلىلەر ھەققىدە پوزىتسىيە بىلدۈرۈشكە قىستىدى.

ئىككى تەرەپنىڭ سۆھبەتتىكى ئاساسىي مەسىلىدە ئىختىلاپ ناھايىتى چوڭ بولغانلىقتىن، ئاياگۇز سۆھبىتىدىن ھېچقانداق نەتىجە چىقمىدى.

1873 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى رۇسىيىنىڭ جۇڭگودا

تۈرۈشلۇق ئەلچىسى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ زۇڭلى يامۇلىغا نوتا تاپشۇرۇپ، ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىشنىڭ ئالدىنقى شەرتلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. نوتىدا «دۆلىتىمىز ئىلكىمىزدىكى ئىلى رايونىنى دۆلىتىڭىزلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى خالايدۇ، بۇنىڭدا ئالدى بىلەن ئۇ يەرنىڭ ئەمىلىكىنى ساقلاش ۋە ئۇ يەرنى باشقۇرۇشقا ئەمەلدار قويۇش زۆرۈر» دېيىلگەن.

ئەينى ۋاقىتتا، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھەربىي كۈچلىرى شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي قاتارلىق جايلاردا توسۇلۇپ قالغاچقا، رۇسىيە ئوتتۇرىغا قويغان «ئالدى بىلەن ئۇ يەرنىڭ ئەمىلىكىنى ساقلاش ۋە ئۇ يەرنى باشقۇرۇشقا ئەمەلدار تەيىنلەش» شەرتىنى ھەرگىز ئەمەلىيلەشتۈرگىلى بولمايتتى. شۇڭا ئىلى مەسىلىسى توغرىسىدىكى سۆھبەت پۈتۈنلەي بىر ياقتا تاشلاپ قويۇلدى.

1875 ـ يىل 5 ـ ئايدا، چىڭ ھۆكۈمىتى زو زۇڭتاڭنى شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى. شۇ يىل 6 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى گۇاڭشۇي خان زو زۇڭتاڭغا مەخپىي بۇيرۇق ئەۋەتىپ، ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشنىڭ تەپسىلىي لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى تاپشۇردى.

زو زۇڭتاڭ ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشنى چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى بىلەن باغلاپ قاراپ مەسلىنىڭ تۈگۈنى ئاۋۋال ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشتا ئەمەس، بەلكى ئۇرۇمچىنى تېز قايتۇرۇۋېلىش، ئاندىن يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ياقۇپبەگنى يوقىتىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىشتا، مۇشۇ قەدەمنى ئىشقا ئاشۇرغاندىلا، چىڭ قوشۇنلىرى ئاندىن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا تولۇق ھەربىي ئۈستۈنلۈك ۋە سىياسىي ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولالايدۇ، شۇنداقلا رۇسىيە دائىرىلىرىنى ئىلى مەسىلىسى ھەققىدە چىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئەستايىدىل سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر قىلالايدۇ، دەپ

هېسابلايتتى.

1878 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا، چىڭ قوشۇنلىرى ياقۇپبەگ كۈچلىرىنى تەلتۆكۈس يوقىتىپ، قەشقەر، يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋالدى. ئارقىدىنلا، چىڭ قوشۇنلىرى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي يولىدىكى جىڭ، شىخو (قارائۈسۇ) ۋە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي يولىدىكى ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان قاتارلىق جايلارنى كۆپ ساندا قوشۇن توپلاپ، ئىلىغا قارىتا روشەن قورشاۋ ھالىتىنى شەكىللەندۈرۈش ئارقىلىق چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئىلى مەسىلىسى ھەققىدە رۇسىيە دائىرىلىرى بىلەن سۆزلىشىش ئۈچۈن كۈچلۈك سىياسىي مۇھىت ۋە ھەربىي مۇھىت يارىتىپ بەردى.

3) چۈڭ خۇنىڭ رۇسىيىگە ئەلچىلىككە بېرىشى ۋە «رۇاكىيە شەرتنامىسى»

1878 ـ يىلى باھاردا، چىڭ ھۆكۈمىتى رۇسىيە ھۆكۈمىتىگە جۇڭگونىڭ رۇسىيە پايتەختى پېتربۇرگقا ئەلچى ئەۋەتىپ ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش مەسىلىسىدە سۆھبەت ئۆتكۈزىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. رۇسىيە ھۆكۈمىتى چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا توپلانغانلىقىدەك جىددىي ئەمەلىيەتنى نەزەردە تۇتۇپ، دەرھال چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئەلچىسىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى ھەمدە چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇتتۇرىغا قويغان سۆھبەت كۈنتەرتىپىكە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. 1878 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى، چىڭ ھۆكۈمىتى مەنسەپ تۇتۇق ۋازارىتىنىڭ ياناشبېگى، پايتەخت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش جىياڭجۇنى چۈڭ خۇنى خان مۇپەتتىشى سالاھىيىتى بىلەن رۇسىيىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى.

چىڭ ھۆكۈمىتى چۈڭ خۇنى رۇسىيىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، رۇسىيىنىڭ ياقۇپبەگ باندىتلىرىدىن پايدىلىنىپ دۆلىتىمىزنىڭ چېگرىسىدا ئىغۋاگەرچىلىك قىلىپ،

ئىلى سۆھبىتىگە يېڭى توسالغۇ پەيدا قىلىدۇ دەپ ھېسابلاپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلارغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن دۇشمەنلەرنى يوقىتىشقا ھەمىشە تەييار تۇرۇشنى بۇيرۇدى. دەرۋەقە، 1878 ـ يىل 7 ـ ئاي، 9 ـ ئاي ۋە 11 ـ ئايلاردا، ئۇچ تۈركۇم ياقۇپبەگ باندىتلىرى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا جىڭ، ئاقسۇ ۋە قەشقەر قاتارلىق جايلارغا بۆسۈپ كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار قورشاپ يوقىتىلدى. مانا بۇلار رۇسىيىنىڭ ئىلى مەسىلىسى سۆھبىتىدىكى ئورنىنى مەلۇم دەرىجىدە ئاجىزلىتىۋەتتى. رۇسىيىنىڭ سۆھبەتتىكى ئورنىنى بىۋاستە ئاجىزلاتقان ئىككىنچى بىر مۇھىم ئامىل 1877 ـ يىلى پارتلىغان رۇسىيە ـ تۈركىيە ئۇرۇشى بولدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش رۇسىيىنىڭ ھەربىي كۈچى ۋە ئىقتىسادىي كۈچىنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى.

رۇسىيە ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى تونۇپ يەتكەنلىكتىن، چوڭ خۇ 1878 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى رۇسىيە پايتەختى پېتىربۇرگقا يېتىپ بارغاندا، رۇسىيە دائىرىلىرى ئۇنى داغدۇغىلىق كۈتۈۋالدى. چار پادىشاھ ئالېكساندىر II قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە يەنى 1879 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى چىڭ، ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ تولۇق ھوقۇقلۇق ئەلچىسىنى قوبۇل قىلىپ، دوستلۇق ۋە ئىناقلىقنى ئىپادىلىدى.

شۇ يىلى 3 ـ ئايدا، چار پادىشاھ ئالېكساندىر II تەييارلىق يىغىنىغا ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلىپ، جىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى بىلەن ئىلى مەسىلىسى ھەققىدە سۆھبەت ئۆتكۈزۈشتىكى پرىنسىپلىق مەيدانىنى كېڭىشىپ بېكىتتى. ھەمدە قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى مىلىيوتىن باشچىلىقىدىكى پەۋقۇلئاددە كومىتېتنى تەشكىللەپ، ھەربىي ساھە بىلەن سودا ساھەسىنى ئىلىنىڭ قايتۇرۇشقا مەسئۇل قىلدى. رۇسىيە دائىرىلىرىنىڭ كۆڭلىگە پۈككەن غەرەزنىڭ نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئەمەلىيەتتە

ئۇلار ئىلى مەسلىسى ھەققىدىكى سۆھبەت ئۇستىلىگە كېلىشكە مەجبۇر بولۇپ قالغانىدى.

ئەمما، چۈك خۇ رۇسىيە ئىچكى - تاشقى جەھەتتە قىيىنچىلىققا بوغۇلۇپ قالغان مۇشكۇل ئەھۋالدىنمۇ پايدىلانمىدى، ھەم چاك قوشۇنلىرىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا قولغا كەلتۈرگەن ھەربىي ئۈستۈنلۈكىگىمۇ تايانمىدى. ئەكسىچە رۇسىيىنىڭ يۇمشاق ۋە قاتتىق ۋاستىلەرنى تەڭ ئىشقا سېلىشتۇرۇپ نەيرەڭۋازلىقلىرى ئالدىدا گاڭگىراپ، ھېچ ئىش قىلماي، ۋاقتىنى رۇسىيە پايتەختىدە سایاھەت ۋە زىياپەتلەردە بىھۇدە ئۆتكۈزۈۋەتتى. لېكىن دەل مۇشۇ مىليوتىن رەھبەرلىك قىلغان پەۋقۇلئاددە كومىتېت قايتا - قايتا كېڭىشىش ئارقىلىق ئىلىنى شەرتلىك، قىسمەن قايتۇرۇپ بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە ئىلى مەسلىسىدە ئىمكانقەدەر كۆپرەك تۆلەم تۆلىتىۋېلىش خىيالىدا بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، رۇسىيە تەرەپ ئۆزىنىڭ شەرتنامە نۇسخىسىنى چۈك خۇغا تاپشۇردى⑰.

1879 - يىل 9 - ئاينىڭ 22 - كۈنى چۈك خۇ زۇڭلى يامۇلىغا تۆت قېتىم تېلېگراممىا يوللاپ، رۇسىيە ئوتتۇرىغا قويغان شەرتنامە نۇسخىسىنىڭ مەزمۇنلىرىنى مەلۇم قىلدى. شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 8 - كۈنى گۇاڭشۇخان ھەربىي ئىشلار ۋەزىرىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، شەرتنامە نۇسخىسىنىڭ قىسمەن مەزمۇنلىرى ھەققىدىكى باشقىچە پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە: «ئىش ئەگەر ئەۋەتىلگەن مەلۇماتتىكىدەك بولسا، چوڭ ۋەزىيەتكە دەخلى يېتىدۇ. ئۇنى قەتئىي قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ»⑱ دەپ كۆرسەتتى.

ئەمەلىيەتتە، ئوردىنىڭ تەدبىر بەلگىلەش قاتلىمىدىكىلەر رۇسىيە ئوتتۇرىغا قويغان شەرتنامە نۇسخىسىنى غۇلغۇلا قىلىۋاتقاندا، چۈك خۇ شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى چار پادىشاھىنىڭ رۇسىيىنىڭ قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى ۋاقتىلىق

ئوردىسى — رۇاكىيە ئوردىسىدا رۇسسىيە ئوتتۇرىغا قويغان شەرتنامە نۇسخىسىنى ئاساس قىلغان «ئىلىنى تاپشۇرۇپ بېرىش ـ تاپشۇرۇۋېلىش شەرتنامىسى» گە ئىمزا قويۇپ بولغاندى. بۇ شەرتنامە چار پادىشاھنىڭ رۇاكىيىدىكى ۋاقىتلىق ئوردىسىدا ئىمزالانغانلىقى ئۈچۈن، «رۇاكىيە شەرتنامىسى» دەپمۇ ئاتالدى. يەنە بۇ شەرتنامە 18 ماددىدىن تەركىب تاپقانلىقى ئۈچۈن «جۇڭگو ـ رۇسىيە 18 ماددىلىق شەرتنامىسى» دەپمۇ ئاتالدى.

ئۇزۇن ئۆتمەيلا «رۇاكىيە شەرتنامىسى» نىڭ ئاساسلىق مەزمۇنلىرى جەمئىيەتكە تارقىلىپ، بىرمەھەل پۈتۈن مەملىكەتتە زور غۇلغۇلا قوزغىدى. ئوردا ۋە ئاۋام خەلق، يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە ھەممەيلەن بىردەك غەزەپكە كېلىپ چۇڭ خۇنى قاتتىق جازالاشنى تەلەپ قىلدى. 1880 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى گۇاڭشۇخان شىغاۋۇل ۋازارىتىگە چۇڭ خۇغا جىنايەت بېكىتىشنى بۇيرۇدى.

2 . چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ رۇسىيىنى ئوبيېكت قىلغان ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇشلىرى

1) چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ «رۇاكىيە شەرتنامىسى» نى رەت قىلىشى

«رۇاكىيە شەرتنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، رۇسىيە چىڭ ھۆكۈمىتى دائىرىلىرىنىڭ بۇ شەرتنامىگە قايتۇرىدىغان ئىنكاسىغا ئىنچىكە كۆڭۈل بۆلدى. 1880 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى رۇسىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى كىياند چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ زۇڭلى يامۇلىدىن گۇاڭشۇخاننىڭ ئىككى كۈن ئىلگىرى چۇڭ خۇنى «جازا ۋازىتىنىڭ ھۆكۈمى ئارقىلىق قاتتىق جازالاش» بۇيرۇقى چىقارغىنىنىڭ مەنىسى نېمە؟ دەپ سۇرۇشتە

قىلدى ھەمدە: «بۇنىڭ ئىككى دۆلەتنىڭ سۆھبەت ئىشى بىلەن مۇناسىۋىتى چوڭدەك قىلمىدۇ. جۇڭگو ئالدىنقى يىلى خان مۇپەتتىشىنى رۇسىيىگە ئەۋەتىپ دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇۋىدى، رۇسىيىمۇ ئەپلىشىپ قبلىش نىيىتىدە بولدى. شۇ ۋەجدىن ئىشلارنى سەممىيەت بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بىر ياقلىق قىلدى. ئەمدىلىكتە جۇڭگو مۇشۇنداق يول تۇتسا، بۇ ئىشتىن دۆلىتىمىزنى خەۋەردار قىلماي تۇرالمايمەن، ئەگەر بۇ ئىشنى دۆلىتىمىزگە مەلۇم قىلسام، دۆلىتىمىز بۇنىڭدىن گۇمانلىنىپلا قالماي، بەلكى جۇڭگونىڭ ئەپلىشىپ قبلىش سەممىيىتىگە يوقىكەن، ھەرگىزمۇ شۇ (شەرتنامە) بويىچە ئىش قىلمايدىكەن دېگەن قاراشقا كېلىدىغانلىقى چوقۇم»⑲ دەپ تەھدىت سالدى.

ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، چۇڭ خۇ دېلوسى خەلقئارا جامائەتچىلىكىنىڭ دىققىتىنى تارتتى. بۇ جەھەتتە گەۋدىلىكرەك بولغىنى ئەنگلىيە دائىرىلىرى بولدى. 1880 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ۋېيتمان چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ زۇڭلى يامۇلى بىلەن كۆرۈشۈپ رۇسىيە ئۇچۇن ئاشكارا دوست تارتىشىپ بەردى. ئۇ تەلۈلۈك بىلەن: «ئەگەر جۇڭگو (رۇاكىيە شەرتنامىسى) نى ئىنكار قىلىشقا بەل باغلىسا، ئۇ ھالدا جۇڭگو ئۇرۇش قىلىشقا ھازىرلىق كۆرۈپ قويۇشى لازىم»⑳ دېدى. ئۇنىڭ كەينىدىن گېرمانىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى يەنە ھەرقايسى ئەللەرنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىلىرى ئارىسىدا جۇڭگوغا قارشى ئۇرۇش قىلىشنى ئاشكارا قۇتراتتى، شۇنىڭ بىلەن جۇڭگونى قايتا بۆلۈشۈۋېلىشتىن ئىبارەت خەلقئارالىق چۇقان ـ سۇرەن بىر مەھەل ئەۋجىگە چىقتى.

2 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، چىڭ ھۆكۈمىتى رۇسىيىگە: «چۇڭ خۇ شەرتنامە ھەققىدە سۆھبەتلەشكەندە يولىورۇققا خىلاپلىق قىلغان، ھوقۇق دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن. نۇرغۇن

مەسىلىلەرنى ئىجرا قىلىش قىيىنغا توختايدۇ» دەپ ئۇقتۇردى. 1880 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، گۇاڭشۇي خان بىر كۈننىڭ ئىچىدە قارا دۇڭانغا يەتتە قېتىم بۇيرۇق چىقىرىپ پۈتۈن مەملىكەتنىڭ دېڭىز مۇداپىئەسىنى ۋە قۇرۇقلۇق مۇداپىئىسىنى زور دەرىجىدە تەڭشىدى⑳.

چىڭ ھۆكۈمىتى بۇ قېتىم مۇداپىئە كۈچلىرىنى شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا ئايرىپ ئورۇنلاشتۇردى. شەرقتىكى دېڭىز مۇداپىئە كۈچلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا لى خۇڭجاڭ تولۇق ھوقۇقلۇق مەسئۇل بولدى. گۇاڭشۇخان لى خۇڭجاڭنى «تىەنجىن پايتەخت ئۇچۇن توسۇق، ئومۇمىيەتكە مۇناسىۋەتلىك»㉑ دەپ ئالاھىدە ئاگاھلاندۇردى.

چىڭ ھۆكۈمىتى دېڭىز مۇداپىئەسىنى ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا پايتەخت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىنى قورشاپ مۇھاپىزەت قىلىدىغان قۇرۇقلۇق مۇداپىئە سىستېمىسىنى ھاسىل قىلدى. پايتەخت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىنى قورشاپ مۇھاپىزەت قىلىدىغان قۇرۇقلۇق مۇداپىئە سىستېمىسىنىڭ تايانچ نۇقتىلىرى فېڭتىيەن، جاڭجياكۇ، سۇييۈەن، كۇرە قاتارلىق جايلار ئىدى. سەل كېيىنرەك، قۇرۇقلۇق مۇداپىئە سىستېمىسى يەنە غەربتە قوبدۇ، ئۇلاستاي قاتارلىق جايلارغىچە ئۇزارتىلدى.

چىڭ ھۆكۈمىتى غەربتىكى مۇداپىئە سىستېمىسىنى رۇسىيەدىن مۇداپىئەلىنىش ئومۇمىي ئىستراتېگىيىسى ئىچىدىكى مۇھىم ھالقا دەپ قارايتتى. 1880 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى گۇاڭشۇ خان زو زۇڭتاڭغا غەرب مۇداپىئەسىنى تولۇق ھوقۇق بىلەن ھازىرلاش مەسئۇلىيىتى ۋە ھوقۇقىنى بەردى. شۇ كۈنى لىۋ جىنتاڭ شىنجاڭ ھەربىي ئىشلار يارىدەمچى نازارەتچىسى ئامبالىلىقىغا كۆتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن زو زۇڭتاڭ باشچىلىقىدىكى لىۋ جىنتاڭ ناتىبلىقىدىكى قوماندانلىق سىستېمىسى بەرپا قىلىندى.

1880 ـ يىل 4 ـ ، 5 ـ ئايلاردا، چىك ھۆكۈمىتى رۇسىيىنى ئوبىيېكت قىلغان ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئاساسىي جەھەتتىن تاماملىدى. بۇنىڭ دائىرىسىگە شەرقىي جەنۇبىي دېڭىز بويلىرى، چاڭجياڭ دەريا سىستېمىسىنىڭ دېڭىزغا قۇيۇلۇش ئېغىزى، شىمالىي جۇڭگو، شەرقىي شىمال، ئىچكى ـ تاشقى موڭغۇلىيە، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى كىرەتتى.

بۇ قېتىم ئورۇنلاشتۇرۇلغان مۇداپىئە كۈچلىرى ئىچىدە پەقەت تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى چىك قوشۇنلىرىلا ھۇجۇم قىلىش ھالىتىدە تۇراتتى. 1880 ـ يىلى باش ئەتىيازدا، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى چىك قوشۇنلىرى ھۇجۇمغا ئۆتۈش ۋە مۇداپىئەلىنىش پوزىتسىيىلىرىگە ئارقا ـ ئارقىدىن كىرىپ ئورۇنلاشتى. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇچتۇرپان يۆنىلىشىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئاساسىي كۈچكە لىيۇ جىنتاڭ قوماندانلىق قىلدى. ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىگە جاڭ ياۋ قوماندانلىقىدىكى ئالدىنقى سەپنى تەمىنلىگۈچى قوشۇن سەپلەندى. قوشۇننىڭ ئالدى جىڭ ئەتراپلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

2) زو زۇڭتاڭنىڭ ۋەزىپىسىدىن ئايرىلىشى

1880 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، زو زۇڭتاڭنىڭ باش بارگاھى سۈجۇدىن قۇمۇلغا قاراپ يولغا چىقتى. مېڭىش ئالدىدا، زو زۇڭتاڭ يېنىدىكى مۇلازىم چېرىكلەرگە «گۈەنسەينى بىرلىكتە كۆتۈرۈپ مېڭىش»㉕ نى بۇيرۇدى. 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى زو زۇڭتاڭ ۋە ئۇنىڭ باش بارگاھى قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى. شۇ يىلى زو زۇڭتاڭ 69 ياشقا كىرىپ قالغانىدى.

زو زۇڭتاڭنىڭ ئۆلگەندە ئۆزىنىڭ جەسىتىنى قويىدىغان گۈەنسەينى باش بارگاھىدىكى تەختىراۋاننىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا قويۇپ قۇمۇلغىچە ئېلىپ كېلىشىدە، بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ بىر خىل ئىرادىسىنى ياكى روھىي ھالىتىنى ئىپادىلەش، قول

ئاستىدىكىلەرنىڭ تىرىشىپ جەڭ قىلىپ ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشىغا ئىلھام بېرىشنى، يەنە بىر تەرەپتىن رۇسىيە دائىرىلىرىگە چىڭ ھۆكۈمىتى دائىرىلىرىنىڭ ھەققانىيەت يولىدىن قايتماي ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىرادىسىنى نامايان قىلىشىنى كۈزدە تۇنۇقانلىقى ئۈز - ئۈزىدىن مەلۇم ئىدى. ھالبۇكى، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى چىڭ قوشۇنلىرى جەڭگە جىددىي ھازىرلىق كۆرۈپ ئىلىنى بىرلا ھۇجۇم بىلەن قايتۇرۇۋېلىش ئىرادىسىگە كېلىۋاتقان ۋاقىتتا، رۇسىيە بىلەن مۇرەسسە قىلىش تەشەببۇسى چىڭ ھۆكۈمىتى دائىرىلىرىنىڭ سىياسىي يۆنىلىشىگە تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى. چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسەت بەلگىلەش قاتلىمىغا ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسەتكەن كىشى گوردېن ئىسىملىك ئەنگلىيىلىك ئىدى. گوردېننىڭ دۆلىتىمىزدىكى سىياسىي پائالىيىتى تەپپىڭ تېنگو ئىنقىلابىنى باستۇرۇشتىن باشلانغان. ئۇ قوماندانلىق قىلغان چەت ئەل يالالانما قوشۇنلىرى تەپپىڭ تېنگو قوشۇنلىرى بىلەن بىۋاستە ئۇرۇش قىلىپ، چىڭ ھۆكۈمىتى تەپپىڭ تېنگو ئىنقىلابىنى باستۇرۇشتا تايانغان ئاساسلىق چەت ئەل قوراللىق كۈچلىرىدىن بولۇپ قالغانىدى.

1880 - يىل 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى گوردېن لى خۇڭجاڭنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ھىندىستاندىن تېنجىنگە كېلىپ، 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بېيجىڭغا يېتىپ بارىدى. «گوردېننىڭ تەرجىمىھالى» دىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، گوردېن گۇاڭشۇخاننىڭ ئۈز دادىسى چۈن چىنۋاڭغا رۇسىيە بىلەن ئىناق ئۆتۈش ۋە ئۇرۇش قىلىش مەسىلىسى ھەققىدە قورقىتىش غەرىزىدىكى پىكىرلىرىنى بايان قىلغان؛ ئاشۇ ئەسەردە «ئۇ ئەگەر جۇڭگو رۇسىيە بىلەن ئۇرۇش قىلىمەن دەيدىغان بولسا، مۇھىمى پەقەت مېنىڭ مۇنۇ شەرتىمگىلا يەنى بېيجىڭ شەھەر ئەتراپىنى ۋەيران قىلىپ تاشلاپ، خانىنى ۋە ئوردىنى بىخەتەر جايغا

يۆتكىۋېتىشكە ماقۇل بولۇشى كېرەك دېگەن. ئۇلار تېخىمۇ قورۇلۇشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئالغا ئىلگىرىلەپ، ئاقسۇ شەھىرىنى ئىشغال قىلىشقا قادىر ئەمەس،㉖ دېيىلگەن.

لى خۇڭجاڭ گورداۋىنى ھىندىستاندىن جۇڭگوغا تەكلىپ قىلىپ ئەكېلىشتە ئۆزىنىڭ رۇسىيە بىلەن مۇرەسسە قىلىش ۋە ئۇرۇش قىلىش مەسلىسىدىكى تەشەببۇسلىرىنى گورداۋىنىڭ ئاغزى ئارقىلىق ئېيتىشىنى مەقسەت قىلغان. چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسەت بەلگىلەش قاتلىمىدىكىلەر گورداۋىنى قانداق ئىشقا سېلىشنى بىلەلمەي تۇرغاندا، 8 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى لى خۇڭجاڭ گۇاڭشۇ خانىغا مەكتۇپ يوللاپ، گورداۋىنىڭ پوپوزىسىنى تەكرارلىدى. ئۇ مۇنداق دېدى: «جۇڭگو بېيجىڭنى بىر كۈن پايتەخت قىلمىدىكەن، ئۇ ھالدا بىر كۈنمۇ چەت ئەل بىلەن ئازارلاشماسلىقى كېرەك، پايتەخت دېگىز پورتىغا بەك يېقىن بولغانلىقتىن، ئەجنەبىي چېرىكلىرىنىڭ توپتوغرا بېسىپ كىرىشى ئاسانغا توختايدۇ، ئۇلارنى توسۇۋېلىش مۇمكىن ئەمەس، بۇ ئۇپئوچۇق خېيىمخەتەرگە تەۋەككۇل قىلغانلىق»㉗.

1880 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، يەنى لى خۇڭجاڭ گۇاڭشۇخانىغا مەكتۇپ سۇنۇپ ئاردىدىن ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، گۇاڭشۇخان: «مەسلىھەتچىلىك ئىشلىرى ئۇچۇن پىشقان ھەربىي ۋەزىرگە موھتاج بولۇۋاتىمىز. زو زۇڭتاڭ پايتەختكە كېلىپ سالامغا كىرسۇن»㉘ دەپ پەرمان چۈشۈردى. ئەمەلىيەتتە، خان بۇ پەرمانى ئارقىلىق زو زۇڭتاڭنىڭ شىنجاڭدىكى ھەربىي ۋەزىپىسىدىن بوشاتتى.

«ئوغرى بىلەن قاراقچىنىڭ تىلى بىر» دېگەندەك، چىڭ ھۆكۈمىتى زو زۇڭتاڭنى شىنجاڭدىكى ھەربىي ۋەزىپىسىدىن بوشتىپ ئىككىنچى كۈنى، يەنى 8 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى چوڭ خۇغا بېرىلگەن ئۇلۇغ جازاسىنى كەچۈرۈم قىلىپ، تۇرمىدىن

قويۇۋەتتى. بۇ ئىش چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ رۇسىيىگە قارىتىلغان مۇناسىۋەتتىكى پوزىتسىيىسىدە ئۆزگىرىش ياسىغانلىقىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى.

بىراق، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ رۇسىيىگە قارىتىلغان پوزىتسىيىسىدە بۇرۇلۇش ياسىغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان مۇشۇ پۈرسەت ماھىيەتلىك ئۇقۇم دائىرىسىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. چۈنكى 1880 ـ يىلى 3 ـ ئايدىن ئېتىبارەن رۇسىيىنى ئويىيكت قىلىپ يولغا قويۇلغان ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇش داۋاملىقى مەۋجۇت ئىدى. خۇسۇسەن، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا، ئۇرۇش قىلغۇچى ئەسكىرىي كۈچ، ئۇرۇش قىلىش ئەسلىھەلىرى جەھەتتە ياكى مۇھىم ھەربىي جۇغراپىيىۋى شارائىت جەھەتتە بولسۇن، چىڭ قوشۇنلىرى رۇسىيە قوشۇنلىرىنى بېسىپ چۈشىدىغان مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى شەكىللەندۈرگەنىدى. رۇسىيىنىڭ ھەربىي ساھەسىدىكى كۆپ سانلىق كىشىلەر ئەينى چاغدىكى رۇسىيىنى مەيلى ئەسكىرىي كۈچ جەھەتتىن، ياكى زاپاس كۈچ جەھەتتىن ئېيتقاندىمۇ جۇڭگوغا قارىتا ئۈنۈملۈك ئۇرۇش قىلالمايدۇ دەپ ھېسابلايتتى. شەرقىي سىبىرىيىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان رۇسىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى، ھەتتا «قىزىل ساقاللىقلار» (جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمال تەرەپلىرىدىكى قوراللىق باندىتلارنى دېمەكچى) ھۇجۇم قىلسىمۇ، ھېچقايسىسى ئۈنىڭغا تاقابىل تۇرالمايدۇ»㉙ دەپ كېسىپ ئېيتقانىدى.

خەلقئارادىمۇ خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش قاراشلار بار ئىدى. بۇ خىل قاراشلارنىڭ ئاساسى شۇكى، رۇسىيە ئەينى چاغدا تۈركىيە بىلەن بولغان ئۇرۇشنى ئەمدىلا ئاخىرلاشتۇرغان، ئومۇمىي دۆلەت كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تېخى ئۈلگۈرمىگەن، مۇشۇنداق شارائىتتا، رۇسىيىنىڭ «يىراق شەرقتە ئۇرۇش قىلىشى قىيىنغا چۈشەتتى. رۇسىيىنىڭ ھەربىي

مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ قارىشچە، جۇڭگونىڭ ئەمەلىي كۈچىنى مۆلچەرلەش قىيىن ئىدى. ئۇلار جۇڭگونىڭ بىر پەشۋاغا بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىقىغا ئىشەنمەيتتى. مۇبادا، رۇسىيە دەسلەپتىلا ھەربىي جەھەتتە سەل ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ قالسا، ئۆزىنىڭ ئاسىيادىكى ئابرۇيىغا زىيان يەتكۈزۈۋالاتتى»㉚.

ئەنگلىيىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا رۇسىيىدە تۇرغان ھەربىي ئەمەلدارى: «ئەگەر جۇڭگو پۈتۈن كۈچى بىلەن جەڭ قىلغان بولسا، رۇسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا توپلىغان ئەسكىرىي كۈچى ھەرگىز يېتىشمەيتتى»㉛ دەپ ئىسپات بەرگەنىدى.

ئالدىنقى سەپتىكى چەك قوشۇنلىرى ئېرىشكەن ئاخباراتلار ئەنگلىيىنىڭ رۇسىيىدە تۇرۇشلۇق بۇ ھەربىي ئەمەلدارىنىڭ ھۆكۈمىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. ئىلى رايونىدا رۇسىيىنىڭ نەچچە مىڭلاپ قوشۇنى بار ئىدى. ئېغىر تېپتىكى توپلىرى 10 غا يەتمەيتتى. ئەسكىرىي كۈچى ۋە ئوت كۈچى تولىمۇ چەكلىك مۇشۇنداق قوشۇن بىلەن غەلىبىدىن ئىلھاملانغان، ھەققانىيەتتىن روھلانغان، 37 مىڭ ئەمەلدار ۋە لەشكەردىن تەركىب تاپقان چەك قوشۇنىغا تەڭ تۇرۇشنى تامامەن تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى.

(3) زېڭ جىزېنىڭ رۇسىيىگە ئەلچىلىككە بېرىشى ۋە «جۇڭگو ـ رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى»㉜

1880 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى، چەك ھۆكۈمىتىنىڭ پەۋقۇلئاددە ئەلچىسى زېڭ جىزى رۇسىيە پايتەختى پېتىربۇرگقا يېتىپ باردى. 8 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى جۇڭگو ـ رۇسىيە ئىككى تەرەپ ئىلى مەسىلىسى ھەققىدىكى ئۇچرىشىشنى يېڭىۋاشتىن باشلىدى.

ئىككى تەرەپنىڭ بىرىنچى قېتىملىق ئۇچرىشىشىدا، ئىلىنىڭ پۈتۈن زېمىنلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىش» مەسىلىسىدىكى پىكىر پەرقى ناھايىتى چوڭ بولدى. رۇسىيە ئىلىنىڭ غەربىي ۋە تېكەس دەريا ۋادىسىنى بىسىۋېلىشتا چەك تۇرۇپ، ئىلىنى پۈتۈن

قايتۇرۇپ بېرىشكە ۋەدە بەرمىدى.

شۇ كۈندىكى سۆھبەتتە زېلكۇ جىزى باشتا مۇداپىئەدە تۇردى. ئەمما سۆھبەت ئاخىرلىشاي دەپ قالغاندا، بۇتىس «جانابلىرى بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىسلا، پەقەت ئاشۇ بېيجىڭغا بېرىپ كېڭەشسەك بولغۇدەك» دەپ پوپوزا قىلغاندىن كېيىن، زېلكۇ جىزى ئاندىن ئۆزىگە خاس خىسلىتىنى نامايان قىلىپ سۆز قىلدى. ئۇ مۇنداق دېدى: «مەن بۇتىس جانابلىرىنىڭ سەمىگە شۇنى سەمىمىيەت بىلەن سېلىپ قويايكىي، جۇڭگو چېگرا ئىشلىرىغا ئەڭ ئېتىبار بىلەن قارايدۇ. سودا ـ سېتىق ئىشلىرى ھەر ئىككى دۆلەتكە پايدىلىق، ئۇنىڭدا ئۆزئارا ئۆتۈنۈپ بېرىشكە بولىدۇ. چېگرا ئىشىغا كەلگەندە، مەن رۇسىيىدە قوبۇل كۆرمىگەننى، بۇتىس جانابلىرى بېيجىڭغا بارسىمۇ جۇڭگو يەنىلا قوبۇل كۆرمەيدۇ»㉝.

50 نەچچە قېتىم سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق 1880 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئىككى تەرەپنىڭ مەقسىتىي پەيدىنپەي يېقىنلاشتى. 1881 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، زېلكۇ جىزى سۆھبەتنىڭ يېڭى ئىلگىرىلەش ئەھۋالىنى چىڭ ھۆكۈمىتىگە تۆۋەندىكىچە دوكلات قىلدى: «ئىلى تولۇق قايتۇرۇۋېلىنمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئىلىنىڭ جەنۇبىدىكى، ئۈزۈن ئاراپ تېغى، تىكەس دەريا‌سى، مۇزات تاغ ئېغىزى قاتارلىق مۇھىم جايلار قولغا كەلتۇرۇلدى. ئىلى، قورغاس ئۆزىنى تولۇق مۇھاپىزەت قىلالايدىغان بولدى، قەشقەر، ئاقسۇ قاتارلىق شەھەرلەرگە توسالغۇسىز قاتناش مۇمكىنچىلىكى تۇغۇلدى»㉞.

1881 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى زۇڭلى يامۇلى زېلكۇ جىزىغا جاۋاب تېلېگراممىا بېرىپ، گۇاڭشۇخاننىڭ تەستىقىنى يەتكۈزدى: «پەرمان بويىچە بېجىرىلسۇن. تېلېگراممىنى كۆرۈپ مەزمۇنىدىن ۋاقىپلاندىم. مەزكۇر ۋەزىر چىڭ تۇرۇپ تالىشىپ، ئومۇملۇقنى نەزەردە تۇتۇپتۇ، زىممىسىدىكى ۋەزىپىسىنىڭ

مۇھىملىقىنى چوڭقۇر تونۇپتۇ، بېكىتىلگەن مۇشۇ كېلىشىم بويىچە قول قويسا بولىدۇ. شەرتنامە ماددىلىرىدىكى ھەربىر سۆزنى ئىخلاس بىلەن ئويلاپ كۆرۈش، ئازراقمۇ بىخەستەلىك قىلماسلىق لازىم. قالغان ئىشلار مەسلىھەتلەشكىنىمىزدەك بولغاي»㉟.

زېك جىزى شۇئان چېك ھۆكۈمىتى ئالىي قاتلىمىنىڭ شەرتنامە مەزمۇنىغا رازىلىق بىلدۈرگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەرنى رۇسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى ئارقىلىق چار پادىشاھقا يەتكۈزدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، چار پادىشاھ «تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىغا چوڭ خۇ بىلەن تۈزگەن ئىلگىرىكى شەرتنامىنى بىكار قىلىپ، يېڭى شەرتنامە تۈزۈپ چىقىشنى بۇيرۇدى»㊱

1881 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى، زېك جىزى چېك ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن، جۇڭگودا تۇرغان سابىق ئەلچى بۇتىس بىلەن چارروسىيە پېتربۇرگدا «جۇڭگو ـ روسىيە ـ ئىلى شەرتنامىسى» نى ئىمزالىدى.

20 ماددىدىن تەركىب تاپقان بۇ شەرتنامىنىڭ تولۇق تېكىستى «جۇڭگو چېگرا شەرتنامىلىرى توپلىمى» غا كىرگۈزۈلگەن، تۆۋەندە بۇ شەرتنامىنىڭ ئىلىغا مۇناسىۋەتلىك قىسمەن ماددىلىرى بېرىلدى.

«بىرىنچى ماددا، بۇيۇك روسىيە ئىمپېرىيىسى 1871 ـ يىلى (تۇڭجىنىڭ 10 ـ يىلى — ئەسلى ئىزاھ) روسىيە قوشۇنلىرى ۋاكالىتەن تاپشۇرۇۋالغان ئىلىنى بۇيۇك چېك دۆلىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا قايتۇرۇپ بېرىدۇ. ئىلىنىڭ غەربىدىكى جايلار مۇشۇ شەرتنامىنىڭ 7 ـ ماددىسىدا بەلگىلەنگەن چېگرا ئورنىغا ئاساسەن روسىيىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە بولىدۇ.

ئىككىنچى ماددا، بۇيۇك چېك دۆلىتىنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئەمر

قىلمدۇكى، شۇ جايدا ياشىغان پۇقرالارنىڭ ئىلىنى قالايمىقانچىلىق باسقان مەزگىلدىكى ۋە تىنچلانغاندىن كېيىنكى قىلمىش - ئەتمىشلىرى مىللەت ۋە دىن ئايرىمايى بىردەك كەچۈرۈم قىلىنىدۇ. مال - مۈلكى سۇرۇشتۇرۇلمەيدۇ. بۇنى ئىلىنى تاپشۇرۇپ بېرىش، تاپشۇرۇۋېلىشتىن ئىلگىرى جۇڭگو ئەمەلدارى بۇيۇك چىڭ دۆلىتى خاقانىنىڭ ئىلتىپاتىغا ئەمەل قىلىپ ئىلى پۇقرالىرىغا ئېنىق ئۇقتۇرۇپ قويىدۇ.

ئۈچىنچى مادداً، ئىلى پۇقرالىرى ئىچىدىكى يەنىلا ئۆزىنىڭ ئەسلى جايىدا تۇرۇپ قېلىشنى خالايدىغان جۇڭگو پۇقرالىرى بولسۇن، ياكى رۇسىيىگە كۆچۈپ ئولتۇراقلىشىپ رۇسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈشنى خالايدىغانلار بولسۇن، بىردەك ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىلىدۇ. ئىلىنى تاپشۇرۇپ بېرىش، تاپشۇرۇۋېلىشتىن ئىلگىرى پۇقرالار ئىچىدىكى رۇسىيىگە كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلىشىشنى ئىختىيار قىلمىغانلارنى سۇرۇشتۇرۇپ ئېنىق ئۇقتۇرۇپ قويۇش كېرەككى، ئىلى تاپشۇرۇپ بېرىلگەن، تاپشۇرۇۋېلىنغان كۈندىن باشلاپ بىر يىل مۆھلەت ئىچىدە رۇسىيىگە كۆچۈپ بېرىشقا، مال - مۈلۈكلىرىنى ئېلىپ مېڭىشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ. جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ئۇلارنى توسۇمايدۇ.

تۆتىنچى مادداً، رۇسىيىلىكلەردىن ئىلىدا يەر - زېمىن سېتىۋالغانلارنىڭ ئىلى قايتۇرۇپ بېرىلگەندىن كېيىنمۇ بۇرۇنقىدەكلا ئۆزىنىڭ ئىگىلىكىنى باشقۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ. ئىلى پۇقرالىرىدىن ئىلى قايتۇرۇپ بېرىلگەندىن كېيىن رۇسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكەنلەر بۇنىڭدىن بەھرىمەن قىلىنمايدۇ. رۇسىيىلىكلەرنىڭ يەر زېمىنى شىيەنفېڭنىڭ 1 - يىلى (1851 - يىلى) تۇزۇلگەن ئىلى سودا ئالاقىسى نىزامىنىڭ 13 - ماددىسىدا

بەلگىلەنگەن سودا دائىرىسىنىڭ سىرتىدا بولسا، جۇڭگو پۇقرالىرى قاتاردا باج تاپشۇرىدۇ.

بەشىنچى ماددا، ئىككى دۆلەت ئالاھىدە ئامبال ئەۋەتىپ، بىر تەرەپ تاپشۇرۇۋالىدۇ، بىر تەرەپ تاپشۇرۇۋالىدۇ ھەمدە شەرتنامىگە ئاساسەن، تاپشۇرۇپ بېرىش، تاپشۇرۇۋېلىشقا مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى باشقۇرىدىغان شەنشى ـ گەنسۇ باش ۋالىيسى ۋە تۇركىستان باش ھەربىي ۋالىيسى پۇتۇشكەن تەرتىپ بويىچە بېجىرىدۇ. شەنشى گەنسۇ باش ۋالىيسى بۇيۇك چىن خاقانىغا شەرتنامىنى تەستىقلىتىدۇ، ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇش ئىشىنى تاشكەنتكە ئادەم ئەۋەتىپ تۇركىستان گوبېرناتورى ۋالىيسىغا ئۇقتۇرۇپ قويىدۇ. ئەۋەتىلگەن بۇ ئادەم تاشكەنتكە يېتىپ بارغان كۈندىن باشلاپ ئۈچ ئاي ئىچىدە ئىلىنى تاپشۇرۇپ بېرىش، تاپشۇرۇۋېلىش ئىشىنى تاماملىنىدۇ. ئىمكانىيەت يار بەرگەن ئەھۋالدا مۇددەتتىن بۇرۇن تاماملاشقىمۇ بولىدۇ.

ئالتىنچى ماددا، بۇيۇك چىڭ خاقانى رۇسىيىنىڭ تۇڭجىنىڭ 10 ـ يىلى (1871 ـ يىلى) ئىلىنى ۋاكالىتەن قولىغا ئېلىش، ساقلاپ تۇتۇپ تۇرۇشقا سەرپ ئەتكەن ھەربىي خىراجىتى ھەمدە بۇنىڭدىن ئىلگىرى جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدە بۇلاڭچىلىققا ئۇچراپ كەتكەن رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ تارتقان زىيىنى ۋە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان رۇسىيە پۇقرالىرى ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىغا تولۇقلاپ بېرىدىغان نەپقە پۇلى ئۈچۈن رۇسىيىگە جەمئىي 9 مىليون رۇبلى تۆلەم تاپشۇرىدۇ. شەرتنامە نۇسخىسى ئالماشتۇرۇلغان كۈندىن باشلاپ مۇشۇ شەرتنامىنىڭ قوشۇمچىسىدىكى يولغا قويۇش مەخسۇس نىزامىدا بېزىلغان چارە تەرتىپى بويىچە ئىككى يىل ئىچىدە تۆلەپ بولىدۇ.

يەتتىنچى ماددا، رۇسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكەنلىكتىن يەر - زېمىنلىرىنى تاشلىۋەتكەن پۇقرالارنى شۇ يەردە ئولتۇراقلاشتۇرۇشقا قولايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن، ئىلىنىڭ غەربىدىكى جايلار رۇسىيىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە قىلىپ بېرىلىدۇ. جۈملىدىن ئىلى زېمىنى بىلەن رۇسىيە زېمىنى چېگرىسى باشلىنىپ قورغاس دەرياسىنى بويلاپ مۇشۇ دەريانىڭ ئىلى دەرياسىغا قۇيۇلۇش ئېغىزىغا يېتىپ بارىدۇ، ئاندىن ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈپ جەنۇبقا سوزۇلۇپ ئۇزۇن ئارالتاغدىكى گۈرزات كەنتىنىڭ شەرقى تەرىپىگىچە بارىدۇ، ئۇنىڭ جەنۇبى تەرىپى تۈڭجىنىڭ 3 - يىلى (1864 - يىلى) توزۇلگەن تارباغاتاي چېگرا شەرتنامىسىدە بەلگىلەنگەن كونا چېگرا بويىچە بولىدۇ.»

1881 - يىل 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، چىڭ ھۆكۈمىتى پەرمان چىقىرىپ ئىلى جياڭجۈنى جىن شۇنگە ئىلىنى تاپشۇرۇپ بېرىش، تاپشۇرۇۋېلىش رەسمىيەتلىرىنى بېجىرىش ھوقۇقىنى بەردى، 1882 - يىل 2 - ئاينىڭ 17 - كۈنى تارباغاتاي مەسلىھەتچى ئامبىلى شېڭ تەي ئىلىغا يېتىپ باردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، رۇسىيە ئىلىنى تاپشۇرۇپ بېرىشكە ئەۋەتكەن پەۋقۇلئاددە ئەلچى، سىر دەريا ئۆلكىسىدە تۇرۇشلۇق ئارمىيىنىڭ باش قوماندانى گېنېرال مايور فرىدمۇ ئىلىغا يېتىپ باردى. ئىككى تەرەپ ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىشنىڭ كونكرېت تەرتىپلىرىنى كېڭەشكەندە «ئاۋۋال تۇڭگان ۋە خەنزۇلارنى يىغىپ، ئېلاننى ئوقۇپ بىرىش ۋە چاپلاش» نى قارار قىلدى. ئېلان چاپلاتقاندىن كېيىن، ئىلىدىكى ھەر مىللەت ئاھالىلىرى ئولىشىپ ئۇنى ئوقۇدى ۋە خۇشاللىقتىن سەكرىشىپ، ئىلىنىڭ ۋەتەن قوينىغا قايتىپ كەلگەنلىكىگە تەنتەنە قىلدى.

4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى، ئىلى جياڭجۈنى جىن شۇن قوشۇن

باشلاپ ئىلىغا كىرىپ ئورۇنلاشتى. شۇنىڭ بىلەن، رۇسىيىنىڭ ئىلىدىكى 10 يىلدىن ئاشقان ئىشغالىيىتىگە ئۇزۇل ـ كېسىل خاتىمە بېرىلدى.

3. رۇسىيىنىڭ ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنى مەجبۇرىي كۆچۈرۈشى

تەكرىتىبغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ تارقىلىپ كەتكەن «كۆچ ـ كۆچ قوشىقى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئۇيغۇر خەلق قوشىقى بار.

ئاق پادىشاھ لەشكىرى،
ئالتۇن كولاپ، تاش كەستى.
دېھقانلارنى «كۆچ ـ كۆچ» دەپ،
قىلىچ بىلەن باش كەستى.

«ئالمۇتىغا كۆچ» دەيدۇ،
بارار يېرىمىز قۇملۇق.
راست گېپىنى ئېيتمايدۇ،
كۆزى كۆك، بېشى يۇڭلۇق.

بۇ يولدا تولا مېڭىپ،
پۇتۇم قاپىرىپ كەتتى.
ھارۇنغا چۈشەي دېسەم،
ئۆكۈز ئالدىراپ كەتتى.

بۇ يولدا تولا ماڭدىم،

بۇ يول مېنىڭ يولدىشىم.
ھېرىپ - ئېچىپ كەلگەندە،
سۇ بەردى بىر قولدۇشۇم.

ئىلى يولىدا تاللار،
ھەر تاللاردا مارجانلار.
خەقنىڭ شەھىرىدە ئىشلەپ،
ئۇيغۇر كەتتى بۇ جانلار.

خويمۇ خار بولۇپ كەتتۇق،
ياقا يۇرتلاردا ئىشلەپ.
يار خالتا ئۆتىپتۇ،
«يېسۇن» دەپ توقاچ چىشلەپ.

چىلەك - چىلەك دەيدىكەن،
ماختىغۇچىلىكى يوق چىلەك.
كەلگۈچە ياياق كەلدۇق.
تەتۇر ئىكەن بۇ پەلەك.

چۆللەرگە چىقىپ كەتسەك،
چۆلنىڭ بۆرىسى باردۇر.
كۆچ - كۆچ بولغان ئەللەرنىڭ،
قېرى - چۈرىسى باردۇر.

كۆچمەن بولغان ئادەملەر،

قىبلىگە قاراپ ماڭدى.
كۆچمەي قالغان ئادەملەر،
زالىم قولىدا قالدى.

ئۆسەككە بارارمىز دەپ،
ئۆسەكچى خىيال قىلدى.
يارىكەنت دېگەن يەرلەرگە،
كۆچۈپ بارغانلار بولدى.

يارىكەنت دېگەن يەرلەردە،
قارايا‌غاچ كۆپ ئىكەن.
غېرىبلىق ئەسەر قىلسا،
خەق دەردلىك بولار ئىكەن.

كەتمەيمىز دېگەن بىلەن،
بۇ ئىشقا نېمە چارە.
غۇلجىنى بېسىپ ئالدى،
دىلىمىز سۇنۇق پارە.

ئۆسەككە بارارمىز دەپ،
ئەسكى تام ئارا يانتۇق.
ئۆي ـ جايىمىز پۈتكىچە.
مۇشەققەت ـ ئەلەم تارتتۇق.

مىڭ جاپا بىلەن سالغان،

قالدى باغۇ ـ بوستانلار.
يۇرتىمىزدىن ئايرىلىپ،
دىلدا قالدى ئارمانلار.

زالىم بەگلەر يول بەرمەس.
يول ئۇستىدە تۇرغۇزماس.
باشقا قانتىق مۇڭ چۈشتى،
بەخۇشلۇقتىن يەر تەگمەس.

بۇ خەلق قوشاقلىرىنىڭ مەنىسى چوڭقۇر، سۆزلىرى غەزەپ ـ نەپرەتكە تولغان بولۇپ، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۆچۈش داۋامىدىكى جاپا ـ مۇشەققەتلىرى ۋە ئىدىيىۋى ھېسسىياتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

«جۇڭگو ـ رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، رۇسىيە شەرتنامىنى ئىجرا قىلغاندا ھەربىر كۆرۈنەرلىك بولغىنى 3 ـ ماددىنىڭ مەزمۇنى بولدى. بۇ بىر ماددىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: «ئىلى پۇقرالىرى ئىچىدىكى يەنىلا ئۆزىنىڭ ئەسلى جايىدا تۇرۇپ قېلىشنى خالاپقانلار جۇڭگو پۇقرالىرى بولسۇن، ياكى رۇسىيىگە كۆچۈپ ئولتۇراقلىشىپ رۇسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈشنى خالايدىغانلار بولسۇن، بىرەك ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىلىدۇ. ئىلىنى تاپشۇرۇپ بېرىش، تاپشۇرۇۋېلىشتىن ئىلگىرى پۇقرالار ئىچىدىكى رۇسىيىگە كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلىشىشنى ئىختىيار قىلغانلارنى سۈرۈشتۈرۈپ ئېنىق ئۇقتۇرۇپ قويۇش كېرەككى، ئىلىنى تاپشۇرۇپ بېرىلگەن، تاپشۇرۇپ ئېلىنغان كۈندىن باشلاپ بىر يىل مۆھلەت ئىچىدە رۇسىيىگە كۆچۈپ بېرىشقا، مال ـ مۈلۈكلىرىنى ئېلىپ مېڭىشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ، جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ئۇلارنى

توسۇمايدۇ.» بۇ ماددىنىڭ مەزمۇنىدىن مۇنداق ئۇچ نۇقتىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. بىرى، ئىلى پۈقرالىرى ئۆز جايىدا قېلىش ياكى رۇسىيىگە كۆچۈشىنى پۈتۈنلەي ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇسىغا ئاساسەن بەلگىلەيدۇ. ئىككىنچىسى، بۇ ئارزۇ چوقۇم رۇسىيە ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىشتىن ئىلگىرى تاماملىنىشى كېرەك. ئۈچىنچى، رۇسىيىگە كۆچۈپ ئولتۇراقلىشىپ رۇسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈشنى خالايدىغانلار ئىلى قايتۇرۇپ بېرىلگەن كۈندىن باشلاپ بىر يىل ئىچىدە كۆچۈپ بولۇشى كېرەك.

3 ـ ماددىنىڭ ئىناۋەتلىك ۋاقتى توشۇشنى كۈتمەيلا، 1881 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن باشلاپ رۇسىيىنىڭ مەجبۇرلىشى ئاستىدا ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۆچۈشى باشلاندى. شۇ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىن 27 ـ كۈنىگىچە رۇسىيە دائىرىلىرى ئىلى دەرياسىدىكى ئالجات ۋە قاراپالتا ئارىلىقىدا ئاتلىق 24 كۈنلۈك دائىرىدە بوز يەر ۋە سۇ مەنبەسىنى تەكشۈرۈپ، كۆچمەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. بۇ پىلانغا ئاساسەن، ئالجات ۋە قاراپالتا ئارىلىقىدىكى جايلارغا 11 مىڭ 466 تۈتۈن ئورۇنلاشتۇرۇلدى. پەقەت ۋاقىت قىستاپ قالغانلىقتىن، بۇ ئورۇنلاشتۇرۇش پىلانى تولۇق ئەمەلگە ئاشماي قالدى، «ئىلى تارىخى» دا ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋاللار خاتىرىلىنىپ مۇنداق دېيىلىدۇ: «كۆچۈش 1881 ـ يىلى كۈز كۈنلىرىدە باشلاندى. بىرىنچى تۈركۈمدە كۆچۈرۈلىدىغانلاردىن 14 تۈتۈنى تۆگىگان بولۇپ، ئۇلار ئالمۇتاغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 101 تۈتۈنى تارانچىلار㊷ بولۇپ، چېلەككە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى نامرات ئائىلىلەر بولغانلىقتىن، قىشنى قازاقلارنىڭ چېدىرلىرىدا ناھايىتى جاپا ـ مۇشەققەتتە ئۆتكۈزدى»㊸.

1882 ـ يىلى ئەتىيازدا، رۇسىيە ئىلى پۈقرالىرىنى كەڭ كۆلەملىك كۆچۈرۈشنى باشلىدى. ئەڭ ئاۋۋال كۆچۈرۈلگىنى

تۆڭگانلار بولدى. ئىلى تۆڭگانلىرىدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا نىسبەتەن روشەن قورقۇش كەيپىياتى بار ئىدى. چۈنكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى نىڭشيادىكى جەنجى قەلئەسى ۋە گەنسۇدىكى سۇجۇدا تۆڭگان قوزغىلاڭچىلىرىنى قاتتىق قىرغىن قىلغان بولۇپ، بۇ خەۋەرلەر ئاللىقاچان ئىلى تۆڭگانلىرى ئارىسىغا تارقىلىپ بولغانىدى. شۇڭلاشقا رۇسىيىنىڭ ئىلى تۆڭگانلىرىنى كۆچۈرۈشى نىسبەتەن ئاسانغا توختايتتى.

1882 ـ يىلى ئەتىيازدا رۇسىيە 914 ھارۋا بىلەن 460 تۈتۈن، 2454 نەپەر ئۇلۇغ ـ ئۇششاق تۆڭگانلىق توشۇشقا باشلىدى. بۇ تۈركۈمدىكى تۆڭگانلار چېگرىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئالمۇتا، چىلەك ۋە بىشكەككە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. رۇسىيىنىڭ ئىلىدا كۆڭۈل قويۇپ تەشكىللىگەن بۇ قېتىمقى ھەرىكىتى ئىلى پۇقرالىرى ئارىسىدا ناھايىتى زور قورقۇنچ ۋە ئەنسىزلىك پەيدا قىلدى. بۇنىڭغا ئۇلاپلا رۇسىيە دائىرىلىرى يەنە ئەمەلدار ئەۋەتىپ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قۇترانقۇلۇق قىلىشقا باشلىدى. 1882 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، يېڭىدىن ئايرىلغان چېگرىغا ئەڭ يېقىن بولغان خوڭخەي كەنتىدىكى پۇقرالار كۆچۈشكە باشلىدى. خوڭخەي كەنتى ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى مۇھىم ئاھالە نۇقتىسىنىڭ بىرى ئىدى. كەنتنىڭ پۈتۈن ئاھالىسى 839 تۈتۈن بولۇپ، كۆچكىنى 675 تۈتۈن ئىدى. شۇ يىلى 3 ـ ئايدا كۆچكەنلەردىن يەنە نىلقا، چوڭ مازار قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرىدىن جەمئىي 1 مىڭ 234 تۈتۈن 5 مىڭ 933 نەپەر ئادەم بار ئىدى(44). كېيىن، رۇسىيە تېخىمۇ زور كۆلەملىك كۆچۈرۈش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىپ، 1884 ـ يىلىغا كەلگەندە ئېلىمىز پۇقرالىرىدىن جەمئىي 70 مىڭدىن كۆپرەك ئادەمنى كۆچۈرۈپ كەتتى(45).

رۇسىيىگە كۆچۈرۈلگەن ئىلى پۇقرالىرى ئاساسلىقى ئۈنساي — قورغاس، چىلەك، قاراسۇ، كەتمەن

قاتارلىق تۆت جايغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1882 ـ يىلى يازدا، ئۇنساي — قورغاس بۆلىكىدە 1800 ئائىلە ئۇيغۇر كۆچمەن ۋە 500 ئائىلە تۆڭگان كۆچمەننى ئورۇنلاشتۇردى. شۇ يىلى 6 ـ ئايدىن كېيىن، رۇسىيە يەنە بۇ يەرگە 1 مىڭ 500 ئائىلە كۆچمەننى ئورۇنلاشتۇرۇپ، كۆچمەنلەر سانىنى 3 مىڭ 800 ئائىلىگە يەتكۈزدى. چىلەك ئىلى كۆچمەنلىرى مەزكەزلەشكەن رايون بولۇپ، 1882 ـ يىلى بىر يىل ئىچىدىلا، رۇسىيە بۇ يەرگە 3 مىڭ 371 ئائىلە كۆچمەننى ئورۇنلاشتۇردى(47). قاراسۇ تەرەپتە، ئاساسلىقى بەلگىلىك ماھارىتى بار ھۈنەرۋەنلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى. سەل كېيىن، توققۇزتارا ۋە غۇلجىدىن كۆچۈرۈلگەن بىر قىسىم دېھقانلارمۇ مۇشۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. كەتمەن كەنتىنىڭ ئاھالىسى ئاساسەن ئۇيغۇر پۇقرالار ئىدى. «ئىلى تارىخى»دا: «ھازىرقى كەتمەنبولوس تارانچىلار ئالتە شەھەر(48) دىن ئىلىغا كۆچۈپ چىققاندىن كېيىن ماكانلاشقان جاي ئىدى. شەرتنامە(جۈڭگو رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسىنى دېمەكچى) دىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن جۈڭگو ياقا جايلارنى رۇسىيىگە ئايرىپ بەرگەندە، كەتمەنبولوس ئاندىن رۇسىيە چېگرىسى تەۋەسىگە كىرگۈزۈلگەن. شۇڭا، ئاھالە كۆچۈش بولغاندا بۇ يەردىكىلەر كۆچۈرۈلمىگەن، كەتمەنبولوس رۇسىيىگە ئايرىپ بېرىلگەندە، بۇ يەردە 760 تۈتۈن ئائىلە، 3 مىڭ 787 نوپۇس بار ئىدى»(49) دېيىلىدۇ.

رۇسىيە دائىرىلىرى ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ئۇيغۇر قىشلاقلىرىنى قۇردى. ھەربىر قىشلاقتا ئادەتتە 200 ـ 300 تۈتۈن ئائىلە بولغان. دەسلەپكى يىللاردا رۇسىيە دائىرىلىرى قاتتىق مەمۇرىي تەدبىرلەر ئارقىلىق ئۇيغۇر كۆچمەنلەرنىڭ قىشلاقتىن خالىغانچە كېتىشىنى چەكلىدى. بۇ قىشلاقلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۆزلەشتۈرۈپ ئېچىش ئالدىدا تۇرغان چۆل ـ باياۋاندا قۇرۇلغانلىقتىن، تۇرمۇش ئەسلىھەلىرى ۋە

جامائەت ئىنشائاتلىرىدىن ھەرگىز سۆز ئاچقىلى بولمايتتى. كۆپ ساندىكى قىشلاقلاردا پەقەت يەككە - يېگانە بىرلا مەسچىت ياسىلىپ، جامائەتنىڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنى قىلىنغان.

رۇسىيە ئىلىدىن مەجبۇرىي ئاھالە كۆچۈرۈشتە نېمىنى ئۈمىد قىلغانىدى؟ بۇنى رۇسىيە ھۆكۈمەت تەرەپ ئەربابلىرىنىڭ ئاغزىدىن چىققان تۆۋەندىكى ئۇچ ئابزاس سۆزدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن:

1884 - يىل 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، رۇسىيە يەتتە سۇ ئۆلكىسىنىڭ گوبېرناتورى فرىد رۇسىيە مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە مەخسۇس كۆچمەنلەر ئەھۋالىنى دوكلات قىلىپ يوللىغان بىر ھۆججەتتە مۇنداق دېيىلگەن: «ئولتۇراق ئاھالىسىنى ئىچكى ئۆلكە - رايونلاردىن كۆچۈرۈش ئارقىلىق كۆپەيتىش ئۈسۈلى ناھايىتى ئاستا ئۇنۇم بېرەتتى. 25 يىل ئىچىدە دېھقانلار ۋە قول سانائەت ئەمگەكچىلىرىنىڭ سانى غۇلجا كۆچمەنلىرىنىڭ بىر يىللىق سانىغا باراۋەر كەلدى. غۇلجا كۆچمەنلىرىنىڭ قىرغىزلار ئۆزلەشتۈرگەندىن كېيىن تاشلىنىپ چۆللىشىپ كەتكەن بۇ كەڭ مۇنبەت زېمىندا تاكى ھازىرغىچە تېرىنچىلىق قىلىشى مۇشۇ ئۆلكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا خېلى زور تۈرتكىلىك رول ئوينىدى»⑤⓪.

«سىبىرىيەدىكى خىزمەت ھاياتىم ھەققىدە ئەسلىمە» ناملىق كىتابنىڭ ئاپتورى بابكوف مۇنداق دەيدۇ: «كىسلېنكونىڭ پىكرى بويىچە رۇسىيە چېگرىسى ئىچىدىكى قىرغىز يايلاقلىرىغا كۆچۈپ كىرىپ، قىرغىزلار بىلەن بىرلىكتە ماكان تۇتقان تۈڭگانلارنىڭ ئۆزىلا بىر خىل ھەقىقىي ھوسۇلدۇر. ئۇلار دۆلىتىمىز چېگرىسىدىكى جايلارنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئامىللىرىنى كۈچەيتتى، بۇنىڭدىن تاشقىرى، جۇڭگولۇقلار بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا، ئىشەنچلىك ساقچى ئەترەتلىرىنى تەشكىللەپ، ئارمىيىمىزگە ناھايىتى زور ياردەم بەرگىلى بولىدۇ»⑤①دېگەن.

1900 ـ يىلى رۇسىيىنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ خىزمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلغان لوگلىيانسكى: «تارانچىلارنى سۈنئىي هالدا بىز تەرەپكە جەلپ قىلىپ ئەكىلىشتىكى ئىككىنچى سەۋەب (بۇ ئەمەلىيەتكە بىر قەدەر يېقىن ـ ئەسلى ئىزاھ) پېتربۇرگ شەرتنامىسىگە ئاساسەن بىزگە ئايرىپ بېرىلگەن يەتتە سۇ رايونىدا دەرهال ئاهالە ئولتۇراقلاشتۇرۇش نەزەردە تۇتۇلغان» (52). رۇسىيىنىڭ ئىلى ئاهالىلىرىنى مەجبۇر كۆچۈرۈشى شىنجاڭ تارىخىدا، ئۇيغۇرلار تارىخىدا زور ۋەقە هېسابلىنىدۇ. شۇڭا خەلق ئېغىزىدا، يازما يادىكارلىقلاردا ئاهالە كۆچۈرۈش مەزگىللىرىدىكى ئەهۋاللار هەققىدە نۇرغۇن مەلۇمات ساقلىنىپ قالغان. ئىلى جياڭجۇنى جىن شۇن، ئىلى مەسلىھەتچى ئامبىلى شىڭ تەي بۇنىڭ گۇۋاهچىلىرىدۇر. ئۇلار چىڭ هۆكۈمىتىگە يوللىغان دوكلاتىدا: «بۇنىڭدىن ئىلگىرى رۇسىيە بۇ يەردە بىر يىل ئەسكەر تۇرغۇزدى، نامدا رۇسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكەنلەرنى قوغداش دېيىلىدۇ، ئەمەلىيەتتە ئىش ئۇنىڭ ئەكسىچە بولدى. كۆچۈرۈلگەن ئاهالىلارنىڭ كۆپىنچىسىدە ئىختىيارىيلىق بولمىغاچقا، مۇددەت توشۇشقا يېقىنلاشقانسېرى رۇسىيىلىكلەرنىڭ غۇلجىدىكى كۆچۈشكە زورلاشلىرى شۇنچە ئەدەپ كەتتى، كۆچۈشنى خالىمىغۇچىلار قاتتىق قامچىلاندى، ئۇلارنىڭ يىغا ـ زارى بىپايان كەڭ دالانى قاپلىدى» (53) دېگەن.

بوگلىيانسكى رۇسىيىگە كۆچۈرۈلگەن ئىلى ئاهالىسىنىڭ ئەهۋالىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «يەرنىڭ يېتىشمەسلىكى ۋە بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ قىسلىقى تۈپەيلىدىن، دەسلەپكى بىرقانچە يىلدا رۇسىيىگە ئەمدىلا كۆچۈپ كەلگەن تارانچىلار ئۆز يۇرتلىرىنى سېغىنىشتى. ئۇ يەردە، ئۇلار شۇ قەدەر ئەركىن ـ ئازاد ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە يېقىنقى يىللاردىن بېرى تۇرمۇش ئەهۋالى بىرقەدەر ياخشىلىنىپ

كەتكەچكە، تۈركۈم - تۈركۈملىگەن تارانچىلار خوتۇن - بالىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، ئاددىي ئۆي سايمانلىرىنى ئېلىپ ئىلغا قايتىشقا باشلىدى»(45).

ئىلى كۆچمەنلىرىنىڭ كۆپلەپ قايتىپ كېتىشى رۇسىيە دائىرىلىرىنى ناھايىتى بىئارام قىلىۋەتتى. ئۇلارنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئالاقزادە بولغانلىقى ھەققىدە بوگلىيانسكىنىڭ خاتىرىسىدە مۇنداق دەپ جانلىق تەسۋىرلەنگەن: «تارانچىلار دەسلىپىدە جۇڭگوغا قاراپ قېچىشتى. بىزنىڭ چېگرا دائىرىلىرىمىز دەرھال ئۇلارنىڭ رۇسىيىگە قايتۇرۇپ كېلىش تەدبىرلىرىنى قوللاندى. بۇ تەدبىرلەرنى قوللىنىشتىكى سەۋەب شۇكى، تارانچىلار رۇسىيىدىن كەتكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ زىممىسىدىكى باج بارغانسېرى كۆپىيىپ كېتىۋاتاتتى. ھالبۇكى جۇڭگوغا قايتىپ كەتكەنلەر ئەلۋەتتە باجنى جۇڭگودىن ئەۋەتىپ بەرمەيتتى. شۇنىڭ بىلەن، بىزنىڭ چېگرا دائىرىلىرىمىز ئىلىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىغا تەلەپ قويۇپ، كونسۇلخانىدىن تارانچىلارنى سۈرۈشتۈرۈش ۋە رۇسىيىگە قايتۇرۇش ئىشىنى بېجىرىپ بېرىشنى ئۆتۈندى، ھەتتا تارانچى قاچقۇنلارنى سۈرۈشتۈرۈش ۋە قايتۇرۇش ۋاقتىلىق خىزمەت ئەترىتى تەشكىللىدى، كونسۇلخانا تارانچىلارنى قايتۇرۇش ئىشى ئۈچۈن ھەدەپ خەت - ئالاقە ئەۋەتىپ، تەرەپ - تەرەپكە قاتراپ، ھېرىپ ھالىدىن كەتتى»(55)

«ئىلى تارىخى» دا خاتىرىلىنىشچە، 1882 - يىلىدىن كېيىنكى 5 يىلدىن 10 يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا 4 مىڭ تۈتۈن ئىلى كۆچمەنلىرى ئارقا - ئارقىدىن ئىلىغا قايتىپ كەلگەن(56).

پايدىلانمىلار

① تېرىنتېيېف: «ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى»، 2 - توم. 3 - باب، سودا نەشرىياتى 1983 - يىل نەشرى.

② كروپاتكىن: «جۇڭگو مەسىلىلىرى»، «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 2 ـ قىسىم، 161 ـ بەت.
③ ئىمىنجان باھاۋۇدۇن: «ئىلى تارىخى»، 53 ـ بەت.
④ يۇقىرىقى كىتاب، 53 ـ، 67 ـ بەتلەر.
⑤ چىڭ ئوردىسىنىڭ دىپلوماتىيە تارىخ ماتېرىياللىرى. گۇاڭشۈخان دەۋرى»، 18 ـ جىلد، 4 ـ بەت.
⑥ «چەت ئەل ئىشلىرىغا تەييارلىق كۆرۈشنىڭ باش ـ ئاخىرى. تۇڭجى خان دەۋرى»، 87 ـ جىلد، 38 ـ، 40 ـ بەت.
⑦ لى يۈنلىك «غەربىي چېگرىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى»؛ «چىڭ ئوردىسىنىڭ دىپلوماتىيە تارىخ ماتېرىياللىرى. تۇڭجى خان دەۋرى» 19 ـ جىلد، 49 ـ بەتتىن ئېلىندى.
⑧ «1860 ـ يىلدىن 1895 ـ يىلىغىچە كاپىتالىستىك كۆچلۈك دۆلەتلەرنىڭ يېراق شەرققە قارىتىلغان مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى»، (شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى)، 2 ـ قىسىم، 165 ـ بەتتىن ئېلىندى.
⑨ يۇقىرىقى كىتاب.
⑩ «چەت ئەل ئىشلىرىغا تەييارلىق كۆرۈشنىڭ باش ـ ئاخىرى، تۇڭجى خان دەۋرى» 86 ـ جىلد، 22 — 23 ـ بەت.
⑪ يۇقىرىقى كىتاب. 82 ـ جىلد، 7 ـ، 10 ـ بەتلەر.
⑫ يۇقىرىقى كىتاب.
⑬ يۇقىرىقى كىتاب. 86 ـ جىلد، 35 ـ، 40 ـ بەتلەر.
⑭ يۇقىرىقى كىتاب. 87 ـ جىلد، 37 ـ بەت.
⑮ يۇقىرىقى كىتاب. 87 ـ جىلد، 6 ـ، 10 ـ، 13 ـ، 23 ـ بەتلەر.
⑯ «ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگوغا قارىتىلغان دىپلوماتىيە سىياسىتى ـ (1880 ـ 1885)» سودا نەشرىياتى، 1984 ـ يىل نەشرى، 44 ـ بەت.
⑰ «چىڭ ئوردىسىنىڭ دىپلوماتىيە تارىخ ماتېرىياللىرى، گۇاڭشۈ خان دەۋرى»، 16 ـ جىلد.
⑱ «چىڭ دېزۈك خاتىرىلىرى»
⑲ يۇقىرىقى كىتاب، 18 ـ جىلد.
⑳ «ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگوغا قارىتىلغان دىپلوماتىيە سىياسىتى» (1880 ـ 1885) 45 ـ بەت.

㉑ «چىڭ دېزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 108 ـ جىلد، 8 ـ، 9 ـ بەتلەر

㉒ يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.

㉓ يۇقىرىدىكى كىتاب، 6 — 7 ـ بەتلەر.

㉔ «مەرىپەتلىك، مەدەنىكار ھەزرەت زو زۇڭتاڭ ھەزرەتلىرىنىڭ پۈتۈكلىرى. مەلۇماتنامىلەر»، 56 ـ جىلد، 6 ـ، 10 ـ بەتلەر.

㉕ زو شۇنشىڭ: «جۇڭگونىڭ يېقىنقى يۈز يىللىق تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 84 ـ جىلد، 17 ـ بەت.

㉖ دۇڭ سەيشى: «زو زۇڭتاڭغا باھا» 203 ـ بەت. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش مەزمۇن «ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگوغا قارىتىلغان دىپلوماتىيە سىياسىتى» (1880 ـ 1885) نىڭ، 66 —، 67 ـ بەتلەردىمۇ ئۇچرايدۇ.

㉗ «مەرىپەتلىك ساداقەتمەن لى خۇڭجاڭ ھەزرەتلىرىنىڭ پۈتۈكلىرى. تىلماچلىق مەھكىمىسىگە يوللانغان خەت ـ چەكلەر»، 11 ـ جىلد، 25 — 26 ـ بەتلەر.

㉘ «چىڭ دېزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 115 ـ جىلد، 6 — 7 ـ بەتلەر.

㉙ چىن فۇگۇاڭ: «چىڭ دەۋرىدىكى جۇڭگو ـ رۇسىيە مۇناسىۋىتى»، 187 ـ بەت.

㉚ «ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگوغا قارىتىلغان دىپلوماتىيە سىياسىتى» (1880 ـ 1885). 51 ـ بەت.

㉛ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.

㉜ بۇ شەرتنامە «ئۈزگەرتىلگەن جۇڭگو ـ رۇسىيە شەرتنامىسى»، ياكى «جۇڭگو ـ رۇسىيە سانكت — پېتېربۇرگ شەرتنامىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

㉝ زېڭ جىزى: «بۇيرۇقنا بىنائەن رۇسىيىگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى. ئىلى توغرىسىدا شەرتنامە تۈزۈش. جۇڭگو رۇسىيە سۆھبىتى خاتىرىسى» گە قارالسۇن.

㉞ «دانىشمەن زېڭ جىزى ھەزرەتلىرىنىڭ خەت ـ چەكلىرى» 4 ـ جىلد.

㉟ «دانىشمەن زېڭ جىزى ھەزرەتلىرىنىڭ خەت ـ چەكلىرى» 2 ـ جىلد

㊱ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.
㊲ «جۇڭگو ـ رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى» رۇسىيىنىڭ سانكت — پېتربۇرگ شەھىرىدە ئىمزالانغانلىقى ئۈچۈن، يەنە«سانكت — پېتربۇرگ شەرتنامىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.
㊳ قازاقىستانىنىڭ يەركەنت شەھىرى.
㊴ بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەت تىلى. رۇسلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
㊵ ئىلىدىكى بىر خىل قاتناش قورالى، بۇنىڭدا بىر ئات بىر ھارۋىنى تارتىدۇ، بىرقانچە، ھەتتا ئون نەچچە ھارۋىدىن بىر ئەترەت تەشكىللىنىدۇ. بىر ئەترەتتە بىرلا ھارۋىكەش بولىدۇ، يەرلىكلەر بۇنى «لالاچې» دەپ ئاتايدۇ.
㊶ ئۇيغۇرلار كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىستېمال قىلىدىغان بىر خىل ئون يېمەكلىك.
㊷ «تارانچى» ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى. ئۇ موڭغۇل تىلىدىكى «يەر تېرىغۇچى» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان.
㊸ «ئىلى تارىخى»، 57 ـ بەت.
㊹ يۇقىرىقى كىتاب، 59 ـ بەت.
㊺ بارانوۋا: «1881 — 1883 ـ يىللاردىكى مۇسۇلمان ئاھالىلىرىنىڭ سىمىرسكا كۆچۈش مەسىلىسى ھەققىدە»، «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 2 ـ قىسىم، 233 ـ بەتتىن نەقىل ئېلىنغان.
㊻ «تارىخي ھەمىدى»، 59 ـ بەت.
㊼ يۇقىرىقى كىتاب، 61 ـ بەت.
㊽ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن، خوتەن قاتارلىق ئالتە شەھەرنى كۆرسىتىدۇ.
㊾ «تارىخي ھەمىدى»، 64 ـ بەت.
㊿ گارزو: «ئىنقىلابتىن ئىلگىرىكى يەتتەسۇ رايونىدىكى ئۇيغۇر ۋە تۈڭگانلار»، «19 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن 20 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى قازاقىستانىنىڭ تارىخى مەسىلىلىرى»، 1961 ـ يىل نەشرى.
(51) «سىبىرىيەدىكى ئىشلىرىمدىن ئەسلىمە»، 481 ـ بەت.
(52) باگياؤلىنسكي: «سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونلىرى»، سودا باسمىخانىسى 1980 ـ يىل نەشرى، 242 ـ بەت.
(53) «چىڭ ئوردىسىنىڭ دىپلوماتىيە تارىخى ماتېرىياللىرى گۇاڭشۇخان

دەۋری» ، 32 ـ جىلد.

⑭ «سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونلىرى» ، 243 ـ بەت.

⑮ «تارىخىي ھەمىدى» ، 67 ـ بەت.

⑯ «سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونلىرى» ، 243 — 224 ـ بەتلەر.

سەككىزىنچى باب شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدا ئېلىپ بارغان زور ھەرىكىتى

1- بۆلۈم ئىقتىسادىي تەدبىر

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ 1887 - يىلىدىكى بىر سانلىق مەلۇماتىدا مۇنداق دېيىلگەن: «گۇاڭشۇنىڭ 13 - يىلىغىچە، خەنزۇ، خۇيزۇ، ئۇيغۇر ۋە شىنجاڭغا كىرگەن ئەنجانلىق بولۇپ جەمئىي 266 مىڭ 959 تۇتۇن، ئەر - ئايال چوڭ - كىچىك بولۇپ جەمئىي بىر مىليون 238 مىڭ 583 نوپۇس بولغان. ئۆلچەپ چىقىلغان قاقاسلىق ۋە تېرىلغۇ يەر 11 مىليون 480 مىڭ 194 مودىن ئوشۇق، يىغىۋېلىنغان غەللە - پاراق 276 مىڭ 51 داۋەندىن ئارتۇق، يىغىۋېلىنغان ئوت - چۆپ 14 مىليون 902 مىڭ 700 جىڭدىن ئارتۇق، ئاشلىق، ئوت - چۆپكە سۇندۇرۇلۇپ يىغىۋېلىنغان ۋە يەر بېجى ئۇچۇن يىغىۋېلىنغان كۈمۈش 59148 سەردىن ئاشىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئۆزلەشتۈرۈپ بولۇنغان تېرىلغۇ يەرلەردىن ھازىرچە يىغىۋېلىنغان غەللە - پاراق 203 مىڭ داۋەندىن ئاشىدۇ، ئوت - چۆپ 13 مىليون 958 مىڭ 200 جىڭدىن ئاشىدۇ. ئاشلىق، ئوت - چۆپكە سۇندۇرۇلۇپ يىغىۋېلىنغان ۋە يەر بېجى

ئۇچۇن يىغىۋېلىنغان كۈمۈش 57952 سەردىن ئاشىدۇ»①.

بۇ يەردە كۆرسىتىلگىنى ئۇچ چوڭ تۈردىكى سانلىق مەلۇمات. بۇنىڭ بىرىنچىسى، نوپۇس ستاتىستىكىسى، ئىككىنچى، تېرىلغۇ يەر ستاتىستىكىسى، ئۈچىنچىسى، باج ستاتىستىكىسى. باج ستاتىستىكىسىدا ماددىي (غەللە - پاراق) باج بىلەن غەيرى ماددىي (سۈندۈرۈلۈپ ئېلىنغان) باج ئالاھىدىن پەرقلەندۈرۈلگەن.

ئەگەر چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ياقۇپبەگكە زەربە بېرىپ، ئۇرۇمچى ۋە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى قايتۇرۇۋالغان چاغدىكى ئەھۋاللارغا سېلىشتۇرساق، يۇقىرىدىكى ستاتىستىكا نەتىجىسى كىشىلەرگە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرىدۇ.

ئۇرۇمچى، «غەربىي چېگرىدىكى ئاۋات رايون بولۇپ، شىمالىي يول ئۈستىگە جايلاشقان، توغرىسىغا 5 مىڭ چاقىرىم بولۇپ، ئۇنىڭغا 10 نەچچە بازار قارايدۇ، قاراقچىلار توپىلاڭ كۆتۈرگەندىن بۇيان، خەنزۇلار بازىرىدىن پەقەت چېكىۋەنلا قالدى، مانجۇلار بازىرى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتىلدى»②.

يەنجى، «لىيۇ جىنتاڭ قاراشەھەر سېپىلى ئۈستىگە چىقىپ سېپىلنى تەكشۈرگەندە، سۈنىڭ چوڭقۇرلۇقىنىڭ نەچچە چى كېلىدىغانلىقى، ھۆكۈمەت ئىشخانىلىرى ۋە پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىنىڭ بىرىمۇ ساق قالمىغانلىقىنى كۆردى»③.

يەكەن، «توپىلاڭچىلارنىڭ سەرداری خەلقنىڭ تۈرمۇشى بىلەن كارى بولمىدى، بۇنى سۈرۈشتە قىلىدىغانغا تېخىمۇ ئادەم چىقمىدى، شۇنداق قىلىپ يىللار، ئايلار ئۆتۈپ، (زەرەپشان) دەريانىڭ ئېقىنى بارغانسېرى ئېگىزلەپ، يار ئالغانسېرى كېڭىيىپ كەتتى. دەريا سۈيى ھەرقايسى يار ئېغىزلىرىدىن شىددەت بىلەن ئېتىلىپ چىقتى، سۇ ئەسلىدىكى ئېقىن بويىچە ئاقماي مارالبېشىنىڭ يۇقىرىسىدىن ئۆتۈپ، قەشقەردىكى ۋۇلەن ئۈسۈ دەرياسىغا قاراپ ئاقتى.

نەچچە يۈز چاقىرىم ئارىلىقتا، ئېتىزلىق ۋە ئۆيلەر سۇ ئاستىدا قالدى، يوللار توسۇلۇپ قالدى، قەلئەلەر ئۆرۈلۈپ چۈشتى»④.

مارالبېشى، «ئەسلىدە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى شەرقىي تۆت شەھەردىكى كىشىلەر غەربىي تۆت شەھەرگە باردىغان قاتناش تۇگۈنى ئىدى، بۇ جاي ئويمانلىقتا جايلاشقان بولغاچقا، سۈلار بارا - بارا بۇ يەرگە يىغىلىپ، سازلىقتا ئايلىنىپ قالدى»⑤.

كۇرە، «شەھەر ئىچىدىكى ئاشلىق ئامبارلىرى، ھۆكۈمەت ئىشخانىلىرى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ياتاقلىرىمۇ ساق قالمىدى»⑥.

ئىككىسىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، قىسقىغىنە 10 يىل ئىچىدە، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئىقتىسادىي ساھەدە يۈز بەرگەن بۇ ئۆزگىرىشلەرگە نېمە سەۋەب بولغاندۇ، دەپ سوئال قويغىمىز كېلىدۇ. بۇمۇ مەزكۇر بۆلۈمدىكى ئاساسلىق تېما.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئالدىراپ - تېنەپ يۈرۈشكە ئاتلىنىپ قولدىن كەتكەن جايلارنى قايتۇرۇۋالغان چاغدا، باۋجيا تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى، يەرلەرنى تەپسىلىي ئۆلچەشنى، غەللە - پاراق يىغۇۋېلىشنى ھەمدە مۇساپىرلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ئورۇقلۇق ۋە ئۆي تەقسىم قىلىش، دېھقانلارنى ئاشلىق تېرىشقا ھەيدەكچىلىك قىلىش قاتارلىقلارنى ئۆزىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن قىلىدىغان خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قاتارىغا كىرگۈزگەنىدى. ياقۇپبەگ يوقىتىلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 1885 - يىلى شىنجاڭ رەسمىي ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بۇ خىزمەتنىڭ مەزمۇنىنى يەنىمۇ تەڭشەپ ۋە تولۇقلاپ، دەريا - ئۆستەڭلەرنى رېمونت قىلىش، قەلئە سېلىش، تېرىقچىلىقنى گۈللەندۈرۈش، يەرلەرنىڭ مو سانىنى تەپسىلىي ئۆلچەش، باجنى تەكشۈرۈپ

بېكىتىش، ھەقسىز مەكتەپ ئېچىش، پۇلنى تۇراقلاشتۇرۇش قاتارلىق خىزمەتنىڭ يەتتە تۈرلۈك مۇھىم نۇقتىسى قىلىپ بېكىتتى.

قەلئە سېلىش، ھەقسىز مەكتەپ ئېچىشتىن باشقا، قالغان بەش تۈرلۈك تەدبىرنىڭ ھەممىسى يەرلىكنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى بۇاستە نىشان قىلغانىدى. گۇاڭشۇنىڭ 30 - يىلىدىكى ئاشۇ ستاتىستىكا ماتېرىيالىدا كۆرسىتىلگىنى، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇ تەدبىرلەرنى ئىزچىللاشتۇرۇشنىڭ ئاكتىپ نەتىجىسى ئىدى.

1. دەريا - ئۆستەڭلەرنى رېمونت قىلىش

سۇ ئىنشائاتى ھەمىشە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئالدىنقى شەرتى دەپ قارىلاتتى. شۇ سەۋەبتىن ھەرقايسى دەۋرلەردىكى مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋە يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ ھەممىسى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سۇ ئىنشائاتى ئىشلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ سىياسەت يۈرگۈزۈشنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى قىلغانىدى. ئەمما، مەسلىنىڭ يەنە بىر تەرىپى شۇكى، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئېكولوگىيىلىك مۇھىت سۇ ئىنشائاتىنىڭ ئەھمىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەم ئۇنىڭ ئىنتايىن ئاسان بۇزۇلۇپ كېتىدىغان ماددىي ئاساسىنى بەرپا قىلدى. تەبىئىي ئاپەت، سىياسىي ئۆزگىرىشلەر ئۇنى ۋەيران قىلىدىغان ئاساسلىق كۈچ ئىدى. بۇ مەزگىلدە، سىياسىي ئۆزگىرىشنىڭ سۇ ئىنشائات ئىشلىرىغا كەلتۈرگەن بۇزغۇنچىلىقى تېخىمۇ ئېغىر ۋە كەڭ بولدى.

ئۇرۇش قىلىۋاتقان چېگرا سۇلالىسى قوشۇنى ئالدىنقى سېپىدىكى كوماندىرلار قوشۇنىنىڭ ئىلگىرىلەش ۋە جەڭ قىلىش ئەھۋالىنى دوكلات قىلغان چاغدا، دۇشمەنلەرنىڭ دەريا

توسمىسىنى بۇزۇۋېتىپ، يوللارنىڭ سۇغا باستۇرۇۋېتىش ئۈسۈلىدىن پايدىلىنىپ، چېكىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئىلگىرىلىشىنى توسۇشقا ئۇرۇنغانلىق ئەھۋالىنى كۆپ قېتىم ئوتتۇرىغا قويغان. بۇنداق ئەھۋال ئەڭ دەسلەپ داۋانچىڭ ئۇرۇشىدا كۆرۈلگەن. شۇ چاغدا، داۋانچىڭ قورۇلىنىڭ ساقلاۋاتقان دۇشمەنلەر دەريا ئېغىزىنى يار ئالدۇرۇۋەتكەنىدى. بىرىنلا، قورۇلغا يېقىن جايلاردىكى سۇ ئاتنىڭ قورسىقىغا چىلىشىپ قالغاچقا، چېكىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ پىيادە ئەسكەرلىرى بىلەن ئاتلىق ئەسكەرلىرى قورۇلغا يېقىنلىشالمىغانىدى. پەقەت چېكىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ زەمبىرەك ئوقى تۆيۇقسىز قورۇلدىكى ئوق ـ دورا ئامبىرىغا چۈشۈپ، قاتتىق پارتلىغاندىلا، ئاندىن دۇشمەنلەر نائىلاج شەھەرنى تاشلاپ قېچىشقانىدى⑦، ئىنچىكە ھېسابلىمىساقمۇ، بۇ قېتىمقى دەريانى يار ئېلىپ كېتىشنىڭ ئاقىۋىتى شۇ بولدىكى، يەرلىكنىڭ سۇ ئىنشائات ئەسلىھەلىرى، ھەتتا ئېتىزلىقلار، يوللار، پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرى ھەممىسى زور زىيانغا ئۇچرىدى.

چېكىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا كىرگەندىن كېيىن، قاراشەھەردە يەنە بىر قېتىم شۇ ئەھۋالغا يولۇقتى. چېكىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قاراشەھەرنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، لېۋ جىنتاڭ سۇ ئاستىدا قالغان قاراشەھەر سېپىلىنىڭ ئېچىنىشلىق ئەھۋالىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى. شۇ چاغدا، سېپىلدىكى يىغىلىپ قالغان سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى نەچچە چى كەلگەنىدى. سېپىل ئىچىدىكى ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرى ۋە پۇقرا ئۆيلىرىنىڭ ھەممىسى سۇ ئاستىدا قالغانىدى. يىل بويى رېمونت قىلىنمىغانلىقى، سۇ ئىنشائات ئەسلىھەلىرىنىڭ ۋەيران بولۇشىدىكى يەنە بىر سەۋەب ئىدى. ياقۇپبەگ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا تۇرغان دەسلەپكى بىرنەچچە يىللىق ۋاقىتنىڭ ھەممىسىنى كۈچادىكى راشىدىن خوجا بىلەن قىلغان ئۇرۇشقا

سەرپ قىلغان، سەل كېيىنكى ۋاقتىنى، يەنە خوتەندىكى ھەبىبۇللا خوجا ھەمدە ئۇرۇمچىدىكى تۇمىلك بىلەن قىلغان ئۇرۇشلارغا سەرپ قىلغان. ياقۇپبەگنىلك رول ئويناشى بىلەن، 19 - ئەسىرنىلك 60 - يىللىرىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىرنەچچە يىلدا، ئۇرۇش ئوتى شەرقىي جەنۇبتا خوتەن بوستانلىقىغچە، شەرقىي شىمالدا تۇرپان ئويمانلىقىغچە ھەمدە تەڭرىتېغىنىلك شىمالىي ئېتىكىدىكى ئۇرۇمچى، ماناس قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيگەنىدى. بۇ مەزگىلدە، ياقۇبەگ بولسۇن، ياكى ھەرقايسى جايلاردىكى مۇلكىي ئەمەلدارلار بولسۇن، ھېچقايسىسىنىلك كۈچ سەرپ قىلىپ ھەرقايسى جايلاردىكى سۇ ئىنشائات ئەسلىھەلىرىنى رېمونت قىلدۇرۇش ۋە رەتلەشكە ۋاقتى يوق ئىدى. ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن ئۇيغۇر پۇقرالىرىغا كەلسەك، بۇ خىل ئاممىۋىلىقى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان ۋەزىپىنى ئۇستىگە ئېلىشقا تېخىمۇ قۇربى يەتمەيتتى. شۇنداق بولغاچقا، زەرەپشان دەريالىسىنىلك كۆپ يېرىنى يار ئېلىپ كېتىپ، پۈتكۈل مارالبېشى «سازلىق» قا ئايلىنىپ قالغاندەك ئېچىنىشلىق مەنزىرە پەيدا بولغانىدى. شۇ دەۋردە، رۇسىيە ھېيسۇالغان ئىلىنىلك ئەھۋالىمۇ ئوخشاش ئىدى، «ئىلگىرىكى تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئېتىزلارنىلك كۆپىنچىسى. قاقاسلىققا ئايلىنىپ كەتكەن بولۇپ، قۇمۇش بېسىپ كەتكەن. كۆۋرۈك، ئېرىق - ئۆستەڭلەر ئۇزۇن يىل رېمونت قىلىشنى كۈتۈپ تۇراتتى.»

چىلك سۇلالىسى قوشۇنىنىلك ئالدىنقى سەپتىكى قوماندانلىق قاتلىمى، بولۇپمۇ زو زۇڭتاڭ سۇ ئىنشائاتىنىلك قۇرغاق رايونلاردىكى ئەھمىيىتىگە قارىتا تولۇق تونۇشقا ئىگە ئىدى. ئۇنىلك بۇ تونۇشىنىلك بىر قىسمى ئۇنىلك غەربىي شىمال رايونىدا كۆپ يىل جەڭ قىلىش جەريانىدا ھېس قىلغانلىرى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەنىدى. يەنە بىر قىسمى بولسا ئۇنىلك چوڭقۇر

جۇغراپىيىلىك بىلىمىدىن كەلگەندى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇ يەتتە تۇرلۇك تەدبىرنى رەتكە تىزغاندا، سۇ ئىنشائات ئىشلىرىنى باشقا تىزىپ، «كونا سۇ ئىنشائات ئەسلىھەلىرىنى رېمونت قىلىش ۋە يېڭى سۇ ئىنشائات ئەسلىھەلىرىنى قۇرۇش» دەپ يېغىنچاقلىغاندى.

كونا سۇ ئىنشائات ئەسلىھەلىرىنى رېمونت قىلىش ھەرىكىتى چاك سۈلالىسى قوشۇنى قۇمۇلغا توپلانغان چاغدىلا باشلىنىپ بولغانىدى. كېيىنرەك، چاك سۈلالىسى قوشۇنىنىڭ ئۇرۇش قىلىش دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، كونا سۇ ئىنشائات ئەسلىھەلىرىنى رېمونت قىلىش پائالىيىتى چاك سۈلالىسى قوشۇنى ئاۋۇال قايتۇرۇۋالغان ئۇرۇمچى قاتارلىق تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدىكى رايونلارغىچە ئومۇملاشقانىدى. بۇ دەۋردىكى ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىدە تىلغا ئېلىنغان قايتا رېمونت قىلىنغان قۇرۇلۇشلار: قۇمۇلدىكى شىچېڭزى ئۆستەڭى، بارىكۆلدىكى داچۇەندۇك ئۆستەڭى، ئۇرۇمچىدىكى يۇڭفېك ئۆستەڭى ۋەھاكازالار⑨.

1877 ـ يىلىدىن كېيىن، چاك سۈلالىسىنىڭ ئۇرۇش قىلىش دائىرىسى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغىچە كېڭەيدى ھەمدە تېز سۈرئەتتە تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىرغىقى ۋە جەنۇبىي قىرغىقىغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. سۇ ئىنشائاتى ئەسلىھەلىرىنى رېمونت قىلىش — بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلەرنىڭ بىر تۇرلۇك كونكرېت مەزمۇنى سۈپىتىدە يېڭىدىن قايتۇرۇۋېلىنغان رايونلاردىمۇ زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇلدى. سانلىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، تۇرپاندىكى كارىزلاردىن 185 ى رېمونت قىلىنغان. كورلىدا رېمونت قىلىنغان ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 40 چاقىرىمغا يەتكەن. كۇچادا رېمونت قىلىنغان ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 60 چاقىرىمدىن ئېشىپ كەتكەن.

شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، بۇ دەۋردىكى رېمونت قىلىش

قۇرۇلۇشى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ھەربىي تۈس ئالغان. ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ئاساسلىقى، قاتناشنى راۋانلاشتۇرۇش، تېرىلغۇغا كاپالەتلىك قىلىش بولغان. قاتناشنى راۋانلاشتۇرۇشتىكى مەقسەت، مۇكەممەل ئارقا سەپ تەمىنات لىنىيىسىنى قۇرۇپ چىقىش ئىدى. تېرىلغۇغا كاپالەتلىك قىلىشتىكى مەقسەت، شۇ جايدىلا ھەربىي ئاشلىققا ئېرىشىش ئىدى. مۇشۇنداق ئىككى تۈرلۈك مەقسەتنىڭ تۈرتكىسىدە، رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىغا نازارەتچىلىك قىلىش ھەم بۇنىڭغا ئىشلىتىلگەن ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۆچلەرنىڭ ياردىمى بىلەن بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەرىپىدىن تاماملانغان⑩.

ياقۇپبەگنى تىنچىتىش ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرلىشىشىغا ئەگىشىپ، تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سۇ ئىنشائات ئىشلىرى كۆلەم ۋە سالماق جەھەتتە يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كېڭەيتىلدى ۋە كۈچەيتىلدى. 1887 ـ يىلى ئەتىيازدىن باشلاپ، زەرەپشان دەرياسىغا ۋە قەشقەر دەرياسىغا تۇتاشقان سۇغىرىش قۇرۇلۇشلىرىنى رېمونت قىلىش ئىشى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى.

زەرەپشان دەرياسىغا تۇتاشقان سۇغىرىش قۇرۇلۇشلىرىنى رېمونت قىلىش ئىشى ئەڭ جاپالىق ھەم ۋاقىت كېتەتتىى. زەرەپشان دەرياسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى ئاساسلىق سۇ مەنبەلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ پامىر ئېگىزلىكىدىن باشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭغا چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان 10 نەچچە دەريا ئېقىنى قۇيۇلاتتى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى يەكەننى قايتۇرۇۋالغان چاغدا، زەرەپشان دەرياسىنىڭ يەكەن زېمىنى ئىچىدىكى بۆلىكىنىڭ تۆت يېرىنى يار ئېلىپ كەتكەن بولۇپ، دەريا سۈيى 300 چاقىرىمدىن ئارتۇق يەرگىچە يامراپ كەتكەن، بىپايان ئېتىزلىقلارنى ھەمدە ئون نەچچە جايدىكى چوڭ،

كىچىك كەنتنى سۇ بېسىپ كەتكەن.

چىك سۇلالىسى قوشۇنى قەشقەرگە يۈرۈش قىلغان چاغدا، زەرەپشان دەريا سىدىن يامراپ كەتكەن سۇ مارالبېشىنىڭ ئەتراپلىرىنى بىر پارچە «سازلىق» قا ئايلاندۇرۇپ قويغان بولۇپ، چىك سۇلالىسى قوشۇننىڭ ئىلگىرىلىشىگە نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارنى كەلتۈرگەن. قەشقەر ئۇرۇشىغا بېۋاستە قوماندانلىق قىلغان لىيۇ جىنتاك شۇ چاغدىكى ئەھۋالنى دوكلات قىلغان چاغدا مۇنداق دېگەن: «ئوغرىلار دەريانىڭ نۇرغۇن يېرىنى يار ئالدۇرۇپ كۆۋرۈكنى بۇزۇۋەتكەنلىكتىن، قوشۇنىمىزنىڭ يۈرۈشى ئاستا بولدى، قوشۇنىمىز سۇدا لەيلەپ ۋە مۇزلارنى دەسسەپ ئالغا ئىلگىرىلىدى»⑪.

بۇ چاغدا، ئاللىبۇرۇن قىش كىرىپ قالغان بولۇپ، زور تۈركۈمدىكى قوشۇن، ھەربىي لازىمەتلىكلەر ۋە قورال - ياراغلار «سۇدا لەيلىتىلىپ مۇز بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىدى». دېئامېترى ئون نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈشنىڭ قانچىلىك جاپا - مۇشەققەتلىك بولىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن.

چىك سۇلالىسى قوشۇن يەكەننى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، باشبۇغ يۇ ئېنخۇ يارلىققا بىنائەن زەرەپشان دەريا سىنىڭ يار ئېلىپ كەتكەن ھەرقايسى ئېغىزلىرىنى رېمونت قىلىپ، دەريا ئېقىنىدىكى لاي - قۇملارنى تازىلىدى. ئەينى چاغدا رېمونت قىلىشقا تېگىشلىك يار ئېغىزلىرى: لەيلىكاتەكتىن شەرقە 20 چاقىرىم كېلىدىغان جايدىكى بىر يار ئېغىزى، ئالانخور تايدىن شەرقە 15 چاقىرىم كېلىدىغان جايدىكى بىر يار ئېغىزى، مەينەتتايدىن شەرقە ئىككى چاقىرىم كېلىدىغان جايدىكى بىر يار ئېغىزى، يەنە شەرقە 30 چاقىرىم كېلىدىغان جايدىكى بىر يار ئېغىزى بۇلاردىن سىرت، لەيلىتاينىڭ تۆۋەن تەرىپىدىن 300 چاقىرىم كېلىدىغان جايدىكى دەريا ئېقىنى چوڭ - كىچىكلىكى

ئوخشاش بولمىغان 10 نەچچە يەردىكى قۇملۇق بىلەن توسۇلۇپ قالغان.

يەكەننى مۇداپىئە قىلىۋاتقان چىلك سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ھەممىسى زەرەپشان دەرياسىنى رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىغا قاتناشتى ئۇلار يەرلىكتىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرى بىلەن بىرلىكتە «يار ئېلىپ كەتكەن ئېغىزلارنى ئەتتى، قۇملارنى كولاپ توشۇدى ھەمدە دەريا قىرغىقىنى ۋە توسمىنى ئېگىزلەتتى. ئەسكەرلەر بىلەن پۇقرالار بۆلەكلەرگە بۆلۈنۈپ ئىشلەپ، تەرتىپ بويىچە ئىشنى تاماملىدى، توسما ۋە قىرغاقلار مەزمۇت بولدى، دەريا ئېقىنى راۋانلاشتى»⑫.

مارالبېشى قاتناش تۇگۇنىگە جايلاشقان بولغاچقا، مارالبېشىدا تۇرۇشلۇق چىلك سۇلالىسى قوشۇنىمۇ بۇيرۇقتا بىنائەن شۇ جايدىكى سۇ ئىنشائات ئەسلىھەلىرىنى رېمونت قىلدى. ئەينى چاغدا، مارالبېشىنىڭ ئەھۋالى: «دەريا سۈيىدىن ئاپەت يۇز بەرگەن، ئۆستەڭ توسمىلىرى ۋەيران قىلىنغان، ئاھالىلەر گۆر ئاغزىغا بېرىپ قالغاندى»⑬.

مارالبېشىدا سۇ ئىنشائات ئەسلىھەلىرىنى رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشى ئاساسلىقى دالىدىن ئۆستىگى ۋە شياۋلىدىن ئۆستىگىگە مەركەزلەشكەن. دالىدىن ئۆستىگى مارالبېشى بازىرىدىن شەرققە 30 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 10 چاقىرىم، كەڭلىكى 6 گەز كېلەتتى، 17 مىڭ مودىن ئارتۇق يەر سۇغىرىلاتتى. شياۋلىدىن ئۆستىگى ناھىيە بازىرىدىن غەربكە 10 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 10 چاقىرىم، كەڭلىكى 2 گەز 3 چى كېلەتتى، 10 مىڭ مودىن ئارتۇق يەر سۇغىرىلاتتى⑭، ئۇلار مارالبېشىدىكى ئاساسلىق سۇغىرىش قۇرۇلۇشلىرى ئىدى.

قەشقەر دەرياسى ھەممىدىن كۆپ رېمونت قىلىندى. قەشقەر دەرياسى يامانيار، ۋۇلەنسۇ، قىزىلسۇ قاتارلىق دەريالارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، قەشقەر بوستانلىقىدىكى

ئاساسلىق سۇ مەنبەسى ئىدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئاقسۇ ئەتراپىغا يېتىپ بارغان چاغدا، بەگقۇلىبەگ لۇڭكۇ كۆۋرۈكىدىن تۆۋەنگە 20 چاقىرىم كېلىدىغان جايدىكى توسمىسىنى يار ئالدۇرۇۋېتىشكە بۇيرۇق بەرگەن، دەريا سۈيى يامراپ ئېقىپ، نەچچە 10 چاقىرىم دائىرىدىكى ئېتىزلىقنى، يېزا ـ كەنتلەرنى سۇ بېسىپ كەتكەن.

لېۋ جىنتاڭ چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى دەريا ـ ئۆستەڭلەرنى رېمونت قىلىش ئەھۋالىنى دوكلات قىلغان چاغدا، قەشقەر دەرياسى سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشىنى رېمونت قىلىش جەريانىنى ۋە ئۇنىڭ نەتىجىسىنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان. ئۇ مۇنداق دېگەن: «قەشقەرنىڭ تىدۇسى تاڭ يەنئې، ياڭ جىلۇڭ قاتارلىقلار قاۋۇل ئەمگەك كۈچلىرىنى باشلاپ كېلىپ، يەر شەكلىنى ئۆلچەپ، تارماق دەريا قېزىپ، سۇنى تارقاقلاشتۇرۇپ، يار ئېلىپ كەتكەن ئېغىزلارنى ئىتتىپ، سۇنىڭ يانغا ئېقىپ كېتىشىنى توسۇدى»⑮.

نەچچە يىللىق تىرىشىش ئارقىلىق، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشىدا زور ئىلگىرىلەش قولغا كەلتۈرۈلدى. 1885 ـ يىللىرىغىچە، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا تاماملانغان ۋە يېڭىدىن قۇرۇلغان سۇ ئىنشائات ئەسلىمىلىرى تۆۋەندىكىچە: تۈرپاندىكى 185 جايدىكى كارىز، قاراشەھەردىكى ئېرىق ـ ئۆستەڭ 60 چاقىرىم، بۇنىڭدا سۇغىرىلىدىغان ئېتىز 3 مىڭ 800 مو. بايدىكى ئېرىق ـ ئۆستەڭ 910 چاقىرىم، بۇنىڭدا سۇغىرىلىدىغان ئېتىز 2 مىڭ 700 مودىن ئارتۇق. يەكەندىكى ئېرىق ـ ئۆستەڭ 190 چاقىرىم، سېلىنغان توسما 270 چاقىرىم، ئۆستەڭ 65 چاقىرىمدىن ئارتۇق، بۇنىڭدا سۇغىرىلىدىغان ئېتىز 6200 مودىن ئارتۇق⑯.

2. كەڭ ـ كۆلەمدە بوز يەر ئېچىش

چىڭ سۇلالىسىنى ئىزچىل ئاۋارە قىلىپ كېلىۋاتقان مالىيە

مەسلىسىگە، گۇاڭشۇينىڭ 11 ـ يىلىغا كەلگەندە، يەنى 1885 ـ يىل يەنە يېڭىدىن قىيىنچىلىق قوشۇلدى. ئوخشىمىغان مۇھىت، ئوخشىمىغان كۆلەمدە كۆپ يىل ئۇرۇش قىلغان، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ تايانچ كۈچى دەپ تەرىپلىنىدىغان سەككىز تۇغلۇق قىسمىنىڭ ئۇرۇش تۆھپىسى ئادەتتىكىدەك بولۇپ، ھېچقانداق نەتىجە يارىتالمىدى. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، ئىلگىرى يارەمچى كۈچ دەپ قارالغان يېشىل تۇغلۇق قىسىم، قالتىس ئۇرۇش قىلىش ئىقتىدارىنى ۋە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى نامايان قىلدى. بولۇپمۇ غەربىي شىمال رايونىدا ئۇرۇش قىلىش جەريانىدا، يېشىل تۇغلۇق قىسىم مۇھىم جەڭلەرنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك قاتناشتى ھەمدە ئاساسلىق ئۇرۇش قىلىش كۈچىگە ئايلاندى. بۇ خىل ئەھۋال، چىڭ سۇلالىسى يۇقىرى قاتلىمىنىڭ دىققىتىنى بارغانسېرى تارتتى.

سەككىز تۇغلۇق قىسمىنىڭ ئۇرۇش قىلىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈپ، سەككىز تۇغلۇق قىسمىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ پۈتكۈل قوشۇنلىرى ئىچىدىكى تايانچلىق ئورنىنى قايتىدىن تىكلەش ئۈچۈن، 1885 ـ يىل 9 ـ ئايدا يانداش ئامبال شۆ تەيشىڭ سىشى خانىشقا مەكتۇپ سۇنۇپ، يېشىل تۇغلۇق قىسمىنى قىسقارتىپ ئىقتىساد قىلىنغان ھەربىي تەمىناتنى سەككىز تۇغلۇق قىسمىنىڭ تەمىناتىنى كۆپەيتىشكە ئىشلىتىپ، شۇ ئارقىلىق سەككىز تۇغلۇق قىسمىنىڭ ئۇرۇش قىلىش ئىرادىسىنى قوزغاش تەكلىپىنى بەردى. شۆ تەيشىڭنىڭ بۇ تەكلىپى چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەدبىر بەلگىلىگۈچى قاتلىمىدىكىلەرنىڭ، بولۇپمۇ پادىشاھ گۇاڭشۇنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى⑰.

پادىشاھ گۇاڭشۇنىڭ ھېسابلىشى بويىچە، ئەگەر يېشىل تۇغلۇق قىسمىنى قىسقارتىش ئىشى تاماملانسا، ھەر يىلى 23 مىليون 100 مىڭ سەر ھەربىي خىراجەتنى تېجەپ قالغىلى بولاتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ نوپۇس ۋازارىتى ھەرقايسى

ئۆلكىلەرنى شۇ يىلى 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن بۇرۇن، ئۆزلىرىنىڭ قىسقارتىش پىلانلىرىنى بىكىتىپ بولۇشقا بۇيرۇدى⑱.

نوپۇس ۋازارىتىنىڭ تەكلىپى پۈتۈن مەملىكەتنى ئوبيېكت قىلغانىدى. ئەمما بۇ لايىھىنى تاماملاشتا، خىزمەت مىقدارى ئەڭ چوڭ بولغىنى شىنجاڭ ئىدى. چۈنكى ئەينى چاغدا ياقۇپبەگنىڭ يوقىتىلغىنىغا يەتتە يىل بولۇپ قالغانىدى. ھەم شۇنداقلا ئىلىنى قايتۇرۇۋالغىلىمۇ ئىككى يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت بولغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ مەزگىلدە، ياقۇپبەگنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش ۋەقەسى ھەمدە ئىلى قاتارلىق جايلاردىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ھەربىي تەمىناتى ئۈزۈلۈپ قېلىپ ئەسكەرلەرنىڭ ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى قاتارلىقلار يۈز بەرگەنىدى.

شۇنداق بولسىمۇ، لىيۇ جىنتاڭ چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ تەدبىرىنى ئىزچىللاشتۇردى. سانلىق مەلۇمانتا ئاساسلانغاندا، 1885 ـ يىلىنىڭ بېشىدا شىنجاڭدا تۈرۈشلۇق پىيادە ۋە ئاتلىق ئۇرۇش قىلىدىغان خادىملار جەمئىي 20 مىڭ 394 نەپەر، شتاتتىن سىرت ھەر خىل خادىملار 9 مىڭ 841 نەپەر ئىدى⑲.

1885 ـ يىل 12 ـ ئايدا، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدا قەھرىتان سوغۇق بولۇۋاتقان كۈنلەردە لىيۇ جىنتاڭ ئىلىغا كەلدى. ئۇ ئىلىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىنكى نۆرغۇن ئىشلارنى تەكشۈرگەندىن سىرت، ئۇنىڭ يەنە بىر خىزمىتى — ئىلى رايونىدىكى يېشىل تۇغلۇق قىسمىنى قىسقارتىش ئىدى.

ئەينى چاغدا، ئىلىدا تۈرۈشلۇق قوشۇن ئىچىدە پىيادە قىسىم جەمئىي 26 باتالىئون بولۇپ، ئۇرۇش قىلىدىغان خادىم 10 مىڭ 500 نەچچە نەپەر ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە، يېشىل تۇغلۇق قىسمىنىڭ ئادەم سانى 9 مىڭدىن ئاشتى. سەككىز تۇغلۇق

قىسمغا تەۋە خادىم ئاران 1000 دىن ئارتۇقلا ئىدى. قىسقارتىشنىڭ ئاقىۋىتى شۇ بولدىكى، يېشىل تۇغلۇق قىسمدىكى تۆت مىڭ نەپەر ئەسكەر ۋە ئوفىتسېر قىسمدىن ئايرىلدى. بۇ سان ئىلىدا تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ ئومۇمىي سانىنىڭ يېرىمىغا يېقىن ئىدى⑳.

لېۋ جىنتاڭ ئىلىدا يېشىل تۇغلۇق قىسمىنى قىسقارتقان چاغدا ئىككى چوڭ قىيىنچىلىققا يولۇققتى: بىرىنچىسى، يېتەرلىك دەرىجىدە قايتۇرۇش خىراجىتى غەملەپ، قايتۇرۇلىدىغان خادىملارنىڭ يول خىراجىتىگە ۋە ئۇلارنىڭ يۇرتىغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش زۆرۈر ئىدى؛ ئىككىنچىسى، مۇڭاپىق دەرىجىدە ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتى يارىتىلىپ، يەرلىكتە ئۆي ـ ئوچاقلىق بولۇپ، بولغان قىسقارتىلغان خادىملارنى ئورۇنلاشتۇرۇش زۆرۈر ئىدى.

بۇز يەر ئېچىش تەدبىرى، يۇقىرىقى قىيىنچىلىقنى ھەل قىلىدىغان بىر خىل بىۋاستە تەدبىر سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. بۇ تەدبىر بويىچە، قايتۇرۇلىدىغان ئەسكەرلەرنى بۇز يەر ئېچىشقا ئورۇنلاشتۇرغاندا، ھەم زور مىقدارداكى قايتۇرۇش خىراجىتىنى تېجەپ قالغىلى بولاتتى، ھەم قىسقارتىلغان ئەسكەرلەرگە تېزدىن بىر كىشىلىك ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتى يارىتىپ بەرگىلى بولاتتى. ئەڭ ئاخىرقى بۇ نۇقتىدا بولسا، پۈتۈنلەي مۇداپىئە ئېھتىياجى كۆزدە تۇتۇلغانىدى. ئۇ بولسىمۇ، بۇ قىسقارتىلغان ئەسكەرلەر ئۆز جايىدا ئورۇنلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەمەلىيەتتە زاپاس خادىملارغا ئايلىنىاتتى. ئەگەر بىرەر ئۆزگىرىش بولغۇدەك بولسا، بۇ بۇز يەر ئاچقۇچى خادىملار ئىنتايىن قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا بىر يارىدەمچى كۈچكە ئايلىنالايتتى. لېۋ جىنتاڭ دەل مۇشۇ نۇقتىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەنىدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ھەربىيلەر بوز يەر ئېچىشتا نەتىجە ئەڭ گەۋدىلىك بولغان جايلار تارباغاتاي، ئىلى بولدى. 1884 ـ يىلىلا، ھەربىيلەر تېرىقچىلىق قىلىپ ئالغان بۇغداي جەڭسالڭ دادىنى بويىچە 11 مىڭ دادەندىن كۆپ بولدى(21). شۇ يىلى، ئىلىدىكى ھەربىيلەر ئاچقان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 61 مىڭ مودىن ئېشىپ كەتتى(22).

بۇ دەۋردە باشلانغان ھەربىيلەر بوز يەر ئېچىش ئىشلىرىنىڭ مۇئەييەن ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ئېھتىياجى بولسىمۇ، بىرنەچچە قېتىملىق ئوڭۇشسىزلىق ۋە ئەگرى ـ توقايلىقلاردىن كېيىن، ئەڭ ئاخىر كەسىپ بولۇپ شەكىللىنىپ، ئەينى چاغدىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش جەھەتتە، بولۇپمۇ ئوخشاش مەزگىلدە رويابقا چىققان پۇقرالار تېرىقچىلىقى ۋە جىنايەتچىلەر تېرىقچىلىقى قاتارلىق تېرىقچىلىق كەسىپىدە تايانچ كۈچكە ئايلىنىپ بۇ كەسىپنىڭ ئۈزلۈكسىز گۈللەپ ـ ياشنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولۇپ، ئۇنى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدا بارا ـ بارا ھەل قىلغۇچ ئورۇنغا ئىگە قىلدى.

پۇقرالار تېرىقچىلىقى كۆلەم جەھەتتە، شىنجاڭنىڭ تېرىقچىلىق ئىشلىرىدا 1 ـ ئورۇندا تۇراتتى.

ئاۋۋال بۇ كەسىپنى تەشەببۇس قىلغان كىشى جاڭ ياۋ ئىدى. غەربكە يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىق كۆرۈش ۋە ئۇرۇمچىنى قايتۇرۇۋېلىش جەريانىدا، جاڭ ياۋ قوماندانلىق قىلغان قوشۇن زاپاس يارەمچى قىسىم بولۇش سۈپىتى بىلەن، يول بويى مۇساپىرلاردىن ھال سوراپ، مۇساپىرلارنى يېقىن جايلاردا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى، شۇ ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىش جەريانىدىكى ھەربىي ئاشلىق سېتىۋېلىشقا ۋە توشۇشقا بولغان جىددىي ئېھتىياجىنى بەلگىلىك دەرىجىدە

پەسەيتتى. دەل مۇشۇ كونكرېت ئېھتىياجلارنى كۆزدە تۇتۇپ، زو زۇكتاك ئاندىن 100 مىڭ سەردىن ئارتۇق كۇمۇش ئاجرىتىپ، پۇقرالارنىڭ تېرىقچىلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى ھەر خىل چىقىملىرى ئۈچۈن سەرپ قىلغانىدى.

1886 ـ يىلى، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۇمىتى «شىنجاڭدا تېرىقچىلىق قىلىش نىزامى» نى ئېلان قىلىپ، شىنجاڭدا تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرىنى ماددىي شەكىللەپ قېلىپلاشتۇردى. بۇ نىزامدا ئاساسلىقى پۇقرالار تېرىقچىلىقى ئوبيېكت قىلىنغانىدى. ئۇنىڭدا مۇنداق بەلگىلەنگەن: پۇقرالار تېرىقچىلىق قىلسا، ھەر 10 تۇتۇنگە بىردىن تۇەنجاڭ، 50 تۇتۇنگە بىردىن تۇەنجېڭ، 250 تۇتۇنگە بىردىن ھەيئەت تەيىنلىنىدۇ. ھەيئەت يەرلىك باش مەمۇر تەرىپىدىن تەيىنلىنىدۇ ۋە ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ.

ھەربىر تېرىقچىلىق قىلغۇچى ئائىلىگە 60 مودىن تېرىلغۇ يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلدى، ئۇچ دادەن ئۇرۇق ئۇتتىن بېرىپ تۇرۇلدى، دېھقانچىلىق سايمىنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن ئالتە سەر كۇمۇش، ئۆي سېلىنىش ئۈچۈن سەككىز سەر كۇمۇش، تېرىقچىلىق قىلىشقا ئىككى كالا بېرىلدى، بۇلارنىڭ پۇلغا سۇندۇرغاندا جەمئىي 24 سەر كۇمۇش بولدى. دېھقانچىلىق مەزگىلىدە ھەربىر ئائىلىگە تۇز ۋە كۆكتات پۇلى ئۈچۈن ھەر ئايدا بىر سەر سەككىز پۇل كۇمۇش، 90 جىڭ نورما ئاشلىق تارقىتىپ بېرىلدى. ئەتىيازلىق تېرىلغۇدىن باشلاپ، دېھقانچىلىق مەزگىلى سەككىز ئاي ھېسابلاندى. بۇ سەككىز ئاي مەزگىلىدە، ھەربىر ئائىلىگە جەمئىي 73 سەر بىر پۇل تەننەرخىدە كۇمۇش ئۇتتىن بېرىپ تۇرۇلدى. ئۇلار ئاتا ـ بالا بىر ئۆيدە تۇرسۇن، ئاكا ـ ئىنى بىلەن تېرىقچىلىق قىلسۇن، ياكى مەدىكارلار بىلەن ھەمكارلاشسۇن، ھەربىر ئائىلە ئىككى كىشى بويىچىلا ھېسابلاندى.

هۆكۈمەت ئۆتنە بېرىپ تۇرغان بۇ نەرسىلەرنىڭ يېرىمىنى شۇ يىلى قايتۇرۇش، ئىككىنچى يىلى ھەممىسىنى قايتۇرۇپ بولۇش بەلگىلەنگەنىدى. كەم ھوسۇل ئېلىنىپ قالغان يىللاردا، قەرزنى قايتۇرۇش ژاقتى ژە مىقدارى مۇژاپىق دەرىجىدە تەڭشىلەتتى. 3 ـ يىلىدىن باشلاپ، ھەربىر تېرىقچىلىق قىلغۇچى ئائىلىدىن يېرىم باج ئېلىنىاتتى، 4 ـ يىلىدىن باشلاپ، پۈتۈن باج ئېلىنىاتتى.

1886 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شىمالىي شىنجاڭ رايونىدا تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئائىلىلەر بىر مىڭ 90 غا يەتكەنىدى. يەرلىك دائىرىلەر ئۇلارغا قەرز بېرىپ تۇرغان نەرسىلەر جەمئىي 49 مىڭ 800 سەر كۈمۈشكە توغرا كېلەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ژاقتىتا، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىمۇ پۇقرالار تېرىقچىلىقى يولغا قويۇلۇشقا باشلاپ، 19 مىڭ مودىن ئارتۇق بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇلدى. كېيىنرەك ھەربىيلەر تېرىقچىلىقى ئاستا ـ ئاستا ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى يوقىتىپ، پۇقرالار تېرىقچىلىقىغا قوشۇلۇپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، پۇقرالار تېرىقچىلىقىنىڭ دائىرىسى ئۇزلۇكسىز كېڭىيىپ، شىنجاڭدىكى ئاساسلىق تېرىقچىلىق شەكلىگە ئايلاندى.

تېرىقچىلىق قىلىدىغان پۇقرالار ئاساسلىقى شەنشى، گەنسۇ قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن خۇيزۇ، خەنزۇ پۇقرالىرى ئىدى. بۇ تەدبىر ئىقتىسادىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شىنجاڭدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى راۋاجلاندۇرۇشقىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنىدى. بۇ تەسىرلەر ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تېپىپ، شىنجاڭدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتى تارىخىدىكى بىر مۇھىم دەۋر بولۇپ قالدى.

بۇ دەۋردە، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ژە شىنجاڭ يەرلىك دائىرىلىرى «جىنايەتچىلەر تېرىقچىلىقى» غىمۇ

يېتەرلىك دەرىجىدە ئەھمىيەت بەردى.

1886 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ جازا ۋازارىتى ھەرقايسى ئۆلكىلەردىكى «كۇزلۇكى سوراق قىلىنىپ جىنايىتى يېنىكلىتىلگەن» جىنايەتچىلەرنى شىنجاڭغا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەۋەتىش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. جىنايەتچىلەر تېرىقچىلىق قىلىدىغان جايلار ئاساسلىقى تەكرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇرۇمچى، قارائۇسۇ، جىڭ ۋە جىمسار قاتارلىق جايلارغا جايلاشقانىدى.

3. باجنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش، پۇلنى ئۆزگەرتىپ بېكىتىش

1887 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى، زو زۇڭتاڭ پادىشاھ گۇاڭشۈگە سۇنغان «شىنجاڭ ۋەزىيىتى توغرىسىدا قايتا بايان» دېگەن مەلۇماتنامىسىدە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ 1864 ـ يىلىدىن كېيىن شىنجاڭدا مەغلۇپ بولۇشنىڭ بىۋاستە سەۋەبىنى يەكۈنلىگەن چاغدا، باج تۈزۈمى جەھەتتىكى نۇقسانلارنى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى قىلىپ كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، باج تۈزۈمى جەھەتتىكى نۇقسانلارنىڭ ئىپادىلىرى: (1) باج يېغىش تەرتىپىنىڭ راۋان بولماسلىقى؛ (2) باج يېغىش ھۆججەتلىرىنىڭ قالايمىقانلىشىشى ئىدى.

باج يېغىش تەرتىپىنىڭ توسۇلۇپ قېلىشى توغرىسىدا، ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «شىمالىي شىنجاڭدىكى غەللە ـ پاراق خادىملىرى باج يېغىش ئىشلىرىنى باشقۇرسىمۇ، ئەمما بىۋاستە باج يېغىشقا يەرلىك ئەمەلدارلار مەسئۇل. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ باج ـ سېلىقلىرىنى ئۇيغۇرلارنىڭ سەرداری ھاكىمبەگ قاتارلىقلار يېغىپ ھۆكۈمەت يامۇلىغا تاپشۇرۇپ بېرىدىغان بولغاچقا، يامۇل بىلەن پۇقرالار ئوتتۇرىسىدا توسالغۇ پەيدا بولدى، پۇقرالار

يامۇلغا ئۆزلىرىنى باشقۇرۇۋاتقان هاكىمبەگلەرگە قارىغاندا بەكرەك ئۆچ بولۇپ كەتتى. هۆكۈمەت مەھكىمىسىدىكى بىر قىسىم لاياقەتسىز ئەمەلدارلار پۇقرالارنى ئاياغ - ئاستى قىلىپ، ئۇلارنى قويدەك كۆردى. ئومۇمەن باج يىغىدىغان چاغدا، هاكىمبەگ قاتارلىقلار هۆكۈمەت يامۇلىنىڭ يارلىقىنى يالغاندىن تارقىتىپ، گىدىيىپ يۇرۇۋاتىدۇ، شۇڭا پۇقرالار هۆكۈمەت يامۇلىغا نەپرەتلىنىپ، ئۆزىنى باشقۇرۇۋاتقان هاكىمبەگلەرگە نەپرەتلەنمەيۋاتىدۇ»㉓. زو زۇڭتاڭنىڭ قارىشىچە، ئۇنىڭ ئىغىر ئاقىۋىتى شۇ بولدىكى، چىڭ سۇلالىسى يەرلىك دائىرىلىرىنىڭ سىياسىي نوپۇزىغا زىيان يەتكۈزدى ھەمدە كەڭ ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ نارازلىقىنى چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىگە بولغان غەزەپ - نەپرەتكە ئايلاندۇردى.

باج - سېلىق يىغىش هۆججەتلىرىنىڭ قالايمىقانلىشىپ كېتىشى توغرىسىدا، زو زۇڭتاڭ مۇنداق دەيدۇ: «ئىچكىرىي ئۆلكىلەرنىڭ باج - سېلىق يىغىش تۈزۈمىدە، يەر بىلەن نوپۇس بىرلەشتۇرۇۋېتىلگەن بولۇپ، يەرنىڭ مو سانىغا ئاساسەن باج - سېلىق يىغىلىدۇ. شۇڭا باج ئېلىنمايدىغان يەر بولمايدۇ، ھەم يوق يەردىن باج ئېلىنىدىغان ئىشمۇ بولمايدۇ. شىنجاڭدا بولسا نوپۇس بويىچە باج يىغىلىدۇ، باي ئائىلىلەرنىڭ جان سانى ئاز بولغاچقا، تۆلەيدىغان بېجىمۇ يېنىك، نامرات ئائىلىلەرنىڭ جان سانى كۆپ بولغاچقا، تۆلەيدىغان بېجى ئەكسىنچە ئېغىر بولماقتا.»㉔ نوپۇس بويىچە باج يىغىشنىڭ يېتەرسىزلىكى شۇ يەردىكى، كۆپ باج تۆلەشكە تېگىشلىك باي ئائىلىلەر، جان سانى ئاز بولۇش سەۋەبلىك ھەددىدىن زىيادە يېنىك باج تۆلىگەن. باج تۆلەشكە قۇربى يەتمەيدىغان نۇرغۇن نامرات ئائىلىلەر بولسا جان سانى بەك كۆپ بولغاچقا، يۈكىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتكەن. بۇ خىل هادىسە باج مەنبەسىنىڭ دائىم قۇرۇقدىلىنىپ قېلىشىغا سەۋەبچى بولغان. زو زۇڭتاڭ بۇ خىل هادىسىگە قارىتا مۇنداق يەكۈن

چىقارغان: «بۇ خىل نامۇۋاپىق باج تۈزۈمى بويىچە باج يىغىش، چوقۇم ئۆزگەرتىلىشى كېرەك»㉕.

1880 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، زو زۇڭتاڭ چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە «شىنجاڭنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا» دېگەن تېمىدا مەلۇمات يوللاپ يوللاپ، شىنجاڭنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلىرىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى تەكلىپىنى يىغىنچاقلىغان ھالدا ئوتتۇرىغا قويدى. شىنجاڭنىڭ باج تۈزۈمىنى ياخشىلاش مەسىلىسى توغرىسىدا، ئۇ، شىنجاڭدا چوقۇم «ئىچكىرىي ئۆلكىلەردىكى باج يىغىش تۈزۈمى» نى، يەنى يەر بىلەن نوپۇس بىرلەشتۈرۈلگەن دېھقانچىلىق بېجىنى يولغا قويۇش كېرەك. نوپۇس بىلەن يەرنىڭ مۇ سانى باج نىسبىتىنىڭ ئۆلچىمى قىلىنىشى كېرەك، دەپ قارىغان.

يەر بىلەن نوپۇس بىرلەشتۈرۈلگەن دېھقانچىلىق بېجىنى يولغا قويۇشنىڭ ئاساسى — يەر ۋە نوپۇسنى ستاتىستىكا قىلىش ئىدى.

1879 ـ يىلى، يەرلەرنى ئېنىقلاپ ئۆلچەش خىزمىتى ئىلىدىن باشقا شىنجاڭنىڭ ھەممە جايىدا ئارقا ـ ئارقىدىن قانات يايدۇرۇلدى. شۇ يىلى يىغىۋېلىنغان دېھقانچىلىق بېجى 261 مىڭ 900 داۋەندىن ئېشىپ كەتتى㉖. 1880 ـ يىلى، دېھقانچىلىق بېجى 347 مىڭ 200 داۋەندىن ئېشىپ كەتتى㉗. بۇ سان ـ سىپىرلار چىڭ سۇلالىسى ئاساسىي باشقۇرۇش تارماقلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى ھەمدە مۇشۇ ئىش توغرىسىدا 1881 ـ يىلى لىيۇ جىنتاڭدىن بېۋاستە سورىدى. لىيۇ جىنتاڭ بۇ سانىنى ئىسپاتلىدى ھەمدە چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئاساسىي باشقۇرۇش تارماقلىرىنى ئاگاھلاندۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا «ئاشلىق كۆپ يىغىلمىغاچقا، ئاشلىقنىڭ باھاسى چۈشۈپ كېتىپ دېھقانلار زىيان تارتىش»

ئالامەتلىرى كۆرۈلدى، دېدى.

بۇ پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى زور زۇكۇتاق يولغا قويۇپ بولغان «يەر بىلەن نوپۇسنى بىرلەشتۈرۈش» تىن ئىبارەت باج تۈزۈمىنى ئەڭ ئاخىرى ئېتىراپ قىلدى.

1887 - يىلى، يېڭىچە باج تۈزۈمى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇكەممەللەشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەر ۋە نوپۇسنى ستاتىستىكا قىلىش خىزمىتىمۇ زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، لىيۇ جىنتاڭ پادىشاھ گۇاڭشۈگە «پۈتكۈل شىنجاڭ ئۇلكىسىدىكى يەر بېجى، نوپۇسنى ئېنىقلاش رويخېتى» دېگەن مەخسۇس تېمىدا ئەھۋال دوكلات قىلدى. بىرىنچى دەرىجىلىك تېرىلغۇ يەرنىڭ ھەر موسىدىن 5 شىڭ ياكى 4 شىڭ ئاشلىق، 5 خو ئوت - چۆپ ئېلىنىدۇ؛ ئىككىنچى دەرىجىلىك تېرىلغۇ يەرنىڭ ھەر موسىدىن 3 شىڭ ئاشلىق، 3 خو ئوت - چۆپ ئېلىنىدۇ؛ ئۈچىنچى دەرىجىلىك يەرنىڭ ھەر موسىدىن بىر يېرىم شىڭ، ياكى بىر شىڭ ئاشلىق، 2 خو ئوت - چۆپ ئېلىنىدۇ㉘. لىيۇ جىنتاڭ بۇ دوكلاتنى يوللىغان چاغدا، شىنجاڭنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى ستاتىستىكا قىلىپ، ھەر خىل دەرىجىلىك بىنەم ۋە پىششىق يەر بولۇپ جەمئىي 11 مىليون 480 مىڭ 194 مو 4 پۇڭ 5 لى يەرنى، نورمىلىق ئېلىنغان 276 مىڭ 51 دانەن 3 كۈرە 1 شىڭ 4 ئوچۇم 1 شاۋ ئاشلىقنى، نورمىلىق ئېلىنغان 14 مىليون 912 مىڭ 701 خو 7 سەر 7 پۇڭ ئوت - چۆپنى، نورمىلىق ئاشلىق ۋە ئوت - چۆپنى پۈلغا سۇندۇرۇپ ئېلىنغان ۋە يەر بېجى ئۈچۈن ئېلىنغان 59 مىڭ 148 سەر 4 پۇل 1 پۇڭ 1 لى 4 خاۋ 4 سى 7 فۇ كۆمۈشنى تەكشۈرۈپ چىققان. بۇنىڭ ئىچىدە، ھەر دەرىجىلىك پىششىق يەرلەردىن ئېلىنغان ئاشلىق 203 مىڭ 29 دانەن 2 كۈرە 3 شىڭ 8 ئوچۇم 2 شاۋ، ئوت - چۆپ 13 مىليون

958 مىڭ 216 خو 10 سەر 2 پۇل 8 پـۇڭ، ئـاشـلـىـق ۋە ئوت ـ چۆپنى پۈلغا سۈندۈرۈپ ئېلىنغان يەر بېجى ئۈچۈن ئېلىنغان كۆموش 57 مىڭ 953 سـەر 1 پـۇل 6 لـى 2 خـاۋ 1 سـى 7 فۇ㉙.

ئەينى چاغدا، پۈتۈن شىنجاڭدا ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ ھەمدە جۇڭگو تەۋەلىكىگە ئۆتكەن ئەنجانلىق بولۇپ، جەمئىي 266 مىڭ 954 تۈتۈن، بىر مىليون 238 مـىـڭ 583 نـوپـۇس بـار ئىدى㉚. شۇنداق قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى شـىـنجاڭدا باج تۈزۈمىنى قايتىدىن تۈرغۈزۈش ۋە يەر، نوپۇسنى ستاتىستىكا قىلىش خىزمىتىنى تاماملىدى.

ئۇزاق ئۆتمەي، شايارنىڭ يەرلىك ئەمەلدارى ئابدۇللا ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتىپ 100 تۈتۈندىن ئارتۇق دېھقاننىڭ ئاشلىق بېجىنى يۈتۈۋالدى، بۇنى كۆموشكە سۈندۈرغاندا 100 سەردىن ئارتۇق بولاتتى. ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، باش جىنايەتچى ئابدۇللا قاتارلىق يەتتە كىشى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدى㉛. چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى مۇشۇنداق قانتىق ئۇسۇل بىلەن ئۆزىنىڭ قايتىدىن تۈرغۈزۈلغان دېھقانچىلىق باج تۈزۈمىگە بولغان جىددىي پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلىدى.

دېھقانچىلىق باج تۈزۈمىنى تاماملاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىنجاڭ يەرلىك دائىرىلىرى بەلگىلىك رايون دائـىـرىـسـىـدە سودىدىن باج ئېلىش خىزمىتىنى قەدەم باسقۇچلۇق ھالدا قانات يايدۇردى. ئاۋۇال 1885 ـ يـىـل قۇمۇل، گۇچۇڭلاردا باج ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ئىككى يىلدا ئېلىنغان سودا بېجى جەمئىي 20 مىڭ سەردىن ئېشىپ كەتتى.

سودا پائالىيىتىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، بولۇپمۇ چەت ئەللەرگە چېتىشلىق سودا پائالىيىتىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، شىنجاڭ يەرلىك دائىرىلىرى سودا بېجى مەسىلىسىنى ئاخىر كۆنتەرتىپكە قويدى.

لیۇ جىنتاڭنىڭ تەكلىپى بويىچە، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئۇرۇمچىدە باج ئىشلىرى باش ئىدارىسى، ماناس، تۇرپانلاردا شۆبە باج ئىشلىرى ئىدارىسى قۇرۇشنى تەستىقلىدى. ماناس شۆبە باج ئىدارىسى ئىلى، تارباغاتاي قاتارلىق جايلارنىڭ سودا بېجىنى يىغىشقا مەسئۇل قىلىنىدى. تۇرپان شۆبە باج ئىدارىسى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سودا بېجىنى يىغىشقا مەسئۇل قىلىنىدى(32).

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىش جەريانىدا، جەمئىي 74 مىڭ 982 سەر 8 پۇڭ 6 پۇڭ كۈمۈشنى قولغا چۈشۈردى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاقسۇدا قولغا چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش 2 مىڭ 570 سەر 6 پۇل 4 پۇڭ، قەشقەردە قولغا چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش 9 مىڭ 530 سەر 1 پۇل 7 پۇڭ، يېڭىسارىدا قولغا چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش 8 مىڭ 234 سەر3 پۇل 2 پۇڭ، خوتەندە قولغا چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش 32 مىڭ 518 سەر 7 پۇڭ 5 پۇڭ، نىياز بەگ تەقدىم قىلغان كۈمۈش 20 مىڭ 801 سەر 3 پۇل. بۇ ئۇرۇش غەنىيمەتلىرى ئىچىدىكى 4 مىڭ 827 سەر كۈمۈش، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن مۇكاپات سۈپىتىدە تۆھپە يارانقان ھەر دەرىجىلىك خادىملارغا تارقىتىپ بېرىلدى، قالغان 70 مىڭ 153 سەر 8 پۇل 6 پۇڭ كۈمۈش يارىدەم پۇلى سۈپىتىدە ئەينى چاغدىكى بىر قاتار چېگىملارغا سەرپ قىلىنىدى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا قولغا چۈشۈرگەن بۇ ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ياقۇپبەگ دەۋرىدە قۇيدۇرۇلغان كۈمۈش «تەڭگە» ئىدى. زو زۇڭتاڭنىڭ بايانىغا ئاساسلانغاندا، كۈمۈش «تەڭگە» نىڭ شەكلى پوشكالدەك يۇمىلاق بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا چاسا تۆشۈكى يوق ئىكەن»(33).

1880 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، زو زۇڭتاڭ پادىشاھ

گۇاڭشۇگە يوللىغان «شىنجاڭنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى مەكتۇپ» تا، شىنجاڭدا ئىشلىتىلگەن پۇللارنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ كېلىپ، ياقۇبېەگ دەۋرىدە قۇيدۇرۇلغان كۈمۈش «تەڭگە» نى ئالاھىدە تىلغا ئالغان ھەمدە بۇ خىل پۇلنى «ساپلىقى ۋە ئېغىرلىقى يېتەرلىك ئەمەس، ئۇنىڭغا ساختىپەزلىك يوشۇرۇنغان، بازاردا ئوبوروت قىلىنسا، ماسلاشتۇرغىلى بولمايدۇ، پۇقرالارمۇ زىيان تارتىدۇ» دەپ تەنقىد قىلىپ، بۇ خىل پۇلنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلدى. چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىر مەزگىل تەييارلىق كۆرگەندىن كېيىن، بۇ خىل كۈمۈش پۇلنى ئۆزگەرتىشكە قوشۇلدى. بۇ مەزگىلدە چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بولسۇن، ياكى يەرلىك دائىرىلەر بولسۇن، ھېچقايسىسى «تەڭگە» نى ئۆزگەرتىشنىڭ سىياسىي ئەھمىيىتىنى تىلغا ئالمىغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىق ياقۇبېەگنىڭ سىياسىي تەسىرىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يوقىتىشتىكى غەرىزى ئىنتايىن ئېنىق ئىدى.

ئۇزاق ئۆتمەي، «تەڭگە» نى ئۆزگەرتىش تەدبىرى يولغا قويۇلۇپ، شىنجاڭدا يېڭىدىن كۈمۈش پۇل قۇيۇلۇشقا باشلىدى. پۇل قۇيىدىغان مىس قېلىپ لەنجۇدا ياسالدى. پۇل قۇيۇش خىزمىتى ئالدى بىلەن كۇچادا باشلاندى. يېڭىدىن ياسالغان كۈمۈش تەڭگىنىڭ ئېغىرلىقى بىر پۇل، چۆرىسى يۇمىلاق، ئوتتۇرىسى چاسا تۆشۈكلۈك بولدى. شۇ يىلىي 8 ـ ئايدا ئۇرۇمچىدە پېچقا ئوت يېقىلىپ مىس تەڭگە قۇيۇلدى. ئارقىدىنلا قەشقەردە پېچقا ئوت يېقىلىپ مىس تەڭگە قۇيۇلدى.

بۇ قېتىمقى پۇل تۇزۇمىنى ئۆزگەرتىشنىڭ پۈتۈن جەريانى ۋە نەتىجىسى لىيۇ جىنتاڭنىڭ 1883 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى پادىشاھ گۇاڭشۇگە يوللىغان «شىنجاڭدا ۋاقتىنچە يارماقنى ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولمايدۇ» دېگەن دوكلاتىدا ئومۇميۈزلۈك

تەسۋىرلەپ بېرىلدى ۋە ئايدىڭلاشتۇرۇلدى. ئەينى چاغدا، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى پۈتۈن مەملىكەتتە يارماقنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلغانىدى. ئارىلىقتا، شىنجاڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي ژالىيسى لىيۇ جىنتاڭغا مۇنۇ ۋەزىپىلەر ئالاھىدە تاپشۇرۇلدى: ژاسساللار مەھكىمىسى قاتارلىقلارغا پۈل راسلاپ مىس كانى ئېچىپ، پۈل قۇيۇشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈلدى.»㉞ لىيۇ جىنتاڭ شىنجاڭدا ئەينى چاغدا بۇ تەدبىرنى يولغا قويۇشنىڭ تەس بولۇشىدىكى سەۋەبنى بايان قىلغاندا، بۇ بىرنەچچە يىلدا شىنجاڭدا ئىشلىتىلگەن پۈللارنىڭ ئەھۋالىنى ئەسلەپ ئۆتكەن. ئۇ مۇنداق دېگەن: «شىنجاڭنىڭ شىمالىدا ئەزەلدىن يارماق ئىشلىتىلىدۇ، جەنۇبىدا ئەزەلدىن قىزىل پۈل ئىشلىتىلىدۇ. چېگىپنىڭ دەۋرىدە، يارماق ئىلىدا قۇرۇلغان باۋيى مەھكىمىسىدە قۇيۇلاتتى، قىزىل پۈل بولسا ئاقسۇدا قۇرۇلغان مەھكىمىدە ئونسۇ، باي، كۇچادىن چىقىدىغان مىستىن قۇيۇلاتتى، ئۇنىڭ شەكلى ئەنئەنىۋى پۇلغا ئوخشايتتى، ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى بىر پۇل ئوچ پۇڭ كېلەتتى، بىر تىيىنى يارماقنىڭ تۆتتىن بىرىگە تەڭ ئىدى، 500 تىيىنى 1 گۇاغا تەڭ بولۇپ، بىر سەر كۇموشكە توغرا كېلەتتى. ياقۇپبەگ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەرنى بېسىۋالغاندىن باشلاپ تەڭگە قۇيدۇرغان بولۇپ، شەكلى پوشكالدەك يۇمىلاق، ئوتتۇرىسىدا تۆت چاسا تۆشۈكى يوق، ھەربىر تەڭگە بەش پۇڭدىن قىلىپ قۇيدۇرۇلغانىدى»㉟.

تەڭگە ناملىق كۇموش پۇلنىڭ يېتەرسىزلىكىنى تىلغا ئالغاندا، لىيۇ جىنتاڭ بۇ خىل كۇموش پۇلنىڭ ساپلىق ۋە ئېغىرلىق جەھەتتىكى كەمچىلىكىنى يەنە بىر قېتىم تەكىتلىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ ياقۇپبەگ قۇيدۇرغان تەڭگە كۇموش پۇلنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش ئۇچۇن، گەرچە چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ رويخەتكە ئېلىشى بىلەن

كۆچادا كارخانا تەسىس قىلىنىپ سىناق تەرىقىسىدە كۆمۈش پۇل قۇيۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئەمگەك ۋە خىراجەت كۆپ كەتكەنلىكتىن، بۇ تەدبىرنىڭ ئۇزاققا بارمايلا توختاپ قالغانلىقىنى دوكلات قىلدى. بۇ جەريان توغرىسىدا، لېنۇ جىنتاڭ مۇنداق بايان قىلغان: «گۇاڭشۇنىڭ 6 - يىلى، شەنشى، گەنسۇلارنىڭ سابىق مۇپەتتىشى زو زۇڭتاڭغا مەكتۇپ سۇنۇپ كۆمۈش پۇل قۇيۇشنى، ئۇنىڭ بىر دانىسىنى بىر پۇل قىلىپ، يېڭىچە مىس قېلىپتا قۇيۇشنى تەكلىپ قىلدى. ئاندىن بۇ ۋەزىپە سابىق يارده‌مچى باشبۇغ، شەندۇڭنىڭ قۇتانتۇچى بەگلىكىگە ئۆستۇرۇلگەن جاڭ ياۋغا تاپشۇرۇلۇپ كارخانا قۇرۇلۇپ، سىناق تەرىقىسىدە پۇل قۇيۇلدى. بۇنىڭغا ئەمگەك ۋە خىراجەت كۆپ كەتكەنلىكتىن، ئۇزاق ئۆتمەيلا توختىتىپ قويۇلدى. شىمالىي شىنجاڭدا ئىشلىتىلىۋاتقان يارماقلار ئىچكىرىدىن كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن بولغاچقا، بازاردا يەنىلا تەڭگە ئىشلىتىلىشكە باشلىدى، جەنۇبىي شىنجاڭدا بولسا يەنىلا تەڭگە ۋە قىزىل پۇل تەڭ ئىشلىتىلدى㊱.

لېنۇ جىنتاڭ يارماقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ قىيىن بولۇشىدىكى سەۋەبنى شەرھلىگەن چاغدا، ئالدى بىلەن خىراجەت غەملەشنىڭ قىيىن بولۇۋاتقانلىقىنى تەكىتلىگەن، ئاندىن خام ئەشيانىڭ كەمچىل بولۇۋاتقانلىقىنى تەكىتلىگەن، ئۇ ئەڭ ئاخىرى، «يۇقىرىقى ئىككى ئامىل تۇپەيلىدىن، يارماقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ تەدبىرى شىنجاڭدا زۆرۈر بولغان ئىقتىسادىي ئۇنۇمگە ئېرىشەلمەيدۇ»㊲ دېگەن يەكۈننى چىقارغان، خام ئەشيا، يېقىلغۇ ھەمدە ئىش ۋاقتىغا كېتىدىغان خىراجەتلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ ھېسابلىغاندا، ئاقسۇدا بىر تىزىق يارماق قۇيۇش ئۈچۈن، توققۇز پۇل بەش پۇڭ ئالتە سەر كۆمۈش كەتكەنىدى. بىر تىزىق يارماقنى بىر سەر ئاق كۆمۈشكە ئالماشتۇرغاندا ئازراق پايدىسى قالاتتى. لېكىن، ئۇرۇمچىدە قۇيۇلغان بىر تىزىق يارماق

بولسا بىر سەر توققۇز پۇك كۈمۈشكە باراۋەر كېلەتتى. بىر تىزىق يارماقنى بىر سەر ئاق كۈمۈشكە ئالماشتۇرۇشنىڭ ھېچقانداق پايدىسى قالمىغانىدى. لېۋ جىنتائېنىڭ ھېسابلىشىغا ئاساسلانغاندا، مۇشۇنداق شارائىت ئاستىدا، ئەگەر يارماقنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندە شىنجاڭنىڭ بۇرۇنقى بازار باھاسى بويىچە 2 مىڭ تىيىن يارماقنى بىر سەر كۈمۈشكە ئالماشتۇرغاندا، ھۆكۈمەت 3 ھەسسە زىيان تارتاتتى㊳.

چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى لېۋ جىنتائېنىڭ تەكلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ، شىنجاڭدا ۋاقتىنچە يارماقنى ئەسلىگە كەلتۈرمەي، داۋاملىق ھازىرقى پۇلنى ئىشلىتىشنى قارار قىلدى. بۇ يەردە ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، ياقۇبېگ دەۋرىدە قۇيۇلغان تەڭگە - كۈمۈش پۇل داۋاملىق پۇل ۋاستىسى قىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ئورتاق ئىشلىتىلدى. بۇ نەتىجىدىن ئېيتقاندا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدا پۇل قۇيۇش جەھەتتىكى تەدبىرى مۇۋاپىقىيەت قازىنالمىدى.

4. يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش

1887 - يىلى، شىنجاڭدىكى يەرلىك ھۆكۈمەت شىنجاڭنىڭ تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى 11 مىليون 480 مىڭ 194 مو 4 پۇك 5 لى دەپ ستاتىستىكا قىلدى. چېگىلۈك يىللىرىدا شىنجاڭنىڭ تېرىلغۇ يەر كۆلىمى پەقەت 7 مىليون 400 مىڭ مو كېلىدىغان بولۇپ، ئىككىسىنى سېلىشتۇرغاندا تېرىلغۇ يەر كۆلىمىلا 4 مىليون مودىن كۆپرەك ئاشتى. ياقۇبېگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل بىلەن سېلىشتۇرغاندىمۇ زور دەرىجىدە كۆپەيدى. ئوخشاش بىر مەزگىل ئىچىدە، ھەرقايسى رايونلارنىڭ ئاشلىق مەھسۇلات مىقدارىمۇ كۆرۈنەرلىك يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1885 -

يىلى ئىلى رايونىنىڭ ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 2 مىليون 130 مىڭ جىڭ ئىدى. 1888 ـ يىلىغا بارغاندا 3 مىليون 600 مىڭ جىڭغا يەتتى.

دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ زور تەرەققىياتى جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىغىمۇ پايدىلىق شارائىت ئېلىپ كەلدى. 1878 ـ يىلى چىڭ قوشۇنى جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىدا قايتا چوڭ كۆلەملىك ئۇرۇش بولمىدى. پەقەت مۇشۇ تەرەپتىنلا دېھقانچىلىقتىكى تېرىش ۋە مول ـ ھوسۇل ئېلىش ئىشلىرى پەسىل ۋە ۋاقىت جەھەتتىن زور كاپالەتكە ئىگە بولدى.

ئۇرۇشنىڭ پەسەيشى نۇرغۇنلىغان ئەسكەرلىككە بارغان ئەمگەك كۈچلىرىنى يۇرتىغا قايتىپ ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ھەرقايسى رايونلاردىكى سۇ ئىنشائات ئەسلىھەلىرىنىڭ رېمونت قىلىنىشى ۋە باج يېغىش تۈزۈمىنىڭ ئۆزگىرىشى مۇشۇ مەزگىلدە دېھقانچىلىق تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىدى.

1880 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى لىيۇ جىنتاڭنىڭ چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە يوللىغان «شىنجاڭنىڭ ئالتە يىلدىكى زاپاس ئاشلىقىدىن ئېلىنغان باجلارنىڭ سانى» دېگەن دوكلاتىدا ئاشكارىلىغان بىرنەچچە سانلىق مەلۇمات شىنجاڭنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى چۈشىنىشتە ئىنتايىن مۇھىم.

بىرىنچى سانلىق مەلۇمات، چىڭ قوشۇنى ئۇرۇمچى قاتارلىق تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي يولىنى قايتۇرۇۋالغان ۋاقىتتا يەرلىكتىن ھەربىر دادەن ئاشلىقنى 8 ـ 7 سەر كۈمۈشتىن سېتىۋالغان. گەرچە باھا شۇنچە يۇقىرى بولسىمۇ يېتەرلىك ھەربىي ئاشلىق سېتىۋېلىش ئىنتايىن قىيىن بولغان. ئەمما 1880 ـ يىلىغا كەلگەندە شىنجاڭدا ئاشلىق باھاسى ھەربىر دادەن پەقەت توققۇز

يارماق كۆموش بولدى. ئەڭ يۇقىرى بولغاندىمۇ ھەربىر دادەن ئاشلىق پەقەت بىر سەر كۆموش بولدى.

ئىككىنچى سانلىق مەلۇمات، شىنجاڭنىڭ ئاشلىقى تۆۋەنلەپ دېھقانلارغا زىيان يېتىدىغان» ھادىسە كېلىپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى ئاشلىق باھاسىنىڭ چۈشۈپ كېتىش ۋەزىيىتىدىن ئىنتايىن خاتىرجەمسىزلەندى.

ئۈچىنچى سانلىق مەلۇمات، 1880 - يىلى پۈتۈن شىنجاڭدىكى (ئىلىدىن باشقا) دېھقانچىلىقتىن يىغىلغان باجنى ئاشلىققا سۈندۈرغاندا، 347 مىڭ 200 دادەندىن ئارتۇق بولدى. بۇ سانىنى ئىككى يىل ئاۋۇالقىغا سېلىشتۇرغاندا 80 مىڭ دادەندىن كۆپرەك ئاشتى.

يۇقىرىقى ئۈچ سانلىق مەلۇماتتا ئەكس ئەتكىنى ① بۇ مەزگىلدە، شىنجاڭنىڭ ئاشلىقى ئېشىپ - تېشىپ «ئاشلىق باھاسى تۆۋەنلەپ، دېھقانلارغا زىيان يېتىدىغان» ھالغا چۈشۈپ قالدى. ② بۇ مەزگىلدە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى بۇغداي بىلەن قوناقنى ئاساس قىلغان بولۇپ، بۇغداي بىلەن قوناق دېھقانچىلىق بېجى ئېلىنىدىغان ئاساسلىق مەھسۇلاتقا ئايلانغانىدى. ئەمما، ئىقتىسادىي ئۇنۇم ۋە ئىجتىمائىي ئۇنۇم نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ دېھقانچىلىق ئەھۋالىغا ۋەكىللىك قىلىدىغىنى پاختىچىلىق بىلەن يېپىچىلىك ئىدى.

پاختىچىلىق ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىقى بولۇپ، يەرلىك دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ئەڭ زور ئىقتىسادىي ئۇنۇمگە ئىگە بولغان تارماقلارنىڭ بىرى. شۇنداقلا ئۇزلۇكسىز تۇرده كۈنسېرى كېڭىيىۋاتقان سودا پائالىيەتلىرىنىڭ تۈرتكىسى ۋە زور ئىلھام بېرىشىگە ئىگە بولغان.

گەرچە پاختىچىلىققا كېتىدىغان ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچ

راسخوتى باشقا ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىن زور دەرىجىدە كۆپ بولسىمۇ، ئەمما پاختىنىڭ باھاسى باشقا دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىدىن يۇقىرى ئىدى. ئاددىي بىر دېھقان ئۆچۈن ئېيتقاندا، بۇ ئىقتىسادىي ئۇنۇمگە ئېرىشىشنىڭ بىۋاستە يولى ئىدى، شۇڭا پاختىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان.

ماتېرىياللاردا قەشقەر، يەكەن، خوتەن رايونى مۇشۇ مەزگىلدە شىنجاڭدىكى پاختا ئىشلەپچىقىرىش مەركىزى دەپ كۆرسىتىلگەن. كونكرېت ئىپادىسى بولسا، يۇقىرىقى رايونلار دېھقانچىلىقىتىن تاپشۇرىدىغان باجنىڭ بىر قىسمىغا پاختا تاپشۇرغان. قەشقەرنىڭ 600 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق پاختا، يەكەننىڭ 10 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق پاختا، 26 مىڭ 700 توپتىن ئارتۇق پاختا رەخت، ھەربىر توپ پاختىنى كۈمۈشكە سۇندۇرغاندا 26 يارماق بولىدۇ. خوتەننىڭ 5 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق پاختا، 26 مىڭ 800 توپ رەخت تاپشۇرۇشى بەلگىلەنگەن.

بەزى ماتېرىياللاردا قەشقەر بوستانلىقىدىكى پەيزاۋات بىلەن يېڭىشەھەر رايونىنىڭ پاختا ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن، پەيزاۋاتنىڭ پاختا ئىشلەپچىقىرىش يىللىق مەھسۇلات مىقدارىنى 340 ـ 330 مىڭ جىڭ، يېڭىشەھەرنىڭ پاختا ئىشلەپچىقىرىش يىللىق مەھسۇلات مىقدارىنى 300 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق دەپ كۆرسەتكەن.

گەرچە ھەرقايسى ماتېرىياللاردا بۇ مەزگىلدىكى پاختىچىلىق ئەھۋالىنى ئاساسىي جەھەتتىن تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەرب ۋە جەنۇب تەرەپلىرىگە مەركەزلەشكەن دەپ تەسۋىرلىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە پاختىچىلىق تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي تەرەپلىرىدىمۇ زور كۆلەمنى ئىگىلىگەن. ئاۋات، ئاقسۇ ھەمدە شايار رايونلىرىدا پاختىچىلىق دېھقانلارنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئېتىبار بېرىشىگە ئېرىشكەن.

تۇرپان ئويمانلىقى يەنىلا تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئاساسلىق پاختىچىلىق رايونلىرىنىڭ بىرى. ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى، كېشىلەر تۇرپان ئويمانلىقىدىن چىقىدىغان پاختا تالاسىنىڭ ئوخشاش تۇردىكى باشقا جايلاردىكى پاختا تالاسىدىن ئۇزۇن بولغان يېڭى بىر سورت ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلىشقا باشلىغان. بۇ پاختا ئۇزۇنلۇق، سوزۇلۇشچانلىق، ئەۋرىشىمچانلىق جەھەتتىن كىشىگە پۈتۈنلەي يېڭى بىر تەسىر بەرگەچكە، شۇنىڭ بىلەن مەقسەتلىك ھالدا سۇپىتى يۇقىرى بولغان تاۋارلارغا ئىشلىتىشكە باشلىغان. مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن، ئۇنىڭغا «تۇرپان ئۇزۇن تالالىق پاختىسى» دەپ نام بېرىلگەن.

تۇرپاندا ئىشلەپچىقىرىلغان پاختا ئۇز جايىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپلا قالماي يەنە يېقىن قوشنا رايونلارنىمۇ تەمىنلەيدۇ. شۇنداقلا شەنشى، گەنسۇ قاتارلىق يىراق ئۆلكە رايونلار ۋە رۇسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىمۇ سېتىلىدۇ.

تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنىڭ پىلىچىلىك تارىخى ئۇنىڭ دېھقانچىلىق تارىخى بىلەن تەڭ دېگۈدەك بولغاچقا بۇ رايوننىڭ بەلگىسى بولۇپ قالغان. بىراق ياقۇپبەگ باستۇرۇپ كىرگەندىن كېيىنكى ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى تۇپەيلىدىن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنىڭ پىلىچىلىكى ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. چىڭ قوشۇنى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى قايتۇرۇۋالغان ۋاقىتتا كۆپ قىسىم پىلە باقمىدىغان رايونلاردىكى كىشىلەر ئۇجمىنى ئاشلىق ئورنىدا ئىستېمال قىلىپ ئاچلىقنى باسقان. ئىزچىل تۇرده تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنىڭ يېپەكلىرىنى ئالمىدىغان رۇسىيىلىك سودىگەرلەر تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا يېتەرلىك يېپەك سېتىۋالالمىغاچقا، سېچۇەنگە بېرىپ يېپەك سېتىۋالغان.

1880 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى زو زۇڭتاڭ پادىشاھ

گۇاڭشۇگە سۇنغان مەلۇماتىدا شىنجاڭنىڭ كېيىنكى ئىشلىرى توغرىسىدا توختىلىپ خېلى كۆپ يەرلىرىدە پىلانچىلىقىڭ ئىشلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدىكى تەدبىرلىرىنى بايان قىلغان.

بىرىنچى تەدبىر، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىغا ئۆزلىرىنىڭ تەۋەلىكىدىكى ئۇيغۇر دەرىخىنى ستاتىستىكا قىلىشنى تاپشۇرغان. ستاتىستىكا نەتىجىسىدە جەنۇب بىلەن شىمالدا 800 مىڭ 600 تۇپتىن ئارتۇق ئۇيغۇر دەرىخى بارلىقى ئېنىقلىغان.

ئىككىنچى تەدبىر، جېجياڭدىن 60 نەپەر پىلە ئېتىشتۇرۇش ئۇستىسىنى تەشكىللەپ شۇ جايىنىڭ ئۇيغۇر كۆچىتى، پىلە تۇرى، پىلانچىلىق ئەسۋابىنى ئېلىپ تەكشىتىغىنىڭ جەنۇبىغا ئېرىپ يېتىپ كۆچەت تىكىش، ئۇلاش، نوتا كۆمۈش، پىلە يۇيۇش، غوزەك يوشۇرۇش، يىپەك تارتىش، ياساش قاتارلىق ئىشلىرىنى ئۆگىتىش بولغان.

ئۇچىنچى تەدبىر، تۇرپان، قۇمۇل، كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق يەرلەردە پىلانچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئورگانلارنى قۇردى. كېيىن بۇ ئورگانلار تېخىمۇ كېڭەيتىلىپ ۋە تولۇقلىنىپ، 1883 ـ يىلى ئاقسۇدا پىلانچىلىق باش ئورگىنى، ئاقسۇ، ئايكۆل، يەكەن، خوتەن، يېڭىسار، قەشقەر، كۇچا، كورلا، تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا پىلانچىلىق تارماق ئورگىنى تەسىس قىلىندى. بۇ ئورگانلاردا مەخسۇس باشقۇرغۇچى خادىم ۋە ھەر دەرىجىلىك ئۇستىلار بولدى. بۇ ئورگانلاردىكى باشقۇرغۇچىلارنىڭ ھەر كۈنلۈك مائاشىنى كۈمۈشكە سۇندۇرغاندا سەككىز يارماق، يىپەك ئوراش، ماشىنا قۇراشتۇرۇشنى ئۆگىتىدىغان باش ئۇستىنىڭ كۈنلۈك مائاشى كۈمۈشكە باراۋەر ئالتە يارماق، ئۇيغۇر تىكىش، ئۇلاش، پىلىگە يېمەكلىك بېرىش، غوزەك يېغىش قاتارلىق تېخنىكىلارنى ئۆگىتىدىغان ئىشچىنىڭ كۈنلۈك ئىش ھەققى كۈمۈشكە باراۋەر 3 ـ 4 يارماق، بۇ

ئورگانلاردىكى شاگىرت ئۇيغۇر ئىشچىلارنىڭ كۇنلۇك تامىقى بەش پۇڭ، سەككىز پۇڭ ياكى بىر يارماق بولۇپ ئوخشاش بولمىغان.

يۇقىرىقى تەدبىرلەر ئارقا - ئارقىدىن يولغا قويۇلغاندىن كېيىن پىلىچىلىك ئىشلىرى ئۇيغۇرلار رايونىدا يېڭىچە تەرەققىياتقا ئىگە بولدى. بولۇپمۇ يېپەكنىڭ سۇپىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. زو زۇڭتاڭ بۇنىڭغا باھا بېرىپ: «ھەرقايسى رايونلارنى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا شىنجاڭ يېپەكلىرىنىڭ رەڭگى ئوچۇق، سۇپىتى ياخشى، سىچۇەن يېپەكلىرىدىن قېلىشمايدۇ» دېگەنىدى. بۇ ئىشلارنىڭ كەلگۈسىگە نىسبەتەن زو زۇڭتاڭدا زور ئىشەنچ بار ئىدى. ئۇ: «جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۇجمە دەرەخلىرى تېز ئايىنىدۇ، يۆتكەپ كۆچۈرۈش بىلەنلا، پىلىگە يېمەكلىك بەرسە بولىدۇ. ئوراش ئىشچىلىرى چاققانلىق بىلەن ئىشلىگەچكە ئاز كۈچ بىلەن كۆپ ئىش قىلىپ ئۇنۇمگە ئېرىشتى. «... شۇڭا ئۇنى غەربىي تۆت شەھەرگە ھەمدە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىغا كېڭەيتىپ، تېرىقچىلىق بىلەن يېپەكچىلىكنى تەڭ راۋاجلاندۇرغاندا، پۇقرالار باي بولالايدۇ. بۇنىڭ بىلەن غەربىي شىمالدىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ بۇاستە يېڭى يېپەك سېتىۋېلىشى ئاسانلىشىپ ئۇلارنىڭ ئىچكىرى جايلارغا بېرىشىنىڭ ھاجىتى قالمايدۇ» ⑤1.

پىلىچىلىكنىڭ زور ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى نەزەردە تۇتۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك ئورگانلىرى پىلىچىلىك ئىشلىرىنى ھۆكۈمەت بېجىرىدىغان ئىشىنىڭ قاتارىغا كىرگۈزۈپ، پۇقرالار پىلە بېقىشقا بولىدۇ. ئەمما يېپەكنى ئۆز ئالدىغا سېتىشقا بولمايدۇ. چوقۇم ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا سېتىپ بېرىشى كېرەك» دەپ بېكىتتى. ھۆكۈمەت باشقۇرۇش ئۇسۇلىدىن كېلىپ چىققان دەسلەپكى ئۇنۇمگە سەل قارىغىلى بولمايدۇ. ئۇجمە تېرىپ پىلە باقىدىغان دېھقانلار مەھسۇلات سېتىشتىن ئىبارەت ئىجتىمائىي كاپالەتنامىگە ئىگە بولدى. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى

ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ پىلىچىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا مۇشۇ تۈزۈلمە مەلۇم دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناغان.

شۇ مەزگىلدە، ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ چارۋىچىلىقىمۇ تەرەققىي قىلىشقا قاراپ يۈزلەندى. بۇنىڭ ئاساسلىق ئىپادىسى ئىجتىمائىي تۈرمۇشقا ئىشلىتىدىغان ھەر خىل ئۇلاغلارنىڭ سانى ئاشتى.

ئۇرۇشنىڭ ئاياغلىشىشى، شۇ يەرنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا زور پۈرسەت يارىتىپ بەردى. 1877 - يىلى چىڭ قوشۇنى ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارغا يىغىلغان، ياقۇبېگ توقسۇن قەلئەسىنى قوغداپ تۇرغان ژاقىتتا، ئىككى تەرەپنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب - شىمال تەرىپىدە ھەر خىل ئىش ئۇچۇن ئەييارلىغان تۆگە، ئات، قېچىر، ئېشەك قاتارلىق ئۇلاغلارنىڭ ئومۇمىي سانى 100 مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن. بۇ ئۇلاغلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئىككى تەرەپنىڭ ئېغىر نەرسىلىرىنى يۆتكەشكە، قالغان بىر قىسمىنى ئىككى تەرەپ ئاتلىق قىسمىنىڭ ئىنىشىگە ئىشلىتىلىپ، بىۋاستە ئۇرۇشقا خىزمەت قىلغان.

جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئەسلىدىكى ياقۇبېگ قوشۇنىنىڭ ئات - ئۇلاغلىرى، ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ ئىنىدىغان ئاتلىرى ئۇرۇشتىن ئالغان ئولجا سۈپىتىدە چىڭ قوشۇنىغا قالدۇرۇلدى ياكى خەلقلەرگە تارقىتىلىپ پۇقرالارنىڭ ئىشلىتىشىگە بېرىلدى. بۇنىڭ بىلەن چىڭ قوشۇنىنىڭ ئات - ئۇلاغلىرى بەك كۆپ بولۇپ كېتىپ يەنە خەلقتىن ئېلىپ ئىشلىتىشىنىڭ ئورنى قالمىدى. شۇنىڭ بىلەنلا قالماي، ئات - ئۇلاغلارغا كۆپ چىقىم كەتكەچكە، چىڭ قوشۇنىنى تارقىتىشتىن ئىلگىرى خېلى كۆپ ساندىكى ھەر خىل ئات - ئۇلاغلارنى شاللىۋەتتى. شاللىۋەتكەن بۇ تۆگە، ئات،

قېچىر، ئېشەكلەر خەلقنىڭ ئىشلىتىشىگە ۋە يېيىشىگە تارقىتىپ بېرىلدى. بۇ ئۆزگىرىش بىلەن تەڭ ئۇلاغقا تايىنىپ مال يۆتكەشنىڭ باھاسى زور دەرىجىدە چۈشۈپ كەتتى. چىڭ قوشۇنى غەربكە يۈرۈش قىلغان ۋاقىتتا، لياڭجۇدىن گۈچۈڭغىچە ھەر يۈز جىڭ ئاشلىقنى سېتىۋېلىش ۋە يۆتكەش باھاسى كۈمۈشكە باراۋەر 22 سەر ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە يۆتكەش ھەققى تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى ئىگىلەيتتى. 1883 - يىل 8 - ئاينىڭ 3 - كۈنى لىيۇ جىنتاڭنىڭ چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە يوللىغان مەلۇماتىدا: «تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ھەر يۈز جىڭلىق ھارۋىنىڭ يۆتكەش باھاسى تۆت سەر كۈمۈش، تۆگە بىلەن يۆتكەش باھاسى ئۈچ يارماق كۈمۈش بولۇپ، توشۇش باھاسى كۆرۈنەرلىك ھالدا تۆۋەنلىدى.» دەپ<u>ىلگە</u>ن. خەلققە بۆلۈپ بېرىلگەن ئات - ئۇلاغلار توشۇشقا ئىشلىتىلگەندىن باشقا، زور كۆپچىلىكى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئىشلىتىلدى. دېھقانچىلىق ئىشلىرىدا يەر ئاغدۇرۇش، مال يۆتكەش، ئېتىزدا ئىشلەش قاتارلىق ئىشلاردا كەڭ كۆلەملىك ئىشلىتىلدى.

سۇپەت ۋە ساندىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ چارۋىچىلىقى قوتاندا بېقىش شەكلى<u>ى</u> ئاساس قىلغانىدى. قوتاندا بېقىلىدىغان ئۇلاغلارنىڭ ئىچىدە مەخسۇس مىنىدىغان ئېسىل نەسىللىك ئات، سۈتلۈك كالا، بوردالغان قوي قاتارلىقلار بار بولغاچقا، قوتاندا بېقىلىدىغان ئۇلاغلار نۇرغۇن يەرلەردە شۇ يەرنىڭ ئىقتىسادىي تۈرىنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. ھەرقايسى رايونلاردىكى ئۇلاغ بازىرىنىڭ يۈكسىلىشى مۇشۇ مەزگىلدە باقمىچىلىق كەسپىنىڭ گۈللەنگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى ئىدى. ئالاھىدە بەلگىلەنگەن رايون دائىرىسىدە ئۇلاغ بازىرى داۋاملىق شۇ يەرنىڭ مۇھىم ئىقتىساد بازىرى بولۇپ قالدى. بۇ يەردە ئۇزلۇكسىز تۈردە ھەر خىل ئۇلاغ سودىسى بولۇپ تۇردى. بۇ خىل سورۇندا پائالىيەت قىلىدىغانلار سانقۇچىلار ۋە

سېتىۋالغۇچىلار بولسىمۇ، ھەممىدىن كۆپى بېدىك بولۇپ، بېدىكلەر جاپا - مۇشەققەتكە قارىماي، ئېغىزى بېسىقماي سۆزلەپ، ھېرىپ - ئېچىپ كەتكىنىگە قارىماي مال سودىسى قىلاتتى. ئەلۋەتتە بېدىكلەرنىڭ ئېرىشكەن پۇلىمۇ كۆپ بولاتتى. نۇرغۇن بېدىكلەر مۇشۇ ئىشنى كەسىپ قىلىپ ئائىلىسىنى باقاتتى. باقمىچىلىق كەسىپىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇۋاپىق تۇردە ھەرقايسى رايونلاردا مەلۇم كۆلەمدە يەم - خەشەك بازىرى شەكىللەندى. يەم - خەشەك بازىرىدا ئاساسلىق ئالماشتۇرۇلىدىغىنى ئۇلاغلارغا يەم - خەشەك قىلىدىغان قارا ئاشلىق ھەمدە قۇرۇق، ھۆل بېدىلەر ئىدى. ئۇلاغ بازىرى بىلەن ئوخشىمايدىغىنى يەم - خەشەك بازىرى ئاساسىي جەھەتتىن سانتۇچى ۋە سېتىۋالغۇچىدىن تەركىب تاپاتتى. سانتۇچىلارنىڭ كۆپ قىسمى مۇقىم ئورنى بار تىجارەتچىلەر بولۇپ ئۆزلىرىنىڭ دۇكىنى ۋە يەم - خەشەك ساقلايدىغان يېرى بولاتتى. ئالماشتۇرۇش بىۋاستە سانتۇچى ۋە سېتىۋالغۇچى ئوتتۇرىسىدا بولغاچقا، بېدىك ئىنتايىن ئاز ئارىلىشاتتى.

«شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ چارۋىچىلىقى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. باي - كەمبەغەللىك پەرقىگە نىسبەتەن «تۇپرىقى مۇنبەت، ھوسۇلى كۆپ، بۇغداي - قوناقنىڭ ھوسۇلى 100 دەنگە يېتىدۇ. كالا، قوي، تۆگە ئاتلارغا بايلارنىڭ مالىلىرى گىرەلەشكەن ھالدا ئېتىزلاردا توپ - توپ يۈرىدۇ» دەپ تەسۋىرلىگەن.

باغۋەنچىلىك كۆپ ساندىكى ئۇيغۇر پۇقرالار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ماددىي تۇرمۇشنىڭ شۇنداقلا ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ تەشكىلىي قىسمى ھېسابلىناتتى.

ماددىي تۇرمۇشنىڭ تەشكىلىي قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن، باغۋەنچىلىك ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ يېمەكلىكىدىكى

كەمچىلىكىنى تولۇقلايدۇ. ھەر خىل مېۋىلەر بەلگىلىك پەسلىدە ئۈيغۇر دېھقانلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدا تاينىنىدىغان ۋاستىلىرىدىن بىرى ئىدى. مەنىۋى تۇرمۇشنىڭ تەشكىلىي قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن باغۋەنچىلىك ئۈيغۇر خەلقىنىڭ تەبىئىي بۇزغۇنچىلىققا قارشى تۇرىدىغان ۋاستىلىرىدىن بىرى بولدى. بىراق باغۋەنچىلىكنىڭ بوشلۇق شارائىتى ۋە ۋاقىت شارائىتىغا بولغان تەلىپى بەك قاتتىق بولغاچقا ئۈيغۇرلار رايونىنىڭ ئىقتىسادىي ھالقىسىدا ئەڭ ئاجىز ھالقا بولۇپ قالدى. تەبىئىي ئاپەت، جەمئىيەتنىڭ تەرتىپسىزلىكى بولۇپمۇ، ئۇرۇشنىڭ باغۋەنچىلىككە كەلتۈرگەن زىيىنى ۋەيران قىلىش خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى. ئۇلار دەرەخلەرنى يا كېسىپ، يا كۆيدۈرۈپ نابۇت قىلاتتى. ھەتتا سۇغىرىش ۋاقتىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ ئۇلاش پەيتىنى ئۆتكۈزۈۋېتەتتى.

مېۋە شەربىتى ياساش تېخنىكىسى مۇشۇ مەزگىلدىكى ئۈيغۇرلارنىڭ باغۋەنچىلىك تەرەققىياتىنىڭ بەلگىسى ئىدى. مېۋە - چېۋىلەرنى تېخىمۇ ئىلغار يېڭى پېتىچە ساقلاش تېخنىكىسى ئۆستى. ئىچىملىككە ئىشلىتىدىغىنى ئۈزۈم بولۇپلا قالماستىن يەنە ئۇجمە، ئۆرۈك، شاپتۇللارمۇ ئىشلىتىلىدىغان بولدى. بولۇپمۇ ئانار شەربىتىنى ياساش ئومۇملىشىپ تېخىمۇ ياخشىلانغاچقا ئەينى ۋاقىتتىكى ئالىي دەرىجىلىك ئىچىملىك بولۇپ قالدى. «مۇسەللەس» دەپ ئاتىلىدىغان ئۈزۈم ھارىقى يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ زىياپىتىدە چوقۇم داستىخانغا كەلتۈرۈلىدىغان ئىچىملىك بولۇپ قالدى. كېيىن مۇسەللەسكە ھەر خىل قۇشلارنىڭ قېنى قوشۇلۇپ قۇۋۋەتلەندۈرۈش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە قىلىندى. «مۇسەللەس» ياساش تېخنىكىسى جەھەتتە ئاۋات، خوتەن ھەممىدىن داڭلىق ئىدى. ئالاھىدە تەكىتلەشكە تېگىشلىكى، بۇ مەزگىلدە ئۈيغۇرلار رايوندا ھويلىنى باغۋارانلاشتۇرۇش ئومۇملىشىپ، بۇ مەزگىلدىكى جەمئىيەتنىڭ

مۇقىملىقى، پۇقرالارنىڭ خاتىرجەملىكىنىڭ بىر بەلگىسى بولۇپ قالدى. تۇنجى قېتىم شىنجاڭغا كەلگەن كىشىلەر ھويلا - باغلىرى گۈللەنگەن يېزىلارنى كۆرسە قىلچە ئىككىلەنمەي ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىسى دەپ ھۆكۈم قىلاتتى. باغۋەنچىلىك ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى بىلەن بىرلىشىپ بىر خىل تەبىئىي ھەم ئىناق تەسىرنى پەيدا قىلغانىدى.

5. قاتناش يوللىرىنى ئېچىش

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ يەر مەيدانىنى 1 مىليون 700 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر دەپ بېكىتتى، ھەمدە بۇ رايوننىڭ ئەتراپىدىكى بىر قىسىم دۆلەتلەر بىلەن قارشىلىشىش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى بولۇپمۇ، بۇ قارشىلىشىشنىڭ ئاساسلىقى چارروسىيە بىلەن ئەنگلىيىدىن كېلىدىغانلىقىنى كۆزۈپ يەتتى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قايتۇرۇۋېلىش جەريانىدا چارروسىيە ۋە ئەنگلىيە بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەتنىنى ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ روسىيە ۋە ئەنگلىيە بىلەن قارشىلىشىش ئەھۋالىنى ھەر ۋاقىت ئەكس ئەتتۈرۈپ تۇردى.

دۆلەت قۇرۇش تەلىپىنى بولۇپمۇ، چارروسىيىنىڭ پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدە ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىشنى رەت قىلىش بۇنىڭ كونكرېت مىسالىدۇر.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىدا روسىيە بىلەن قارشىلىشىشنىڭ بىۋاستە سەۋەبى چارروسىيىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلى رايوننىنى بېسىۋالغانلىقى ئىدى. ئۇنىڭدىن قالسا، ئەنگلىيە سىياسىي ئىقتىسادىي جەھەتتە ياقۇبېگنى قوللاپ مەدەت بەردى. بۇ تەرەپمۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ

ئەنگلىيە بىلەن شىنجاڭنىڭ ئەتراپىدا قارشىلىشىشنى شەكىللەندۈردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەنگلىيىنىڭ ياقۇپبەگكە سىياسىي، ئىقتىسادىي ھەتتا ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشى ۋە قوللىشى رۇسىيىدىن ئېشىپ كەتتى.

يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن چىڭ سۇلالىسى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئەسلىدە كەشمىردىن يەكەن ئارقىلىق ھىندىستانغا تۇتىشىدىغان جەنۇبىي يۇنىلىش تاشيولى، شۇنداقلا قەشقەر، ئۇچتۇرپان ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا بارىدىغان غەربىي يۇنىلىش تاشيول قۇرۇلۇشى قاتارلىقلار ۋاقتىنچە توختىتىلدى.

شۇ يىلى (1878 ـ يىلى) 7 ـ ئايدا ئېلىنىڭ ئىسمىلىك ئەنگلىيىلىك يەكەنگە كېلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك دائىرىلىرىگە قەشقەر بىلەن لاداق ئارىلىقىدا يېڭى سودا قاتناش يولى ئېچىش تەكلىپىنى بەردى. ئۇ چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە مايىل قىلىش ئۈچۈن ئىككى تەرەپ ئۆزئارا چارۇسىيە توغرۇلۇق ھەر خىل ئاخبارات ئالماشتۇرۇش تەكلىپىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويدى. ئەمما، ئۇنىڭ بۇ تەكلىپلىرى ئاخىر چىڭ سۇلالىسى يەرلىك دائىرىلىرىنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرىدى.

1880 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئېلىنىڭ يەنە بىر قېتىم تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا كېلىپ، قەشقەردە چىڭ سۇلالىسى يەرلىك دائىرىلىرى بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىن ھىندىستانغا تۇتىشىدىغان سودا يولىنى قايتا ئېچىش ئىشىنى سۆھبەتلەشتى. بۇ قېتىمقى سۆھبەتتىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي دوگلاس ئىسمىلىك يەنە بىر ئەنگلىيىلىك 30 نەچچە ئادەتتىن تەركىب تاپقان سودا كارۋىنىنى باشلاپ يەكەنگە كەلدى. بۇ سودا كارۋىنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىنكى جەنۇبىي يۇنىلىش تاشيول قاتناش لىنىيىسىدە ماڭغان

تۇنجى چەت ئەل سودا كارۋانلىرىدۇر.

چىڭ سۇلالىسى يەرلىك دائىرىلىرى بۇ قاتناش لىنىيىسىدە ماڭغان چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشنى رەت قىلغاچقا، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ قاتناش لىنىيىسىدە ھىندىستان ۋە كەشمىرنىڭ سودا كارۋانلىرى كۆرۈلمىگەنىدى.

1885 ـ يىلى 12 ـ ئايدا دوگلاس قايتا تەكرىتىبغىنىڭ جەنۇبىغا كەلدى. ئەمما، بۇ قېتىم ئۇ سودىگەر سالاھىيىتى بىلەن ئەمەس بەلكى بىر سايياھەتچى سۈپىتى بىلەن كەلدى. ئۇنىڭ بىلەن يەنە ئەنگلىيىنىڭ بومبايدا تۇرۇشلۇق كېرىل ئىسىملىك بىر مەمۇرىي ئەمەلدارىمۇ بىللە كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر يېرىم يىل ئىچىدە، ئۇلار ئىككىسى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ كېرىيە، خوتەن، كۇچا، كورلا، تۇرپان، قاراشەھەر، ئاقسۇ، يەكەن قاتارلىق جايلارغا باردى. ئەڭ ئاخىر يەكەندىن ئۆزلىرىنىڭ پىرىنى باشلىغان جايىغا قايتقان. كېرىل ئۇزاق ئۆتمەي ھەقمقي ئىشلار خاتىرىلەنگەن كىتابى «جۇڭگو تۇركىستانىنى سايياھەت قىلىش خاتىرىسى» نى يېزىپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن دوگلاس بىلەن كېرىلنىڭ بۇ قېتىمقى سايياھىتى ناھايىتى يۇقىرى باھاغا ئېرىشكەنىدى.

ئەمما تەكرىتىبغىنىڭ جەنۇبىدىكى جەنۇبىي قاتناش لىنىيىسىدىكى قاتناش ئەھۋالىنى ۋاراقلىساق جەنۇبىي يۆنىلىش قاتناش لىنىيىسىنىڭ ئەھمىيىتىنىڭ يوق دېيەرلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

پەقەت 1881 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى «جۇڭگو ـ رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى» رۇسىيىنىڭ پېتىربۇرگدا ئىمزالانغاندىن كېيىن، ئاندىن تەكرىتىبغىنىڭ جەنۇبىدىكى غەربىي يۆنىلىش قاتناش لىنىيىسىدىكى قاتناش ئۇزۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى ياخشىلىنىشقا قاراپ يۈزلەندى. ئۇزاق ئۆتمەي، شەرتنامىدىكى مەزمۇنلارنىڭ ئەمەلىيلىشىشىگە ئەگىشىپ، چىڭ

سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەكشۈرتىپغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا رۇسىيىنىڭ سودا پائالىيەتلىرىگە بولغان چەكلىمىسىنى بوشاشتۇردى. ئەمما، شەرتنامىدە مالالارنى ئاپىرىدىغان ۋە توشۇيدىغان يول لىنىيىسىگە نىسبەتەن قاتتىق بەلگىلىمە بولغاچقا، دەسلەپكى بىر مەزگىل ئىچىدە غەربىي يۆنىلىش قاتناش لىنىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى. ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى سودا پائالىيەتلىرى كىشىلەرنىڭ زور دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى.

بۇ مەزگىلدە، شىنجاڭنىڭ غەرب بىلەن بولغان قاتنىشىدا كىشىنىڭ دىققىتىنى بىرقەدەر جەلپ قىلىدىغىنى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنىڭ تەكشۈرتىپغىنىڭ جەنۇبىنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلغان مەككىگە ببرىپ ھەج قىلىش پائالىيىتى بولدى. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنىڭ مەككىگە ببرىپ ھەج قىلىشتىكى قاتناش لىنىيىسى تەپسىلىي بايان قىلىنغان: «1. قەشقەردىن ئاتلىق غەربكە مېڭىپ، مىڭيول قورغىنى ئارقىلىق بەش كۈندە ئەركەشتامغا يېتىپ بارىدۇ. يەنە غەربكە مېڭىپ ئوشتىن ئۆتۈپ پەرغانە ۋە قوقەندكە يېتىپ بارىدۇ. بۇ يەردىن پويىزغا ئولتۇرۇپ غەربكە قاراپ مېڭىپ بۇلغار چېگرىسىدىن ئۆتۈپ 57 سائەتتىن كېيىن ئۇزىتاغا يېتىپ بارىدۇ. بۇ يەردىن پاراخوتقا ئولتۇرۇپ كاسپىي دېڭىزىدىن ئۆتۈپ، غەربكە قاراپ 18 سائەت ماڭغاندىن كېيىن، باكۇغا يېتىپ بارىدۇ. ئاندىن يەنە پويىزغا ئولتۇرۇپ غەربىي شىمالغا قاراپ 16 سائەت ماڭغاندىن كېيىن تەبرىزغا يېتىپ بارىدۇ. يەنە غەربكە قاراپ 18 سائەت ماڭسا باتۇمغا، يەنى قارا دېڭىز ئېغىزىغا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ يەردىن پاراخوتقا ئولتۇرۇپ غەربىي جەنۇبقا قاراپ 92 سائەت ماڭغاندىن كېيىن تۈركىيىنىڭ پايتەختىگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇ يەردىن يەنە غەربىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ ئاندىن شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ ئوتتۇرا

دېڭىزدىن ئۆتۈپ، قىزىل دېڭىزغا كىرىپ ئوچ كېچە ـ كۈندۈزدە جىددە شەھىرىگە يېتىپ كېلىدۇ. ئاندىن قۇرۇقلۇققا چىقىپ شەرققە ئىككى كۈن ماڭسا مەككىگە يېتىپ كېلىدۇ.

2. قەشقەردىن ئاتلىق غەربىي شىمالغا قاراپ مېڭىپ، تۆشۈك تاش قورغىنى ئارقىلىق ئالتە كۈندە ئولۇغئارت داۋىنىغا يېتىپ كېلىدۇ. يەنە غەربىي شىمالغا قاراپ تۆت كۈن ماڭسا رۇسىيىگە قاراشلىق نارىن دەرياسىغا يېتىپ كېلىدۇ. ئۇ يەردىن يەنە غەربىي شىمالغا توققۇز كۈن ماڭسا، رۇسىيىگە قاراشلىق تاشكەنت شەھىرىگە يېتىپ كېلىدۇ. ئۇ يەردىن جەنۇبقا قاراپ بەش كۈن ماڭسا رۇسىيىگە قاراشلىق سەمەرقەندكە يېتىپ كېلىدۇ، يەنە غەربىي جەنۇبقا قاراپ سەككىز كۈن ماڭغاندىن كېيىن، ئافغانىستان بىلەن بۇخارا چېگرىسىدىكى ئامۇ دەرياسىغا يېتىپ كېلىدۇ، كېمىگە ئولتۇرۇپ ئىككى سائەت مېڭىپ، جەنۇبىي قىرغاقتا چىقىپ ئىككى كۈن ماڭسا، ئافغانىستانغا قاراشلىق مازار شېرىپقا يېتىپ كېلىدۇ. يەنە شەرقىي جەنۇبقا قاراپ 14 كۈن ماڭسا، كابۇلغا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ يەردىن قۇرۇقلۇق يولى بىلەن يەنە شەرقىي جەنۇبقا ماڭغاندا، ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستاننىڭ دېڭىز ساھىلىغا يېتىپ كېلىدۇ. 3. قەشقەردىن ئاتلىق غەربىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، تاشمىلىق قورغىنى ئارقىلىق توققۇز كۈندە تاشقورغانغا يېتىپ كېلىدۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا قاراپ يەتتە كۈن ماڭسا، ئافغانىستانغا قاراشلىق ۋاخانغا يېتىپ كېلىدۇ. ئۇ يەردىن يەنە غەربىي جەنۇبقا يەتتە كۈن ماڭسا، ئافغانىستانغا قاراشلىق بەدەخشانغا يېتىپ كېلىدۇ. ئاندىن غەربكە قاراپ سەككىز كۈن ماڭسا ئافغانىستانغا قاراشلىق كابۇلغا يېتىپ كېلىدۇ. يەنە شەرقىي جەنۇبقا قاراپ 12 كۈن ماڭغاندىن كېيىن ئەنگلىيىگە قاراشلىق پىشاۋۇرغا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ يەردىن پويىزغا ئولتۇرۇپ شەرقىي جەنۇبقا يەتتە سائەت ماڭسا، ئەنگلىيىگە قاراشلىق لاھۇرغا بارىدۇ، ئاندىن

غەربىي جەنۇبقا 13 سائەت ماڭسا، ئەنگلىيىگە قاراشلىق دارافقا يېتىپ كېلىدۇ. يەنە غەربكە قاراپ 77 سائەت ماڭغاندىن كېيىن بومبايغا، يەنى ھىندىستان دېڭىز ساھىلىغا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ يەردىن پاراخوتقا ئولتۇرۇپ ھىندى دېڭىزىدا شەرقىي جەنۇبقا قاراپ يۈرۈپ، ئاندىن غەربىي شىمالغا بۇرۇلۇپ قىزىل دېڭىزغا كىرىپ تۇركىيىگە قاراشلىق جىددە شەھىرىگە بارغىلى بولىدۇ.»(57)

ئومۇمەن، بۇ مەزگىلدىكى شىنجاڭنىڭ چەت ئەللەر بىلەن بولغان قاتناش ئىشلىرىدا، سىياسىي مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنىڭ چەت ئەللەر بىلەن بولغان قاتنىشى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە بولالمىدى.

شۇ مەزگىلدە، شىنجاڭنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قاتناش ياخشى تەرەپكە قاراپ يۈزلەنگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئالاھىدە بولغىنى تەڭرىتېغىنى كېسىپ ئۆتىدىغان يول تېخىمۇ كېڭەيتىلگەن ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن. تېگى - تەكتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تەڭرىتاغ تىزمىلىرىدىكى قاتناش يولىغا توسالغۇ بولۇۋاتقىنى يەنىلا خەتەرلىك تەبىئىي مۇھىت ئىدى. قار - مۇزلار بىلەن قاپلانغان تىك تاغ يوللىرى، پات - پات يامرايدىغان كەلكۇن كىشىلەرگە بۇ قاتناش يولىنى مېڭىش تەس بولغان خەتەرلىك يول دەپ ھېس قىلدۇرغان. شۇنداق بولسىمۇ، ھەر خىل مەنپەئەتلەرنىڭ تۇرتكىسى ۋە سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، تەڭرىتاغ تىزمىلىرىنى كېسىپ ئۆتىدىغان ھەرقايسىي يوللار ئاساسەن دېگۈدەك شۇ رايوننىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى بىلەن تەڭ ھەرىكەتكە كەلدى. دۇنياغا داڭلىق بولغان يىپەك يولى شىنجاڭدا ئەنە شۇ تاغ يوللىرىنى ئاساس قىلغان. سىياسىي مۇھىتمۇ تەڭرىتاغ تىزمىلىرىدىكى قاتناش يولىغا زور دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلىۋاتاتتى. 19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن كېيىن، بولۇپمۇ ياقۇبېگ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى ئىشغال قىلىۋالغان،

چارروسیه غولجىنى بىسۇالغاندىن كېيىن، تەڭرىتاغ تىزمىلىرىدىكى قاتناش يوللىرىنىڭ پۈتۈنلەي توختاش هالىتىده تۇرغانلىقى بۇنىڭ دەللىلىدۇر.

تەڭرىتاغ تىزمىلىرىدىكى قاتناش يولىنىڭ توسۇلۇشىغا سەۋەبچى بولغان سىياسىي مۇهىت چىڭ قوشۇنى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن يوقالدى. يېڭى شارائىتتىن پايدىلىنىپ تەڭرىتاغ تىزمىلىرىنى كېسىپ ئۆتىدىغان قاتناش يولىدا قايتا گۈللىنىشنىڭ بولۇشى، مۇشۇ مەزگىلدىكى شىنجاڭنىڭ قاتناش ئىشلىرىنىڭ بىر بەلگىسى بولۇپ قالدى.

ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىڭ ئەسلىگە كېلىشى، بۇ مەزگىلدىكى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى قاتناش ئىشلىرىنىڭ ئاساسىي ئالاهىدىلىكى بولدى. 19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن كېيىن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي شىمالىدىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىغا بارىدىغان قاتناش توپتوغرا 10 يىل ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسى غەربتىكى چېگرا رايونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىنى موڭغۇلىيە يايلىقىنى ۋاسىته قىلغان بېيجىڭ - جاڭجياكۇ - ئۇلانباتۇر - قۇبدو - ئۇلاستاي - تارباغاتاي قاتناش يوللىرىغا يۆتكەشكە مەجبۇر بولغانىدى.

چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى پەقەت خېشى كارىدورى ئارقىلىقلا ئاندىن شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ئارىسىدىكى دەپ قارايتتى. چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا يۈرگۈزگەن باشقۇرۇش دەرىجىسىنى تولۇق نامايان قىلالايتتى. بۇ نۇقتىغا قارىتا، چىڭ قوشۇنىنىڭ ئالدىنقى سەپتىكى قوماندانى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەدبىر بەلگىلىگۈچىلىرى پۈتۈنلەي ئورتاق كۆز قاراشتا ئىدى. شۇڭا، خېشى كارىدورىنى ۋاسىته قىلغان ئەنئەنىۋى قاتناش يولىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش غەربكە يۈرۈش

قىلغان چىقىش قوشۇننىڭ ئۇلۇغ ۋەزىپىسى ئىدى. زور قوشۇننىڭ ئارقا سەپتىكى يۆتكەش ئېھتىياجى بۇ قاتناش يولىنىڭ ئەسلىگە كېلىش ۋە مۇكەممەللىشىشىنى ئەڭ دەسلەپكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بىلەن تەمىنلىدى ھەمدە بۇ قاتناشنىڭ توشۇش مىقدارى ۋە توشۇش كۈچى ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇلدى.

لېيۇ جىنتاڭ بۇ قاتناش يولىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ھەربىي تەمىنات، ھەربىي كىيىم ـ كېچەك، قورال ـ ياراغ، ئاشلىق يۆتكىلىدۇ دېگەنىدى.

قۇمۇل تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا باردىغان قاتناشنىڭ مۇھىم يولىدا بولغاچقا، ھەربىي تەمىنات، ھەربىي كىيىم ـ كېچەك، قورال ـ ياراغ، ئاشلىق يۆتكەش ئىشىغا مەسئۇل بولغان ئورگان قۇمۇلغا قۇرۇلدى.

ئاساسلىق باشقۇرۇش ئورگانلىرىدىن ئاشلىق بارگاھلىرى، ھەربىي كىيىم ـ كېچەك بارگاھلىرىنى ياسايدىغان باش ئورگان ھەمدە ئاشلىق يۆتكەشنى كۆزىتىدىغان باش ئورگانلار بار ئىدى.

قۇمۇلدىن باشقا يەرلەردە گۈچلۈك ساقلاش باش ئورگىنى قۇرۇلدى. باشقا يەرلەردە يىغىپ يۆتكەش ئورۇنلىرى قۇرۇلدى. يىغىپ يۆتكەش ئورۇنلىرى شىئەن، يۈمەن، دۇنخۇاڭ، باربكۆل، جىمسار، تۇرپان، قاراشەھەر، كورلا، بۈگۈر، كۈچا قاتارلىق يەرلەردە قۇرۇلدى.

ھەرقايسى يىغىپ يۆتكەش ئورگانلىرىنىڭ قارىمىقىدا ئوت ـ چۆپلەرنى سېتىۋالىدىغان ۋە زاپاس ساقلاشقا مەسئۇل بولىدىغان ئوت ـ چۆپ ئورگانلىرى بار ئىدى. ئوت ـ چۆپ ئورگانلىرىنىڭ تارقىلىشى ھەممىدىن كەڭرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ھەرقايسى شەھەر ـ بازارلارنىڭ مەركىزىي ھالقىسىغا جايلاشقانىدى، يەنە كېلىپ ھەرقايسى قاتناش يوللىرىنىڭ نورمال ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان ئاساسلىق كۈچ ئىدى.

جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ، بولۇپمۇ سۇ مەنبەسىنى شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغاچقا، كېيىن ئوت - چۆپ ئورگانلىرىنىڭ تارمىقىدا بىر قاتار ئىستراتېگىيىلىك ئورۇنلارغا تارماق ئوت - چۆپ پونكىتى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئوت - چۆپ بىلەن تەمىنلەشنى كۈچەيتتى ۋە ئوت - چۆپ بىلەن تەمىنلەشنىڭ زاپىسىنى كېڭەيتتى. بۇنىڭ ئىچىدە، قۇمۇلغا 16 ئورۇندا، باريكۆلدە بەش ئورۇنغا، تۇرپاندا يەتتە ئورۇنغا قاراشھەردىن كورلىغچە توققۇز ئورۇنغا، چەرچى، قارايۇلغۇن، باي، سايرامغا بىردىن ئوت - چۆپ پونكىتى قۇرۇلدى.

ھەر دەرىجىلىك قاتناش ئورگانلىرىغا باشقۇرغۇچى خادىم ۋە ئىش بېجىرگۈچى خادىملار قويۇلدى. ئۇلار ئۇرۇش قىلغۇچى قوشۇن ۋە ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدىكى ئوخشاش دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولدى.

ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى، قۇمۇلدىكى ئاشلىق بارگاھلىرىدىن تارتىپ ھەرقايسى يەرلەردىكى يىغىپ يۆتكەش ئورگانلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇرچە خەت ھەمدە ئۇيغۇر تەرجىمان بولۇپ، ئۆزئارا ئالاقىلىشىش قويۇقلاشتۇرۇلدى.

ماددىي بايلىقنى يۆتكەشتىن باشقا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قاتناش ئارقىلىق ھۆكۈمەت خەۋەرلىرىنى يەتكۈزۈپ، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى يەرلىك ھۆكۈمەتلەر يەنە شىنجاڭنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىياسىي بۇيرۇقلارنىڭ راۋان توسالغۇسىز بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلدى. رابات تۈزۈمى مۇشۇ مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن قۇرۇلغان.

6. سودىنى جانلاندۇرۇش

شەھەر سودىسى، بازار سودىسى، دىپلوماتىيىگە ئالاقىدار سودا بۇ دەۋردە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى سودا

پائالىيەتلىرىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى ئىدى.

جايلاردىكى سودا دۇكانلىرىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلغانلىقى، مۇشۇ دەۋردىكى شەھەرلەرنىڭ سودا - سېتىق ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ. سودا دۇكانلىرىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىش ئەھۋالى سودىسىنىڭ شۇ جايلاردىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۇشتا تۇتقان ئورنى تەرىپىدىن بەلگىلەندى.

قەشقەر مۇشۇ دەۋردىكى شەھەر سودىسىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان يەنە بىر مۇھىم بازار ئىدى. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە مۇنداق يېزىلغان: سۈلى (قەشقەر) «تۈپرىقى مۇنبەت، مول ھوسۇللۇق جاي بولۇپ، ھەر يىلى بۇغداي، قوناقتىن ئون نەچچە تۈمەن دەن ھوسۇل ئالىدۇ.

كالا، قوي، تۆگە، ئاتلار توپ - توپى بىلەن يۈرىدۇ. ئېسىل مالىلار توپلانغان بولۇپ، ھەممىنى جەلپ قىلىدۇ، جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغان بۇ جاي پامىرنىڭ شەرقىدىكى مەشھۇر بازار»[60].

تۈرپاننىڭ شەھەر سودىسى يەنە باشقىچە ئىدى. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە «چوڭ يول ئۈستىدە، شەرق (شىمال) تەرىپى ئۆلكە مەركىزىگە (ئۈرۈمچىگە دېمەكچى — ت) يېقىن، قارا شەھەر بىلەن تۇتىشىدۇ، جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، پاختا، قوغۇن - تاۋۇز، ئۈزۈم كۆپ چىقىدۇ، ھەر يىلى رۇسىيىگە زور مىقداردا توشۇلىدۇ»[61] دېيىلىدۇ.

جۇغراپىيىلىك مۇھىت تەسىرىدىن، ئىلى بۇ دەۋردىكى شەھەر سودىسى ئەڭ گۈللەنگەن رايونلارنىڭ بىرى ئىدى. شۇڭا، «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە: «ئىلى رۇسىيە بىلەن چېگرىداش، رۇسىيە سودىگەرلىرى بۇنىڭدىن باج يىغىپ، دۇكان ئىجارە بېرىپ بېيىپ كەتكەن. بۇ جاي تەڭرىتېغىنىڭ

شمالىدىكى بىر مەشھۇر بازار»[62] دېيىلگەن.

شەھەرلەردىكى سودىنىڭ گۈللىنىشى مالنىڭ توپلىشىش ۋە تارقىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب شمالىدىكى جايلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان ئالاقىسىنى تېخىمۇ قويۇقلاشتۇرغان. بۇ خىل ئالاقىنىڭ قويۇقلۇق دەرىجىسى شەھەرلەردىكى سودىدا مالالرنىڭ كۆپ خىللىشىشى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

بۇ دەۋردىكى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شمالىدىكى ھەرقايسى چوڭ بازارلاردىكى مالالرنىڭ كۆپچىلىكىنى خۇنەن، خۇبېي، خېبېي، خېنەن، شەنشى، سەنشى، سىچۈەن، گەنسۇ قاتارلىق جايلاردىن كەلتۈرۈلگەنىدى[63].

تاۋارلارنىڭ تېز سۈرئەتتە جۇغلىنىشى ۋە تارقىلىشى يەنە بىر تەرەپتىن، شۇ جايىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك ئىشلىرىنى بولۇپمۇ قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن ھەمدە بۇ ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مەھسۇلات سۈپىتى جەھەتتىكى رىقابەتنى كۈچەيتكەن، بۇ ئورۇمچى، جىمسار، قەشقەر، كۇچا، خوتەن، ئىلى، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا خېلىلا گەۋدىلىك بولغان.

خوتەننى مەركەز قىلغان كېرىيە، لوپ، گۇما قاتارلىق جايلاردا توقۇمىچىلىق ئۇستىلىرى 1200 تۇتۇندىن ئارتۇق ئائىلە بولۇپ، مەلۇم كۆلەمدىكى يىپەك توقۇلما مالالر مەركىزىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ جايلاردا ئىشلەپچىقىرىلغان گىلەم نۇسخىلىرى ھەر خىل رەڭ گۈللىرى كۆزنى قاماشتۇرىدىغان» بولۇپ، ھەر يىلى 5 ـ 4 مىڭ پارچىسى رۇسىيە بىلەن ھىندىستانغا سېتىلىپ تۇرغان. بۇ جايدىكى بۆزمۇ «رەڭگى ئاپاق، تالالىرى قويۇق، ئىنى كەڭ، ئۆلچەملىك بولۇپ، گەنسۇ ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ھەتتا رۇسىيە تەۋەسىدىكى ئەنجانغىچە يىلىغا نەچچە تۈمەن توپ سېتىلغان»[64].

شەھەرلەردىكى سودىنىڭ گۈللىنىشى يەنە شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا يۆلەش ـ تايىنىش مۇناسىۋىتىنى ئىلگىرى سۈردى. شەھەر ـ يېزا ئاھالىسىنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنى تەڭشەيدىغان ۋە راۋاجلاندۇرىدىغان مۇھىم ئورۇنغا ئايلاندى. بۇ خىل ئەھۋال شەھەرلەرنىڭ مەمۇرىي ئىقتىدارىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. ھەر خىل ھۆكۈمەت پەرمانلىرى ۋە قانۇن ـ تۈزۈملەر ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش جەريانىدا بازار ئارقىلىق ھەرقايسى جايلاردىكى خەلق ئاممىسىغا ئۆز ۋاقتىدا ئۇنۇملۇك يەتكۈزۈلگەنىدى.

بازار سودىسى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىدى. كۆلمىگە ماس كەلگەن توپلاش ۋە تارقىتىش ئىقتىدارى، نەگىلا يايما يايسا شۇ يەردە بازار بولۇشتەك ماسلىشىشچانلىقى بازار سودىسىنى ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ئىقتىسادىي تارماقنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىگە ئايلاندۇرۇپ قويغانىدى. بۇمۇ ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالغانىدى.

ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرى ئۇيغۇرلارنىڭ بازار سودىسى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بىر دەۋر بولدى. مۇشۇ دەۋردىن باشلانغان ئۇرۇش ئوتى جايلاردىكى بازار سودىسىنى بىر مەزگىل ۋاقتىنچە توختىتىپ قويغان بولۇپ، ياقۇپبەگ يوقىتىلغاندىن كېيىن، بازار سودىسى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب شىمالىدىكى ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا ئەڭ بۇرۇن ئەسلىگە كەلگەن تارماقلارنىڭ بىرى بولدى.

بازار سودىسىدىكى نۇرغۇن مەزمۇنلار قاتناش شارائىتى، مەھسۇلات دەرىجىسى قاتارلىق ئامىللارنىڭ تەسىرىدە شەھەرلەردىكى سودا ـ سېتىقتا ئېقىۋاتقان تاۋارلارنىڭ ئورنىنى باسالمايتتى.

بازاردىكى ئاشۇ ئاددىي ۋە بۇاستە ئالماشتۇرۇش شەكلىنى

بازارغا كىرگەن كۆپ ساندىكى كىشىلەر ياقتۇراتتى ۋە شۇ بويىچە سودا قىلاتتى، بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىش ھۈنەر ـ سەنئىتى ئادەتتىكىچە بولغان بۇيۇملار بىلەن يەنە بەزى بۇيۇملار ئونتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان مالغا مال ئالماشتۇرۇش سودا شەكلى بازارغا كىرگەن نۇرغۇن دېھقان ۋە قول ـ ھۈنەرۋەنلەر ئونتۇرىسىدا خېلىلا كۆچلۈك جەلپ قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىدى.

چىك سۇلالىسى يەرلىك دائىرىلىرى باج تۈزۈمىنى قايتا تۈزگەن چاغدا سودا بېجىنىك دائىرىسى ھەرقايسى چوڭ رەستىلەردىكى مۇقىم دۇكاندارلار ۋە بازارچىلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالغانىدى. جايلاردىكى بازار سودىسىغا نىسبەتەن باج يېغىش جەھەتتە ئېنىق بەلگىلىمە چىقارمىغان بولغاچقا بازار سودىسىدىكى باجنى قويۇۋەتكەن. روشەنكى، دەسمايىسى ئازراق بولغان سودىگەرلەرنىڭ باج تۆلىمەسلىك ئۈزەللىكىنى قوغلىشىپ بازارلارغا توپلىنىشى مۇشۇ دەۋردىكى بازار سودىسىنىڭ گۈللىنىشىنىڭ مۇھىم بىر ئامىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خوتەن بوستانلىقىدىكى چىرا، قەشقەر بوستانلىقىدىكى پوسكام، كۇچا بوستانلىقىدىكى توقسۇ شۇ دەۋردىكى ئەڭ ۋەكىللىك بازارلاردىن ئىدى.

تاشقى سودا بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلار رايونىدا نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدىغان بىر مۇھىم تەركىب ئىدى. تاشقى سودا ئاساسلىقى رۇسىيە بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى، 1888 ـ يىلى «رۇسىيە سودىگەرلىرى ھەر يىلى قەشقەرگە ئېلىپ كېلىدىغان ـ كېتىدىغان مالنىڭ قىممىتى تەخمىنەن بىر مىليون ئىككى يۈز مىڭ تۆمەن سەر تەڭگىگە يېتەتتى» .[65] شۇ يىلى ئاقسۇدا «ئىككى يۈز نەچچە مىڭ سەرگە يەتكەن»[66].

تۇرپاندا «پاختا، قوغۇن، ئۈزۈم كۆپ، ھەر يىلى رۇسىيىگە توشۇلىدىغان بولۇپ، قىممىتى نەچچە ئون تۆمەنگە يېتىدۇ»[67].

رۇسىيىلىك باگياۋلىنسكىنىڭ بايان قىلىشچە، بۇ دەۋرده رۇسىيىدىن شىنجاڭغا توشۇلىدىغىنى پاختا رەختلەر ئىدى. مەسىلەن، گۇللۈك رەخت، قىرغىز رەختى، تىيىن تېرىسى رەختى، قېلىن پاختا رەخت، چىپەرقۇت شۇنداقلا باشقا پاختا رەختلەر.

ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغىنى تۆمۈر ۋە تۆمۈر مەھسۇلاتلار بولۇپ قالغانلارنىڭ تىزىلىش تەرتىپى سەرەڭگە، كىيىم تىكىش ماشىنىسى، قەغەز، ئەينەك قاچا ـ قۇچا قاتارلىقلاردۇر. شىنجاڭدىن رۇسىيىگە توشۇلىدىغان ئاساسلىق تاۋارلار كالا، ئات، قوي شۇنداقلا تېرە، يۇڭ، يال، ماي قاتارلىقلاردۇر. پاختىمۇ رۇسىيىگە توشۇلىدىغان ئۇنۇمۇبرسال مەھسۇلاتلارنىڭ بىرى ئىدى.

پايدىلانمىلار

① «خۇنەن قوشۇنى تەزكىرىسى»، 19 ـ جىلد، 34 ـ بەت.

② «شەنشى ـ گەنسۇنى تىنچىتىشنىڭ يېڭى تەدبىرلىرى»، 305 ـ جىلد.

③ «مەدەنىكار، تۆھپىكار مەزرەت لىيۇ جىنتاڭنىڭ مەلۇماتنامىلىرى»، 51 ـ جىلد.

④ يۇقىرىقى كىتاب، 2 ـ جىلد.

⑤ يۇقىرىقى كىتاب.

⑥ «چىڭ ئوردىسىنىڭ دىپلوماتىيە تارىخى ماتېرىياللىرى. گۇاڭشۇخان دەۋرى»، 26 ـ جىلد.

⑦ «مەرىپەتلىك، مەدەنىكار مەزرەت زو زۇڭتاڭنىڭ مەلۇماتنامىلىرى»، 50 ـ جىلد، 34 — 35 ـ بەتلەر.

⑧ «چىڭ ئوردىسىنىڭ دىپلوماتىيە تارىخى ماتېرىياللىرى. گۇاڭشۇخان دەۋرى»، 26 ـ جىلد.

⑨ «مەرىپەتلىك، مەدەنىكار مەزرەت زو زۇڭتاڭنىڭ مەلۇماتنامىلىرى» 56 ـ جىلد، 20 — 21 ـ بەتلەر.

⑩ يۇقىرىقى كىتاب، 56 ـ جىلد، 29 — 32 ـ بەتلەر.

⑪ «مەدەنكار، تۆھپىكار ھەزرەت لىۋ جىنتائكنىڭ مەلۇماتنامىلىرى»، 2 ـ جىلد.
⑫ يۇقىرىقى كىتاب، 2 ـ جىلد، «شىنجائكنىڭ جەنۇبىدىكى غەربىي تۆت شەھەردە ھەرقايسى ئىشلارنى تاماملاش ھەمدە زۆرۈر ئىشلارغا تەييارلىق كۆرۈش ھەققىدە».
⑬ يۇقىرىقى كىتاب، 2 ـ جىلد.
⑭ «شىنجائدىكى چوڭ ئىشلار بايانغا تولۇقلىما»، 5 ـ جىلد، 46 — 47 ـ بەتلەر.
⑮ «مەدەنكار، تۆھپىكار ھەزرەت لىۋ جىنتائكنىڭ مەلۇماتنامىلىرى» 2 ـ جىلد.
⑯ فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلار تۈزگەن: «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 2 ـ قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى 1981 ـ يىل نەشرى، 404 ـ بەت.
⑰ «مەدەنكار، تۆھپىكار ھەزرەت لىۋ جىنتائكنىڭ مەلۇماتنامىلىرى»، 9 ـ جىلد، 49 ـ بەت.
⑱ يۇقىرىقى كىتاب، 9 ـ جىلد، 50 ـ بەت.
⑲ يۇقىرىقى كىتاب، 9 ـ جىلد، 58 ـ بەت.
⑳ يۇقىرىقى كىتاب، 10 ـ جىلد، 50 ـ بەت.
㉑ «شەنشى ـ گەنسۇنى تىنچىتىشنىڭ يېڭى تەدبىرلىرى»، 318 ـ جىلد.
㉒ «گۇاڭشۇخان دەۋرىدىكى شەرقىي جايلار توغرىسىدا خاتىرىلەر»، 102 ـ جىلد.
㉓ «مەرىپەتلىك، مەدەنكار ھەزرەت زو زۇڭتائكنىڭ مەلۇماتنامىلىرى»، 53 ـ جىلد، 34 ـ بەت.
㉔ يۇقىرىقى كىتاب، 53 ـ جىلد، 34 ـ بەت.
㉕ يۇقىرىقى كىتاب.
㉖ يۇقىرىقى كىتاب، 56 ـ جىلد، 22 ـ بەت.
㉗ «مەدەنكار، تۆھپىكار ھەزرەت لىۋ جىنتائكنىڭ مەلۇماتنامىلىرى»، 3 ـ جىلد، 21 ـ بەت.
㉘ يۇقىرىقى كىتاب، 12 ـ جىلد، 27 ـ بەت.
㉙ يۇقىرىقى كىتاب، 12 ـ جىلد، 37 — 38 ـ بەت.
㉚ يۇقىرىقى كىتاب، 12 ـ جىلد، 38 ـ بەت.

㉛ «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زور زۇڭتاڭنىڭ مەلۇماتنامىسى» ، 53 ـ جىلد، 88 ـ بەت.
㉜ «مەدەنىيەت، تۇرمۇش ھەققىدە لېنىن جىنتاڭنىڭ مەلۇماتنامىسى» ، 13 ـ جىلد، 16 ـ ، 18 ـ بەتلەر.
㉝ «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زور زۇڭتاڭنىڭ مەلۇماتنامىسى» ، 56 ـ جىلد، 23 ـ بەت.
㉞ «مەدەنىيەت، تۇرمۇش ھەققىدە لېنىن جىنتاڭنىڭ مەلۇماتنامىسى» ، 13 ـ جىلد، 49 ـ بەت.
㉟ يۇقىرىقى كىتاب، 13 ـ جىلد، 49 ـ بەت.
㊱ يۇقىرىقى كىتاب، 13 ـ جىلد، 49 ـ بەت.
㊲ يۇقىرىقىغا ئوخشاش.
㊳ يۇقىرىقى كىتاب، 13 ـ جىلد، 50 ـ بەتنىڭ ئاستى.
㊴ «مەدەنىيەت، تۇرمۇش ھەققىدە لېنىن جىنتاڭنىڭ مەلۇماتنامىسى» ، 12 ـ جىلد، 37 ـ ، 38 ـ بەتلەر.
㊵ «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» ، 2 ـ قىسىم، 420 ـ بەت.
㊶ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، 2 ـ قىسىم، 254 ـ بەت.
㊷ «مەدەنىيەت، تۇرمۇش ھەققىدە لېنىن جىنتاڭنىڭ مەلۇماتنامىسى» ، 3 ـ جىلد، 21 ـ بەت.
㊸ سۇ شىيۈك: «غەربىي يۈرت بايان ـ نەزمىلىرى» ، 3 ـ جىلد.
㊹ ژاڭ شۈنەن: «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ، 4 ـ جىلد.
㊺ «غەربىي يۈرت بايان ـ نەزمىلىرى» ، 3 ـ جىلد.
㊻ «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زور زۇڭتاڭنىڭ مەلۇماتنامىسى» ، 56 ـ جىلد، 24 ـ بەت.
㊼ يۇقىرىقىغا ئوخشاش.
㊽ «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زور زۇڭتاڭنىڭ مەلۇماتنامىسى» ، 56 ـ جىلد، 24 ـ بەت.
㊾ «مەدەنىيەت، تۇرمۇش ھەققىدە لېنىن جىنتاڭنىڭ مەلۇماتنامىسى» ، 5 ـ جىلد، 64 ـ بەت.
㊿ «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زور زۇڭتاڭنىڭ مەلۇماتنامىسى» 56 ـ جىلد، 24 ـ بەت.
(51) يۇقىرىقى كىتاب، 56 ـ جىلد، 24 ـ بەت.
(52) «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ، 28 ـ جىلد، 6 ـ بەت.

㊸ «مەدەنكار، تۆھپىكار ھەزرەت لىۋ جىنتائىنىڭ مەلۇماتنامىلەرى»، 5 ـ جىلد، 57 ـ بەت.
㊹ «غەربىي يۇرت بايان ـ نەزمىلىرى»، 3 ـ جىلد.
㊺ «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 4 ـ جىلد.
㊻ چارروسىيە «ئىلى شەرتنامىسى» گە ئاساسەن بېسىۋالغان 70 مىڭ كۋادرات كىلومېتىردىن كۆپرەك زېمىننى ۋە كېيىنرەك يەنە چارروسىيە تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان ئېلىمىزنىڭ سارىقۇل چوققىسىنىڭ غەربىدىكى 20 مىڭ كۋادرات كىلومېتىردىن كۆپرەك زېمىننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
㊼ «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 76 ـ جىلد، «يوللار. 4»، 12 — 13 ـ بەتلەر.
㊽ «مەدەنكار، تۆھپىكار ھەزرەت لىۋ جىنتائىنىڭ مەلۇماتنامىلىرى»، 5 ـ جىلد، 53 ـ بەت.
㊾ يۇقىرىقى كىتاب، 58 ـ بەت، 59 ـ بەت.
㊿ «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 4 ـ جىلد، «ئاپپاراتلار. 4».
(61) يۇقىرىقى كىتاب، 29 ـ جىلد، «كەسپىلەر. 2».
(62) يۇقىرىقىغا ئوخشاش.
(63) يۇقىرىقىغا ئوخشاش.
(64) يۇقىرىقىغا ئوخشاش.
(65) «مەدەنكار، تۆھپىكار ھەزرەت لىۋ جىنتائىنىڭ مەلۇماتنامىلىرى»، 13 ـ جىلد، 17 ـ بەت.
(66) يۇقىرىقىغا ئوخشاش.
(67) «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 29 ـ جىلد. 2».

2ـ بۆلۈم مەدەنىيەت تەدبىرلىرى

1. دىن

بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ئەڭ چوڭ داۋالغۇشقا ئۇچرىغىنى ئىسلام دىنى بولدى.
گەرچە ياقۇپبەگنىڭ ئەخلاقىي جەھەتتە نۇرغۇن ئېغىر

كەمچىلىكلىرى بولسىمۇ، ئەزەلدىن ئىسلام دىنى ئەندىزىسىدىكى جەمئىيەت قۇرۇش خىيالىدىن ۋاز كەچمىگەنىدى. ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلاردا ئىسلام دىنىغا ئەدلىيە، ئامانلىق قاتارلىق جەھەتلەردە چوڭ ئىمتىياز بېرىلگەنىدى. شۇڭا، ئىسلام دىنى ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ روھىي تۇرمۇشىنى كونترول قىلىش بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغىمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى.

چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئاخىرلاشتۇرغىنى، يالغۇز ياقۇپبەگنىڭ شەخسىي ھۆكۈمرانلىقى بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئىسلام دىنىغا ياقۇپبەگ دەۋرىدە بەخش ئېتىلگەن بىر قاتار ئىمتىيازلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. زو زۇڭتاڭنىڭ چىڭ قوشۇنلىرىغا قېپقالغان مەسىلىلەرنى مۇڭاپىق بىر تەرەپ قىلىشتا بەلگىلەپ بەرگەن: «ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېپىش، سېپىل ـ قورغان سېلىش، كەڭ كۆلەمدە بوز يەر ئېچىش، يەرلەرنى تەپسىلىي ئۆلچەش، باج ـ سېلىقنى تەرتىپكە سېلىش، ھەقسىز مەكتەپلەرنى ئايرىم ـ ئايرىم قۇرۇش، پۇل بىرلىكىنى ئۆزگەرتىپ بېكىتىش» قاتارلىق يەتتە ۋەزىپە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ساھەلىرىنى دېگۈدەك قاپلىغان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئىسلام دىنى يەرلىكنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىن چەتنەشتۈرۈلگەنىدى.

18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىلا پادىشاھ چىيەنلۇڭ شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىنىڭ تارىخى ۋە شۇ چاغدىكى ئەھۋالىغا ئاساسەن: «ئىش باشلاشتا داغدۇغا قوزغىماسلىق، يۈرگۈزۈشتە ئاشۇرۇۋەتمەسلىك» دىن ئىبارەت سىياسىي نىشانىنى ① بەلگىلىگەنىدى. بۇنىڭ ئاساسىي مەنىسى، شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىغا قارىتا ئېلىپ بېرىلغان ھەرقانداق ئۆزگەرتىشنىڭ داغدۇغا ۋە تەسىر پەيدا قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بۇنى جېنىنىڭ بارىچە جار سېلىپ ئېلىپ بارماسلىق كېرەك دېگەنلىكتىن

ئىبارەت.

چىڭ قوشۇنلىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەرنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى مەسلىسىگە مۇئامىلە قىلىشتا دەل مۇشۇ سىياسىي پرىنسىپقا ئەمەل قىلدى. پەقەت قېپقالغان مەسىلىلەرنى مۇڭاپىق بىر تەرەپ قىلىش خىزمەتلىرىنىڭ دائىرىسىنى بەلگىلەش ۋاقتىدىلا ئىلگىرى ئىسلام دىنى يۇرگۇزگەن ھەر خىل ھوقۇقلارنى ھەرقايسى جايلاردىكى قېپقالغان مەسىلىلەرنى مۇڭاپىق بىر تەرەپ قىلىش ئورۇنلىرىنىڭ يۇرگۇزۇشىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ «ئۆزگەرتىش ئېلىپ بارغاندا تەمتىرىمەسلىك» نى ئەمەلگە ئاشۇردى.

بىراق، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بۇ مەزگىلدە شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىغا قارىتىلغان سوغۇق مۇئامىلىسىنى يوشۇرۇپ يۇرمىدى. بۇنىڭ كونكرېت ئىپادىسى دەپ قاراشقا بولىدىغىنى شۇكى ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرىنى ۋەزىپىسىگە قويۇپ ئىشلەتكەن چاغدا چىڭ ئالدى بىلەن ئىلگىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلەنگەن ھاكىمبەگ②لەرنى ئىشلىتىشنى بەلگىلىدى. بۇ بەلگىلىمە روشەن ھالدا ئىسلام روھانىيلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ كەڭ ئىجتىمائىي ئاساسىدىن پايدىلىنىپ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا كىرىش يوللىرىنى ئېتىپ تاشلىدى.

ئەمەلىيەتتە، شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىنىڭ ئايرىلىپ قالغىنى يالغۇز ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش پۇرسىتى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ھەرقايسى جايلاردىكى ئىسلام دىنىي ئورگانلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەنبەيىمۇ روشەن چەكلىمىگە ئۇچرىدى. ئالدى بىلەن بۇ مۇسۇلمان ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ ئىسلام دىنى ئورگانلىرىغا ئۆزلىرىنىڭ كۆچمەس مۈلكىنى ھەدىيە قىلىش پۈتۈنلەي توختىتىلدى. بۇنىڭ بىۋاسىتە سەۋەبى: ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن يۇرگۇزۇلگەن يېڭى دېھقانچىلىق بېجى تۈزۈمى تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ كۆلىمىنى ئاساس قىلغانىدى. دىنىي

ئورگانلار ئىگىدارچىلىقىدىكى يەرلەردىن قائىدە بويىچە باج ئېلىنمايتتى. چىك سۇلالىسىنىڭ يەرلىك ئورگانلىرى ئۆزلىرىنىڭ باج مەنبەيىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، تېرىلغۇ يەرلەرنى دىنىي ئورگانلارغا خالىغانچە ھەدىيە قىلىشنى قاتتىق چەكلىدى ھەمدە بۇنداق ھەدىيە قىلىشنى باجغا قارشى چىقىش قىلمىشى دەپ ھېسابلىدى.

ئۇزاقتىن بۇيان، ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ماۋارىپ ئىشلىرىغا ئىسلام دىنىي ئورگانلىرى باشچىلىق قىلىۋاتقانىدى. مەزكۇر پاراگرافتا بايان قىلىنىۋاتقان بۇ مەزگىلدە ئەزەلدىن ئىسلام دىنى ئىگىدارچىلىقىدىكى بۇ ساھەدىمۇ يېڭى ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. قەشقەر، ئاتۇش، كۆچا، ئىلى قاتارلىق ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بىر تۈركۈم پەنىي مەكتەپلەرنىڭ بارلىققا كەلدى. بۇ مەكتەپلەر تەۋەلىك مۇناسىۋىتىدىن تاكى ئوقۇتۇش مەزمۇنىغىچە بارغانسېرى ئىسلام دىنى ئورگانلىرىدىن يىراقلىشىش خاھىشى كۈرۈلۈشكە باشلىدى.

سىياسىي جەھەتتىكى ئالاھىدە ھوقۇقى يوقالغان، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئالاھىدە ھوقۇقى ئاجىزلاشقان، ماۋارىپ جەھەتتىكى ئالاھىدە ھوقۇقى تەڭپۇڭلۇقىنى يوقاتقان ئەھۋال ئاستىدا، ئىسلام دىنى ئۆزىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى ئىك كاساتلاشقان مەزگىللىرى بېشىدىن كەچۈرۈشكە باشلىدى. ھەرقايسى جايلارغا كەڭ تارقالغان مەسچىتلەر پەقەت مۇسۇلمان ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ نامار ئوقۇيدىغان سورۇنىغىلا، مەسچىتلەردىكى روھانىيلار بولسا پەقەت دىنىي مۇراسىملارغا رىياسەتچىلىك قىلغۇچىلار بولۇپ قالدى. بوش ۋاقىتلاردا ئۇلار ئۇيغۇر مۇسۇلمان پۇقرالىرىنىڭ توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىغا ۋە كىچىك بالىلارنىڭ خەتنىسىنى قىلىش مۇراسىملىرىغا قاتنىشىپ، ئۆزلىرىگە كېرەكلىك ئىقتىسادىي مەنبەنى قامداپ كەلدى.

بەزى جەمئىيەتتە ئىناۋەتلى يۇقىرى روھانىيلار تەكلىپكە بىنائەن مىراس تەقسىم قىلىش ئىشلىرىغا ئاندا - ساندا قاتنىشىپ گۇۋاھچى بولدى. بىراق ئۇلارنىڭ گۇۋاھچى بولۇش نوپۇزى ئەزەلدىن چىڭ سۇلالىسى يەرلىك دائىرىلىرىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىپ باقمىغانىدى. بۇنىڭ كونكرېت ئىپادىسى، مىراسقا ئىگىدارچىلىق قىلغۇچىلار مۇلۇك ھوقۇقى ماجىراسى سەۋەبىدىن، يەرلىك دائىرىلەرگە ئەرز سۇنغان چاغدا روھانىيلار تەمسىلگەن گۇۋاھلىق ئادەتتە ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنمايتتى.

يېڭى زامان شارائىتىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى بۇ مەزگىلدە بىر خىل ئۆز ئۆزىنى ھەزىم قىلىش جەريانىغا قەدەم قويدى. بۇ جەريانىدا ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي تۇرمۇشىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغىنىغا 100 يىل بولغان قاراتاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى جاڭجال ئاخىر پۈتۈنلەي بېسىقتى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى جەڭگە - جېدەلگە كىشىلەر ئارىلاشمايدىغان بولدى، ھەتتا كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىمايدىغان بولدى. بۇنداق بولۇپلا قالماستىن قارا تاغلىق - ئاق تاغلىق مەزھىپىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىشان مەزھىپىنىڭ پائالىيىتىمۇ پەقەت شەھەر، بازارلاردىن يىراق ياقا - يۇرتلاردا ۋە خارابىلىقتا ئوخشاپ كېتىدىغان مازارلاردىلا ساقلىنىپ قالدى. «خوجا» ئاتالغۇسىنىڭ كەڭ قوللىنىلىشىمۇ ئىشان مەزھىپىنىڭ كۈچ ۋە تەسىرىنى يوقاتقانلىقىنىڭ يەنە بىر بەلگىسى بولۇپ قالدى. خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە «خوجا» ئاتالغۇسىنىڭ ئېنىق مەنىسى بار بولۇپ، «پەيغەمبەر ئەۋلادى» دېگەن ئالاھىدە سالاھىيەتنى بىلدۈرەتتى. ئاپاق خوجىدىن باشلاپ، چوڭ - كىچىك «خوجا»، جاھانگىر «خوجا»، يەتتە «خوجا»، بۇزرۇكخان «خوجا» قاتارلىقلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بۇ ئالاھىدە سالاھىيەت شەرتلىك بەلگىسى ئىلگىرى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قانتىق قوزغايدىغان ئىجتىمائىي تەسىر كۈچىنى مەيدانغا

كەلتۇرگەندى. بىراق 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە «خوجا» ئاتالغۇسى بىر خىل كەڭ مەنىدىكى ھۆرمەت نام بولۇپ قالدى. جەمئىيەتتە ئىناۋەتتى يۇقىرى بولغان ھەرقانداق ئادەمگە خۇشامەت قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. ئالدى بىلەن قۇمۇلدىكى ئەبەيدۇللا جەمەتىنىڭ ئەزالىرى ئىسىملىرىنىڭ كەينىگە «خوجا» ئاتالغۇسىنى قوشۇۋالدى. قۇمۇلدا «چىڭۋاڭ خوجام» دېگەنگە ئوخشاش ناملار مەيدانغا كەلدى. كېيىن بۇ نام داۋاملىق تەرەققىي قىلىپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدە بولۇپمۇ خوتەن بوستانلىقىدا ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان ھۆرمەت نام بولۇپ قالدى. بۇ ئارقىلىق ھەرقانداق بىر تونۇشمايدىغان قۇرامىغا يەتكەن ئەر كىشىگە بولغان ھۆرمىتىنى ۋە تەكەللۇپىنى بىلدۈرىدىغان بولدى.

1881 - يىلى ئىلى ۋەتەن قوينىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى دىنىي سىياسىتىگە قارىتا قىسمەن تەڭشەش ئېلىپ باردى. ئالدى بىلەن ئىسلام دىنى ئورگانلىرىنىڭ مۇسۇلمان ئۇيغۇرلاردىن ئۆشرە - زاكات يىغىش ئالاھىدە ھوقۇقىغا سۇكۇت قىلدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپلا ئىسلام دىنى روھانىيلىرىنىڭ مۇسۇلمان ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ نىكاھلىنىش ۋە ئاجرىشىشىغا ھۆكۈم چىقىرىش ئالاھىدە ھوقۇقىغا سۇكۇت قىلدى. ئالدىنقىسى ئىسلام دىنى ئورگانلىرى ئۈچۈن ئىقتىسادىي مەنبە ئېچىپ بەردى. كېيىنكىسى بولسا ئىسلام دىنىي روھانىيلىرىنى ئىجتىمائىي پائالىيەت سورۇنلىرى بىلەن تەمىنلىدى.

بۇنىڭغا جاۋابەن شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى ھەر خىل سورۇنلاردا چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىگە مەدھىيە ئوقۇدى. ھەتتا مۇناسىۋەتسىز ئىككى ئىشنى زورمۇزور بىر - بىرىگە باغلاپ، دىننى سۆزلەش ئارقىلىق مۇسۇلمان ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ نارازىلىقىنى باستى.

ئىسلام دىنى بىلەن ئۇن - تىنسىز ئالاقە قىلىش جەريانىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەڭ ئاخىر بۇ خىل ھەمكارلىشىش ئېلىپ كەلگەن سىياسىي پايدىنى كۆردى. شۇڭا، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىسلام دىنىنىڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك روھانىيلىرى بىلەن بولغان زىچ ئالاقىنى راۋانلاشتۇرۇش ۋە ساقلاپ قېلىش، چىڭ سۇلالىسى يەرلىك دائىرىلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم سىياسىي نىشانلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

2. ماۋارىپ

1880 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى زو زۇڭتاڭ چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە شىنجاڭدىكى قېپقالغان مەسىلىلەرنى مۇڭاپىق بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا مەلۇمات سۇنغان چېغىدا، ماۋارىپ (ھەقسىز ئوقۇتۇش) نى قېپقالغان مەسىلىلەرنى مۇڭاپىق بىر تەرەپ قىلىش خىزمىتىدىكى يەتتە چوڭ مۇھىم نۇقتىنىڭ بىرى قاتارىغا قويدى. ئۇ مۇنداق دېگەن: «شىنجاڭدىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا، خەنزۇلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئۆزئارا سىڭىشىلمەيدۇ. ئەمەلدارلار بىلەن پۇقرالارنىڭ ئارىلىقى بەكمۇ يىراق، سىياسەت - پەرمانلارنى يولغا قويۇش قىيىن، بارلىق ئەمرىمەرۇپلارنى مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممىسىگىلا يەتكۈزۈش ئىنتايىن تەس. ئۇلارنىڭ ئالاھىدە ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئۆزىمىزنىڭكىگە ئوخشاش قىلىش ئۈچۈن، ماۋارىپنى ئايرىپ يۈرگۈزۈشتىن ساقلىنىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ بالىلىرىنى تىل بىلىدىغانلا ئەمەس، بەلكى خەت تونۇيالايدىغان قىلىش كېرەك.»③

ھەقسىز ئوقۇتۇشتىكى ئاقارتىش ماۋارىپى «مىڭ خەتلىك ئوقۇشلۇق» (《千字文》)، «ئۈچ خەتلىك دەستۇر» (《三字经》)، «فامىلىلەر قوللانمىسى» (《百家姓》) قاتارلىق

كىتابلار ئىدى.④ شۇ يىلى 37 ئورۇندا ھەقسىز ئوقۇتۇش نۇقتىسى قۇرۇلدى. «ئاتا ـ ئانىلار پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇشنى بىر خىل بۇرچ ھەم شەرەپ ھېس قىلىشىپ مەكتەپلەرنى كۆپەيتىشنى، «نەزمىنامە»، «نەسرنامە»، «مۇھاكىمە ۋە بايان»، «مېڭزى» نى ئوقۇتۇشنى تەلەپ قىلدى. مۇئەللىملەر ئوقۇغۇچىلارنىڭ تاپشۇرۇقلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئۆگىنىش ئەھۋالىنى ئىگىلەپ تۇردى ھەمدە ئوقۇغۇچىلاردىن ئېغىزچە ئىمتىھان ئېلىپ ئىنتايىن رازى بولۇشتى.»⑤

گۇڭشۇنىڭ 9 ـ يىلى 7 ـ ئايدا شىنجاڭدىكى ھەقسىز ئوقۇتۇش نۇقتىلىرى 77 گە كۆپەيدى. ئۇنىڭ ئىچىدە قۇمۇلدا بەشى، تۇرپاندا ئالتىسى، كۇچادا بەشى، ئاقسۇدا بەشى، ئۈچتۇرپاندا ئۈچى، قەشقەردە بەشى، مارالبېشىدا ئۈچى، يېڭىساردا ئۈچى، يەكەندە يەتتىسى، خوتەندە تۆتى تەسىس قىلىندى. ھەربىر ھەقسىز ئوقۇتۇش نۇقتىسىدا 15 دىن 20 گىچە ئوقۇغۇچى بار بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار ئىشلىتىدىغان ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى ھەمدە ھەر خىل مەدەنىيەت بۇيۇملىرى بىردەك شۇ جايدىكى يەرلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تەمىن ئېتىلدى⑦.

ھەربىر ھەقسىز ئوقۇتۇش نۇقتىسىغا بىردىن ئوقۇتقۇچى سەپلەپ بېرىلدى. ئوقۇتقۇچىنىڭ ھەققى ھەر ئايدا بىر قېتىم ھېسابلىنىپ ئايلىق ھەققى ئۈچۈن 20 سەر كۈمۈش تەڭگە بېرىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، ھەر ئايدا قەلەم، سىياھ، شام قاتارلىق بۇيۇملار ئۈچۈن تۆت سەر كۈمۈش تەڭگە قوشۇپ بېرىلدى. ھەر بىر ئوقۇتقۇچىغا بىردىن مالاي سەپلەپ بېرىلدى. مالاينىڭ ئىش ھەققى ئىشلىگەن كۈنى ھېسابىدا بېرىلدى. بۇ خىل تەمىنات ئەينى چاغدا نىسبەتەن يۇقىرى ھېسابلىناتتى⑧.

1886 ـ يىلى لىيۇ جىنتاڭ ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلىرى ئىچىدىكى «كلاسسىك ئەسەرلەرنى ئوقۇيالايدىغان، ئەدەبىي كىتابلاردىن تەپسىر قىلالايدىغانلارنى خەتمەكەردە قىلىش»⑨ ھەققىدە تەكلىپ

بەردى. شۇ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى پادىشاھ گۈاڭشۇ لىيۇ جىنتاڭنىڭ بۇ پىكرىنى تەستىقلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ «ئەلا ئوقۇغانلىرى ئەمەلدار بولۇش» يولىنى ئېچىپ بەردى.

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا مۇشۇ مەزگىلدە باش كۆتۈرگەن پەننىي مائارىپ ناھايىتى چوڭ ھەمدە چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنى باشلاپ بەرگىنى زايىت ئىسىملىك ئۇيغۇر ئالىمى ئىدى. زايىت قورغاسنىڭ مازار كەنتىدە تۇغۇلغان بولۇپ، رۇسىيىدە ئوقۇغان. ئوقۇش پۈتتۈرۈپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن غۇلجا شەھىرىدە تۇنجى بولۇپ ئۇيغۇر پەننىي مەكتىپىنى قۇرۇپ، ئۇنىڭغا «ئىلى مەكتىپى» دەپ نام بەرگەن. ئۇيغۇر يېقىنقى زامان مەدەنىيەت تارىخىدا خېلى تۆھپىسى بار بولغان موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇغان.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىمۇ بىر تۈركۈم پەننىي مەكتەپلەر قۇرۇلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ داڭلىقى ئاتۇشتىكى «ھۈسەينىيە مەكتىپى» دۇر. بۇ مەكتەپنى شۇ جايدىكى مۆتىۋەر ھۈسەيىن مۇسابايوف 1885 ـ يىلى قۇرغان. 1889 ـ يىلى ھۈسەيىن مۇسابايوف ئىلىدا يەنە بىر پەننىي مەكتەپ قۇرۇپ بۇنىڭغىمۇ «ھۈسەينىيە مەكتىپى» دەپ نام بەرگەن⑪.

تاتار زىيالىيلىرى ئۇيغۇر پەننىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تۆھپە قوشقان. بولۇپمۇ ئىلى رايونىدا ئۇيغۇر پەننىي مەكتەپلىرىدىكى ھېساب دەرسىنى ئاساسەن دېگۈدەك تاتار زىيالىيلىرى ئۈستىگە ئالغانىدى. گايىتوف شەرىپىدىن دېگەن تاتار باي ئۆز يېنىدىن پۇل چىقىرىپ «ئىلى مەكتىپى» گە ئىككى ئېغىز سىنىپ، 18 ئېغىز ئوقۇغۇچىلار ياتىقى سېلىپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن شۇ جايدىكى ئاممىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ماختىشىغا سازاۋەر بولغانىدى.

گەرچە بۇ مەزگىلدە بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر پەننىي

مائارىپىنىڭ جەمئىيەتتىكى قاپلاش كۆلىمى ئىنتايىن چەكلىك بولسىمۇ، ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى قانداقلا بولمىسۇن ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە بىر خىل يېڭى ئىلھام ئېلىپ كەلدى. بولۇپمۇ تەكىتلەشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك دائىرىلىرى مەبلەغ چىقىرىپ ئاچقان ھەقسىز ئوقۇتۇش نۇقتىلىرى بىلەن شەخسلەر مەبلەغ چىقىرىپ ئاچقان پەننىي مەكتەپلەر بۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر مائارىپ ئىشلىرىنىڭ چوڭ بىر ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالدى.

ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، ئوخشاش مەزگىلدە ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇر مائارىپ ئىشلىرىغا ئىشتىراك قىلىشى يەنىلا مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. مۇتلەق كۆپ قىسىم باشلانغۇچ مائارىپنى ھەرقايسى جايلاردىكى ئىسلام دىنى ئورگانلىرى ئۈستىگە ئالغانىدى.

چىڭ سۇلالىسى يەرلىك دائىرىلىرى ئىسلام دىنى ئورگانلىرىنىڭ ئۇيغۇر مائارىپ ساھەسىگە قارىتا تەسىر كۆچكە ئىگە ئىكەنلىكىگە نىسبەتەن مۇئەييەن تونۇشقا ئىگە ئىدى. شۇڭا، شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىغا قارىتا كۆپلىگەن چەكلەش تەدبىرلىرىنى قوللىنىۋاتقان ۋاقىتتىمۇ ئىسلام دىنى ئورگانلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدا ئۆزىنىڭ مائارىپ ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشىگە ئانچىلىق ھالدا سۈكۈت قىلىپ تۇردى.

مانا مۇشۇنداق سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، ھەر قايسى جايلاردىكى ئالىي بىلىم يۇرتى - مەدرىسەلەر مەسىلەن: قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسى، يەكەندىكى ئالتۇنلۇق مەدرىسى، خوتەندىكى جامە مەدرىسى، كۆچادىكى ساقساق مەدرىسى قاتارلىقلار داۋاملىق ساقلاپ قېلىندى ھەمدە مۇناسىپ تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى.

كېيىنكى كۈنلەردە چىڭ سۇلالىسى ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىغا قارىتىلغان سىياسىتىنى تەڭشەپ تۇرغاچقا،

ھەرقايسى جايلاردىكى ئىسلام دىنى ئورگانلىرىنىڭ ۋە دىنىي زاتلارنىڭ ھەمكارلىشىشىغا ئېرىشتى. ھەرقايسى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئىلگىرى بار بولغان چىڭ سۇلالىسىنى پاش قىلىدىغان سىياسىي تەشۋىقاتلارمۇ ئاستا ـ ئاستا يوقالدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى چىڭ سۇلالىسى يەرلىك دائىرىلىرىنىڭ ھوشيارلىقىنى يەنمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا بوشاشتۇردى.

3. تىل ـ يېزىق

چىڭ سۇلالىسى پۈتۈن مەملىكەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلغان، شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ئۇزۇن يىل جەريانىدا، ئەزەلدىن 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىقىدەك تىل مەسىلىسىگە مۇناسىق كۆڭۈل بۆلۈپ باقمىغانىدى. شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن چېگرا رايون تۈتۈقلىرىدىن تارتىپ چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئەڭ ئالىي دائىرىلىرىغىچە، شىنجاڭ مەسىلىسى توغرىسىدىكى خاتالىقلىرى ئۈستىدە ئويلانغان ۋاقىتتا، ھەممىسى تىلدىكى ئارازلىقنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى سىياسىتىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى قاتارىغا قويىدى.

زو زۇڭتاڭ مۇنداق دېگەن: «ئەمەلدارلار بىلەن پۇقرالار بىر بىرىنىڭ تىلىنى، يېزىقىنى بىلمەيدۇ. شۇڭا، ئوتتۇرىدا پۈتۈنلەي چالا تەرجىمانلارنىڭ تەرجىمانلىق قىلىشىغا تايانغاچقا، بىرەر مەسىلىنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىش تەس»⑬.

لىيۇ جىنتاڭ مۇنداق دېگەن: «ئۇيغۇرلار بىلەن تىل ـ يېزىقىمىز ئوخشىمىغاچقا، خەلق ئىچىدە نارازىلىق كۆرۈلگەندە تۆۋەنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىغا يەتكۈزۈلمەيتتى»⑭.

بىر مەزگىل شىنجاڭ ئۆلكىسىنى قۇرۇش تەييارلىقى خىزمىتىگە مەسئۇل بولغان سەنشى ـ گەنسۇنىڭ باش ۋالىيسى

تەن جۇڭلىن مۇنداق دېگەن: «ئەمەلدارلار بىلەن پۇقرالار بىر بىرىنىڭ تىل - يېزىقىنى بىلمىگەچكە، ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى يامۇلغا چاقىرتىپ، يۈز تۇرانە سۆزلەشكەندە، ھاكىمبەگلەر ئوتتۇرىدا توخۇمدىن تۈك ئۈندۈرۈپ، ئۇلارنى قورقىتىدىغان سۆزلەرنى يەتكۈزەتتى. شۇڭا ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئەزەلدىن ئەمەلدارلارغا ئۆچ ئىدى».

مۇشۇنداق تونۇش بولغانلىقى ئۈچۈن چىڭ قوشۇنلىرى تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قايتۇرۇۋېلىش جەريانىدا، يەرلىكتىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرى بىلەن بولغان تىل ئالاقىسىنى بىر تۇرلۇك سىياسەت خاراكتېرلىك خىزمەت قاتارىغا قويۇپ يۈرگۈزدى. ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. مۇراسىم، نوپۇس، ئەمەلدارلار، لەشكەرلەر، جازا ئىشلىرىغا مەسئۇل ھەرقايسى تارماقلارغا ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرىنى سەپلىدى ھەمدە مۇشۇ تارماقلاردىكى خەنزۇ (مانجۇ)، ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرىدىن «بىر - بىرىگە تىل - يېزىق ئۆگىتىپ، ئۆزئارا ھەمدەم بولۇشنى» ⑯ تەلەپ قىلدى.

2. ھەرقايسى ئورۇنلارغا بەلگىلىك ساندىكى تەرجىمانلارنى سەپلىدى⑰.

3. ئاممىغا چىقىرىلغان ھەر خىل ئېلانلاردا بىردەك خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە ئىككى خىل يېزىق ئىشلىتىلدى. بولۇپمۇ «باج - سېلىق يېغىشتا ئىشلىتىلىدىغان ھۆججەتلەر، ئاھالىنىڭ نىسبىتىگە ئاساسەن ئوتتۇرىسىغا خەنزۇچە، يان تەرىپىگە ئۇيغۇرچە ئىككى خىل يېزىق بىلەن پۈتۈلۈپ، ئاۋامنىڭ چۈشىنىشى ئاسانلاشتۇرۇلدى»⑱.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ تىل ئالاقىسىنى راۋانلاشتۇرۇشقا بولغان تەخىرسىزلىكى يەنە باشقا بىر يۇرۇش پەۋقۇلئاددە تەدبىرلىرىدە ئەكس ئەتتى. بۇ يەردە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئۇيغۇرچە يېزىقتا يېزىلغان «16 تۈرلۈك مۇقەددەس

پەرماننىڭ شەرھىيىسى» تارقىتىلدى.

زو زۇڭتاڭ مۇشۇ ئىش توغرۇلۇق پادىشاھ گۇاڭشۇگە مەلۇمات سۇنۇپ مۇنداق دېگەن: «مۇسۇلمانلار قارىماققا ئاق كۆڭۈل، رايىش خەلق، بىزلەر ۋە يات ئەللەر بىلەن ئەپ ئۆتۈپ كېتەلەيدۇ. شۇڭا ئۇلارنى ياخشىلىققا ئۇندىمەك كېرەك. ئۇلارنىڭ ھىدايەت يولىغا ماڭغانلىقىنى پۈتۈنلەي بىزنىڭ تەدبىرلىرىمىزدىن بولدى دېيەلمەسەكمۇ، لېكىن بۇ تەدبىرلىرىمىزنىڭ ئۇنۇمىنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆرۈپ تۇرماقتىمىز.» ⑲ ھۆكۈمەت تەرەپ تەدبىرلەر تىل ئوقۇشنى مۇھىم رول ئويناندى. بىراق تىل ئوقۇشتا تۈپتىن ئىلگىرى سۈرگىنى خەنزۇ پۇقرالىرى بىلەن ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئوتتۇرىسىدىكى كەڭ كۆلەمدىكى ئۇچرىشىش بىلەن بېرىش - كېلىش دېيىشكە بولىدۇ. بۇ خىل ئۇچرىشىش ۋە بېرىش - كېلىش يېڭى ئىجتىمائىي مۇھىتنى ئاساس قىلدى ئەلۋەتتە.

چىڭ قوشۇنلىرى تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ ئۇلار بىلەن بىۋاسىتە ئالماشتۇرغىنى خەنزۇ تىلى بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چىڭ قوشۇنىنىڭ ھەر دەرىجىلىك قوماندانلىرى بولۇپمۇ چېرىكلىرى ھەمدە قوشۇنغا ئەگىشىپ كەلگەن زور تۇركۇمدىكى خەنزۇ، خۇيزۇ سودىگەرلىرىمۇ يىپىيڭى يىل مۇھىتىغا قەدەم تاشلىدى. ئۇلار بىلەن ئالماشتۇرۇلغىنى ئۇيغۇر تىلى بولدى. شۇڭا، تىل ئۇقۇشۇش ئوخشىمىغان مىللەت، ئوخشىمىغان مەسئۇلىيەت، ئوخشىمىغان مەنپەئەتتىكى كىشىلەرنىڭ ئورتاق ئىنتىلىدىغان بىر چوڭ نىشانى بولۇپ قالدى.

باشقۇرۇش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ تىل ئۇقۇشۇشقا ھېرىسمەن بولۇشىدىكى مەقسىتى سىياسىي جەھەتتە توسالغۇسىز بولۇشنى قولغا كەلتۈرۈپ تۇۋەنىنىڭ ئەھۋالىنى يۇقىرىغا يەتكۈزۈش، يۇقىرىنىڭ ئەھۋالىنى

تۆۋەنگە يەتكۈزۈش ئىدى. سودىگەرلەرنىڭ تىل ئۇقۇشقا ھېرىسمەن بولۇشىدىكى مەقسىتى ئۇچۇرلارنىڭ توسالغۇسىز بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈپ سانقۇچى ۋە سېتىۋالغۇچىنىڭ ئېھتىياجىنى چۈشىنىش ئىدى.

بۇنىڭ تېخىمۇ كەڭ سەۋەبى، بوز يەر ئېچىش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭدىكى پۇقرالارنىڭ تەركىبىدە زور ئۆزگىرىش يۈز بەردى. كۆپلىگەن خەنزۇچە سۆزلىشىدىغان پۇقرالار توپى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش نۇقتىلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا كەڭ تارقىلىپ، شۇ جايلاردىكى تىل ئالماشتۇرۇشتىكى مۇھىم بىر تەرەپ بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر خىل ئۆزئارا تىل ئۆگىنىدىغان، ئۆزئارا تىل ئۆگىتىدىغان ئالاھىدە مۇھىت شەكىللەندى.

ئۆزئارا تىل ئۆگىتىش، ئۆزئارا تىل ئۆگىنىش جەريانى پەقەت تاق سۆزلەرنىلا ئىگىلىگەن، گرامماتىكىغا سەل قارايدىغان بىر تۈركۈم قوش تىللىق ئىختىساسلىقلارنى بارلىققا كەلتۈردى. ئۇلارنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، خەنزۇلار ئۇيغۇر تىلىنى قوللانغان چاغدا ھەمىشە ئۇيغۇر تىلىدىكى شەخسىنىڭ تۈرلىنىش قائىدىسىگە سەل قاراپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى 3 ـ شەخسىنىڭ كېلىدىغان زاماندا تۈرلىنىشىنى پۈتۈن شەخسىنىڭ تۈرلىنىشىگە ئومۇملاشتۇرۇپ «مەن بازارغا بارىدۇ» دېگەندەك جۈملە شەكىللىرىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئۇيغۇرلار خەنزۇ تىلىنى قوللانغان چاغدا ھەمىشە خەنزۇ تىلىدىكى پېئىلنىڭ ئورنىغا سەل قاراپ « 你饭吃了没有 » دېگەندەك جۈملە شەكىللىرىنى قوراشتۇرۇپ چىقتى.

ئۆزئارا ئالاقە قىلىۋاتقان ھەر ئىككى تەرەپ بىر ـ بىرىنىڭ مۇددىئالىرىنى چۈشەنگەچكە، ھەر ئىككى تەرەپ قارشى تەرەپنىڭ ئىپادىلەش شەكىللىرىنى قوبۇل قىلدى ھەمدە ئالاقىدە پۇتاق چىقىرىشقا ئەرزىيدىغان خاتالىقلار بار دەپ قارىمىدى.

بەزى ئالاھىدە سورۇن ۋە مۇھىتلاردا ئالاقە قىلىشۋاتقان تەرەپكە بولغان ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈش ياكى ئالاقە قىلىشۋاتقان تەرەپنىڭ ئۆزىنىڭ مەقسىتىنى تېخىمۇ توغرا چۈشىنىش ئۈچۈن ھەتتا مەقسەتلىك ھالدا خاتا گراممىتىكا شەكلىنى دوراپ بېقىندىلىق مۇناسىۋەتنى پەرق ئەتمەي بىردەك «بالاڭزا»، «ياڭگاڭزا» دەپ ئاتىدى. ئەمەلىيەتتە بۇلار ئۇيغۇر تىلىدا «ئوغۇل بالا»، «يەڭگە» دىن ئىبارەت ئىككى تاق ئاتالغۇنىڭ ھۆرمەت شەكلى ئىدى. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن، ئۇلار ئەڭ كۆپ كۆرۈلىدىغان بىر خىل جۈملە ئەندىزىسى بولۇپ قالدى.

يېڭى تىل مۇھىتى يەنە ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى رىۋايەت تۈرىگە ئەڭ باي، ئۆزىگە خاس بولغان ھادىسىنى، يەنى خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە ئارىلاشما خەلق ناخشىلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ خىل ئارىلاشما خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئاھاڭى ياڭراق، تىلى ئىخچام، يېقىملىق بولۇپ، خەنزۇ ۋە ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ ئورتاق ياخشى كۆرۈشىگە مۇيەسسەر بولدى.

ئىلى يولى جېلەڭزە، (截粱子)،
داخپىيەنزە يودەنزە، (腰店子).
ئىلى يولىنى ئاچقان( )،
سەندەك، مەندەك خوخەنزە، (好汉子).

بۇ ئىلى رايونىدا كەڭ تارقالغان خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە ئارىلاشما خەلق ناخشىسىدۇر.

«جېلەڭزە» غۇلجا بىلەن سۈيدۇڭ ئارىلىقىدىكى بىر كىچىك كەنت بولۇپ، يولۇچىلار دەم ئالغاچ چاي ـ پاي ئىچىدىغان جاي ئىدى. «داخپىيەنزە» تاللىق جىلغىسىدىن چىقىپ، جەڭگا ماڭىدىغان كىچىك ئۆتەك بولغاچقا «يودەنزە» دەپ ئاتىلاتتى. «خوخەنزە» نىڭ خەنزۇچە مەنىسى ھەممىگە ئايان ئىدى.

بۇ خىل خەنزۇچە ئۇيغۇرچە ئارىلاشما خەلق ناخشىلىرىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ھەربىر مىسرادىكى يادرولۇق سۆز خەنزۇ تىلى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەنىدى.

باشقا بىر خىلدىكى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ئارىلاشما خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى ھەربىر مىسرادىكى يادرولۇق سۆز ئۆزئارا ماس كېلىدىغان ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە قوش قاتلاملىق سۆز ئارقىلىق ئىپادىلەنگەنىدى.

بۇ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا كەڭ تارقالغان بىرلەشتۈرۈلگەن خەلق ناخشىسى:

ئىشىك ياپ مىڭگەنشاڭ（上关门），
چىراغ يانداۇر دىڭ دەنشاڭ（上点灯），
كىگىز سېلىڭ جەنپۈشاڭ（上铺毡）.

بۇ ناخشا تېكىستىدىكى ئۇيغۇرچە بىلەن خەنزۇچىنىڭ ئۆزئارا ماس كېلىدىغان قىسمى ئوخشاش مەنىگە ئىگە بولۇپ، قىسقارتىپ ئېيتقاندا «ئىشىك ياپ»، «چىراغ ياق»، «كىگىز سال» دېگەنلىك ئىدى.

كېيىن، خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە خەلق ناخشىلىرى ئاساسىدا ئۇيغۇر ناخشىچىلىرى ئىجاد قىلغان خەنزۇچە ناخشىلار مەيدانغا كەلدى. «سالى ئاخۇن مالاي»（تەتۇر）بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە. ئۇ سوئال، جاۋاب شەكلىدە ئېيتىلغان خەلق ناخشىسى بولۇپ، ناخشا تېكىستىنىڭ تەخمىنەن مەنىسى تۆۋەندىكىچە:

سوئال: نەدىن كەلگەن تۆگە كارۋىنى سەن؟ سالى ئاخۇن مالاي،
问：哪里来的骆驼客？沙里洪玛来.
تۆگە ئۈستىدىكى نېمە ئۇ؟ سالى ئاخۇن مالاي.
骆驼跟前哈东西？沙里洪玛来.

جاۋاب: قۇمۇلدىن كەلگەن تۆگە كارۋىنى، سالى ئاخۇن مالاي،
答：哈密来的骆驼客，沙里洪玛来.
كاۋاۋىچىن، قارىمۇچ، زەنجۈۋىل بار سالى ئاخۇن مالاي.
花椒，胡椒，羌皮子，沙里洪玛来.
سوئال: تۇرپان ياخشىمۇ، قۇمۇلمۇ؟ سالى ئاخۇن مالاي،
问：吐鲁番好吗？哈密好？沙里洪玛来？
جاۋاب: نەدە پۇل بولسا شۇ يەر ياخشى، سالى ئاخۇن مالاي.
答：哪达有线，哪达好，沙里洪玛来.

سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، يېڭى ئىجتىمائىي مۇھىت، بۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر تىلىغا بولۇپمۇ، ئۇنىڭ لېكسىكا قىسمىغا زور ئۆزگىرىش ۋە پۈتۈنلەي يېڭىچە ئىلھام ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇيغۇر تىلى ئۆزىنىڭ مۇقىم ھەم مول بولغان ئىچكى كۆچمىگە تايىنىپ ئۆزى بىلەن ئۇچرىشىۋاتقان ۋە ئالماشتۇرۇلۇۋاتقان خەنزۇ تىلىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ ھەمدە ئۆزىگە جۇغلاپ ئۆزىنىڭ مەزمۇنى ۋە ھەجمىنى زور دەرىجىدە بېيىتىپ ۋە كېڭەيتىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدىكى مۇھىم بىر تەرەققىيات باسقۇچى بولۇپ قالدى.

بۇ مەزگىللەردە ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئۇچراشقىنىسى ۋە ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بارغىنى يالغۇز خەنزۇ تىلىسى بولۇپلا قالماستىن يەنە رۇس تىلىمۇ بار ئىدى.

رۇس تىلى ئۇيغۇر مىللىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بىر مەزگىلچە پۈتۈنلەي ناتونۇش ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ رۇس تىلى بىلەن كەڭ كۆلەمدە ئۇچرىشىشى 1870 ـ يىلى چارروسىيە ئىلىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن باشلانغان. شۇنىڭدىن كېيىنكى 10 يىل ئىچىدە رۇس تىلى ئىلى رايونىنىڭ ھۆكۈمەت تىلى بولۇپ

قالدى. شۇنىڭ بىلەن زور مىقداردىكى رۇسچە سۆزلەرنىڭ ئىلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسىغا كىرىشى بىلەن مەرتىۋە ناماندن ئاتىلىش ئادەتتىگىنچە، سىياسىي سۆز - ئىبارىلەردىن يېڭىچە ئائىلە سايمانلىرىغچە رۇس تىلى ئارقىلىق ئىسپادىلەيدىغان بولدى.

ئىلى قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، گەرچە رۇس تىلى ئىلى رايونىدىكى سىياسىي ئورنىدىن ئايرىلىپ قالغان بولسىمۇ، رۇس تىلىنىڭ ئىلى ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىغا قالدۇرغان تەسىرى يەنىلا چوڭقۇر ئىدى. «تارىخىي ھەمىدى» ۋە «تارىخىي ئەمىنىيە» لەرگە كىرگۈزۈلگەن ياقۇپبەگ دەۋرىدىكى ھۆججەتلەر شۇنى بىلدۇرىدۇكى، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ياقۇپبەگ دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي رولى ئىنتايىن چەكلىك ئىدى. ياقۇپبەگنىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ كۆپ ھاللاردا ئىشلەتكىنى بىۋاستە ئەرەب تىلى ياكى پارس تىلى ئىدى. چۈنكى، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ھەرپى ئەرەب ھەرپى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىملا قائىدىسى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئەرەب - پارس يېزىقىدىن پەرقلەندۇرىدىغان مۇھىم بەلگە بولۇپ قالغانىدى. گەرچە ياقۇپبەگ دەۋرىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ پائالىيىتىدە ئۇيغۇرچە يېزىق ئۆزىگە تېگىشلىك ئىجتىمائىي رولىدىن ئايرىلىپ قالغان بولسىمۇ، بىراق بۇ خىل يېزىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يىلتىز تارتقانلىقى ئۈچۈن، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ يەنە بىر قاتلىمىدا يەنى ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئارىسىدا يەنىلا زور ئىجتىمائىي ئۇنۇمگە ئىگە ئىدى.

چىڭ قوشۇنلىرى تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قايتۇرۇۋېلىش جەريانىدا، ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرىنى بولۇپمۇ ئۇيغۇر تەرجىمانلىرىنى دەل ۋاقتىدا ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇيغۇر يېزىقى ناھايىتى تېزلا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمەت يېزىقلىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭ كونكرېت ئىسپادىلىنىش شەكلى شۇ بولدىكى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرى ناھايىتى

ئېنىق ھالدا «باج ـ سېلىق يېغىشتا ئىشلىتىدىغان ھۆججەتلەرنى ئاھالىنىڭ سانىغا ئاساسەن ئوتتۇرىسىغا خەنزۇچە، يان تەرىپىگە ئۇيغۇرچە ئىككى خىل يېزىقتا پۈتۈشنى» بېكىتتى.

خەنزۇ يېزىقى بىلەن بىرلىكتە باج يېغىش، نوپۇس ئىسپاتى قاتارىدا قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىقى ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇق يۈرگۈزۈشتىكى ئاساسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھەربىر ئۇيغۇر پۇقراسىنىڭ مەنپەئىتىگە بىرىپ چېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر يېزىقى يېڭى ھەمدە كەڭ نەزەر دائىرىگە ئىگە بولدى. كېيىن، چىڭ سۇلالىسى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ھەر خىل خەت ـ چەكلىرىدە «بىردەك ئۇيغۇر يېزىقى قوشۇمچە قىلىنىدۇ»⑳ دەپ بەلگىلىمە چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر يېزىقى يېڭى ھەمدە تېخىمۇ ئېنىق بولغان قانۇنىي ئورۇنغا ئىگە بولدى.

بىراق، بۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى، خەتتاتلىق قائىدىسى يەنىلا ئەسلىدىكى رامكىسىنى ۋە قۇرۇلمىسىنى ساقلاپ قالغانىدى.

4. ئەدەبىي ئەسەرلەر

19 ـ ئەسىردىن كېيىنكى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا سىياسىي قالايمىقانچىلىق، ئىقتىسادنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى يوقىتىش سەۋەبىدىن ئەڭ ئاخىر كۆچلۈك ئىجتىمائىي توقۇنۇش كېلىپ چىقتى. بۇ ئاردا يالقۇنجىغان قارشىلىق، ھەيۋەتلىك، شانلىق غەلىبە، قايغۇ ـ ئاشقىنلىققا تولغان تەبرىكلەرمۇ، ھەممە يەر جەسەتلەرگە تولغان قىرغىنچىلىق، ئۆزگەرمەس قانۇنغا خىلاپ سۈيىقەستلەر، مەنپەئەتنى دەپ ئەقىلدىن ئازغان ئىچكى نىزالارمۇ بار ئىدى. غەلىبە ۋە مەغلۇبىيەتنى باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىش نۇقتىسى قىلغان كىشىنىڭ قەلبىنى ھاياجانغا

سالىدىغان بۇ بىر قاتار ۋەقەلەر شۇ دەۋردىكى كىشىلەرگە ئۆچمەس ئەسلىمىلەرنى قالدۇرغانىدى. كىشىلەر ئوخشىمىغان تەرەپتە تۇرۇپ بۇ كەسكىن ئۆزگىرىشلەرنى كۆرۈپ، ھەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ كۆزىتىشلىرىنى ساقلاپ قېلىپ، قەلبىدىكى تەسىراتىنى شەكىللەندۈردى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ياشىغان ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ئۆزلىرى كۆرگەن، ئەسلىرىدە قالغان، تەسىر قىلغان ھادىسىلەرنى، ھەرقايسىلىرى ئۆزلىرىنىڭ نۆقتىسىدا تۇرۇپ كەڭ دائىرىدە ئېنىق خاتىرىلەپ ئۇيغۇر رېئالىزم ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى باسقۇچىنى ئېچىپ بەردى.

بۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىي ئەسەرلىرى ئىچىدە بىرقەدەر زور تەسىرگە ئىگە بولغانلىرىدىن: ئارزۇ مۇھەممەتنىڭ «ئىسلامنامە»، ئاشۇراخۇن غېرىبنىڭ «ئەمىر ئالىي»، ئۇمۇدىنىڭ «جەڭنامە»، مۇھەممەت ئەل مىنىڭ «تارىخىي كاشىغەر»، قاسىمبەگنىڭ «غۇلجا ۋاقىئاتلىرى بايانى»، مۇھەممەت سادىق يەركەندىنىڭ «غازات ئەل مۇسلىمىن»، موللا بىلال موللا يۇسۇپنىڭ «غازات دەر مۇلكىي چىن» ۋە «چاڭموزايۇسۇپخان»، «نۇزۇگۇم»، سېيىت مۇھەممەدنىڭ «شەرھى شىكەستە»، موللا شاكىرنىڭ «زەپەرنامە»، مەخمۇت شەيخ غېرىبنىڭ «تارىخنامە يەئىقوپخان»، قۇربان سوپىنىڭ «تارىخي بەدۋلەت»، موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخي ئەمنىيە»، «تارىخىي ھەمىدى»، مۇھەممەد ئازرىپنىڭ «فەرغانە ۋە كاشغەر تارىخى»، ئابدۇللا غاپپار مۇھەممەد نىيازنىڭ «مۇسۇلمانلارنىڭ غازىتى»㉑ قاتارلىق ئەسەرلەر بار. بۇ مەزگىلدە يەنە قولدا كۆچۈرۈلگەن «تارىخي مۇسقىيون» مۇ مەيدانغا كەلدى.

«تارىخي ئەمنىيە» بىلەن «تارىخي ھەمىدى» بۇ مەزگىلدە

مەيدانغا كەلگەن كۆپلىگەن ئەسەرلەر ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئىككى ئەسەردۇر.

«تارىخىي ئەمىنىيە» بىلەن «تارىخىي ھەمىدى» نامىك ھەر ئىككىسىنى موللا مۇسا سايرامى يازغان بولۇپ، بۇ ئەسەرلەردە 1864 ـ يىلى تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا كۆتۈرۈلگەن ئۇيغۇر دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشى؛ ياقۇبېگنىڭ تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن قەشقەر، خوتەن، كۇچا قاتارلىق جايلاردىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى بىر ـ بىرلەپ يوقىتىش جەريانى؛ چىنىك قوشۇنلىرىنىڭ ياقۇبېگنى يوقىتىپ جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىش جەريانى بايان قىلىنغان. پۈتۈن كىتابنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى مۇۋاپىق؛ يېزىلىشى راۋان، بايان قىلىنىشى ئېنىق بولۇپ ئىنتايىن يۇقىرى ئەدەبىي ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەردۇر.

ئاپتور ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىگە «تارىخىي ئەمىنىيە» دەپ نام قويۇشنىڭ سەۋەبىنى ئىزاھلاپ مۇنداق دېگەن: «مەن بۇ كىتابنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقىتمدا، بۇ يۇرتلاردا دۇشمەنلىك، ئادالەت، پاراكەندىچىلىكلەر تۇغۇپ، تىنچلىق، خاتىرجەملىك قارار تاپقانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ كىتابنىڭ نامىنى «تارىخىي ئەمىنىيە» دەپ ئاتىدىم».

«تارىخىي ئەمىنىيە» 1903 ـ يىلى يېزىپ تاماملانغان بولۇپ ئاپتور كىتابنىڭ سۆز بېشىدا ئۆزىنىڭ بۇ كىتابنى يېزىشتىكى مۇددىئاسىنى بايان قىلغان چاغدا «كۇچالىق خوجىلار ئىسلام ئاچقان ۋاقىتتىن ھازىرغىچە 40 يىل ئۆتۈپتۇ» دەپ بۇ ئالاھىدە بەلگىلەنگەن ۋاقىت شەرتلىك بەلگىسىنى ئالاھىتەن تىلغا ئالغان. بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدىكى ئاپتور كىتابنىڭ نامىنى قويۇش سەۋەبىنى ئىزاھلىغان چاغدا پاسىل قىلغان ۋاقىت شۇبھىسىزكى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىنكى مەزگىل ئىدى.

1903 ـ يىلى «تارىخىي ئەسىنىيە» يېزىپ تاماملانغاندىن كېيىن، 1904 ـ يىلى رۇسىيىنىڭ قازان شەھىرىدىكى «مەدرىسە ئۇلۇم» باسمىخانىسىدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى.

«تارىخىي ئەسىنىيە» سۆز بېشى، مۇقەددىمە، 1 ـ داستان، 2 ـ داستان، خاتىمەدىن ئىبارەت بەش قىسىمدىن تەركىب تاپقان، مۇقەددىمە ئۇچ ماۋزۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان:

1 ـ : «موغولىستان (يەتتە شەھەر) نىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ۋە بۇ جايدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر، بۇ يۈرتقا كىملەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى، ئۇنىڭ موغولىستان دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرى، بۇ يەردە ئۆتكەن مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ نەسەبلىرى، خاقانىي چىن (چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھىنى كۆرسىتىدۇ) نىڭ موغولىستان خەلقىنى بويسۇندۇرغانلىقى».

بۇ بايان قىلىنغان ۋەقەلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى رىۋايەت تۈسىنى ئالغان بولسىمۇ، باشقا تارىخىي ماتېرىياللارغا قوشۇمچە ئىسپات بولالايدىغان بەزى تارىخىي ۋەقەلەرمۇ ئاز ئەمەس.

2 ـ : «جاھانگىر خوجىنىڭ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى؛ مۇھەممەد ئىلىخان (خەنزۇچە ماتېرىياللاردا مەدەلخان دېيىلگەن) نىڭ كېلىپ قەشقەرنى ئالغانلىقى؛ نۇرغۇن چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرىنىڭ كېلىپ يەتتە شەھەرنى يەنە تارتىۋالغانلىقى؛ جاھانگىر خوجا باشلىق نۇرغۇنلىغان مۇسۇلمانلارنى ئەسىر قىلىپ بېيجىڭغا ئېلىپ كەتكەنلىكى؛ مۇھەممەد ئىلىخاننىڭ ئەلچى ئەۋەتىپ ئەسىرلەرنى خاقانىي چىندىن تىلەپ قايتۇرۇپ كەلگەنلىكى».

بۇ قىسىمدا بايان قىلىنغىنى بولۇپمۇ جاھانگىر خوجىنىڭ قوقەند خانلىقى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ قەشقەرنى بېسىۋېلىشى ھەققىدىكى بايانلار ئىنتايىن يۇقىرى تارىخىي ماتېرىياللار قىممىتىگە ئىگە.

3 ـ : «خاقانىي چىننىڭ قەدىمكى زامانىدا مۇسۇلمان

بولغانلىقى؛ تۇڭگانلار (خۇيزۇلارنى كۆرسىتىدۇ) نىڭ خاقانى چىن مەملىكىتىگە ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى؛ خەنزۇلار بىلەن تۇڭگانلار ئوتتۇرىسىدا جېدەل ـ ماجىرا يۈز بېرىپ، خاقانى چىن دۆلىتىگە زىيان ـ زەخمەت يەتكەنلىكى» .

«خاقانى چىن ئىلگىرى مۇسۇلمان ئىدى» دېگەن بايان زورمۇزور تېكىلغاندىن باشقا، ئاپتورنىڭ بۇ ماۋزۇ ئاستىدىكى باشقا بايانلىرى بەلگىلىك دەرىجىدە شەنشى، گەنسۇدىكى خۇيزۇلار قوزغىلىڭىنىڭ شىنجاڭغا بولغان تەسىرىنى ئەكس ئەتتۇرگەنىدى.

1 ـ داستان قىسمى 15 بابتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، نۇقتىلىق قىلىپ كۆچا قوزغىلىڭى بايان قىلىنغان. قوزغىلاڭنىڭ جەريانى، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ غەرب ۋە شەرق تەرەپلىرىگە قىلغان يۈرۈشلىرى، قوزغىلاڭچى قوشۇن رەھبەرلىك قاتلاملىرىدىكى ئىچكى نىزالار ۋە بۇ نىزالار كەلتۈرۈپ چىقارغان قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

«تارىخىي ئەمىنىيە» نىڭ 2 ـ داستان قىسمى 18 بابتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئايىرىم ـ ئايرىم ھالدا ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى، بېشىدىن كەچۈرگەن كەچۈرمىشلىرى؛ ئۇنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا بېسىپ كىرىشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە جەريانى؛ ئۇنىڭ قەشقەر، خوتەن، كۇچا قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر دېھقانلار قوزغىلىڭىنى يوقىتىش سەۋەبى ۋە نەتىجىسى بايان قىلىنغان؛ ياقۇپبەگنىڭ خوتەنده ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى ۋەھشىيلەرچە قىرغانلىقى، ئۇرۇمچىدە خۇيزۇ ئۆسمۇرلىرىنى ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرگەنلىكىدەك ياۋۇز قىلمىشلىرى ئەيىبلەنگەن؛ ياقۇپبەگ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئۆزئارا قىرغىنچىلىق ۋە ياقۇپبەگنىڭ چوڭ ئوغلى بىلەن كىچىك ئوغلى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا

قىرغىنچىلىقلاردىن تاكى ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك گۈمران بولۇشىغىچە قەدەر يۈز بەرگەن ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن.

موللا مۇسا سايرامى «تارىخي ئەمنىيە» نى يېزىپ تاماملىغاندىن كېيىن، 1907 ـ يىلى يەنە «تارىخي ھەمىدى» نى يېزىپ تاماملىدى. بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ دۇنياغا كېلىش ئارىلىقىدا ئاران تۆت يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت كەتكەنىدى.

جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى، قىرغىز ئالىمى مەرھۇم ئەنۋەر بايتۇر ئەپەندى «تارىخي ئەمنىيە» گە باھا بېرىپ مۇنداق دېگەن: «‹تارىخي ئەمنىيە› بىلەن ‹تارىخي ھەمىدى› نى سېلىشتۇرغاندا، ‹تارىخي ھەمىدى› مەزمۇنى مۇكەممەل، ماتېرىياللىرى تەپسىلىي، بايانى راۋان، ھەجمى كەڭ، ئەمما كۆچۈرۈش سەۋىيىسى «تارىخي ئەمنىيە» گە يەتمەيدۇ. ‹تارىخي ھەمىدى› نىڭ قولىيازمىسىدا چۈشۈپ قالغان سۆز ـ ئىبارىلەر ۋە بۆلەكلەر ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال بىر تەرەپتىن ئاپتورنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقى، جىسماني قۇۋۋىتىنىڭ ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئاپتورنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا بۇ ئەسىرنى تاماملاشقا ئالدىراپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ»㉔.

«تارىخي ھەمىدى» سۆز بېشى، مۇقەددىمە، 1 ـ داستان، 2 ـ داستان ۋە خاتىمىدىن تەشكىل تاپقان.

سۆز بېشى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل باب.

مۇقەددىمە ئالتە بابقا بۆلۈنگەن، ئەسلى قول يازمىدا 70 بەت بولۇپ، قەدىمي زاماندىن 19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىغىچە بولغان ۋەقەلەر بايان قىلىنغان.

1 ـ داستان قىسمى 16 بابقا بۆلۈنگەن. ئەسلى قول يازمىدا 75 بەت بولۇپ، نۇقتىلىق قىلىپ كۆچا قوزغىلىڭنىڭ جەريانى

ۋە ئاقىۋىتى بايان قىلىنغان.

2 ـ داستان قىسمى 20 بابقا بۆلۈنگەن. ئەسلى قول يازمىدا 172 بەت بولۇپ، ياقۇپبەگنىڭ پائالىيىتىنى يېپ ئۆچى قىلىپ تۇرۇپ كۆچا، خوتەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ياقۇپبەگنىڭ قولىدا خاراب بولۇش جەريانى ۋە ياقۇپبەگ جەمەتىنىڭ ئاقىۋىتى بايان قىلىنغان.

خاتىمە قىسمىدا ئايرىم ـ ئايرىم هالدا قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۆچتۇرپان، كۆچا، تۇرپان قاتارلىق جايلارنىڭ بايلىقى ۋە تەبىئىي شارائىتى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى تونۇشتۇرۇلغان. خاتىمە قىسمىدا ئاپتور يەنە ئۆزى 1898 ـ يىلى يېزىپ تاماملىغان «ئەسهابۇل كەهىب» دېگەن ئەسىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۇرپان تونۇشتۇرۇلغان قىسمىدا قوشۇمچە قىلىنغان.

«تارىخىي ئەمىنىيە» بىلەن «تارىخىي هەمىدى» نىڭ ئاپتورى ئۆز ئەسىرىنىڭ مۇقاۋىسىغا «موللا مۇسا سايرامى» دەپ ئىمزا قويغان. ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى موللا مۇسا بىنى للا ئەيسا خوجا بولۇپ، موللا ئەيسا خوجىنىڭ ئوغلى موللا مۇسا سايرامى دېگەن مەنىدە ئىدى.

بۇ ئىسىملار ئىچىدە ئاپتورنىڭ ئۆز ئىسمىنى بىلدۇرىدىغىنى مۇسا، ئاپتورنىڭ دادىسىنىڭ ئىسمىنى بىلدۇرىدىغىنى ئەيسا خوجا ئىدى. ئىككى قېتىم كۆرۈلگەن «موللا» سۆزى بىر خىل كەڭ مەنىدىكى هۆرمەت نامى ئىدى. «سايرامى» بولسا ئاپتورنىڭ تۇغۇلغان جايىنى بىلدۈرەتتى.

سايرام كۆچا بىلەن باي ئارىلىقىدىكى كىچىك بوستانلىق ئىدى. بۇ يەردە ئادەملەر زىچ بولۇپ، بۇ جايىنىڭ سۇ مەنبەتى تولۇق، بايلىقى مول، قاتنىشى قۇلايلىق ئىدى. موللا مۇسا سايرامى مۇشۇ كىچىك بوستانلىقتىكى توغايلا كەنتىدە تۇغۇلغان. توغايلا كەنتىنىڭ دائىرىسى كىچىك بولغاچقا، بۇ كەنت ئادەتتە

ئۆزىدىن بىرئاز چوڭراق بولغان ئانىقىز كەنتىنىڭ نامى ئاستىدا بولاتتى. مۇشۇ سەۋەبتىن بەزى ماتېرىياللاردا موللا مۇسا سايرامىنىڭ تۇغۇلغان جايى ئانىقىز كەنتى دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. باشقا بەزى بىرقەدەر ئىنچىكە يېزىلغان ماتېرىياللاردا بولسا موللا مۇسا سايرامىنىڭ تۇغۇلغان جايى توغايلا كەنتى دەپ ياكى ھازىرقى زامان مەمۇرىي رايونلارغا بۆلۈنۈش ئۇقۇمى بويىچە ئانىقىز يېزىسىنىڭ توغايلا كەنتى دەپ چۈشەندۈرۈلگەنىدى.

موللا مۇسا سايرامى 1836 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى سايرام بوستانلىقىدىكى توغايلا كەنتىدە تۇغۇلغان بولۇپ، 1917 ـ يىلى ئۆزى تۇغۇلغان جايدا 81 يېشىدا ۋاپات بولغان.

موللا مۇسا سايرامىنىڭ بۇ 81 يىلدىكى ئۆسمۈرلۈك دەۋرى، ياشلىق دەۋرى، قۇرامىغا يەتكەن دەۋرى ۋە قېرىلىق دەۋرى ئۇنىڭ باي، ئەگرى ـ توقاي، ئوڭۇشسىزلىققا تولغان ئەمما مۇكەممەل بولغان پۈتۈن بىر ئۆمرىنى ھاسىل قىلغانىدى.

موللا مۇسا سايرامىنىڭ دادىسى موللا ئەيسا خوجا ئانىقىز كەنتىدىكى مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى بولۇپ، مول بىلىمگە ئىگە، كىشىلەرگە ياخشى نىيەت بىلەن ياردەم قىلىدىغان، ئەل ئىچىدە ئابرۇيلۇق كىشى ئىدى. شۇ سەۋەبتىن موللا مۇسا سايرامى كىچىكىدىنلا ياخشى ئائىلە تەربىيىسىگە ئېرىشكەنىدى. موللا مۇسا سايرامى يەتتە ياشقا تولغان يىلى دادىسى ئۇنى ئۆزى مۇدەررىسلىك قىلىۋاتقان مەدرىسكە ئەكېلىپ ئوقۇتتى.

موللا مۇسا سايرامىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئىش ـ ئىزلىرى خاتىرىلەنگەن ھەر خىل ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك بالىلىق چاغلىرىدىكى موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئۆزى تېخى ئېنىق ئايرىۋالالمىغان ئەتراپىدىكى دۇنياغا نىسبەتەن كۆچلۈك قىزىقىشىنى ئىپادىلىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. ئۇ ئۆگىنىشتە تىرىشچان، قائىدە ـ يوسۇنلۇق ئىدى ھەمدە كىشىنى

هەيران قالدۇرىدىغان ئەسته تۇتۇش قابىلىيىتى بار ئىدى. شۇڭا ئۇ مەكتەپكە كىرىپ نەچچە يىل ئىچىدىلا ساۋاقداشلىرى ۋە ئۇستازلىرىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەنىدى. كۆپچىلىك ئۇنى سەممىيلىك بىلەن «بالا موللا» دەپ چاقىراتتى.

باللىق چاغلىرى موللا مۇسا سايرامىغا گۈزەل، چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانىدى؛ مېھرىبان ھەم ئەمگەكچان ئانىسى، ئاق كۆڭۈل ھەم بىلىملىك دادىسى ھەمدە بىر تۇغقان قېرىنداش ئاكا ـ ئۇكا، ئاچا ـ سىڭىللاردىن تەشكىل تاپقان ئىناق ئائىلىسى بار ئىدى.

يېزا مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدا موللا مۇسا سايرامى چىرايلىق ھۆسنىخەت يازالايدىغان ھەمدە نەۋائىي قاتارلىقلارنىڭ شېئىرىنى بۆلەك ـ بۆلەكلەپ يادقا ئوقۇيالايدىغان سەۋىيىگە يەتكەنىدى، بولۇپمۇ دىنىي بىلىم جەھەتته مۇشۇ ياشتىكى بالىلار چوقۇم ئىگىلەشكە تېگىشلىك بولغان دىنىي ئەقىدە ۋە شەرىئەت قائىدىلىرىنى ئىگىلىگەنىدى.

1847 ـ يىلى 9 ـ ئايدا دادىسى موللا ئەيسا خوجا دەسلەپكى دىنىي تەربىيىنى تاماملىغان ۋە ئەمدىلا 11 ياشقا كىرگەن موللا مۇسا سايرامىنى كۆچاغا ئېلىپ كېلىپ ئۆزىنىڭ يېقىن دوستى ساقساق مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى موللا ئوسمانئاخۇنغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن موللا مۇسا سايرامىي ساقساق مەدرىسىدىكى ئوقۇش ھاياتىنى باشلايدۇ.

ساقساق مەدرىسى كۆچا شەھەر ئىچىگە جايلاشقان بولۇپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى كۆپلىگەن مەدرىسلەر ئىچىدە خېلى داڭلىق بىلىم يۇرتلىرىنىڭ بىرى ئىدى. جۇغراپىيىلىك شارائىتى ۋە قاتناش شارائىتىنىڭ قولايلىقىدىن ئەينىي چاغدا ساقساق مەدرىسى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىلمىي ئوچۇرلار توپلىنىدىغان ئاساسلىق جايلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا، ساقساق مەدرىسىدە ئىسلام بىلىملىرى تارقىتىلىپلا

قالماستىن، بەلكى يەنە ھەر خىل سىياسىي، مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادقا ئائىت بىلىملەرمۇ تارقىتىلاتتى. ئەمدىلا 11 ياشقا كىرگەن موللا مۇسا سايرامىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، شۇبھىسىزكى بۇ بىر يېپىبكى مۇھىت ئىدى.

موللا ئوسمانئاخۇنۇمنىڭ بولۇشى ساقساق مەدرىسىنىڭ داڭلىق مەدرىس بولۇشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى ئىدى. بۇ ئۇيغۇر ئالىمىنىڭ چوڭقۇر دىنىي بىلىمى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تارىخ، ئەدەبىيات، تېبابەتچىلىك ھەمدە ئەرەب، پارس، ئوردو تىللىرىدىنمۇ ناھايىتى يۇقىرى بىلىمىي بار ئىدى. كۇچا قوزغىلىڭى ۋاقتىدا، ئۇ يەنە قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ باش قازىلىقىغا تەيىنلەنگەنىدى.

ساقساق مەدرىسىدە تەلىم ئېلىۋاتقان مەزگىلدە، موللا مۇسا سايرامى موللا ئوسمانئاخۇنۇمنىڭ تەربىيىسى ئاستىدا «قۇرئان كەرىم»، «ھەدىس» ۋە تارىخ، ئەدەبىيات، كالامىندارچىلىق، ئاسترونومىيە، گراممماتىكا، ئەرەب تىلى، پارس تىلى، ئوردو تىللىرىدىكى ئۆگىنىشلىرىنى تاماملايدۇ ھەمدە بۇ جەھەتلەردە ياخشى نەتىجىگە ئېرىشىدۇ. شۇ سەۋەبتىن موللا مۇسا سايرامى ساقساق مەدرىسىدە ھەممىگە تونۇلىدۇ㉕.

1854 - يىلى موللا مۇسا سايرامى 18 ياشقا تولغان چاغدا ساقساق مەدرىسىدىكى يەتتە يىللىق ئوقۇش ھاياتىنى تاماملايدۇ ۋە ئۇستازى ۋە ساۋاقداشلىرىنىڭ تۇنۇپ قېلىشلىرىنى رەت قىلىپ، يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، بالىلىق چاغلىرىدا تەلىم ئالغان ئانىقىز مەدرىسىدە مۇدەررىس بولىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي دادىسى موللا ئەيسا خوجا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. موللا مۇسا سايرامى دادىسىنىڭ ئورنىغا بۇ يېزا مەدرىسىنىڭ باش مۇدەررىسلىكىنى ئۇستىگە ئالىدۇ.

يېڭى ۋەزىپە موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئائىلە مەسئۇلىيىتى ۋە ئىجتىمائىي مەسئۇلىيىتى ئۇستىگە ئېلىشىنىڭ بەلگىسى بولۇپ

قالىدۇ. دادىسىنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى بىلەن ئانىسىغا قاراش ۋە ئۇكا ـ سىڭىللىرىنى بېقىشتەك ئائىلە مەسئۇلىيىتى موللا مۇسا سايرامىنىڭ زىممىسىگە چۈشىدۇ؛ باش مۇدەررىسلىك ۋەزىپىسى بولسا نەچچە ئونلىغان ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلەشتەك ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتنى موللا مۇسا سايرامىنىڭ زىممىسىگە چۈشۈرىدۇ.

موللا مۇسا سايرامى بۇ ئىككى ئېغىر ۋەزىپىنى ئۇستىگە ئېلىپ، كىشىلىك ھايات مۇساپىسىدىكى 10 يىلنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، 1864 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى كۈچادا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ.

كۈچا قوزغىلىڭى موللا مۇسا سايرامىنىڭ كىشىلىك ھايات مۇساپىسىدىكى بىر چوڭ بۇرۇلۇش بولۇپ قالىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ شۇ چاغدىكى ئەھۋالىنى ئەسلەپ مۇنداق دەيدۇ: «شۇ چاغدا مەن كەمىنە يازغۇچى سايرامغا كەتكەنىدىم. كۈچادىن ئۇشتۇمتوت سىيىت بۇرھانىدىن خېتىپ خوجام ۋە ئوغلى مەھمۇدىن خوجام، موللا ئوسمانئاخۇنۇملار «جەننەت قىلىچىنىڭ سايىسى ئاستىدا» دېگەن ھەدىسكە ئەمەل قىلىپ، ئىسلام ئېچىش نىيىتى بىلەن ئاقسۇ تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ سايرامغا كەلدى. مەن كەمىنە ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ، خالاپ ـ خالىماي ئۇلارغا ھەمراھ بولۇپ بىللە قارا يۇلغۇنغا كەلدۇق. ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سەئىدبەگ نۇرغۇن مەنچىڭ چېرىكلىرىنى ئاچىقىپ بىز بىلەن جەڭ قىلدى. بىز ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي قاچتۇق. مەن كەمىنە بىرقانچە ئادەملەر بىلەن موقۇر يولىغا كىرىپ چۆل ئارقىلىق كۆچانىڭ يۇلتۇزباغ كەنتىگە چىقتىم. ئات ـ جابدۇق، ئېگەر ـ ئاياغلىرىمدىن ئايرىلدىم، ئۇلار مېنى مەنچىڭ چېرىكلىرىگە تۆھپە قىلىپ بەرمەكچى بولۇشتى. ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن يەنە كۈچالىق خوجاملارنىڭ نۇرغۇن لەشكەرلەرنى ئېلىپ ئاقسۇغا ماڭغانلىقىنىڭ خەۋىرى ئاڭلاندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مېنى قويۇپ بېرىشتى. يۇلتۇز باغدىن پىيادە ۋە يالغۇز كۈچا شەھىرىگە باردىم. كۈچا

ئادەملىرىنىڭ ھال ـ ئەھۋالىدىن قىيامەت ئاشكارا كۆرۈندى. پاناھلىنىدىغان جايىنىڭ تايىنى بولمىدى. ئاخىر مەۋلانە ئەرشىدىن ۋە لىۋلانىڭ مازارىغا باردىم. موللا ئاللايار ئاخۇنۇم، موللا يۈسۈپئاخۇنۇملار مازىرىنىڭ بېغىدا، خوجاملارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئايىغىدا ئېتىكاپ قىلىپ يانقانىكەن. ئۇلار بىلەن كۆرۈشتۇم. بېشىمدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى سۆزلەپ بېرىپ، ئۇ جايدا 20 كۈن مىقدارى تۇردۇم. مەھمۇددىن خوجام ئۇشتۇمتۇتلا ئاقسۇنىڭ پەتىھ قىلىنغانلىق خەۋىرىنى كۆچاغا ئەكەلدى. بېرىپ مەھمۇددىن خوجام بىلەن كۆرۈشتۇم. بىرنەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن، مەھمۇددىن خوجام ئاقسۇغا قايتىدىغان بولدى. مەنمۇ بىللە قايتىپ سايرامغا كەلدىم. نەزەر سېلىپ قارىسام، يۇرتىنىڭ ۋەزىيىتى ۋە ئەھۋالى باشقىچە بۇ يەردە تۇرىدىغانلىنىڭ ئىمكانى يوق. مەھمۇددىن خوجام بىلەن ئاقسۇغا كەلدىم، ئاقسۇدىن ئۇچتۇرپانغا باردىم. بۇ يۇرتلار ئاتالىق غازىنىڭ قولىغا ئۆتكەنگە قەدەر ئۇچتۇرپاندا كۈن كەچۈردۇم»㉖.

1867 ـ يىلى ياقۇبېگ ئاقسۇنى بېسىۋېلىپ ئۇچتۇرپاننى مەجبۇرىي ئەل قىلدۇرغان چاغدا موللا مۇسا سايرامى بۇرھانىددىن (يەنى خېتىپ خوجام) بىلەن بىرگە ياقۇبېگنىڭ ئەسىرى بولۇپ قالىدۇ، كېيىن ئاقسۇنىڭ باش زاكاتچىسى مىرزا بابابەگنىڭ قول ئاستىدا مىرزىلىققا تەقسىم قىلىنىپ بۇ ۋەزىپىدە تاكى 1879 ـ يىلى چىڭ قوشۇنلىرى ئاقسۇنى قايتۇرۇۋالغانغا قەدەر ئولتۇرىدۇ.

موللا مۇسا سايرامىنى چوڭقۇر تەنقىق قىلغان ئەۋەر بايتۇر ئەپەندى شۇنىڭدىن كېيىنكى موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئەھۋالىنى قىسقىچە بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بۇ مەزگىلدە موللا مۇسا سايرامدا ئۆزى ياشىغان ئاشۇ دەۋردە يۈز بەرگەن كۆپلىگەن ۋەقەلەر بايان قىلىنغان بىر تارىخىي ئەسەر يېزىش ئىستىكى تۇغۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كۆپ ۋاقىت سەرپ قىلىپ قەشقەر،

كۆچا، كورلا، تۇرپان قاتارلىق جايلارنى سايا‌ھەت قىلىپ بۇ جايلاردىن شۇ چاغلارغا ئائىت رىۋايەت ۋە ماتېرىياللارنى كۆپلەپ يىغىدۇ. بۇ جەريانداً ئۇ ياقۇپبەگ دەۋرىدە مۇشۇ جايلاردا بولغان ئۇرۇشلارنىڭ ئەھۋالىنى توپلاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ.

1878 ـ يىلى موللا مۇسا سايرامى ئۆز يۇرتى سايرامغا قايتىپ كېلىپ ئۆزى توپلىغان ھەر خىل ماتېرىياللار ۋە مەدھىيىلەرنى ئەستايىدىل رەتلەيدۇ.

1879 ـ يىلى موللا مۇسا سايرامى ئاقسۇدىكى دوست ـ ياردەملىرىنىڭ تەكلىپى بىلەن رەتلەپ چىققان كۆپلىگەن ماتېرىياللارنى ئېلىپ ئاقسۇغا كېلىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ ئىلمىي تەتقىقات ھاياتىنى باشلايدۇ.

1917 ـ يىلى 3 ـ ئايدا موللا مۇسا سايرامى ئاقسۇدا ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولىدۇ، ئۇنى تۇغقىنى ھوشۇرئاخۇن يۇرتى سايرامغا قايتۇرۇپ ئېلىپ كېتىدۇ. شۇ يىلى 4 ـ ئايدا موللا مۇسا سايرامى ئۆز يۇرتى ئانىقىزدا ئاغرىق سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتىدۇ»(27).

موللا مۇسا سايرامى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا «تارىخىي ئەمىنىيە» ۋە «تارىخي ھەمىدى» دىن باشقا يەنە «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا»، «دەر بايان ئەسھەبۇل كەھف»، «قەسىدەئىي سىدىق»، «سالامنامە»، «غەزالىيات» قاتارلىق بىر يۇرۇش ئەسەرلەرنى يېزىپ تاماملايدۇ.

«دەر بايان ئەسھابۇل كەھف» 1898 ـ يىلى يېزىپ تاماملانغان بولۇپ، موللا مۇسا سايرامى بۇ ئەسىرىدە مەخسۇس تۇرپاننىڭ تۈيۈق جىلغىسىغا جايلاشقان بۇ مازار ھەققىدىكى ھەر خىل رىۋايەتلەرگە رەددىيە بېرىدۇ. بۇ مازارلارنىڭ ھەرگىزمۇ «قۇرئان ـ كەرىم» دە دېيىلگەن ئەسھابۇل كەھف مازىرى ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلايدىغان سەككىز تۈرلۈك تارىخىي ماتېرىيالىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ(28). بۇ ئەسەر موللا مۇسا

سايرامىنىڭ ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىش پوزىتسىيىسى ۋە بىلىم سەۋىيىسىنىڭ يەنە بىر نامايەندىسى ئىدى. ئۇ ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان دەلىللەرنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، ئۆزى بىۋاستە تۇرپانغا بېرىپ بۇ مازاردا ئەملىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ ھەمدە باشقا تاۋاپ قىلغۇچىلار بىلەن بىرگە بۇ يەرنىڭ سەدىقە ئۇمىچىنى ئىچىدۇ.

1824 ـ يىلى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىكى يەنە بىر يىرىك نامايەندە ئىلى دەريالىق ۋادىسىدىكى غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلدى. ئۇ موللا مۇسا سايرامىدىن 12 يىل بۇرۇن بۇ دۇنياغا كۆز ئاچقانىدى.

بۇ يىرىك نامايەندە تۇغۇلغان چاغدا، ئۇنىڭ ئائىلىسىدە ئۇچ جان بار بولۇپ، ئۇلار دادىسى يۈسۈپ، ئاپىسى ھەمدە ئاكىسى جالالدىن ئىدى. يېقىن ئەتراپتىكى مەسچىتنىڭ ئىمامى تەكلىپكە بىنائەن بۇۋاقتا ئىسىم قويىدىغان چاغدا، ھېچقانچە كۆچمەيلا «بىلال» دېگەن ئىسىمنى تاللايدۇ. بۇ ئىسىم ئاكىسى جالالنىڭ ئىسمى بىلەن ئوخشاش ساندىكى ھەرپكە ۋە ئۆزئارا باغلىنىشلىق قاپىيىگە ئىگە ئىدى. ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسىنىڭ ئىسمىنى بىر يەرگە تىزغاندا ھەرقانداق ئادەم ئۇلارنىڭ ئاكا ـ ئۇكا ئىكەنلىكىگە دەرھال ھۆكۈم قىلالايتتى.

بىلالنىڭ ئەجدادلىرى ئىلىدىكى موڭغۇللار تەرىپىدىن «تارانچى» دەپ ئاتىلىدىغان ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئىدى. بىلالنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى ئۆزىنىڭ زېرەكلىكىگە تايىنىپ موزدۇزلۇق ھۈنىرىنى ئۆگىنىۋالغانىدى. بوۋىسى ئۆمەر بۇ ھۈنەرگە ۋارىسلىق قىلغانىدى. دادىسى يۈسۈپمۇ بۇ ھۈنەرنى جان بېقىشنىڭ بىر ۋاستىسى قىلغانىدى. بىلال تۇغۇلغان چاغدا دادىسى يۈسۈپنىڭ موزدۇزلۇقتىن قىلغان كىرىمى بۇ ئائىلىنىڭ ئاساسلىق ئىجتىمائىي مەنبەيى بولۇپ قالغانىدى.

گەرچە ئائىلە ئەھۋالى ئانچە بايلىقات بولمىسىمۇ، دادىسى

يۈسۈپ قىلچە ئىككىلەنمەستىن ئىككى ئوغلىنى شۇ جايدىكى مەدرىسكە ئوقۇشقا بەردى.

بىلال ئۆزىنىڭ بالىلىق دەۋرىدىكى تۇرمۇشىنى ئەسلەپ مۇنداق دەيدۇ: «مېنىڭ ئۇچامدا كىمخاب تون، قولۇمدا ئالتۇن ـ تەڭگە يوق بولۇپ، دۇنيادىكى نامرات كىشىلەر بىلەن بىرگە نامراتلىق، خورلۇقتا ياشىغانىدىم»③⓪.

دادىسىنىڭ يار ـ يۆلەك بولۇشىغا تايىنىپ، بىلال دەسلەپكى تەربىيىنى تاماملىغاندىن كېيىن، ئىلىدا تۇنجى بولۇپ پەننىي مائارىپنى باشلاپ بەرگەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر مائارىپچىسى زاھىت ئەپەندىم قۇرغان «ئىلى مەكتىپى» گە كىرىپ ئوقۇدى. بۇ يەردە ئۇ زاھىت ئەپەندىم ۋە يەنە بىر ئاتاقلىق ئۇيغۇر پەننىي مائارىپچىسى سەئىد ئەپەندىمنىڭ تەربىيىسىنى ئالدى. بۇ ئىككى ئۇستازنىڭ بىلىمگە ھۆرمەت قىلىشى ھەمدە ئۇلارنىڭ مول ئەدەبىي بىلىمى، ۋە تىلشۇناسلىق بىلىمى بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ كەڭ قورساقلىقى ۋە باشقىلارغا ياخشى نىيەت بىلەن يارەدەم بېرىدىغان، يامان ئىشلارغا نەپرەت بىلەن قارايدىغان خاراكتېرى بىلالدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. بىلالنىڭ كېيىنكى تۇرمۇش ۋە ئىجادىيىتى داۋامىدا ئۇلارنىڭ ئېسىل خىسلىتى ھەممە جەھەتتىن ئەكس ئەتتى.

دەسلەپكى يىللاردا ئەتراپىدىكى كىشىلەر ئۇنى بىۋاستە بىلال دەپلا چاقىراتتى. بىلال تەخمىنەن 13 ـ 14 ياشلارغا كىرگەن چاغلاردا ئەتراپىدىكى كىشىلەر، بولۇپمۇ ساۋاقداشلىرى ۋە ئۇستازلىرى ئاستا ـ ئاستا بىلالنىڭ كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان شېئىر يېزىش قابىلىيىتىنىڭ بارلىقىنى سەزدى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ بىلالنىڭ دىنىي بىلىمى، ماتېماتىكا بىلىمى بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئەرەب ۋە پارس تىللىرىنى ئىگىلىشى ۋە ئۆزلەشتۈرۈشى ساۋاقداشلىرى ۋە ئۇستازلىرىنىڭ ياخشى باھاسىغا سازاۋەر بولدى.

بىلالنىڭ نۇرغۇن شېئىرلىرى قولدىن ـ قولغا كۆچۈرۈلۈپ جەمئىيەتتە كەڭ تارقالغاندىن كېيىن، كىشىلەر بۇ ياش تالېپنى «موللا» دەپ ئاتاشقا باشلىدى. بىلال دېگەن ئىسىمنىڭ ئالدىغا ئۇنىڭ ھۆرمەت نامىنى قوشتى، شۇنىڭ بىلەن «موللا بىلال» دېگەن ئىسىم بارلىققا كەلدى.

موللا بىلالنىڭ تۇنجى بولۇپ داڭق چىقارغان شېئىرلار توپلىمى «غەزەلىيات» بولۇپ، ئۇ چاغدا موللا بىلال ئەمدىلا 26 ـ 27 ياشلارغا كىرگەنىدى. بۇ چاغدا موللا بىلالنىڭ شائىر ئىكەنلىكى غۇلجا شەھىرىدىكى ئۇيغۇر ئاممىسىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىپلا قالماستىن، بەلكى بۇنى ئۆزىمۇ سەزگەنىدى. شۇڭا ئۇ ئۆزىگە «نازىم» دېگەن تەخەللۇسنى قوللىنىشقا باشلىدى. «نازىم» نىڭ كەڭ مەنىسى دەل شائىر دېگەنلىك ئىدى.

موللا بىلالنىڭ شېئىرلار توپلىمى «غەزەلىيات» دىكى ئۆتكۈر تەپەككۇرى شۇ چاغدا سەل قارالغان بىر چوڭ ئىجتىمائىي مەسىلىگە يەنى ئاياللار مەسىلىسىگە بېرىپ تاقىلاتتى.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تەتقىقاتچىسى ئابدۇشۇكۇر تۇردى موللا بىلالنىڭ بۇ شېئىرلار توپلىمىغا باھا بېرىپ مۇنداق دەيدۇ: «موللا بىلالنىڭ لىرىك شېئىرلار توپلىمى ‹غەزەلىيات› نىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى شۇكى، فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ كەمستىشىگە ئۇچرىغان، جەمئىيەتتە ئورنى بولمىغان ئاياللارنى جەمئىيەتتە زور رول ئوينايدىغان ئادەملەر قاتارىغا قويۇپ مەدھىيىلىگەن. شائىرنىڭ نەزىرىدە ئاياللار بىلەن ئەرلەر ئەقلىي جەھەتتە تەڭداش» ئۇنىڭ ئۇستىگە موللا بىلالنىڭ پۈتكۈل ئىجادىيەت ھاياتىدا، «غازات دەر مۇلكىي چىن» داستانى ئۇنىڭ ئىدىيىۋى سەۋىيىسى ۋە بەدىئىي سەۋىيىسىنىڭ مۇھىم نامايەندىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ داستاننىڭ تارىخىي قىممىتى ۋە بەدىئىي قىممىتى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىلىم ساھەسىنىڭ

دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىدى.

موللا بىلال ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن 19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرى ئىلى دەريا ۋادىسىدا پارتلىغان ئۇيغۇر دېھقانلار قوزغىلىڭىنى پىششىق ئەدەبىي ماھارەت بىلەن شېئىرىي شەكىلدە يېزىپ چىققان. ئىلى قوزغىلىڭى ئۇرۇمچى قوزغىلىڭى، كۇچا قوزغىلىڭى، قەشقەر قوزغىلىڭى، خوتەن قوزغىلىڭى بىلەن بىر قاتاردا 1864 ـ يىلىدىن كېيىن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قاپلىغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنى ھاسىل قىلغان. ئەمما، ئوخشىمايدىغان يېرى، ئۇرۇمچى، كۇچا، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى قوزغىلاڭلار ياقۇپبەگ تەرىپىدىن يوقىتىلغان. ئىلى قوزغىلىڭى بولسا چارروسىيە تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

موللا بىلال «غازات دەر مۇلكىي چىن» داستانىدا ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ پارتلاش سەۋەبى، غۇلجا شەھىرى ئۇرۇشى، شىچۇن شەھىرى ئۇرۇشى، بايانداي ئۇرۇشى، كۇرە ئۇرۇشى، سۇيدۇڭ ئۇرۇشلىرىنى بايان قىلغان. بولۇپمۇ، ئاپتور ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ چارروسىيە قوشۇنىغا زەربە بېرىش ئۇرۇش مەنزىرىسىنى ئۆتكۇر قەلەمى بىلەن سۇرەتلەپ چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا زەربە بېرىش يولىدا ئۇرۇش مەيدانلىرىدا قۇربان بولغان سەركەردە، ئەسكەرلەرنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن.

ئىلى قوزغىلىڭى موللا بىلالنىڭ خۇسۇسىي تۇرمۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم زامان باسقۇچىنى ھاسىل قىلغان. موللا بىلال ھەققانىيەت يولىدىن قايتماي قوزغىلاڭغا ئاتلانغان ھەمدە غۇلجا شەھىرىدىن باشلانغان بىر قاتار ئۇرۇشلارغا قاتناشقان، ئۇ بۇ جەريانىدا قوزغىلاڭچى سەركەردە، ئەسكەرلەرنىڭ باتۇرلۇق بىلەن قەھرىمانا جەڭ قىلغان ئۇلۇغ جاسارىتى ھەمدە قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى ھوقۇق، مەنپەئەت تالىشىشتەك ئىچكى نىزالىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ھەم

ئاڭلىغان.

موللا بىلال ئىلگىرىكىلەرنىڭ ئىلھامى بىلەن ئۆز ئەسىرىدە پىداكارلىق بىلەن ئۆلۈم خەۋپىدىن باش تارتمىغان، باتۇرلارچە جەڭ قىلغان، ئۇرۇش مەيدانلىرىدا قۇربان بولغان قوزغىلاڭچى قوشۇن ئوفىتسېر، ئەسكەرلەرنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى، يۇرتى ھەمدە ئۇلارنىڭ قىسقىچە ئىش ـ ئىزلىرىنى ئىمكانقەدەر خاتىرىلىگەن.

شۇنداقلا كېيىنكىلەرگە بولغان غەزەپ ـ نەپرىتى بىلەن، مەزەمزاتنىڭ ئابدۇرۇسۇل بەگنى سۈيىقەست قىلىپ ئۆلتۈرگەنلىكى، پوچى مەخمۇتنىڭ مەززەمزاتنى سۈيىقەست قىلىپ ئۆلتۈرگەنلىكى؛ شەۋكەتئاخۇنۇمنىڭ پوچى مەخمۇدنى سۈيىقەست قىلىپ ئۆلتۈرگەنلىكى، ئەلاخانىمنىڭ شەۋكەتئاخۇنۇمنى سۈيىقەست قىلىپ ئۆلتۈرگەنلىكى قاتارلىق قانلىق ۋە ۋەھشىيانە جەريانلارنى قىلچە پەردازلىماستىن يېزىپ چىققان.

موللا بىلال بۇ قاتمۇقات سۈيىقەست قىلىپ ئۆلتۈرۈش يوللىرىنى ئەيىبلەش ئۈچۈن، ھەر قېتىمدا قاتىلنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى، ئىشلەتكەن قورالى، تاللىغان مۇھىتى، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ قىياپىتى ھەمدە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلار ئائىلە تاۋابىئاتلارنىڭ قايغۇلۇق يىغا ـ زار قىلىش ئەھۋاللىرىنى ئىنتايىن تەپسىلىي يېزىپ چىققان.

«غازات دەر مۇلكىي چىن» داستانى 1868 ـ 1876 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا يېزىلغان بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا چارروسىيە ئىلىنى بېسىۋالغانغا بەش يىلدەك ۋاقىت بولغانىدى. بۇ بىر مەيدان دەبدەبىلىك ئىلى ئۇيغۇر دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ھەيۋەتلىك مەنزىرىسى بۇ چاغدا ئاللىقاچان غايىب بولغان بولۇپ، بۇ قوزغىلاڭ توغرىسىدىكى كۆپلىگەن ئەسلىمە ۋە رىۋايەتلەرلا قالغانىدى. موللا بىلالمۇ ئوبيېكتىپ، سوغۇققان ھالەتكە كەلگەن بولۇپ، كۆپلىگەن ۋەقەلەرگە ئۆز ھۆكۈمىنى چىقىرالايتتى. بۇ

ۋاقىتتا ئىلى چارروسىيىنىڭ ئىشغالىيىتىدە بولسىمۇ، موللا بىلال بۇنىڭلىق بىلەن ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ چارروسىيە قوشۇنىغا زەربە بېرىشتەك پاكىتىنى يېزىشتىن ئۆزىنى قاچۇرمىغان.

«غازات دەر مۇلكي چىن» بىلەن ئەڭ ئاۋۋال ئۇچراشقۇچى پانتوسوۋ ئىدى. سىياسىي ھۆججەتلەردە ئۇنىڭ سىياسىي سالاھىيىتىلا تەكىتلەنگەن. چۈنكى ئۇ ئىلىنى بېسىۋالغۇچى روسىيە قوشۇنىنىڭ قوماندانى، ئىلمىي ھۆججەتلەردە پانتوسوۋنىڭ ئالىملىق سالاھىيىتى تەكىتلەنگەن بولۇپ، چارروسىيە دەۋرىدىكى شەرقشۇناس دەپ ئاتالغان. چۈنكى ئۇ، 1890 ـ يىلى روسىيىنىڭ قازان شەھىرىدە ئىلى ئۇيغۇرلىرىغا ئائىت ئىككى ئەسەرنى ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلىپ نەشر قىلدۇرغان. ئۇنىڭ بىرى «تارانچى ناخشىلىرى»، يەنە بىرى «تارانچى ناخشىلىرىدىكى بەدىئىي ئوبراز». بۇ ئەسەرلەرگە كۆپلىگەن ئىلى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ۋە خەلق ھېكايىلىرى توپلاپ كىرگۈزۈلگەن[33].

پانتوسوۋ «غازات دەر مۇلكي چىن» داستانىنىڭ قول يازمىسىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، 1877 ـ يىلى بۇ قول يازمىنى قازان ئۇنىۋېرسىتېتى باسمىخانىسىغا بېرىپ بىرنەچچە نۇسخىلا باستۇرغان[34]. ئارقىدىن 1880 ـ يىلى رەسمىي باستۇرغان. «غازات دەر مۇلكي چىن» داستانىنىڭ قول يازمىسى چەت ئەللەردە مانا مۇشۇنداق تارقىلىپ يۈرگەن[35].

«غازات دەر مۇلكي چىن» داستانى شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ يېزىلىش ئۇسلۇبىنى قوللانغان بولۇپ، سۆز بېشى، مۇقەددىمە، تېكىست، خاتىمىدىن ئىبارەت تۆت قىسىمدىن تەركىب تاپقان.

سۆز بېشى قىسمى ئىسلام دىنىنىڭ يېگانە ئاللاسى ھەمدە ئىسلام دىنىنىڭ ئىجادچىسى مۇھەممەدنى مەدھىيىلەش ئۇچۇن

ئالاهىده يېزىلغان. مۇقەددىمە قىسمىدا ئىلىنىڭ يەرلىك تارىخى قىسقىچە بايان قىلىنغان. تېكىست 48 ماۋزۇ، خاتىمە ئىككى ماۋزۇدىن تەركىب تاپقان.

موللا بىلال «غازات دەر مۇلكىي چىن» داستانىنىڭ پۈتتۈرگەندىن كېيىن، 1881 - يىلىدىن 1882 - يىلىغىچە، ئارقا - ئارقىدىن «چاڭ موزا يۈسۈپخان» ۋە «نۇزۇگۇم㊱» ئەسەرلىرىنى تاماملىغان.

«چاڭ موزا يۈسۈپخان» دا قوقەندتىن كەلگەن، ئۆزىنى «خوجا» دەپ ئاتىۋالغان يۈسۈپخانىنىڭ ئىلىدىكى ھەربىكەتلىرى بايان قىلىنغان. ئاپتور بۇ ھېكايىنى بايان قىلغاندا تۆۋەندىكىدەك ئىككى بايانىنى ئالاھىدە بىلدۈرۈپ ئۆتكەن: بىرى، ئاپتور بۇ ھېكايە 44 يىل بۇرۇن يۈز بەرگەن، دەپ ئېيتقان. بۇ ۋاقىتقا ئاساسەن ھېسابلىغاندا ئەلۋەتتە ئاپتور يېزىقچىلىق قىلىۋاتقان شۇ ۋاقىتنى ئاساسىي سۈۋرەت قىلغان. ئىككىنچىسى، ئاپتور بۇ ئەسىرنىڭ تېمىسىنىڭ كېلىش مەنبەيىنى چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دېگەن: «چاڭ موزا خەنزۇچە سۆز، چېچى ئۇزۇن دېگەن مەنىدە. ئەمما، چاڭ موزا دەپ ئاتالغان بۇ كىشىنى بىر مۇسۇلمان بولىدۇ»㊲.

«چاڭ موزا يۈسۈپخان» بىر ئابزاس مۇقەددىمە، تۆت ئابزاس ماۋزۇغا ئوخشاپ كېتىدىغان نەسىر ۋە بىر خاتىمىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، پۈتكۈل ھېكايە شېئىرىي شەكىلدە بايان قىلىنغان.

قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقات مەركىزىنىڭ پروفېسسورى ساۋۇت موللاۋوتوف موللا بىلالنىڭ «چاڭ موزا يۈسۈپخان» داستانىغا باھا بېرىپ: «چاڭ موزا يۈسۈپخان» خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن بىر ھېكايىنى ئاساس قىلغان. ئەمما، بۇ يەردە شائىر تۇرمۇشىدا ھېس قىلغان قىسمەن پېرسوناژلارنىڭ ئوبرازىنىمۇ قوبۇل قىلغان. چاڭ موزا يۈسۈپخانىنىڭ ئالدامچى، رەزىل ۋە ۋەھشىيلىكى پوچى مەھمۇد

بىلەن ئىنتايىن ئوخشىشىدۇ. «چاڭ موزا يۈسۈپخان» دا يەنە بىر پېرسوناژنىڭ ئوبرازىنىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇ بولسىمۇ ئىلى قوزغىلىڭى مەزگىلىدە غۇلجا شەھىرىگە كەلگەن ئۆمەرخان خوجا.

ساۋۇت موللاۋۇتوف بۇ داستاننىڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيىتىگە باھا بەرگەندە: «موللا بىلال بۇ داستانى ئارقىلىق مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىدە ئەمگەكچىسى خەلقىنىڭ قايمۇقتۇرۇپ، قوزغىلاڭنىڭ غەلىبە مېۋىسىنى خۇسۇسىي مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرماقچى بولغان چەت ئەل تەۋەككۈلچىلىرى ھەمدە تەمەخور خوجىلارنىڭ ئاچ كۆزلۈك جىنايەتچىلىرىنى ئېچىپ تاشلىغان»㊳ دەيدۇ.

موللا بىلال «چاڭ موزا يۈسۈپخان» داستانىنى يېزىپ بولۇپ، ئارقىدىنلا «نۇزۇگۈم» داستانىنى تاماملىغان.

بىر پۈتۈن ئىپادىلەش شەكلىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئاپتور «نۇزۇگۈم» داستانىنى يېزىشتا «غازات دەر مۇلكىي چىن» دىن «چاڭ موزا يۈسۈپخان» غا قەدەر ئىزچىل قوللانغان ئىجادىيەت ئۇسۇلۇبىنى تاللىۋالغانىدى. يەنى، مۇقەددىمە، تېكىست، خاتىمە قاتارلىقلار. تېكىست ئىچىگە ھەرقايسى ئابزاستىكى شېئىرنىڭ مەزمۇنىنى يىغىنچاقلاش مەقسىتىدە ماۋزۇغا ئوخشاپ كېتىدىغان نەسرىلەر قىستۇرۇلغان. «نۇزۇگۈم» دا ئورۇنلاشتۇرۇلغان نەسرىلەر بايان قىلىشنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن ھەجىم ۋە مەزمۇن جەھەتلەردە «چاڭ موزا يۈسۈپخان» دىن خېلى زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن. شۇڭلاشقا، ئوقۇش ئۇنۇمىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، «نۇزۇگۈم» ئۇيغۇر ئوپېرا شەكلىگە تېخىمۇ يېقىن. ھەرقايسى قىسىملارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان نەسرىلەر پېرسوناژلار ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگقا ۋە سەھنە تەسۋىرىگە ئوخشايدۇ.

پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر تۇردى موللا بىلالنىڭ بۇ داستانىغا باھا بېرىپ: «نۇزۇگۈم» سۈژىت مەزمۇنى ۋە رېئالىزمغا چوڭقۇر چۆكۈش جەھەتلەردىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئۇيغۇر كلاسسىك

ئەدەبىياتى تارىخىدىكى مۇنەۋۋەر ئەسەر بولالايدۇ. ئاپتور بۇ داستاندا، ئاياللار ئوبرازىنى يارىتىشتا تەنقىدىي رېئاللىزمدىن ھالقىپ چۈشكەن. شائىر قەلىمى ئاستىدىكى نۇزۇگۈم فېئودالىزم ئاساريتىگە قارشى تۇرۇش يولىدا ئۆزىنى قۇربان قىلىش ئارقىلىق فېئودالىزم جەمئىيىتىنى ئىنكار قىلىدىغان مۇھەببەتلىك شەخس بولماي، بەلكى، فېئودالىستىك ئىستىبدادلىققا قارشى تىغمۇتىغ كۈرەش قىلغان قەھرىمان. بۇنىڭ بىلەن، موللا بىلال ئاياللار ئوبرازىنى مۇھەببەت مەيدانىدىن ئۇرۇش مەيدانىغا يۆتكەپ كەلگەن. «نۇزۇگۈم» داستانى ۋە نۇزۇگۈم ئوبرازى موللا بىلالنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا قوشقان غايەت زور تۆھپىسى(39).

موللا مۇسا سايرامى ئاقسۇدا، موللا بىلال غۇلجىدا ئۆز ئەسەرلىرىنى تاماملىغان ۋاقىتتا خوتەن بوستانلىقىدا «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» ناملىق ئەسەرنىڭ كۆچۈرمە نۇسخىلىرى تارقىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر پارچە كۆچۈرمە نۇسخىسى 1919 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ھېزىمشاھبېگى دېگەن كىشى تەرىپىدىن مۇھەممەد ئىمىنباقى دېگەن كىشىگە سوۋغات قىلىنغان. ئۇ ۋاقىتتا، مۇھەممەد ئىمىنباقى خوتەنىنىڭ مۇپتىسى ئىدى.

مۇھەممەد ئىمىنباقى قولغا چۈشۈرگەن بۇ قول يازمىغا: «بۇ تەۋارىخى مۇسقىيۇننى تاماملىغان ئەلىشىر ھېكمىبەگگە مىڭ مەرتىۋە رەھمىتىمنى بىلدۈرىمەن؛ بۇ «تەۋەرىخى مۇسقىيۇن:» نىنى يېزىپ چىققان موللا ئىسمىتۇللا نېمىتۇللاغا مىڭ مەرتىۋە رەھمىتىمنى بىلدۈرىمەن. بۇ كىتابنى ھېزىمشاھبەگ ماڭا سوۋغا قىلدى»(40) دەپ بېغىشلىما يازغان ھەمدە بېغىشلىما ئاخىرىغا ئۆز مۆھۈرىنى باسقان.

مۇھەممەد ئىمىنباقى بېغىشلىما يېزىپ مۆھۈرىنى باسقان بۇ قولىيازما ھازىر جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى

مىللەتلەر تەنقىقات ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا. ئاپتور بۇ كىتابنىڭ ھىجرىيىنىڭ 1271 ـ يىلى، يەنى ـ مىلادىيەنىڭ 1854 ـ يىلىدىن 1855 ـ يىلىغىچە يېزىلغانلىقىنى كۆرسەتكەن㊶. ئېنىقكى بۇ ئەسەر يېزىلىپ بولغاندىن كېيىنكى خېلى ئۇزۇن ۋاقىتنىڭچە ئېھتىياتچانلىق بىلەن ساقلانغان، پەقەت تار دائىرىدىلا كۆچۈرمىسى تارقالغان.

«تەۋارىخي مۇسقىيۇن» نىڭ ئاپتورى ئىسمىتۇللا نىمىتۇللانىڭ يۇرتى خوتەن.

ئېلىمىز ئىلىم ساھەسى ئىسمىتۇللا نىمىتۇللانىڭ ھاياتى ئۇستىدە ھەر خىل ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، ئەمما، ماتېرىيال كەمچىل بولغانلىقتىن باشتىن ـ ئاخىر ئۇمۇمىي ھاياتى توغرىسىدىكى ماتېرىيالغا ئېرىشەلمىدى. نۆۋەتتە ئىلىم ساھەسى بىرەڭ ئېتىراپ·قىلغان بەزى كۆزقاراشلارنىڭ كۆپىنچىسى ئاپتورنىڭ «تەۋارىخي مۇسقىيۇن» دا ئۇزى توغرۇلۇق ئېيتقان بايانلىرىدىن كەلگەن.

1 ـ خىل قاراش: ئىسمىتۇللا نىمىتۇللا پارس، ئەرەب تىلىنى خېلى پىششىق بىلىدۇ. چۈنكى ئۇ: «تارىخى مۇسقىيۇن» نى يېزىش جەريانىدا «ئەرەب تارىخى»، «تارىخي رەشىدى» نى ئوقۇپ پايدىلانغانلىقى، ھەتتا، فارابىنىڭ «مۇزىكا كىتابى» نى ئەرەبچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغانلىقىنى ئېيتقان.

2 ـ خىل كۆزقاراش: ئىسمىتۇللا نىمىتۇللا ئىنتايىن شۆھرەت قازانغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە پارس شائىرلىرى، مەسىلەن، فارابى، ئابدۇراخمان جامى، نەۋائىي قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىگە ئىنتايىن قايىل بولغان. چۈنكى ئۇ: ئۇزىنىڭ نەۋائى قاتارلىقلارنىڭ كۆپلىگەن ئەسەرلىرىنى ساقلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى، نەۋائىينى ئۇستاز تۇتقانلىقىنى ئېيتقان㊷.

ئىسمىتۇللا نىمىتۇللانىڭ بىلىمى ۋە ئەخلاق پەزىلىتىگە باھا بەرگىنى ئىسمىتۇللا نىمىتۇللانىڭ «تەۋارىخي مۇسقىيۇن» نى

يېزىشنى قوللىغان ئەلىشىر ھېكمەتۇللا نىمىتۇللانى يۇز تۇرانە ماختاپ: «سەن بولساڭ مۇزىكىنى كەسىپ قىلغانسەن ھەم بېيىت مەملىكىتىنىڭ بۇلبۇلىدەك سۇلتانى، ئەدەبىيات دۆلىتىنىڭ شېرىن سۆزلۈك تۇتىسىدۇرسەن، شۇنىڭدەك خۇش پۇتكۈچى ۋە دىلكەش ئېيتقۇچىدۇرسەن» ㊸ دېگەن.

بۇ بىر ئابزاس سۆز ئىسمىتۇللا نىمىتۇللانىڭ مۇزىكانت، خەتتات ۋە ناخشىچى ئىكەنلىكىنى، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ بۇ جەھەتلەردە باشقىلارنى بەسىپ چۈشىدىغان تالانتى بارلىقىنى تەپسىلىي بېكىتكەن.

«تەۋارىخىي مۇسقىيۇن» مۇ مۇقەددىمە، ماۋزۇ، تېكىست ۋە خاتىمىدىن تەركىب تاپقان. پۈتۈن كىتاب 17 نەپەر مۇزىكا پىرىنىڭ ئىش - ئىزلىرىغا ياھا بېرىش ئاساسىدا يېزىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە مىللەت ۋە يۇرتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئۇيغۇرلارغا تەۋە تۆت كىشى بولۇپ، ئۇلار: 13 - ئورۇندا تۇرىدىغان يۇسۇپ قېدىرخان يەركەندى، 15 - ئورۇنغا تىزىلغان لۇتفى، 16 - ئورۇنغا تىزىلغان سەككاكى، 17 - ئورۇنغا تىزىلغان ئامانىساخان قاتارلىقلاردۇر.

ئاپتور يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۆت كىشىدىن باشقىلارنى ياھا بېرىش ئاساسىدا تونۇشتۇرۇپ ھاياتىي پائالىيىتىنى بايان قىلغاندا، باشقا ئەسەرلەردە بايان قىلىنغىنى بىلەن بەزى ئوخشىماسلىقلار بار. ئەمما، يۇقىرىدىكى تۆت مۇزىكا ئۇستازىغا بەرگەن باھاسى مۇئەييەن نوپۇزغا ئىگە ئىدى.

كىتابتا ياھا بېرىش ئاساسىدا تونۇشتۇرۇلغان 13 - كىشى يۇسۇپ قېدىرخان يەركەندى. ئىسمىتۇللا نىمىتۇللا يۇسۇپ قېدىرخانغا ياھا بەرگەندە ئاخىرقى چەككە يېقىنلاشقان ئىجابىي مەنىدىكى سۆزلەرنى ئىشلەتكەن. ئىسمىتۇللا نىمىتۇللا: «مۇزىكا بىلىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى جەھەتتە، ئۇنىڭدەك كىشىلەر ئىنتايىن

ئاز، بۇرۇنقى زاماندىمۇ خۇش ئاۋازلىق كىشى ئۆتمىگەنىكەن» دېگەن. ئىسمىتۇللا نىمىتۇللا يەنە بايان قىلىپ مۇنداق دېگەن: «ئۇ ۋاقىتتا، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران، ئىراق، ھىندىستان قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن نۇرغۇنلىغان مۇزىكانتلار يەركەندە يۇسۇپ قەدىرخاندىن مۇزىكا ئۆگىنەتتى. ئۇ (يۇسۇپ قەدىرخان) راۋاپنى ئىسلاھ قىلغان، ھەشتارنى ئىختىرا قىلغان. ئۇ يەنە بىر شائىر بولۇپ «دىۋان قەدىرى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى بار. ئۇ ئۆزى يازغان مۇزىكىغا مۇناسىۋەتلىك كىتابلاردا چوڭقۇر مەنە ئىپادىلىگەن». ئىسمىتۇللا نىمىتۇللا يۇسۇپ قەدىرخانىنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 2 ـ خانى ئابدۇرەشىدخانىنىڭ يېقىن دوستى ۋە مۇزىكا ئۇستازى ئىكەنلىكىنى، يۇسۇپ قەدىرخانىنىڭ «ۋىسال مۇقامى» نى ئىجاد قىلغانلىقىنى، ئابدۇرەشىدخاندىن ئىككى يىل كېيىن ۋاپات بولغانلىقىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

يۇسۇپ قەدىرخان ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى مۇھىم شەخسلەرنىڭ بىرى، ئۇنىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ شانلىق نەتىجە، ئۇنىڭ سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ 2 ـ خانى ئابدۇرەشىدخانىنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ ئوردىنىڭ باش مۇزىكانتى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن «مۇقام» نى رەتلەش خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلغانلىقى ئىدى. بۇ ئېلىمىز غەربىي يۇرت مۇزىكىچىلىقى تەرەققىياتى جەريانىدىكى مۇھىم بىر باسقۇچ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھازىر ساقلىنىۋاتقان «12 مۇقام» دا ئۆز ۋاقتىدا يۇسۇپ قەدىرخان رەتلەپ تۈزگەن «مۇقام» دىكى كۆپ قىسىم بۆلەك ۋە ناخشا تېكىستلىرى ساقلاپ قېلىنغان بولۇپ، بىز بۇ ئارقىلىق يۇسۇپ قەدىرخانىنىڭ تىرىشچانلىق ۋە قابىلىيىتىنى قىسمەن بىلەلىشىمىز مۇمكىن. يۇسۇپ قەدىرخان يەنە «ۋىسال» بۆلىكىنى ئۆزى بىۋاستە رەتلەپ، ئۆز ۋاقتىدا رەتلەپ تۈزۈلگەن «مۇقام» غا كىرگۈزگەن㊹».

15 ـ مۇقام پىرى لۇتفى. ئىسمىتۇللا نىمىتۇللا لۇتفى

توغرىسىدا مۇنداق بايان قىلىدۇ: « بۇ ھەزرەتلىرى موغۇلستاندا تۇغلۇقلىغان⑮. ئۇ بىلىم جەھەتتە ئەبۇناسىر فارابى، تىبابەتچىلىكتە ئىبىنسىنا، شېئىردا نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائىي، مۇزىكىدا يۈسۈپ قەدىرخان قاتارلىق كىشىلەر بىلەن تەڭ ئورۇندا شۆھرەت قازانغان. بۇ ھەزرەتلىرىنىڭ بىلمەيدىغان نەرسىسى يوق، شۇ دەۋردىكى ئەڭ مەشھۇر ئالىمدۇر» .

ئىسمىتۇللا نىمىتۇللا لۇتفىغا مۇشۇنداق باھا بېرىش ئاساسىدا تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىشلىرى توغرىسىدا مۇنداق ئۇچ سانلىق مەلۇماتنى كۆرسەتكەن: بىرى، 500 ئالىم ئۇنىڭ تەربىيىسىنى ئالغان، 200 قارى ئۇنىڭغا شاگىرت بولغان؛ ئىككىنچىسى، ئۇ 200 مۇزىكانتنى ئوقۇتقان؛ ئۈچىنچىسى، ئۇ ئەلىشىر نەۋائىي بىلەن يېقىن دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتقان؛ نەۋائىي ھىجرىيىنىڭ 878 - يىلى مىلادىيە 1473 - يىلى ۋاپات بولغان.

لۇتفى مىلادىيە 1366 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1465 - يىلى 99 يېشىدا ۋاپات بولغان. ئۇ ئۆمىرىدىكى ئەڭ ئۇتۇق قازانغان ۋاقىتلارنى ئافغانىستانىنىڭ ھىرات شەھىرىدە ئۆتكۈزگەن. ئۇ كىشىلەرگە مول ھەم كۆپ مىقداردىكى مەنىۋى مىراسنى قالدۇرغان. بۇ مىراسلارنىڭ بىر قىسمى شۇكى، ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن بىلىمى بىلەن نۇردۇن ئابدۇراھمان جامىغا ئوخشاش مەشھۇر تاجىك شائىرى ھەمدە ئەلىشىر نەۋائىيغا ئوخشاش ئەدەبىيات ئۇستازلىرىنى خالىس تەربىيىلەپ چىققان؛ شۇ مىراسلارنىڭ يەنە بىر قىسمى، ئۇ چاغاتاي يېزىقىدا كۆپ مىقداردىكى ئەسەرلەرنى يېزىپ، شۇ ئارقىلىق ئەرەب، پارس مەدەنىيىتى ئەۋج ئالغان ئۇ دەۋر ۋە رايوندا چاغاتاي يېزىقىدا ئەسەر يېزىشنىڭ ئۇلگىسىنى تىكلەپ بەرگەن.

لۇتفىنىڭ ھايات ۋاقتىتىكى ۋە ۋاپات بولغاندىن كېيىنكى تۇزۇپ توپلام قىلىنغان ئەسىرى 30 نەچچىدىن ئاشىدۇ. «گۈل

ۋە نوروز» ئۇنىڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن لىرىكىلىق داستانى㊻.

«تەۋارىخىي مۇسقىيۇن» دا 16 ـ مۇزىكا ئۇستازى سۈپىتىدە يۈسۈپ سەككاكى تىلغا ئېلىنىدۇ.

ئىسمىتۇللا نىمىتۇللا ئالىملارنىڭ ئورتاق تونۇشىنى قوبۇل قىلىپ يۈسۈپ سەككاكىنىڭ مەشھۇر شائىر، ماۋارىپچى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. ئىسمىتۇللا نىمىتۇللا بايان قىلىپ: ئۇ مىڭدىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى تەربىيىلىگەن؛ موغۇلىستاندىن چىققان كۆپ ئالىملار ئىچىدىكى يېگانە زات دېگەن. ئاپتور مۇشۇلارنى بايان قىلىپ بولغاندىن كېيىن، يۈسۈپ سەككاكىنىڭ مۇزىكا ئىقتىدارىنى باھا بېرىش ئاساسىدا تونۇشتۇرغان. 16 ـ مۇزىكا ئۇستازى يۈسۈپ سەككاكىنىڭ مۇزىكىغا دائىر كۆپلىگەن ئەسەر يازغانلىقىنى ھەمدە «بايات مۇقامى» نى ئىجاد قىلغانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن.

يۈسۈپ سەككاكىنىڭ تولۇق ئىسمى ئەبۇ ياقۇپ ئاباباكرى يۈسۈپ سەككاكى؛ يۇرتى خوتەن، 1393 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1449 ـ يىلى 56 يېشىدا ۋاپات بولغان. يۈسۈپ سەككاكىنىڭ مۇتلەق كۆپ ئىجادىيەت پائالىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سەمەرقەند شەھىرىدە بولغان. شۇڭلاشقا، يۈسۈپ سەككاكىنىڭ كەچۈرمىشى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سىياسىي ۋەقەلەر بىلەن باغلانمايلا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي ۋەقەلەر بىلەن باغلانغان.

يۈسۈپ سەككاكىنىڭ خۇسۇسىي تۇرمۇش يولى لۇتفى بىلەن پۈتۈنلەي پەرقلىنىپ تۇرغاچقا ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ھېسسىياتى، ئەسەرلىرىنىڭ تېمىسى قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ كۆرۈنەرلىك پەرق بار. ئەگەر لۇتفى ئەسەرلىرىدە ئاپتور ئۆزى تونۇش بولغان ئاۋام پۇقرالارنىڭ ھېسسىياتى، تۇرمۇشى ھەمدە كەلگۈسىگە بولغان ئارزۇ-ئىستەكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، ئاۋام پۇقرالارنىڭ ئالىي پەزىلىتى مەدھىيىلەنگەن دېيىلسە، ئۇنداقتا، يۈسۈپ

سەككاكىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئاپتور ئۆزى تونۇش بولغان ھۆكۈمران سىنىپلار قاتلىمى ئىچىدىكى قىرغىنچىلىق، بۇلاڭچىلىق ھەمدە بايلىق ۋە سىياسىغا بولغان چېكى يوق ئۇمىد ـ ئارزۇلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ، بولۇپمۇ تۆمۈرلەڭ ھەمدە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھەربىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى مەدھىيىلەنگەن.

«تەۋارىخىي مۇسقىيۇن» دا باھا بېرىش ئاساسىدا تونۇشتۇرۇلغان 17 ـ مۇزىكا پىرى ئامانىنساخاندۇر.

بۇ ئىسمىتۇللا ئىسمىتۇللا ئەڭ كۆڭۈل بۆلگەن شەخس، شۇڭلاشقا ئۇ ئامانىنساخان ئۇچۇن ئاجرانقان سەھىپە ئالدىدىكى 16 مۇزىكا پىرىغا ئاجرىتىلغان سەھىپىدىن ئېشىپ كەتكەن. ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق «ئۇ سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ خانىشى ئىدى. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ يېگانە شائىرەسى بولۇپ «دىۋان نەفسى» (نەفسى شېئىرلىرى توپلىمى) ناملىق شېئىرن بىر كىتابنى يازغانىدى. خەتتاتلىقتا ئۇستۇن ماھارەتكە ئىگە ئىدى، مۇزىكا ئىلمىدىمۇ شۇنداق كامالەت ئىگىسى ئىدىكى، سۇلتان ئۇنىڭغا تاقەتسىز ئاشىق ۋە ئىختىيارسىز شەيدا بولغانىدى. سۇلتانىنىڭ بۇ مەلىكىنى ئۆز نىكاھىغا ئېلىش ۋەقەسى مۇنداق بولغانىدى: سۇلتان ئۆز ۋەزىر ـ ئەمىر ۋە لەشكەرلىرى بىلەن پايتەخت يەكەندىن ئاتلىنىپ، تارىم دەرياسىنى بويلاپ تەكلىماكان دەشتىگە شىكارغا يۈزلەندى ۋە نەچچە كۇن شۇ ئەتراپتا بولدى. سۇلتانىنىڭ كېچىلىرى دېھقانچە سادىدا كىيىملىرىنى كىيىپ قونغۇچىسى مۇساپىر سۈپىتىدە سەھرا ياقىلىرىدىكى ئۆيلەردە غېرىبانە قونىدىغان ۋە شۇ يول بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىسىلەرگە (پۇقرالارغا) زۇلۇم ـ سەتەم قىلغانلىقىنى تەكشۈرىدىغان ئادىتى بار ئىدى. بىر كۇنى سۇلتان شۇ يوسۇندا ئەكرەم ئاتلىق بىر مەھرىمى بىلەن خارابە ئۆيگە قونغۇچى سۈپىتىدە كىردى. ئۆي مەھمۇد ئاتلىق بىر ئوتۇنچىنىڭ ئۆيى ئىدى، بۇ مەلىكە بولسا

شۇ مەھمۇدنىڭ قىزى ئىدى. سۇلتان ئۆينىڭ بۇلۇڭىدا تۇرغان بىر تەمبۇرنى كۆرۈپ قېلىپ مەھمۇدتىن تەمبۇرنى چېلىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. مەھمۇد: «مەن تەمبۇر چېلىشنى بىلمەيمەن، مۇشۇ قىزىم ماڭا تەمبۇر ئېلىپ بەر دەپ خاپا قىلىپ ئالدۇرغان، قىزىم چالىدۇ» — دەپ جاۋاب بەردى. سۇلتان: «ئەمسە قىزىڭنى چېلىپ بەرسۇن» — دېدى. مەھمۇد قىزىغا ئەمر قىلدى. قىز تەمبۇرنى ئېلىپ پەنجىگاھ مۇقامىغا شۇنداق چالدىكى، سۇلتان ھەيران قالدى، بولۇپمۇ قىز ئۆزى يازغان بىر شېئىرنى مۇقامغا سېلىپ ئوقۇغاندا، سۇلتان قىزنىڭ مۇھەببىتىدە كۆيۈپ، بىھوش بولۇپ كەتتى. شېئىرنىڭ باشلانما بېيىتى مۇنداق ئىدى:

ساڭا يۈز شۈكۈر يارەب، بىزگە ئادىل پادىشاھ بەردىڭ،
پېقىر مىسكىنگە ئابدۇرەشىدخاننى پاناھ قىلدىڭ.

بۇ غەزەلنىڭ ئاخىرى چۈشۈرۈلگەنىدى.

ئەي نەفسى، ئۇلۇغ تەڭرىگە كېچە ـ كۈندۈز دۇئا قىلغىن،
ئەگەر شاھ ھەققىدە دۇئا قىلمىساڭ، قاتتىق گۇناھ قىلغان بولىسەن.

غەزەل تامام بولۇشىغا سۇلتان ئالدىراپ: «نەفسە دېگەن شائىر كىم؟ سىز بۇ غەزەلنى نەدىن ئۆگەنگەن؟» — دەپ سورىغانىدى، قىز: «خەقنىڭ غەزىلىنىمۇ ياد ئېلىپ ئوقۇمىدىكەن، مەن نەۋائىي، فۇزۇلى، زەلىلىنىڭ شېئىرلىرىدىن باشقىنى ئوقۇمايمەن، بۇ غەزەل ئۆزۈمنىڭ، نەفىس مېنىڭ تەخەللۇسۇم» — دەپ جاۋاب بەردى. سۇلتان ئۇنىڭ نەچچە ياشقا كىرگەنلىكىنى سورىدى. ئاتىسى: «13 ياشقا كىردى» دەپ جاۋاب بەردى. سۇلتان تېخىمۇ ھەيران بولدى. ئاڭغۇچە، ئامانىنسا خېنىم قوپۇپ، ئۆزى يازغان بىرنەچچە شېئىرلارنى ئەكېلىپ كۆرسەتتى. پادىشاھ بۇ خەتنى شۇنچە كىچىك نارەسىدەنىڭ يازغىنىغا ئىشەنگۈسى كەلمەي «قېنى ئەمسە، مەن

قاراپ تۇراي، بىر شېئىر يېزىپ بېقىڭ» — دېگەندى، قىز دۇۋەت ـ قەلەم ۋە قەغەز ئېلىپ كېلىپ تۆۋەندىكى بېيىتنى يازدى:

خۇدا، بۇ بەندە ماڭا تولىمۇ گۈمانلىق كۆزدە قارىدى،
گويا بۇ ئۆيدە بۇگۈن ئاخشام مەن ئۇچۇن بىر تىكەن ئۇندى.

سۇلتان كۈلۈپ: «ئىشەندىم مېنى مەسخىرە قىلماڭ» دېدى ۋە مەھرىمى بىلەن تاشقىرىغا چىقىپ: «بىز ھېلى كېلىمىز» — دەپ كېتىپ قالدى. ئۇ لەشكەرگاھىغا بېرىپ، ۋەزىر ـ ئەمىرلەرگە بولغان ئەھۋالنى بايان قىلدى. بېشىغا تاج كىيىپ، ئۇستىگە دەۋاج ياپتى ۋە دەرھال 10 قوي ۋە شايى ـ ئەتلەسلەر تەييارلاندى. تۇن يېرىمدا 40 كىشى مەھمۇدنىڭ ئۆيىگە كېلىپ مەقسەتنى بايان قىلدى. پادىشاھ ئۆزىنى ئاشكارا قىلىپ، توي قىلىپ قىزىنى نىكاھىغا ئالدى. بۇ مەلىكە 20 يىل پادىشاھنىڭ نىكاھىدا تۇردى. خۇدايىتائاللا بۇ قىزغا شۇنداق ئەقىل ـ پاراسەت ئاتا قىلغان ئىدىكى، تەرىپلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. «دىۋان نەفسى» نى يازدى. خوتۇن ـ قىزلارغا نەسىھەت قىلىش مەزمۇنىدا «ئەخلاقىي جەمىلە» (گۈزەل ئەخلاق) ناملىق بىر كىتابنى يازدى، «شورۇ ھۇلقۇلۇپ» (قەلبلەر شەرھى) ناملىق بىر رىسالە يازدى. شائىرلىق، نەغمىچىلىك ۋە خەتتاتلىق توغرىسىدا بۇنىڭدەك مەنىلىك كىتاب ئاز. «ئىشرەت ئەنگىز» (شادلىق قوزغىغۇچى) ناملىق بىر مۇقامنىمۇ بۇ مەلىكە ئىجاد قىلغانىدى ، كۆچلۈك رەشىك يۈزىسىدىن سۇلتان بۇنى ئۆز نامىدا قىلىۋالغان ۋە شۇ بويىچە نەغمىچىلەرگە ئۆگىتىلگەن. بۇ مەلىكە 34 يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولغان، دېيىلىدۇ.»

ئامانىنساخانىڭ ئىش ـ ئىزلىرى «تەۋارىخي مۇسقىيۇن» دىن باشقا ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ، ئەمما،

ئاماننىساخان توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر خەلق ئىچىدە كەڭ تارقالغان. بولۇپمۇ، يەركەننىڭ ھەممە يېرىدە ھەممە كىشى ئاماننىساخاننىڭ ياخشى ئىش ـ ئىزلىرى توغرىسىدا سۆزلىشىدۇ. ئالىملار چەكلىك خاتىرە ۋە مول تەرىپلەرگە ئاساسەن بۇنىڭ ئىزناسىنى رەتلەپ چىقتى: ئاماننىساخان مەھمۇد ئىسمىلىك نامرات ئوتۇنچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، زەرەپشان دەريا بويىدا چوڭ بولغان.

زەرەپشان دەريا ۋادىسى ئۇيغۇر ناخشا ـ ئۇسسۇلىنىڭ ماكانلىرىدىن بىرى. مەھمۇد ئوتۇنچى شۇ ئەتراپتىكى داڭلىق مۇزىكانت ئىدى. ياخشى ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە ئائىلە مۇھىتى ئاماننىساخاننىڭ تالانتىنى تولۇق جارى قىلدۇرغان، قىزلىق مەزگىلىدىكى ئاماننىساخان باشقىلارنى بېسىپ چۈشىدىغان تالانتى، ئېسىل پەزىلىتى، كامالەتكە يەتكەن چىرايى بىلەن مەشھۇر ئىدى. بولۇپمۇ دادىسى مەھمۇدنىڭ بىۋاستە ئۆگىتىشى بىلەن مۇزىكا جەھەتتە چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە بولغان. ئۇ شۇ ۋاقىتتا ئېقىپ يۈرگەن ھەر خىل سازلارنىڭ چېلىش ماھارىتىنى دېگۈدەك ئىگىلىگەن.

ئاماننىساخان ئوردىغا كىرگەن دەسلەپكى بىرنەچچە يىلدا، ئابدۇرەشىدخاننىڭ پۈتۈن زېھنى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئېغىر يۈكى بولغان ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئاياغلاشتۇرۇشقا مەركەزلەشكەنىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى ئۇ تاغىسى مەنسۇرنىڭ تۇرپاندىكى ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش بولۇپ، شۇ ئارقىلىق شەرقتە قۇمۇلدىن تارتىپ غەربتە كۇچاغىچە بولغان نەچچە يۈز مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولغان زېمىننى بىۋاستە باشقۇرۇشقا باشلىغان. بۇنىڭ بىلەن ئابدۇرەشىدخاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى سەئىدىيە خانلىقىدا «ھەممە كەسىپ ئاۋاتلاشقان، تىنچلىقنى تەنتەنە قىلىش» مەنزىرىسى بارلىققا كەلگەن. مۇشۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، ئاماننىساخان

ئابدۇرەشىدخاننى خانلىق سالاھىيىتى بىلەن ھەرقايسى جايلاردا ئېقىپ ژە تارقىلىپ يۈرگەن بىر يۈرۈش مۇزىكىلارنى مەنۇم ئۆلچەم ژە شەكىل بويىچە ئۆلچەملەشتۈرۈش ژە گۈرۈپپىلاشتۇ- رۇشنى تەشەببۇس قىلىشقا رىغبەتلەندۈرگەن ھەمدە ئوردىنىڭ باش مۇزىكانتى يۈسۈپ قېدىرخان يەركەندنى بۇ چوڭ ھەم مۇرەككەپ خىزمەتكە رىياسەتچىلىك قىلىشقا كۈرسەتكەن.

1576 ـ يىلى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ مول مېۋىسى، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ سەنئەت خەزىنىسىدىكى چاقناپ تۇرغان گۆھەر «مۇقام» دۇنياغا كەلدى. ئەمما، شۇ يىلى «مۇقام» نى رەتلەشكە غايەت زور تۆھپە قوشقان ئامانىساخان بۇ دۇنيا بىلەن مەڭگۈلۈك خوشلاشتى. كۆپلىگەن رىۋايەت ئامانىساخانىڭ تەبىئىي سەۋەبلەر بىلەن ئۆلمىگەنلىكىنى يوشۇرۇن بىلدۈردى. شۇ ژاقىتتىكى جىددىي سىياسىي كۈرەش ژە دىنىي مەزھەپ كۈرىشى بىلەن باغلىغاندا، ئامانىساخانىڭ ئۆلۈم سەۋەبى بىر ئېچىلماس سىر بولۇپ قالدى.

«مۇقام» رەتلەش ئىشى مۇژەپپەقىيەتلىك ئاياغلاشقان ژاقىتتا، ئۇنىڭ ئاساسلىق تەشەببۇسچىسى ئامانىساخانىڭ تۇغقىپ كېتىشى مەڭگۈلۈك ساۋابقا ئىگە «مۇقام» ئىشلىرىغا بىر قەۋەت مۇكۈلۈق تۇس بېرىپ كىشىلەرگە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى[48].

5. مۇزىكا

بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنى تىلغا ئالغاندا ئالدى بىلەن مۇقامنى تىلغا ئالماي تۇرالمايمىز. تەڭرىتېغىنىڭ ئەڭ شەرقىدىكى قۇمۇلدىن ئىلى دەريا‌سى ژادىسىغىچە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي بويلىرىدىن شىمالىي بويلىرىغىچە جاي

نامی بىلەن ئاتالغان بىر قاتار «مۇقام» لار شەكىللەنگەن. مەسىلەن، «قۇمۇل مۇقامى»، «ئىلى مۇقامى»، «دولان مۇقامى»، «كۇچا مۇقامى» قاتارلىقلار. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بۇ مول مەنىۋى بايلىقى كەڭ ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە بولغان.

بۇ دەۋردىكى مەشھۇر «مۇقام» ئورۇندىغۇچى يەكەن شەھىرىدىكى ئىبراھىم ئائىلىسى ھېسابلىناتتى[49].

ئىبراھىم جەمەتىنىڭ 1 ـ ئەۋلاد ۋارىسى ھاشىم بولۇپ ھاشىم ساتار چېلىشقا ماھىر ئىدى. ئىبراھىم ئائىلىسىنىڭ 2 ـ ئەۋلاد ۋارىسى قاۋۇل بولۇپ، ئۇ قالۇن چېلىشقا ماھىر ئىدى. ئەمما، ئۇنىڭ تۇغۇلۇشى ياخشى كۆنگە توغرا كەلمىگەنلىكتىن ئۆمرى ئوڭۇشسىزلىق ۋە جاپا ئىچىدە ئۆتكەن، ئىبراھىم ئائىلىسىنىڭ 3 ـ ئەۋلاد ۋارىسى تەۋەككۇل بولۇپ، ئۇ 1843 ـ يىلى قەشقەردە تۇغۇلغان، ياخشى تەربىيە ئالغان. تەۋەككۇل قەشقەردىكى مەشھۇر «مۇقام» ئورۇندىغۇچى بولۇپ قالغان. تەۋەككۇلنىڭ «مۇقام» ئورۇنداش ماھارىتىنى دادىسى قاۋۇل ئۆگەتكەن.

ياشلىق دەۋردىكى تەۋەككۇل بىر مەزگىل مائارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ ئىپتىدائىي دىنىي مەكتەپتە مۇدەررىس بولغان. ئەمما، كېيىن ئۇ پۈتكۈل ۋۇجۇدى بىلەن «مۇقام» ئىشلىرىغا ئۆزىنى بېغىشلىغان. تەۋەككۇل ئۆيلەنگەندىن كېيىن، پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن يېڭىسارغا كۆچۈپ بارغان. يېڭىساردا، ئۇ خېلى كۆپ زېھنىي قۇۋۋىتىنى سەرپ قىلىپ بىر تۈركۈم «مۇقام» ئورۇندىغۇچىلارنى يېتىشتۈرۈپ چىققان. ئۇنىڭ ئىچىدە قەشقەرلىك مۇھەممەد موللا، ھېلىم ۋە سېلىم ئاكا ـ ئۇكا، يەكەنلىك سېيتۇئالدى قاتارلىقلار بار ئىدى.

بۇ مەزگىلدە تەۋەككۇلنىڭ ئەڭ كۆزگە كۆرۈنگەن نەتىجىسى شۇ بولدىكى، ئۇ «مۇقام» دىكى ناخشا تېكىستلىرىنى ئەستايىدىل

ۋە ئۇنۇملۇك تەكشۈرۈپ تۈزەتكەن، بەزى چۈشىنىكسىز ناخشا تېكىستلىرىنى يېڭىلاپ ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ ھەممىسى چۈشىنەلەيدىغان ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ۋە قوشاقلىرىنى ئورنىغا ئىشلەتكەن. بۇ جەريانىدا تەۋەككۇل باشقىلارنى بېسىپ چۈشىدىغان مۇزىكا تالانتىنى جارى قىلدۇرۇپلا قالماي، قويۇق ئەدەبىيات ئاساسىنمۇ نامايان قىلغانىدى.

ئەمما، تەۋەككۇل «مۇقام» غا ھەرقانداق كۆلەمدە تەڭشەش ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، «مۇقام» نىڭ بىر پۈتۈن قۇرۇلمىسىنىڭ مۇكەممەللىكى ۋە ئىستايىدىللىقىنى قانىتىق ساقلىغان. بۇنىڭ بىلەن يېڭىسار قەشقەر «مۇقامى»، «ئۇيغۇر مۇقامى» دا ھەقىقىي ۋارىس ئورۇنغا ئىگە بولغان.

بۇ دەۋردە شەكىللەنگەن «قۇمۇل مۇقامى»، «مۇقام» نىڭ ئۇچ چوڭ قۇرۇلمىسىنى ساقلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇزىكا كەيپىياتى، مۇزىكا ئەسۋابلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇش، بولۇپمۇ ۋارىيانتلارنى ئاتاش جەھەتلەردە روشەن ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلىگەن.

«قۇمۇل مۇقامى» 19 بىر يۈرۈش مۇزىكىدىن تەشكىل تاپقان، ئۇنىڭ ئىچىدە بەش بىر يۈرۈش مۇزىكا ئەنئەنىۋى «مۇقام» نامىنى قوللانغان. مەسىلەن، «چارىگاھ مۇقامى»، «مۇشاۋىرەك مۇقامى»، «ئۆزھال مۇقامى»، «راك مۇقامى»، 6 ـ قىسىم «ئىراق مۇقامى» نىڭ نامى ئەنئەنىۋى نامىنى قوللىنىش بىلەن قوللانماسلىقىنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، ئەنئەنىۋى «مۇقام» نامىدا بىر يۈرۈش مۇزىكا «چۆل ئىراق» دەپ ئاتالغان.

«قۇمۇل مۇقامى» دىكى باشقا 13 بىر يۈرۈش مۇزىكىغا يېڭى ئىسىم قوللىنىلغان. بۇ ئىسىملار ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىدە روشەن ۋە ئېنىق مەنىگە ئىگە.

قۇمۇل ۋاك ئوردىسىدىكى سازەندىلەر «قۇمۇل مۇقامى» نىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا غايەت زور رول ئوينىغان. ئۇلار قانىتىق

مەشق قىلغانلىقتىن كەسپىي سازەندىلەردىن ھېسابلىناتتى. ئوردا سازەندىلىرى ئادەتتە كوللېكتىپ شەكىلدە ۋاك ئوردىسىنىڭ تەبرىكلەش مۇراسىملىرى ۋە باشقا مۇراسىملاردا ساز چالاتتى. شۇڭلاشقا، تەڭشەش، رېتىم، مۇزىكا ھەتتا بارماقلارنىڭ تەقسىملىنىشى ئالاھىدە تەلەپ قىلىناتتى. دەل مۇشۇ سەۋەب تۇپەيلىدىن، «قۇمۇل مۇقامى» بىر پۈتۈنلۈك جەھەتتە ئۆزىنىڭ ئۆلچەملىكى ۋە تەرتىپلىكىنى ساقلاپ كەلدى.

«ئىلى مۇقامى» نىڭ ئاساس سالغۇچىسى مۇھەممەد مولا بولۇپ، ئۇ «مۇقام» ئائىلىسى ئىبراھىمنىڭ 3 ـ ئەۋلاد ۋارىسى تەۋەككۈلنىڭ شاگىرتلىرىنىڭ بىرى.

مۇھەممەد مولا تەۋەككۈلدىن مۇزىكا ئۆگىنىپ يېتىلگەندىن كېيىن ئىلىغا كۆچۈپ كېلىپ بۇ يەردە 40 يىلدىن ئارتۇق ياشىغان. مۇھەممەد مولا ئىلمدا «كارۋاك» نامى بىلەن مەشھۇر بولغان.

«ئىلى مۇقامى»، «داستان» قىسمىنى كۆپرەك گەۋدىلەندۈرگەن بولۇپ، روشەن ئۆزى ئىچى ئوزۇنداش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. «مۇقام» نىڭ ئىككى چوڭ قىسمى بولغان «چوڭ نەغمە» ۋە «مەشرەپ» قىسمى «ئىلى مۇقامى» دا خېلى چوڭ دەرىجىدە سۇسلاشتۇرۇلغان.

«ئىلى مۇقامى» غا ئاساس سالغۇچى مۇھەممەد مولا 1850 ـ يىلى تۇغۇلغان، 1910 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

«دولان مۇقامى» كۆپرەك خەلق مۇزىكا تۈسىنى ئالغان. مۇزىكا كەيپىياتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، «دولان مۇقامى» مەيدانداً ئورۇنداشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان. بۇ خىل ئالاھىدىلىك «دولان مۇقامى» نى كەڭ ئۇيغۇر پۇقرالىرىغا تېخىمۇ يېقىنلاشتۇرغان ھەمدە ئۇنىڭ كۆچلۈك خاراكتېرى، لەرزىگە سالىدىغان تەسىرى ھەمدە ئەۋج ئالغان كەيپىياتنى يېتىلدۈرگەن. «دولان مۇقامى» خېلى ئۇزۇن مەزگىلگىچە «بايازان» دەپ

ئاتالغان. بۇ سۆز «دولان مۇقامى» دىكى مۇزىكا كەيپىياتىنىڭ كەڭ مەزمۇنىنى كۆرسىتىپ بەرگەن.

«دولان مۇقامى» توققۇز قىسىملىق بىر يۈرۈش مۇزىكىدىن تەركىپ تاپقان. ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا:

1. باش بایاۋان مۇقامى
2. بوم بایاۋان مۇقامى
3. زىل بایاۋان مۇقامى
4. سىمبایاۋان مۇقامى
5. چۆل بایاۋان مۇقامى
6. بایاۋان مۇقامى
7. دۇگامەت بایاۋان مۇقامى
8. سامۇق بایاۋان مۇقامى
9. جۈلا بایاۋان مۇقامى — دەپ ئاتالغان.

«دولان مۇقامى» نى تەنقىد قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان مۇھەممەد ئوسمان ئەپەندى «دولان مۇقامى» توغرىسىدا قىسقىچە بایان قىلىپ: «بایاۋان»، «دولان مۇقامى» نىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ دائىم ھەربىر قىسىم مۇقامنىڭ ئىسمى بىلەن قوشۇلۇپ ئىشلىتىلىپ ھەربىر قىسىم مۇقام مۇزىكىلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان» دەيدۇ. مۇھەممەد ئوسمان ئەپەندى: ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئېيتىلغان «مۇقام» نىڭ مەنىسىنى بایان قىلغاندا باشقا جايلاردا «ETIX» (يەنى ئېيتىش، سۆزلەش) سۆزى ئىشلىتىلىدۇ. دولاندا بولسا ئېيتىلغان «مۇقام» مەنىسىنى بایان قىلغاندا «TOLAX» (يەنى توۋلاش، ۋارقىراش) سۆزىنى ئىشلىتىدۇ، دەپ ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

خەلق قوشاقلىرى بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر مۇزىكىسىنى مەلۇم دەرىجىدە بېيىتقان. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىخچام، يېغىنچاق بولۇپ كەڭ ئۇيغۇر خەلقى ئۇنى خۇشاللىق، قايغۇ، غەزەپ

قاتارلىق ھېسسىياتلىرىنى ئەڭ بىۋاسىتە ئىپادىلەيدىغان ئۇسۇلىنىڭ بىرى دەپ قارايدۇ.

بۇ ئەسەردە بايان قىلىنىۋاتقان دەۋردە ئىلىي خەلق قوشاقلىرى پۈتكۈل ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە گەۋدىلىك ئورۇنغا ئىگە ئىدى.

سادىر پالۋان ئىلى ئۇيغۇر قوشاقلىرىدىكى ئاساسلىق ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى شەخسلەرنىڭ بىرى. كېيىنكىلەر سادىر پالۋان ئىجاد قىلغان ياكى سادىر پالۋان نامىنى شېپى كەلتۈرۈپ ئىجاد قىلغان ئىلى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ھەممىسىنى «سادىر پالۋان قوشاقلىرى» دەپ ئاتىغان.

«سادىر پالۋان قوشاقلىرى» ئۆز كەچۈرمىشىنى بايان قىلىش، يۈرتىغا بولغان سېغىنىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. يەنە ئىستىبداتلىققا بولغان غەزەپ ـ نەپرىتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. «سادىر پالۋان قوشاقلىرى» نىڭ ئاھاڭى چىرايلىق، ھېسسىياتلىق، كۆتۈرەڭگۈ، بەزىدە قايغۇ ـ ھەسرەتمۇ ئارىلاشقان بولۇپ، دوست ـ بۇرادەر، ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنىڭ يىغىلىشى، يالغۇز يۈرگەن كارۋانلار ھەمدە ئەمگەك ئارىلىقىدىكى كۆڭۈل ئېچىش ياكى كوللېكتىپ سورۇنلاردا ئوخشىمىغان ئەھۋال، ئوخشىمىغان روھىي ھالەت، ئوخشىمىغان ئوي ۋە ھېسسىياتنى ئىپادىلەشكە ماس كېلىدۇ.

شۇ دەۋردە كەڭ ئومۇملاشقان «خانلەيلۇن»، «قەدىردانىم»، «ھارۋىكەش ناخشىسى»، «ئالتۇنجان»، «قاپقارا قوي كۆزلۈكۈم» قاتارلىق ئىلى خەلق قوشاقلىرى «سادىر پالۋان قوشاقلىرى» بىلەن ئوخشاش خاراكتېر ۋە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چوڭقۇر قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن.

«نۇزۇگۇم» ئىلى خەلق قوشاقلىرىنىڭ يەنە بىر نەمۇنىسى بولۇپ، خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان ئومۇملاشقان. نۇزۇگۇمنىڭ ئېچىنىشلىق قىسمىتى جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك

هېسداشلىقىغا ئېرىشكەن. نۇزۇگۈمنىڭ كۆرەش قىلىش روھى خەلقنىڭ يۈكسەك مەدھىيىلىشىگە ئېرىشكەن. موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ دەل مۇشۇ خىل ئەھۋالنىڭ رىغبەتلەندۈرۈشى بىلەن «نۇزۇگۈم» داستانىنى تاماملىغان.

تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى مىللەتنىڭ بۇ خىل ئېگىلمەس روھى، ئۇمىدۋار، ئىشەنچكە تولغان مىللىي خاراكتېرىنى تېخىمۇ كۈچ ئېپادىلىگەن. قىزغىن، خۇشال، ياڭراق بولۇش تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى بولغان. ئۇ ھەقىقەتنى، سادىقلىقنى، تەبىئەتنى مەدھىيىلىگەن؛ ئۇ قىزغىن، تەبىئىي، يالقۇنلۇق، چوڭقۇر، تەسىرلىك بولۇپ، كەڭ ئۇيغۇر خەلقنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ۋاستىسىگە ئايلانغان.

6. ئۇسسۇل

بۇ دەۋردە ئەۋج ئالغان شەھەر ئەتراپى سەيلىسى ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنىڭ مەزمۇنى ۋە ھەجمىنى ئىنتايىن زور دەرىجىدە بېيىتقان.

شەھەر ئەتراپى سەيلىسى ئەتىياز، ياز پەسلىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان بىر خىل ئىستېخىيىلىك كوللېكتىپ پائالىيەت بولۇپ، ئادەتتە شۇ يەردىكى مەنزىرىسى گۈزەل جايلار تاللىناتتى. سۇ مەنبەيى، ئوتلاق، ئورمان، تاغ تىزمىلىرى مەنزىرە تاللاشنىڭ ئاساسلىق بەلگىسى ئىدى. بېرىش - كېلىش، دەم ئېلىش، دالىدا تاماقلىنىش شەھەر ئەتراپى سەيلىسىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى بولۇپ، پىچىرلىشىپ سۆزلىشىش، ئېچىلىپ كۈلۈش، چىن دىلىدىن بەخت تىلەشلەر، كۆڭۈل ئېرىتىدىغان مۇھەببەت، ئەركىن - روھى كۆتۈرەڭگۈلۈك، ئىززەت - ھۆرمەتكە تولغان مەنزىرىنى شەكىللەندۈرەتتى، بۇنىڭغا ئۇياق -

بۇياقتا قوغلىشىپ ئويناۋاتقان بالىلارنىڭ خۇشال كۈلكىلىرى قوشۇلۇپ يەنە بىر ئاجايىپ مەنزىرىنى ھاسىل قىلاتتى.

ئەمما، شۇنى ئېيتىش كېرەككى، شەھەر ئەتراپىدىكى سەيلىسىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ناخشا، ئۇسسۇل، كۆڭۈل ئېچىش ئىدى.

شەھەر ئەتراپى سەيلىسى ئۇسسۇلدا ھەممىسى ئۆز ماھارىتى ۋە كۈچىنى كۆرسىتىشنى مەقسەت قىلغانلىقتىن ماھارەت كۆرسىتىش مۇسابىقىسى ۋە سېرىك ھەرىكىتىدىكى بۇ خىل ئۇسسۇلنىڭ بىر چوڭ ئالاھىدىلىكىگە ئايلانغان. پەتنۇس جابدۇق قىلىنغان «پەتنۇس ئۇسسۇلى»، ئۇستەل ئۇستىدە ئويناپلىدىغان «ئۇستەل ئۇسسۇلى»، ياشانغانلارنىڭ ھەرىكىتىدىكى دورالغان «ياشانغانلار ئۇسسۇلى»، مايمۇننىڭ ھەرىكىتى دورالغان «مايمۇن ئۇسسۇلى»، ئىككى كىشىنىڭ چېلىشىش ھەرىكىتى دورالغان «يالغۇز كىشىلىك چېلىشىش ئۇسسۇلى» قاتارلىقلار بۇ خىل سورۇنلاردا ئومۇملاشقان ئاساسلىق ئۇسسۇل ئىدى.

چوڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىش جەريانىدا، خوددى موللا مۇسا سايرامى سۆپەتلىگىنىگە ئوخشاش، توقسۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، چوڭ سۇلالىسى قوشۇنى ھېچقانداق چوڭ ئۇرۇش قىلمايلا قەشقەرگە يېتىپ بارغان. چوڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ بۇ ئارىلىقتىكى يول بويىدا كۆرگىنى ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ يوللارنى راۋانلاشتۇرۇۋاتقانلىقى، لەيلىمە كۆڭۈرۈك ياساۋاتقانلىقى، دۇشمەن ئەھۋالىنى يەتكۈزۈۋاتقانلىقلا بولۇپ قالماستىن، يەنە ئوخشىمىغان كۆلەمدىكى مەيدان ئۇسسۇلى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن قارشى ئېلىش مۇراسىمى بولغان.

بۇ خىل مەيدان ئۇسسۇلى يەنە شۇ ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئۇزاق مۇددەت ئايرىلىش ھېسسىياتىنىڭ ئىپادىلىنىشى ئىدى. چۈنكى، ياقۇبېگ

هۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ھەرقايسى جايلاردىكى مەيدان ئۇسسۇلى دېگۈدەك توختاپ قالغانىدى.

بۇ خىل مەيدان ئۇسسۇلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا بىر خىل يېپىبكى تەسىرات ئىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ كۆلىمى، كەيپىياتىنى شەنشىسى، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەيلەردە ئۇرۇش قىلىش بىلەن ئۆتكۈزگەن بۇ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئىلگىرى كۆرۈپ باقمىغانىدى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەرنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، جەمئىيەتتىكى ناخشا - ئۇسسۇلنى يۇقىرى ئۆزىگە كۆتۈرۈش، پۇقرالارنى تىنچ - ئامان تىرىكچىلىك قىلدۇرۇش — چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىي ئوبرازىنى قايتا تىكلەشنىڭ تەركىبىي قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ مەيدان ئۇسسۇلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىي مەقسىتىنى ئەملگە ئاشۇرۇشتىكى شەكسىز ئۇنۇملۇك چارە ئىدى. شۇڭلاشقا، چىڭ سۇلالىسى يەرلىك دائىرىلىرى ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ بۇ خىل كوللېكتىپ شەكىلدىكى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ئارقىلىق ياقۇپبەگكە قارشى تۇرۇش ئۇسۇلىغا كۆرسىمۇ كۆرمەسكە سېلىش پوزىتسىيەسىنى تۇتقان ھەمدە ئامانلىق ساقلاشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرقايسى جەھەتلەردە كېڭەكلىك قۇلايلىق ۋە قوغداش بىلەن تەمىن ئەتكەن.

مەيدان ئۇسسۇلى ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنىڭ ئاساسلىق شەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئۇيغۇر مەيدان ئۇسسۇلى ھەيۋەتلىك ۋە سەلتەنەتلىك، كەيپىياتى قىزغىن، كۆلىمى زور بولۇپ پۈتۈنلەي خۇشاللىق تۇسىنى ئالغان. كۆپىنچە ئەھۋالدا ئۇسسۇلچىلار بىلەن تاماشىبىنلارنى پەرق ئېتىش قىيىن بولۇپ، ئارتىسلار ھەم تاماشىبىن، تاماشىبىن ھەم ئارتىس بولغان.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا ئۇيغۇر مەيدان ئۇسسۇلى سامانى ئاساسىي شەكىل قىلغان؛ تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي بويىدىكى جايلار ھەمدە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا ئۇيغۇر مەيدان ئۇسسۇلى ھەر خىل ئىلھام ئۇسسۇللىرىنى ئاساسىي شەكىل قىلغان بولۇپ، خۇشاللىق، قىزغىنارلىقنى ئاساسىي كەيپىيات قىلغان ھەمدە يۇقىرى ئاۋازدىكى ئاپىرىن ۋە باركاللالارنى تەڭكەش قىلغان.

نامى ئەڭ مەشھۇر بولغان مەيدان ئۇسسۇلى قەشقەر شەھەر مەركىزىدىكى ھېيتگاھ مەيدانىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ساما ئۇسسۇلى. ئۇنىڭدىن باشقا، يەكەندىكى ناغرا راۋاق، نورۇز دۆڭ، يېڭىساردىكى ئوردا خېنىم؛ غۇلجىدىكى ناغرىخانا قاتارلىق جايلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان مەيدان ئۇسسۇلىمۇ خېلى داغدۇغا ۋە كۆلەمگە ئىگە.

بەزى جايلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان ساما ئۇسسۇلىنىڭ قانىتىق ۋاقىت بەلگىلىمىسى بار. مەسىلەن، غۇلجىدىكى ناغرىخانا مەيدانى ۋە قەشقەردىكى ھېيتگاھ مەيدانىدا روزا ھېيت، قۇربان ھېيت قاتارلىق چوڭ ھېيت بايراملاردا كوللېكتىپ مەيدان ئۇسسۇلى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

مەيدان ئۇسسۇلى يېزىلاردا كوللېكتىپ كۆڭۈل ئېچىشنىڭ بىر خىل شەكلىگە ئايلانغان. تېرىقچىلىقنىڭ ئالدى - كەينىدە، ئورمىنىڭ ئالدى - كەينىدە، ھەتتا، نام - ئابرۇيلۇق ئائىلىلەرنىڭ توي مۇراسىملىرىدا بىرەر قېتىم مەيدان ئۇسسۇلى ئۆتكۈزۈلۈشى مۇمكىن. يېزىلاردا، بۇ خىل قائىدىسىز مەيدان ئۇسسۇلى ئۆي سىرتىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا ماس كەلمەيدىغان پەسسىللەرگىچە داۋاملىشىدۇ. ئارقىدىن بۇ خىل كەڭ دائىرىدىكى كوللېكتىپ ئۇسسۇل پائالىيىتىنىڭ كۆلىمى تارىيىپ ئۆي ئىچىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان «مەشرەپ» پائالىيىتىگە ئايلىنىدۇ.

ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان

ئۇسسۇل سەنئىتى بۇ ئەسەر بايان قىلىۋاتقان دەۋردە ئومۇميۈزلۈك تەرەققىياتقا ئېرىشكەن. ئۇ كوللېكتىپ كۆڭۈل ئېچىش ئۇسسۇلىنىڭ يېڭى زامان ۋە ماكانغا ئىگە بولغانلىقىنى، يۇقىرى دەرىجىدىكى زوق ئېلىش خاراكتېرىدىكى ئۇسسۇلنىڭ مۇكەممەللەشكەنلىكى ۋە ئۆلچەملەشكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلار زوق ئېلىش خاراكتېرىدىكى ئۇسسۇل ھەرىكىتى، ئۇسسۇل جابدۇقى ھەمدە ئۇسسۇل مۇزىكىسى قاتارلىق جەھەتلەردە تېخىمۇ قاتتىق چەككە ئىگە بولغان. ئۇ ئومۇمىيلىق جەھەتتە ئۆلچەملىكنى كۆچەيتكەن، ئۆز مەيلىچە بولۇشنى ئازايتقانىدى.

زوق ئېلىش خاراكتېرىدىكى ئۇسسۇل ئادەتتە بەزى ئالاھىدە سورۇنلاردا ئالاھىدە تاماشىبىنلار ئۈچۈن تەسىلەنگەن بولغاچقا، داغدۇغا قوزغاش ئۇنۇمى، جانلىق كەيپىيات ئۇنىڭ قوغلىشىدىغان مەقسىتى ئەمەس ئىدى. زوق ئېلىش خاراكتېرىدىكى ئۇسسۇلنىڭ ئىپادىلىگىنى بىكارچىلىق، يەڭگىللىك، قىزىقارلىق، جانلىق ھېسسىيات بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، زوق ئېلىش خاراكتېرىدىكى ئۇسسۇلنىڭ كۆپ خىل بەلگىلىمە خاراكتېرىدىكى ھەرىكەتلىرى تاماشىبىنلار بىلەن ئارتىسلار ئوتتۇرىسىدا تەبىئىي ئەھۋالدا روشەن چەك شەكىللەندۈرۈپ، شۇ ئارقىلىق تاماشىبىنلارنىڭ قاتنىشىش پۈرستىنى ئازايتقان. ئۇنىڭ ئىجابىي نەتىجىسى، ئۇيغۇر ئۇسسۇلىدىكى مەخسۇس زوق ئېلىنىدىغان قىسمىنى كۆچلۈك قوللاش ۋە كاپالەتكە ئىگە قىلغان. بۇ خىل ھادىسە ئۇيغۇر ئۇسسۇل شەكلىنىڭ بېيىتىلىشى ۋە يۇكسىلىشىدە مۇئەييەن ئىلغارلىق ئەھمىيىتىگە ئىگە.

تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى نۇرغۇن جايلاردا بۇ خىل زوق ئېلىش خاراكتېرىدىكى ئۇسسۇل ئومۇميۈزلۈك «سەنەم» دەپ ئاتالغان ھەمدە «قەشقەر سەنىمى»، «كۆچا سەنىمى»، «ئىلى سەنىمى» قاتارلىق مۇقام ئۇسسۇل

شەكىللىرى شەكىللەنگەن.

يېڭى «سەنەم» ئۇسسۇلى «مۇقام» دىكى «سەنەم» نىڭ داۋامى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ناخشا، ئۇسسۇل قىستۇرۇش قاتارلىق كۆپ خىل جەھەتلەردە بىر قاتار يېپىيېڭى شەكىل ۋە ئۇسلۇبنى يېتىلدۇرگەن. يەنە، بۇ دەۋردە ھەرقايسى جايلاردا ئومۇملاشقان «سەنەم» ئۇسسۇلى ئومۇمىي قۇرۇلمىدا مەلۇم دەرىجىدىكى رايون پەرقىنى پەيدا قىلغان. بۇ خىل ئۆزگىرىش دەل ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنىڭ يېڭى ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە مەدەنىيەت مۇھىتىدا يېڭى تەرەققىيات ۋە ئىلگىرىلەشكە ئېرىشكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

پايدىلانمىلار

① «خاقانى چىنغا قارام تائىپىلەرگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر. مۇقەددىمە».

② «گۈاڭشۇخان دەۋرىدىكى شەرقىي دىيار توغرىسىدا خاتىرىلەر»، 47 ـ جىلد.

③ «مەرىپەتلىك، مەدەنىكار ھەزرەت زو زۇڭتاڭنىڭ مەلۇماتنامىسى»، 56 ـ جىلد، 21 ـ بەت.

④ يۇقىرىقى كىتاب، 56 ـ جىلد، 21 ـ بەت.

⑤ يۇقىرىقى كىتاب، 56 ـ جىلد، 22 — 23 ـ بەتلەر.

⑥ «مەدەنىكار، تۆھپىكا ھەزرەت لىيۇ جىنتاڭنىڭ مەلۇماتنامىسى»، 5 ـ جىلد، 64 — 65 ـ بەتلەر.

⑦ يۇقىرىقى كىتاب، 5 ـ جىلد، 64 — 65 ـ بەتلەر.

⑧ يۇقىرىقى كىتاب، 5 ـ جىلد، 64 — 65 ـ بەتلەر.

⑨ «شىنجاڭدىكى چوڭ ئىشلار بايانىغا تولۇقلىما»، 9 ـ جىلد، 29 ـ بەتلەر.

⑩ ئىمىن ئىبراھىم: «ھازىرقى غۇلجا شەھەرلىك 3 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ تارىخى»، «غۇلجا تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 1993 ـ يىللىق 1 ـ سانى (ئۇيغۇرچە) 16 ـ بەتكە قارالسۇن.

⑪: «ھۇسەينباي، مۇسابايوف كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇش

جەريانى» ، «غۇلجا تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 1993 ـ يىللىق 1 ـ سانى (ئۇيغۇرچە) 38 ـ بەتكە قارالسۇن.

⑫ «ھازىرقى غۇلجا شەھەرلىك 3 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ تارىخى» ، 118 ـ بەت.

⑬ «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زور زۇڭتاڭنىڭ مەلۇماتنامىلىرى» ، 53 ـ جىلد.

⑭ «گۇاڭشۇخان دەۋرىدىكى شەرقىي دىيار تۇغرىسىدىكى خاتىرىلەر» ، 74 ـ جىلد.

⑮ «شەنشى ـ گەنسۇنى تىنچىتىشنىڭ يېڭى تەدبىرلىرى» ، 315 ـ بەت.

⑯ «شىنجاڭدىكى چوڭ ئىشلار بايانىغا تولۇقلىما» ، 9 ـ جىلد، 8 ـ بەت.

⑰ يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

⑱ «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زور زۇڭتاڭنىڭ مەلۇماتنامىلىرى» ، 53 ـ جىلد، 34 ـ بەت.

⑲ يۇقىرىدىكى خەلق قوشاقلىرىنىڭ تېكىستىنى خاۋ گۈەنجۇڭ ئەپەندى تەمىنلىگەن.

⑳ «مەدەنىيەت، تۆھپىكار ھەزرەت لىۋ جىنتاڭنىڭ مەلۇماتنامىلىرى» ، 5 ـ جىلد، 11 ـ بەت.

㉑ ئەنۋەر بايتۇر: «تارىخىي ھەمىدى. تەرجىماندىن» (ئۇيغۇرچە) ، 4 ـ بەت.

㉒ نىمىتۇللا ئىسمىتۇللا يازغان، ئەنۋەر بايتۇر، خەمىت تۆمۇر نەشرگە تەييارلىغان: «تەۋارىخىي مۇسقىيۇن»

㉓ مولا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ئەمىنىيە. مۇقەددىمە» (ئۇيغۇرچە) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 ـ يىل نەشرى، 6 ـ بەت.

㉔ «تارىخىي ھەمىدى. تەرجىماندىن» ، 6 ـ بەت، ئاساسىي تېكىستنىڭ 4 — 5 ـ بەتلەر.

㉕ «تارىخىي ھەمىدى» ، 588 ـ بەت؛ «تارىخىي ھەمىدى. تەرجىماندىن» .

㉖ «تارىخىي ھەمدى» ، 558 — 589 ـ بەتلەر.

㉗ ئەنۋەر بايتۇر: «موللا مۇسا سايرامى غەزەللىرى» ، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1985 ـ يىللىق 15 ـ سانىغا (ئۇيغۇرچە) قارالسۇن.

㉘ «تارىخىي ھەمدى» ، 660 — 711 ـ بەتلەر.

㉙ موللا بىلالنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى توغرىسىدا ئۇچ خىل قاراش بار: شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى ئابدۇشۇكۇر تۇردى ئۇنى 1824 ـ يىلى تۇغۇلغان دەپ قارايدۇ؛ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ ئالىي مۇھەررىرى مۇھەممەتتۇرسۇن باھاۋۇدىن ئۇنى 1823 ـ يىلى تۇغۇلغان دەپ قارايدۇ؛ قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ پروفېسسورى ساۋۇت. موللاۋۇتوف ئۇنى 1825 ـ يىلى تۇغۇلغان دەپ قارايدۇ.

㉚ موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپ: «غازات دەر مۇلكىي چىن» ، رۇسىيە قازان ئۇنىۋېرسىتېتى 1880 ـ يىل تاش باسمىسى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان.

㉛ قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئۇيغۇر پروفېسسورى ساۋۇت موللاۋۇتوف: «ۋەتەن ئىشقى» ، قازاقىستان ئوقۇشلۇقلار نەشرىياتى 1987 ـ يىل نەشرى (ئۇيغۇرچە) ، 7 ـ بەت ئىزاھ.

㉜ ئابدۇشۇكۇر تۇردى: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» ، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئىنستىتۇتى تۇزگەن: «شىنجاڭدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى» (1983 ـ يىل) 4 ـ بەتكە قارالسۇن.

㉝ «ۋەتەن ئىشقى» ، 7 ـ بەت.

㉞ يۇقىرىقى كىتاب، 14 ـ بەت.
㉟ ساۋۇت موللاۋۇتوفنىڭ ئېيتىشچە، بۇ قوليازما ھازىر سانكىت — پېتربۇرگ مۇزېيىدا ساقلانماقتا ئىكەن.
㊱ «ۋەتەن ئىشقى»، 17 ـ بەت.
㊲ يۇقىرىقى كىتاب، 151 ـ بەت.
㊳ يۇقىرىقى كىتاب، 17 — 18 ـ بەتلەر.
㊴ «شىنجاڭدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى»، 151 ـ بەت.
㊵ نىمىتۇللا ئىسمىتۇللا يازغان، ئەنۋەر بايتۇر، خەمىت تۇمۇر نەشرگە تەييارلىغان: «تەۋارىخىي مۇسقىيۇن» (ئۇيغۇرچە)، مىللەتلەر نەشرىياتى 1982 ـ يىل نەشرى، 2 ـ بەت.
㊶ يۇقىرىقى كىتاب، 1 — 2 ـ بەتلەر.
㊷ يۇقىرىقى كىتاب، 7 ـ بەت.
㊸ يۇقىرىقى كىتاب، 9 — 10 ـ بەتلەر.
㊹ لىيۇ جىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» (1 ـ قىسىم)، مىللەتلەر نەشرىياتى 1985 ـ يىل نەشرى، 405 ـ بەت.
㊺ ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار تەكرىتىغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى مۇشۇنداق ئاتايتتى.
㊻ «ئۇيغۇر تارىخى» (1 ـ قىسىم)، 305 ـ بەت.
㊼ يۇقىرىقى كىتاب، 307 ـ بەت.
㊽ لىيۇ جىشياۋ: «يەركەن خانلىقى ۋە ‹12 مۇقام›»، «غەربىي يۇرت تەنقىقاتى» نىڭ 1993 ـ يىل 1 ـ سانىغا قارالسۇن.
㊾ ئەمەتجان ئەھمىدى: «مۇقامچى تۇردىئاخۇن ۋە ئۇيغۇر 12 مۇقامى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەنقىقاتى» (ئۇيغۇرچە) نىڭ 1993 ـ يىللىق 1 ـ سانىغا قارالسۇن.
㊿ مۇھەممەت ئوسمان: «دولان مۇقامى ناملىرىنىڭ كېلىپ

چىقىشى» (ئۇيغۇرچە)، «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ھەققىدە» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1992 - يىل نەشرى، 372 — 377 - بەتلەرگە قارالسۇن.

⑤① ئىنايەت: «ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنىڭ تارىخى» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1987 - يىل نەشرى، 39 - بەت.

توققۇزىنچى باب شىنخەي ئىنقىلابى ۋە ئۇيغۇرلار

1 ـ بۆلۈم يېڭى سىياسەتنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدا يولغا قويۇلۇشى

1. ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى سىياسەتنى قوبۇل قىلىشى

1894 ـ يىلى جۇڭگو ـ ياپونىيە جياۋۇ ئۇرۇشى پارتلىدى. جاھانگىرلار مۇشۇنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ جۇڭگونى بۆلۈۋېلىشنىڭ يەنە بىر دولقۇنىنى كۆتۈردى. 1900 ـ يىلى ئەنگلىيە، رۇسىيە، ئامېرىكا، ياپونىيە قاتارلىق سەككىز دۆلەت بىرلەشمە ئارمىيىسى بېيجىڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. گۇاڭشۇخان ۋە سىشى تەيخۇ پاناھلىنىش ئۈچۈن پايتەختنى تاشلاپ شىئەنگە قاچتى. 1901 ـ يىلى 1 ـ ئايدا سىشى تەيخۇ پاناھلىنىۋاتقان شىئەندا سانائەت مائارىپىنى گۈللەندۈرۈش، ئارمىيىنى تەرتىپكە سېلىشنى ئاساسىي نۇقتا قىلغان «يېڭى سىياسەت» نى ئوتتۇرىغا قويدى. كۆپلىگەن ئۇيغۇر پۇقرالىرىغا قارىتا ئېيتقاندا، ئۇلار جاھانگىرلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقان ھەربىكەتلىرىدىن جاۋۇ ئۇرۇشىدىن كېيىن جۇڭگونىڭ بۆلۈۋېلىنىپ، پارچىلىنىۋاتقان جىددىي پاكىتىنى ئالدىدىن ھېس قىلىشقانىدى.

1881 ـ يىلى ئىمزالانغان «جۇڭگو ـ رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى» دا «رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ئىلى، تارباغاتاي، قەشقەر، ئۈرۈمچى ھەمدە جيايۇيگۈەننىڭ سىرتىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئىككى يول بويىدىكى ھەر قايسى شەھەرلەردە سودا قىلىشىغا رۇخسەت قىلىش، ۋاقتىنچە باج تاپشۇرماسلىق» دەپ بەلگىلەنگەنىدى①.

شەرتنامىدىكى بۇ ئابزاس مەزمۇنىغا ئاساسەن، رۇسىيە سودىگەرلىرى ھەر خىل باجلارنى تۆلىمەسلىكتەك ئەۋزەل شارائىت بىلەن ئېغىر باجلارنى ئۈستىگە ئالغان، جۇڭگو سودىگەرلىرى بىلەن شىنجاڭدا رىقابەتلەشتى. بۇ خىل ئەھۋال ئۇيغۇر قاتارلىق جۇڭگو پۇقرالىرىغا روھىي جەھەتتىن، ئىقتىسادىي جەھەتتىن، روشەن تەڭسىزلىك ئېلىپ كەلدى.

1891 ـ يىلى «جۇڭگو ـ رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالانغان 10 يىل بولىدۇ. شەرتنامىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن بۇ شەرتنامىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش توغرىسىدىكى پىكىر شەرتنامە ئىمزالانغانلىقىغا 10 يىل توشۇشتىن ئالتە ئاي بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى كېرەك ئىدى. ئەمما، 1891 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى جاھانگىرلىكىنىڭ ئومۇميۈزلۈك تاجاۋۇز قىلىشى كۈنسىسغا دۇچ كېلىۋاتقانلىقتىن، رۇسىيە بىلەن «ئىلى شەرتنامىسى» نى ئۆزگەرتىش توغرۇلۇق سۆزلىشىشكە ھەم ۋاقتى يوق ئىدى، ھەم كۆچىمۇ يوق ئىدى. شۇڭلاشقا رۇسىيە سودىگەرلىرى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا داۋاملىق باج تاپشۇرماي سودا بىلەن شۇغۇللىنىۋەردى.

رۇسىيە سودىگەرلىرى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا باج تاپشۇرماسلىقتەك ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئىلى، ئۈرۈمچى، تارباغاتاي، قەشقەر خاراكتېرلىك جايلاردا رايون قاتارلىق سودا جەمئىيەتلىرى، يەنى ئاتالمىش «سودا چەمبىرىكى» كۆپەيتىپ، ھەمدە سودا چەمبىرىكىنى ئاساس

قىلىپ سودا تۇرلىرىنى شەكىللەندۇرۇپ، كەڭ يېزا ـ قىشلاقلار ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىنى بىرلەشتۈردى، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىۋە شىمالىدىكى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش ۋە ئىمپورت مالالارنى سېتىشنى كونترول قىلىۋېلىپ ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى. ئىلى، تارباغاتاي، تۇرپان، ئۇرۇمچى ۋە قەشقەردىكى رۇسىيە كونسۇلخانىلىرى رۇسىيىنىڭ شىنجاڭغا سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن سىڭىپ كىرىشتىكى ئاساسلىق نۇقتىلىرى بولۇپ قالدى. رۇسىيە كونسۇلخانىسى تەسىس قىلىنمىغان ئاقسۇ، خوتەن قاتارلىق جايلاردا تۇرپاندا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانا ۋە قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئاقساقال تەيىنلەپ ۋە ئەۋەتىپ رۇسىيىنىڭ شۇ جايلاردىكى مەنپەئىتىگە مەسئۇل بولدى. رۇسىيە پۇقرالىق كىنىشكىسى (پاسپورت) تارقىتىش، ھەرقايسى جايلاردىكى تۇرۇشلۇق ئاقساقاللارنىڭ بىر تۇرلۇك مەخسۇس ۋەزىپىسى بولۇپ، بۇ جۈڭگو پۇقرالىرىنى رۇسىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە كىرىشكە ئالداش ئىدى. بۇنىڭ بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى نۇرغۇن جايلاردا ئاقساقاللارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەن كەنت ۋە جايلار شەكىللەندى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمەت ستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، ئۆز ۋاقتىدا شىنجاڭدىكى 40 تىن ئارتۇق ناھىيىنىڭ ھەممىسىدە رۇسىيە ئاقساقاللىرى باشقۇرىدىغان جاي ۋە كەنتلەر بولغان، «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە رۇسىيە ئاقساقاللىرى ۋە رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ خىلمۇخىل قانۇنسىز ھەرىكەتلىرى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، مۇنداق دېيىلگەن: «پۇقرالارنى بوزەك قىلىدۇ، سۇنى ئىگىلىۋالىدۇ، ئاشلىق ۋە باج تاپشۇرمايدۇ، كېلىشىمنامىلەرگە خىلاپلىق قىلىپ داۋاملىق ئىش تېرىيدۇ، توختىماي ھەر خىل چاتاق چىقىرىپ تۇرىدۇ»②.

رۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ ھەرقايسى كونسۇلخانىلار تۇرۇشلۇق

شەھەرلەردە پەيدا بولۇشى جۇڭگونىڭ تاجاۋۇزچىلىققا ئۇچراش، بوزەك بولغانلىقىنىڭ ئەڭ ئوبرازلىق ئىپادىلىنىشى ئىدى. ھەربىر جايدا تۇرۇشلۇق رۇسىيە كونسۇلخانىلىرىنىڭ ئاز بولغاندا ئون نەچچە، كۆپ بولغاندا نەچچە ئوندىن مۇھاپىزەتچى قوشۇنى بولۇپ، بۇ مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنىڭ كىيىملىرى پۈزۈر، قوراللىرى خىل ئىدى. ئۇلار ھەر كۈنى كونسۇلخانىنىڭ سىرتىدىكى بوش ئۇرۇندا مەشق قىلىپ، شۇ ئارقىلىق ھەربىي كۆچىنى كۆز - كۆز قىلاتتى. بولۇپمۇ رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ مۇھاپىزەتچى قوشۇنى ھەر كۈنى سەھەردە ئۇيغۇرلار بامدات نامىزىنى تۈگىتىپ مەسچىتتىن چىققان ۋاقىتتا رەتلىك تىزىلىپ ھېيتگاھ جامەسى مەيدانىدىن ئۆتۈپ تۇمەن دەريا‌سى بويىغا مەشق قىلغىلى باراتتى، كەچقۇرۇنلۇقى يەنە ئۇيغۇرلار دەل بازاردىن تارقاشقا توغرىلاپ قەشقەر بويىچە ئەڭ ئاۋات ھېيتگاھ جامەسى مەيدانىدىن ئۆتۈپ، تۇمەن دەريا‌سى بويىغا مەشق قىلغىلى باراتتى. مەشق ئارىلىقىدا كۆرگىلى بارغان ئاممىغا ئات - ئۇستىدە قىلىچ ئوينىتىنش، ئات ئۈستى ماھارىتى ھەمدە ئوق ئېتىش ماھارەتلىرىنى ئالاھىدە ئارقا - ئارقىدىن كۆرسىتەتتى. بانگىن ئىسىملىك بىر رۇسىيە كونسۇلخانا مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ: «دۆلىتىمىزنىڭ تەسىر كۈچىنى كېڭەيتىشتە بىزگە پايدىلىق بارلىق شەھەرلەردە تېزلىك بىلەن كونسۇلخانا قۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. مۇنەۋۋەر ئوفىتسېرلار مەشقاۋۇللۇقىنى ئۈستىگە ئالغان كونسۇلخانا مۇھاپىزەتچى قوشۇنى (ھەربىر كونسۇلخانىدا ئاز دېگەندە 50 ئەسكەر بولىدۇ) نىڭ پەيدا بولۇشى يەرلىك خەلقنىڭ روھىي ھالىتىگە زور تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي، دۆلىتىمىزنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشكىمۇ ئىنتايىن پايدىلىق.»③.

سەككىز دۆلەت بىرلەشمە ئارمىيىسى جۇڭگوغا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىغاندىن كېيىن، رۇسىيە ھەربىي

دائىرىلىرى جۇڭگو ـ رۇسىيە ئىلى چېگرىسىغا 15 مىڭ ئەتراپىدا قوشۇن توپلىدى ھەمدە رۇسىيىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىغا 250 ئەسكەرنى كۆپەيتىپ ئەۋەتتى. سەككىز دۆلەت بىرلەشمە ئارمىيىسى بېيجىڭنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، رۇسىيىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى قىلچە تەپ تارتماستىن ئىلىدىكى يەرلىك ھاكىمىيەتتىن شۇ يەردىكى قورال ـ ياراغ ئامبىرىنى رۇسىيە قوشۇنىنىڭ قوغدىشىغا تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. رۇسىيىنىڭ بۇ تەلىپى ھەتتا لى خۇڭجاڭنىمۇ چۆچۈتۈۋەتتى. ئۇ ئالاقزادە بولغان ھالدا: «ئىلى يەنە ئۇرۇشقا تەييارلىنىۋېتىپتۇ» دېگەن.

جاھانگىرلارنىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى ۋە قارشىلىقىنى قوزغىدى. 1901 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ بېشىدا، قەشقەردىكى ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئالدى بىلەن رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىشىنى مونوپول قىلىۋېلىشىغا قارشى چىقتى. قەشقەر ئامبىلى جاك زۇڭبىن ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ تەلىپىنى قوللاپ، رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى بىلەن ئۇزى بىۋاستە چىقىپ سۆزلەشتى. بۇ خەۋەر يەكەنگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن يەكەندىكى ئۇيغۇر سودىگەرلىرىمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن دېھقان ـ چارۋىچىلارنى رۇسىيە سودىگەرلىرىگە يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىنى سېتىپ بەرمەسلىككە چاقىرىق قىلدى.

قەشقەردىكى سۆزلىشىش تەپسىلىي نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. رۇسىيە كونسۇلى پېتروۋسكى جۇڭگو سودىگەرلىرىنىڭ تەلىپىگە كونكرېت ۋەدە بېرىشنى رەت قىلدى. 1 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەردىكى ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئوك تەرىپىدىكى سودا بازىرىدا يىغىلىش قىلدى. يىغىلىشتا ئاممانى ئىنتايىن ھاياجانلانغان بولۇپ، رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ

قانۇنسىز قىلمىشىنى بىردەك ئەيىبلىدى. بۇ ۋاقىتتا بەزىلەر رۇسىيە كونسۇلخانىسىغا بېرىپ نامايىش قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. نامايىش قىلىش تەكلىپى يىغىلىشقا كەلگۈچىلەرنىڭ قوشۇلۇشى ۋە قوللىشىغا ئېرىشتى، ھېيتگاھ جامەسى مەيدانىدىن ئاتلانغان نامايىشچىلار قوشۇنى رۇسىيە كونسۇلخانىسى جايلاشقان سەمەنگە يېتىپ كەلگەندە يەنە كۆپلىگەن قول سانائەتچىلەر ۋە يېقىن ئەتراپتىكى دېھقانلار توپقا قېتىلىپ، رۇسىيە كونسۇلخانىسىغا قاراپ يۈرۈش قىلىۋاتقان ئادەم سانى 2000 گە يەتتى. نامايىش توپى كونسۇلخانا دەرۋازىسى ئالدىدا كونسۇلخانا مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنىڭ تۈيۈقسىز ئوققا تۇتۇشىغا ئۇچرىدى. ئارقىدىن كۆپلىگەن رۇسىيە ئاتلىق قوشۇنى دەرۋازىدىن ئېتىلىپ چىقىپ نامايىشچى ئاممىنى چېپىشقا باشلىدى، بۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا كەسكىن ئېلىشىش يۈز بەردى④.

بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چارروسىيە بىلەن بولغان 1 ـ قېتىملىق مۇھىم كۈرىشى بولۇپ، يېخىتۇەن ۋەكىللىكىدىكى مەملىكەتنى قاپلىغان جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەشنىڭ تەركىبىي قىسمى ئىدى.

ئۇيغۇر خەلقى مانا مۇشۇنداق ئىجتىمائىي كەيپىياتتا «يېڭى سىياسەت» ئۇقۇمىنى قوبۇل قىلدى.

«يېڭى سىياسەت» تىكى دۆلەتنى باي، ئارمىيىنى كۈچلۈك قىلىش ئېڭى ئۇيغۇر خەلقىگە كۈچلۈك تەسىرات ئېلىپ كەلدى. ئۇيغۇر خەلقى يېڭى سىياسەتنىڭ جۈڭگونى سىياسىي جەھەتتە تەرەققىيپەرۋەر، ئىقتىسادىي جەھەتتە راۋاجلانغان، ھەربىي كۈچى كۈچەيگەن قىلىپ، شۇ ئارقىلىق جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنى ئۇنۇملۈك توسۇپ، جۈڭگو خەلقىنىڭ ھەر خىل مەنپەئىتىگە كاپالەتلىك قىلىشنى كۈچلۈك ئارزۇ قىلاتتى.

شىنجاڭ يەرلىك دائىرىلىرى قوشۇننى مەشىق قىلدۇرۇش، سانائەت، مائارىپنى گۈللەندۈرۈشنى شىنجاڭنىڭ يېڭى

سىياسەتنى يولغا قويۇشتىكى ئاساسىي نىشانى قىلدى ھەمدە تېزلىك بىلەن يولغا قويۇش باسقۇچىغا قەدەم قويدى. شىنجاڭنىڭ ئەڭ دەسلەپكى يېڭىچە قۇرۇلۇق ئارمىيە قوشۇنى ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغاندى. بۇ يېڭىچە قوشۇن 500 كىشى ئەتراپىدا بولۇپ تۇرپاندا تەشكىللەنگەن. ئەسكەر ئاساسەن قۇمۇل، پىچان ۋە تۇرپاندىن ئېلىنغان. بۇ ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنىڭ مەزھەپچىلىك، كونا تەۋەلىك مەسلىسى بولمىغانلىقتىن، قوشۇن كىشىلىك مۇناسىۋەتتە مەلۇم پاكلىقىنى ساقلاپ قالدى. بىر مەزگىللىك مەشىقتىن كېيىن، بۇ يېڭىچە ئۇيغۇر قوشۇنى مەشىق قىلىش ئۇسۇلى ۋە ئىنتىزام جەھەتتە شۇ ۋاقىتتىكى شىنجاڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئۇلگىسى دەپ ئاتالدى.

بۇ قوشۇننىڭ ئىلھامى بىلەن شىنجاڭ دائىرىلىرى قەشقەر ۋە ئىلىدا مەڭ كىشىلىك يېڭىچە ئۇيغۇر قوشۇنى تەشكىللەپ تۇرپان ئۇسۇلىدا مەشىق قىلدۇرۇشنى پىلانلىغان بولسىمۇ، كېيىن خىراجەتنى ئەمەلىيلەشتۈرەلمىگەنلىكتىن بۇ پىلان يوققا چىقتى⑤.

2. سودىنى گۈللەندۈرۈش

شىنجاڭ دائىرىلىرى شىنجاڭ سانائىتىنىڭ مەزمۇنىنى بېكىتكەندە سودا، كېۋەز تېرىش، ھەمدە كان مەھسۇلاتلىرىنى ئېچىشنى ئالدىنقى قاتارغا تىزدى.

تاشقى سودا كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشى بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلار رايونىدىكى روشەن ئالاھىدىلىكىنىڭ بىرى بولدى، ئۇنىڭ ماددىي ئاساسى شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىنكى يېڭا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق ھەمدە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ كېڭىيىشى ۋە تەرەققىياتى ئىدى. ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسى شىنجاڭ بويىچە ھاكىمىيەتنىڭ بىردەك بولۇشى ۋە سىياسەتنىڭ مۇقىم بولۇشى

ئىدى.

ئومۇمىيلىقتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ مەزگىلدىكى شىنجاڭنىڭ رۇسىيە بىلەن بولغان سودىسى پاسسىپ بالانس ھالىتىدە ئىدى. مەسىلەن، 1905 - يىلى رۇسىيەنىڭ شىنجاڭغا كىرگۈزگەن تاۋارىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 2 مىليون 367 مىڭ 89 سەر كۈمۈش ئىدى. ئوخشاش مەزگىلدە شىنجاڭنىڭ رۇسىيىگە چىقارغان تاۋارىنىڭ قىممىتى بىر مىليون 893 مىڭ 684 سەر كۈمۈش بولۇپ، پاسسىپ بالانس 473 مىڭ 405 سەر بولدى. 1906 - يىلى رۇسىيىنىڭ شىنجاڭغا كىرگۈزگەن تاۋارىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 3 مىليون 581 مىڭ 438 سەر كۈمۈش ئىدى. ئوخشاش مەزگىلدە شىنجاڭنىڭ رۇسىيىگە چىقارغان تاۋارىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 2 مىليون 881 مىڭ 66 سەر كۈمۈش بولۇپ، پاسسىپ بالانس 753 مىڭ 720 سەر كۈمۈش بولدى. ئىككى يىلدا جەمئىي بىر مىليون 177 مىڭ 125 سەر كۈمۈش پاسسىپ بالانس بولدى⑦.

رۇسىيىنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ تارباغاتاي ۋە ئىلى رايونىدا كونسۇلى بولغان بوگلىيانسكى تەمىنلىگەن ئۇچ پارچە ستاتىستىكا ماتېرىيالى قىسمەن جايلاردا، ئوخشىمىغان مەزگىلدە شىنجاڭنىڭ رۇسىيىگە بولغان سودىسىدا ئاكتىپ بالانس بولغانلىقىنى بىلدۈردى.

1 - پارچە ماتېرىيال، 1902 - يىلى رۇسىيىنىڭ قەشقەرگە كىرگۈزگەن تاۋارى ھەققىدىكى ستاتىستىكا ۋە شۇ يىلى قەشقەرنىڭ رۇسىيىگە چىقارغان تاۋارى ھەققىدىكى ستاتىستىكا.
2 - پارچە ماتېرىيال، 1904 - يىلى رۇسىيىنىڭ ئىلىغا كىرگۈزگەن تاۋارى ستاتىستىكا شۇ يىلى ئىلىنىڭ رۇسىيىگە چىقارغان تاۋارى ھەققىدىكى ستاتىستىكا.
ستاتىستىكىلىق سانلار شۇنى بىلدۈرىدۇكى، يۇقىرىقى

مەزگىلدە بۇ ئىككى جاينىڭ رۇسىيە بىلەن بولغان سودىسىدا ئومۇميۈزلۈك چوڭ ئاكتىپ بالانس بولغان. مەسىلەن، 1902 - يىلى رۇسىيىنىڭ قەشقەرگە كىرگۈزگەن تاۋىرىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى بىر مىليون 899 مىڭ 680 رۇبلى بولغان بولسا، قەشقەرنىڭ رۇسىيىگە چىقارغان تاۋىرىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 2 مىليون 294 مىڭ 261 رۇبلى بولۇپ، ئاكتىپ بالانس بىر مىليون 24 مىڭ 581 رۇبلى بولغان. 1904 - يىلى رۇسىيىنىڭ ئىلغا كىرگۈزگەن تاۋىرىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 758 مىڭ 90 رۇبلى 94 كوپىك بولغان بولسا ئىلىنىڭ رۇسىيىگە چىقارغان تاۋىرىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى بىر مىليون 703 مىڭ 314 رۇبلى 11 كوپىك بولۇپ، ئاكتىپ بالانس 945 مىڭ 223 رۇبلى 17 گوبى بولغان ⑧.

يېڭى سىياسەت دەۋرىدىكى سودا پائالىيىتى يېڭى بىر ئەۋلاد بايلارنى يېتىشتۇردى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئىنتىسادىي ئۇنۇمى ئەڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولغىنى ئاتۇشلۇق مۇسابايوفلار بولدى.

بۇ ئەسەردە بايان قىلىنىۋاتقان دەۋر بۇ ئائىلىنىڭ 7 - ئەۋلاد ۋاكىلى ھۈسەينباي ۋە باۋۇدۇنباي پۈتۈن ئائىلىنىڭ سودا ئىشلىرىنى باشقۇرۇۋاتقان دەۋر ئىدى.

بۇ ئائىلىنىڭ نەسەبى مۇھەممەد ئەلىدىن باشلانغان بولۇپ، مۇھەممەد ئەلىنىڭ يۇرتى ئاتۇش ئىكساق كەنتىدىن، بىر ئۆمۈر دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

مۇھەممەد ئەلىنىڭ 6 - ئەۋلاد ۋاكىلى مۇسا ھاجى بولۇپ، دادىسى ئابدۇرۇسۇلباينىڭ ئىشلىرىغا ۋاكالىتلىق قىلىپ بارلىق ۋاقتى ۋە زېھنى بىلەن سودا پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان. مۇسا ھاجىنىڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئىش - ئىزى ئۇ ئاتا بوۋىسىنىڭ ئالتۇن ساقلايدىغان ئادىتىنى ئۇزۇل - كېسىل چۆرۈپ تاشلاپ، چەكلىك بايلىقنى كېڭەيتىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىغا سالدى. شۇڭلاشقا مۇسا ھاجىنىڭ ئىگىلىك دائىرىسى نوقۇل سودا

بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي قول ھۇنەرۋەنچىلىك، چارۋىچىلىقمۇ ئۇنىڭ كەسپىگە ئايلاندى. مۇسا ھاجىمنىڭ مەجەزى مۇلايىم، كىشىلەرگە سەمىمىي مۇئامىلە قىلىدىغان، ئەمما، كەسكىن، ھەققانىيەتچى ئادەم ئىدى. ئۇ بۇخارادا يۈقىرى دىنىي تەلىم ئېلىشنى تاماملاپ مەدىنىگە بېرىپ ھەج قىلىپ، بۇ ئائىلىدە تۇنجى بولۇپ چەت ئەلگە بېرىپ كۆزىنى ئاچقان شەخس بولۇپ قالغان. جياۋۇ ئۇرۇشىدىن كېيىن، مۇسا ھاجىدا «سانائەت بىلەن دۆلەتنى قۇتقۇزۇش»، «ماۋارىپ بىلەن دۆلەتنى قۇتقۇزۇش» دېگەن تەشەببۇسقا ئىنتايىن زور قىزىقىش پەيدا بولدى. ئۇ مۇتەئەسسىپ كۆچەرنىڭ قارشىلىقىغا قارىماي ئۆز كەنتىدە يېڭىچە مەكتەپ قۇردى. ھەمدە ئۆزىنىڭ ئىككى ئوغلى ھۇسەيىنباي بىلەن باۋۇدۇنبايىنى ئالدى بىلەن بۇ مەكتەپتە ئوقۇتتى. ئۇ بالىلىرىغا دائىم: «پۇلنىڭ خوجىسى بولماي، بىلىمنىڭ خوجىسى بولۇڭلار» دەپ تەربىيە بېرەتتى. مۇسا ھاجى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا «مۇسابايوف» نى بۇ ئائىلىنىڭ فامىلىسى قىلىشنى قارار قىلدى.

مۇسا ھاجىنىڭ ئىشلىرىغا چوڭ ئوغلى ھۇسەيىنباي ۋە ئىككىنچى ئوغلى باۋۇدۇنباي ۋارىسلىق قىلدى. كىشىلەر بايلىقىغا قاراپ ئۇلارنى ھۇسەيىنباي، باۋۇدۇنباي دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەنىدى. ھۇسەيىنباي ئۆزىنىڭ زېھنى ۋە ئىشلىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئۇرۇمچى ۋە ئىلىغا يۆتكەپ، قەشقەر ۋە خوتەن قاتارلىق جايلارنىڭ سودا ئىشلىرىنى ئىنىسى باۋۇدۇنبايغا قالدۇردى.

1895 ـ يىلى ھۇسەيىنباي ئىلىدا «مۇسابايوف قېرىنداشلار ھەمكارلىق شىركىتى» نى قۇرۇپ ئۇنىڭ خەنزۇچە ئىسمىنى «فۇشىيەنخاڭ» 福咸行 دەپ قويدى. بۇ «سانائەت بىلەن دۆلەتنى قۇتقۇزۇش» دېگەن مەقسەتنى بىلدۈرەتتى. «مۇسابايوف بۇرادەرلىرى شىركىتى» مەخسۇس رۇسىيىگە ئىلى قاتارلىق

جايلارنىڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى چىقىرىپ ساتاتتى، كېيىنچە، سودا تورلىرىنى موسكۋا قاتارلىق جايلارغا قۇرۇپ، جۇڭگولۇقلارنىڭ ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلدى. 1906 ـ يىلى ھۇسەينباي موسكۋادا ئۆزىنىڭ سودا ۋاكالەتخانىسىنى قۇردى⑨.

ئوخشاش مەزگىلدە كۆپلىگەن ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئوبوروت ساھەسىدە كۈچ چىقىرىۋاتاتتى. ئۇلار ئۆزىنىڭ كۆپ سانلىكى دەسمايىسى بىلەن ھەر خىل كۆلەم ۋە ئارىلىقتا توشۇپ، سېتىپ، ھەرقايسى جايلاردىكى تەمىنلىگۈچى ۋە ئېھتىياجلىقلارنى تۇتاشتۇرۇپ، شىنجاڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي تېرىكى بولۇپ قالدى. بۇ خىل تىپقا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئۇيغۇر سودىگەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۇرۇمچى، تۇرپان، قەشقەر، ئىلى، كۇچا قاتارلىق جايلارغا يىغىلغان. بۇ ئۇيغۇر سودىگەرلەر ئىچىدە مەشھۇر راقلىرى روزى ھاجى، مەمەتئېلى قارى، ھاجى ئەمەت، ئابدۇللا ئاخۇن ئىشان، مەخسۇتئاخۇن، تۇرسۇنباباى، سادىقئاخۇن قاتارلىقلار بولۇپ، مەيلى بايلىق جەھەتتىن ياكى جەمئىيەتتىكى نام ـ ئابرۇيى بولسۇن، ئۇلار شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ تونۇلغان كىشىلىرى ئىدى⑩.

3. سانائەت بەرپا قىلىش

1907 ـ يىلى ھۇسەينباي ئىلىدا ئىلى تېرە زاۋۇتىنى قۇردى. بۇ شىنجاڭدىكى ماشىنا ئىشلەتكەن تۇنجى زاۋۇت بولۇپ قالدى. ھۇسەينباي زاۋۇت قۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئىككى چوڭ مەسىلىگە دۇچ كەلدى: بىرى، زاۋۇتقا كېرەكلىك ماشىنا ـ ئۇسكۇنە، يەنە بىرى، بۇ ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەرنى پىششىق ئىشلىتەلەيدىغان قۇرۇلۇش تېخنىكا خادىمى. ھەربىكەتلەندۇرگۈچ قىسمىدىكى تورخۇننى ياساشقا رۇسىيەدىن

ھەسەنوف ئىبراھىم دېگەن كىشىنى ئالاھىدە تەكلىپ قىلىپ كەلدى. بۇ ئۇستا ئۆزى رياسەتچىلىك قىلىپ ياسىغان تۇرخۇنغا «1909» دېگەن ساننى ئويۇپ چىقارغان بولۇپ، ئۇ ئىلى تېرە زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقىت بەلگىسى بولۇپ قالدى.

زاۋۇتقا كېرەكلىك 1 ـ تۈركۈمدىكى ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەر 1907 ـ يىلىلا ساندۇققا قاچىلىنىپ توشۇشقا باشلىنىدۇ. گېرمانىيىدىن رۇسىيگىچە پويىز بىلەن، رۇسىيىدىن ئىلىغچە ماشىنا بىلەن توشۇلىدۇ. ماشىنا ماڭالمىغان يەرلەردىن تۆگىلەرگە ئارتىلىپ توشۇلىدۇ. توشۇشقا نەچچە ئاي ۋاقىت كېتىدۇ. ماكس ئىسىملىك گېرمانىيە تېخنىكى ۋە ئۇنىڭ ۋېنگې. بېرلىن ۋە سلابودى ئىسىملىك ئىككى ئوغلى بۇ ماشىنا ئۇسكۇنىلەر بىلەن بىرلىكتە ئىلىغا كېلىپ، بۇ ماشىنىلارنى قۇراشتۇرۇشقا مەسئۇل بولدى ھەمدە ئاخىر ئىلىدا ئولتۇراقلىشىپ قالدى. زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكەن دەسلەپكى مەزگىلدە ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەرنى باشقۇرۇش، رېمونت قىلىشنى مۇشۇ گېرمانىيىلىك تېخنىك ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى ئۇستىگە ئالغانىدى.

ئىلى تېرە زاۋۇتى ئىلىدىكى 1 ـ زامانىۋى زاۋۇت بولغاچقا، ئىلى تەۋەسىدە پىشقان تېخنىك ئىشچىلارنى تېپىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا، ھۆسەينباي ماكسقا ھاۋالە قىلىپ ئۇچ نۆۋەت تېخنىكا كۇرسى ئېچىپ بىر تۈركۈم تېخنىكىلىق ئىشچىلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. 1 ـ نۆۋەتتىكى كۇرستا تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسى ۋە تەكشۈرۈش ئۇسۇلى سۆزلەندى؛ 2 ـ نۆۋەتتىكى كۇرستا ئېگەر ـ جابدۇق، ھارۋا جابدۇقلارنى ياساش تېخنىكىسى سۆزلەندى؛ 3 ـ نۆۋەتتىكى كۇرستا زاۋۇتنىڭ مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش توغرىسىدا سۆزلەندى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇچ يىلدا مىڭغا يېقىن ياش ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى تەربىيىنى قوبۇل قىلدى. ئۇنىڭ

ئىچىدىكى خېلى كۆپ قىسمى قەشقەر، يەكەن ھەمدە ھۇسەينىنباينىڭ يۇرتى ئاتۇشتىن كەلگەنىدى.

1909 - يىلى زاۋۇت رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلۇپ، ھۇسەينىباي زاۋۇت باشلىقى بولدى. ئىنىسى باۋۇدۇنبايىنى ئاتۇشتىن چاقىرتىپ كېلىپ مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى قىلدى. پۈتۈن زاۋۇت تۆت سېخقا بۆلۈنۈپ ئاساسىي جەھەتتىن تېرە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شوغۇللىنىلدى⑫.

ھۇسەينىباي سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىش ھەرىكىتى ئىلى يەرلىك سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئىلى تېرە زاۋۇتىدىن كېيىن ئىلىدا يەنە تاتار ئەلى ئەھمەد سەيدىنىڭ تەكرىتاغ تېرە زاۋۇتى، بایاشوفنىڭ تېرە زاۋۇتى، تۇراخۇن موللا ھاجىنىڭ تېرە زاۋۇتى ھەمدە ۋاڭ بىكخېڭ قاتارلىقلارنىڭ تېرە زاۋۇتلىرى قۇرۇلدى⑬. ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ سانائىتىگە بىۋاستە تۈرتكىلىك رول ئوينىغىنى شىنجاڭ يەرلىك دائىرىلىرىنىڭ ئىسلاھ قىلىش تەدبىرلىرى بولدى. يېڭى سىياسەت دەۋرىدە، شىنجاڭ يەرلىك دائىرىلىرى ئۇرۇمچى، خوتەن، لوپ، شىخو، گۇما قاتارلىق جايلاردا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك كارخانىسى، قول سانائەت ئىدارىسى، قول سانائەت ئۇيۇشمىسى، توقۇمىچىلىق ئىدارىسى قاتارلىقلارنى قۇردى⑭.

4. يېزا ئىگىلىكىنى كېڭەيتىش

شىنجاڭ دائىرىلىرى شىنجاڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئەۋزەل تەرەپلىرىنى ئىزچىل ئىزدەپ كەلدى. 1901 - يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇننىڭ ما فامىلىلىك يۇقىرى دەرىجىلىك بىر ئوفىتسېرى ئىچكىرىدىن ئىلىغا مەنسەپكە ئولتۇرۇشقا كېلىۋېتىپ يول بويىدىكى قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا كۆرگەن،

ئاڭلىغانلىرىنى يەكۈنلىگەن ۋاقتىدا كېڭەزچىلىكىنىڭ يېڭى سىياسەت مەزگىلىدە ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىگە يېڭى ئىلھام ئېلىپ كېلىدۇ، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەن ھەمدە شۇ ئۇي خىيالى بىلەن ئىلىدا كېڭەز تېرىشنى كېڭەيتىشنى تەكلىپ قىلغان. بۇنىڭ بىلەن دەسلەپكى بىر نەچچە يىلدا ئىلىنىڭ كېڭەزچىلىكىدە روشەن ئىقتىسادىي ئۈنۈم پەيدا بولۇپ، رۇسىيىگە چىقىرىدىغان ئاساسلىق تاۋار بولۇپ قالغان.

قەتئىي ئىرادە بىلەن يېڭى سىياسەتنى يولغا قويۇۋاتقان شىنجاڭ دائىرىلىرى كېڭەزچىلىكنى تېزلىكتە ھۆكۈمەت ئىشى قاتارىغا كىرگۈزدى. تۈرپان ئويمانلىقى شىنجاڭ بويىچە كېڭەز تېرىش مۇھىتى ئەڭ باپ جاي بولۇپ، ئۇزۇن مەزگىللىك كېڭەز تېرىش تارىخىغا ئىگە. بۇ رايونىنىڭ كېڭەزچىلىك ئىشلىرىنى يەنمۇ ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن شىنجاڭ باش مۇپەتتىشىنىڭ بۈيرۇقى بويىچە تۈرپاندا بىر سەررايخانا تەسىس قىلىندى. بوگلىيانسكى تەكشۈرتىپغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنىي سايا‌ھەت قىلغاندا بۇ سەررايخانىنىڭ خىزمەت ئەھۋالىنى كۆرگەن. ئۇ خاتىرىلەپ مۇنداق دېگەن: سەررايخانىنىڭ رولى كېڭەز تېرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن كېڭەز تېرىشنى تەلەپ قىلغۇچىلارغا قەرز پۇل تارقىتىش، قەرز پۇلى كېڭەز ئۈرۈقى ئېلىشقا، يەر ئىجارە ئېلىش ھەمدە پاختا پىششىقلاپ ئىشلەشكە ئىشلىتىلىدۇ. ھەربىر كىشىگە بېرىلگەن قەرز 1000 سەردىن ئېشىپ كەتمەيدۇ. ئايلىق ئۆسۈمى ھەر سەرگە ئۈچ پۇڭ، يەنى يىللىق ئۆسۈمى يۈزدە 36. دۆلىتىمىزنىڭ ئۆلچىمىدىن قارىغاندا ئۆسۈمى ئىنتايىن يۇقىرى، ئەمما، بۇ جۈڭگودا ئادەتتىكى ئىش بولۇپ، نارازىلىق يوق. قەرز مۇددىتى ئالتە ئايدىن توققۇز ئايغىچە⑮. بوگلىيانسكى يەنە: 1904 ـ يىلى شىنجاڭ دائىرىلىرى شۇ جايىنىڭ كېڭەزچىلىكىنى سۇ بىلەن تولۇق كاپالەتلەندۈرۈش مەقسىتىدە يېڭىدىن كارىز كولاش ئۈچۈن تۈرپانغا 100 مىڭ سەر

كۆمۈش ئاجرىتىپ بەرگەن دەپ مەلۇمات بەرگەن⑯.

شىنجاڭنىڭ پاختىسىغا ئەڭ ئېھتىياجلىق جاي رۇسىيە، ئۇنىڭدىن قالسا دۆلىتىمىزنىڭ شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي ئۆلكىلىرى. شىنجاڭ پاختىسى دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا ئاساسەن قىشلىق كىيىمگە ئىشلىتىلىدۇ. رۇسىيىدە كۆپىنچە يىپ ئېگىرىپ رەخت توقۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. دۆلىتىمىزدىكىلەر شىنجاڭ پاختىسىنىڭ سۈپىتىگە كۆپ پىكىر قىلمايدۇ. ئەمما، رۇسىيە زاۋۇت ئىگىلىرى شىنجاڭنىڭ پاختىسىنىڭ سۈپىتى تۆۋەن ئادەتتىكى رەخت ياكى سارۇشكا توقۇشقىلا بولىدۇ دەپ نارازىلىق قىلىدۇ⑰.

بۇنداق ھۆكۈمنىڭ ئاقىۋىتى شىنجاڭ پاختىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىگە مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتى. شۇڭلاشقا پاختا سورتىنى ياخشىلاش كەڭ ئۇيغۇر پاختىكارلىرىنىڭ كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلىسى بولۇپ قالدى. ئەڭ دەسلەپتە ھەجگە چىققان ئۇيغۇر سودىگەرلىرى چەت ئەلدىن ئامېرىكىنىڭ پاختا سورتىنى ئېلىپ كەلدى. ئۇيغۇر پاختىكارلىرى بۇ يېڭى سورتنى تېزلىكتە قوبۇل قىلدى ھەمدە قەشقەر، يېڭىسار، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلاردا ئامېرىكا پاختا سورتىنى تالىشىپ سېتىۋېلىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. قەشقەردە تۇرۇشلۇق جۇڭگو رۇسىيە بانكىسى چەت ئەلدىن ئامېرىكا پاختا سورتىنى سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى ھەمدە ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى ھەقسىز تەمىنلىدى.⑱

ئەمەلىيەتتە شىنجاڭ پاختىسىنىڭ سۈپەت مەسىلىسى سورت ۋە تېرىش ئۇسۇلىدا بولماستىن كۆپلىگەن ئايرىش، ئوراش ھالقىلىرىدا سەۋەبلىك كۆرۈلگەن. 1904 ـ يىلىدىن كېيىن، تۇرپاندا ئىلگىرى ـ كېيىن ئالتە يەردە پاختا زاۋۇتى قورۇلغان بولۇپ، مىڭدەك چىگىت ئايرىش ماشىنىسى بار ئىدى⑲. ئۇنىڭ ئىچىدە رۇسىيىنىڭ كوكوۋىن باسۇق سودا فېرمىسى تۇرپاندا

قۇرغان پاختا زاۋۇتىنىڭ كۆلىمى ئەڭ چوڭ ئىدى. بوگلىيانسكى بۇ زاۋۇت توغرىسىدا: «ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىنىڭ كونسۇل بۆلۈمىدىكى ھاننوۋىسكىنىڭ كۆچ چىقىرىشى ۋە كىرىشى بىلەن ئۆتكەن يىلى مەزكۇر زاۋۇتقا زاۋۇت قۇرىدىغان يەر ئاجرىتىپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا باش مۇپەتتىش تۇرپان دائىرىلىرىگە زاۋۇت دىرېكتورىغا ھەممە تەرەپتىن ياردەم بېرىشنى بۇيرۇق قىلدى. زاۋۇت تەرەپ ئاھالە ئىچىدە ئامبىرىكا كېڭەز سورتىنى كېڭەيتىشنى پىلانلىدى». ⑳

بوگلىيانسكى تەمىنلىگەن قەشقەر، ئىلى، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارنىڭ رۇسىيە بىلەن بولغان سودىسى توغرىسىدىكى ستاتىستىكىدا چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ قىممىتى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا: 1902 ـ يىلى قەشقەرنىڭ رۇسىيىگە چىقارغان تاۋارى 11 تۇرلۇك بولسا، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئالتە تۇرنى تەشكىل قىلغان. ئۇلار: قوي يۇڭى، كىگىز، ئۇچەي، تېرە، مويلۇق تېرە، خۇرۇم قاتارلىقلار.

1904 ـ يىلى ئىلىنىڭ رۇسىيىگە چىقارغان تاۋارى 44 تۇرلۇك بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋا مەھسۇلاتلىرى ھەمدە ياۋايى ھايۋاناتلارنىڭ يۇڭى، تېرىلىرى 34 تۇرلۇك بولغان. ئۇلار ئات، كالا، قوي، قوي يۇڭى، كالا يۇڭى، تۆگە يۇڭى، ئات يايلى، ئۆچكە تۈتىتى، قوي تېرىسى، ئۆچكە تېرىسى، موزاي تېرىسى، ئات تېرىسى، بۇغا تېرىسى، تۈلكە تېرىسى بورسۇق تېرىسى، بۆلغۇن تېرىسى، قاما، كەمچەت، سوغۇر تېرىسى، بۆرە تېرىسى، جەرەن تېرىسى، ھەر خىل جۇۋا، كىگىز، گىلەم، كىگىز قالپاق، ئۇچەي، بۇغا مۇڭگۈزى، قوي مېيى، سوپۇن، كالا مېيى، خۇرۇم قاتارلىقلار ئىدى. 1903 ـ يىلى ئۇرۇمچىنىڭ رۇسىيىگە چىقارغان تاۋارى 32 تۇرلۇك بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋا مەھسۇلاتلىرى ھەمدە ياۋايى ھايۋان يۇڭى،

تېرىلىرى 24 تۈرلۈك. ئۇلار: ئات، كالا، قوي، تۆگە، قوي يۇڭى، تۆگە يۇڭى، قوي تېرىسى، قوزا تېرىسى، ئۆچكە تېرىسى، تۈلكە تېرىسى، بۇلغۇن تېرىسى، قاما تېرىسى، قاپلان تېرىسى، ئات تېرىسى، كالا تېرىسى، تۆگە تېرىسى، گىلەم، كىگىز، ئات يايلى، ئۈچەي، كىگىز قالپاق قاتارلىقلار ئىدى.

1904 ـ يىلى ئىلىنىڭ رۇسىيىگە چىقارغان بىر مىليون 763 مىڭ 314 رۇبلى 12 كوپىكلىك سودىسى ئىچىدە چارۋا، چارۋا مەھسۇلاتلىرى ھەمدە ياۋايى ھايۋانلار تېرە، يۇڭ سودىسى 918 مىڭ 362 رۇبلى 7 كوپىك بولغان. 1902 ـ يىلى قەشقەرنىڭ روسىيىگە چىقارغان 2 مىليون 924 مىڭ 261 رۇبلىلىق سودىسى ئىچىدە چارۋا، چارۋا مەھسۇلاتلىرى ھەمدە ياۋايى ھايۋانلار يۇڭ، تېرە سودىسى 2 مىليون 564 مىڭ 439 رۇبلى بولغان. 1903 ـ يىلى ئۇرۇمچىنىڭ رۇسىيىگە چىقارغان بىر مىليون 182 مىڭ 300 رۇبلىلىق سودىسى ئىچىدە چارۋا، چارۋا مەھسۇلاتلىرى ھەمدە ياۋايى ھايۋانلار تېرە، يۇڭ سودىسى 473 مىڭ 973 رۇبلى بولۇپ، پاختىدىنلا كەينىدە تۇرغان. شۇ يىلى ئۇرۇمچىنىڭ رۇسىيىگە چىقارغان پاختا سودىسى 605 مىڭ 649 رۇبلى بولغان.

روشەنكى، چارۋا، چارۋا مەھسۇلاتلىرى ھەمدە ياۋايى ھايۋانلار تېرە، يۇڭى شىنجاڭنىڭ رۇسىيىگە بولغان سودىسىدا ئاكتىپ بالانس بولغان مۇھىم ئامىل بولغان.

ئىقتىسادىي ئۇنۇم ئاخىر ئۇيغۇرلار رايونىدىكى چارۋىچىلىقنى كۆلەملىشىشكە قاراپ تەرەققي قىلىشقا تۈرتكىلىك قىلدى. مىڭلىغان ئات، كالا، 10 مىڭلىغان قوي بىر ئائىلە ياكى بىر ئادەمنىڭ نامىغا توپلاندى. بايلارغىلا قارىتىلغان باي سۈزى بۇ مەزگىلدە چارۋىچىلىق جەھەتتىكى بايلارغىمۇ قارىتىلغاندى.

قوزا تېرىسى قىممەت بولغانلىقتىن قويلارنى پادىغا ئايرىپ بېقىش، ياخشى سورت قوبۇل قىلىش بۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر

چارۇنچىلىقىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ مەقسىتى تېخىمۇ ياخشى قوزا تېرىسىگە ئېرىشىش ئىدى. كۇچانىڭ بىنەپشە رەڭلىك قوزىسى شۇ ۋاقىتلاردا ئەڭ بازىرى ئىتتىك سورىتا ئايلانغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئوتتۇرا ئاسىيا ھەمدە كاپكازنىڭ سورتلۇق قويلىرىمۇ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا كىرگۈزۈلدى.

سانىدىن ئېيتقاندا، قوي يۇڭى ۋە ئۇچەي ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ئەڭ كەڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئىدى. بۇ خىل مەھسۇلاتلارنىڭ تاۋارلىشىش دەرىجىسىنىڭ كۇچىيىشىگە ئەگىشىپ يۇڭ ۋە ئۇچەينى يۇيۇپ تازىلاش دەسلەپكى ئاساسلىق پىششىقلاپ ئىشلەش تەرتىپى بولۇپ قالدى. قىسقىغىنە بىر مەزگىل ئىچىدە ئىلى، تارباغاتاي، ئۇرۇمچى، كۇچا، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا كۆپلىگەن يۇڭ، ئۇچەي يۇيۇپ تازىلايدىغان دۇكانلار قۇرۇلدى. بۇ دۇكانلار «مويكا» دەپ ئاتالدى.

5. كان ئېچىش

جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگونى بۆلۈۋېلىش دولقۇنىدىكى جۇڭگونىڭ كان بايلىقلىرىغا بولغان ئاچ كۆزلۈكى. جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرىنى بۇ تەبىئىي بايلىقنىڭ ئەھمىيىتىنى تونۇشقا يېتكى ئىلھام بەردى. يېتكى سىياسەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، شىنجاڭ دائىرىلىرى كان بايلىقلىرىنى ئېچىشنى، سانائەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ بىر تۈرلۈك مەزمۇنى قىلدى ھەمدە ئېچىش نۇقتىلىرىنى خوتەن، تارباغاتاي، باي، جىمسار، مايتاغ قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشتۇردى. ھۆكۈمەتنىڭ تۈرتكىسى بىلەن بۇ قەدىمىي، ئەمما تىنچ سانائەت ئورنى تېزلىكتە جانلىنىپ كەتتى.

خوتەن، تارباغاتاي ئالتۇننى ئاساس قىلدى، باي مىسنى ئاساس قىلدى، جىمسار تۆمۈرنى ئاساس قىلدى، مايتاغ نېفىتنى

ئاساس قىلدى.

ئالتۇن مەڭگۈ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايدىغان مەھسۇلات، جەمئىيەت مۇقىم، ئىقتىساد تەرەققي قىلغاندىن كېيىن، ئالتۇن بايلىق ۋە راھەت ـ پاراغەتنىڭ بەلگىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەتىۋارلىق تاۋارغا ئايلاندى. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن ئالتۇن قېزىش پەيدىنپەي ھۆكۈمەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇش دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتتى. خوتەن بوستانلىقىدىكى يۇرۇڭقاش ۋە قاراقاش دەريالىرى يېڭى ئالتۇن قېزىش رايونى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، نىيە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى سۇۋۇلجاق، چەرچەن دەرياسى جىلغىسىدىكى توغرىسايى، كوئېنلۇن تېغىدىكى ئاقتاش قاتارلىق جايلار ئالتۇن قازغۇچىلارنىڭ قىزىقىدىغان كان نۇقتىلىرى بولۇپ قالدى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىنى بويلاپ غەربكە ماڭغاندا، يەكەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، كۇچانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئۇنال دەريا ۋادىسى، كورلىدىكى قۇرۇق تاغ قاتارلىق جايلارمۇ كۆپلىگەن ئالتۇن قازغۇچىلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك دائىرىلىرى بۇ كەسىپنى كۈچەپ كونترول قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، كۆپلىگەن ئالتۇن قازغۇچىلار ئۆردەك يەمگە چاپقاندەك ھەرقايسى جايلاردىكى ئالتۇن كانلىرىغا چاپقان ۋاقىتتا، ئۆزىنىڭ بۇ كەسپىنى كونترول قىلغۇدەك ماجالى يوقلۇقىنى تونۇپ يەتتى، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھۆكۈمەتنىڭ تەسىلىگىنى ئاددىي ئامانلىق ساقلاش كاپالىتىلا بولدى(21).

بوگلىيانسكى يەنە ئالتۇن قازغۇچىلارنىڭ ئەمگەكتە بىرلىشىش ئەھۋالىغا ئالاھىدە دىققەت قىلغان. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «خۇسۇسىي ئالتۇن قازغۇچىلار ئىچىدە چوڭ كارخانىچىلار يوق. دائىم 20 دەك ئالتۇن قازغۇچى بىرلىشىپ مەلۇم كېپەك ئالتۇن چىقىدىغان دەرياغا بېرىپ ئالتۇن چايقايدۇ.

بۇنداق دەريالار تەڭرىتېغى ئەتراپىدا ئىنتايىن كۆپ، بۇنىڭدەك توپلارمۇ ھەممە يەردە تېپىلىدۇ. ئادەتتە ئۇلار بىر ئايلىق يېمەكلىكنى ئېلىپ يولغا چىقىدۇ. بىر ئايلىق جاپالىق ئەمگەكتىن كېيىن، ئادەتتىكى ئالتۇن قازغۇچىلار 30 رۇبلىغا ئېرىشىدۇ㉒.

مىس كېنىنى قېزىش كان بايلىقى مول رايونلارغا قاراپ سوزۇلۇپ باردى. بايغا 100 چاقىرىم كەلمەيدىغان كۇچا دەريا جىلغىسىدىكى ئەنئەنىۋى مىس كان نۇقتىلىرىدا، بىر قىسىم ئۇيغۇر دېھقانلىرى يېڭى مىس كېنى ئاچقان. كىشىلەر قەشقەرنىڭ قىزىل دەريا جىلغىسىدا يېڭى مىس كانلىرىنى بايقىغان. يېڭى مىس كېنىنىڭ باشلىنىشىدىلا كۆرۈنەرلىك ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ كۇچلۇك دىققىتىنى قوزغىغان. چۈنكى، مىسنى كۆپىنچە پۇل قۇيۇشقا ئىشلىتەتتى. شۇڭلاشقا، كۇچا، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى يېڭى مىس كېنى بىردەك ھۆكۈمەت ئاچقان ۋە باشقۇرغان ھەمدە پۇل قويۇشقا كېرەكلىكىدىن ئاشقان قىسمىنى ھۆكۈمەت بازاردا سانقان.

شىنجاڭدىكى ئاساسلىق مىس كانلىرى ئىلى رايونىغا تارقالغان. 1892 ـ يىلى ئىسمىلىك گېرمانىيىلىك گېئولوگ ئىلىدا بۇ يەردىكى مىس كانلىرىنى ئېپتىدائىي ئۇسۇلدىمۇ قازغىلى بولىدىغانلىقىنى بايقاپ، يەرلىك دائىرىلەرگە كەڭ كۆلەمدە ئېچىشنى تەكلىپ قىلغان. 1903 ـ يىلى، بۇ گېرمانىيىلىك گېئولوگنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن ئىلىدا مىس كېنى ئېچىش باشلانغان. ئۇزاق ئۆتمەي، ئىلى دائىرىلىرى بۇ كان نۇقتىلىرىنىڭ نەچچە يىل بۇرۇن، نەچچە ئون يىل بۇرۇن ياكى نەچچە 100 يىل بۇرۇنلا ئېچىلغان جاي ئىكەنلىكىنى بايقىغان. شۇنداق بولسىمۇ، كۆپلىگەن ئۇيغۇر دېھقانلىرى چاقىرىققا ئاۋاز قوشۇپ بۇ كانلارغا كېلىپ ئەمگەك قىلغان. ھۆكۈمەت بىر مەزگىللىك ئېچىشتىن كېيىن، تاۋلاش

تېخنىكىسى ئۇنۇم بەرمەي، ئاخىر بۇ كەسىپتىن چېكىنىپ چىقتى. بۇنىڭ بىلەن ئىلىنىڭ مىس ئېچىش كەسپى پۈتۈنلەي خەلق باشقۇرۇشىغا ئۆتتى ㉓. بۇ يېڭى سىياسەت مەزگىلىدىكى ھۆكۈمەت تەرەپ تاشلىۋەتكەن بىردىنبىر مىس قېزىش نۇقتىسى ئىدى. ئەمما، قەشقەر، كۇچا، باي قاتارلىق جايلاردىكى مىس كېنى ئېچىشنى ھۆكۈمەت باشتىن - ئاخىر بىۋاستە باشقۇرۇپ كەلدى.

تۆمۈر قوراللار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشتا كەڭ ئىشلىتىلگەنلىكتىن، تۆمۈر كان ئېچىش ئۇيغۇرلار رايونىدىن ئۇزۇندىن بۇيان روناق تېپىپ ئىقتىسادىي ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك كەسىپكە ئايلانغانىدى. بۇ مەزگىلدە چىڭ سۇلالىسى يەرلىك دائىرىلىرىنىڭ تۆمۈر كان ئېچىش ئاساسىي نۇقتىلىرى جىمسارغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، 200 دىن ئارتۇق ياللانما خادىمى بار ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى تەشكىللىگەنىدى. جىمساردا كۆمۈر كان نۇقتىسى قۇرۇشنىڭ سەۋەبى: جىمساردا يەر ئاستىسى تۆمۈر رۇدىسىنىڭ زاپىسى مول بولۇپ، تەركىبىدىكى تۆمۈر مادىدىسى يۇزدە 70% ئەتراپىدا، ئۇنىڭدىن باشقا، يېڭىسارنىڭ تۆيۇق تاغ جىلغىسىدا كۆپ مىقداردا تۆمۈر كان رۇدا بەلگىسى بايقالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېڭىسارنىڭ مازا ۋالادىمۇ؟ كۆپ مىقداردا جىگەر رەڭ تۆمۈر كان بارلىقى ئىسپاتلاندى ㉔.

نېفىت ئۇيغۇرلار رايونىدىكى تۇرمۇش ساھەسىگە كىرگەن ۋاقىتتا، كىشىلەر تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى خېلى كۆپ يەرلەردە مول نېفىت زاپىسىنىڭ ساقلىنىۋاتقانلىقىنى بايقىدى. ئالدى بىلەن، كۇچا ئەتراپىدا بۇرۇن كىشىلەر دىققەت قىلمىغان بايلىق - نېفىت بايقالدى. ئارقىدىن، ئۇرۇمچى، كۇيتۇن، شىخۇ قاتارلىق جايلاردىكى نېفىت زاپاسىمۇ كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. دەسلەپتە، كۇچا دېھقانلىرى سۇ يۇزىدە لەيلەپ يۈرگەن بىر قەۋەت مايىنى سۈزۈۋېلىپ قارا

چىراغقا يېقىلغۇ قىلغان. مۇشۇنداق ئەھۋال ئۇرۇمچىدىمۇ بولغان. شۇ يەرلىك دېھقانلار ئۆزۈن ساپلىق چۆمۈچلەر بىلەن لەيلەپ تۇرغان ماينى سۈزۈۋېلىپ يورۇتۇشقا ئىشلەتكەن. كېيىن، ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق رۇسىيىلىك بىر سائەت ئۇستىسى چىلىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن ئۆزىنىڭ بۇ كەسپىنى ئېچىشىغا ئىقتىسادىي ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. ئەمما، بۇ سائەت ئۇستىسىنىڭ نېغىت جەھەتتە يېتەرلىك بىلىمى بولمىغانلىقتىن، چىلىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ جەھەتتىكى تىرىشچانلىقى يوققا چىقتى. پەقەت كۆيتۇن ئەتراپىدىكى نېغىت قېزىشلا مەلۇم مۇڭەپپەقىيەتكە ئېرىشىپ دەسلەپكى كۆلەمدىكى نېغىت ئېچىش زاۋۇتلىرى تەشكىل قىلىنىپ، رۇسىيىدىن نېغىت ئېچىش ماشىنىسى سېتىۋېلىنىپ سەپلەندى. يېڭى مۇقىم نېغىت مەنبەسى تېپىلغانلىقتىن، نېغىت ئايرىشتىمۇ كەم بولسا بولمايدىغان تەرتىپ بولۇپ قالدى. ئۆزۈن ئۆتمەي رۇسىيىدىن سېتىۋېلىنغان بىر تۈركۈم نېغىت ئايرىش ئۈسكۈنىلىرى ئۇرۇمچىگە توشۇپ كېلىنىپ، ئۇرۇمچىدە شىنجاڭ بويىچە تۇنجى نېغىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇلدى ㉕.

يېڭى سىياسەت مەزگىلىدە ئالىيۇمىن قېزىش ئىشلىرى تازا يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئۇيغۇرلار رايونىدا ئەڭ جانلانغان كان ئىشلىرىدىن بولۇپ قالدى. ئالدى بىلەن كەلپىنىڭ كورەڭلىمە، كۆچانىڭ كەڭ بۇلاق، خوتەننىڭ قاراقاش قاتارلىق جايلىرىدىن يېڭى ئالىيۇمىن زاپىسى بايقالدى. ئەمما، ئېچىش مىقدارىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ مەزگىلدىكى ئالىيۇمىن ئېچىش ئاساسەن توقسۇنغا مەركەزلەشكەنىدى.

بوگلىيانسكى توقسۇندىكى ئالىيۇمىن ئېچىش ئەھۋالىنى خاتىرىلەپ مۇنداق دەيدۇ: «ھۆكۈمەت بۇ كانلارنى خەنزۇ سودىگەرلىرى قۇرغان شىركەتلەرگە بەرگەن بولۇپ، ئىشچىلىرى 2000 غا يېتەتتى. ئالىيۇمىن رۇدىسىنىڭ مىقدارى ئىنتايىن مول

بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بەزىدە كاللەك - كاللەك ئالىيۇمىنلار چىققان، قايتا پىششىقلاپ ئىشلەش كەتمەيدىكەن. ئېچىش خىزمىتى ماشىنا بولمىغانلىقتىن قول بىلەن ئىشلىنەتتى. قېزىۋېلىنغان ئالىيۇمىنىنىڭ كۆپ قىسمى ھۆكۈمەتكە سېتىپ بېرىلىدۇ، بىر پۈت ئالىيۇمىن بەش رۇبلى، بۇ خەنزۇلار ئىنتايىن ئىشچان، كاندا يېتەرلىك مۇقىم ئىشچى بولۇش ئۈچۈن ئۇلار ھەتتا، ئىشچىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ ئوزۇن مۇددەت تۇرۇشى ئۈچۈن كان قۇدۇقلىرى ئەتراپىدا بىرنەچچە كەنت قۇرۇشنى قارار قىلغان. چۈنكى سىرتتىن كەلگەن ئىشچىلار ئىشەنچسىز ئىدى. بۇ خىزمەت سودىگەرلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا ياخشى ئېلىپ بېرىلىپ، كارخانىچىلارنى خېلى كۆپ كىرىمگە ئىگە قىلدى ㉖.

6. مائارىپنى گۈللەندۈرۈش

شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، زور زۇڭتاڭ قاتارلىق كىشىلەر شىنجاڭ مائارىپىنى گۈللەندۈرۈشنى شىنجاڭ دائىرىلىرىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى قىلدى ھەمدە مەلۇم نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مائارىپ ئىشلىرى يېڭى يول ۋە ئۇسۇل توغرىسىدا ئىزدىنىشنى تېزلەتتى. بۇنىڭ بىلەن، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا جەدىد مەزمۇننى ئاساس قىلغان يېڭىچە مەكتەپلەر مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. ئەمما، بۇ يېڭىچە مەكتەپلەر مەيلى كۆلەم جەھەتتە، ياكى جەمئىيەتتىكى تەسىر كۈچىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر مائارىپىغا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان كۈچكە ئىگە ئەمەس ئىدى.

ئۇيغۇر مائارىپ ئىشلىرى تەرەققىياتىنىڭ يېڭى باشلىنىش نۇقتىسى يېڭى سىياسەت دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن.

1906 ـ يىلى شىنجاڭدا ماۋارىپ مۇپەتتىشى تەسىس قىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ ماۋارىپىنى مەخسۇس باشقۇردى ھەمدە ھەرقايسى جايلارنىڭ ماۋارىپىنى يولغا قويۇش نەتىجىلىرىنى ھەر دەرىجىلىك يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ سىياسىي نەتىجىلىرىنى تەكشۈرۈشتىكى بىر تۈرلۈك مەزمۇن قىلدى. شۇڭلاشقا، ئۇرۇمچىدە ئۆلكىلىك سىياسىي قانۇن مەكتىپى، ئۆلكىلىك تەجرىبە ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى قاتارلىقلار قۇرۇلدى. ھەرقايسى ۋىلايەت، نازارەت، ئوبلاست، ناھىيىلەردە ئالىي باشلانغۇچ مەكتەپ، ئىپتىدائىي باشلانغۇچ مەكتەپ، تەجرىبە مەكتەپ، ئۆگەنچىلەر مەكتىپى، ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق مەكتىپى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى. ئۆلكە مەركىزى ئۇرۇمچىدىن باشقا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ھەر خىل مەكتەپ (شۆتاك) تىن 622 سى قۇرۇلغان بولۇپ، 15 مىڭ 963 ئوقۇغۇچى بولغان. مەكتەپلەرگە ھەر يىلى 664 مىڭ 700 سەر كۇموش خىراجەت قىلىنغان ㉗.

ھۆكۈمەت ھەربىكتىنىڭ تۇرتكىسىدە، يېڭى ئىجتىمائىي مۇھىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ جەدىد ماۋارىپى تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى، بۇ خىل تەرەققىيات ئورۇنلاشتۇرۇشتىلا ئىپادىلىنىپ قالماي مەكتەپ ياشقۇرۇش كۆلىمىدە تېخىمۇ ئىپادىلەندى.

بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر جەدىد ماۋارىپىغا زور تۆھپە قوشقان زاتلار ئىچىدە ئەڭ ئالدىدا تۇرىدىغىنى ئاتوشلۇق مۇسابايوفلار ئائىلىسى بولدى.

ئۇ مەزگىلدە «ھۇسەينىيە مەكتىپى» دەپ ئاتالغان ئىكساق مەكتىپىدە يېڭى تەرەققىياتلار بولدى. ئۆز ۋاقتىدا مۇسا ھاجىنىڭ 2 ـ ئوغلى باۋۇدۇنباي بۇ ئائىلىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سودا ئىشلىرىنى باشقۇرۇۋاتاتتى. باۋۇدۇنباي ئۆزىنىڭ تەسىراتىغا ئاساسەن ئۇيغۇر جەدىد ماۋارىپىنىڭ يەنمۇ

ئىلگىرىلىگەن ھالدا كېڭىيىشى، جەدىد مائارىپىغا ئىراده باغلىغان ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيىلەش ۋە توپلاش بىلەن زور دەرىجىده مۇناسىۋەتلىك دەپ ھۆكۈم قىلغان.

1905 ـ يىلى باۋۇدۇنباي تۇركىيەدىن ئەھمەد كامال باشچىلىقىدىكى يەتته ئوقۇتقۇچىنى ئاتۇشقا ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىپ كەلدى. بىر مەزگىللىك تەييارلىقتىن كېيىن، 1907 ـ يىلى ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىكى مەخسۇس ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەيدىغان تۇنجى پېداگوگىكا مەكتىپى «ھەببىزادە» دارىلمۇئەللىمىن، «ھۇسەينىيە» مەكتىپىدە قۇرۇلدى. ئەھمەد كامال بۇ مەكتەپنىڭ مۇدىرى بولدى ㉘.

بۇ مەكتەپكە 1 ـ تۈركۈمده ئاتۇش، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن 40 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياتاق، تاماق ھەتتا قەلەم، قەغەز، سىياھلىرىغىچە باۋۇدۇنباي ئۆز ئۈستىگە ئالدى. يەنە پۈتۈن ئوقۇتقۇچى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشىنىمۇ ئۆز ئۈستىگە ئالدى. ئۇنىڭدىن باشقا، تەكلىپ قىلغان ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن يېڭىدىن تۈرالغۇ ئۆيلەرنى سالدى. بۇ ئولتۇراق ئۆيلەر سىلىنىشى ۋە ياسىلىشى قاتارلىق جەھەتلەردە ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئائىلىلەرنىڭ سەۋىيىسىدىن ئېشىپ كەتتى.

بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاساسلىق ئۆگىنىدىغان پەنلىرى — ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، تارىخ، جۇغراپىيە، رۇس تىلى، تەبىئەت، تېببابەتچىلىك، خەتتاتلىق، تەنتەربىيە، گۈزەل ـ سەنئەت، ناخشا قاتارلىق 11 خىل دەرس بولۇپ ئوقۇش تۈزۈمى ئۇچ يىل بولغان.

1909 ـ يىلى، «ھەببىزادە» مەكتىپىنىڭ داغدۇغىلىق ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. تۇنجى نۆۋەتلىك 40 نەپەر ئوقۇغۇچى ئوقۇش پۈتتۈرۈش گۇۋاھنامىسىگە ئېرىشىپ ئۇيغۇر جەدىد مەكتىپىنىڭ مۇنتىزىم تەربىيە ئالغان تۇنجى

تۇركۈم ئوقۇتقۇچىلىرىدىن بولۇپ قالدى ㉙. ئۇلار مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىن كېيىنكىسى ئۇيغۇر جەدىد ماتارىپىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە روشەن رول ئويناپ، ئۇيغۇر ماتارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن مۇھىم تۆھپە قوشتى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولغىنى گۇچۇڭغا ئەۋەتىلگەن شاۋۇدۇن قارى، كۇچالىق روزى، قۇتۇبىلىق ساۋۇت، خوتەنلىك ماھىرە خەلىپە، ئىلىلىق ئابدۇللا، قاغىلىقلىق ئابلىز، قەشقەرلىك ئابدۇرېھىم، ھەمدە شەۋكەت قاتارلىقلار㉚.

ئەمەلىيەتتە، ئوخشاش مەزگىلدە ئاتۇشتا مەلۇم قاپلىنىش نىسبىتىگە ئىگە جەدىد ماتارىپ تورى شەكىللىنىۋاتقان بولۇپ، كۆپلىگەن ئائىلە ئەھۋالى ياخشى، مەلۇماتلىق كىشىلەر ئارقا ـ ئارقىدىن پۇل چىقىرىپ ئوز كەنتلىرىدە جەدىد مەكتەپلەرنى ئاچتى. بۇ مەكتەپلەر ئادەتتە پۇل چىقارغۇچىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانىدى. ئەمما مەكتەپ ئاچقانلىقنى خەيرلىك ئىش دەپ قارىغانلىقتىن مەكتەپ ئاچقانلار جەمئىيەتتە غايەت زور ئابرۇيغا ئېرىشتى.

ئاتۇشتا مەكتەپ ئېچىپ تەرىپلەنگەنلەر مۇسابايوفلاردىن باشقا، يەنە تاشاخۇنۇم دېگەن كىشى.

تاشاخۇنۇم 1866 ـ يىلى ئاتۇشنىڭ ۋاق ۋاق كەنتىدە تۇغۇلغان بولۇپ، تاشاخۇنۇمنىڭ دادىسى ئېزىز بۇ ئوغلىنى ئىنتايىن ياخشى تەربىيىگە ئىگە قىلغان. تاشاخۇنۇم چوڭ بولغاندىن كېيىن دادىسىنىڭ كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا، يەنە سودا بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. تاشاخۇنۇمنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى بىرقەدەر ياخشىلانغاندىن كېيىن 1897 ـ يىلى ئۆز كەنتىدە بىر جەدىد مەكتىپى ئاچتى. مەكتەپكە «تاشاخۇنۇم مەكتىپى» دەپ نام بېرىلگەن. 1913 ـ يىلىغىچە تاشاخۇنۇم مەكتىپىدە موللا مۇھەممەد، موللا ھەسەن قاتارلىق كىشىلەر

ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان[31]. شىنجاڭ يەرلىك دائىرىلىرى ئىككى خىل تىل بىلىدىغان ئۇيغۇر ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيىلەشنى ھۆكۈمەت مائارىپىنىڭ بىر مەزمۇنى قىلدى. 1908 - يىلىغا كەلگەندە، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ خەنزۇچە ئوقۇشىنى ئۇچۇن تەسىس قىلغان مەكتەپ (شۆتاڭ) 80 دىن ئاشقان[32]. كەلپىندىكى مەكتەپ (شۆتاڭ) ياخشى ئوتۇق قازانغان مەكتەپلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ 1906 - يىلى ئېچىلغان، ناھىيە بازىرىغا جايلاشقان. كېيىنچە، كەلپىننىڭ سىياسىي، سودا ۋە مائارىپ ساھەسىدە باش كۆتۇرگەن كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسى مۇشۇ مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر ئىدى[33].

ئۇيغۇر جەدىد مائارىپى بىلەن شۇغۇللانغان ھۇسەينباي ۋە باۋۇدۇنباي ئاكا - ئۇكا ئىككى تىللىق ئۇيغۇر ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيىلەش ئىشلىرىنىمۇ زور كۈچ بىلەن قوللىدى. كېيىن ئىلى رايونىدىكى داڭلىق تەرجىمان داۋۇت موللا، نىياز قاتارلىقلارنى ھۇسەينباي بىلەن باۋۇدۇنباي ئۇرۇمچىدىكى مەكتەپ (شۆتاڭ) غا تاللاپ ئەۋەتىپ ئوقۇتقانىدى. ئۇيغۇر ھازىرقى زامان تارىخىدا ئۇيغۇر تەرجىمە ساھەسىدىكى ئاتاقلىق ئەرباب دەپ ئاتالغان ماخمۇت ئىلھامجانوف چوڭقۇر قەدىمكى خەنزۇ تىلى ئاساسىنى مەكتەپ (شۆتاڭ) دا ئۆگەنگەن ۋە پىتىشتۇرگەن.

يېڭى سىياسەتنىڭ ئۇيغۇر جەدىد مائارىپىنى ئالغا سۈرۈشتىكى رولى كۆرۈنەرلىك بولدى. ئەمما، ئىجتىمائىي ئۇنۇم ۋە ئىجتىمائىي تەسىرگە نەزەر سالغىنىمىزدا شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، ئۇ مەزگىلدە، ئۇيغۇر مائارىپ ئىشلىرىنىڭ فۇنكسىيىسىنى ئاساسەن ھەر دەرىجىلىك دىنىي مەكتەپلەر ئۆتىگەندى. ئەمما، بۇرۇنقىغا ئوخشىمايدىغىنى، بۇ مەزگىلدىكى ھەر دەرىجىلىك دىنىي مەكتەپلەر مەسچىتنىڭ بىر قىسمى ئەمەس

ئىدى. مەسچىت بىلەن دىنىي مەكتەپلەر ئارىسىدا روشەن بېقىنىش مۇناسىۋىتى يوق ئىدى. كۆپ ساندىكى دىنىي مەكتەپلەرنى مەلۇم رايوندىكى ئاتالمىش «جامائەت» باشقۇرغان. پرىنسىپ جەھەتتىن ئېيتقاندا «جامائەت» شۇ رايوندىكى بارلىق ئەر پۇقرالاردىن تەركىب تاپقانىدى. ئەمما، «جامائەت» ئىچىدە ئاساسلىق سۆز قىلىش ھوقۇقى، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى باي ۋە ئابرۇيى بار كىشىلەرگە مەنسۇپ ئىدى.

ئۇيغۇر جەددى ماۋارىپى مەيدانغا كېلىپ تېز سۇرئەتتە تەرەققىي قىلىۋاتقان مەزگىلدە، ئۇيغۇرلار رايونىدىكى دىنىي مەكتەپلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئوقۇتۇش مەزمۇنىنى قىسمەن جەھەتتە ئۆزگەرتىپ كېرەكلىك بولغان تەبىئىي پەنگە ئائىت مەزمۇنلارنى قوشتى. تېخىمۇ كۆپ ئەھۋال شۇ بولدىكى، دىنىي مەكتەپنىڭ ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئارىسىدىكى ھېسسىيات، ئابرۇيغا ئېغىر تەسىر يېتىپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، جەددى ماۋارىپىغا ئۆزىنى ئاتىغان كۆپلىگەن ئۇيغۇر ماۋارىپچىلىرى دىنىي مەكتەپلەرگە ھەمدە دىنىي ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارغا خېلى چوڭ دائىرىدە يول قويدى. ھۆسەينباي مەبلەغ چىقىرىپ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا مەشھۇر بولغان قەشقەر خانلىق مەدرىسىنى رېمونت قىلدۇرغان.

بۇ جەھەتلەردە ئىلى جاغىستاي كەنتى ئىنتايىن گەۋدىلىك بولغان.

جاغىستاي كەنتى ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان. 1900 ـ يىلى رۇسىيىدە ئوقۇپ كەلگەن ئىمىر ئاخۇن بۇ كەنتتىكى مەسچىتنىڭ ئىمامىلىقىنى ئۈستىگە ئالغاندىن كېيىن بۇ كەنت «جامائەت» تىگە مەسچىتكە تەۋە ئۇچ ئېغىز ئۆيىنى جەددى مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتىپ قۇرۇشنى تەكلىپ قىلغان. ئىمىر ئاخۇننىڭ تەكلىپى كەنت باشلىقى سېلىمبەگنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. بىرمەھەل تەييارلىقتىن كېيىن 1905 ـ يىلى

جاغستاي كەنتىدىكى مەكتەپ قۇرۇش ئىشى پۈتۈپ، ئۇچ سىنىپلىق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ زۆرۈر ئوقۇيدىغان دەرسلىرى ئىچىدە «قۇرئان» نى يادلاش، ئۇيغۇر يېزىقىنى ئوقۇش، يېزىش ھەمدە ھېسابلاشتىكى قوشۇش، ئېلىش، كۆپەيتىش، بۆلۈش قاتارلىقلار بار ئىدى. كۆپلىگەن ئىخلاسمەن مۇسۇلمان ئائىلە باشلىقلىرى ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ كېرەكلىك دىنىي بىلىم ۋە مەدەنىيەت بىلىمى ئۆگەنگەنلىكىدىن ئىنتايىن رازى بولۇشتى. 1910 ـ يىلى، ئىمىرئاخۇنۇمنىڭ تەكلىپى بىلەن بۇ كەنتتىكى يەنە بىر مەسچىتتىمۇ 2 ـ مەكتەپ ئېچىلدى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىن كېيىن، جاغستاي كەنتى رۇسىيىگە ئوقۇشقا چىقارغانلاردىن ئوسمان يۇنۇس، نەزەر خوجا، مىرموللا، ئەيسا دامۇللا قاتارلىقلار بار. ئۇيغۇر ھازىرقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ ماۋارىپىمۇ جاغستاي كەنتىدە تاماملانغان ㉟.

يېڭى سىياسەتنىڭ يولغا قويۇلۇشى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ قانۇن ۋە ئىنتىزامنى تەرتىپكە سېلىش، دۆلەتنى قايتا گۈللەندۈرۈش ئىلغار ئىدىيىسىنى ھەمدە مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى يارىتىلىقى، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىدىكى سانائەت ئاساسى، سودا ئاساسى، ماۋارىپ ئاساسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ دەۋردە سېلىنغانلىقىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

پايدىلانمىلار

① «جۇڭگو ـ رۇسىيە ئىلمى شەرتنامىسى»، 12 ـ ماددا، «جۇڭگو ـ رۇسىيە چېگرا شەرتنامىلىرى توپلىمى» غا قارالسۇن.

② «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 57 ـ جىلد.

③ (رۇسىيە) بېگنىن: «ھازىرقى موڭغۇلىيە»، 61 — 62 ـ بەتلەر.

④ سكربيىـــن، پامـــرا. نايدگبر: «ماكيي قەشقەردە»، «چاررۇسيىننىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىغا تاجاۋۇز قىلىش تارىخى» دىن ئېلىنغان، خەلق نەشرىياتى 1979 ـ يىل نەشرى، 355 — 346 ـ بەتلەر.

⑤ باگياۋلىنسكي: «سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونلىرى»، سودا باسمىخانىسى 1980 ـ يىل بېيجىڭ نەشرى. 11 ـ بەت.

⑥ يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

⑦ جاڭ داجۇن: «شىنجاڭنىڭ بۇران ـ چاپقۇنلۇق 70 يىلى»، 1 ـ قىسىم، 7 ـ بەت.

⑧ «سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونلىرى»، 196 — 203 ـ بەتلەر.

⑨ ئەزىزوف ئابدۇللا: «مۇسابايوفلارنىڭ كارخانىسى ھەققىدە قىسقىچە بايان»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» (ئۇيغۇرچە)، 28 ـ سان، 189 — 197 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

⑩ شېرىپ خۇشتار: «شىنخەي ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ نەمۇنىسى — روزى ھاجى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» (ئۇيغۇرچە)، 34 ـ سان، 6 — 8 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

⑪ «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، (ئۇيغۇرچە)، 28 ـ سان، 189 — 197 ـ بەتلەر،

⑫: «ھۇسەينباي. مۇسابايوفلارنىڭ كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇش جەريانى»، «غۇلجا تارىخ ماتېرىياللىرى»، (ئۇيغۇرچە)، 1 ـ سان، 38 — 43 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

⑬ يۇقىرىقى كىتاب، 43 ـ بەت.

⑭ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 2 ـ قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 ـ يىل نەشرى، 100 ـ بەت.

⑮ «سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونلىرى»، 134 ـ بەت.

⑯ يۇقىرىقى كىتاب، 135 ـ بەت.

⑰ يۇقىرىقىغا ئوخشاش.
⑱ يۇقىرىقى كىتاب، 136 ـ بەت.
⑲ يۇقىرىقى كىتاب، 136 ـ بەتتىكى ئىزاھ.
⑳ يۇقىرىقى كىتاب، 136 ـ بەت.
㉑ يۇقىرىقى كىتاب، 149 ـ بەت.
㉒ يۇقىرىقى كىتاب، 150 ـ بەت.
㉓ «سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونلىرى»، 147 ـ بەت.
㉔ يۇقىرىقى كىتاب، 146 ـ بەت.
㉕ يۇقىرىقى كىتاب، 151 — 152 ـ بەتلەر.
㉖ يۇقىرىقى كىتاب، 148 ـ بەت.
㉗ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 ـ يىل نەشرى، 235 ـ بەت.
㉘ «ھەببىزادە» — خەير ـ ساخاۋەتچىنىڭ ئەۋلادى دېگەن مەنىدە، بۇ يەردە بۇ مەكتەپ خەير ـ ساخاۋەتچىنىڭ ئەۋلادى تەرىپىدىن قۇرۇلغان دېگەن مەنىنى ئىپادىلىگەن بولۇپ، ئەمەلىيەتتە باۋۇدۇنبايغا بولغان بىر خىل مەدھىيىدۇر. شېرىپ خۇشتار: «ئۇيغۇر يېڭى مەدەنىيەت ماتېرىياللىرى يول باشچىلىرى ئاكا ـ ئۆكا مۇساباپوفلا»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، 28 ـ سان (ئۇيغۇرچە)، 28 ـ بەت.
㉙ ئىسلامجان سابىت: «شىنجاڭ يېڭى مەدەنىيەت ماتېرىپ تارىخىدىكى تۇنجى بىلىم يۇرتى — ھەببىزادە دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، 34 ـ سان (ئۇيغۇرچە)، 89 ـ بەت.
㉚ «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، 28 ـ سان (ئۇيغۇرچە)، 238 ـ بەت.
㉛ تۇرغۇن ئوبۇل، ئەسرۇللا ئابلەت: «تاشاخۇن ئەزىزى ۋە ئۇنىڭ تۆھپىلىرى»، قولىيازما (ئۇيغۇرچە)، ئەسلى نۇسخىسى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.
㉜ «چىڭ دىزۇڭ خاتىرىلىرى»، 988 ـ جىلد.

㉝ ئىمىن نىياز: «كەلپىن ناھىيىسىنىڭ مەدەنىيىتى - ماتارىپ ئىشلىرىدىن ئەسلىمە»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، 31 - سان (ئۇيغۇرچە)، 213 — 216 - بەتلەر.

㉞ ئىسمايىل ئەسقەر: «ئاتاقلىق تەرجىمان ئىلھامجانوف»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، 33 - سان (ئۇيغۇرچە)، 239 — 241 - بەتلەر.

㉟ يۈسۈپجان ئەلى: «ماتارىپچى ھېزىمئاخۇن»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، 23 - سان (ئۇيغۇرچە) 432 — 435 - بەتلەر.

2 - بۆلۈم تورپاقلارنىڭ قۇمۇل ۋاڭىغا قارشى كۈرىشى

1. دېھقان شەرۋىللانىڭ ئۆلۈۋېلىشى

1907 - يىلى ئەتىيازدا قۇمۇل بوستانلىقىدا ئاز كۆرۈلىدىغان قۇرغاقچىلىق بولدى. ئەتىيازدا قۇمۇل بوستانلىقىنى سۇغىرىدىغان تاغ كەلكۈنمۇ ھاۋا كىلىماتى نورمالسىز بولغانلىقتىن كېلەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇمۇل ۋاڭىغا سېلىق ئاشلىق تۆلەش ۋاقىت — قەرەلىمۇ بارغانسېرى يېقىنلاپ كېلىۋاتاتتى. شۇڭلاشقا، كەلكۈن، سۇغىرىش، قۇرغاقچىلىق، سېلىق ئاشلىقى قاتارلىقلار قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ پاراڭ قىلىشىدىغان تېمىسى بولۇپ قالدى.

دەل مۇشۇ ۋاقىتتا، قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان يار تۆگمەن كەنتىدىكى دېھقان شەرۋىللا ۋاڭىغا تاپشۇرىدىغان بەش دادەن سېلىق ئاشلىقىنى تۆلەشكە قۇربى يەتمىگەنلىكتىن، ۋاڭىغا بولغان غەزەپ - نەپرىتىنى بىر پارچە ئاق

خەسكە يېزىپ ئۇنى ھويلىسىدىكى جىگدە شېخىغا ئىلىپ قويۇپ، ئۆزى ئېسىلىپ ئۆلۈۋالىدۇ①.

شەرۋىلانىڭ ئۆلۈۋالغانلىق خەۋىرى يار تۇغمەن كەنتىگە تېزلا تارقايدۇ. يۇرتداشلار ئۇنىڭ ئۆلۈمىنى ئۇزاتقىلى كېلىپ ھويلىغا كىرگەندە ئالدى بىلەن جىگدە شېخىغا ئىلىپ قويۇلغان خەتنى كۆرىدۇ.

بۇ مەزگىلدىكى قۇمۇل ۋاقتى شامەخسۇت بولۇپ، ئۇ قۇمۇل تارىخىدىكى 8 - ۋاقىت ئىدى. شامەخسۇت جەمەتىگە مەنسۇپ بولسىمۇ، ۋاقىت ئەۋلادى ئەمەس ئىدى. ئۇ بەشىر ۋاڭنىڭ 2 - قىزى كىچىكئايىنى ئالغانلىقتىن قۇمۇل ۋاقى ئوردىسىدا بىرىنلا يۇقىرى مەرتىۋىگە ئېرىشىپ، ئاخىر 1882 - يىلى چىن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلىدۇ.

قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار شامەخسۇتتىن نارازى ئىدى. بۇ نارازىلىقلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى شامەخسۇتنىڭ خۇسۇسىي پەزىلىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئەمما، قۇمۇل پۇقرالىرىنىڭ شامەخسۇتقا نارازى بولۇشىدىكى تۈپ سەۋەب، شامەخسۇت باشچىلىقىدىكى قۇمۇل ۋاقى ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنى ۋەھشىيانە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانلىقى ئىدى.

شامەخسۇت ۋاڭنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى تۆت ئورۇنغا بۆلۈنگەن بولۇپ، تۆت بەگ تەيىنلەنگەن، بەگ ئاستىدا 26 دورغا تەيىنلەنگەن. بۇ خىل باشقۇرۇش ئۇسۇلى ۋاڭلىق يەر بىلەن ۋاڭلىققا تەۋە بولمىغان يەرنى ئېنىق ئايرىپ تۇرغان. تۆت بەگ ۋە 26 دورغا باشقۇرغان، دائىرە ۋاڭلىق تەۋە باشقۇرۇشىدىكى يەر ھېسابلىنىاتتى. ئۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر، ئوتلاق، يېرىم تېرىلغۇ يەر، يېرىم ئوتلاق بار ئىدى. ۋاڭلىق تېرىلغۇ يەر ۋە

ئوتلاقلاردا ئىشلەيدىغىنى ئاساسلىقى ئۇيغۇر دېھقان، چارۋىچىلىرى ئىدى. يۇقىرىدا ئېيتىلغان جايلاردا بەزى كەسىپلەرنى ئاز ساندىكى خەنزۇ، خۇيزۇ ۋە قازاقلارمۇ ئىشلەيتتى.

قۇمۇل ۋاڭلىقى تېرىلغۇ يەرنى ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلگەن بولۇپ، بىرى ۋاڭلىققا تەۋە يەر، ئۇنىڭ پۈتۈن تېرىقچىلىق ئىشلىرىغا ۋاڭ ئوردىسى مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ تەشكىللەيتتى، يەنە بىرى بۆلۈك يەر بولۇپ، ۋاڭلىققا تەۋە جايلاردىكى دېھقانلار تېرىيتتى. بۆلۈك يەر تېرىيدىغان دېھقانلار، يەيدىغان ئاشلىق، دېھقانچىلىق قوراللىرىنى ئۆزلىرى تەييارلاپ ۋاڭلىق يەردە بەش كۈندىن يەتتە كۈنگىچە ئىشلەيتتى. كۈزلۈك يىغىمدىن كېيىن، ھوسۇلنىڭ 30پىرسەنتتىن 40 پىرسەنتتىكىچە گىچە بولغان قىسمىنى يەر ئىجارىسى ئورنىدا ۋاڭ ئوردىسىغا تاپشۇراتتى. ھوسۇلنىڭ قالغان قىسمىنى ۋاڭ ئوردىسى سېلىق ئاشلىق قىلىپ سېتىۋالاتتى ھەمدە شۇ مەيداندا ھەر خىل باج ھېسابىدا يەنە بىرمۇنچە ئاشلىق تۇتۇۋالاتتى. بۇنىڭ بىلەن دېھقانلارغا ئەمگەك مېۋىسىنىڭ ئاز بىر قىسمىلا ئېشىپ قالاتتى.

شامەخسۇتنىڭ نامىدا جەمئىي 130 مىڭ تۇياق قوي، 5 مىڭ 500 تۇياق ئات، 7 مىڭ تۇياق كالا، 8 مىڭدىن ئارتۇق تۆگە بار ئىدى. بۇ چارۋىلارنى ۋاڭلىق يەر دائىرىسىدىكى چارۋىچىلار باقاتتى. چوڭ چارۋىلارنىڭ ھەر يۈزى بىر توپ، كىچىك چارۋىلارنىڭ ھەر 500 ى بىر توپ قىلىناتتى. چوڭ چارۋىلارنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى يۈزدە 50% قىلىپ بەلگىلەنگەن بولۇپ، كۆپەيگەن قىسمى ۋاڭ ئوردىسىغا تاپشۇرۇلاتتى. كىچىك چارۋىلارنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى 500 نىڭ 300 قىلىپ بېكىتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ كۆپەيگەن قىسمىمۇ ۋاڭ ئوردىسىغا

تاپشۇرۇلاتتى②.

شەرۋللا مانا مۇشۇنداق ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيە تۈپەيلىدىن چىقىش يولى تاپالماي ئۆلۈۋاتقاندى. يارتۇگمەندىكى ئۇيغۇر دېھقانلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ ئەھۋالىمۇ شەرۋللانىڭكى بىلەن ئوخشاش ئىدى. شۇڭلاشقا شەرۋللانى دەپنە قىلىش پائالىيىتى شۇ جايدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋاقىغا بولغان غەزەپ - نەپرىتىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇسۇلى بولۇپ قالدى. قەبرىستانلىقتا، يەرلىككە قويغىلى چىققان ھەربىر ئەر كىشى قائىدە بويىچە يەرلىككە يەتتە كەتمەندىن توپا تاشلىغاندىن كېيىن، قەبرە يېنىدا شەرۋللانىڭ ھايات مۇساپىسىنى تونۇشتۇرغاندا، ئۇنىڭ ئىشچان ۋە جاپا - مۇشەققەتتە ئۆتكۈزگەن ھاياتىنى بىردەك مەدھىيىلەپ، شۇ ئارقىلىق قۇمۇل ۋاقىتىنىڭ ۋەھشىيلىكى ۋە ياۋۇزلۇقىنى دارتمىلىدى.

2. ۋاقىت ئوردىسىنى قورشۇۋېلىش

شەرۋللا ئۆلۈۋېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي ئۇيغۇر شەھىرىدىكى تورپاق راجى، تورپاق زېرىپ، تورپاق شاكىر ئۇچ ئاكا - ئۈكىمۇ 13 دادەن سېلىق ئاشلىقنى بېرىشكە كۈچى يەتمەي لاپچۇققا قېچىپ كەتكەنىدى. ئۇلار لاپچۇقتا قېچىپ بارغاندا ۋاقىتنىڭ سەندالۇلىكىدىكى بىر كۆمۈر كېنىدا كان گۇمۇرۇلۇپ چۈشۈش ھادىسىسى يۈز بېرىپ 17 ئادەم ئۆلىدۇ. بۇ 17 نەپەر كان ئىشچىسى ئايرىم ھالدا ئاستانە تۆگچى، قارا دۆۋە قاتارلىق كەنتلەردىن كەلگەن بولغاچقا، كان گۇمۇرۇلۇپ ئادەم ئۆلگەنلىك خەۋىرى نەچچە ئون چاقىرىم جايغا بىردەمدىلا تارقالدى. تورپاق راجى، تورپاق زېرىپ، تورپاق شاكىر ئۇچ ئاكا - ئۈكا ئاستانە

تۆگىچى، قارا دۆڭە قاتارلىق كەنتلەردە قاتراپ يۈرۈپ، كان ئىشچىلىرىنىڭ ئائىلە - تاۋابئاتلىرىنىڭ ۋاقتا ئوردىسىغا ئۆلگەنلەرگە تۆلەم تەلەپ قىلىشقا يوشۇرۇنچە رەھبەرلىك قىلىدۇ. ۋاقتا ئوردىسى ئۆلگەنلەرگە تۆلەم بېرىشنى رەت قىلغان ۋاقىتتا 17 نەپەر ئۆلگەن ئىشچىنىڭ يۇرتىدىكى نەچچە يۈز كىشى ئاكا - ئۇكا تورپاقلارنىڭ باشلامچىلىقىدا ۋاقتا ئوردىسى تۇرۇشلۇق ئۈيغۇر شەھىرىگە ئارقا - ئارقىدىن يېتىپ كەلدى. ئۇلار ئۈزۈن بىر پارچە ئاق خەسكە ئۆلگەنلەرگە تۆلەم تۆلەپ بېرىش توغرىسىدىكى تەلەپلىرىنى چوڭ خەت بىلەن يېزىپ ۋاقتا ئوردىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى بىر گۈمبەزنىڭ ئۈستىگە ئېسىپ قويدى. ئەمما، شامەخسۇت بۇنىڭغا پەرۋاسۇ قىلمىدى.

مۇشۇنداق تىركىشىش هالىتىدىن كېيىن، ئۆز خوجا ئەھمەد، موللا نازى، دۆگامەت هەمدە باي سودىگەر خوجىنىياز قاتارلىق كىشىلەر قۇمۇل يەرلىك داىرىلىرىگە ئەرز قىلىپ، هۆكۈمەتنىڭ قۇمۇل ۋاڭىنى تۆلەم پۇلى تۆلەپ بېرىشكە مەجبۇرلاشنى تەلەپ قىلدى. قۇمۇل يەرلىك داىرىلىرى ۋاڭلىق باشقۇرۇشى داىرىسىدىكى ئىشلارنى سوراشنى خالىمىغاچقا، ئۆز خوجا ئەخەت قاتارلىقلارنىڭ ئەرزىنى قوبۇل قىلىشنى رەت قىلدى. ئۆز خوجا ئەھمەد قاتارلىقلار بۇنى ئەمەلدارلارنىڭ شامەخسۇتىنىڭ پارىسىنى ئالغانلىقىدىن بولغان دەپ قاراپ، بۇ ئويىنى كان ئىشچىلىرىنىڭ ئائىلە - تاۋابئاتلىرىغا مەدەت بەرگىلى ئۈيغۇر شەھىرىگە توپلانغان هەرقايسى جايلاردىن كەلگەن دېھقانلارغا ئېيتتىدۇ. بۇ خەۋەردىن غەزەپلەنگەن دېھقانلار ئارقا - ئارقىدىن قۇمۇل ۋاقتا ئوردىسى ئالدىغا توپلىنىدۇ، ئادەم سانى 300 دىن ئېشىپ كېتىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي، ئۆز خوجائەھمەد، دۆگامەت، خوجىنىياز قاتارلىقلار ئۈيغۇر شەھىرىدىكى دېھقانلارنى

باشلاپ ژاڭ ئوردىسىنى قورشاۋغا ئالغان توپقا قېتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئادەملەرنىڭ سانى مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە دېھقانلاردىن باشقا، قول ساناڭچىلار، سودىگەرلەر ھەمدە بىر قىسىم دىنىي زاتلارمۇ بار ئىدى. ئاكا - ئۇكا تورپاقلار ژاڭ ئوردىسىدىكى يۇمىلاق باغچىدا قوماندانلىق شتابى قۇردى. بۇ ژاقىتتا دېھقانلارنىڭ تەلىپى كان ئىشچىلىرىغا تۆلەم بېرىشنى تەلەپ قىلىش بىلەنلا چەكلەنمىدى. ئۇلار ئوچۇق قىلىپ: ھۆكۈمەتكە بەلگىلەنگەن باجنىلا تۆلەيمىز، ژاڭغا سېلىق ئاشلىق تۆلىمەيمىز، ژاڭغا ئىشلىمەيمىز، دېگەن تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ژاڭ ئوردىسى ئەتراپىدا بولۇۋاتقان غوۋغا پۈتۈن قۇمۇل دائىرىسىدە ئەكس تەسىر قوزغىدى. چەت - ياقا جايلاردىكى كەنت - قىشلاقلاردا ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىپ ئۇيغۇر شەھىرىدىكى كۈرەش قىلىۋاتقان دېھقانلارغا ئوزۇق - تۈلۈك ئەكېلىپ بەردى. يەنە بىر تەرەپتىن، ژاڭ ئوردىسى دەرۋازىنى چىڭ تاقاپ دېھقانلارنىڭ تەلىپىنى ئاڭلاشنى رەت قىلدى. تورپاق راجى، تورپاق زېرىپ، تورپاق شاكىر ۋە ئۆز خوجىئەھمەد، خوجىنىياز قاتارلىقلار ئۇرۇمچىگە ئادەم ئەۋەتىپ شىنجاڭ مۇپەتتىشى لىيەن كۈيغا قۇمۇل ژاڭى شامەخسۇت ئۇستىدىن ئەرز قىلىشنى قارار قىلدى. كۆپچىلىك خوجىئەخمەت، ئىبراھىم قاتارلىق 12 كىشىنى ۋەكىل قىلىپ كۆرسەتتى. ئىبراھىم قاتارلىق كىشىلەر ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن كۆپلىگەن قۇمۇللۇق ئەمەلدار ۋە سودىگەرلەرنىڭ ئاساسلىق يارىتىپ بېرىشى بىلەن ئۇلارنىڭ ئەرزنامىسىنى مۇپەتتىش يامۇلىغا تاپشۇرۇپ بەردى. ئەرزنامىدە شامەخسۇتنى ژاڭلىقتىن ئىلىپ تاشلاش، ژاڭ ئوردىسىغا تاپشۇرىدىغان بارلىق ئالۋان - ياساق، باجنى ئىلىپ

تاشلاش، قۇمۇل ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ بېجىنى ھۆكۈمەت بىر تۇتاش ئېلىش، قاتارلىقلار تەلەپ قىلىنغانىدى.

3. ياڭ زېڭشىننىڭ ياراشتۇرۇشى

قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قۇمۇل ۋاڭى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغانلىق خەۋىرى ھۆكۈمەت ۋە باشقا يوللار بىلەن شىنجاڭ مۇپەتتىش يامۇلىغا ئاللىبۇرۇن يېتىپ كەلگەنىدى. ھەر خىل خەۋەرلەرنىڭ ئوخشاش ۋەقەنىي تەسۋىرلىشىدە خەۋەرنىڭ تېز - ئاستىلىقى، ئەھۋالنىڭ ئېغىر - يېنىكلىك پەرقى بولسىمۇ، ئەمما ۋەقەنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلىنىش ئاقىۋىتىگە قارىتا ليەن كۈينىڭ ئۆز ئالدىغا ھۆكۈمى بار ئىدى. بۇ ۋاقىتتا، ياڭ زېڭشىن ئاقسۇنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىنىپ لەنجۇدىن قۇمۇلغا كەلگەنىدى. ليەن كۈي ياڭ زېڭشىنغا قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرى بىلەن ۋاڭ ئوردىسى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىنى بېرىپ، ئۇنىڭدىن ۋەقەنىڭ يەنىمۇ كېڭىيىپ كەتمەسلىكىنى ئۇچۇن، ماجىرانى تېزلىكتە ئاياغلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.

ياڭ زېڭشىن (1928 - 1864)، يۇننەن ئۆلكىسى مېڭزى ناھىيىسىنىڭ موبىي كەنتىدىن، 1888 - يىلى ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىسىدا 27 - بولغان، 2 - يىلى خەتمە كەردە بولغان، ھەمدە گەنسۇنىڭ فەنشۇ دېگەن يېرىگە تەقسىم قىلىنغان. 1890 - يىلىدىن باشلاپ ئىلگىرى - كېيىن جۇڭۇپي ناھىيىسى ۋە ۋېيىۋەن ناھىيىسىگە ھاكىم بولغان. 1896 - يىلى خېجۇنىڭ ۋالىيسى بولغان. 1901 - يىلى بۇيرۇقتا بىنائەن باشقا ئۆلكىلەرگە مائارىپ ئىشلىرىنى تەكشۈرۈشكە بېرىپ لەنجۇغا

قايتىپ كەلگەندىن كېيىن گەنسۇ ئالىي مەكتىپى (شۆتاك) نى قۇرغان ھەمدە قۇرۇقلۇق ئارمىيە، دارىلمۇئەللىمىن، چارلاش ساقچى ئەترىتى، سانائەت مەكتىپى (شۆتاك) قاتارلىقلارنى قۇرغان. 1908 - يىلى 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئاقسۇنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىنىپ ۋەزىپىگە ئولتۇرۇشقا مېڭىش يولىدا قۇمۇلغا كەلگەن.

ياك زېڭشىن بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئايرىم - ئايرىم ھالدا شامەخسۇت ۋە دېھقانلار ۋەكىلىنىڭ ئەرزىنى ئاڭلاپ، ئىشلارغا ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلدى، ۋاك ئوردىسىغا قاراشلىق دېھقانلارنىڭ ھاشىرىنى 5 - 7 كۈندىن ئۇچ كۈنگە قىسقارتتى.

ياك زېڭشىننىڭ يارىشتۇرۇشى بىلەن ئەھۋال ئازراق بېسىقتى. ماسلىشىش تەدبىرى قاتارىدا قۇمۇل يانداش ئايماقبېگى چېن تېيەنلۇ ئاكا - ئۆكا تورپاقلار ئىچىدىكى راجىنى ئۇيغۇر شەھىرىنىڭ شاڭيولۇقىغا تەيىنلەيدۇ.

كۆپلىگەن كىشى بۇ ئارقىلىق يانداش ئايماقبېگى چېن تېيەنلۇنىڭ بۇ ۋەقەگە بولغان پوزىتسىيىسى بىلەن لېيەن كۇينىڭ قۇمۇل دېھقانلىرى بىلەن شامەخسۇت ئوتتۇرىسىدا بولغان توقۇنۇش توغرىسىدا چىك سۆلالىسى ھۆكۈمىتىگە يوللىغان دوكلاتىدا، چېن تېيەنلۇنىڭ قۇمۇل دېھقانلىرىغا ھېسداشلىق قىلغانلىقى توغرىسىدا مۇنداق دېيىلگەن: «چېن تېيەنلۇ باندىتلار باشلىقى تورپاق راجىنى شاڭيولۇققا بەلگىلىدى. تورپاق راجى كېيىن خوجىنىياز، دوگامەت قاتارلىقلارنىڭ كۈشكۈرتۈشى بىلەن قايتا ئادەم توپلاپ قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلىپ، ئۇيغۇر شەھىرىگە قايتا كىرىپ ئىش تېرىپ يېزا - بازارلاردىكى ئاق كۆڭۈل ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى ۋاڭلىقنىڭ باشقۇرۇشىدا بولماسلىققا تەھدىت سالدى»③.

بۇ ئابزاس خاتىرىدىكى ئەھۋاللارنىڭ بىر قىسمى ئاللىقاچان يۇز بەرگەن بولۇپ، ئۇ چېغىدا تېخنىكا تورپاق راجىنىسى شائىيولۇققا بەلگىلىگەنلىكىگە دائىر ئەھۋاللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنە بىرقىسىم مەزمۇن بۇ ئەسەرنىڭ كېيىنكى بايانلىرىدا ئەكس ئېتىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ ياڭ زېڭشىننىڭ ياراشتۇرۇشىنى قىلچىمۇ قوبۇل قىلغۇسى يوق ئىدى. شۇڭلاشقا ياڭ زېڭشىن قۇمۇلدىن ئايرىلىشى بىلەنلا شامەخسۇت ھەر ئايدا 7 ـ 5 كۈنگىچە ھاشارنى داۋاملىق ئىجرا قىلدىغانلىقىنى جاكارلىدى.

بۇ خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن، تارقىلىپ كەتكەن دېھقانلار قايتىدىن توپلىنىپ تورپاق راجى قانارلىقلارنىڭ باشلامچىلىقىدا «ۋاڭنىڭ باشقۇرۇشىدا بولمايمىز» دەپ شوئار توۋلاپ ۋاڭ ئوردىسىنى قاتمۇقات قورشىۋالدى. قورقۇپ كەتكەن شامەخسۇت بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ئوردىنىڭ توققۇز دەرۋازىسىنى ئىچىدىن ياغاچ بىلەن ئەتتۈرۈپ، مىخلىتىپ تاشلىدى. غەزەپلەنگەن دېھقانلارمۇ ئوردا دەرۋازىسىنى سىرتىدىن خىش ـ كېسەكلەر بىلەن تام قوپۇرۇپ توسۇپ تاشلىدى. بۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر شەھىرى ئىنتايىن قالايمىقانچىلىققا تولغانىدى.

قۇمۇل يانداش ئايماقىغا چېپىن تېخنىكا دەسلەپتىلا قۇمۇل ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا خەيرخاھلىق قىلغاچقا، شامەخسۇت چېپىن تېخنىكا دېھقانلارنى توسۇشقا قوشۇن ئەۋەتىشنى قايتا ـ قايتا تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، باشتىن ـ ئاخىر چېپىن تېخنىكا مەدىتىگە ئىبرىشەلمىدى.

شامەخسۇت نائىلاج سۇلايمان قازى، خوجىنىياز قازى ۋە بىر خەنزۇ مىرزىبەگنى شەھەردىن چىقىپ تورپاقلار

جەمەتىدىكى ئاكا ـ ئۇكا قاتارلىق دېھقانلار سەردارلىرى بىلەن سۆھبەتلىشىشكە ئەۋەتىپ، دېھقانلارغا ئاۋۇال تارقىلىپ كېتىش، ئاندىن ئىناق كەيپىياتتا ئىككى تەرەپنىڭ شەرتلىرى ئوستىدە مەسلىھەتلىشىش تەلىپىنى قويدى.

تورپاق جەمەتىدىكى ئاكا ـ ئۇكا قاتارلىق دېھقانلار قوزغىلىڭنىڭ سەردارلىرى بولسا دېھقانلار «ۋاڭلىقنىڭ باشقۇرۇشىدا بولماسلىق» نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇنىڭغا دەرھال جاۋاب بېرىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ تەلەپ شامەخسۇتنىڭ كۆتكىنىدىن ئېشىپ كەتكەنىدى. ئۇ ئەسلىدە ياڭ زېڭشىننىڭ ياراشتۇرۇشىنى قوبۇل قىلىش ھالىتىگە قايتىپ، ھەر ئايدىكى 5 ـ 7 كۈنلۈك ھاشارنى ئۇچ كۈنگە ئازايتىشنىلا ئويلىغانىدى، شۇڭا شەھەردىن چىققانلارنىڭ ئۆتكۈزگەن سۆھبىتى نەتىجىسىز بولدى.

4. قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ قۇمۇل ۋاڭلىقىغا قارشى كۈرىشىنىڭ باستۇرۇلۇشى

شامەخسۇت قۇمۇل مەمۇرىي ئەمەلدارىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىگەندىن كېيىن باركۆلنىڭ باشبۇغى يېى شېڭفۇدىن ياردەم سورىدى. يېى شېڭفۇ قوشۇن باشلاپ قۇمۇل ئۇيغۇر شەھىرىگە كىردى ھەمدە تېزلىكتە بارلىق ئېگىزلىكلەرنى كونترول قىلدى.

تورپاق جەمەتىدىكى ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسى ئۆزلىرىنىڭ ھەر تەرەپتىن زەربىگە ئۇچراشتەك قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى بايقاپ، يېڭى تايانچ بازىلارنى ئىگىلەش ئۈمىدىدە دېھقانلارنى باشلاپ ۋاڭ يامۇلىغا ئالدىراپ ـ سالدىراپ ھۇجۇم قىلدى. 1 ـ قېتىملىق ھۇجۇمدا 30 نەچچە دېھقان جەڭگاھتا

ئۆلدى. قارىۋاغ كەنتلىك دېھقان توختى ۋاڭ يامۇلىنىڭ قوۋۇقىغا ھۆجۈم قىلغاندا بېشى قوۋۇق دەرۋازىسىنىڭ ئارىلىقىغا قىسىلىپ قېلىپ ئۆلدى. تۇرلۇك دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە تاياق ـ توقماقلار بىلەن قوراللانغان دېھقانلار ئاخىر تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى. بۇ چاغقىچە قۇمۇل ۋاڭىنىڭ يامۇلى توپتوغرا ئۈچ ئايدىن كۆپرەك مۇھاسىرىگە ئېلىنىدى.

شۇنىڭدىن كېيىنكى كۈنلەردە، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ يامۇلىنى قورشاشقا قاتناشقان 300 نەچچە دېھقان قولغا ئېلىنىدى.

تورپاقلار جەمەتىدىن زېرىپ، دۈگامەت ئاغا ـ ئىنى ھەمدە ئۆز خوجا ۋە ئەھمەدلەر موللا نازى قاتارلىقلار مەخپىي ئۆلتۈرۈلدى. تورپاقلار جەمەتىدىن شاكىر توختىنىياز قاتارلىق 30 نەچچە كىشى ياقا يۇرتلارغا پالاندى. ئۇلاردىن باشقا 150 نەچچە كىشى بىر يىلدىن 10 يىلغىچە قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى. بىرمەھەل قۇمۇل ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا خەيرخاھلىق قىلغان قۇمۇل يانداش ئايماقبېگى چېن تېيەنلۇ مەنسىپىدىن قالدۇرۇلۇپ، تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا ئۇرۇمچىگە يالاپ ئاپىرىلدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ قۇمۇل ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قۇمۇل ۋاڭىلىقىغا قارشى بۇ بىر قېتىم كۈرىشى توغرىسىدىكى يازما يادىكارلىقلىرىدا، بۇ ھەقتە خېلىي كۆپ مەلۇمات قالدۇرۇلغان، مەۋقە ئوخشاش بولمىغاچقا، ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ بۇ يازما يادىكارلىقلىرىدا ۋەقەنىڭ خاراكتېرى ۋە تارىخىي شەخسلەرگە بېرىلگەن باھالارنىڭ ھېسسىيات ئاساس قىلمىغانلىقى روشەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىكى ۋەقەنىڭ پۈتكۈل جەريانى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنىڭ يەنىلا مۇئەييەن پايدىلىنىش قىممىتى بار. ئۇ لېيەن كۇيىنىڭ قۇمۇل ئۇيغۇر

دېھقانلىرىنىڭ ۋاقىلىققا قارشى تۇرغانلىقى ھەققىدە چىڭ سۇلالىسى مەركىزىگە يوللىغان مەلۇماتنامىسىدە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. لېيەن كۈينىڭ مەلۇماتىدا مۇنداق دېيىلگەن: «قۇمۇل مۇسۇلمانلىرىنىڭ جاساق چىنۋاقىغا بەيئەت قىلىپ، غەللە - پاراق تاپشۇرۇپ، ھاشار مەجبۇرىيىتىنى ئۆتەپ كېلىۋاتقىنىغا خېلى ئۇزاق بولۇپ قالغانىدى. شۇ يىلى ئەتىيازدا، پاراكەندىچى مۇسۇلمانلاردىن خوجا مىياس، دۇگامەت قاتارلىقلار ئۈيغۇر ۋاقىلىقىغا ئىتائەت قىلماسلىق غەرىزىدە، ئالۋان - سېلىقنى ئازايتىش داۋاسىنى قىلىپ، قۇمۇل نازارەتخانىسىغا ئەرز سۇندى، يانداش ئايماقبېگى چېن تېيەنلۇ توغرا - خاتاسىنى ئايرىماي ئۇلارنىڭ ئەرزىنى قوبۇل قىلدى، كېيىن بۇ ھەقتە تەپسىلىي يوليورۇق سورىمىدى. 5 - ئاينىڭ 26 - كۈنى خوجا مىياس، دۇگامەت شايكا توپلاپ پۇل - پۇچەك يىغدى، ئۈيغۇر ۋاقىسى بۇ ئەھۋاللارنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلدى. 27 - كۈنى مۇسۇلمانلاردىن نەچچە ئون كىشى ۋاقىنىڭ يامۇلىنى كېسەك بىلەن قوپۇرۇپ قامال قىلىۋالدى. يەرلىك مۇلكىي، ھەربىي ئەمەلدارلار ئۇلارنى تارقىتىۋەتتى، بۇ ئەھۋاللار ئىلگىرى - كېيىن ئۆلكىگە مەلۇم قىلىندى. بۇ چاغدا گەنسۇدىن دوتەيلىككە تەيىنلىنىپ شىنجاڭغا ماڭغان ياڭ زېڭشىن سەپىرىدە قۇمۇلغا كەلگەندى، ئۇ ئەھۋاللاردىن ۋاقىپلىنىپ ئەھۋاللارنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلماقچى بولدى. ئۇ ئەھۋال ئىگىلەپ تەدبىر بەلگىلىدى ھەمدە مۇسۇلمانلار ھاشار - سېلىقى ھەققىدە مۇۋاپىق بەلگىلىمە تۈزۈپ، مۇسۇلمانلارنى رازى قىلىشقا تىرىشتى»④.

توقۇنۇشنىڭ سەۋەبى ۋە دېھقانلارنىڭ تەلىپى توغرىسىدىكى بۇ بىر ئابزاس مەلۇمات ۋاستىلىك بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدىكى «كېسەك بىلەن قوپۇرۇپ قامال قىلىش» ۋە ياڭ زېڭشىننىڭ

ئارىلىشىشى ھەققىدىكى بايانلارنىڭ ۋاقتى جەھەتتە سەۋەنلىك كۆرۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئادەم سانى جەھەتتىمۇ ناھايىتى چوڭ يوچۇق بار، ئۇنىڭ سەۋەبىنى چۈشىنىش جەھەتتىكى سەۋەنلىكتىن بولغان دەپ ئىزاھلاش مۇمكىن، دەرۋەقە ئۇنىڭدا ناھەقنى پەردازلاش غەرىزى بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن.

قۇمۇل ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ۋاڭلىققا قارشى كۈرىشى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇلارنىڭ «ۋاڭلىقنىڭ باشقۇرۇشىدا بولماسلىق» نى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي شوئارى قىلغانلىقى، ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ئۆزلىرى ئۈچراپ كېلىۋاتقان فېئودالىلىق ئېكسپىلاتاتسىيىگە ۋاڭلىق تۇرده زەربە بەرگەنلىكىدىن دېرەك بەردى. ھالبۇكى بۇ تۇزۇم دەل چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئاساسى ئىدى. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا قۇمۇل ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ۋاڭلىققا قارشى كۈرىشى پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدىكى چىڭ سۇلالىسىگە قارشى كۈرەش بىلەن ئىچكى جەھەتتە باغلىنىشلىق.

قۇمۇل ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قۇمۇل ۋاڭ جەمەتىگە قارشى چىققانلىق خەۋىرى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا تېزلىكتە تارالدى. خەلق ئارىسىدا تارالغان خەۋەرلەر بىلەن ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ مەلۇماتى چىقىش نۇقتىسى ۋە ھېسسىيات جەھەتتە تۈپتىن ئوخشىمايدۇ، خەلق ئارىسىدىكى خەۋەرلەردە تورپاقلار جەمەتىدىكى موللا راجى، دۆگامەت، شاكىر ۋە باشقا دېھقانلار سەردارلىرى مەدھىيىلەنگەن، شۇڭا، بۇ بىر قەپەس كۈرەشتىكى قەھرىمان شەخسلەر، ئۇلارنىڭ باتۇرلۇقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ پاجىئەسى كەڭ ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئارىسىدا كۈچلۈك ئىلھام ۋە ئىنكاس پەيدا قىلغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ

شىنخەي ئىنقىلابىنى زور كۈچ بىلەن قوللىشىغا تۈرتكە بولغان. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، قۇمۇل ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ژاڭلىققا قارشى كۈرىشى شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن شىنجاڭدا يۈز بەرگەن بىر قاتار سىياسىي ئىسلاھاتلارنىڭ دەسلەپكى سىگنالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

پايدىلانمىلار

①قۇددۇس ئابدۇسەمەت: «قۇمۇل ژاڭى شامەخسۈت»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، 34 ـ سان (ئۇيغۇرچە)، 136 — 165 ـ بەتلەر.

② «قۇمۇل ژاڭنىڭ ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشكەن ھۆكۈمرانلىقى»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى دىن تەتقىقات ئىنستىتۇتى تۈزگەن: «شىنجاڭدىكى دىنلار تەتقىقاتى»، 1 ـ سان.

③ جۈڭگو 1 ـ ئارخىپ ساريىدا ساقلىنىۋاتقان، خان ئۇزى تەستىقلىغان مىللەتلەر ئىشلىرىغا دائىر مەلۇماتنامىلەر (ئۇيغۇرلارغا ئائىت): «گەنسۇ ـ شىنجاڭ مۇپەتتىشى لىيەن كۈينىڭ قۇمۇل، تۈرپانغا قاراشلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ غەللە ـ پاراقنى ئازايتىشنى تەلەپ قىلىپ توپلىشىپ جېدەل چىقىرىشىنى بىر تەرەپ قىلىش ۋە باش گۇناھكارلارنى جازالاش ھەققىدىكى مەلۇماتنامىسى».

④ يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

3 ـ بۆلۈم ئىلى باش تۈتۈق مەھكىمىسى

1. ئۇرۇمچى قوزغىلىڭى

سەككىز دۆلەت بىرلەشمە ئارمىيىسىنىڭ جۈڭگو پايتەختىگە بېسىپ كىرىشى جۈڭگو ئىقتىسادىنى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىتىپلا قالماستىن، جۈڭگونىڭ سىياسىي ئوبرازىغا داغ چۈشۈرۈپ،

جۇڭگو خەلقىنىڭ قەلبىدە ئېغىر جاراھەت پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن «جۇڭگو قانداق قىلغاندا خارلىنىشتىن قۇتۇلالايدۇ؟» دېگەن مەسىلە يەنە بىر قېتىم پۈتۈن جۇڭگو كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلە بولۇپ قالدى.

1905 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى بىر تۈركۈم جۇڭگولۇق ئىنقىلابىي ئوغلانلار سۈن جۇڭشەننىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە ياپونىيىدە جۇڭگو ئىنقىلابى ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتىنى قۇرۇپ، سۈن جۇڭشەننى ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتىنىڭ باشلىقلىقىغا كۆرسەتتى. ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتىنىڭ نەشر ئەپكارى بولغان «خەلق گېزىتى» شۇ كۈنكى تەبرىك ماقالىسىدە ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتىنىڭ يېتەكچىسى ئىدىيىسى بولغان «ئۈچ مەسلەك» يەنى «مىللەت مەسلىكى، خەلق ھوقۇقى مەسلىكى، خەلق تۇرمۇشى مەسلىكى» نى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا يەنە «ھازىرقى چىرىك ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش»، «جۇمھۇرىيەت سىياسىي تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش»، «يەر ـ زېمىن دۆلەتكە مەنسۇپ بولۇش» قاتارلىق ئۈچ تۈرلۈك مەزمۇننى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي پروگراممىسىغا كىرگۈزدى.

1911 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى كەچتە خۇبەي يېڭى ئارمىيىسى قۇرۇلۇش 8 ـ باتالىئونى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، بىر كۈندىن كۆپرەك ۋاقىتتىلا ۋۇخەندىكى ئۈچ ناھىيىنى ئىگىلىدى. مانا بۇ جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر «شىنخەي ئىنقىلابى» ئىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي شەنشى، خۇنەن، جياڭشى، سەنشى، يۈننەن، جياڭسۇ، گۇيجۇ، ئەنخۇي، گۇاڭشى، جېجياڭ، فۇجيەن، سىچۈەن قاتارلىق ئۆلكىلەرمۇ چىڭ سۇلالىسىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولغانلىقىنى

جاكارلىدى.

پۇتۇن مەملىكەت ئىنقىلابنىڭ قاينام ـ تاشقىنلىقىغا تولغان. ئەنە شۇنداق بىر مەزگىلدە شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى يۈەن داخۇا بۇنىڭغا نىسبەتەن ھېچقانداق ئىپادە بىلدۈرمىدى ۋە شىنجاڭنى پۇتۇن مەملىكەتتىكى ئىپادە بىلدۈرمىگەن ئازغىنە بىر نەچچە ئۆلكىنىڭ بىرى قىلىپ قويدى.

شىنخەي ئىنقىلابى ھارپىسىدا چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى يۇقىرى قاتلام زاتلارنى ئومۇميۈزلۈك دېگۈدەك تەڭشىگەنىدى. ئالدى بىلەن 1910 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى يۈەن داخۇانى شەندۇڭنىڭ باش مۇپەتتىشلىكىدىن شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشلىكىگە يۆتكەنلىكىنى جاكارلىدى ①. ئارقىدىنلا يەنى 1911 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى خاڭجۇ جياڭجۈنى جى رۈينى ئىلى جياڭجۈنلۈكىگە يۆتكەنلىكىنى ئېلان قىلدى②.

يۈەن داخۇا ـ ئەنخۇي ئۆلكىسى ۋۇشيەن ناھىيىسىنىڭ دايۈەن يېزىسىدىن بولۇپ، ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمى ھەربىي قىسىمدا ئۆتكەنىدى. ئىلگىرى ئۇ خېيلۇڭجياڭ ئۆلكىسىدە ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتىگەن ۋە رۇسىيىنىڭ ۋىلادۋوتسوك قاتارلىق جايلىرىغا يوشۇرۇن كىرىپ، رۇسىيە ئارمىيىسىگە دائىر ئاخباراتلارنى توپلاش، ئىستراتېگىيىلىك جايلارنىڭ خەرىتىسىنى ئىشلەش قاتارلىق ئىشلار بىلەن ئىككى يىلدىن ئارتۇق شۇغۇللانغان، كېيىنچە شەندۇڭنىڭ تەپتىش بېگى، خېنەننىڭ پەرمانبەرداري، ئاخىر شەندۇڭنىڭ باش مۇپەتتىشى بولغان ئىدى. 1910 ـ يىلى 11 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى يۈەن داخۇانى شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشلىكىگە

تەيىنلىگەنلىكى توغرىسىدىكى يارلىقنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن 1911 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئۇرۇمچىگە كېلىپ ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋالغاندى. يۇەن داخۇانىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك بىر ئەمەلدارىدىن تېزلا چېگرا رايونىدىكى ئالىي مەمۇرغا ئايلىنىش جەريانى ئۇنىڭ چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا قەتئىي سادىق بولغانلىقىنى ئىپادىلەيتتى.

جى رۇي ئۇزۇن مەزگىللەرگىچە چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا ۋەزىپىدە بولغان بولۇپ، ئۇنى بىر قەلەمدار مەمۇر دېيىشكە بولاتتى. جى رۇي دەسلەپتە گۇاڭشۇ خانىنىڭ شاھبانۇلىرىدىن جېن جىنىڭ ئاكىسى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن كىشىلەرگە تونۇشلۇق بولۇپ كەتكەن بولسا، جياۋۇ ئۇرۇشى مەزگىلىدە كىشىلەر ئۇنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشەندى: جى رۇي گۇاڭشۇي خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ، ئەنگلىيە بىلەن بىرلىشىپ ياپونىيىگە تاقابىل تۇرۇشنى تەۋسىيە قىلدى ھەمدە قوشۇن تەشكىللەپ ياپونغا قارشى ئۇرۇش قىلىش ئىرادىسىنى ئىپادىلىدى. ھالبۇكى، جى رۇينىڭ ئويلىغانلىرى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىدىكى تەدبىر بەلگىلىگۈچى گۇرۇھنىڭ دېگەن يېرىدىن چىقالمىغاچقا ئۇنى مەركىزىي ھاكىمىيەت ئوزگىنىدىن سىقىپ چىقىرىپ ئولاستايغا مەسلىھەتچى ئامبال قىلىپ ئەۋەتىۋېتىلدى. ۋۇ شۇي قانۇن ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، جى رۇي ۋېنتوڭخې گۇرۇھىغا چېتىلىپ قېلىپ زىندانغا تاشلىنىشقا قىل قالغاندىن كېيىن، ۋەزىپىسى تۆۋەنلىتىلىپ ئىلىدىكى سولۇن باتالىئونىغا مەسئۇل قىلىپ ئەۋەتىلدى. بۇ جى رۇينىڭ ئىلى تۇپرىقىغا تۇنجى قېتىم قەدەم قويۇشى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ نەس باسقان يىللار ئىدى.

1902 ـ يىلى جى رۇي يارلىقا بىنائەن جۇڭگو ـ رۇسىيە ئىككى دۆلەتنىڭ قەشقەر چېگرا تەۋەسىدىكى بېسىلىپ قالغان دېلولارنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋەتىلدى. قىسقىغىنە ۋاقىتتىلا جى رۇينىڭ شەخسەن ئۆتتۈرىغا چىقىشى بىلەن 1 مىڭ 938 پارچە دېلو ئىشلەندى. ئارقىسىدىنلا پەرمانغا بىنائەن 12 نەپەر ئوقۇغۇچىنى ئالمۇتىغا ئوقۇشقا ئېلىپ باردى.

جى رۇي جۇڭگو ـ رۇسىيە چېگرىسىدىكى بېسىلىپ قالغان دېلولارنى بىر تەرەپ قىلغان تۆھپىسى ۋە شەخسەن ئالمۇتىغا بېرىپ كەلگەنلىكى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىدىكى تەدبىر بەلگىلىگۈچى گۇرۇھقا باشقىدىن ئىسىسق كۆرۈنۈشكە باشلىدى. 1906 ـ يىلى جى رۇي ئىلىدىن ئىگىشياغا يۆتكىلىپ ئورۇنباسار تۈتۈقلۇقتا تەيىنلەندى. 1910 ـ يىلىغا كەلگەندە جى رۇي ئىگىشيانىڭ ئورۇنباسار تۈتۈقلۇقىدىن خاتىرجەملىك جىياتجۇنلۇكىگە ئۆستۈرۈلدى. 1911 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئوردىسى جى رۇينى ئىلى جىياتجۇنلۇكىگە يۆتكىگەنلىك ھەققىدىكى پەرمانىنى ئېلان قىلدى.

شۇنداق قىلىپ مۇشۇ مەزگىللەرگە كەلگەندە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەربىي مەمۇرىي چوڭ ھوقۇق يۈەن داخۇا ۋە جى رۇينىڭ ئالىقىنىدا بولۇپ كەلدى.

شىنجاڭ يەرلىك دائىرىلىرىنىڭ خۇبىي ھەربىي ھۆكۈمىتىگە قارىتا ئىپادە بىلدۈرمەسلىكى ھەققىدە تۈرلۈك قىياسلار مەۋجۇت. ھەممىدىن بەكرەك كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغىنى ئەينى ۋاقىتتىكى «شەنشى ـ گەنسۇ باش ۋالىيسى چاڭ گېڭ، شەرقىي شىمالدىكى ئۇچ ئۆلكىنىڭ باش ۋالىيسى جاۋ ئېرشۈن، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى يۈەن داخۇا، ئىلى جىياڭجۈنى جى رۇي قاتارلىقلار چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنى ۋە خان

جەمەتىنى قۇرۇم (ئۇلانباتور) غا ياكـــى ئالتايغا كۆچۈرۈش ھەققىدە مەخپىي كېڭەشكەن» دېگەن پىكىر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېيتىشچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا رۇسىيىنىڭ غۇلجـــدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتـــيـــگە تاپشۇرۇپ بەرگەن بىر پارچە تېلېگراممـا بـۇ قـاراشنـــى ئىسپاتلايدىكەن. خۇبېي ھەربىي ھۆكۈمىتـــى يوللـــغان بۇ تېلېگراممىدا ئىلى ئىنقىلابىي پارتىيىسىنى «تېزدىن ژۇچاڭ قوزغىلىڭىغا ئاۋاز قوشۇپ چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ غەربكە كۆچۈش ۋە غەربىي شىمالنى پاراكەندە قىلىش سۇيىقەستىنى تارمار قىلىشقا چاقىرغان» ③.

ئىلى ئىنقىلابىي پارتىيىسىدىكىلەر ژۇچاڭ قوزغىلىڭىغا ئاۋاز قوشۇشقا پائال تەييارلىنىۋاتقاندا ئۇرۇمچىدە ئالدى بىلەن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. قوزغىلاڭنىڭ ئاساسلىق رەھبىرى لىيۇ شىيەنجۇن ئىدى.

لىيۇ شىيەنجۇن ياپونىيە ئوفىتسېرلار مەكتـــەپـــنـــى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ياپونىيىدە ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتىگە قاتناشقان، ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن خۇنەن، نەنجىڭ، جېجىياڭ قاتارلىق جايلاردىكى قوشۇنلارنىڭ مەشقاۋۇلى ۋە قوماندانـــى قاتارلـــق ۋەزىپىلـــەردە بـــولغـــان، 1911 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى لىيۇ شىيەنجۇن ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلگەن ۋە تېزلا ئۇيغۇر باي سودىگەر روزى ھاجى بىلەن ئالاقە ئورناتقاندى.

روزى ھاجىم ئىلگىرى يېڭى سىياسەتنى قوللـــغان ۋە شىنجاڭنىڭ سودا ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشـــىغا تۆھپە قوشقان بولسىمۇ ئاخىر يەنىلا چىـــڭ سۇلالـــســـدىن قانتـــق ئۇمىدسىزلەنگەنىدى. بىر سودىگەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇ ھەرقاچان جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگونىڭ تەرەققىياتىدىكى توسالغۇ

ئىكەنلىكىنى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ بولسا توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاشقا قۇربى يەتمەيۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەنىدى. مۇشۇ خىل قاراشقا كەلگەندىن كېيىن روزى ھاجى ئۇرۇمچىدە ھەربىكەتلىنىۋاتقان گېلاۋخۇيچىلار بىلەن ئالاقە باغلىدى. بىر مەزگىللىك ئۇچرىشىشتىن كېيىن روزى ھاجى گېلاۋخۇيچىلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتەك سىياسىي تەشەببۇسىغا پۈتۈنلەي قوشۇلۇپ تۇرلۇك سورۇنلاردا ئۇيغۇر پۇقرالىرىغا گېلاۋخۇيچىلارنىڭ رولى ۋە ئەھمىيىتىنى تەشۋىق قىلىشقا باشلىدى.

لىيۇ شىيەنجۇن ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن روزى ھاجى گېلاۋخۇيچىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ناھايىتى تېزلا لىيۇ شىيەنجۇن بىلەن تونۇشتى، كېيىنچە روزى ھاجى ۋە لىيۇ شىيەنجۇن شۇيموگو ۋە نەنسەن قاتارلىق جايلاردا كۆپ قېتىم ئۇچراشتى. كېيىن روزى ھاجى لىيۇ شىيەنجۇننى كۆپ قېتىملاپ ئۆزىنىڭ شەھەر سىرتىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانىغا چىللاپ سۆھبەتلەشتى. لىيۇ شىيەنجۇن قوزغىلىپ چىقىپ يۈەن داخۇانى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى قارار قىلغاندا روزى ھاجى سانجى، مىچۈەن، ماناس، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرىغا ئىنقىلابىي قائىدىلەرنى تەشۋىق قىلىش، ئاشلىق ۋە پۇل ـ پۇچەك غەملەش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى.

ئىش باشلاشقا ئاز قالغاندا روزى ھاجى ئاللىقاچان 25 مىڭ سەر پۇل تەييارلاپ بولغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە زور مىقداردا ئاشلىق، قىشلىق كىيىم ـ كېچەك ۋە باشقا لازىمەتلىكلەرنى توپلىغانىدى. بۇ قېتىمقى پۇل ۋە ئاشلىق توپلاش جەريانىدا ئۇرۇمچىدىكى ئۇيغۇر بايلىرىدىن مۇھەممەد قارى، ھاجى نامەتئاخۇن، مەخسۇتئاخۇن قاتارلىقلار زور كۈچ بىلەن بۇ ئىشنى

قوللاپ ـ قۇۋۇەتلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا روزى ھاجى يەنە ئىلىدىكى بۇرادەرلىرىدىن ھۈسەينباي، ھاكىمبەگ خوجا، ياقۇپباي ۋە خۇيزۇ بۇرادەرلىرىدىن ۋالىڭ قادىر قاتارلىقلارغا ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىغا پائال يارەملەردە بولۇشنى تەۋسىيە قىلدى④.

لىۋ شىيەنجۈننىڭ ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرىنى ئاخىر ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بايقاپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن گۇچېڭغا قېچىپ بېرىپ يوشۇرۇندى ۋە ۋەزىيەت سەل پەسەيگەندە يەنە ئۇرۇمچىگە قايتىپ گۇەنيىن ئىبادەتخانىسىغا جايلاشتى. ئۇزۇن ئۆتمەي گۇەنيىن ئىبادەتخانىسىنىڭ ئەتراپلىرىدا سالاھىيىتى ئېنىق بولمىغان بىرمۇنچە ئادەملەر پەيدا بولۇپ، ئىبادەتخانا ئەھلىيەتتە قاتتىق نازارەت قىلىنىدىغان. جاي بولۇپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن گۇەنيىن ئىبادەتخانىسىغا كىرىپ ـ چىققان كىشىلەرلا ئەمەس، توغرا كېلىپ قېلىپ بۇ يەردىن ئۆتكەن كىشىلەردىن تەقى ـ تۇرقى سەل ـ پەللا غەيرىي بولغانلىرى بىردەك قارىقۇيۇق سوراق قىلىنىشقا باشلىدى. ئەينى ۋاقىتتا لىۋ شىيەنجۇن بىلەن بىللە گۇنيىن ئىبادەتخانىسىدا تۇرۇۋاتقانلاردىن يەنە باشقا ئىنقىلابچىلارمۇ بار ئىدى. ئۇلارنىڭ يۇرۇش ـ تۇرۇشى چەكلىمىگە ئۇچراپلا قالماستىن، يەنە يېمەكلىك ۋە سۇ بىلەن تەمىنلەشمۇ بىر مەسىلە بولۇپ قالدى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋالدا روزى ھاجى قاتارلىق بىر تۇركۇم ئۇيغۇر بايلىرى ھەر كۈنى نەنمىن ئەتراپىدىكى ناۋايخانىلارنىڭ نانلىرىنى بىراقلا سېتىۋېلىپ ناۋايلارنى نان ساتقان بولۇپ شەھەرگە ئەكىرىپ، نانلارنى گۇەنيىن ئىبادەتخانىسىدىكى لىۋ شەنجۇن قاتارلىقلارغا يەتكۈزۈپ بېرىشكە ئەۋەتىپ تۇردى.

1911 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى بىرەيلەن يۇەن

داخۇاغا لیۇ شیەنجۇن قاتارلىقلارنىڭ پائالىیەتلىرىنى پاش قىلىپ قویدى. یۇەن داخۇا دەرھال ئۇرۇمچىدە ئومۇمیۈزلۈك ھەربىي ھالەت یۈرگۈزۈپ، لیۇ شیەنجۇن قاتارلىقلارنى قولغا ئېلىشنى بۇیرۇدى. لیۇ شیەنجۇن بۇ ۋاقىتتا خۇ چىڭیۇەننىڭ ئۆیىدە پاناھلىنىۋاتقاندى، 12 ـ ئاینىڭ 28 ـ كۈنى لیۇ شیەنجۇننىڭ بىر تۇركۈم یېقىنلىرى قولغا ئېلىندى. شۇ كۈنى لیۇ شیەنجۇن روزى ھاجىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ شەھەر سىرتىدىكى تۆڭگان بایلىرىدىن لیۇ جىنسەینىڭ تۇغمىنىدە قوزغىلاڭنىڭ قوماندانلىق شتابىنى قۇرۇپ شۇ كېچىسى سائەت توققۇزلاردا قوزغىلاڭ كۆتۈردى.

بۇ ئۇرۇمچىنىڭ ئەڭ سوغۇق بولىدىغان قىش پەسلى بولغاچقا، قوزغىلاڭچىلار كوچىلاردىن ئۆتۈپ ھۇجۇمنىڭ بىرىنچى نىشانى بولغان مۇداپىئە یېڭى ئەترايىغا كەلگەندىمۇ یەرلىك ئاھالىلەر ۋە قوشۇندىكىلەر ئاساسەن ھېچ نەرسىنى سەزمىدى. مۇداپىئە یېڭىدىكى بىر قىسىم ئوفىتسىر ـ ئەسكەرلەرنىڭ ئېچكى قىسمىدىن ماسلىشىشى بىلەن قوزغىلاڭچىلار ناھایىتى تېزلا بۇ گازارمىنى ئىشغال قىلىپ خېلىلا نۇرغۇن ئوق ـ دورا ۋە قورال ـ یاراغقا ئېرىشتى. ئارقىدىنلا قوزغىلاڭچىلار ئایرىم ـ ئایرىم ھالدا فۇشۇ بارگاھى توپچى قىسىم گازارمىسى ۋە 1 ـ ساقچى رایونى قاتارلىق جایلارغا ھۇجۇم قوزغىدى.

بۇ جایلارغا قىلىنغان ھۇجۇم ئۇیلىمىغاندا قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىدى. تاڭ سۈزۈلگەندىمۇ بۇ ئۇچ جاینىڭ بىرەرى تېخى ئىشغال قىلىنمىغانىدى. شۇنىڭ بىلەن لیۇ شیەنجۇن قوزغىلاڭچىلارنى باشلاپ مۇداپىئە گازارمىسىغا چېكىندى ۋە ئۇنى قاتتىق ساقلىدى. یۇەن داخۇا توپچى قىسمىنى یۆتكەپ كېلىپ

گازارمىنى قانتىق توپقا تۇنتى ۋە قوزغىلاڭچىلارنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلدى⑤.

لىيۇ شيەنجۇن قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن مەردانىلەرچە قۇربان بولدى. نەچچە ئونلىغان غوللۇق پىداكارلار يۈەن داخۇانىڭ بۇيرۇقى بويىچە زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى، ئۇلارنىڭ كاللىسى كېسىۋېلىنغاندىن كېيىن خەلقە ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن شەھەر قوۋۇقىغا ئېسىپ قويۇلدى.

2. كۇرە قوزغىلىڭى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلى ئۇزۇن مەزگىللىگىچە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى سىياسىي ۋە ھەربىي مەركەز بولۇپ كەلگەنىدى. كۇرەدە تۇرۇشلۇق ئىلى جياڭجۈنى بولسا چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيىتىگە ۋاكالىتەن تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا قارىتا مەمۇرىي ھوقۇق يۈرگۈزۈپ كەلگەنىدى. شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن مەمۇرىي مەركەز ئۇرۇمچىگە يۆتكەلدى ۋە ئىلىنىڭ مەمۇرىي مەركەزلىك ئورنى مەۋجۇتلۇقتىن قالدى. ئەمما ئۇنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى ئورنى يەنىلا ناھايىتى گەۋدىلىك بولدى. ئىلى جياڭجۈنى بىۋاستە ھالدا ئىلى ۋە تارباغاتايدا تۇرۇشلۇق قىسىملارغا قوماندانلىق قىلىپ رۇسىيە بىلەن بولغان دۆلەت چېگرىسىنى قوغداش ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ھەربىي ۋەزىيىتىنى ساقلاشتا سەل قارىغىلى بولمايدىغان مۇھىم رولىنى ئويناپ كەلگەنىدى. 1907 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ۋۇخەندىكى يېڭى ئارمىيىدىن 800 كىشىنى

تەشكىللەپ پىيادە ئەسكەرلەر ئەترىتى، كىچىك توپچىلار ئەترىتى، زەمبىرەكچىلەر ئەترىتى، قۇرۇلۇش ئەترىتى قاتارلىق تۆت گۇرۇپپىغا بۆلدى ۋە ياڭ زەنشۇنىڭ باشچىلىقىدا ئىلىغا ئەۋەتتى.

ياڭ زەنشۇ ياپونىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ خۇشەن مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن ۋە ياپونىيىدە ئىنقىلابىي پائالىيەتكە ئەزا بولغان، ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىدا ۋەزىپە ئۆتىگەن بولسىمۇ يەنىلا ئىنقىلابىي پارتىيىدىكىلەر بىلەن قويۇق ئالاقىدە بولۇپ كەلگەنىدى. ياڭ زەنشۇ قوماندانلىقىدىكى بۇ قوشۇن 1908 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ۋۇخەندىن يولغا چىقىپ شۇ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئىلىدىكى كۈرە قەلئەسىگە يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا فېڭ تيېمىن باشلىق بىر تۈركۈم ئىنقىلابچىلارمۇ قوشۇن بىلەن ئىلىغا كەلدى.

نەچچە مىڭ چاقىرىملىق مۇساپىنى بېسىپ ئۆتۈپ يەتتە ئايدا ئىلىغا كەلگەن ياڭ زەنشۇ قاتارلىقلارغا ۋەتەننىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئەڭ چەت سانلىدىغان بۇ رايون پۈتۈنلەي باشقىچە تۇيغۇ بەخش ئەتتى. بۇ جاي «ھاۋاسى يېقىشلىق، بايلىقى تولۇق، رۇسىيە بىلەن چېگرىداش ۋە ئەڭ دەسلەپ ئېچىلغان رايون» ئىدى. يېڭى سىياسەت يۈرگۈزۈلگەندىن بۇيان ئىلىدا «مەكتەپ ۋە زاۋۇتلار كۆپلەپ قۇرۇلغان، يوللار راۋانلاشتۇرۇلۇپ ئاپتوموبىللار قاتناۋاتقان، تېلېفون ئورنىتىلىشقا باشلاپ، كەيپىياتتا ئوچۇق ـ يورۇقلۇق ئۇۋۇج ئالغان، خەلق كۆڭلى پۈتۈنلەي يېڭى ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرگە تەلپۈنۈۋاتقان» ئىدى⑥. ياڭ زەنشۇ باشچىلىقىدىكى قوشۇن كۈرە قەلئەسىگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن دەرھال قوشۇننى كېڭەيتىپ يېڭى

ئارمىيىنىڭ ئارىلاشما بىرىگادىسى قىلىپ تولۇقلاپ قۇرۇپ چىقتى، ياڭ زەنشۇ بۇ قوشۇننىڭ بىرىگادا كوماندىرلىقىنى ئۈستىگە ئالدى. ياڭ زەنشۇگە ئەگىشىپ ئىلىغا كەلگەن فېڭ تېپىمىن ئايىرىم ـ ئايرىم ھالدا ئارىلاشما بىرىگادىغا ياكى يەرلىك باشقا ئورگانلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

فېڭ تېپىمىن قاتارلىقلار تەسىس قىلغان «ئىلى ئاممىباب گېزىتى» ئىلى رايونىدىكى يەرلىك ئىنقىلابىي پارتىيە زاتلىرىنىڭ مۇھىم مۇھاكىمە قورالى بولۇپ قالدى ۋە ئوقۇرمەنلەرنىڭ كۆچلۈك ئالقىشىغا ئېرىشتى. «ئىلى ئاممىباب گېزىتى» كۈندىلىك گېزىت بولۇپ تۆت بەت ئون ئىستونلۇق قىلىپ چىقىرىلاتتى، گېزىتنىڭ يېرىمى خەنزۇچە، يېرىمى ئۇيغۇرچە ئىدى.

ئىلى كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جاي بولۇپ، خەنزۇ، مانجۇ، موڭغۇل، شىبە، سولۇن قاتارلىق غەيرىي مۇسۇلمانلاردىن باشقا يەنە ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، قىرغىز، ئۆزبېك قاتارلىق مۇسۇلمانلارمۇ بار ئىدى، يەنە كېلىپ ئۇلار شەھەر ۋە يېزا ـ قىشلاقلاردا ئوخشاشلا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئىنقىلاب سېپىگە تارتىلىشى ئىنتقىلابىي پارتىيىدىكىلەرنىڭ ئىلى رايونىدىكى غەلىبە قىلالىشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى ئىدى.

1911 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى ۋۇچاڭ قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبە قىلغانلىق خەۋىرى ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي قىسمىدىكى بۇ خىلۋەت ماكانغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى ئۇچۇن بۇ غايەت زور ئىلھام بولدى. ئۇلار يېڭىۋاشتىن قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ، جەمئىيەتتە تەشۋىق ـ تەرغىبات قوزغىدى، بولۇپمۇ يەرلىك

مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى يۇقىرى قاتلام زاتلىرى بىلەن بولغان ئالاقىنى كۈچەيتتى. ئىنقىلابىي پارتىيىدىكىلەرنىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۆزىگە تارتقىنى ئۇيغۇرلاردىكى يۇرت كاتتىلىرىدىن ھاكىمبەگ خوجا بولدى.

ھاكىمبەگ خوجا تۇرپاندىكى ۋاڭ جەمەتلىرىدىن بولۇپ ئۇلۇغ بوۋىسى، بوۋىسى، ئاتىسى ۋە ئۆزى ئىزچىل ئىلىنى ئۇيغۇرلىرىغا مەسئۇل بولۇشتەك مەنسەپىنى ئارتقۇزۇپ كېلىۋاتاتتى. ئەمما بۇ جەمەتنىڭ ئەنئەنىۋى ئىمتىيازى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىدىلا قولدىن كەتكەن بولۇپ، چارۇسىيە ئىلىنى بېسىۋالغان ئون يىل جەريانىدا بۇ جەمەت ئىزچىل ئىمتىياز دائىرىسىگە يېقىن كەلتۈرۈلمىدى. پەقەت چىڭ سۇلالىسى ئىلىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىنلا ئاندىن مەزكۇر جەمەتنىڭ ئەسلىدىكى ئىمتىيازى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەنىدى.

ھاكىمبەگ خوجىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇش دائىرىسى سەكسەن يۇزى ئىدى. ئىلىدىكى ئىنقىلابچىلار ھاكىمبەگ خوجا بىلەن ئارىلىشىۋاتقان مەزگىللەردە ئۇرۇمچىدىكى روزى ھاجى قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ھاكىمبەگ خوجا دەرھال سەكسەن يۇزدىكى ئۇيغۇرلارنى باشلاپ ئىنقىلابنى قوللاشقا ماقۇل بولدى. مۇشۇ مەزگىللەردە ئىنقىلابىي پارتىيىدىكىلەر يەنە ئايرىم - ئايرىم ھۇسەينباي، ياقۇپباي، ۋاڭ قادىر (خۇيزۇ) قاتارلىقلار بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلارنىڭمۇ قوللىشىنى قولغا كەلتۈردى⑦.

1911 - يىل 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى جى رۇي كۈرەگە يېتىپ كېلىپ ئىلى جياڭجۈنى بولغاندىن كېيىن ئىلىدىكى قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى ئارىلاشما بىرىگادىسىنى بىكار قىلىش، ئوفىتسېر ۋە ئەسكەرلەرنى تارقىتىۋېتىش ھەققىدە بۇيرۇق

چۇشۇردى، شۇنداقلا يۇرتى ئىچكىرىدە بولغانلىرى ئىچكىرىگە قايتىش، يەرلىك ئويرات، چاخارلار ھەرقايسىسى ئۆز يايلىقىغا قايتىشقا بۇيرۇلدى⑧.

ھالبۇكى جەي رۇي ئارىلاشما بېرىگادا سەركەردە - ئەسكەرلىرىنىڭ سەپتىن ئايرىلىشى ئۇچۇن زۆرۇر بولغان شارائىتلارنى ھازىرلاپ بەرمىگەنىدى. ئىچكىرىگە قايتىدىغان سەركەردە - ئەسكەرلەرگە ماڭاش ۋە يول خىراجىتى بەرمىدى؛ ئويرات - چاخار ئەسكەرلىرىگە ماڭاش ۋە يول خىراجىتى بېرىشنى رەت قىلىپلا قالماستىن يەنە ئۇلارنىڭ قوشۇندىن ئايرىلىشتىن بۇرۇن ئۇچىسىدىكى قىشلىق كىيىملىرىنى تاپشۇرۇشنى كېرەكلىكىنى ئۇقتۇردى. يالڭ زەنشۇنىڭ قايتا - قايتا ئىلتىماس قىلىپ تۇرۇۋېلىشى بىلەن جى رۇي ئاخىر ئويرات - چاخار سەركەردە - ئەسكەرلىرىگە قىشلىق كىيىملەرنى ھازىرچە كىيىپ تۇرۇش، ئۆز ماكانلىرىغا قايتقاندىن كېيىن ئىسكىلانتا ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە قوشۇلدى. لېكىن، بۇ ئويرات - چاخارلاردىن بولغان سەركەردە - ئەسكەرلەر گازارمىدىن ئايرىلىپ يولغا چىققاندا جى رۇي ئەۋەتكەن قوشۇن ھەرقايسى ئۆتەر يوللارنى توسۇۋېلىپ ئويرات - چاخار سەركەردە - ئەسكەرلىرىدىن دەرھال قىشلىق كىيىملىرىنى سېلىپ ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە مەجبۇر قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇلاردىن نۇرغۇن ئادەم قاقاس دالىدا توڭلاپ ئۆلدى⑨. يەنە بىر قىسىم سەركەردە - ئەسكەرلەر قىشلىق كىيىمى بولمىغاچقا يول مېڭىشقا ئىلاجسىز قېلىپ گازارمىغا قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر بولدى.

بۇ ۋەقە كۇرە تەۋەسىدە غايەت زور ئەكس تەسىر قوزغىدى. ھەر مىللەت پۇقرالىرى بىرمەھەل سۇر - ھەيۋەت بىلەن مارشقا دەسسەپ يۇرگەن بۇ زەبەردەست قوشۇنىنىڭ بۇگۈنكىدەك بىچارە

هالغا چۇشۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ ئۇلارغا بەكمۇ ئېچىنىپ ۋە قاتتىق غەزەپلىنىشتى. ئۇلار ئۆزلۈكىدىن ئارىلاشما ببرىگادىنىڭ بۇ ئەسكەرلىرىگە ئوتۇن - سامان، ئوزۇق - تۇلۇك يەتكۈزۈپ بېرىپ ئۇلارنىڭ كۈندىلىك ئىستېمالىنى قاندۇردى. بىـــكار قىلىۋېتىلگەن بۇ قوشۇن ئەنە شۇ رەۋىشتە شەكىلسىـز هالدا كۈرەدىكى هەر مىللەت خەلقىنىڭ هېسداشلىقىغا ۋە مېهىر - شەپقىتىگە ئېرىشتى.

بۇنىڭغا ئۇلىشىپلا يۇز بەرگەن ئىككى ۋەقە كۈرەدىكـــى سىياسىي كەيپىياتنى تېخىمۇ جىددىيەلەشتۈرۈۋەتتى. بۇنىڭ بىرى 1911 - يىل 11 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدىكى لىيۇ شىيەنجۇن قاتارلىقلارنىڭ ئۇرۇمچى قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى، يەنە بىرى رۇسىيىنىڭ ئىلىدىكى كونسۇلى ئارقىلىق ئىلى ئىنقىلابىي پارتىيىسىدىكـــىلەرگە يەتكۈزۈپ بېرىلگەن خۇبىي هەربـــي هۆكۈمىتى تېلېگراممىسى بولدى.

شۇنداق قىلىپ ياڭ زەنشۇ قاتارلىقلار كۈرەدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش قارارىغا كېلىشتى. 1912 - يىل 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى تەشكىللىگەن ۋە رەهبەرلىك قىلغان قوزغىلاڭچىلار ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى، هەرقايسى ئاساسلىق ئورگانلار، ئوق - دورا ئىسكىلاتى قاتارلىقلارغا بىرلا ۋاقىتتا هۇجۇم قوزغىدى، ئالدىراش - تېنەش جەڭگە چىققان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى دەمالىلىقا مۇشكۈل ئەهۋالغا چۈشۈپ قالدى. ئەمما بەزى مۇهىم جايلارنى ساقلاۋاتقان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۆز ئورنىدا چىڭ تۇرۇپ جاهـىللارچە قەتئـــي قارشىلىق كۆرسىتىپ تۇرۇۋالدى. كۈرە قەلئەسىدىكى ئۇرۇشنى تېزراق ئاخىرلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىنقىلابىي پارتىيىدىكىلەر سابىق ئىلى جياڭجۈنى گۇاڭ فۇنى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ ئۆزلىرى بىلەن

تىركىشۇانتقان قوشۇننى تىركىشىشنى توختىتىشقا قايىل قىلىشقا تەكلىپ قىلىپ كەلدى.

گۇاڭ فۇ موڭغۇل بولۇپ، ئادەتتە كۆڭلى ـ كۆكسى كەڭ، ئىش بېجىرگەندە ئادىل بولغاچقا شۇ يەردە تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ چوڭقۇر ھۆرمىتىگە ئىگە ئىدى. گۇاڭ فۇ ئەسلىدە جى رۇي بىلەن بىر ۋاقىتتا خاڭجۇ جياڭجۇنلۇكىگە تەيىنلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما جى رۇينىڭ سامان تېگىدىن سۇ يۈگۈرتۈشى بىلەن كۇرەدە تۇرۇپ قېلىشقا مەجبۇر بولغانىدى.

گۇاڭ فۇنىڭ كېلىشتۇرۇشى بىلەن شۇ كېچىسى كۇرەدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئەڭ ئاخىرقى قارشىلىق ھەرىكىتىنى توختاتتى. 1 ـ ئايىنىڭ 8 ـ كۈنى كۇرەدىكى سودىگەرلەر جەمئىيىتىدە ھەر ساھە زاتلىرىنىڭ مەجلىسى ئۆتكۈزۈلدى. مەجلىستە ياڭ زەنشۇنىڭ ئونتۇرىغا قويۇشى بىلەن ھەممە بىردەك گۇاڭ فۇنى جۇڭخۇا مىنگو ھەربىي ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ئىلى باش تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇقلۇقىغا كۆرسەتتى⑩. يىغىن ھارپىسىدا بىر ئۇيغۇر ئىشلەمچىنىڭ خەۋەر قىلىشى بىلەن قوزغىلاڭچىلار ھەربىي سەردار ئۇرغاچۇننىڭ ئۆيىدىن جى رۇينى تۇتۇپ كەلدى ۋە شۇ كۇنى سەھەردە جى رۇينى كۇرەدىكى قوڭغۇراق راۋىقىغا يېقىن جايدا جەھەننەمگە ئۇزاتتى⑪.

ئىنقىلابىي قوزغىلاڭنىڭ ئەتىسى چۈشتىن بۇرۇن سائەت 11 دە چار پادىشاھنىڭ غۇلجىدىكى كونسۇلخانىسىغا قوزغىلاڭنىڭ سەۋەبى، مەقسىتى ۋە چەت ئەل مۇھاجىرلىرىنىڭ ھايات ۋە مال ـ مۈلكىگە كاپالەتلىك قىلىنىدىغانلىقى قاتارلىقلارنى ئۇقتۇردى.

ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەر مىللەت

خەلقىنىڭ يۈكسەك دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىدى. ئۇلار قوزغىلاڭچىلارنىڭ تۆھپىسىگە قارىتا ئوخشىمىغان دەرىجىدە تەشۋىقاتلارنى ۋە پىكىرلەرنى تارقىتىپ يۈردى. قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىدىلا ئىلى جياڭجۈننىڭ ئاغدۇرۇپ تاشلانغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرلەر ئېقىپ يۈردى. مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئىلى قوزغىلىڭىنى ئىنقىلابىي پارتىيىدىكىلەرنىڭ قوزغىغانلىقىنى بىلمىگەچكە خاتا ھالدا گېلاۋخۇيچىلار ئىلىدا جاڭجۈننى ئاغدۇرۇۋېتىپتۇ دەپ يۈردى. ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرى قاتلام زاتلىرى ئىلىدىكى ئىنقىلابقا قارىتا روشەن چۈشەنچىگە ئىگە ئىدى. بولۇپمۇ ئۇرۇمچىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرى قاتلام زاتلىرى لىۇ شىيەنجۈن قاتارلىق كىشىلەر. بىلەن ئارىلىشىپ باققانلىقتىن ئىنقىلابىي پارتىيىدىكىلەر قوزغىغان ۋە رەھبەرلىك قىلغان ئىلى ئىنقىلابىغا ھېسداشلىق قىلاتتى ۋە قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەيتتى، ئىلى ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە قىلغانلىقى ھەققىدە خەۋەر يېتىپ كەلگەندىن كېيىن روزى ھاجىنىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن ئۇرۇمچىدىكى ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىغا ئاتاپ زور مىقدارداپۇل ـ پۇچەك ۋە ماددىي ئەشيالارنى توپلاپ ئابدۇللا ئاخۇن ۋە ناسىر ھەسەن قاتارلىق ئىككىيلەننى مەسئۇل بولۇپ بۇ پۇل ۋە نەرسىلەرنى ئىلىغا ئاپىرىپ قوزغىلاڭچىلارغا تاپشۇرۇپ بېرىشكە ئورۇنلاشتۇردى. ئەپسۇسكى، بۇ پۇل ۋە ماددىي ئەشيالارنى ئېلىپ شىخوغا كەلگەندە يۈەن داخۇانىڭ قىسىملىرى بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى تۇتۇپ قالدى⑫.

ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى «بەش مىللەت باراۋەر» دېگەننىڭ چوڭقۇر مەنىسىنى يەنە بىر قېتىم چۈشەندى، ئۇلارنىڭ ئىلىدىكى پائالىيىتى باشتىن ـ ئاخىر يەرلىك ھەر

مىللەت خەلقىنىڭ ھېسداشلىقىغا ۋە قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشىپ كەلدى. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن جۇڭخۇا مىنگو ھەربىي ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭ ئىلى باش تۇتۇق مەھكىمىسىنى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دەرھال «بەش مىللەتنىڭ ئورتاق ھەمكارلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى» تەشكىل قىلىندى. بۇ جەمئىيەتنىڭ تۇنجى تۇركۈم ئەزالىرى ئاساسەن ئىلىدىكى ھەر مىللەت مۇتەۋەرلىرىدىن تەشكىل تاپتى. ئەزالارنىڭ ھەممىسى خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە خەت يېزىلغان ئىزنەكىلەرنى تاقاپ يۈرەتتى⑬.

«بەش مىللەتنىڭ ئورتاق ھەمكارلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى» روشەن ئىجتىمائىي سىياسىي خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى. شۇنداقلا ئەمەلىيەتتە ئىلى باش تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ بىر مۇھىم سىياسىي مەسلىھەت ئورگىنى بولۇپ قالغانىدى. «بەش مىللەتنىڭ ئورتاق ھەمكارلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى» دائىم «ھەر مىللەت زاتلىرىنى تەكلىپ قىلىپ يەرلىك ئىشلاردىن قايسىسىنى قىلىش ھەققىدە پىكىر ئالاتتى ۋە ئىختىساسلىق كىشىلەرنى تەربىيىلەپ چىقاتتى، ئۇنىڭ ئۇنۇمى ھەقىقەتەنمۇ زور بولغانىدى»⑭.

3. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىلەن ئىلى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەت

1912 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئۆلكە قوشۇنى بىلەن ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى شىخو ئەتراپىدا تىركىشىپ تۇرۇپ قالدى. ئۆلكە قوشۇنى ئىلى ئىنقىلابىنىي باستۇرۇۋېتىش مەقسىتىگە يېتەلمىدى. بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەر يەنىلا

پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدىكى ئۆزگىرىش ئىدى. ئالدى بىلەن 1912 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى شۇەنتۇڭ خان تەختتىن چۈشكەنلىكىنى جاكارلىدى، چىڭ سۇلالىسىنى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئاخىرلاشتى؛ ئەتىسى يەنى 1912 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى يۈەن شىكەي جۇمھۇرىيەتنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى، شۇنىڭ بىلەن سۈن جۇڭشەن شۇ كۈنىلا ئەنجىڭدا ۋاقىتلىق داۋزۇڭتۇڭلۇق ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەردى. ئەنجىڭ ۋاقىتلىق كېڭەش پالاتاسى يۈەن شىكەي قاتناشمىغان ئەھۋال ئاستىدا يۈەن شىكەينى ۋاقىتلىق داۋزۇڭتۇڭلۇققا سايلىدى.

بېيجىڭ ۋە ئەنجىڭلەردە يۈز بەرگەن بۇ غايەت زور ئۆزگىرىشلەر ھەققىدىكى رەسمىي خەۋەر خېلى ئۇزاق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن پوچتا تارماقلىرى ئارقىلىق يۈەن داخۇاغا يەتكۈزۈلدى. 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى مەركىزىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت شىنجاڭ باش مۇپەتتىشلىكىنى تۈتۈققا ئۆزگەرتىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى، 3 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمەت يەنە تېلېگراممىما يوللاپ شىنجاڭدىكى ئىككى تەرەپتىن «تىزدىن ئۇرۇش توختىتىش»⑮ نى تەلەپ قىلدى. ئىش بۇ يەرگە كەلگەندە يۈەن داخۇا بۇ خەۋەرلەرنى داۋاملىق يوشۇرۇپ قېلىشقا ئىلاجسىز قېلىپ 3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى جۇمھۇرىيەتنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى رەسمىي ئىپادىلىدى ھەمدە ئىلىدىكى باش تۈتۈق مەھكىمىسىگە ئۇرۇش توختىتىش ھەققىدە تېلېگراممىما يوللىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تارباغاتايدا قالدۇق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە سۆھبەتلىشىشكە باشلىدى.

شۇەنتۇڭ خانىنىڭ تەختتىن چۈشۈشى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى چىڭ سۇلالىسى بىلەن قارشىلىشىۋاتقان ئىجتىمائىي كۈچلەرگە چەكسىز ئىلھام بولدى، بۇلاردىن ھەممىدىن بەكرەك

ئىلھاملانغىنى گېلاۋخۇيچىلار بولدى. ئەنە شۇ ئىشنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ تۇرۇپ گېلاۋخۇيچىلار شىنجاڭدا ھۆكۈمەتكە بولغان قارشىلىق پائالىيەتلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. 4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئاقسۇ ژالىيسى چېن جېڭيۇەن گېلاۋخۇيچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ھەرقايسى جايلاردا گېلاۋخۇيچىلارنىڭ ئەمەلدارلارنى قەتل قىلىش ۋەقەلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن يۈز بېرىشكە باشلىدى. يۈەن داخۇا ۋەزىيەتنى كونترول قىلىشقا ئىلاجسىز قېلىپ 4 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەرگەنلىكىنى جاكارلىدى ۋە قەشقەر ژالىيسى يۈەن خۇڭيۇنى مەزكۇر ۋەزىپىگە ئۆلتۈرۈشقا تەۋسىيە قىلدى. بۇ ئەھۋال گېلاۋخۇيچىلارنىڭ ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈش پائالىيىتىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشىگە تۈرتكە بولدى. يۈەن داخۇا ئىستېپا بەرگەنلىكىنى جاكارلىغان شۇ كۈنى قاراشەھەر ھاكىمى (ژالىيسى) جاڭ شيەن گېلاۋخۇيچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئىككى كۈندىن كېيىن ئۈرۈمچىگە بېرىپ شىنجاڭ تۈتۈقىسى بولۇشقا تەييارلىنىۋاتقان يۈەن خۇڭيۇ قەشقەردە گېلاۋخۇيچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

يۈەن خۇڭيۇ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن يۈەن داخۇا دەرھال ۋاقىتلىق مەركىزي ھۆكۈمەتكە شىنجاڭ تەپتىش بېگى قوشۇمچە ئۈرۈمچىنىڭ ژالىيسى بولۇپ تۇرۇۋاتقان ياڭ زېڭشىننى شىنجاڭنىڭ تۈتۈقلۇقىغا كۆرسەتتى. 5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى يۈەن شىكەي ياڭ زېڭشىننى شىنجاڭنىڭ تۈتۈقلۇقىغا تەينىلەپ ئىلى سۆھبىتىگە مەسئۇل بولۇشنى بۇيرۇدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ياڭ زېڭشىن 1908 ـ يىلى ئاقسۇغا ژالىي بولغانىدى، 1911 ـ يىل 4 ـ ئايغا كەلگەندە شىنجاڭنىڭ تەپتىشلىكىگە، قوشۇمچە ئۈرۈمچىنىڭ ژالىيلىقىغا تەينىلەنگەنىدى.

ئۇرۇمچىنىڭ ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى بىلەن ئىلى تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى 5 ـ ئاينىڭ ئونتۇرىلىرى تارباغاتايدا سۆھبەتنى باشلاپ 7 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىگە كەلگەندە ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى ئاندىن 11 ماددىلىق «تىنچلىق كېلىشىمى» نى ئىمزالىدى ۋە ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقلىشىغا سۇندى.

سۆھبەتتە ئىككى تەرەپ دەتالاش قىلىشقان ئاساسلىق مەسىلە «شىنجاڭدا بۆلۈپ ئىدارە قىلىشنى يۈرگۈزۈش كېرەكمۇ ياكى بىرتۇتاش ئىدارە قىلىشنى يولغا قويۇش كېرەكمۇ؟» دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ قالدى. ئىلى تەرەپ ۋەكىللىرى تەڭرىتاغنى چېگرا قىلىپ تۇرۇپ شىمالىي شىنجاڭنى ئىلى باش تۇتۇق مەھكىمىسى ئىدارە قىلىپ تۇرۇش جەنۇبىي شىنجاڭنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك تۇتۇق مەھكىمىسى ئىدارە قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۆلكە تەرەپ ۋەكىللىرى بولسا ياڭ زېڭشىننىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن پۈتۈن شىنجاڭدا بىرتۇتاش ھۆكۈمرانلىقنى يولغا قويۇشتا چىڭ تۇردى، يەنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك تۇتۇق مەھكىمىسى ئىلى رايونىلا ئەمەس، يەنە تارباغاتاي، ئالتاي رايونلىرىنىمۇ بىرتۇتاش باشقۇرىدۇ، دېگەننى تەشەببۇس قىلدى.

«ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىلەن ئىلى تەرەپ ئونتۇرىسىدىكى تىنچلىق كېلىشىمى» ئىمزالانغاندىن كېيىن ياڭ زېڭشىن قولىدىكى ئىمتىياز ۋە پۈرسەتلەردىن پايدىلىنىپ يۈرۈپ ئالدى بىلەن ئىلىدىكى ئىنقىلابچىلارنىڭ يادرولۇق كۈچىنى پارچىلاپ تاشلىدى: ياڭ زېڭشىن يۈەن شىكەيگە ياڭ زەنشۇينى قەشقەرنىڭ باشبۇغلۇقىغا، گۇاڭ فۇنى ئىلىنىڭ چېگرا سەردارلىقىغا تەينىلەش ھەققىدە تەكلىپ بەردى. يۈەن شىكەي ناھايىتى تېزلا ياڭ زېڭشىننىڭ بۇ تەكلىپىنى تەستىقلىدى. ياڭ زەنشۇ تەڭرىتېغى ئارقىلىق بىۋاستە قەشقەرگە چۈشۈپ ۋەزىپىگە

ئولتۇرغاندا گۈاڭ فۇمۇ ئىلىنىڭ چېگرا سەردارلىق مەنسىپىگە ئولتۇرۇشقا ئاتلاندى⑯. ۋۇچاڭ قوزغىلىڭىغا ئاۋاز قوشۇش يۈزىسىدىن كۆتۈرۈلگەن ئىلى ئىنقىلابى مانا مۇشۇ يوسۇندا پۈتۈنلەي تۈنجۇقتۇرۇۋېتىلدى.

پايدىلانمىلار

① «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى. شۇەنتۇڭ خان دەۋرى» 43 ـ جىلد، 25 — 26 ـ بەتلەر؛ 48 ـ جىلد 19 ـ بەتلەر.

② ياڭ فېڭچۈن: «ئىلى شىنخەي ئىنقىلابى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرىياللىرى ئىشخانىسى تۈزگەن «شىنجاڭ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» 9 — 10 ـ بەتلەر؛

③ ۋەن شياڭچۈن: «ئىلى ئىنقىلابى تارىخى ھەققىدە»، «شىنجاڭ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» 32 ـ بەت.

④ شېرىپ خوشتار: «شىنخەي ئىنقىلابى دەۋرىدىكى مىللەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ نەمۇنىچىسى — روزى ھاجىم»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 34 ـ سان (ئۇيغۇرچە) 10 — 11 ـ بەتلەر.

⑤ «شۇەنتۇڭ خانلىقى 3 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى يۈەن داخۇانىڭ ئىچكى كابىنىتقا يوللىغان تېلېگراممىسى» ـ «شىنجاڭنىڭ بوران ـ چاپقۇنلۇق 70 يىلى» 47 ـ بەت.

⑥ يۈقىرىقى كىتاب، 48 ـ بەت.

⑦ «ئىلى شىنخەي ئىنقىلابى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» ـ «شىنجاڭ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» 9 ـ بەت.

⑧ دىڭ باۋشەن: «ئىلى ئىنقىلابى ھەققىدە ئەسلىمە» ـ شىنجاڭ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» 9 ـ بەت.

⑨ گۈەن شىڭسەي (شىبە): «ئىلى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» ـ «شىنجاڭ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» 36 ـ بەت.

⑩ «شىنجاڭنىڭ ھازىرقى زامان سىياسىي، ئىجتىمائىي تارىخى» 23 ـ بەتتىكى ئىزاھقا قارالسۇن.

⑪ «ئىلى شىنخەي ئىنقىلابى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» 35 ـ بەت.

⑫ «ئۇرۇمچى تارىخ ماتېرىياللىرى» 5 ـ سان (ئۇيغۇرچە) 168 ـ 169 ـ بەتلەر.

⑬ «شىنجاڭ شىنخەي ئىنقىلابى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» 36 ـ بەت.

⑭ يۇقىرىقى كىتاب، 41 ـ بەت.

⑮ جۇڭگو تارىخشۇناسلىق جەمئىيىتى تۈزگەن «شىنخەي ئىنقىلابى» 7 ـ قىسىم، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1957 ـ يىل نەشرى 473 ـ بەت.

⑯ «شىنجاڭ شىنخەي ئىنقىلابى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» 44، 45، 33 ـ بەتلەر.

4 ـ بۆلۈم قۇمۇل، چىرا دېھقانلىرىنىڭ فېئوداللىق زۇلۇمغا ۋە چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى كۈرەشلىرى

1. تۆمۈر خەلىپە رەھبەرلىكىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى

1912 ـ يىلى ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى ئۆلكە قوشۇنىنى ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇپ قىلىپ، زور كۈچ بىلەن ئۇرۇمچىگە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتقاندا، يۈەن داخۇا قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇنقا 500 كىشىلىك ئۇيغۇر قوشۇنى تەشكىلەش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى ۋە ئۇلارنى ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىپ ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىغا قارشى سالماقچى بولدى. شامەخسۇت ئۆزىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدىن «ئىككى ئوغلى بارلارنىڭ بىر ئوغلىنى ئېلىش» پرىنسىپى بويىچە ناھايىتى تېزلا 500 كىشىلىك خىللانغان ئۇيغۇر قوشۇنى توپلاپ چىقتى. بۇ ئۇيغۇر يىگىتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى تەكرىتېغىنىڭ تاغلىق رايونلىرىدىن ئېلىنغان بولغاچقا سوغۇققا چىداملىق بولۇشتىن سىرت يەنە

چارۇپچىلىق ۋە ئوۋچىلىق تۈرمۇشى سەۋەبىدىن چەۋەندازلىق ۋە مەرگەنلىكتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىدى، بولۇپمۇ ئوچقاندەك چېپىپ كېتىۋاتقان ئات ئۈستىدە قارىغا ئېلىشتا ھەمىشە ئادەمنى ھەيران قالدۇراتتى. شۇڭا بۇ تارماق قوشۇن مەشىق مەيدانىدا ئاددىيغىنە سەپ مەشىقى قىلغاندىن كېيىنلا دەرھال ئۇرۇمچىگە ئاتلىنىش بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالدى.

قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت قۇمۇل شەھىرىنىڭ سىرتىدا دەبدەبىلىك مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ ئۇلارنى ئۇزىتىپ قويماقچى بولدى. سەھەردە شەھەر سىپىلىدا ناغرا ـ سۇناي ئاۋازى كۆكنى تىترەتكەن، رەڭگارەڭ تۇغ ـ ئەلەملەر تۇشمۇ ـ تۇشتا لەپىلدەپ تۇرغان بىر پەيتتە قوشۇن مەيدانغا كىرىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭلا كۆكنى لەرزىگە كەلتۈرۈۋاتقان ناغرا ـ سۇناي ئاۋازىنى تۇشمۇتۇشتىن كۆرۈلگەن يىغا ـ زارا، قىيا ـ چىيا ئاۋازى بىرىپ كەتتى. يىغا ـ زارا قىلىۋاتقانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەسكەرلىككە تۇتۇلغانلارنىڭ ئۇزاتقىلى كەلگەن ئاتا ـ ئانا، خوتۇن ۋە بالا، ئاكا ـ ئۇكا، ئاچا ـ سىڭىل قاتارلىق تۇغقانلىرى ئىدى. ئۇلارغا ئوغۇللىرى، ئەرلىرى ۋە قېرىنداشلىرىنىڭ ئۇزاققا قالماي ئۇرۇشتا ئۆلۈپ كېتىدىغانلىقى بەش قولدەك ئايان ئىدى.

پېشىن نامىزىدىن كېيىن قوشۇن يولغا چىقتى. بۇ ۋاقىتتا قۇمۇل كونا شەھىرىنىڭ كوچىلىرى ئادەملەرگە لىق تولغان بولۇپ، يولنىڭ قاسىنقىدا سانجاق ـ سانجاق تۇرۇپ كېتىشكەن ئادەملەر قۇلاقنى يارغۇدەك ناغرا ـ دۇمباق ساداسى ئىچىدە بىرلىرى يىغا ـ زارا قىلىشىپ كۆز ياشلىرىنى تۆكۈشۈۋاتقان، بىرلىرى خوشلاشقاچ ئامانلىق تىلەشكەن ھالەتتە قوشۇنىنى ئۇزىتىپ قويدى. شامەخسۇت شەخسەن توغۇچى كەنتىنىڭ دورغىسى ھەجەر باقىنى بۇ قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىشقا تەيىنلىدى. 500 كىشىلىك بۇ قوشۇن ئەنە شۇ يوسۇندا كونا

شەھەردىن ئايرىلىپ، شۇ كۈنى كەچتە ئۆتەڭدە قوندى ۋە پەقەت 20 چاقىرىم يول يۈرگەن بولدى.

بۇ تارماق قوشۇن تەشكىل قىلىنغاندىن تارتىپ مەشىق قىلىپ يولغا چىقانغا قەدەر ھېچكىممۇ ئۇلارنىڭ ھاشار مەسىلىسى ھەققىدە بىرەر كونكرېت چۈشەنچە ياكى ۋەدە بېرىپ باقمىدى. قوشۇندىكى تۆمۈر ئىسىملىك ئوتتۇرا ياشلىق بىرەيلەن شۇ كۈنكى قونالغۇدا ئۆز ھەمراھلىرىغا تۈنجى بولۇپ مۇشۇ مەسىلىنى چۈرىدەپ گەپ تەشتى. كۆپچىلىكنىڭ ھەممىسى «بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە ياخشىلىقتىن يامانلىق كۆپ، ۋاڭ ئوردىسى جەزمەن ئەسكەرلىككە تۈتۈلغانلارنىڭ ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرىنىڭ ھاشار مەجبۇرىيىتىنى يەڭگىللىتىشى كېرەك، بۇمۇ ئەسكەرلىككە تۈتۈلغانلارنىڭ ئۆز ئائىلىسىگە قىلغان ئاز ـ تولا ياردىمى بولۇپ قالار» دەپ قاراشتى. شۇنىڭ بىلەن كۆپچىلىكنىڭ ھەممىسى بۇنى ماقۇل كۆرۈپ، بىرىم كېچىدىن ئاشقاندا پۈتۈن قوشۇندىكىلەر تۈيۈقسىز يىغىلىپ ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرىنىڭ ھاشىرىنى ئېيىغا ئىككى كۈنگە قىسقارتىشى كېرەك، بولمىسا ئۇرۇمچىگە بارمايمىز دەپ تەلەپ قويدى. ھەجەر باقى ئۆزنىڭ مۇنداق قىلىشقا قۇربى يەتمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندە يىگىتلەر ھەجەر باقى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ قورال ـ ياراغلىرىنى چۈۋۈپ تاشلىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەندىن كېيىن ھەجەر باقى قۇمۇلغا قايتىپ شامەخسۇتقا يىگىتلەرنىڭ بۇ تەلىپىنى يەتكۈزۈشكە رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن بۇ ئىش تىنچىدى. بۇ جەريانىدا تۆمۈر خەلىپە ئۆزىنىڭ كۆپچىلىككە باش بولالايدىغان جاسارىتى ۋە تالانتىنى ھەمدە روشەن چاقىرىق كۈچىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى نامايان قىلدى.

«تۆمۈر خەلىپە ھەققىدە رىۋايەت» دېگەن تېمىدىكى خەلق داستانىدا تۆمۈر خەلىپىنىڭ كېلىپ چىقىشى بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى تۆمۈر بولۇپ، دادىسىنىڭ ئىسمى نىياز

ئىدى. تۆمۈر قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى بولغاندىن كېيىن خەلق ئاممىسى ئۇنى تۆمۈر خەلىپە① دەپ چاقىرىدىغان بولدى. تۆمۈر خەلىپە قوراي كەنتىدىن بولۇپ، بۇ كەنت تەكرىتېغىنىڭ شەرقىي ئۇچىنىڭ جەنۇبىي باغرىدا بولۇپ، قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىغا قاراشلىق ئو ئىككى تاغنىڭ باغرىدىكى كەنتلەردىن ئىدى. بۇ يەرنىڭ سۇيى ئەلۋەك، ئوت ـ چۆپى ناھايىتى بۇلۇق بولۇپ، ھاۋاسى ناھايىتى ئارامبەخش ئىدى. شۇڭا تەبىئىيلا ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئاساسلىق چارۋىچىلىق بازىسى بولۇپ قالغانىدى. بۇ يەردىن غەربىي شىمالغا ھالقىپ ئۆتسە بارىكۆلگە بارغىلى بولاتتى، جەنۇبتا گوبىدىن كېسىپ ئۆتسە قۇمۇل بوستانلىقىغا بارااتتى.

تۆمۈر خەلىپىنىڭ دادىسى ۋاڭ ئوردىسىغا قاراشلىق دېھقان بولۇپ، بۇرۇنلا ئالەمدىن ئۆتكەنىدى. تۆمۈر خەلىپە كىچىكىدىن ۋاڭ ئوردىسىغا قاراشلىق دېھقانلارنىڭ ھال ـ ئەھۋالىنى كۆرۈپ چوڭ بولدى. ئۆيىدىكىلەرنى بېقىش ئۈچۈن يىگىتلىككە قەدەم قويغان تۆمۈر ياغاچچىلىقنى ئۆگىنىپ، كېيىنچە قورايدىكى يىراق ـ يېقىنغا داڭقى كەتكەن ماھىر ھۈنەرۋەن بولۇپ قالدى. كېيىنكى كۈنلەرگە كەلگەندە تۆمۈر ئانىسى ۋە قېرىنداشلىرى بىلەن خوشلىشىپ، ئۇرۇمچىگە بارىدىغان بىر سودا كارۋىنىغا ئەگىشىپ قورايدىن ئايرىلدى ۋە يول بويى موري، گۇچۇڭ، جىمسار ئەتراپلىرىدا ياغاچچىلىق ھۈنىرىگە تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلدى، شۇ تەرىقىدە ئىككى يىلنى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن ئۇرۇمچىگە كەلدى. بۇ شىنجاڭ يەرلىك دائىرىلىرى ھەدەپ يېڭى سىياسەتنى يۈرگۈزۈۋاتقان چاغلار بولۇپ، سىياسىي ئىسلاھات ئېلىپ كەلگەن پۈتۈنلەي يېڭىچە مەنزىرە ياش تۆمۈردە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى.

شىنخەي ئىنقىلابى ھارپىسىدا تۆمۈر ئايلىنىپ يۈرۈپ يەنە يۈرتى قورايغا قايتىپ كەلدى. بۇ ئاكا ـ ئۇكا تورپاقلار قوزغىلىڭىدىن بىر يىلدىن سەل كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەن مەزگىل

بولۇپ، قۇمۇل شەھىرىدە، يېزا ـ قىشلاقلاردا ئاشۇ قېتىملىق قوزغىلاڭنىڭ سۇر ـ ھەيۋىتى ھەمدە باتۇرلارنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى تىللاردا داستان قىلىنىۋاتاتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى يۇرتىدىن ئايرىلغىنىغا ئۇزۇن يىللار بولغان، جاھان كۆرۈپ كۆزى ئېچىلغان، قانلىرى تۇمۇرلىرىغا پاتماي ئۆركەشلەۋاتقان ياش تۇمۇرگە قاتتىق تەسىر قىلدى.

قورايدا تۇمۇر باشقىلارغا نىسبەتەن كەڭ قورساق بولغىنى، يەنە كېلىپ كۆرگەن بىلگەنلىرىنىڭ كۆپ بولۇشى، ئۆز ھۇنىرىگە پىششىق بولۇشى بىلەن قۇرداشلىرىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىگە، چوڭلارنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولۇپ، بۇ كىچىككىنە مەھەللىدىكى سەردارغا ئايلىنىپ قالدى. 500 كىشىلىك قوشۇن تەشكىللىنىپ مەشىققە سېلىنىۋاتقان چاغلاردا تۇمۇرنىڭ ئىناۋەت ـ ئابرۇيى قوشۇندىكى قوراي يىگىتلىرىنىڭ ۋاستىچىلىكىدە قالغانلارغا ئوبدانلا تونۇشلۇق بولۇپ قالغانىدى.

بۇ تارماق قوشۇن قونالغۇدا دەتالاش قىلىشقاندا كۆپ ساندىكىلەرنىڭ ۋايساشلىرى، يۇرتىدىن ئايرىلغانلىقى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان رەنجىش ئىدى. پەقەت تۇمۇر ئەسكەرلىككە تۇتۇلغانلارنىڭ ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرىنىڭ ھاشار مەجبۇرىيىتىنى ئايدا ئىككى كۈن قىلىپ بەلگىلەشنى تەلەپ قىلىش ھەققىدە مەسلىھەت بەرگەندىن كېيىنلا ئاندىن بۇ بىر مەيدان دەتالاشنىڭ مۇددىئاسى كونكرېتلاشتى.

ھەجەر باقى تۇمۇر خەلىپە قاتارلىقلارنىڭ تەلىپىنى شامەخسۇنقا يەتكۈزگەندە شامەخسۇت دەرھال بۇ تەلەپنى رەت قىلدى ۋە تۇمۇر قاتارلىق كىشىلەرنى ئۇرۇمچىگە بېرىپ يىغىلىشقا بۇيرۇق كۈتۈشكە بۇيرۇدى.

بۇ خىل جاۋابنىڭ بېرىلىشىنى تۇمۇر ۋە باشقا يىگىتلەر بىلىدىغان بولسا كېرەك، شۇڭا ئۇلار شامەخسۇنقا ئۆز تەلەپلىرىنى يەتكۈزۈشكە ئادەم ئەۋەتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا تۇمۇر 500

كىشىلىك بۇ قوشۇننى باشلاپ تاغقا چىقىپ كەتتى ۋە بىرىپ يۇرتى قورايغا توپلاندى. ھەش - پەش دېگۈچە بۇ خەۋەر قۇمۇل تاغلىرى ۋە يېزا - قىشلاقلىرىدىكى بۇلۇڭ - پۇشقاقلارغىچە يېتىپ باردى. ۋاڭ ئوردىسىنىڭ زۇلمىدىن تاقىتى - تاق بولۇپ تۇرۇۋاتقان دېھقانلار ۋە چارۋىچىلار بەس - بەستە قورايغا كېلىپ تۇمۇر خەلىپىنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنىغا قاتناشتى. ئىسيان كۆتۈرگەن بۇ قوشۇن تېزلىكتە زورىيىپ سانى مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. بولۇپمۇ ئاكا - ئۇكا تورپاقلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ تۇمۇر خەلىپىنىڭ ئەتراپىغا ئۈيۈشۈشى بىلەن ئۇلارنىڭ پائالىيىتى «ھاشارنى ئىككى كۈنگە قىسقارتسۇن» دېگەن دائىرىدىن ھالقىپ «ۋاڭ ئوردىسىغا ھاشارغا ئىشلىمەيمىز» دېگەن يەرگە باردى③.

·ئۇزۇن ئۆتمەي قوزغىلاڭنىڭ تەسىر كۈچى شامەخسۇتنىڭ ئىلكىدىكى ھەممىلا جايىنى قاپلاپ، قوزغىلاڭچىلار قومۇلدىن بارىكۆلگە تۇتىشىدىغان بارلىق يوللارنى ئۇزۇپ تاشلىدى. دەرۋەقە «ۋاڭ ئوردىسىغا ھاشارغا ئىشلىمەيمىز» دېگەن شوئار ھاشار مۇددىتىنى قىسقارتىش ھەققىدىكى تەلەپتىن كۆپ سالماقلىق ئىدى. بۇ شوئار ئىشقا ئېشىپلا قالسا شامەخسۇتنىڭ قولىدىن بېرىپ قويىدىغىنى يالغۇز ئىقتىسادىي مەنپەئەت بولۇپلا قالماستىن يەنە قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتا تايىنىدىغان سىياسىي مەنپەئىتىمۇ قولدىن كېتەتتى، ئاكا - ئۇكا تورپاقلار رەھبەرلىكىدىكى ئاشۇ قېتىملىق قوزغىلاڭدا شامەخسۇت خەلق ئاممىسى غەزەپلەنسە قانداق بولىدىغانلىقىنىڭ تەمىنى تېتىپ كۆرگەنىدى. شۇڭا ئاشۇ قېتىمقى ۋەقەدىن ساۋاق ئالغان شامەخسۇت بىر تەرەپتىن جىددىي ھالدا يۇەن داخۇاغا ئىسيان ھەققىدە مەلۇمات سۇنسا، يەنە بىر تەرەپتىن قۇمۇلدىكى دىنىي مۆتىۋەر زاتلار ئارىسىدا بىرقەدەر ئابرۇيلۇق سانىلىۋاتقان سەدەنشا ئاخۇن، ماچاڭلىنىڭاخۇن، ھەسەن بالاھاجى ۋە روزى خوجا

قاتارلىق كىشىلەرنى قوزغىلاڭچىلار بىلەن سۆزلىشىپ كۆرۈش ۋە ھەرئىككىلا تەرەپ قوبۇل قىلالىغۇدەك يارىشىش چارىسىنى تېپىپ كېلىشكە ئەۋەتتى ④. تۆمۈر خەلىپە قاتارلىق قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى «ۋاڭ ئوردىسىغا ھاشارغا ئىشلىمەسلىك» دېگەن شەرتتە چاك تۇرۇۋالدى، سەدەنشا ئاخۇن قاتارلىقلار بولسا ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئالاھىدە ئىمتىيازلىرىنى ساقلاپ قېلىش ياكى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى ھۆكۈمەت بەلگىلەيدۇ دەپ تۇرۇۋېلىپ، تۆمۈر خەلىپە قاتارلىقلارنى دەرھال ئۇرۇمچىگە ئاتلىنىشقا ئۇندىدى. ئىككى تەرەپنىڭ تەلىپى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بەك چوڭ بولغانلىقتىن سۆھبەت نەتىجىسىز ئاياغلاشتى.

بۇ مەزگىلدە يۇەن داخۇا شەرققە ئىلگىرىلەۋاتقان ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىغا تاقابىل تۇرۇش ھەلەكچىلىكى بىلەن ئالدىراش بولۇۋاتقاچقا، شامەخسۇتنىڭ دەردىگە دەرمان بولغۇدەك چولىسى يوق ئىدى. شۇڭا شامەخسۇت ئىلاجسىز بارىكۆل ھاكىمى يى شېڭفۇدىن ياردەم سوراش نىيىتىگە كەلدى ۋە يۇشۇرۇنچە ئۇنىڭغا ئىككى مىڭ سەر كۈمۈش سۇڭگۈتتى.

يى شېڭفۇ ئىلگىرى قولىدا تۆمۈرنىڭ سۇنۇقى يوق تۇرۇپمۇ ۋاڭ ئوردىسىنى قورشىۋالغان تورپاق قوزغىلاڭچىلىرىنى ھېچقانچە كۈچىمەيلا باستۇرۇۋەتكەنىدى. ئەمما بۇ قېتىم ئۆزىگە روبىرو بولىدىغانلارنىڭ ھەر خىل قوراللار بىلەن ۋە ئاز - تولا ھەربىي مەشىق كۆرگەن قوزغىلاڭچىلار ئىكەنلىكىنى خىيالىغا كەلتۈرمىدى.

يى شېڭفۇ بارىكۆلدىن يولغا چىقىشتىن ئىلگىرى ئۇنىڭ مەھرەملىرىدىن تىلماچ ئاسراب تۇڭچى ۋە بارىكۆل گېلاۋخۇيچىلىرىنىڭ ئاقساقىلى خۇ دېڭكې قاتارلىقلار يې شېڭفۇنىڭ ئىش - ھەرىكىتى توغرۇلۇق تۆمۈر خەلىپىگە ئاستىرتتىن خەۋەر بېرىۋەتتى ⑤. 1912 - يىلى 4 - ئايدا يې شېڭفۇ 130 ئەسكەر بىلەن جەنۇبىي تاغ ئېغىزىغا كەلگەندە

پىستىرمىدا تۇرغان قوزغىلاڭچىلارنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، يې شېڭفۇ باشلىق ھەممەيلەن ئەسىرگە چۈشتى ۋە ئۇزۇنغا قالماي يې شېڭفۇ ئېتىپ تاشلاندى.

جەنۇبىي تاغ ئېغىزىدىكى جەڭ ئەھۋالى قۇمۇلنى لەرزىگە كەلتۈردى. كىشىلەر بىر - بىرىگە ئەھۋال يەتكۈزۈشۈپ خۇشاللىقتىن قېنى قېنىغا سىغماي قېلىشتى، شامەخسۇت بولسا پۇتى كۆيگەن تۈخۈدەك تىپىرلاپ نېمە قىلىشىنى بىلمەيلا قالدى.

كېيىنرەك شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىدە چوڭ ئۆزگىرىش يۈز بەردى، 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى يۈەن شىكەي ياڭ زېڭشىننى يۈەن داخۇانىڭ ئورنىغا شىنجاڭ تۇتۇقى قىلىپ تەيىنلىدى. 6 - ئاينىڭ 21 - كۈنى شىنجاڭدىكى ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەرگەن يۈەن داخۇا قۇمۇل ئارقىلىق ئىچكىرىگە قايتىش سەپىرىدە شامەخسۇتنىڭ تەلىپى بويىچە يەرلىكتە تۇرۇشلۇق قىسىملارنى تەشكىللەپ تۆمۈر خەلىپە باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار بىلەن قاتتىق بىر مەيدان تۇتۇشۇپ كۆرمەكچى بولدى. قوزغىلاڭچىلار مۇھىم جايلارغا پىستىرما قويۇپ، خەتەرلىك يەر شەكلى ئۆزەللىكىدىن پايدىلىنىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇچ كۈنلۈك جەڭ ئارقىلىق قوزغىلاڭچىلار تولۇق غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى، يۈەن داخۇا بولسا ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمەي 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى جىمجىتلا قۇمۇلدىن ئايرىلىپ ئىچكىرىگە كېتىپ قالدى.

كېيىنكى كۈنلەردە ۋاڭ ئوردىسىنىڭ مۇداپىئە دائىرىسى قۇمۇل شەرھەر ئىچى بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى، ئەكسىچە قوزغىلاڭچىلارنىڭ بولسا تۇغۇچى، ئاستانە، سۇمقاغۇ ۋە يالغۇز ياغاچ قاتارلىق جايلارغا كېڭەيدى.

قۇمۇلدىكى يەرلىك بەگ - تۆرىلەر ۋە شامەخسۇت قاتارلىقلار ياڭ زېڭشىندىن قۇمۇلدىكى ئىشلارنى تېزدىن تىنچىتىپ بېرىشنى قايتا - قايتا ئۆتۈنگەنلىكتىن ياڭ زېڭشىن ئىلى قوزغىلىڭىدىن

كېيىنكى قالدۇق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش، قەشقەر گېلاۋخۇيچىلىرىنى باستۇرۇش ۋە ئالتايدىكى چېگرا ماجىرالىرىنى بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق ئىشلارنىڭ باش قېتىنچىلىقىدا يۈرگەن بولسىمۇ قۇمۇل ۋەقەسىنىڭ داۋاملىق زورىيىپ، توقۇنۇشنىڭ تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلغاچقا، 1912 - يىل 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئۈيغۇر تىلىغا كامىل بولغان پولكوۋنىك جاڭ سەيتىڭنى قۇمۇلغا بېرىپ تۆمۈر خەلىپە قوزغىلىڭنى تىنچىتىشقا ماڭدۇردى.

تۆمۈر خەلىپە قوزغىلىڭنىڭ سەۋەبى ۋە ئۇنى بىر تەرەپ قىلىش چارىسى ھەققىدە ياڭ زېڭشىننىڭ ئۇزىنىڭ ئويلىغانلىرى بار ئىدى. ئۇنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمەتكە يوللىغان «قۇمۇل ئۈيغۇرلىرىنىڭ كۆپ قېتىملاپ ئىسيان قىلىشىنىڭ سەۋەبىي بولغان سۈيۇرغاللىق ۋە ھازىرقى چارە» نامىلىق دوكلاتىدا: «نۆۋەتتە جۇمھۇرىيەت قۇرۇلدى. قۇمۇل ۋاڭى يەنىلا زورۇقۇپ يۇرۇپ ئۆز ئالدىغا يۇرت سورىغانلىقتىن سۈيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن پۇقرانىڭ بۇنىڭغا تاقىتى قالمىدى. بۇ ئەسلىدە چىڭ سۇلالىسى زامانىسىدىكى سۈيۇرغاللىق ئىدى. شۇڭا قۇمۇل شەھىرىنىڭ ئەتراپى ۋە تاغ سىرتىدىكى پۇقرالار ۋاڭ ئوردىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولسا، تاغدىكى پۇقرالارنى يەرلىك ئەمەلدارلار باشقۇرسا يەرلىك ئەمەلدارلار يىللىق باج - سېلىقنى ۋاقتى - قەرەلىدە يىغىپ تۇرسا ۋە ۋاڭغا تاپشۇرسا بىرىنچىدىن پۇقرالاردىن ۋاقتى - قەرەلىدە باجنى يىغىۋالغىلى بولمىدۇ، ئىككىنچىدىن قۇمۇل ۋاڭىغىمۇ ھېچقانداق زىيان يەتمەيدۇ. پۇقرالار ئېغىر سېلىقتىن يەڭگىللىسە ئىچ - ئىچىدىن رازىمەنلىك بىلەن ئەمگەك قىلىدۇ، ئۇلاردىن قايتا ۋايىم يەپ ئولتۇرۇشنىڭمۇ ھاجىتى قالمايدۇ» دەپ كۆرسەتتى⑥. مۇشۇ خىل تونۇشقا ئاساسەن ياڭ زېڭشىن جاڭ سەيتىڭغا بەرگەن كۆرسەتمىسىدە ئۇنىڭ مەسئۇلىيىتىنىڭ «تاغقا كىرىپ يول ئېچىش، پۇقرالارنى دەرھال

ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى تاپشۇرۇپ ئەل بولۇشقا ئۇندەش ئىكەنلىكىنى، خەلق ماقۇل كۆرسە بۇنىڭ ياخشىلىققا مەنسۇپ بولىدىغانلىقىنى، ئۇلارنى تارقىتىۋېتىپ ئۆتكەن ئىشلارنى سۈرۈشتە قىلماسلىق» ئىكەنلىكىنى ئېنىق ئەسكەرتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ياڭ زېڭشىن «قۇمۇل ۋاڭىنىڭ پۇقرالارنىڭ ھاشار مۇددىتىنى قىسقارتىش ھەققىدە تەكلىپ» دېگەن مەكتۇپىدا قۇمۇل ۋاڭىنىڭ زۆرۈر بولغان بەزى ئىشلاردا يول قويۇشنى تەلەپ قىلدى. ياڭ زېڭشىن مەكتۇپتا: «جانابلىرى پۇقرالارنىڭ نادانلىقىنى كۆزدە تۇتۇشلىرى كېرەككى تۇرلۇك ھاشار ۋە باشقا سېلىقلارنى مۇۋاپىق يەڭگىللەتسىلە خەلق بۇنىڭدىن قاتتىق خۇرسەن بولىدۇ. بۇ مۇتەھەملەر خۇشلۇقتىن كېرىلىپ نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي قالغاندا جانابلىرى يەنە دانالارچە ئىش كۆرسىلە بولۇۋېرىدۇ» دەپ كۆرسەتتى.

ياڭ زېڭشىننىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن جاڭ سەيتىڭ تۆمۇر خەلىپە قاتارلىقلار بىلەن تۇرلۇك يوللار ئارقىلىق ئۆزئارا ئۇچراشتى ۋە ياريۇشۇنىڭ شەرتلىرى ھەققىدە قايتا ـ قايتا سۆھبەتلەشتى، شۇنداقلا ۋاڭ ئوردىسى ھەر ئايدىكى ھاشارنى ئىككى كۈنگە قىسقارتىدۇ، دەپ كېلىشتى. ئەمما بۇ كېلىشىم شامەخسۇتنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىدى. شۇنداقلا شامەخسۇت يەنە ياڭ زېڭشىننى قورال كۈچى ئارقىلىق تۆمۇر خەلىپە ۋە باشقىلار يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان قوزغىلاڭنى باستۇرۇپ بېرىشكە ئۇندىدى.

شامەخسۇتنىڭ بۇ تەلىپىنى قۇمۇل ئامبىلى بەي ۋېنچاۋ قوللاپ ـ قۇۋەتلىدى. دەرۋەقە ئۇ ۋاقىتتا ياڭ زېڭشىندا قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلغۇدەك ماددىي ۋە مەنىۋى ماغدۇر يوق ئىدى. ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ شەرقىي دەرۋازىسى ھېسابلىنىدىغان بۇ جاينىڭ ئۇزۇنغىچە مالمانچىلىققا تولغان ھالدا تۇرۇشىنمۇ خالىمايتتى. شۇڭا ئۇ ئەكس تەسىر پەيدا

قىلىدىغان سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلارنى بىر ياقتا قايرىپ قۇيۇپ تۇرۇپ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تۆمۈر خەلىپە باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئومۇميۈزلۈك توقۇنۇشۇپ قېلىشتىن ساقلاندى. ئۇ بەي ژېنچاۋنى ئاگاھلاندۇرۇپ مۇنداق دېگەنىدى: «بۇ ئامبال ھەدىسە بىرلا جەڭ بىلەن ھەممىنى ھەل قىلىۋېتىشنى ئارزۇ قىلىدۇ. زادى ئۇنىڭدا شۇنچىلىك كارامەت بارمىكەن؟ پېقىر تۇتۇق بولۇپ ئىشلەپ لەشكىرىي ئىشلاردا ئاز - تولا تەجرىبىلىك بولۇپ قالغانمەن، شۇنداق تۇرۇقلۇق مەن چېغىمدا ئوغرىلارنىڭ ئۇۋۇسىغا ھۇجۇم قىلىشتا يەڭگىلتەكلىك قىلىشتىن ھەزەر ئەيلەۋاتسام بۇ ئامبال ئىشنى شۇنداق ئاددىي چاغلامدىكەن؟ قاتتىق مۇداپىئەدە تۇرۇپ ئالاقىنى كۆچەيتىپ، دۈشمەن بىلەن تۇتۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىش زۆرۈر. بولمىسا پۈتۈن ۋەزىيەت بۇزۇلىدۇ»⑨.

قۇمۇلدىكى قوزغىلاڭ كۈندىن - كۈنگە ئۇلغىيىۋاتقان چاغدا تۇرپاندىكى قارىغوجىدا مۇيدىن خەلىپە باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭ پارتلىدى.

قارىغوجا — تۇرپاندىكى ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت خېلىلا تەرەققىي تاپقان رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرى ئۇنىڭغا ناھايىتى يېقىن. مۇيدىن كاتتا باي ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئەترapلىق بىلىم ئالغان، كۆپنى كۆرگەن كىشى ئىدى. ئادەتتىمۇ مەرد - مەردانىلىقى ۋە توغرا سۆزلۈكلۈكى بىلەن يەرلىك پۇقرالارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەنىدى.

تۇرپاننىڭ ھاۋاسى تولىمۇ قۇرغاق بولغاچقا دېھقانچىلىق قىلىشتا پۈتۈنلەي كارىزغا تايىناتتى. ئەمما كارىزلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىمىن خوجا جەمەتى ئىگىلىۋالغان بولۇپ، قالغانلىرىمۇ ھەرقايسى پومېشچىكلارنىڭ قولىدا ئىدى. شۇڭا سۇ پۇلىنى ئۇزۇندىن بۇيان تۇرپان دېھقانلىرىنىڭ ئېغىر يۈكلىرىنىڭ بىرى

بولۇپ كېلىۋاتاتتى. مۇيدىن خەلىپە ئوتتۇرىغا قويغان ئاساسلىق شوئار سۇ پۇلىنى ئازايتىش بولۇپ، بۇ شوئار غايەت زور چاقىرىق كۈچى پەيدا قىلدى، قىسقىغىنە ۋاقىتنىڭ ئىچىدىلا مۇيدىن خەلىپىنىڭ ئىسمى تۇرپاننىڭ ھەممە بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغىچە تارالدى. قارىغۇجا قوزغىلىڭىغا ئۇلىشىپلا يالقۇنتاغ، بۈيلۇق قاتارلىق جايلاردىكى دېھقانلارمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تۇرپاننىڭ شەرقىدىكى جايلارنىڭ ھەممىسىلا قوزغىلاڭنىڭ قاينىمىغا كىرىپ كەتتى. مانا بۇ دەل ياڭ زېڭشىن ئەندىشە قىلىپ تۇرغان ئەھۋال ئىدى. ئۇ شۇنى ئويلاپ يەتتىكى تۇرپاندىكى قوزغىلاڭچىلار قۇمۇلدىكىلەر بىلەن بىرلىشىۋالسا پۈتۈن شەرقىي لىنىيە قولدىن كېتەتتى.

قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىغا مۇئامىلە قىلغىنىدەك ياڭ زېڭشىن مۇيدىن خەلىپە باشچىلىقىدىكى تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى بىلەنمۇ چوڭ كۆلەملىك تۇتۇشۇشتىن ئامالىنىڭ بارىچە ساقلاندى. شۇڭا ئۇ تۇرپاندىكى قىسىملارغا شەھەرنى مەھكەم ساقلاش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى.

ياڭ زېڭشىنغا شۇنىسى ئېنىق ئىدىكى، تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا مەدەت بولغان نەرسە قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ئىدى. شۇڭا تۇرپان قوزغىلىڭىنىڭ باستۇرۇلۇشى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ باستۇرۇلۇشىغا باغلىق ئىدى. شۇڭا ياڭ زېڭشىن باشتىن ـ ئاياغ ئاساسلىق زېھنىي قۇۋۋىتىنى قۇمۇل رايونىغا قارىتتى.

1912 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ياڭ زېڭشىن باتالىئون كوماندىرى لى شۇ فۇنى تۆمۇر خەلىپە بىلەن سۆزلىشىپ بېقىشقا قۇمۇلغا ئەۋەتتى. ياڭ زېڭشىننىڭ لى شوفۇنى ئىشقا سېلىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبى لى شۇفۇنىڭ مۇسۇلمان ئىكەنلىكى ئىدى. بۇ نۇقتىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن ياڭ زېڭشىن يەنە ئالاھىدە نىياز ۋە ھاپىز ئىسىملىك ئىككى نەپەر ئۇيغۇر

باتالىئون كوماندىرىنى 600 كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ بىللە بېرىشقا ئەۋەتتى⑩.

1913 ـ يىلى 1 ـ ئايدا لى شوفۇنىڭ قۇمۇلغا كەلگەن ۋاقتى تازا قارا قىشقا توغرا كەلدى، پۈتۈن يوللارنىڭ قار كۆمۈپ تاشلىغانلىقتىن لى شوفۇ ياڭ زېڭشىننىڭ نامىدا تۆمۈر خەلىپىگە ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ئەل بولۇش ئىستىكى توغرىسىدىكى ئىشلار ھەققىدە خەۋەر يەتكۈزدى. بۇ خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن قوزغىلاڭچىلار ئارىسىدا قانتىق داۋالغۇش پەيدا بولدى. ئالدى بىلەن قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى تۆمۈر خەلىپە بىلەن تەڭمۇتەڭ ئورۇندا تۇرۇۋاتقان پاقلان قۇربان ۋە قارا بورسۇق ئىككىيلەندە تۆمۈر خەلىپىگە قارىتا قانتىق گۇمان پەيدا بولدى، ئارقىدىنلا تۆمۈر خەلىپىنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇش ۋەقەسى يۈز بەردى⑪.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قۇمۇلغا ئەۋەتىلگەن قوشۇن بارغانچە كۆپەيتىلدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ياڭ زېڭشىننىڭ بۈيرۇقىغا ئاساسەن قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ پائالىيەت دائىرىسى تەدرىجىي قۇمۇلنىڭ سىرتىدىكى جايلارغا سۈزۈلۈپ تۇغۇچى، ئاستانە، سۇمقاغۇ ۋە بىر تۈپ دەرەخ كەنتى (يەكبىشۇ) قاتارلىق ھەربىي ئىستراتېگىيىلىك جايلاردا مۇداپىئە لىنىيىسى قۇرۇلدى ھەمدە قوزغىلاڭچىلارنىڭ تاغ تەرەپكە بېرىپ ـ كېلىشتە ماڭىدىغان بارچە يولى قامال قىلىندى.

1913 ـ يىلى مارت ئايلىرى، قۇمۇل ۋادىسىدىكى مۇزلار ئېرىشكە باشلىغاندا لى شۇفۇ تۆمۈر خەلىپىگە ئادەم ئەۋەتىپ شەخسەن يۈزتۇرانە سۆزلىشىپ كۆرۈش ئارزۇسىنى بىلدۈردى. ئۇزۇن ئۆتمەي لى شۇفۇ قۇمۇلدىن ئابرۇيلۇق دىنىي مۆتىۋەرلەردىن يۇنۇسئاخۇن، فېڭ ھاجى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا قوزغىلاڭچىلارنىڭ بازىسىغا يېتىپ كەلدى. لى شۇفۇ يەنە بىر قېتىم تۆمۈر خەلىپىگە ئۇنىڭ ئەل بولۇش

ئارزۇسىنى قوبۇل قىلىشنى تەكرار بايان قىلدى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ قۇمۇل ۋاقىڭ ئوردىسىغا ھەر ئايلىق ھاشارنى ئىككىسى كۈنگە قىسقارتىش توغرۇلۇق بۇيرۇق چۈشۈرگەنلىكىنى ئۇقتۇردى. لى شۇفۇ ئۆز سۆزىنىڭ كۆچكە ئىگە بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن مۇسۇلمانلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئەڭ قاتتىق قەسەمله‌رنى قىلدى، ئۇ «قۇرئان» تۇتۇپ تۇرۇپ ئەل بولۇشقا قوشۇلسىلا تۆمۇر خەلىپە ۋە بارلىق قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھاياتى ۋە مال ـ مۈلكىنىڭ مۇتلەق كاپالەتكە ئىگە بولىدىغانلىقىنى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەر ئايدا ۋاقىڭ ئوردىسىغا ئىككى كۈنلۈك ھاشارغىلا ئىشلەش تەلىپىنىڭ قاندۇرۇلىدىغانلىقىنى، تۆمۇر خەلىپە باشلىق قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىشكە سازاۋەر بولىدىغانلىقىنى جاكارلىدى.

توپتوغرا بىر قىشنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىنكىسى قوزغىلاڭچىلار ماددىي جەھەتتىن ئېغىر قىيىنچىلىققا دۇچ كەلدى، بۇنىڭ بىلەن ئىچكى قىسىمدىمۇ بەزى يېرىكلىكلەر كۆرۈلۈشكە باشلىدى. گەرچى بۇ ۋاقىتتا مۆيدىن خەلىپىنىڭ تۇرپاندا قوزغىلاڭ كۆتۈرگىنىگە خېلى ۋاقىتلار بولۇپ قالغان بولسىمۇ، قاتناشتىكى توسالغۇلار تۈپەيلىدىن ئىككى جايدىكى قوزغىلاڭچىلار باشتىن ـ ئاخىر بىرلىشىپ تېخىمۇ قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ ئۈيۇشۇشقا مۇۋەپپەق بولالمىدى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋالدا تۆمۇر خەلىپە ئەل بولۇشنى مۇۋاپىق تاپتى. ياڭ زېڭشىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن قوزغىلاڭچىلاردىن 200 كىشى شىنجاڭ ئۆلكىلىك چېگرا رايونىنى ئەمىن تاپقۇزۇش ئەترىتىنىڭ ئاتلىق 3 ـ باتالىئونى قىلىپ ئۆزگەرتىپ تەشكىللەندى، تۆمۇر خەلىپە بۇ باتالىئونغا كوماندىر بولۇپ تەينىلەندى ۋە تې جېڭيۈەن دېگەن خەنزۇچە ئىسىمنى قوللاندى، قالغان توزغىلاڭچىلارنىڭ ھەممىسى ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىشتى.

4 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى تۆمۇر خەلىپە كوماندىر بولغان بۇ

باتالىئون ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تۇرپاندىكى مۇيدىن خەلىپىمۇ ئەل بولۇشقا قوشۇلدى. ئۇنىڭ باشلامچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار شەنجاڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ بىر باتالىئونى قىلىپ تەشكىللەندى ۋە تۇمۇر خەلىپىدىن كېيىن ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ كېلىندى.

هالبۇكى قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت ئايلىق هاشارنى ئىككى كۈنگە قىسقارتىش هەققىدىكى ۋەدىسىنى ئورۇندىمىدى، ئۇنىڭدىن سىرت يەنە ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان سابىق قوزغىلاڭچىلارغا تۇرلۈك يوللار بىلەن زىيانكەشلىك قىلدى. بۇ خەۋەر هەر خىل يوللار ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن تۇمۇر خەلىپە ئۆزىنىڭ ئالدانغانلىقىنى تونۇپ يەتتى ۋە ئەل بولغانلىقىغا قانتتىق پۇشايمان قىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ مۇيدىن خەلىپە بىلەن قۇمۇلغا قايتىپ ئىشنى قايتىدىن باشلاش توغرۇلۇق يوشۇرۇن مەسلىھەتلەشتى. كېيىنكى كۈنلەردە تۇمۇر خەلىپە ۋە مۇيدىن خەلىپىلەرنىڭ يىگىتلىرى هەر كۈنكى شەھەر سىرتىغا چىقىپ ئاتلارغا ئوت ئورۇش پۇرستىدىن پايدىلىنىپ بىر قىسىم قوراللارنى شەھەر سىرتىغا توشۇپ چىقتى هەمدە روزى هېيت مەزگىلىدە قۇمۇلغا ئېلىپ كەتمەكچى بولۇشتى، ئويلىمىغان يەردىن تۇمۇر خەلىپىنىڭ يىگىتلىرىدىن مۇھەممەد قۇل دېگەن بىرەيلەن بۇ ئىشلارنى قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇتقا يەتكۈزۈپ قويدى. شامەخسۇت بولسا بۇنى ياڭ زېڭشىنغا مەخپىي دەپ قويدى.

1913 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ياڭ زېڭشىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن ئاتلىق قىسىملار قوماندانى مافۇشىڭ مەجلىس ئېچىش نامىدا تۇمۇر خەلىپىنى شتابقا چاقىرتىپ يوشۇرۇنچە ئېتىپ تاشلىدى. ئەتىسى مۇيدىن خەلىپىمۇ شۇ جايدا ئوخشاش قىسمەتكە دۇچار بولدى. ئارقىدىنلا چېگرىنى ئەمىن تاپقۇزۇش ئەترىتىنىڭ ئاتاقلىق 3 ـ باتالىئونى تارقىتىۋېتىلدى، قۇمۇلدىن

كەلگەن 200 جەڭچى ۋە ئوفىتسېرلارنىڭ قوراللىرى يىغىۋېلىنىپ قۇمۇلغا قايتۇرۇلدى. ئۇلار مېڭىپ موري تەۋەسىدىكى تاشلىق دېگەن جايغا كەلگەندە ئاللىقاچان پىستىرمىدا مۆكۈپ يانقانلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ھەممىسى قىرىپ تاشلاندى.

1914 ـ يىلى 4 ـ ئايدا تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئىنىسى شاكىر يوشۇرۇن تۇرپانغا بېرىپ مۆيدىن خەلىپىنىڭ يىگىتلىرىدىن ئەمەت قاتارلىقلار بىلەن ئالاقىلاشتى ۋە تۇرپان، قۇمۇلدىكى دېھقانلارغا رەھبەرلىك قىلىپ كۆرەشنى داۋاملاشتۇرماقچى بولدى. بىراق كۆتۈلمىگەن يەردىن خائىنلار مەخپىيەتلىكنى پاش قىلىپ قويۇپ ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئېتىپ تاشلاندى.

تۆمۈر خەلىپە باشچىلىقىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان تارىخىدىكى زور ۋەقەلەرنىڭ بىرى، شۇنداقلا شىنجاڭ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەركىبىي قىسمى ئىدى. ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈر بولغىنى شۇكى، قوزغىلاڭچىلار ئوتتۇرىغا قويغان «ۋاڭ ئوردىسىغا ھاشار ئىشلىمەسلىك» دېگەن شوئار يانچىلىق تۇزۇمىگە قارشى روشەن مەنىگە ئىگە بولۇپ، بۇ تۆمۈر خەلىپە رەھبەرلىكىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى ئىدى.

2. چىرا ئۇيغۇرلىرىنىڭ جاھانگىرلارغا قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك كۈرىشى

1. چىرا ۋەقەسى ھەققىدىكى جۈڭگو ۋە چەت ئەل ھۆججەتلىرى

مىنگو دەۋرىدىكى «تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ مۇھىم ھۆججەتلىرى» دىكى «قەشقەر ۋە خوتەنلەردە رۇسىيىلىكلەرنىڭ

زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغانلىقى ھەققىدىكى دېلو» دېگەن ھۆججەتتە چىرىلىق نىياز قاتارلىق كىشىلەرنىڭ بايانلىرى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. بۇ ئىشلار 1912 - يىل 6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى يۈز بەرگەنىدى.

«تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ مۇھىم ھۆججەتلىرى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «چىرىلىق نىياز قاتارلىقلارنىڭ مەلۇم قىلمىشچە (22 - چېسلا يەنى قەمەرىيە 5 - ئاينىڭ 8 - كۈنى) مۇشۇ ئاينىڭ 1 - كۈنى ئەنجانلىق سىيىت چىرىغا كەلگەن. ئەتىسى سەۋەبسىزلا توخۇقان كەنتىنىڭ يۈزبېشى رەھمەت، توختى مەمەت ۋە ئونبېشى قاتارلىقلارنى قانتىق ئۇرۇپ چالا ئۆلۈك قىلىپ قويغان. ئاۋام خەلق بىلەن مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن ئۇلار شىيۇك دارىغا ئەرز قىلغان. 3 - كۈنى خەلق شىيۇك دارىغا قايتا ئەرز سۇنغان. 4 - كۈنى بۇ مۇتەھەملەر كۆرەڭلەپ خۇدىنى بىلمەيلا قالغان. 5 - كۈنى ئۇ ئىشلار سەل - پەل پەسكويغا چۈشكەن. 6 - كۈنى ئۇ قاراقچىلار لەشكەر ۋە پۇقرالارنىڭ كەلمەكچى بولغىنىنى ئاڭلاپ توپلىشىپ مۇداپىئەدە تۇرغان. 7 - كۈنى بەشىنچى جېسىك ۋاقتىدا شىيۇك دارىن چىرىغا يېتىپ كېلىپ دەرھال قاراقچىلارغا بۇ ئىشلارنى سۆزلىشىنى ئۇقتۇرغان، ئۇنداق ئۇچ قېتىم گەپ يەتكۈزگەن بولسىمۇ ئۇلار كېلىشكە ئۇنىمىغان. شىيۇك دارىن بۇ ئىشلارنى ئانچە - مۇنچە سوراپ قويۇپلا قەشقەرگە ماڭماقچى بولغاندا سەۋر قاچىسى لىق تولغان چىرىلىقلار مىڭدەك كىشى تىزلىنىپ تۇرۇپ يالۋۇرۇپ تۇرۇۋالغان، خەلقنىڭ قىساس - چۇقانلىرى پەلەككە يەتكەنلىكتىن شىيۇك دارىن رەت قىلىشقا ئىلاجسىز قالغان. تەۋرەپ تۇرغان خەلق يوپۇرۇلۇپ كەلگەندە قاراقچىلار ئوق چىقىرىپ بىر ئادەمنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن، بىر ئادەمنى يارىدار قىلغان. بۇنىڭدىن پۇقرالار قانتىق غەزەپلەنگەن، ئىككىنچى جېسەكنىڭ ئالدى - كەينىدە ئۇزلۇكسىدىن ئەنجان پۇقرالىقىغا

ئۆتكەن نەچچە ئادەمنى قاراقچىلار ئېتىپ تاشلىغان. 24 ـ چېسلا يەنى قەمەرىيە 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى شيۈڭ دارېن شەھەرگە بېرىپ تۇڭچىلاردىن باۋدۇن، ئىسمايىل قاتارلىقلارنى ئېلىپ رۇسىيە سودىگەرلىرى بىللەن بىللە ئاشۇ يېزىغا كەلگەن كىشىلەردىن سوراشتۇرۇپ ئۇ ئىشلارنى ئېنىقلاپ بولغۇچە بولغان ئارىلىقتا مەزكۇر سېيىت 7 ـ چېسلا كېچىدە پۇقرالىرىمىزدىن نىياز قاتارلىق ئۈچ كىشىنى ئېلىپ ئاتلىق خوتەنگە كەتكەن. تەكشۈرۈپ كۆرۈشىمىزچە، سېيىت جەمئىي 29 كىشىنى بۇلاردىن 17 كىشى چىرىلىق، ئىككى گۇلاخمىلىق بولۇپ، ئۇلار بىردەك سېيىتتىن سودا كاپالەتنامىسى سېتىۋالغان، قالغان سەككىز كىشىنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس، يەنە بىر نەچەر ھەقىقىي ئەنجان پۇقراسى ۋە سىرتتىن كەلگەن بىر خەنزۇ پۇقرا بار، ئۇلاردىن بىر قىسمىنى ئائىلىسىدىكىلەر ئىلگىرى ـ كېيىن ئېلىپ كەتتى، قەيەرلىك ئىكەنلىكى نامەلۇم بولغان سەككىز كىشىگە ۋاقتىنچە بەلگە قويۇلۇپ تۇغقانلىرىنىڭ ئېلىپ كېتىشىگە قويۇپ قويۇلدى. چىرا پۇقرالىرىدىن مەمەت سىدىق قاتارلىق يۇزدىن ئارتۇق كىشىنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە بۇ كەنتتە ئەسلىدىنلا ئولتۇرۇشلۇق تۆت ئائىلىدىن باشقا بىرەر ئەنجانلىق بولغان ئەمەس. ئۆتكەن يىلى 5 ـ ئايدا رۇسىيىلىك ئىبراھىمجاننىڭ ئايالىنىڭ ئىنىسى بولمىش سېيىت بۇ يەرگە كېلىپ سودا ھۆججىتى تارقاتقان ۋە ئەنجان پۇقرالىقىغا ئۆتكەنلەر بۇنىڭدىن كېيىن شۆتاڭغا بارمىسا، غەللە ـ پاراقنى تاپشۇرمىسا بولۇۋېرىدۇ، يەقەت تىزىمغا ئالدۇرۇپ قويىسىلا بولىدۇ دېگەن»⑬.

چىرا كەنتىدە يۇز بەرگەن ۋەقە ناھايىتى تېزلا بېيجىڭدىكى ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلىنغان ۋە يۇەن شىكەي شەخسەن بۇ ئىشنى سۈرۈشتە قىلغان.

«ماكارتنى قەشقەردە» دېگەن كىتابتا خاتىرىلىنىشچە، شۇ

يىلى «7 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى چىرا ھەققىدىكى خەۋەرلەر رۇسىيە پايتەختىدە تارقىلىشقا باشلىغان. «يېڭى دەۋر» ژۇرنىلىدا ناھايىتى ئىچىنىشلىق قىلىپ قەشقەردە شېۋىڭ فامىلىلىك بىر خەنزۇ ئوفىتسېر سېيىت ئەپەندىنىڭ تۇرالغۇ جايىدا 100 دىن ئارتۇق رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنى تىرىك تۇرغۇزۇپلا كۆيدۈرۈپ تاشلىغان دېگەن مەزمۇندىكى خەۋەر ئېلان قىلىنغان. ئەنگلىيىنىڭ رۇسىيىدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى جورج. بىكنان ئەپەندى ئەتىسى تېلېگراممىا ئارقىلىق بۇ خەۋەرنىڭ تەرجىمىسىنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ كاتىپى گېرىستوگ ئېدۋارد. گېرىي ئەپەندىگە يوللاپ بەرگەن. «تايمىس گېزىتى» 7 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى بۇ ماقالىنى ئېلان قىلغان. ئىككى كۈندىن كېيىن ئەنگلىيىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى يوھان. جوردان ئۆز دوكلاتىدا رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ مۇشۇ قېتىملىق زوراۋانلىق ئۇچۇن ئەپۇ سوراش ۋە تۆلەم تۆلەپ بېرىلىشىنى تەلەپ قىلغانلىقىنى، سېيىت ھاجىنىڭ زىيىنىنى تۆلەشنى، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان 75 نەپەر رۇسىيە مۇھاجىرلىرىغا تۆلەم بېرىشنى ۋە بۇنىڭغا چېتىلىدىغان ئەمەلدارلارنى قاتتىق جازالاشنى تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى يازىدۇ»⑭.

ئالاقىدار بارلىق تەپسىلاتلارنى تىزىپ كۆرگىنىمىزدە شۇ نەرسە ئايدىڭلىشىدۇكى 6 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى «چىرا ۋەقەسى» يۈز بېرىپ 20 كۈننىڭ ئىچىدىلا بۇنىڭغا ئائىت خەۋەرلەر بېيجىڭ، موسكۋا ۋە لوندونلارغا تارقالغان. روشەنكى، جاھانگىرلار جۇڭگونى ھەممىلا كىشى خالىغانچە بىر كېسىم گۆشىنى شۇلۇۋالسا بولىدىغان ئولجا دەپ قاراۋاتقان ئاشۇ ۋاقىتلاردا بۇ تىمتاس چىرا يېزىسى ئۇلارنى قاتتىق سارىسىمىگە سېلىۋەتكەنىدى.

چىرا يېزىسى (ھازىرقى چىرىيە ناھىيىسى) تەكلىماكان چۆللۇكىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىگە جايلاشقان بولۇپ كېرىيە

ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى، بۇ يەردىن شەرقتىكى كېرىيە ناھىيىسىگە 170 چاقىرىم، غەربتىكى لوپ ناھىيىسىگە 130 چاقىرىم كېلىدۇ. چىرا يېزىسى تەۋەسى ۋە ئۇنىڭغا يېقىن جايلاردىكى قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ قالدۇق ئىزلىرى يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىگە جايلاشقان بۇ كىچىككىنە بوستانلىقنىڭ ئۆز دەۋرىدە پارلاق ئۆتمۈشى بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە چىرا يېزىسىنىڭ نوپۇسى مىڭ تۇتۇنگە يەتى ئوچ مىڭ كىشىگە يېتىپ كېرىيە ناھىيىسى تەۋەسىدىكى خېلى چوڭ يېزىلاردىن بولۇپ قالغان ۋە يىراق ـ يېقىندىكى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ بىر مەركىزى بولۇپ تۇرۇۋاتاتتى. بۇ يەردە مەخسۇس ئاشلىق بازىرى، چارۋا بازىرى، ئاياغ بازىرى، يەنە 17 ـ 18 جايدا يىل بويى تىجارەت قىلىدىغان تۇرلۇك مالالار دۇكانلىرى بار ئىدى. ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى چىرىدا ئىشلەنگەن ئالتۇن زىبۇ زىننەتلەر كېرىيە تەۋەسىدە مەلۇم بازارغا ئىگە ئىدى.

چىرا يېزىسىدىكى 50 مىڭ مودىن ئارتۇق تېرىلغۇ يەر يەرلىك پۇقرالارنىڭ تىرىكچىلىك قىلىشىدىكى تۇۋرۇكى ئىدى. كېرىيە ھاكىمى تەيىنلىگەن مىڭبېشى چىرىدىكى ئەڭ ئالىي مەمۇرىي ئەمەلدار ھېسابلىنىتتى، ئۇنىڭ قول ئاستىدا 16 نەپەر يۇزبېشى بولۇپ ئاشۇلارنىڭ ھەممىسى قوشۇلۇپ چىرىدىكى مەمۇرىي ئورگاننى تەشكىل قىلاتتى. چىرىلىقلار دېھقانچىلىقتا ئاساسەن قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ قار ـ مۇزلىرىدىن ئېرىگەن دەريا سۇيىنى ئاساسىي سۇ مەنبەسى قىلاتتى. يەر ئۇستىدىكى دەريا لىنىيىسى چۆللۈكتىن ئۆتكەچە سۇنىڭ خېلى بىر قىسمى پارغا ئايلىنىپ كېتىدىغان بولغاچقا چىرىلىقلارغا نىسبەتەن سۇنىڭ ئۆزى جان بىلەن باراۋەر ئىدى. سۇدىن تەرتىپ بويىچە پايدىلىنىشنى كۆزدە تۇتۇپ چىرا ئەمەلدارلىرى مەخسۇس مىرابلارنى تەسىس قىلىشقانىدى.

2. چىرىدىكى رۇسىيە مۇھاجىرلىرى

1905 ـ يىلى چىرىغا ئۆزىنى قوقەندىنىڭ ئوش شەھىرىدە تۇغۇلغان دەۋالغان سېيىت ھاجى ئىسمىلىك ئوتتۇرا ياشلىق بىر رۇسىيە مۇھاجىرى كەلدى. چىرا پۇقرالىرىنىڭ تېخى ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇيغۇرچە كىيىملىرىنى كىيىپ يۈرىدىغان ئۇ بۇ كىشى ئۆزىنىڭ ئالىپتە كاستۇم ـ بۇرۇلكىلىرى بىلەن يەرلىك كىشىلەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇراتتى.

ھېچقانچە ئۆتمەيلا كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئۆزىنى ھاجى دەپ ئاتىۋالغان بۇ كىشىنىڭ مەككىگە بېرىپ باقمىغانلىقىنى بىلىپ كەتتى. دېمەك مەككىگە بارغانلارنىڭ سالاھىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان «ھاجى» ئاتالغۇسىنى ئۇ يالغاندىن قوللىنىۋالغانىدى. كېيىنرەك ئۇنىڭ تېگى ـ تەكتىنى بىلىدىغان كىشىلەر ئۇنىڭ خوتەن سۇ دەرۋازىسىدىكى دامۇللا سېيىت ئەھمەدنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى، 15 ـ 16 ياش ۋاقتىلىرىدا خوتەنگە سودا ئىشى بىلەن كەلگەن ئەنجانلىق كارۋانلارغا ئەگىشىپ تاشكەنت قاتارلىق جايلارغا بارغانلىقىنى، ئاندىن شۇ جايلاردا ئوقۇپ كېيىنچە رۇسىيە پۇقرالىقىغا ئۆتكەنلىكىنى، خېلى يىللاردىن كېيىن رۇسىيىلىك سودىگەر سالاھىيىتىدە قەشقەرگە سودا ئىشى بىلەن كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلىدى⑮.

بۇ مەزگىللەردە سېيىتنىڭ سودا ئىشلىرى ئانچە كۆڭۈلدىكىدەك بولۇپ كېتەلمىگەچكە، خوتەنگە قايتىپ دوست ـ يارەنلىرىنىڭ ئاز ـ تولا ياردىمىگە تايىنىپ تۇرۇپ خوتەن بىلەن چىرا ئارىلىقىدا گىلەم سودىسى بىلەن شۇغۇللاندى. ئەسلىدە ئۇ خوتەندە نېسى سېتىۋېلىپ چىرادا پارچە سېتىش ئارقىلىق ئوتتۇرىدىن پايدا تېپىشنى كۆزلىگەنىدى. ئەمما بۇنىڭدىمۇ ئۇنىڭ تەلىيى ئوڭدىن كەلمىدى. مانا مۇشۇنداق بىر پەيتتە سېيىت ھاجى ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ قوللىدىن كەلمەيدىغان نۇرغۇن ئالدامچىلىقنى ئويلاپ تاپتى.

خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى «چىرا ۋەقەسى» گە قارىتا كەڭ ۋە چوڭقۇر بولغان بىر قېتىملىق تەكشۈرۈشتىن كېيىن «چىرا ۋەقەسى ھەققىدە تەكشۈرۈش دوكلاتى» نى يېزىپ چىققاندى. بۇ دوكلات چىرا ۋەقەسىنى باشتىن كەچۈرگەن نۇرغۇن پېشقەدەملەرنىڭ ئەسلىمىسىگە ئاساسەن يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا سېيىت ھاجىنىڭ بەزى كۆز بويامچىلىقلىرى خاتىرىلەپ قالدۇرۇلغان:

بىرى، بىر قېتىم سېيىت خوتەندىن نېسى قىلىپ بىر تۈركۈم گىلەملەرنى سېتىۋالغاندىن كېيىن چىراغا ئەكېلىپ قولىدىن چىقىرالماي تۇرۇپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ تىل ياغلىمىلىق قىلىپ يۈرۈپ چىرىلىق سودىگەر كېرەم بايغا يۈز پارچە گىلەمنى نېسى قىلىپ ساتىدۇ ۋە بىر يىلدىن كېيىن پۇلنى تاپشۇرىدىغانغا كېلىشىدۇ. لېكىن يېرىم يىلغا بارا ـ بارمايلا يول تۆپىسىدە كېرەم بايىنى توسۇۋېلىپ قەرزىنى تاپشۇرۇشقا قىستايدۇ. مۇشۇنداق قىلىپ يۈرۈپ ئۇ خېلىلا پۇل تاپىدۇ⑯.

يەنە بىرى: ئۇ بىر قېتىم ھاشىم ئىسىملىك بىرەيلەن بىلەن شېرىكلىشىپ 25 سەر كۆمۈشكە تۇگمە سېتىۋالىدۇ. ۋە چىرىلىقلار ئەزەلدىن بۇنداق نەرسىنى كۆرۈپ باقمىغان، شۇڭا يەرلىك بايلار بۇنداق ئەجنەبىي مېلىنى كۆرسە دەرھال دۇم چۈشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كۆپلەپ پايدا ئالغىلى بولىدۇ، دەپ ئويلايدۇ. لېكىن ئۇ ۋاقىتتىكى پۇقرالار ماتادىن بەلباغ چىگەتتى، پۇلى بارلار يىپەك بەلباغ تاقايتتى، كىشىلەر ئاساسەن تۇگمە ئىشلەتمەيتتى، شۇنىڭ بىلەن سېيىت ھاجىنىڭ مالىرى سورايدىغانغىمۇ خېرىدار يوق تۇرۇپ قالىدۇ. بۇ ئېغىر زىياندىن ئۇ تىپىرلاپ تۇرالماي قالىدۇ. بىر كۈنى كېچىسى ئەل ئايىغى بېسىققاندا ئۇ ئاستاغىنە ئۆيگە بىرئاز كىرسىنى تۆكۈپ ئوت يېقىۋېتىدۇ. ئەتىسى سېيىت ھاجى شاپاشلاپ يامۇلغا بېرىپ 200 سەر كۆمۈشكە ئالغان مېلىنى دەڭ ئىگىسىنىڭ ئوت قويۇپ

كۆيدۇرۈۋەتكەنلىكىنى ئېيتىدۇ ۋە تۆلەم بېرىشىنىڭ تەلەپ قىلىدۇ. كېرىيە ھاكىمى بىر ئىشىنىپ، بىر ئىشەنمەي تۇرۇپ قالغان بولسىمۇ يەنىلا رۇسىيە مۇھاجىرىنىڭ چىشىغا تېگىپ قۇيۇشتىن قورقۇپ دەڭ ئېگىسى تۇداخۇنىنىڭ تۆلەپ بېرىشكە بۇيرۇيدۇ، تۆلىمىسە 300 دەررە ئۇرۇلىدىغان بولۇپ، بىرمۇ كەم قىلىنمايتتى. كىچىككىنە دەڭ ئېگىسىدە نەدىمۇ ئۇنچىلىك كۆپ پۇل بولسۇن؟! شۇڭا ئىلاجسىز دەررە يېيىشكە ماقۇل بولىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئەينى ۋاقىتتىكى يامۇلدا ئادەم ئۇرغاندا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىككى پۇتىنىڭ ئىچ ئوشۇقى ئارىسىغا تاش قىستۇرۇپ تاشقى ئوشۇقتا ئۇرۇلىدىكەن. يامۇلنىڭ چېرىكلىرى تۇداخۇنىنى يانقۇزۇپ قانتىق ئۇرىدۇ، يۈز دەررىگە بارا - بارمايلا پۇتى مۇشتۇمدەك ئىششىپ چىقىدۇ. بۇنداق تاياقتا ئادەم دەسلەپ ئاغرىقنى سېزىپ، ئەتراپتا قاراپ تۇرغانلارنىڭ چاچلىرى تىك تۇرۇپ كەتكۈدەك قانتىق ۋايجانلىسىمۇ بارا - بارا ياغاچتەك قېتىپ قالاتتى⑰. ئەنە شۇ ئىشتىن كېيىن سېيىت ھاجى دەيۈز ۋە ئۇچىغا چىققان قارا نىيەت دېگەن نام بىلەن پۈتكۈل چىرىغا پۈر كېتىدۇ.

سېيىت قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى ئېگىز - پەس كەچۈرمىشلىرىدىن تەدرىجي ھالدا مەلۇم سىياسىي سالاھىيەتكە ئىگە بولۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتكەنىدى، كېيىنچە ئۇ «رۇسىيە مۇھاجىرى» دېگەن سالاھىيىتىنى تاللىۋالدى. شۇڭا ئۇ تۇنجى قېتىم چىرا كەنتىدە پەيدا بولغاندا ئۇزىنىڭ رۇسىيە مۇھاجىرى ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە پەش قىلىپ كەتكەن ۋە مەيدىسىگە رۇسچە خەت بېسىلغان ئىزنەكنى ئالاھىدە تاقىۋالغانىدى.

تۇداخۇنىنى ئوڭۇشلۇق ھالدا ئوڭدا قويغاندىن كېيىن سېيىت ھاجى بۇنىڭدىن قانتىق ئىلھاملاندى. ئۇ بۇ قېتىم «رۇسىيە مۇھاجىرى» دېگەن سالاھىيەتنىڭ تەمىنى تۇنجى قېتىم تېتىدى.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن سېيىت چىرىدا ھەدەپ رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ سانىنى كۆپەيتىشكە كىرىشتى.

ناۋادا چىرىدا رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ سانىنى كۆپەيتىش دەسلەپتە بىر خىل ئارزۇ دەپ قارالغان بولسا ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ئىككى خىل پۇرستىنى قولغا كەلتۈردى. بىرى سېيىت ھاجى تۇداخۇننى ئوڭدا قويغاندىن كېيىن چىرىدىكى باي سودىگەر ئابلىز قارى قىزىنى سېيىتقا ياتلىق قىلدى ۋە سېيىتنىڭ ئىقتىسادىي كىرىم بۇلىقى بولۇپ قالدى. بايلىقات ئائىلە مۇھىتى سېيىتنى تۇرمۇش ھەلەكچىلىكى بىلەن چېچىپ يۇرۇشتىن ئازاد قىلدى. يەنە بىرى سەككىز دۆلەت بىرلەشمە ئارمىيىسىنى جۇڭگوغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن رۇسىيە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ھەدەپ كېڭەيمىچىلىك قىلغىلى تۇردى، مۇھاجىرلارنى كۆپەيتىش دەل بۇنىڭدىكى ئاساسلىق ۋاستىلەردىن ئىدى. 1910 ـ يىلىغا كەلگەندە شىنجاڭدىكى رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ سانى 1491 تۇتۇن يەنى 10600 كىشىگە يەتتى⑱.

بىر قېتىملىق تاسادىپىي پۇرسەت بىلەن سېيىت ھاجى سىياسىي كارامىتىنى كۆرسىتىشكە مۇۋاپىق بولالىدى.

ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭدا يېڭى سىياسەت يۈرگۈزۈلۈۋاتقان بولغاچقا ھەرقايسى جايلاردا ئارقا ـ ئارقىدىن مەكتەپلەر ئېچىلىۋاتاتتى. كېرىيە ناھىيىسىدە خەنزۇ تىلى ئۆگىتىلىدىغان شۆتاڭ قۇرۇلغان بولۇپ، ھەرقايسى جايلاردىكى بايلارنىڭ بالىلىرى مەجبۇرىي رەۋىشتە شۆتاڭلارغا كىرىپ ئوقۇيتتى. چىرا كەنتىدىكى نۇرىلا ھاجى ئىسمىلىك بىر باينىڭ ئوغلى تۇرسۇن نىيازمۇ ئىلاجسىز شۆتاڭغا كىرىپ ئوقۇۋاتاتتى. نۇرىلا ھاجى سېيىتتىن ئوغلىنى شۆتاڭدىن قايتۇرۇپ چىقىشقا يارەملىشىشنى ئۆتۈنۈۋىدى، سېيىت ھاجى دەرھال نۇرىلا ھاجىنىڭ رۇسىيە مۇھاجىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بىر پارچە ھۆججەت ياساپ

چىقتى. كېرىيە ھاكىمى شېن يۈكچىڭ بۇ ھۆججەتنى كۆرگەندىن كېيىن دەرھاللا تۈرسۈن نىيازنى دادىسى نۇرىلا ھاجىنىڭ يېنىغا قايتۇرۇش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى.

بۇ ۋەقە قۇلاقتىن ـ قۇلاققا يەتكەندىن كېيىن چىرا ۋە ئۇنىڭغا يېقىن جايلاردىكى 50 نەچچە باي ئائىلە ئارقا ـ ئارقىدىن سېيىت ھاجىدىن يارەدەم قىلىشنى ئۆتۈندى. سېيىت ھاجى ھەر بىر نوپۇسقا 20 ـ 25 سەر كۈمۈش ئېلىپ بۇ كىشىلەر رۇسىيە مۇھاجىرلىرى دېگەن گۇۋاھنامىنى تارقىتىپ بەردى.

ئارقىدىنلا كىشىلەر يەنە شۇنى بايقىدىكى، سېيىت ھاجى شۆتاڭدا ئوقۇۋاتقان بالىلارنى قايتۇرۇپ چىقىشتىن سىرت يەنە ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تارتىپ ئۇدۇم بولۇپ كېلىۋاتقان سۇ ئىشلىتىش قائىدىلىرىنىمۇ ئۆزگەرتىۋېتىشكە قادىر بولۇپ چىقتى. 1910 ـ يىلى چىرىدا قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولۇپ نۇرغۇن دېھقانلار يېرىنى سۇغىرىشقا ئامالسىز قېلىپ نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي قالدى. مانا مۇشۇ ۋاقىتتا سېيىت ھاجى ھەممىلا جايدا رۇسىيە پۇقرالىقىغا ئۆتكەنلا ئادەم يېرىنى سۇغىرىپلا قالماي يەنە باج تۆلىمەسلىمۇ بولىدۇ دېگەننى تەشۋىق قىلدى.

ناۋادا سېيىت ھاجىنىڭ كېرىيە ھاكىمىنى شۆتاڭدىكى بالىلارنى قايتۇرۇۋېتىشكە مەجبۇر قىلىش ئارقىلىق ئېرىشكىنى باي ئائىلەرنىڭ ياخشى كۆرۈشى دېيىلسە، دېھقانچىلىقتىكى سۇ ئىشلىرىغا تاقاپ تۇرۇپ قىلغان تەرغىباتى ئارقىلىق ئۆزىگە تارتقىنى ئاشۇ يەرگە تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان كەڭ دېھقانلار بولدى. نۇرغۇن پېشقەدەملەر ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلارنى ئەسلەپ مۇنداق دەيدۇ: «ئۇ چاغدا رۇسىيە مۇھاجىرى دېگەن گۇۋاھنامىنى ئالغانلىقى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى باشقىچىلا بولۇپ كېتىشتى. ئۇلار بازارغا بېرىپ بىرنەرسە ئېلىپ ـ ساتسا باج تۆلىمەيتتى؛ سۇنى خالىغانچە ئىشلىتەتتى، ئېشىپ قالغان سۇنى

باشقىلارغا ساتاتتى، بىرمو يەرنى سۇغارغىلى بولغۇدەك سۇنى يېرىم سەر كۆمۈشكە سانقىلى بولاتتى. شۇڭا سېيىت ھاجىنىڭ ئىشىكىنى قاقىدىغانلار بارغانسېرى كۆپەيگىلى تۇردى».

تەكشۈرۈش دوكلاتىدا تۇردى ئىسىملىك بىر كىشىنىڭ ئەھۋالى نەقىل كەلتۈرۈلۈپ مۇنداق دېيىلدۇ: «ئۇ ئاتا - بوۋىلىرىدىن تارتىپ چېرىلىق بولۇپ، ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئالماس، ھېچقاچان چەت ئەلگە چىقىپ باقمىغان. تۇردى ھېلىقى سېيىت ھاجى بىلەن ئېغىز - بۇرۇن يالاشقاندىن كېيىن بىر ئۆرۈلۈپلا ئۆزىنى ئوشلىق دەۋالغان ھەمدە ئىشىكىگە رۇسىيىنىڭ دۆلەت بايرىقىنى ئېسىۋېلىپ، رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ ئاتامانى بولۇۋالغان»⑲.

مەزكۇر تەكشۈرۈش دوكلاتىدا تىلغا ئېلىنغان يەنە بىر ۋەقەمۇ ئايرىم كىشىلەرنىڭ سېيىتنىڭ پوپوزىلىرىدىن قورقۇپ رۇسىيە مۇھاجىرلىقىغا ئۆتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ: «سايلىق ئۆستەڭ بويىدا ئولتۇرۇشلۇق سۇلايمانئاخۇن دېگەن كىشى سۇغىرىلمىغان قوناقلىرىنىڭ سارغىيىپ قۇرۇپ كېتىۋاتقانلىقىدىن تىت - تىت بولۇپ، ئىلاجسىز مىرابلىقنى قولىغا ئېلىۋالغان سېيىت ھاجىنى ئىزدەپ بېرىپ ھال ئېيتقان. نەتىجىدە يېرىنى سۇغىرالمايلا قالماي، ئەكسىچە قاتتىق تاياق يېگەن. ئايالى پاتمىخان ئۇنىڭغا: «بولدىلا، خەق بىلەن قانداقمۇ ياقىلاشقىلى بولسۇن! ئۇلارنىڭ پۇل دېسە پۇلى بار، كۈچ دېسە كۈچى بار. پۇقرالىقتا ئۆت دېسە ئۆتىمەمدۇق. ئىشقىلىپ بىرەر يامان ئىش قىلمىساقلا بولدىغۇ، دېگەندىن كېيىن، ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىپ زىرائەتلىرىنى، شۇنداقلار بىر ئۆيلۇكنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن لېۋىنى چىشلەپ رۇسىيە پۇقرالىقىغا ئۆتكەنلىك ھەققىدىكى مۇھاجىرلىق گۇۋاھنامىسىنى ئالغان ھەمدە «ئەنجانلىق» بولۇپ قالغان. بۇ يەردىكىلەردىن «ئەنجانلىق» بولغانلارنىڭ يېرىگە سۇ خالىغانچە كىرىۋەرگەن.

سېرىق كەنتتىكى رۇسىيە مۇھاجىرى غۇلامئاخۇن يېرىنى سۇغىرىپ ئاشقان سۇنى بىكاردىن - بىكارلا قۇملۇققا ئاقتۇرۇۋەتكەن»⑳.

رۇسىيە مۇھاجىرلىرى بولۇۋالغانلارنىڭ سۇنى خالىغانچە ئىشلىتىشىنىڭ بارغانسېرى ئەۋج ئېلىشى، بولۇپمۇ غۇلامئاخۇننىڭ سۇنى بىكاردىن - بىكارلا چۆللۈككە قويۇۋەتكەنلىكى كىشىلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك غەزىپىنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر زۇمرەت مىڭبېگىگە غۇلامئاخۇن ئۇستىدىن ئەرز سۇنغاندىن كېيىن مىڭبېگى غۇلامئاخۇننىڭ ئۆيىگە ئادەم ئەۋەتىپ سۇرۇشتە قىلدى. سېيىت ھاجى بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھاللا چاپانچىلىرىنى باشلاپ كېلىپ چوڭ يول تۆپىسىدىلا زۇمرەت مىڭبېگىنى قاتتىق ئۇردى.

3. چىرا ئۇيغۇرلىرىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى سۆيۈش كۆرىشى

سۇ ماجىراسى چىرىلىقلار بىلەن سېيىت تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن توفا كەنتىدىكى سۇپۇرگىئاخۇن قېرىنداشلىرى ئۇچۇن ھەققانىيەتنى ياقىلاپ كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقتى.

سۇپۇرگىئاخۇن 40 نەچچە ياشلاردا بولۇپ، كۈچ - قۇۋۋەتكە تولغان ۋە ھاللىق كىشى ئىدى. دېھقانچىلىقتىن سىرت چىرا بازىرىدا يەنە دەڭ ئاچاتتى. مىجەزى ئوچۇق - يورۇق، ئۆزى كەڭ قورساق ۋە ناھەقچىلىككە قاراپ تۇرالمايدىغان كىشى بولغاچقا، چىرا تەۋەسىدە خېلىلا يۇزلۈك كىشىلەردىن سانىلاتتى.

سۇپۇرگىئاخۇننىڭ سېيىت ھاجى بىلەن يىرىكلىشىپ قېلىشى مىڭبېگى زۇمرەتنىڭ خەلقئالەم ئالدىدا دۇمبالىنىشىدىن كېيىن باشلانغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا خىجىلچىلىقتىن يەرگە كىرىپ كەتكۈدەك بولغان زۇمرەت ياقا يۇرتلارغا كەتمەكچى بولۇپ تەييارلىق قىلىۋاتقاندا بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان سۇپۇرگىئاخۇن

زۇمرەتنىڭ ئۆيىگە كەلدى ھەمدە ئۇنىڭغا: «زۇمرەت، ياقا يۇرتقا كەتمەكچى بولغىنىڭ بىلەنلا بالا ـ قازادىن قۇتۇلۇپ كېتەلەمسەن؟ ئۇنداق قىلما. ئەڭ ياخشىسى مەسلىھەتلىشىپ بىرنەرسە دەيلى» دەپ نەسىھەت قىلدى(21).

بىرەيلەن سۇپۇرگىئاخۇننىڭ زۇمرەت مىڭبېگىگە قىلغان گېپىنى تېزدىن سېيىت ھاجىغا يەتكۈزدى. سېيىت ھاجى خېلى بۇرۇندىنلا ئۆزىگە قىلچە پىسەنت قىلماي يۇرگەن بۇ كىشىگە غۇم ساقلاپ يۇرەتتى. ئەمما ئۇ يەنىلا ھاللىق ئائىلىدىن كېلىپ چىققان گەپدان ۋە ئابرۇيلۇق سۇپۇرگىئاخۇندىن ئەيمىنەتتى. كېيىنچە ئۇ ئارقا ـ ئارقىدىن سۇپۇرگىئاخۇنغا كىشى ئەۋەتىپ سالا قىلىپ كۆرگەن بولسىمۇ، سۇپۇرگىئاخۇن زادىلا قوبۇل قىلمىدى. ئەڭ ئاخىر سېيىت ھاجى ئىلاجسىز ئۆزى شەخسەن كۆرۈشكىلى كەلدى.

شۇ ئىشنىڭ تەپسىلاتى ھەققىدە خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومىنىڭ تەكشۈرۈش دوكلاتىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «بىر كۈنى كەچقۇرۇندا سېيىت ھاجى غالچىلىرىدىن ئېدرىس، چىكاچى قاتارلىق تۆت ئادەمنى باشلاپ تۈيۈقسىزلا توفا كەنتىگە بېسىپ كىرىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا سۇپۇرگىئاخۇن ھويلىسىدىكى سۇپىدا قۇرئان ئوقۇۋاتقانىكەن. سېيىت ھاجى قاتارلىقلار سۇپۇرگىئاخۇننىڭ ئىشىكىگە كەلگەندە ئۆيدىن ئالدىغا ھېچكىم چىقمايدۇ. ئۈيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە ئۆي ئىگىسى مېھمانىنى قارشى ئالغىلى چىقمىسا بۇ مېھماننىڭ كۆتۈۋېلىنمايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. يۇزى قېلىن سېيىت ھاجى سۇپۇرگىئاخۇننىڭ ھويلىسىغا كىرىپ، سۇپۇرگىئاخۇندىن ئون قەدەمچە نېرىدا تۇرۇپ تەۋەززۇ بىلەن ئەھۋال سورايدۇ. سۇپۇرگىئاخۇننىڭ مىت قىلماي ئولتۇرغانلىقىنى كۆرگەن سېيىت ھاجى ئالغاچ كەلگەن يامبۇلارنى سۇپۇرگىئاخۇننىڭ ئالدىغا ئاۋايلاپقىنە قويۇپ تۇلكىلەرچە ھىجىيىپ: «سۇپۇرگە ئاكا، چىرىدا سىلىدىن باشقا

هېچ كىشىنىڭ پەرىشتىلەرگە ئالمايمەن جۈمۇ، دەيدۇ. سۈپۈرگىنىڭ سوغۇققىنە كۈلۈپ قويۇپ: «خاتىرجەم بولسىلا، پۈتۈن ئىش سۈپۈرگە موللامنىڭ قولىدىن ئۆتىدۇ» دەيدۇ. سېيىت ھاجى سۈپۈرگىنىڭ ئېغىز ئاچقىنىنى كۆرۈپ پۈرسەتنى چىڭ تۇتقىنىچە: «سۈپۈرگە ئاكا، بىزنىڭ ئىشلىرىمىز بىلەن كارىلىرى بولمىسا، ھەممىمىز ئەپلىشىپ ئۆم ئۆتسەك ياخشى ئەمەسمۇ» دەيدۇ. سۈپۈرگىنىڭ بۇ گەپنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئورنىدىن دەس تۇرغىنىچە سېيىت ھاجىغا: «سىلى جۇڭگو تۈپرىقىدا خالىغانچە يولسىزلىق قىلسىلا بىزنىڭ كارىمىز بولمىسا بولامدۇ؟ ئۇنداق قىلىش نومۇس. بۇ ئەپ ئۆتكەنلىك بولامدىكەن؟» ㉒. روشەنكى، سېيىت ھاجىنىڭ سۈپۈرگىنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشى قارشى ئېلىنماسلىق بىلەن ئاخىرلاشقان. ئەمما يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا سېيىت ھاجىنىڭ بۇ قېتىمقى كۆرۈشۈشى ئۇنىڭ سۈپۈرگىنىڭ بىلەن ئومۇمىيۈزلۈك تۈتۈشۈشنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالدى.

ئەتىسى، سۈپۈرگىنىڭ ھال ئوقىتىنى يامان ئەمەس ئائىلىلەردىن سېرىق كەنتىدىكى زۇمرەت (چىرىنىڭ مىڭبېگى)، كاڭكا كەنتىدىكى قۇناجى، ئەيسا كۆكبېشى، ئۇغۇلئېرىق كەنتىدىكى مامۇت ئەركىن قاتارلىق ئون يەتتە سودىگەرنى يىغىپ سېيىت ھاجىغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ چارىلىرىنى كېڭەشتى. «كۆپچىلىك دەبدەبىلىك قەسەم ھېرىپ سېيىت ھاجىنىڭ چىرىلىقلارنىڭ بېشىدا دەسسەپ زوراۋانلىق قىلىشىغا ئەمدى يول قويۇشقا بولمايدۇ. داۋالىشىش توغرا كەلسە قانچىلىك پۇل كەتسە مەيلى، بىر سەردىن چىقارساق 17 سەر، 17 سەردىن 170 سەر، 170 سەردىن 1700 سەر كۈمۈش چىقارساقمۇ مەيلى، چىرا پۇقرالىرىغا ئاۋارىچىلىق تېپىپ بەرمەيمىز، پۈتۈن چىقىمغا بىز ئىگە، مەقسىتىمىزگە يەتمىگۈچە توختىمايمىز؟ دېيىشتى» ㉓.

دەل سۇپۇرگىئاخۇن قاتارلىقلار سېيىت ھاجىنىڭ ئۇستىدىن ئەرز سۇنۇشقا تەييارلىنىۋاتقان كۈنلەردە يەنى 1911 ـ يىلى 9 ـ ئايدا رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ كاتىپى بىرۇنس خوتەنگە كەلدى. سېيىت ھاجى ئالاھىدە خوتەنگە سالامغا بارغاندا بىرۇنس سېيىت ھاجىنىڭ چىرا كەتتىدە قىلغان پۇتۇن ئىشلىرىنى مۇئەييەنلەشتۇردى ۋە ماختىدى. «ماكارتىنى قەشقەردە» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى سكرويېن بىلەن نېدىنگار بىرۇنسنىڭ چىرا كەتتىدىكى ۋەقەدە ئوينىغان رولى ھەققىدە توختىلىپ: «ناۋادا 1911 ـ يىلى كاتىپ بىرۇنس جەنۇب تەرەپتىكى بوستانلىق رايوندا ساياھەتتە بولغىنىدا ئارتۇقچە ئىغۋاگەرلىك قىلمىغان بولسا ئۇ ۋەقەلەر يۈز بەرمىگەن بولاتتى. ئۇ نەگىلا بارسا ئەنجانلىقلارنى مەنچىڭ ئەمەلدارلىرىغا قارشى چىقىشقا قۇتراتتى. شۇنىڭ بىلەن رۇسىيە مۇسۇلمانلىرى بىلەن مۇمىن تۇركىستانلىقلار ئارىسىغا بىراقلا سوغۇقچىلىق چۈشتى، دەپ يازىدۇ㉔.

بىرۇنسنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەندىن كېيىن سېيىت ھاجى تېخىمۇ كۆرەڭلىگىنىچە چىراغا قايتىپ كەلدى ھەمدە ھېچكىمنىڭ ئۆزىگە تاك قىلىپ چېقىلالمايدىغانلىقىنى داۋراڭ سالدى.

بىرمەھەل تەييارلىق كۆرگەندىن كېيىن سۇپۇرگىئاخۇن قاتارلىق 17 كىشى 1912 ـ يىلى 2 ـ ئايدا كېرىيە ھاكىمى شېن يۈڭچىڭغا سېيىت ھاجىنىڭ تېرىلغۇسىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىپ جۇڭگولۇق پۇقرالارنى رۇسىيە پۇقرالىقىغا ئۆتۈشكە مەجبۇرلاۋاتقانلىق قىلمىشىدىن شىكايەت قىلدى. كېرىيە ھاكىمى بۇنى چوڭ دەۋاكەن دەپ قاراپ خوتەن ۋالىيسى تاك يۈنجۇڭنىڭ بىرياقلىق قىلىشىغا يوللاپ بەردى.

گەرچە كېرىيە ھاكىمى ۋە خوتەن ۋالىيسى سېيىت ھاجىنىڭ تۇرلۇك ئەسكىلىكلىرىدىن خېلى بۇرۇنلا خەۋەر تاپقان بولسىمۇ، ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىدىن ساراسىمىگە چۈشۈپ قالغان بۇ

يەرلىك ئەمەلدارلار دادىللىق بىلەن ئىش بېجىرىش، ئەدلى ـ ئادالەتنى قوغداش، ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ ياقلاش دېگەندەك جاسارەتنى ئاللىقاياقلارغا چۈرۈۋەتكەنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چىرا كەنتىدە ھەتتا كېرىيە، لوپ، خوتەن قاتارلىق جايلاردا جۇڭگولۇق پۇقرالارنىڭ رۇسىيە مۇھاجىرلىرى بىلەن دەۋالىشىپ سونقا چۈشكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر ئاجايىپ كاتتا ۋەقە سۈپىتىدە ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا، قۇلاقتىن ـ قۇلاققا يېتىپ ھەممىلا جايغا پۇر كەتكەنىدى. كەڭ ئۇيغۇر پۇقرالىرى سۈپۈرگىئاخۇنىنىڭ دەۋادا يېڭىپ چىقىشىنى، سېيىت ھاجىنىڭ تېگىشلىك جازاغا تارتىلغانلىقىنى كۆرۈشنى بەكمۇ ئۈمىد قىلاتتى. بۇ خىل كەيپىياتنىڭ كۈنسېرى ئەۋج ئېلىشىنى نەتىجىسىدە سېيىت ھاجى يوشۇرۇنۇپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولدى.

ئارىدىن تۆت ئايغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن خوتەن ۋالىيسى تاڭ يۈنجۇڭ «ئادەم ۋە ئىسپات تولۇق ئەمەس» دېگەننى باھانە قىلىپ سۈپۈرگىئاخۇن قاتارلىق 17 كىشىنىڭ سېيىت ھاجى ھەققىدىكى شىكايىتىنى قايتۇرۇۋەتتى.

خېلى بىر ۋاقىتلارغىچە يوقاپ كەتكەن سېيىت ھاجى ئاشۇ خەۋەر تارقىلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا چىرا كوچىسىدا ئۇشتۇمتۇت پەيدا بولدى ھەمدە قوراللىق ھەيۋە كۆرسىتىپ كۆرەڭلىدى. ئارقىدىنلا قېينىناتىسى ئابلىز قارىنىڭ قورۇ دەرۋازىسىغا رۇسىيىنىڭ دۆلەت بايرىقىنى ئېسىپ دەرۋازىنىڭ ئىككى يېقىغا قوراللىق پوست تۇرغۇزدى.

6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى سېيىت ھاجى ئادەم ئەۋەتىپ سۈپۈرگىئاخۇنىنىڭ يېقىنلىرىدىن مەتسەمەتئاخۇنۇم ۋە دورغا بېگىنى تۇتۇپ كېلىپ قېينىناتىسىنىڭ قورۇسى ئالدىدىكى دەرەخكە باغلىدى ھەمدە سۈپۈرگىئاخۇنغا ئاگاھلاندۇرۇش بېرىش مەقسىتىدە خەلقئالەم ئالدىدا قاتتىق ئۇردى.

سۈپۈرگىئاخۇن دەۋادا يېڭىلگەندىن كېيىن يۈز بەرگەن بۇ

ئىزاغا چىدىماي قەشقەرگە بېرىپ ئەرز سۈنۈشقا تەييارلاندى. مۇشۇ چاغدا قەشقەرنىڭ مەسئۇلىيەتچى ئامبىلى شېۋك گاۋشېڭ قەشقەر ۋالىيىسى ۋاڭ بىڭكۈننىڭ پەرمانىغا بىنائەن خوتەن قاتارلىقى جايلاردا كۆچمەنلەرنى تارقاقلاشتۇرۇۋاتاتتى. سۈپۈرگىئاخۇن قاتارلىقلار شېۋك گاۋشېڭنىڭ قەشقەر ۋالىيىسىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن ئومۇمنىڭ ئىشى ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، شېۋك گاۋشېڭغا سېيىت ھاجى ئۇستىدىن ئەرز سۈنۈش قارارىغا كەلدى.

شېۋك گاۋشېڭ قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ئۇزاق مەزگىل خىزمەت قىلغان بولغاچقا، چارۋىسىنىڭ مۇھاجىرلار ئارقىلىق قىلغان بارلىق ئۆكتەملىكلىرىدىن خەۋەردار ئىدى. شۇڭا ئۇ سۈپۈرگىئاخۇن قاتارلىقلارنىڭ ئەرزلىرىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، شۇ يەردىلا سۈپۈرگىئاخۇن قاتارلىقلارنىڭ قىلغىنىنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە بەش چېرىكنى سۈپۈرگىئاخۇن قاتارلىقلار بىلەن بىللە چىرا كەنتىگە ئەۋەتتى. شېۋك گاۋشېڭ 6 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى 30 نەپەر چېرىكنى باشلاپ چىرىغا يېتىپ كەلگەندە يەرلىك پۇقرالارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئۇچرىشتى.

شېۋك گاۋشېڭنىڭ بۇ قېتىمقى ھەرىكىتىنىڭ مۇددىئاسى نېمە ئىكەنلىكىدىن قەتئىينەزەر، چىرىلىق ئۇيغۇرلار 40 كىشىگىمۇ يەتمەيدىغان بۇ تارماق قوشۇننى ۋەتەنىمىز ھۆكۈمىتىنىڭ سېيىت ھاجىنى جازالايدىغانلىقىنىڭ بېشارىتى دەپ قارىغانىدى. شۇڭا، شۇ كۈنلا چىرىدا مۇنداق مەزمۇندىكى بىر قوشاق تارقالدى:

ئاق قۇشقاچ، قارا قۇشقاچ،
يالغان دانىغا تويدىغۇ.
ئەنجانلىققا قول بەرگەننى،
سېيىت ھاجى جايلىدىمۇ.

بوش كەلمەكلار يۇلۇكلار،
سېيىت ھاجىنىڭ چاچلىرىنى،
بوش كەلمەكلار يۇلۇكلار،
قارا قاسقان شەپكىسىنى.

سېيىت ھاجىنىڭ ئاتلىرى،
يەيدىغىنى قۇرۇق بوغۇز.
سېيىت ھاجىنىڭ ئۆيلىرى،
گۈللۈك ياغاچ گۈل تورۇس.

چىرىغا كەلگەن مۇرتەدنى،
كالتەكلەكلار خالايىق ... ھوي ... ھوي ⑮...

شيۇك گاۋشىك دەسلەپ ئىشنى يوغانتىۋەتمەسلىكنىڭ ئامالىنى قىلىشقا تىرىشتى. ئۇ شۇ ئەتراپتا خېلى يۇزلۈك ھېسابلىنىدىغان روزى دۇگابېكنى سېيىت ھاجىنىڭ قورۇسىغا ئەۋەتىپ سېيىت ھاجىنى چىرىدا قىلغانلىرىنى بويىنىغا ئېلىشقا بۇيرۇدى. ئەمما روزى دۇگابېك سېيىت ھاجى قورۇسىغا يېقىن كەلگەندە سېيىت ھاجى چىقارتقان قوللۇچىلارنىڭ دۇمباسىغا قالدى. ئارقىدىنلا سېيىت ھاجى ھەممىلا جايدا قەشقەرلىكى رۇسىيە كونسۇلخانىسىنىڭ ئۆزىگە زور مىقداردا قورال ۋە ئوق - دورا بەرگەنلىكىنى، سۇپۇرگىئاخۇن بىلەن تۇتۇشقىنى تۇتۇشقان ئىكەنلىكى توغرىسىدا داۋراڭ سالدى.

سېيىت ھاجى گۇناھىنى بويىنىغا ئالماي يەنە ئەۋەتكەن ئادەمنى ئۇرۇپتۇ، دېگەن گەپ تارالغاندىن كېيىن شيۇك گاۋشىك شەخسەن چېرىكلىرىنى باشلاپ سېيىت ھاجىنى سوراققا تارتماقچى بولدى. بۇ خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن سېيىت ھاجىغا بۇرۇندىنلا چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ كېلىۋاتقان چىرا، گۇلاخما، دامىكو

قاتارلىق جايلاردىكى 500 ئۆيلۈكچە دېھقان شېۋك گاۋشېك بىلەن بىرلىكتە سېيىت ھاجىنىك قېينىاتىسىنىك قورۇسىغا قاراپ ئاقتى.

بۇ كۈنى سېيىت ھاجى قېينىاتىسىنىك ھويلىسىدا ئۆزى كۆپەيتكەن يېڭى مۇھاجىرلارغا چاي تارتىپ ئۆزىنىك يېڭىۋاشتىن چىرىغا قايتىپ كەلگەنلىكىگە تەنتەنە قىلىۋاتقانىدى. شېۋك گاۋشېك قاتارلىقلار يېتىپ كەلگەندىن كېيىن سېيىت ھاجىنى سوئالغا جاۋاب بېرىشكە چاقىرتتى. سېيىت ھاجى شېۋك گاۋشېڭىنىك گېپىگە پىسەنتمۇ قىلماي قورۇدا ئۆز ئويۇنىنى ئويناۋەردى. بۇ چاغدا بارغانسېرى كۆپىيىۋاتقان پۇقرالار قورۇنى مەھكەم قورشىۋالدى.

سېيىت ھاجى قەستەن ئىغۋاگەرچىلىك قىلىپ ئۆزىگە ۋارقىراپ-گەپ يەتكۈزۈۋاتقان چېرىك جۇ شۇتاڭنى غالچىسى قۇۋان نىيازنىك قولى بىلەن ئېتىۋەتتى. ئارقىدىنلا سېيىت ھاجىنىك يەنە بىر قولچومىقى قىلىچ كۆتۈرۈپ چىقىپ جۇ شۇتاڭنىك كەينىدىكى دېھقان ئىسلامئاخۇننى چاناۋەتتى. شۇنىك بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەيسا ئاشپەز دېگەن بىر كىشى غالچىلارنىك غايىب ئوقىدا جان ئۈزدى. غەزەپلەنگەن ئامما بۇ مەنزىرىنى كۆرۈپ چۈقان - سۈرەن كۆتۈرگىنىچە سېيىت ھاجىنىك غالچىلىرىغا ئېتىلدى. قاتىللار قورققىنىدىن ئوقتەك يۈگۈرۈپ قورۇغا قېچىپ كىرىۋالدى.

شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلار توغرىسىدا خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومىنىك تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى شۇ ۋاقىتتا تېخى هايات تۇرۇۋاتقان ئابدۇنىزەكئاخۇننىڭ ئاغزىدىن مۇنداق مەلۇماتلارنى خاتىرىلىۋالغان: «سېيىت ھاجى بىر قىسىم قولچوماقچىلىرىنىك قاچقانلىقىنى كۆرۈپ چوڭ - كىچىك ئىشىك - دەرۋازىلارنى تامام تاقىۋېلىپ ئادەملىرىگە قاتتىق تىرىكىشىش توغرىسىدا بۇيرۇق قىلدى. سۈپۈرگىئاخۇن

باشلامچىلىقىدىكى ئاممىا قىزىل لاتا چىگىۋالغان بولۇپ كالتەك، چوماق، كەتمەن، پالتا دېگەندەك قوراللار بىلەن ئالغا ئېتىلدى ۋە بۇ چوڭ قورۇنى تارتىۋالماقچى بولدى. ئەممىا تام ـ بەك ئېگىز بولغاچقا، يەنە كېلىپ تامنىڭ ئۈستىگە غىچچىدە ئاق تىكەن سانجىپ قويۇلغان بولغاچقا دەماللىقا بۆسۈپ كىرەلمىدۇق. سىيىت ھاجىمۇ ئىچىدىكى ئادەملىرىگە قانىتىق تىركىشىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىپتۇ. قاراڭغۇ چۈشكەنسېرى ھەممىمىز تىت ـ تىت بولۇشقا باشلىدۇق، ئەممىا زادىلا چارە تاپالمىدۇق. يەنىلا شيۇڭ گاۋشېڭ ئەقىللىقكەن. ئۇ كىشىلەرنى تەرەپ ـ تەرەپتىن سامان ۋە مەڭگەن تېرىپ كېلىشكە بۇيرۇپ ئاۋلىز قارىنىڭ ئۆيىدىكىلەر ئادەتتە يىپەك تارتقاندا ئىشلىتىدىغان ئوتۇن دۆۋىسىگە ئوت ياقتى. بۇ ئوت ھەش ـ پەش دېگۈچىلا ئاسمان ـ پەلەك يالقۇنغا ئايلاندى. بۇ ۋاقىتتا قورۇنىڭ ئىچىدىكى سىيىت ھاجىنىڭ ئادەملىرى پاتپاراق بولۇشۇپ كەتتى. جىق ئادەم يامىشىپ دەرەخلەرگە چىقىۋالدى، سەل ئۇتۇكەندىن كېيىن ئوت دەرەخلەرگىمۇ تۇتاشتى. شۇ يەردىلا بەزىلەر كۆيۈپ ئۆلدى، بەزىلەر ئوتتا ئۆلدى. ئاخۇنۇم ئېلىپ چىققان تالىپلاردىن ئاران بىر كىشىلا قېچىپ كېتەلىدى㉖.

قېچىپ كېتەلىگەن، ئاشۇ تالىپ دەل خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومىنىڭ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكىلەرگە ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋاللارنى سۆزلەپ بەرگەن ئابدۇنىزەك ئاخۇن ئىدى. تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ئۇنى زىيارەت قىلغاندا ئۇ 84 ياشتا بولۇپ چىرا يېزىسىنىڭ شەرق قىزاردى گوڭشېسى 10 دادۇي 2 ـ ئەترىتىدە ئولتۇرۇشلۇق ئىدى.

«چىرا ۋەقەسى» نىڭ ئاساسلىق سەۋەبكارى بولغان سىيىت ھاجى زور ئوت لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقاندا كېسىلمەن ئايال قىيناپتىگە كىرىۋېلىپ، سۈڭگۈچتىن قاچتى ۋە قولچومىقى ھوشۇر

سوقۇچاقنىڭ ئۆيىگە مۆكۈنۈۋالدى، ئىككى كۈندىن كېيىن مەتسىدىق پاششاپنىڭ ئۆيىگە يۆتكىلىپ بۇ جايدىن چىغىر يول ئارقىلىق قەشقەرگە قېچىپ كەتتى.

سېيىت ھاجىنىڭ قېينىناتىسى ئابلىز قارىنى كىشىلەر مۇزخانىدىن تارتىپ چىقىرىپ چوڭ كوچىغا ئېلىپ چىقىشى بىلەنلا يوپۇرۇلۇپ كەلگەن كىشىلەر ئۇرۇپ ـ دەسسەپ ئۆلتۈرۈۋەتتى㉗.

چار پادىشاھ ھۆكۈمىتى «چىرا ۋەقەسى» گە كۈچلۈك ئىنكاس قايتۇردى. رۇسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى يۈەن شىكەيگە نوتا تاپشۇرۇپ ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمەتتىن قاتتىللارنى جازالاشنى، تۆلەم تۆلەش ۋە چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىدىن ئەپۇ سوراشنى تەلەپ قىلدى.

چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىنىڭ ئىنكاس بىلدۈرۈشى بىر تەرەپتىن ھېيلىگەرلىكتىن بولسا يەنە بىر ياقتىن قورقانلىقتىن ئىدى. چۈنكى بۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جۇڭگودا يۈز بەرگەن رۇسىيە ھۆكۈمىتى نىشان قىلىنغان بىر قېتىملىق ئىستىخىيىلىك ئاممىۋى كۈرەش ئىدى. ئۇنىڭ كۈچلۈكلۈك دەرىجىسى ۋە كەڭ ئىجتىمائىي تەسىرى كىشىلەرگە چوڭقۇر ئەسلىمىلەرنى قالدۇردى.

چىرادىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرىغا سېلىشتۇرغاندا يۈەن شىكەي باشچىلىقىدىكى ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمەت تولىمۇ بوشاڭلىق ۋە توغۇ يۈرەكلىك قىلدى. بىر قاتار مەسىلىھەتلەردىن كېيىن 1912 ـ يىلى 8 ـ ئايدا يۈەن شىكەي ياڭ زېڭشىنغا تېلېگراممىا يوللاپ «چىرا ۋەقەسى» نى تېزدىن تەكشۈرۈپ ھەل قىلىشنى بۇيرۇدى. يۈەن شىكەينىڭ مۇددىئاسىغا بىنائەن ياڭ زېڭشىن قەشقەرنىڭ ياساۋۇلبېگى جياۋ داجۇ، دوتەي ۋاڭ بىڭكۇن قاتارلىقلارنى رۇسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىغا ببرىپ ئەپۇ سوراش ھەمدە جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ خوتەن ۋالىيسى تاڭ

يۇنجۇڭ، كېرىيە ھاكىمى شېن يۈڭچىڭ قاتارلىقلارنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، شيۇڭ گاۋ شېڭنى قاماقتا ئالغانلىقىنى رۇسىيە كونسۇلخانىسىدىكىلەرگە ئۇقتۇرۇپ قويۇشقا ئەۋەتتى. ئەمما چارروسىيە ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا رازى بولمىدى. شۇ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى چۈشتە چارروسىيە قەشقەر كونسۇلخانىسىدا تۇرۇۋاتقان 300 كىشىلىكتىن ئارتۇق قوشۇننى ئەۋەتىپ قەشقەر كوناشەھەرگە باستۇرۇپ كىردى ھەمدە زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلىپ ئىغۋاگەرچىلىك پەيدا قىلدى. 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق قوشۇنى ئۇچ مىڭ كىشىگە يەتتى. 9 ـ ئايغا كەلگەندە روسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن كونسۇللۇقىغا تەيىنلىگەن بروئنس مەجبۇرەن خوتەن، چىرا، كېرىيە قاتارلىق جايلارغا كېلىپ سىيىت ھاجى كۆرستىپ بەرگەن تىزىملىك بويىچە يەرلىك دائىرىلەردىن سۈپۈرگىنىڭاخۇن قاتارلىق 178 كىشىنى قولغا ئېلىش ۋە قەشقەرگە ئاپىرىپ سوتلىشىنى تەلەپ قىلدى. مەركىزىي ھۆكۈمەت چارروسىيە ھۆكۈمىتىگە تېز پۈككەن ئەھۋال ئاستىدا خوتەن يەرلىك دائىرىلىرى شۇ يىلى 10 ـ ئاينىڭ ئاخىرى سۈپۈرگىنىڭاخۇن قاتارلىق 178 كىشىنى كېرىيىدىن باشلاپ قولغا ئالدى. بروئنس سۈپۈرگىنىڭاخۇن باشچىلىقىدىكى 67 كىشىنى بىرىنچى دەرىجىلىك جىنايەتچىلەر، قاسىمئاخۇن باشچىلىقىدىكى 57 كىشىنى ئىككىنچى دەرىجىلىك جىنايەتچىلەر، ئابدۇكېرىمئاخۇن باشچىلىقىدىكى 54 كىشىنى ئۈچىنچى دەرىجىلىك جىنايەتچىلەر دەپ ئاتىدى.

بۇ 178 كىشىنىڭ ئارىسىدا چىرىدا تىجارەت قىلىدىغان ۋاڭ ۋە شېن فامىلىلىك ئىككى خەنزۇ سودىگەر بار ئىدى. يەرلىك ئۇيغۇرلار ئۇلارنى ئايرىم ـ ئايرىم ۋاڭ جاڭگۈيدە ۋە شېن جاڭگۈيدە دەپ ئاتايتتى. بروئنس ۋاڭ ۋە شېن دېگەنلەرنى قىلىچ

ۋە قورال كۆتۈرۈپ ۋەقە يۈز بەرگەن كۈنى ئۆگزىگە چىقىپ باشلامچىلىق بىلەن ئوت قويغان، دەپ ئەيىبلىدى㉘.

1913 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى «چىرا ۋەقەسى» دەۋاسى قەشقەردە سوت قىلىندى. روسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى سۇكوف شەخسەن سوتقا قاتناشتى.

سوت باشلانغاندىن كېيىن سۈپۈرگىنىڭ سىيىت ھاجىنىڭ چىرا كەنتىدىكى قىلمىشلىرىنى مەردانىلىك بىلەن بىر ـ بىرلەپ پاش قىلدى. جاۋابكار دەپ ئەيىبلەنگەن سۈپۈرگىنىڭ بۇ ۋاقىتتا ئەمەلىيەتتە دەۋاگەر بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا سۇكوف سۈپۈرگىنىڭ گېپىنى بۆلۈپ: «سۈپۈرگە سەن مەن گۇناھسىز دەۋاتىسەن، سەن قاراقچىلارغا باشلامچىلىق قىلىپ بىزنىڭ مۇھاجىرلىرىمىزدىن 30 نەچچە كىشىنى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈردۈڭ. ئەجەبا سەن يەنىلا گۇناھسىزمۇ» دەپ سورىدى.

سۈپۈرگىنىڭ جاۋابەن: «كونسۇل جانابلىرى، چىرا كەنتىدە جۇڭگولۇق پۇقرالار ئارىسىدا بىر قېتىم ماجىرا بولغىنىنى بىلىمەن، ئادەم ئۆلگەنلىكىدىنمۇ خەۋىرىم بار. ئەمما بۇ رۇسىيە بىلەن مۇناسىۋەتسىز. سىز رۇسىيە مۇھاجىرلىرىدىن 30 نەچچە كىشى ئۆلدى دەۋاتىسىز. بۇنى بىز بىلمەيدىكەنمىز. بۇنداق ئىش بولغىنىمۇ يوق» دېدى.

سوكوف «چىرا ۋەقەسى» دە ئۆلگەن 30 نەچچە مۇھاجىرنىڭ ئىسىملىرىنى بىر ـ بىرلەپ ئوقۇغاندىن كېيىن، سوتتىن بۇ 178 كىشىنىڭ 30 نەچچىسىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىپ قازا تاپقان 30 نەچچە رۇسىيە مۇھاجىرنىڭ خۇنىنى ئېلىشنى تەلەپ قىلدى.

بۇ ۋاقىتتا سۈپۈرگىنىڭ كۈلۈپ تۇرۇپ: «بىز ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ زامانىسىدىن تارتىپ چىرىدا ياشاۋاتىمىز، چىرىدا ياشىغانلىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى تونۇيمەن. سىز ئېيتقان بۇ ئەنجانلىقلار كېچىكىدىنلا چىرىدا چوڭ بولغانلار، ئۇلار قانداقتۇر رۇسىيە مۇھاجىرلىرى ئەمەس. ئىشەنمىسىڭىز مەن بىر

ـ بىرلەپ ساناپ بېرەي، ئاڭلاڭ» دېگىنىچە سوكوفقا ژاكالىتەن ئۆلگەن مۇھاجىرلارنىڭ ئىسىملىرىنى ئوقۇۋاتقان كىشىگە قولىنى چىنەپ تۇرۇپ قاتتىق ئاۋازدا: «سەنمۇ ئەنجانلىق ئەمەس. سېنىڭ ئاتاڭنىڭ ئىسمى مەمەت . . . » دېدى.

سوكوف گەپ تېپىپ بېرەلمەي ئىزادىن ئۆلگۈدەك بولدى ۋە غەزەپ بىلەن: «سۈپۈرگە، بۇ جاي سېنى سوتلايدىغان سوت، ياۋاش بول. مەن جۇڭگو ھۆكۈمىتىدىن سۈپۈرگىنىڭ ئۆيى جايلاشقان توفا كەنتىدىن مۇھاجىرىمىز ھاجى تۇرۇۋاتقان ئۆيگىچە بولغان ئارىلىقنى جەزمەن ئۆلچەپ چىقىشىنى تەلەپ قىلىمەن. ئۇ رۇسىيە مۇھاجىرىنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ ئوت قويدى، ئادەم ئۆلتۈردى. يەنە تېخى مەن گۇناھسىز، دەيدۇ» دېدى.

سۈپۈرگىئاخۇن دەرھال رەددىيە بېرىپ: «سوكوف جانابلىرى توفا كەنتىدىن توغراق ئېگەي (سېيىت ھاجىنىڭ قېينىناتسىنىڭ قورۇسى) غىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆلچەشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. بۇنى ئۆلچىسەكمۇ بولىدۇ، ئۆلچىمىسەكمۇ بولىدۇ. بۇ ئارىلىقنىڭ ئالتە كىلومېتىر كېلىدىغانلىقىدىن خەۋىرىم بار. ئەمەلىيەتتە بۇ ئىككىلا جاي جۇڭگونىڭ زېمىنى، قانداقمۇ ئۇسۇپ كىرىدى دېگىلى بولسۇن؟ سېيىت ھاجى رۇسىيە پۇقرالىقىغا ئۆتكەن كىشى. ئۇ رۇسىيىنىڭ ئەنجان دېگەن يېرىدىن جۇڭگونىڭ چىرا دېگەن يېرىگە كېلىپ ئەسكىلىك قىلدى. شۇڭا مەنمۇ بۇ ئىككى جاينىڭ ئارىلىقىنى ئۆلچەشنى تەلەپ قىلىمەن. ئۇ چىرا كەنتىدىكى يەرلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆزى ئىگىلىۋالدى، مىرابلىقنى تارتىۋالدى. غەللە ـ پاراق تۆكۈشنى رەت قىلدى. ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تارتىپ چىرىدا ياشاپ كەلگەن پۇقرالارنى رۇسىيە مۇھاجىرلىقىغا ئۆتۈشكە قىستىدى. كىم ئۇنىمىسا شۇنى كىشەنلەپ ئۇرۇپ ـ دۇمبالىدى. ئۆز ئالدىغا قورال ساقلاپ جۇڭگولۇقلارنى ئېتىپ ئۆلتۈردى ۋە جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە قارشى

چىقتى. ئەجەبا بۇ جىنايەت ئەمەسمىكەن؟ سوكوف مېنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىش كېرەك، دەيدۇ. سېيىت ھاجى ئاۋۇال ئوق چىقىرىپ جۈڭگولۇقلارنى ئۆلتۈرگەن. مېنىڭچە ئېتىلمىغىنى مەن ئەمەس، نەق سېيىت ھاجى» دېدى㉙.

سۈپۈرگىنىڭ ھەربىر پىكرى ۋەزىنلىك، سالماق ۋە كىشىنى قايىل قىلارلىق بولغاچقا سوكوفنىڭ چىرايىدا قان دىدارى قالمىدى. ۋە نەق مەيداندىلا «ئېتىراز بىلدۈردى». ئەمما ئۆزىنىڭ سوتىنىڭ سۈپۈرگىنىڭ جىمىقتۇرالمىغانلىقى ياكى سۈپۈرگىنىڭ ئۆتكۈر سۆزلىرىگە ئېتىراز بىلدۈرۈۋاتقانلىقىنى ئۆزىمۇ ئۇقمايتتى. ئارقىدىنلا سوكوف دىپلوماتىيە قائىدە - يوسۇنىغىمۇ قارىماستىن خەلقئارا ئالدىدىلا چىچاڭشىپ سوتتىن چىقىپ كەتتى.

بەختكە قارشى، سۈپۈرگىنىڭ قاتارلىقلارنىڭ قەشقەر سوتىدىكى سۈكوفنىڭ ئۇستىدىن قازانغان غەلىبىسى ناھايىتى تېزلا يۇەن شىكەي ھۆكۈمىتىنىڭ قولىي بىلەن دەپنە قىلىۋېتىلدى. يۇەن شىكەينىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن «چىرا ۋەقەسى» ئاساسىي جەھەتتىن رۇسىيىنىڭ ئارزۇسى بويىچە ئاخىرلاشتى. ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنىي مۇنۇلار ئىدى: بىرىنچى، جۈڭگو ھۆكۈمىتى رۇسىيە تەرەپكە 70 مىڭ 406 سەر كۈمۈش تۆلەيدۇ، ئىككىنچى، تاڭ يۇەنجۇڭ، شېن يۈڭچىڭ قاتارلىقلار ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىنىدۇ، ئۈچىنچى، سۈپۈرگىنىڭ شيۇڭ گاۋشېڭ قاتارلىق كىشىلەرگە قاماق جازاسى بېرىلمەيدۇ.

شۇ يىلى 10 ئايدا جۈڭگو - رۇسىيە ئىككى تەرەپ «جۈڭگو - رۇسىيە چىرا كېلىشىمى» نى ئىمزالىدى.

«چىرا ۋەقەسى» جۈڭگو خەلقىنىڭ چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۈرىشىنىڭ كىچىكلىتىلگەن كارتىنىسى بولۇپ، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى

كۆرىشىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى ئىدى. بۇ بىر مەيدان كۆرەشتە چىرا خەلقى نامايان قىلغان تەۋرەنمەس ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقى تارىخ بېتىدىن مەڭگۈلۈك ئورۇن ئالغۇسى.

پايدىلانمىلار

① «خەلىپە» — ئۇيغۇر تىلىدا بىر تۈرلۈك ھۆرمەت نامى.
② بۇرھان شەھىدى: «قۇمۇل ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، 77 ـ بەت.
③ يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.
④ زاكىر نىياز: «تورپاقلار قوزغىلىڭى ۋە تۆمۈر خەلىپە قوزغىلىڭى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» (ئۇيغۇرچە)، 13 ـ سان، 198 ـ بەت.
⑤ ياڭ زېڭشىن: «ئىستىغپار ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار»، B توپلام 3 ـ، 7 ـ بەتلەر.
⑥ «ئىستىغپار ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار»، B توپلام، 12 ـ بەت».
⑦ يۇقىرىقى كىتاب، 2 — 3 ـ بەت.
⑧ يۇقىرىدىكى كىتاب، 3 — 4 ـ بەتلەر.
⑨ يۇقىرىدىكى كىتاب، 8 ـ بەتلەر.
⑩ «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» (ئۇيغۇرچە)، 13 ـ سان، 204 ـ بەت.
⑪ «شىنجاڭ شىنخەي ئىنقىلابىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 79 ـ بەت.
⑫ سەيپىدىن ئەزىزى: «ئۆمۈر داستانى»، 1 ـ قىسىم (ئۇيغۇرچە) مىللەتلەر نەشرىياتى 1990 ـ يىل نەشرى، 108 ـ بەت.
⑬ «تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ دىپلوماتىيە ئىشلىرىغا دائىر مۇھىم بايانلار»، «قەشقەر ۋە خوتەن ۋىلايەتلىرىدىكى رۇسىيىلىكلەرگە دائىر ئارخىپ ماتېرىياللار».
⑭ «ماكارتنى قەشقەردە»، «شىنجاڭ شىنخەي ئىنقىلابىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 185 ـ بەتتىن نەقىل ئېلىندى.

⑮ «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ‹چىرا كەنتى ژەقەسى› نى تەكشۈرۈش دوكلاتى» ، «شىنجاڭ شىنخەي ئىنقىلابىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، 82 — 85 ـ بەتلەر.

⑯ «شىنجاڭ شىنخەي ئىنقىلابىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، 85 ـ بەت.

⑰ «شىنجاڭ شىنخەي ئىنقىلابىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، 85 ـ بەت.

⑱ «شىنجاڭنىڭ بوران ـ چاپقۇنلۇق 70 يىلى» 1 — 8 ـ بەتلەر.

⑲ « ‹چىرا كەنتى ژەقەسى› نى تەكشۈرۈش دوكلاتى» ، «شىنجاڭ شىنخەي ئىنقىلابىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، 88 ـ بەت.

⑳ يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.

㉑ يۇقىرىدىكى كىتاب، 91 ـ بەت.

㉒ يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.

㉓ يۇقىرىقى كىتاب، 92 ـ بەت.

㉔ يۇقىرىقى كىتاب، 184 — 185 ـ بەتلەر.

㉕ يۇقىرىقى كىتاب، 93 ـ بەت.

㉖ يۇقىرىقى كىتاب، 96 ـ بەت.

㉗ يۇقىرىقى كىتاب، 97 ـ بەت.

㉘ يۇقىرىقى كىتاب، 88 ـ بەت.

㉙ يۇقىرىقى كىتاب، 100— 103 ـ بەتلەر.